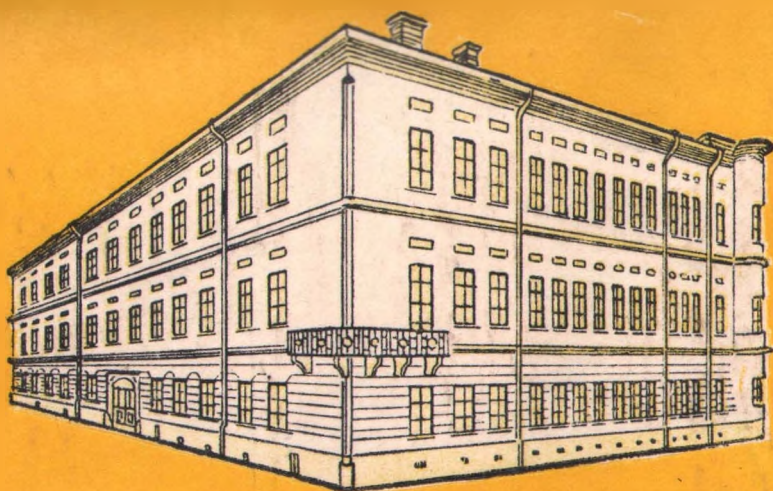

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XVII

1980

COMITETUL DE CULTURA ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XVII

1980

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPODESCU;
L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”

Annuaire du Musée d'Histoire
de la Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

STUDII

GH. LAZAROVICI, Cîteva probleme privind sfîrşitul neoliticului timpuriu din nord-vestul Romîniei	13
<i>Einige Fragen zum Ende des Frühneolithikums aus Nord-West-Rumänien</i>	29
VALENTIN VASILIEV — C. GAIU, Aşezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu — Corabia, jud. Bistriţa-Năsăud	31
<i>Die befestigte Hallstattsiedlung von Ciceu — Corabia (Kreis Bistriţa-Năsăud)</i>	63
HADRIAN DAICOVICIU, Le sanctuaire A de Sarmizegetusa regia	65
IOAN PISO, Epigraphica (XII)	81
IOAN MITROFAN, Un altar dedicat Nemeseilor	91
<i>Un autel dédié aux Nemesis</i>	96
CONSTANTIN POP, Statuete romane de bronz din Transilvania	99
<i>Statuettes romaines de bronze, de Transylvanie</i>	113
DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU, Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău	115
<i>Aspekte römischer Provinzialkunst in Gilău</i>	138
MIRCEA RUSU, Bodenständige und Wandervölker im Gebiet Rumäniens (3. — 9. Jahrhundert)	139
P. IAMBOR, Contribuţii documentare privind unele aşezări româneşti din vestul ţării la începutul feudalismului	159
<i>Urkundliche Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte einiger im Westen des Landes gelegenen rumänischen Siedlungen</i>	174
ADRIAN ANDREI RUSU, Donjoane din Transilvania	177
<i>Donjons de Transylvanie</i>	194
S. GOLDENBERG, Aprovizionarea şi politica de preţuri a unor oraşe din Transilvania în secolele XVI—XVII	199
<i>Verpflegung und Preispolitik einiger siebenbürgischer Städte im 16.—17. Jahrhundert</i>	207
FRANCISC PAP, Orientarea central-europeană a comerţului clujean în prima jumătate a sec. XVII	209
<i>L'orientation centro-européenne du commerce de la ville de Cluj dans la première moitié du XVIIe siècle</i>	218

MAGDALENA BUNTA, Contribuții la studiul produselor artistice ale glăjeriei de la Porumbacu de Sus (sec. XVII—XVIII)	219
[<i>Beiträge zum Studium der künstlichen Erzeugnisse der Glashütte von Porumbacu de Sus (17.—18. Jhd.)</i>]	
LIVIU BOTEZAN, Aspecte ale vinzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea oglindite de conscripția czirákyană (II)	241
[<i>Wie die Cziráky'sche Konskription den Verkauf der Arbeitskraft der Leibeigenen Transsilvaniens zu Beginn des 19. Jhs. widerspiegelt (II)</i>]	
DUMITRU V. FIROIU, Dreptul la organizare în Transilvania (1849—1918)	259
[<i>Le droit de l'organisation en Transylvanie (1849—1918)</i>]	
I. VAJDA, Industria minieră și metalurgică din Transilvania în perioada de avânt capitalist 1867—1873	277
[<i>L'industrie minière et métallurgique de la Transylvanie dans la période de l'essor capitaliste (1867—1873)</i>]	
IOAN LEICU, Aspecte ale democratismului burghez și ale atitudinii proletariatului față de el reflectate în opera lui C. Dobrogeanu-Gherea	299
[<i>The bourgeois democracy and the attitude of the working class to the words reflected in C. Dobrogeanu-Gherea's work</i>]	
EUGENIA GLODARIU, Participarea tineretului universitar român din Austro-Ungaria la mișcarea memorandistă	313
[<i>La participation de la jeunesse universitaire roumaine de l'Autriche-Hongrie au mouvement du Mémorandum</i>]	
VASILE ILOVAN — TEODOR TANCO, Atitudinea social-democrației și a populației săsești din județul Bistrița-Năsăud față de actul unirii Transilvaniei cu România	323
[<i>Die Haltung der Sozial-Demokraten der sächsischen Bevölkerung aus dem Bezirk Bistrița-Năsăud gegenüber dem Vereinigungsakt Siebenbürgens mit Rumänien</i>]	
VASILE T. CIUBĂNCAN, Contribuții transilvănene la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică	339
[<i>Siebenbürgische Beiträge zum nationalen Desiderat der Verteidigung der Westgrenze des Landes in der Zwischenkriegszeit</i>]	
DUMITRU TUȚU, Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 — iunie 1941 (I)	359
[<i>La politique militaire de la Roumanie dans la période septembre 1939—juin 1941</i>]	
IOAN CHIȘU, Falimentul programelor politice liberale după 23 August 1944	379
[<i>Der Bankrott der liberalen politischen Programme nach dem 23. August 1944</i>]	

NOTE ȘI DISCUȚII

ZOIA KALMAR, Descoperiri eneolitice la Gilău	393
<i>Découvertes énéolithiques à Gilău</i>	416
CAROL KACSÓ, Depozitul de bronzuri de la Băbeni	417
<i>Der Bronzefund von Băbeni</i>	423
HORIA CIUGUDEAN, Mormintul dacic de la Blandiana (jud. Alba)	425
<i>The Dacian Grave from Blandiana (District of Alba)</i>	432
I. GLODARIU, Considerații privind organizarea statului dac	433
<i>Considérations concernant l'organisation de l'état dac</i>	438
DORIN URSUȚ — PAUL PETRICĂ — I. WINKLER, Citeva considerații geo-topografice privind traseul drumului roman Potaissa — Napoca, în sectorul Cluj-Napoca — Aiton	441
<i>Geo-topographic observations concerning the Roman road between Potaissa and Napoca. The Cluj-Napoca — Aiton section</i>	446
DORIN ALICU, Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	447
<i>Bautechniken in Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	461
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Un basorelief al zeiței Diana	463
<i>Un bas-relief de la déesse Diana</i>	465
DAN ISAC, Importuri de terra sigillata la Napoca	467
<i>Terra sigillata-Einführen in Napoca</i>	475
N. VLASSA, Interpretarea unei geme magice greco-egiptene	483
<i>L'interprétation d'une intaille magique gréco-égyptienne</i>	493
EUGEN STOICOVICI, Cercetarea unor brățări de sticlă	495
<i>Sur quelques bracelets de verre</i>	497
BEATRICE DAICOVICIU, Caracterul proprietății în epoca merovingiană	501
<i>Der Charakter des Eigentums in der Merowingerzeit</i>	505
ȘT. MATEI — P. IAMBOR, Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu	507
<i>Betrachtungen zu den befestigten Siedlungen in Siebenbürgen im Frühmittelalter</i>	516
MARIUS PORUMB, Vechea biserică din Galda de Jos (jud. Alba), un monument al arhitecturii medievale românești din Transilvania	517
<i>The Old Church from Galda de Jos (Alba District), a Monument of the Romanian Medieval Architecture from Transylvania</i>	529
IOAN HAȚEGAN, O controversă istorică legată de incursiunea otomană din Banat în anul 1415	531
<i>Une controverse historique sur l'expédition ottomane dans le Banat pendant l'année 1415</i>	536

DAN RÎPĂ-BUICLIU, Gramatica latină a lui Gregorius Molnar. Contribuție la bibliografia românească veche	537
<i>Le grammaire latin de Gregorius Molnar. Contribution à la bibliographie ancienne roumaine</i>	544
VIORICA POP, Influențe stilistice în mobilierul transilvănean din secolul al XVI-lea	545
<i>Influences stylistiques dans l'ameublement de Transylvanie du XVIème siècle</i>	552
FRANCISC PAP — ȘTEFAN MATEI, Un tezaur monetar din sec. XVIII—XIX, găsit la Cluj-Napoca	553
<i>Un trésor monétaire de XVIIIe—XIXe s., découvert à Cluj-Napoca</i>	566
ION DORDEA, Un manuscris din veacul al XVIII-lea despre producția și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș	567
<i>Eine Handschrift aus dem XVIII. Jh. über den Salzabbau und -Verschleiss aus Siebenbürgen und des Maramureș</i>	573
LIVIU GROZA, Participarea grănicerilor bănățeni la războaiele împotriva lui Napoleon	577
<i>La participation des soldats de frontière aux guerres napoléoniennes</i>	587
PAUL PĂLTĂNEA, „Hora Ardealului” și „Hora Unirii” în Banat și Transilvania	589
<i>The „Hora of Transylvania” and the „Hora of the Union” in Banat and Transylvania</i>	596
GEORGE PROTOPOPESCU, Aspecte majore ale artei militare românești în timpul războiului pentru independență (1877—1878)	597
<i>Les aspects majeurs de l'art militaire roumain pendant la guerre pour l'indépendance (1877—1878)</i>	605
ELENA BORUGĂ, Activitatea despărțămintului Bocșa al Astei (1898—1918).	607
<i>Aktivität der Bocșauer Zweigstelle der „Astra” Gesellschaft (1898—1918)</i>	613
PETRU BUNTA, Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj. (Aspecte din presa vremii.) (II)	615
[<i>Die öffentliche Meinung über den Klausenburger Arbeiterprozess von 1928 (Pressestimmen)</i>]	
IOAN CIUPEA, Manifeste comuniste adresate tineretului, editate la Cluj în anii 1931—1933	639
<i>Manifestes communistes adressés à la jeunesse, édités à Cluj aux années 1931—1933</i>	645
MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE.	
OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL	
ANDREI JANITSEK, Restaurarea unui castron și a unei falere de argint	649
<i>The restauration of a silver bowl and a silver phalera</i>	651

IOANA HICA-CÎMPEANU, Din colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly	653
<i>Parures et bijoux découverts dans la région d'Ilișua — Cristeștii Ciceului (village d'Uriu, dép. Bistrița-Năsăud)</i>	665
RADU ARDEVAN — LIVIA SOMEȘFĂLEAN, Asupra unui mozaic din Apulum	667
<i>On a mosaic of Apulum</i>	678
IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, Metodica cercetării ceramicii romane	679
<i>Sur la méthode d'étudier la céramique romaine</i>	685
IUDITA WINKLER, Aplicarea matricii de incidență în studii de arheologie și numismatică	687
<i>Die Anwendung von Matrizen in der Archäologie und Numismatik</i>	692
TUDOR SOROCEANU — ALINA SOROCEANU, Cîteva observații prilejuite de alcătuirea „Repertoriului de periodice conținînd articole de istorie veche, arheologie și muzeologie”	693
GHEORGHE DRAGOȘ BRAICA, Călata — pagini de istorie	697
<i>Călata — pages d'histoire</i>	707
GHEORGHE MÂNDRESCU, Elemente de Renaștere în arhitectura moldovenească din secolul XVI	709
<i>Éléments de Renaissance dans l'architecture moldave du XVIe siècle</i>	723
ANA MARIA CIPĂIANU, Broderii de tip oriental în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei	735
<i>Broderies de type oriental dans la collection de textiles du Musée historique de la Transylvanie</i>	751
AURELIA IGNA — ION IONIȚĂ, Cercetări privind utilizarea unor fungicide pentru tratarea obiectelor de muzeu realizate din piele și blană	753
<i>Research concerning some fungicides for museum objects made of leather and fur treatment</i>	758
IACOB MÂRZA — CORNEL TATAI BALȚĂ, Răspîndirea tipăriturilor românești vechi în Transilvania (mijl. sec. al XVII-lea — primele decenii ale sec. al XIX-lea) în lumina unui material arhivistic	759
<i>Die Verbreitung der alten rumänischen Drucke in Siebenbürgen (die Mitte des 17. Jh. — die ersten Jahrzehnte des 19. Jh.) im Lichte eines Archiv-materials</i>	768
GRAȚIANA ALICU, Cîrculația cărții vechi românești în județul Cluj (III)	769
MĂRIA MAGDALENA JUDE, Sigilii poștale în Muzeul de istorie al Transilvaniei	785
<i>Sceaux postales dans le Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	786

ALEXANDRU ARDOS, Cîteva piese inedite din colecția didactică Brassai Sámuel	787
<i>Quelques pièces inédites de la collection Brassai</i>	790
MIHAELA STRÎMBU, Arhitectură civilă secesionistă în Cluj-Napoca	791
<i>Civil secessionist architecture in Cluj-Napoca</i>	795
NICOLAE CORDOȘ — STELIAN MÎNDRUȚ, Bibliographische Beiträge zum Thema Geschichte der rumänisch-serbisch-slowakischen Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumänischen Geschichtsschreibung nach 1918	811
ADRIANA MAXA, Colecția de artă plastică românească de la muzeul „Octavian Goga” din Ciucea	829
<i>La collection d'art plastique roumain du musée „Octavian Goga” de Ciucea</i>	843

RECENZII

ANDREI ZRÍNYI, <i>ALT-THÜRINGEN</i>	849
TUDOR SOROCEANU, Sieglinde Mirié, <i>Das Thronraumareal des Palastes von Knossos</i>	853
TUDOR SOROCEANU, Frauke Stein, <i>Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland</i>	854
TUDOR SOROCEANU, Frauke Stein, <i>Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland</i>	856
TUDOR SOROCEANU, J. M. Coles, A. F. Harding, <i>The Bronze Age in Europe</i>	857
TUDOR SOROCEANU, Ján Pástor, <i>Čaňa a Valalíky — pohrebiska zo staršej doby bronzovej</i>	859
TUDOR SOROCEANU, Anton Točik, <i>ВЪЧАРЫ — ОПАТОВЦЕ</i>	864
TUDOR SOROCEANU, Jovan Todorović, <i>Praistorijska Karaburma II — nekropola bronzanog doba</i>	866
TUDOR SOROCEANU, Marek Gedl, <i>Bronze II—III (Mont.). Civilisation lusacienne</i>	867
TUDOR SOROCEANU, Marek Gedl, <i>Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz</i>	868
I. GLODARIU, O nouă carte închinată civilizației dacice	873
MIHAI BĂRBULESCU, Ioan Glodariu — Eugen Iaroslavschi, <i>Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.—I e.n.)</i>	877
NICOLAE GUDEA — DORIN ALICU, N. Branga, <i>Aspecte și permanențe traco-romane</i>	879
ION BERCIU, Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	887
DORIN ALICU, D. M. Bailey, <i>A Catalogue of the Lamps in the British Museum (II)</i>	889

ALINA SOROCEANU, Laura Caretta, Ernesto de Carolis, Gianfranco Gazzetti, Giuseppina Ghini, Mauro Incitti, <i>Introduzione allo studio della ceramica Romana</i>	891
ALINA SOROCEANU, Marie-Hélène et Jacques Santrot, <i>Céramiques communes Gallo-Romaines d'Aquitaine</i>	894
ALINA SOROCEANU, Miguel Beltrán Lloris, <i>Ceramica romana: tipología y clasificación</i>	901
GEORGE PROTOPOPESCU, Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, <i>România în pri- mul război mondial</i>	905
NICOLAE LASCU, Prof. Teodor Naum și clasicismul antic (<i>Evocare</i>) <i>Il prof. Teodor Naum e il classicismo antico</i>	913 918
K. HORED'T, Koloman Keresztes (<i>Necrolog</i>)	919
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIO- GRAPHIQUES	921

STUD II

CÎTEVA PROBLEME PRIVIND SFÎRȘITUL NEOLITICULUI TIMPURIU DIN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Cercetările și săpăturile arheologice din ultimul deceniu, efectuate mai cu seamă de muzeele din Zalău, Oradea și Cluj, au dus la depistarea unor noi stațiuni neolitice, aducînd noi date privind stratigrafia, evoluția, legăturile culturale și cronologice ale civilizațiilor respective.

Lipsa unor lucrări de sinteză sau monografii pentru această parte a țării se face cu atît mai simțită cu cît în zonele învecinate, din țară și de peste hotare, cercetarea acestei perioade a făcut mari progrese.

Cele mai importante stațiuni în care s-au întreprins săpături sistematice în ultimul deceniu sînt cele de la: Zăuan — *Dilma cimitirului*, efectuate de E. Lakó¹; din depresiunea Holodului, de la Tinca-Rîpa (1970)², făcute de S. Dumitrașcu; Suplacul de Barcău-*Pe piatră și Lapiș* (1973—1979)³; Fughiu⁴; Peșterile de la Vadul Crișului⁵, cercetate de D. Ignat; Cluj⁶ și Iclod⁷ (între anii 1973—1979), supravegheate și cercetate de noi; ca și alte numeroase descoperiri fortuite, din sondaje, sau apărute la cercetarea unor stațiuni din alte perioade⁸.

¹ E. Lakó, în *ActaMP*, I, 1977, p. 41—46; Idem, în *ActaMP*, II, 1978, p. 11—15.

² S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, 1972, p. 49—67; referiri D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 14; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 14; Idem, în *Crisia*, 1978, p. 14, cat. 6.

³ *Pe Piatră și Lapiș*, D. Ignat, în *Crisia*, 1978, p. 9—25; referiri D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 15, cat. 22; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 13—21; Idem, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 45—54.

⁴ D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 14, 16, cat. 3; Idem, în *Crisia*, 1979, p. 721—733.

⁵ N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 17—23; Idem, în *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj, 1976, p. 131 ș.a.; D. Ignat, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 721 și urm.; Idem, în *Crisia*, 1973, p. 17, cat. 26; Idem, în *Crisia*, 1974, p. 121, nr. 2; Idem, în *Crisia*, 1978, p. 14, cat. 11 (Peștera 2).

⁶ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—28; pentru descoperiri mai vechi, vezi N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3 și urm.; N. Vlassa — H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 7—16. Vezi în aceste lucrări și bibliografia mai veche.

⁷ Gh. Lazarovici, *Das neolithische Friedhof von Iclod* (rezumat), Nice, 1976, p. 346; Idem, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 211—230; referiri: Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—28.

⁸ N. Vlassa, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 131 și urm.; Idem, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 17 și urm.; Idem, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 351 și urm.; D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 18; Idem, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 14; Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, X, 1973, p. 550; E. Comșa — Z. Nánási, în *SCIV*, XXII, 4, 1971, p. 633 și urm.; Idem, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 3 și urm.; S. Dumitrașcu — N. Tăutu, în *Crisia*, I, 1971, p. 47 și urm.; S. Dumitrașcu, în *Crisia*, 1978, p. 807 și urm.; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 77 și urm.; D. Radu — N. Feurdean, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 29 și urm.; N. Chidioșan, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 85.

Socotim necesară comentarea unor probleme rezultate din materialele nou apărute sau din rezultatele noilor observații stratigrafice, deoarece sublinierea sau compararea lor pe spații mai largi contribuie la elucidarea unor probleme de bază.

NEOLITICUL VECHI — CULTURA STARCEVO-CRIȘ

Denumirea preluată din lucrări mai vechi a fost cea de Criș⁹, punându-se semnul egalității cu Körös din Ungaria. D. Ignat folosește în ultimele lucrări termenul de Starčevo-Criș¹⁰, dându-i și ea sensuri mai adânci, prezentând analogii pe spații mai largi. Nu este o simplă problemă de terminologie — Criș sau Körös —, ci o anumită orientare a istoriografiei, care, în dorința unei mai fine delimitări cronologice, zonale, sau în ambele sensuri, încearcă a stabili „granițe” între Körös și Starčevo, pentru fenomene care s-ar petrece pe teritoriul Banatului de vest¹¹, iar observațiile sînt extinse asupra teritoriului Transilvaniei¹² sau României¹³.

Adeseori am analizat acest termen și sensurile care i s-au dat¹⁴. Milojević folosea termenul de Körös pentru definirea descoperirilor din Ungaria de sud-est¹⁵, dar îi dădea, parțial, sensuri cronologice; mai ales accepta o diferențiere târzie¹⁶, dar nu o deosebire evidentă. Alții socoteau cultura Körös o variantă locală a unui grup mai vast¹⁷. Noi făceam deosebiri în privința evoluției între zonele contaminate mai intens de sosirea culturii Vinča în sudul Banatului și altele cu o evoluția aparte, în nord¹⁸. Diferențierile noastre se referă la ceea ce astăzi definim Starčevo-Criș IIIB — IVA.

Cea mai bună dovadă care există privitor la unitatea marelui complex cultural al neoliticului vechi pentru care s-a folosit termenul de Starčevo-Criș este evoluția aproape identică a acestei civilizații în Banat, Oltenia, Moldova și, cum se știe mai demult, în Transilvania^{18a}. Argumente ca: lipsa

⁹ D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 18; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 13; Idem, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 9; Idem, în *Crisia*, IX, 1979, p. 721.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ B. Brukner, în *Praistorija Vojvodine*, Belgrad—Novi Sad, 1974, p. 52—53; Idem, *Neolit u Vojvodini*, Belgrad—Novi Sad, 1968, p. 6, 11, 49; St. Dimitrijević, în *Materialj*, X, 1974, p. 93—94.

¹² Critica observațiilor, la noi, în *StComCaransebeș—Istorie*, 1979, p. 27 și urm.; vezi și bibliografia.

¹³ Sînt unii care pun semnul egalității între Körös și Criș, alții le separă, dar nici unii și nici alții nu operează decît cu cercetări și fenomene restrînse, izolate, fără o imagine mai largă, mai precisă. După părerea noastră se fac prea multe generalizări.

¹⁴ Gh. Lazarovici în *Banatica*, III, 1975, p. 9; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Viena, 1976, p. 204; Idem, *Gornea*, 1977, p. 32.

¹⁵ Vl. Milojević, *Chronologie*..., p. 3.

¹⁶ Idem, în *BSA*, 44, 1949, p. 264; Idem, *Körös—Starčevo—Vinča*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 111, 113; Idem, *Die wichtigsten Fragen der Starčevo—Körös—Periode*, Heidelberg, 1967, p. 3 și urm.

¹⁷ P. Ráczy, în *Évközlöny*, 1978, p. 16—17.

¹⁸ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409 și urm.

^{18a} N. Vlăsa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 9—48.

barbotinei, a ceramicii pictate, a unor forme¹⁹ care serveau ca bază pentru precizarea diferențierilor între Starčevo-Körös nu mai sînt valabile, deoarece stațiunii de la Leț — socotită excepție datorită prezenței barbotinei ornamentate, a picturii, a formelor de vase²⁰ — i se adaugă noile descoperiri de la Ocna Sibiului²¹, unde apare, deopotrivă, ceramică pictată, barbotină organizată și neorganizată: aceleași elemente există și la Sebeș-Casa Jampa, Sebeș-Lancrăm²², Hunedoara-Biserica Reformată²³, sau numai barbotină, la Galda de Jos-Tibrișor²⁴, care se adaugă altor descoperiri din Transilvania²⁵.

Deosebit de importante sînt descoperirile Starčevo-Criș din nord-vestul Transilvaniei, de la Zăuan (fig. 1/9—13, 2/1—6, 3/2, 11), Suplacul de Barcău (fig. 1/1—3, 4/9) și Tinca (fig. 1/4). Ceramică ornamentată cu barbotină apare în toate aceste trei stațiuni (fig. 1)²⁶.

La Zăuan, Fughiu și Suplacul de Barcău în materialele aparținînd etapei a III-a a culturii Starčevo-Criș se constată, în partea superioară a stratului de cultură din cele trei stațiuni, apariția unei ceramicii roșii-portocalii, avînd ca degresant nisip și pietriș²⁷, fenomen sesizat la același orizont cronologic și în Banat, la Ostrovu Golu niv. III—IV²⁸, la Gornea-Căunița de Sus²⁹, Moldova Veche³⁰, Dubova-Cuina Turcului niv. III³¹, Cîrcea-Haltă³², iar în

¹⁹ Diferențierile sînt accentuate în lucrări ca: J. Korošec, în *Atti V. CISPP*, I, Roma, 1962, p. 150; N. Kalicz, în *Evolution und Revolution*, Berlin, 1971, p. 145—147; N. Kalicz — J. Makkay, în *MittMuzSomogy*, II, 1975, p. 254; N. Kalicz, în *ÉckJPM*, XXII, 1978, p. 139—140.

²⁰ E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 41; Idem, în *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 5 și urm.

²¹ I. Paul, comunicare la sesiunea Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj, 1979.

²² Materiale inedite la Școala generală Petrești. Inf. prof. Tecău Erich. Materialul studiat de noi aparține culturii Starčevo—Criș, faza III.

²³ Materiale inedite în Muzeul din Hunedoara. Săpături I. Andrișoiu, 1977. Pentru informații și amabilitatea de a studia o parte din aceste materiale mulțumim și pe această cale colegilor I. Andrișoiu și Marinescu Lazăr.

²⁴ Materiale inedite în Muzeul Unirii, Alba Iulia. Mulțumim pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție vasul descoperit aici, colegilor I. Al. Aldea, H. Ciugudean și V. Moga. Vasul aparține fazei a III-a a culturii Starčevo—Criș. În Muzeul de istorie al Transilvaniei sînt descoperiri mai vechi aparținînd acestei perioade, inv. I. 7381—7383, I. 7385—7386, I. 7388—7389.

²⁵ Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 402; I. Al. Aldea, în *Apulum*, X, 1972, fig. 2/1—3, 3/4—9; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 25, n. 82.

²⁶ S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, 1972, pl. I/3, 7; É. Lakó, în *ActaMP*, II, 1978, p. 11 și urm. O mare cantitate de materiale inedite sînt în muzeul din Zalău, inf. amabile É. Lakó.

²⁷ D. Ignat, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 10; Idem, în *Crisia*, IX, 1979, p. 722; É. Lakó, în *ActaMP*, II, 1978, p. 12.

²⁸ P. Roman, în *Drobeta*, I, 1974, p. 126.

²⁹ Gh. Lazarovici, *Gornea*, 1977, p. 65.

³⁰ Săpături Gh. Lazarovici între anii 1975—1978. Materiale inedite.

³¹ Al. Păunescu, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 42.

³² Materiale inedite în Muzeul Olteniei. Informații amabile M. Nica.

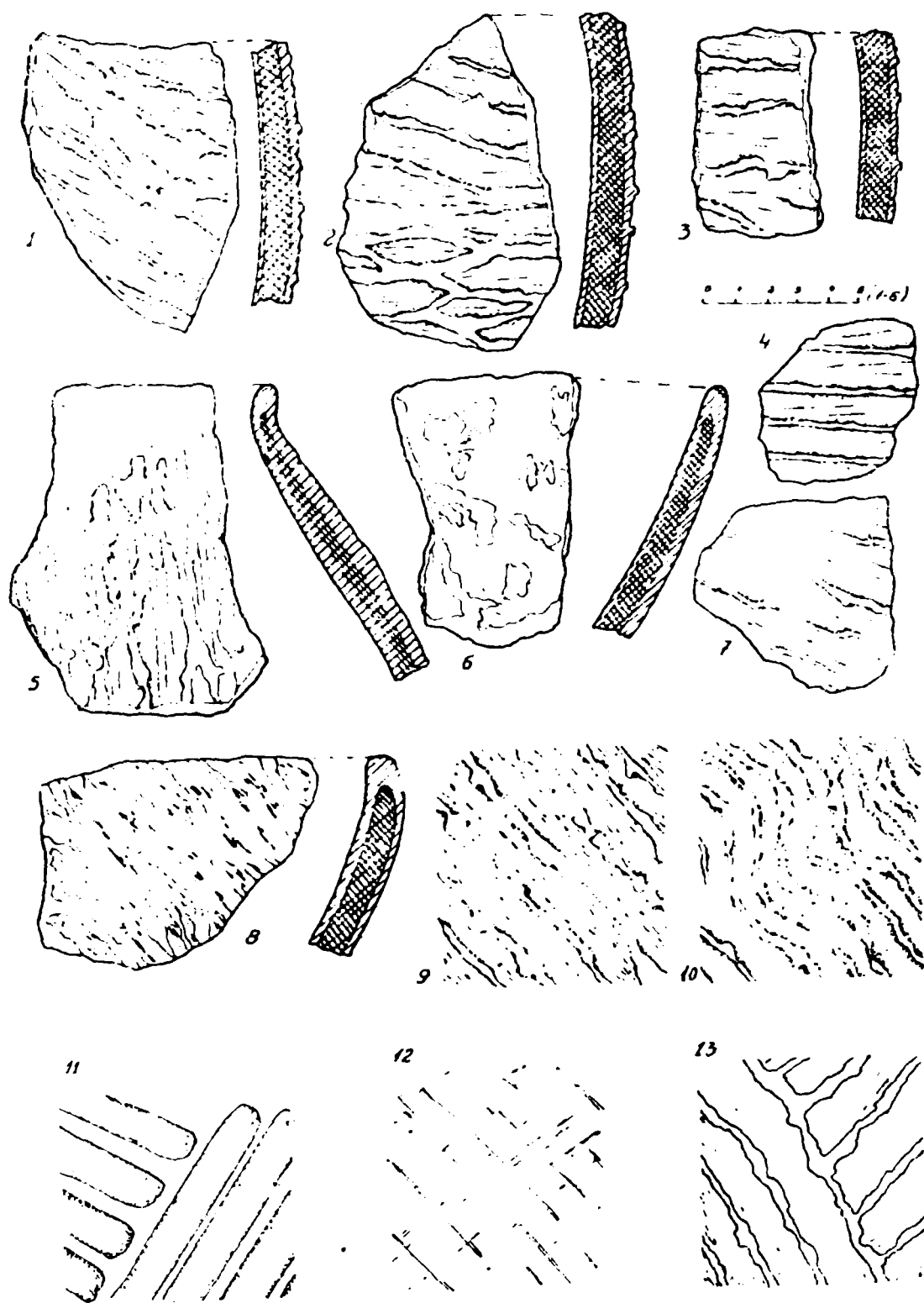

Fig. 1 — 1-3, Suplacul de Barcău; 4, Tinca — Rîpa; 5-8, Fughiu; 9-13, Zăuan.

Transilvania la Iernut³³, Balomir³⁴ și altele³⁵, situație care se pare că se petrece și în zona extrem nordică a ariei, în Slovacia³⁶.

Formele ceramice, în special cele de la Zăuan, sînt deosebit de caracteristice pentru precizarea cu mai multă exactitate a fenomenului și orizontului cronologic. Între materialele publicate (vezi É. Lakó, *ActaMP*, II, 1979) unele forme, cum sînt străchinile bitronconice (fig. 2/1—6), se încadrează în cîteva variante stabilite de noi la Gornea (tipurile B străchini: VIIIi1, VIIIc1, VIIIe1, VIIIc3, VIIla1, VIIlb3, VIIIf3, IIc2). Formele publicate (Lakó, *op. cit.*, pl. IV/2, V/1—2) au analogii la Gornea între formele Vinča A₂ și A₃³⁷, între materialele din stațiunea Starčevo-Criș IVA de la Moldova Veche³⁸, sau chiar mai timpurii, cum este cea de la *Locurile Lungi* de la Gornea (fig. 3/10), din etapa Starčevo-Criș IIIB/IVA. Spre aceleași orizonturi cronologice ne îndreaptă și alte materiale inedite, studiate de noi prin bunăvoința colegei É. Lakó (fig. 2/1—6), avînd analogii la Gornea (fig. 2/10)³⁹, Ostrovu Golu (fig. 2/9, 11)⁴⁰, Ószentiván VIII⁴¹, Cleanov⁴², Vinča (fie în complexe starčeviene, fie vinčiene)⁴³, la Banjica, în nivel aparținînd fazei A⁴⁴, precum și în alte părți⁴⁵. Acestea, alături de alte descoperiri din Transilvania, Moldova, Oltenia, Serbia, Vojvodina, Ungaria, confirmă încă odată contemporaneitatea Starčevo-Criș IV cu Vinča A⁴⁶.

Plastica acestor zone, în neoliticul timpuriu, urmează aceeași evoluție cu cea din aria culturii Starčevo-Criș. Cea mai mare bogăție de idoli se constată tocmai în aceste părți, fiind, desigur, și rezultatul săpăturilor sistematice. Au fost descoperiți idoli cu steatopigie, dintre care cel mai frumos exemplar este „Venus de la Zăuan“ (fig. 4/2)⁴⁷. Asemenea figurine sînt cunoscute și

³³ N. Vlăssă, în *Materiale*, IX, 1970, p. 167—176; Idem, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 108.

³⁴ Idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 403 și urm.; Idem, *Neoliticul...*, p. 109.

³⁵ S. Morintz — Gh. Cantacuzino, în *Studii și referate*, I, 1954, p. 338; E. Comșa, în *ActaArchCarp*, I, 2, 1959, p. 176; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România*, București, 1961, p. 191.

³⁶ J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 863.

³⁷ Gh. Lazarovici, *Gornea*, pl. XLII/11; XXXVII/24.

³⁸ Materiale inedite în MJR. Catalog Gh. Lazarovici II/11.

³⁹ Gh. Lazarovici, *Gornea*, străchini profilate tip: VIIlc3 în B₂₁ — inedite; în B₇₋₈, pl. XXXV/6; XLIV/10; LIX/4; VIIle1, în B₁₈ — inedite; VIIla1, în B₉, pl. XLI/8; VIIlb3, în P₁ — inedit; VIIlc1, în B₇₋₈, pl. XL/5.

⁴⁰ Tip VIIlb3 — inedit, catalog Gh. Lazarovici XX/3, 5; tip VIIlc1 — inedit, catalog Gh. Lazarovici XVIII/1.

⁴¹ J. Banner — M. Párducz, în *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—1948, pl. VI/6.

⁴² D. Berciu și colab., în *SCI*, III, 1952, fig. 4/7.

⁴³ M. M. Vasić, *PV*, IV, 1936, 72 (▽ 10,03 m), 16 (▽ 9,2 m), 74 (▽ 8,6 m); *PV*, II, 1936, 28—29 (▽ 9,1 m).

⁴⁴ După noi tip VIIlb. Analogii la J. Todorović — A. Cermanović, *Banjica*, 1961, niv. IV—V, p. 29, pl. XIII/6.

⁴⁵ După noi tip VIIlc1 — analogii la *Paradimi* (M. Garašanin — W. Dehn, în *Jhrb.RGZM*, 10, 1963, fig. 1); tip BII2c — analogii la *Gornea* (Gh. Lazarovici, *Gornea*, pl. XL/V; XXXV/11—12); *Vinča* (M. M. Vasić, în *PV*, IV, 1936, 85 (▽ 10,03), *Paradimi* (M. Garašanin — W. Dehn, *op. cit.*, fig. 6—7).

⁴⁶ Gh. Lazarovici, *Gornea*, p. 69—81.

⁴⁷ É. Lakó, în *ActaMP*, I, 1977, p. 71, fig. 1—4, precum și un exemplar fragmentar, inedit, marcat CC. 89/1977.

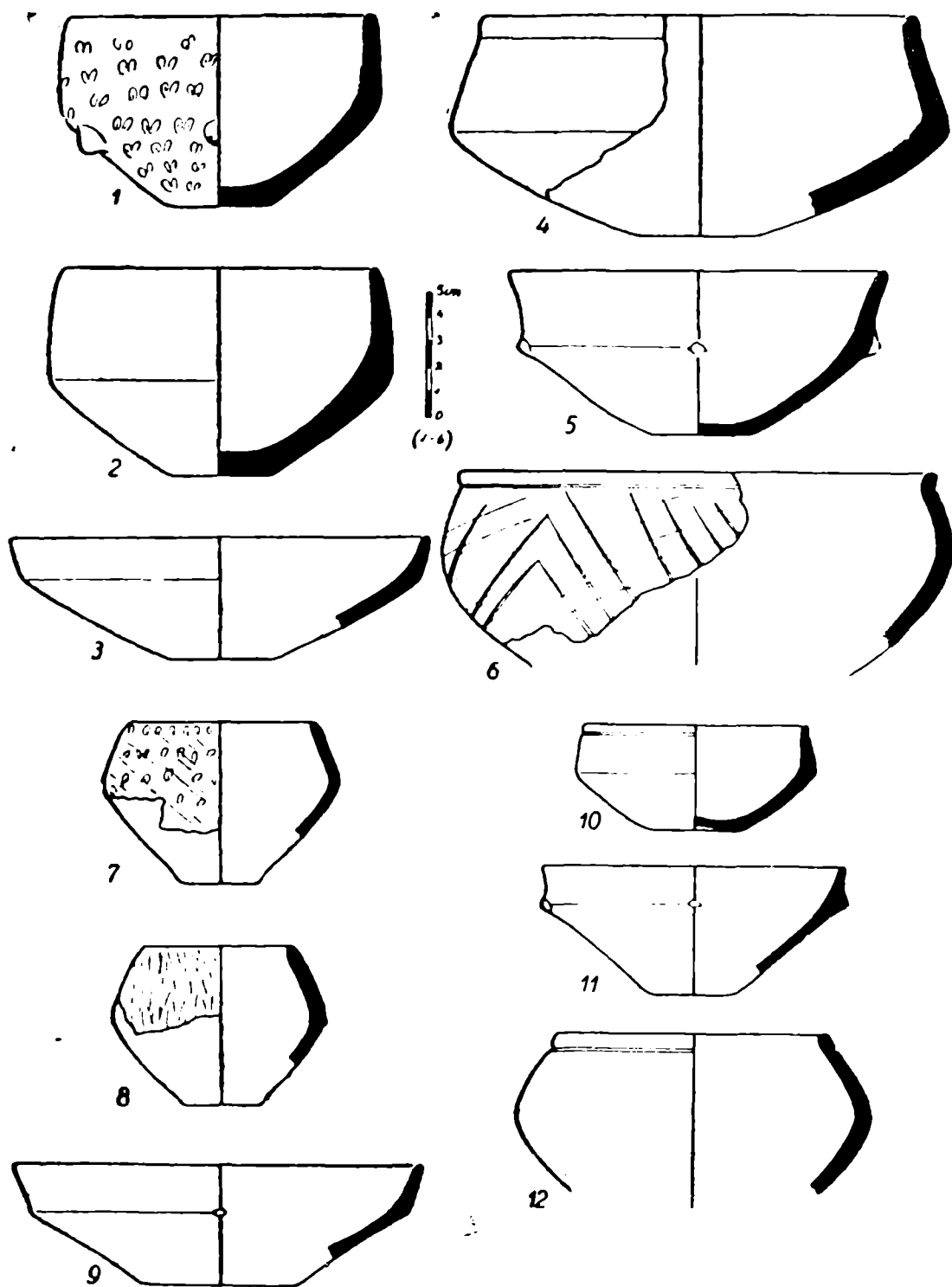

Fig. 2 — 1-6, Zăuan; 7-8, Fărcașele de Sus; 9, Ostrovu Golui; 10-11, Gornea; 12, Rétközberencs — *Paromdomb*.

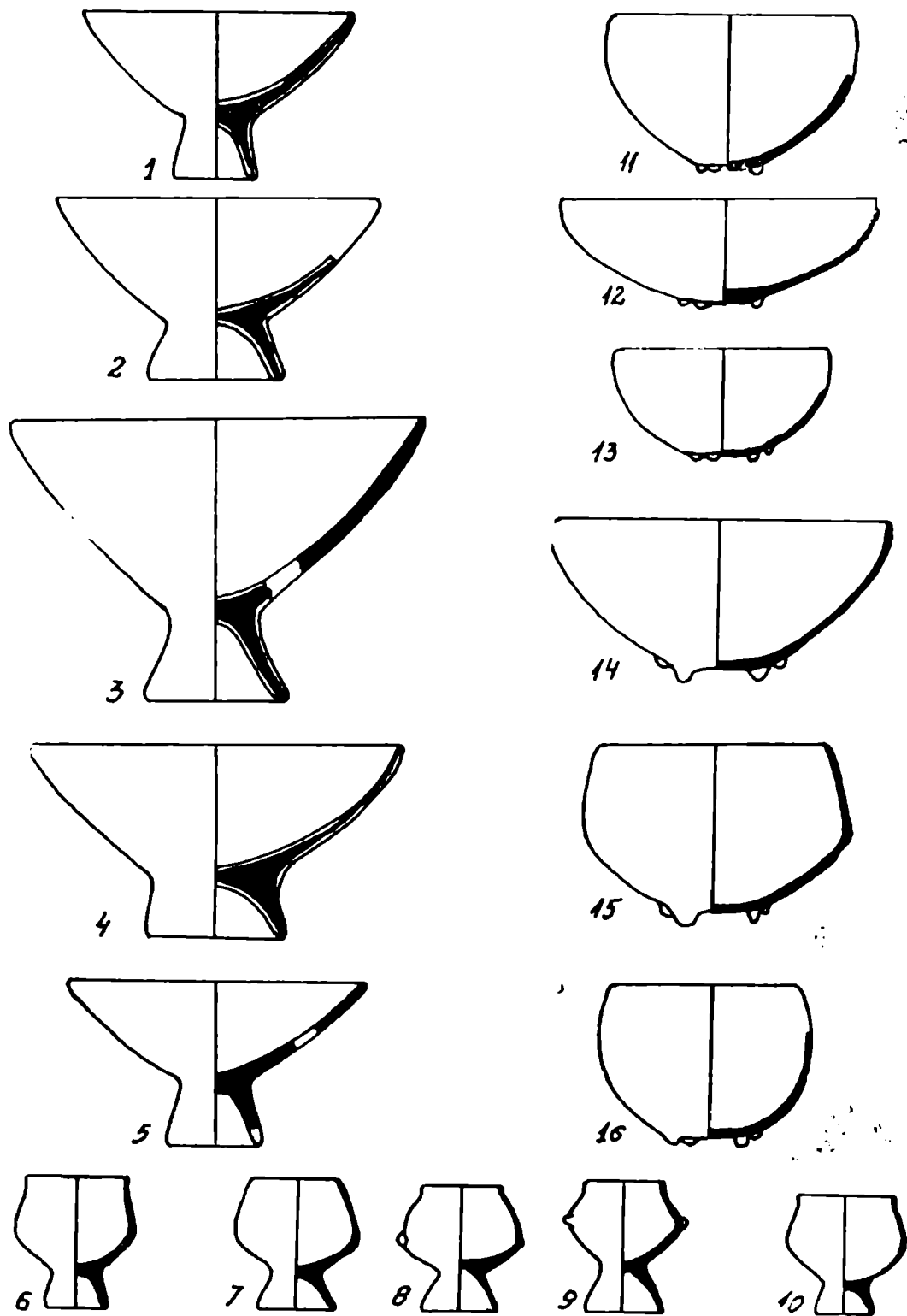

Fig. 3 — 1, Cîrcea; 2, 11, Zăuan; 3, Bicske; 4, 16, Beșenova Veche; 5, 12, Fughiu; 6, Gradeșnica; 7, Medina; 8, Fajsz; 9, Ószentiván VIII; 10, Gornea — *Locurile lungi*; 13, Kopács — *Kovács*; 14, Kotacpart — *Vata*; 15, Méhtelek.

la Homorod (fig. 4/10, 12, 14—15)⁴⁸, în mai multe exemplare și variante⁴⁹, care au analogii în cele mai diferite zone ale civilizației: în Cîmpia Alföldului, în zonele de est și sud (la Tiszaugh-Tópart⁵⁰, Kotacpart-Vata⁵¹, Szolnok⁵², Hódmezővásárhely⁵³, Kopáncs-Zsoldos și altele⁵⁴; în Banat la Opoljenik⁵⁵, Cenad⁵⁶, Starčevo⁵⁷; în Voivodina și Serbia la Bački Monoštor⁵⁸, Divostin⁵⁹, Grabovac⁶⁰ și mai departe spre sud⁶¹). Streatopigia idolului de la Zăuan, în afară de stilizarea părții superioare, are foarte bune analogii în exemplarele de la Méhtelek (fig. 4/7)⁶², care au însă brațe; din acest motiv se apropie mai mult de exemplarul din sud, de la Lúdvár⁶³. Apariția brațelor la figurine credem că este rezultatul influenței culturii Vinča, fenomen sesizat la figurinele de la Ostrovu Golu⁶⁴, dar și mai spre nord, la Tinca-Rîpa (fig. 4/8)⁶⁵ și Homorod (fig. 4/10, 14)⁶⁶.

Influența celor mai timpurii elemente vinčiene, de altfel, se constată și în alte stațiuni din zonele de care ne ocupăm. O față asemănătoare cu exemplarul de la Rîpa are figurina de la Suplacul de Barcău-Lapiș (fig. 4/9), care are picioarele schițate⁶⁷ și corpul aproape prismatic. De fapt, exemplarele cele mai frumoase sînt cele de la Zăuan⁶⁸ și Suplac⁶⁹; cele cu corp prismatic au foarte bune analogii în stațiunea de la Méhtelek⁷⁰, iar prin forma feței la Nagykörü (fig. 4/1). După cum arată descoperirile de la Zăuan (forma și motivele decorative ale ceramicii), acestea sînt apariții tîrzii, la orizont Starčevo-Criș IVA, orizont care este presupus, de aseme-

⁴⁸ T. Báder, în *ActaMN*, V, 1968, tip C, fig. 2/6.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 382—383, tip. A, fig. 1/3—4; 2/1—3; 6.

⁵⁰ É. Lakó, *op. cit.*, p. 41, pl. III; I. Kutzián, *A Körös kultúra*, Budapesta, 1944, pl. VIII/1.

⁵¹ *Ibidem*, pl. XLIII/2, 4, 6.

⁵² *Ibidem*, pl. XIII/7.

⁵³ *Ibidem*, pl. XLIII/3.

⁵⁴ *Ibidem*, pl. XI; XLIII, 1, 5; Nagykörü, P. Rácz, în *Évk Szolnok*, 1978, p. 10, fig. 2/2a-b.

⁵⁵ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XIII/5, 8.

⁵⁶ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 19, nr. 5, fig. 10/9; Idem, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, pl. X/21.

⁵⁷ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II, Jungsteinzeit, 1968, pl. 142/50.

⁵⁸ B. Brukner, *Neolit u Voivodini*, Belgrad—Novi Sad, 1968, p. 48, 63, pl. III/3.

⁵⁹ J. Nandriș, *The Prehistoric Archaeology of South East Europa with Special Reference to Neolithic Figurines*, Phil. Diss., Cambridge, 1968, s.v. Divostin.

⁶⁰ N. Tasić în *ArchPregl*, 10, 1968, pl. IV/6.

⁶¹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXII/1a; N. Petkov, în *Archeologia*, III, 3, 1961, p. 72, fig. 8/2; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 137/3.

⁶² N. Kalicz — J. Makkay, *A méhteleki agyagistenek*, Nyíregyháza, 1974, p. 19, fig. 9.

⁶³ J. Nandriș, *op. cit.*, fig. 80.

⁶⁴ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 25, fig. 11/4, 7, 10; Idem, în *Pontica*, IV, 1974, p. 412; Idem, în *Banatica*, III, 1975, pl. V/2, 4 ș.a.

⁶⁵ S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, 1972, fig. 1/2; Idem, în *MCD*, Cluj, 1974, fig. 1/1.

⁶⁶ T. Báder, *op. cit.*, fig. 3 (cu gîtul mai înalt), p. 382, fig. 2/5 (cu brațe și sîni).

⁶⁷ Inedit. Informații amabile D. Ignat.

⁶⁸ É. Lakó, în *ActaMP*, II, 1978, pl. VII/3.

⁶⁹ Inedit. Informații amabile D. Ignat.

⁷⁰ N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, p. 21, fig. 11—12.

nea, și pe baza analogiilor din orizontul Vinča A₂—A₃ de la Gornea⁷¹, Ószentiván VIII⁷² sau, din aceeași vreme, în așezări Starčevo-Criș din nordul Banatului, la Dudeștii Vechi (fost Beșenova Veche)⁷³.

Asemănările precizate mai sus arată existența unui orizont cronologic târziu pentru toate descoperirile, în vremea contactului cu Vinča A, când apar o serie de elemente comune. Analogiile demonstrează că drumul acestor descoperiri poate fi pe la vest de Munții Apuseni, prin Banat, sud-estul Ungariei și Crișana.

Aceasta apare ca o contradicție cu opiniile colegilor maghiari, în special J. Makkay și N. Kalicz, atît în ceea ce privește orizontul cronologic, cît și drumul urmat. Numiții precizează ca limită nordică a grupului Körös linia Beretăului (Barcăul)⁷⁴. Descoperirile de la Méhtelek ei le socotesc ca rezultatul pătrunderii unui grup dinspre Transilvania, pe Someș, iar ca argumente sînt amintite descoperirile de la Homorod și Gura Baciului⁷⁵.

În afară de descoperirile de la Méhtelek, la nord de numita arie a culturii Körös apar încă elemente Starčevo-Criș, mai clare și mai numeroase decît s-ar presupune la o primă vedere⁷⁶. Unele din aceste elemente sînt atribuite culturii Szatmár⁷⁷, dar asemenea elemente au apărut și în aria grupului Medina⁷⁸ și, mai recent, la Bicske⁷⁹, constatîndu-se relații între Starčevo-Criș și ceramica liniară.

O importanță deosebită are precizarea exactă a ariei de răspîndire și momentul cronologic al contactelor culturale. Din lipsa unei periodizări mai fine, este încă greu de precizat momentul cronologic al legăturilor și deci relațiile genetice pentru grupele liniare de genul Szatmár, Medina, Bicske. De aceea, o importanță deosebită au noile descoperiri din nord-vestul Transilvaniei și, mai ales, cele de la Zăuan. Precizarea poziției sale cronologice,

⁷¹ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 486, fig. 10; Idem, *Gornea*, pl. LXV/7, 13.

⁷² J. Banner — M. Párducz, *op. cit.*, fig. 4.

⁷³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, fig. 10/5; Idem, în *Banatica*, III, 1975, pl. IV/2; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Viena, 1976, fig. 4/1.

⁷⁴ N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, harta; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, harta 1 — idee întilnită și la E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 217—218.

⁷⁵ Eronate ni se par opiniile lui Lichardus din *AFB*, Székesfehérvár, 1972, p. 119; N. Kalicz — J. Makkay, *A méhteleki...*, p. 8.

⁷⁶ La Țaga-Mocirlă, materiale inedite, în MIT, inv. IN. 1506; 1495. În săpăturile lui D. Protase, din punctul *La Hulube*, în săpătura din 1967, au fost descoperite fragmente ceramice Starčevo-Criș, de fază IVA, cu foarte bune analogii la Zăuan. Materiale inedite în MIT, cedate nouă pentru publicare de autorul săpăturilor, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru bunăvoință. Alte descoperiri la Ciumăfaia, Porolissum, Someșul Rece și Homorod, vezi N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 15—16. Pentru descoperirile din Ungaria, cf. N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, Székesfehérvár, 1972, p. 79, fig. 2/9, 16, 18, 23—24; 3/8, 10, 14, 4/1—3, 5—6; la *Nagyköri*, P. Rácz, în *Évközlök*, 1978, p. 15—17.

⁷⁷ N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, p. 83, fig. 2/1, 20—21, 27, 31—34; 4/2—3, 13—14; 5/12, 16, 18.

⁷⁸ N. Kalicz, în *MittMuzSomogy*, III, 1975, p. 256, pl. XXIII/1 — în decor elemente comune și liniarului. Mai sînt și alte elemente, cum ar fi: barbotina organizată, picioare de cupe sau cupe — vezi mai jos notele 130—131.

⁷⁹ J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 36 și urm., catalog 1, 3, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 22.

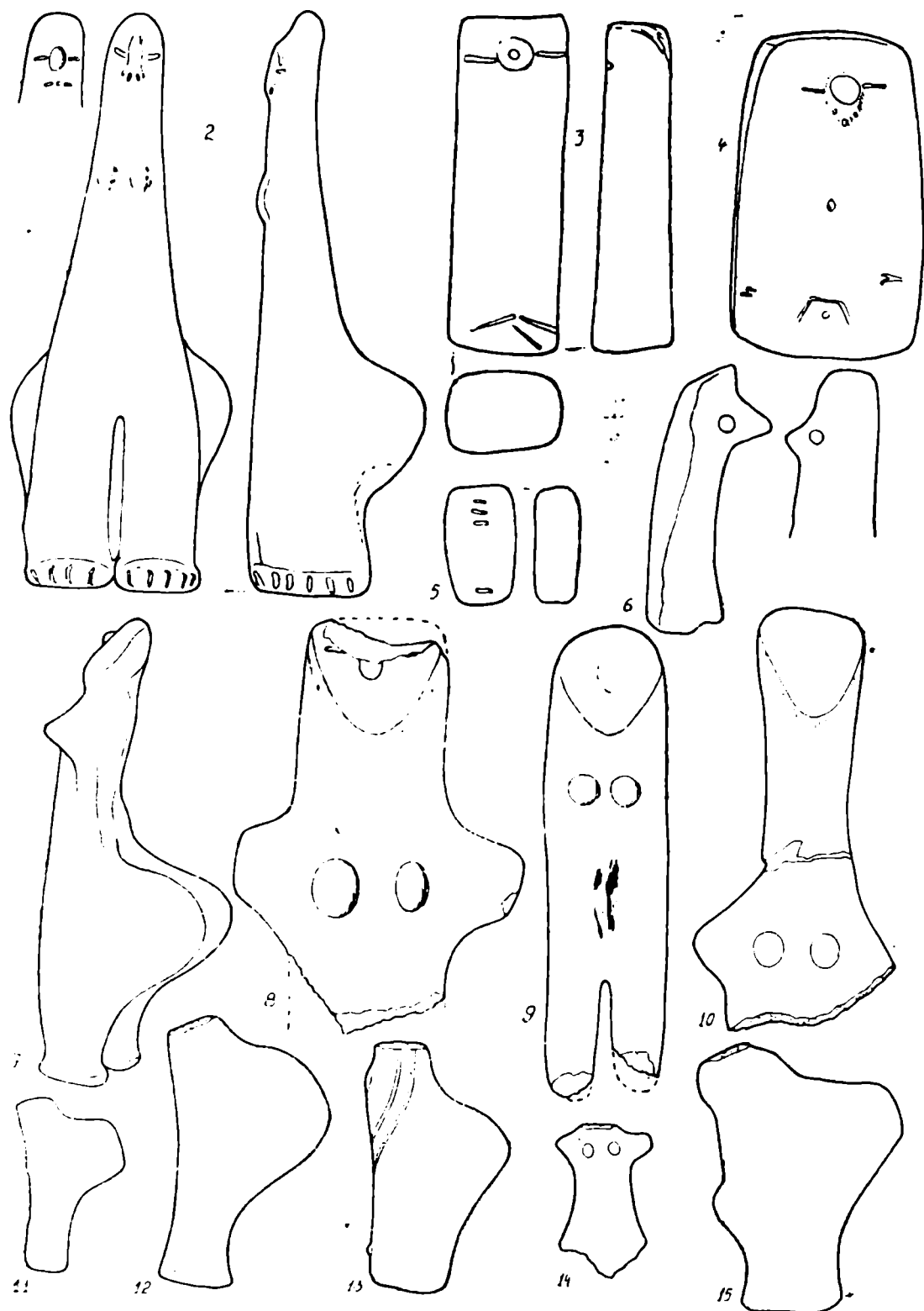

Fig. 4 — 1, Nagykörű; 2-3, 11, Zăuan; 4, 7, Méhtelek; 5, Cîrcea — *Hanuri 11*; 6, 10, 12, 14-15, Homorod; 8, Tinca — Rîpa; 9, Suplacul de Barcău; 13, Medina.

în raport cu evoluția culturii Starčevo-Criș din faza IVA și cu Vinča A, indică cu mai multă exactitate, după părerea noastră, cel mai apropiat jalon de raportare a descoperirilor din estul Alföldului și din partea sa nordică.

NEOLITICUL DEZVOLAT

În zonele nord-vestice ale țării, pentru începutul acestei perioade lipsesc cercetări, lucrurile fiind mai puțin clare^{79a} din care cauză sîntem nevoiți să raportăm descoperirile noastre la cele din zonele învecinate, din Ungaria și Slovacia. În zona est-central europeană se formează un complex cultural, cel al ceramicii liniare⁸⁰. Originea acestei civilizații este dată de elementele sale cele mai timpurii, de caracteristicile acestora. Elementele sesizate în cele mai timpurii stațiuni sînt determinate de trăsăturile ceramicii și ale uneltelor. În funcție de acestea sînt semnalate influențe sud-orientale⁸¹, în special ale culturii Starčevo-Criș⁸², și influențe mezolitice, în special în unelte litice⁸³. În legătură cu prezența unor grupuri tardenoisene, dorim să atragem atenția că adeseori asemenea unelte se constată la începutul neoliticului mijlociu și

^{79a} Cu excepția precizărilor făcute de N. Vlassa în: *ActaMN*, I, 1964, p. 367—375; *SCIV*, X, 2, 1959, p. 239—246; *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 17—24; *Marisia*, VIII, 1978, p. 30 sqq.

⁸⁰ Liniarul timpuriu cuprinde, în diverse zone, mai multe faze și grupe culturale: Ciumești, Săcuieni, Szatmár, Alföld, Bicske, Medina, liniarul est-slovac, Gemer, Michalovce și altele, vezi: I. Kutzián, în *ActaArchBp*, 9, 1958; H. Quitta, în *PZ*, XXXVIII, 3—4, 1960, p. 1 și urm.; p. 153 și urm.; E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 217 și urm.; E. Comșa — Z. Nánási, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 3 și urm.; B. Soudský, *Actes VII CISPP*, Praga, 1966, p. 47; O. Trogmayer, în *MFME*, 1968, 2, p. 36; N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972; Idem, *Die Linienbandkeramik...*; J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 118—120; D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 19; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 14; J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, II, p. 273; S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1, 1974, p. 3 și urm.; Idem, în *SlovArch*, XXIV, 1, 1976, p. 115; J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 31; N. Vlassa, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 30 și urm.

⁸¹ Gy. Gazdapusztai, în *MFME*, 1963, p. 46 și urm.; J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 873; I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 250 (generalități); B. Soudský, în *Actes VII CISPP*, Praga, 1966, p. 47 (pentru Slovacia de est); R. Tichý, în *Actes VII CISPP*, Praga, 1966, p. 64 (pentru Mohelnice); N. Kalicz, în *Evolution und Revolution*, Berlin, 1971, p. 150 (pentru plastică); A. Benac, în *Godišnjak*, XVI, 14, 1978, p. 17; B. Brukner, în *Godišnjak*, XVI, 14, 1978, p. 77.

⁸² I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 252, 255; Idem, *A Körös kultúra*, Budapest, 1944, p. 144—146; Fr. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, p. 97; E. Comșa, în *ActaArchCarp*, 1, 2, 1959, p. 183; E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 218; J. Korek, în *MFME*, 1960, p. 50; H. Quitta, *op. cit.*, p. 157, 165—167, 171; B. Soudský, în *L'Europe...*, Praga, 1961, p. 277 și urm.; Idem, în *Actes VII CISPP*, 1966, p. 281; P. Korošec, în *Atti VI CISPP*, I, Roma, 1962, p. 149; J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 873; Idem, în *AFB*, 1972, p. 118; N. Kalicz, în *ActaArchSz*, VIII, 1965, p. 33 și urm.; Idem, în *Evolution und Revolution*, 1971, p. 146—148; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, p. 18, 19, 26—27; D. Berciu, *Zorile civilizației în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 76; O. Trogmayer, în *MFME*, 1967, p. 35—40; J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, p. 277, notele 11—12, 16—17, p. 280; B. Brukner, în *Praistorija Vojvodine*, 1974, p. 58; S. Marinescu-Bîlcu, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 497—498, 500; J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 31.

⁸³ E. Comșa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 221; H. Quitta, *op. cit.*, p. 184—185; I. Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest, 1963, p. 33; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 145; Al. Păunescu, în *Dacia*, N.S., VII, 1973, p. 467 și urm.; B. Brukner, în *Godišnjak*, XVI, 14, 1978, p. 77, 79; I. și S. Kozłowski, în *Godišnjak*, XVI, 14, 1978, p. 95, 99, 100.

chiar la sfârșitul lui, fără a fi vorba de dănuirea unor comunități epipaleolitice sau mezolitice, ci izvorite din natura preocupărilor, din caracteristicile uneltelor și ale materiei prime, care pot înșela și pe cei mai buni specialiști^{83a}.

Analizînd însă cele mai timpurii descoperiri se constată, în toate, un orizont înrudit cu complexul balcanic: barbotină, ciupituri și apăsări cu unghia, pliseuri, forme bitronconice; toate aceste elemente raportate fiind la complexe balcanice indică un orizont tîrziu Starčevo-Criș IIIB, IVA și IVB, ceea ce presupune, după părerea noastră, rezultatul presiunii celor mai timpurii elemente ale chalcolithicului balcano-anatolian, reprezentat de faza A₁ a culturii Vinča, care se manifestă în mai toate stațiunile tîrzii ale culturii Starčevo-Criș din această vreme⁸⁴.

Ca zone principale pentru geneza celor mai timpurii elemente liniare sînt semnalate cele din Moravia de sud, Slovacia, nord-estul Ungariei și Transdanubia⁸⁵. Referiri privind elementele Starčevo-Criș evolute au fost semnalate în stațiunile de la Biňa⁸⁶, Hurbanovo⁸⁷, precum și în stațiunile celei mai vechi faze a ceramicii liniare din cronologia lui Pavúk și Lichardus (Älteste Linienbandkeramik sau Protolinienbandkeramik)⁸⁸. Printre cele mai timpurii stațiuni sînt cele de la Michalovce—Hrádok⁸⁹, Barca—Svetla III și Barca III⁹⁰, ca și altele⁹¹, care se încadrează în primele etape ale evoluției liniarului timpuriu. Aceiași cercetători au arătat și relațiile cu Vinča A sau comunitățile starčeviene, ori ale neoliticului timpuriu influențat de cele mai vechi elemente vinčiene, numite de cei mai mulți Proto—Vinča⁹².

Socotim necesară o analiză amănunțită a unor elemente ce fac parte din trăsăturile caracteristice ale unor grupe culturale. Analizăm, în primul rînd, descoperirile din nord-estul Ungariei, în bazinul inferior al Someșului și în co-

^{83a} Cum N. Vlassa precizase încă în *ActaMN*, I, 1964, p. 463—464 și în *ActaMN*, IX, 1972, p. 9 și 26—27. Vezi și Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, 21, 1970, p. 187 sqq.

⁸⁴ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, p. 122 și urm.

⁸⁵ H. Quitta, *op. cit.*, p. 187 (*Morava*); *Transdanubia*, N. Kalicz, în *ActaArchSz*, VIII, 1969, p. 33; Idem, în *Evolution...*, p. 148; I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 27C; *sud-orientală*, R. Tichý, în *Actes VI CISPP*, p. 64; J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, 1973, p. 280; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, p. 18.

⁸⁶ J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, 1973, p. 275 și urm.

⁸⁷ H. Quitta, *op. cit.*, p. 163; J. Pavúk, *op. cit.*, p. 279.

⁸⁸ În stațiunile de la *Nitra-Michalovce-Hrádok*, *Domica I* și *Lúčky*, vezi J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 873; Idem, în *AFB*, p. 110, 120; idem, în *Actes VIII CISPP*, p. 273—274.

⁸⁹ R. Tichý, *op. cit.*, p. 64; B. Soudský, *op. cit.*, p. 47; J. Lichardus, în *AFB*, p. 109, 110, 117, 118; S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1, 1974, p. 5—6; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, p. 28.

⁹⁰ J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 941 și urm.; Idem, în *AFB*, 1972, p. 107—108, 109, 110, 116; B. Soudský, *op. cit.*, p. 48—49; S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1, 1974, p. 3, 12.

⁹¹ H. Müller—Karpe, *op. cit.*, p. 117—118; *tip Ačkový*, H. Quitta, *op. cit.*, p. 3, 178; *Chabařovice*, V. Kruta — E. Neustupný, în *Actes VII CISPP*, Praga, 1966, p. 61—62; *Krumlov*, H. Müller—Karpe, *op. cit.*, p. 117; *Lučky*, J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 117; *Valolky*, J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 873; S. Dimitrijević, *Sopotsko-Lendelska Kultura*, Zagreb, 1968, p. 82.

⁹² B. Soudský, *op. cit.*, p. 49; N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 95; Idem, *Die Linienbandkeramik...*, p. 27; J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, p. 277, 279; J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 31—34, 38—39; J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 120. Privind părerea noastră, vezi Lazarovici, *Neoliticul...*, p. 55, 70, 124, 125, 164, 222 — vezi aici și alte referiri ale noastre.

tul Tisei⁹³, în zonele imediat învecinate spațiului de care se ocupă prezenta lucrare, în cultura Szatmár, definită și încadrată, mai ales, în ultimul deceniu⁹⁴.

Asemenea grupelor învecinate din Slovacia, cât și celor de pe teritoriul țării — atribuite culturii Ciumești⁹⁵ — în cultura Szatmár se constată elemente Starčevo—Criș, bine precizate și cu largi analogii date de către N. Kalicz, J. Makkay și alții⁹⁶.

În mod deosebit ne-a frapat prezența în număr mare, în stațiunile aparținând culturii Szatmár, a formelor de vase bitronconice cu *Lippenrand* (fig. 2/12), o buză scurtă, ușor răsfrîntă sau cu marginea schițată printr-o linie apăsată, incizată sau lustruită, care apare în stațiunile de la Tiszacsege—*Sandgrube*⁹⁷, Rétközberencs—*Paromdomb*⁹⁸ și Ebes—*Lehmgrube*⁹⁹, atribuite orizontului mai recent al grupului Szatmár, pe care bază sînt atribuite aceleași etape și descoperirile de la Ciumești¹⁰⁰ avînd asemenea forme¹⁰¹.

Cea de-a doua fază este paralelizată de Kalicz, Makkay și alții cu stațiunile de la Medina, Leț III sau cele numite Proto—Vinča. Asemenea buze mai apar la Kopčany¹⁰², într-un orizont cuprins între Proto—LBK (Linienbandkeramik) și anterior culturii Bükk¹⁰³, ceea ce corespunde unui orizont mai tîrziu, raportat la Vinča, atît după părerea noastră¹⁰⁴, cât și a altor cercetători care au paralelizat Barca III cu Malo Korenovo¹⁰⁵ sau Kopčany cu Săcuieni¹⁰⁶, Esztár¹⁰⁷, Alföld¹⁰⁸ și Liniar IV¹⁰⁹.

⁹³ Fr. Schachermeyr, *op. cit.*, p. 95; J. Korek — P. Patay, în *FolArch*, VIII, 1956, p. 42; B. Soudský, în *L'Europe...*, p. 280; J. Korek, în *MFME*, 2, 1962, p. 15; N. Kalicz, în *Evolution...*, p. 148; N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, p. 78, 82, 87, 89, fig. 8; Idem, *Die Linienbandkeramik...*, harta; D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1967, p. 14; Gh. Lazarovici, *Gornea*, pl. XXXVI/14; în special XLII/9, 13; XLIV/14, 3, 1; XLVII/25; XLVIII/1—4.

⁹⁴ N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 77 și urm., 93 și urm.; Idem, *Die Linienbandkeramik...*, p. 3 și urm.

⁹⁵ E. Comșa, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 11 și urm.; Idem, în *Dacia*, N.S., VII, 1973, p. 477—484; Al. Păunescu, în *Dacia*, N.S., VII, 1973, p. 465—475; Idem, *Dictionar IVR*, București, 1976, p. 164—166. Referiri la Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 118; D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 14.

⁹⁶ Cu referiri la Maroslele—Pana, Leț II—III, Starčevo, Medina. *Starčevo IV*, vezi: N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 78, 87—89; Idem, *Die Linienbandkeramik...*, p. 20, 26, 27; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 18—19.

⁹⁷ N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, pl. 6/1—5, 7—10, 12, 14; N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, pl. 168/1—3, 5—6, 10.

⁹⁸ *Ibidem*, pl. 165/1—3, 5—6, 8; 165/10—16; 164/1—2.

⁹⁹ *Ibidem*, pl. 15/8, 12; 16/3, 6—7.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 28; E. Comșa, *op. cit.*, p. 3 și urm.

¹⁰¹ N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 87—89; Idem, *Die Linienbandkeramik...*, p. 28; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 470, fig. 1/5, 3/2, 5—7; J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, p. 279.

¹⁰² S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1, 1974, p. 10, în orizont Barca III, aceasta a arătat legături între Szatmár — Barca III — Kopčany.

¹⁰³ B. Soudský, în *Actes VII CISPP*, Praga, 1966, p. 48—49; J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 110, 116, 117.

¹⁰⁴ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 18—19.

¹⁰⁵ J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 872.

¹⁰⁶ S. Šiška, *op. cit.*, XXVI, 1, 1974, p. 8.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 4.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 117—121.

Noi paralelizăm Let III, Ószentiván VIII, Medina și Alföld cu Vinča A₂ și A₃ și Starčevo—Criș IVA — IVB¹¹⁰. La acest orizont apar și în alte civilizații sudice asemenea tipuri de buze. În grupa Dudești—Vinča din Oltenia și în orizontul starčevian târziu — de la Cîrcea—*Hanuri* și Cleanov — se întîlnesc asemenea buze¹¹¹, la fel în orizonturi contemporane din Bulgaria¹¹². În Moldova, în fazele târzii ale culturii Starčevo—Criș, apar la Glăvănești Vechi (vezi *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 26—27, fig. 23/2, 25/1).

În faza A a culturii Vinča, buze de tip *Lippenrand* apar la Vinča, la adîncimile de 8,7 — 7,6 (8,1) m¹¹³, dar au o altă evoluție, fiind caracteristice fenomenului vinčian, sesizate și bine precizate în Banat la Gornea (fig. 2/10)¹¹⁴ și Fratelia¹¹⁵, în fazele Vinča A₂ — A₃, deci corespunzător și observațiilor de la Vinča, pentru toate fiind largi analogii în sud¹¹⁶.

Asemenea forme apar în asocieri cu altele, cum sînt străchinile bitronconice de la Ciumești—*Beria IX*¹¹⁷, Nagyecséd—*Péterzúg*¹¹⁸ și Rétközberencs—*Paromdomb*¹¹⁹, forme care își găsesc analogii în aproape aceleași stațiuni și la aceleași orizonturi cronologice ca mai sus: Cleanov în Oltenia¹²⁰; la Vinča între adîncimile de 9,1 — 8,4 m¹²¹; la Gornea (fig. 2/11)¹²² și Ostrovu Golu, niv. III (fig. 2/9)¹²³, ambele de tip sau stil *Starčevo IV*¹²⁴, de același orizont cu Maroslele—*Pana*¹²⁵, avînd, deasemenea, largi analogii în sud, în orizon-

¹¹⁰ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 18; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Viena, 1976, p. 211; Idem, în *Neolithicul...*, p. 56—60, 124—125.

¹¹¹ M. Nica, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 444, fig. 7/6, 8/19—20.

¹¹² G. I. Georgiev, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, p. 22, fig. 8; T. Goljamo Deltschevo I, vezi H. Todorova, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, fig. 4/15; 5/11—13, 15, 16; 6/5—7, 10; mai târziu la Gornja Oriahovitsa, vezi V. Nikolov, în *Studentski proučevanja*, III, Sofia, 1975, p. 23 și urm., pl. I; II/1—3, 5, 7; III/1—2, 4; IV/1—3, 6—7; V/2, 5; VI/1—2, 6; A. Radunčeva, *Prehistoric Art in Bulgaria*, în *BAR*, SS, 13, 1976, fig. 22.

¹¹³ M. M. Vasić, în *PV*, II, 1936, 67 (▽ 8,4 m); *PV*, III, 1936, 92 (▽ 7,8/8,3 m), 101 (▽ 8,65 m), 102 (▽ 8,15/8,65 m), 104 (▽ 7,6/8,3 m); *PV*, IV, 1936, 32a (▽ 8,4 m), 32b (▽ 8,4 m), 33c (▽ 8,45/8,85 m), 73 (▽ 8,6 m), 81 (▽ 8,7 m); Gh. Lazarovici, *Gornea*, tipurile B II, B III, B VII, precum și legăturile acestora, la p. 56—60, 69—80; Idem, *Neolithicul...*, p. 122—132.

¹¹⁴ Idem, *Gornea*, tipul B VIIIc, pl. XXXV = B₁₃, fig. 8; B₁₅, fig. 8; Idem, *Neolithicul...*, pl. XVI/E 11—12 în B₂₄ și XV/B 18 în P₁ — orizont Vinča A₃.

¹¹⁵ Idem, pl. XV/F 13, 29 — orizont Vinča A₃.

¹¹⁶ Pentru relațiile cu sudul, vezi Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, V, 1978, fig. 3, 5, 10, 18—19, 27, 30—31; S. S. Weinberg, *Remains from Prehistoric Corinth*, în *Hesperia*, VI, 1937, p. 487—524, fig. 26 a—d.

¹¹⁷ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 470, fig. 3/14.

¹¹⁸ N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, fig. 162/6—7.

¹¹⁹ *Ibidem*, fig. 163/4.

¹²⁰ E. Comșa, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, fig. 4/8; referiri la acest tip la Gh. Lazarovici, *Gornea*, p. 72, n. 31 — orizont Vinča A₃.

¹²¹ M. M. Vasić, în *PV*, II, 1936, 29a—b (▽ 9,1 m), 265 (△ 8,5 m), 270 (▽ 8,5 m); *PV*, IV, 1936, 16 (▽ 9,2 m), 31a (▽ 8,5 m); 35 (▽ 8,4 m), 74 (△ 8,6 m).

¹²² Gh. Lazarovici, *Gornea*, pl. XLIX/4; XXXV/16, XLI/12, XLII/11 — Vinča A₂; XL/1, 15 — Vinča A₂ — A₃; Idem, *Neolithicul...*, p. 108, tabel 9, tip B VIIIa, pl. VIII/B 12—13.

¹²³ *Ibidem*, pl. VIII/A 16 — Starčevo—Criș IVA.

¹²⁴ Pentru problemă, vezi Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, fig. 5, p. 12; Idem, *Gornea*, p. 65—66; Idem, *Neolithicul...*, p. 36, 48, 50, 54, 55—56, 57, 65, 66, 69, 71, 78, 113, 180, 181, 218, 224.

¹²⁵ O. Trogmayer, în *ArchÉrt*, 91, 1964, gr. 3, fig. 4/6.

turile care marchează începutul genezei fenomenului chalcholicului¹²⁶. Același orizont cronologic este sugerat și de oalele bitronconice cu buza scurtă din cultura Szatmár, de la Tiszabездé—*Servápa*¹²⁷, de la Biňa, din liniarul vechi din Slovacia¹²⁸, pentru care J. Pavúk a prezentat numeroase analogii în Ungaria, România, Iugoslavia, în orizonturi Starčevo—Cris țîrzii și Vinča A. În Banat se întîlnesc la aceleași orizonturi cronologice, în Vinča A₃ și, mai ales, în ceea ce noi numim *Starčevo IV*¹²⁹, avînd analogii la Medina (fig. 3; 4/4)¹³⁰.

Acestea sînt doar cîteva din elemente; altele au fost precizate mai de timpuriu de alți cercetători¹³¹, iar mai recent de J. Pavúk¹³² pentru Biňa (ornamente lustruite, barbotină canelată sau organizată, *Politurmuster*, altare etc.) și de J. Makkay¹³³, pentru Bicske.

Fenomenele din grupul Szatmár nu sînt izolate. La același orizont cronologic se petrec fapte asemănătoare și în alte zone de la marginea cercului vinčian, în cultura Dudești, în fazele timpurii de la Cîrcea și Fărcașele de Sus (fig. 2/7—8)¹³⁴ și în grupe înrudite din Bulgaria, la Gradeșnica (fig. 3/6)¹³⁵, precum și în stațiuni în care se manifestă fenomenul de sinteză între Starčevo—Cris și Vinča: la Gornea, în complexe *Starčevo IV*, și la Ostrovu Golu, nivelele III și IV¹³⁶. Asemenea elemente apar în nord-vestul Alföldului, la Bicske¹³⁷, și în vest, în cultura Sopot—Lengyel¹³⁸. Pentru scurtă vreme pre-

¹²⁶ Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, V, 1978, fig. 21, 32—33; vezi și analogiile de la p. 63—64; Idem, *Gornea*, pl. XL/5, XLVI/12, XLV/1, 12, 17, 21 — Vinča A₂ și XXXV/1 — Vinča A₃; la *Banjica*, niv. 4—5, J. Todorović — E. Cermanović, *Banjica*, Belgrad, 1961, p. 30, pl. XXIV/1, XVII/1; la *Botoș*, M. Girić, în *Starinar*, VIII—IX, 1934, p. 55, fig. 28—29; la *Őszentiván VIII*, J. Banner — M. Párducz, în *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—1948, pl. VI/2. 5 — VIII/8, după noi de orizont Vinča A₃; *Trnovačka*, B. Jovanović, în *Rad VojvMuz*, 14, 1965, pl. II/16, III/10, 12; V/4, 9; VI/7; pentru relațiile cu sudul, vezi Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, V, 1978, fig. 39.

¹²⁷ N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik ...*, fig. 162/21.

¹²⁸ J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, fig. 1/9, notele 11—15, 24.

¹²⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 15; vezi aici și analogiile din sud, la note; Idem, în *Banatica*, IV, 1977, p. 31; Idem, *Neoliticul ...*, p. 107, fig. 9, tip C 5, pl. XVI/E 2—3; la *Ostrovu Golu*, Idem, pl. IX/B 4—6; la *Verbicioara*, D. Berciu și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 149, fig. 7/2.

¹³⁰ N. Kalicz — J. Makkay, *op. cit.*, p. 256, fig. 12/1, 3—4, cu elemente liniare în decor.

¹³¹ *Supra*, nota 82; J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 873; Idem, în *AFB*, 1972, p. 117; H. Müller—Karpe, *op. cit.*, p. 117; N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 94—95; I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 270; S. Dimitrijević, *Sopot—Lendelska Kultura*, Zagreb, 1968, p. 82—83; N. Kalicz — J. Makkay, în *FüzBAM*, 10, 1972, p. 14—15; E. Comșa, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 11; S. Šiška, în *AR*, XXVI, 1976, p. 4—6, 12.

¹³² J. Pavúk, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, 1973, n. 16—23.

¹³³ J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 28—31.

¹³⁴ *Cupe*: M. Nica, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 38, fig. 19/1—2, 5; Idem, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 4, niv. IB, fig. 4/13; *ornamente*: Idem, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 79, fig. 4/1—2, 4, 15, ce apar în orizont Starčevo—Cris IV — Dudești I.

¹³⁵ B. Nikoľov, *Gradeșnica*, Sofia, 1974, fig. 13/3.

¹³⁶ *Forme*: Gh. Lazarovici, *Neoliticul ...*, p. 37, fig. 2, varianta B 2 — B 4; pl. VII/C 4 (*Gornea*), VII/C 10 (*Beșenova*); *ornamente*: Idem, *Gornea*, pl. LI/5, din B₇₋₈; LIV/B, 2, din B₁₅; Idem, *Neoliticul ...*, pl. VIII/B 9, IX/E 2, VII/F 26, VIII/E 19—21, IX/D 17—18, 27—29, 34; VIII/F 4 (*Beșenova*).

¹³⁷ *Forme*: J. Makkay, în *Alba Regia*, XVI, 1978, gr. 1, S III/1976, pl. IV/1, VIII/1d, XIV/8; *ornamente*: *Ibidem*, pl. XXIII/2, XVI/3—4, XVIII/17—18.

¹³⁸ S. Dimitrijević, *Starčevačka Kultura*, Vukovar, 1969, pl. 16/14—15; Idem, *Sopot ...*, pl. XV/3, XVI/1, 9, III/13; Idem, în *Materialj*, X, 1974, pl. XIX/3.

domină unele elemente cum sînt: tăieturile scurte, cupele plate, cupele semisferice, cupele bitronconice și altele. În Banat asemenea manifestări se petrec în Vinča A₂ și A₃, dar mai ales în stațiunile sau în nivelele în care se manifestă fenomenele de sinteză Vinča — Starčevo—Criș, de tip sau stii *Starčevo IV*, care apar în liniar drept două din componentele genetice ale liniarului timpuriu.

Privind originea liniarului timpuriu din Pannonia, socotim că la formarea bazei sale participă două componente sudice, care ar fi: elementele directe ale „șocului” vinčian; elementele de sinteză *Starčevo IV*, precum și două componente pannonice vechi: un orizont Körös evoluat și componenta mezolitică tardenoisiană, — precizăm însă că *nu* în genul celei pe care o precizează colegii ce au lucrat la Ciumești. Geneza acestei civilizații este cauzată de presiunea celor mai timpurii elemente vinčiene (Vinča A₁ și Starčevo—Criș IIIB), iar momentul cronologic al celor mai timpurii descoperiri liniare propriu-zise ar fi la orizont Starčevo—Criș IVA — Vinča A₂, vreme în care se constată și un proces invers, ca rezultat al presiunii sudice, manifestat prin pătrunderea unor grupe liniare spre sud sau înmulțirea importurilor liniare în mediu vinčian¹³⁹.

Prin prisma evoluției fenomenelor neolitice dintre Dunăre — Mureș — Olt — Dunărea vestică socotim că etapa Szatmár I (Nagyecsed și Tiszabездéd) nu este anterioară etapei Starčevo—Criș IVA — Vinča A₂. În schimb, descoperirile din zona Bicske sînt mai timpurii, în special cele din groapa 1/S₃ din 1976, despre care credem că sînt mai vechi decît o văd colegii maghiari, plasîndu-se încă în orizontul de început al fazei a IV-a a culturii Starčevo—Criș — Vinča A₂. Cît de timpuriu începe, este însă încă greu de precizat.

De altfel, lipsa unor descoperiri în zonele de nord-vest ale României, înainte de Starčevo—Criș IVA — cazul stațiunii de la Zăuan — ori încă discutabile pentru altele (Homorod și Țaga), socotim că pot fi argumente în favoarea formării sau extinderii acestei civilizații liniare ceva mai tîrziu cronologic. Cert este că după Starčevo—Criș IVA are loc extinderea și generalizarea fenomenelor liniarului timpuriu în zonele nord-vestice ale țării.

În zonele de nord-vest ale României se impun noi cercetări, aprofundarea descoperirilor existente, precum și noi săpături sistematice în stațiunile de la Ciumești, Săcuieni, Oradea, Zăuan, Medieșul Aurit, Homorod și altele, care ar lămuri sfîrșitul neoliticului vechi și începutul neoliticului dezvoltat.

Elemente liniare timpurii sînt de presupus și datorită descoperirilor de la Cluj—Gura Baciului IV și de la Șard, unde un fragment este lucrat din pastă cu amestec de materiale organice, cu toartă pentru sfoară (tip Buckel), care, prin tehnica de ardere și grosimea pereților, arată clare elemente liniare (fenomene care se petrec și în alte părți — Bíňa)¹⁴⁰.

¹³⁹ Gh. Lazarovici, *Neoliticul...*, p. 163—164.

¹⁴⁰ E. Comşa, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 231—232; H. Quitta, *op. cit.*, p. 157—162 (pentru *Hurbanovo*) și p. 8, 10 (pentru *Moravia* și *Zopy*), I. Kutzián, în *ArchAustr.*, 40, 1966, p. 254; N. Kalicz — J. Makkay în *FüzBAM*, 10, 1972, p. 13; J. Lichardus, în *AFB*, 1972, p. 110 (în *Slovenia de est*); S. Šiška, în *SlovArch*, XXIV, 1, 1976, p. 115 (la *Šariš Lúky*).

Evoluția fenomenelor mai sus analizate se încadrează, în raportare cronologică relativă cu zonele dunărene, între faza Starčevo—Criș IIIB și până la finele acestei civilizații, vreme în care se manifestă cele mai timpurii elemente Vinča A₁ — până la începutul fazei B₁.

Importurile sudice, etnice și culturale, încetarea evoluției unor comunități sau civilizații sau formarea altora noi, a unor grupe înrudite, se impun în regiunea dunăreană, care, în vremea fazelor următoare, se va diferenția mai clar și mai evident.

GH. LAZAROVICI

EINIGE FRAGEN ZUM ENDE DES FRÜHNEOLITHIKUMS AUS NORD-WEST-RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit untersucht und bespricht einige Fragen, welche vor allem durch die Ausgrabungen aus dem letzten Jahrzehnt aufgeworfen wurden, welche von den Museen aus Klausenburg, Oradea und Zălau in Zăuan, Tinca-Rîpa, Suplacul de Barcău, Fughiu, Klausenburg und andern Ortschaften durchgeführt wurden.

Von den Fragen der angewendeten Terminologie und der Entwicklung der neolithischen Gemeinschaften ausgehend, unterstreicht der Verfasser die Einheit des großen kulturellen Komplexes des Frühneolithikums, welches durch die Starčevo-Criș Kultur veranschaulicht wird, deren Entwicklung auf dem Gebiet Rumäniens fast identisch ist.

Als Beweis dafür gilt die Entwicklung einiger Elemente, wie die Beschaffenheit der Keramik, das Vorhandensein der Barbotine, Bemahlung, einiger besonderer Gefäßformen, die Tonplastik u.a., während als stratigraphische Beobachtungen die Ausgrabungen aus Oltenien: Cîrcea, Slimnic; der Moldau: Trestiana, Perieni, Glăvănești; Siebenbürgen: Klausenburg-Gura Baciului, Salzburg (Ocna Sibiului), Leț; Banat: Dubova, Gornea, Moldova Veche und aus dem Nordwesten Rumäniens, Zăuan, Fughiu, Suplac, Homorod u.a. aufschlußreich sind.

Die Untersuchung mehrerer Elemente ermöglichte die Feststellung des Vorhandenseins einiger ausgeprägten Vinča-Einflüssen, schon während der zweiten Hälfte der III. Phase der Starčevo-Criș Kultur (bei uns III b).

Der Einfluss welchen die Vinča-Kultur ausgeübt hatte bewirkte das Auftreten einiger Syntheseneuerungen oder einiger Elemente die aus dem Zusammenleben der Starčevo-Vinča A Träger hervorgingen, das Erscheinen einiger neuen Kulturgruppen und der Übergang zum Hochneolithikum. Diese Erscheinung war auf einer ausgedehnten Frontlinie von Süden nach Norden wahrzunehmen und erfasste das Banat, Oltenien, die Moldau, Siebenbürgen und Crișana als auch westlich sich befindende Gebiete. Ebenfalls sind die Elemente dieses Vinča Vorstoßes in sämtlichen Ansiedlungen der IV. Starčevo-Criș Kultur als auch bei den älteren Linear-Funden (Szatmár, Bicske, Medina), sei es als direkter Folge, sei es als das Ergebnis der Synthese zwischen den Starčevo-Criș und Vinča Kultur.

Das Fehlen von Linear-Funden vor der III B Etappe der Starčevo-Criș Kultur, die Anwesenheit einiger Synthesenelemente aus dem Zusammenkommen der Starčevo-Criș und Vinča A Kulturen und der Linear-Importe aus den letzten Etappen der Starčevo-Criș und Vinča A sind die chronologischen Beweismittel der frühen Linear-Kultur. In der vorliegenden Untersuchung glaubt der Verfasser auch andere Bestandteile wahrgenommen zu haben, welche

bei der Entwicklung der Linear-Kultur sich beteiligt haben und zwar aus dem Süden den Vinča Vorstoß und die Synthesenelemente Starčevo IV und aus Pannonien die entwickelte Körös-Kultur und einen mezolithischen Bestandteil. Der Zeitpunkt der Entstehung der frühen Linear-Kultur war während Starčevo-Criş III B und Vinča A₁ Entwickelte Gruppen gab es während der Starčevo IV — Vinča A, Vinča A₂, während im Kulturhorizont Starčevo-Criş IV B — Vinča A₃ eine entgegengesetzte Erscheinung von Norden nach Süden wahrzunehmen war, und zwar die Verbreitung der Linear-Kultur nach Norden, Westen, Süden und Süd-Osten stattfand.

AȘEZAREA FORTIFICATĂ DIN PRIMA VÎRSTĂ A FIERULUI DE LA CICEU — CORABIA, JUD. BISTRIȚA-NĂSAUD

La cca. 1 km est — nord-est de satul Ciceu-Corabia (com. Petru Rareș) se întinde un promontoriu numit de localnici „Măgura”. De formă alungită și mărime apreciabilă, cu pante în general abrupte, pe multe porțiuni practic inaccesibile, promontoriul (cota maximă 758 m) domină împrejurimile, oferind un ideal punct de observație, refugiu și apărare (fig. 1). Singura pantă mai domoală se află în partea de nord-vest a Măgurii, dar aici a fost ridicat un val de apărare care barează accesul pe platou. Spre sud, o șa îngustă desparte Măgura de pindenul de deal stîncos ce păstrează rămășițele cetății medievale a Ciceului, iar spre vest se află dealul Spînzul, pe care se poate ajunge prin șaua care pleacă din colțul de nord al Măgurii, șa barată însă de ultima porțiune a valului amintit. Orientat pe direcția NNV—SSE, cu o ușoară prelungire spre est (astăzi împădurită), platoul Măgurii, cultivat în bună parte, măsoară în lungime cca. 1100 m, lățimea sa variind între 380 și 180 m (partea cea mai îngustă se află la mijlocul platoului; vezi fig. 2). Platoul prezintă o serie de denivelări, unele accentuate, dar există și numeroase terase propice pentru locuit, unele de dimensiuni apreciabile¹. Existența unor izvoare în partea centrală și de sud-est a platoului a favorizat, firește, locuirea.

Săpăturile efectuate în anii 1976—1977 au vizat cercetarea sistemului defensiv și sondarea a cît mai multe puncte ale platoului, pentru a depista întinderea zonei locuite, precum și amploarea, caracterul și limitele cronologice ale așezării.

Înainte de a trece la prezentarea rezultatelor cercetărilor efectuate, trebuie să amintim aici că prima mențiune a fortificației, respectiv a valului, datează chiar de la începutul secolului nostru².

În anii 1969—1970, cu ocazia perieghazelor efectuate pentru lămurirea sistemului defensiv al graniței de nord-est a Daciei romane, Ștefan Ferenczi face o recunoaștere a așezării, afirmînd că „Pe marginea de vest-nord-vest a platoului... se poate urmări, pe o distanță de cîteva sute de metri, în formă de semicerc uriaș, un val impunător ridicat din bolovani... legați între ei cu pămînt calcinat”. Sesizînd importanța așezării, Șt. Ferenczi consideră că ea datează din prima vîrstă a fierului „mai degrabă în careva din fazele etapei A”, dar, precaut, adaugă, pe bună dreptate, că „perioada ei de utilizare, precum și o eventuală cronologie internă s-ar putea fixa numai prin studierea

¹ Din păcate, nu dispunem de o ridicare topografică pentru platoul Măgurii, care să redea cu exaotitate configurația terenului. Din acest motiv, planul pe care-l prezentăm în fig. 2 este o simplă schiță a conturului platoului, în care am căutat să marcăm, cît mai exact posibil, punctele, secțiunile și suprafețele cercetate.

² Vezi J. Kádár, în *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, 2, Dej, 1900, p. 441, care presupune că valul ține de sistemul de apărare al cetății medievale.

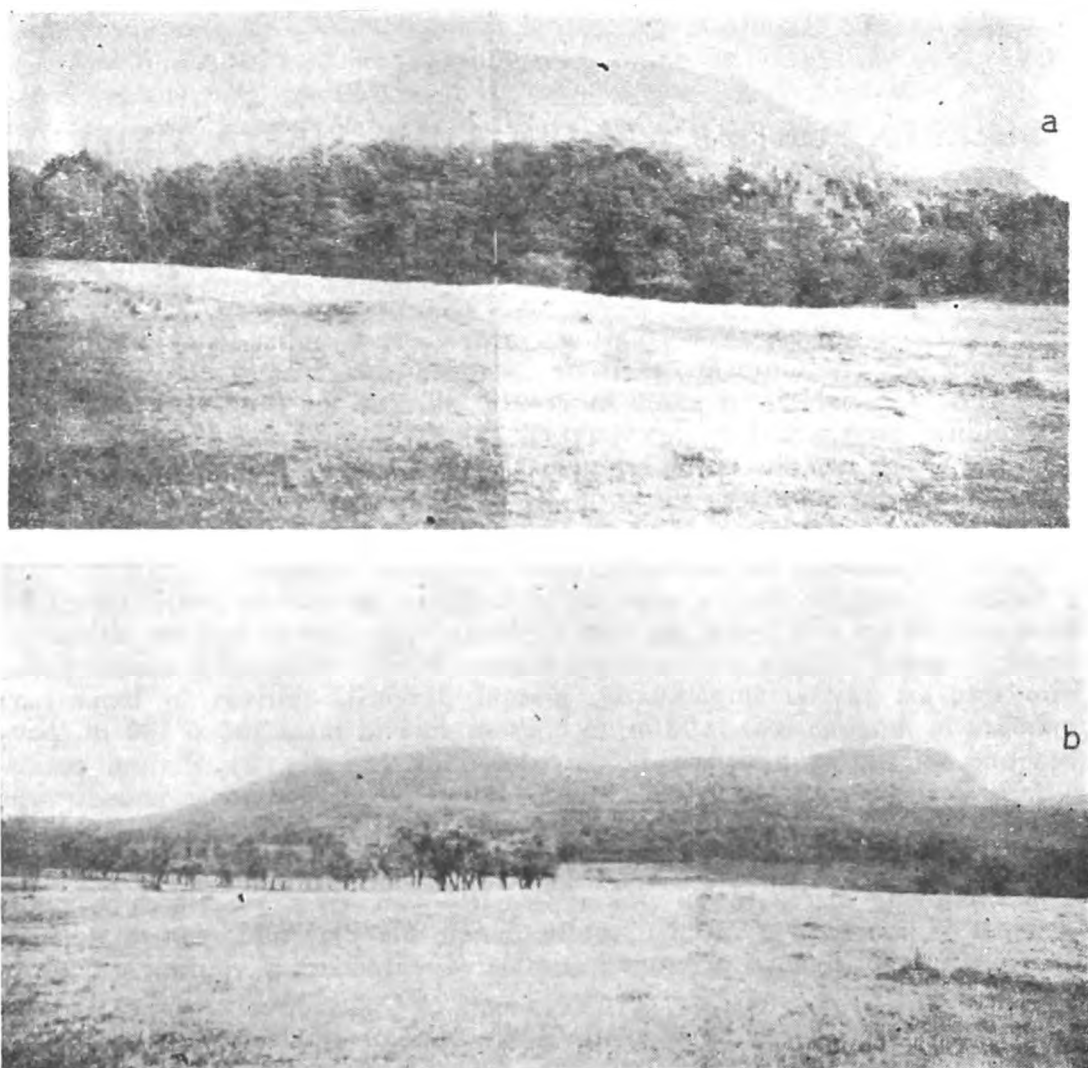
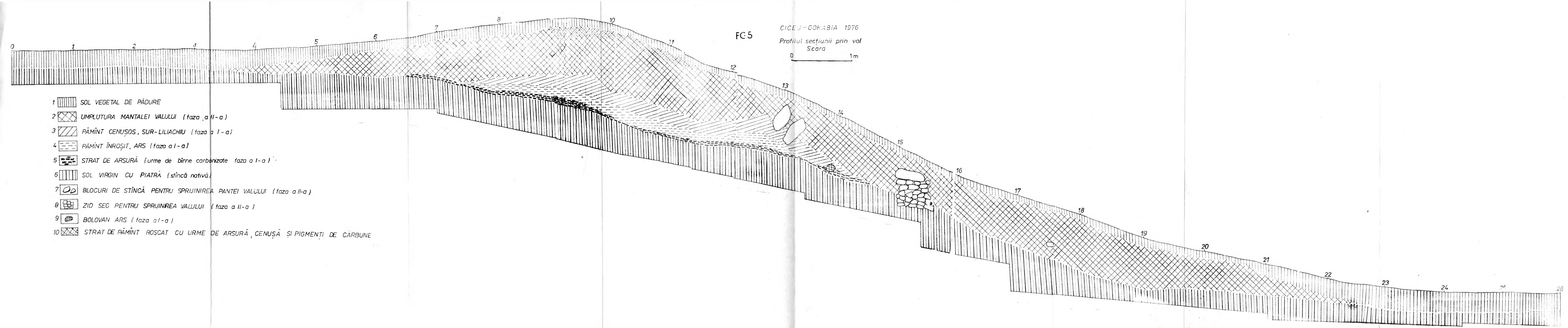

Fig. 1. Măgura Ciceului privită dinspre vest (a) și sud-vest (b).

detaliată a depozitului de bronzuri (descoperit aici, incidental, în 1968, n.n.), precum și prin efectuarea unor săpături de mai mare amploare³. Deoarece depozitul aflat este deja publicat (pentru locul descoperirii vezi fig. 2, punctul VI. Zona depozitului de bronzuri), nu vom aminti aici decât faptul că a fost găsit într-un vas de lut, dar, datorită caracterului fortuit al descoperirii, fragmentele vasului nu au mai putut fi recuperate. După G. Marinescu, care publică depozitul⁴, el constă din 42 de piese („cu rezerva nerecuperării tuturor pieselor”). Deoarece printre ele există și deșeuri de piese vechi, G. Marinescu apreciază că depozitul aparținea, probabil, unui meșter. Constatînd că

³ Șt. Ferenczi, în *FI*, 1, 1971, p. 77—80. I. Marțian, în *Urme din războaiele românilor cu dacii*, Cluj, 1921, p. 23—24, pare să se refere, într-o mențiune vagă, și la fortificația din epoca fierului de la Ciceu-Corabia.

⁴ G. Marinescu, în *ActaMP*, 3, 1979, p. 38—49. Menționăm că majoritatea pieselor se păstrează în Muz. Bistrița.

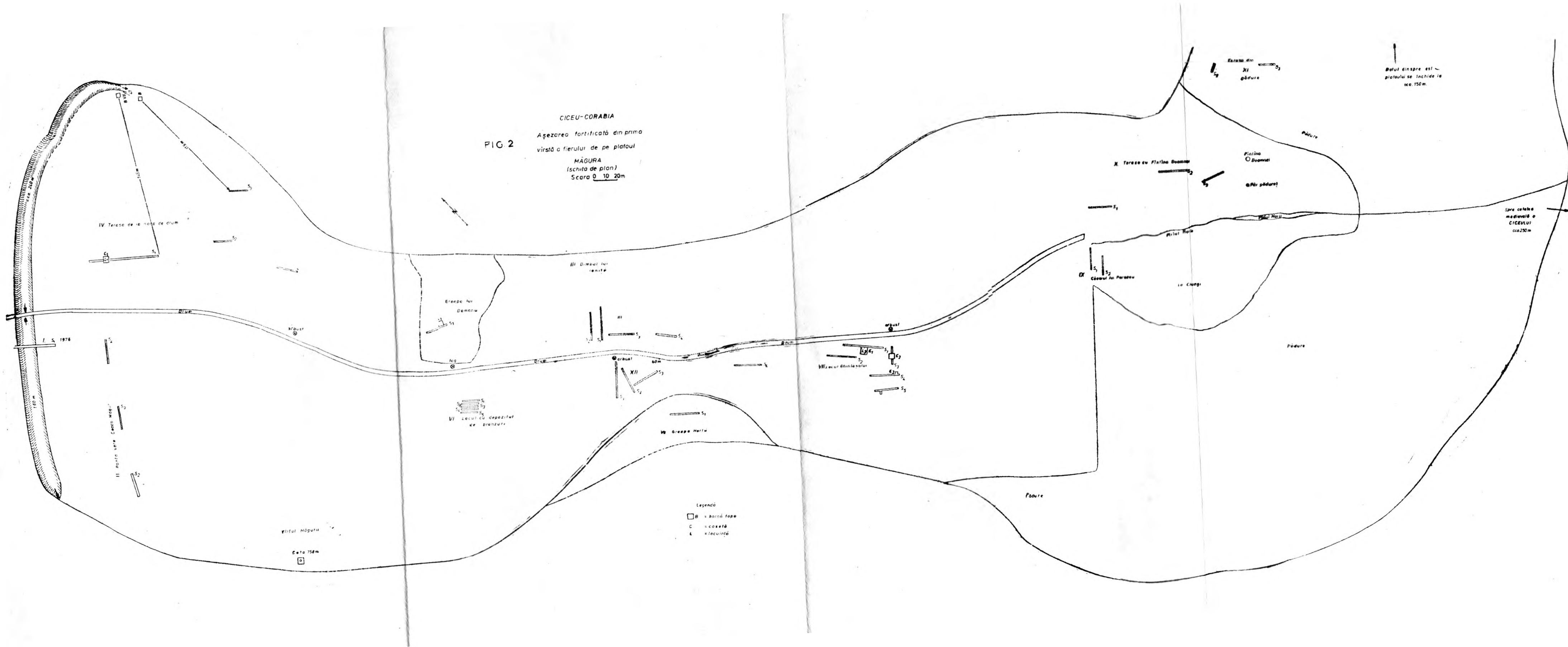

FIG 2
CICEU-CORABIA
Așezarea fortificată din prima
vîrstă a fierului de pe platoul
MĂGURA
(schita de plan)
Scara 0 10 20m

Extensia din
N
pădure

Botul dinspre est
platoul se închide la
cca. 150m.

Spre cetatea
medievală a
CICEULUI
cca 250m

Legendă
 $\square$ = bornă topo
 $\square$ = casele
 $\square$ = locuință

piesele cele mai recente din depozit, respectiv celturile și barele torsionate, se datează în Hallstatt B₁—B₂, G. Marinescu consideră că depozitul a fost ascuns în Hallstatt B₂.

Firește, datele pe care le oferă depozitul de bronzuri (în stadiul actual al cunoștințelor privind cronologia unor categorii de acest fel) constituie un element preliminar, mai exact un reper în ceea ce privește fixarea datării așezării. Apare însă o problemă la care va trebui să răspundem, și anume care este raportul cronologic dintre depozitul de bronzuri (respectiv momentul îngropării sau abandonării lui) și fortificația de pe Măgura.

Am menționat mai sus că săpăturile efectuate au vizat cercetarea sistemului de fortificație și, în limita posibilităților, a cât mai multor puncte (respectiv terase propice locuirii) de pe platoul Măgurii. În total au fost cercetate 12 puncte (I—XII). Unele din acestea poartă toponime proprii; altele au fost denumite de noi în funcție de poziția lor față de punctele-toponime. Menționarea denumirilor în planul-schiță (fig. 2) ușurează localizarea zonelor cercetate.

Sistemul de fortificație

Prima cercetare a fost efectuată pe latura de nord-vest, pe unde accesul este mai lesnicios și unde se află, de altfel, singurul drum pe care se poate ajunge pe platoul Măgurii. Pe această latură, numită de localnici „Coada Măgurii”, a fost ridicat valul de apărare, ce pornește din locul unde se îndulcește panta abruptă a laturii de vest și unde limita platoului se curbează spre nord. De aici, pînă la drumul de acces, utilizat fără îndoială și în antichitate (vezi fig. 2 și 3/d), valul (coborînd spre văioaga lîngă care se află drumul de acces) măsoară 160 m. În continuare valul urmează un traect curbat, urcînd pînă la colțul de nord al Măgurii (unde panta devine din nou abruptă) și unde el închide și șaua de acces spre dealul Spînzul. Această a doua porțiune a valului (adică de la drumul de acces la colțul de nord al Măgurii) măsoară cca. 240 m. Din păcate, pe unele porțiuni, spre capătul de nord, traseul exact al valului nu mai poate fi stabilit cu absolută certitudine, deoarece exploatarea intensă (mai ales în epoca modernă) a rocii vulcanice (riolit, utilizat pentru pietre de moară) a dus la răvășirea profundă în această zonă a unor mari suprafețe de teren.

Exceptînd zonele răvășite, valul este relativ bine păstrat (fig. 3). În unele porțiuni, inclusiv pe traectul de la drumul de acces spre colțul de nord al Măgurii, înălțimea lui se înscrie între 4 și 4,5 m, acestei înălțimi corespunzîndu-i o pantă exterioară care, din vîrf și pînă la poalele valului, măsoară, în medie, 12—13 m. Pe toată lungimea valului, atît în față, cît și spatele lui, se observă o ușoară „albiere” a terenului. Albierea din față lasă impresia unui șanț, care cu timpul s-a umplut prin scurgerea pămîntului de pe val. În ceea ce privește aspectul actual al valului, un mare număr de bolovani, de dife-

Fig. 3. Imagini ale valului: a) porțiune din val, situată la sud de drumul de acces, văzută de la exterior; b) aceeași porțiune văzută din interior; c) imaginea valului la nord de drumul de acces; d) valul în zona drumului de acces (marcat cu săgeată).

rite mărimi, ce răzbat din mantaua lui, crează, la prima vedere, impresia că valul ar fi fost clădit chiar din piatră⁵.

Pentru cunoașterea modului de construcție, a elementelor componente, și pentru sesizarea unor eventuale etape, respectiv faze în construcția sau refacerea valului, aspecte importante în încercarea de a stabili o cât mai strânsă cronologie internă a așezării fortificate (bineînțeles în corelare cu datele pe care le oferă investigarea celorlalte zone ale platoului), a fost executată o secțiune transversală prin val, în porțiunea aflată la sud-vest de drumul de acces (fig. 2 și 4). Secțiunea măsoară 26 m lungime și 1,5 m lățime, adâncimea maximă ajungând, în dreptul coamei valului, până la 2,10 m (în profil între m 9—10; vezi fig. 4—5). Profilul peretelui de sud-vest al secțiunii indică următoarea situație (fig. 5). Imediat deasupra rocii native (descompusă în partea superioară), ce apare pe toată lungimea secțiunii (și care, în dreptul valului propriu-zis, a fost străpunsă pe o adâncime de 50 cm), apare un strat compact de cărbune, strat care se întinde pe toată partea centrală a valului (între m 6,50—14,60) și care, pe alocuri, depășește 12 cm grosime. Deasupra acestui strat compact de cărbune urmează, dar numai între metrii 7,40—13,30, un strat de pământ (gros până la 20 cm) de aspect bolovănos, ars, înroșit, pe alocuri de consistența chirpicului. Urmează apoi un al treilea strat, sur-liliachiu, din pământ cu cenușă (între m 7,70—14,40). Succesiunea celor trei straturi și, mai ales, stratul compact de cărbune, aflat chiar pe solul virgin, ca și următoarele două, par să indice destul de convingător faptul că în prima fază fortificația a constat dintr-un parapet casetat, construit din bîrne între care s-a tasat pământ. Parapetul era, foarte probabil, supraînălțat printr-o palisadă simplă din lemn⁶. Facem această presupunere în ceea ce privește modul de construcție al primei faze, deoarece succesiunea straturilor pe care le aflăm în profil corespunde cel mai bine incendierii unei construcții de acest fel. Scheletul de lemn al parapetului arde, se dezagregă și se împrăștie primul pe cea mai mare suprafață. După (sau concomitent cu) dezagregarea pereților laterali ai parapetului se împrăștie și pământul pe care l-a conținut acesta, pământ care are aspect de chirpic. În partea superioară, combustia cea mai puternică, cea a palisadei din lemn, dă naștere la cenușa care, evident, se află deasupra resturilor arse ale parapetului de bîrne și pământ.

Rezultă deci că, după o perioadă de funcționare, a cărei durată este dificil de precizat, acest sistem de fortificație a suferit un incendiu. Dacă incendiul a distrus fortificația pe întreaga sa lungime sau numai pe anumite porțiuni, rămîne o chestiune pe care cercetarea (limitată numai la un singur punct) nu a putut-o preciza în chip tranșant. Se pare însă că incendiul a mistuit cel puțin o bună parte din fortificație, din moment ce, în faza a doua de construcție, locuitorii au adoptat un alt sistem de construcție, care, în mod

⁵ Acestei impresii i-a cedat și Șt. Ferenczi (*op. cit.*, p. 78), determinîndu-l să aprecieze că valul a fost „ridicat din bolovani mai mici sau mai mari, nefasonați, de origine locală (vulcanică), arși artificial, legați între ei cu pământ calcinat, de culoare roșie sau chiar vîntă”.

⁶ Un sistem constructiv de acest fel a fost pus în evidență de cercetările de mare amploare executate în așezarea fortificată de la Biskupin (R. P. Polonă), datînd din Hallstatt C—D, așezare care își încheie existența datorită raidurilor scitice în aria culturii luscience. Vezi studiile lui Z. Rajewski, Z. Rajewski și Z. Bukowski, W. Szafranski și T. Malinowski, în volumul *Frühe polnische Burgen*, Weimar, 1960, mai ales p. 16—17, pl. V și IX.

Fig. 4. Secțiunea prin val. Săgețile indică „zidul sec” și blocurile de piatră implantate la baza laturii exterioare a mantalei.

cert, avea avantajul de a nu fi afectat *decisiv*, în întregul lui, în cazul unui nou incendiu. Nu se poate de asemenea preciza dacă incendiul a fost incidental sau dacă a fost provocat în timpul unui atac al așezării fortificate. Indiferent de motivul incendierii, un fapt apare evident, cert, și anume că incendiul care a dus la distrugerea prin foc a sistemului de apărare nu a afectat continuitatea de viață, de locuire, în acest punct, adică nu a scos din uz așezarea fortificată. Căci, după o perioadă, poate chiar la scurt timp după incendiu, locuitorii au trecut la refacerea fortificației, adoptînd însă un sistem nou de construcție. Cu acest prilej fortificația a căpătat o amploare și mai mare. Profilul secțiunii ne arată că în această a doua fază de construcție sau refacere, peste resturile rezultate din incendierea parapetului (din lemn și pământ) și a palisadei (din lemn) a fost ridicat un masiv și impunător val de pământ. Pentru ridicarea acestui val a fost folosit pământul din spatele și din fața sa (adică din interior și exterior), fapt indicat de albierile care se văd și acum. Un șanț adevărat în fața valului nu a fost însă săpat, datorită consistenței rocii native, care este foarte aproape de suprafața terenului și care nu a permis practicarea unui șanț în maniera obișnuită.

Foarte probabil, baza valului de pământ, în momentul terminării lui, se afla cam în dreptul m 19, unde se constată o primă adîncitură, dar, ulterior, scurgerea pământului din val (după abandonarea lui) s-a întins pînă la metrul 22,30. Dacă considerăm că baza valului se afla în dreptul metrului 19, diferența de nivel actuală, față de coamă, este de 4,60 m, acestei diferențe corespunzîndu-i o pantă care, de la coamă la bază, măsoară cca. 10 m. Deși spre baza valului nu s-a putut distinge un nivel care să indice scurgerea pământului dinspre coamă spre bază (în cursul procesului de aplatizare datorat erodării), totuși un bolovan aflat la metrul 17,50—17,65 ar putea constitui un indiciu al acestei scurgeri. Dacă luăm în considerare stratul cenușos superior (rezultat foarte probabil din arderea palisadei din lemn), în faza a doua, prin construcția valului, s-a realizat o supraînălțare a botului terasei cu cca. 1,5 m (ne referim la locul cercetat, pentru că în alte zone ale valului supraînălțarea pare și mai mare).

Pentru a da consistență mantalei valului ridicat și pentru a opri alunecarea pământului pe panta exterioară, la baza mantalei au fost așezați, oblic, bolovani masivi (metrul 12,90—13,45), implantîndu-se totodată în solul virgin din „buza” terasei și un „zid sec” din bolovani (metrul 14,90—15,60), care are înălțimea de cca. 0,60 m (vezi fig. 5). În partea superioară a umpluturii valului, sub solul vegetal, între metrii 8,85—11,90 (corespunzînd crestei valului), pe o grosime medie de 15 cm, a fost surprinsă o lentilă de pământ cenușos, ce conține destul de multe fragmente de chirpic. Această lentilă indică faptul că palisada (eventual și parapetul, dacă au existat amîndouă, căci ridicarea valului n-a mai făcut absolut necesară construcția unui parapet) ținînd de această a doua fază de construcție a fortificației a (sau au) suferit, la rîndul lor, un incendiu într-o perioadă care, ca și în cazul primei faze, este greu de stabilit cu precizie. Dar acest al doilea incendiu, ca și cauza care l-a determinat, pare să fi pus capăt funcționalității acestui sistem defensiv.

Este, credem, momentul să menționăm aici faptul că interpretarea prin care stratul de cărbune și arsură din mijlocul unor valuri de pământ (care apără mai ales așezările din epoca fierului) a fost considerat ca un miez ars intenționat, pentru a da o presupusă consistență mantalei, nu ni se pare a fi

confirmată de situația de la Ciceu-Corabia⁷. Afirmăm acest lucru deoarece nu vedem cum un miez din birne groase, casetate, acoperite *total* cu un strat de pământ tasat, de regulă gros peste 1 m, poate fi aprins ulterior (deci după acoperirea cu pământ) și poate arde în asemenea măsură. De altfel, cum o dovedește cercetarea de la Ciceu-Corabia, stratul compact de cărbune se interpune — și tocmai în zona centrală — între corpul valului și solul virgin, peste care este clădit. În mod firesc deci se naște întrebarea: cum poate asigura acest strat de cărbune (friabil și alunecos) aderența mantalei valului la solul virgin și, deci, stabilitatea masei de pământ? Fără să mai insistăm asupra acestui aspect, menționăm că interpretarea miezurilor arse — *Schlackenwall*-uri — ca un „sistem constructiv” trebuie reconsiderată, deoarece nici în alte cazuri nu se verifică^{7a}. Deoarece problema datării sistemului de fortificație nu poate fi separată de datarea în ansamblu a așezării pe care o apără, ea va fi discutată în partea finală a lucrării.

Locuirea de pe platoul Măgura

Pentru a se obține o imagine cât mai cuprinzătoare s-a încercat sondarea a cât mai multor zone și terase propice locuirii, deschizându-se 34 secțiuni și 5 casete, concentrate în 12 puncte ce acoperă aproape întreaga suprafață a platoului (vezi fig. 2). Sondajele efectuate au arătat că locuirea s-a extins pe aproape întreg platoul Măgurii, excepție făcând doar zona de sud-est a platoului (punctele IX—X; vezi fig. 2), unde urmele de cultură materială surprinse prin secțiunile trasate apar sporadic. De altfel, aici se află o zonă ușor înmlășinită, datorită unui izvor, fapt care poate explica rămânerea ei în afara perimetrului mai dens locuit. Două secțiuni trasate pe prelungirea de est a platoului (acum acoperită de pădure; punctul XI din planul din fig. 2, punct denumit de noi terasa din pădure) au indicat și aici urme de locuire sporadică.

Secțiunile practicate au indicat o situație stratigrafică cvasi-identică pe întreg platoul. Astfel, după stratul vegetal (humusul modern, de culoare cenușie-negricioasă), destul de subțire de altfel, arareori mai gros de 10—12 cm, urmează stratul de cultură (de culoare gălbuie-cenușie) care coboară, de regulă, pînă la —0,40 m, rar sub această adîncime, dar în unele puncte el este și mai subțire. Trebuie menționat faptul că platoul fiind cultivat (mai ales în zona centrală), o bună parte din stratul de cultură a fost răvășit de lucrările agricole. Imediat sub stratul de cultură urmează solul viu, respectiv roca nativă de natură vulcanică (riolit), care în unele zone se manifestă mai întîi printr-un strat superficial, descompus (menționăm că întreg platoul Ciceului este de natură vulcanică). Datorită structurii solului și subțiririi stratului de cultură, care e și răvășit în mare parte prin arătură, observații stratigrafice nu sînt, practic, posibile, iar locuințele, toate de suprafață, sau foarte puțin adîncite, sînt greu de depistat și mai ales de delimitat cu exactitate. După cum s-a arătat, aproape întreg platoul Măgurii poartă urme de locuire. Dar aceste urme nu sînt excesiv de abundente. Această nu prea mare abundență de urme ma-

⁷ În acest sens pledează și cercetările din anul 1979 de la Teleac.

^{7a} Cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 14.

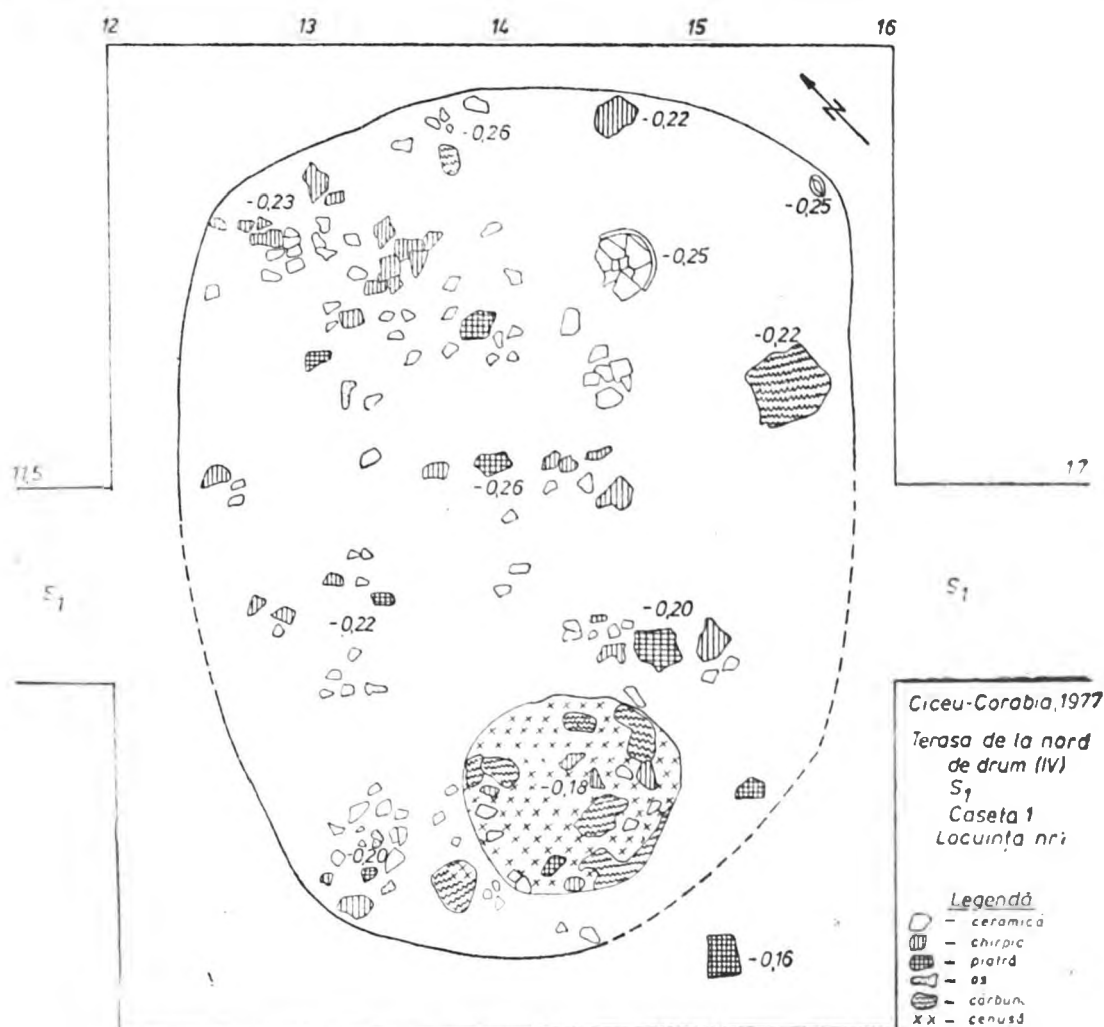

Fig. 6. Planul locuinței nr. 1.

teriale (explicabilă, credem, prin condițiile climatice ce nu sînt cu totul prielnice unei locuiri permanente; a nu se uita că, fiind un promontoriu înalt și izolat — cota 758 m — Măgura este aproape în permanență bătută de vînturi), corelată cu durată, considerăm, destul de întinsă în timp a locuirii, pare să ofere indicii despre caracterul acestei așezări fortificate. Foarte probabil deci, prin avantajele strategico-militare pe care le prezintă Măgura, avantaje amplificate și prin valul de pămînt cu care a fost barată latura vulnerabilă de nord-vest, ea a constituit un centru tribal de refugiu și apărare mai ales, și mai puțin un loc de locuire intensă și permanentă⁸.

Cultura materială (reprezentată aproape în exclusivitate prin ceramică) surprinsă în secțiunile trasate, deci în întreaga așezare, are un aspect relativ

⁸ Din acest punct de vedere așezarea fortificată de pe Măgura Ciceului se deosebește de cea de la Teleac, jud. Alba, unde avem de-a face cu o așezare fortificată a cărei locuire a fost permanentă și deosebit de intensă, fapt probat de grosimea stratului de cultură și desimea locuințelor, care apar în toate zonele așezării fortificate

unitar, inclusiv cea aflată în cele două locuințe dezvelite, una spre colțul de nord-vest al platoului (în punctul IV), cealaltă în zona centrală (punctul VIII; vezi fig. 2). Înainte de a discuta problemele pe care le ridică materialele rezultate din cercetarea efectuată la Ciceu-Corabia, vom prezenta cele două locuințe dezvelite.

Locuința nr. 1 a fost surprinsă în prima secțiune de pe terasa de la nord de drumul de acces (punctul IV), între metrii 12,35 și 15,80, fiind situată la 62 m de valul de apărare (vezi fig. 2 și fig. 6). Aici terenul prezintă o ușoară pantă, ce coboară dinspre nord-est spre sud-vest. Primele fragmente de ceramică și chirpic au apărut la $-0,15$ m, depunerile în locuință aflându-se pînă la adîncimea de $-0,40$ m, care marchează fundul ei (vezi fig. 6—7). Avînd în vedere adîncimea la care s-au aflat ultimele fragmente ceramice, locuința trebuie considerată de suprafață, în orice caz foarte puțin adîncită. Reamintim că stîncă nativă, care apare cam la această adîncime, nu permite o adîncire a locuințelor. Cu toate strădaniile depuse, nu au putut fi sesizate urme de pari care să-i marcheze exact limitele. Aceste limite au putut fi însă destul de precis conturate, atît prin aglomerarea de ceramică, chirpic și arsură, cît și prin delimitarea în unele porțiuni a fundului și laturilor locuinței prin depunerea de culoare neagră-cenușie, față de culoarea gălbuie-cenușie a solului din jur.

Locuința avea o formă aproximativ ovală, măsurînd pe diametrul maxim cca. 4,40 m și, respectiv, 3,40 m. După fragmentele de chirpic și cărbune, răzlețite pe aproape întreaga suprafață, rezultă că a fost construită dintr-un schelet lemnos (bîrne și nuiete împletite), peste care a fost aplicat un strat de muruială, din care, în urma arderii locuinței, au rezultat fragmentele de chirpic aflate peste și printre materialele din locuință. Intrarea în locuință pare a fi fost pe partea de sud, unde se afla și vatra de foc, destul de precis conturată printr-un strat de pămînt ars, gros de circa 7—8 cm, peste care erau urme compacte de cărbune de lemn, cenușă și fragmente ceramice răzlețe. Inventarul aflat în locuință, fără a fi prea bogat și variat, este totuși suficient de reprezentativ. El a constatat mai ales din fragmente ceramice, din unele rezultînd vase întregibile, un fragment paralelipipedic de cute și cîteva fragmente de oase de animale, toate de bovideu.

Cele mai multe fragmente ceramice provin de la străchini, mai ales cu buza invazată, adesea canelată. Din fragmentele aflate în locuință s-au putut întregi trei străchini de acest fel (fig. 10/3—5), un vas miniatural (fig. 10/2) de formă bitronconică, cu fundul profilat, buza dreaptă și cu două proeminențe-apucători dispuse în partea superioară a diametrului maxim, și o ceașcă cu buza ușor evazată, cu corpul profilat, cu fundul prevăzut cu umbo și cu toartă lată, supraînălțată (fig. 10/1). Tot din locuință provin fragmente de străchini cu buza canelată în interior (fig. 11/1—5), precum și cîteva fragmente de la vase mai mari, de formă bitronconică (fig. 11/13 și 12/1—4). Unul este prevăzut cu caneluri late, dispuse oblic, pe și sub diametrul maxim (fig. 12/3). Amintim aici și un fragment de la un vas mic, probabil o ceașcă, cu caneluri dispuse în arcadă (fig. 11/10), două fragmente (de căni?, vase mici?) cu corpul profilat (fig. 11/12, 14) și un fragment de vas sac (fig. 11/9).

Din fragmentele ceramice recoltate în locuință au putut fi încropite și două porțiuni, anume un fragment de gît și unul din zona diametrului maxim al unui (?) vas mare, de formă bitronconică, confecționat din pastă poroasă,

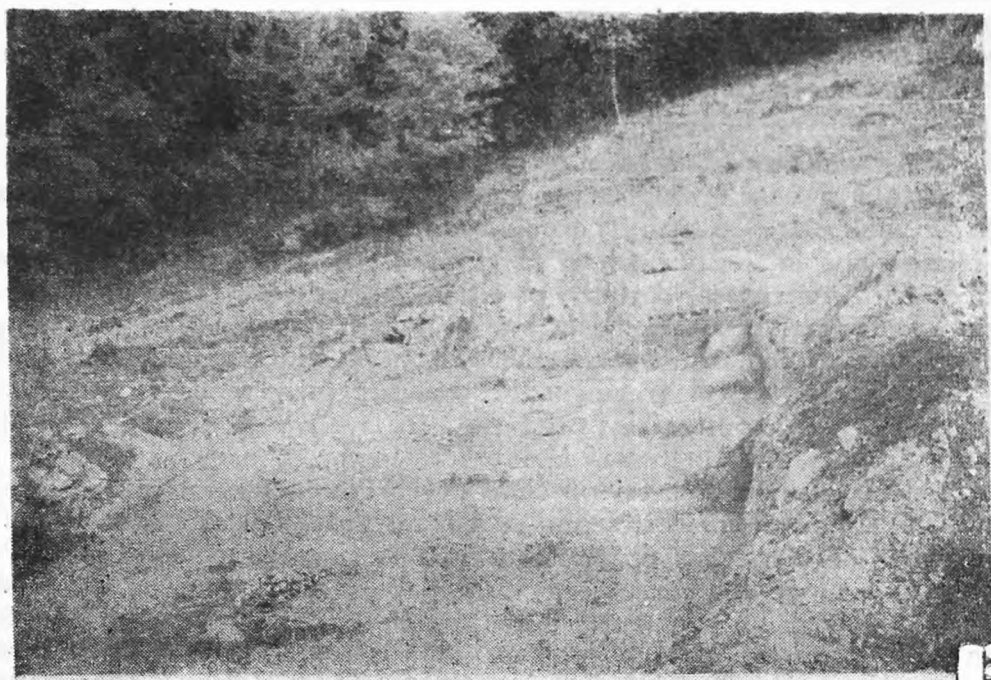

Fig. 7. Imagini de la dezvelirea locuinței nr. 1.

dar relativ bine arsă, de culoare neagră cu luciu la exterior și cărămizie-roșcată la interior (fig. 12/1—2). Deoarece problemele pe care le ridică ceramica vor fi discutate mai jos, ne limităm aici doar la următoarea remarcă: în formă, tehnică de execuție și mărime, aceste fragmente indică un vas practic identic cu vasele bitronconice atât de caracteristice ultimei faze, D, a primei epoci a fierului.

Locuința nr. 2 a fost dezvelită în zona centrală a platoului, în punctul VIII, denumit „Locul Chintășului” (vezi fig. 2). Partea sa de est — nord-est a fost surprinsă în secțiunea nr. 1, între metrii 15,55—18,90, fiind situată la cca. 11 m spre sud-vest de drumul de câmp ce străbate platoul. Aici terenul fiind drept, terasa respectivă a fost destul de intens locuită. Înainte de a trece la descrierea acestei locuințe menționăm că în acest punct au fost trasate cinci secțiuni, două din ele, anume S_4 și S_5 intersectînd fiecare câte o locuință, care nu au fost dezvelite. Caseta nr. 2 (din secțiunea nr. 3), unde am avut impresia că s-ar afla o altă locuință, a dat un material foarte sărac, infirmînd presupunerea inițială. Primele fragmente ceramice din locuința nr. 2, nederanjate de plug, apar la —0,20 m, iar cele de pe fundul locuinței se aflau la —0,40—0,45 m (vezi fig. 8).

Urme de pari nu au putut fi sesizate nici aici, dar fragmentele de chirpic, pigmentația de cărbune din lemn și cenușa aflată arată aceeași tehnică de construcție, adică un schelet de lemn (pari și nuiele) acoperit cu un strat de muruială, care prin ardere a dat chirpicul aflat pe mai toată suprafața locuinței. Menționăm că spre marginea de nord-vest au fost aflate câteva fragmente compacte de chirpic, de mai mari dimensiuni, provenind probabil din surparea peretelui de pe această latură.

Deși pe unele porțiuni conturul s-a putut delimita numai cu aproximație, locuința apare totuși de formă ovală. Dimensiunile ei sînt de 3,95 m pe lungime și de 3,35 m pe lățime. Intrarea era, ca și în cazul locuinței nr. 1, pe partea de sud, unde s-au aflat și resturile unei vetre de foc, constînd dintr-un strat de pămînt ars, cenușă, cărbune și fragmente ceramice.

Inventarul aflat în locuința nr. 2 este tipologic identic cu cel din locuința nr. 1. Din fragmentele ceramice recuperate s-a putut întregi o strachină cu buza invazată și caneluri oblice pe cantul buzei (fig. 15/14). Confectionată din pastă amestecată cu nisip, poroasă, dar bine arsă, strachina are culoarea brun-cenușie atât la interior, cît și la exterior. Al doilea vas întregit are un aspect de oală pîntecoasă, cu buza profilată spre exterior și cu două caneluri dispuse longitudinal pe umăr. Pasta este de bună calitate, iar ca degresant s-a folosit nisip fin. Culoarea este negricioasă, cu luciu la exterior, iar arderea bună (fig. 15/15). Restul fragmentelor ceramice provine de la străchini cu buza ușor sau mai accentuat invazată (fig. 16/1—2), străchini cu buza oblică sau puțin evazată, ușor îngroșată la interior, anume în partea superioară (fig. 16/3), unele exemplare de acest tip fiind prevăzute cu caneluri pe zona îngroșată a buzei (fig. 16/4), sau străchini cu buza evazată (fig. 16/5). Cîteva fragmente provin de la vase de tip sac, cu butoni sub buză (fig. 16/6). Aceste vase sînt de regulă din pastă poroasă, cu nisip și pietricele, destul de slab arse, și au culoarea gălbuie sau cărămizie cu nuanțe cenușii. Alte fragmente (fig. 16/9) provin de la o ceașcă cu toartă, precum și de la vase bitronconice cu caneluri sau cu butoni (fig. 16/7—8). În locuința nr. 2 sesizăm o formă de vas aparte, anume oala pîntecoasă (fig. 15/15), nedocumentată în locuința nr. 1. În schimb,

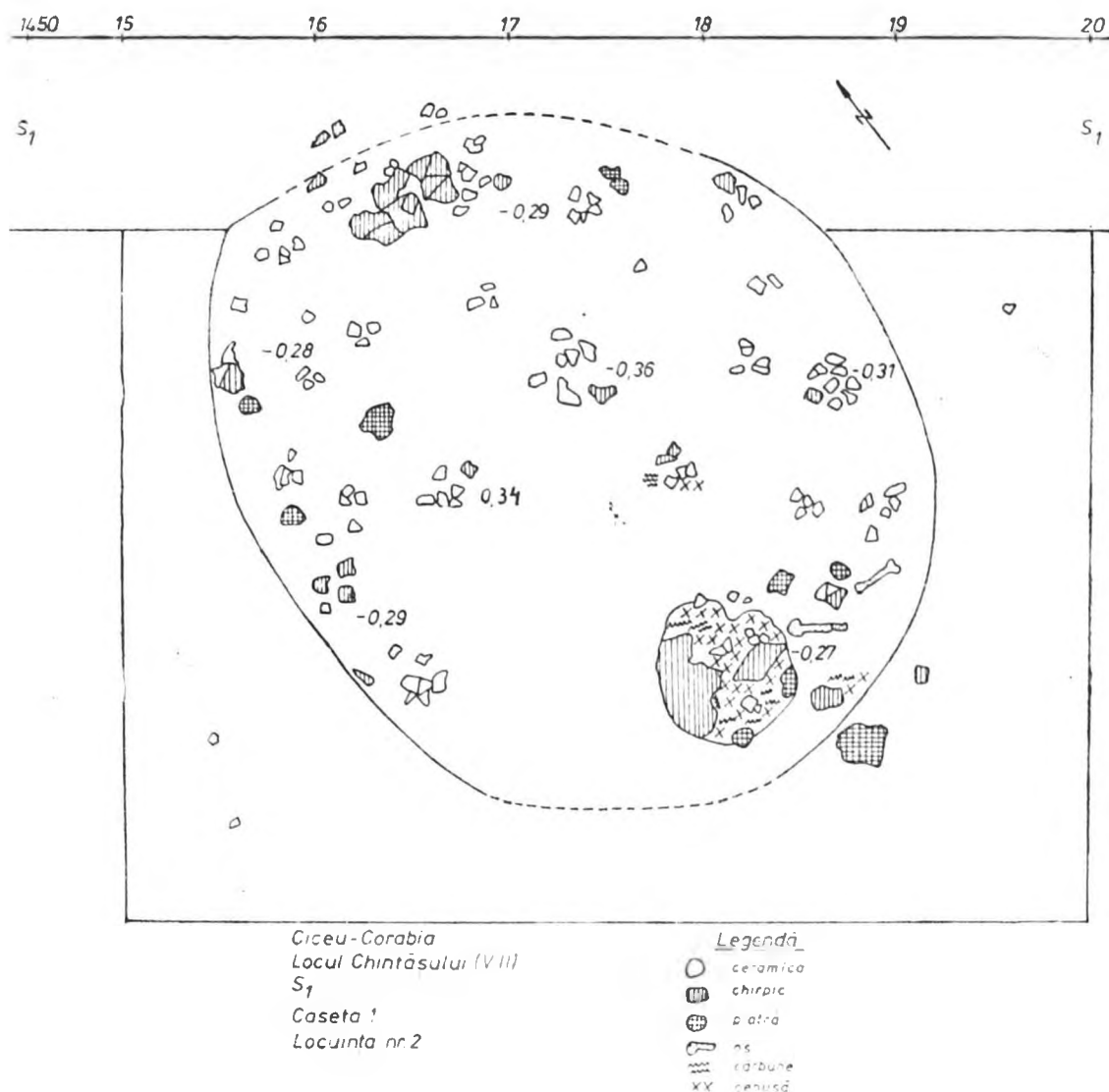

Fig. 8. Planul locuinței nr. 2.

În locuința nr. 1 apare vasul bitronconic, anume tipul identic sau, în orice caz, foarte asemănător celor din Hallstatt-ul târziu. Restul materialului ceramic din cele două locuințe este însă cu totul identic. Analiza ceramicii ne va arăta în ce măsură apariția în cele două locuințe a unor tipuri de vase diferite poate avea și o semnificație cronologică.

O altă zonă cercetată (prin cinci secțiuni succesive) a fost cea în care s-a aflat, incidental, în 1968, depozitul (sau atelierul) de bronzuri. Din păcate, în zona respectivă au fost săpate câteva șanțuri (trei după cunoștința noastră), care au răvășit în mare parte terenul, astfel că observațiile noastre nu s-au putut efectua în condițiuni normale. Cele cinci secțiuni au fost trasate foarte aproape una de alta (vezi fig. 2, punctul VI), cu scopul de a recupera, eventual, și alte obiecte din depozit (dacă ar fi existat) și de a încerca să lămurim

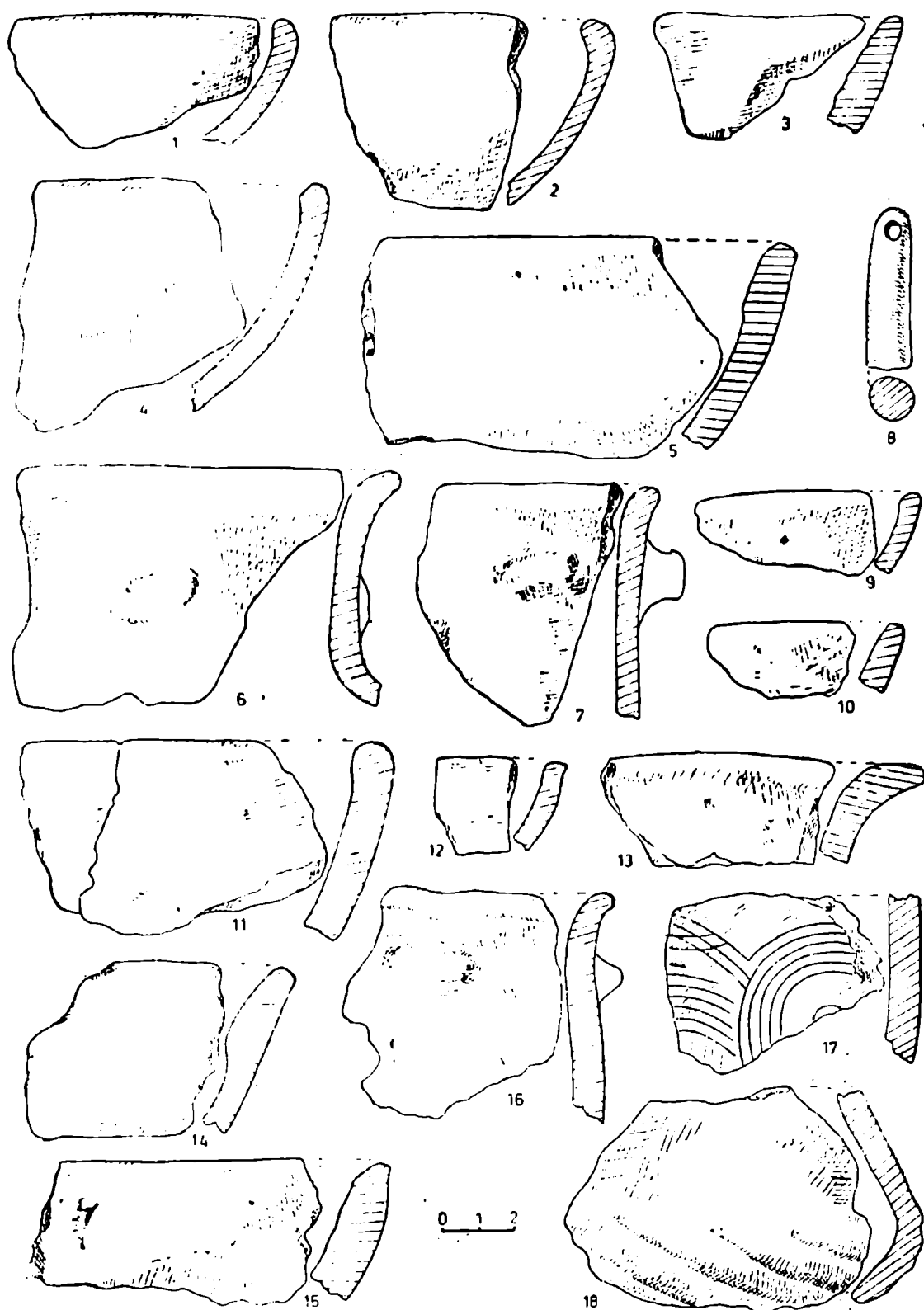

Fig. 9. 1–8, ceramică și fragment de cute, aflate în secțiunea prin val; 9–18, ceramici
din secțiunile (1–3) de pe „Coadă Măguri” (II).

(în măsura în care era posibil după răvășirea terenului prin șanțurile săpate anterior) caracterul acestei descoperiri: depozit sau atelier.

Din toate secțiunile trasate a ieșit un fragment de brățară (sau ac?) din bronz (fig. 18/1), aflat în secțiunea nr. 3, metrul 2,65 și adâncimea de —0,42 m de nivelul actual al solului. În porțiunile nerăvășite anterior stratigrafia este practic identică cu cea din alte zone ale așezării, stratul de cultură intact situându-se între —0,25 m și —0,50 m, sub care urmează stratul superficial, descompus, al rocii native, amestecat cu pământ galben-roșiatic. Secțiunea nr. 1 s-a dovedit a fi practic sterilă. În secțiunea nr. 2 s-a aflat un lustruitor din piatră de formă ovală (fig. 15/13), fragmente dintr-o rîșniță-frecătoare și fragmente ceramice. Secțiunile nr. 3—5 (mai ales 3—4) au traversat zona cea mai răvășită din acest punct. Deși fragmente ceramice au apărut într-un număr apreciabil, răvășirea menționată nu a făcut posibilă conturarea vreunei locuințe sau a unei alte construcții.

Fragmentele ceramice descoperite în stratul de cultură provin de la străchini cu buza invazată, mai mult sau mai puțin arcuită (fig. 15/1; 17/21, 23—24), de la străchini cu buza oblică, unele avînd partea interioară a buzei fațetată (fig. 15/4). Au fost aflate și fragmente de străchini cu buza evazată (fig. 15/5).

O altă categorie existentă și în acest loc este cea a vaselor de tip sac, cu pereții drepți și cu butoni în apropierea buzei (fig. 15/9). Menționăm de asemenea un fragment ornamentat cu incizii oblice, executate cu măturica (fig. 15/12), un fragment de la un vas bitronconic, ornamentat pe corp cu caneluri în triunghi, deasupra cărora se află mici alveole adîncite, prevăzut și cu o canelură orizontală adîncită, canelură care separă corpul vasului de gît (fig. 15/8), precum și un fragment de la o ceașcă sau poate o strachină mică, cu buza ușor evazată și cu patru caneluri orizontale la exterior (fig. 15/11). Un fragment de toartă (fig. 15/10) și un fragment dintr-un vas cu buza ușor evazată, cu corpul bombat și prevăzut cu caneluri oblice, vas ce-și află analogii la Teleac (fig. 15/7), completează repertoriul ceramicii din punctul unde a fost aflat depozitul de bronzuri.

Spre est — nord-est de locul cu depozitul de bronzuri, în punctul numit „Groapa lui Domanu“, o secțiune (de 21×1,5 m) și o casetă (5×5 m), au arătat același strat de cultură hallstattiană ca și în punctele menționate pînă acum. Au apărut aici, în secțiune și casetă, fragmente ceramice de la vase identice ca formă cu cele menționate: străchini cu buza invazată (fig. 17/5—9), unele cu caneluri pe cant, străchini cu buza evazată (fig. 17/14, 16) și străchini cu profilul mai mult sau mai puțin conic, adesea cu pereții îngroșați spre partea interioară a buzei, parte uneori canelată (fig. 17/10—11, 13, 15). S-au aflat fragmente de la vase de tip sac cu butoni, un fragment de ceașcă cu tortiță (fig. 17/17), fragment de vas de dimensiuni mici (ceașcă?) cu caneluri longitudinale și în unghi (fig. 17/20), un fragment de vas (bitronconic?) cu buton (fig. 17/19) și un fragment, probabil tot de vas bitronconic, ornamentat cu segmente de cercuri concentrice (fig. 17/18). Tot aici s-a aflat și un fragment de cute din gresie. Terenul fiind în prezent ușor înmlăștinit, nu s-a putut distinge conturul unei locuințe. Dar, avînd în vedere cantitatea destul de mare de material, recoltat din secțiune și casetă, este posibil ca în acest punct să fi existat un sălaș. În orice caz, materialul ceramic, prin catego-

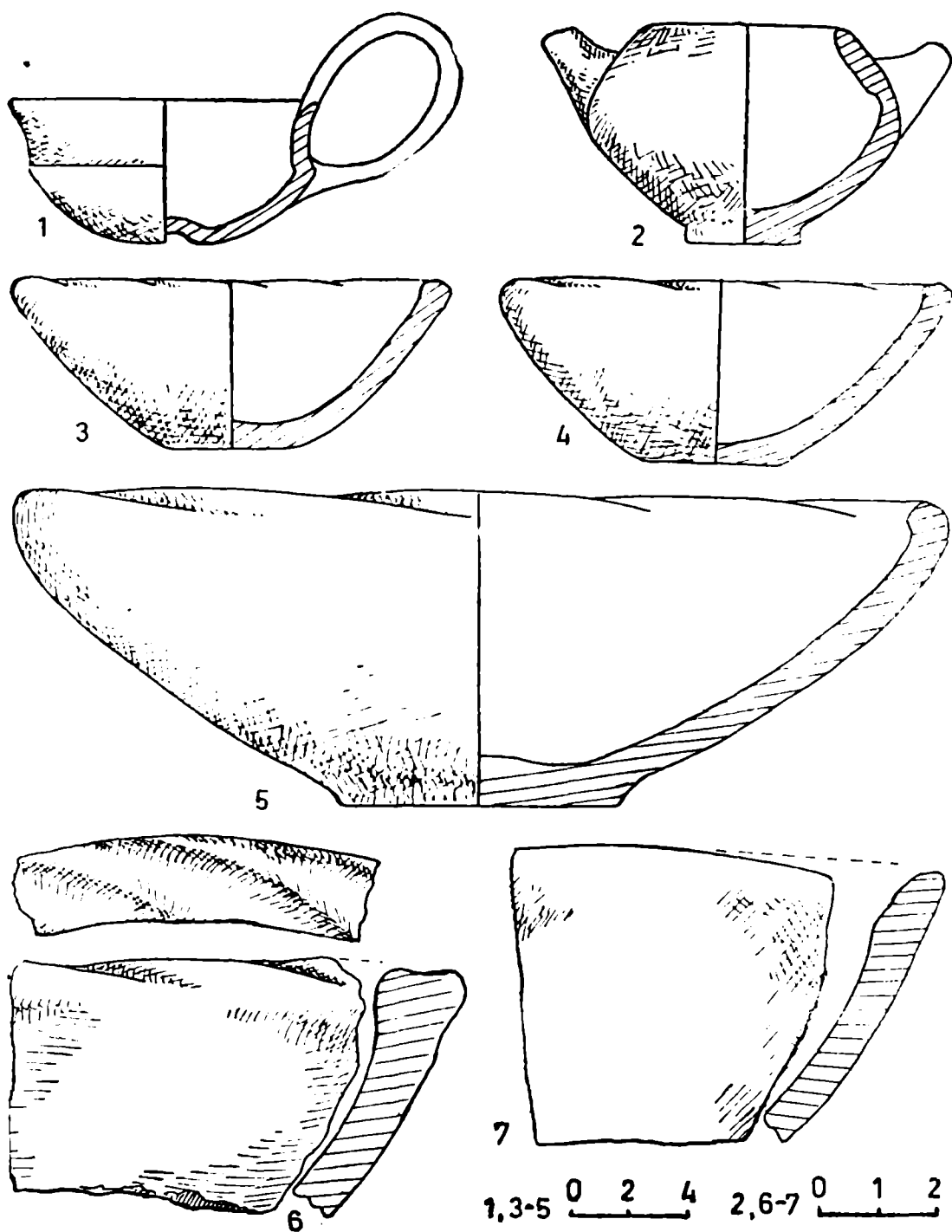

Fig. 10. 1-7, vase din locuința nr. 1.

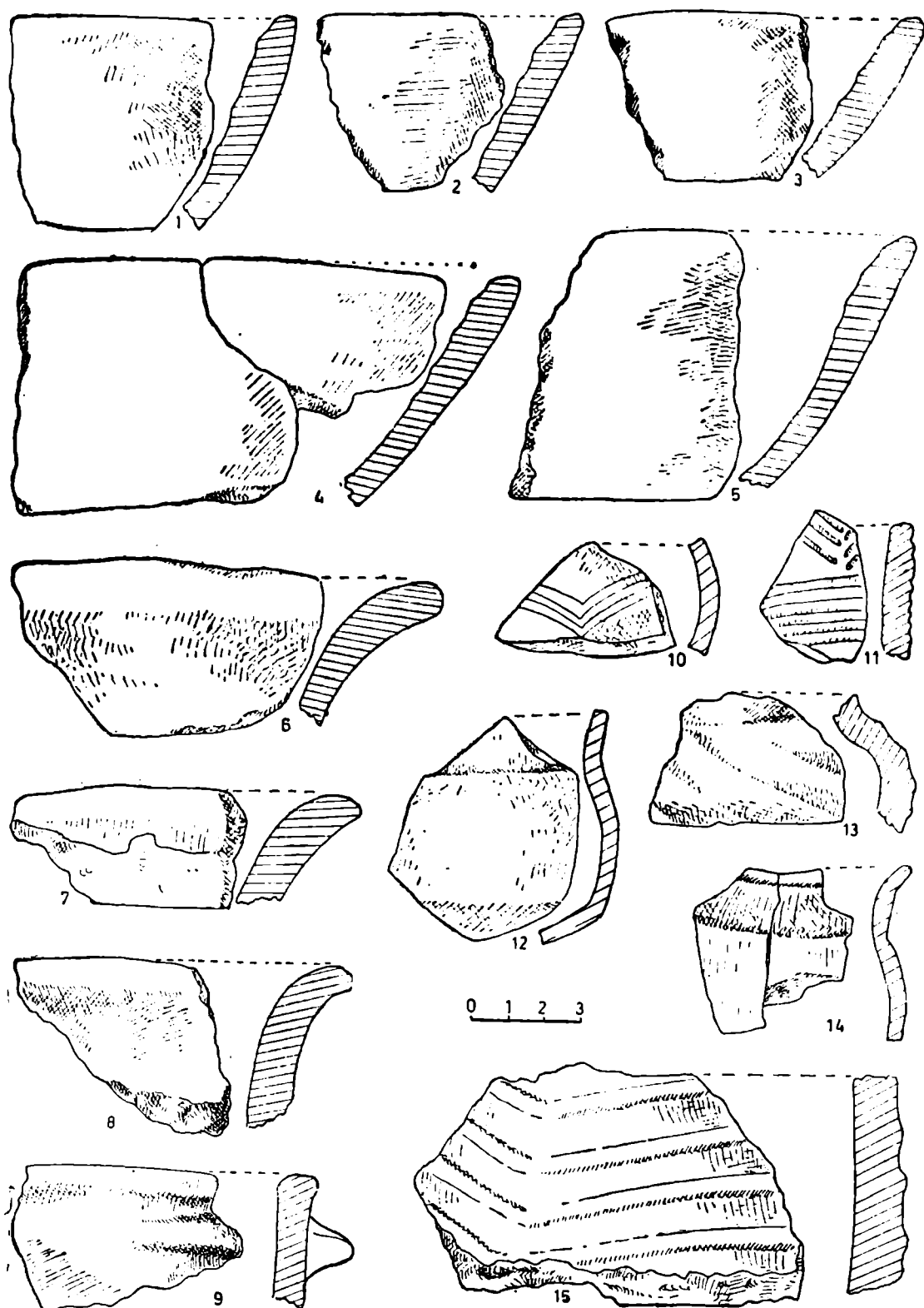

Fig. 11. Ceramică din locuința nr. 1.

riile de vase pe care le ilustrează, este în ansamblu identic cu cel din celelalte zone cercetate.

În locul numit „Groapa Horlii” (punctul VII) se află o terasă de mici dimensiuni, dar dispusă spre sud și ferită de vânturi. Secțiunea trasată aici a scos la iveală câteva fragmente provenind de la străchini cu buza invazată, identice cu cele deja menționate.

Spre nord-est de Groapa Horlii, pînă la drumul de țară care străbate în lung Măgura, se află o terasă destul de întinsă, propice pentru locuit. Pe această terasă au fost trasate patru secțiuni (vezi fig. 2, punctul XII). Din secțiuni a rezultat un destul de bogat material, mai ales străchini (fig. 16/18—19). Menționăm și două fragmente de rișnițe primitive, din riolit local, aflate în secțiunea nr. 1, anume la metrul 12, adîncimea de $-0,27$ m și la metrul 23,05, la $-0,18$ m. Cîteva fragmente de vase bitronconice și de la vase de tip sac pun în evidență aceleași tipuri de vase ca în celelalte zone. Un număr mai mare de fragmente ceramice s-au aflat între metrii 17—23 ai secțiunii nr. 1, unde, probabil, secțiunea a tăiat o locuință. Menționăm însă că nu au apărut fragmente de chirpic, iar în secțiune nu s-a profilat cu claritate conturul vreunei locuințe. La nord-est de acest punct și de drumul de țară ce străbate Măgura se află o terasă, mărginită spre pantă de o mică ridicătură a terenului, numită „Dîmbul lui Ioniță” (vezi fig. 2, punctul III). Patru secțiuni deschise aici au dat fragmente de la aceleași categorii de vase, anume străchini cu buza invazată (fig. 17/4), străchini cu buza evazată sau tronconice, unele cu caneluri pe fața interioară (fig. 17/1—3), fragmente de vase mari bitronconice și de vase sac.

Spre extremitatea de sud a platoului Măgurii, la vest de Pîrîul Morii, se află o terasă ușor înclinată, punct denumit de localnici „Căsoiul lui Porozu” (fig. 2, punctul IX). Terasa a fost cercetată prin două secțiuni în care au fost aflate puține fragmente ceramice hallstattiene. Menționăm un fragment dintr-un vas bitronconic mai mic, prevăzut cu caneluri dispuse în ghirlandă, precum și un fragment de ulciță, prevăzut cu două caneluri longitudinale, sub care se află caneluri dispuse vertical (fig. 16/13).

La est de Pîrîul Morii, pe terasa cu „Fîntîna Doamnei” (fig. 2, punctul X) au fost trasate trei secțiuni. Secțiunea nr. 1 s-a dovedit sterilă. În secțiunea nr. 2 s-au aflat câteva mărunte fragmente ceramice hallstattiene. Urme ceva mai numeroase s-au aflat în secțiunea nr. 3, din care menționăm două fragmente: dintr-o strachină cu buza ușor evazată (fig. 16/14) și o strachină cu buza puțin curbată și îngroșată spre interior (fig. 16/15).

Ultimul punct cercetat e situat pe prelungirea dinspre est a platoului Măgura. Zona fiind împădurită, a fost denumită „Terasa din pădure” (fig. 2, punctul XI). Terenul a fost sondat prin două secțiuni. În secțiunea nr. 1, între m 7—7,60, la adîncimea de $-0,50$ m, s-au aflat fragmente ceramice și cărbune de lemn, probabil de la o vatră de foc. Fragmentele ceramice provin de la străchini evazate (fig. 16/17), din gîtul unui vas mare bitronconic și dintr-un vas sac cu butoni (fig. 16/16). Fără a se dovedi intens locuită, terasa poartă totuși urme de cultură materială contemporană cu cele din zona de nord-vest și centrală a Măgurii.

Cercetările indică deci o locuire relativ intensă a zonei de nord-vest și centrală a platoului, pe cînd urmele de cultură materială din capătul de sud-

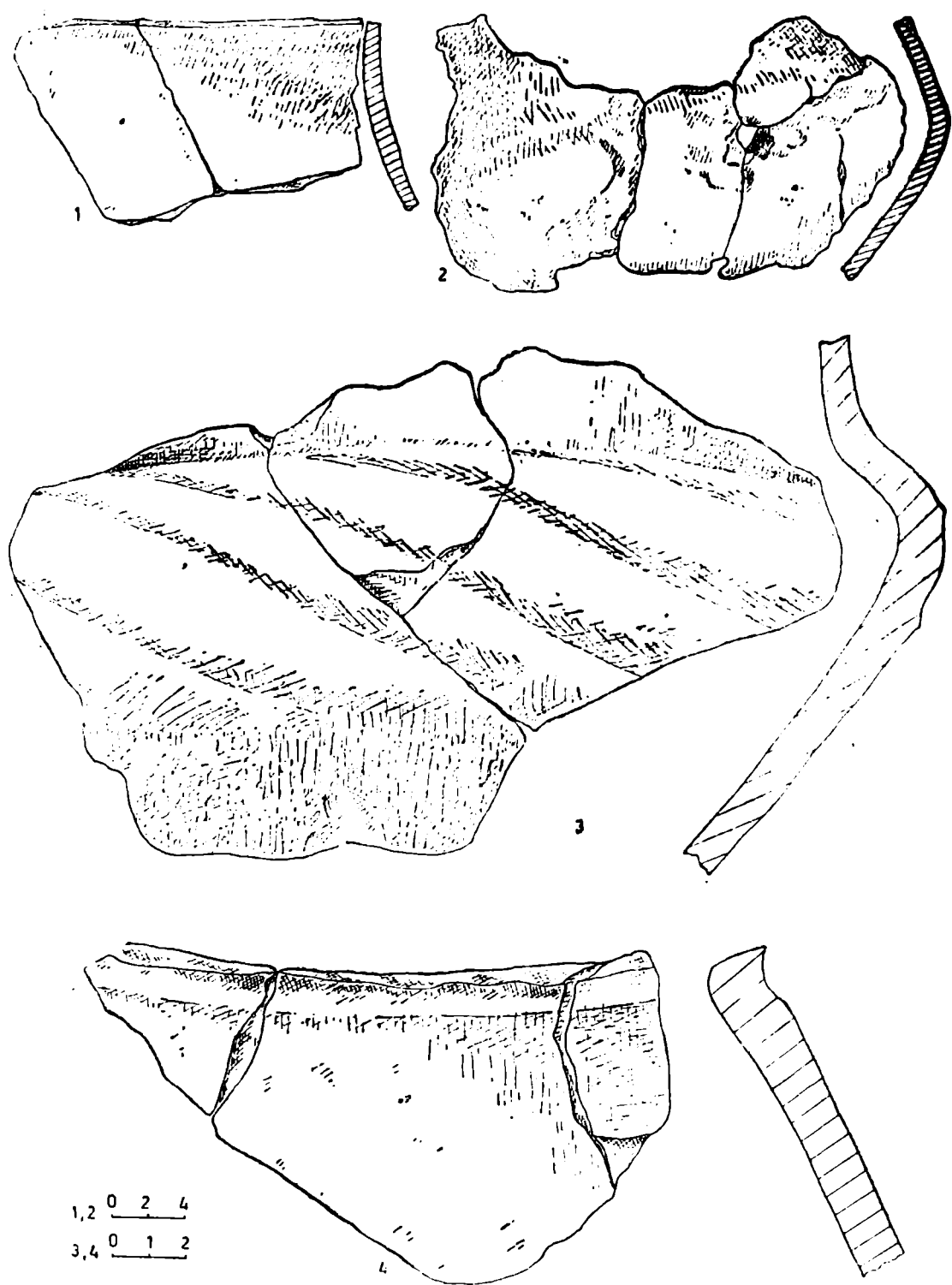

Fig. 12. Locuința nr. 1 : fragmente din vase bitronconice.

est și de pe prelungirea spre est a platoului sînt în general reduse la număr, deși această zonă este cea mai bine apărată natural, prin pantele prăpăstioase cu care se termină platoul în această parte. Datorită unui izvor, o fișie a acestei zone este ușor înmlăștinată și, probabil, era și în antichitate, fapt ce ar putea explica rămînerea ei în afara perimetrului mai intens locuit.

Ceramica

Ceramica constituie majoritatea covîrșitoare a materialului descoperit. Dar, datorită faptului că stratul de cultură este în bună parte răvășit de plug, s-au putut întregi doar puține vase. Apoi, condițiile de la Ciceu-Corabia nu oferă posibilitatea observației stratigrafice.

După cum se știe, cercetările în așezările din prima vîrstă a fierului din Transilvania fiind reduse (iar materialele doar în mică măsură publicate), posibilitățile de comparație sînt limitate, mai ales sub aspectul certitudinilor cronologice pe care le oferă. Nu trebuie uitat apoi faptul că unele datări, fixate pe baza unor cercetări și materiale reduse, au introdus niște limite cronologice, care, deși devenite „clasice”, în sensul utilizării lor ca un fapt cîștigat, se cer bine verificate și, cel puțin parțial, revizuite.

În atare condiții, dificultățile sînt evidente, ele derivînd și din faptul că, în cadrul cercetărilor efectuate, la Ciceu-Corabia nu s-au aflat — afară de ceramică — și alte categorii de piese care să ofere indicii cronologice. În fine, materialul ceramic fiind (cu puține excepții) fragmentar, posibilitățile de clasificare tipologică sînt dificile. Publicînd deci materialul, ne vom limita la enunțarea aspectelor esențiale, evidente, cu speranța că cercetările viitoare (cele de la Teleac sînt în curs) vor oferi prilejul unor precizări ulterioare.

Ceramica descoperită ține de trei categorii. În majoritate e cea de uz comun, din pastă grosolană, poroasă, insuficient frămîntată, avînd în compoziție nisip, pietricele și uneori ceramică neîndeajuns de bine pisată. Arderea este în general slabă, iar culoarea variază de la gălbui la cărămiziu-brun.

Reprezentativ pentru această categorie este *vasul de tip sac*, cu pereții aproape drepți, atestat în toate zonele cercetate (fig. 9/7, 16; 11/9; 13/6—10; 15/9; 16 16; din păcate nu s-a putut întregi nici un exemplar). Unele fragmente pun în evidență proeminente-apucători, dispuse în partea superioară a vaselor, uneori chiar sub buză (fig. 9/7, 16; 11/9; 13/6; 15/9). Existența vasului de tip sac se întinde pe o perioadă foarte lungă. În epoca bronzului se întîlnește, de exemplu, în culturile Periam-Pecica (Mureș)⁹, Otomani¹⁰, Suciu de Sus¹¹, apoi în Noua¹². La începutul epocii fierului este prezent în aria așa numitei culturi Gáva¹³, apoi în așezările întărite, de exemplu la Mediaș¹⁴, Șeica Mică¹⁵, Teleac¹⁶. În Hallstatt-ul tîrziu este bine reprezentat la Ferigile¹⁷.

⁹ T. Soroceanu, *Așezarea din epoca bronzului de la Pecica*, ms., planșa 18/2.

¹⁰ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, pl. 15/16.

¹¹ Idem, *op. cit.*, pl. 46/9—10, 12 (unele cu torți).

¹² A. C. Florescu, în *ArhMold*, p. 152, fig. 5; 7/7—11.

¹³ K. Horedt, în *StComSibiu*, 13, 1967, p. 152; T. Bader, *op. cit.*, pl. 61/1.

¹⁴ E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 96, fig. 9/4.

¹⁵ K. Horedt, în *SCIV*, 15, 2, 1964, p. 198, fig. 6/1—2, 4, toate cu briu alveolar.

¹⁶ Două vase sac s-au aflat în locuința nr. 12, dezvelită în 1979, locuință ce aparține ultimului nivel de locuire de aici.

¹⁷ Vezi Al. Vulpe, *Ferigile*, p. 52—54, pl. 12.

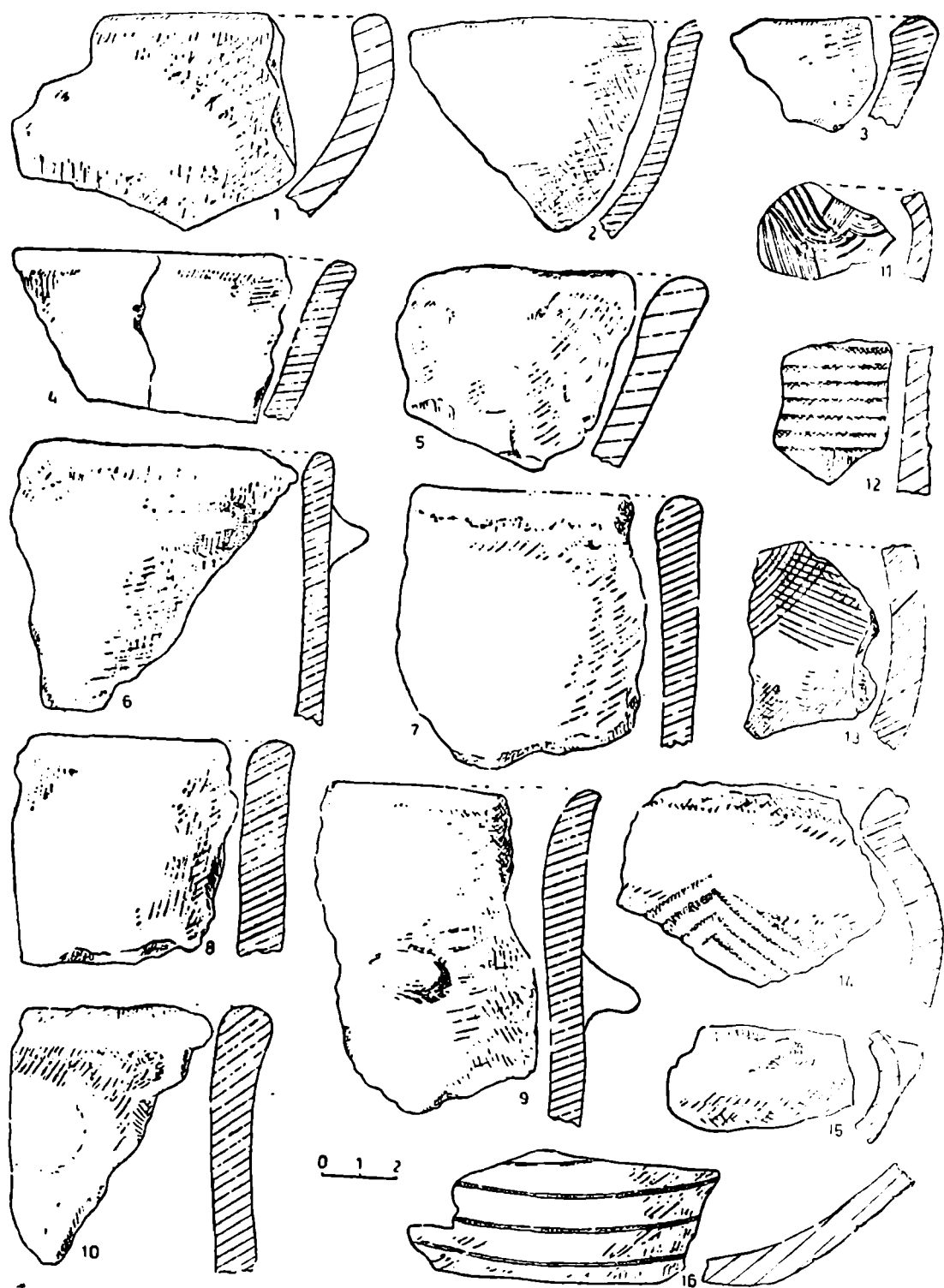

Fig. 13. Ceramică din secțiunea 1 de pe „Terasa de la nord de drum” (IV).

Continuă apoi în epoca Latène¹⁸, faptul fiind explicabil prin aceea că această formă simplă nu se pretează, practic, unei evoluții. Observăm totuși că în Latène butonii se aplică spre zona mediană și nu sub (sau spre) buză. Pentru exemplarele (reamintim, fragmentare) de la Ciceu-Corabia există analogii excelente la Teleac, cât și printre vasele sac, cu butoni, de la Ferigile (vezi n. 16 și 17). Menționăm că la Ciceu-Corabia nu au fost sesizate exemplare prevăzute cu brîu alveolat sau crestă, deși acest element e utilizat în paralel cu butonii-apucători.

Avînd în vedere perioada lungă de existență, vasele de tip sac nu oferă, prin ele însele, un criteriu de datare. Totuși, se cuvine a fi făcută o remarcă în acest sens. Deși, în genere, se menționează caracterul atipic al acestei categorii de vas, totuși, în problemele de ordin cronologic există tendința de a se evidenția și accentua vechimea sa în timp (din epoca bronzului), uitîndu-se că, de fapt, el continuă (practic neschimbat), ca o formă comună și în Hallstatt-ul tîrziu și în Latène. Tendința de a accentua vechimea, respectiv etapa de început sau faza mai veche a unei categorii, îngrădește adesea artificial posibilitatea de a observa durata sa reală în timp. Cu alte cuvinte, există, implicit, pericolul ca, în asemenea cazuri, o formă întîlnită în epoci mai tîrzii să fie considerată uneori „reminiscentă” din epocile anterioare; de fapt, ea este la fel de comună — avînd o lungă durată de folosire — și epocilor ulterioare.

O altă categorie o constituie vasele mari, de formă apropiată de cea bitronconică, confecționate dintr-o pastă mai îngrijit lucrată, avînd ca degresant cioburi pisate și nisip fin. Arderea este și ea mai bună, iar culoarea variază de la galben-cărămiziu la brun-cenușiu. Cîteva fragmente, mai ales de la exemplare mai mici (fig. 9/18), au culoarea neagră la exterior și cărămizie sau brun-cenușie la interior. În privința tipologiei, starea fragmentară a materialului nu permite decît considerații sumare. Fragmentele descoperite pun în evidență tipul de vas „bitronconic” cu gît înalt și corpul bombat. Zona de îmbinare a corpului cu gîtul e marcată adesea printr-o șanțuire (fig. 12/4; 14/3). Pe o serie de fragmente provenind din corpul unor vase de acest fel apar caneluri dispuse în ghirlandă (fig. 16/11), dar mai ales caneluri dispuse oblic (fig. 12/3; 14/3).

Acest tip de vas este binecunoscut în așezările hallstattiene, fiind, de regulă, considerat caracteristic fazelor mai vechi ale primei epoci a fierului și precursor al tipului bitronconic propriu-zis, obișnuit Hallstatt-ului tîrziu¹⁹. E de menționat și reținut totuși faptul că, printre vasele de mari dimensiuni de la Ferigile²⁰, se află unul de formă identică sau, în orice caz, foarte apropiată de tipul discutat aici.

În ceea ce privește motivele ornamentale, în speță canelurile (cu toate variantele de dispunere), ele sînt îndeobște considerate ca fiind caracteristice Hallstatt-ului timpuriu. Nu trebuie uitat însă faptul că motivele întîlnite la Ciceu-Corabia (dar și în alte așezări hallstattiene) apar și în Hallstatt-ul tîrziu. La Ferigile, spre exemplu, canelarea oblică a părții bombate e bine repre-

¹⁸ I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești . . .*, Baia Mare, 1966, p. 30, fig. 13.

¹⁹ Vezi E. Zaharia, *op. cit.*, p. 95.

²⁰ Al. Vulpe, *op. cit.*, pl. X/13.

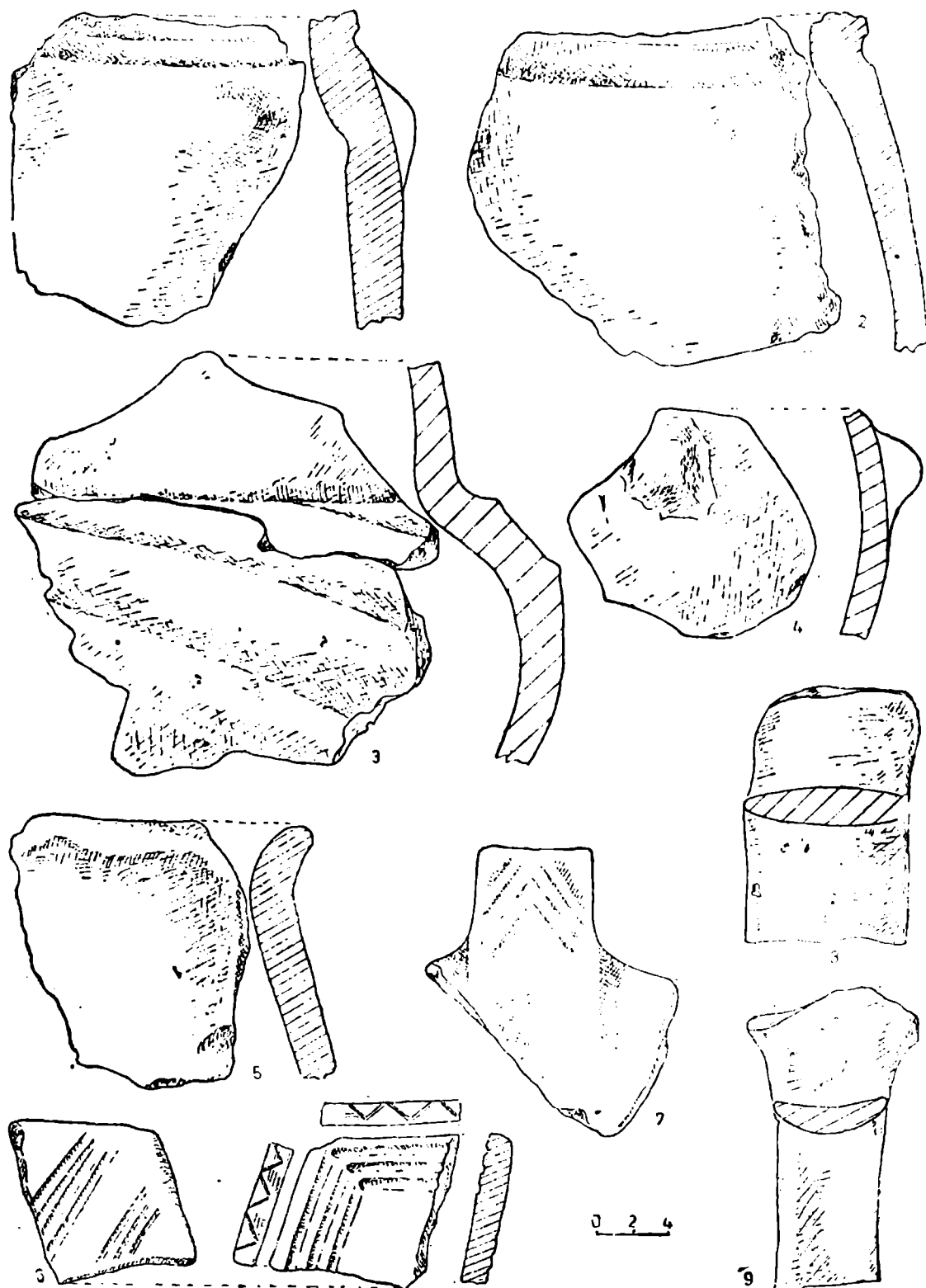

Fig. 14. Fragmente de vase din secțiunile 2—4 de pe „Terasa de la nord de drum”.

zentată pe unele categorii de vase²¹, și tot la Ferigile mai apare și canelarea în ghirlandă²². Semnalăm de asemenea și descoperirea unor fragmente de vase bitronconice prevăzute cu butoni-apucători dispuși în zona diametrului maxim (pl. 14/4 și 16/8).

Pe lângă tipul arhaic de vas „bitronconic”, cu pîntecul bombat, în locuința nr. 1 au fost descoperite fragmente din corpul unui vas mare (fig. 12/2), care prezintă bitronconicitatea caracteristică tipului de vase mari din Hallstatt-ul târziu. Confectionat din pastă poroasă, dar bine ars, vasul are culoarea neagră-mată la exterior, și nu este prevăzut cu caneluri. Desigur, fragmentul este relativ mic pentru a permite considerații mai largi. Totuși un fapt este evident, și anume că el își află analogii strînse în vasele bitronconice caracteristice Hallstatt-ului târziu (D) și nu printre cele ținînd de fazele hallstattiene anterioare²³.

În categoria ceramicii semifine se includ numeroase fragmente provenind de la vase de dimensiuni mici, majoritatea nedeterminabile ca formă. Cîteva fragmente pun însă în evidență existența unui tip de ulciță cu corpul profilat, prevăzut cu caneluri oblice și patru proeminente (fig. 15/7), formă atestată și în așezarea de la Teleac. În ceea ce privește motivele ornamentale, sînt de menționat fragmentele ceramice pe care apar segmente de cercuri concentrice executate prin striere (fig. 9/17; 13/13). În fine, atragem atenția asupra motivului redînd unghiuri executate prin incizie (fig. 14/6)²⁴, precum și asupra ornamentului reprezentat printr-un șir de alveole. Menționăm că șirul de alveole apare pe vase aflate și în alte așezări hallstattiene, de exemplu la Mediaș²⁵ și Teleac, dar e atestat și la Ferigile²⁶.

Din materialul aflat în locuința nr. 1 s-a întregit o ceașcă cu toartă supraînălțată, buza ușor evazată, cu prag între corp și buză și cu umbo (fig. 10/1) și un vas miniatural de formă bitronconică, prevăzut cu două apucători (fig. 10/2). Ceașca, ca tip, este foarte apropiată de una din ceștile descoperite în sălașul aparținînd culturii Basarabi de la Novaci²⁷. După cum se știe, descoperirea de la Novaci datează din secolul VII î.e.n.

Un al doilea tip de ceașcă a fost atestat, prin două fragmente, în locuința nr. 2 (fig. 16/9) și în punctul „Groapa lui Domanu” (fig. 17/17). Acest tip are corpul ușor bombat, buza puțin înclinată spre exterior și o tortiță aplicată în zona de îmbinare a gîtului cu corpul. Amintim, ca analogie, un exemplar asemănător aflat la Teleac. Menționăm faptul că la Ciceu-Corabia nu a apărut tipul de ceașcă considerat caracteristic fazelor vechi ale Hallstatt-ului, cum sînt, de pildă, exemplarele descoperite în nivelul I de la Mediaș²⁸.

Un tip de vas puțin obișnuit îl constituie cel aflat în locuința nr. 2 (fig. 15/15). Pasta și arderea este bună, iar culoarea e cenușie-negricioasă la interior și exterior. Lipsa unor analogii nu estompează totuși impresia că forma

²¹ Idem, *op. cit.*, pl. VII; VIII/2, 4, 6.

²² Idem, *op. cit.*, pl. IX/2; X/15.

²³ Prin ductul profilului, acest vas își află analogii atît la Ferigile (vezi pl. XI), cît și în morminte scitice din Transilvania.

²⁴ Pentru un motiv identic, vezi Al. Vulpe, *op. cit.*, pl. XII/3 și E. Zaharia, *op. cit.*, fig. 8/5.

²⁵ E. Zaharia, *op. cit.*, fig. 5/10.

²⁶ Al. Vulpe, *op. cit.*, pl. XII/26; XIV/5; XXVIII/6, 11, 17—18.

²⁷ Al. Vulpe, în *Materiale*, 8, 1962, p. 365, fig. 6/11.

²⁸ Pentru acest tip de ceașcă, vezi E. Zaharia, *op. cit.*, p. 91, fig. 6/1.

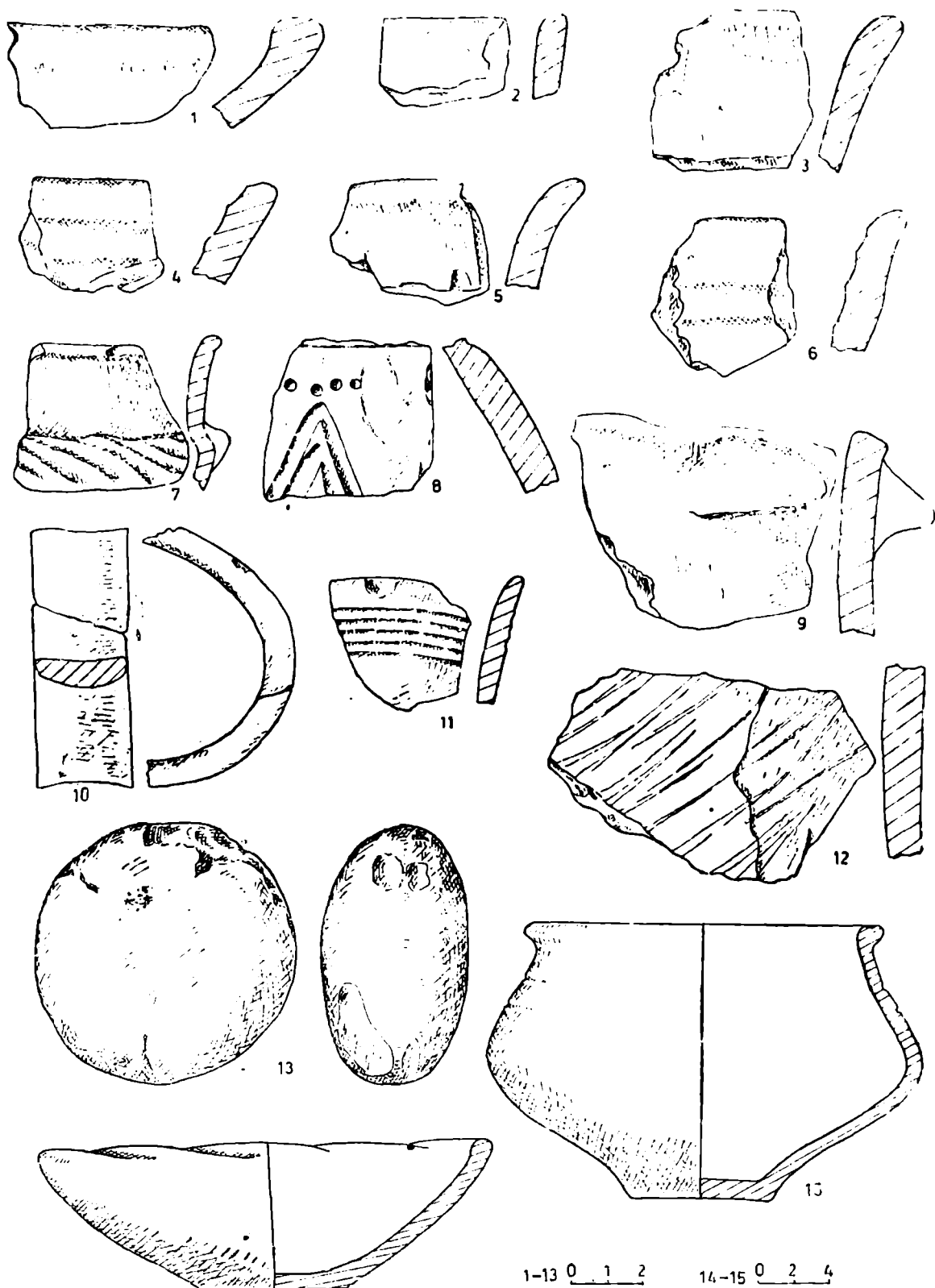

Fig. 15. 1—13, ceramică și lustruitor de piatră din secțiunile trasate în „Locul cu depozitul de bronzuri” (VI); 14—15, vase din locuința nr. 2 (VIII. „Locul Chintășului”).

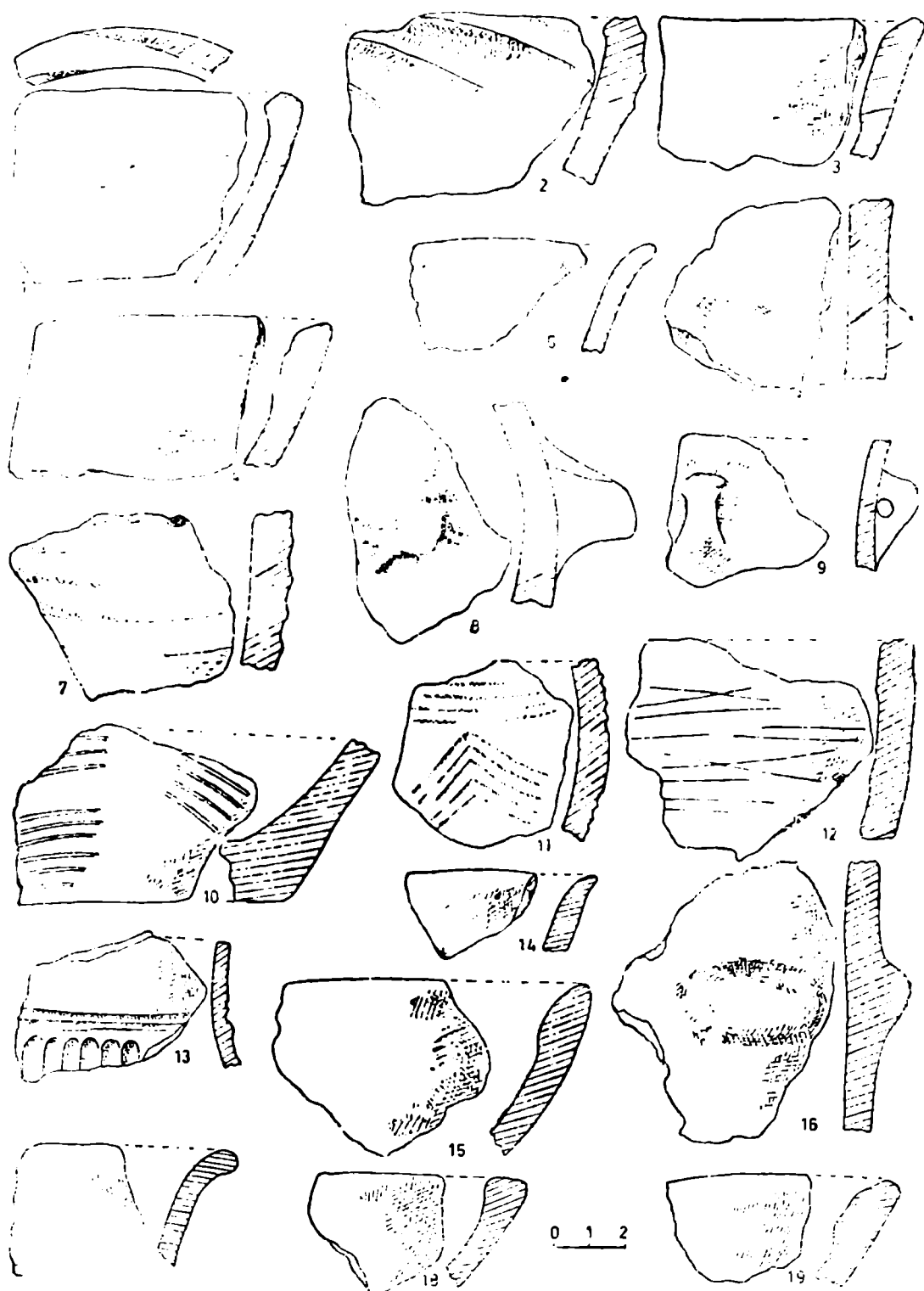

Fig. 16. Fragmente de vase: 1–12, din secțiunile de pe „Locul Chintășului” (VIII), 13, din punctul „Căsolul lui Porozu”; 14–15, de pe „Terasa cu fântina Doamnei”; 16–17, de pe „Terasa din pădure”; 18–19, de pe terasa XII.

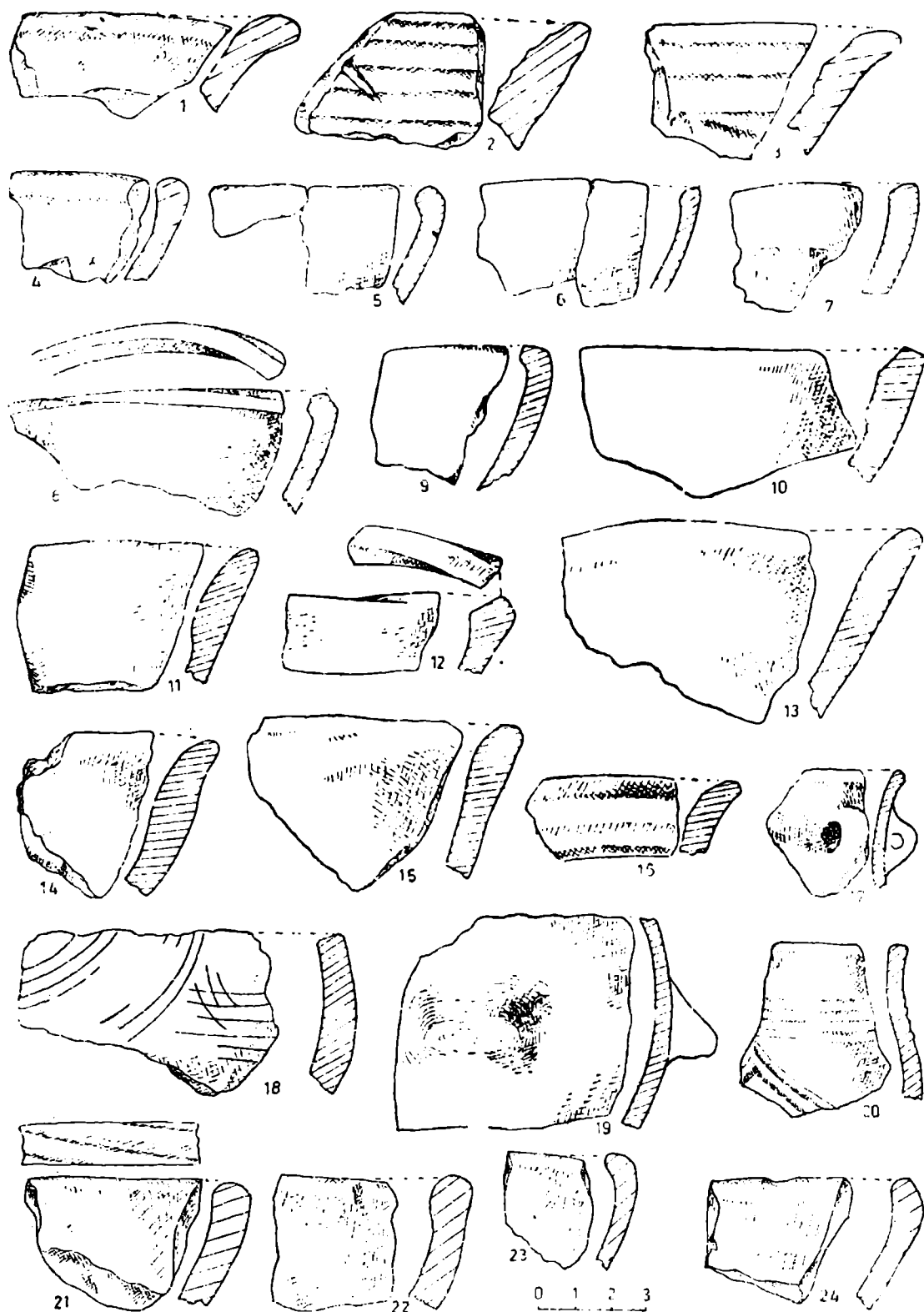

Fig. 17. Fragmente de vase: 1-4, din secțiunile de pe „Dîmbul lui Ioniță”; 5-20, din „Groapa lui Domanu”; 21-24, fragmente de străchini de la „Locul cu depozitul de bronzuri”.

pronunțat bitronconică îi dă un aspect evoluat și necaracteristic pentru fazele timpurii ale Hallstatt-ului.

O categorie masiv reprezentată în cadrul materialului ceramic o constituie străchinile. Cantitativ, predomină cele din pastă semifină, de culoare gălbui-cărămizie sau brun-cenușie. Străchinile din pastă fină au, aproape fără excepție, culoarea neagră, mai ales la exterior.

Ca tip, marea majoritate o formează străchinile cu buza invazată, uneori ușor îngroșată. Notăm că fragmente cu un diferit grad de invazare se găsesc uneori împreună. S-a putut totuși remarca faptul că exemplarele cu o invazare mai pronunțată aparțin, în mare parte, speciei de ceramică fină, neagră, care apare mai ales în partea de jos a stratului de cultură. În cadrul acestui tip se disting două variante: cu buza necanelată (fig. 9/1—2, 4, 11; 13/1; 15/1; 17/4—5, 9) și cu caneluri oblice pe cantul buzei (fig. 10/3—6; 16/1), caneluri care doar într-un singur caz coboară spre corpul străchinii (fig. 16/2).

Al doilea tip, mult mai puțin numeros, îl formează străchinile de formă aproximativ tronconică. Cu puține excepții (fig. 13/4), acest tip de strachină are zona interioară a corpului, anume partea spre buză, pronunțat îngroșată. În general, străchinile de acest tip sînt confecționate din pastă fină. Se disting și aici două variante principale: cu partea îngroșată necanelată (fig. 9/5, 14; 13/5; 16/3; 17/11, 15) și cu caneluri în zona îngroșată a corpului (fig. 11/1—5; 16/4; 17/2—3).

În fine, al treilea tip de strachină, și cel mai redus numeric, este cel cu buza evazată. Calitativ ele se încadrează în ceramica semifină. În general, evazarea este foarte puțin pronunțată, iar canelurile lipsesc (fig. 11/6—8; 15/5; 16/5, 14, 17; 17/14).

În legătură cu străchinile aflate la Ciceu-Corabia sînt de reținut două aspecte ce ni se par semnificative: 1) la Ciceu-Corabia numărul străchinilor cu buza evazată pare a fi mult mai mare decît în așezarea de la Mediaș (spunem: pare a fi, deoarece materialul de la Mediaș, fiind parțial publicat, nu cunoaștem situația exactă); 2) toate cele patru străchini întregite de la Ciceu-Corabia sînt fără umbo; dimpotrivă, la Mediaș toate exemplarele întregite au umbo²⁹.

Fără să repetăm cele menționate mai sus, trebuie totuși să subliniem faptul că o seamă de elemente, rezultînd din analiza ceramicii, pun în evidență o datare sensibil mai tîrzie pentru așezarea de la Ciceu-Corabia, în comparație cu datarea preconizată pentru așezarea de la Mediaș.

În încheierea prezentării materialului descoperit în cadrul cercetărilor efectuate menționăm trei fragmente din obiecte de bronz, nedeterminabile. Cel ilustrat în fig. 18/3 a fost aflat în pămîntul de umplutură al valului, la metrul 8,90, ad. —0,40 m. Fragmentul de brățară (sau ac?; fig. 18/1) s-a aflat în zona depozitului de bronzuri (S₃, m 2,65, ad. —0,42 m), iar plăcuța (fig. 18/2) pe „Dîmbul lui Ioniță” (S₁, m 3,45, ad. —0,38 m).

²⁹ Vezi E. Zaharia, *op. cit.*, p. 86, fig. 3/1, 3, 11, 17; 4/6, 8.

CONCLUZII

Deși în mare parte fragmentar, materialul ceramic oferă totuși suficiente elemente pentru încadrarea cronologică a așezării de pe Măgura.

Referitor la momentul de început al locuirii, deosebit de important ni se pare faptul că la Ciceu-Corabia nu s-a aflat nici un element tipic Gáva, atribuibil subfazelor vechi ale Hallstatt-ului timpuriu. Firește, avem în vedere mai ales proeminențele „corn” hipertrofiate, care nu au apărut nicăieri în așezare. Și acest fapt apare cu atât mai semnificativ cu cât Ciceu-Corabia se află la numai circa 40—45 km (în linie dreaptă) de Lăpuș.

Utilizarea în proporție redusă a canelurii (ca element decorativ) constituie de asemenea un aspect care trebuie avut în vedere. În privința canelurilor, trebuie reamintit însă faptul că ele se perpetuează și în Hallstatt-ul târziu (și chiar la începutul Latène-ului). La Ferigile, spre exemplu, apar destul de frecvent străchini cu buza canelată (fațetată) sau vase cu caneluri oblice pe corp. Canelura în ghirlandă, evident într-o formă care anunță ultima sa fază de existență, este de asemenea sesizată la Ferigile. Firește, prin sublinierea acestor aspecte nu afirmăm, câtuși de puțin, că așezarea de la Ciceu-Corabia ar fi contemporană cu necropola de la Ferigile. Totuși, se impune a fi reținut faptul că unele elemente, mai ales de decor, continuă și în Hallstatt-ul târziu. Deci, canelarea în sine, când apare și pe un număr relativ redus de vase (ca la Ciceu-Corabia), nu poate constitui un argument pe baza căruia o descoperire sau un complex să fie automat atribuit subfazelor vechi ale Hallstatt-ului timpuriu, mai ales atunci când lipsesc elemente tipice acestor subfaze.

Referitor la străchinile cu buza canelată oblic, facem o observație, cu titlul de ipoteză ce se cere verificată. În locuințele ținând de nivelul superior de la Teleac astfel de străchini sînt frecvente. Ele lipsesc însă în locuințele nivelului inferior, unde apar străchini avînd caneluri verticale în interior. Consultînd planșele prin care A. László ilustrează ceramica specifică pentru cultura Gáva³⁰, constatăm că nici una din străchinile prezentate nu are caneluri oblice pe buză. Întrebarea apare firească: sînt oare străchinile cu buza canelată oblic caracteristice pentru subfazele cele mai vechi ale Hallstatt-ului timpuriu?

Apariția tipului de vas bitronconic, caracteristic Hallstatt-ului târziu, este un alt element important pentru datare. Desigur, este un singur exemplar (fragmentar și el), dar faptul are totuși o semnificație ce nu poate fi negată, anume că locuința în care s-a aflat a depășit stadiul Hallstatt-ului timpuriu. Menționăm că un vas identic, avînd butoni-apucători sub diametrul maxim, cu analogii foarte bune în Hallstatt-ul târziu, a fost aflat în locuința nr. 12, ținînd de ultimul nivel de la Teleac.

În cadrul așezării de la Ciceu-Corabia nu au fost aflate elemente caracteristice culturii Basarabi, dar faptul este explicabil și nu impietează asupra datării, deoarece în zona Someșurilor și, în general, în nordul Transilvaniei nu există pînă acum descoperiri care să poată fi atribuite acestei culturi.

³⁰ A. László, în *SCIV*, 24, 4, 1973, p. 592, fig. 6/2—3, 8—10.

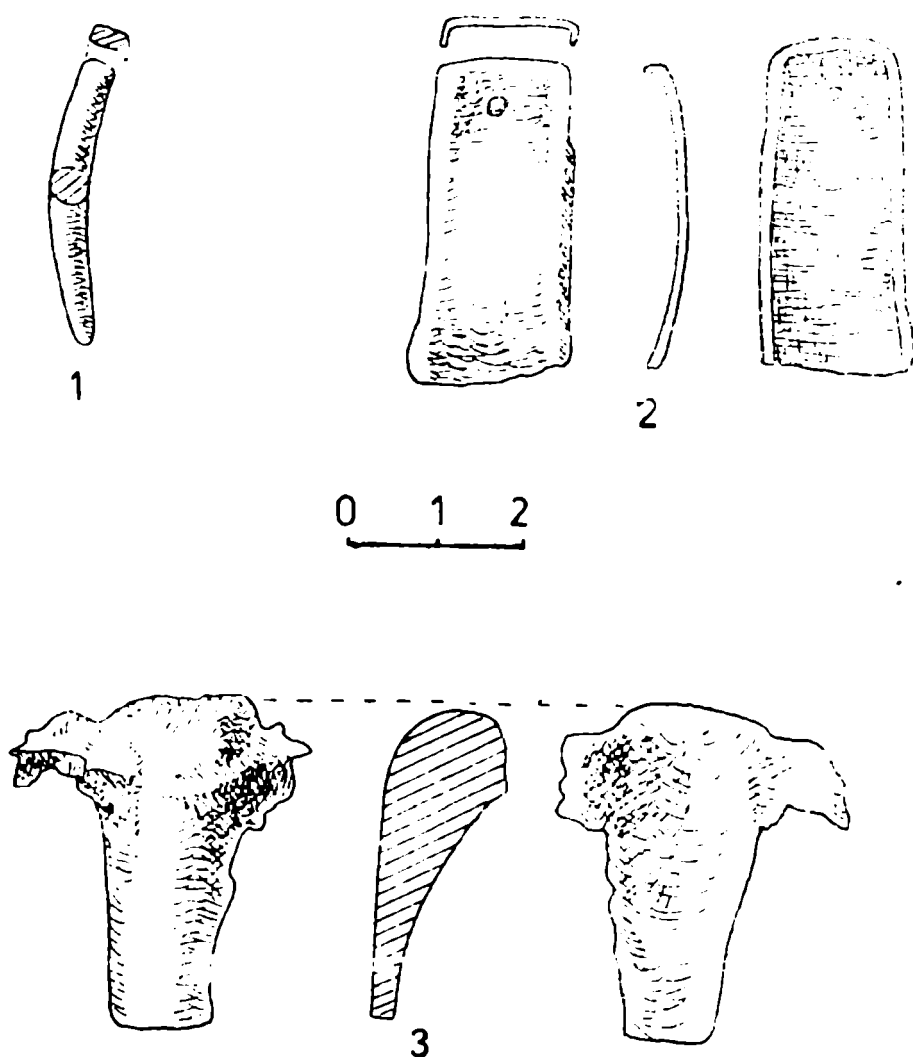

Fig. 18. 1—3, fragmente din obiecte de bronz, nedeterminabile, descoperite, în ordine, în „Locul cu depozitul de bronzuri”, pe „Dîmbul lui Ioniță” și în secțiunea prin val.

Proporția redusă a ceramicii negre canelate, preponderența materialului nedecorat, mai ales în partea superioară a stratului de cultură, apariția tipului de vas bitronconic ce devine caracteristic Hallstatt-ului târziu, precum și constatarea că unele elemente de decor se perpetuează și le regăsim inclusiv în faza finală, D, a primei epoci a fierului, arată că așezarea de la Ciceu-Corabia depășește în existența sa ultima subfază ținînd de Hallstatt-ul timpuriu — Ha.B₃ — și că ea se prelungește și în Hallstatt-ul mijlociu³¹. Materialul descoperit indică deci faptul că datarea așezării se plasează în H.B₃.

³¹ De altfel, observațiile noastre cu privire la caracteristicile ceramicii de la Ciceu-Corabia și datarea ei, concordă cu observațiile lui M. Gumă făcute în legătură cu cercetările din așezarea hallstattiană de la Valea Timișului. Vezi *Banatica*, 4, 1977, p. 66.

și în Ha.C, eventual pînă la sfîrșitul acestei perioade. Nu excludem însă ca o viețuire sporadică să fi început cu ceva mai devreme.

Datarea pe care o indică materialul ceramic face necesară precizarea raportului cronologic dintre așezare și depozitul de bronzuri aflat incidental aici. Cum am menționat deja, piesele cele mai tîrzii — celturile — se datează în Ha.B₂ (vezi lucrarea citată în n.4). Îngroparea sau abandonarea depozitului se plasează deci în cadrul acestei etape, dar este posibil ca ea să fi avut loc la începutul Ha.B₃. Nu este deci exclus, dimpotrivă pare foarte posibil, ca tocmai motivul sau cauza care a determinat ascunderea (sau abandonarea) depozitului de bronzuri (desigur lupte intertribale) să fi arătat necesitatea ridicării fortificației (pe latura vulnerabilă a Măgurii), așa cum arăta ea în prima fază. Construcția primei faze a fortificației, care trebuie să fi corespuns cu momentul în care Măgura începe să fie utilizată intens și permanent, ca loc de apărare și refugiu al unei comunități tribale, este de plasat undeva pe parcursul Ha.B₃, adică este mai tîrzie decît datarea depozitului de bronzuri.

Cît timp a durat fortificația din prima fază, e greu de apreciat cu exactitate. În orice caz, faza a doua, cînd botul terasei a fost supraînălțat printr-un val de pămînt, pare să fi fost ridicată nu mai devreme de sfîrșitul Ha.B₃, dar mai probabil în Ha.C. În sprijinul datării valului în Ha.C ar veni și faptul că fragmentele ceramice aflate în mantaua lui provin, cu o singură excepție, din vase necanelate (vezi fig. 9/1—7).

Fortificația de pe Măgura apare deci ca unul din centrele tribale, de refugiu și apărare, din valea Someșurilor, asemenea celor de la Dej și Sărațel, cu acesta din urmă existînd și un sincronism cronologic. Limitele în care se datează așezarea de la Ciceu-Corabia, respectiv secolele VIII—VII î.e.n., o situează astfel în perioada cînd procesul de separare a tracilor nordici de tracii sud-dunăreni, și, deci, de constituire a daco-geților se consideră (sau se poate considera) a fi intrat în faza finală.

*

Prezentarea rezultatelor cercetărilor de la Ciceu-Corabia oferă prilejul și pentru cîteva, foarte sumare, considerații privind mai ales începutul epocii hallstattiene.

Este binecunoscut faptul că în deceniile trecute s-a susținut continuarea culturii Wietenberg și în bronzul tîrziu (B.D)³², dar ideea nu a fost acceptată de unii cercetători. Descoperirile recente făcute de T. Soroceanu în necropola de la Dumbrăvița (jud. Bistrița-Năsăud)³³ evidențiază însă un aspect al culturii Wietenberg, care, în orice caz, se datează mai tîrziu decît materialele Wietenberg III (Bronz C) cunoscute pînă acum. Necropola de la Dumbrăvița repune deci în actualitate, cu argumente materiale, problema prelungirii culturii Wietenberg și în bronz D. Rămîne ca cercetările viitoare să precizeze și durata în timp a acestei prelungiri.

După cum se știe, încercările de a surprinde și a afirma o întrepătrundere între culturile Wietenberg și cea Noua, pătrunsă în Transilvania, nu

³² De exemplu K. Horedt, în *Materiale*, 1, 1953, p. 807—808; I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 113; M. Rusu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 246.

³³ Mulțumim colegului T. Soroceanu pentru permisiunea de a ne referi la această descoperire recentă și inedită.

au dat, pînă acum, rezultate concludente³⁴. Or, în condițiile în care descoperirea necropolei de la Dumbrăvița confirmă astăzi prelungirea culturii Wietenberg și în BD, se pune în mod firesc întrebarea dacă cultura Noua (care prin numărul mare de descoperiri apare foarte viguroasă în Transilvania) mai poate fi limitată cronologic (chiar și în cazul unei întrepătrunderi cu Wietenberg tîrziu) numai la faza finală a epocii bronzului, și dacă nu cumva trebuie revenit la ideea mai veche a prelungirii culturii Noua și în Ha.A₁? În acest sens pledează și depozitul de bronzuri recent descoperit la Vîlcele (jud. Cluj), aflat într-un vas de tip Noua. T. Soroceanu, care publică depozitul, îl datează în Ha.A₁, afirmînd că posibilitatea îngropării lui în Ha.A₂ nu este deloc exclusă³⁵.

Referitor la cultura Noua, se consideră că în Transilvania peste ea se suprapune cultura hallstattiană, deosebită ca factură, în speță așa numita cultură Gáva, care s-ar fi extins aici încă din secolul XII î.e.n.³⁶ Avînd în vedere faptul că la geneza culturii Gáva se apreciază a fi contribuit, printre altele, și culturile Otomani și Suci de Sus, ambele datînd și în bronzul tîrziu³⁷, nu vedem cum cultura Gáva a putut să se formeze și să se răspîndească, pe o arie atît de vastă, încă din Ha.A₁, cum se apreciază adesea, din moment ce culturile care au contribuit la formarea ei durează și în bronz D. Fără îndoială, cultura Gáva este un fenomen interesant, dar, cum a observat A. László, deși materialele cunoscute sînt puține, în legătură cu originea și evoluția ei s-au emis multe păreri — am zice prea multe — fără „să fi fost totdeauna însoțite de argumentația științifică cuvenită”³⁸. De altfel, și în ciuda faptului că știm încă puține lucruri exacte despre cultura Gáva, există tendința ca orice descoperire ținînd de Hallstatt-ul timpuriu din Transilvania să fie atribuită automat acestei culturi.

În privința Hallstatt-ului timpuriu există deci cîteva incertitudini, precum și unele puncte de vedere insuficient documentate, care nu par a fi susținute de noile descoperiri. În orice caz, neclaritățile privesc mai ales etapa de cristalizare a culturii hallstattiene (deci inclusiv a culturii Gáva), etapă căreia i se acordă, după părerea noastră, un interval cronologic prea redus. (De exemplu, dacă etapele finale ale culturilor Otomani și Suci se plasează în B.D., iar despre cultura Gáva se afirmă că e gata formată și se răspîndește în Ha.A₁, cînd s-a putut forma această cultură?).

Prin cele cîteva sumare considerații am dorit doar să atragem atenția asupra unor aspecte pe care cercetarea arheologică nu a reușit încă să le elucideze în măsură mulțumitoare. Pentru a lămuri problemele în suspensie se

³⁴ Vezi, de exemplu, T. Soroceanu, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 495 și urm.

³⁵ Informații T. Soroceanu: Studiul asupra depozitului este în curs de apariție în *PZ*, 2/1980. În sprijinul celor de mai sus vine și un depozit de bronzuri descoperit recent, într-o așezare Noua, la Țigău, com. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud. Depozitul se datează în Ha.A₁, cu posibilitate de îngropare în Ha.A₂. Informația o deținem de la G. Marinescu, studiul său fiind în curs de apariție, în *Marisia*, 9, 1979.

³⁶ S. Morintz, în *Revista de istorie*, 30, 8, 1977, p. 1481.

³⁷ A. László, *op. cit.*, p. 595—596.

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 575.

cer săpături de amploare. Numai în acest fel se va putea verifica în ce măsură imaginea de astăzi corespunde unor realități istorice din trecut și unde vor trebui aduse corective.

VALENTIN VASILIEV — C. GAIU

DIE BEFESTIGTE HALLSTATTSIEDLUNG VON CICEU-CORABIA (KREIS BISTRIȚA-NĂSAUD)

(Zusammenfassung)

Die Arbeit berichtet über die Ergebnisse der Grabungen in der Siedlung auf der Măgura genannten Höhe, die 1 Km ONO vom Dorf Ciceu-Corabia gelegen ist. Die Măgura—Höhe (758 M) hat eine längliche Form und beträchtliche Grösse, ist zu beiden Seiten von Steilhängen begrenzt und beherrscht die Umgebung, ist also ein idealer Beobachtungs-, Zufluchts- und Verteidigungsort. Die Grabungen sollten das Verteidigungssystem und die Terrassen des Plateaus erforschen, um Ausdehnung, Grösse, Charakter und Zeitliche Einordnung der Siedlung festzulegen.

Das *Befestigungssystem* besteht aus einem cca. 400 M langen und 4—4,5 M hohen Erdwall, der auf der NW—Seite, der einzigen Seite der Măgura auf der der Zugang leichter war, aufgeworfen wurde. Es konnten zwei Bauphasen ausgemacht werden: in der ersten bestand die Befestigung aus einem mit Erde ausgefüllten Holzverband (Kastenbau). Darüber befanden sich wahrscheinlich Holzpalisaden. Nach der Zerstörung des Holzverbands durch einen Brand wurde über dessen Brandreste ein Erdwall aufgeschüttet, der die zweite Phase des Verteidigungssystems darstellt. Um ein Abrutschen zu verhindern und den Wall zu verstärken wurden an seine Basis mächtige Steinblöcke bzw. Steinmauern eingefügt.

Die Forschungen haben erwiesen, dass das gesamte Măgura—Plateau besiedelt war, doch sind die Spuren nicht besonders zahlreich. Es wurden auch zwei Wohnbauten ausgegraben: beide hatten eine ovale Form, verfügten über eine Herdstelle und waren in sehr kleine Vertiefungen gebaut worden (der Vulkanfelsen, der gewöhnlich nicht tiefer als —0,40—0,50 M liegt, erlaubte keine besondere Vertiefung der Wohnungen). Das Fundmaterial besteht zu grösstem Teil aus Keramik. Die selten angetroffene kanellierte Schwarzkeramik, das Überwiegen unverzierten Materials sowie das Auftauchen kegelstumpfförmiger Gefässe, die der letzten Phase des Hallstatt eigen sind, beweisen, dass die Siedlung von Ciceu-Corabia zeitlich dem Ha.B₃ und Ha.C zugeordnet werden kann.

Durch ihre Eigenheiten erweist sich die Siedlung als Zufluchts- und Verteidigungsstätte eines einheimischen Stammesverbands am Ende der frühen und in der mittleren Hallstattzeit.

Schliesslich werden einige Betrachtungen über die Anfänge der Hallstattzeit (einschliesslich der Gáva-Kultur) angestellt. Den Anlass dazu bieten einige neue Funde, die auf die Möglichkeit einer Fortsetzung der Wietenberg-Kultur bis Bronze D und der Noua-Kultur bis Hallstatt A₁ hinweisen.

Dans le secteur sud-est de la XIème terrasse de Dealul Grădiștii se trouve le sanctuaire le plus ancien découvert jusqu'à présent dans l'aire (ou „enceinte“) sacrée de Sarmizegetusa regia¹. Dans la littérature archéologique on l'appelle généralement „le sanctuaire ancien“; toutefois, puisqu'il n'est pas exclu qu'on découvre à l'avenir d'autres sanctuaires contemporains et même plus anciens, j'ai proposé le nom de „sanctuaire quadrilatère A“² (ou, plus simplement, de „sanctuaire A“) que j'utiliserai dans cette étude.

Sur l'emplacement du sanctuaire A l'on a trouvé les traces de trois phases de construction. La dernière, appartenant à l'époque romaine, ne présente aucun intérêt pour le thème abordé ici. Le sanctuaire A appartient à la première phase, tandis que la deuxième est représentée par un autre sanctuaire quadrilatère, le sanctuaire C.

Le sanctuaire A est orienté NE—SO, comme on peut le voir sur le plan (fig. 1). Toutefois, pour en simplifier la description, on appellera dans ce qui suit les côtés courts — côtés nord et sud, et les côtés longs — côtés est et ouest. Je précise que le côté est regarde vers la vallée et le côté ouest vers le sommet de la colline.

Le sanctuaire a été bâti sur une terrasse artificielle. Une large section pratiquée le long du côté sud a montré que la couche inférieure de remplissage était formée de terre glaise jaunâtre dont la surface, sans être horizontale, adoucissait la pente naturelle de la colline. Sur cette couche on a jeté une autre, toujours en pente assez douce, formée de morceaux de micachiste local. Enfin, la troisième couche, horizontale celle-ci, était composée de micachiste et de terre brune. C'est sur cette dernière couche qu'on a érigé jadis le sanctuaire.

L'inconsistance de ces couches de remplissage a obligé les constructeurs d'entourer le sanctuaire de trois côtés (nord, est et sud) d'un mur puissant en blocs façonnés de calcaire (*opus quadratum*). Comme presque tous les murs daces de ce type, celui-ci est formé de deux parements en blocs de calcaire, entre lesquels on a jeté un *emplecton* de terre et de grosses pierres brutes. Beaucoup de blocs opposés étaient reliés par de grosses poutres, dont les extrémités s'encastraient dans les mortaises pratiquées sur la face supérieure des blocs.

¹ Les résultats des fouilles ont été publiés dans *Materiale*, V, 1959, p. 395—399; VI, 1959, p. 337—341; VII, 1961, p. 304—305. S'agissant de rapports préliminaires, ils ne contiennent toutes les observations faites pendant les travaux et qui se trouvent seulement dans le journal de chaque campagne. J'ajoute enfin que certains des résultats obtenus en 1956—1958 ont été confirmés et quelque peu complétés pendant la campagne de 1979, inédite.

² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 207.

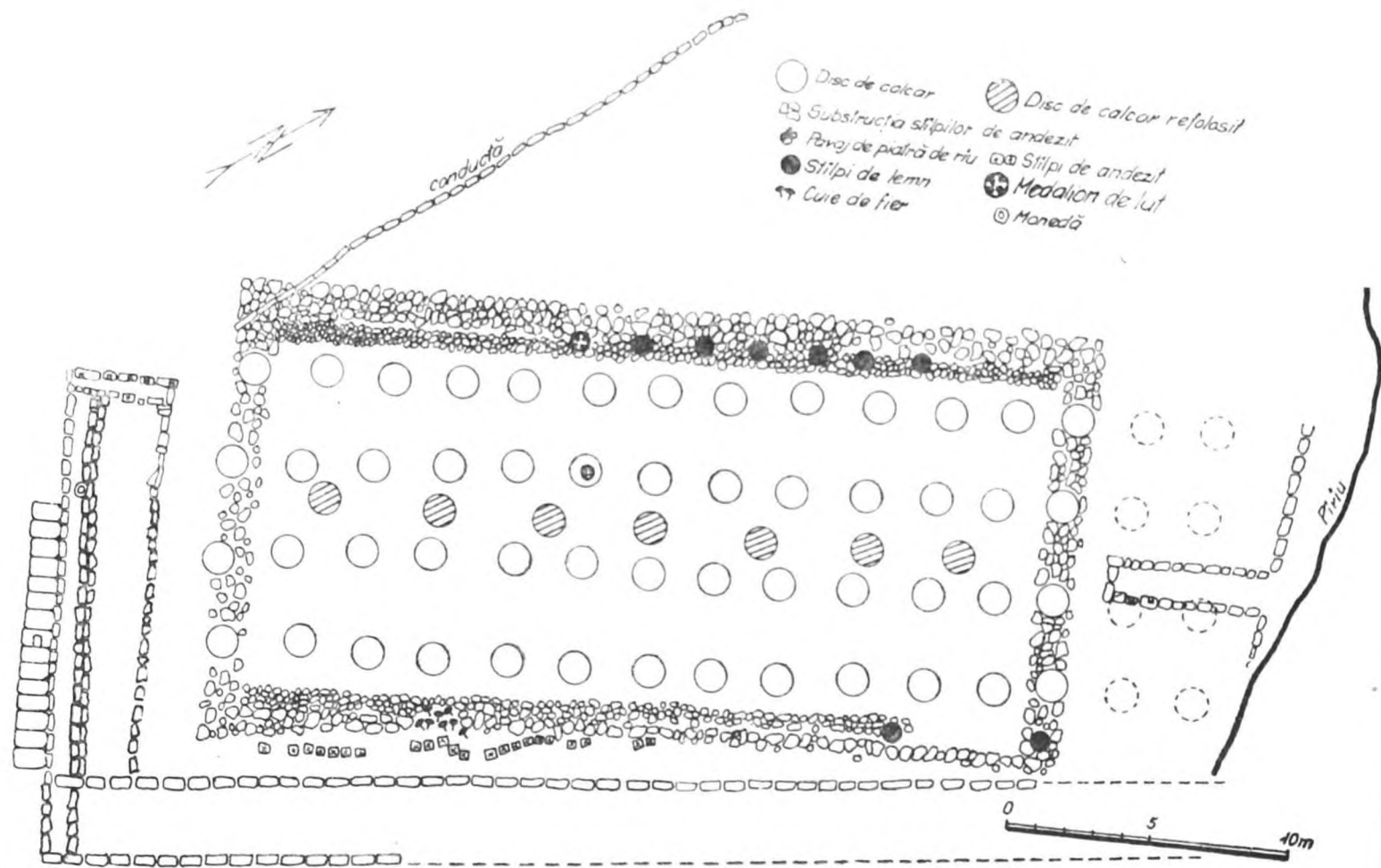

Fig. 1 — Plan du sanctuaire A. *Légende:* Disque de calcaire; Substruction des piliers d'andésite; Pavage de galets; Piliers en bois; Clous de fer; Disque de calcaire réutilisé; Piliers d'andésite; Médaille en terre cuite; Monnaie.

Fig. 2 — Le mur sud du sanctuaire A et l'escalier.

Le mur du côté sud, long de 12 m, est formé en réalité de deux murs juxtaposés. Le mur initial avait une largeur de 2,30—2,50 m; on lui en a adossé un autre, large de 1,30 m, la largeur totale devenant ainsi de 3,60—3,80 m. Le second mur devait augmenter la solidité du premier, mais il jouait aussi un autre rôle: celui de flanquer un escalier en dalles de calcaire (fig. 2). Cet escalier, qui montait vers l'extrémité ouest du mur sud du sanctuaire, ayant l'aspect d'une plate-forme (fig. 3), est mal conservé; on a retrouvé seulement 10 dalles, dont la longueur varie entre 62 et 108 cm et la largeur entre 46 et 60 cm. L'inégalité de la longueur des dalles prouve qu'elle ne représente pas la largeur réelle de l'escalier; celle-ci devait être plus grande, ce qui semble confirmé par les fouilles de 1979. En effet, à 2,55 m du mur sud du sanctuaire, on en a trouvé un autre, large de 1,08 m, qui devait flanquer (et peut-être soutenir) l'autre côté (le côté sud) de l'escalier; on peut donc raisonnablement supposer pour l'escalier une largeur totale de 2,55 m (s'il s'adossait au second mur) ou plus (s'il s'appuyait sur celui-ci).

Le mur du côté est, long de 40 m et large de 2,70 m, est soigneusement travaillé. On connaît assez mal, en revanche, le mur du côté nord, dont seule

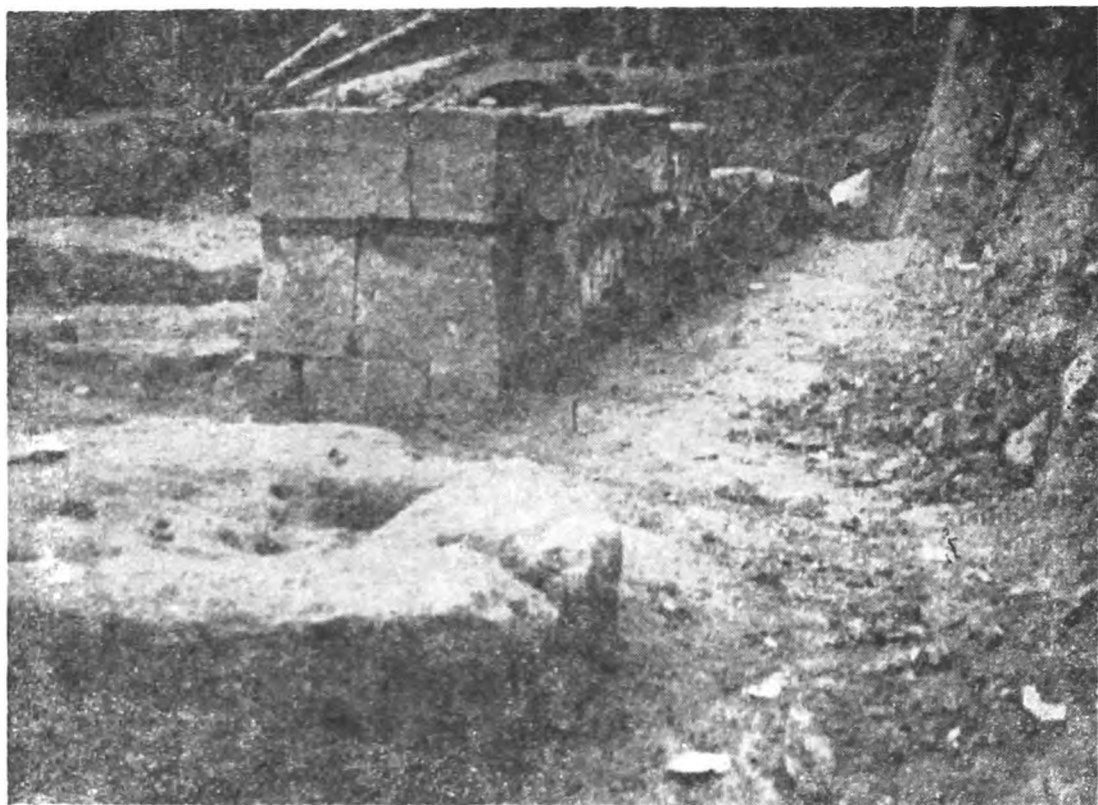

Fig. 3 — La plate-forme qui clôt, vers l'ouest, le mur sud du sanctuaire A.

la face intérieure semble s'être conservée; la parement extérieur a été, paraît-il, détruit par un petit ruisseau. Cette circonstance fait que la longueur du sanctuaire ne puisse être mesurée avec précision. L'espace entre le mur nord et le mur sud est de 38,60 m; si l'on ajoute la largeur moyenne du mur sud (3,70 m), la largeur minimale de l'escalier (2,55 m) et une largeur „standard“ supposée du mur nord (3 m), on arrive à une longueur totale de 47,85 m³. La largeur du sanctuaire (en comptant l'épaisseur du mur est) est de 18,30 m.

De même, il est impossible d'indiquer avec précision la hauteur des murs, et cela pour deux raisons. D'abord, on ne sait pas si les murs s'élevaient ou non au-dessus du niveau du sanctuaire. Il est vrai que l'extrémité ouest du mur sur le côté sud s'élève à environ 1 m au-dessus du niveau des „plinthes“ du sanctuaire, mais dans ce cas il s'agit d'une plate-forme qui pouvait être surélevée. Ensuite, les sondages pratiqués sur les faces intérieures des murs nord et sud sont allés en profondeur jusqu'à 11 rangées de blocs (5—5,50 m) sans arriver à la base; il a fallu les arrêter par crainte de glissements du terrain. Le parement extérieur du mur sud, qu'on a dégagé sur toute sa longueur, semble avoir été construit „en escalier“, suivant la pente naturelle de la colline; mais dans ce cas non plus on n'est pas arrivé à la profondeur maximale.

³ La longueur d'environ 41 m que j'ai donnée autrefois (*loc. cit.*) tient compte seulement de l'espace occupé par les bases de colonnes (ou plinthes) et par le mur sud.

La surface du sanctuaire A, dégagée par les fouilles (fig. 4), présente aujourd'hui un aspect très différent par rapport à la situation originale. En effet, on peut voir, à 2,85 m sous le niveau actuel, quatre rangées de disques (bases de colonnes ou plinthes) de calcaire, ayant chacune 13 disques de 1,30—1,50 m en diamètre et de 20—25 cm d'épaisseur. La distance entre deux rangées mesure 1,90—2,10 m, tandis que la distance qui sépare les disques de la même rangée est de 1,10—1,25 m. Sur quelques disques on a clairement observé au cours de la fouille les traces carbonisées des piliers (colonnes) en bois, dont le diamètre mesurait entre 50 et 80 cm. Beaucoup de disques présentent au centre un trou visiblement creusé par l'action de l'eau, dont le diamètre correspond plus ou moins à celui des colonnes. En revanche, même sur les disques les mieux conservés il n'y a pas de traces (orifices pour des crampons métalliques) de fixation des colonnes en bois.

La conclusion qu'on a affaire à un sanctuaire avec 52 colonnes disposées en quatre rangées égales serait toutefois erronée. Entre les rangées 2 et 3, mais à un niveau plus haut de quelques 60—80 cm, se trouve une autre rangée de 7 disques absolument semblables (fig. 5). Sur le premier de ces disques (en comptant du nord vers le sud) on a observé les traces d'un pilier massif de bois, carbonisé; dans l'espace laissé par la brûlure on a trouvé plus de 75 clous de fer de dimensions diverses.

En outre, à 1,50 m environ au-dessus du niveau du sanctuaire A, l'on a découvert, sur les côtés ouest, nord et est, des piliers d'andésite (hauteur: 20—40 cm; largeur: 19—20 cm; épaisseur: 21 cm) brisés, identiques aux piliers qui entouraient d'autres sanctuaires sur la XIème terrasse de Dealul Grădiștii. Ces piliers appartiennent de toute évidence à un sanctuaire postérieur (le sanc-

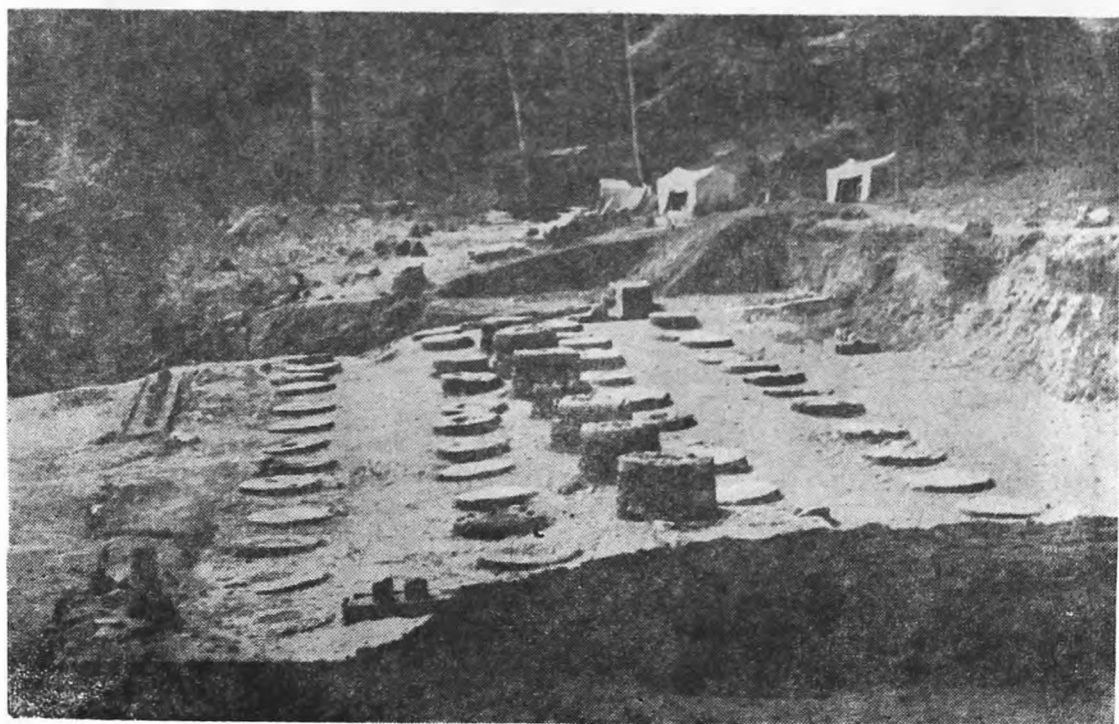

Fig. 4 — Vue générale du sanctuaire A.

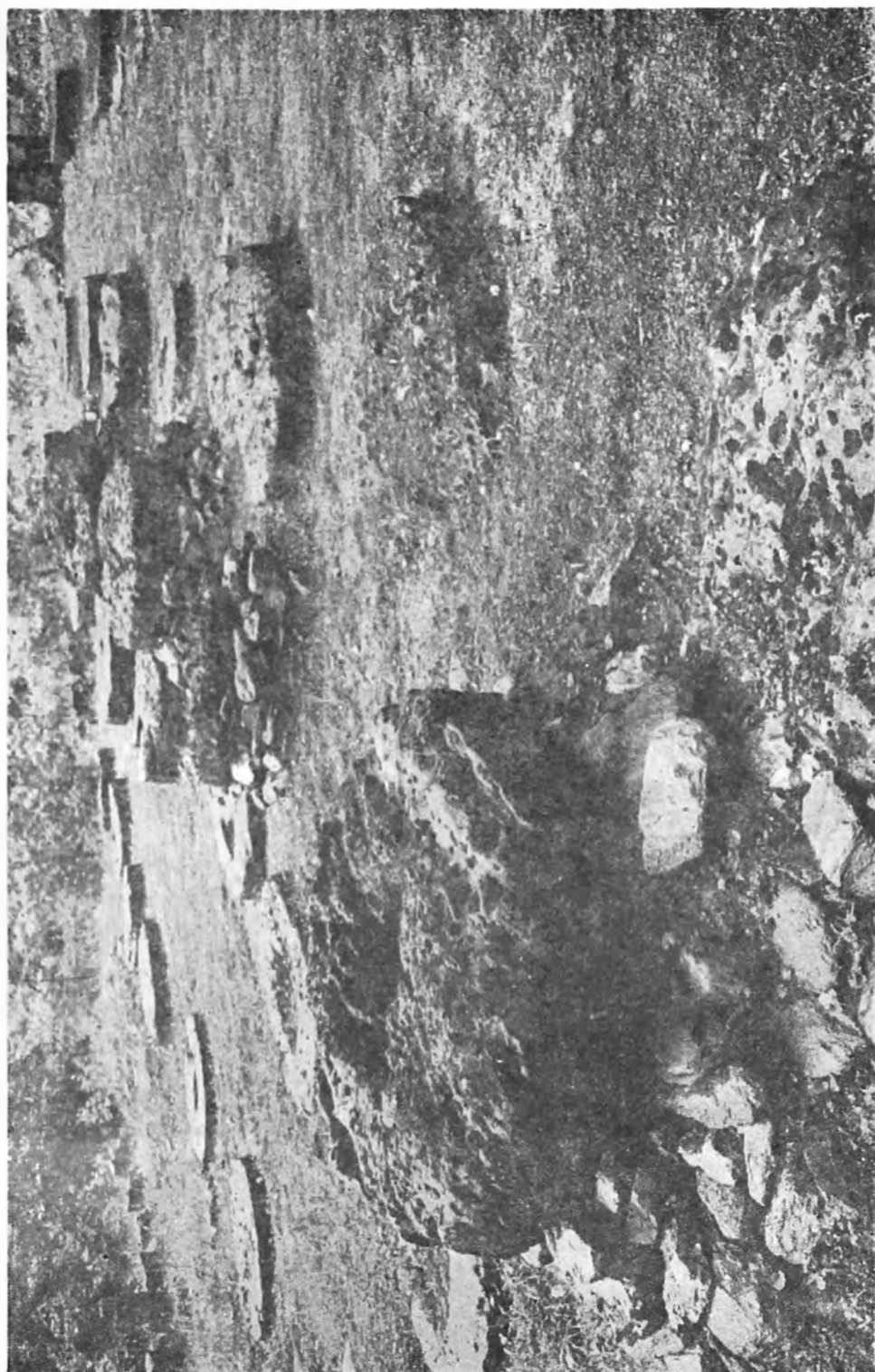

Fig. 5 — Vue de détail du sanctuaire A.

tuaire quadrilatère C); ils s'appuyaient sur un fondement massif en pierres non façonnées, liées avec de la terre glaise, qui délimite une surface de $30 \times 15,60$ m. Les côtés nord et sud de ce fondement recouvraient les premiers et les derniers disques du sanctuaire A.

Il faut encore signaler l'existence d'une plate-forme qui part du mur nord et s'avance vers le fondement du côté nord du sanctuaire C. La plate-forme est elle-même un mur de blocs de calcaire à deux parements, long de 5,40 m et large de 1,60 m; la base se trouve à 60 cm au-dessus du niveau du sanctuaire A, c'est-à-dire à la hauteur approximative des 7 disques de calcaire de la rangée supplémentaire. De toute évidence, cette plate-forme appartient au sanctuaire C.

J'ajoute enfin qu'au niveau du sanctuaire A, sur les côtés longs de celui-ci, sous le fondement massif des piliers d'andésite, on a découvert les traces carbonisées de 9 piliers de bois (7 sur le côté ouest et 2 sur le côté est), mesurant en diamètre 50—80 cm.

La situation décrite amène inévitablement la conclusion que les constructeurs du sanctuaire C ont réemployé 7 disques du sanctuaire A. Dans ce cas, il faut admettre que le sanctuaire A ait eu au total 60 disques répartis en quatre rangées de 15 disques chacune. Cette hypothèse est d'autant plus vraisemblable que la distance entre le mur nord du sanctuaire et les disques conservés *in situ* permet très bien (on pourrait même dire: très exactement) l'emplacement de deux disques supplémentaires sur chaque rangée.

Après la désaffectation du sanctuaire A, la terrasse a été élevée de 1,50 m en vue de la construction du sanctuaire C. La masse de terre qui a servi au remplissage a été ceinte par une espèce de mur en pierres brutes liées avec de la terre glaise, qui devait lui assurer la stabilité et, en même temps, servir de fondement aux piliers d'andésite. Dans la terre de remplissage on a placé sept disques pris au sanctuaire A, qui devaient soutenir sept piliers de bois appartenant au nouveau sanctuaire et les empêcher de s'enfouir dans le sol peu homogène de la terrasse surélevée; on ne peut pas savoir quelle fin a fait le huitième disque.

Le sanctuaire C a été trop détruit au moment de la prise de Sarmizegetusa par les Romains pour essayer d'en proposer une reconstitution. Tout ce qu'on peut dire, c'est qu'il était entouré par des piliers d'andésite assez bas et qu'il présentait le long de son axe longitudinale une rangée de piliers (ou de colonnes) en bois. Cette rangée *unique* n'a guère d'analogies dans les sanctuaires daces connus. Il est possible que le sanctuaire C ait eu une porte massive en bois dans le tiers sud de son côté est, car on y a découvert cinq pointes à très grande tête (30 cm en diamètre), richement décorée de palmettes, rosettes, un carré légèrement étoilé, une bande circulaire en arête de poisson et, au centre, de trois cercles concentriques et d'un petit bouton (fig. 6); de telles pointes ornementaient d'habitude les portes.

Bien que mieux conservé, le sanctuaire A ne laisse pas deviner aisément son aspect originaire. Entourée par l'imposante muraille décrite plus haut, la terrasse artificielle sur laquelle le sanctuaire était bâti devait apparaître de la vallée comme un gigantesque bloc de calcaire accroché au flanc de la mon-

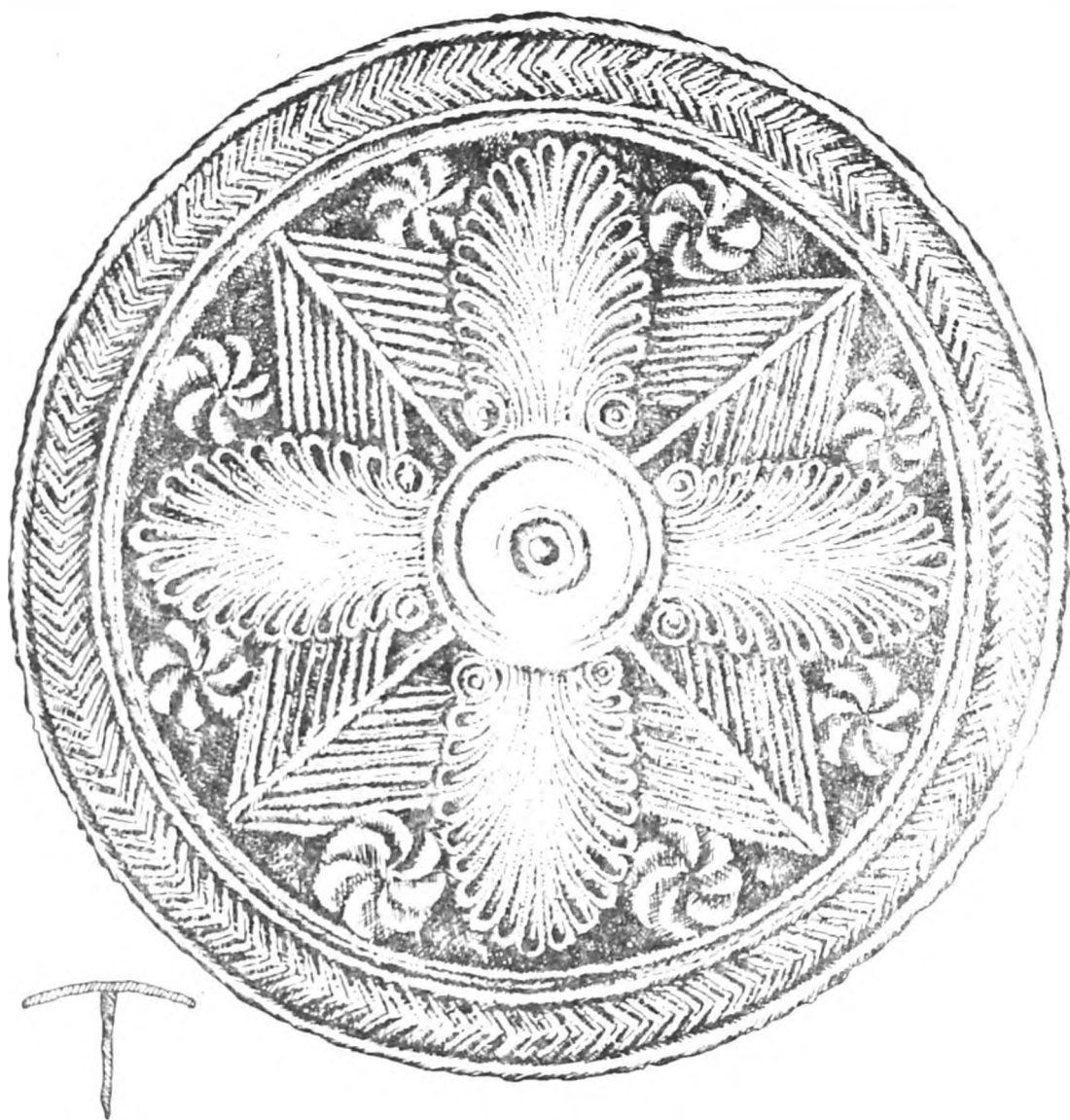

Fig. 6 Tête de pointe ornementale trouvée dans le sanctuaire A.

tagne. Un sentier venant d'en bas ou qui suivait peut-être une des courbes de niveau, menait vers l'escalier longeant le mur sud du sanctuaire⁴.

Il est sûr que le sanctuaire A lui-même devait avoir l'aspect d'un „forêt“ de colonnes réparties par 15 en 4 rangées, mais rien ne permet d'établir la hauteur de ces colonnes en bois ou l'aspect de la superstructure du sanctuaire. Il est légitime de supposer en revanche qu'une cloîture de hauteur également inconnue, représentée par les traces de piliers en bois découvertes sur les côtés ouest et est, protégeait le sanctuaire.

⁴ Deux dalles de calcaire trouvées dans le petit ruisseau qui a détruit le mur nord du sanctuaire font penser à l'existence d'un autre escalier de ce côté, mais la chose n'est aucunement certaine.

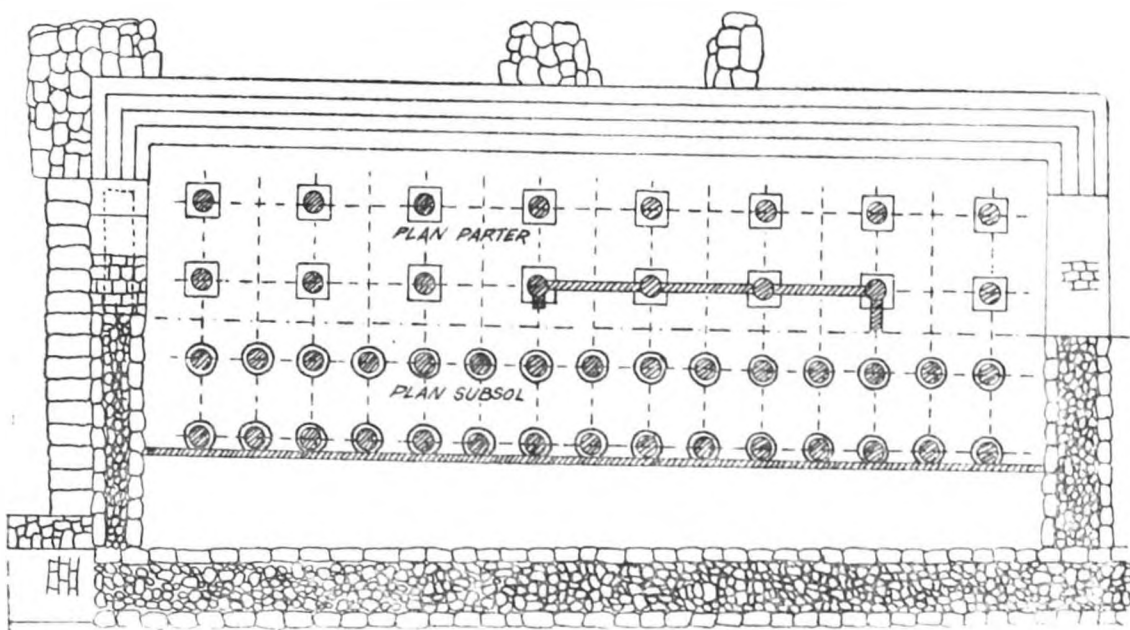

Fig. 7 — Plan reconstitué du sanctuaire A (d'après I. H. Crișan et M. Moldovan).

On a essayé dans une étude assez récente de proposer une reconstitution du sanctuaire A⁵. En partant de l'existence de l'escalier le long du mur sud et du niveau plus haut de la plate-forme qui constitue l'extrémité ouest de celui-ci, on a supposé que le niveau du sanctuaire était à la même hauteur que la face supérieure de la plate-forme. De cette façon, l'aire des disques en calcaire devient un sous-sol. Cela expliquerait le soin qu'on avait mis à travailler les murs nord et sud et le parement intérieur du mur est, car ces murs auraient été les parois du dit sous-sol. On suppose ensuite que sur les disques (plinthes) se dressaient des colonnes basses en calcaire, qui soutenaient un plancher en bois (le plancher du rez-de-chaussée, au niveau de la face supérieure de la plate-forme). C'est sur ce plancher que se dressaient les colonnes du temple proprement-dit, dont on croit qu'elles étaient au nombre de huit dans chacune des quatre rangées (fig. 7). Ces colonnes avaient probablement 9 mètres en hauteur; elles auraient soutenu un toit en échandolles (fig. 8). Le sanctuaire aurait eu également une *cella*, dont les parois en bois ou la porte auraient été décorés de grandes pointes ornementales. On conclut⁶ que le sanctuaire A n'était autre chose qu'un temple du type grec légèrement modifié.

Cet essai a le mérite de soulever un certain nombre de problèmes dont l'examen pourrait aider à une meilleure compréhension de la structure du sanctuaire.

Première question: le sanctuaire avait-il un sous-sol? Les arguments que les auteurs de la reconstitution pensent pouvoir étayer en faveur d'une réponse affirmative sont les suivants⁷:

⁵ I. H. Crișan — M. Moldovan, *Influente grecești în arhitectura sacră a dacilor*, dans *Tibiscus*, IV, Istorie-arheologie, 1975, p. 91—106.

⁶ *Iidem*, *op. cit.*, p. 102.

⁷ *Iidem*, *op. cit.*, p. 99—102.

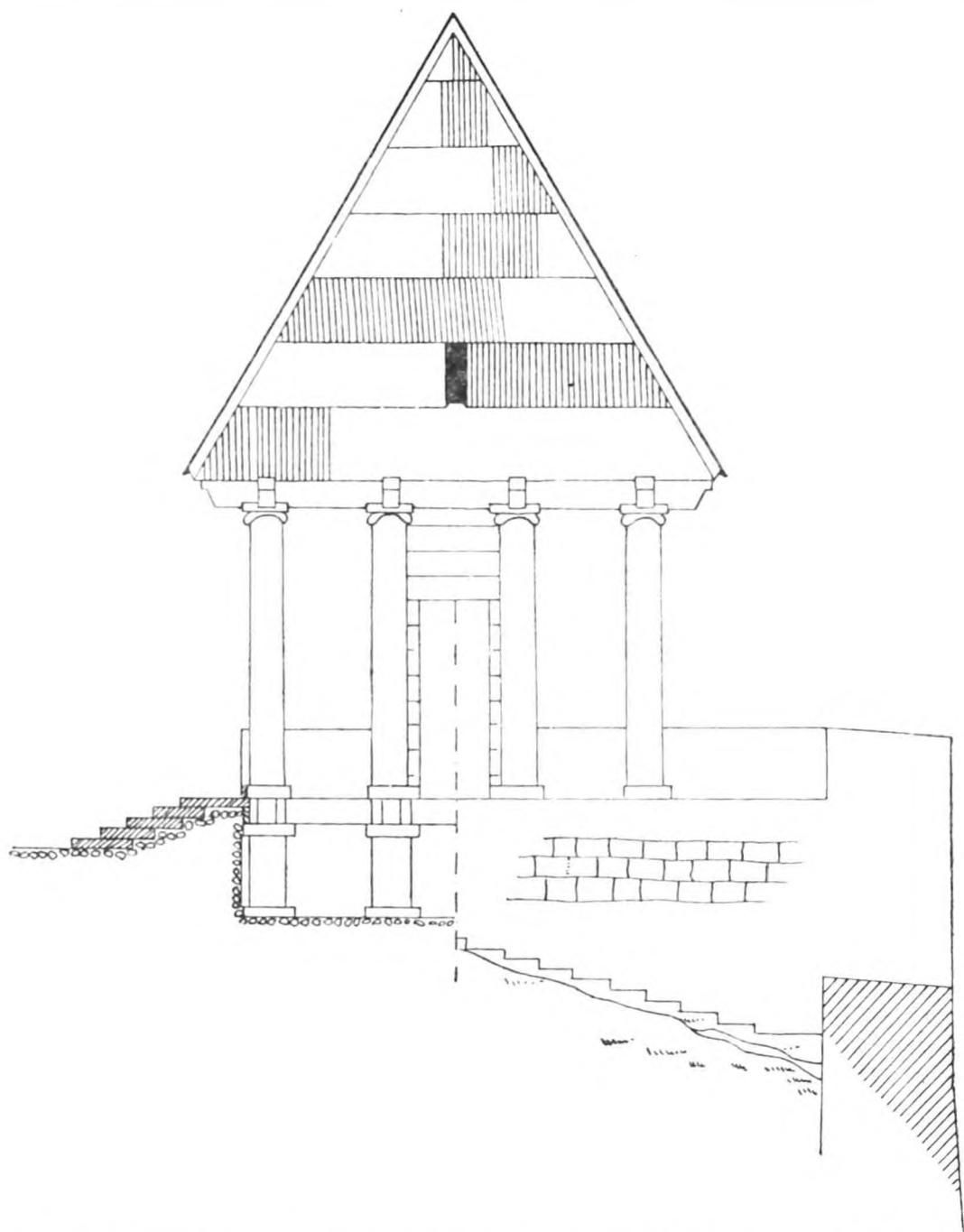

Fig. 8 — Elevation reconstituée du sanctuaire A (d'après I. H. Crișan et M. Moldovan).

a) l'absence d'un paviment en pierre ou en bois au niveau des disques de calcaire;

b) le fait que „toutes les constructions daces que nous connaissons dans les Monts d'Orăștie, érigées en bois, pierre ou briques, ont une chambre inférieure, une espèce de sous-sol“;

c) la plate-forme qui clôt vers l'ouest le mur sud du sanctuaire;

d) l'exécution soignée tant des murs nord et sud du sanctuaire que du parement intérieur du mur est; si ces murs étaient simplement destinés à soutenir la terrasse, ils auraient été travaillés moins soigneusement, mais il représentaient les parois du sous-sol.

Dans ces conditions, on considère que le sous-sol s'impose, mais on reconnaît que l'absence des colonnes en calcaire — les colonnes qui auraient dû se dresser sur les plinthes conservées jusqu'à ce jour — en constitue un obstacle sérieux. Les fragments de colonnes en calcaire trouvés au cours des fouilles sont trop peu nombreux. Toutefois, les colonnes en calcaire ont dû exister et leur existence est prouvée indirectement par les colonnes d'andésite du sanctuaire bâti sur la Xème terrasse (le sanctuaire H), car celui-ci devait, avec ses 60 colonnes, remplacer le sanctuaire A.

Ces arguments ne résistent pas à l'examen. En effet:

a) l'absence du paviment n'est guère spécifique au sanctuaire A. Il n'y a de traces de paviment dans aucun des sanctuaires fouillés dans les Monts d'Orăștie;

b) il n'est pas vrai que les constructions daces des Monts d'Orăștie avaient un sous-sol. Les maisons en bois et les autres sanctuaires n'ont jamais rien de semblable; quant aux tours-habitations, elles avaient un rez-de-chaussée et un étage, mais pas de sous-sol; la même situation se constate dans les bastions de combat;

c) rien n'empêche que la plate-forme ait dépassé en hauteur le niveau du sanctuaire;

d) les murs qui ceignent le sanctuaire ne semblent pas s'être élevés au-dessus du niveau des disques en calcaire. En tout cas, les blocs soigneusement travaillés qu'on a observés au cours des fouilles se trouvent au-dessous de ce niveau, qui était celui du paviment du sous-sol supposé. On a donc la preuve qu'on travaillait avec soin même les blocs qu'on ne pouvait pas voir (les blocs du parement intérieur, car ceux du parement extérieur étaient visibles sur les trois côtés du sanctuaire). La chose me semble absolument normale, car on travaillait les blocs dans la carrière et les artisans ne pouvaient pas savoir où seront placés exactement les blocs qu'ils avaient taillés.

Il n'y a donc aucune preuve de l'existence d'un sous-sol. Bien au contraire, un tel espace souterrain est hautement improbable; autrement, on aurait dû trouver dans le sous-sol (c'est-à-dire au niveau des quatre rangées de disques en calcaire) les vestiges de la destruction du rez-de-chaussée: les 32 plinthes en calcaire de celui-ci, les restes calcinés des colonnes en bois, du mobilier etc. Rien de tout cela n'a été découvert.

Ensuite et surtout, il faut remarquer que les murs ceignent le sanctuaire (la terrasse) de trois côtés seulement: aucune trace de mur n'a pas été découverte sur le côté ouest (vers la colline). Cette situation est normale dans le cas d'un mur de soutènement, mais un sous-sol à trois parois, avec un côté ouvert, serait assez surprenant.

Deuxième question: le sanctuaire avait-il des colonnes en calcaire?

Dans l'hypothèse d'un sous-sol, il est difficile à admettre que le rez-de-chaussée et toute la superstructure du sanctuaire reposaient sur des colonnes en bois. Il serait donc raisonnable de penser — comme les auteurs de la reconstitution l'ont fait — que les colonnes qui se dressaient sur les disques

(plinthes) du sous-sol devaient être en calcaire. Mais aucune trace n'en subsiste: ni dans les rapports préliminaires, ni dans les journaux de fouilles il n'y a aucune mention des colonnes ou des fragments de colonnes en calcaire. Certes, ces colonnes hypothétiques ont pu être réemployées ou bien transportées ailleurs⁸, mais alors pourquoi a-t-on laissé sur place la grande majorité des disques (52 sur 60) et comment se fait-il qu'on a retrouvé, réutilisés, 7 des 8 disques enlevés et pas un seul fragment de colonne? Si les colonnes du sous-sol étaient en calcaire, pourquoi a-t-on trouvé sur les disques des traces de colonnes en bois carbonisées? La réponse à la deuxième question est donc négative et cette réponse rend encore plus difficile à admettre l'hypothèse d'un sous-sol.

Troisième question: le sanctuaire avait-il un rez-de-chaussée avec des colonnes diversement ordonnées? Pour les raisons déjà exposées ci-dessus, on doit répondre négativement. N'ayant pas de sous-sol, les quatre rangées de 15 colonnes chacune représentaient le rez-de-chaussée qui était le niveau unique du sanctuaire.

Quatrième question: le sanctuaire avait-il un toit?

Théoriquement, on devrait répondre par l'affirmative, car il est assez difficile à concevoir un sanctuaire ouvert dans les conditions climatiques des Monts d'Orăștie⁹. Mais, en admettant pour l'instant l'existence d'un toit, on ne peut admettre la reconstitution proposée de celui-ci, car:

- a) on manque complètement d'éléments concrets;
- b) si les colonnes soutenaient un toit, on ne comprend pas le rôle des piliers en bois trouvés sur les côtés ouest et est du sanctuaire;
- c) en l'absence des traces de fixation des hautes colonnes sur les disques, il faudrait supposer un système des poutres de liaison à la partie supérieure des colonnes, ce que la reconstitution ne montre pas.

Bien que contraire à la logique moderne, l'hypothèse d'un temple à ciel ouvert ne doit pas être écartée à la légère. Il y a plusieurs raisons qui semblent étayer cette hypothèse; elles ne regardent pas exclusivement le sanctuaire A, mais tous les sanctuaires rectangulaires découverts dans les Monts d'Orăștie.

Il faut mentionner tout d'abord que les sanctuaires de Sarmizegetusa et de Costești ont été incendiés au moment de la conquête romaine. Dans l'hypothèse d'un toit en bois (échandolles), on aurait dû trouver une immense quantité de charbon et de cendres, ce qui n'est pas le cas. De même, on n'a pas trouvé de tuiles. Ces arguments pourraient ne pas être valables dans le cas du sanctuaire A, qui n'existait plus à l'arrivée des armées romaines, mais ils restent valables pour les autres sanctuaires de Sarmizegetusa et de Costești.

L'hypothèse d'un toit suppose des colonnes hautes¹⁰. Encore une fois, on ne peut rien dire sur le sanctuaire A, mais les observations faites dans d'autres sanctuaires de Sarmizegetusa, dont les colonnes étaient en andésite, infirment cette supposition.

⁸ Ibidem, *op. cit.*, p. 103.

⁹ Ibidem, *op. cit.*, p. 93. C'est logique, mais il faut souvent se méfier de la logique moderne appliquée aux monuments anciens, surtout aux monuments de culte.

¹⁰ Les auteurs de la reconstitution discutée (*op. cit.*, p. 104) supposent que la hauteur des colonnes du sanctuaire A atteignait 9 mètres.

Les fûts des colonnes du grand sanctuaire rectangulaire d'andésite (le sanctuaire H) mesurent un mètre en longueur. Puisque le sanctuaire avait 60 colonnes¹¹, si l'on suppose une hauteur totale de 5,60 m (60 cm étant la hauteur des bases de colonnes), on arrive à la conclusion que chaque colonne était formée de 5 fûts, le nombre des fûts dans le sanctuaire étant de 300. On en a trouvé moins de 20, répandus sur le chemin qui menait vers l'enceinte sacrée, tombés sur les pentes de la montagne ou encastrés par les Romains dans le mur de la forteresse; où sont les autres?

On pourrait objecter que le sanctuaire H n'était pas terminé au moment de la chute de Sarmizegetusa¹², mais même dans ce cas il est difficile à admettre une hauteur considérable des colonnes. En effet, les fûts trouvés sont parfaitement cylindriques (81—82 cm en diamètre), ce qui n'est pas normal¹³.

L'objection mentionnée ne regarde pas le sanctuaire E, qui avait 18 colonnes et qui devait fonctionner à l'arrivée des Romains¹⁴. Dans ce cas, il n'y avait pas de plinthes, les colonnes étant enfouies dans le sol; la partie qui en sortait ne dépassait guère 50—60 cm en hauteur. Il aurait fallu beaucoup de fûts longs de 50—60 cm pour arriver à une hauteur totale de 4 ou 5 mètres; on n'en a trouvé aucun. On n'a pas trouvé non plus de fûts plus longs, mais de diamètre correspondant (70—72 cm). D'ailleurs, les dimensions du sanctuaire E sont si petites (12 × 9,20 m) qu'on n'avait guère besoin de 18 colonnes d'andésite pour soutenir un toit en échandolles (les tuiles manquent complètement).

Que signifie, dans ces conditions, admettre l'existence d'un toit? Admettre, en même temps, que la partie supérieure des colonnes qui le soutenaient était en bois et, puisque les fûts en pierre ne portent jamais de traces de fixation (crampons, trous pour des tiges en fer etc.), admettre que les colonnes étaient reliées l'une à l'autre au sommet, par un système de poutres. Même dans ce cas, le nombre des colonnes du sanctuaire E reste trop grand et on doit ajouter qu'on n'a pas remarqué de traces de charbon sur les fûts d'andésite de ce sanctuaire.

Toutes les observations précédentes font douter de l'existence des toits recouvrant les sanctuaires de Sarmizegetusa. Est-il possible d'accepter l'hypothèse contraire, c'est-à-dire l'absence des toits? Les considérations d'ordre climatique semblent, certes, s'opposer, mais à part cela rien n'empêche de s'imaginer des sanctuaires à ciel ouvert. Dans ce cas, les piliers en bois des côtés

¹¹ C. Daicoviciu et collaborateurs, *Şantierul Grădiştea Muncelului*, dans *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 156—157.

¹² *Iidem*, *op. cit.*, p. 159.

¹³ I. H. Crişan et M. Moldovan (*op. cit.*, p. 92—93) affirment que les diamètres de certains fûts de colonnes appartenant au sanctuaire H varie considérablement, décroissant vers le sommet. Ce n'est pas vrai. Les auteurs ont probablement confondu ces fûts avec les fûts du petit sanctuaire rectangulaire situé sur la XIème terrasse (le sanctuaire E). Le diamètre de ceux-ci dans leur partie inférieure est de 81—85 cm, tandis que vers le sommet il est de 70—72 cm (v. C. Daicoviciu et collaborateurs, dans *SCIV*, II, 1, 1951, p. 118; III, 1952, p. 288). Mais même dans ce cas le raisonnement des auteurs de la reconstitution n'est pas valable, car la variation du diamètre se produit seulement dans la partie sommairement travaillée de la colonne, enfouie dans le sol; la partie qui en sortait est parfaitement cylindrique.

¹⁴ La meilleure preuve est que les Romains ont cassé le sommet de 16 colonnes; ils en ont deterré deux, qui se trouvent maintenant en dehors du sanctuaire.

ouest et est du sanctuaire A représenteraient les traces d'un enclos et on pourrait expliquer le grand trou rond observé sur la surface de certains disques, correspondant manifestement au diamètre des colonnes en bois.

Les temples sans toit ne sont point inconnus dans l'antiquité. Les temples hypèthres, autrement dit à ciel ouvert, formaient une des catégories de la classification antique des édifices de culte. Puisque les exemples en sont offerts non seulement par de très larges vaisseaux (temple d'Apollon à Didymes, Olympieion à Athènes), mais aussi par de relativement étroits (temple de Phigalie), on ne saurait les expliquer par une impuissance constructive¹⁵.

Je me rends parfaitement compte que la simple existence des hypèthres, tout comme certains des arguments exposés plus haut, ne suffisent pas à prouver d'une manière péremptoire l'absence des toits dans les sanctuaires quadrilatères daces. Puisqu'on ne peut non plus prouver le contraire, il faut reconnaître qu'on n'a pas trouvé encore de réponse satisfaisante à la quatrième question posée ci-dessus.

Cinquième question: le sanctuaire A est-il un temple du type grec légèrement modifié? On doit répondre sans hésitation par la négative, car:

- a) le sanctuaire A n'a pas de *krépis*;
- b) il n'a aucun des éléments spécifiques aux temples grecs (*naos*, *pronaos*, *péristyle*);
- c) la colonnade occupe toute la surface du temple¹⁶;
- d) les proportions ne sont guère grecques¹⁷.

*

L'étude du sanctuaire A permet d'arriver à un petit nombre de certitudes, tout en laissant subsister beaucoup de signes d'interrogation.

Il est certain que le sanctuaire consistait en quatre rangées de 15 colonnes en bois, appuyées sur des disques en calcaire. On ne sait pas si les colonnes avaient des bases en bois, comme on pourrait présumer d'après les colonnes d'andésite du sanctuaire H; si oui, le nom de plinthes donné aux disques en calcaire serait pleinement justifié, si non, il faudrait appeler ces disques „bases de colonnes“.

On ne connaît pas la hauteur des colonnes en bois. Elles pouvaient s'élever, tout comme les colonnes du sanctuaire H, jusqu'à 1,50—1,60 m et, dans ce cas, elles n'avaient pas besoin d'être fixées d'une manière quelconque. Une hauteur plus grande supposerait un système de liaison (consolidation) au sommet des colonnes, à l'aide des poutres, qu'on ne peut guère oser reconstituer.

Le problème de l'existence ou de l'absence d'un toit reste ouvert, bien que l'hypothèse d'un sanctuaire à ciel ouvert réponde mieux aux données dont

¹⁵ Vitruve, III, 2, 15; Fr. Benoît, *L'architecture. Antiquité*, Paris, 1911, p. 276; cf. fig. 178/VI et 180/VI.

¹⁶ Les auteurs de la reconstitution voient une ressemblance entre le sanctuaire A et les temples grecs à double péribole du type dyptère ou pseudo-dyptère (*op. cit.*, p. 102). Il n'en est rien, car dans les sanctuaires daces c'est justement le péribole qui manque (cf. Vitruve, III, 2, 11—14).

¹⁷ L'affirmation que le diamètre des colonnes du sanctuaire A arrive généralement jusqu'à 1 m est erronée (d'après les traces de bois carbonisé, ce diamètre était compris entre 50 et 80 cm); elle a été faite probablement afin de rapprocher les proportions observables dans le sanctuaire A de proportions spécifiques aux temples grecs.

on dispose. Naturellement, ce ne signifie pas qu'il n'y avait nulle part en Dacie et même à Sarmizegetusa de sanctuaires couverts. Peut-être que la rangée centrale des colonnes de bois du sanctuaire C devait précisément soutenir le faîte d'un toit.

Les constructeurs des sanctuaires daces rectangulaires n'ont pas imité le temple grec. On pourrait penser plutôt à une résurrection des vieilles traditions mégalithiques¹⁸.

On ignore les fonctions exactes de ces sanctuaires, les cérémonies qui s'y déroulaient. Je serais assez tenté de les rapprocher d'un texte de Jordanès¹⁹ dans lequel il est question des offrandes suspendues aux troncs des arbres en l'honneur du dieu de la guerre; les „forêts de colonnes“ qu'étaient les sanctuaires quadrilatères auraient pu représenter la transposition architectonique des bois sacrés. Les nombreux clous trouvés parfois autour des bases des colonnes peuvent suggérer cette suspension d'offrandes. Il faut croire que cette manière d'honorer le dieu de la guerre était employée à l'égard d'autres divinités aussi, car il est impossible d'attribuer tous les sanctuaires à une seule divinité. En outre, dans le cas du sanctuaire A, la déesse Bendis semble avoir joué un rôle, car sur un de ses disques on a trouvé un médaillon en terre cuite de 10 cm en diamètre reproduisant l'image de Diane (fig. 9), imitée d'après l'avvers d'un denier romain frappé en 80 av. n. ère par Ti. Claudius Nero²⁰.

Cette découverte fait penser que le sanctuaire a été construit dans la première moitié du Ier siècle av. n. ère, donc au temps de Burebista. Quant à son remplacement par le sanctuaire C, il semble être postérieur à l'an 41 de n. ère, car une monnaie romaine de bronze frappée cette année-là a été trouvée sur le mur sud du sanctuaire A²¹. Toutefois, ce *terminus post quem* n'est pas absolument certain; le sanctuaire C, plus petit, s'appuyait sur le fondement massif en pierres non façonnées qui aurait pu laisser intact le mur de soutènement. Dans ce cas, la monnaie pouvait fort bien arriver sur celui-ci même après la construction du sanctuaire C.

Fig. 9 — Le médaillon en terre cuite à l'image de Diane-Bendis.

HADRIAN DAICOVICIU

¹⁸ R. Florescu, *L'art des Daces*, Bucarest, 1968, p. 19.

¹⁹ *Getica*, 41: *huic praede primordia vovebantur, huic truncis suspendebantur exubiae*.

²⁰ C. Daicoviciu et I. H. Crișan, *Sanctuarul vechi de pe terasa XI*, dans *Materiale*, V, 1959, p. 396—397.

²¹ C. Daicoviciu, *Lucrările de la Grădiștea Muncelului*, dans *Materiale*, VI, 1959, p. 341.

EPIGRAPHICA (XII)*

Eine im Jahre 1872 in Apulum (Alba Iulia — Par-tos) entdeckte Kalksäule¹ (Abb. 1 a) trug eine Inschrift, die zuerst von O. Hirschfeld veröffentlicht², kurz nachher von Th. Mommsen³ und zuletzt von A. v. Domaszewski in CIL III, 7756 wiedergegeben wurde.

CIL III, 7756:

Die Transkription der Inschrift im *Corpus* ist folgende: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aur(elius) Martinus Basus* (? cf. infra n. 7834) *et Aur(elius) Castor po(n-tem?) Lydi circumstantes viderunt numen a[q]uilae descidisse [id est descendisse, ut escidit similiaque sunt in actis Arvalium p. 32 Henzen] monte supra dracones tres valida vifi]. Supstrinxit a[q]uila. Hi s(upra) s(cripti) a[q]uila(m) de periculo liberaverunt. V(oto) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).*

Rein äusserlich kann man folgendes feststellen (Abb. 1 b): Die Trennzeichen, dort wo sie vorhanden sind, haben eine dreizackige Form. In Z. 5 gibt es zwischen PO und LYD kein Trennzeichen, sondern eine ganz zufällige Vertiefung im numulithischen Kalk. Die Ligatur in Z. 2 ist I+N und nicht T+I+N. T existiert weder in der Ligatur A+N aus Z. 5, noch in MON(t)E in Z. 8 oder in der Ligatur R+I aus Z. 10. Ein T bemerkt man nicht einmal in der angenommenen Ligatur T+R aus Z. 9; da gibt es nur eine ungenügende Verlängerung des R nach links, wie auch des folgenden E. In Z. 7, 10, 11 hat Q keinen Appendix. In Z. 13 ist T wie ein I geschrieben.

I	O	M
A	R	M
B	A	S
C	A	S
I	C	I
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E
V	I	D
A	O	V
M	O	N
R	E	S
S	V	P
P	R	A
L	I	B
I	B	E

Was den ersten Widmer betrifft, so trägt dieser den Namen *Aur(elius) Marinus*⁴ *Bas(s)us*⁵. Er ist aus dem benachbarten Ampelum bekannt, wo er unter dem Namen *Marinus Marian(i) Bas(sus)* und in der Eigenschaft eines *sacerdos I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni)* eine Säule dem *I. O. M. Commagenorum Aeterno* (CIL III, 7834 = 1301 a) widmet. In demselben Ort errichtet er, diesmal *Aur(elius) Marinus* genannt und gemeinsam mit *Adde Barsemei*⁶ und *Oceanus Socratis sacerdotes* (CIL III, 7835 = 1301b = Dessau, 4299) dem *I. O. M. D. et Deo Commageno(rum)*⁷ eine zweite Säule. Die Vorliebe des Aurelius Marinus Bas(s)us für Kolumnen ist jedenfalls bemerkenswert.

Für PO·LYD/I CIRCVMSTANTES aus Z. 4—5, sei Mommsens Kommentar angeführt⁸: „quod proposui, ne *circumstantes* absolute proferatur, quam sit incertum, non ignoro; nam fluvii nomen tale ignotum est. Praestat fortasse *po(pulo) Lydi*, quamquam ita dicendum fuit non *populo*, sed *natione*“. Da es zwischen PO und LYD, wie schon oben bemerkt, kein Trennungszeichen gibt, kann *Polydi* nichts anderes bedeuten als das *Patronymikon* des Aurelius Castor⁹, auf griechisch Πολύιδος = Πολύειδος.¹⁰

Was die eigentliche Begebenheit betrifft, schien sich folgendes zugetragen zu haben: Die Obengenannten standen, ohne dass wir genau wissen wo (bloss *circumstantes*), wahrscheinlich im Feld, und sahen *numen aquilae*, das heisst einen heiligen Adler, der sich mit grosser Wucht vom Gebirge aus auf drei Schlangen stürzte und diese in seinen Krallen festhielt¹¹. Wenn sich aber der Kampf, wie es scheint, zum Vorteil des Adlers entwickelte, überrascht es, dass die zwei Zeugen diesen aus der Gefahr retten mussten.

Die Inschrift kann auch auf eine andere Weise gelesen und gedeutet werden. Es ist, vor allem, nicht üblich, die Endung -s des Akkusativ plural (bei *dracone*) wegzulassen, zum Unterschied zur Endung des Akkusativ singular, welche, in der Volkssprache nicht mehr ausgesprochen, sehr häufig in den Inschriften fehlt. Diesem letzten Fall begegnen wir in unserer Inschrift nicht nur in Z. 11 — *hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de periculo liberaverunt*, sondern auch in Z. 10 — *sup(s)trinxit aquila(m)* und in Z. 8 — *supra dracone(m)*.

⁴ Von S. Sanie so gelesen, *ActaMN* X, 1973, S. 156, Anm. 74; über die syrische Abstammung dieses Namens s. Fr. Cumont, *RE* V, 1 [1903], 1281; P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960; S. Sanie, *ebenda*.

⁵ In unserem Fall ist *Bas(s)us* syrischer Name, s. P. Merlat, *ebenda*; S. Sanie, *ActaMN* X, 1973, S. 156—157. Derselbe Name wurde von A. v. Domaszewski als Titel eines orientalischen Priesters angenommen (*Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig—Berlin, 1909, S. 211).

⁶ Fr. Cumont, *ebenda*; S. Sanie, *Dacia* XIV, 1970, 236; ders., *ActaMN* X, 1973, S. 153.

⁷ Siehe die ganze Diskussion bei S. Sanie, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, S. 138 f.

⁸ *EphEp* II, 1875, S. 307, ad 397; ad CIL III, 7756.

⁹ Das Cognomen *Castor* steht wahrscheinlich in Verbindung mit *Castores Dolicheni*, s. P. Merlat, *Répertoire de Inscriptions et Monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951, Nr. 15; ders., *Jupiter Dolichenus*, S. 48, 88 ff.

¹⁰ CIL VI, 19043: P. Gessius Polydus; s. Suidas, s. v.; Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917, S. 576.

¹¹ Es steht bei dieser Deutung Nichts im Wege, *valida vi* mit *supstrinxit aquila* zu verbinden. Für *draco* s. *Thes. l. l.* V, 1: *fere i. q. serpens, anguis (apud recentiores plerumque magni serpentes hoc nomine significantur)*.

I O M
 A R A R N V S
 B A S V S T A V R
 C A S T O R P O L Y D
 I C I R C W S T A V E S
 V I D E R N N W E N
 A O V L A E D S C I D S E
 M O N E S V R A D R A C O N E
 R E S V I D A V I I
 S V S R N X T A O V L A
 H I S S A O V L A D E
 P E R I C V L O
 L I B E R A V R N I
 V L M P

Abb. 1 b.

Es ist weiterhin zu bemerken, dass, da in Z. 9 die Ligatur T+R nicht vorkommt, RES zu lesen ist, und dass der letzte Buchstabe, geschrieben wie ein I, in Wirklichkeit ein T ist, so wie der letzte Buchstabe des Wortes *liberaverunt* (Z. 13). Folglich hat sich der Adler auf eine einzige Schlange gestürzt — *supra dracone(m)*; übrigens ist es ungewöhnlich drei Schlangen auf einmal vorzufinden. Da aber die Schlange einen grösseren Widerstand leistete, als der Adler erwartet hatte, wurde der Kampf erbittert — *res validavit*¹². Der Bericht fährt fort: *sup(s)t rinxit aquila(m)*. Wer? Ohne Zweifel *draco*. Diesmal war es ganz natürlich, dass die beiden Zeugen eingriffen und den Adler retteten.

Man hat keinen Grund zu glauben, dass dieses Ereignis erfunden sei. Wir können uns jedoch fragen, was es für Aurelius Marinus Basus und Au-

¹² Das Verbum *validare*, abgeleitet vom Beiwort *validus*, ist nur ein einziges Mal zu treffen und zwar in Cassiod., *Pan. ad regin.* 1, aber in transitivem Sinne.

relius Castor symbolisierte. Die Antwort scheint auf der Hand zu liegen: da der Adler der heilige Vogel des Zeus — Jupiter ist, haben die beiden das Begebnis als einen Kampf zwischen der obersten Gottheit des Pantheons und den Kräften, welche die kosmische Ordnung zu stören versuchten, gedeutet. In diesem Falle könnte die Schlange die Giganten symbolisieren. Da diese Söhne der Erde waren¹³, wurden sie seit der hellenistischen Zeit schlangenförmig dargestellt¹⁴. Das syrische Herkommen der Widmer steht aber ausser jedem Zweifel; mehr noch, der erste von ihnen ist als Priester des Dolichenus bekannt. Im 3. Jahrhundert, in einer Zeit tiefen religiösen Synkretismus, ist es wohl möglich dass, während die Beiden die Kolumne dem I. O. M. widmeten, in Wirklichkeit an Iupiter Dolichenus, gleichfalls eine himmlische Gottheit, dachten. Der Adler symbolisiert gerade diese Eigenschaft der erwähnten Gottheit und vertritt in einem gewissen Sinn die Gottheit selbst¹⁵. Was die Schlange betrifft, welche häufig in dolichenischen Darstellungen vorkommt, wird ihre Bedeutung verschieden und nicht sehr sicher gedeutet.¹⁶ In unserem Fall symbolisiert sie zweifellos die bösen Gewalten.

Die neue Lesung der Inschrift ist wie folgt:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aur(elius) Marinus / Bas(s)us et Aur(elius) / Castor Polyd(i) circumstantes / viderunt numen / aquilae descidis(s)e / men(t)e supra draconem(m). / Res validavit. / Sup(s)trinxit aquila(m). / Hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de / periculo / liberaverunt. / V(oto) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).

2. — Kollege V. Moga hat in *Apulum* XVII, 1980, S. 201—206 ein bemerkenswertes epigraphisches und zugleich bildhauerisches Monument (Abb. 2 a) veröffentlicht¹⁷. Dieses wurde zufällig in der Zone, wo sich die *colonia Aurelia Apulensis* erstreckte, in der Nähe des häutigen Teiches Tăușor entdeckt. Nach Angaben des Verfassers misst das Stück 122 × 58(52) × 26 cm, während das Feld der Inschrift eine Oberfläche von 56 × 48 cm umfasst; die Buchstaben zeigen in jeder Reihe eine Höhe von 3 cm. Die Behauptung, dass das Stück ein Altar sei¹⁸, ist aber unzutreffend. In Wirklichkeit haben wir es mit einer Kalkplatte zu tun, welche auf der Rückseite mit Klammern eingelassen war. Von besonderem Interesse, wie V. Moga hervorhebt¹⁹, ist die Darstellung im oberen Bereich, von links nach rechts, der Gottheiten Diana, Leto und Apollo, denen in erster Reihe die Inschrift gewidmet ist.

V. Moga gibt folgende Lesung:

Apol[l]ini Dianae / et Leto c[e]terisque / dis deab[usqu]e huius / loci saluta[ribu]s ex / imperio n(ostri) Aug(usti) s C. Iul. / Frontoni[anus] vet(cranus) / leg(ionis) V M(acedonicae) P(iae) e[x b]f. cos. ? / dec(urio) col(oniae) Apul(ensis) pr[o se et?] / suis p(ecunia) s(ua) poni e? / ex stp(endio) XXII?

¹³ E. Kuhnert, *LexMyth* I, 2, 1641.

¹⁴ *A. a. O.*, 1665 ff.

¹⁵ P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, S. 40 ff, 108 ff. Mehrere Personen, welche an Dolichenus Inschriften widmen, tragen sogar den Namen *Aquila* (P. Merlat, *a. a. O.*, S. 41, Anm. 10).

¹⁶ *A. a. O.*, S. 47 ff.

¹⁷ Das Stück befindet sich im Lapidarium des Museums in Alba Iulia.

¹⁸ V. Moga, *Apulum* XVII, 1979, S. 201 ff.

¹⁹ *Ebenda*.

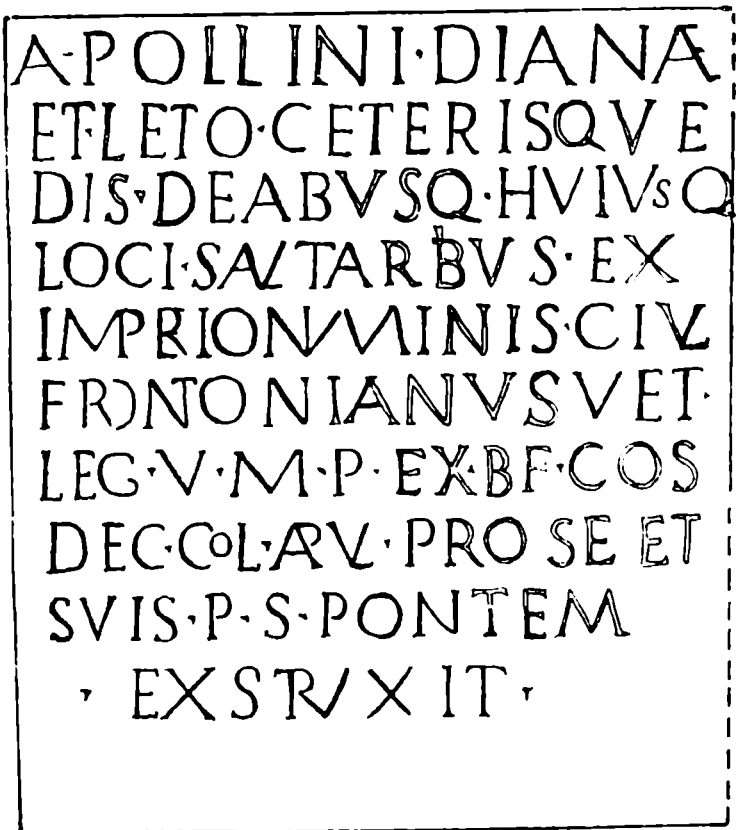

Abb. 2 b.

Gewisse Berichtigungen, welche ich vornehmen werde, beeinträchtigen auf keinen Fall die Verdienste des Autors, der die Namen der Gottheiten, des Widmers, dessen Ämter, sowie die Parallele der Inschrift zu CIL III, 987 richtig bestimmt hatte. Meine Lesung unterscheidet sich von der des V. Moga in folgenden Stellen: In Z. 2 ist E aus *ceterisque* gut sichtbar. In Z. 3 ist ein Teil von Q aus *deab[us]q(ue)* erhalten; der letzte Buchstabe der Z. 3 ist gleichfalls Q aus *huiusq(ue)*. In *salutar[ib]us* der Z. 4, wo R und V teilweise sichtbar sind, muss man die Ligatur R+I oder I+B annehmen. In Z. 5 steht nicht N. AVG. . . . S, sondern *numi[n]is*, mit der Ligatur N+V+M geschrieben. In Z. 6 sind A und S aus *Frontonia[nu]s* zu bemerken. In Z. 9 ist das letzte Wort *pontem*, wo der linke Strich des M zu bemerken ist, während man in Z. 10 *exstruxit* liest, mit der Ligatur T+R+V. Man kann demnach folgende Lesung vorschlagen:

Apol[l]ini, Dianae / et Leto ceterisque / dis deab[us]q(ue) huiusq(ue) / loci salutar[ib]us ex / imperio numi[n]is C(aius) Iul(ius) / Frontonia[nu]s vet(eranus) / leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) e[x b(ene) f(iciario) co(n)s(ularis)], / dec(urio) col(oniae) Apul(ensis) pr[o se et] / suis pecunia s(ua) pontem / exstruxit.

Nach V. Moga hat derselbe C. Iulius Frontonianus die Inschrift CIL III, 987 gewidmet,²⁰ nur dass er dort als *vet(eranus) ex b(ene) f(iciario) co(n)s(ularis)*

²⁰ A. a. O., S. 204 f.

ris) leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae)²¹ bezeichnet ist und noch nicht, wie in der neuen Inschrift, Dekurio der *colonia Aurelia Apulensis* war. Da C. Iulius Frontonianus mit gutem Wissen den griechischen Namen Α Ὠ²² gebraucht, ist es nicht ausgeschlossen, dass er aus dem griechischen Osten stammt. Die Verbindung Apollo — Diana — Leto²³ ist ohne Zweifel der Eigenschaft des ersten als Heilgott zuzuschreiben. Die Inschrift CIL III, 987, *Aesculapio et Hygiae ceterisq(ue) diis deabusq(ue) huiusq(ue) loci salutarib(us)* gewidmet, wurde an demselben Ort, wahrscheinlich in das epigraphisch gut belegte Asklepieion²⁴ gestellt. Für die Ortsbestimmung dieses Kultkomplexes und zugleich Krankenhauses ist die Feststellung wichtig, dass in derselben Zone, also in der Nähe des Teiches Tăușor, auch die dem *Apollo Salutaris* gewidmete Inschrift²⁵ entdeckt wurde. Die von C. Iulius Frontonianus gebaute Brücke darf man sich nicht zu gross vorstellen, wie z. B. eine über den Fluss Mures, denn das hätte die Möglichkeiten und Verpflichtungen eines Dekurio überschritten. Sie sollte den Übergang eines Baches beim Eingang oder im Innern des Heiligtums sichern, was, da wir uns in der Nähe des obenerwähnten Teiches befinden, umso wahrscheinlicher ist. Aus einer auch nur oberflächlichen Untersuchung des Stückes geht hervor, dass wir es nicht mit einem Altar zu tun haben, sondern mit einem Architekturstück, das mit Hilfe von Klammern am Geländer der Brücke befestigt war²⁶. Der *Terminus post quem* für die Errichtung der Inschrift ist die Erhebung, zur Zeit von Commodus, des *municipium Aurelium Apulense* zur *colonia Aurelia Apulensis*²⁷. Die Schrift lässt kaum zu, die Herrschaft von Septimius Severus zu überschreiten²⁸.

3. — Die Laufbahn des P. Aelius Marcellus ist aus zwei Inschriften aus Fulginiae (CIL XI, 5215²⁹, 5216 — diese letzte fragmentarisch) und aus einer aus Apulum, CIL III, 7795³⁰, bekannt, die nach einer Handschrift von Verantius veröffentlicht wurde. Im Jahre 1930 meldete C. Daicoviciu, dass die Inschrift 7795 in der alten Festung von Alba Iulia wiedergefunden wurde und bemerkte, dass in Z. 7 der Buchstabe F aus *Fulginiatium* sichtbar sei³¹. Seit

²¹ P ist nicht mehr *p(ro)*, Mommsen, ad CIL III, 987, sondern *p(iae)* zu lesen; für diesen Beinamen s. E. Ritterling, RE XII 2 [1925], 1580, 1585 f.

²² Siehe CIL III, 7233 (Delos): 'Απὸλλωνι Ἀρ[τε]μίδι Ἀητοῖ.

²³ Leto erscheint als *Latona*, verbunden jedoch mit *Saturnus Rex pater deorum* in einer von M. Bărbulescu und A. Căținaș vor kurzem veröffentlichten Inschrift (*Apulum* XVII, 1979, S. 217 ff).

²⁴ V. Moga, *a. a. O.*, S. 204; I. H. Crișan, *Apulum* IX, 1971, S. 341—346.

²⁵ V. Moga, *a. a. O.*, S. 204; s. für diese Inschrift I. Berciu, C. Băluță, *Apulum* X, 1972, S. 165—172 = *Latomus* XXXI, 1972, S. 1047—1052 = *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*. München, 1972, 1973 (*Vestigia* 17), S. 481—484 = *AnnEp*, 1972, 456.

²⁶ Siehe dazu M. Besnier, *DA* IV, 1, 567; G. Lugli, *Fontes ad topographiam Veteris Urbis Romae pertinentes* II Roma, 1953, S. 103, 121.

²⁷ CIL III, 986 = ILS, 3848; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, S. 128 f; Anm. 4; ders., *SCIV* I, 2, 1950, S. 227 f; A. Popa, *Apulum* XIV, 1976 ff.

²⁸ Cf. V. Moga, *a. a. O.*, S. 205 f.

²⁹ = ILS, 2650 = A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*³, Budapest, 1975, Nr. 847.

³⁰ = CIL III, 1180 = Th. Mommsen, *EphEp* IV, 1881, S. 66, Nr. 154.

³¹ *ACMIT* II, 1929 [1930], S. 306 f. Die Inschrift befindet sich seitdem im Lapidarium des Museums von Alba Iulia.

Verantius ist das rechte Ende der Z. 1—4 verschwunden; der übrige Teil des Bruchstückes hat während der Zeit nicht gelitten (Abb. 3 a).

CIL XI, 5215:

F · AELIO · P · F · PAPIR
 MARCELLO · CENT ·
 FRVM · SVB · PRINCIPI · PE
 PEREGRINORVM · ADSTATO
 5 ET · PRINCIPI · ET · PRIMIPIL
 LEG · VII · GEM · PIE · FEL · ADLE
 TO AD MVNERA · PRAEFF
 LEGG · VII · CLAV · ET · PRIMAE
 ADIVTRICIS · V · E · FLAMINI
 10 LVCVLARI · LAVREN · LAVINA
 PATRONO · ET · DECVRIONI CO
 LONIE · APVLESIVM · PATRONO
 CIVITAT · FORO · FLA · FVLGINIA
 ITEMQVE · IGVVINORVM · SPLEN
 15 DIDISTVS ORDO · FORO · FLAM
 CIVIS · DEDICAT · DECVRIONIBVS
 ET · LIBERIS · EORVM · PANEM
 ET · VINVM · ET · SS · XX · ITEM
 VNICIPBVS · SS · III · N · DEDIT

CIL III, 7795:

P · AEL · P · F · P · MARCELLO ·
 V · E · P · EX · PRAEF · LEG · VII ·
 CL · ET · I · ADIVT · SUB · PRIN
 CIPE · PEREG · Y · FRVM
 S · A · C · E · R · L · A · V · R · E · t · r · e · p · a · t · r · o · n · o · c · o · l · o ·
 N · I · A · E · P · A · T · R · O · n · o · r · e · r · u · m · p · u · b · l · i ·
 C · A · R · f · V · l · g · i · n · a · t · i · u · m · c · i ·

In Z. 8 der CIL III, 7795 sind jedoch die oberen Enden der Buchstaben MIN, welche ohne Zweifel von *[Forofla]/min(iensium)* stammen, erhalten. Die graphische Wiederherstellung (Abb. 3 b) bezeugt die Einfügung in Z. 6—7 der Namen der drei italischen Gemeinden, deren Patron P. Aelius Marcellus war, lässt jedoch die Ergänzung *sacer(doti) Lauren[ti patr(ono) colo]/niae* in Z. 5—6 nicht zu. Vor dem angenommenen COLO am Ende der Z. 5 hat kein einziger Buchstabe Platz, um so weniger vier! Es ist eher anzunehmen, dass man eine Zeile des Formulars zu schreiben vergessen hat, gerade jene, in welcher, wie auch in CIL XI, 5215, die Ämter *decurio et patronus* der *colonia Apulensis* genannt werden. Die vergessene Z. 5 bis — *nat(ium) patr(ono) et dec(urioni) colo-*, enthält, wie auch nötig, 16 Buchstaben. Nach *(colo)niae* war es in Apulum nicht mehr notwendig, den Namen der Colonia hinzuzufügen. Die neue Lesung der Inscript CIL III, 7795, wobei auch das verlorene Bruchstück berücksichtigt wird, lautet folgendermassen:

P(ublio) Aelio P(ublii) f(ilio) P(a)p(iria) Marcello / v(iro) e(gregio), p(rimi)p(ilo), ex praef(ecto) leg(ionum) VII / Cl(audiae) et I Adiut(ricis), s[u]b prin/cipe peregr(inorum), (centurioni) frum(entario), / sacer(doti) Lauren[t(ium) Lavi]/nat(ium), praef(ecto) et dec(urioni) colo||niae, patr(ono) [rerum publi]/car(um) Fu[lgin(iatium), Forofla]/min(iensium) [itemq(ue) Iguvinor(um)] /

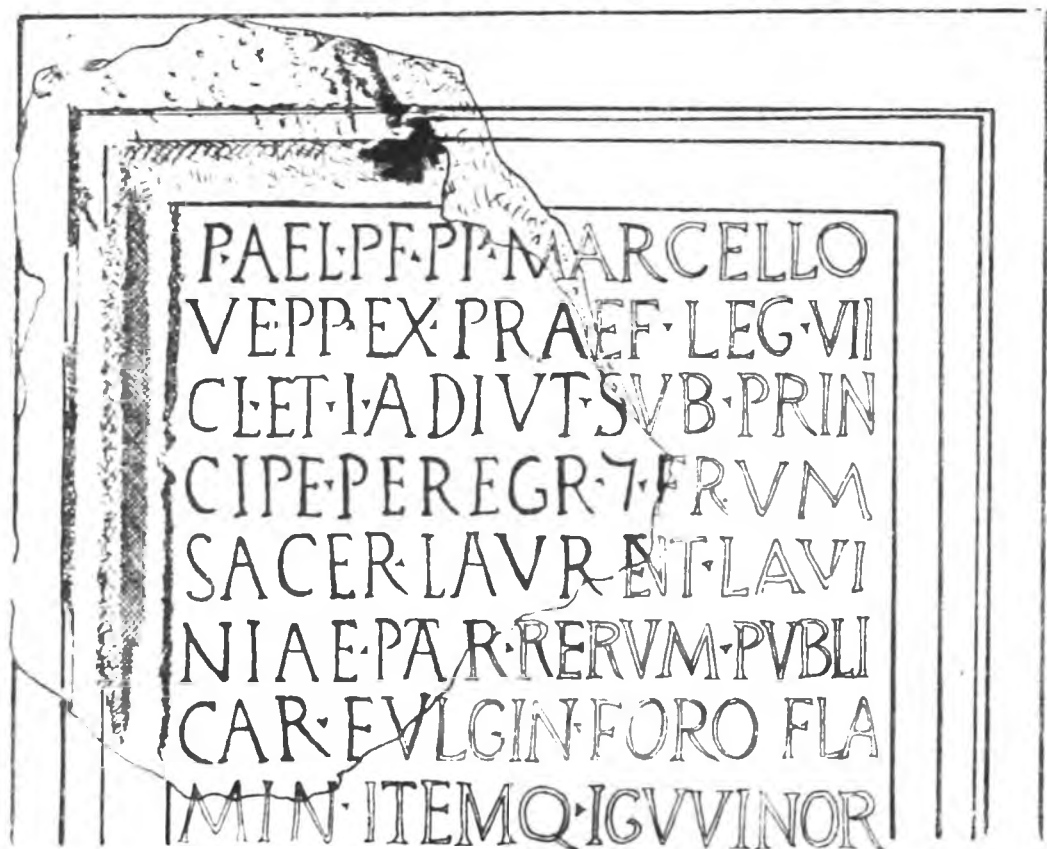

Abb. 3 b.

Es ist anzunehmen, dass nach Aufzählung der militärischen Laufbahn und anderer verschiedenen Ehrenstellen, der Widmer und der Grund der Widmung, wie in CIL XI, 5215, folgen sollten. In CIL XI, 5215 und 5216 ist die militärische Laufbahn des P. Aelius Marcellus in direkter, in CIL III, 7795 in umgekehrter Reihenfolge wiedergegeben, mit einer Ausnahme jedoch, mit der wir uns weiter unten befassen werden.

Der richtige Ausgangspunkt der Laufbahn des P. Aelius Marcellus³², das Amt eines *centurio frumentariorum* der *castra peregrina* aus Rom, stellt in der Tat eine Stufe in der Geheimpolizei dar³³. Nützliche und vermutlich nicht gerade lobenswerte Eigenschaften³⁴ haben ihn, im Rahmen derselben Institution,

³² A. Stein, PIR² A 213; A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941, S. 11, Nr. 87; C. Daicoviciu, *ActaMN* III, 1966, S. 156 = ders., *Dacica*, Cluj, 1970, S. 389; L. Balla, *ActaClDebr* XIII, 1977, S. 52, Nr. 7; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* I, Leuven, 1976, S. 56, A 22; H. Daicoviciu, I. Piso, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, S. 77 f; B. Dobson, *Die Primipilares*, Köln—Bonn, 1978, S. 318—319.

³³ A. V. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln—Graz, 1967, S. 104—105.

³⁴ Zu vergleichen mit der Laufbahn des M. Aquilius Felix, *notus caedibus senatoriis* (V. Didii Iul., 5, 8) bekannt aus CIL X, 6657 = ILS, 1387; *AnnEp*, 1945, 80; s. Th. Mommsen, *Ges. Schriften* III, S. 102; A. v. Domaszewski, *Rangordnung*², S. 104 f:

Abb. 1 a.

Abb. 2 a.

Abb. 3 a.

in die Stelle eines *subprinceps peregrinorum* erhoben. Die Bedeutung solcher „Verdienste“ im 3. Jh. erlaubten ihm, die drei obersten Centurionate — *adstatus* (= *bastatus*) — *princeps* — *primipilus*³⁵ (es handelt sich wohl um den einfachen Primipilat^{35a}) in der *legio VII Gemina* der Reihe nach zu bekleiden. Es folgt die *praefectura castrorum*³⁶ in zwei Legionen, *VII Claudia* und *I Adiutrix*, die aufeinander folgen. In CIL III, 7795 ist die Reihenfolge *praefectus legionum* — *primipilus* umgekehrt, was nicht bedeutet, dass man mit dem zweiten Primipilat zu tun hätte. Dass die beiden Präfecturen der Legionen die wichtigsten Ämter waren, die P. Aelius Marcellus bekleidet hatte, geht aus CIL III, 1181 und 1182 hervor, wo nur diese neben dem Epitheton V.E erwähnt werden. Obwohl man aus CIL XI, 5215 folgern könnte, dass P. Aelius Marcellus erst nach den Präfecturen den Ritterrang erhielt, ist es normal, dass diese Auszeichnung gleichzeitig mit dem Primipilat erfolgte³⁷. Für den apulensischen Ursprung des P. Aelius Marcellus³⁸ spricht sowohl die Zugehörigkeit zur Tribus *Papiria*³⁹, als auch die engen Beziehungen zur Familie des P. Aelius Antipater⁴⁰. Ausserdem, während P. Aelius Marcellus nur als Patron von Fulginiae, Forum Flaminii und Iguvium erwähnt wird, was auch Ehrendekurion bedeutet⁴¹, ist er in Apulum *patronus et decurio*. Der Unterschied könnte darin bestanden haben, dass er auch tatsächlich an den Sitzungen des *ordo* in Apulum teilnahm. Die Verbindungen mit den drei italischen Städten stammen wahrscheinlich aus der Zeit, als P. Aelius Marcellus, als Mitglied der Geheimpolizei, ihre Interessen wahrnahm, oder ihnen nicht, wie es in seiner Macht gestanden hätte, schadete⁴².

IOAN PISO

M. J. H. Oliver, *AJPh* LXVII, 1946, S. 311—319 (non vidi); H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* II, Paris, 1960, s. 598—601.

³⁵ Siehe *Rangordnung*², S. 90 ff, 104.

^{35a} A. a. O., S. 112 f; B. Dobson, in *Rangordnung*², S. XXIX—XXX.

³⁶ *Rangordnung*², S. 119 f; Passerini, *DizEp* IV, 579—580, vgl. 582—583.

³⁷ A. Stein, *Der römische Ritterstand*, München, 1927, S. 139 ff. 147; B. Dobson, in *Rangordnung*², S. XXI; G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1975, S. 110 f.

³⁸ L. Balla, a. a. O., S. 55; vgl. C. Diacoviciu, *ebenda*; B. Dobson, *Die Primipilares*, S. 319.

³⁹ W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobona, 1889, S. 229 f, 271; G. Forni, *OmD*, S. 233 ff.

⁴⁰ CIL III, 1181, 1182; H. Daicoviciu, I. Piso, *ebenda*.

⁴¹ CIL IX, 338 (Canusium); s. G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, S. 113.

⁴² M. Aquilius Felix, der ebenfalls *centurio frumentarius* gewesen war (s. Anm. 34), wurde seinerseits von den Städten Antium (CIL X, 6657 = ILS, 1387), Lanuvium und Cannae (*AnnEp*, 1945, 80) geehrt.

UN ALTAR DEDICAT NEMESLOR

Cu prilejul unor lucrări de drenare a solului, făcute în primăvara anului 1978, în hotarul satului Vîlcele, (comuna Feleacu, jud. Cluj), am fost informați că s-au descoperit: un fragment dintr-un monument de piatră și o cărămidă, ambele scrise¹. Descoperirea s-a făcut în terenul arabil numit „Săliște”, la aproximativ 1 km NV de sat și 180 m de malul stîng al văii Vîlcelor² (fig. 1). Aici s-a dat, în timpul lucrărilor, de un zid făcut din lespezi mici de rîu legate cu mortar, ce forma, după cîte s-a putut observa pe teren, latura de nord-vest a două încăperi, situate la mică distanță una de alta și pe aria cărora am aflat multe țigle, cărămizi și olane din epoca romană, precum și cîteva cărămizi din epoca modernă³. În spațiul dintre aceste două încăperi, mecanicul buldozerist, care a efectuat aici lucrări de nivelare, ne-a relatat, că în timpul lucrărilor, pe latura de sud-est a zidului mai sus amintit, a observat fragmentul de monument scris pe care l-a salvat, în timp ce alte lespezi de piatră, împreună cu pămînt, au fost împinse în alveolările de teren existente anterior aici.

Tot cu acest prilej, și apoi în timpul perieghazelor făcute aici în mai multe rînduri, am aflat 14 fragmente de țigle și cărămizi cu stampila legiunii V Macedonica, stămpile păstrate întregi sau numai fragmentar și diferite ca forme și chiar ca text, în cîteva cazuri, unele de altele, precum și un fragment din profilatura unui altar și un fragment dintr-o arhitravă.

De asemenea, tot cu această împrejurare, la 90 m spre sud-vest de locul descoperirii monumentului, pe o mică terasă de pe versantul nord-estic al dealului ce străjuiește Valea Vîlcelor, pe o suprafață de 90 × 24 m, am aflat urmele unei construcții cu cîteva anexe, se pare, un edificiu din epoca medievală⁴.

Pe monumentul cu inscripție descoperit, și care de fapt va face obiectul acestui articol⁵, un fragment dintr-un altar masiv, din conglomerat fosilic,

¹ Informația a fost transmisă la Muzeul de istorie al Transilvaniei de către ing. Sabin Drăgan de la O.I.F.P.C.A., iar materialele descoperite le-am aflat transportate la sediul, ad-hoc, al sectorului. Arit aici, cît și la locul descoperirii, ne-am bucurat de tot concursul, atît din partea ing. Sabin Drăgan, a tehnicianului topometrist Csakó István, cît și din partea muncitorilor, fapt pentru care le aducem mulțumiri și pe această cale.

² La fața locului, în afară de semnatarul acestui articol, s-au deplasat și colegii Petru Iambor și Dorin Alicu.

³ După spusele localnicilor, cu vreo 30 de ani în urmă ar mai fi fost încă aici o gospodărie.

⁴ Care în viitor va fi studiată de Petru Iambor, cu care am făcut aici mai multe perieghaze.

⁵ Urmînd, ca dintre celelalte descoperiri din epoca romană care mai sînt enumerate, stămpilele cu leg. V Macedonica să fie prezentate, considerăm, mai amănunțit, cu alt prilej.

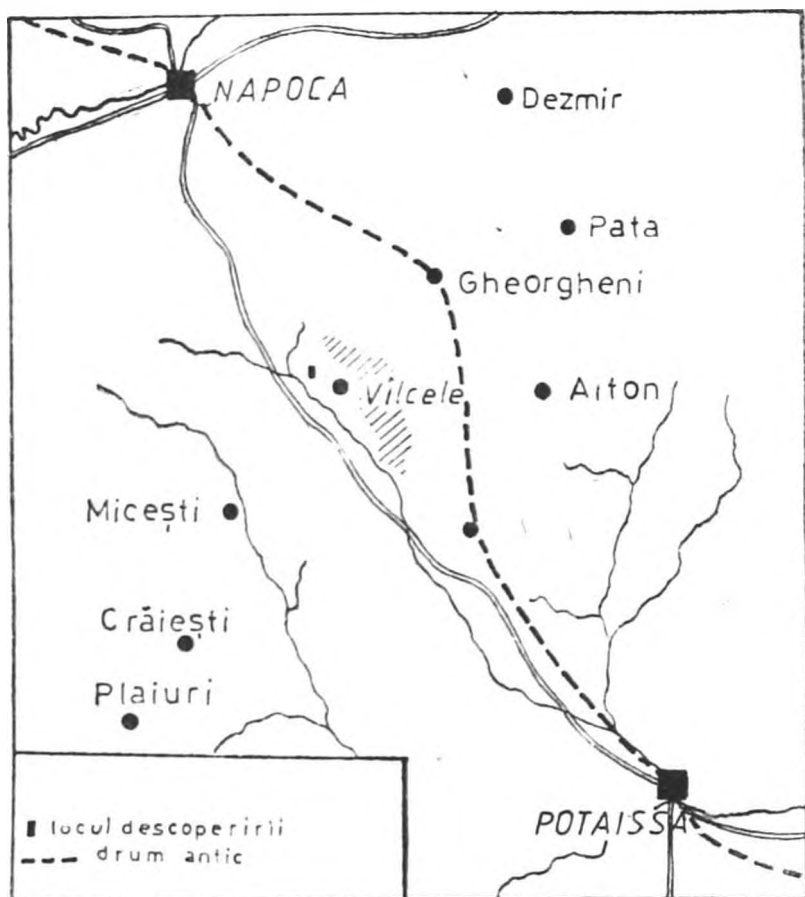

Fig. 1 — Schiță cu zona și locul descoperirii.

din a cărei dimensiuni nu mai cunoaștem decât lățimea, de 0,49 m, — spart și refolosit ca material de construcție într-o perioadă nu prea îndepărtată —, sub o profilatură simplă, ce desparte de fronton cîmpul inscripției foarte îngrijit finisat, se păstrează inserat pe trei rînduri, într-o grafie remarcabilă, în limba greacă următorul text: $\beta\omega\mu\omicron\varsigma/\text{N}\epsilon\mu\acute{\epsilon}\sigma\epsilon/\omega\nu$ (fig. 2), adică „Altar al Nemeseilor“.

Descoperit în acest loc, după cum s-a arătat, incert pentru epoca romană ca localizare și fără să avem certitudinea, după modul cum sînt ordonate literele în cîmpul inscripției că ar mai fi urmat ceva, poate numele dedicantului sau al dedicanților⁶, monumentul, după cîte ne este cunoscut, se înscrie printre puținele epigrafe păstrate, dedicate dublei divinități Nemesis⁷,

⁶ Cum întîlnim pe astfel de monumente și chiar pe cele cîteva epigrafe închinat acestora.

⁷ Cf. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, II, 1893, Nr. 2662, 2663 (Halicarnas), 3148, 3161, 3193 (Smyrna) și *Supplementum Epigraphicum Graecum*, IV, 1929, Nr. 277 (Panamara). Pentru sugestiile date în studiul unora dintre aceste texte mulțumim prof. I. I. Russu și I. Piso.

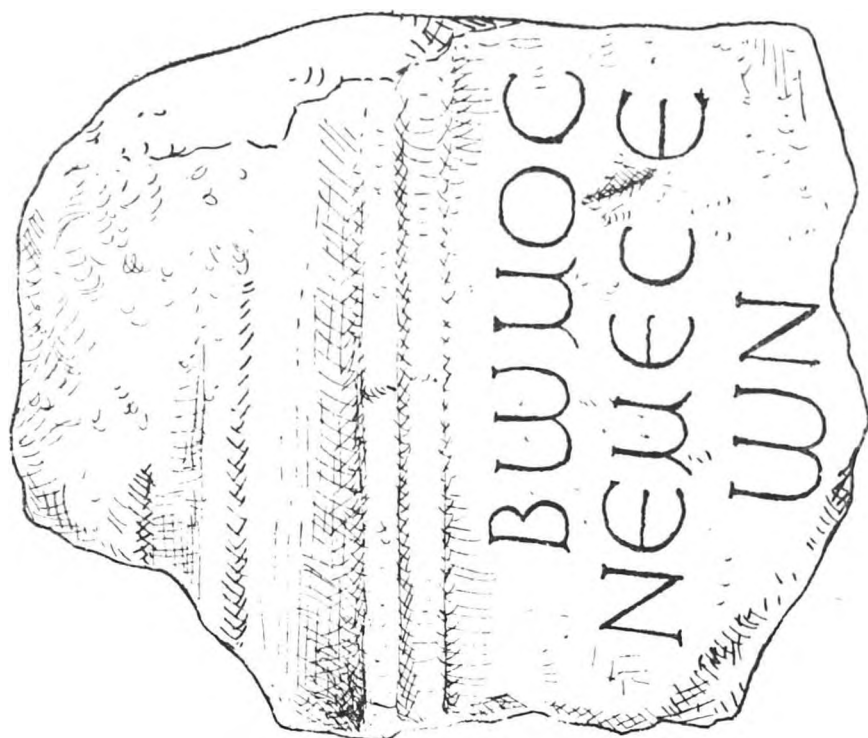

Fig. 2 — Altar votiv dedicat Nemeselor.

fiind deocamdată singura descoperită în afara Asiei Mici⁸ și, totodată, singura închinare făcută acestora în afara lumii grecești⁹. Că acest monument a fost dedicat dublei Nemesis și nu mai multora, după cum ar putea să reiese din genitivul plural Νεμεσέων, fără să se facă altă precizare, rezultă nu numai din relatările scriitorilor antici¹⁰, din puterile atribuite ei ca suverană a justiției și in justiției¹¹, ci, și mai ales, din reprezentările plastice, care și ele, exceptînd monedele¹², sînt extrem de rare¹³.

Creată mai curînd dintr-o necesitate etică și amintită încă din epoca homerică¹⁴ fără însă a fi definită, cu timpul, în lumea ionică, Nemesis, a căpătat o consistență tot mai precisă¹⁵. Astfel la Smyrna, încă în secolul VI î.e.n. i se consacrau sanctuare, iar în secolul IV î.e.n. i se ridicau chiar statui și tot acum legate de evenimente petrecute în timpul campaniilor lui Alexandru cel Mare în Orient, după legendă, apare pe monede, pentru prima dată aici, cele două Nemese geminate: una, cea a vechii și alta, cea a noii Smyrna¹⁶. Și, deși în epoca elenistică va deveni o exponentă dominantă a pantheonului alexandrin, cultul ei nu se va răspîndi în Imperiu decît foarte tîrziu, generalizîndu-se abia în secolele II—III, cînd, el devine și foarte complex, însumînd, sub impulsul curențelor magico-religioase din acest timp, o seamă de atribute întîlnite și la alte divinități¹⁷.

În Dacia, ca de altfel și în celelalte provincii romane unde s-au aflat monumente închinare Nemesei¹⁸, printre adoratori, dacă ținem seama de locul unde s-au aflat sanctuare, de cine au dedicat monumente, trebuie că se găseau luptători în arenă¹⁹, mulți militari²⁰ și chiar unii demnitari, ca în

⁸ În textul bilingv scris pe baza ediculei aflată la Tomis (V. Barbu, *Nemesis*, în *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, 1963, p. 83—84 și pl. 42), nu se specifică cui e dedicat monumentul ci, doar, se subînțelege din reprezentarea figurată a celor două Nemese.

⁹ O aluzie, mai degrabă, tot la acestea s-ar putea desprinde și din textul unei inscripții aflate tot în Dacia la Samus (Cășeu). Vezi C. Daicoviciu, *Severus Alexander și Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 168—169 și n. 58.

¹⁰ Strato, *Anthologia Palatina*, 12, 193; Antemedon, *Anthologia Palatina*, 11, 326; Pausanias, VII, 5, 3.

¹¹ Vezi și V. Barbu, *op. cit.*, p. 85.

¹² Cunoscută și ele numai din localități din Asia Mică și din cîteva din Tracia și Moesia Inferior. Cf. Barklay V. Head, monedele cu Nemesis, în *Historia Numorum*, Oxford, 1911.

¹³ Vezi, Otto Rossbach, *Nemesis*, în *Roscher's Lexicon*, III, 1, c. 139; Adr. Legrand, *Nemesis*, în *DA*, IV, 1, p. 53—54; H. Herter, *Nemesis*, în *RE*, XVI, 2, c. 2352—2355 și E. Paribeni, în *EAA*, c. 404.

¹⁴ Homer, *Iliada*, III, 156, VI, 335, 351, XIII, 121, XIV, 80; *Odiseea*, I, 350, II, 131, XX, 328.

¹⁵ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 52—53; E. Paribeni, *op. cit.*, p. 404.

¹⁶ Pausanias, VII, 5, 2—3.

¹⁷ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 54; D. Tudor, *I cavaleri danubiani*, în *EDR*, VII, 1937, p. 244; idem, *Monuments de pierre au Musée National de Antiquités*, în *Dacia* IX—X, 1941—1944, p. 417.

¹⁸ Vezi Otto Rossbach, *op. cit.*, c. 139.

¹⁹ Cum pare să ne întrevadă de pe o placă votivă, I. Piso, *Epigraphica (I)*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 67, nr. 18, și dintr-o inscripție, C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, 1962, p. 80 și din numărul mare, 19, de reliefuri votive aflate în sanctuarul descoperit aproape de latura de est a amfiteatrului de la Sarmizegetusa, cf. C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 231; idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 403; O. Floca, *Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 70, n. 2; D. Alicu, *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XV,

cazul unor magistrați de la Sarmizegetusa²¹, fiind mult prețuită chiar și în unele colegii, cum ar fi cel al utricularilor²². Și aici, ca și în alte părți²³, multe monumente s-au aflat în preajma castrelor, ca de exemplu la Apulum²⁴, Cășeu²⁵, Pons Augusti²⁶, Sucidava²⁷ unde, de fapt, sînt amintite și sanctuare sau în vecinătatea amfiteatrelor ca la Sarmizegetusa²⁸, ori în alte locuri, unde asupra activității indivizilor sau a colectivității plana incertitudinea²⁹.

Prin descoperirea acestui monument, pe lângă că apare ca deosebit de semnificativ, după cum s-a arătat, în elucidarea unei iconografii destul de slab reprezentată³⁰, a crescut și numărul dedicațiilor făcute Nemeselor, fiind prima dedicație de acest gen în Dacia și, totodată, cea mai îndepărtată descoperire de acest fel, cunoscute deocamdată numai din mediul grecesc.

Aflat în condițiile arătate la început, monumentul pare să nu provină din locul unde a fost descoperit, — unde se pare că a ajuns în epoca feudală, într-o colecție legată de edificiul medieval amintit³¹ și apoi refolosit ca material de construcție în epoca modernă —, ci e mult mai probabil că el să provină din unul din orașele învecinate Napoca sau mai degrabă Potaissa. Pentru cel din urmă pledează cele 14 cărămizi și țigle cu stampila leg. V. Macedonica descoperite în același loc cu monumentul, existența unei castru de legiune precum și mai ales, prezența unor adoratori a lui Nemesis printre militarii acestei legiuni³².

După forma literelor — ω, C și ε lunare, monumentul poate fi datat între a doua jumătate a secolului II și prima parte a secolului III e.n., cînd

1978, p. 173, 176; I. I. Russu, *IDR*, III/2, 1980, nr. 308—309, 312—314, 318—324, 326, unde se aruncă în joc sorții că totuși unele au fost puse de către aceștia.

²⁰ Cf. CIL, III, 902, 825, 826, 827 = 7633; I. I. Russu *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *ActMuz*, 1956, nr. 3—4, p. 125—128; A. Kerényi, *A dáciai személynévek*, nr. 2317; CIL, III, 14474.

²¹ CIL, III, 13780—13781, 13783.

²² CIL, III, 1547, la Sarmizegetusa, CIL, III, 7767, 13779 apar ca dedicanți doi decurioni ai colegiului fabrilor, iar în CIL, III, 13790 un patron al colegiului fabrilor, vezi și I. I. Russu, *IDR*, III/3, Nr. 319, 322 și 326.

²³ D. Tudor, *I cavaleri...*, p. 243, n. 9; O. Floca, *op. cit.*, p. 77.

²⁴ CIL, III, 14474.

²⁵ CIL, III, 825.

²⁶ CIL, III, 1547; vezi I. Piso, *Epigraphica* (V), în *AlIA*, XIX, 1976, p. 261, care, după Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, 1943, p. 71—72 și pe baza unor observații mai noi, contrar celor în general susținute, localizează anticul Pons Augusti la Voislova și nu la Marga. Vezi și D. Alicu, *Templul zeiței Nemesis*, în *ActaMN*, XV, p. 176—177, unde afirmă că inscripția de mai sus a fost transportată la Marga de la Ulpia Traiana, lucru care, în afară de atribuirea ctitoriei templului de lângă amfiteatru colegiului utricularilor și care se mai poate discuta, ni se pare verosimil dacă ținem seama și de faptul că la Sarmizegetusa (vezi nota 22) s-au mai aflat inscripții CIL, III, 7767, 13779, închinat tot Nemesei de către decurioni ai colegiului fabrilor.

²⁷ D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, 1968, p. 327.

²⁸ Vezi nota 19, deși aici, vezi și nota 26, ar fi putut fi chiar mai multe locuri de închinare dedicate Nemesei.

²⁹ Cf. E. Paribeni, *op. cit.*, c. 405; H. Herter, *ibidem*; D. Tudor, *I. cavaleri...*, p. 244; I. I. Russu, *Materiale...*, p. 126 și C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 168, vezi și CIL, III, 827, 13778.

³⁰ Vezi nota 13.

³¹ Pare-se o rezidență ecleziastică.

³² CIL, III, 902. Vezi și CIL, III, 826; I. I. Rusu, *op. cit.*, nr. 4, p. 127—128, pe care îi întâlnim temporar detașați la Samus.

sînt caracteristice și pe alte monumente acest tip de litere³³, perioadă în care se încadrează și alte dedicații făcute Nemesei în Dacia³⁴; în orice caz nu mai înainte de aducerea legiunii a V-a Macedonica³⁵ și prin care avem acum atestat la Potaissa un *sacrarium* închinat Nemeselor.

Dedicantul sau dedicantii, fără a fi, bănuim numai consemnați³⁶ cum de altfel mai sînt cazuri chiar pe unele monumente grecești în Dacia³⁷ erau buni cunoscători și ai cultului și implicit, se pare și a limbii. Spunem, se pare a limbii, deoarece putea să fie și o modă de-a scrie numele divinităților, în special, cele specifice lumii orientale, în limba greacă³⁸, cum de exemplu întîlnim pe un altar chiar la Potaissa³⁹; limbă ce pare de caracter mai mult sacral⁴⁰ mai apropiată de lumea de mistere a acestui cult, iar dualitatea, acum într-o epocă de amestec⁴¹, de credințe, de adînci prefaceri mistico-religioase⁴² să nu transpună din caracterele primare ale cultului și așa de puțin distincte, decît cele două laturi esențiale ale acestuia cea de-a pedepsi răul și cea de-a răsplăti binele.

Oricum, acest monument, adăugîndu-se celor peste 30 de monumente cu texte grecești aflate în Dacia⁴³, după cum rezultă din text, definește laconic unele particularități ale cultului Nemeselor, magistral reliefat de către niște fervenți adoratori, presupunem militari orientali, veniți cu noua legiune.

IOAN MITROFAN

UN AUTEL DEDIE AUX NEMESIS

(Résumé)

En 1978, à l'occasion des travaux de drainage, on a découvert à 1 km NO de village Vilcele (dép. de Cluj), au lieu dit „Săliște“, dans les substructions d'un édifice apparemment moderne, un fragment d'un monument épigraphique. Au même lieu il sont apparus 14

³³ Cf. I. I. Rusu, *Inscripțiile grecești din Dacia romană*, în StCom., 12, 1965, p. 78.

³⁴ Cităm în primul rînd inscripția CIL, III, 902 aflată tocmai la Potaissa apoi CIL, III, 13777, 13779 de la Sarmizegetusa, CIL, III, 825, 826, 827, I. I. Rusu, *Materiale epigrafice*, nr. 3—4, p. 125—128 și A. Karényi, *op. cit.*, pentru Samus și CIL, III, 8028 pentru Romula. Tot în această perioadă, vezi V. Barbu, *op. cit.*, p. 84 e datată și edicola de la Tomis dedicată Nemeselor și tot acum întîlnim în Moesia Inferior, vezi Barklay V. Head, *op. cit.*, monede cu efigia Nemesei, pentru Tomis vezi Pick, nr. cu Nemesis.

³⁵ Adoratori se aflau și printre militarii celeilalte legiuni cu sediul la Apulum unde dintr-o inscripție, CIL, III, 14474 ne este cunoscut că s-a făcut un templu nou NEMESI DEAE.

³⁶ Nu excludem cu totul ca totuși ei să fi fost amintiți poate în continuare, pe partea de altar pierdută.

³⁷ CIL, III, 3093; I. I. Russu, *Inscripții grecești...*, p. 62, nr. 20.

³⁸ Notăm că în secolele II—III limba greacă se bucura de mare trecere în Imperiu, cf. P. Grimal, *La civilisation romaine*. 1965, p. 72.

³⁹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 71, nr. 32 și pe un altul la Ampoia, p. 63, nr. 23 și p. 77.

⁴⁰ Vezi I. I. Russu, *op. cit.*, p. 76—77.

⁴¹ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 54; C. Daicoviciu, *Contribuții la syncretismul religios în Sarmizegetusa*, în AISC, I, 1928—1929, p. 84; V. Barbu, *op. cit.*, p. 85.

⁴² Otto Rossbach, *op. cit.*, c. 142; D. Tudor, *Monuments...*, p. 417; E. Paribeni, *op. cit.*, c. 405.

⁴³ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 76.

fragments de tuiles et briques portant l'estampille de la Legio V Macedonica et quelques fragments architectonique de l'époque romaine. À 90 m vers S on a décélé les traces d'une construction médiévale.

Sur le monument épigraphique, qui est le fragment d'un autel massif taillé en conglomérat fossilifère, cassé et réutilisé comme matériau de construction, se conserve, sur trois lignes, le texte suivant: $\beta\omega\mu\omicron\varsigma/\text{Νεμ}\epsilon\sigma\epsilon\omega\nu$ (fig. 2) — c'est-à-dire, „autel aux Nemesides“.

Découvert dans un point incertain comme établissement de l'époque romaine, sans savoir si le texte continuait ou non, le fragment vient s'inscrire parmi les rares épigraphes dédiés aux Nemesides, constituant la seule pièce de ce genre trouvé en dehors de l'Asie Mineure et, en même temps, en dehors du monde grec.

Que l'épigraphe est dédié à la *double Nemesis* et pas aux plusieurs (comme pourrait-on croire d'après le génétif pluriel $\text{Νεμ}\epsilon\sigma\epsilon\omega\nu$) ça résulte des relations des écrivains antiques et de quelques représentations plastiques conservées.

Le monument, arrivé pendant le Moyen Âge où il fut découvert, provient d'une ville antique de proximité — Napoca ou Potaissa —, plus probablement de cette dernière. Pour une telle conclusion plaident aussi les estampilles de Legio V Macedonica, ainsi que l'attestation des adorateurs de la déesse Nemesis à Potaissa.

D'après la forme des lettres et la chronologie d'autres dédicaces à Nemesis en Dacie, notre monument peut être daté entre la deuxième moitié du IIe siècle et la première du IIIe siècle, on tout cas après l'arrivée de Legio V Macedonica à Potaissa — ville dans laquelle nous avons maintenant attesté aussi un *sacrarium*.

STATUETE ROMANE DE BRONZ DIN TRANSILVANIA

În dorința alcătuirii unui *corpus* al bronzurilor figurate romane din Dacia, în cele ce urmează mă voi ocupa de câteva statuete descoperite în diferite puncte ale Transilvaniei și care aparțin colecției de antichități a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Ele reprezintă divinități și personaje neidentificate. În funcție de aceasta, clasificarea lor este următoarea:

I. DIVINITĂȚI

1. *Venus*

a. Statuetă provenită, probabil, din Transilvania, cu locul de descoperire neprecizat (fig. 1). Dimensiuni: înălțimea 9,2 cm, lățimea maximă 2,6 cm, înălțimea feței 1,2 cm. Pieseii îi lipsesc: brațul stîng, antebrațul drept și partea inferioară a picioarelor. Nr. de inventar 4218.

Zeița este înfățișată nudă, cu centrul de greutate pe piciorul drept întins, celălalt fiind îndoit. Capul este ușor îndreptat spre stînga. Figura, lucrată destul de grosolan în comparație cu restul corpului, prezintă ochii cu irisul punctat, locul unor pietricele colorate sau emailuri, astăzi căzute. Părul, lung, este împletit în onduleuri, cu cărare la mijloc și strîns la ceafă cu o *taenia* într-un coc; cîte o coșită lungă îi atîrnă pe umeri. Pe creștet poartă o diademă semicirculară, înaltă, specifică divinității. Această figurină are analogii apropiate în toreutica antică în bronzurile păstrate la Viena¹, în colecția Frossard², Muzeul Louvre³ etc. Execuția ei artistică este destul de reușită, mai ales în ceea ce privește detaliile anatomice bine reliefate (sîni mici pietroși, triunghiul inghinal și liniile pîntecului, ale spatelui, marcate). Aceste criterii permit o încadrare cronologică a piesei în secolul al II-lea e.n.

b. Statuetă aflată, pare-se, tot în Transilvania, cu proveniență necunoscută (fig. 2). Dimensiuni: înălțimea 9,2 cm, lățimea 2,7 cm, înălțimea feței 1 cm. Starea de conservare este bună, dar detaliile corpului, în special cele fizionomice, sînt foarte șterse. Nr. de inventar 4219.

Și această figurină reprezintă divinitatea nudă. Centrul de greutate se plasează pe piciorul stîng, celălalt relaxat. Capul este ușor întors spre dreapta. În mîna stîngă, ținută în sus, brațul fiind îndoit, are un obiect greu de precizat, posibil un măr. Brațul drept atîrnă. Aranjarea părului și diadema purtată pe creștet sînt oarecum asemănătoare cu cele ale figurinei

¹ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 364, nr. 4.

² Idem, *op. cit.*, IV, p. 208, nr. 7.

³ Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 363, nr. 9.

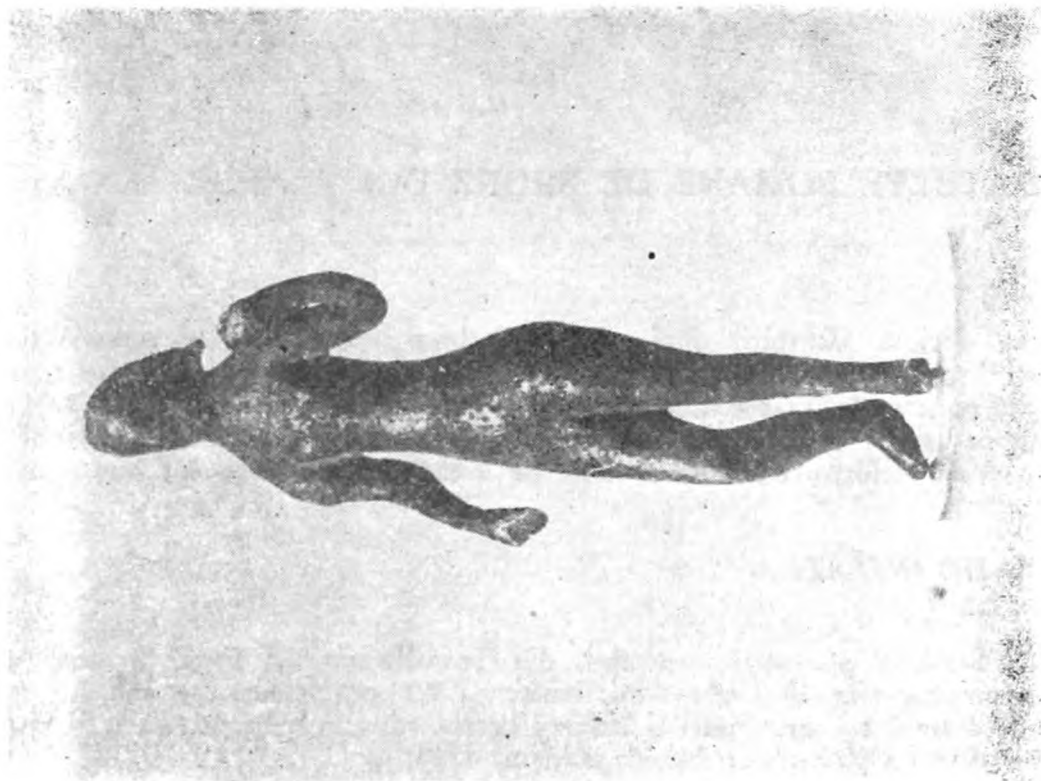

Fig. 2 — Venus (Transilvania).

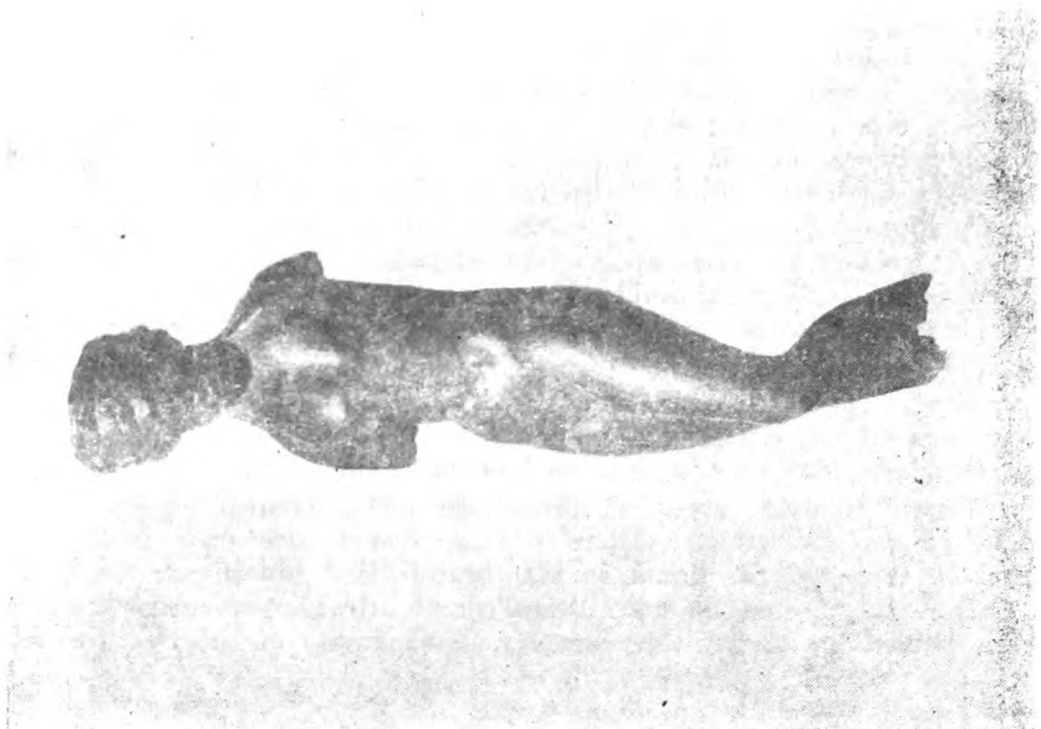

Fig. 1 — Venus (Transilvania).

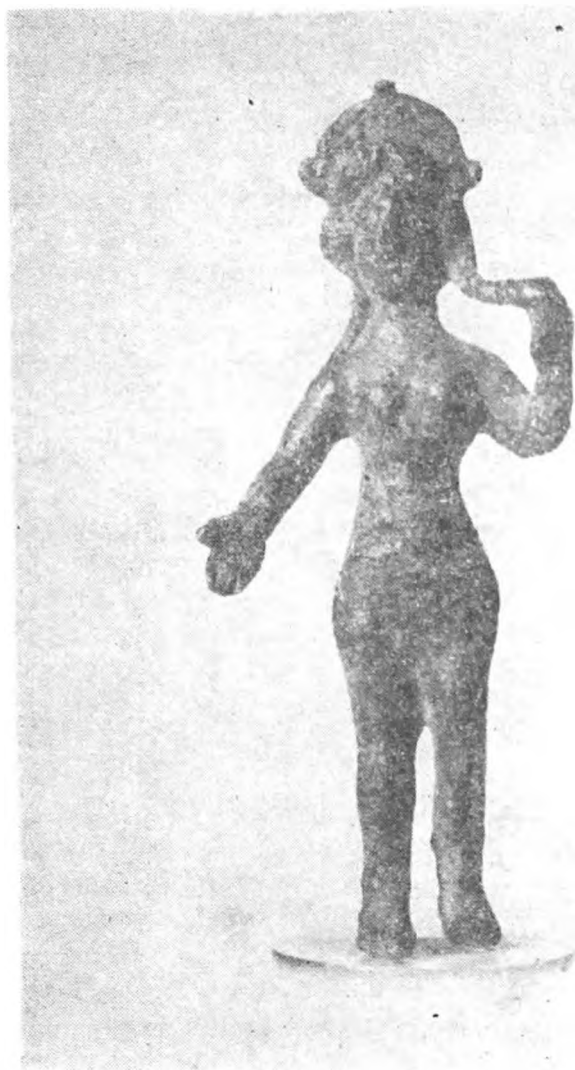

Fig. 3 — Venus (Transilvania).

precedente. Analogii: statuetele din Vienne-Isère⁴, Sofia⁵, Veljkovo⁶, Vraca⁷ ș.a. Din cauza slabei conservări a detaliilor corpului și a trăsăturilor feței nu se poate face o încadrare cronologică mai precisă, datarea ei plasînd-o, deci, în secolele II—III e.n.

c. Statuetă din Transilvania (fig. 3). Dimensiuni: înălțimea 9,7 cm, lățimea 4 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Bine conservată. Nr. de inventar II. 4394.

Venus apare nudă; sprijinul se face pe piciorul drept, cel stîng ușor îndoit și puțin tras spre spate. Trăsăturile feței sînt accentuate, ochii cu irisul

⁴ Idem, *op. cit.*, IV, p. 210, nr. 1.

⁵ Idem, *op. cit.*, II, 2, p. 804, nr. 7.

⁶ M. Veličković, *Petits bronzes figurés romains au Musée National*, Beograd, 1972, p. 145, nr. 61.

⁷ L. Ognenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée National Archéologique à Sofia (Statuettes de culte)*, Sofia, 1975, p. 139, nr. 154, fig. 154.

Fig. 4 — Mercurius (Cimpia Transilvaniei).

marcat. Părul are cărare la mijloc, strâns la spate într-un mic coc, iar două cosite împletite îi atârnă pe umeri (una din ele este ținută în mîna stîngă). Pe creștet poartă o diademă semicirculară, decorată cu trei protuberanțe, plasate cîte una pe părțile laterale și alta în partea superioară a podoabei. Piesa figurată constituie un exemplu tipic de produs al artei provinciale romane, remarcîndu-se în acest sens tratarea destul de neglijentă a amănuntelor fizionomice sau a canonului clasic în ceea ce privește corpul. Datată la sfîrșitul secolului al II-lea — începutul celui următor, ea se înscrie în gama de reprezentări alături de statuetele genului descoperite la Gabare⁸ sau Szalacska⁹.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 149, nr. 169, fig. 169.

⁹ S. Reinach, *RépStat*, III, p. 105, nr. 1

2. *Mercurius*

d. Statuetă provenită din Cîmpia Transilvaniei¹⁰ (fig. 4). Dimensiuni: înălțimea 12 cm, lățimea 4,8 cm, înălțimea feței 1,8 cm. Starea de conservare este bună, fiind distrusă doar o aripioară de pe *petassus*. Nr. de inventar 4234.

Protectorul comerțului și mesagerul Olimpului este prezentat sub chipul cunoscut în arta antică, și anume, pe cap purtînd specifica pălărioară, *petassus*, înveșmîntat cu *chlamys* și gleznele prinse cu aripioare. Cu mîna dreaptă (brațul este în jos) prinde punga cu bani, *marsupium*, iar brațul celălalt este îndoit; în căușul mîinii stîngi orificiul ce se observă explică existența unui obiect lunguiet, astăzi pierdut, desigur caracteristicul *caduceus*. Punctul de sprijin al corpului se găsește pe piciorul drept întins, stîngul, relaxat, este adus înainte. Fața privește ușor spre dreapta. Atît ca poziție, cît și ca atribute, această statueta se aseamănă mult cu alte piese de bronz, printre care amintesc cele de la Meissen¹¹, Madrid¹², cea din colecția Gréau¹³ ș.a. Figurina constituie o mică operă de artă. Execuția este de o calitate superioară. Figura zeului are trăsături marcante (ochii cu irisul punctat, nasul drept, gura mică, părul scurt, buclat). Corpul este armonios proporționat, iar cutele hlamidei (care se prinde pe umărul drept) se mulează perfect pe trupul personajului. Nici micile detalii (ca, de pildă, penele de pe aripioara pălărioarei) nu sînt neglijate. Toate aceste considerente datează piesa sculpturală, desigur un import, în secolul al II-lea e.n., poate chiar la mijlocul acestui veac.

e. Statuetă din Transilvania, cu locul de găsimă incert (fig. 5). Dimensiuni: înălțimea 12,1 cm, lățimea 4,7 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Statueta are brațul și piciorul stîng, precum și o aripioară de pe cap rupte. Pe suprafața piesei se observă puternice urme de arsură și zgură. Nr. de inventar 4222.

Mercurius este nud, cu piciorul drept întins, capul întors spre stînga și brațul drept îndoit, în căușul palmei păstrînd un rest ascuțit, pare-se din caduceul care astăzi nu se mai păstrează. Pe creștet se observă o aripioară. Ca gen, această figurină se încadrează în seria tipologică a bronzurilor dintre care cel mai reușit sînt de părere a fi cel păstrat în Muzeul Louvre¹⁴. Date: secolul al II-lea e.n., după considerente artistice de execuție reușită.

3. *Mars*

f. Statuetă din Transilvania, fără indicarea punctului de descoperire (fig. 6). Dimensiuni: înălțimea 13,5 cm, lățimea 5 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Statueta a suferit fracturi peste gîtul și bustul personajului, fiind lipită cu ocazia restaurării. Lipsesc palma dreaptă, piciorul drept mai jos de genunchi și laba celui stîng. Nr. de inventar 4223.

¹⁰ Cîmpia Transilvaniei se întinde pe o arie geografică delimitată de localitățile Beclean — Sic și valea Mureșului. Mulțumesc pentru informație prof. Șt. Ferenczi, șef de secție la Muzeul de istorie al Transilvaniei.

¹¹ S. Reinach, *RépStat*, III, p. 51, nr. 2

¹² Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 165, nr. 1.

¹³ Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 164, nr. 10.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 156, nr. 3.

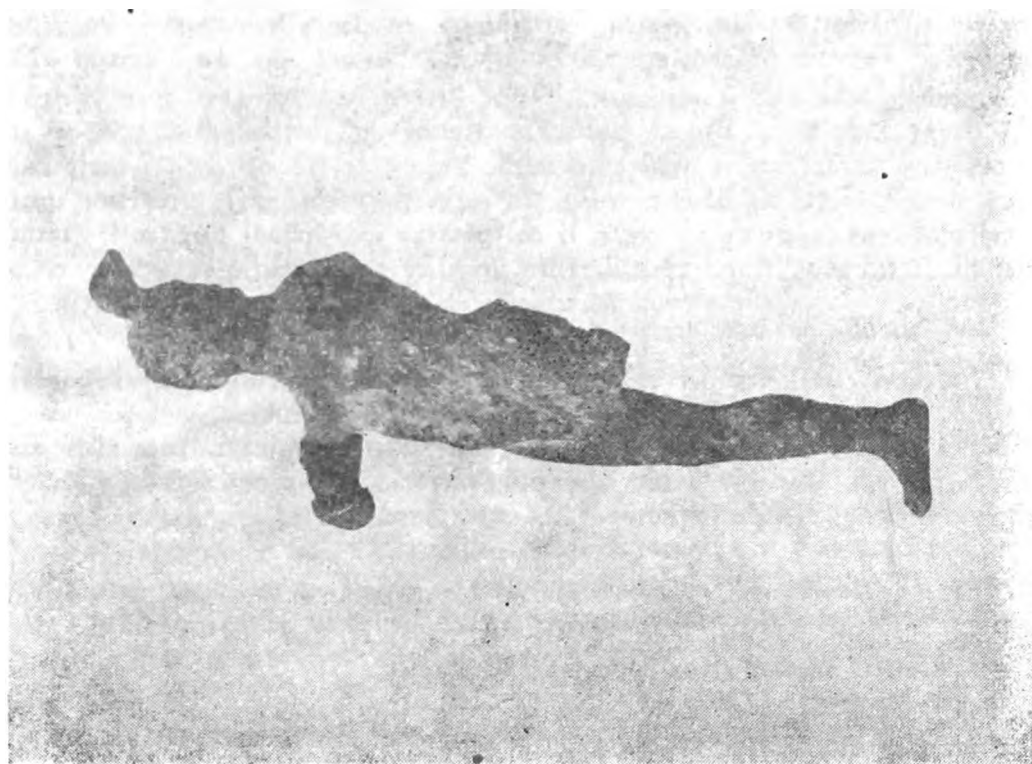

Fig. 5 — Mercurius (Transilvania).

Fig. 6 — Mars (Transilvania).

Fig. 7 — Minerva (Transilvania).

Zeul războiului apare sub înfățișarea unui efeb, imberb, nud. Poziția lui este statică, capul îl are aplecat. Fizionomia se distinge greu din cauza estompării detaliilor, iar corpul prezintă urme de martelare. Pe cap poartă specificul coif *attic* cu panasă înalt, de sub care iese părul cârlionțat. Brațul drept îl ține ridicat lateral, probabil aici existînd lancea, care s-a rupt. Ca similitudini artistice citez micile lucrări toreutice de la *Carnuntum*¹⁵, Egipt¹⁶ sau Dijon¹⁷. Este un exemplu tipic de artă provincială, sugerată de schematismul ei. Datare: secolele II—III.

¹⁵ R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 54, nr. 45, pl. 29/45.

¹⁶ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 181, nr. 9.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, IV, p. 106, nr. 7.

4. *Minerva*

g. Figurină din Transilvania (fig. 7). Dimensiuni: înălțimea 7,3 cm, lățimea 4 cm, înălțimea feței 0,8 cm. Este bine păstrată. Pe suprafață prezintă urme de vopsea albastră și miniu. Nr. de inventar 4292.

Zeița înțelepciunii are pe cap coiful cu vizieră, de sub care părul bogat cade pe spate, fiind înveșmântată într-o armură decorată cu motive în volute, pavăza terminată în lambrechiiuri. Coapsele îi sînt acoperite de o piesă vestimentară pînă la genunchi, cu franjuri triunghiulare, de sub care se zărește *tunica*, pînă la pămînt. Încălțămîntea are vîrfurile arcuite, în genul unor saboți. Personajul este surprins în momentul de suspensie, după alergare, premergător aruncării sulitei, poziția corpului definind această mișcare: piciorul drept întins, tras înapoi, stîngul, ușor ridicat, în balans, pieptul înainte, capul puțin înclinat spre spate, brațul stîng îndoit ridicat (aici în căușul perforat al palmei se găsea arma, astăzi dispărută), celălalt atîrnă. Acest bronz se aseamănă cu cîteva piese ale genului, cum sînt, de exemplu, figurinele de la Lyon¹⁸, Autun¹⁹ etc. Datarea ei, în secolul al II-lea e.n., s-a făcut după criterii privind detaliile destul de îngrijite ale confecționării.

5. *Aesculapius*

b. Figurină descoperită în Transilvania, fără nici o altă precizare (fig. 8). Dimensiuni: înălțimea 9 cm, lățimea maximă 5,4 cm, înălțimea feței 1,3 cm. Piesa este bine păstrată, dar suprafața ei a fost șlefuită, din care motiv amănuntele corpului și cele vestimentare se disting cu destulă greutate. Nr. de inventar IN. 2220.

Zeul medicinei apare sub ipostaza cunoscută, bărbos, cu părul strîns rului în jurul capului, bustul gol, înveșmîntat cu o mantie, petrecută peste umărul stîng, care atîrnă peste brațul respectiv, fiind îndoită în față și lungă pînă la pămînt, de sub care ies vîrfurile picioarelor. Centrul de greutate este pe piciorul drept, celălalt ușor îndoit și adus în față. Brațul drept, cu pumnul strîns, este depărtat lateral, cel stîng adus în spate și în a cărui mîină ține un obiect greu de precizat (sul de papirus?). Tipologic, statueta se înscrie în gama obișnuită de reprezentări din care fac parte bronzurile de la Cracovia²⁰, Reims²¹ ș.a. Deși detaliile sînt șterse, aerul elegant pe care îl conferă această figurină permite o datare a ei în secolul al II-lea e.n.

6. *Genius*

i. Statuetă descoperită la Stremț (jud. Alba, fig. 9). Dimensiuni: înălțimea 8,2 cm, lățimea maximă 3,5 cm, înălțimea feței 1,2 cm. Este destul de bine păstrată, lipsind doar laba piciorului drept și aripioara de pe umărul stîng al personajului. Nr. de inventar 4231.

Divinitatea este înfățișată sub figura unui copil, constatare întărită și de prezența moșului²² cu care este prins părul lung pe creștet. Ocrotitorul fami-

¹⁸ Idem, *op. cit.*, IV, p. 168, nr. 10.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, IV, p. 169, nr. 8.

²⁰ Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 35, nr. 2.

²¹ *Ibidem*, nr. 3.

²² Moșul este caracteristic numai pentru copii în unele reprezentări ale artei antice (cf. E. Pottier, M. Albert, E. Saglio, în *DA*, I, 2, p. 1358, fig. 1809).

Fig. 8 — Aesculapius (Transilvania).

Fig. 9 — Genius (Stremț).

Fig. 10 — Genius (Turda).

liei este nud, avînd centrul de greutate pe piciorul drept întins. Capul este ușor spre dreapta, parcă privind la mîna ridicată, în al cărei căuș ținea un atribut (*rhyton*, făclie), astăzi pierdut. Brațul stîng, cu palma întinsă și degetele lipite, atîrnă. Statueta ar putea indica și pe *Somnus-Hypnos* (?), așa cum apare el în unele reprezentări ale artei antice, ca, bunăoară, bronzurile descoperite în Serbia (locul de proveniență necunoscut)²³, Borak²⁴ și Karatas²⁵. Execuția artistică suferă datorită superficialității ei (remarca se referă, în special, la brațele și mîinile prea lungi). Datare: secolele II—III.

j. Figurină provenită de la Turda (fig. 10). Dimensiuni: înălțimea 12 cm, lățimea maximă 6,8 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Se conservă destul de bine,

²³ M. Velickovic, *op. cit.*, p. 156—157, nr. 78.

²⁴ Idem, *op. cit.*, p. 157, nr. 79.

²⁵ *Ibidem*, nr. 80.

în afara labei piciorului stîng și a vîrfului aripei drepte de pe spatele personajului, care s-au distrus. Nr. de inventar I. 4934²⁶.

Geniul ocrotitor este prezentat tînăr, liber, nud, într-o vioaie mișcare de dans sau de alergare. Piciorul drept este întins (aici se află centrul de greutate), celălalt este adus mult înapoi și îndoit. Bustul, împreună cu capul, este lăsat pe spate, brațul drept fiind înaintea, celălalt relaxat, înapoi. Aripile lungi de pe umeri sînt strînse. Fizionomia este destul de ștearsă, totuși se disting ochii mari, nasul puternic și gura largă. Pe creștet, peste părul lung, strîns, acoperind urechile și sugerat prin incizii, poartă o diademă semicirculară, ornamentată prin linii radiale. În căușele mîinilor divinitatea ținea cîte un atribut, astăzi dispărute ambele. În arta antică se cunosc numeroase reprezentări de genii, mai toate muzeele, fie din țară, fie din străinătate, păstrează în colecțiile lor multe figurine ale genului. Faptul este perfect explicabil, cunoscîndu-se marea popularitate de care se bucurau aceste divinități ocrotitoare ale persoanelor, decedaților, căminului familial, proprietății etc. Execuția artistică este mediocră, statueta purtînd accentuate amprente provinciale. Datate: secolele II—III.

II. PERSONAJE NEIDENTIFICATE

7. *Eros sau copil*

k. Statuetă găsită la Sînmărtinu de Cîmpie (jud. Mureș, fig. 11). Dimensiuni: înălțimea 8 cm, lățimea maximă 4 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Figurinei îi lipsesc antebrațul drept și mîna stîngă. Nr. de inventar 4227.

Piesa, înfățișînd fie pe Eros, fie un copil mic, impresionează prin calitatea execuției. Personajul, amintind de acei *putti* ai artei renaștentiste, este surprins într-o poziție șezîndă și aplecată spre stînga, sprijinit de brațul stîng. Înfațișarea corpului este moletă, capul rotund, ochii mari cu pupilele reliefate prin două protuberanțe, obrații bucălați, gura deschisă, părul scurt, cîrlionțat și urechile mici. Formele pline ale acestuia se remarcă la piept, pîntece, pulpe, fiind sugerată prin linii adînci moliciunea părților anatomice. Figura este îndreptată spre privitor, piciorul drept întins, celălalt îndoit în unghi drept și tras lîngă trup. Această remarcabilă creație artistică, pe care o consider un produs de import, are o foarte bună asemănare cu un bronz păstrat la Torino²⁷. Ea se încadrează cronologic mijlocului secolului al II-lea e.n.

8. *Personaje înfățișînd efebi*

l. Statuetă descoperită la Moigrad (jud. Sălaj, fig. 12). Dimensiuni: înălțimea 6,8 cm, lățimea maximă 3,5 cm, înălțimea feței 1 cm. Antebrațul drept, mîna stîngă și partea inferioară a ambelor picioare s-au rupt. Nr. de inventar II. 1149.

Este înfățișat un tînăr imberb, nud, purtînd o hlamidă în falduri, aruncată pe umărul stîng și care atîrnă de-a lungul corpului. Capul are trăsături fine, irisul ochilor este punctat, părul lung, cu cărare la mijloc, strîns într-un rulou împletit, ce îi acoperă pavilioanele urechilor. Personajul pri-

²⁶ La numărul respectiv din registrul de inventar al Muzeului de istorie al Transilvaniei piesa figurează greșit, ca înfățișînd un Silenus.

²⁷ S. Reinach, *RépStat.* II, 2, p. 452, nr. 2.

Fig. 11 — Eros sau copil (Sînmărtinu de Cîmpie).

Fig. 12 — Efeb (Moigrad).

vește ușor spre stînga. Picioarul drept este întins, celălalt, peste care se petrece partea inferioară a mantiei, fiind ridicat, cu genunchiul îndoit; brațul drept atîrnă, cel stîng, cu cotul îndoit, în sus. Lipsa atributelor împiedică precizarea celui înfățișat. Poziția, oarecum asemănătoare, a acestei piese cu a altor reprezentări sculpturale, ca, de exemplu, cea de la Atena²⁸ sau un bronz de la Sofia²⁹, nu clarifică nici ea identitatea personajului. Pentru astfel de statuete lucrările de specialitate vorbesc doar de „oameni”³⁰. Tratarea artistică a figurinei este reușită, fapt care mă determină să o plasez în secolul al II-lea e.n.

m. Statuetă provenită de la Sînpetru de Cîmpie (jud. Mureș, fig. 13). Dimensiuni: înălțimea 11,5 cm, lățimea 4,3 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Sînt distruse brațele și laba piciorului stîng. Pe toată suprafața figurinei se observă urme de aurire. Nr. de inventar IN. 2195.

Nici acest personaj nu poate fi identificat, iar ipostaza în care a fost surprins este curioasă, amintind poate de o poziție călare (capul întors spre stînga, picioarele desfăcute și îndoite, brațul drept ridicat, celălalt în jos, parcă sugerînd ținerea hăturilor în mîini). Piese asemănătoare s-au descoperit multe în R. P. Bulgaria, la Sliven³¹, Klimentovo³², Brestovec³³ ș.a. și care îl identifică pe Apollo în chip de „Cavaler trac”³⁴. La acest personaj se mai remarcă părul aranjat în rulou în jurul capului și *palla* petrecută peste umărul stîng, ce îi acoperă parțial pieptul în diagonală și pîntecele. Confecționarea suferă de un oarecare schematism. Dată: secolele II—III.

9. Personaj înveșmîntat

n. Figurină descoperită în Transilvania, cu locul de proveniență incert (fig. 14). Dimensiuni: înălțimea 8,3 cm, lățimea maximă 3 cm, înălțimea feței 1,3 cm. Statueta este destul de bine păstrată, lipsindu-i doar brațul drept. Partea inferioară a fost fracturată, apoi restaurată. Nr. de inventar 4290.

Sculptura înfățișează un personaj masculin, în poziție statică, cu centrul de greutate pe piciorul stîng întins, celălalt relaxat și puțin depărtat. Brațul stîng atîrnă, celălalt braț, deși rupt, se poate observa că era ridicat la înălțimea umărului. Fața are trăsături fine, cel reprezentat poartă o mică barbă și părul tuns scurt, în şuvițe. Este îmbrăcat într-un veșmînt lung pînă la pămînt, de sub care ies labelle picioarelor. Această piesă vestimentară are o glugă ridicată care îmbracă ceafa personajului, fiind decorată în partea inferioară cu franjuri triunghiulare. Peste umărul stîng, prinsă cu o fibulă rotundă, se zărește o pelerină strînsă sul și care încolăcește trupul, în diagonală peste piept, spate, pîntece, și atîrnă, prinsă cu mîna, de-a lungul părții stîngi a corpului. Identificarea celui înfățișat nu s-a putut face, iar vestimentația lui (în special gluga) pare a fi inedită. În arta romană apar o sumedenie de personaje înveșmîntate, dar fără o precizare iconografică. Ele sînt prezen-

²⁸ Idem, *op. cit.*, IV, p. 368, nr. 2.

²⁹ Idem, *op. cit.*, III, p. 183, nr. 6.

³⁰ Vezi notele 28—29.

³¹ L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 42, nr. 17, fig. 17.

³² Idem, *op. cit.*, p. 43, nr. 19, fig. 19.

³³ *Ibidem*, nr. 21, fig. 21.

³⁴ Vezi notele 31—33.

Fig. 13 — Efeb (Sinpetru de Cimpie).

Fig. 14 — Personaj înveșmîntat (Transilvania).

tate sub denumirea generală și vagă de „oameni togați, drapați, preoți, genii“, cum, bunăoară, sînt reprezentările din colecțiile De Clercq³⁵, Briot³⁶ sau un bronz din R. F. Germania, cu locul de descoperire necunoscut³⁷. Părul tăiat scurt și pieptănat în direcția creșterii sale naturale se conformează modei soldățești purtată la jumătatea secolului al III-lea e.n.³⁸, fiind un indiciu de datare a piesei, deși aerul elegant pe care îl degajă ar pleda, mai degrabă, pentru o încadrare cronologică în veacul anterior.

Cele cîteva piese descrise și interpretate în rîndurile de față au avut intenția, sub formă de mic repertoriu, să atragă încă o dată atenția asupra inepuizabilului număr și a valorilor unor piese antice ce se înscriu în bogatul patrimoniu cultural provincial al Daciei romane.

CONSTANTIN POP

STATUETTES ROMAINES DE BRONZE, DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

On décrit et on interprète un nombre de 14 statuettes romaines de bronze découvertes dans des différents points de Transylvanie, qui sont conservées dans le Musée d'histoire de la Transylvanie. Elles sont: trois Venères (fig. 1—3), deux Mercurius (fig. 4—5), Mars (fig. 6), Minerva (fig. 7), Aesculapius (fig. 8), deux *genius* (fig. 9—10). Eros ou enfant (fig. 11), deux personnages représentant des ephèbes (fig. 12—13) et un personnage vêtu (fig. 14).

³⁵ S. Reinach, *RépStat*, IV, p. 311, nr. 1.

³⁶ Idem, *op. cit.*, III, p. 177, nr. 7.

³⁷ H. Menzel, *Rheinisches Landesmuseum Bonn. Römische Bronzen*, Düsseldorf, 1969, p. 64, nr. 43.

³⁸ O. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 82 și nota 5.

ASPECTE ALE ARTEI PROVINCIALE ROMANE LA GILĂU

Antichitățile romane din raza comunei Gilău au atras atenția cercetătorilor încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Reluarea săpăturilor sistematice în zona castrului din localitate în anul 1976 a adus o serie de noi date¹, care impun o revalorificare a cunoștințelor anterioare. Articolul de față își propune discutarea unor aspecte legate de monumentele sculpturale descoperite în castrul *Alei Siliana* sau în zona acestuia. O asemenea încercare urmează unui prim demers întreprins în acest sens, foarte recent, de M. Rusu pe baza datelor cunoscute anterior anului 1976². Înainte însă de a trece la descrierea și analiza pieselor care fac obiectul studiului de față, dorim să facem câteva precizări relativ la proveniența monumentelor sculpturale în discuție.

Piese inedită din repertoriul nostru au fost scoase la iveală în decursul săpăturilor din anii 1976—1979, fiind, de altfel, singurele monumente despre care există indicații certe referitor la condițiile de descoperire. Majoritatea monumentelor din colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei sînt donația bisericii catolice din Gilău, restul fiind achiziționate din raza comunei. Prezența unor atare monumente este semnalată încă din anul 1863 de către K. Torma, care publică câteva inscripții funerare, nefăcînd însă suficiente precizări referitor la piesele sculpturale³. Probabil indus în eroare, ca mulți alții, de existența în Gilău a unui castel medieval ce domina vîrful de pînten din centrul comunei, ascunzînd unor priviri mai puțin atente valurile de pămînt ale castrului roman și neglijînd adevărata semnificație a descoperirilor epigrafice de la Gilău, el va plasa castrul *Alei Siliana* în hotarul comunei Suceag, pe malul drept al Căpușului. Cu această ocazie Torma semnalează o gamă variată de monumente sculpturale, arhitectonice și epigrafice ieșite la iveală la nord de rîul Căpuș, în punctul numit în secolul trecut „Veresmart”

¹ D. Isac, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 163—170; idem, *A New Military Diploma from Gilău*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 69—73; idem, *Monede postaueliene de la Gilău*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 251—254; idem, *Ala Siliana c.R. torquata et armillata în Dacia*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 39—67; D. Isac — Al. Diaconescu — C. Opreanu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976—1979*, în *Potaissa*, II, 1980 (sub tipar).

² M. Rusu, *Castrul roman de la Gilău*, în *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979, p. 153—191.

³ K. Torma, *Adalék észak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához*, în *A.M. Tudom. Akadémia Évkönyvei*, XI, II drb., Pest, 1863 (1864), p. 7: „E várhegytől délnyugotra, a hegy-láncz Gyaluval szemben, s már ennek határán lévő lejtősségén, az úgynevezett *Veresmart-ban* tavaszi vizmosások alkalmával koronként több becses régiséget találunk. Gyaluban több innen került érdekes domborvésetű római emlékek, oszlopok, oszlop-fők, és talpok stb. láthatók”.

(„Rîpa Roșie“). Cît privește semnificația acestor descoperiri fortuite, K. Torma se gîdea la un atelier de pietrări care să deservească „castrul“ de la Suceag, îndoindu-se, datorită distanței, că ar putea fi vorba despre necropola aceluiași presupus castru⁴. În timp ce monumentele semnalate de Torma au un caracter variat, piesele repertoriului nostru sînt, cu o singură excepție, de caracter funerar, încît ne putem întreba pe drept cuvînt dacă acestea corespund, cel puțin în parte, cu monumentele semnalate în 1863. Faptul că o parte din inscripțiile publicate de Torma s-au pierdut nu exclude ipoteza ca și alte piese semnalate de el atunci să fi avut o soartă similară⁵. De altfel, astăzi localizarea cu precizie a punctului numit „Veresmart“ („Rîpa Roșie“) este dificilă, întrucît localnicii folosesc acest nume pentru a desemna întreg malul pîrîului Căpuș, între Gilău și Căpuș, datorită culorii specifice a solului, conferită de oxizii de fier din componența acestuia. Avînd în vedere nesiguranța datelor referitoare la această localizare, am făcut abstracție de punctul „Veresmart“ în discutarea pieselor din Gilău. Deși M. Rusu în recentul său studiu exprima la un moment dat aceleași îndoieli, în același context revine, considerînd că piesele achiziționate de Muzeul de Istorie al Transilvaniei provin de la „Veresmart“, și întrucît acestea au un caracter funerar, plasează în acest punct cimitirul castrului. Trebuie însă făcută precizarea potrivit căreia monumentele semnalate de K. Torma ca provenind de la „Veresmart“ nu sînt exclusiv funerare, fapt pentru care considerăm că nu există deocamdată suficiente argumente pentru identificarea în acest loc a cimitirului castrului. Ca o simplă ipoteză, putem considera, eventual, că piesele donate de biserica catolică din Gilău, care au un caracter exclusiv funerar, nu sînt identice cu monumentele văzute de K. Torma (în mare parte pierdute azi) și, în consecință, ar putea proveni din zona bisericii. Amintim cu această ocazie că biserica respectivă se găsește la baza promontoriului pe care este așezat castrul, în zona unde probabil *via praetoria* se unea cu drumul Napoca—Gilău și unde este, mai curînd, de presupus o zonă sepulcrală.

În vederea analizei aspectelor artei provinciale romane ilustrate de monumentele sculpturale de la Gilău vom proceda la o descriere și discutare prealabilă a fiecărei piese în parte.

1. *Medalion funerar lucrat aparte*⁶; 120×68×23 cm; calcar; stare de conservare destul de bună; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. IN. 1322 (donăția bisericii catolice din Gilău); fig. 1.

Piesa reprezintă un monument din categoria medalioanelor lucrate aparte, cu nișa cochiliformă. În medalion sînt reprezentate busturile unui cuplu. În dreapta, bărbatul poartă o *tunica* tăiată rotund la gît și un *sagum* prins de

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 7: „A Veresmart oldalában igen jó minőségű vereslő csigamészkövet fejtenek ma is, s ebből következtetni lehet, hogy a rómaiaknak e helyen a szucsági vár oltalma alatt hihetőleg kőfaragó műhelyei léteztek. Hogy tán a telep necropolisra feküdt volna itt, a várnak e helytől való távolsága miatt alig lehet gondolni“.

⁵ Una din piesele care ar putea proveni din punctul „Veresmart“ este o bază de coloană pe care am identificat-o și am putut-o recupera din curtea lui Bulboacă Daniel din Gilău, nr. 604. În schimb, piesele nr. 11 și 12, semnalate de M. Rusu, *op. cit.*, p. 186, ca aflîndu-se în curtea Bisericii ortodoxe din Gilău, au dispărut între timp.

⁶ C. Pop — I. Al. Aldea — I. Chifor — V. Lucăcel, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 415 sq., nr. 8, fig. 5; C. Pop — V. Moga — I. Al. Aldea, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 509, nr. 27; cf. D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 329, nr. 13, nota nr. 1.

Fig. 1 — Medalion lucrat aparte.

umărul drept cu o fibulă rotundă. Părul său este foarte schematic redat printr-un șir de striuri paralele. În stînga, femeia poartă o *tunica* și probabil o *palla* deasupra. Cutele acesteia sînt foarte îngrijit redate, dar totodată extrem de stilizate. Ea are o coafură simplă, cu cărare la mijloc și părul strîns la spate. Nișa este foarte aplatizată, lipsind nervurile cochiliei. Medalionul este decorat pe margine cu o *corona* de frunze de lauri, lipsită de obișnuita *taenia*, dar ornată cu patru rozete. Acest ultim element este executat cu deosebită gijă, într-un relief destul de pronunțat. La partea superioară a piesei se găsește un con de pin, fără solzi, înalt de 36 cm, iar la partea inferioară, sculptat de asemenea din același bloc, se află ciotul piciorului de implantare. Piesa a fost în întregime vopsită cu un miniu roșu-portocaliu.

În Dacia Porolissensis sînt cunoscute încă trei medalioane cu nișa cochiliformă⁷. Toate au nervurile cochiliei puternic profilate, fiind de inspirație

⁷ C. Pop — V. Moga — I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 509, nr. 24, 28, 30.

Fig. 2 — Medalion lucrat aparte.

nord-italica și databile în prima jumătate a secolului al II-lea⁸. Piesa de la Gilău este mai îndepărtată însă de modelul original. Execuția, deși schematică, este foarte îngrijită și ne face să punem stilizarea accentuată a tipului de bază nu pe lipsa de exactitate și atenție a artizanului, ci, mai degrabă, pe seama realizării piesei la o dată ulterioară celor similare ei, acest fapt învederînd un stagiul în provincie a modelului cu nișă cochiliformă. Astfel, înclinăm să datăm piesa în a doua jumătate a secolului al II-lea, cînd deja medalionul pare a fi ieșit din modă. (La Potaissa, de exemplu, unde materialul se datează mai ales începînd abia cu a doua jumătate a secolului II, nu există deocamdată nici un fel de medalion lucrat aparte, deși predilecția medalului militar pentru un atare gen de monumente este recunoscută).

2. *Medalion funerar lucrat aparte*⁹; 72×66×25 cm; calcar; starea de conservare proastă, spart la partea superioară și inferioară; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. I. 6908; fig. 2.

Într-o nișă simplă sînt reprezentate două personaje în bust, un bărbat la dreapta și o femeie la stînga. Veșmintele sînt rediate prin cîteva incizii dezordonate și nefirești. Părul bărbatului este sugerat printr-o serie de striuri paralele, în timp ce urechile personajelor sînt deformate. Fețele au fost puterice

⁸ L. Țeposu-Marinescu, *Monumente funerare romane din Dacia Superior* (Teză de doctorat), București, 1977, p. 34 sq.

⁹ A. Schober, în *Dolg*, II, 1911, p. 276, fig. 2; Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1932, p. 128, nr. 88; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 329, nr. 12; C. Pop — V. Moga — I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 509, nr. 26.

corodate, încât abia se mai disting contururile ochilor sau nasul. În plus, ulterior, figurile au fost mutilate prin practicarea unor orificii rotunde în dreptul ochilor și gurii. Medalionul este ornat cu o *corona* de lauri, legată cu o *taenia*, vizibilă mai ales în partea inferioară a piesei. Pe anumite porțiuni monumentul mai păstrează urmele vopsirii cu roșu. Piesa aparține tipului de medalion lucrat aparte, cu fundalul nișei neted, monument de origine norico-pannonică și care mai apare în Dacia Porolissensis la Mihai Viteazu, Ilișua și Porolissum¹⁰, putându-se eventual stabili aici o legătură între prezența acestui tip la Gilău și venirea *Alei Siliiana* din Pannonia. După tipul de monument, această piesă, destul de rudimentară, se poate data în secolul II e.n.

3 *Stelă funerară* cu inscripție¹¹; 135×94×21 cm; calcar; stare de conservare precară, spartă la partea superioară; „Veresmart”; MuzIstTrans, inv. IN. 1324 (donația bisericii catolice din Gilău); fig. 3.

În partea superioară a piesei se mai poate distinge o porțiune din *corona* care orna medalionul cu portretele defuncților. Acest motiv apare des în zona norico-pannonică, fiind preferat, se pare, de cercurile militare¹². După gentiliciul titularilor inscripției, precum și după forma literelor piesa poate fi datată la mijlocul secolului al II-lea e.n.

4. *Stelă funerară* cu inscripție¹³; 155×89,5×23 cm; calcar; fragmentară, spartă la partea superioară și în colțul din dreapta jos; stare de conservare bună, atât cât se păstrează; „Veresmart”; MuzIstTrans, inv. I. 6911; fig. 4.

Piesa aparține unei stele cu nișa rectangulară. Partea superioară a monumentului lipsind, este greu de precizat dacă câmpul reliefului nu fusese cumva divizat în două registre. Gr. Florescu o publică fără colțul din stînga sus, lipit ulterior. În câmpul reliefului este redată scena banchetului funebru. Pe

Fig. 3 — Stelă cu inscripție.

¹⁰ Șt. Dănilă, în *ActaMN*, X, 1973, p. 605—609; C. Pop — V. Moga — I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 510, nr. 29; N. Gudea — V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 41, nr. 135.

¹¹ CIL III, 846=7650; D. Isac, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 60 sq., nr. 3, fig. 6—6 a.

¹² A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, p. 169 sq.

¹³ CIL III, 847 a=7651; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 86, nr. 14, fig. 12; D. Isac, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 62, nr. 5, fig. 7.

Fig. 4 — Stela lui Aur. Carinus.

precum și unul din picioarele acesteia rămas intact la baza *mensei tripes*. În spațiul inițial proiectat pentru această reprezentare se pare că artistul s-a decis (poate la intervenția cumpărătorului) să introducă un *camillus*. Dimensiunile sale sînt normale, dar neîncăpînd în cadru el este redat doar în bust, ținînd cu mîna stîngă un ulcior. L. Bianchi, considerînd că personajul ar fi în întregime redat, apreciază drept „caricatural” dimensiunile sale¹⁴. În realitate, liniile trasate pe relief probează unele ezitări ale lapidului. Dealtfel, acesta a omis să mai redea picioarele de la *klinē*. Relieful, foarte plat, era mai adîncit în zona capetelor personajelor, autorul lui acuzînd o oarecare stîngăcie și inexactitate în execuție. Piesa păstrează aproape pe toată suprafața vopseaua roșie, inițială. Stela a aparținut lui Aurelius Carinus, *cornicularius* în *Ala Siliiana*. Avînd în vedere unele inexactități în grafia inscripției, ca și gentiliciul defunctului, piesa se poate data în secolul III e.n.

klinē se găsesc patru personaje masculine, îmbrăcate cu cîte o *tunica manicata*. Cel din dreapta, mai mare decît celelalte trei, ține în mîna stîngă o cupă. Restul personajelor, probabil băieți judecînd după dimensiuni, țin cîte o cupă în mîna dreaptă. Pe umărul stîng al băiatului din dreapta se vede mîna bărbatului. Simetric, de o parte și de alta a *mensei tripes*, pe două *kathedrae*, se găsesc alte două personaje. În stînga este redată o femeie cu o *tunica* lungă, cu părul pieptănat simplu, peste cap și strîns la spate, iar la gît cu un colier. În timp ce mîna stîngă o are adusă la piept, cu dreapta ține un *thyton* care se termină într-un cap uman. Pe *kathedra* din dreapta stă un personaj îmbrăcat ca și cele masculine și care ține în mîna stîngă o cupă. Mîinile personajelor cu cupă sînt redade extrem de schematic, asemenea unor clești. Putem presupune că, inițial, artistul a intenționat să sculpteze pe *kathedra* din dreapta tot un personaj feminin, ca în stînga, întrucît și astăzi se mai poate distinge conturul membrelor inferioare ale femeii cu *tunica* lungă,

¹⁴ L. Bianchi, în *Apulum*, XII, 1974, p. 175 sq., fig. 8.

Fig. 5 — Stelă anepigrafă.

5. *Stelă funerară*¹⁵; 122×87×25 cm; calcar; spartă la părțile superioare și inferioare; stare de conservare bună, restaurată; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. I. 6909; fig. 5.

Piesa aparține unei stеле cu nișa rectangulară și câmpul reliefului divizat în două registre. În partea ei superioară se mai poate distinge o porțiune a acroterelor care încadrau frontonul. În câmpul reliefului, în registrul superior, este redată scena banchetului funebru. De o parte și de alta a unei mese cu un singur picior și cu o tăblie patrulateră redată de sus, pe care alimentele, confuz schițate, nu pot fi individualizate, sînt înfățișate două personaje feminine, fiecare pe cîte o *kathedra*. Îmbrăcămintea este greu de distins, așa încît nu se poate preciza dacă ele poartă doar o *tunica* lungă sau au și o *palla* deasupra. În mîna dreaptă și, respectiv, în stînga țin cîte un *rhyton*. Deasupra mesei, plasate pe o *klinē* neconturată de fapt, se află busturile la fel de schematic redată a două personaje. Mîinile în care, în mod normal, trebuiau să țină cupele, lipsesc de astă dată. Personajul din dreapta pare a avea aceeași coafură, cu cărare la mijloc, asemenea femeilor de pe *kathe-*

¹⁵ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 88, nr. 18, fig. 15.

drae și pare deci a fi tot de sex feminin. Capul celui alt personaj de pe *kliné* este foarte corodat.

În registrul inferior este redat un călăreț mergînd la pas spre dreapta, cu o *tunica* și un *sagum* ce flutură la spate, și în fața căruia apare un *calo* într-o tunică scurtă, ținînd în dreapta, probabil, o lance, iar în stînga ridicată un obiect greu de identificat. Întreaga execuție este foarte rudimentară și schematică, neglijînd detaliile.

Cîmpul inscripției a rămas anepigraf, deși a fost liniat. Probabil că piesa produsă nu a mai fost comercializată. Ea este vopsită cu miniu roșu, păstrat pe toată suprafața monumentului, fapt care ne-a îndemnat să conchidem că piesa, în realitate, este foarte bine conservată, neclaritatea scenelor nedatorîndu-se în nici un caz acțiunii corozive a agenților externi. Monumentul este neterminat, în măsura în care nu are inscripție, vopsirea sa completă indicînd însă faptul că relieful a fost considerat ca și finit. Lucrarea pare a fi foarte tîrzie. În primul rînd tipul de stelă cu nișa rectangulară și cîmpul reliefului divizat în două registre, cu iconografie vecină pereților posteriori de ediculă, este o variantă tîrzie¹⁶. Același lucru se poate afirma pentru scena banchetului funebru cu mai multe personaje pe *kliné*, care a servit de model artizanului piesei în discuție. Acesta însă a operat o serie de simplificări ale tipului de bază: *kliné* nu mai este nici măcar schițată, mîinile personajelor de pe ea, redată în toate celelalte reprezentări ale scenei, lipsesc aici. Stîngăcia și schematicismul execuției este dublat de o simetrie exagerată a compoziției. Această piesă neterminată, datorită lipsei inscripției, poate fi datată în secolul III e.n., pîrînd a fi, de altfel, cel mai tîrziu monument provenit din Gilău.

6. *Stelă funerară* fragmentară; 65×60×18 cm; calcar; stare de conservare mediocră; descoperită în castru (1979) pe *via praetoria*, între dărîmăturile provenite de la o baracă de piatră; MuzIstTrans, inv. V. 26.753; fig. 6.

Avînd în vedere grosimea piesei (18 cm), nu este exclus ca ea să fi fost un perete posterior de ediculă și nu neapărat o stelă. Fragmentul înfățișează scena banchetului funebru. În stînga este reprezentată o femeie îmbrăcată cu o *tunica* lungă, prinsă sub piept cu un cordon, și așezată pe o *kathedra* pe a cărei parte laterală se disting cîteva incizii sugerînd structura sa lemnoasă. În mîna dreaptă, redată sub forma unui „clește”, are un *rhyton*. De remarcat gîtul îngroșat și capul supradimensionat, cu niște ochi triunghiulari foarte apropiați. Părul femeii este coafat în bucle. Este mai greu de precizat dacă în urechi poartă cercei rotunzi sau acestea sînt deformat redată, asemenea celor din piesa nr. 2. În dreapta, pe o *kliné* din care se poate distinge salteaua groasă, s-a mai păstrat partea inferioară a unui personaj, care ține în mîna stîngă, redată în aceeași manieră de „clește”, semnalată și la piesa nr. 4, un pahar. De remarcat modalitatea neglijentă de redare a cutelor tunicii acestui personaj. Cele două figuri păstrate sînt extrem de înghesuite. Foarte probabil pe *kliné* se găseau mai multe personaje, asemenea piesei nr. 4, cu care monumentul de față prezintă anumite similitudini. Avînd în vedere acest fapt, el poate fi datat tot în secolul III, asemenea majorității scenelor de banchet funebru cu mai multe personaje pe *kliné*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 145

Fig. 6 - Fragment de stelă.

7. *Perete posterior de ediculă*¹⁷; 145×65×15 cm; calcar; spartă în două bucăți reunite, stare de conservare bună; loc de descoperire neprecizat; încastrat în peretele nordic al bisericii catolice din Gilău; fig. 7.

Piesa a fost considerată o stelă neterminată, datorită lipsei inscripției. Descoperirea părții superioare în care s-au păstrat cele două orificii de fixare a pereților laterali înlătură însă orice dubiu în privința tipului de monument căruia i-a aparținut fragmentul. În câmpul reliefului este redată scena banchetului funerar. Pe *kliné* se găsește un bărbat înveșmântat cu o *tunica manicata* și un *sagum*. În mîna stîngă acesta ține o cupă prelungă, cu picior scurt.

¹⁷ A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișînd banchetul funebru*, în *AmD.* p. 41 sqq., fig. 1. Este publicat un fragment reprezentînd cea mai mare parte a reliefului; ulterior a fost „regăsită” sub altar și partea superioară, socotită de A. Bodor pierdută, astfel că în prezent monumentul reîntregit, se află încastrat în zidul nordic interior al bisericii catolice din Gilău, care a donat, de altfel, Muzeului de Istorie al Transilvaniei mai multe piese descoperite în comună.

Fig. 7 — Perete de ediculă.

În fața sa, pe o *kathedra*, este reprezentată figura unei femei, care poartă o tunică lungă, strînsă sub piept cu un cordon. Deasupra poartă o *palla* care-i acoperă și capul. În mîna dreaptă ține o *patera*. *Kathedra* pe care este așezat acest personaj pare a fi alcătuită din nuiele. În extremitatea stîngă a reliefului se află o *camilla*, care poartă o tunică lungă strînsă cu un cordon sub piept și care ține în mîna dreaptă un obiect prelung, probabil un *simpulum*. În centrul scenei, pe *mensa tripes*, sînt înfățișați, priviți de sus, un pește într-o tîpsie ovală și un *panis quadratus*. Pe partea superioară a monumentului recent „redescoperit” se disting capetele celor trei personaje, dintre care doar capul bărbatului s-a păstrat mai bine. Acesta are părul și barba scurt tunse, redată într-o manieră oarecum particulară, prin incizii mărunte efectuate cu o dală ascuțită. Dincolo de spătarul trapezoidal de la *klinē* se găsește un al patrulea personaj, care ține un *velum*. Se distinge capul acestuia, cu un păr lung pieptănat cu cărare la mijloc, precum și mîna dreaptă care ține draperia, stînga fiind actualmente ruptă. Din Dacia Porolissensis mai sînt cunoscute alte cîteva asemenea reprezentări. Este vorba despre stela lui Iulius Crescens de la Cășei¹⁸, partea superioară a unui perete posterior de *aedicula* cu reprezentarea a două asemenea personaje, păstrat la Muzeul de Istorie al Transilvaniei (inv. IN. 1590), precum și un fragment din Napoca sau Dej cu un personaj aproape identic cu cel de la Gilău, dar mult mai elegant executat¹⁹.

Peștele și *panis quadratus* redați pe *mensa tripes* l-au determinat pe A. Bodor să afirme că acest „monument funerar ar aparține vestigiilor creștine timpurii din Dacia”²⁰. De altfel, simboluri identice, asociate tot cu *patera*, se găsesc pe un fragment de stelă de la Potaissa²¹, precum și pe un perete de ediculă din Gherla²². Nu credem că există dovezi peremptorii pentru a califica toate aceste monumente drept creștine²³. Considerăm și noi că datele problemei creștinismului în Dacia romană înainte de a doua jumătate a secolului III nu s-au modificat de cînd C. Daicoviciu a afirmat inexistența acestuia²⁴. De altfel, este greu de conceput că într-o zonă în care cultura latină este absolut dominantă, unde mentalitatea occidentală este caracteristică esențială a romanității dacice, să se găsească trei monumente funerare aparținînd unei religii de limbă greacă și inaccesibilă latinofonilor pînă după mijlocul secolului III, cînd limba latină pătrunde în textele liturgice creștine²⁵.

Și acest perete posterior de ediculă a fost vopsit în antichitate cu miniu roșu-portocaliu, care actualmente se păstrează la cutele veșmintelor și în

¹⁸ Em. Panaitescu, în *ACMIT*, 1929, p. 332—337, fig. 8.

¹⁹ L. Teposu-Marinescu, *op. cit.*, p. 134, nr. 179.

²⁰ A. Bodor, *op. cit.*, p. 48 sq.

²¹ M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, 1972, p. 8, nr. 3, Pl. III/1.

²² O. Floca — W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în *BMI*, III, 1973, p. 24, nr. 70, fig. 88—89.

²³ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 143; cf. L. Bianchi, *op. cit.*, p. 181, care pune la îndoială pînă și valoarea simbolică a reprezentării.

²⁴ C. Daicoviciu, în *AI SC*, III, 1933—1935, p. 191 sqq.

²⁵ J. Carcopino, *Viața cotidiană în Roma la apogeul imperiului*, București, 1979, p. 148 și în special nota nr. 34.

Fig. 8 — Perete de ediculă, fragmentar.

părțile mai adâncite ale reliefului. Execuția piesei este foarte îngrijită. Din păcate nu deținem criterii ferme pentru o datare mai precisă a monumentului. Analogiile de la Potaissa²⁶ ar putea indica jumătatea secolului al II-lea ca termen după care ori ce datare este posibilă, pe durata epocii romane în Dacia.

8. *Perete lateral stîng de aediculă*²⁷; 79×62×10 cm; calcar; fragmentar, stare de conservare precară, lipit din două bucăți; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. IN. 1323 (V. 15810), donație a bisericii catolice din Gilău; fig. 8.

În partea stîngă a monumentului, pe cant, este redată o semicoloană terminată la partea superioară printr-o îngroșare „decorată” cu cîteva neregularități, sugerînd un capitel compozit, fapt care indică apartenența la un perete lateral stîng de ediculă.

Cîmpul reliefului, spart în două și cu lipsuri, este divizat printr-un chenar simplu în două registre rectangulare. În cel superior este reprezentat un călăreț mergînd la pas spre stînga. Scena este rudimentar tratată, personajul fiind parcă lipsit de gît și tors, iar tunica și probabil sagumul său fiind redată prin cîteva incizii paralele. Piciorul călărețului atîrnă mult sub crupa calului, fiind, de altfel, mai reușită execuția piciorului animalului, ridicat

²⁶ Vezi *supra*, nota nr. 21, precum și M. Jude — C. Pop, *op. cit.*, p. 11, nr. 12, Pl. VII/1.

²⁷ O. Floca — W. Wolski, *op. cit.*, p. 24, nr. 75, fig. 95.

majestuos în unghi drept. În registrul inferior se distinge, în partea stîngă a reliefului, bustul unui personaj masculin, iar la dreapta cel al unei femei, ambele fiind realizate la fel de rudimentar.

Figura călărețului în această ipostază apare aproape identic pe alți patru pereți laterali de *aedicula* din Dacia Porolissensis, provenind din Gherla, Potaissa și Sutor (2 exemplare)²⁸. O. Floca — W. Wolski consideră că această scenă l-ar reprezenta pe mortul eroizat²⁹, în timp ce Gr. Florescu o leagă de figura călărețului trac, oferind analogii pentru acest tip mai ales în zona celor două Moesii³⁰. I. I. Russu, considerînd că nu există elemente definitorii pentru ideea eroizării în chip de cavaler trac (șarpe, copac, altar), găsește acestui tip, pe drept cuvînt, analogii în provinciile vestice³¹. Pe aceeași poziție, a originii norico-pannonice a acestui motiv, se situa în 1968 și V. Vasiliev³². Probabil că scena în cauză este legată într-un fel sau altul și de profesia defunctului, reprezentările cu călăreți și uneori și cu *calo*, asemenea piesei nr. 5, fiind caracteristice gustului militarilor³³. De altfel, în Pannonia acest tip iconografic prezent la Gilău apare cu precădere în zona castrelor³⁴. De remarcat că piesa din Gilău păstrează pe toată suprafața sa urmele vopsirii cu miniu. Secolul II—III e.n.

9. *Perete lateral* drept de ediculă, fragmentar; 43 × 29 × 13 cm; calcar; stare de conservare mediocră; descoperit în stratul de dărîmături din *porta decumana* (1979); fig. 9.

Cantul este decorat cu vrejuri de viță de vie, din care se mai pot distinge două volute, precum și jumătatea inferioară a unei frunze. Fața interioară a fragmentului poartă urme fine de daltă zimțată. În partea superioară a peretelui se pot distinge două picioare. Dreptul este redat din profil, în timp ce stîngul este văzut de sus și din față, depășind nivelul celui alt picior. Poziția picioarelor este caracteristică pentru așa numiții *camilli* de pe pereții laterali de edicule, care sînt reprezentați cu întreaga greutate a corpului sprijinită pe un picior, într-un ușor contrapost, în timp ce celălalt membru este flexat. Acest tip iconografic apare aproape identic pe un număr de nu mai puțin de 6 pereți laterali de ediculă din Dacia Porolissensis (Aghireș, Cluj, Gîrbău, Ilișua și Sutor — 2 piese)³⁵. Evident, nu poate fi vorba despre un atelier comun, ci despre un model, o modă vehiculată chiar și dincolo de limitele Daciei Porolissensis³⁶.

10. *Perete lateral* drept de ediculă, fragmentar; 53 × 40 × 10 cm; calcar; stare de conservare precară, corodat pe fața interioară; găsit pe *via sagularis* de pe latura de vest (S. IV, 1976); fig. 10.

²⁸ *Ibidem*, p. 24, nr. 72, fig. 91; p. 18, nr. 46, fig. 60 și p. 27 sq., nr. 83, fig. 102.

²⁹ *Ibidem*, p. 35.

³⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 141.

³¹ I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 101, nr. 30, fig. 8.

³² V. Vasiliev, în *ActaMN*, V, 1968, p. 478.

³³ L. Bianchi, *op. cit.*, p. 175 sq.

³⁴ A. Schober, *op. cit.*, p. 62 sq. și 202.

³⁵ O. Floca — W. Wolski, *op. cit.*, p. 30, nr. 94, fig. 115; p. 22, nr. 63, fig. 78; p. 26, nr. 81, fig. 99; p. 26, nr. 82, fig. 101 și p. 27 sq., nr. 83, fig. 102.

³⁶ *Ibidem*, p. 10, nr. 7, fig. 10.

Fig. 9 — Fragment de perete de ediculă.

S-a păstrat jumătatea inferioară a peretelui. Pe cant se păstrează o coloană semiîngropată, cu fusul neted și cu baza schematic redată. Pe fața interioară, puternic corodată, pare a se distinge piciorul unui personaj, similar piesei nr. 9.

11. *Perete de ediculă*, fragment; $29 \times 23 \times 10$ cm; calcar; stare de conservare mediocră, cu urme de arsură; găsit, împreună cu nr. 9, în dărâmătura porții decumane; fig. 11.

Se distinge partea superioară a capului unui bărbat, cu părul redat prin incizii paralele și ochii bine profilați.

12. *Acoperiș de ediculă*³⁷; înălțimea totală 45 cm, lungimea fațadei 105 cm; lățimea 67 cm; calcar; stare de conservare mediocră, cu lipsuri la partea superioară; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. V. 2811; fig. 12.

³⁷ *Ibidem*, p. 24, nr. 76, fig. 96 (desen).

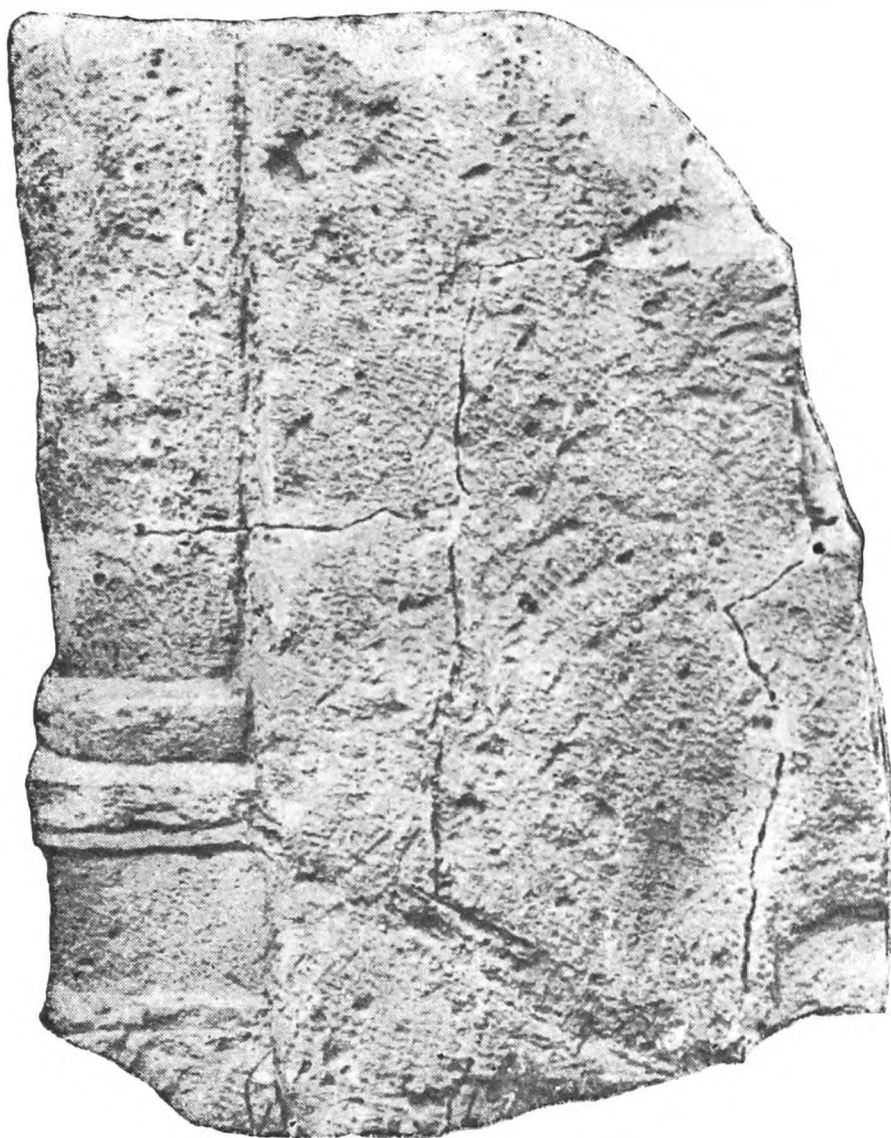

Fig. 10 — Fragment de perete de ediculă.

Monumentul reprezintă un acoperiș boltit de *aedicula*, de o formă mai simplificată, avînd cîteva analogii în Dacia³⁸. Fără a avea frontonul decorat, acoperișul prezintă ca acrotere doi lei culcați, mutilați la partea lor superioară. Deasupra boltii există două orificii dreptunghiulare în care se fixau conurile de pin în chip de coronamente, azi dispărute³⁹. Caracterul destul de îngrijit al lucrării este indicat de adîncimea și înclinația mulurilor părții inferioare. Piesa păstrează în porțiunile mai adîncite urmele vopselei roșii-portocalii cu care fusese acoperită inițial.

³⁸ *Ibidem*, p. 8, nr. 3—5.

³⁹ Cf. edicula întreagă de la Micia, *ibidem*, p. 5, fig. 1—1 a, 1 b.

Fig. 11 — Fragment de monument funerar (ediculă?).

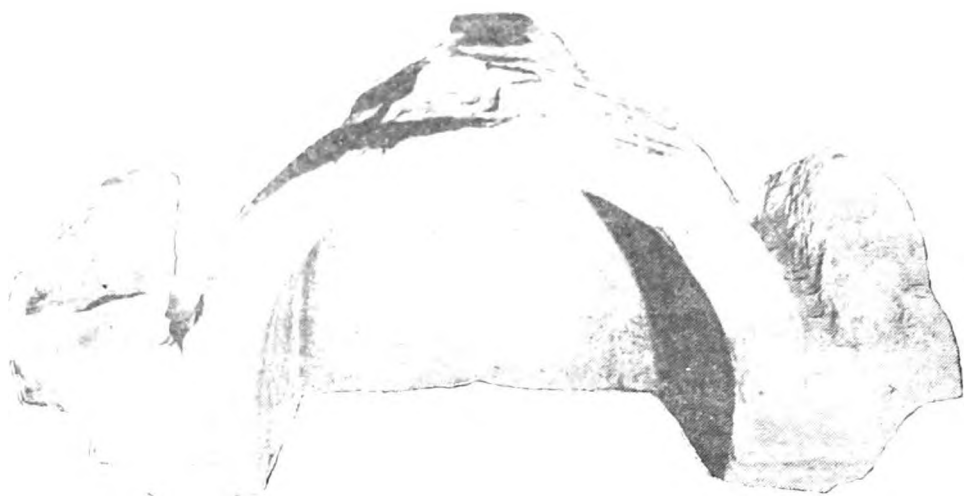

Fig. 12 — Acoperiș de ediculă.

Fig. 13 — Fragment de ediculă (?).

13. *Fragment de ediculă* (?); $26 \times 18 \times 13$ cm; calcar; stare de conservare precară; provine din dărâmăturile unei barăci de piatră din castru („clădirea A“, 1976); fig. 13.

Piesa, refolosită la construcția unei clădiri, reprezintă probabil un fragment dintr-un perete posterior de ediculă, judecând după lățimea sa. Se mai păstrează pieptul și umerii unui personaj care poartă o *tunica* tăiată drept la gât, iar deasupra o *palla* ale cărei cute sînt mai îngrijit redată.

14. *Leu funerar adosat*⁴⁰; $64 \times 56 \times 25$ cm; calcar; stare de conservare mediocră, fragmentar; loc de descoperire neprecizat; MuzIstTrans, inv. I. 6912; fig. 14.

Monumentul reprezintă un leu funerar din categoria leilor adosați, cu rol de coronament (?), în asociere cu un simbol funerar⁴¹. Animalul este redat spre stînga, cu labele din față adunate destul de nefiresc, remarcîndu-se inciziile lungi care reprezintă ghiarele. Capul felinei are un aspect destul de „umanizat“, ochii mari și migdalați cu contur dublu, gura din care iese o limbă ascuțită, încercînd să sugereze ferocitatea. Interesantă este maniera de interpretare a coamei: la partea superioară cîteva șanțuri puțin adînci, iar în jurul gîtului cîteva suvițe de păr în forma unor „pipe“. Lîngă laba posterioară a animalului se distinge vîrfurile ascuțite ale cozii.

M. Rusu, publicînd piesa, menționează „ca un fapt neobișnuit la lei funerar din Dacia, că cel de la Gilău poartă pe spate trupul unui bărbat din

⁴⁰ M. Rusu, *op. cit.*, p. 186, nr. 5.

⁴¹ D. Isac — V. Wollmann — I. P. Albu, în *Sargetia*, X, 1973, p. 141 sq.

Fig. 14 — Leu funerar asociat cu sfinx.

care se mai poate vedea doar capul și mina dreaptă, iar între mâini două rozete⁴². În starea actuală a piesei nu se mai poate distinge capul niciunui personaj. „Bărbatul” în cauză nu se găsește culcat pe spatele leului, ci este, de fapt, un simbol adosat acestuia. În dreapta, jos, se distinge o rozetă, dar cele două protuberanțe de deasupra ei sînt de fapt mamelele sfinxului cu care era asociat leul. Personajul respectiv este deci un sfinx, cu cîteva bune analogii în Dacia⁴³. Acest animal fantastic nu are, în cazul de față, între labe obișnuita mască, ci o rozetă. M. Renard consideră ca important aportul trupelor auxiliare în vehicularea acestui motiv de origine vestică⁴⁴. În cazul de față deci, originea panonică a alei *Siliana* ar putea fi un indiciu pentru apariția tocmai la Gilău a acestui tip de monument de origine vestică. Se remarcă și în cazul acestei piese urme de vopsire cu roșu. Datarea lui este mai greu de precizat.

15. *Relief votiv în formă de ediculă*⁴⁵; 91 × 63 × 25 cm; calcar; stare de conservare bună, spart la partea inferioară; loc de descoperire neprecizat⁴⁶; MuzIstTrans, inv. I. 6910; fig. 15.

⁴² M. Rusu, *op. cit.*, p. 186, nr. 5.

⁴³ M. Renard, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 273—305; cf. p. 292, nr. 4, fig. 25 (piesă din Muzeul județean Deva).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 304 sq.

⁴⁵ A. Buday, în *Dolgszeged*, II, 1926, p. 9 sq., fig. 2; I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 101, nr. 30, fig 8; *Civiltă*, F. 18.

⁴⁶ A. Buday, publicînd monumentul, informează la p. 9, nota nr. 20, asupra presupunerii potrivit căreia acesta ar fi fost descoperit de fapt la Gîrbău, de unde ar fi fost adus împreună cu alte monumente (!) la Gilău. El însuși publică piesa ca provenind din Gilău, ceea ce ne determină să acceptăm faptul ca atare, întrucît nesiguranța locului de descoperire nu este dovedită.

Fig. 15 — Relief votiv în formă de ediculă.

Monumentul, ca formă, imită o ediculă privită din față, cu coloanele terminate într-un capitel simplu pe care se așează un fronton triunghiular la partea superioară și boltit în interior. Frontonul are cornișa decorată cu denticule și cu o bordură dublă.

În câmpul reliefului este reprezentat un călăreț mergînd la pas spre dreapta. El este înveșmîntat cu o *tunica* scurtă și, deasupra, un *sagum* prins pe umărul drept cu o fibulă rotundă, faldurile fluturînd la spate. Calul, redat cu destulă minuțiozitate, cu o coadă împletită ce atîrnă la pămînt, este încins cu curele de care este prinsă șaua, vizibilă și ea, hățurile fiind strunite de călăreț. Sub picioarele anterioare ale calului pare a se distinge, cu greutate, din cauza spargerii reliefului, un personaj uman sau un animal răpus. Pe mantia călărețului este reprezentată o pasăre, greu de identificat (un corb, eventual), iar deasupra capului calului se află sculptată o liră, plasată astfel încît să sugereze că este ținută cu mîna stîngă a călărețului. Asupra semnificației acestei piese s-au emis mai multe păreri. A. Buday a identificat călărețul cu cavalerul trac⁴⁷, aducînd în sprijinul acestei păreri și cîteva ana-

⁴⁷ *Ibidem*, p. 9 sq.

logii⁴⁸. El remarcă, într-adevăr, că lira constituie un atribut al zeului Apollo, însă asemenea contaminări există⁴⁹. O altă contaminare, de data aceasta cu mitraismul, o reprezintă pasărea, probabil un corb. Nu este exclus ca în partea inferioară a acestei piese, acum deteriorată, să se găsească o inscripție votivă. I. I. Russu, care discută monumentul, se întreabă dacă nu cumva călărețul îl înfățișează pe defunctul eroizat, asimilat lui Apollo, piesa căpătând astfel o semnificație funerară⁵⁰.

*

Pentru a întreprinde o analiză a pieselor descrise și comentate în repertoriul nostru credem că este necesar a porni de la definirea mediului social căruia i s-au adresat și care s-a folosit de aceste producții artistice. În cazul a două dintre piese existența inscripției face această sarcină relativ ușoară: stela cu medalion, nr. 3, databilă în secolul II. e.n. aparține unui decurion al alei locale, iar stela cu nișă rectangulară, nr. 4, databilă în secolul III, aparține unui cornicular al aceleiași trupe. Doi *principales* deci, oameni cu o poziție socială și materială eminentă printre localnici, își permit luxul comandării unor stele. Nu cunoaștem proprietarii celorlalte monumente funerare, dar nu credem că greșim prea mult dacă încercăm să stabilim o legătură între acestea și titularii inscripțiilor funerare găsite la Gilău, pentru a putea astfel contura o imagine cât mai coerentă despre cimitirul castrului de aici. Aurelius Fabius *signifer* al trupeii⁵¹, [... NIVS] VERECVNDVS, un fost *duplarius*⁵², precum și Ulpus Saturninus⁵³ și Ulpus Te...⁵⁴, ultimii doi *equites*, sînt cu toții veterani, doi dintre ei de asemenea cu o situație materială privilegiată. Devine evident faptul că persoanele care își pot permite cheltuiala unor monumente funerare de piatră de tipul stelelor, medalioanelor sau ediculelor sînt soldați și veterani ai *Alei Siliana*. Avem prin urmare de-a face cu un mediu social restrîns și unitar, care comandă și folosește piese de tipul celor discutate în articolul de față.

Pe de altă parte, din analiza monumentelor funerare de la Gilău se poate deduce existența unui gust unitar care a guvernat producerea pieselor respective. Astfel, din punct de vedere al tipologiei monumentelor, se poate constata o relativă monotonie rezultată din opțiunea constantă pentru stele cu nișă rectangulară, medalioane și edicule. Comparativ cu Napoca, la Gilău lipsește marea varietate a tipurilor de stele, altare și coronamente de altare, statui sau construcții funerare de mai mari dimensiuni. În mod evident militarii de la Gilău preferă o gamă restrînsă de tipuri. Tot unitară se dovedește a fi și decorația pieselor, motivele și scenele prezentate: *corona*, călărețul, banchetul funebru, apar în mod frecvent. O serie dintre aceste elemente au fost deja recunoscute ca și caracteristice gustului militar. *Corona*, reprezentată pe piesele nr. 1, 2, 3, care trimite cu gîndul la *dona militaria*, apare cu

⁴⁸ *Ibidem*, p. 9, fig. 1; p. 11, fig. 3.

⁴⁹ *ArchÉrt*, XXV, 1905, p. 5, fig. 69; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 98, nr. 21.

⁵⁰ I. I. Russu, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁵¹ CIL III, 847; D. Isac, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 62, nr. 4.

⁵² CIL III, 848; D. Isac, *op. cit.*, p. 62, nr. 6.

⁵³ CIL III, 849; Idem, *op. cit.*, p. 62, nr. 7.

⁵⁴ CIL III, 7801; Idem, *op. cit.*, p. 62, nr. 8.

precădere, de altfel, și pe mormintele soldaților din zona norico-pannonică⁵⁵. La o concluzie similară ne-a dus și analiza figurii călărețului întreprinsă la piesa nr. 8⁵⁶, precum și prezența motivului sfinxului, discutată la piesa nr. 14⁵⁷. Există deci temeiuri pentru a folosi în cazul acestor produse guvernate de gustul militar termenul de „Soldatenkunst”, utilizat de Furtwängler încă la începutul secolului⁵⁸. Aceeași unitate a gustului estetic, caracterizat uneori în antichitate drept barbar, rezultă și din faptul că majoritatea pieselor (nr. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 12 și 14) au fost vopsite în roșu⁵⁹. Toți autorii care s-au ocupat de aceste piese au considerat în mod eronat că ele ar fi realizate dintr-un calcar roșiatic, în realitate fiind vorba despre o varietate de calcar gri-gălbui, vopsit însă conform preferințelor unor provinciali.

Acestei unități culturale, probată de constanța gustului estetic⁶⁰, îi corespunde o unitate socială a celor care au comandat și folosit piesele respective. Nu credem că exagerăm atunci când afirmăm că piesele în discuție sînt expresia unui orizont socio-cultural omogen, când unui anume spațiu social-economic îi corelăm deci un anume gen de artă⁶¹.

O altă caracteristică a monumentelor sculpturale din Gilău este legătura, atît a tipurilor, cît și a motivelor, cu spațiul norico-pannonic, legătură de altfel relevată de noi la discutarea pieselor nr. 2, 8, 14 și 15. Se pune astfel din nou problema căilor de pătrundere a influențelor culturale sesizabile în producțiile artistice ale atelierelor din Dacia. În 1960, D. Protase remarcă faptul că influențele norico-pannonice nu pot fi explicate doar printr-o colonizare din spațiul respectiv, deoarece în acest caz ar trebui să găsim pe monumentele din Dacia, pe lîngă motive și teme, și elemente de port popular din zonele respective⁶². Dealtfel, în Dacia prezența coloniștilor norico-pannonici este departe de a fi masivă⁶³. Trăsăturile populare ale costumelor devin pregnante doar în zona Cristești și Șeica Mică, unde atare elemente sînt atestate⁶⁴. La Gilău, în schimb, caracterul pur roman al vestimentației este evident. Aici, deși influențele culturale norico-pannonice sînt prezente, conținutul lor diferă de cele de la Șeica Mică, de exemplu, neavînd un caracter popular autohton, ci unul general roman. De altfel, cu excepția unui nume celtic⁶⁵, toate numele de pe inscripțiile funerare ale ostașilor din *Ala Siliana* sînt pur romane. Credem că se poate stabili o legătură între faptul că trupa vine din Pannonia și gustul artistic probat de piesele funerare din Gilău, unde prezența motivelor norico-pannonice este frecventă. Deși *Ala Siliana*, la sosi-

⁵⁵ Vezi *supra*, nota nr. 12, precum și M. Rusu, *op. cit.*, p. 187, nota nr. 93.

⁵⁶ Vezi *supra*, notele nr. 28—34.

⁵⁷ Vezi *supra*, nota nr. 44.

⁵⁸ R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970, p. 106.

⁵⁹ Vezi, de exemplu, la Plinius, *Nat. Hist.*, XXXIII, 36.

⁶⁰ În opoziție cu ideea aici exprimată de noi, M. Rusu, *op. cit.*, p. 187, consideră că o serie de simboluri sînt „atît de rar întîlnite pe alte monumente funerare” și că ele „ilustrează un sincretism religios în care sînt amestecate diverse regiuni ale imperiului”. Acest raționament derivă din inexacta interpretare a pieselor nr. 7 și 14, care, așa cum am arătat în descrierea lor, au numeroase analogii în Dacia și în provinciile vestice.

⁶¹ Vezi părerea contrară recent exprimată de R. Brilliant, *Arta romană de la republică la Constantin*, București, 1979, p. 166.

⁶² D. Protase, în *StCl*, III, 1960, p. 140 sq.

⁶³ *TransAnt*, p. 162.

⁶⁴ O. Floca — W. Wolski, *op. cit.*, p. 47, nr. 173.

⁶⁵ Vezi *supra*, nota nr. 52.

rea sa, era alcătuită din elemente recrutate din zona respectivă, acestea erau într-un stadiu avansat de romanizare sau complet romanizate. Raliindu-ne punctului de vedere al lui H. Schoppa⁶⁶, putem conchide că trăsăturile panonice sînt vehiculate de elementul militar stabilit la Gilău. Este însă vorba despre aportul demografic al romanității panonice, nu al unor elemente populare, neromanizate, din zonă, fapt care explică caracterul general roman al motivelor plasticii funerare din Gilău.

Influențele panonice datorate venirii trupei se pot rezuma însă la această perioadă de început. Pe drept cuvînt R. Bianchi-Bandinelli preciza că „acest criteriu pare just din punct de vedere metodologic, dar nu trebuie uitat nici o clipă că într-o perioadă imediat următoare se vor forma în provincie ateliere ale artiștilor locali, cu aspecte și soluții artistice proprii”⁶⁷. Se impune deci a fi discutată eventuala existență a unui atelier de pietrari pe lângă castrul de la Gilău. Existența unei atare oficine a fost deja afirmată de M. Rusu, dar argumentația sa nu ne poate satisface. Acest autor⁶⁸, constatînd, alături de A. Bodor și, mai tîrziu, O. Floca — W. Wolski, că o serie de monumente din Napoca, Sutor ori Gîrbău sînt lucrate din același calcar ca și piesele din Gilău, calcar provenit din carierele de lângă ultima localitate, conchide că aici „a existat un atelier deosebit de activ”⁶⁹. Nu vedem însă ce ne-ar putea împiedica în acest caz să presupunem că oficina alimentată cu calcar din carierele Gilăului sau Suceagului nu se găsea la Napoca, de unde să satisfacă comenzi atît din municipiu, precum și din Gîrbău, Sutor ori Gilău. Unitatea de gust artistic probată de piesele din Gilău s-ar fi putut realiza și în cazul în care atelierul se găsea la Napoca, ca urmare a unității socio-culturale demonstrate de noi pentru comanditarii acestor monumente. Urmînd acest raționament, credem că nici observația lui Gr. Florescu privind unele diferențe dintre piesele din Napoca și Gilău, pe baza cărora acesta presupunea existența unui atelier pe lângă castrul alei *Siliana*⁷⁰, nu poate constitui o dovadă peremptorie. De altfel, și cel de al doilea argument utilizat de M. Rusu, cel al unui așa numit „stil comun” al pieselor din Gilău, ni se pare foarte imprecis. În primul rînd, accepțiunea dată de autorul respectiv termenilor de „stil”, „manieră”, „factură”, „tehnică de execuție” este confuză, autorul nesustîinînd prin nici un exemplu aserțiunile sale. De altfel, pentru moment, ne scapă înțelesul afirmației după care atelierul ar fi probat atît de existența „stilului comun”, cît și de „nuanțele stilistice uneori discrepante între tehnica și maniera” de execuție a pieselor⁷¹. Încercarea de a stabili eventuale ateliere pe baza unor criterii formale, vizînd execuția artistică a pieselor, precede de altfel demersul lui M. Rusu. A. Bodor, cu ocazia publicării piesei nr. 7, luînd ca și criteriu operațional modalitatea de redare a picioarelor femeii de pe *kathedra*, torsionate într-un mod nenatural, stabilea unele legături între această piesă și altele din Cluj și Turda, presupunînd existența

⁶⁶ H. Schoppa, în *Le rayonnement des civilisations greque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 167 sqq.

⁶⁷ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 107.

⁶⁸ M. Rusu, *op. cit.*, p. 187, nota nr. 94.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 187.

⁷⁰ Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1930, p. 88

⁷¹ M. Rusu, *op. cit.*, *loc. cit.*

unui atelier comun care, de data aceasta, „nu putea fi decît la Napoca”⁷². Trebuie însă să avem în vedere posibilitatea circulației unor modele și motive adoptate de ateliere diferite, în funcție de modă, lucru probat de faptul că în mai multe localități apar piese identice sau foarte asemănătoare, cum ar fi cazul nr. 8 și 9. De aceea considerăm că criteriile de ordin compozițional și stilistic devin inoperante în încercarea de a stabili, numai pe baza lor, existența unor oficine.

În pofida acestor dificultăți metodologice, considerăm că există o serie de indicii care fac ca oficina de la Gilău să fie posibilă și chiar probabilă. Posibilă, ea este în măsura în care existența unor ateliere și pietrari pe lângă diferite localități din Dacia romană a fost atestată prin inscripții sau acceptată pe baza unor analize complexe⁷³. Chiar în Dacia Porolissensis materialul diferit din care sînt alcătuite piesele ar putea fi invocat în sprijinul ideii existenței mai multor ateliere. Oficinile din zona Napoca, Gilău, Gîrbău, Sutor, se alimentau cu piatră din aceeași carieră⁷⁴, cele din Potaissa cu calcar moale de la Podeni⁷⁵, iar cele din zona Căței, Gherla, Ilișua, cu tuf vulcanic „de Dej”⁷⁶. Deci, dacă posibilitatea existenței unui atelier de pietrari pe lângă un castru nu este greu de acceptat, credem că există indicii care fac, din posibilă, chiar probabilă o asemenea officină la Gilău. În primul rînd, în decursul săpăturilor efectuate în perioada 1976—1979, au fost identificate o serie de pietre atent fasonate care au fost folosite alături de fragmente de monumente finite în reconstruirile tîrzii ale diferitelor edificii. Cel mai bun indice însă pentru problema în discuție este existența pieselor neterminate. Astfel, piesa nr. 5, despre care apreciam că este foarte tîrzie, nu are gravată pe ea inscripția, deși spațiul rezervat acesteia a fost liniat. Pentru o piesă similară, găsită la Napoca, C. Pop opina că ar fi vorba tot despre un produs care-și aștepta cumpărătorul⁷⁷. Atelierul de pietrari care funcționa, cu cea mai mare probabilitate, la Gilău avea la dispoziție cantități îndestulătoare de piatră din imediata apropiere a castrului și a așezării civile, din cel puțin două puncte unde și astăzi se extrage un calcar gri-gălbui (punctele „La Budulău” și pe malul nordic al Oăpușului, în zona presupusului „Veresmart”).

În concluzie, oficina presupusă de noi la Gilău, mai ales pe baza numărului mare de pietre lucrate cu diferite tipuri de daltă și folosite în construcția edificiilor din castru, deservea nevoi locale. În accepțiunea dată de noi termenului de atelier nu este inclusă deci ideea unui centru artistic notabil, cu un stil particular, la Gilău fiind un atelier destinat satisfacerii gustului militarilor și al veteranilor și tributar modelelor vehiculate în diferite perioade de timp.

DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU

⁷² A. Bodor, *op. cit.*, p. 47.

⁷³ M. Rusu, *op. cit.*, p. 188, nota nr. 96; cf. și C. Pop, în *ActaMP*, I, 1977, p. 123—128.

⁷⁴ Vezi *supra*, nota nr. 68; cf. C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 486.

⁷⁵ A. Căținaș, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 199.

⁷⁶ Șt. Dănilă, în *ActaMN*, X, 1973, p. 605, nota nr. 3.

⁷⁷ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 482.

ASPEKTE RÖMISCHER PROVINZIALKUNST IN GILÄU

(Zusammenfassung)

Die Verfasser erläutern eine Reihe römischer Skulpturmonumente die in Giläu (Kreis Cluj) in verschiedenen Zeitabschnitten aufgefunden wurden und auch eine Anzahl von Denkmälern die während der archäologischen Ausgrabungen im Lager (seit 1976) ans Licht gebracht wurden. Die meisten Monumente sind Grabsteine, sie stammen vom Punkte „Veres-mart“ („La Rîpă“ oder „Rîpa Roșie“) wo aber die Existenz eines Lagerfriedhofes nicht beweisbar ist, und auch von anderen nicht bestimmten Punkten der Ortschaft Giläu. Typologisch angesehen, bemerkt man die Ausbreitung einer kleinen Anzahl verschiedener Typen, Stelen mit viereckigen Nischen, freistehenden Medaillons und Ädikulä, deren norisch-pannonische Abstammung mit der Ankunft der Ala Siliana aus Pannonien (im Jahre 118/119) in Zusammenhang gebracht werden kann. Die Aspekte der plastischen Kunst von Giläu zeigen uns die Einheit und den gemeinschaftlichen Geschmack der Militärs und der Veteranen, betreffend eines bestimmten Typus der Monumente den sie, dank ihrer sehr guten materiellen Lage, sich anschaffen lassen konnten. Man kann über eine „Soldatenkunst“ aus Giläu sprechen, darum die Vorliebe für einige charakteristische Symbole, wie z.B. die *corona* und der Reiter. Eine andere Charakteristik der Mehrheit der Denkmäler ist ihre Bemalung mit roter Farbe, wie es der Provinzialgeschmack damals verlangte.

Die Verfasser glauben dass die Analyse der Skulpturdenkmäler von Giläu nur vom stilistischen Standpunkte aus, nicht ausreichend ist um hier die Existenz eines Steinmetz-Ateliers festzustellen. Im Gegensatz dazu, die Auffindung im Lager einer grossen Anzahl von nicht vollendeten Denkmälern und von schön gemeisselten Steinen die später bei verschiedenen Konstruktionen wieder verwendet wurden, sind genügend Argumente um die Existenz eines Steinmetz-Ateliers in Giläu zu beweisen. Diese Werkstatt stand auch unter den Kunsteinflüssen des Zeitgeschmacks, sie versorgte aber nur die Notwendigkeiten der Militärs und der Leute von Giläu; man verwendete dazu den Kalkstein den es in grossen Mengen in den zwei Brüchen nördlich des Lagers gab.

In diesem Studium sind erstmalig die Kunstdenkmäler von Giläu verreinigt beschrieben: Abb. 1 — Freistehendes Medaillon; Abb. 2 — Freistehendes Medaillon; Abb. 3 — Stele mit Inschrift; Abb. 4 — Stele des Aurelius Carinus; Abb. 5 — Anepigraphische Stele; Abb. 6 — Stelebruchstück; Abb. 7 — Ädikulawand; Abb. 8 — Ädikulawand; Abb. 9 — Ädikulawand-Bruchstück; Abb. 10 — Ädikulawand-Bruchstück; Abb. 11 — Ädikulabruchstück; Abb. 12 — Ädikuladach; Abb. 13 — Grabsteinbruchstück (Ädikula ?); Abb. 14 — Grabsteinlöwe mit Sphinx; Abb. 15 — Denkmal in Ädikulaform mit Reiter und Lyra.

BODENSTÄNDIGE UND WANDERVÖLKER IM GEBIET RUMÄNIENS

(3. — 9. Jahrhundert)

Eine möglichst wahrheitsgetreue und objektive Wiederherstellung der Beziehungen zwischen den Bodenständigen und Herumziehenden wurde und wird noch immer durch die lückenhafte Dokumentierung der Schriftquellen, bzw. archäologischen Spuren erschwert. Dennoch hat die Verbindung der bekannten schriftlichen Nachrichten mit den in den letzten zwei Jahrzehnten immer reichhaltiger gewordenen archäologischen Beweisen tatsächlich zu einem realistischeren Verstehen und Auslegen von historischen Ereignissen beigetragen, die im 3. — 9. Jahrhundert im Gebiete Rumäniens stattfanden.

Lange Zeit wurde behauptet, daß die Räumung Dakiens durch das Heer und die Verwaltung Roms im Jahre 275 auf die Wanderung der Goten zurückzuführen ist und daß die Provinz Dakien diesen abgetreten wurde¹. Eine aufmerksame Prüfung der Schriftquellen, verbunden mit den Ergebnissen der jüngsten archäologischen Forschungen gestatten aber auch eine andere historische Auslegung, da nicht nur die Angriffe der Goten die Römer veranlaßten, eine an Naturschätzen so reiche und strategisch so wichtige Provinz aufzugeben. Es ist bekannt, daß zahlreiche Kaiser in der zweiten Hälfte des 3. und der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts den Titel *Carpicus Maximus*, *Dacicus Maximus*, *Gothicus Maximus*, *Sarmaticus Maximus*² führten. Die Kämpfe mit den Karpen und Goten in der Moldau oder mit den freien Dakern und Sarmaten in der Theißebene dauerten auch nach der Räumung Dakiens an. So zum Beispiel war Galerius sechsmal *Carpicus Maximus* und fünfmal *Sarmaticus Maximus*, Constantin der Große aber war zweimal *Carpicus Maximus* und *Sarmaticus Maximus* und dreimal *Gothicus Maximus*. Alle diese römischen Kämpfe und Siege führten unausbleiblich zur Wiedereroberung ausgedehnter Norddonau-Gebiete, die sich nicht nur auf einen schmalen Streifen längs der Donau beschränkten, wie lange Zeit behauptet wurde. Sowohl die Münzfunde als auch andere archäologische Spuren sind sprechende Beweise dafür, daß der gesamte Banat und die rumänische Ebene

¹ C. Daicoviciu, in AISC, III, 1936—1940, S. 246 f.; ders., La Transylvanie dans l'antiquité, Bucureşti, 1945, S. 185 f.; ders., in Stud. Clas., 1965, S. 249 f.; M. Macrea, in Istoria României, I, 1960, S. 459 f. mit der Bibliographie von S. 475 f.; V. Iliescu, in RRI, XV, 1970, S. 597 f.; ders., in SCIV, 22, 1971, S. 425 f.; K. Horedt, in SCIV, 18, 1967, S. 575 f.; ders., SCIVA, 25, 1974, S. 555 f. Für andere Arbeiten bezüglich der Goten vgl. J. Banner, J. Jakabffy, A közép-dunamedence régészeti bibliográfiája, Budapest, I, 1954, S. 418 f.; II, 1961, S. 192 f.; III, 1968, p. 177 f.; Bibliografia istorică a Romaniei, Bucureşti, I, 1970, S. 99 f.; IV, 1975, S. 151 f.; R. Hachmann, Die Goten und Skandinavier, Berlin, 1970, S. 517 f.

² E. Stein, in RE, III, Sp. 1610, s.v. *Carpicus*; ders., RE, IV, 2, Sp. 1976 f., s.v. *Dacicus*; ders., RE, VII, 2, Sp. 1693 f., s.v. *Gothicus*; ders., RE, II, a, 1—2, Sp. 15 f., s.v. *Sarmaticus*; L. Schmidt, Die Ostgermanen, München, 1934, S. 216 f., 220 f.; G. Bichir, Cultura carpică, Bucureşti, 1973, S. 179 f.

bis zum „Brazda lui Novac“ genannten Erdwall, der in Turnu Severin beginnt und bis nahe zum Römerlager von Turris, jetzt Pietroasele, reicht, von den Römern beherrscht wurde. Heute vertritt die Mehrzahl der Fachwissenschaftler die Ansicht, daß der Erdwall „Brazda lui Novac“ über 300 km lang, zur Zeit Constantins des Großen aufgeführt wurde³. Nach seinen wiederholten Siegen über die Daker, Sarmaten und Goten versetzt dieser energische Kaiser seine Legion nach Marisca-Daphne, um das eroberte Norddonaugebiet zu verteidigen und zu überwachen, und nachdem diese Legion der Belagerung der Festung Widerstand geleistet und zum Sieg über den Sarmatenkönig Rausimodus beigetragen und diesen 323 getötet hatte, wird sie den Beinamen CONSTANTIANA DAPHNE erhalten, wie aus der Inschrift einer Gedenkmünze, bzw. den *Notitia Dignitatum* hervorgeht⁴. Constantin verlegte Hilfstruppen auch in andere Befestigungen nördlich der Donau und 328 eröffnete er die zwischen Oescus und Sucidava erbaute Steinbrücke über die Donau⁵. Nach den wiederholten Siegen über die Goten und dem Friedens-

³ D. Tudor, *Oltenia romană*. 3. Aufl., Bucureşti, 1968, S. 251 f. und 363 f. (4. Aufl., 1978, S. 244 und 422); ders., *Podurile romane la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, S. 186; R. Vulpe, in *Dacia*, V, 1961, S. 391 f.; ders., in *Actes du IXe Congrès*, Bucureşti, Köln, 1974, S. 272 f.; B. Mitrea — C. Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea în Muntenia*, Bucureşti, 1966, S. 157 f.; G. Diaconu, in *SCIVA*, 1977, S. 453 f.; I. Bogdan — Cătănici, in *Limes*, XI, Budapest, 1977, S. 339 f.; M. Rusu, in *AIAC*, XXI, 1978, S. 123, wo die Ortschaft Turris mit dem Römerlager von Pietroasele identifiziert wird.

V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, S. 101 f. und 128 f.; K. Horedt, *SCIV*, 1965, S. 278 f.; ders., *SCIV*, 1967, S. 587 f.; ders., *KHKM*, 1968, S. 50; ders., *Actes du IXe Congrès*, 1974, S. 212 f. er nimmt an, daß die „Brazda lui Novac“ (Furche des Novac) im 1. Jh. u.Z. errichtet wurde bei der damaligen historischen Konjunktur ist es schwer anzunehmen, daß die Römer ein *vallum* von über 300 km Länge hätten errichten können, vgl. C. Daicoviciu, in *Istoria României*, I, 1960, S. 289 f.; F. Preda, *Geto-dacii în izvoarele antice*, Bucureşti, 1978, S. 230 f. Ebenso schwer war es damals, die Wälle von der Theißebene zu bewerkstelligen, die unserer Ansicht nach von Awaren aufgeführt wurden, vgl. *Bibl.Hist.Rom.*, XIV, 1975, S. 148 f.

⁴ Die Mehrzahl der Fachwissenschaftler lokalisiert die Festung Daphne in die Gegend von Oltenița, also vor die Stadt Transmarisca (Tuturan-Turtucaia), aber P. Diaconu, in *Pontica*, IV, 1971, S. 310 f. lokalisiert sie auf das rechte Donauufer in Sucidava — Izvoarele. Aus den *Notitia Dignitatum*, S. 25, Or., VIII, 44—46 und S. 90, Or., XL, 17, ergibt es sich aber einwandfrei, daß die beiden Römerlager (Sucidava und Daphne) zur selben Zeit in Betrieb waren, so daß die beiden Ortschaften nicht identisch sein konnten. Weiter ergibt sich aus dem Bericht des Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 2, nicht, daß Daphne am rechten Donauufer lag, während Procopius *De aedificiis*, IV, 7, 7, erklärt, warum Constantin der Große diese Befestigung erbaute. Die Schriftquellen vermerken auch andere befestigte Brückenköpfe nördlich der Donau, vor den besten Furten, welche die Strategie der Römer im 4.—6. Jahrhundert widerspiegeln: Constantia — Margum, Lederata — Translederata, Alba — Transalba, Dierna — Transdierna, Drobéta — Transdrobeta, Sucidava (Celei) — Oescus usw., für andere Ortschaften vgl. C. Daicoviciu, in *Ist.Rom.*, I, 1960, S. 795.

Die offizielle Änderung der thrako-dakischen Benennung Marisca in Daphne (die „Siegreiche“) erfolgte wahrscheinlich erst nach dem Sieg über Rausimodus (vgl. Zosimos, II, 22; *Excerpta Valesiana*, V, 21). Bis zur Durchführung von archäologischen Forschungen, die unsere Hypothese bestätigen könnten, lokalisieren wir die Festung Marisca Daphne in Grădiște, heute Cetatea Veche, Gemeinde Spantov, da hier die archäologischen Spuren aus verschiedenen Zeiträumen, einschließlich des thrako-dakischen und vormittelalterlichen reichhaltig sind, und dieser Ort dem Platze eines Legionslagers und einer blühenden Ansiedlung entspricht, die mehrere Jahrhunderte bestand.

⁵ D. Tudor, *Podurile*, S. 161, f.; *Notitia Dignitatum*, S. 96, Or., XLIII, 16, 23, 24, 28, 29, 30, S. 97, 37, 39. Also gab es nördlich der Donau drei Legionen: die Constantiana in Daphne, die XIII-te Gemina in Dierna und die V-te Macedonica in Sucidava-Celei, wozu noch andere Hilfstruppen kamen, die das von den Römern beherrschte Gebiet nördlich der Donau bis ins 5. Jh. verteidigten.

schluß mit ihnen, da sie Förderaten des Kaiserreichs wurden, folgte an der unteren Donau eine Periode der Ruhe, die bis zur Zeit des Valens dauerte. Eine gleichartige Situation bestand auch an der mittleren Donau, wo die freien Daker und Sarmaten der Theißebene zu wiederholten Malen besiegt wurden⁶. Das Epos dieser Kämpfe wird anschaulich und zusammenfassend in den Szenen am Triumphbogen Constantins in Rom dargestellt, wobei die Rolle der Daker bei diesen Ereignissen deutlich betont ist. Diese Szenen geben eine zusammenhängende, reale und den Schriftquellen gemäße Schilderung der mehrfachen Siege des Kaisers über die Daker, Goten und Sarmaten wieder, und ihre dokumentarische Bedeutung erhöht sich durch den Umstand, daß sie zu den wenigen figürlichen Darstellungen der norddonauländischen Völkerschaften im 4. Jahrhundert gehören⁷. Es läßt sich schwer bestimmen, ob die römische Herrschaft sich auch auf den innerkarpatischen Raum ausdehnte, dies wäre aber nicht ausgeschlossen, wenn wir dem Kaiser Julian Glauben schenken wollen, der dem Constantin den folgenden Satz aus einer Rede zuschreibt: „... durch die gegen die Usurpatoren vollbrachten Taten stehe ich über Traian und bin ihm zweifellos gleich durch die Wiedereroberung der Gebiete, die er früher gewonnen hatte, wenn es nicht etwa wertvoller ist, eine Sache wiederzugewinnen, als sie zu gewinnen“⁸.

Mit der Intensivierung der archäologischen Forschungen oder der zufälligen Entdeckung neuer und wichtiger archäologischer Spuren (Münzhorte, Horte von Goldschmuck usw.), wozu eine neue Untersuchung der älteren Funde kommt, beginnt der allgemeine historische Rahmen neue Umrisse zu bekommen, die immer klarer werden. So hat die archäologische Untersuchung der Siedlungen und Grabfelder der Karpen in der Moldau viel zur Klärung des Problems beigetragen, wo und wie sie wohnten. Ebenso

⁶ Eutropius, X, 7, 1; *Excerpta Valesiana*, VI, 31—35, Zosimos, II, 21; Orosius, VII, 28—29; Benjamin, RE, IV, 1, Sp. 1013 f.; L. Schmidt, a.a.O., S. 227 f.; E. Chirilă, SCIV, II, 2, 1951, S. 183 f.; I. I. Russu, ActaMN, II, 1965, S. 301 f.; ders. Elemente traco-getice în Imperiul roman și Byzantium, 1976, S. 47 f., 51 f.; D. Tudor, Podurile, S. 190; C. Preda, SCIVA, 26, 1975, S. 449 f.; R. Harhoiu, a.a.O., S. 1030. Constantin scheint nicht genug Vertrauen in die Goten gehabt zu haben, daher finden wir seinen Neffen Flavius Dalmatius im Jahre 335 das Gotenufer bewachen (*ripam Gothicam Dalmatius tuebatur*, vgl. *Excerpta Valesiana*, VI, 35). Es ist schwer zu bestimmen, wo dieses Gotenufer an der unteren Donau lag. Es scheint aber, daß es in Richtung des Deltas, zwischen Măcin und Tulcea lag, oder mit der *ripa Danuvii* der früheren Jahrhunderte identisch war, vgl. Al. Suceveanu, SCIVA, 30, 1979, S. 52 f.

⁷ Daremberg-Saglio, a.a.O., I, S. 393 f., s.v. *Arcus*; Hülse, in RE, VI, 1, S. 961, s.v. *Constantini Arcus*. Ausgehend von einigen Erwägungen künstlerischer Natur nehmen einige Fachwissenschaftler an, daß ein Fragment des Frieses, Medaillone oder Statuen der gefangenen Daker von Constantin aus dem Forum Traians, vor allem aus dem „Porticus porfiretica“ geraubt und auf dem Triumphbogen angebracht wurden. Es ist schwer zu glauben, daß zu jener Zeit Constantin sich erlauben konnte, den Triumph mit einem derartigen Vorgehen zu feiern, da Traian sich noch eines großen Ansehens erfreute und die Bürger Roms ihn streng verurteilt hätten. Vielmehr bemühte sich Constantin um das Wohlwollen Roms, indem er eine umfassende bauliche Tätigkeit entfaltete, eine Basilika, eine Säulenhalle, Bäder, einen weiteren Triumphbogen usw. errichtete. Nicht ausgeschlossen wäre es aber, daß einige Stücke (eventuell aus Traians Zeit) viel später anläßlich der wiederholten Restaurierung des Denkmals angebracht wurden. Uns genügen aber die Szenen, die als authentisch aus Constantins Zeit angesehen werden, und daher halten wir es nicht für ausgeschlossen, daß auch andere Darstellungen der Daker zeitgenössisch sind, vgl. N. Sabău, Apulum, XIV, 1976, S. 483 f.

⁸ Julian, *Caesares*, 24, vgl. FHDR, II, S. 31 und Eusebius, *Vita Const.*, I, 8.

umreißt sich immer deutlicher das Ausbreitungsgebiet und der klare Unterschied zwischen der materiellen Kultur und derjenigen der Karpen, Goten und Sarmaten, und gleichzeitig erklärt sich deren Bündnis im gemeinsamen Kampf gegen die Römer. Heute ist man zur Schlußfolgerung gelangt, daß die kulturelle Synthese der Spuren vom Typ Sîntana-Cerniahov eine Mischung von Kulturelementen der Goten, Daker und Sarmaten darstellen⁹. Auch in der Theißebene tritt immer deutlicher die Trennungslinie zwischen den freien Dakern und Jazigen-Sarmaten, sowie die kulturellen und gebietsmäßigen Interferenzen zwischen ihnen im Laufe des 3. — 4. Jahrhunderts hervor¹⁰. Gleichfalls unterscheiden sich klar im Gebiete Siebenbürgens die Siedlung und Grabfelder der romanisierten oder dako-römischen Bevölkerung des 4. Jahrhunderts von denjenigen des Typs Sîntana-Cerniahov, die den Goten zugeschrieben werden, oder von denen der freien, aus der Crişana oder Moldau gekommenen Daker¹¹. Mit zunehmender Intensivierung der Forschungen wird es immer ersichtlicher, daß ursprünglich die erst im 4. Jahrhundert hier eingedrungenen Goten und freien Daker nicht dieselben Siedlungen und Grabfelder mit den Daker-Römern benützen, also nicht in deren Dorfgemeinschaft aufgenommen waren. Die Herstellung und weitere Verwendung der roten Keramik provinzialrömischer Machart oder der Stempelkeramik auch in diesem Zeitabschnitt, erschwerte die Datierung einiger archäologischer Komplexe, obzwar dieses Phänomen in weiten Gebieten des späten römischen Kaiserreichs häufig ist¹². Die dakisch-römische Bevölkerung hatte eine höhere Zivilisation und sozial-ökonomische Organisation als die freien Daker, Goten und Sarmaten, daher übte sie einen günstigen Einfluß über die letzteren aus und erzeugte für sie eine ganze Reihe von Gegenständen aus Metall oder anderer Art. In dem Maße, als sich das Zusammenleben mit diesen Völkerschaften verlängerte, wurden die Einflüsse und Überlagerungen gegenseitig, und es kam zu einer gemeinsamen, über ein weites Gebiet verbreiteten kulturellen Synthese. Die Wiedereroberung von weiten Gebieten im Banat, Olte-

⁹ I. Nestor, in *Istoria României*, I, 1960, S. 862 f.; G. Diaconu, *Tîrguşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, S. 112 f.; ders., *Dacia*, XIV, 1970, S. 243 f.; ders., *SCIIVA*, 1977, S. 431 f.; ders., *SCIIVA*, 1978, S. 517 f.; B. Mitrea — C. Preda, a.a.O., S. 148 und 152 f.; I. Ioniţă, in *Arch.Mold.*, IV, 1966, S. 189 f.; ders., in *Bibl.Hist.Rom.*, XVI, 1975, S. 77 f.; K. Horedt *SCIV*, 1967, S. 575 f.; G. Bichir, a.a.O., S. 173 f.; C. Bloşiu, in *Arh.Mold.*, VIII, 1975, S. 203 f.

¹⁰ M. Párducz, in *MEMF*, I, 1956, S. 18 f.; N. Vlassa, in *SCIV*, 1965, S. 501 f.; S. Dumitraşcu — T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit, Satu-Mare*, 1976, S. 49 f.; E. Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădean*, Arad, 1968, S. 22; ders., *Apulum*, IX, 1971, S. 681 f.; G. Bichir, in *Acte du VIIIe Congrès*, Beograd, 1971, S. 275 f.; ders., in *Bibl. Hist. Rom.*, CVI, 1975, S. 55 f.; I. Szabó, *BMMK*, V, 1979, S. 61 f.

¹¹ D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1966, S. 104 f.; Z. Székely, in *Aluta*, I, 1969, S. 7 f.; M. Marcu, *Cumidava*, IV, 1970, S. 639 f.; V, 1971, S. 45 f.; ders., *Materiale*, X, 1973, S. 244 f.; F. Costea, *Cumidava*, V, 1971, S. 32 f.; I. Mitrofan, in *ActaMN*, IX, 1972, S. 141 f.; A. Zrinyi, in *Marisia*, VI, 1976, S. 125 f.; G. und Şt. Ferenczi, in *ActaMN*, XIII, 1976, S. 239 f.; I. Hica-Cîmpianu, *Dacia*, XXI, 1977, S. 395; K. Horedt, in *Sargetia*, XIV, 1979, S. 203 f.; ders., in *Marisia*, IX, 1979, S. 48; N. Gudea, in *Gornea, Reşiţa*, 1977, S. 38 f.; N. Vlassa, in *SCIV*, III, 1979, S. 229 f.

¹² Die Keramikwerkstätten von Cristeşti, Alba Iulia, Porolissum usw. erzeugen auch weiterhin provinzielle rote oder graue Keramik und im 4. Jh., wie die Münzen nachweisen, Fibeln mit Zwiebelkopf, fit denen sie zusammen erscheint.

nien und Muntenien durch die Römer führte im Verlauf des 4. Jahrhunderts zu einer Vereinheitlichung der materiellen Kultur.

Die Verstärkung des Münzumschs im 4. Jahrhundert widerspiegelt sich nicht nur in der großen Anzahl von Funden, sondern auch in einigen Horten aus dem Banat und Oltenien, mit einer großen Menge von Münzen, so daß einige Horte 5000—6000 Münzen enthalten. Die Mehrzahl der Münzhorte aus Dakien zeigt, daß ihre Sammelperiode ohne Unterbrechung bis 375 andauert, erst nach diesem Datum macht sich eine Abnahme des Münzumschs bemerkbar, die am Anfang des 5. Jahrhunderts noch deutlicher wird. Dieses Phänomen macht sich aber auch in anderen Provinzen des späten römischen Kaiserreichs bemerkbar, bis zur Steuerreform des Anastasius' (491—518)¹³. Mit zunehmender Intensivierung der archäologischen Forschungen wird festgestellt, daß zwischen 275 und 375 das Leben im ganzen Gebiet Dakiens seinen normalen Fortlauf nimmt, ohne daß eine Unterbrechung oder Aufgabe der dakisch-römischen Siedlungen und Grabfelder, des Münzumschs oder der Tätigkeit der handwerklichen Werkstätten zu bemerken wäre¹⁴.

Erst der Hunneneinfall des Jahres 375 hat die Wanderung der Goten (Ostgoten, Westgoten) in verschiedene Richtungen ausgelöst und so bedeutende Volksgruppen verlegt. Ich persönlich nehme an, daß sowohl die Nekropolen vom Typ Sîntana-Cerniaşov aus Siebenbürgen, als auch einige aus Muntenien zeitlich eher zwischen 376 und die ersten Jahrzehnte des 5. Jahrhunderts einzureihen sind, wobei die aus Siebenbürgen den Ostgoten, diejenigen aus Muntenien aber den Westgoten zuzuschreiben sind. Diese Hypothese unterstützen die Berichte der Schriftquellen, sowie auch die Datierung der kennzeichnendsten Stücke aus den Grabbeigaben. Im übrigen ist eine Massenverlegung der Goten vor 376 nicht dokumentarisch belegt, da die wiederholten Einfälle ins römische Kaiserreich, beginnend mit dem vom Jahre 269, nur von Kriegen gemacht wurden. Erst zwischen 376 und 386 wurden die Goten an der unteren Donau mit ihren Familien erwähnt, und die Mehrzahl der zwischen dem oberen Becken des Dnjester und Kiew gelegenen Ansiedlungen und Nekropolen hören an diesem Datum auf, verwendet zu werden¹⁵.

¹³ Im 4. Jahrhundert nimmt der Münzumsch zu und einige Horte aus dem Banat und Oltenien enthalten zwischen 5000 und 6000 Münzen, vgl. K. Horodt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei*, sec. IV—XIII, Bucureşti, 1958, S. 110 f.; D. Tudor, a.a.O., S. 126 und Auflage 1978 S. 117 f.; G. Iliescu, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, S. 179 f.; D. Protase, a.a.O., S. 158 f.; G. Poenaru — Bordea, in *Dacia*, XIV, 1970, S. 251 f.; ders., SCN, VI, 1975, S. 69 f.; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Münzenhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974, S. 5 f.; O. Toporu, *Romanitatea ţîrzie şi străromânii în Dacia traiană sud-carpatică* (sec. III—XII), Craiova, 1976, S. 98 f.; A. Păunescu, SCIVA, 29, 1978, S. 508 f.; B. Mitrea, in SCIVA, 30, 1979, S. 633 f.; C. Preda, SCIVA, 1975, S. 441 f.; K. Horodt, *Sargetia*, 1979, S. 205 f.; Abb. 5.

¹⁴ Siehe Anm. 11 und 12.

¹⁵ Bezüglich der Grabfelder in der Ebene Munteniens lenkten schon seit 1966 B. Mitrea und C. Preda, a.a.O., S. 145 f. die Aufmerksamkeit auf den Umstand, daß die Grabbeigaben der Nekropolen von Spanţov, Independenţa, usw. sich chronologisch vorzugsweise in die zweite Hälfte des 4. Jhs. einreihen und ihr Ende mit der Hunneninvasion zusammenfällt. Für die Siedlungen und Grabfelder in der Sowjetunion vgl. V. D. Baran, in *ZfA*, 7, 1973, S. 24 f.; M. V. Şukin, in *Arch.Sbornik*, 20, 1979, S. 65 f.; L. M. Rutkovskaia, in *Slov.Arch.*, 1979, S. 317 f. und 362 f.; E. A. Şimonovici, in *Mogilniki cerniaşovski culturi*, Moskau, S. 63 f. und 111; T. C. Konduktorova, a.a.O., S. 164, Abb. 1. Die neuen Entdeckungen in der Moldau, Muntenien und Siebenbürgen gestatten aber

Ursprünglich siedeln sich die Hunnen im Norden der Moldau an, nördlich des Erdwalls, der nach jüngsten Annahmen von Athanarich aufgeführt wurde. Das hunnische Fürstengrab von Concești würde ein hauptsächlichliches Zentrum der Hunnen dieser Gegend anzeigen¹⁶. Von hier gingen die ersten Hunnenzüge nach dem römischen Kaiserreich, sowie die Kriegszüge nach Muntenien und Oltenien aus, die zur sukzessiven Brandlegung von Sucidava führten. Gleichfalls in diesem Zeitraum, d.h. zwischen 376 und 427, können auch andere hunnische Funde in der Moldau und Muntenien angesetzt werden: die Golddiademe von Buhăieni, Bălteni, Dulceanca, Gherăseni, oder die hunnischen Bronzekessel von Desa, Hotărani, Boșneagu und Sucidava, wie auch die Einzelgräber mit künstlich deformierten Schädeln¹⁷. Anfangs hatte jeder hunnische Stamm je einen Befehlshaber, erst später, beginnend mit Rua, Bleda und Attila, werden oberste Befehls haber der Vereinigung hunnischer Stämme genannt, da auch ihr Zug in die Theißebene erfolgt.

Zwischen 376 und 381 gelingt es den Hunnen die nordpontischen Völkernschaften: Alanen, Skyren, Sadager, Greutunger (Ostgoten), Karpodaker usw. zu unterwerfen, die gute Verbündete werden. So greifen 381 die Hunnen, Skyren und Karpodaker das römische Kaiserreich an, wurden aber von Theodosius zurückgeschlagen¹⁸. Im Jahre 386, wahrscheinlich auf Veranlassung der Hunnen, greift Odotheus, Führer der Greutunger „... zusammen mit den Volksstämmen, die längs der Donau wohnen“, neuerlich das Kaiserreich an, sie werden aber von Promotus besiegt, der aber 391 seinerseits von den Barbaren getötet wird¹⁹. Erst Arcadius wird die offizielle Anerkennung der Hunnenherrschaft über das Gebiet nördlich der Donau durch den mit dem Hunnenführer Uldes 401 abgeschlossenen Vertrag machen, nachdem der letztere den römischen General gotischer Herkunft Gainas, tötet, der sich mit seiner Armee nördlich der Donau, wahrscheinlich in die Gegend des Römer-

die Datierung von Gräbern sogar bis Anfang des 5. Jhs., vgl. K. Horedt, SCIV, 18, 1967, S. 575 f.; G. Rau in APA, 3, 1972, S. 132 f.; S. 183 f.; C. Băluță, in Apulum, XVII, 1979, S. 185 f.; E. und N. Zaharia, Dacia, 1975, S. 224 f.; A. Păunescu, a.a.O., S. 505 f.; C. Preda, SCIV, 1975, S. 449 f.; G. Diaconu, Dacia, 1976, S. 269; ders., SCIVA, 1978, S. 517 f.; V. Palade, a.a.O., S. 269.

¹⁶ Die Mehrzahl der Fachwissenschaftler verlegen das Machtzentrum der Hunnen im 4.—5. Jh. in die nordpontischen Steppen, vgl. J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München, 1956, S. 86 f.; I. Nestor, a.a.O., S. 700 f.; T. Nagy, in Acta Ant., 15, 1967, S. 159f., der angibt, daß die Hunnen sich in Pannonien erst im Jahre 427 festsetzten; L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476), Budapest, 1969, S. 75 f., 235 f.; I. Bona, Acta Arch. Hung., 1971, S. 276 f.; R. Harhoiu, a.a.O., S. 1032 f.; O. Maenchen-Helfen, Die Welt der Hunnen, Wien, 1978, S. 20 f. Die archäologischen Funde deuten aber eher auf den Norden der Moldau und Nordwesten Siebenbürgens, vgl. R. Harhoiu, a.a.O., S. 1045, Abb. 8; K. Horedt, Germania, 55, 1977, S. 11 f.; Abb. 4., A. Păunescu, SCIVA, 1978, S. 512, Abb. 4.

¹⁷ A. Florescu, Dacia, II/IV, 1960, S. 561; I. T. Dragomir, SCIV, 17, 1966, S. 181 f.; V. Dumitrescu, Dacia, 1961, S. 537 f.; S. Dolinescu-Ferche, in Bibl.Hist.Rom., XVI, 1975, S. 93 f.; O. Maenchen-Helfen, a.a.O., S. 216 f.

¹⁸ Zosimos, II/IV, 34; O. Maenchen-Helfen, a.a.O., S. 27 f.

¹⁹ Zosimos, II/IV, 35, 38, 51; Claudianus, III, 305, 320; L. Várady, a.a.O., S. 75 f.; H.N. Roisl, Gainas, in MGFC, 3/4, 1976, S. 31; O. Maenchen-Helfen, a.a.O., S. 28 f. und S. 35.

lagers von Pietroasele geflüchtet hatte²⁰. Da diese Episode einige archäologische Funde aus dieser Gegend (Chiojd, Bălteni, Gherăseni, Cîlnău, Pîrscov und Pietroasele), insbesondere aber die Verbergung des Schatzes von Pietroasele, erklären könnte, wollen wir uns flüchtig bei ihr aufhalten²¹. Die Ziergegenstände des Schatzes von Pietroasele (Halsringe, Fibeln) entsprechen der Kleidung eines hohen Würdenträgers vom Kaiserhof des Arcadius und Theodosius II, die sich vom gotischen Königsgewand unterscheidet²². Da Gainas sowohl Konsul als auch General war, schiene es nicht ausgeschlossen, daß der berühmte Schatz ihm gehörte und daß er ihn in aller Stille verborgen hatte, als er nach wiederholten Kämpfen mit Uldes sich Rechenschaft gab, daß er diesem nicht mehr lange Widerstand leisten könne²³. Für diese Hypothese sprechen auch die übrigen Stücke (die Kanne, das Tablett, die Patere und die Körbchen). So konnte Gainas die Patere und die Körbchen vielleicht sogar aus Antiochia erwerben, als er die Orientarmee befehligte, die übrigen, mit roten Granaten aus Kleinasien verzierten Stücke (die Fibeln, der Halsring mit Schließe) wurden vielleicht in denselben Werkstätten auf Bestellung des Gainas ausgeführt²⁴. Gleichfalls durch Gainas ließe sich auch die Runeninschrift vom Halsring erklären, da er — vermutlich nur seit kurzem Christ geworden — noch an die heidnischen Götter glaubte. Für diese Datierung (Dezember 400, da Uldes dem Gainas den Kopf abschneidet, um ihn dem Arcadius zu schicken) spricht auch die chronologische und stilistische Einreihung des Schatzes²⁵. Der Helm, das Schild und das Sesselchen (alles aus Silber) und anderes persönliches Gut des Gainas nahm Uldes sehr wahrscheinlich als Beute, daher scheint die Annahme als sehr glaubwürdig, daß das Fürstengrab von Conceşti des Uldes wäre, und die übrigen Stücke (die Amphore, das Kesselchen usw.), welche die Beigaben des Grabes darstellen, konnte Uldes als Belohnung für die Tötung des Gainas von Arcadius erhalten haben²⁶.

Die Einzelgräber der Gegend (Chiojd, Bălteni usw.) können auch damals erklärt und datiert werden, weil die Armeen des Gainas und des Uldes „... nicht nur einmal, sondern oftmals aneinander gerieten“, es also

²⁰ Zosimos, IV, 26, 40. Für die Laufbahn des Gainas vgl. O. Seeck, in RE, VII, 1, Sp. 480 f. s.v. Gainas und RE, II, 1, Sp. 1147 f. s.v. Arkadios; H. N. Roisl, a.a.O., S. 27 f.; der aber auf S. 42 die Kämpfe zwischen Uldes und Gainas in dem Banat verlegt, vgl. auch Maenchen-Helfen, S. 20 f., 37, 44 und 331.

²¹ C. Giurescu, RIR, 1935—6, S. 333 f.; I. Werner, a.a.O., S. 57 f., Taf. 71; I. Nestor, a.a.O., S. 703; G. Poenaru-Bordea, a.a.O.; S. 290; S. Dolinescu-Ferche, a.a.O., S. 95; R. Harhoiu, a.a.O., S. 1035; F. Mommsen, ZfN, CVI, 1888, S. 351 f.; K. Horedt, Contribuții, S. 31; ders., Germania, 1972, S. 219; ebda, 1977, S. 11 f.; O. Iliescu, Rev.Muz., 1965, II/1, S. 9 f.; C. Bloșiu, a.a.O., S. 61 f.; O. Maenchen-Helfen, S. 139 Anm. 119 und 217 f.; I. P. Zassetzkaia, in SA, 1978/1, S. 53 f.

²² Vgl. F. Altheim, AISC, IV, 1941—1943, S. 148 f.

²³ Zonaras, V, 22, 37; O. Seeck, a.a.O., Sp. 480 f.; H. N. Roisl, a.a.O., S. 29 f.

²⁴ M. v. Helland, The Golden Bowl from Pietroasa, in Acta Univ. Stockholm, 24, 1973, S. 99 f. Ebenfalls für eine Werkstatt aus Kleinasien sprechen auch die roten Granaten oder andere Edelsteine und Halbedelsteine, die einige Stücke des Schatzes schmücken, weil sowohl die Herkunft aus dieser Zone, als auch ihr Schnitt und Schliff mit diesem Gebiet in Verbindung gebracht werden können, vgl. V. Arrhenius, Granatschmuck und Gemmen aus nördlichen Funde des frühen Mittelalters, Stockholm, 1971, S. 6 f. ders., in UISPP XIe Congrès, Colloque, XXX, Nice, 1976, S. 7 f.

²⁵ R. Harhoiu, a.a.O., S. 1011 f.

²⁶ C. Bloșiu, a.a.O., S. 78 f.

natürlich war, daß die Getöteten, sowohl Goten als auch Hunnen und Alanen, in nächster Nähe des Ortes, wo sie starben, begraben wurden²⁷. Der hier angeführte historische Kontext scheint uns der natürlichste und entsprechendste zu sein zum Verständnis und zur Erklärung der Frage, wem der berühmte Schatz von Pietroasele gehörte und warum er verborgen wurde, sowie des Vorhandenseins der zeitgenössischen Funde in dieser Gegend.

In der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts hatten die Hunnen als treue Bundesgenossen die Alanen, Ostgoten, Gepiden, Skyren usw. Die Anführer dieser Völkerschaften (Ardarik, Valamer, Edika, Beuka, Babai) sind nahe Ratgeber Attilas und nehmen an dessen Seite an verschiedenen organisierten Kriegszügen, sei es ins weströmische Kaiserreich, sei es südlich der Donau, teil²⁸. Die Herrschaft der Hunnen über das Gebiet Siebenbürgens wird zwischen den Jahren 376 und 454 entweder direkt oder indirekt durch die Ostgoten und Alanen ausgeübt, was die Grabfelder vom Typ Sintana-Cerniahov, oder die fürstlichen Gräber und Horte von Apahida, Someşeni, Şimleu Silvaniei, Cepari, Moigrad, Tăuteu beweisen²⁹. Die hunnisch-alanisch-

²⁷ Vgl. Anm. 20 und 21.

²⁸ O. Maenchen-Helfen, a.a.O., S.

²⁹ Von den semidiskoidalen Fibeln ausgehend (vom Typ Sintana — Valea Strîmbă nach J. Werner, Slov. Arch., 1959, S. 423 f.) wies K. Horedt (SCIV, 1967, S. 579 f.) glaubhaft dokumentiert nach, daß die Funde, die derartige Fibeln enthalten, nach dem Jahre 379 datieren. Bei Neuüberprüfung der historischen Lage Siebenbürgens kommt K. Horedt (a.a.O., S. 587) zu dem Schluß, daß zwischen 271 und 376 die provincial römische Bevölkerung mit zugewanderten freien Dakern und Karpen, zwischen 376 und ± 425 die Goten, zwischen 454 u. 675 die Gepiden, um ± 700 aber die Awaren die politisch-militärische Herrschaft ausübten.

Das Aufhören der Benützung der Grabfelder des Typs Sintana gegen 425 ist historisch oder archäologisch nicht begründet (vgl. G. Diaconu, in Dacia, 1973, S. 264 f.), besonders da der Verfasser diese Grabfelder den Westgoten zuschreibt (vgl. I. Nestor, in Dacia, 1975, S. 10 f.). I. Nestor, der die von K. Horedt vorgeschlagene Datierung teilweise annimmt, rechnet die Grabfelder von Sintana, Palatca usw. den frühen Gepiden zu, den Westgoten aber die Funde vom Typ Cernat (bzw. Sfîntul Gheorghe nach K. Horedt, Marisia, 1979, Liste Nr. 2) im Gegensatz zu den Funden des Typs Bratei, die den Dako-Römern zugeschrieben werden (vgl. L. Birzu, Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV—V, Bucureşti, 1973). Wenn wir aber die Nekropolen vom Typ Sintana den Ostgoten zuschreiben, können natürlich und logisch sowohl die Berichte der Schriftquellen, als auch einige zwischen 376 und 454 datierbare siebenbürgische archäologische Funde erklärt werden. Es ist bekannt, daß eine Gruppe von Ostgoten, unter Führung des Alatheus und Safrax, sich nach 376 nach Westen zurückzieht, bis nach dem Süden der Donau kommt und zum Tode des Valens beiträgt (vgl. Ammianus Marcellinus, XXI, 3, 3; XXXI, 4, 12, 17). andere aber, von Valamer angeführt, bis zum Tode Attilas treue Bundesgenossen der Hunnen wurden (Iordanes, Getica, S. 252 f., 268, 276, 331), nach 454 als Förderaten der Römer (Iordanes, Getica, S. 264; Priscus, S. 152), gegen die sie sich 461 erheben, in Pannonien angesiedelt werden und hierauf jährliche Hilfsgelder von je 300 Pfund Gold erhalten. Es war natürlich, daß die Hunnen, die, nachdem sie die verschiedenen nordpontischen Völkerschaften (Alanen, Skyre, Ostgoten usw.) verlegt und sich zu treuen Verbündeten gemacht hatten, diese in ihrem neuen Reich ansiedelten, nach Maßgabe der ihrem Urteil entsprechenden strategischen, Notwendigkeiten. Die Verlegung der Ostgoten in die Moldau und nach Siebenbürgen erklärt auf natürliche Weise sowohl den starken römischen Einfluß, als auch die Fortdauer der Funde des Typs Sintana bei ins 5. Jh. (vgl. oben Anm. 14), sowie das Vorkommen einzelner Alanengräber mit künstlich deformierten Schädeln (Botoşani, Lechinţa, Moreşti-Podei, Unirea-Veresmort usw.). Die Ansiedlungen des 4.—5. Jhs. im Südosten Siebenbürgens können vorzugsweise den Karpodakern zugerechnet werden, da die Cerniahov-Einflüsse sehr beschränkt sind.

Während die reichen Gräber und Horte von Cepari, Fintînele, Moigrad, Tăuteu in die erste Hälfte des 5. Jhs. angesetzt werden können, gravitieren die Horte von Apahida, Some-

ostgotische Herrschaft hatte negative Einflüsse auf die Bodenständigen, vielleicht sogar schwerere als die Räumung Dakiens durch die Armee und Verwaltung Roms, weil erst jetzt festzustellen ist, daß eine ganze Reihe von drakisch-römischen, ländlichen oder städtischen Siedlungen oder Grabfeldern unvermittelt zu bestehen aufhören, und die materielle Kultur sich stufenweise zu ändern beginnt. So zum Beispiel arbeiten die Zentren für Verarbeitung der roten Keramik von provinzial-römischer Machart nicht mehr in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. Die Städte in Dakien und Pannonien hören auf, die wirtschaftliche, handwerkliche und kulturelle Rolle zu spielen, die sie vorher hatten, und einige von ihnen, Sucidava zum Beispiel, wurden sukzessiv durch heftige Brände zerstört³⁰. Die ländlichen Ansiedlungen, gleichfalls mit den entsprechenden Gräberfeldern, verlegen ihr Weichbild, so daß beginnend mit der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts und besonders in den folgenden Jahrhunderten die betreffenden Ansiedlungen an anderen Orten gelegen sein werden³¹. Nach Attilas Tode und der Vertreibung seiner Söhne hört die Hunnenherrschaft über weite Gebiete Europas auf. Die Ostgoten wandern 454 nach Pannonien, wo sie bis zum Jahre 471 bleiben werden, da sie nach Thrakien und später nach Italien abwandern, die Gepiden aber siedelten sich ständig in der Theißebene an, wo sie als Förderaten der Römer bis 567 wohnten, wann sie von den Awaren und Langobarden vernichtend geschlagen wurden³². Eine andere, bei dem heutigen Stand der Forschung noch schwer zu lösende Frage ist, ob zwischen 454 und 567 eine effektive Herrschaft der Gepiden über Siebenbürgen bestand oder nicht, weil die Grabfunde von Valea lui Mihai, Cluj—Someşeni, Lechința, Slimnic, Fântânele, Apahida II, hauptsächlich aus Einzelgräbern oder kleinen Gräberfeldern bestehen³³. Andererseits gehörten die Siedlungen vom Typ Moreşti, Bratei usw. vorzugsweise der dakisch-römischen Bevölkerung an und nur seit dem 6. Jahrhundert können einige germanische, bzw. gepidische

şeni und Şimleul Silvaniei um das Jahr 450 und wurden höchstwahrscheinlich im Laufe der Ereignisse nach Attilas Tod verborgen, gleichgültig, ob sie einigen der Anführer der Hunnen, Ostgoten, Gepiden oder Alanen zugeschrieben werden Vgl. K. Horedt, in *ActaMN*, 7, 1970, S. 185 f. (Someşeni); ders., *Germania*, 55, 1977, S. 7 (Moigrad); K. Horedt — D. Protase, *Germania*, 50, 1972 f. (Apahida); D. Protase, *Dacia*, IV, 1960, S. 569 (Cepari); N. Fettich, *Arch.Hung.*, 8, 1932, S. 45 f.; R. Harhoiu, *Tezaurul nr. 1 de la Şimleul Silvaniei* (mss); S. Dumitraşcu, *Tezaurul de la Tăuteu-Bihor, Oradea*, 1877, S. 72 f.

³⁰ Bezüglich der sukzessiven Brandlegung von Sucidava vgl. D. Tudor, a.a.O., S. 454 f.; G. Poenaru — Bordea, *Dacia*, 197 a.a.O., p. 294 f.; ders., *SCN*, VI, 1975, a. 85 f. Es war natürlich, daß der Angriff der Hunnen auf Sucidava aus Nordosten erfolgte, vor ihrer Ansiedlung aus der Theißebene (427), während ihr Vordringen nach Süden durch die Hunnenfunde in der Moldau und Muntenien abgesteckt ist, vgl. G. Poenaru — Bordea, *Dacia*, 1970, S. 290 f.; Susana Dolinescu-Ferche, in *Bibl.Hist.Rom.*, XVI, 1975, S. 90 f.; K. Horedt, *Germania*, 1977, S. 11 f.). Der Angriff Attilas im Jahre 442 oder die Angriffe der Jahre 447—449, die auch von Procopius, VI, 6, verzeichnet werden, waren gegen die süddonauländischen Befestigungen und Städte gerichtet (vgl. Priscus Panites, S. 575).

³¹ M. Rusu, in *Bibl.Hist.Rom.*, XVI, 1975, S. 133 f. Abb. 1.

³² D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568)*, Budapest, 1961, S. 362 f. Für anderen, neueren Literaturnachweis über die Gepiden, Longobarden vgl. I. Bona, a.a.O., S. 274 f.; M. Rusu, a.a.O., S. 123 f.

³³ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens, Bucureşti*, 1958, S. 87 f.; ders., *Dacia*, 21, 1977, S. 251 f. und 267; I. Glodariu, *Germania*, 52, 1974, S. 483. Das von I.H. Crişan untersuchte Gräberfeld des 5. Jhs. von Fântânele ist noch nicht veröffentlicht. Vgl. *Dacia*, 19, 1975, S. 285.

Elemente festgestellt werden. Ebenso können die christlichen Skelettgräberfelder von Morești, Cipău, Căpuș, Tîrgu Mureș, Cluj usw.³⁴ zum größten Teil der bodenständigen Bevölkerung zugeschrieben werden. Da das Inventar, die Wohnungen und Siedlungen vom Typ Botoșana aus der Moldau, Snagov in Muntenien oder Ciumești in der Crișana viele Ähnlichkeiten mit den zeitgenössischen Siedlungen in Siebenbürgen aufweisen, können sie den Bodenständigen und nicht einem Wandervolk zugeschrieben werden³⁵. Leider ist der Zeitraum zwischen den Jahren 450 und 550 noch verhältnismäßig wenig archäologisch erforscht, in dem Maße aber als die archäologische Dokumentation fortschreitet, ist festzustellen, daß die Bodenständigen sich ein Jahrhundert relativer Ruhe zu Nutze machen und als Folge des Zusammenlebens mit den Wandervölkern eine spezifische lingvistische und kulturelle Synthese bilden und zusammenfassen, die auf dem gesamten, früher von freien Dakern und Daker—Römern bewohnten Gebiet immer einheitlicher wird.

Dieser Prozeß wird sich fortdauernd bis zum Ende des 7. Jahrhunderts weiterentwickeln, aber seit der Hälfte des 6. Jahrhunderts, besonders nach 567, beginnen andere Ostvölkerschaften — Anten, Slaviner, Kuturguren, Uturguren und Awaren — Raubzüge zu unternehmen oder, angezogen von den Reichtümern des späten römischen Kaiserreiches, nach dem Südwesten und Westen abzuwandern. Der erste Einbruch der Slawen südlich der Donau wird von den Quellen im Jahre 518 gemeldet, aber erst 546 schenkt Justinian den Anten das Gebiet der Festung Turris, heute Pietroasele, zusammen mit einer großen Geldsumme, damit diese als Förderaten der Römer die Hunnen, bzw. Kuturguren hindern sollten, das Kaiserreich anzugreifen³⁶. Das große Brandgräberfeld von Monteoru gehörte sehr wahrscheinlich einem Stamm der im Gebiet des Römerlagers von Pietroasele kolonisierten Anten, da es in nächster Nähe des Lagers gelegen ist³⁷. Im Jahre 559 aber gelingt es der Gruppe von Anten aus der Südmoldau nicht, den Kriegszug der Kuturguren und Slawiner an der Beraubung des Kaiserreichs zu hindern und hierauf versetzen sie in das nordpontische Gebiet mehrere Zehntausende römischer Kriegsgefangene. Es scheint, daß auch diese Anten sich mit den Slawinern, ihren Volksgenossen, und mit den Kuturguren, einem Volk, das eine Türkssprache redete, verbündeten. Um die Kuturguren zu bestrafen, welche die Anstifter dieses Raubzuges waren, verspricht Justinian den Uturguren die bis dahin den Kuturguren gewährten Subsidien für den Fall, daß diese besiegt

³⁴ St. Kovács, *Dolg.*, Cluj, VI, 1915, S. 278 f. (Tg. Mureș), D. Popescu, *SCIV*, 3, 1952, S. 323 (Lechința); ders., *Dacia*, XVIII, 1974, S. 189 f. (Morești); K. Horedt, *SCIV*, 1952, S. 315, S. 312 f. (Căpușul Mare); Șt. Ferenczi, in *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, S. 193 f. (Cluj); M. Rusu, *Dacia*, III, 1959, S. 486 f. (Cipău); ders., *Bibl.Hist.Rom.*, 1973, S. 135 f.; N. Vlăsa, *SCIV*, 1965, S. 221 f. (Cipău).

³⁵ R. Harhoiu, a.a.O., S. 1025; Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, S. 11 f. und 29 f. M. Rusu, *AIIC*, III, 1960, S. 22.

³⁶ Procopius, III, 14, 2—7, 31—33; D. Teodor, a.a.O., S. 34 f. Für die Lokalisierung der Festung Turris vgl. M. Rusu, *AIIC*, 21, 1978, S. 123, Anm. 12.

³⁷ I. Nestor, *Dacia*, I, 1957, S. 289 f.; ders., *Dacia*, 1961, S. 433 f.; I. Nestor — E. Zaharia, *Materiale*, V, 1959, S. 511 f. und VI, 1960, S. 509 f. Für das Eindringen der Ostslawen in das Gebiet Rumäniens vgl. M. Comșa, in *Balcanoslavica*, I, 1972, S. 9 ff.; D. Tudor, *Balcanoslavica*, I, 1972, S. 29 f.

würden. Nachdem die Kuturguren schwer geschlagen wurden, verlangen 2000 Familien von Justinian die Erlaubnis, sich in Thrakien anzusiedeln³⁸.

Die von irgendwo aus den Steppen südlich des Baikalsees ausgezogenen Awaren kommen um das Jahr 555 in die kaukasischen und nordpontischen Gegenden und ihre erste Gesandtschaft wurde im Jahre 558 unter dem Schutz des alanischen Fürsten Sarosius nach Konstantinopel geschickt. Von diesem Datum an und bis zum Jahre 562 gelingt es den von Justinian angestifteten Awaren nach und nach die hauptsächlichlichen Bewohner des nordpontischen Gebietes: Alanen, Sabiren, Kuturguren, Uturguren, Bulgaren, Goten aus der Krim, Anten, Slawiner usw. zu unterwerfen. In den Jahren 562 und 566, angestiftet von Justinian und Justin II, unternehmen die Awaren zwei schwierige Kriegszüge gegen die Franken in Thüringen, irgendwo am Mittellauf der Elbe, wo sie auf die Westslawen (Veneter, Obroditen) stoßen, die später treue Bundesgenossen der Awaren werden³⁹.

In dem Wunsche, die Herrschaft der Gepiden zu stürzen, die sie unterdrückten, verlangen die Langobarden die Hilfe des Awarenkagans Baian, der — nach Überschreitung der Karpaten durch den Vereczke—Paß mit einer Armee von 20 000 Kriegeren, von denen 10 000 Kuturguren waren — die Gepiden der Theißebene vernichtend geschlagen hat, die hierauf den Awaren unterworfen sind. Von diesem Datum, d.h. von 567 und bis zur Besiegung der Awaren durch Karl den Großen in den Feldzügen von 795—796, also durch ungefähr 250 Jahre, wird das awarische Kaganat eine harte politisch-militärische Herrschaft über ein weites Gebiet ausüben, das auch einen bedeutenden Teil vom Territorium Rumäniens einschloß⁴⁰.

Die Beziehungen der Bodenständigen mit den Slawen und Awaren müssen unterschiedlich und gebietsmäßig analysiert werden, da sie verschiedene Aspekte aufweisen. Die Slawen — nachdem sie sich von ihren Stammesplätzen zwischen Dnjester und Dnjepr im Süden, Weichsel und Pripet im Norden entfernten — trugen bald nach ihrer Ansiedlung an der unteren Donau und als Folge ihres Zusammenlebens mit den Bodenständigen zur Entstehung einer neuen kulturellen Synthese bei, welche das Spezifikum dieser ethnisch verschiedenen Völkerschaften einschloß. Zum bestehenden dakisch-römischen Grundstock kamen, wie sich aus den Berichten der Schriftquellen ergibt, noch Zehntausende römischer Kriegsgefangener, herangeführt vom Süden der Donau, wodurch sich die Romanität im Norden der Donau verstärkte⁴¹. Die Anwesenheit von Zehntausenden römischer Kriegsgefangener neben der dakisch-römischen bodenständigen Bevölkerung und den Slawen erklärt auch den gemischten Charakter der materiellen Kultur des 6. — 7. Jahrhunderts. In den bis jetzt untersuchten Ansiedlungen und Gräberfeldern findet sich neben der an der Schnellscheibe gearbeiteten Keramik römischer Überlieferung

³⁸ Procopius, *Bell.Got.*, IV, 19, Übersetzung H. Mihăiescu, Bucureşti, 1973, S. 240 f.; M. Rusu, *Banatica*, IV, 1977, S. 170.

³⁹ M. Rusu, *Bibl.Hist.Rom.*, loc. cit.; ders., *AIAC*, 1978, S. 121 f.; A. Mohay, *Acta Ant.*, 1976, S. 125 f.

⁴⁰ M. Rusu, a.a.O., S. 148 f.

⁴¹ D. Tudor, a.a.O., S. 455 f.; R. Florescu, *Bul.Com.Ist.*, XLI, 3, 1972, S. 23 f.; G. Ştefan, *Drobeta*, I, 1974, S. 65 f.; M. Rusu, *Apulum*, 1971, S. 714 f.; ders., *Banatica*, 1977, S. 200 f.

und Machart auch handgearbeitete Tonware dakischer Überlieferung oder der frühen Slawen. Die Existenz örtlicher Werkstätten, die spezifische Erzeugnisse der byzantinischen Kultur nachahmen, steht gleichfalls mit diesem Phänomen in Verbindung (vgl. die *Gußformen* von Botoşani, Davideni, Olteni, Străuleşti usw.)⁴². Nach dem Abzug von starken Slawengruppen aus der unteren Donauegung und ihrer Umsiedlung in den Süden der Donau am Ende des 6. Jahrhunderts, besonders aber nach ihrer Niederlage bei der Belagerung Konstantinopols im Jahre 626, wurde der Assimilationsprozeß der Slawen an der unteren Donau bedeutend erleichtert⁴³.

Lange Zeit wurde und es wird noch behauptet, daß der Donau-Limes von den Römern 602 verlassen worden wäre, zur Unterstützung dieser Arbeitshypothese ist uns aber keine Schriftquelle oder irgendein archäologischer oder numismatischer Beweis bekannt. Hingegen sprechen die Schriftquellen oder archäologische und numismatische Funde für eine Loslösung der Provinzen östlicher Romanität (Moesia I—II, Dacia I—II, Pannonia II, Dardania, Praevalitania und Dalmatia) vom byzantinischen Kaiserreich erst nach dem Tode des Heraclius (610—641), höchstwahrscheinlich zur Zeit des Constans II (641—648)⁴⁴. Jetzt können wir diese historisch so wichtige Frage nicht prüfen, wir erwähnen aber nebenbei, daß die Mehrzahl der archäologisch erforschten süddonauländischen Ansiedlungen und Städte nicht aufhörten, bewohnt zu sein, und der Münzumlauf dauerte ununterbrochen bis zum Ende der Herrschaft des Heraclius an. Im übrigen hat das Abnehmen des Münzumlaufs andere Gründe und ist im ganzen byzantinischen Kaiserreich allgemein⁴⁵.

Gleichfalls zur Zeit des Heraclius erwähnt die dem Nestor zugeschriebene Chronik⁴⁶ die norddonauländische romanische Bevölkerung unter der Benennung Wolohi, sowie deren Beziehungen zu den Slawen, weißen Ugrern oder Ungunduren und Bulgaren. Gleichfalls Nestor sagt, mit Bezug auf ein anderes historisches Ereignis, das Eindringen der Ungarn 896 durch den Vereczke-Paß in das Karpaten-Donaubecken, daß die Ungarn „... begannen, mit den Wolohen und Slawen zu kämpfen, die hier wohnten“⁴⁷. Der ältere und neuere Versuch, die Wolohen aus Nestors Chronik mit den Franken zu identifizieren, entspricht nicht der historischen Wirklichkeit, da die Franken nicht zur Zeit des Heraclius an die unter Donau gelangten, und im 9. Jahrhundert ihre Herrschaft nicht bis zu den Waldkarpaten ausdehnten⁴⁸.

Auf dem Gebiete Siebenbürgens sind die Slawen archäologisch besonders vom Ende des 7. Jahrhunderts an beglaubigt, wie die Brandgräber von Mediaş,

⁴² D. Teodor, *Bibl.Hist.Rom.*, XVI, 1875, S. 155 f.; M. Comşa, *Bibl.Hist.Rom.*, 1975, S. 171 f.

⁴³ C. Daicovicu, *Forsch.z.Volk.u.Landk.*, 1967, S. 5 f.; M. Rusu, *AIAC*, 1978, S. 124 f.

⁴⁴ M. Rusu, *ActaMN*, 1979, S. 189 f.

⁴⁵ C. Preda, *SCIV*, 1972, S. 375 f.; Vl. Popovic, *MEFRA*, 1, 1975, S. 194 f.; P. Aurelian, *Beroe I. Necropole din sec. IV—VII e.n. de la Piatra Frecătei*, Bucureşti, 1975, S. 22 f. (die Tabelle über den Münzumlauf im 7. Jh.).

⁴⁶ I. Nestor, *Povest vremennich let*; Übersetzung G. Popa — Liseanu, in *Izvoarele istoriei românilor*, VII, 1935, S. 38 und Ausgabe V. A. Androva-Peretz, 1950, I. S. 92.

⁴⁷ Ebda, S. 34 und I, S. 52.

⁴⁸ Gyula Kristof, in *Századok*, 4, 1978 mit älterem Literaturnachweis; M. Rusu, *AIAC*, 1978, S. 129 f; ders., *ActaMN*, 1979, S. 192.

Guşteriţa, Ocna Sibiului, Bratei usw. beweisen⁴⁹. Die letzte, durch die Hügelbrandgräberfelder von Nuşfalău, Someşeni und Apahida⁵⁰ vertretene Slawengruppe siedelt sich hier erst um das Jahr 800 an, so daß die Assimilierung der Slawen in Siebenbürgen durch die bodenständige Bevölkerung länger dauerte. Am Ende des 9. und Anfang des 10. Jahrhunderts erwähnt Anonymus⁵¹ die Slawen noch neben den Rumänen aus der Wojewodschaft des Gelu.

Wir verfügen über wenige Schriftquellen und eine noch lückenhafte archäologische Dokumentierung, um konkret die verschiedenen wirtschaftlichen, sozialen, militärischen, sprachlichen usw. Aspekte, der im Laufe des 6. — 9. Jahrhunderts bestehenden Beziehungen zwischen den romanischen Bodenständigen und den Gepiden, Slawen und Awaren wiederherzustellen. Die materielle Kultur der Gepiden vor ihrer Ansiedlung in der Theißebene ist sehr wenig bekannt, so daß es beim jetzigen Stande der Forschung überaus schwer wäre, konkret zu bestimmen, womit sie hergekommen sind und welche der archäologischen Funde ihnen mit Gewißheit zugeschrieben werden können⁵². Die Goldschätze von Moigrad, Şimleul Silvaniei, Someşeni und Pietroasele, sowie die ungewöhnlich reichen Beigaben des Fürstengrabes von Apahida II, enthalten verschiedene Stücke aus Gold, plattiert mit Edelsteinen und Halbedelsteinen. Die Ausführung solcher Stücke, wobei verschiedene Arbeitstechniken, einschließlich das Schleifen der Steine, angewendet wurden, spricht entschieden für die Annahme, daß sie nur in den Werkstätten der großen städtischen Zentren mit alter Überlieferung und nicht von den wandernden Meistern angefertigt wurden, die am Hofe eines hunnischen, gotischen, gepidischen usw. Anführers arbeiteten. Nach ihrer Form und Machart stammen sie vorzugsweise aus den spätrömischen Werkstätten von Kerçi, Kersones,

⁴⁹ K. Horedt, *Studina Zvesti*, 16, 1968, S. 113 f. und 118; ders., *ZfA*, 10, 1976, S. 35 f.; T. Nágler, in *Forsch.z.Volk.u.Landk.* 1971, S. 65 f.; M. Rusu, *Apulum*, 1971, S. 716 f.; ders., *Banatica*, 1977, S. 189 und 205 f.; Z. Vasarova, *Slaven und Protobulgaren*, Sofia 1976, S. 9 f.; Abb. 1; S. Baraschi, *SCIVA*, 1977, S. 403 f.; E. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în sec. VII—VIII*, Bucureşti, 1977, S. 15 f.; Z. Kurnatowska, *Slowianszczyzna południowa*, Wrocław, 1977, S. 180 f.; Abb. 68; H. Zoll-Adamikowa, *Frühmittelalterliche Brandgräber der Slawen in Polen, II*, Krakow, 1979, S. 271 f., Abb. 57.

⁵⁰ M. Comşa, *Dacia*, 1959, S. 525 f. (Nuşfalău); M. Macrea, *Dacia*, 1958, S. 351 f.; ders. *Materiale*, 1960, S. 515 f. (Someşeni); M. Rusu, *Apulum*, 1971, S. 722 (Apahida); V. Budinsky-Kricka, *Slawische Hügelgräber in Skalica*, Bratislava, 1959, S. 108 f.; H. Zoll-Adamikowa, *Acta Arch.Carp.*, 1968, S. 141 f.; ebda, 1977, S. 73 f.; ders., *Brandgräberfelder, II*, 1979, S. 227 f. Abb. 38. Einige Einzelheiten des Bestattungsritus zeigen deutliche Beziehungen zu den nordkarpatischen Hügelgräberfeldern des 3. Jh.u.Z. (vgl. H. Zoll-Adamikowa, a.a.O., 1979, S. 208, Anm. 3—4) und selbst zu den Hallstätischen (vgl. G. I. Smirnova, *Arch.Sbornik*, 20, 1979, S. 39 f.) Wir bemerken, daß in eben diesem Gebiet die weißen Kroaten von Constantin Porfirogenetus angesiedelt wurden (de *Adm.imp.cap.*, 30, 31, Ausgabe V. Grecu, S. 49 f. und 52), sowie auch in der Chronik des Nestor (Ausgabe Popa-Liseanu, S. 34, 39, 49, 106).

⁵¹ Şt. Pascu, *Voivodatul Transilvaniei, I*, Cluj, 1971, S. 28 f.; M. Rusu, *Bibl.Hist.Rom.*, 1975, S. 201 f.

⁵² Es wurden verschiedene Hypothesen über die Zuweisung von einigen archäologischen Spuren an die frühen Gepiden aufgestellt, aber die Frage wurde noch nicht zufriedenstellend geklärt. Vgl. D. Csalány, *Denkmäler*, S. 303 f. mit den chronologischen Tafeln von S. 329 f.; ders., *AE*, 1967, S. 224; ders., *Actes du VIIe Congrès UISPP*, Prague, II, 1971, S. 1008 f.; I. Bona, a.a.O., S. 274 f.; M. Lamiova-Schmiedlova, in *Slov.Arh.*, XVII, 1969, S. 403 f., 458 f. 467 f.; G. Diaconu, *Dacia*, 1970, S. 248; I. Nestor, *Dacia*, 1975, S. 10 f.; K. Horedt, *Untersuchungen*, S. 71 f.; ders., *Apulum*, 1971, S. 705 f., ders., *Dacia*, 1977, S. 251 f.

Konstantinopel, Antiochia usw. und sind charakteristische Erzeugnisse der Zeitmode des 4. — 5. Jahrhunderts, konnten also von jedem der hunnischen, alanischen, ostgotischen oder gepidischen Anführer aus der Umgebung Attilas oder von anderen Personen in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts getragen werden. Die Beigaben der Einzelgräber von Valea lui Mihai, Oradea, Slimnic usw. können gleichermaßen den Ostgoten, wie auch den frühen Gepiden zugeschrieben werden⁵³. Um anschaulich zu machen, wie willkürlich und subjektiv einige ethnische Zuschreibungen von ganzen Friedhöfen sind, genügt es zu erwähnen, daß zum Beispiel den Vandalen, die in Pannonien etwa 60 Jahre ansäßig waren, oder den Ostgoten, die ebenfalls dort zwischen 454 und 471 wohnten, nur einige Gräber zugeschrieben wurden, den Langobarden hingegen, die in Pannonien weniger als 40 Jahre wohnten, wurde eine große Anzahl von Friedhöfen zugerechnet, von denen einige chronologisch vor deren Ankunft in Pannonien beginnen, und andere ihre Gebrauchszeit lange nach deren Abzug nach Italien (568) endigen⁵⁴. Eine gleiche Lage ergibt sich auch in Siebenbürgen, wo die in die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts und die erste Hälfte des 6. Jahrhunderts datierbaren Friedhöfe von Cipău, Moreşti, Cluj, Tîrgu Mureş, Oradea, Socodor usw. den Gepiden zugeschrieben wurden. Ebenfalls den Gepiden, diesmal in ihrer Eigenschaft als Unterworfenen der Awaren, wurden die Gräberfelder von Band, Noşlac, Bratei, Unirea—Vereş mort, Spălnaca usw. zugerechnet⁵⁵, die erst nach dem Jahre 570 zu funktionieren beginnen und bis zum Ende des 7. Jahrhunderts (etwa 680) fort dauern, also der Herrschaftsperiode der Awaren angehörten, da die Macht der Gepiden und ihre Anzahl beträchtlich sank. Auch in der Theißebene waren die den Gepiden zugeschriebenen Friedhöfe vor dem Jahre 454 im Gebrauch, also vor deren dortigen Niederlassung, und einige davon sind weiterhin im Gebrauch auch nach der letzten Beglaubigung der Gepiden in dieser Gegend durch die Schriftquellen (602)⁵⁶. Eine gleiche Sachlage zeigen die großen, den Awaren zugeschriebenen Gräberfelder (einige mit über 1000 Gräbern). Die anthropologischen Untersuchungen haben erwiesen, daß die Mehrzahl der Gräber in diesen Nekropolen der bodenständigen Bevölkerung angehörte und bloß eine verhältnismäßig beschränkte Anzahl von Gräbern ist von sinidischen mongoloidem oder gemischtem Typ, also der Awaren oder Kuturguren. Noch schlüssiger, man könnte sogar sagen paradoxal, ist die Lage in den süddonauländischen Provinzen des römisch-byzantinischen Kaiserreichs, wo von Noricum bis zur Scitia Minor die Mehrzahl der Friedhöfe aus dem 5. — 9. Jahrhundert den Wandervölkern zugeschrieben wurde, während die romanische Bevölkerung übersehen oder sogar bestritten wird. Die Schriftquellen aber beglaubigen eine zahlreiche ortsansässige romanisierte Bevölkerung, hauptsächlich in den städtischen Zentren und deren Bewohner überstiegen zahlenmäßig um Vieles die Gesamtheit aller Wanderstämme. So zum Beispiel bildeten selbst

⁵³ M. Roska, AISC, I, 1928—1932, S. 69 f.; I. Némethi, ActaMN, 1967, S. 499 f.; I. Glodariu, Germania, 52, 1974, S. 483 f.

⁵⁴ I. Bona, a.a.O., S. 281 f.

⁵⁵ M. Rusu, a.a.O., S. 133 f.; K. Horedt, Dacia, 1977, S. 253 f. Der Friedhof von Spălnaca wurde kürzlich von D. Protase und M. Blăjan untersucht, denen wir für die Information danken.

⁵⁶ A. Kollautz — U. Miyakawa, Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes, Klagenfurt, 1970, I, S. 240 f.; M. Rusu, a.a.O., S. 133 f, 139.

während der gepidischen oder awarischen Herrschaft über die Stadt Sirmium, die Romanen die Mehrzahl der Bevölkerung, während die Fremden mit einem verhältnismäßig beschränkten Prozentsatz vertreten waren⁵⁷. Die Werkstätten dieses großen handwerklichen Zentrums verfertigten nach dem Geschmack der Gepiden und Awaren verschiedene Erzeugnisse, die in den Nekropolen des 5. — 8. Jahrhunderts vorkommen, da der Großteil der Gegenstände, welche die Grabbeigaben der den Gepiden und Awaren zugeschriebenen Gräber bilden, in den Werkstätten der großen Städte hergestellt waren, und der christliche Begräbnisritus beweist, daß die Mehrzahl der Gräber der örtlichen, unter awarischer Herrschaft befindlichen Bevölkerung angehörte. Nur die Kriegergräber, insbesondere die mit rituellen Pferdebestattungen, oder diejenigen mit spezifischen Grabbeigaben (Säbel, Stücke des Pferdegeschirrs) können mit Bestimmtheit den Awaren zugerechnet werden⁵⁸. Auch die den Awaren oder Gepiden zugeschriebenen Skelettgräberfelder in Siebenbürgen müssen mit aller Aufmerksamkeit untersucht werden, um ersichtlich zu machen, welche die germanischen und awarischen Elemente in deutlichem Kontrast zu denen der romanischen Bevölkerung waren. Um dieses Phänomen, das sich in einem viel ausgedehnteren Gebiet abspielte, zu unterstreichen, wollen wir im Besonderen auf die Entsprechungen und Gleichartigkeiten hinweisen, die zwischen den im Zeitraum 450—680 anzusetzenden siebenbürgischen und den zeitgleichen merowingischen Friedhöfen, sowohl bezüglich des Begräbnisritus als auch der Grabinventare besteht. Eine eingehendere Prüfung in chronologischen Abschnitten und eine gründliche Analyse der gemeinsamen Merkmale wird unausbleiblich zum Schlusse führen, daß die kulturelle und ethnische Symbiose, die aus dem Zusammenleben der romanischen mit verschiedenen germanischen Völkerschaften entsteht, letzten Endes zu einer sehr ähnlichen, fast identischen kulturellen Synthese führt und zwar trotz der geographischen Entfernungen zwischen den beiden Komplexen, oder der Verschiedenheit des historischen und kulturellen Rahmens⁵⁹.

Nach der Niederwerfung der Gepiden durch die Awaren erlitten die verschiedenartigen Völkerschaften Siebenbürgens (Romanen, Gepiden, Slawen, Sarmaten) einen neuen Stoß, der sowohl bezüglich der materiellen Kultur als auch der Gesellschaft zu strukturellen Umgestaltungen führte. Die Umsiedlung der Bevölkerung nach Maßgabe der wirtschaftlichen und strategischen Notwendigkeiten der von den Awaren verfügbaren Neuordnung wird durch die an den Siedlungen und Friedhöfen dieser Zeit durchgeführten archäologischen Forschungen bestätigt. Die unmittelbare oder mittelbare Awarenherrschaft äußerte sich eingreifend und wahrscheinlich despotisch durch berittene Krieger,

⁵⁷ D. Csallány, *Denkmäler*, S. 329. f.

⁵⁸ Aber auch die Reiter der römisch-byzantinischen Heeres benützten gleichartige Waffen und Pferdegeschirre, vgl. Mauricius, *Strategicon*, I, 2, 1—10, Übersetzung H. Mihaiescu, *Scriptores Byzantini VI*, Bucureşti, 1970, S. 51.

⁵⁹ P. Reinecke, *Germania*, 1928, S. 96 f.; ders., *Germania*, 1934, S. 218 f.; K. Horedt, *IKSA*, III, 1973, S. 190 f.; ders. *Dacia*, 1977, S. 261 f.; M. Rusu, a.a.O., S. 137; B. Schmidt, *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1975, S. 203 f.; *Les relations entre l'Empire Romain tardif, l'Empire Franc et les voisins*, IXe Congrès UISPP, Colloque, XXX, Nice, 1976 (H. W. Bohme, S. 71 f.; P. A. Pévrier, S. 145 f.; R. Joffroy, S. 196 f.; M. Martin, S. 201 f.; K. Weidemann, S. 211 f.; J. Werner, S. 228 f.; K. Horedt, S. 254 f.)

die schnell große Entfernungen durchquerten und die entferntesten Gegenden kontrollierten. Andererseits wurde eine langdauernde Ordnung eingeführt, die den Unterworfenen eine lange Zeitspanne relativen Friedens gewährte, der unausbleiblich zu Wohlstand und einem die früheren Perioden weit übersteigenden Wachstum der Bevölkerung führte⁶⁰.

Der Umstand, daß die Sarmaten, Gepiden und Awaren hauptsächlich Viehzüchter waren, verlieh wahrscheinlich auch manchen Dorfgemeinschaften der freien Daker einen gemischten Charakter, von Landwirten und Viehzüchtern. Die Ansiedlungen längs der Täler, in der Ebene oder in den umbewaldeten Gegenden der siebenbürgischen Ebene, waren für die Landwirtschaft, aber auch für die Viehzucht geeignet, was die archäologischen Funde und die Untersuchung der entdeckten Tierknochen beweisen. In den abgelegeneren, für die Landwirtschaft ungeeigneten Gegenden oder im Gebirge war die Hauptbeschäftigung das pendelnde Hirtenwesen. Die Hirten weideten die Schaf- und Ziegenherden, je nach der Jahreszeit, im Sommer auf den ausgedehnten Bergwiesen, im Winter aber in den Tälern am Fuß des Gebirges oder in der Ebene, ohne aber auf die Landwirtschaft und die stabilen Siedlungen in den Tälern zu verzichten. Die Hirtengemeinschaften dauerten lange Zeit bei den Rumänen und die Schäfer führten nicht nur materielle Güter über weite Entfernungen, sondern trugen auch maßgebend zur Einheit der Sprache und der Sachkultur bei. Nicht zufällig beziehen sich viele in der rumänischen Sprache erhaltene Wörter thrakisch-dakischen Ursprungs auf das Hirtenwesen: *baciu* (Senner), *strungă* (Melkhürde), *țarc* (Hürde), *cîrlan* (Lamm), *țap* (Bock), *gâlbează* (Egelsucht), *căpușă* (Zecke), *brînză* (Käse), *urdă* (Molkenkäse vom Schaf), *zăr* (Molke), *sarbăd* (abgestanden)⁶¹.

Es ist wenig wahrscheinlich, daß die Ortsbewohner, die das Gold aus den an goldhaltigem Sand reichen Tälern gewannen, oder Eisen, Kupfer und Salz ausbeuteten, in Bergwerksgemeinschaften organisiert waren; da diese Beschäftigungen saisongebunden waren. Viel wahrscheinlicher scheint die Annahme, daß neben dem Bergbau die Bodenständigen sich auch mit Landwirtschaft, Viehzucht der großen Tiere und Hirtenwesen — je nach der geographischen Zone — beschäftigten. Zweifellos waren die Gelände mit metallreichen Lagerungen, die Salzbergwerke und Salzgruben gemeinsames Eigentum und die Abgabe von den Erträgen an die herrschende Völkerschaft wurde gemeinsam entrichtet. Ebenso wurden andere Beschäftigungen oder Handwerke: Schmiede, Zimmermannsarbeit, Töpferei usw. im Rahmen der Dorfgemeinschaft ausgeübt, weil mangels von Städten, der ganze Produktionsvorgang im dörflichen Rahmen vor sich ging. Die Anfertigung von verschiedenen Werkzeugen und Zierstücken aus Metall, sowie auch der bei ihren häufigen Kriegszügen von den Awaren benötigten Waffen durch die bodenständige Bevölkerung ist der schlagendste Beweis für die Kontinuität der Bodenständigen, denn die Wandervölker beschäftigten sich niemals mit dem Bergbau und der Erzverarbeitung, und die Metallverarbeitung war bei ihnen nur sporadisch und wurde vorzüglich von fahrenden Meistern betrieben.

⁶⁰ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, S. 203 f.; ders., *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, S. 101, 133, 135, 146, 163, 199, 206, 208.

Die Wiederherstellung und konkrete Feststellung der Typen von Dorfgemeinschaften, die im 3. — 9. Jahrhundert bestanden, ist schwierig, da in einigen Gegenden durch objektive Umstände Überbleibsel von Gentilgemeinschaften übrigbleiben konnten, die unmittelbar von der germanischen, slawischen oder sogar der Nomadengemeinschaft beeinflusst waren, in anderen Gegenden aber, wo die römische Überlieferung stärker war, ging man direkt zu den Territorialgemeinschaften über, die im römisch-byzantinischen Kaiserreich charakteristisch für die Übergangsperiode zum Feudalismus waren. Im 7. — 9. Jahrhundert, nach dem Eindringen von aufeinanderfolgenden, aus verschiedenen Richtungen kommenden Slawengruppen, besonders aber als Folge der Symbiose der Romanen mit Slawen und Awaren oder anderen Völkerschaften, kam es zu einer gemeinsamen kulturellen Synthese, und der Vorgang der ethnischen und sprachlichen Assimilierung dauerte recht lang, bis siegreich eine neue, die rumänische Sprache zum Vorschein kam. Stufenweise, infolge einer natürlichen Entwicklung, aber auch von objektiven historischen Umständen, wie zum Beispiel die Abschaffung des awarischen Kaganats durch die Franken, verwandelten sich die Vereinigungen der Gemeinschaften zu Kne-saten, die gegen Ende des 9. Jahrhunderts sich zu mehr oder weniger ausgedehnten Wojewodschaften vereinigten: die Wojewodschaft des Glad im Banat, des Menemorunt in der Crişana und des Gelu in Siebenbürgen⁶².

Ein anderes gleichfalls umfassendes und schwer wiederherzustellendes Problem ist das lingvistische und der von den Wandervölkern auf die Bodenständigen ausgeübten Einflüsse. Über den lingvistischen Einfluß der germanischen Völkerschaften wurde viel gesprochen und man kam zu dem Schluß, daß nur eine sehr beschränkte Anzahl von Wörtern germanischer Herkunft noch in der rumänischen Sprache blieben⁶³. Den Slawen hingegen wurde ein sehr bedeutender Posten von Wörtern, besonders aber von Toponymen zugerechnet. Die Meinungen der Lingvisten über das Datum des Eindringens der Mehrzahl der Wörter slawischer Herkunft in die rumänische Sprache sind geteilt. So behaupten O. Densuşeanu und E. Petrovici⁶⁴, daß vor der langsamen Assimilierung der Slawen (6. — 9. Jh.) von einer einheitlichen und dem ganzen Volk gemeinsamen rumänischen Sprache, die sich von dem Vulgär—Latein kler unterscheidet, nicht die Rede sein kann. Kürzlich haben aber andere Fachwissenschaftler bewiesen, daß die Anzahl von Wörtern slawischer Herkunft, die im 6. — 7. Jh. in die rumänische Sprache eindringen, sehr beschränkt ist, und daß der slawische Einfluß sich besonders mit Beginn des 9. Jahrhunderts auswirkte. Die Slawisten behaupten auch, daß der slawische Einfluß sich auch in der Toponymie und Namenskunde bemerkbar macht und unterstreichen einstimmig den Beitrag der Südslawen, besonders der Bulgaren⁶⁵.

Die südslawische Toponymie, die sich klar von derjenigen der Nord- oder Ostslawen unterscheidet, finden wir in einem weiten Gebiet verbreitet, von

⁶² Şt. Pascu, a.a.O., S. 24 f.

⁶³ C. Diclescu, Die Gepiden. Leipzig, 1922, S. 168 f.; 169 f. mit der Rezension von V. Bogrea, in AIINC, II, 1923, S. 391 f.; C. Diclescu, Z.f.rom.Phil., XLIX, 1929, S. 385 f.; P. Skok, Z.f.rom.Phil., L, 1930, S. 257 f.; A. Rosetti, Istoria limbii române, Bucureşti, 1978, S. 242 f. mit älterem Literaturnachweis und kritischen Bemerkungen.

⁶⁴ O. Densuşianu, Histoire de la langue roumaine, I, Paris, 1901, S. 327 f., 241 f.; E. Petrovici, in Istoria României, I, 1960, S. 797, 808.

⁶⁵ I. Pătruţ, Studii de limba română şi slavistică, Cluj, 1974, S. 91 f., 101 f.; A. Rosetti, a.a.O., S. 294 f. und 358 f.

den Karpaten bis zum Peloponnes, das ganze Karpaten— Donau- und Balkanbecken, sowohl im Gebirge als auch in der Ebene umfassend. Es ist der Raum, der durch mehr als ein Jahrtausend von den thrako-dakischen Stämmen bewohnt wurde. Die Lingvisten behaupten auch, daß die Thrakisch-dakische Sprache und das Altslawische *satem* — Sprachen, also verwandt waren. Von dieser Verwandtschaft ausgehend scheint nicht viel plausibler und logischer die Hypothese, daß ein Großteil der Wörter und Toponymen, die als von slawischer Herkunft angesehen wurden, tatsächlich thrakisch-dakischer Herkunft sind und sich in der rumänischen Sprache als ein natürliches Erbe erhalten haben, nachdem sie durch alle Etappen und Prozesse der Romanisierung gingen? Vielleicht, könnte so plausibler erklärt werden, warum der größte Teil der Zeitwörter slawischer Herkunft in der Modulation die Endung *-esc* erhalten. Gleichfalls sehr bezeichnend ist die Tatsache, daß fast alle rumänischen Haupt- und Eigenschaftswörter, also einschließlich auch die als von slawischer Herkunft angesehenen, einen Endkonsonanten haben, als eine Erbschaft aus der lateinischen Sprache⁶⁶. Bezüglich der thrakischen Anthroponymen und Toponymie ist aus den Schriftquellen bekannt, daß sie bis zum 6. Jahrhundert erhalten blieben, obzwar die große Menge der Bevölkerung romanisiert war⁶⁷. Es scheint natürlich, logisch und gleichzeitig historisch, daß die bodenständige thrakisch-dakische Bevölkerung, besonders in den Gegenden, wo keine Slawen wohnten, im Gebirge zum Beispiel, die örtliche Toponymie behalten hat, ohne „Anleihen“ von den Slawen. Es ist richtig, daß wir heute eine verhältnismäßig kleine Zahl Wörter von thrakisch-dakischer Herkunft kennen, die Fachwissenschaftler behaupten aber aufgrund von Schriftquellen, daß die thrakische Sprache, bzw. diejenige der Bessen, sich bis ins 6. Jahrhundert erhalten hat⁶⁸. Ebenso — da die freien Daker in den Schriftquellen bis zum Ende des 4. Jahrhunderts (381) beglaubigt sind — wäre anzunehmen, daß sie sich einige spezifische Züge sowohl der materiellen Kultur, als auch der Lingvistik bis ins 5. Jahrhundert bewahrt haben⁶⁹. Wenn man das Problem unter diesem Gesichtswinkel betrachtet, kommt den Lingvisten die Aufgabe zu, durch gründliche vergleichende Studien, im Rahmen der Möglichkeit, die Wörter und Toponyme thrakisch dakischer Herkunft von den als slawisch angesehenen zu unterscheiden und zu trennen. Bezüglich des eigentlichen slawischen Einflusses, der zweifellos bestand, da archäologisch die Symbiose zwischen Bodenständigen und Slawen festgestellt ist, glauben wir, daß er unter anderen Voraussetzungen neuerlich überprüft werden muß. Es ist zweifellos ein sehr schwieriges und umfassendes Problem, das aber volle Aufmerksamkeit verdient, denn so können einige bis jetzt nicht genügend geklärte historische und lingvistische Phänomene ihre Lösung finden.

⁶⁶ I. Pătruș, a.a.O., S. 41 f., 69 f.; A. Rosetti, a.a.O., S. 315 f.

⁶⁷ Procopius, *De aed.*, IV, 11, 20; I. I. Russu, *Elementele traco-getice*, S. 163 f.; A. Rosetti, a.a.O., S. 204, 219 f., 333 f. Für Dierna, Berzovia vgl. A. Philippide, *Originea românilor*, I, Iași, 1923, S. 322 f.

⁶⁸ Oberhammer, in *RE*, III, 1, Sp. 330 f.; s.v. *Bessoi*, I. I. Russu, a.a.O., S. 161 f.; A. Philippide, a.a.O., S. 450 ff.

⁶⁹ Der letzte Bescheinigung der Karpodaker datiert aus 381 (Zosimos, IV, 34), archäologisch aber behielten die freien Daker in der Moldau, Crișana und den Waldkarpaten ihre Ansiedlungen und Friedhöfe bis ins 5. Jh., obzwar sie zur Zeit der Hunnenherrschaft nicht mehr in den Schriftquellen bescheinigt sind.

Die Absteckung und Umreißung einiger Aspekte, die uns bezeichnend für die Beziehungen zwischen Bodenständigen und Wandervölkern schienen, ist gewiß weit davon entfernt, die Vielzahl und die Vielfältigkeit der Fragen auszuschöpfen, welche das Zusammenleben dieser Völkerschaften mit den Bodenständigen auf dem Gebiete Rumäniens durch ein halbes Millenium, gerade im Zeitraum der Bildung und des Zusammenschlusses des rumänischen Volkes und seiner Sprache, aufwirft. Wir hoffen, daß unsere Anregungen und die am Rande dieser Probleme erfolgenden Erörterungen neue Beiträge zur Lösung der noch nicht zufriedenstellend geklärten Fragen erbringen werden.

MIRCEA RUSU

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE PRIVIND UNELE AȘEZĂRI ROMÂNEȘTI DIN VESTUL ȚĂRII LA ÎNCEPUTUL FEUDALISMULUI

În Regestele Vaticanului se păstrează două importante documente aproape identice, din 1216 și 1218 (*Reg. Vat.* 9, fol. 10—11 epist. 12; fol. 206 epist. 834), prin care papa Honoriu al III-lea întărea o mulțime de posesiuni mănăstirii Sf. Theodosie Cenobiarchul din Berria (Berhoe), printre care unele în părțile apusene ale țării noastre, fapt de o valoare fără echivoc în completarea relativ puținelor știri scrise asupra legăturilor îndepărtate și permanente, politice și cultural-religioase, pe care românii le-au avut în evul mediu cu lumea bizantină.¹ Actele de întărire a proprietăților și libertăților acestei mănăstiri ortodoxe cu o existență seculară se încadrează în politica generală a papalității de aducere la catolicism a popoarelor „schismatice” din Orientul apropiat și din estul și sud-estul Europei, după ce, în timpul cruciadei a IV-a din 1204, însuși centrul spiritual al lumii răsăritene, secole de-a rândul învinuit pentru dezbinarea religioasă, dar rîvnit de apuseni pentru comorile sale, Constantinopolul, a căzut — eveniment epocal consemnat pînă și în analele chinezești — în mîinile latinilor. Visul unirii religioase părea să se înfăptuiască. Peste tot, în teritoriile cucerite de apuseni și în cele atrase printr-o serie de concesii, s-a încercat înlocuirea ierarhiei bisericești indigene cu alta catolică. Mănăstirile bazilitane, ținînd la vechile beneficii cu care le-au înzestrat basileii și alți potentăți locali, au fost nevoite să recunoască supre-

¹ Documentul din 29 iun. 1218 a fost publicat în cursul timpului în colecții accesibile (A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I. Roma, 1859, p. 9; E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I. București, 1887, p. 61—63), fără să atragă atenția istoriografiei noastre. Varianta mai veche și mai completă, cea din 25 oct. 1216 a aceluiași act, a fost publicată de către Aloisiu Tăutu (*Acta Honorii III et Gregorii IX*, col. *Fontes*, s. III, vol. III, Roma, 1950, p. 1—5), cu un comentariu bogat și cu o reușită încercare de identificare a localităților menționate. Pe baza aceluiași document, coroborat cu multe alte știri, Tăutu a elaborat și un studiu, din păcate mai puțin cunoscut, care aruncă o lumină nouă asupra unor teritorii sud-est europene la începutul feudalismului (*Griechische Klöster im Mittelalterlichen Ungarn*, în *Acta Historica* (Societas Academica Dacoromana), IV, München, 1965, p. 43—46). Istoricul maghiar Györffy Gy., analizînd cele două documente, privind posesiunile din Ungaria medievală, pe care le-a identificat (în afară de cele de pe teritoriile românești), a încercat să demonstreze că toate acestea au aparținut mănăstirii grecești de pe Sava (Sremska Mitrovica, în Iugoslavia), fiind donate printr-un act redactat în grecește de către Bela al III-lea, între 1193—1196, mănăstirii Sf. Theodosie, iar partea respectivă din actele papale este traducerea în latină a prototipului grecesc (*A Szávaszentdemeteri görög monostor XII. sz. birtokösszeírása*, în *MTAK*, II, 1952, p. 325—365; III, 1953, p. 69—97; *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter aus dem 12. Jahrhundert*, în *Studia Slavica*, V, Budapest, 1959, nr. 1—2, p. 1—64). E drept că documentele specifică faptul că regele Bela a dat călugărilor din Berhoe mănăstirea din Srem, dar aceasta este menționată ca o entitate similară celorlalte multe posesiuni. Călugării greci, ei înșiși păstrători ai actelor vechi, redactate în grecește, printre care și eventualul act pentru mănăstirea din Srem (dacă a existat), le-au înfățișat la Roma, spre a li se întări toate posesiunile într-o unitate.

mația pontificală, mai ales că în Orient nu mai avea cine să le garanteze securitatea în fața amenințărilor musulmane. Astfel o serie de acte papale confirmă bunurile unor mănăstiri faimoase din Sinai (Sf. Ecaterina), de la Athos, din Cipru, din Constantinopol, a celor grecești din regatul Celor două Sicilii etc., scutindu-le de dijmele cuvenite în schimbul acceptării unirii.

Ceea ce surprinde la documentele în discuție conferite conventului Sf. Theodosie, e faptul că proprietățile acestuia, mănăstiri, biserici, sate și alte bunuri, erau răspândite pe o arie foarte vastă — în Palestina, Siria, Cipru, Constantinopol, Thesalia, Macedonia, Croația, Slovenia, Sirmiu, Ungaria (de-a lungul Dunării și Tisei, precum și în fostele comitate Arad, Zărand și Sătmăr), Galiția — în teritorii unde cu mult înainte de emiterea lor și de suprapunerea organizării catolice, realitățile politice și cultural-religioase se aflau nemijlocit influențate de Bizanț sau în contact permanent cu acesta. Odată cu crearea statului feudal și catolic maghiar, instituțiile ecleziastice mai vechi, de rit răsăritean, au fost depozitate, desființate sau transferate unora de rit latin de către regalitate cu concursul papalității, așa cum au procedat ducii și regii normanzi în Calabria și Sicilia, cu numeroasele și vechile mănăstiri grecești. Mănăstirea Sf. Theodosie Cenobiarchul² a fost fondată de către un călugăr capadochian, de la care își trage numele (mort la 11 ian. 529), pe la 460—465, în munții Iudeii, pe malul răsăritean al Iordanului, între Bethleem și Mar Saba (la 7 km sud-est de Ierusalim), pentru călugări greci, armeni și bessi (mai târziu pentru slavi din Peninsula balcanică), cu trei biserici în care se oficiau slujbele în aceste limbi³. Ca anexe avea trei *hospitalia* pentru călugări, pentru pelerini laici și pentru săraci, precum și un azil de bătrâni. În tot cursul evului mediu timpuriu aici era un focar de viață cărturărească, un adevărat centru de iradiere a culturii bizantino-orientale, mai ales prin codicele copiate în faimosul *scriptorium* al mănăstirii. Locul atrăgea și mulți pelerini datorită numeroaselor relicve. Sînt cunoscuți, printre alți pelerini, stareții ruși, Daniil, între 1111—1115 și Eufrosina, fiica cneazului Iurii Vseslavici de Poloțk, înmormîntată aici în 1173, apoi transferată în Lavra din Kiev. Lăcașul n-a fost scutit de distrugerii în cursul timpului, mai ales cu ocazia invaziilor persane, arabe (în 809 și 813) și selgiucide. Fără îndoială că în timpul ocupării de către cruciați a teritoriilor din Orientul apropiat și al ființării regatului de Ierusalim (între 1099—1187 și 1229—1244), diferitele lăcașuri de rit oriental s-au supus latinilor, pentru a obține protecția împotriva sarazinilor. Cînd „locurile sfinte” au fost recucerite de către aceștia, nu numai ordinele călugărești latine, dar și cele orientale unite s-au refugiat în alte teritorii stăpînite de latini. Se pare — izvoare sigure nu există — că

² Scurtele date istorice asupra mănăstirii au fost luate după comentariul lui A. Tăutu care însoțește documentul din 1216 (*op. cit.*, p. 6—7) și după Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, II, Paris, 1924, p. 3163.

³ După părerea unor specialiști aceștia ar putea fi originari din Peninsula balcanică sau chiar din Dobrogea, care vorbeau limba tracă sau traco-romană, lucru nu lipsit de interes pentru relațiile culturale dintre teritoriile dunărene și comunitățile cenobitice din Palestina și Sinai. Discuția asupra provenienței acestor obști „bessice”, la I. I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium*, București, 1976, p. 161—162. N-ar fi exclus ca anumite piese paleocreștine descoperite pe teritoriul fostei provincii Dacia (mai ales în centre militare) să aibă legături cu aceste comunități monastice orientale care predica sau întrețineau relații cu teritoriile „barbare”, în sec. IV—VI (N. Vlassa, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 181—184).

în 1187, cînd Saladin a ocupat Ierusalimul, călugării mănăstirii Sf. Theodosie au plecat în Cipru, iar mai apoi la Berhoe (Berria, Laberia) în Macedonia de sud, unde și-au fixat reședința și unde sînt menționați în 1216 și 1218, cînd papa Honoriu al III-lea le întărește privilegiile și proprietățile mai vechi. Actul menționează apartenența lor inițială la ordinul bazilitan și faptul că în trecut s-au bucurat de donații neîntreprute, cît și trecerea mai apoi sub oblăduirea scaunului apostolic, care le recunoaște cele avute în stăpînire și pe cele pe care le vor dobîndi, atît laice cît și canonice, prin concesii pontificale sau prin mărînimia unor monarhi, lor cît și urmașilor lor din respectivul con-

Documentul papal confirmă abatelui Nicolae și fraților din pomenitul convent următoarele posesiuni și bunuri: în primul rînd locul unde se aflau în acel moment, adică *Berria*, cu toate celelalte aparținătoare. În Orientul apropiat le sînt recunoscute o serie de bunuri: așezări (*casalia*)⁴, spitaluri, depozite (*apothecae*), cuptoare de redus minereu (*furni*), vii, pămînturi, nave (*naves liberas per totum mare*), mănăstiri, biserici și multe altele, în *Ierusalim*, *Ramla*, *Ascalon* (Scalona), *Jaffa*, *Gabala* (Zevel, Djebele), *Acra* (Accon). În *Cipru* sînt menționate mănăstiri, mori, vii, pămînturi, porțiuni de litoral și de rîuri, pescării, păduri, livezi de măslini și de alți pomi fructiferi, așezări etc., în *Tromachii*, *Perdica*, *Glifeo*, *Geratium*, *Pyssouri* (Bisur), *Alectora*, *Ru*, *Virsu*, *Moni* (Pirgo), *Corrigea*, *Caumate*, *Paleopafo*, *Paracellis*, *Magnacomis*, *Sf. Sava*, *Palemedia*, *Limassol* (Nemesus), *Kisusa* (Kississa), *Leotumbem*, *Nicosia* (Leucosia), precum și bisericile *Sf. Cassian*, *Sf. Gheorghe*, *Sf. Mihail*, *Sf. Alexandru*, cu cele aparținătoare. În *Galiția*, călugării primeau o cantitate de ceară ce le-a fost acordată de principii Vasilko și Ivan Vladimir, fiii cneazului Vladimir al Haliciului (refugiați pe la 1188 în Ungaria unde au murit). În *Constantinopol*, le aparțineau bisericile Sf. Iulian, Sf. Ionas și altele, precum și case, magazine și alte bunuri.

Șirul posesiunilor din Ungaria începe cu mănăstirea *Sf. Dumitru de lîngă rîul Sava*, asupra căreia respectivul convent avea drepturi, spune documentul, de la regele Bela (*Apud Hungariam monasterium Sancti Dometrii iuxta Flumen Savii... a Bela rege Ungariae vobis indultis*)⁵. Documentul menționează și o altă mănăstire cu același hram numită *a grecilor* (*Monasterium Sancti Demetrii Graecorum de Ungaria, iuxta fluvium*), tot pe rîul Sava, unde conventul beneficia de o serie de drepturi, de navigație, de trecere peste vaduri, de pescuit, asupra pădurilor și asupra altora aparținătoare. Fără îndoială, existau două lăcașuri de rit oriental, din ținutul Sîmiiu (Srem), unul în mod sigur în actuala *Sremska Mitrovița*, celălalt în apropiere, tot pe Sava. Ele apar și în fragmentele unor scrisori păstrate din registrul papei Inocențiu al III-lea, adresate în vederea unirii cu biserica apuseană.⁶ Cert este faptul că mănă-

⁴ *Casalia* sau *casella* (sing. *casale*), erau micile așezări țărănești, uneori satele, amintite în documentele Orientului latin cruciat. Am adoptat termenul de *așezare*.

⁵ Fără îndoială că este vorba de regele Bela al III-lea, ale cărui relații cu Bizanțul sînt bine cunoscute, atît din perioada cît a trăit la curtea lui Manuel Comnenul, convertit la ortodoxie și desemnat de împărat ca ginere și moștenitor la tron, cît și ulterior, după ce a ajuns rege al Ungariei (Gy. Moravcsik, *Studia Bizantina*, Budapest, 1967, p. 305—313; 317—318).

⁶ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Roma, 1863, p. 65—66.

năstirea Sf. Dumitru din Srem este foarte veche și ea a aparținut inițial teritoriului luat de unguri de la bizantini. Kinnamos relatează că în 1072, când ungurii au atacat cetățile și orașele bizantine de pe linia Dunării, ajungând pînă în centrul Peninsulei balcanice, au luat de la Niș niște moaște pe care le-au dus la Srem în respectiva mănăstire⁷.

Rezistența la tendințele de catolicizare a fost puternică în această regiune, cu toate eforturile conjugate ale papalității și ale regatului apostolic din nord. Dealtfel același lucru s-a petrecut nu numai în teritoriile anexate de la slavi sau bizantini, ci și în regiunile locuite de români. Abia spre mijlocul veacului al XIV-lea mănăstirea ortodoxă a fost pusă sub ordinul benedictin. În scrisoarea papei Clement al VI-lea din 18 martie 1344 adresată lui Vitus episcop de Nitra, se arată că această mănăstire de la granițele „schismaticilor” din Serbia, în care erau greci, unguri, slavi și alte neamuri, ținea nemijlocit de patriarhul grecilor și nu de vreun prelat din Ungaria (*abbas non obediebat in regno Hungariae alicui Praelatorum*). Dar după moartea ultimului abate, de mai bine de zece ani, bunurile ei au fost însușite de laici, ceea ce îl determină pe pontif să-i ceară lui Vitus punerea respectivei mănăstiri cu toate posesiunile și drepturile sub obediența benedictinilor⁸.

Între Sava și Dunăre și pe malul nordic al fluviului, conventul avea următoarele proprietăți și bunuri⁹: *biserica Sf. Anastasia* cu așezarea grecilor (probabil Görögmező, în comitatul Valko), *așezarea din Tused* (în comitatul Srem) și *biserica Sf. Nicolae* cu pămînturile, pădurile și cele aparținătoare; în *Iunca Magna Iudani* și *Iunca Parva Iudani* (Ivankovo, în comitatul Valko) așezările cu cele aparținătoare; în *Tepili* (Tupal, pe Sava, aproape de Zagreb), așezarea cu pămînturile și cele aparținătoare; în *Iurco* (Gjurgjovci, la vest de Ivankovo, în com. Valko), *biserica Sf. Nicolae* cu așezarea și cele aparținătoare; în *Ilicio* (Ilk, aproape de Vinkovce și Petrovaradin), așezarea cu pămînturile, pădurile, *biserica Sf. Dumitru* și toate cele aparținătoare; în *Chasmas* (Chasma, tîrg și fost arhidiaconat în dieceza de Zagreb, sau Hagymás pe malul nordic al Dunării), *biserica Sf. Ștefan* cu viile, pămînturile, pădurile, două pescării și insula de pe Dunăre; în *Orbasio* (Vrbas, reședință a unui arhidiaconat, pe rîul cu același nume din nordul Bosniei), *biserica Sf. Maria*, cu așezările aparținătoare, pămînturile, viile și pădurile; în *Cepla* (Kaplan pe Dunăre, după părerea lui Györffy Gy., sau mai degrabă insula Csepel pe același fluviu, unde sînt amintite mai multe mănăstiri), două nave împreună cu dreptul de navigație și insula de pe Dunăre. Urmează menționarea a două așezări, una după alta, cu bunurile lor: pămînturi, pescării, păduri, stufăriș și altele, care ne interesează direct, ele făcînd parte din ținuturile locuite de români și în prezent ca și la începuturile evului mediu, și anume *Ciala* și *Miniș* din părțile Aradului (*Casale de Chalasa cum terris, nemoribus et piscariis. Casale de Minisi cum nemoribus, piscariis, terris, canneto et pertinentiis*

⁷ Kinnamos, ed. Bonn, 1836, p. 227.

⁸ A. Theiner, *Vetera mon. hist. Hung. illustr.*, I, p. 667—668.

⁹ Identificările au fost făcute de către Györffy Gy. și A. Tăutu, cu ocazia comen-tării actelor respective, fără prea mari deosebiri de la unul la celălalt (vezi nota 1), și ca atare am acceptat numele și împărțirea administrativă veche, medievală, o actualizare fiind foarte dificilă, majoritatea localităților aflîndu-se în prezent pe teritoriul Iugoslaviei, iar multe din ele dispărînd în cursul timpului.

suis)¹⁰. Legăturile politice și culturale cu lumea sud-dunăreană, cea grecească în speță, sînt binecunoscute, chiar și numai din puținele și de aceea des citatele știri, privitoare la alcătuirile statale locale, incipiente, din Crișana și Banat, de la cumpăna celor două milenii (ale lui Menumorut, Glad și Achtum). În *Castellutium* (probabil Segnia—Zengg, în Dalmația, pe malul mării), conventul din Berria avea case cu vii, pămînturi și păduri; în *Foc* (Fuk-Sió, un pîrîu din comitatul Somogy care izvorește din lacul Balaton și se varsă în Kapos, care la rîndul său se varsă în Sárviz, afluent al Dunării), două pescării și insula de pe Dunăre; în *Nadudor* (Nádudvar, pe Dunăre, în comitatul Solt), biserica Sf. Nicolae cu așezarea, insula, stufărișul și pescăriile din *Che-rip* (Chereg—Cheric, ar putea să fie în aceeași regiune, sau undeva mai în sud în comitatele Bács sau Torontal)¹¹ și altele aparținătoare; în *Gerinet* (probabil Gyarmat în comitatul Somogy), așezarea cu casele, pămînturile și cele aparținătoare; în *Sumigium* (Somogy, centrul comitatului omonim), pămînturile și pădurile cu cele ce le revin și le aparțin. Nici în acest caz n-ar fi imposibil ca mai înainte de întemeierea mănăstirii Sf. Aegidiu în 1091 de către Ladislau I cu călugări benedictini aduși din Franța, să fi fost în Somogy o altă grecească mai veche, mai ales că în regiunea respectivă sînt pomenite așezări cu nume de patroni ortodocși (Sf. Gheorghe, Sf. Nicolae), iar papa Inocențiu al III-lea îi scria la 14 septembrie 1204 regelui Emeric despre mulțimea grecilor din mănăstirea respectivă (*nec novum est nec absurdum ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni Domino sub regulari vita famulentur, licet hoc unum sit ibi Latinorum coenobium, cum tam ibidem sint multa Graecorum*)¹².

În continuare este menționată o altă așezare din părțile noastre. Este vorba de *Mocrea* (înglobată în prezent în orașul Ineu, jud. Arad), unde călugării aveau vii, pămînturi, păduri și altele aparținătoare (*Apud castrum de Macra vineas cum terris, nemoribus et pertinentiis suis*). Fiind amintită o fortificație, aceasta nu putea fi decît a mănăstirii Sf. Duh de lîngă Mocrea despre care un document din 1199 spune: „*patronatum ecclesiae Sancti Spiritus, monasterii videlicet Dyenus comitis, quod supra fluvium Crisii iuxta Macra situm est*”.¹³ Se prea poate ca așezămîntul să fi fost la început de rit

¹⁰ Györffy Gy. nu identifică cele două localități (în *Studia Slavica*, V, 1959, 1—2, p. 44).

¹¹ Tot atît de bine ar putea fi mai vechi — menționata baltă de la Zerep (*usque ad lutum Zerep*) din teritoriul stăpînit de Menumorut (*Anonymi [P. magister] Gesta Hungarorum*, în *SRH*, I, Budapeșt, 1937, cap. 28, p. 70; Jakó Zs., *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapeșt, 1940, p. 355).

¹² *Acta Innocentii III* (*Fontes*, s. III, vol. II), Roma, 1944, p. 499.

¹³ Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, II, p. 373—375; *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 17—18). Ruinele mănăstirii se mai vedeau la începutul sec. al XVI-lea (J. Keresztury, *Descriptio episcopatus et Capituli Varadinensis*, Oradea, 1806, p. 125). O încercare, mai mult după conformația terenului, de a reface planul bisericii și al fortificației din jur, la Márki S., *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, I, Arad, 1892, p. 440. Un capitel decorat cu o sirenă și cu doi pești, descoperit printre ruinele cetății Ineu, provenind de la această mănăstire, este datat în sec. XII—XIII (Márki S., *op. cit.*, p. 441; Gerevich L., *Magyarország románkori emlékei*, Budapeșt, 1938, p. 145; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 41—42).

bizantin, transformat, prin donație regală, mai apoi într-unul latin. Dealtfel, faimoasele podgorii din aceste părți au fost inserate încă de la începutul cuceririi arpadiene în actele de danie. Chiar regele Ștefan I (1000—1038) a întărit mănăstirii din Pannonhalma câteva vii din dealul Mocrea (*in Matra [Macra] dedi 8 vineas cum totidem vinitoribus*)¹⁴. În Alpar (localitate pe Tisa) călugării aveau pescării, pământuri, stufăriș, pășuni, o corabie pe Tisa și altele; în Curta (Kurt sau Kurca Szentgyörgy, mai la sud de Alpar), biserica Sf. Gheorghe și biserica Sf. Maria cu așezările, livezi de pomi fructiferi, vii, pământuri, păduri, stufăriș, pescării și altele aparținătoare. Asupra acestor două așezări e cazul să zăbovim puțin. Se știe din privilegiul regelui Geza I din 1075¹⁵, că printre posesiunile conferite mănăstirii Sf. Benedict de lângă Gron, figurează și ele. Dar avem știri mai vechi, din pragul veacului al X-lea, din cronică lui *Anonymus*, că cetatea de la Alpar era în stăpânirea lui Salanus (*ducem Salanum in castro Opar [Olpar] iuxta Thysiam invenerunt*), ducele slavilor și bulgarilor dintre Tisa și Dunăre, care s-a sprijinit pe ajutorul bizantinilor și bulgarilor în lupta cu ungurii lui Arpad (*misit legatos suos ad imperatorem Grecorum et ducem Bulgarorum, et sibi auxilium darent causa pugne contra Arpad*). Spre răsărit de Tisa, stăpînea în aceeași vreme Menumort ducele Bihorului, care înainte de a ceda, a invocat, ca pe o pavăză, legăturile sale și ale strămoșilor săi cu imperiul din sud, în fața pretențiilor de cucerire (*Qui [Athila] etiam violenta manu rapuerat terram hanc ab att-baco meo, sed tamen modo per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre de manibus meis*). Amintirea luptei lui Salanus ajutat de bizantini cu ungurii o mai păstrează *Vadul grecilor* (Görögrév, între Alpar și Kurca) de pe Tisa¹⁶, fapt menționat și în cronică (*ubi Greci mortui fuerunt, a die illo usque nunc portus Grecorum nuncupatur*)¹⁷.

În *Sadmar*, aveau așezarea, stufărișul, pescăriile, lacul, pământurile și cele aparținătoare, precum și cealaltă parte a râului Tisa. Se pare că nu ar fi vorba, după cum opiniază A. Tăutu, editorul documentului, de orașul Satu Mare (Sătmar), așezat destul de departe de Tisa, deși mănăstirea Sf. Theodosie avea unele proprietăți și în acele părți. Este mai degrabă o așezare dispărută de pe Tisa inferioară, la sud de Kanizsa, în fostul comitat Bodrog (azi în Banatul iugoslav), așezată deci într-o zonă cu vechi tradiții ortodoxe (în apropierea mănăstirilor Aracs, Kanizsa, Orosamos), menționată în 1237 ca aparținînd mănăstirii Sf. Dumitru din Srem (*populos ville Zotumart abbati S. Demetrii de Sirmia*)¹⁸. În *Titel* aveau așezarea cu pescăriile, stufuri, pământuri și jumătate din muntele omonim. Acest oraș (azi în Iugoslavia), așezat aproape de vărsarea Tisei în Dunăre, făcea parte, după relatările lui *Anonymus*¹⁹, din teritoriul locuit de slavi și bulgari, al ducelui Kean (*proavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus, auxilis et consilio imperatoris Grecorum preoccupaverat terram illam*) și apoi al lui Salanus, care își avea centrul

¹⁴ *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, ed. Erdöly L., Sörös P., VIII, p. 590.

¹⁵ Fejér G., *Codex*, I, 123 și urm.

¹⁶ Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 53.

¹⁷ *SRH*, I, cap. 16, 20, 38, 39.

¹⁸ *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, I, p. 756. Pentru identificare, la Iványi I., *Bács-Bodrog vm. földrajzi és történelmi helynévtára*, V. Subotica, 1907, p. 113.

¹⁹ *SRH*, I, cap. 12, 19, 38.

aici (*primo miserat Salano duci Tytulensy; in illo loco, qui dicitur Tetel . . . in curia ducis*). După unele izvoare, prepozitura închinată Sf. Înțelepciuni a fost întemeiată de Ladislau I (1077—1095), care a înzestrat-o cu o serie de bunuri. Desigur că ar putea fi vorba iarăși de o transformare într-un lăcaș benedictin a ceea ce a fost înainte *Haghia Sophia* de rit grecesc. Într-un document din 1347 sînt confirmate posesiunile respectivei biserici, pe care le avea probabil cu mult înainte de chiar sfîrșitul sec. al XI-lea, nu în altă parte, ci în comitatul Arad (*quosdam possessiones et vicus dicte ecclesie Tytulensis videlicet Zedy [azi Frumușeni], Zabraan Magyar, Tothzabraan [Zăbrani], Gyarru [dispărut], Ivanhaza [dispărut], Vadkerth [dispărut] vocatus in Orodienzi iuxta flumen Morus habitas, in tenore privilegii sanctissimorum regis Ladislai et ducis Lamperty contentas*)²⁰. În jurul orașului Titel trăia o numeroasă populație ortodoxă și, cu toate încercările de convertire a ei, pînă la începutul sec. al XVI-lea aceasta n-a dispărut, mulțimea „schismaticilor” fiind semnalată într-o bulă a papei Leon al X-lea (*pro maiori parte scismatici in dicto Tituliensi et circumvicinis locis inhabitari*)²¹. i

În *Sulgabekin* (probabil Bökeny, din comitatul Srem, sau o altă localitate cu acest nume în com. Zala din Croația), bisericile Sf. Nicolae și Sf. Maria, cu pămînturile și cele aparținătoare. În *Toson* (poate Toxun, în comitatul Pest, sau o altă localitate mai jos pe Dunăre și nu Rozs din apropiere de Visegrád), aveau pescăriile, lacul, insula Dunării, pădurile, pămînturile și altele ce le reveneau și le aparțineau, primite odinioară de la *Clad* și *Manuel* (*redditibus et aliis pertinentiis suis a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis*). Cele două nume sînt fără îndoială grecești, primul în mod surprinzător semănînd cu al lui Glad, ducele din Banat. În *Poti* (probabil Pocs, în comitatul Bodrog), așezarea cu pămînturile și cele aparținătoare. În *Dussunc* (Györffy crede că numele ar veni de la un sat al *dușnicilor* pe care nu-l localizează), așezarea cu pămînturile, pădurile și cele aparținătoare. O localitate cu acest nume este cunoscută pe Dunăre în comitatul Solt, iar alta, *Dusunkhoz, Dusunkzoch*, în comitatul Zărand, (dispărută, pe lângă Socodor în jud. Arad), amintită într-un document din 1261²². În *Mucilia* (Micula, în comitatul Sărmar, după părerea lui A. Tăutu), avea biserica Sf. Nicolae (de la care probabil și numele acesteia) cu așezarea, pămînturile, pădurile, pescăriile și cele aparținătoare. N-ar surprinde ca această localitate sătămăreană să fi avut legături cu mănăstirea grecească, știut fiind faptul că și aici stăpînea Menumorut, iar populația românească, cu vechile ei organizații teritoriale, districtele, s-a păstrat și după cucerirea și suprapunerea feudalismului maghiar. La aceleași părți sătămărene se referă cele cinci documente papale din 1377²³, și anume la cetatea Medieș cu satele aparținătoare „*dobîndite demult din mîinile românilor schismatici*”, trecuți mai apoi la catolicism cu concursul regilor și nobililor înstăpîniți. Faptele s-au putut petrece, după cum este bine

²⁰ *Arhivele Statului din Budapesta*, Dl. 87218. Fotocopie la Muzeul județean Arad.

²¹ Theiner A., *Vetera mon. hist. Hung. illustr.*, II, p. 591.

²² Fejér G., *Codex*, IV, 3, p. 40; C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 319.

²³ Theiner A., *Vetera mon. Slavorum merid.*, I, Roma, 1863, p. 327—329; Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, București, 1890, p. 238—241; *Acta Gregorii PP XI* (col. *Fontes*, s. III, vol. XII), Roma, 1966, p. 435—37; 439—441.

știut, chiar în a doua jumătate a sec. al XI-lea, la începutul ofensivei de cucerire spre răsărit, spre Transilvania, din partea regalității arpadiene²⁴.

În *Camalacha* (Zamlacha, în comitatul Varasd din Croația) aveau așezarea, pământuri, păduri și alte bunuri aparținătoare; în *Moyssaca* (probabil Moyscha din Slovenia) aveau așezarea cu pământurile și cele aparținătoare; în *Naradin* (Nyarad, Narad, în Srem, aproape de Petrovaradin), aveau așezarea, cu viile, pământurile și cele aparținătoare. De reținut că această localitate ar putea fi cea menționată încă în anul 823 într-un document al împăratului Ludovic cel Pios al francilor²⁵. În *Santofola* (poate Santova în Srem) aveau așezarea, pământuri și altele aparținătoare²⁶. De asemenea li se mai recunoșteau pământurile și alte posesiuni pe care odinioară le-au primit de la preoții Demetrius și Nikifor, precum și cele cuvenite din ceea ce se numea obișnuit *francheden* (*possessiones quondam Demetrii presbyteri et Nikifori et redditus qui francheden vulgariter appellantur*).²⁷ În continuare documentul se ocupă de toate drepturile canonice de care conventul se bucura, așa cum se obișnuia în cazul comunităților de rit oriental care acceptau supremația Romei. Nu ne interesează, din această parte finală a documentului, decât inserarea faptului că pentru toate posesiunile și bunurile avute și dobândite înainte de *Conciliul general (1215)*²⁸, conventul era scutit de dijme.

E greu de stabilit data când cele menționate în documentul analizat au ajuns în posesia mănăstirii grecești. Dar acest lucru trebuie să se fi întâmplat cu mult timp înainte de cucerirea maghiară. Legăturile Bizanțului cu aceste teritorii au fost neîntrerupte, nu numai atunci când unele au intrat între granițele sale, dar și după ce a fost nevoit să le abandoneze noilor popoare stabilite aici. Mirajul politic, economic, cultural și religios al acestui imperiu, păstrător al unor vechi tradiții și comori, inexistente în altă parte a Europei, din acele vremuri, nu putea să nu atragă. Românii au menținut permanent, peste granițele efemere impuse de popoarele în trecere, legăturile cu marele imperiu din sud. Situația trebuie să fi fost mult mai complexă decât ne permit puținele știri scrise privind părțile noastre în cadrul transformărilor generale din această parte a Europei, către sfârșitul mileniului întâi. Organizațiile sta-

²⁴ Fenomenul reiese destul de limpede din reanalizarea fiecăruia în parte din documentele respective și a tuturor în ansamblu și în contextul altor surse, făcută cu o rară competență de către Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în *AllAC*, XII, 1969, p. 7—33. Arheologic pare să se confirme vechimea cetății de la Medieșul Aurit prin descoperirea sub fundațiile incintei de piatră din sec. XIV—XVI, a unei fortificații cu val de pământ și lemn, de formă rectangulară din sec. X—XI (S. Dumitrașcu, în *Crisia*, IV, 1974, p. 101—105).

²⁵ Fejér G., *Codex*, I, p. 155.

²⁶ În varianta din 1218 a documentului, referitor la această localitate se menționează „*ecclesia S. Mariae de Corusca cum casali de Santofola*” (Theiner, *Vetera mon. Hungariam illustr.*, I, p. 9). Corusca era un târg între Dunăre și Sava în dieceza și în apropierea Zagrebului.

²⁷ Ar putea să fie acei *liberi denari* din alte documente, după cum opiniază Györffy Gy. în *Studia Slavica*; V, 1959, p. 33—34.

²⁸ Conciliul al IV-lea de la Lateran din 1215, ținut sub auspiciile lui Inocențiu al III-lea, printre alte hotărâri menite să întărească biserica apuseană, a încercat și impunerea dijmelor eclesiastice asupra credincioșilor ortodocși uniți. În 1218, printr-un nou act, papa Honoriu al III-lea scutește Conventul Sf. Theodosie din Berria de dijme (*Acta Honorii III et Gregorii IX*, p. 40—41).

tale incipiente cu tendință de statornicie, bazate pe instituții tradiționale, și-au menținut atît cît au putut echilibrul și datorită legăturilor politice cu Bizanțul. Izvoarele vorbesc de astfel de legături, precum și de cele religioase, ale conducătorilor locali din Crișana, Banat și Transilvania. Menumorut invoca legăturile sale cu împăratul de la Constantinopol; Glad și descendentul său probabil de la începutul sec. al XI-lea, Achtum, aveau relații cu importantul centru spiritual greco-bulgăresc care era *Vidinul*, cel din urmă întemeind în *Morisena* o mănăstire cu călugări greci aduși din orașul sud-dunărean, iar Gyla, botezat la Constantinopol, s-a întors probabil la *Alba Iulia* cu un episcop grec²⁹. Descoperirile arheologice din cetăți și așezări aduc an de an noi dovezi de cultură materială nu numai autohtonă, dar și de influență și de proveniență bizantină. Contactele și legăturile s-au menținut și după înglobarea acestor teritorii în cadrul statului arpadian, așa cum s-au menținut unele instituții și autonomii districtuale românești, mai numeroase și vreme mai îndelungată în aceste părți vestice, decît în alte zone. Nu putem contesta nici legăturile maghiarilor cu Bizanțul, încă de la venirea lor. Se știe că înainte de adoptarea oficială a catolicismului, au oscilat o vreme între cele două centre bisericești, Roma și Constantinopolul, și din rațiuni politice, pînă la definitivarea a ceea ce a devenit regatul apostolic. Dar și după aceea, în cursul evului mediu, cu toate eforturile depuse pentru convertirea la catolicism, mai ales în regiunile locuite de slavi și de români, ortodoxismul s-a menținut³⁰.

Teritoriul dintre Mureș și Dunăre (Banatul) ținea din punct de vedere al ierarhiei ecleziastice de un centru ortodox, la începutul sec. al XI-lea, înainte de organizarea episcopiei catolice de la Cenad. După ocuparea în 1018 a ceea ce mai rămăsese din teritoriul primului țarat bulgar, de către bizantini, imperiul ajungînd din nou la Dunăre, Vasile al II-lea Bulgaroctonul, prin actele din 1019—1020, a organizat arhiepiscopia de Ohrida, care succeda în centrul și nordul Peninsulei balcanice mai vechii Justiniana Prima. Enumerînd episcopiile sufragane, între cea de Niș și cea de Belgrad, este amintită cea de Braničevo despre care se spune: „*Și episcopul de Branitzza trebuie să aibe 15 preoți și 15 jeleri la Branitzza, Morobiskos, Sphenderemos, Grota, Bisiskos (sau Dibisiskos), Istraalaga și Brodariskos*“. Mai mulți istorici români și străini au împărtășit părerea că *Bisiskos-Dibisiskos-Tibisko* era un centru din nordul Dunării, pe lîngă riul Timiș, în mijlocul populației românești, care ținea din punct de vedere bisericesc în vremea aceea de o episcopie sud-dună-

²⁹ Vezi tratarea amplă pe baza surselor istorice la îndemînă a problemelor în discuție și a evoluției societății românești din Transilvania și Banat la începuturile feudalismului, la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 28—88; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (sec. X—XIV)*, București, 1974, p. 74—80; 114—124.

³⁰ Analiza făcută asupra numelor de localități din Ungaria derivate din nume de patroni bisericești ortodocși (Gheorghe, Dumitru, Nicolae, Pantelimon, Anastasie, Cosma și Damian etc.) demonstrează o densitate vădită în părțile de apus și de sud, unde a existat o masivă populație slavă ortodoxă. Autorul, întrezărind o situație similară și pentru teritoriile românești, din lipsă de date, se limitează la unele localități din Sătmăr, Bihor, Arad și Banat (Mesterházy K., *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kor Magyarországon*, în *Déri Múzeum Évkönyve* 1968. Debrecen, 1970, p. 145—177).

reană³¹. Și mai târziu putem presupune că au existat în aceste părți multe așezări monastice de rit răsăritean, deși documentele oficiale n-o afirmă. Este totuși frapantă desimea mănăstirilor, ca nicăieri în altă parte, pe valea inferioară a Mureșului și în regiunea imediat învecinată vărsării acestuia în Tisa, amintite în documentele din sec. XII—XIII. În bună parte, însăși principala arteră comercială pe care o forma acest râu, precum și fertilitatea pământului, au contribuit la o mai densă populare a acestor părți și la o atracție din partea călugărilor antrenati în felurite activități economice. Nu întâmplător, printre cele mai vechi și mai consistente privilegii regale, se pot cita cele privind veniturile din transportul *sării de apă* concesionate mai multor mănăstiri de pe Mureș (firește ale ordinelor benedictin și cistercian, propovăduitoare ale catolicismului). Unele, ca cele de la Cenad, Bulci, Bistra-Bizere, Eperies (Chelmac), Raonce, Itebe, Garap, Pîncota, Igrîș au fost întemeiate de ordine apusene sau le-au fost transferate de către regalitate. Altele mai vechi, dispărute destul de timpuriu, amintirea lor păstrînd-o toponimia (*monasterium*, *monostor*), au fost întemeiate de conducători ieșiți din rîndul populației locale, chiar cneji sau voievozi, după cum ne-o confirmă aceeași toponomie sau tradițiile familiare (Ahtummonostor, Galad, Kanizsa, Aracs, Pordeanu, Kementse, Kenez, Izso, Hodos, Gelid, Szöreg, Zombor, Orosamos, Szagyó, Sás-

³¹ Documentele lui Vasile al II-lea au ajuns pînă la noi în copii din sec. XVI—XVII după *bula de aur* din 1272 a lui Mihail al VIII-lea Paleologul și au fost publicate de E. Golubinski, în *Kratkii ocerki pravoslavnihi tserkvei*, Moscova, 1871, p. 259—263; H. Gelzer, în *Byzantinische Zeitschrift*, II, 1893, p. 41—42; I. Ivanov, în *Bulgarski starini iză Makedonia*, Sofia, 1931, p. 547—550 (cu identificarea localităților la p. 550—562); Mathias Gyóni, reluînd discutarea lor (în *Magyar Nyelv*, 24, 1946, p. 43—49 și în *Revue d'histoire comparée*, XXV, 1947, p. 42—49) a arătat pentru prima oară că *Bisiskos* — *Di-biskos* — *Tibisko* era un *castru episcopal* la nordul Dunării, numele fiind legat de riul Timiș și sugera ideea localizării acestuia la confluența Bistrei cu marele râu bănățean, pe locul anticului Tibiscum (Jupa de azi). Reputatul bizantinolog Gy. Moravcsik avea aceeași părere că pe riul Timiș a existat un centru al bisericii răsăritene (*Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 110). Aceleași opinii au fost împărtășite și de unii cercetători români (Al. Elian, E. Stănescu, R. Theodorescu). Într-un studiu mai recent, I. D. Suci (în *Revista de istorie*, 7, 1976, p. 1056 și urm.), pe baza mai multor argumente, încearcă localizarea acestui centru la *Timișoara*, ceea ce pare mai aproape de realitate. Cercetările arheologice întreprinse de atîta vreme la Jupa n-au scos la lumină urme care să ateste o așezare de la începuturile feudalismului. Cît despre toponimicele *Tyvisk-Tyws-Thews-Tews* (Pesty F., Szörényi, II, p. 552; idem, *Krassó vm.*, II, 2, p. 255—56), indicînd în cîteva documente din sec. XV—XVI așezări ulterior dispărute pe lângă Zăguzeni și Caransebeș, nu sînt argumente suficiente ca să ar fi păstrat în formă coruptă numele anticului oraș. Însăși denumirea uneia dintre localități în 1532, *terra Spin*, pledează pentru similitudinea de nume cu cea a Teiușului din Alba. În schimb Timișoara, unde era un *castru* în jurul căruia a fost organizat comitatul, amintit la 1177 (*Documente*, C. Transilvania, veac XI—XIII, vol. I, p. 6), era un centru important cu mult înainte. Un izvor istoric nevalorificat, cel puțin în ceea ce privește datele asupra unor așezări din Banat — lucrarea geografică a lui Idrisi — menționează printre alte centre importante (Csongrád, Cenad, Bács, Braničevo, Keve, Titel, Pančevo etc.) la 1153—1154 și Timișoara (în arabă *Tanisbar*), despre care spune să era un oraș înfloritor și populat, în jurul căruia se află cîmpii cu diferite culturi (T. Lewicki, *Polska i kraje sasiednie w swietle „Księgi Rogera” geografii arabskiego z XII w. al-Idrisiego*, I, Cracovia, 1945, p. 137). Ortodocșii din Banat mai depindeau probabil și la începutul sec. al XIII-lea de episcopia de Braničevo. Altfel nu ne-am putea explica de ce, în scrisoarea din 21 martie 1232, papa Grigore al IX-lea îl îndemna pe episcopul Bulchu al Cenadului să readucă la unirea cu Roma pe episcopii de Belgrad și Braničevo, iar în caz de refuz să-i supună episcopului de Sirmiu (*Acta Honorii III et Gregorii IX*, p. 231).

vár etc.)³². Mănăstirea de la Orosłamos (Banatsko Arangelovo, în Iugoslavia) a fost întemeiată prin transferarea călugărilor greci din Morisena, după înfrîngerea lui Achtum de către Cenadinus, ai cărui descendenți o mai patronau și în veacul al XIII-lea (*monasterium vero Orosłanus vocatum toti generationi eorum commune esse asseruerunt*)³³.

Se pare că la nord de Mureș, pe teritoriul Bihorului, s-au mai păstrat niște mănăstiri „grecești” pînă la începutul sec. al XIII-lea, cînd papa Inocențiu al III-lea, în zelul său cunoscut pentru unirea bisericească, se referă la ele. Imediat după căderea Constantinopolului sub cruciați, papa scrie la 16 aprilie 1204 episcopului de Oradea și abatelui de Beliș³⁴ despre unele biserici ale monahilor greci, ruinate din lipsa de grijă a episcopilor diecezeni și le cere să îndrepte starea acestora, fie numind abați latini, fie înființînd o episcopie, în frunte chiar cu unul din acei greci, care, însă, să stea sub ascultarea scaunului apostolic. În ciuda faptului că actul nu precizează unde se aflau respectivele lăcașuri, deoarece papa nu se adresează și altor prelați ca de pildă arhiepiscopului de Caloceia — ca în alte cazuri similare —, considerat cel mai învrednicit în problemele de organizare și jurisdicție asupra credincioșilor de rit ortodox³⁵, ci episcopului de Oradea, ne întărește convingerea că unele dintre acestea se aflau pe teritoriul diecezei sale. Ar putea fi vorba de acea episcopie de pe teritoriul fiilor cneazului Bela (*quidam episcopatus in terra filiorum Belekeze constitit*), despre care același papă scrie în 1205³⁶, de data aceasta prelatului din Caloceia, cerîndu-i s-o aducă sub ascultarea Romei și jurisdicția sa, dacă, în urma cercetării asupra stării ei, ar constata că nu atîrnă de biserica din Constantinopol. Deși unii autori consideră, nu fără temei, că respectiva episcopie s-ar fi aflat în părțile Bihorului³⁷, există și indicii că ea putea ființa în părțile sudice, în preajma Dunării³⁸.

³² Juhász K., *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Budapest, 1926; idem, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927, p. 21—72; Dávid K., *Az árpádkori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, Budapest, 1974, p. 17. La Aracs pe Tisa (Franjevo, Iugoslavia), se presupune existența unei biserici încă de la sfîrșitul secolului al X-lea, al cărei plan a fost stabilit după desenul executat pe faimoasa piatră sculptată cu imaginea donatorului, de indubitabilă influență sud-dunăreană (Csemégi J., în *ArchÉrt.*, 85, 1958, nr. 2, p. 174—187). Cunoscutul tezaur de la Sînnicolaul Mare, atît de discutat în literatura istorică mai ales sub aspectul atribuirii etnice, cu tot eclectismul său stilistic, a aparținut fără îndoială unor șefi locali din zona Mureșului inferior de la cumpăna celor două milenii, în strînse legături politice și religioase cu mediul sud-dunărean, bizantino-bulgar.

³³ Wenzel G., *Árpádkori új okmánytár*, VII, Budapest, 1869, p. 431.

³⁴ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 39—40. Pentru citirea Beliș (care ar putea să fie Beiușul sau Sînnicolaul de Beiuș, unde s-a descoperit o mănăstire de pe la începutul sec. al XII-lea) în loc de Peliș sau Petiș, vezi Fejér G., *Codex*, II, p. 429.

³⁵ E de remarcat faptul, poate nu întîmplător, că în diecezele sufragane arhiepiscopiei de Caloceia (Caloceia, Cenad, Oradea, Zagreb și a Transilvaniei) trăia populație ortodoxă, românească și slavă.

³⁶ Fejér, *Codex*, II, p. 459; *Documente*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 29. Pe teritoriul diecezei de Oradea, în hotarele cîtorva sate din partea nord-vestică a munților Meseșului au fost semnalate mai multe chilii săpate în stîncă, aparținînd după toate probabilitățile unor comunități monastice de rit răsăritean (M. Rusu, *Sub semnul lui Clio. Omagiu Prof. Șt. Pascu*, Cluj, 1974, p. 268 și urm.)

³⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 164.

³⁸ În 1202 a existat un schimb de scrisori între Inocențiu al III-lea și un oarecare principe *Belota* și fiii acestuia, pentru unirea cu biserica romană, aflați pe lîngă Dunăre, probabil în teritoriile disputate de unguri și de țarul Ioniță, corespondența făcîndu-se prin

Evenimentele de la începutul sec. al XIII-lea din Peninsula balcanică — afirmarea imperiului româno—bulgar sub Ioniță și crearea imperiului latin de răsărit în urma cruciadei a IV-a — au înrăuit direct și indirect într-o anumită măsură și pe românii nord-dunăreni și implicit teritoriul Banatului de sud. Încă înainte de căderea Constantinopolului sub latini, papa Inocențiu al III-lea i s-a adresat lui Ioniță, promițându-i protecția și coroana imperială, înflăcăându-l, în cunoscuta corespondență, cu descendența sa și a vlahilor din statul său, din anticii romani. Încercînd să aplaneze vechiul conflict pentru teritoriile limitrofe Dunării — generatoare de atîtea războaie între Ungaria și Bizanț — aflate acum în stăpînirea lui Ioniță, care se considera îndreptățit moștenitor al basileilor, papa — ca fin diplomat și dînd dovadă de un prozelitism conciliant — îl sprijină pe neofit. Dă curs plîngerilor acestuia împotriva lui Emeric al Ungariei pentru ocuparea unor posesiuni (*quoniam V episcopatus Bulgariae . . . quos invasit et detinet rex Hungariae*)³⁹, trimițînd un mijlocitor apostolic, pe care regele l-a oprit la cetatea Keve, nepermițîndu-i cercetarea cazului. Lui Emeric, care la rîndu-i îl acuza pe Ioniță că, în alianță cu cumanii, a ocupat nu numai teritoriile sîrbești dependente de coroana maghiară, dar și pe cele primite de sora sa împărăteasa Margareta a grecilor ca dotă de la Bela al III-lea, îi răspunde cu dojană, invocînd mai vechile legături bulgaro—papale și justificînd stăpînirea Asăneștilor asupra acestora (*donec novissime duo fratres Petrus videlicet Ioannitius de priorum Regum prosopia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare quam recuperare coeperunt*).

Se cuvine să zăbovim asupra posesiunilor invocate în documentele menționate și asupra stăpînirii lor de către Margareta-Maria de Ungaria, fiica regelui Bela al III-lea, deoarece unele dintre ele erau pe teritoriul Banatului. Am mai arătat că prințul Bela-Alexios a trăit la curtea împăratului Manuel Comnenul, care, desemnîndu-l la un moment dat moștenitor la tron, nutrea speranța refacerii imperiului roman, înglobînd firește și teritoriile nord-dunărene. Intervențiile bizantine din anii 1163—1167 împotriva lui Ștefan al III-lea al Ungariei se înscriu în acest plan. Dar în 1169, după nașterea prințului Alexios și după ce în 1172 Bela ajunge rege al Ungariei, proiectul inițial a fost abandonat. Însă regele a rămas în continuare credincios basileului, trimițînd, printre altele, un corp de oaste sub comanda banului Ompudin și a voievodului Leustachius al Transilvaniei, care participă la nefericita bătălie cu turcii selgiucizi de la Myrioképhalon (17 sept. 1176). După 1180 regele Ungariei a susținut drepturile legitime ale împărătesei regente Maria împotriva uzurpatorului Andronic Comnenul, anexînd la sud de Dunăre, prin 1181—1182, Sirmiu, Braničevo, Belgrad, Niș și alte teritorii. Noul împărat Isaac al II-lea Anghelul, instalat în 1185, după răsturnarea lui Andronic,

intermediul aceuiași prelat grec, Demetrios de Brindisi, trimisul papal în țaratul româno-bulgar (A. Theiner, *Mon. hist. Slav. merid.*, I, p. 17, 18; *Acta Inocenții PP III*, col. *Fontes* S. III, vol. II, Roma, 1944, p. 230, 600). Tot în părțile dunărene, un demnitar al coroanei, banul Belus (1148—1163) a ridicat la Kew (Ku, Kö) o mănăstire, numită ulterior *Monasterium Bani* (Bán-monostor, nume împrumutat și localității), în care au fost așezați mai tîrziu călugări din ordinul Sf. Abraam din valea Hebronului. După 1229 aici a fost reședința mitropoliei unite de Srem, supusă arhiepiscopului de Calocsa (Ortvay T., *Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején*, I. Budapest, 1892, p. 350, cu citarea surselor documentare).

³⁹ *Acta Innocentii PP, III* (col. *Fontes*, s. III, vol. II), Roma, 1944, p. 308—309, 381.

i-a recunoscut posesiunile anexate în Dalmația, primind în schimb ca dotă a soției sale Margareta, fiica lui Bela al III-lea, teritoriile sud-dunărene menționate și sprijin în lupta cu româno—bulgarii răsculați împotriva dominației bizantine. Nefericitul împărat a pierdut întreg nordul peninsulei în favoarea românilor și bulgarilor conduși de Petru și Asan și a sîrbilor, iar mai apoi în 1195 a fost orbit și detronat de către propriu-i frate, Alexios al III-lea. În 1203, Isaac al II-lea și fiul său Alexios al IV-lea au fost reasezați pe tron de către cruciații care au pătruns în capitală la cererea lor și cărora li s-au îndatorat peste puteri, stîrnind indignarea și revolta grecilor, iar peste cîteva luni și-au pierdut tronul și viața. La 12 aprilie 1204 cruciații au ocupat Constantinopolul, transformîndu-l în capitala nou-creatului *imperiul latin*. Împărăteasa văduvă, în 1204, devine soția lui Bonifaciu de Montferrat, căpetenia cruciaților, ales rege al Salonicului. Foarte curînd, în 1207, a rămas din nou văduvă, după pieirea lui Bonifaciu într-o luptă cu româno—bulgarii și cumanii țarului Ioniță, dar și regentă pe lîngă fiul minor, Demetrios, căsătorindu-se și a treia oară în 1209 cu Nicolas de Saint-Omer, baron francez înstăpînit în Grecia. Cîteva scrisori papale care i se adresează, ne-o arată convertită la catolicism. În 1217 este denumită *Margarita domina Berriae*⁴⁰, fapt nu lipsit de importanță, avînd în vedere că în acest centru se afla conventul Sf. Theodosie, trecut — după cum am văzut — sub protecția papală și nu ar fi exclus ca și principesa să fi contribuit la aceasta. În 1222 a fost alungată din Salonic de către despotul Theodor Anghelos-Comnen al Epirului și s-a refugiat cu celălalt fiu Ioan, din prima căsătorie, în Ungaria, la fratele său regele Andrei al II-lea, unde avea moșii. O parte a acestora, cele mai multe la nord de Dunăre, i-au fost confirmate de către Honoriu al III-lea în 1223⁴¹. Cele de la sud de fluviu — cea mai mare parte din Sirmiu —, le-a pierdut, teritoriul intrînd în componența regatului de Raška (Serbia). Documentul papal îi întărește stăpînirea asupra *cetății Keve* cu întreg ținutul⁴² și cu toate veniturile, asupra moșiei regale *Ilidia*⁴³ cu toate veniturile și roadele sale, precum și asupra moșiilor *Varod* (Petrovaradin, Novi Sad), *Perben*, *Camanc*, *Zilzeng* (Sziszek), *Soya*, *Curtb*, *Mirislou*, din comitatele Bacs și Srem. În anul următor, același papă îi concede dreptul de patronat asupra unei mănăstiri de rit grecesc, situată probabil tot în acele părți, îndemnînd-o s-o înzestreze și s-o aducă sub ascultarea bisericii romane prin mijloace proprii (*monasterium Pacenasiense graecarum monialium... ac moniales easdem Ecclesiae Romanae, cui nullam exhibebant oboedientiam, feceris obocdire*)⁴⁴.

Scaunul apostolic și-a pus mari speranțe în prozelitismul principesei și al fiului ei Ioan, în convertirea nu numai a „schismaticilor“, ci și în stîrpirea

⁴⁰ *Acta Honorii III et Gregorii IV* (col. *Fontes*, s. III, vol. III), Roma, 1950, p. 41.

⁴¹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 1, p. 81; *Documente*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 197.

⁴² O parte a fostului comitat Keve cuprindea așezări din zona de sud-vest a actualului județ Caraș-Severin.

⁴³ Cercetările arheologice din cimitirele aparținînd așezărilor feudal-timpurii de la Gornea, Pojejena și Ilidia au scos în evidență un rit funerar deosebit, care pare să aparțină unor comunități bogomilice sau patariene, frecvente în această parte a Banatului, după cum se va putea vedea mai jos. Discuțiile și rezultatele asupra obiectivelor menționate, la Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 555—558; I. Uzum, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 162; idem, în *Banatica*, III, 1975, p. 142.

⁴⁴ *Acta Honorii III et Gregorii IX*, p. 177.

„ereticilor“ (bogomilii numiți și *kristiani*) din acele părți. În 1225 Honoriu al III-lea îl îndeamnă pe arhiepiscopul de Caloccea să curețe erezia din *Bosnia*, *Soy* și *Ozora*, teritorii din dieceza sa (*terras quasdam videlicet Bosnam, Soy et Wosora, infectas haeretica pravitate, tibi purgandas committens*), iar în 1227, pe prințul Ioan, să procedeze la fel în aceeași Bosnie (*crucis te signacule insiguisti contra haereticos de Bossnia pugnaturus*)⁴⁵. Tot în aceste părți se fac eforturi susținute de organizare a unei episcopii sub jurisdicția bisericii din Caloccea. Astfel, în 1229 papa îi scrie Margaretei ca pe domeniile ei locuite de slavi și greci (*Sclavi et Graeci, qui inhabitant terram illam*) să mute reședința din *Uterior Sirmia* și să reorganizeze în *Citerior Sirmia* o episcopie de rit grecesc unită (*quae Graecorum ritum tenet et nondum Sedi Apostolicae oboedivit*)⁴⁶. Sediul acesteia a fost la Kew (Kö, Banmonostor), probabil pînă la invazia tătarilor. În 1247, episcopul, motivînd distrugerile, îi cere lui Inocențiu al IV-lea mutarea reședinței într-una din mănăstirile diecezei sale⁴⁷. Poate că o mîna de prelați au acceptat supremația romană, poporul rămînînd la vechea credință, păstrîndu-și în același timp integritatea etnică. Strîngătorii de dijme din anii 1317—1320 constatau asupra acestor locuri: „*In civitate et diocesi de Ku similiter nichil vacavit, quod ascenderet ultra VI marchas, quia ipsa civitas et diocesis eius sunt prope scismaticos et sunt quasi destructae*“⁴⁸. Am insistat asupra unor fapte și locuri din vecinătatea românilor, inserate în documente, procese similare petrecîndu-se prin aceiași factori și cu aceeași finalitate și în cadrul comunităților acestora. În Banat se constată o mare disproporție între densitatea așezărilor și implicit a populației și numărul foarte mic al mănăstirilor și parohiilor catolice, slab populate, avînd în vedere sumele modeste percepute de dijmuitorii papali între 1333—1337, din arhidiaconatele de la sud de Mureș ale diecezei de Cenad⁴⁹. După un calcul făcut pe baza așezărilor menționate în documente pînă la sfîrșitul sec. al XV-lea⁵⁰, în comitatul Timiș erau 30 de cetăți, 22 tîrguri și orașe și 990 sate, iar dijmuitorii au găsit doar 94 de parohii mici; în Caraș erau 13 cetăți, 10 orașe și peste 200 de sate în numai 22 parohii catolice între 1333—1334; în comitatul Keve (Cuvin) erau 3 cetăți, 3 orașe și 66 de sate, numărul parohiilor catolice din același registru de dijme fiind doar de 16⁵¹. Mai ales în sudul Banatului numărul parohiilor era extrem de redus: în arhidiaconatul de Caraș erau 11, iar în cel de Sebeș doar 8. Desigur, nu trebuie ignorat faptul că multe așezări erau depopulate între 1333—1337, iar multe au apărut în cursul secolelor XIV—XV, însă și așa, cifrele sînt concludente, putîndu-se și pe baza lor constata că majoritatea populației din aceste părți era românească și ortodoxă. Nu se poate vorbi în vremea aceea de prezența unei masive populații sîrbești în Banat. Abia la începutul sec. al

⁴⁵ *Idem*, p. 183, 201—202.

⁴⁶ *Idem*, p. 214, 230.

⁴⁷ Fejér G., *Codex*, IV, 1, p. 475—476; *Documente*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, vol. I, p. 333—334.

⁴⁸ *Monumenta Vaticana hist. regni Hungariae illustrantia*, I, p. 37; Ortway T., *op. cit.*, p. 336.

⁴⁹ *Documente*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. III, p. 221—247.

⁵⁰ Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapesta, 1890 (comitatele Timiș, Caraș, Keve).

⁵¹ S. Dragomir, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Bănat*, în *AIȘC*, III (1924—1925), Cluj, 1926, p. 278—279.

XV-lea au pătruns sporadic, iar în a doua jumătate a aceluiași veac, după desființarea statului sîrbesc de către turci, în masă mai mare, fiind colonizați de către Matia Corvinul și urmașii săi. Partea ungurească a Banatului de Severin nici nu figurează în menționatul registru de dijme. Cu un veac înainte, în acest teritoriu, nou dobîndit, acțiunile papalității prin călugării predicatori și ale regelui Bela al IV-lea de a organiza o episcopie pentru convertirea „schismaticilor” și ca un avanpost împotriva Bulgariei lui Ioan Asan al II-lea, au eșuat foarte curînd⁵². Acel *Gregorius Episcopus Zeuriniensis* din 1246⁵³, singurul amintit, trebuie să fi fost mai mult *in partibus*, cum dealtfel erau și alții din aceeași vreme, sau de mai tîrziu, din episcopia cumanilor sau a Milcoviei. Mai tîrziu, în aceleași părți, alte eforturi vor fi zădărnice de afirmarea politică a românilor de dincolo de munți, Banatul de Severin intrînd în veacul al XIV-lea în componența noului stat independent Țara Românească. După încercările victorioase ale celor două principate române de-a ieși de sub atîrnarea politică a regatului angevin, nu fără multe și serioase implicații asupra românilor din interiorul regatului, participanți activi la tulburările generale din 1365—1366, Ludovic I, într-un moment pe care îl considera favorabil de a-și impune autoritatea (după ocuparea Vidinului și după ce împăratul Ioan al V-lea Paleologul, căutînd ajutor împotriva turcilor, la Buda, a promis unirea religioasă), a trecut la măsuri severe menite nu numai de a stîrpi „schisma” românilor, ci vizînd chiar deznaționalizarea. Din seria de acte regale îl amintim pe acela din 20 iulie 1366 adresat comitatelor Caraș și Cuvin (Keve), prin care cerea autorităților prinderea preoților ortodocși (mulți slavi, refugiați din sud), confiscarea bunurilor și alungarea lor din țară, iar nobilii și cnejii români care se împotriveau convertirii la catolicism să fie deposedați de bunuri și de funcții⁵⁴. Acțiunile tradiționale de convertire ale populației prin ordinele „cerșetore” — franciscanii acum⁵⁵ —, tot mai asidue, inspiră și însoțesc pe cele regale. În mai multe rînduri Grigore al XI-lea indeamnă pe franciscanii din vicariatul Bosniei împotriva „schismaticilor” și „ereticilor” din ținuturile dependente, Bosnia, Serbia, Bulgaria, Țara Românească (*Basarat*) și din alte părți vecine, construind în *custodiile* exis-

⁵² *Acta Honorii III et Gregorii IX*, p. 308—309, 327.

⁵³ Pesty Fr., *Szörény*, II, p. 253.

⁵⁴ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 132. Măsurile luate de Ludovic I, precum și cele preconizate de minorități pe baza unor surse mai recent descoperite, într-o valoroasă, deși succintă prezentare, la Ș. Papacostea, în *RevRHist*, XVII, 1978, 3, p. 390—407.

⁵⁵ Un izvor mai puțin cercetat, *Viața s. Dominici fundatoris ordinis fratrum Praedicatorum*, scrisă de Theodoric de Apolda pe la 1292 (A. Gombos, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, III, Budapeșt, 1938, p. 2333—2339), se referă la prozelitismul dominicanilor (predicatorilor) atît la granițele și în părțile Cumaniei (*in regno Ungariae, cui Cumanorum gentilis populus conterminus*), cît și în Banat, unde sînt amintite pe la 1221 cetatea, ținutul și mănăstirea din *Sumulu* (Sumulow, Sumpulio, Șemlacul Mare, vezi C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 170), cetatea *Caraș* (*villa Pinjar quae est sub castro Crassu*), *Titel* (*villa Tytulensis ecclesiae quidam Tequeren nomine*), cît și unele sate din părțile *Aradului* (Resעד, Vrecha, Tyhca, Geneu), în care călugării săvîrșeau „minuni”, desigur în fața locuitorilor pe care încercau să-i convertească. Sub dealul Șumigului din aceleași părți ale Șemlacului se află mănăstirea *Săraca* care pare — în urma unor sondaje arheologice și a analizei planului asemănător cu al cîtorva așezăminte sud-dunărene — să-și aibe începuturile prin sec. al XII-lea (Gh. Cantacuzino, în *Mitropolia Banatului*, XXIV, 1974, nr. 4—6, p. 299—309; N. Secară, *Tradiția bizantină în arhitectura feudală din Banat*, comunicare la Sesiunea Muzeului Banatului, Timișoara, 8—10 mai 1980).

tente noi locuri pentru convertirea lor (*et alia novem loca in praedictis Bosnae ac Rasciae et Basarat civitatibus et partibus... si nullarum dioecesium, existant, in quibus sint haeretici vel schismatici*), sau să creeze altele în părțile Timișului, la Biserica Albă, Vrbaș și în regiunea Savei (*al erroribus et schismatibus conservatione in fide catholica, in contradis seu partibus Timini et Wilkrike ac Verbas et Save, aliqua ecclesias et loca fundare ac construere affectatis*)⁵⁶. Acelor români de la granițele Ungariei dinspre tătari care au fost convertiți mai ales prin strădaniile regelui Ludovic, dar neavînd o organizare episcopală, nemulțumiți fiind și de slujbele preoților unguri, papa dispunea în 1377 numirea în fruntea lor a lui Anton de Spalato, care le cunoștea limba participînd la convertirea lor (*qui linguam dictae nationis scire asseritur, et qui tempore dictae conversionis multos ex dictis Wlachis convertisse, baptizasse etc.*)⁵⁷. O altă scrisoare din 1377 este adresată predicatorilor din regiunile în care trăiau „eretici” (*in quibus habitant christiani*) și anume, din Sebeș (Caransebeș) pînă la Vidin (Bidiguum), din Serbia pînă la Macena Imperatizza, din Nemze și Jenche pînă la Gara, din Croatia, Sabatizza, Diaco, Brezna Poglana, Vrbaș, Vertricha, din Citina (probabil Cetinje), din Cliscia, precum și din alte părți (*et omnibus villis qui eas partes praedictas in terris fidelium et schismaticorum consistentibus*)⁵⁸, dîndu-le puteri depline pentru convertirea sau stîrpirea acestora. Dar se pare că cele mai multe strădanii au rămas fără rezultate. Însuși faptul că mereu se repetă apelurile și misiunile trimise în aceste părți, dovedește că o prea mică pătură a populației, numai vîrfurile, au acceptat catolicismul, aceștia pierzîndu-și în curînd și identitatea etnică, unii trecînd în rîndurile nobilimii maghiare, după cum bine se știe. Deocamdată însă, în veacul al XIV-lea autonomiile vechi românești din aceste părți se păstrează încă neștirbite, regalitatea acordîndu-le chiar privilegii.

Cele semnalate și analizate largesc tabloul privind păstrarea unor vechi instituții și rezistența populației românești, nu numai dintr-un teritoriu limitat, la nenumăratele măsuri și atacuri din partea autorităților încă de la începuturile feudalismului.

P. IAMBOR

URKUNDLICHE BEITRÄGE ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN GESCHICHTE EINIGER IM WESTEN DES LANDES GELEGENEN RUMÄNISCHEN SIEDLUNGEN

(Zusammenfassung)

Es werden zwei fast identische päpstliche Urkunden aus den Jahren 1216 und 1218 untersucht, durch die dem griechischen Kloster des Hlg. Theodosius Zenobiarchos zu Berria (Berhoe, im heutigen Südmazedonien) — unter den Bedingungen der nach dem 4. Kreuzzug

⁵⁶ *Acta Gregorii PP XI*, (col. *Fontes*, s. III, vol. XII), Roma, 1966, p. 65, 154—155; 210—211; 214—215. Vicariatul Bosniei avea următoarele *custodii*: Dalmația, Greben, Bosnia, Mačva, Bulgaria (cu *locurile* sau mănăstirile pentru convertire la Orșova, Sebeș, Srem, Cuieșd) și Cuvin (cu *locurile*, Armeniș, Keve-Cuvin, Horom), menționate în scrisorile papale din 1372 și 1373.

⁵⁷ *Idem*, p. 224—225.

⁵⁸ *Idem*, p. 457.

erfolgten. Unterstellung des Klosters der römischen Kirche — die Besitze im Nahen Osten, Zypern, Griechenland, Konstantinopel, Kroatien, Syrmium, Slowenien, Galizien und Ungarn (in Südungarn, entlang der Donau und Theiss, wie auch in den ehemaligen Komitaten Arad, Zarand und Sathmar) bestätigt werden. Die Besitze in Ungarn liegen nicht zufällig in massiv von Rumänen und Slawen bewohnten Gebieten, also dort wo vor der ungarischen „Landnahme“ wie auch nach der Aufdrängung des Arpaden-Staates und des Katholizismus die politischen und sozio religiösen Realitäten die Verbindungen zum orthodoxen Byzanz aufrechterhielten. Aufgrund weiterer, bisher weniger beachteten Angaben wird dem Widerstand gegen die Katholisierungsbestrebungen des Papsttums und des apostolischen ungarischen Königreichs nachgegangen, der das Fortdauern einiger politischen und kirchlichen Einrichtungen der rumänischen Bevölkerung im westlichen Teil Rumäniens bis ins 14. Jahrhundert sicherte.

DONJOANE DIN TRANSILVANIA

Istoriografia. Începuturile literaturii istorice despre cetățile medievale se individualizează în Transilvania către mijlocul veacului al XIX-lea¹. Romanticismul a dat descrieri și multe date documentare pentru majoritatea cetăților transilvane, chiar și pentru unele care astăzi nu mai există. Demersurile istorice consacrate subiectului, împrăstiate mai ales în numeroase periodice, nu au creat încă, în acea epocă, o problemă a donjoanelor și nu le-au delimitat temporal sau funcțional din complexele monumentale în care se integrau. Ceea ce este important și merită subliniat, este faptul că descrierile secolului al XIX-lea au păstrat, în majoritatea exemplurilor, o mare valoare documentară. Dar, din păcate, multe astfel de lucrări scapă atenției cercetătorilor de astăzi din lipsa unor bibliografii exhaustive².

Chiar dacă pozitivismul a definit donjonul, descoperindu-l și în regiunile central-europene, analizele n-au coborât la realitățile provinciale datorită și scăderii simțitoare a interesului general față de cetățile medievale³. În istoriografia românească, problematica acestor monumente de un caracter deosebit este deschisă în anul 1907. În acel an, revista „Convorbiri literare” a găzduit în paginile ei o interesantă discuție polemică purtată între Teohari Antonescu și Alexandru Tzigara-Samurcaș, pe tema culelor din Oltenia. Încercând cu orice preț să le releve un specific local, primul dintre ei stabilea descendențe pînă în epoca dacică. Cel de-al doilea, mai informat, arăta just originile lor balcanice⁴. Cu toate acestea, T. Antonescu are meritul de a-și fi argumentat opiniile pe baza unor, numeroase, exemple de cetăți medievale din Transilvania, asimilîndu-le pentru prima dată unui context general românesc. Din corespondența unor intelectuali ardeleni cunoaștem faptul că Iulian Mar-

¹ Vezi Adrian Andrei Rusu, *L'étude des châteaux en Transylvanie: la castellologie roumaine à l'époque du romantisme*, în *RevRHist*, 18, nr. 1, 1979, p. 155—163.

² O bibliografie există totuși, cu toate lipsurile inerente și specifice anului 1906 cînd a fost elaborată. Din ea lipsește mai cu seamă literatura istorică românească. Vezi Gerece Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*, în *Magyarország műemlékei*, II, Budapest, 1906, XVI + 1412 col.

³ Lucrarea lui Könyöki József (*A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, 1905) definește pentru prima dată donjonul în spațiul regatului medieval maghiar inspirîndu-se mult după lucrările lui Viollet le Duc (*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. I—VI, Bence, 1858—1868) și Otto Piper (*Burgenkunde*. I—II. München, 1905). Despre acestea vezi și Csorba Csaba, *A magyarországi várkutatás története*, în *A MTA filozófiai és történettudományi osztályának közleményei*, Budapest, 23, nr. 2, 1974, p. 302.

⁴ Teohari Antonescu, *Culele sînt sau nu naționale?* în: *Conv. lit.*, 41, nr. 5, 1907, p. 495—506, nr. 6, p. 578—586; idem, *Iarăși originea culelor*, loc. cit., nr. 12, p. 1204—1210. Al. Tzigara—Samurcaș, *Artă în România*, loc. cit., nr. 2, p. 88—95; idem, *Pretinsele cule ale d-lui T. Antonescu*, loc. cit., nr. 7, p. 687—700.

țian — istoric autodidact, pasionat de arheologie și istorie militară — a pregătit și el un studiu, rămas manuscris și nouă necunoscut, prin care împărtășea parțial opiniile lui Antonescu⁵.

După acest moment preocupările românești au fost consecvent orientate către alte problematice, considerate prioritare pentru istoria arhitecturii din Transilvania. Fenomenul are cauzalități proprii epocii. Era de așteptat ca istoriografia despre cetăți să păstreze un caracter destul de superficial⁶. Cu toate acestea, progresele generale ale cercetătorilor de medievistică și de istoria antichității au avut efecte indirecte, de valoare, asupra investigațiilor ce au urmat. Interesul pentru donjon a fost cultivat doar în cadrul unor lucrări de istoria arhitecturii⁷. Merită evocat aici cu deosebire Walter Horvath, cel care a încercat să delimiteze un turn-donjon (Berchfrit) în mai multe complexe arhitectonice săsești⁸. Concluziile lui au intrat puțin în atenția cercetătorilor de după el. Cel care le-a folosit și inclus într-o primă sinteză asupra arhitecturii militare transilvane a fost Kurt Horedt⁹.

Istoriografia ultimelor decenii, cu privire la cetăți medievale, este fără îndoială extrem de bogată. Nu putem să nu remarcăm spre pildă cercetările de istoria arhitecturii militare întreprinse de Nicolae Secară în Banat¹⁰ ori de către Alexandru Avram în Bihor¹¹. Cercetările arheologice mai valoroase sînt cele ale lui Thomas Nägler pentru sudul Transilvaniei¹², Radu Popa pentru Maramureș¹³ și, parțial, cele ale lui Gh. Anghel, pentru cetăți cu donjoane din județul Alba¹⁴. Alături de ele, numeroase alte cercetări rămîn de un nivel scăzut, nesistematice, cu multe lacune în prezentarea datelor tehnice. Cercetările arheologice sînt restituite parțial și cu mari întârzieri, concluziile rămîn insuficient argumentate, tinzînd parcă să atingă nivelul istoriografiei secolului al XIX-lea¹⁵. Cu mare regret constatăm că puține studii au reușit să sintetizeze informația istorică cu cea arhitectonică și arheologică.

⁵ Ion Rusu, *Din corespondența lui Iulian Marțian*, în *Arhiva someșană*, 1, 1972, p. 134, 141, 138.

⁶ Vezi spre exemplu Nicolae Iorga, *Les châteaux occidentaux en Roumanie*, în *BCMI*, 22, fasc. 60, 1929, p. 49—69.

⁷ Am reținut cu deosebire studiul lui Altorjai Csoboth János (*A torjai Bálványos-vár*, în *Páztortűz*, Cluj, 13, nr. 18, 1927, p. 421—423) pentru valoarea sa de model de cercetare arhitectonică a unui donjon.

⁸ Vezi *Drei „Berchfrite“ am dem Burzenlande*, în *KVSL*, 47, nr. 11—12, 1924, p. 81—85; *Der Frauendorfer Berchfrit*, în *KVSL*, 48, nr. 8—11, 1925, p. 90—91; *Der Neppendorfer Berchfrit*, în *KVSL*, 49, nr. 4—5, 1926, p. 48—49.

⁹ *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în *Südost-Forschungen*, München, 6, 1941, p. 626—628.

¹⁰ *Turnul medieval din Ciacova*, în *Tibiscus*, 1, 1971, p. 157—172; *Donjonul de la Turnu Ruieni*, în *Banatica*, 3, 1975, p. 303—309.

¹¹ *Fortificații medievale din Crișana*, în *Biharea*, 1973, p. 191—225.

¹² *Cercetările din cetatea Breaza (Făgăraș)*, în *StCom*, 14, 1969, p. 89—121.

¹³ *Șantierul arheologic Cuhea, un centru voievodal din secolul al XIV-lea*. Baia Mare, 1966, p. 8—32 (în colaborare cu Mircea Zdroba).

¹⁴ *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*. București, 1968, 60 p.

¹⁵ La începutul cercetării noastre am intenționat să oferim un repertoriu documentar al donjoanelor. Realizarea a fost împiedicată de calitatea și caracterul foarte inegal al informației cuprinse în bibliografie. Ne-am limitat deci la o simplă listă de monumente. Vezi anexa.

În sfârșit, două studii speciale, cărora le succedem prin cel de față în mod direct, sînt cele semnate de Gh. Anghel¹⁶ și Radu Popa¹⁷. Ambele s-au adresat unui cititor din afara istoriografiei românești. Primul, declarat ambițios, sfîrșește prin a descrie succesiv o serie de donjoane, comunicînd deci informații, fără să încerce prea mult să le și prelucraze. Cel de-al doilea, mai circumscris, este tot în situația de a comunica o informație primordial arhitectonică, solicitată de specificul publicației în care a fost cuprins.

Oprindu-ne asupra acestei categorii de monumente, ne-am propus să le stabilim locul în societatea secolelor XIII—XIV, determinînd cauzalitățile introducerii și răspîndirii lor, raporturile feudale pe care le implică, semnificațiile lor în cultura materială a timpului.

Izvoarele. Documentele nu dau decît cu totul excepțional relații despre aceste monumente. Simpla lor atestare constituie un eveniment al izvoarelor scrise. Informațiile documentare sînt lacunare și stereotipe și atunci cînd dorim să cunoaștem pe proprietari ori regimul juridic al satelor apropiate.

Analiza monumentelor păstrate a fost apanajul istoriei arhitecturii. Cu toate că astăzi ar fi imposibil de desemnat un donjon care să nu fi suferit transformări și reparații, după secolul al XIV-lea, cea mai bogată informație provine din această direcție. Din păcate nu s-a ajuns încă la o metodologie de studiu bine pusă la punct și unitară, care să exploateze la maximum posibilitățile oferite.

Arheologia medievală vine cu beneficiul completării de amănunt a reconstituirilor propuse, informează cu mai mare exactitate asupra detaliilor, ambianțelor. Tot ea ne pune la îndemîină categoria donjoanelor dispărute.

Cele trei categorii de izvoare ne informează asupra unui număr impresionant de donjoane, atingînd cifra de 60 (fig. 1). Cu totul excepțional, întreaga informație posibilă se concentrează către un singur monument. Ca urmare directă a acestor constatări, cercetări viitoare vor aduce cu siguranță multe noutăți, corectînd în parte și concluziile noastre rezultate din calcule limitate de informația la zi.

Definirea donjonului. Accepțiunea de donjon s-a răspîndit și stabilit la noi, venind dinspre istoriografia franceză. Definirea, intrată în dicționarul de artă medievală al lui Vasile Drăguț, are aceeași inspirație. Ea recunoaște prin donjon „turnul principal al unui castel senorial”¹⁸. În arhitectura militară transilvană definiția respectivă trebuie totuși nuanțată, ținîndu-se seama de particularitățile provinciale.

Nu există în Transilvania decît foarte rare cazuri de cetăți în care turnurile, înălțate în epoca care ne stă în atenție, să fie numeroase. Cele cu trei turnuri sînt deja excepții. Mărimile mici și mijlocii ale turnurilor îngreunează desemnarea celui cu atribute de donjon. Intervine apoi în discuție o categorie de cetăți cu un singur turn, fără să fie turn de poartă, cu proprietari necu-

¹⁶ *Les premières donjons en pierre de Transylvanie*, în *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale*, Bad Münstereifel, 8, 1976, p. 7—20.

¹⁷ *Tours d'habitation au commencement du Moyen Âge roumain*, în *Bulletin. Institut international des châteaux historiques*, München, 1978, 34, 1979, p. 115—126.

¹⁸ Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 130.

noscuți (Racu, Firtos, Ciceu—Ciuc, Tușnad etc.). Din exemplele semnalate observăm că este vorba despre cetăți din estul Transilvaniei, în teritorii de colonizare ale secuilor. Parte din ele au fost cetăți nobiliare, de felul celor de la Turia sau Cernatul de Sus, altele, mai multe, au fost însă ale regelui intermediat de comitele secuilor. Destinația acestor turnuri nu poate fi alta decât aceea de locuințe ale castelanilor.

Din momentul apariției lor în Transilvania, turnurile cetăților au fost capabile să îndeplinească scopuri locative. Dar, în majoritatea lor, intenția construirii nu a fost primordial locativă, ci una precumpănitor militară. S-a pus în discuție, foarte recent, un turn al cetății de la Slon, datat timpuriu, între secolele IX—XII¹⁹. El se alătură altuia de la Dăbîca, de astă dată presupus donjon²⁰. Nici într-un caz, nici în celălalt, nu cunoaștem amănunte de natură să dateze construcțiile în raport cu incintele, să deslușească eventualele elevații, funcționalitatea militară posibilă. În situația de la Dăbîca, urma unei scări la nivelul parterului restrînge mult suprafața locuibilă și diminuează independența din punct de vedere militar al construcției. Locul său de așezare îndreptățește presupunerea folosirii lui în scop de foișor de observație. Cetățile discutate, prin stilul de construcție și datările timpurii, stau sub semnul unei influențe clare sud-dunărene. Or, după cum cunoaștem, pînă în secolul al XII-lea această regiune iradiantă nu a folosit donjonul ca tip de fortificație. Este deci de așteptat ca cercetările viitoare să găsească alte definiții turnurilor în cauză, rămînîndu-ne totuși ideea unor preliminarii arhitectonice care să pregătească asimilarea și răspîndirea donjoanelor în Transilvania.

Ni se pare că în Transilvania funcția de locuință a donjoanelor este permanentă. Adevărul acestei afirmații este demonstrat prin inexistența oricăror clădiri auxiliare cu valoare asemănătoare, surprinse prin cercetări arheologice sau de istoria arhitecturii. Asimilarea lor unei categorii de construcții ocazionale, de refugiu, pe temeiul existenței în vatra satelor a unor curți nobiliare mai comode de locuit²¹, nu s-a verificat pe parcursul cercetărilor din ultimii ani²².

Unele turnuri singuraticе, cum ar fi Crivadia sau cele din pasul Turnu Roșu, sînt tîrzii (sfîrșitul secolului al XV-lea — începutul secolului al XVI-lea). Scopul lor primordial a fost acela de observare și control al unor importante căi de comunicație de la granițe. Alături de ele, bănuim existența altora, poate și mai vechi, în diverse părți ale voievodatului²³. Prin destinație și forme arhitectonice, astfel de turnuri au fost și mai pot fi confundate cu vechile turnuri romane, ale *limes*-ului. Există cazuri în care se poate

¹⁹ Cf. Radu Popa, *Tours...*, p. 117. Despre cetate vezi Maria Comșa, *Un knézat roumain des Xe—XIIe siècles à Slon — Prahova (Etude préliminaire)*, în *Dacia*, 22, 1978, p. 303—317.

²⁰ Radu Heitel, *În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră, medievale din Transilvania*, în *BMI*, 39, nr. 2, 1970, p. 26, nota 1.

²¹ Radu Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *BMI*, 41, nr. 3, 1972, p. 64.

²² Constatarea noastră, pe baza cercetărilor arheologice de la Sălașu de Sus (1977—1978), care au datat curtea după secolul al XV-lea, precum și a analogiilor rezultate din această datare, tot în zona Hațegului.

²³ Este vorba de unele toponimice săsești, de tipul *Wart*. Vezi Gustav Rösler, *Zur Geschichte der Stadt Sächsisch—Regen (Reen) und ihrer sächsischen Umgebung bis zum Aussterben der Arpaden*, în *Siebenbürgisches Archiv*, Köln—Graz, 7, 1968, p. 198.

discuta o funcție de donjon a unui astfel de turn, observat la teren, neînregistrat în documente și necercetat arheologic²⁴.

În sfârșit, chiar și istoriografia noastră a făcut apropierea între clopotnițe și donjoane²⁵. Adeseori nu se pot lua în seamă asemănările, datorate unor principii constructive comune. Cu toate acestea valoarea de donjon nu poate fi contrazisă de unele particularități constructive sau de documentele epocii care recunosc fără echivoc utilitatea lor în afara funcționalității monumentelor de cult²⁶.

Ca urmare a acestor constatări, *donjonul transilvănean îl definim ca o înălțare arhitectonică supraetajată, cu caracteristici militare, destinată unei locuiri restrânse, fără să aibă inițial alte rosturi auxiliare (turn de poartă, de flancare a incintelor, de observație, clopotniță), în jurul căreia gravitează toate celelalte componente ale cetății*.

Datarea. Donjonul își face apariția, destul de timid, către sfârșitul secolului al XI-lea. În veacul următor se răspîndește cu repeziciune în tot Occidentul și în multe provincii germane. În același veac atinge deja caracteristici clasice, dar apare încă și cu materiale de construcție eterogene (piatră și lemn).

Potrivit unor constatări recente, donjoanele Boemiei s-au înălțat consecvent de la mijlocul secolului al XIII-lea, cu doar două excepții, de către regalitate și de către principii²⁷. În părțile Sileziei prezența lui este atestată în aceeași perioadă²⁸. Față de acest reper, regatul feudal maghiar nu a fost discordant. Receptarea donjonului s-a făcut în ritmul în care au fost receptate majoritatea cuceririlor tehnicii arhitecturii militare ale Europei de vest, respectiv cu un decalaj cronologic mergînd pînă la cinci decenii²⁹. Pentru Transilvania, epoca lui de pătrundere și rapidă răspîndire începe odată cu debutul deceniului al 7-lea al secolului al XIII-lea. Data menționată este argumentabilă în primul rînd prin menționările documentare ale cetăților de la Deva și Rodna. Important este faptul că pătrunderea donjonului în Transilvania nu cunoaște restricțiile din Boemia, ci se leagă de la început de un cerc mai larg de proprietari.

Întregul secol al XIV-lea este cuprins în epoca sa de înflorire. Dificultatea survine cînd este vorba de a stabili o limită superioară. Turnul rotund al celei de-a doua incinte a cetății de la Pescari, căruia îi atribuim un rol de donjon, este datat, pe baza unor cercetări arheologice, la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XV-lea³⁰. Secolului al XV-lea îi aparține

²⁴ Spre exemplu Moigrad (Mircea Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974, p. 278), Racoșul de Sus (Székely Zoltán, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 8—9, 1976—1977, p. 63, fig. 21), Șumuleu II (Al. Ferenczi, *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 301, fig. 64) etc.

²⁵ Gh. Anghel, *Cetăți medievale de la Alba Iulia* (I), în *Apulum*, 13, 1975, p. 251. Vezi pe larg Viollet le Duc, *op. cit.*, III, p. 286—290.

²⁶ 22 februarie 1291. *DIR.C.* XIII, II, nr. 397, p. 363.

²⁷ Tomáš Durdik, *K chronologii obytných věží českého středověkého bradu*, în *Archaeologia historica*, Brno, 2, 1977, p. 221—228.

²⁸ P. A. Rappoport, *Kárpátaljai várak*, în *ArchErt*, 92, nr. 1, 1965, p. 65.

²⁹ Gerő László, *Magyarországi várpépítészet*, Budapest, 1955, p. 133.

³⁰ Ștefan Matei, Ilie Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, 2, 1973, p. 154—155.

și Turnul Roșu³¹. Pentru același secol, respectiv pentru ultima sa jumătate, pledează câteva turnuri-locuințe din interiorul orașului Sibiu³². Apariția lor într-un mediu al noului patriciat sășesc, provenit din meșteșugari și negustori bogați, nu poate decît să însemne sfîrșitul epocii de viabilitate a donjonului. În incinta de ziduri a orașului, turnul-locuință își pierde sensibil rolul militar, ori cel de locuință unică. Deja este dublat de alte clădiri, mai comode, mai funcționale. Rămîne, ca un reflex tîrziu, semnificația sa de construcție a unei persoane deosebite ca rang social. Pe baza acestor elemente considerăm mijlocul secolului al XV-lea ca limită superioară a epocii de înălțare a donjoanelor în Transilvania.

Planimetria. Dacă, din punct de vedere funcțional, donjonul a luat naștere în Europa occidentală, el s-a răspîndit mai apoi, pe parcursul secolelor XI—XIV, pe o suprafață geografică extrem de vastă. În secolele XIII—XIV el este deja prezent și la sud de Dunăre, în lumea slavo—bizantină. În acest mediu, categoria de cetate cu caracter privat nu fusese încurajată în nici un fel și nu a avut nici condiții social-politice de dezvoltare. Penetrația sa începe mai ales după cruciada a IV-a, de pe teritoriul statelor greco-latine. Atunci cînd donjonul își face prezența în Transilvania, el nu mai este o necunoscută a Peninsulei Balcanice³³. Dimpotrivă, regiunea nici nu mai poate fi considerată ca limită în răspîndirea sa, deoarece îl întîlnim și în împrejurimile Mării Caspice³⁴. Cu toate acestea, donjonul rămîne încă departe de a fi cel mai reprezentativ tip de fortificație de piatră pentru regiunile în discuție.

Din punct de vedere arhitectonic, originile planimetrice ale donjoanelor au suscitât cele mai numeroase discuții, cu ecouri și în istoriografia românească³⁵. Deoarece este vorba de un aspect tehnic exclusiv, studiarea originilor unui tip sau altul depășește sfera donjoanelor. Ultimele cercetări infirmă tot mai mult o origine teritorială exclusivă a turnurilor cu bază rectangulară sau circulară³⁶. O translație directă între arhitectura de lemn și cea de piatră înlesnește utilizarea turnurilor cu baze unghiulare. Dar acest lucru nu s-a petrecut în Transilvania, unde încercările și experiențele proprii în arhitectura de zid au fost ne semnificative și limitate la o perioadă foarte restrînsă. Arhitectura militară s-a implantat în forme deja mature, dovadă fiind perenitatea celor mai multe cetăți ale Transilvaniei. Adăugirile s-au datorat nu atît per-

³¹ Ion Albescu, *Turnu Roșu*, București, 1966, p. 11—14.

³² H. Fabini, *Turnuri de patricieni în Sibiu la sfîrșitul evului mediu*, în *RevMuzMon*, Monam. Ist. artă, 43, nr. 1, 1974, p. 50. La aceeași limită se oprește și Csorba Csaba, *op. cit.*, p. 291.

³³ Cf. Gh. I. Cantacuzino, *Elemente de caracter bizantin—balcanic în fortificațiile medievale din Țara Românească*, în *BMI*, 40, nr. 3, 1971, p. 29—30.

³⁴ Burchard Brentjes, *Nordaserbaischanische Architektur des 12. bis 15. Jahrhunderts*, în *Wissenschaftliche Zeitschrift Martin—Luther Universität, Gesellschafts- und Sprachwiss.*, Halle—Wittenberg, 26, nr. 3, 1977, p. 87—90.

³⁵ Gh. I. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 27; R. Heitel, *In legătură...*, p. 28; Bakó Géza, *Elemente locale și răsăritene în arhitectura militară a epocii feudale timpurii din Transilvania*, în *SAI*, 3, 1961, p. 63.

³⁶ De pildă, în secolul al XII-lea era deja obișnuit în Germania (Cf. Hans Joachim Mrusek, *Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter*, Berlin, 1973, p. 163—166), în timp ce la sud de Dunăre planul cel mai utilizat pare să fie cel trapezoidal (Cf. D. Conțev, *Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux*, în *Byzantinoslavica*, 16, nr. 2, 1955, p. 268).

fecționării tehnicii de construcție, cât mai mult a celei de asediu sau a sporirii cerințelor de confort. Arhitectura religioasă de zid, cu beneficiul unor experiențe locale mai bogate și mai timpurii, a dezvoltat cu deosebire formele rectangulare când a fost vorba de clopotnițe. Dar epoca romanică a cunoscut, chiar și în Transilvania, rotonde baptisterii (Alba Iulia), abații (Cluj—Mănăstur) și parohiale (Ilidia³⁷; *Kerekyghaaz* disp. jud. Bihor, *Kerekyghaz*, disp. jud. Cluj³⁸). Din cele expuse pînă acum se poate stabili că, cel puțin *potențial*, Transilvania era pregătită pentru a recepta în arhitectura turnurilor sale atît pe cele cu planimetrie unghiulară cît și pe cele circulare.

Una dintre cele mai vechi construcții de piatră, datată la sfîrșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, respectiv cetatea Dăbîca, are numai turnuri rectangulare³⁹. Din categoria numeroaselor cetăți atribuite teutonilor, între 1211—1225, nici una nu are vreun turn cu bază circulară⁴⁰. O primă concluzie se desprinde în sensul priorității turnurilor cu bază rectangulară.

În afara acestor date, o statistică ne spune limpede despre inferioritatea în care se găsesc turnurile cu bază circulară față de acelea cu baze unghiulare. Luîndu-le pe rînd, vom constata că la Bologa, donjonul nu poate fi mult mai vechi de anul 1319, când cetatea este pentru prima oară menționată în documente⁴¹; turnurile de la Breaza sînt datate arheologic la sfîrșitul secolului al XIII-lea⁴²; cele de la Sibiel nu pot fi îndepărtate prea mult de același moment⁴³; turnul de la Pescari aparține sfîrșitului secolului al XIV-lea și începutului secolului al XV-lea⁴⁴. Ceva mai timpurii au fost datate donjoanele de la Turnu Severin-castru și Grădeț, respectiv către mijlocul veacului al XIII-lea⁴⁵. Toate exemplele invocate sînt donjoane, nu simple turnuri. Dar remarcăm că epoca de care sînt legate este aceea în care putem delimita sigur donjoane și între turnurile rectangulare. *Donjoanele cu plan circular și unghiular apar deci în Transilvania concomitent, după mijlocul veacului al XIII-lea.*

Gruparea celor mai multe dintre donjoanele cu bază circulară în preajma granițelor de sud ale Transilvaniei a fost principalul motiv pentru care li s-a creat o filiație slavo-bizantină⁴⁶. Neașteptat, aceste planuri donjonale nu sînt receptate cu predilecție de către feudalitatea românească din zona menționată

³⁷ Ilie Uzum, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în *Banatica*, 1, 1971, p. 157—162.

³⁸ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. II, București, 1966, p. 351.

³⁹ Șt. Pascu, Mircea Rusu și colab., *Cetatea Dăbîca*, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 153—202.

⁴⁰ Cu o bibliografie foarte bogată. Printre ultimele lucrări, cu numeroase trimiteri mai vechi, Alfred Prox, *Die Burgen des Burzenlandes*, în *Siebenbürgisches Archiv*, Dritte Folge, Köln—Graz, 1, 1962, p. 31—40.

⁴¹ *DIR.C.* XIV, I, nr. 359, p. 319.

⁴² Thomas Nägler, *op. cit.*, p. 99.

⁴³ Gerhardt Binder, *Überlegungen zur Lage einer ungarischen Grenzburg am Nordrand des Zibinsgebirges*, în *KVSL*, III. Folge, Köln—Wien, 6, Heft 1—2, 1976, p. 18—23.

⁴⁴ Șt. Matei, Ilie Uzum, *op. cit.*

⁴⁵ M. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu Severin*, București, 1969, p. 20—23, 26—32. Pentru Grădeț vezi și idem, *Cetatea Grădețului*, în *Drobeta*, 1978, p. 114—123. Notăm că pentru fortificația de la Turnu Severin-castru s-a propus și o datare mai timpurie, de secol VI. Nu există însă nici un raport arheologic publicat care să poată fi invocat în favoarea uneia sau alteia dintre datări.

⁴⁶ Bakó Géza, *op. cit.*

decît într-o proporție restrînsă. Și în Banat și în Hațeg majoritare sînt donjoanele rectangulare⁴⁷. Explicația ar putea fi mai simplă decît ne-ar place să credem. La resursele feudalității românești, turnul cu bază unghiulară prezintă cele mai multe facilități de natură tehnico-funcțională.

Prezența insolită a donjonului cu bază circulară de la Bologa nu poate fi atribuită decît unei influențe din nordul Ungariei sau din Slovacia⁴⁸. Probabil sub influența sa, într-o epocă care poate ieși din aceea a utilizării donjoanelor, au fost manșonate, schimbîndu-și astfel planul exterior, donjoanele de la Finiș⁴⁹ și Șoimi (jud. Bihor)⁵⁰.

Repertoriul planurilor se completează prin cel de la Cheresig (jud. Bihor). Deși s-a făcut deja o apropiere a sa cu un donjon din preajma vechii capitale a regatului medieval maghiar⁵¹, credem că el își găsește și alte analogii, mai apropiate, în chiar Cîmpia de vest. Pe lîngă faptul că cetatea de la Adrian (Sălard) a fost și ea construită din cărămidă, constatăm că o bună parte a monumentelor religioase apropiate folosesc un material identic⁵². Așa cum soluția utilizării cărămizii a venit dinspre biserică, tot așa era posibilă o inspirație din construcția unor clopotnițe. Dacă astăzi putem invoca doar un singur exemplu apropiat, de clopotniță poligonală (Uilacul Șimleului⁵³), este totuși suficient pentru a presupune că nu a fost unic.

Există în Transilvania trei turnuri cu bază hexagonală care au fost ori ar putea fi considerate donjoane: Brașov—Șprengghi, Hațeg și Mehadia. Singurul precis datat este primul. Ultimii săi cercetători l-au încadrat într-o perioadă de după prima treime a secolului al XV-lea⁵⁴. El s-a construit după dezafectarea unei clădiri rectangulare, cu funcție probabilă de donjon grevial, asociat unei capele și incinte⁵⁵ de felul altora cunoscute la Cîlnic sau Viscri. Un alt donjon, cel de la Hațeg—Subcetate, păstrat doar fragmentar, a fost plasat, pe baza primei date de menționare a cetății, în preajma ultimului sfert al veacului al XIII-lea⁵⁶. Rezerve asupra formei sale s-au exprimat deja⁵⁷. La acestea adăugăm pe acelea ale noastre. Vechiul donjon de la Hațeg nu putea fi decît rectangular, în acord cu alte construcții de epocă, apropiate. Numai un astfel de donjon era capabil să devină model pentru micile donjoane cneziale hațegane, de secol XIV. Dacă într-adevăr cercetările arheologice viitoare vor confirma existența unui turn hexagonal, acesta se va data

⁴⁷ R. Heitel (*In legătură...*, p. 28) observă același lucru.

⁴⁸ Vezi pe larg Adrian Andrei Rusu, *Inceputurile cetății feudale de la Bologa*, în *ActaMP*, 4, 1980, sub tipar.

⁴⁹ Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története alapításától jelenkorig*, II, Oradea, 1883, p. 309—314.

⁵⁰ Constatări personale din vara anului 1972.

⁵¹ Gerő László, *op. cit.*, p. 125.

⁵² Al. Avram, *Arhitectura romanică din Crișana*, Oradea, 1969, p. 49—50.

⁵³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 70.

⁵⁴ A. D. Constantinescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Șprengghi*, în *MCA*, 6, 1959, p. 675—676.

⁵⁵ Observate pe teren pînă în perioada interbelică (Vezi G. Treiber, *Die Burg auf dem Gesprengberg*, în *Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums*, 2, Heft 1—4, 1937, p. 44—47) și distruse apoi de o carieră.

⁵⁶ Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977, p. 140.

⁵⁷ Vezi reconstituirea lui Radu Popa (*Cetăți...*, p. 55) bazată pe un desen mai vechi al cetății.

tot în secolul al XV-lea, în vremurile de stăpînire ale Huniazilor. Turnul Mehadii are toate șansele de a se asocia aceluiași veac, avînd în vedere regimul de proprietate identic. Pentru existența turnurilor hexagonale, către mijlocul secolului al XV-lea, pledează și unul dintre turnurile ridicate în trecătoarea Turnu Roșu⁵⁸.

Singurul donjon cu bază triunghiulară, cel din cetatea de la Hunedoara, apare, deocamdată, ca o excepție doar pentru Transilvania. Pe lîngă analogiile invocate deja⁵⁹, dar destul de depărtate, se asociază altele, din Ungaria, Austria și Slovacia⁶⁰, care nu schimbă datele propuse. Pentru funcția de donjon este posibilă discutarea și a celei de-a doua încăperi de la Hunedoara, de formă trapezoidală (din care cunoaștem exact doar dimensiunile laturilor paralele, de 18 și 17 m). Concentrarea mai multor deschideri, cu caracter de ferestre, numai pe laturile acestei încăperi pledează pentru utilizarea ei intensă în scop locativ. Dealtfel, primul cercetător critic al fazelor de construcție ale cetății de la Hunedoara, Ștefan Möller, a considerat-o de la început încăpere, pronunțîndu-se în același timp și pentru existența unui etaj⁶¹.

Particularități de construcție. Deoarece nu există donjon păstrat în formele inițiale, sub toate aspectele, reconstituirea unui model transilvan întîmpină inerente greutăți. Pentru aprecierea detaliilor arhitectonice vom delimita extremele și media, raportîndu-ne la cifra de 60 de monumente (vezi anexa).

Materialul de construcție cel mai des folosit este neîndoios piatra. Fie că este de rîu ori de carieră, în mod obișnuit nu se ecarisează. Se alege însă cu grijă și răbdare pentru a da paramente aspectuoase înspre exterior mai ales, și pentru rostuirile succesive. Cînd piatra ecarisată este prezentă, se folosește în locuri pretențioase, cum ar fi ancadramentele, unghiurile, paramentele. O tehnică de cioplire primitivă determină căutarea deliberată a calcarului. Destul de des el provine din complexe de vechi monumente romane. Fără excepție donjoanele au fost construite în tehnica lui *opus incertum*. Ceea ce se poate spune despre mortarele întrebuintate se limitează doar la calitatea lor superioară, realizată și prin adaus de cărămidă pisată. Rețeta își are originile în antichitatea romană.

Cîteva donjoane din cărămidă (Cheresig, Ciacova) sînt urmarea directă a lipsei pietrei în zonele de construcție. Deoarece nimeni nu a avut curiozitatea să stabilească o clasificare a dimensiunilor cărămizilor utilizate, rămînem lipsiți de o posibilitate de stabilire a unor serii de monumente. Acolo unde cărămida apare accidental, în completarea zidurilor de piatră, ea este fie romană, fie, mai des, rodul unor reparații tîrzii.

Despre donjoanele construite din lemn cunoaștem extrem de puține lucruri. Teoretic, existența lor este presupusă pe o arie geografică întinsă. Situația este însă identică cu aceea a arhitecturii ecleziastice contemporane, din același material. Deocamdată, donjonul din Cuhea (Bogdan Vodă) rămîne

⁵⁸ Ion Albescu, *op. cit.*, p. 32—33.

⁵⁹ Gh. Anghel, *Castelul de la Hunedoara (Noi puncte de vedere asupra fazelor de construcție)*, în *Sargetia*, 12—13, 1974—1975, p. 367.

⁶⁰ K. Végh Katalin, *Boldogkő várának feltárása*, în *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, Miskolc, 6, 1966, p. 145, 147.

⁶¹ Möller I., *A vajda-hunyadi vár építési korai*, Budapest, p. 8.

singurul cu elevația de lemn, în timp ce fundațiile îi sînt deja de piatră. Exemplul este suficient de descurajator pentru a întreține în continuare un optimism nestrămutat. Arheologia medievală românească mai are multe obligații pentru a demonstra supozițiile istoricilor de artă.

Lemnul a fost un auxiliar indispensabil al arhitecturii de piatră și cărmidă. Cu ocazia construirii cetății Bran, deci și a donjonului, s-au înregistrat nevoile importante de lemne pentru împlinirea proiectului⁶². A servit statornic cu rol de tiranți în masa de zidărie (Mehadia, Turnu Ruieni), la planșeele dintre nivele, acoperișuri, porți, scări sau ocazional la schele.

Rar fundațiile s-au desprins de restul construcției. În numeroase situații practic ele nici nu există (Colțești, Mălăești, Rîu de Mori, Turia etc.). Grosimea la bază are valoarea medie de 2,27 m, calculată la 26,6% din monumente⁶³. Ea coboară uneori sub un metru (0,90 m), la donjonul de la Cuhea, care avea elevație de lemn, și urcă dincolo de trei metri, la Turia. Consecvent ea se restrînge, în favoarea spațiului interior, către nivele superioare, fie treptat, insesizabil, fie prin retrageri în dreptul planșeelor dintre nivele. Nu se observă nici un fel de relație matematică dintre înălțimi și grosimi.

Înălțimile cele mai mari, ale donjoanelor Transilvaniei, le înregistrăm prin Cheresig (26 m, dar inițial mai mic, probabil 22—23 m) și Ciacova (23,70 m). Cele mai mici sînt de 12 m. Această cifră este foarte apropiată de înălțimea medie, 12,40 m, apreciată la 35% din totalul menționat. Constatăm că înălțimile nu se raportează vizibil la situația social-politică a proprietarilor. Chiar și cotele maxime sînt modeste comparativ cu dimensiunile atinse de donjoane în locurile lor de origine. Înălțimile acestea au avut în rare cazuri nevoie de contraforturi. Le vom întîlni mai mult în Banat (Turnu Ruieni, Ciacova).

Coronamentul turnurilor a fost într-atît modificat, încît cu greu reconstituim imaginea lor inițială. Urme de creneluri s-au păstrat la un singur monument (Ciacova). Acestei forme de încheiere a elevației i se asociază o platformă deschisă, cu mari posibilități de vizibilitate asupra regiunii înconjurătoare. Acoperișurile piramidale ori în una sau două ape au fost utilizate în aceeași epocă. Iconografia secolului al XIV-lea ne dovedește limpede acest lucru⁶⁴. Nici unul nu s-a păstrat din cauza materialelor combustibile din care au fost înălțate.

Procentul de 33,33% cît reprezintă donjoanele la care intrarea este cunoscută sau presupusă se suprapune aproape întru totul cu acela a căror intrare este situată la etaj. Cunoaștem doar trei excepții, în care intrarea a funcționat la parter (Cheresig, Ciacova, Turnu Roșu). Dacă asociem în discuție și turnurile patricienilor din Sibiu, atunci se conturează ipoteza folosirii acestui sistem de acces către sfîrșitul epocii în cauză (sfîrșitul secolului al XIV-lea — secolul al XV-lea). În cazul acesta, Cheresigul se detașează din nou printr-o datare mai timpurie.

⁶² DHR.D. I, nr. 67, p. 110.

⁶³ Procentul nu reprezintă posibilitățile oferite de monumente, doar pe cele oferite de bibliografie.

⁶⁴ *Képes krónika (Chronicon pictum)*, II, Budapeșt, 1964, passim; Paulus Sanctinus Ducensis, *Tratat despre arta militară și mașinile de război*. Ediția I. Dumitriu—Snagov, București, 1979, passim.

Cel mai obișnuit, intrarea se găsește la nivelul II al donjoanelor, sigur la 10, probabil la alte 4 monumente, din 20 analizate. Alegerea preferențială a etajului întâi se datorează unei nevoi a locuitorilor de a-și asigura accesul printr-un mijloc simplu sub aspect tehnic. El trebuia să îndeplinească condițiile de mobilitate, ușurință a manipulării și cu posibilități de protejare în caz de asediu. Înălțimile prea mari, de la etajele doi și trei, pun foarte serios problema existenței unui sistem auxiliar fix, eventual de lemn, care să înlănească funcționalitatea construcției. Soluția unor scări de frînghie ni se pare mult prea incomodă pentru o utilizare consecventă.

Ancadramentele originale s-au păstrat doar în câteva donjoane. Unele sînt perfect încadrabile stilului romanic, prin deschiderile semicirculare (Codlea, Colțești, Visceri), altele unuia tranzitoriu (Hunedoara) sau gotic (Mehadia). Foarte dificilă este o reconstituire a porților. Iconografia nu ne oferă indicii. Ceea ce putem spune este că în nici un caz nu s-au folosit herse. Ușile cu balamale au fost, probabil, cele mai utilizate. De asemenea, din analiza sistemului de închidere de la Mălăești, care ne este mai cunoscut, constatăm folosirea simultană și a unui *pont levis*. Lăsat, devenea o platformă care înlănea accesul, iar ridicat dubla ușa propriu-zisă.

Donjoanele construite după canoane romanice au toate ferestre care se dispun într-o succesiune bine stabilită, înmulțindu-se și mărindu-și deschiderile odată cu creșterea înălțimii. În secolul al XIV-lea, ferestrele se transformă treptat în metereze, păstrînd în general repartizarea pe nivele stabilită în secolul anterior. De regulă, nivelele de sub intrare nu au alte deschideri, ori, cînd acestea există totuși, sînt limitate la un număr minim, determinat de necesitatea unor luminatoare ori guri de aerisire.

Prezența unor galerii exterioare, de lemn, este proprie unor donjoane înalte. Cum, așa cum am constatat, acestea nu sînt obișnuite în Transilvania, le remarcăm doar în două monumente: Cheresig și Colțești.

Compartimentarea interiorului se face cu preferință pentru varianta $p + 3$ (8 cazuri). Urmează apoi soluția $p + 2$ (5 cazuri) și, în sfîrșit, $p + 4$ sau mai multe nivele (4 cazuri). Obișnuit se utilizează planșeele de lemn, mai ușoare și construite fără deprinderi profesionale deosebite. Bolțile închid aproape întotdeauna parterul. La numărul de donjoane păstrate în elevație, sînt numeroase (Cheresig, Adrian, Axente Sever, Cernatul de Sus I, Ciacova, Cîlnic, Colțești, Daia, Turia etc.).

Circulația interioară era înlănită de scări construite în grosimea pereților (Bologa, Cheresig, Ciacova, Cîlnic, Visceri etc.), niciodată capabile să suporte singure această sarcină. Obișnuit, lemnul este un auxiliar prețios, de neînlocuit chiar și în construcții pretențioase, opere ale unor meșteri experimentați.

Relativ la organizarea interiorului nu ne-ar rămîne decît să repetăm schema propusă pentru astfel de construcții⁶⁵. Ceea ce merită relevat în plus, sînt două aspecte. Întîi, în nici unul din donjoanele Transilvaniei nu a existat vreo cisternă săpată la parter. Aprovizionarea cu apă constituia deci o mare dificultate, devenind o condiție-cheie a rezistenței în eventualitatea unui ase-

⁶⁵ Pierre Héliot, *Les origines du donjon résidentiel et les donjons-palais romans de France et d'Angleterre*, în *Cah.civ.méd.*, 17, nr. 3, 1974, p. 218; Geró L., *op. cit.*, p. 119; Gh. Anghel, *Les premières...*, p. 11–12.

diu. Probabil cel puțin câteva din improvizațiile folosite în această situație de către armata romano-bizantină⁶⁶ au fost cunoscute și în ambianța transilvană. În al doilea rînd, încălzirea construcțiilor a necesitat de la începutul edificării lor asimilarea unor soluții cît mai practice. Donjoane ca cele de la Bologa sau Cîlnic se înalță de la început cu locul unor viitoare șeminee, bine desemnat. Pe același sistem au funcționat majoritatea donjoanelor secolului al XIII-lea. Din veacul următor, amenajările de reșofare cele mai proprii, cu maxime posibilități de securitate contra incendiilor, au fost sobele de cahle. Urme ale lor s-au descoperit și în donjonul de lemn de la Cuhea⁶⁷. Deocamdată, datările acestor instrumente prețioase de habitat coboară cel mai jos în secolul al XIV-lea⁶⁸. De regulă donjonul a presupus o singură astfel de sobă, construită fie la nivelul bucătăriei, fie la acela al locuirii obișnuite. De la acel nivel, sobele își înălțau hornuri înalte, care străbăteau etajele superioare, încălzindu-le. La Cîlnic, hornurile au fost special construite în grosimea pereților, la Mălăești au urmat traseul unuiia dintre colțuri.

Varietatea formelor constructive din arhitectura donjoanelor Transilvaniei ne determină să fim rezervați în încercarea de a opera o tipologizare. Fără îndoială vom descoperi serii mergînd pe elementele discutate. Dar, sinteza caracteristicilor particulare (planuri, înălțimi, amenajări) nu se înmănunchiază cu suficientă fermitate pentru a da naștere unor grupe de monumente clar personalizate unele de altele.

Ambianța monumentelor. Sîntem astăzi în măsură să afirmăm că donjoanele Transilvaniei s-au înălțat în ambianțe foarte diferite. Există monumente, ca acelea de la Mălăești, Rîu de Mori, Turia, la care nu s-au adăugat nici un fel de alte elemente de fortificare. Sînt plasate în regiuni submontane, pe înălțimi care deveneau ele însele obstacole naturale. În alte cazuri, donjonul este înconjurat cu val și șanț (Bologa, Breaza, Cheresig, Cetatea de Baltă, Cuhea, Ciacova, Oncești, Răchitova, Turnu Ruieni). Adaptate terenului, aceste elemente se închid concentric sau se grupează doar pe căile mai accesibile. Apropierea valului este atît de mare la Turnu Ruieni (eventual și la Hațeg), încît incinta dispare cu totul, transformînd ansamblul într-o fortificație foarte apropiată de cea cunoscută sub numele de „motte”⁶⁹. Valurile cunoscute din săpături arheologice (Oncești, Răchitova, Turnu Ruieni) sînt taluzări simple fără palisade de lemn.

De cele mai multe ori, incintele de piatră au fost ridicate după construcția donjoanelor (Bologa, Breaza, Cernatul de Sus, Cetatea de Baltă, Mălăești, Piatra Craivii, Turia). Într-un singur caz avem dovada anteriorității curtinei față de donjon (Brașov—Șprengi). Mai semnalăm apoi simultaneitatea construcțiilor la Cîlnic, Pescari, Tăuți, Viscri.

⁶⁶ Mauricius, *Arta militară*, București, 1970, p. 259.

⁶⁷ Radu Popa, *O sobă de cahle-oală din secolul al XIV-lea la Cuhea—Maramureș*, în *SCIV*, 24, nr. 4, 1973, p. 678.

⁶⁸ Radu Popa, Monica Mărgineanu—Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească*, București, 1979, p. 130.

⁶⁹ Atestări directe ale acestui tip nu avem în Transilvania. Chiar și în Ungaria este o raritate. Vezi Gyula Rosner, Judit Gábor, *Nógrádmargal—Kerekdomb*, în *ArchÉrt*, 94, nr. 2, 1967, p. 234.

Clădiri civile adosate ori alăturate cunoaștem la Deva, Cîlnic, Rodna, Tăuți⁷⁰. Capele contemporane sau de epocă sînt de semnalat mai mult la complexele fortificate greviale (Brașov—Șprengghi, Viscri).

Majoritatea donjoanelor s-au construit în afara satelor, pe poziții determinate de asigurarea unor condiții suplimentare de apărare. Excepțiile se găsesc tot la greavii sași.

Constructorii. Întreaga arhitectură a secolelor XIII—XIV își ascunde meșterii constructori sub vălul anonimatului. Dacă pentru arhitectura religioasă se pot delimita, prin urmărirea elementelor de stil, sfere de influență, interferențe și zone de activitate ale unor meșteri, același lucru este aproape imposibil de urmărit în arhitectura militară. Cu toate acestea, cele mai multe lucruri se pot spune despre meșterii donjoanelor.

Donjoanele secolului al XIII-lea, bine încadrate în stilul romanic, au fost înălțate cu concursul unor meșteri din exteriorul Transilvaniei. Această origine se explică pe de o parte datorită inexistenței unei tradiții de construcție în piatră, iar pe de altă parte datorită „importării” modelului dinspre Europa centrală. Meșterii au venit ca specialiști în construcții de piatră, indiferent de caracterul acestora. Dealtfel, nici în țările vecine nu întîlnim încă o specializare sau departajare a două categorii de constructori în funcție de destinația funcțională a monumentelor. Arhitectura religioasă este mai pretențioasă și mai complicată decît cea militară și de aceea trecerile meșterilor de la o arhitectură la alta au fost posibile. Este momentul să reamintim aici contextul de construcție al donjonului de la Cheresig; prezența, în arhitectura donjonului de la Cîlnic, a unei ferestre specifice șantierelor cisterciene ale Transilvaniei este o nouă dovadă⁷¹; în sfîrșit semne de pietrar, identice, apar atît la catedrala din Alba Iulia, cît și la cetatea de la Tăuți⁷². S-a vorbit foarte mult despre o renaștere a arhitecturii militare de piatră, după anul 1241, dar puțini au observat că fenomenul se suprapune cronologic cu o proliferare întru totul remarcabilă a arhitecturii religioase de zid.

Numărul încă mic al monumentelor, posibilitățile financiare limitate ale unor categorii sociale potențial solicitatoare, au restrîns numărul meșterilor, silindu-i să circule în căutare de lucru, în spații foarte întinse. O primă categorie de meșteri peregrini au fost aceia care au venit chemați în mod special, pentru a împlini niște nevoi ale regalității ori ale ierarhiilor bisericii catolice. O cronologie mai strînsă a unor donjoane aparținînd acestor solicitanți ne-ar fi oferit poate surpriza priorității bisericii în construcția donjoanelor Transilvaniei⁷³. După realizarea obiectivelor lor, meșterii primei categorii discutate s-au întors probabil rapid, lăsînd în urmă cîteva monumente de excepție, apariții solitare și cu puține ecouri în peisajul arhitectonic transilvănean (Bologna spre exemplu). Alți meșteri, mai puțin pricepuți, au venit tot după 1241 cu prilejul ultimelor colonizări de *hospites*. Ei au trebuit să facă față noilor

⁷⁰ La Rodna și Deva informația provine din documente: 1268 (*DIR.C.* XIII, II, nr. 104, p. 115), 1309 (*DIR.C.* XIV, I, nr. 103, p. 121).

⁷¹ R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, București, 1968, p. 14.

⁷² Gh. Anghel, Ion Berciu, *Cetatea feudală de la Tăuți (jud. Alba)*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964*, II, București, 1970, p. 196—208.

⁷³ Supoziția noastră se bazează pe o concluzie generală care conferă bisericii catolice privilegiul inițiativelor în instituționalizarea feudalismului, precum și pe analizele noastre asupra castelanilor cît și a formării domeniilor cetăților.

cerințe ale societății transilvane, resimțite — printre altele și nu în primul rînd — în urma dezastrului tătar. Acești constructori au servit nevoi mai modeste, dar mult mai numeroase. Realizările lor arhitectonice au fost posibile prin colaborarea cu alți meșteri autohtoni, pricepuți cu deosebire în prelucrarea lemnului.

La sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, au trăit în Transilvania primii meșteri constructori în piatră, autohtoni. Lor le datorăm cea mai mare parte dintre donjoanele provinciei, strict utilitare, modeste ca dimensiuni, greu de încadrat unor stiluri ori curente componente ale lor. Lacunele cunoștințelor tehnice au fost suplinite prin inventivitate. Dacă observăm destul de des deviații de la unghiurile drepte ale unor planuri ce s-au vrut rectangulare, dacă elevațiile suferă ușoare torsionări ori devieri de la firul cu plumb, dacă schelele de construcție nu sînt așezate întotdeauna cel mai potrivit, în schimb meșterul transilvan trece de la o soluție la alta, în funcție de topografia locală, de posibilitățile proprietarilor, materialele de construcție, mîna de lucru necalificată. Practic nu există donjoane identice în întreaga arhitectură militară transilvană.

Mîna de lucru necalificată provine fără excepție din satele cele mai apropiate. Pentru construcția unui donjon erau suficienți 20—30 de oameni. Cea mai dificilă operație la care au luat parte a fost cea a transportului materialului de construcție. În anumite situații transportul la punctele de lucru nu s-a putut face decît pe tîrgi sau cotigi de dimensiuni reduse. Din puținele monumente săpate exhaustiv, se deduce că mortarul se prepara în locuri mai îndepărtate, din preajma unor vărări și ape curgătoare, transportîndu-se apoi și el, către șantierul de construcție.

Pe baza rostruirilor succesive observate pe elevații — presupunînd că ele corespund unor etape de lucru zilnice — se poate estima că timpul minim de înălțare al unui donjon era de cîteva săptămîni. Cum, sub aspect practic, condițiile de lucru ideale nu se realizau din motive diverse, termenul se lungă probabil la un sezon sau chiar mai multe.

Meșterii trebuie să fi fost cei care primeau o sumă de bani pentru munca lor. Singura relație de epocă nu se referă la construcția unei cetăți, ci la aceea a unei biserici, respectiv a aceleia de la Alba Iulia⁷⁴. Mai cunoaștem că înălțarea cetății de la *Mentheu* (disp.), l-a costat pe proprietar o sumă importantă⁷⁵, care în mare parte trebuie să-i fi privit pe meșteri. Puterea de stat era singura în măsură să recompenseze munca constructorilor de cetăți prin danii de pămînturi⁷⁶.

Înălțarea donjoanelor demonstrează însă raporturi de dependență ale populației satelor învecinate, față de proprietar. Caracterul construcțiilor de acest fel este mult prea personal pentru a implica un interes obștesc în mobilul înălțării. De aceea fenomenul de construire al donjoanelor se leagă direct de epoca în care relațiile feudale au primit consistență.

Proprietarii. Prin structura sa arhitectonică, donjonul este propriu unei locuiri restrînse. Din acest motiv el este destinat numai claselor privilegiate.

⁷⁴ 1287, *DIR.C.* XIII, II, nr. 329, p. 288 și 1291, *Idem*, nr. 407, p. 372—374.

⁷⁵ 1333, *DIR.C.* XIV, III, nr. 154, p. 306.

⁷⁶ Așa cum se întîmplă la 1255 cu meșterul Petroldus. Cf. Gerő László, *op. cit.*, p. 152.

Donjoanele Transilvaniei aparțin în proporție de 33,33% regalității și voievozilor, iar 56,49% nobilimii. Diferența pînă la întreg, minimă de altfel, o constituie donjoanele ai căror proprietari nu se pot nici măcar presupune.

Construirea de către stat a donjoanelor ține de concepțiile constructive generale ale secolelor XIII—XIV. Utile pentru folosința limitată a slujbașilor oficiali, în primul rînd a castelanilor, donjoanele se vor construi în toată epoca care ne stă în atenție. Către sfîrșitul secolului al XIV-lea nu se mai înalță decît în complexe arhitectonice mai importante.

Donjoanele nobiliare particulare sînt cele mai numeroase. Dacă defalcăm cifra menționată, pe categorii mai restrînse, constatăm lucruri extrem de interesante. Procentul cel mai mare, de 21,58%, îl formează donjoanele construite de către greavii sași (Axente Sever, Brașov—Șprenghei, Cîlnic, Codlea, Daia, Gîrbova, Hălchiu, Măieruș, Rodna, Slimnic, Turnișor, Viscer⁷⁷). Din această perspectivă ni se explică în cea mai mare parte semnificația actului înfăptuit în 1309, de către comunitățile săsești, atunci cînd „au dăruit turnurile și întăriturile unor nobili din partea locului”⁷⁸. Pînă în secolul al XV-lea, majoritatea lor vor fi distruse, ori preluate și transformate, ca urmare a victoriei obștilor libere asupra elementelor feudale reprezentate prin greavi. Asociat cu incinte și capele, donjonul și-a regăsit aici cel mai bine semnificațiile originale din teritoriile sale de baștină.

Feudalitatea românească a Transilvaniei stăpînește 15% dintre donjoane: în Banat (Turnu Ruieni), Hațeg (Mălăești, Răchitova, Rîu de Mori), Maramureș (Cuhea, Oncești). Este una dintre cele mai concludente dovezi ale integrării cnezimii în structurile sociale provinciale, ca și la proiecția simbolică, monumentală, a acestora.

Nobilimea maghiară deține 11,58% din donjoane (Cernatul de Sus, Coltești, Diosig, Șoimi, Turia).

Dintre toți deținătorii nobiliari înșirați nu se remarcă nici unul printr-o situație social-politică deosebită. Majoritatea își marchează tocmai prin monumente tendința de ascensiune. Se motivează întrucîtva prezența lor sporadică în documente. O parte vor apare în secolele următoare (XV—XVI), în timp ce alții se vor pierde definitiv din registrele nobilimii. Despre o nobilime ierarhizată în pături distincte nu se poate vorbi cu suficientă fermitate pentru secolele XIII—XIV. Adevărata mare posesoare de bunuri, a epocii, este biserica catolică. Episcopii de Alba Iulia și Oradea stăpînesc și 8,33% dintre donjoane. Ceea ce am putea denumi o „mare nobilime” este de fapt o subțire categorie nobiliară de slujbași. Ea provine în cea mai mare parte din exteriorul voievodatului, revenind, uneori, în locurile de origine. În secolul al XIII-lea, familia Borșa, singura care ar putea deține atributul grandorii, stăpînește donjoane. Dintre acestea, mai multe sînt uzurpate de la rege (Cheresig, Adrian), o cetate nu știm dacă a avut sau nu donjon (Piatra Șoimilor, lîngă Aleșd) și în sfîrșit, un alt donjon (Șoimi) este doar presupus al lor. În secolul al XIV-lea, familii ca Himffy, Lackfi, Széki nu au avut donjoane particulare, așa cum nici marii voievozi ai secolului (Doja de Debrețin, Toma de Széchény); dacă donjonul din Ciacova a fost înălțat înainte de 1395, atunci nici familia Csáki nu este constructoare; cetatea

⁷⁷ Vezi și altele la H. Fabini, *op. cit.*, p. 51, nota 28.

⁷⁸ 1309, *DIR.C.* XIV, I, nr. 103, p. 142.

Mentheu, a familiei Losonczi—Bánffy, a dispărut fără să lase urme, iar ruinele cetății vechi a Șimleului nu lasă să se întrevadă nici un turn cu funcții de donjon. Alături de originile externe ale acestei nobilimi, invocate ca motiv al absenței din Transilvania a donjoanelor ei, fenomenul are și o altă explicație. Cele mai multe slujbe ocupate de ea sînt legate de cetăți (voievod, vicevoievod, comiți ai secuilor, sașilor, Maramureșului, bani, comiți de comitate, castelani). Toate sînt beneficiare, în sensul că domeniile cetăților servesc întreținerii oamenilor regelui. Din secolul al XIV-lea, marea nobilime de slujbe primește de la regalitate danii de cetăți deja constituite. În aceste condiții nu mai are nevoie de șantiere proprii pentru a-și construi donjoane.

Pe teritoriul Transilvaniei, *donjonul nu este un produs al unei evoluții sociale de excepție*. Înălțarea sa nu este stimulată primordial de evoluția domeniului feudal, este doar determinată de utilitatea sa restrînsă, ca mijloc de apărare familiară sau individuală.

O problemă care își așteaptă dezlegarea este aceea a dreptului de construcție a acestor tipuri de fortificații. Se cunoaște că autoritatea de stat interzicea construcțiile de cetăți private, fără o îngăduință specială. Din păcate, puținele acte de acest fel, rămase pînă la noi, se referă fie la cetăți dispărute, fie la altele neidentificate⁷⁹. Apoi, dat fiind numărul mare al donjoanelor în mediile românești, ar trebui să ne întrebăm în ce măsură se aplicau restricțiile speciale aplicate lumii ortodoxe locale. Fenomenul se explică și prin multiplele posibilități de evaziune pe care le aveau feudații români. Explicația ar rămîne insuficientă, căci nici pentru cele 20—30 de donjoane construite de către alți feudali, catolici, nu cunoaștem vreo autorizație de construcție, nici măcar vreo tentativă de a o obține sau măcar vreun abuz de drept constatat. Ieșea construcția donjoanelor din accepțiunea de cetate (*castrum*) a epocii? Sigura apropiere între *turris* și *castrum* se face în cuprinsul unui singur document al secolului al XIII-lea, care, în mod semnificativ, nu este emanat de o autoritate de stat⁸⁰. După toate semnele, regalitatea se sesizează de adevărata semnificație a turnurilor la atenționarea unora care sufereau direct de pe urma lor. Un document regal din anul 1291 lasă, prin expresia sa, o impresie de incertitudine atunci cînd vorbește despre *turris sive castra super ecclesis edificata*⁸¹. Conjuncția dintre noțiuni (*sive*) se poate traduce tot atît de bine prin „sau” dar și prin „și”, modificînd înțelesul. În 1309, fiind vorba tot de regiunile locuite de sași, se utilizează un alt termen decît cel de *castrum*, anume cel de *fortalicium*⁸². După aceste două momente, terminologia rămîne din nou în umbră. Folosirea lui *castrum* pentru donjoane regale-voievodale (Bologa, Deva, Hunedoara etc.) credem că rezultă din complexul de elemente de fortificație în care donjonul a fost, nu piesă singulară, ci partea unui întreg. Oricum, pînă la contraargumente rezultate din cercetări noi, rămînem la ideea potrivit căreia donjonul solitar nu era considerat cetate în concepția oficialității. Din acest motiv el s-a utilizat la scară largă.

Răspîndirea donjoanelor nobiliare lasă impresia proliferării lor în teritorii fără control voievodal (Bihor, Maramureș, Banat) sau în altele cu

⁷⁹ Vezi Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 10—12.

⁸⁰ 1268, *DIR.C.* XIII, II, nr. 104, p. 115.

⁸¹ F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1892, nr. 242, p. 174.

⁸² Idem, nr. 314, p. 277.

regim de autonomii secuiești (scaunul Arieș, estul Transilvaniei), săsești (în toate scaunele Universității) și românești (Hățeg). De aici s-ar deduce că posibilitatea altor nobili de a-și ridica astfel de construcții, existență pe întregul teritoriu al Transilvaniei, era împiedicată să se materializeze datorită restricțiilor impuse de către voievozi. Ca reprezentanți ai puterii centrale, aceștia erau mandatarii ai dreptului de înălțare de fortificații, iar măsura în care reușeau să transpună acest drept în realitate, le delimitează, chiar și teritorial, autoritatea.

Dimensiunile mici ale donjoanelor, încăpătoare pentru o locuire maximă de zece persoane, depărtarea de vatra unor sate, precum și lipsa anexelor gospodărești apropiate, generează o mulțime de necunoscute cu privire la viața proprietarilor și la natura și cuantumul exact al raporturilor lor cu obștea țărănească. Ridicarea monumentelor desemnează de fapt despărțirea evidență de obște, izolarea față de calitatea comună a membrilor ei. Odată cu această departajare se poate vorbi deja de o mică viață de curte, în care trebuie să descoperim slugile și câțiva oameni de arme. Nucleul domeniului feudal a fost desemnat prin înălțarea lor. Ipoteza dublării donjoanelor prin curți, înălțate în mijlocul satelor, va trebui încă susținută cu noi argumente, rezultate din cercetări arheologice.

Donjoanele Transilvaniei au fost produsul întâlnirii unei evoluții sociale interne cu un monument-simbol al Europei medievale. Înțelegerea lor ca fenomen de civilizație contribuie la stabilirea unor noi perspective asupra universului medieval românesc.

ANEXĂ

Lista donjoanelor din Transilvania

ADRIAN (lingă Sălard, jud. Bihor)	FLOREȘTI (jud. Cluj)
AXENTE SEVER (jud. Sibiu)	GIRBOVA (jud. Alba)
ALMAȘ (jud. Cluj)	GRĂDET (jud. Mehedinți)
BOLOGA (jud. Cluj)	HĂLCHIU I, II (jud. Brașov)
BRAN (jud. Brașov)	HĂȚEG (jud. Hunedoara)
BRAȘOV—ȘPRENGHI (jud. Brașov)	HUNEDOARA (jud. Hunedoara)
BREAZA I, II (jud. Sibiu)	JDIOARA (jud. Timiș)
CERNATUL DE SUS I, II (jud. Har-ghita)	LITA (jud. Cluj)
CETATEA DE BALTA (jud. Alba)	MĂIERUȘ (jud. Brașov)
CHERESIG (jud. Bihor)	MĂLAEȘTI (jud. Hunedoara)
CIACOVA (jud. Timiș)	MEHADIA (jud. Caraș-Severin)
CICEU (jud. Bistrița-Năsăud)	ONCEȘTI (jud. Maramureș)
CILNIC (jud. Alba)	PESCARI (jud. Caraș-Severin)
CODLEA (jud. Brașov)	PIATRA CRAIVII (jud. Alba)
COLTEȘTI (jud. Alba)	RĂCHITOVA (jud. Hunedoara)
CUHEA (Bogdan—Vodă) jud. Maramureș)	RIU DE MORI (jud. Hunedoara)
DAIA (jud. Sibiu)	RODNA (jud. Bistrița-Năsăud)
DEVA (jud. Hunedoara)	SIBIEL I, II (jud. Sibiu)
DIOSIG (jud. Bihor)	SLIMNIC (jud. Sibiu)
DRENCOVA (jud. Caraș-Severin)	SVINIȚA I, II, III (jud. Mehedinți)
DROBETA—TURNU SEVERIN (jud. Mehedinți)	ȘIRIA (jud. Arad)
FINIȘ (jud. Bihor)	ȘOIMI (jud. Bihor)
	ȘOIMUȘ (jud. Arad)
	TAUȚI (jud. Alba)

TURIA (jud. Harghita)
TURNIȘOR (jud. Sibiu)
TURNU ROȘU (jud. Sibiu)

TURNU RUIENI (jud. Caraș-Severin)
VALCAU (jud. Sălaj)
VISCRI (jud. Brașov)

ADRIAN ANDREI RUSU

DONJONS DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'étude analyse l'historiographie, les sources de la recherche, puis elle fixe une définition du type, en fonction de la réalité provinciale.

Les donjons de la Transylvanie remontent à la septième décennie du XIIIe siècle et sont présents jusqu'à la première moitié du XVe siècle. La partie concernant les constructions proprement dites constate la prédilection pour un plan quadrilatère, l'élévation en pierre, entre 12 et 23 m, répartie surtout en formule $p + 3$. On énumère les situations où le donjon transylvain se trouve associé d'autres éléments architectoniques. Les constructeurs, d'origine étrangère au commencement, ont créé quelques monuments pouvant être encadrés dans le style romane. Plus tard, les constructeurs autochtones ont colporté le modèle dans toute la province.

La répartition des donjons en fonction des propriétaires est la suivante : 33,33% étant en propriété du roi ou des voïvodes, 21,58% en celle des nobles saxons, 15% en celle des knèzes roumains, 11,58% en celle des nobles hongrois, 8,33% en celle des évêques et 10,8% ont eu de propriétaires inconnus. La construction des donjons était faite en particulier où le contrôle des autorités des voïvodes manquait et elle souligne le commencement d'une évolution sociale à part.

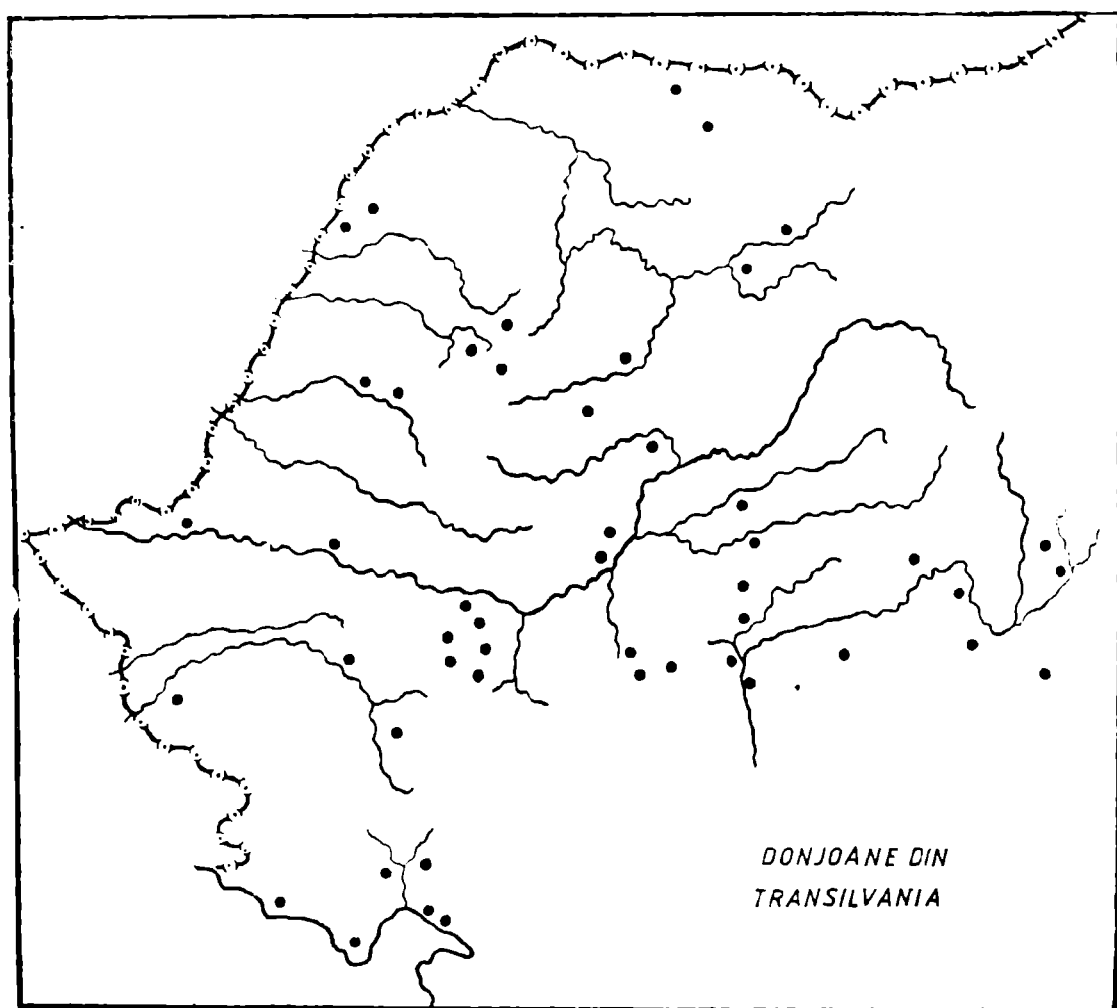

Fig. 1 — Răspindirea donjoanelor în Transilvania.

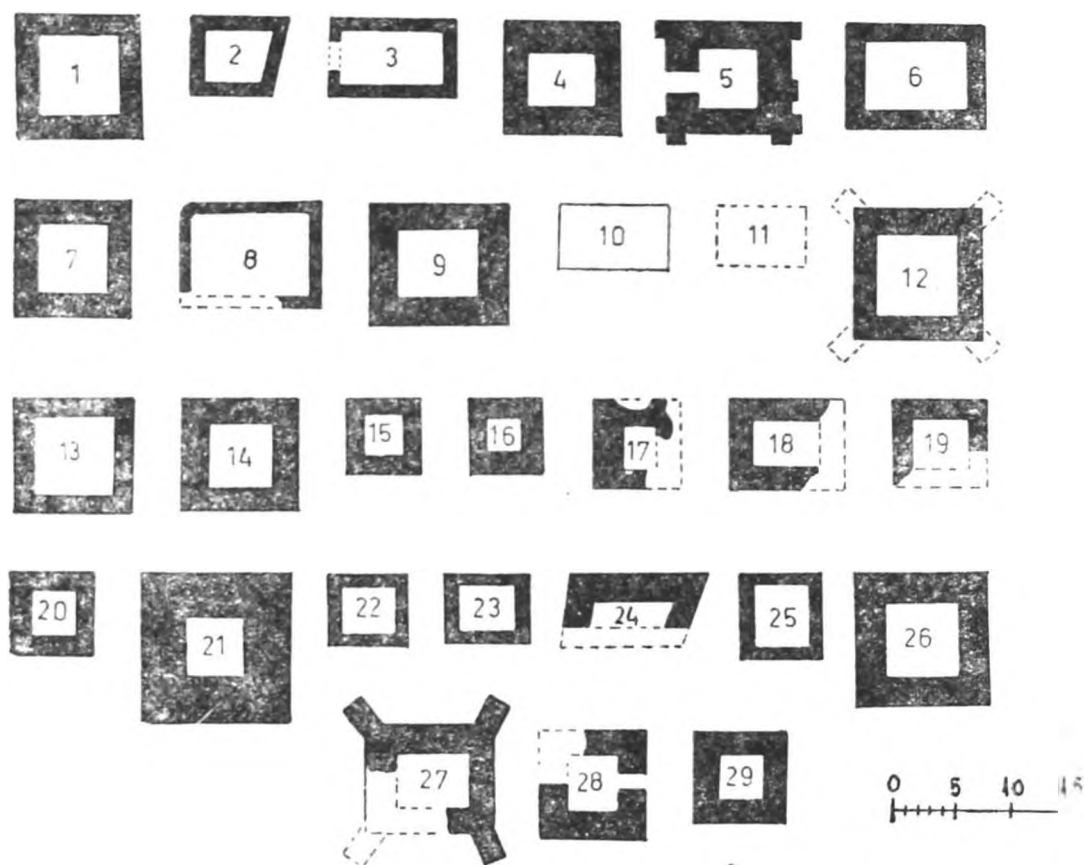

Fig. 2 — Donjoane cu baze patrulatere. 1. Axente Sever; 2. Bran; 3. Braşov; 4. Cetatea de Baltă; 5. Ciacova; 6. Cilnic; 7. Codlea; 8. Cuhea; 9. Colţeşti; 10. Deva; 11. Floreşti; 12. Girbova; 13—14. Hălchiu; 15. Măieruş; 16. Mălăeşti; 17. Onceşti; 18. Piatra Craivii; 19. Răchitova; 20. Riu de Mori; 21. Slimnic; 22—23, 25. Svinîţa; 24. Tăuţi; 26. Turnişor; 27. Turnu Rueni; 28. Valcău; 29. Viscri.

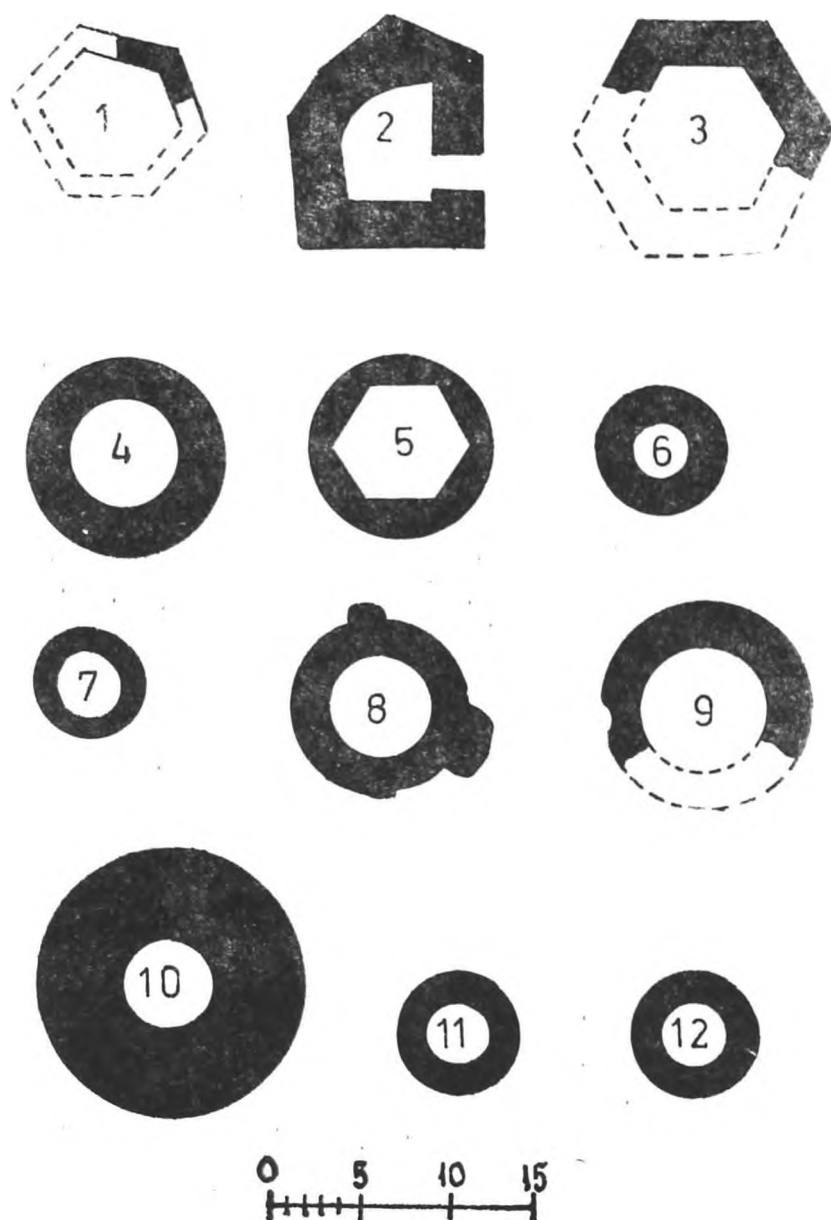

Fig. 3 — Donjoane cu baze poligonale și circulare. 1. Brașov; 2. Cheresig; 3. Mehadia; 4. Bologa; 5—6. Breaza; 7. Cernatul de Sus; 8. Drobeta; 9. Grădeț; 10. Pescari; 11—12. Sibiel.

APROVIZIONAREA ȘI POLITICA DE PREȚURI A UNOR ORAȘE DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVI—XVII

Ce reprezentau orașele din Transilvania în secolele XVI—XVII? După definiția juristului Stephanus Werböczy, formulată la 1517 în cunoscutul său *Opus Tripartitum* (Pars 3, Titulus 8.§ 1): „*Est autem civitas domorum et vicorum pluritas moeniis et praesidiis circumcincta necessariis*”, orașul ar fi o așezare înconjurată de ziduri, spre deosebire de târgurile (*oppida*), deschise, cu statutul lor instituțional și funcțional distinct, în care preocupările agricole jucau un rol preponderent. Deci, din punct de vedere juridic, zidurile, incinta, constituiau elementul care distingea orașul de târg sau de sat. Orașul era conceput ca antipod al satului, comunitatea urbană era — prin statutul ei — opusă comunității rurale, căci ea practica, în majoritatea ei, alte ocupații decât agricultura și anexele ei. În realitate însă, prin expansiunea lor teritorială, prin hinterlandul lor agricol, deci spațiul lor rural, și prin proprietățile agricole ale orașenilor, centrele urbane, închise și supraaglomerate, încadrau organic și — într-o măsură indefinibilă — activități agricole, ponderea căzând însă asupra preocupărilor distincte de cele practicate cu precădere în mediul rural, adică a meșteșugurilor organizate în bresle, a comerțului și, în unele cazuri, a mineritului, ca ocupații de bază. Este vorba de cazul unor orașe ca Brașov și Cluj, Sibiu și Bistrița, Sighișoara, Baia Mare, Oradea, Mediaș și altele.

Factorul demografic a jucat un rol important în raporturile cu lumea rurală, orașul continuând să exercite în permanență asupra satelor o atracție specifică. La început, raportul populație-teritoriu era mai echilibrat și problema densităților urbane nu era acută. Treptat însă, odată cu evoluția demografică într-un spațiu relativ fix, orașul devine aglomerat. Perimetrul *intra muros* trebuia să ofere condiții de trai și de muncă unui număr de locuitori în creștere, prin spor natural sau migrație din mediul rural, cu precădere, dar și din cel urban, înspre orașe; sau în scădere, datorită efectelor factorilor militari, climatici sau poluării microbiene, care au jucat un rol important, deseori nefast, la sfârșitul secolului XVI și în secolul al XVII-lea.

Clujul număra circa 8.200 locuitori la 1593, iar în 1660 circa 10.000 de locuitori *intra* și *extra muros*. Populația Brașovului din cele patru cvartale număra în anul 1510 circa 9.050 de suflete, circa 11.600 de suflete în anul 1580 și circa 11.250 de suflete în anul 1679. Sibiuul dispunea de 1.311 unități impozabile în 1510, deci avea vreo 6.500 de locuitori, iar Bistrița, circa 3.500 de suflete la 1510 și circa 4.800 la 1586, în timp ce Sighișoara număra circa 3.200 de locuitori la 1567 și vreo 5.000 la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cifre relativ reduse, ale unor centre urbane de dimensiuni medii pentru acele

vremuri, care reflectă însă o relativ mare densitate pe ha, dacă calculăm raportul dintre populație și teritoriu.

Calculule aproximative privind evaluarea spațiilor interioare ale unor orașe din Transilvania în perioada studiată indică pentru Sibiu o suprafață de circa 73 ha; pentru Cluj, de circa 50 ha; pentru Brașov, de circa 42 ha, iar pentru Bistrița, de circa 38 ha. Raportul dintre populație și teritoriu, adică densitățile urbane au atins, în secolul al XVI-lea: la Brașov circa 270 de locuitori pe ha; la Cluj, circa 160 de locuitori pe ha; la Bistrița peste 110 locuitori pe ha și la Sibiu, peste 80 de locuitori pe ha, populații urbane îngrădite în spații limitate¹.

Viața orășenilor nu se desfășura exclusiv în cadrul orașului. Insularitatea orașelor era limitată: contactul productiv, cu mediul înconjurător natural, se făcea în afara zidurilor, unde orașul sau particularii dispuneau de pământuri arabile, de fînațe, vii sau grădini — grădini existau și în interiorul unor orașe, ca Brașov, Cluj sau Bistrița —, sau de eleștee și păduri păzite de *custodes* sau *tutores silvae*. Preocupările agricole subsidiare ale unei părți — și nu neînsemnate — din populație obligau la un contact aproape cotidian cu zonele agricole externe, dobîndite pe măsura expansiunii teritoriale a orașului, a extinderii hotarului său prin danii, cumpărări, zălogiri, revizui de hotare sau violență chiar și care, sprijinite de puterea centrală, au dus la lărgirea hotarului comunal în folosul populației ce practica și creșterea vitelor sau viticultura. Două exemple. Clujul dispunea în secolele XVI—XVII de ogoare, vii, păduri, pășuni, mori, livezi, iazuri, fînețe. Pe pământurile comunale pășteau vitele orășenilor, pădurile ofereau lemne de foc, ghindă pentru porci și material de construcție; produsele viilor se vindeau în oraș. Orașul posedea însă în perioada studiată și 11 sate, datoare cu rentă în bani și produse, care erau vîndute și acopereau o parte din cheltuielile municipiului. Brașovul avea 9 sate, plus 2 (Tohan și Zărnești) ce aparțineau unei biserici din oraș.

În același timp, bunurile rurale formau o parte din avutul orășenilor. Numeroși cetățeni, mai ales meșteri breslași, sînt amintiți în protocoalele sau registrele de conturi ale orașelor, ca proprietari de *hereditates campestris* și *allodia*, deci de pământuri arabile, apoi de vii, grădini, lucrate deseori de jeleri (*inquilini*) plătiți cu ziua, de țărani români, unguri sau germani din satele limitrofe sau de locuitorii pauperi ai orașelor, care arendau mici loturi de la proprietarii funciari urbani.

Utilizarea fondului funciar comunal era riguros reglementată de autoritățile municipale. Statute de drept municipal, norme de drept sășești ș.a.m.d. fixau prevederi cu privire la utilizarea terenurilor agricole comunale. Statu-

¹ S. Goldenberg, *Urbanization and environment. The case of medieval towns in Transylvania*, în vol. *Urbanization und human environment. Social and historical studies*, București, 1973, p. 16. Vezi și P. Niedermayer, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România... Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 145, în care oferă următoarele cifre: pentru Sibiu — 73,4 ha; pentru Bistrița — 38,1 ha și pentru Brașov — 42,9 ha. Îndoiindu-ne de posibilitatea de a stabili exactitatea absolută a spațiului urban, a perimetrului exact al orașelor transilvănene în secolul al XVI-lea, am utilizat, pentru unele centre, cifre aproximative, apropiate de cele indicate în lucrarea lui Niedermayer.

tele din Sibiu (1547)², ca dealtfel și „*Das Eigen — Landrecht*”³, stabileau măsuri și sancțiuni în legătură cu folosirea terenului agricol (*fundus*) sau a fînațelor, zălogite de către orașeni, sau arendarea unor loturi; apoi, normele de vânzare a unor gospodării, vii, grădini, ogoare, livezi sau eleștee⁴. În statutele Clujului (1508)⁵ se interzicea străinilor să-și pască vitele pe teritoriul rural al orașului, se prevedeau sancțiuni pentru cei ai căror porci sau vite erau găsite în grădini sau vii⁶; se aplicau sancțiuni severe (tăierea „*mediae manus*”) pentru cei care își însușeau fînul neclădit pe cîmp⁷. Dealtfel, fînațul orașului era divizat în cinci părți, după cele 5 cvartale și pus la dispoziția orașenilor posesori de vite și cai, în porții proporționale cu mărimea impozitului achitat. Și statutele din Sighișoara (1608)⁸ aplicau măsuri severe orașenilor ale căror capre erau găsite în grădini de fructe sau zarzavaturi⁹, ai căror porci circulau prin livezi¹⁰ și prevedeau totodată pedeapsa cu închisoarea pentru acest delict. Situații similare pot fi întâlnite și în cazul altor orașe medievale ale Transilvaniei.

Este imposibilă, din cauza penuriei informațiilor, stabilirea aportului în aprovizionarea cu alimente sau materii prime a sectorului agricol comunal și a celui particular. În orice caz, ponderea produselor agricole furnizate de terenurile rurale ale orașelor sau ale orașenilor pare (mai ales în domeniul viticol, apoi în cel al aprovizionării cu zarzavaturi, cu lapte sau carne) relativ apreciabilă. Ele nu acopereau însă nici pe departe cerințele unei populații ale căror ocupații erau meșteșugurile, comerțul, necesitățile celor care aveau preocupări administrative sau intelectuale, pe cele ale plebei urbane. Dacă târgurile reușeau să acopere cu produse proprii o mare parte a nevoilor alimentare cotidiene, sau de altă natură, orașele autonome, *respublicae*, erau obligate să apeleze într-o mare măsură, pentru asigurarea subzistenței populației, la lumea exterioară. Producția agricolă proprie completa nevoile, dar nu putea asigura o aprovizionare ritmică integrală a orașenilor. Lumea din satele cu populația lor iobagă sau liberă, situate de regulă la o distanță pînă la cîteva zeci de km — numai în zilele de târg sau de bîlci se venea și de la distanțe mai mari — asigura hrana orașului și existența orașenilor depindea într-o bună măsură de aceasta. Mărimea și ponderea afluxului sînt însă imposibil de stabilit.

Satele, domeniile feudale, aprovizionau orașul cu surplusurile lor, prezența lumii rurale ca factor economic, în cadrul relațiilor de marfă—bani se face, fără întrerupere, simțită la oraș. Economiiile lor se întrepătrund, se completează sau se compensează deseori.

² *Statuta et constitutiones municipiorum Transylvaniae ab antiquissimis temporibus usque ad finem saeculi XVIII*, în *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, t.I, Budapesta, 1885 (în continuare citat: C.S.).

³ *Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen*, ediție facsimilată a celei din 1583, München, 1973, 3, IV, p. 123.

⁴ *Das Eigen-Landrecht*..., 3. V, p. 133.

⁵ C.S., p. 176—181, art. 10.

⁶ C.S., p. 176—181, art. 21.

⁷ C.S., p. 176—181, art. 42.

⁸ C.S., p. 551—556.

⁹ *Ibidem*, art. 35.

¹⁰ *Ibidem*, art. 37.

Prin numeroasele sale branșe meșteșugărești orașul a devenit totodată și debușeu al materiei prime ale economiei agrare (piei, lână, în, cîneapă, ceară, seu etc.), dar și un punct de atracție ca centru de schimb și furnizor de mărfuri. O mare varietate de sortimente de produse ale economiei agrare sînt vehiculate, cumpărate, consumate. Nu știm ce și cît intra în consumul individual, fiindcă nu s-au păstrat informații în acest sens. Registrele urbane de socoteli, registrele vamale și alte surse oferă totuși tabloul unei game largi de produse desfăcute pe piețele orașelor Transilvaniei, cu date extrem de importante pentru studiul geografiei alimentației: cereale și alimente, adică grâu, ovăz, orz, arpacaș, slănină, mied și produse de mied, miere, unt, brînză, caș, ouă, făină, pîine, cozonac, rachiu, ulei de in, untdelemn, diferite sorturi de pește proaspăt și sărat, vin, cîrnaț, castane; animale mici și mari, fin, materii prime (plante industriale, metale, seu, ceară etc.), produse meșteșugărești confecționate de numeroasele bresle, cu peste 40 de specialități, produse ale meșteșugarilor de la sate, ca și cele de import: îmbrăcăminte și încălțăminte, zeci și zeci de soiuri de postavuri, de țesături și pînzeturi, mătase și fire de mătase, cămăși, mănuși, ciorapi, pieptari, căciuli, pîteni, curele, chimicale (inclusiv coloranți), plăpumi, saci, poloboace, unelte agricole, fier, șindrilă, spițe, țesale, lacăte, osii, cuie, apă tare, sulf, pergament, hîrtie, mărunțișuri; accesorii pentru casă: geamuri, mese, scaune, oglinzi, sfeșnice, orologii, ceasornice, cupe, pahare, farfurii în special din cositor, articole de toaletă inclusiv săpun, medicamente, instrumente de scris, cărți; mirodenii și spîterii, obiecte din metale prețioase, din alamă și cositor, arcuri etc., solicitate de o numeroasă clientelă¹¹. Vîndute și cumpărate *intra muros*, în piețe specializate, pe străzile ce serveau și ca loc de depozit pentru mărfurile aduse din alte țări, sau în numeroasele dughene și ateliere.

Autoritățile municipale s-au văzut obligate să intervină în domeniul schimbului fluctuant, pe care cataclismele naturale frecvente în secolele XVI—XVII (inundații, secetă, foamete, cutremure etc.) sau războaiele endemice, ca și alți factori puteau să-l bulverseze. Un factor important însă în politica comercială a municipalităților a fost pericolul unei priveri a aprovizionării păturii mai paupere de către intermediarii instăriți, care puteau achiziționa cantități mari de produse, în special alimente, pentru a le vinde, în momente dificile, la prețuri de speulă. În consecință, conducerea orașelor a elaborat norme de reglementare a circulației mărfurilor, fixînd prin statute și ordonanțe cadrele comerțului intern urban, condițiile de depozitare, de cumpărare și de vînzare. Cu scopul, între altele, de a pune în contact direct pe vînzătorul indigen sau străin, pe țărani sau pe negustorii străini, cu clientela din cadrul orașului.

Ne limităm la cîteva exemple pentru ilustrarea acestei politici vizînd reglementarea aprovizionării populației din orașele transilvănene, Statutele

¹¹ Lista mărfurilor vehiculate și intrate în circuitul comercial, în aprovizionarea orașelor, este mult prea mare pentru a putea fi redată exhaustiv. Sortimentele se găsesc înregistrate în socotelile — nepublicate — ale orașelor Cluj și Bistrița, în Socotelile orașelor Sibiu și Brașov, publicate parțial în: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus den sächsischen Archiven*, vol. I., P.I (1380—1516); *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, Sibiu, 1880 și *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. I—III, Brașov, 1886, 1889 și 1896; apoi în registrele vamale, nepublicate, ale Clujului, Sibiului și Brașovului din secolele XVI—XVII, în testamente, inventare, „limitații”, registrele comerțului cu postavuri, vectigale etc.

Olujului din 1584¹² interziceau negustorilor străini să vîndă la Cluj altora, decît clujenilor; locuitorilor, să iasă în întîmpinarea celor ce vindeau grîu, ovăz, orz, păsări etc.; fixau „în fața porții” orașului, locul în care să se vîndă lemne și fîn; impuneau termenul de 3 zile pentru vînzarea fructelor aduse cu căruțe sau sanii.

Și în ordonanțele municipale din 1608 ale orașului Sighișoara¹³ se interzicea să se meargă în întîmpinarea carelor cu grîne, deci achiziționarea lor în afara orașului¹⁴, sau să se cumpere, cu carul, grîu, ovăz sau sare în ziua de joi, dimineata¹⁵. Statutele din Brașov (1602)¹⁶ ordonau ca nimeni să nu poată vinde în același timp, în prăvălie și pe piață, mărfurile sale, iar ordonanțele anterioare, din anul 1577¹⁷, asigurau libertatea vînzării de pește sărat, ca și de vite, numai în două zile de tîrg¹⁸, interzicîndu-se totodată exportul de caș, brînză și unt¹⁹, de piei de capră și de berbec²⁰, sau importul de postav cenușiu²¹, cu excepția bilciurilor, probabil pentru a sprijini producția locală a acestui postav. Totodată se decidea ca tot ceea ce se aduce în piață să poată fi cumpărat de locuitorii din Brașov, după necesități, pînă sîmbătă la 9 h. și numai după aceea vînzarea să fie liberă și pentru alții²². Articolul VI al statutelor din 1606²³ interzicea străinilor să cumpere fructe în piață, obligîndu-i să le achiziționeze numai de la orășeni. În același timp se interzicea celor din suburbii (Șchei, Blumăna) să aibă prăvălii în oraș. Statutele din Sibiu, din 1698²⁴ opreau aprovizionarea liberă, în exteriorul orașului, cu ceea ce se aducea pe piață.

Se fixa cu strictețe — deși dispozițiile autorităților urbane au fost, uneori, ca orice dispoziții, încălcate — statutul vînzătorilor și al negustorilor străini, de care depindea în mare măsură aprovizionarea orașelor și subzistența orășenilor. La Brașov se stabileau normele de depozitare și de vînzare ale mărfurilor negustorilor greci²⁵, se interziceau afacerile cu străinii, — cu excepția zilelor de bilci²⁶. La insistențele orășenilor în legătură cu faptul că negustorii greci și alți negustori străini desfăceau mărfurile lor numai trei zile și cu ridicata, astfel că cei săraci nu le puteau cumpăra, deși aceștia le vindeau mai ieftin decît negustorii din oraș, magistratul a prelungit termenul la 7 zile și a extins vînzarea la toți orășenii²⁷. Statutele din 1602 fixau străzile (*Kloster Gasz* — str. Mănăstirii și *Purzengasz*) unde puteau fi găzduiți negustorii din Țara Românească și Moldova și un termen de 14 zile²⁸,

¹² C.S., p. 197—199.

¹³ C.S., p. 551—556.

¹⁴ *Ibidem*, art. 11.

¹⁵ *Ibidem*, art. 10.

¹⁶ C.S., p. 548—550, art. 14.

¹⁷ C.S., p. 539—542.

¹⁸ *Ibidem*, art. 1.

¹⁹ *Ibidem*, art. 3.

²⁰ *Ibidem*, art. 10.

²¹ *Ibidem*, art. 5, 7, 9.

²² *Ibidem*, art. 3, 4.

²³ C.S., p. 550.

²⁴ C.S., p. 578—595, art. 13.

²⁵ C.S., 1557, p. 539—542, art. 11.

²⁶ *Ibidem*, art. 14.

²⁷ C.S., 1597, p. 246.

²⁸ C.S., p. 548—550.

iar pe negustorii din Șchei îi obligau să depoziteze vinul adus din Țara Românească, în butoiașe sau pe cai, în pivnița orașului și acolo să-l vîndă. Și la Cluj (1584)²⁹ negustorii din Brașov, Lugoj și Caransebeș, care veneau cu pește în oraș, erau obligați să-l vîndă timp de 3 zile în butoiașe deschise și cu amănuntul. Juzii pieții și inspectorii controlau utilizarea unităților de măsuri și greutate puse la dispoziția negustorilor străini de către autoritățile urbane. În orașele săsești s-a încercat chiar impunerea unor unități de măsură și greutate uniforme (*uniformis mensura ulnarum et ponderum*)³⁰.

Orașul nu a renunțat, prin urmare, la măsuri care să permită un control eficace asupra modului în care se realiza aprovizionarea locuitorilor cu mărfuri aduse din altă parte. În unele cazuri, ca la Sighișoara în 1608³¹, desfacerea cu amănuntul a vinului a fost preluată de către oraș, în vederea acoperirii „multelor și grelelor datorii”, fixîndu-se și 3 locuri, în care să se vîndă vin, unul în Cetate, două în Orașul de Jos. La Cluj³² se interzicea orice vînzare în ziua de miercuri, la fel și joi pînă la ora 8, iar duminica și de sărbători nu se deschideau porțile orașului și prăvăliile rămîneau închise.

Măsurile preconizate de municipalități, privind reglementarea aprovizionării orașelor, dictate de circumstanțe obiective, de nemulțumirea populației față de abuzuri și de speculă, au generat spiritul de control al aprovizionării, al comerțului pe piețele urbane și le-au determinat să urmărească realizarea contactului direct, a vînzării neintermedate, dintre vînzători și cumpărători. Acestea puteau fi aplicate însă numai în zilele obișnuite. În timpul bîlciurilor (*nundinae liberae*), cînd comerțul era liber, ordonanțele și prescripțiile autorităților municipale își pierdeau parțial eficacitatea sau încetau să fie în vigoare. Marele negoț, comerțul de import și de tranzit nu putea fi încorsetat în ordonanțele municipale, el scăpa adesea de sub controlul lor, căci depășea, prin însăși natura sa, cadrele restricțiilor municipale.

După o relativă stabilitate a prețurilor în secolul XV, așa cum ea rezultă din puținele și precarele informații documentare din acest veac, Transilvania a cunoscut în secolele XVI—XVII o proliferare a semnelor monetare de o valoare minoră și o creștere vertiginoasă a prețurilor aproape la toate produsele. Intensitatea acestei dinamici ascendente nu a fost uniformă, ea a cunoscut fluctuații, încadrată, dealtfel, cu trăsături specifice, în fenomenul general al urcării prețurilor pe plan european. În secolul al XVI-lea, după o relativă stabilitate a prețurilor în primele patru decenii, se poate constata o urcare în anii 1550—1570, urmată de o ascensiune bruscă și masivă în ultimele trei decenii ale veacului, continuată apoi în secolul următor, cu o ușoară revenire în deceniul al treilea al secolului al XVII-lea — datorată fără îndoială politicii economice a lui Gabriel Bethlen —, și apoi cu o tendință constantă aproape, de urcare, pînă la sfîrșitul secolului, determinată dealtfel și de dificultățile deosebite prin care trecea Transilvania în acea perioadă. Cîteva exemple. La sfîrșitul secolului XVI prețul grîului a crescut, față de cel de la începutul secolului, de aproape 8—10 ori; cel al ovăzului a crescut în a doua jumătate a secolului XVII aproape cu 300%. Urcarea a fost com-

²⁹ C.S., 1584, p. 197—199.

³⁰ C.S., Sibiu, 1546, p. 516—517 și 1557, p. 526.

³¹ C.S., p. 551—556, art. 12 și 13.

³² C.S., 1584, p. 197—199.

parativ mai reduse la vite, porci, păsări, la carne în general, dar sensibilă la animale mici (200—250%), la grăsimi animale și vegetale (200—350% în 1600 față de 1500). Paralel se desfășoară procesul de urcare continuă a prețurilor unor produse meșteșugărești care, uneori — probabil datorită urcării prețului materiilor prime — a întrecut dinamica creșterii produselor agricole.

O triplă politică a prețurilor a încercat să stăvilească sau să dirijeze mecanismul prețurilor. Rezultatele privite *à longue terme* au fost însă lipsite de eficiență. Este vorba despre politica de prețuri a breslelor, despre politica de prețuri a administrațiilor municipale și despre reglementarea dietală a prețului produselor meșteșugărești, a unor materii prime și mai puțin a celor agricole, ce impunea „plafonarea” lor prin acte numite „*limitationes*” (cele mai complete datează din anii 1556, 1560, 1571, 1605, 1627 și 1642 — aceasta fiind de fapt ultima „*limitație*” din secolul XVII). Cea din 1556 include prețuri maxime la produsele a 17 meșteșuguri, cea din 1571 — a 20 de meșteșuguri, iar cea din 1630 — a 30 de meșteșuguri³³.

Autoritățile urbane nu au putut fi indifferente față de un fenomen economic care afecta viața cotidiană a orașenilor. Imixtiunea lor în stabilirea unor prețuri maxime la produsele meșteșugărești desfăcute în perimetrul orașului sau intrate în circuitul de schimb dintre oraș și satele mai apropiate sau mai îndepărtate, urmarea de obicei punerea de acord a prețului produselor artisanale cu cele ale materiilor prime și produselor agricole, necesare breslelor în special și populației în general, adică o apropiere a prețului de valoare, de fapt, o încercare de menținere, iluzorie, a prețurilor vechi. Astfel, la Cluj, la plângerea împotriva olarilor, care vînd prea scump cahlele și oalele, autoritățile urbane au decis ca olarii să vîndă produsele lor cu același preț ca înainte, „la fel pentru cei săraci, ca și pentru cei bogați, fără vreo părtinire”³⁴. Se interzicea butnarilor să ceară pentru legatul butoaielor un preț mai mare decît cel stabilit³⁵. Întrucît brutarii au fost acuzați că nu fac suficientă pîine și că vînd pîinea cu preț dublu, chiar „în perioade de ieftinătate”³⁶, autoritățile urbane impun măsuri severe, ca și în cazul cizmarilor care încalcă prețurile maxime fixate de senatul orașului și vînd mai scump produsele lor³⁷.

La protestul populației împotriva cizmarilor și a lăcătușilor, consiliul municipal ordonă ca ei să nu ceară pentru produsele lor „peste valoarea justă și potrivită”³⁸, după ce cu cinci ani înainte, în 1564, ordonase cizmarilor, fierarilor, căruțarilor și tăbăcarilor să-și desfacă produsele „la un preț just și potrivit”³⁹, amenințîndu-i, în caz contrar, cu amenzi, iar pe cizmari, cu abrogarea privilegiilor lor privind monopolul vînzării. Cînd asemenea admonestări nu au ajutat și cei implicați nu se declarau dispuși să vîndă la prețurile fixate, municipalitatea acționa drastic, ca în cazul breslei măcelarilor, anulînd, în 1598, privilegiul lor de a desface, în exclusivitate, carne și

³³ *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. I—VII, Budapesta, 1875—1881, passim.

³⁴ Hotărîrea din 24 august 1561, în *Decretum dominorum centumvirovorum*, ms., p. 133, Arh.Stat. Cluj-Napoca.

³⁵ *Op. cit.*, p. 220 (1564).

³⁶ Protocoalele orașului Cluj, 1585—1605, p. 192 (26 iunie 1592), Arh.Stat. Cluj.

³⁷ *Decretum* ... p. 113 (22 febr. 1561 și 13 aug. 1561).

³⁸ *Decretum* ... p. 256 (1569).

³⁹ *Decretum* ... p. 226.

permițind ca „oamenii de orice fel să vină din afară, în târg și să vîndă carne duminica, potrivit cu nevoile pieții”⁴⁰. Dimpotrivă, atunci cînd concurența măcelarilor externi, în condițiile unei desfaceri normale a cărnii de către măcelarii brașoveni, la prețurile stabilite de municipalitate, depășea limitele, periclitînd interesele acestora, magistratul a impus în 1698, la cerearea breslei, celor 25 de măcelari români (probabil din Șchei) să vîndă carne numai duminica și în cantități fixate de conducerea orașului⁴¹.

Carnea, prin importanța ei în alimentația cotidiană, era un obiect anual de dispută între autoritățile municipale și măcelari. Unii dintre aceștia din urmă erau și negustori de vite, îngrășau vite pentru export, realizînd în anii buni, cînd hrana vitelor era ieftină, beneficii mari. Ei urcau prețul la carne, profitînd de reducerea numerică a disponibilului de vite. La Cluj, de pildă, în loc să respecte prețul de 1 dinar fontul (livra), ei cereau un dinar și jumătate⁴². Amenințarea cu abrogarea monopolului lor de vînzare și admiterea nelimitată a vînzării de carne de către măcelari străini au fost măsuri care trebuiau să-i determine pe măcelarii din oraș să se supună deciziilor magistratului urban. Creșterea generală a prețurilor a avut însă ca urmare și o urcare a prețului cărnii și municipalitatea s-a văzut obligată să accepte urcarea prețului, de la 1 dinar fontul, la 1 dinar și jumătate trei sferturi de font, pentru ca, în cele din urmă, la refuzul măcelarilor de a vinde carnea la prețul stabilit, să aprobe ca „oamenii de orice fel să vină din afară la târg și să vîndă carne duminica, potrivit cu nevoile pieții”⁴³. La Sighișoara, peste un veac, în anul 1690, magistratul constată mari fraude în desfacerea cărnii, care este necomestibilă, provine de la vite bolnave și se vinde cu 3 dinari în loc de 2 dinari fontul. Și în acest caz se fixează prețuri maxime în raport cu calitatea cărnii și se aplică sancțiuni severe⁴³.

Politica de prețuri a autorităților municipale se lovea de politica de prețuri a breslelor și de cea a dietei, care reflecta interesele nobilimii. Pe de o parte, autoritățile urbane căutau să evite nemulțumirea populației; pe de altă parte ele trebuiau să țină cont de postulatele meșteșugarilor, care în același timp nu doreau să stîrnească protestele nobilimii la dietă împotriva meșteșugarilor orășeni, în legătură cu nerespectarea „limitațiilor” de către aceștia. Autoritățile municipale își dădeau bine seama că se găseau într-un cerc vicios, din care nu puteau ieși, în condițiile de concurență a trei categorii de interese și de prețuri: cele ale populației urbane în general, cele ale lumii artisanale urbane și cele ale clasei nobiliare. Și, erau conștiente de cauzele acestei situații: țărani nu vindeau produsele în conformitate cu „limitațiile”, meșteșugarii nu-și puteau procura materiile prime la prețurile fixate și de aceea nu respectau nici ei prețurile maxime, iar tendința generală de urcare a prețurilor lovea în populația urbană, prin prețurile sporite atît ale produselor meșteșugărești, cît și a celor ale economiei agrare.

Autoritățile orășenești stabileau și prețurile maxime la produsele aduse de țărani în oraș: prețurile la carne de porc, de oaie, de berbec, la diferite

⁴⁰ Protocoalele..., p. 313 (1598 mai 3).

⁴¹ Doc. din 1698 februarie 8, în *Verzeichnis der Kronstädter Zunfturkunden*, în *Festschrift gelegentlich des Gewerbetages... August 1886*, Brașov, 1886, p. 9.

^{42a} Protocoalele..., p. 61 (1588).

⁴³ Protocoalele..., p. 313 (1598 mai 3).

⁴³ C.S., 1690, p. 576—577.

sortimente de pește, la mied, găini, cocoși, găște, iepuri, porci, potârniche, ovăz, orz, arpacaș, ulei de in etc. Nu cunoaștem rezultatele acțiunii dispozițiilor autorităților municipale asupra nivelului prețurilor produselor agricole; insuccesul periodic în fixarea prețurilor maxime la produsele meșteșugărești ne face să presupunem că și fixarea prețurilor maxime ale produselor agricole era de multe ori iluzorie, lipsită de eficiență. Temporar, ea stăvilea urcarea prețurilor, inevitabilă în cadrul urcării lor generale și aducea satisfacție cerințelor populației urbane. Încercările repetate de a impune așa-numitul *justum pretium* rămâneau, în condițiile structurii schimbului de atunci dintre oraș și sat, ale intereselor divergente dintre orașenime și feudalitate, cât și ale realităților politico-economice, simple deziderate, neaplicabile în practică. Succesele erau de durată efemeră, ca și în cazurile de apărare a orașeanului de speculă și fraudă, prin exercitarea controlului sau prin măsuri represive. Condițiile politice și economice specifice îngreunau sau făceau imposibilă realizarea teoreticului „bine obștesc” în domeniul aprovizionării populației urbane.

S. GOLDENBERG

VERPFLEGUNG UND PREISPOLITIK EINIGER SIEBENBÜRGISCHER STÄDTE IM 16.—17. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Die Erforschung der Frage der Verpflegung und Preispolitik einiger siebenbürgischer Städte im 16.—17. Jahrhundert setzt das Studium der Beziehung zwischen der Stadt und dem agraren Hinterland, der Bedeutung des demographischen Faktors und des Gewichts der landwirtschaftlichen Beschäftigung der städtischen Bevölkerung voraus. Es werden die Versorgung mit Lebensmitteln und Rohstoffen, die Rolle der Stadt als Absatzmarkt landwirtschaftlicher Produkte, die Regelung des Warenaustausches in den wichtigsten siebenbürgischen Städten, das Gewicht der Munizipalverfügungen betreffend die Versorgung der Städte, die städtische Preispolitik, die Massnahmen der Zünfte und Stadtverwaltungen sowie die Verfügungen der Landtage analysiert.

ORIENTAREA CENTRAL-EUROPEANĂ A COMERȚULUI CLUJEAN ÎN PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII

Problematica și stadiul cercetărilor. După centenara monografie a Clujului¹, care integrează istoriei orașului și dezvoltarea comerțului său, în maniera pozitivist-factologică tipică istoriografiei din veacul trecut într-o anumită fază a sa evolutivă, abia în cel de al șaselea deceniu al secolului nostru fu reluat sub formă monografică și acest aspect al vieții urbane. Binecunoscuta monografie a lui S. Goldenberg dedicată Clujului în sec. XVI², analizând aprofundat documentația arhivală și izvoarele narative ale istoriei producției și schimbului de mărfuri la Cluj în perioada supusă studiului, confruntându-le pe acestea cu surse analoage interne și externe, trasează liniile evoluției comerțului clujean și în răstimpul istoric următor, al primelor cca 4 decenii ale sec. XVII, aceste linii rezultând din schimbările politice și economice care au avut loc în Transilvania în urma cuceririi unei părți a regatului ungar de către imperiul otoman și a creării principatului transilvănean. Firește însă, fidelă temei ce-și propusese, analiza pe bază documentară nu depășește limita cronologică a sfârșitului sec. XVI.

De asemenea cu caracter monografic, cuprinzătoarea lucrare dedicată istoriei Clujului, mai recent apărută, face, în limita spațiului disponibil, doar o succintă schiță a trăsăturilor caracteristice ale comerțului clujean în sec. XVI, iar pentru primele decenii ale sec. XVII, se mărginește la unele date (câteva mărfuri de import și export, cifre totalizatoare aproximative), pe baza registrelor de tricesimă din anii 1599—1637³.

În afară de aceste lucrări ample, au apărut în ultimele cca două decenii studii care publică rezultate ale unor cercetări în arhive străine, privind relațiile comerciale ale Clujului cu alte țări sau orașe în sec. XVI⁴. Nici ele însă nu-și propun să treacă de pragul sec. XVII în cercetarea comerțului clujean. În ultimii ani, noi am abordat acest din urmă obiectiv, prelucrând integral materialul arhivistic de bază pentru studiul comerțului clujean în primele patru decenii ale sec. XVII, registrele tricesimale clujene între anii 1599—1637. Bogata informație istorică pe care o conțin aceste registre a permis stabilirea coordonatelor în care s-a desfășurat comerțul intratransilvănean și extern al unuia dintre cele mai importante centre economice ale Transilvaniei în perioada corespunzătoare⁵. Deși, firește, materialul tricesimal

¹ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, I—II, Buda, 1870; III, Budapest, 1888.

² S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, [București], 1958 (în continuare: *Clujul*).

³ *Istoria Clujului*, sub redacția acad. prof. Ștefan Pascu, [Cluj], 1974, p. 143, 152.

⁴ În special lucrări ale lui M. P. Dan, pe baza materialului arhivistic polonez, ceh și slovac cercetat de autor la fața locului.

⁵ Vezi mai ales articolele noastre apărute în *ActaMN* XI/1974, XII/1975, XIII/1976, XIV/1977, XV/1978, XVI/1979, precum și cel, sub tipar, în *Tibiscus*, VI.

nu epuizează nici măcar informația arhivală în materie — nemaivorbind de aportul surselor narative —, el constituie, totuși, grosul acestei informații, singurul compartiment compact al ei și care a făcut posibilă închegarea unei imagini coerente despre aspectul de viață economică în cauză⁶. Cu ajutorul datelor referitoare la: suma tricesimei percepute, locurile de unde se aduceau și înspre care erau duse mărfuri, gama sortimentală și costul mărfurilor, persoana negustorilor, am putut stabili, printre altele, direcțiile comerțului clujean de aducere și scoatere de mărfuri, precizînd și ponderea fiecăreia din ele, astfel încît s-au conturat și liniile orientării comerciale a negustorilor clujeni în anii 1599—1637. Aceste fapte au fost confruntate cu realitățile economico-sociale și politice caracteristice vremii în Europa, oferind astfel răspuns în probleme care — în lipsa cercetării materialului documentar integral — au rămas deschise. Dintre aceste probleme, socotim mai importante (în contextul subiectului abordat):

1. locul și rolul Clujului în comerțul transilvănean;
2. locul și ponderea diferitelor zone europene în comerțul clujean;
3. cauzele care au dus la restructurarea orientării comerciale a clujenilor în primele patru decenii ale sec. XVII.

Am prezentat într-o altă lucrare⁷ relațiile comerciale ale clujenilor cu Țara Românească și Moldova, precum și cu sud-estul balcano-otoman și chiar — puține cîte au fost — cu lumea mediterană. În cele ce urmează — sintetizînd datele respective ale registrelor de tricesimă — vom înfățișa elementele principale ale comerțului desfășurat cu Europa centrală, pentru ca, comparîndu-le cu elementele analoage referitoare la comerțul clujean cu zona sud-estică și mediterană a Europei, să formulăm răspunsul la problemele menționate.

Date și cifre totalizatoare. După cum reiese din totalizarea informațiilor de percepere a tricesimei, clujenii au desfășurat între 1599 și 1637 comerț de import (respectiv, din interiorul principatului transilvănean, de aducere) de mărfuri cu un număr de 38 localități, zone geografice sau țări (așa cum sînt ele specificate în înregistrări), iar comerț de export (respectiv, înspre locuri situate în interiorul principatului, de scoatere) de mărfuri cu 20 localități, zone sau țări. Cum însă multe din locurile de proveniență a mărfurilor sînt identice cu cele de destinație, totalul locurilor cu care se practicau relații comerciale este de 44. Suma totală a tricesimei globale (import+export de mărfuri) este de 72.068 florini 92 denari (la care se adaugă o sumă imprecizabilă, dată de pozițiile care specifică mărfuri fără a li se nota tricesima percepută), din care tricesima percepută pentru import (aducere) de mărfuri este de 38.415 florini 32 1/2 denari, iar cea percepută pentru export (scoatere) de mărfuri se ridică la 33.653 florini 59 1/2 denari.

Scăzînd din aceste cifre suma tricesimei percepute pentru mărfurile de proveniență și destinație neprecizată în înregistrări (sumă care, deci, nu poate fi utilizată în calculele noastre), rămîn următoarele sume:

⁶ Vezi lucrarea noastră de doctorat, în manuscris, *Comerțul Transilvaniei cu țările Europei centrale în sec. XVII. Comerțul clujean reflectat în registrele de tricesimă (1599—1637)*.

⁷ Francisc Pap, *Direcția balcano-otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, sub tipar în *Tibiscus*, VI.

tricesima globală = 47.786 florini 86 denari, din care
 import = 33.303 florini 26 1/2 denari.
 export = 14.483 florini 59 1/2 denari.

Considerînd că locurile de proveniență și destinație se pot împărți în trei mari zone: A. Europa centrală (18 localități, zone sau țări); B. principatul Transilvaniei și localități care, în răstimpul 1599—1637, au revenit, sub diferite forme și pe diverse durate de timp, principelui transilvănean (17 localități sau zone); C. Europa de sud-est și mediterană (8 localități sau mențiuni generale sub forma numelui țării), vom găsi următoarea repartizare a menționatei sume pe cele trei zone:

Zona	Total:		Din care:			
	Suma (fl, d)	%	Import		Export	
			Suma (fl, d)	%	Suma (fl, d)	%
A	45.046,56	94,27	31.688,87	95,15	13.357,69	92,23
B	1.479,26 1/2	3,09	367,88	1,11	1.111,38 1/2	7,75
C	1.261,03 1/2	2,64	1.246,51 1/2	3,74	14,52	0,02
Total	47.786,86	100,00	33.303,26 1/2	100,00	14.483,59 1/2	100,00

După cum se constată, din punct de vedere valoric, comerțul clujean cu Europa centrală este preponderent în totalul sumei tricesimale încasate. Comerțul intratransilvănean al Clujului întrece și el, valoric, pe acela desfășurat cu sud-estul Europei și zona mediteraniană. Situația defalcată pe import și export de mărfuri dezvăluie însă o oarecare nuanțare a raportului valoric între cele trei zone, întrucît, la import, sud-estul și Mediterana sînt mai bine reprezentate decît centrele transilvănene din care Clujul se aprovizionează cu mărfuri, pe cînd în exportul clujean ponderea destinației mărfurilor în centre din Transilvania depășește considerabil pe cea a destinației sud-estice. Acest fapt prezintă o certă însemnătate, căci, în ciuda indicilor cantitativi reduși, natura mărfurilor de import din sud-estul balcano-otoman și din sudul mediteranian denotă — după cum vom vedea — ponderea calitativă de loc neglijabilă a acestor zone în poziția Clujului ca centru de tranzit comercial între Europa centrală și sud-estul continentului.

Oarecari diferențe de pondere reies din situația numărului de transporturi înscrise în registrele de tricesimă. Iată cum se repartizează acestea pe amintitele trei zone (și aici, abstracție făcînd de transporturile cu destinație sau din locuri de proveniență neprecizate în înregistrări):

Zona	Total		Din care:			
	Nr.	%	Import		Export	
			Nr.	%	Nr.	%
A	2.596	74,41	1.589	84,79	1.007	62,35
B	805	23,07	200	10,67	605	37,46
C	88	2,52	85	4,54	3	0,19
Total	3.489	100,00	1.874	100,00	1.615	100,00

În cadrul repartizării numărului de transporturi, constatăm o mică descreștere a acestuia în comerțul clujean cu Europa centrală, în favoarea comerțului desfășurat cu alte centre transilvănene și chiar — în foarte mică măsură — în favoarea comerțului sud-estic și sudic. Prin urmare, valoarea vamală (deci, și comercială) a mărfurilor schimbate cu zona A era ceva mai mare, decît a acelor vehiculate în comerțul cu zonele B și C (să ne gîndim numai la prețul postavului central-european și apusean importat masiv la Cluj). Pe de altă parte, nici comerțul intratransilvănean al Clujului nu reprezenta un circuit închis; trebuie să admitem că măcar o parte din mărfurile schimbate cu alte centre transilvane vor fi urmat mai departe fie calea central-europeană, fie cea în direcție sudică — sud-estică, aceasta din urmă și prin centrele comerciale transilvănene direct legate cu comerțul muntean sau moldovean ce mijlocea, mai departe spre zona otomană, mărfurile venite dinspre Cluj⁸.

Tricesima percepută la Cluj pentru mărfurile aduse din Europa centrală, respectiv pentru mărfurile destinate a fi vîndute în această zonă, se repartizează, în ordine descrescîndă, după cum urmează:

a) Suma percepută

Nr. crt.	Localitatea, zona, țara	Total (fl. d)	Din care :	
			Import	Export
1	Viena	29.251,76 $\frac{1}{2}$ + x	21.125,83 + x	8.125,93 $\frac{1}{2}$ + x
2	„Ungaria”	4.864,73 $\frac{1}{2}$ + x	300,92	4.563,81 $\frac{1}{2}$ + x
3	Prešov	3.268,43 $\frac{1}{2}$ + x	3.022,05 $\frac{1}{2}$ + x	246,38
4	Jarosław	2.485,65	2.485,65	—
5	„Polonia”	2.087,33 + x	1.747,04 + x	340,29
6	Cracovia	1.643,98	1.610,18	33,80
7	Liov	607,05	607,05	—
8	Rimavská Sobota	229,97	229,97	—
9	Bardejov	156,75	156,75	—
10	Lublin	110,75	110,75	—
11	Levoča	76,77	76,77	—
12	Bratislava	73,80	73,80	—
13	„Moravia”	68,71 $\frac{1}{2}$	68,71 $\frac{1}{2}$	—
14	Gdańsk	47,71	47,71	—
15	Viena-Bratislava	40,20	—	40,20
16	Košice	27,00	24,93	2,07
17	„Germania”	5,20	—	5,20
18	Rožňava	0,75	0,75	—
Total		45.046,56 + x	31.688,87 + x	13.357,69

⁸ Mai amănunțit: F. Pap, în *ActaMN*, XI/1974, p. 177—178; idem, XII/1975, p. 238—240, 242—243, 245, 248.

b) Numărul transporturilor

Nr. crt.	Localitatea, zona, țara	Total	Din care	
			Import	Export
1	Viena	850	662	188
2	Ungaria	846	109	737
3	Prešov	367	332	35
4	„Polonia”	186	148	38
5	Jaroslław	138	138	—
6	Cracovia	122	117	5
7	Liov	41	41	—
8	Lublin	7	7	—
9	Bratislava	7	7	—
10	Košice	7	6	1
11	Bardejov	6	6	—
12	Levoča	6	6	—
13	Rimavská Sobota	4	4	—
14	„Moravia”	3	3	—
15	Gdańsk	2	2	—
16	Viena-Bratislava	2	—	2
17	„Germania”	1	—	1
18	Rožňava	1	1	—
Total		2.596	1.589	1.007

Examinînd situația ordinii valorice și de frecvență a cazurilor de transport, observăm mai întîi numărul mai mare al locurilor geografice de unde clujenii importau mărfuri, față de numărul mult mai redus al locurilor spre care erau duse mărfuri. De asemenea, se remarcă lipsa de echilibru (atît valoric, cît și numeric) acolo unde una și aceeași localitate (zonă, țară) este prezentă și ca loc de proveniență, și ca loc de destinație a mărfurilor. În afară de cazul Ungariei unde exportul clujean depășește mult importul de mărfuri, restul locurilor cu care se făcea comerț prezintă o considerabilă precumpănire a importului de mărfuri față de export. Această schemă de repartiție valorică și numerică este însă valabilă pentru întregul interval de timp pentru care dispunem de înregistrări tricesimale; or, dacă ne referim la modul în care valoarea și numărul transporturilor fluctuează în decurs de patru decenii, descresc ori cresc, vom lăsa să se contureze o imagine mai nuanțată a problemei. Mai întîi, să remarcăm că relațiile cu Viena sînt cele mai continue de-a lungul perioadei în discuție: cu excepția anilor 1621—23 cînd nu s-au înregistrat cazuri de export de produse în Viena, în întregul interval se continuă neînterupt atît importul, cît și exportul de mărfuri, cotele maxime înscriindu-se în deceniul al doilea al sec. XVII (de fapt, singurul deceniu complet reprezentat în înregistrări); acestora le urmează cifrele deceniului al patrulea, în care importul continuă cu intensitate, exportul spre Viena scade mult în frecvență, dar e departe de a înceta⁹. Locul Vienei în ansamblul sumei tricesimale percepute este — după cum

⁹ Vezi lucrarea amintită în n. 6, p. 50, 60—61.

lesne se poate remarca — mult mai impozant, decât în ansamblul numărului cazurilor de transport, căci de la Viena s-a adus un șir de mărfuri relativ scumpe, în primul rînd postavuri și textile, dar și coloniale și altele, care trăgeau greu în cumpănă în totalul sumei taxelor vamale. Viena alcătuiă, deci, piața central-europeană cel mai intens frecventată de clujeni, care aduceau curent numeroase mărfuri, în schimb duceau acolo, deși cu mai puțină intensitate, dar de asemenea susținut, mărfuri autohtone (în special vite și ceară) și de tranzit (chimicale, piei, mercurie, covoare, tapeturi, blănuri ș.a.). În domeniul exportului, „Ungaria” (fără precizarea vreunei localități) oferă — se pare — o piață de desfacere comodă pentru clujeni începînd cu al doilea deceniu al sec. XVII¹⁰. Deși prezentînd valori mai reduse, rămîne o piață constantă de import intens, iar de export mai puțin intens, Polonia (unde, prin apariția în registre, cînd concomitent, cînd alternativ, a mențiunilor „Polonia”, Cracovia, Jarosław, mai puțin Liov, Lublin, Gdańsk, se poate stabili o continuitate a importului și a exportului¹¹). De asemenea, dar în proporții mai reduse și cu un hiatus în export pentru anii 1621—23, orașul slovac Prešov poate fi și el considerat o piață mult și continuu frecventată de clujeni¹². Acestor considerente vine să li se mai adauge constatarea unei creșteri generale a exportului clujean în deceniul al patrulea al sec. XVII (în lumina situației din registrele vamale), semn al unei conjuncturi favorabile mai ales pentru produsele naturale și vitele de jug transportate masiv spre Europa centrală.

Schimbări intervenite în rețeaua de drumuri între Cluj și Europa centrală. Imaginea rutelor comerciale frecventate de clujeni spre Europa centrală este — așa cum se reflectă ea în documentația pe care ne bazăm — oarecum diferită în primele patru decenii ale sec. XVII, în raport cu situația anterioară.

Față de orașele săsești, în speță Brașovul, Sibiul și Bistrița, angajate de veacuri cu prioritate în comerțul sudic și alimentîndu-se, prin urmare, esențial din relațiile cu Țara Românească (cazul, mai cu seamă, al Brașovului și Sibiului) și Moldova (cazul Bistriței)¹³, Clujul — pe lângă relațiile sale, directe sau mediate, cu Țara Românească, Moldova¹⁴ și sudul Europei — întreținea legături comerciale curente cu o serie de localități din Europa centrală. Printre ele, înainte de 1526, constante erau relațiile cu orașul Buda, atît ca punct terminal, cît și ca loc de tranzit în comerțul cu Viena. Pe această rută, un punct important îl constituia Oradea, care mijlocea traficul Clujului cu Ungaria. În afară de ruta ce lega localitățile amintite, se practica și comerțul

¹⁰ *Idem*, p. 61.

¹¹ Vezi *ActaMN*, XIV/1977, p. 376—378.

¹² Vezi *ActaMN*, XVI/1979, p. 236—244.

¹³ Pentru Brașov, a se vedea mai ales R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, București, 1965 (în continuare: *Brașovul*), passim; v. și S. Goldenberg, *Clujul*, p. 248; M. Dan—S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, în *RÉSEE*, 1967, nr. 1—2, p. 87—101; S. Goldenberg, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Scripta mercaturae*, 11/1977, 1 (extras), p. 8—9.

¹⁴ V., de pildă, Manolescu, *Brașovul*, p. 247, 272, 276, 279, 290, 295, 299, 304; S. Goldenberg, *Clujul*, p. 244—251, 291.

pe ruta de nord-vest, spre Polonia și îndeosebi spre Cracovia, trecînd prin unele centre din actuala Slovacie¹⁵.

Față de această situație, examinarea localităților (locurilor) cu care clujenii întrețineau relații comerciale directe între anii 1599—1637 ne dezvăluie o modificare a rețelei de drumuri practicate în acest răstimp.

Cea mai remarcabilă schimbare pe care o constatăm este absența totală a înregistrărilor referitoare la import și export din — respectiv înspre — Buda. Prin urmare, în perioada discutată nu dispunem de mărturii documentare ale unor relații de schimb de mărfuri între Cluj și Buda, centrul administrativ al pašalicului cu acest nume. Că, totuși, relațiile comerciale cu Ungaria centrală ocupată de turci nu au încetat cu desăvîrșire, dovada este prezența în înregistrări — e drept, sporadică, printr-un singur caz de import, în anul 1635 — a orașului Gyula, ocupat în anul 1566 și făcînd parte din pašalicul de Timișoara. Dar — o demonstrează și localitățile, respectiv zonele specificate în înregistrările tricesimale — principala realitate — se pare, impusă de situația creată după 1526 — care reiese indubitabil din imaginea taxărilor vamale clujene este totuși

A) *găsirea unei noi rute spre Viena*. Aceasta se îndrepta înspre capitala imperială pornind spre nord-vest, ori vest și apoi nord-vest de Cluj, în direcția unor localități cu caracter de tîrg sau de oraș comercial din principatul transilvan, urma apoi, spre apus, linia unor orașe din regatul Ungariei de sub dominație habsburgică (orașe aflate azi în Slovacia) și ajungea la destinație trecînd prin Bratislava¹⁶. Prin prisma înregistrărilor vamale clujene, putem afirma că, ieșind din orașul Cluj, cei care transportau mărfuri puteau alege înspre Viena una din următoarele trei rute:

a) *spre nord-vest*, se urma linia văii Someșului, cu haltele Zalău — Satu Mare sau Baia Mare, se trecea peste râul Tisa, atingîndu-se localitatea Ujhely din comitatul Zemplén și se ajungea la Košice, de unde drumul continua deja pe teritoriul Ungariei regale, pe văi de riuri mănoase cum sînt cele ale Ipelului (Ipoly) și Slamei (Sajó), prin Rožňava, Rimavská Sobota, mergînd apoi pe valea Dunării, prin Bratislava, pînă la punctul final al călătoriei;

b) de asemenea *spre nord-vest*, de la Zalău se străbătea calea, mai scurtă decît precedenta, a văilor Almașului și Crasnei, unde se atingeau localitățile Crasna, Tășnad, Carei, Bátor, apoi, dincolo de Kálló (comitatul Szabolcs) se urma valea Tisei, după care, prima dintre localitățile de pe teritoriul regatului, Rimavská Sobota și în continuare linia specificată la pct. a);

c) părăsîndu-se Clujul *spre vest*, în direcția importantului centru economic-politic Oradea și îndreptîndu-se *apoi spre nord-vest*, se călătorea spre Debrecen, de unde drumul continua spre Kálló, iar de aici se unea cu ruta de la pct. b).

B) Cea de a doua direcție importantă a comerțului clujean între 1599—1637 este aceea înspre *Slovacia de azi și Polonia pînă la Marea Baltică*. În această direcție, negustorii clujeni se puteau opri în unele centre din Slovacia de astăzi, conform intereselor lor de afaceri¹⁷. Din traficul direct cu

¹⁵ S. Goldenberg, *Clujul*, p. 247, 249, 265; Goldenberg, în *Scripta mercaturae*, p. 9.

¹⁶ Cf. și Goldenberg, în *Scripta mercaturae*, p. 9.

¹⁷ *Ibidem*.

aceste centre, se remarcă mai ales cel cu oraşul Prešov, mai redus fiind acela cu oraşele Bratislava, Košice, Bardejov, Levoča, Rimavská Sobota, Rožňava. Dintre ele, pentru perioada anterioară înregistrărilor vamale în discuţie dispunem de informaţii referitoare la schimbul comercial cu Bratislava, Košice¹⁸, dar şi alte localităţi aparţinând actualei Slovaciei, care făcuseră parte din Ungaria medievală, se situau pe drumul comercial al Clujului spre zone ale Europei centrale, ceea ce indică faptul că prezenţa lor documentară între anii 1599—1637, ca parteneri de schimb, răspunde unei tradiţii mai vechi.

Dar, în afară de menţionata calitate de parteneri comerciale directe, aceste oraşe mijloceau şi legătura între Cluj şi centrele comerciale poloneze.

În sec. XVI, relaţiile comerciale ale Clujului cu Polonia erau concretizate în special în schimbul de mărfuri cu Cracovia¹⁹. În afară de acest principal centru comercial din regiunea Poloniei Mici, se cunoşteau pînă acum, în acelaşi secol, relaţiile directe de schimb de mărfuri ale Clujului cu „Polonia” şi oraşul Liov (Lwów)²⁰. Menţionarea, pe lîngă cele amintite, a localităţilor Jarosław, Lublin şi Gdańsk, în registre vamale întocmite în diverşi ani ai sec. XVII, denotă că aceste relaţii directe de schimb din veacul anterior au fost nu numai menţinute şi cultivate, dar şi considerabil extinse, prin implicarea nemijlocită a celui mai de seamă emporiu baltic, Gdańsk, precum şi prin angajarea Clujului în comerţul cu importantul centru comercial din regiunea Poloniei Mari, oraşul Poznań, comerţ desfăşurat însă pe cale indirectă, prin mijlocirea oraşelor Jarosław şi Lublin²¹. Informaţiile privitoare la comerţul Clujului cu Polonia între 1599—1636 reflectă, prin urmare, creşterea reţelei comerciale care lega oraşul transilvan de Europa centrală în prima jumătate a sec. XVII, de bună seamă nu prin multiplicarea punctelor terminale poloneze, ci prin diversificarea căilor de acces. Pe lîngă localităţile menţionate nominal, relaţii comerciale se vor fi purtat în mod oficial (deci, taxate cu vama tricesimală) şi cu alte localităţi situate în calea spre marile centre Cracovia, Poznań sau Gdańsk, căci menţiunile de mărfuri aduse din, sau duse înspre, „Polonia” pot ascunde transporturi în, ori din oricare punct comercial polonez, atît marile centre, cît şi nodurile de legătură (cum a fost şi oraşul Jarosław).

Din înregistrările trecute în revistă, putem reconstitui reţeaua comerţului clujean cu Polonia: marile centre economice cu care se întreţineau relaţii comerciale, precum şi rutele practicate de negustori.

Pînă la Košice, drumul comercial al clujenilor spre localităţile poloneze era identic în toate cazurile. Plecînd din Cluj, ei fie că urmau cursul Someşului Mic, trecînd apoi prin Dej—Satu Mare—Carei—Tokaj şi ajungînd la Košice, fie alegeau calea Oradea—Debrecen—Tokaj—Košice²², fie, trecînd

¹⁸ S. Goldenberg, Clujul, p. 244, 249, 265, 267, 273, 283.

¹⁹ *Idem*, p. 83, 253—255, 257—258, 260—263, 265, 270, 291, 293—294, 319—320 n. 10.

²⁰ *Idem*, p. 253, 257—258, 260, 262—263, 265, 291, 293.

²¹ Pentru rolul de intermediare al acestor oraşe în orientarea sud-estică a comerţului oraşului Poznań, vezi Marian Grvycz, *Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel*, p. 114—115; cf. şi F. Pap, *Comerţul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, XIII (1976), p. 356.

²² Vezi Mihail P. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj şi Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI*, (I), în *ActaMN*, XI (1974), p. 160.

prin Zalău, își continuau drumul prin Șimleu—Marghita²³, iar apoi, prin Kálló și Tokaj, intrau în drumul spre Košice²⁴. De la Košice drumurile se multiplicau. În direcția orașului Cracovia, erau urmate două rute: cea dinții, atingând orașele Levoča și Kežomarok, intra în Polonia trecând prin Nowy Targ—Wadowice, după care se ajungea la Cracovia; cea de a doua rută se continua înspre nord, spre Prešov, apoi, prin Bardejov (Slovacia)—Stary Sącz (Polonia)—Nowy Sącz—Czchow—Bochnia—Wieliczka, pătrundea în emporiul malopolskan²⁵. Rutele spre celelalte localități menționate în înregistrările clujene se diversificau de la Prešov. Spre Jarosław, se putea trece prin Lupków—Chwrów—Przemyśl. Din acest ultim oraș, drumul negustorilor clujeni continua, mai spre răsărit, prin Mościska—Gródek Jagielloński, pînă la Lwów. La Lwów se putea ajunge însă și pe ruta Košice—Prešov—Lupków—Chwrów—Sambor—Komarno—Gródek Jagielloński, ori pe valea râului Latorica, prin Mukačevo, apoi pe valea râului Opor, prin Skole—Stryj—Chodorów—Bóbrka²⁶. Mai lungă era ruta urmată pînă la orașul Lublin, după Bardejov ea atingând localitățile Rzeszów, Rozwadów (pe râul San), Kraśnik. Spre emporiul baltic Gdańsk se puteau alege, iarăși, mai multe rute: fie că se urma așa-numitul „drum prusac” (Košice—Prešov—Nowy Sącz—Cracovia—Varșovia—Toruń—Gdańsk)²⁷, fie linia nord-vestică Sosnowiec—Częstochowa—Łódź—Toruń—Gdańsk.

Direct sau pe căi mijlocite, se poate afirma, așadar, că relațiile comerciale între orașul Cluj și Polonia, departe de a se mărgini la o zonă restrînsă a Poloniei Mici, cuprindeau toată aria în cuprinsul căreia se desfășura viața comercială în Polonia. Fiind vorba cu precumpănire — după cum vom vedea — despre relații de import, aceasta însemnează, de exemplu, primirea produselor meșteșugărești și de altă natură sileziene, prin filieră cracoviană, dar și prin Jarosław, Lublin, Lwów²⁸, cît și mijlocirea produselor aduse pe cale maritimă în marele centru baltic și îndreptate de acolo în direcție sud-estică, prin Poznań (spre Cluj cu precădere via Jarosław), dar și prin Cracovia²⁹.

*

Ca punct de schimb al valorilor materiale între Baltica și Balcani, între inima continentului european și periferia sa sud-estică, orașul Cluj, prin constanța în timp și intensitatea de frecvență a circulației comerciale, a reprezentat, în primele patru decenii ale veacului al XVII-lea, *un centru de seamă al comerțului regional centro-răsăritean și sud-estic al Europei* și, totodată — o demonstrează originea mărfurilor importate prin diverse filiere —, o piață de desfacere pentru produsele unor ramuri ale producției capitaliste

²³ Cf. *IstRom*, III, harta 1 (p. 50—51).

²⁴ *Magyarország története*, I, Budapeșt, 1964, harta p. 268—269.

²⁵ Cf. Goldenberg, *Clujul*, p. 293.

²⁶ *Ibidem* (pentru această ultimă variantă).

²⁷ Cf. *idem*, p. 294; pentru ruta comercială urmată de clujeni în direcția Poloniei, v. F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 373—374.

²⁸ Vezi Marian Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel*, p. 129—131.

²⁹ Vezi Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550—1650*, în *Der Aussenhandel*, p. 12—13.

timpurii din Occident (postavuri, textile). Creșterea, diversificarea și rafinarea necesităților de consum în sud-estul de ocupație otomană și în sudul — sud-vestul mediteranean, ca și a aceloră din Europa centrală (produse meșteșugărești levantine, mai puțin coloniale) a fost favorabilă comerțului efectuat de negustorii clujeni, care preluau și tranzitau produse cu o regie relativ redusă față de cea la care, în cazul unor transporturi de cursă lungă, de la proveniență pînă la destinație, s-ar fi văzut obligați comercianții, sau casele comerciale din apusul Europei. De aceea, utilizarea acestor intermediari era nu numai bine văzută, dar chiar *prevăzută* de factorii comerciali din apus. Pe de altă parte, atare rol era convenabil și negustorilor clujeni: costul importului și al tranzitului de mărfuri îl compensau atît prin cîștigul realizat cu exportul de mărfuri, și în primul rînd cu cel de animale și produse naturale autohtone, cît și, reîntorcîndu-se, prin desfacerea pe piața clujeană a mărfurilor aduse, care se bucurau de cerere din partea unui public consumator mai numeros și mai exigent, decît în veacul anterior. Iată, deci, mobilul economic al diversificării rețelei comerciale a clujenilor și în direcția Europei centrale.

FRANCISC PAP

L'ORIENTATION CENTRO-EUROPEENNE DU COMMERCE DE LA VILLE DE CLUJ DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

Après avoir passé en revue les recherches antérieures concernant les routes commerciales pratiquées par les marchands de Cluj vers l'Europe Centrale, l'auteur présente la valeur douanière et la fréquence des cas de transport des marchandises — comme l'on ressort des registres de trentième de Cluj (1599—1637) —, aussi que la répartition de celles-ci pour chaque lieu de provenance et de destination, en Europe Centrale. On esquisse les changements dans les routes commerciales entre Cluj et Vienne, resp. la Mer Baltique, survenues dès la fin du XVIe siècle et valables dans les premières quatre décennies du XVIIe siècle. On expose finalement les raisons pour lesquelles la ville de Cluj a été un convenable centre de transit du commerce régional centre-est — sud-est de l'Europe.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL PRODUSELOR ARTISTICE ALE GLĂJERIEI DE LA PORUMBAC (SEC. XVII — XVIII)

Din lucrările apărute în ultimele două decenii, referitoare la dezvoltarea meșteșugurilor medievale, rezultă că făuritul sticlei era cunoscut și practicat în Transilvania încă în secolele XV—XVI. În această perioadă sînt pomeniți meșteri sticlari într-o serie de localități (Cluj, Brașov, Sighișoara, Oradea), care produceau — conform părerii autorilor lucrărilor sus-amintite — nu numai sticlă pentru geamuri, dar și obiecte de cristal¹. Se menționează existența unor glăjerii începînd din secolul al XVI-lea, apoi din 1602 la Făgăraș, sau în împrejurimi².

Prezenta lucrare nu își propune schițarea evoluției acestui meșteșug, drumul acestei „arte” milenare spre, și în Transilvania. Dorim doar să menționăm că documentele, datele care atestă prezența sticlarilor în secolele XV—XVI (începutul acestuia) se referă — pare-se — la meșteșugarii sticlari (wytripari, geamgii)³ și nu la *sufălătorii de sticlă*, sau la meșterii care, din diferite materii prime, alcătuiau compoziția din topirea căreia rezulta masa vîscoasă, fluidă a sticlei și din care apoi fantezia, iscusința și deprinderile meșteșugărești ale sufălătorului dădeau naștere obiectului de sticlă. Pentru utilizarea sticlei dispunem în schimb de date documentare începînd din secolul al XIV-lea, fără ca din aceste informații să rezulte, dacă este vorba de sticlă de producție locală, sau ajunsă pe cale comercială în Transilvania⁴.

În diferite zone ale Transilvaniei existau condițiile reclamate de pornirea acestui meșteșug: nisipul — chiar și insuficient de curat —, pietrișul cuarțos, păduri întinse pentru consumul excesiv de combustibil lemnos necesar cuptoarelor de topire, păduri de foioase din lemnul cărora rezulta prin ardere cenușa folosită la prepararea potasei; existau din belșug minereurile din oxidul cărora se obțineau diverși coloranți. Începuturile practicării sticlăriei în secolele XIV—XVI trebuie căutate — credem — în centrele zonelor geografice de extragere a metalelor prețioase. Pentru operațiunea de separare

¹ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 119—120; Bujor Surdu, *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *AIIC*, VII (1964), p. 172—177.

² Takács Sándor, *Magyar üveg, magyar üvegesek*, în *Századok*, 41 (1907), p. 635—636.

³ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 164.

⁴ Herbert Hoffmann, *Contribuții la studiul glăjeriilor din sudul și estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1970, p. 297. În legătură cu sticlăriile existente în Transilvania în secolele XVII—XIX, cf. Herbert Hoffmann, *Glashütten im südöstlichen Siebenbürgen*, în *FVL*, Band 15, nr. 2 (1972), p. 88—101; Ernst Wagner, *Ergänzungen zur Mitteilung Herbert Hoffmanns „Glashütten im südöstlichen Siebenbürgen“*, în *FVL*, Band 16, nr. 2 (1973), p. 121—124; C. Popescu, *File din istoricul sticlăriei românești*, în *Industria ușoară*, 8 (1964), p. 422—430; V. Covaci, *Manufactura de sticlă din Beliu în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, III (1973), p. 219—231; idem, *Manufactura de sticlă din Beliu în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, 6 (1976), p. 76—88.

a metalelor prețioase (aur, argint) din minereuri erau, dacă nu indispensabile, în orice caz necesare diferite vase, tigăi etc. de sticlă. Este deci verosimil că primele hute de sticlă vor fi fost înființate în apropierea acestor centre și că producția lor viza la început în exclusivitate satisfacerea necesităților amintite.

Cele mai vechi glăjerii despre existența și funcționarea cărora ne stau la dispoziție o serie de izvoare relativ bogate au fost înființate în Țara Făgărașului pe domeniul Porumbacului și al Comanei⁵. Inventarele și urbariile acestor domenii, date în 1 februarie 1632, dovedesc existența concomitentă a două hute de sticlă în hotarul satului Porumbacu de Sus, respectiv la Comăna de Sus⁶.

Din inventarul domeniului Comăna, datat din 28 octombrie 1633, reiese că aici de curînd a fost ridicată o nouă hută, care funcționează în continuare, ajungînd — după mărturia urbariului din 3 iunie 1637 — la un personal lucrător de 11 persoane⁷. În schimb, în 1648 (19 decembrie) clădirile și instalațiile aparținătoare hutei se aflau deja într-o stare deplorabilă⁸ și presupunem că în anii următori lucrul încetează aici definitiv, căci din a doua jumătate a secolului al XVII-lea nu mai avem știri despre funcționarea hutei.

Referitor la domeniul Porumbac, din anul 1633 nu s-a mai păstrat vreun inventar sau urbariu, deci nici despre huta de sticlă nu avem informații din acest an. Urbariul din 1637 (31 iulie) relatează despre existența unei hute de sticlă, dar construirea ei abia începuse în locul celei vechi⁹. În toate inventarele, urbariile domeniului Comăna (1632, 1633, 1637) se specifică faptul că în glăjerie se lucrează la data întocmirii documentelor amintite, ceea ce lipsește însă (poate din întîmplare) din ambele documente citate referitoare la Porumbac (1632, 1637). Personalul hutei din Comăna constă în 1637 din 11 persoane, dintre care 6—7 persoane sînt sticlari, deci implicați direct în procesul de fabricare a sticlei. Concomitent, huta din Porumbac în 1637 funcționează doar cu un număr de trei persoane, dintre care numai o persoană era sticlari¹⁰.

Literatura referitoare la studiul glăjeriilor din secolul al XVII-lea nu menționează pînă în prezent nici măcar existența de odinioară a hutei din Comăna, toate referirile apărute raportîndu-se numai la existența hutei din Porumbac începînd din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Pe baza informațiilor extrase din documentele citate, pare-se că între 1632—1637 activitatea hutei de sticlă din Porumbac stagnează. Revirimentul se va produce la începutul deceniului al cincilea (în 1637 începe construirea hutei noi). În 1648 (19 februarie) huta funcționează cu două cuptoare, iar pe lângă sticlarii români (în document se specifică în limba maghiară: *román üvegeseke*), aici activau la data aceea și sticlari germani¹¹.

Inițierea producerii sticlei la Porumbac se datorează principelui Transilvaniei Gabriel Bethlen (1613—1629). Această afirmație nu prezintă o nou-

⁵ *Urbăriile Țării Făgărașului*, vol. I, 1601—1650 (editate de Acad. D. Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu), București, 1970 (în continuare: *Urbăriile Țării Făgărașului*...).

⁶ *Urbăriile Țării Făgărașului*..., vol. I, p. 274, 283.

⁷ *Idem*, p. 315, 453, 455, 603.

⁸ *Idem*, p. 937.

⁹ *Idem*, p. 589.

¹⁰ *Idem*, p. 588.

¹¹ *Idem*, p. 866, 903.

tate în literatura de specialitate. Într-o lucrare apărută acum câteva decenii, R. Csallner pomeneste de aducerea în anii 1625—1626 a unor sticlari din Veneția (Murano) de către Gabriel Bethlen la Porumbacul de Sus¹². De fapt primul care ne informează despre aducerea sticlarilor din Murano în Transilvania este Georg Kraus. După cum reiese din ediția apărută în limba română a cărții sale, cronicarul sas plasează acest eveniment în anii 1619—1620. „În sfârșit — scrie Kraus — trebuie spus că Gabriel Bethlen a poruncit să fie aduși din Veneția, și anume din Murano, iscusiți meșteri sticlari italieni, care au făcut cristal bun la Porumbacu, în țara Făgărașului. Deoarece după moartea principelui <1629, 15 noiembrie> au fost prost ținuți, ei s-au întors la Veneția, unde am stat de vorbă, în anul 1630, adeseori eu însumi cu ei...”¹³.

Informația pe care ne-o transmite pasajul citat mai sus ne permite să plasăm existența unei hute și începuturile fabricării sticlei la Porumbac deja în primii ani ai deceniului trei al secolului al XVII-lea, cel mai târziu la 1621—22, socotind necesar aproximativ doi ani pentru începerea lucrului de către sticlarii veniți din Murano. Părerea ne-o confirmă o însemnare păstrată în registrul de socoteli al orașului Cluj, din care rezultă următoarele: la 13 ianuarie 1624 sosesc la Cluj din Făgăraș trimișii lui Bethlen (două persoane), „cu sticla Măriei sale, intenționând să o vîndă”¹⁴. Nu ni se pare verosimil ca agenții principelui să fi sosit la Cluj spre a vinde sticlă adusă de undeva din străinătate, ci mai degrabă sticlă produsă deja la Porumbac (sau la Comăna?). Or, dacă în ianuarie 1624 exista deja un stoc, pentru care renta de efectuat drumul lung pînă la Cluj și riscul transportului anevoios al sticlei, producția — credem — va fi fost începută cu cîteva ani înainte de 13 ianuarie 1624 (cel puțin cu doi-trei ani). Vânzarea sticlei la Cluj de către trimișii principelui ne indică și faptul că înființarea sticlăriei la Porumbac n-a urmărit în exclusivitate satisfacerea necesităților curții princiere. Dimpotrivă, este vorba de înființarea unui obiectiv prin care se urmărea și valorificarea posibilităților oferite de unele materii prime existente pe domeniul princiar (fiscal), în vederea realizării unui venit sporit de pe urma domeniului. Pe de altă parte este vorba de dorința de încetățenire, sau impulsioneare a unor preocupări de pe bazele acelor tradiții de excepție pe care le reprezenta producția sticlăriei din Veneția. În acest caz, aducerea sticlarilor italieni, obiectivul sticlăriei de la Porumbac, se înscrie în cadrul planurilor de politică economică ale lui Gabriel Bethlen.

În faza actuală a cercetărilor nu ne putem pronunța dacă ambele glăjerii au fost puse în funcțiune deja în anii pe care ni-i sugerează însemnarea cronicarului Georg Kraus, precum și cea citată din socotelile orașului Cluj. Sigur este însă — indiferent de anul înființării glăjeriei din Comăna — că aceasta funcționează și după noiembrie 1629 (decesul lui Gabriel Bethlen). Ridicarea unei hute în locul celei vechi poate însemna mutarea locului hutei dintr-o parte a hotarului în alta, sau pur și simplu refacerea, repararea clădirilor ei. În cazul hutei din Porumbac, izvoarele ne sugerează asemenea

¹² R. Csallner, *Quellenbuch zur vaterländischen Geschichte*, Sibiu, 1922, p. 90.

¹³ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608—1665* (Traducere de G. Duzinchevici și E. Reus-Mîrza), București, 1965, p. 46.

¹⁴ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, Socotelile orașului Cluj din anul 1624 (13 ianuarie), 16, XXIV, p. 9 (în continuare: ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj...).

modificări abia începînd din anul 1637. Pe baza relatărilor cronicarului Georg Kraus se poate presupune că stagnarea producției la Porumbac între anii 1632—1637 este în legătură cu reîntoarcerea sticlarilor italieni la Murano, după moartea lui Gabriel Bethlen.

În registrele vamale (registrele de tricesimă) ale orașului Cluj, păstrate între anii 1599—1637 (incomplete însă, sau cu lipsuri, pentru intervale de cîțiva ani), destul de frecvente sînt însemnările privind importul de obiecte de sticlă aduse pe diferite rute, fie dinspre Viena, fie din Polonia¹⁵. Registrele amintite conțin însemnări referitoare la importul unor mărfuri de sticlă aduse la Cluj din Italia și direct din Veneția¹⁶. Totodată însemnările ne conving despre plecarea unor cantități de mărfuri de sticlă orientate în primul rînd spre Baia Mare, Oradea, în mai mică măsură spre Carei. Frecvente sînt relatările despre cantități mai mari sau mai reduse de obiecte transportate spre diferite centre din Ungaria¹⁷. Dintre însemnările privind exportul din anul 1632, deosebit de interesantă ni se pare aceea care, la 22 ianuarie, relatează despre plecarea spre Oradea a unui transport de sticlă pentru care tricesimatorul clujean folosește expresia de „sticlă transilvăneană” (în limba maghiară: *Erdelj Wueg* — Erdélyi üveg)¹⁸. În anii următori deseori apare această specificare în cazul unor transporturi care pleacă din Cluj, sau spre Cluj, în diferite direcții. Din păcate însemnările nu ne oferă indicii în privința formelor, a funcționalității acestor obiecte de sticlă, ci se menționa în general că se duce „sticlă transilvăneană”. În cazul mărfurilor de sticlă care apar sub această denumire, trebuie — credem — să presupunem produsele glăjeriilor transilvănene, și pentru motivul că nu dispunem de surse documentare care să indice funcționarea în această perioadă a altor glăjerii, decît cele din Țara Făgărașului, produsele hutelor din Porumbac și Comăna. Or, dacă tricesimatorul clujean face această diferențiere între mărfurile de sticlă în general, și anumite mărfuri de sticlă pe care le denumeste „transilvănene”, o face — bănuim — fiindcă produsele glăjeriilor amintite erau cunoscute la vremea aceea. Această cunoaștere presupune totodată o funcționare deja relativ îndelungată a obiectivelor unde astfel de produse puteau fi realizate. Important ni se pare și faptul că transporturile de sticlă în cazul cărora apare specificarea citată nu sînt îndreptate spre sudul Transilvaniei, ci fie spre Oradea, Baia Mare, fie spre diferite centre din Ungaria. Din păcate, în momentul de față nu dispunem încă de date similare referitoare la alte centre urbane (Brașov, Sibiu), care să confirme generalizarea noțiunii de „sticlă transilvăneană”. Cert este însă că nu avem de a face cu o apariție întâmplătoare a expresiei, ea re apare între anii 1632—1636 în repetate rînduri, și anual în mai multe cazuri. De exemplu, în anul 1636, din cele 13 transporturi de sticlă, în cazul tuturor s-a notat denumirea de „sticlă transilvăneană”¹⁹. Din anii enunțați (după 1632) avem cazuri cînd, la intervale mici — după notația aceluiași tricesimator —, o anumită persoană transporta sticlă,

¹⁵ Cf. Francisc Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 390—391.

¹⁶ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 16, XI, p. 4 (29 ianuarie 1623).

¹⁷ Francisc Pap, *Orientarea central-europeană a comerșului clujean în prima jumătate a sec. XVII, supra*, p. 214.

¹⁸ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 19, VII, p. 1.

¹⁹ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 20, VI, p. 3, 4, 7, 9, 13—14, 16.

iar alta, „sticlă transilvăneană“, sau aceeași persoană, la un interval de mai puțin de două luni, transportă sticlă, altelei „sticlă transilvăneană“²⁰.

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, referitor la huta din Comăna nu avem știri care să ateste funcționarea ei. Lipsesc dealtfel atât urbariile, cât și inventarele domeniului din această perioadă. Jurnalele economice păstrate de la principesa Bornemisza Anna, întocmite între 1667—1690²¹, de asemenea nu conțin referiri la produsele de sticlă provenite de la Comăna. Presupunem deci încetarea totală a activității acestei glăjerii eventual la câțiva ani după 1648.

Inventarele și urbariile domeniului Porumbac, datînd din perioada 1664—1680²², ne transmit informații în continuare despre existența hutei situate în hotarul Porumbacului. Jurnalele economice amintite mai sus conțin știri despre produsele ce se realizau aici pentru necesitățile curții princiare și fac posibilă urmărirea activității hutei între anii 1667—1688; ultima însemnare privind expedierea unui transport de sticlă de la Porumbac datează din anul 1688. Din însemnările principesei Bornemisza Anna reiese și faptul că o parte a sticlei produse la Porumbac era vîndută; jurnalele consemnează sumele administrate de provizorul domeniului, provenite din vînzarea sticlei, dar însemnată era și cantitatea de sticlă, avînd diferite forme și funcționalități, trimise pentru uzul curții princiare, variînd de la simple borcane sau recipiente pînă la pahare gravate, șlefuite sau suflate, avînd de exemplu forma „de crin“.

Din urbariul întocmit în anul 1674 deducem că între timp (după 1664) huta din Porumbac a fost arendată pentru o sumă anuală de 400 florini, arendatorul fiind obligat să trimită sub formă de cadou anumite cantități de diferite feluri de produse curții princiare. Suma arendei se ridică în anul 1676 la 500 de florini. Documentele amintite anterior nu menționează numele arendașilor. Din urbariul datînd din 1680 aflăm doar că huta a fost arendată unor polonezi²³.

La începutul secolului al XVIII-lea, după stingerea din viață a principelui Mihail II Apafi, apoi a soției sale, fostele domenii ale familiei Apafi, printre ele și cel al Porumbacului, au devenit proprietăți fiscale austriece.

Făurirea sticlei era o muncă anevoioasă, care necesita însușiri, deprinderi deosebite. Aceste calități suflătorii de sticlă trebuiau să le pună în valoare în condiții deosebit de grele, lucrînd ore în șir fără întrerupere în preajma căldurii cuptoarelor, cu masa de sticlă fluidă fierbinte și într-un anumit ritm pentru a nu risca răcirea masei de sticlă (deși aceasta putea fi reîncălzită). Un rol foarte important în procesul de făurire îl avea meșterul de hută (în limba maghiară: *hutamester*). El cunoștea de fapt „rețeta“ pe baza căreia era alcătuită compoziția materiilor prime folosite, raportul dintre acestea. Rețetele erau adoptate corespunzător materiilor prime care se găseau în apropierea hutei, în general pe domeniul unde funcționa huta, sau de

²⁰ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 19, XI, p. 7, 4 (1634), 19. VII, p. 75. 84 (1633).

²¹ Cf. Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1661—1690)*, Budapest, 1911.

²² *Urbăriile Țării Făgărașului*, vol. II, 1651—1680 (editate de Acad. D. Prodan), București, 1976.

²³ *Idem*, p. 293, 615, 628, 973, 991.

unde se aproviziona ea. Compoziția varia în funcție de sortimentul care se realiza (sticlă transparentă albă, cristal, sticlă colorată, sticlă opal etc.).

Cercetătorul tradițiilor acestui meșteșug, pe baza izvoarelor scrise, a datelor ce îi stau la dispoziție, adeseori nu reușește să ajungă decît pînă la persoana fondatorilor glăjeriilor. Fără îndoială își au și aceștia meritul lor. După cum am arătat, pornirea sau impulsionearea făuririi sticlei din Țara Făgărașului se datorește lui Gabriel Bethlen, care prin aducerea unor sticlari italieni reușește să creeze bazele tradiției acestui meșteșug, sau — poate — să reînnoiască, să reîmprospăteze niște tradiții mai vechi. Aceeași grijă o manifestau pentru glăjeriile din această zonă principii Gheorghe I și II Rákóczi, apoi soția principelui Mihail I Apafi, Anna Bornemisza, pentru sticlăria din Porumbac. Venirea la Porumbac a sticlarilor germani are loc probabil încă în timpul domniei lui Gheorghe I Rákóczi. Cei cu merite efective, făurarii de sticlă, sînt în general niște anonimi, deoarece, spre deosebire de multe alte domenii de creație ale artei decorative, făurarii sticlari nu-și marcau obiectele create.

Literatura de specialitate care tratează problemele apariției industriei premanufacturiere din sec. al XVII-lea, precum și cele ale industriei manufacturiere din sec. al XVIII-lea, autorii diferitelor lucrări, au scos în evidență doar aspectul că în aceste obiective, funcționînd pe domenii feudale, forța de muncă iobăgească se folosea exclusiv la muncile auxiliare executate în contul obligațiilor față de stăpînul feudal (cărăușie, tăiatul lemnului, zdrobitul pietrei etc.)²⁴. Urbăriile, inventarele pe care le-am citat anterior ne permit să afirmăm că pe lângă meșterii străini, deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea aici se formează o generație de sticlari, suflători de sticlă, recrutați și ridicați din rîndul iobagilor domeniului, în general — avînd în vedere structura etnică a teritoriului — a iobagilor români.

Din urbariul domeniului Comăna, datat din 18 mai 1633, cunoaștem numele următoarelor persoane în cazul cărora la întocmirea urbariului s-a menționat că sînt sticlari: Opre Vode, Opra Plessa, Bonta Cikoria²⁵.

În urbariul din 3 iunie 1637 figurează numele a șase sticlari: Dragicz Czaflan, Sztoyka Kirligh, Sztan Czijoban, Kriszte Vode, Vlad Glesare (!), Brote Mate. În anul 1648 huta din Comăna era condusă, în calitate de maestru de hută(?), de către Eweges Máthé, iar despre un oarecare Flori[an?] Máthé aflăm că e „străin“ (expresia se referă probabil la faptul că nu este de prin părțile locului), și nu e iobag²⁶.

Dintre lucrătorii hutei din Porumbac în anul 1637, cunoaștem numele lui Stan Oprian, originar însă din satul Cîrțișoara. În 1648 sînt amintiți: Opra Kapas, Bukur Trejnem (?), Juon Spotar, Radu Glisar (!) și sticlarul Toma Boncz, acesta din urmă însă din Sărata²⁷. În anul 1664 întîlnim numele sticlarilor: Radul Glesarul, Juon Glesarul și al lui Many Szpatar. Thoma Dancz din Sărata este amintit ca maestru de hută (?)²⁸. Dintre cei care în anul 1674 slujesc la huta din Porumbac, probabil în calitate de sticlari, urbariul din acest an consemnează numele lui Achim Badila, Opra Badila, Radul Badila, Sztojka

²⁴ Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 172—177.

²⁵ *Urbăriile Țării Făgărașului*, vol. I, p. 308.

²⁶ *Idem*, p. 453, 951—952.

²⁷ *Idem*, p. 695, 864—865, 875.

²⁸ *Idem*, vol. II, p. 291—292, 294.

Fig. 1.

Fig. 2.

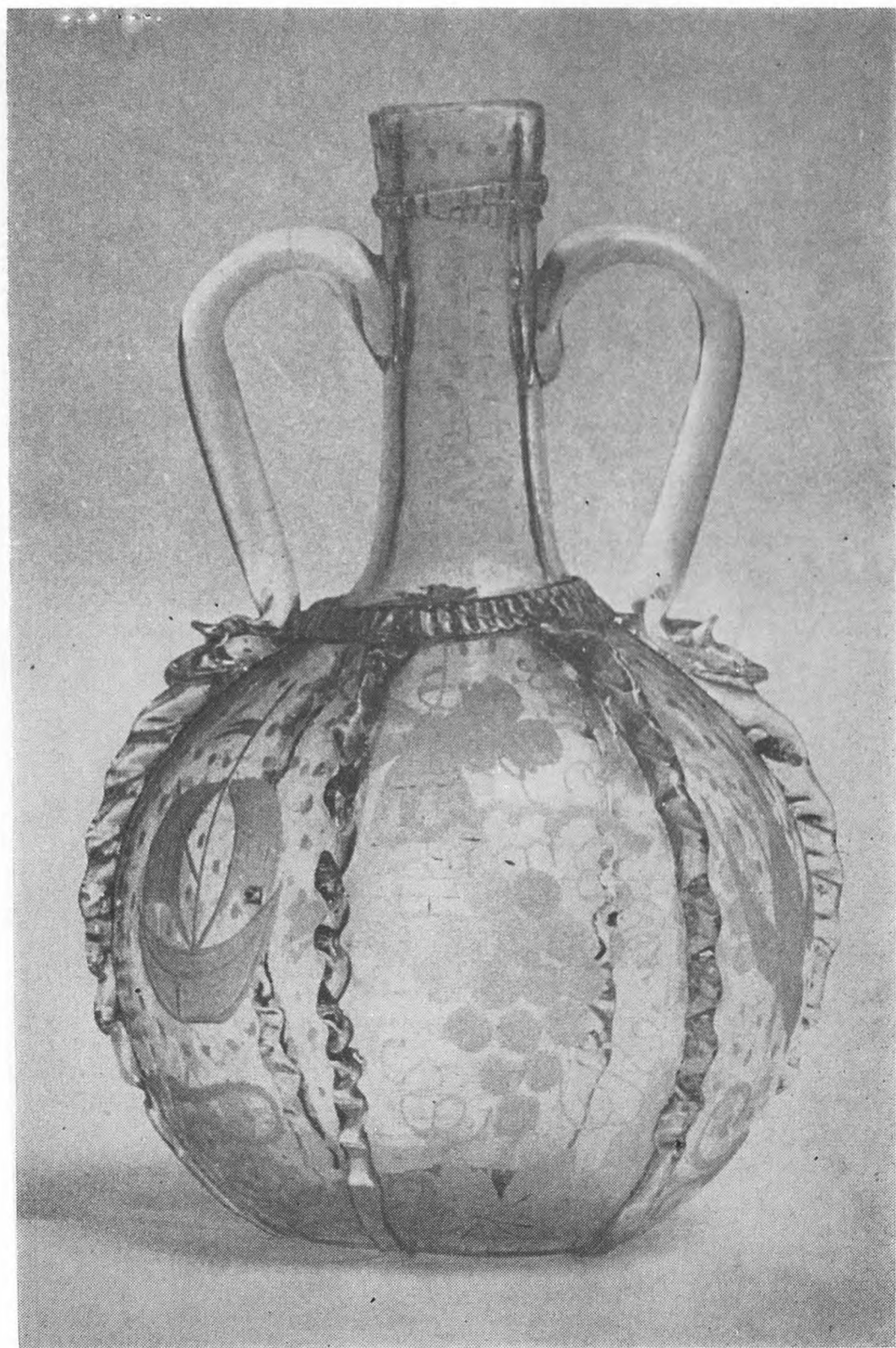

Fig. 4.

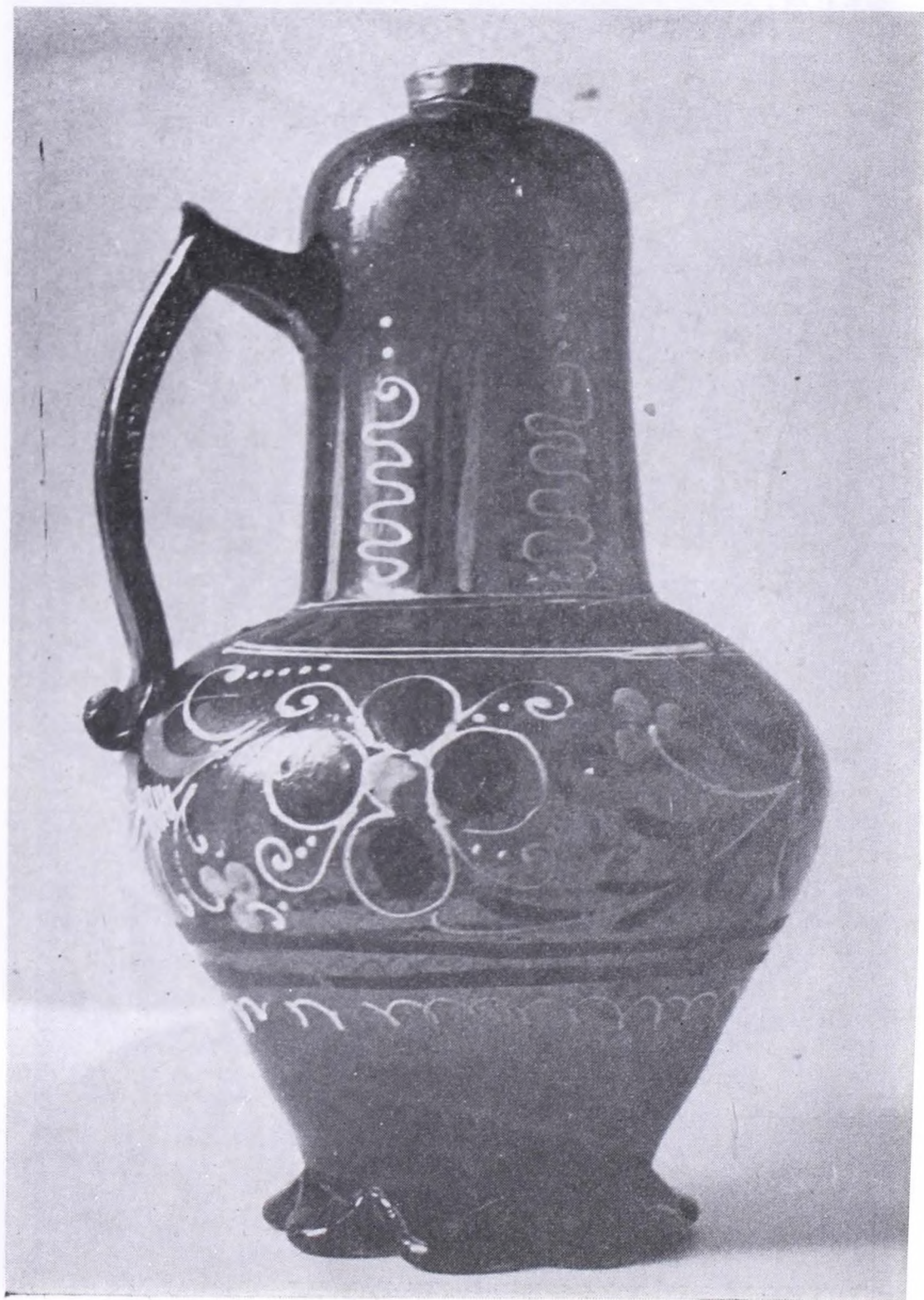

Fig. 7.

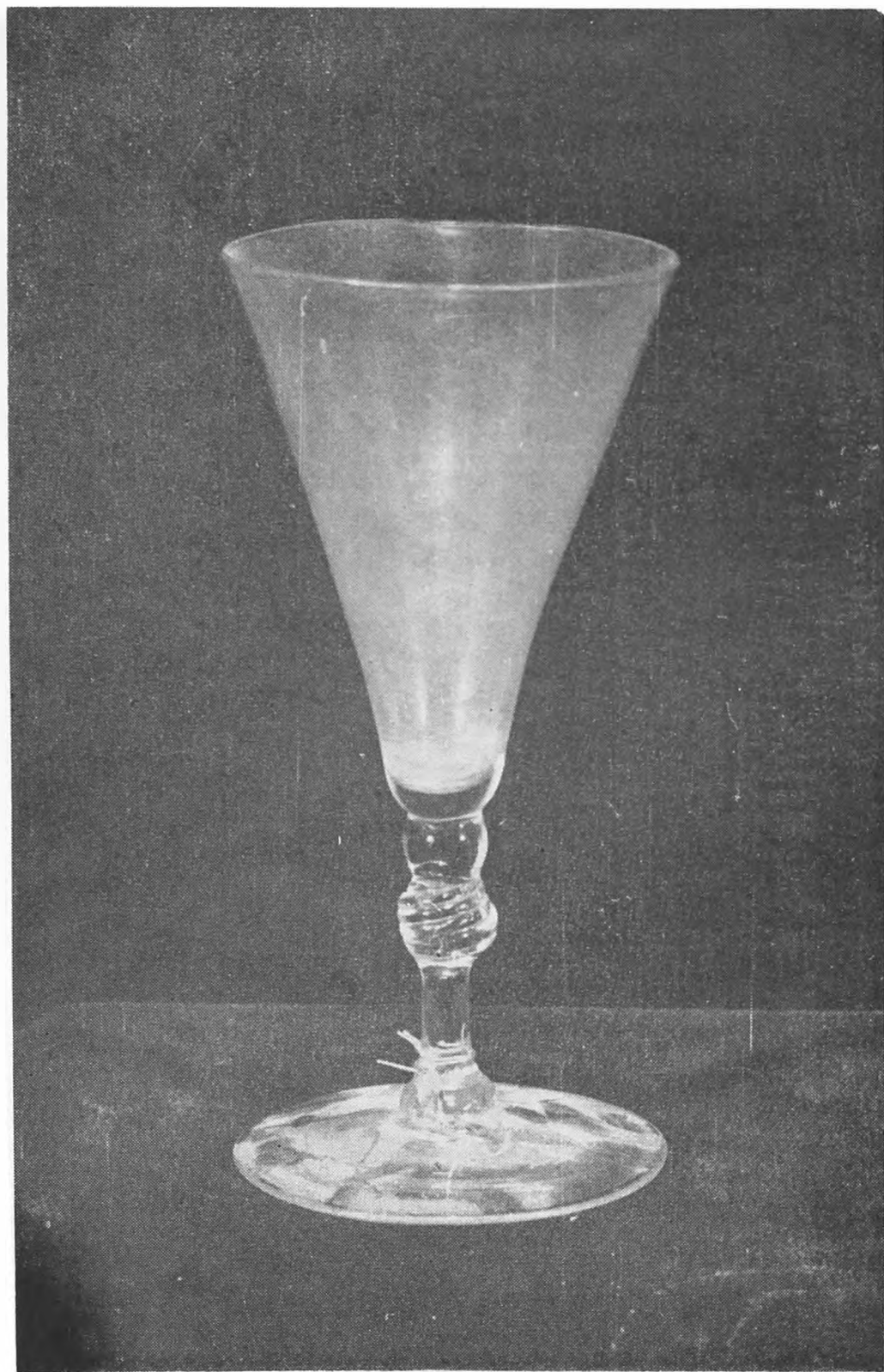

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

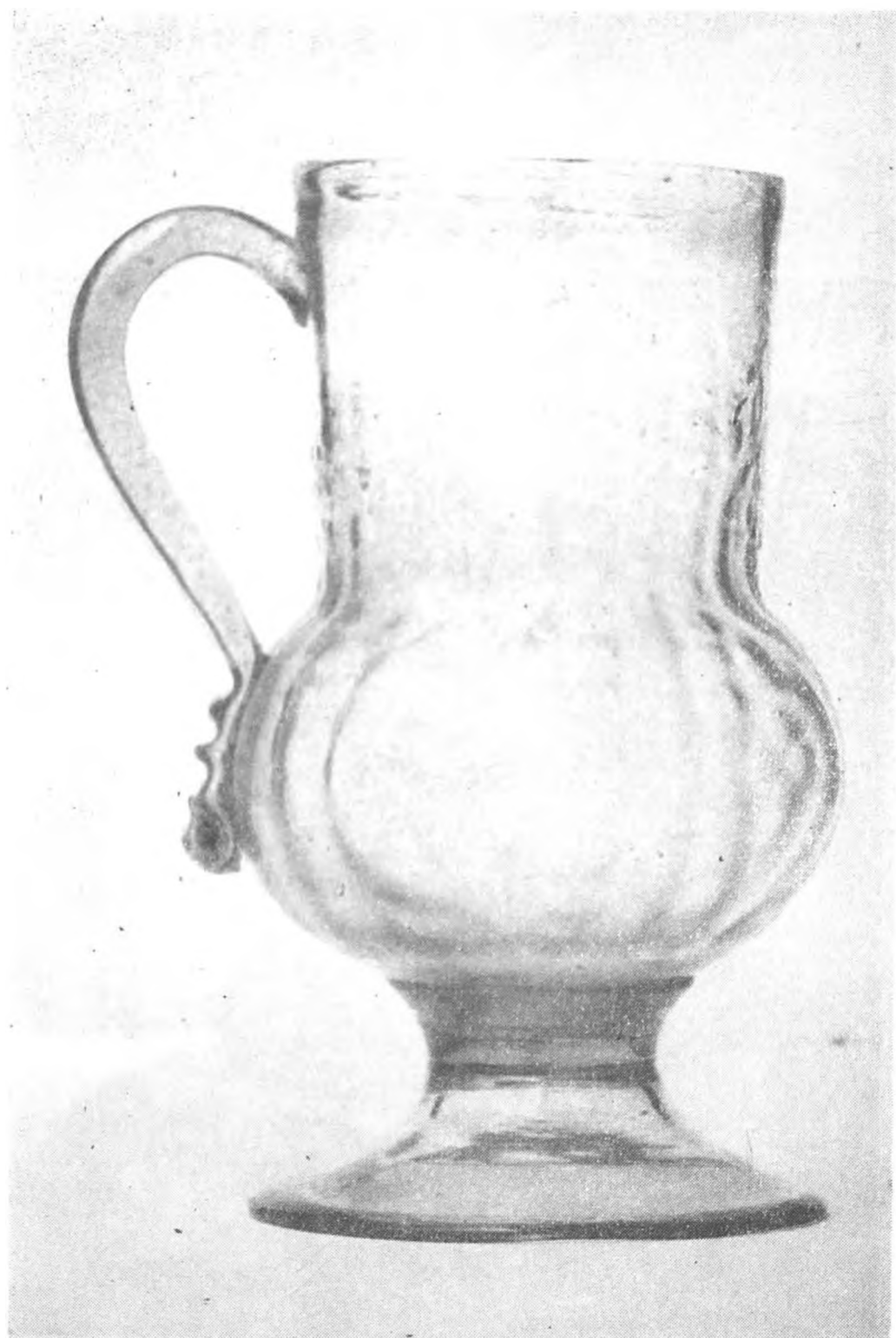

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

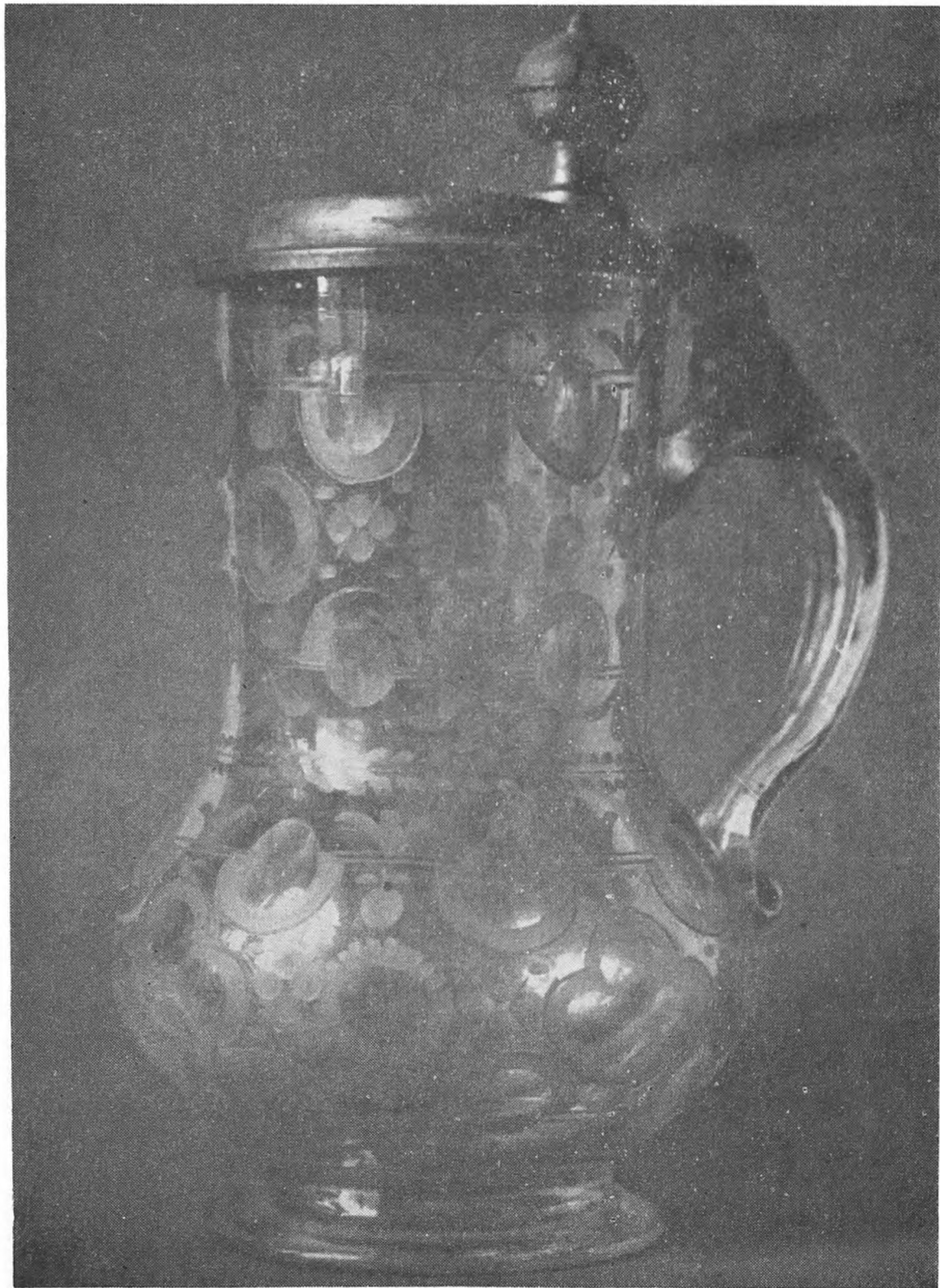

Fig. 18.

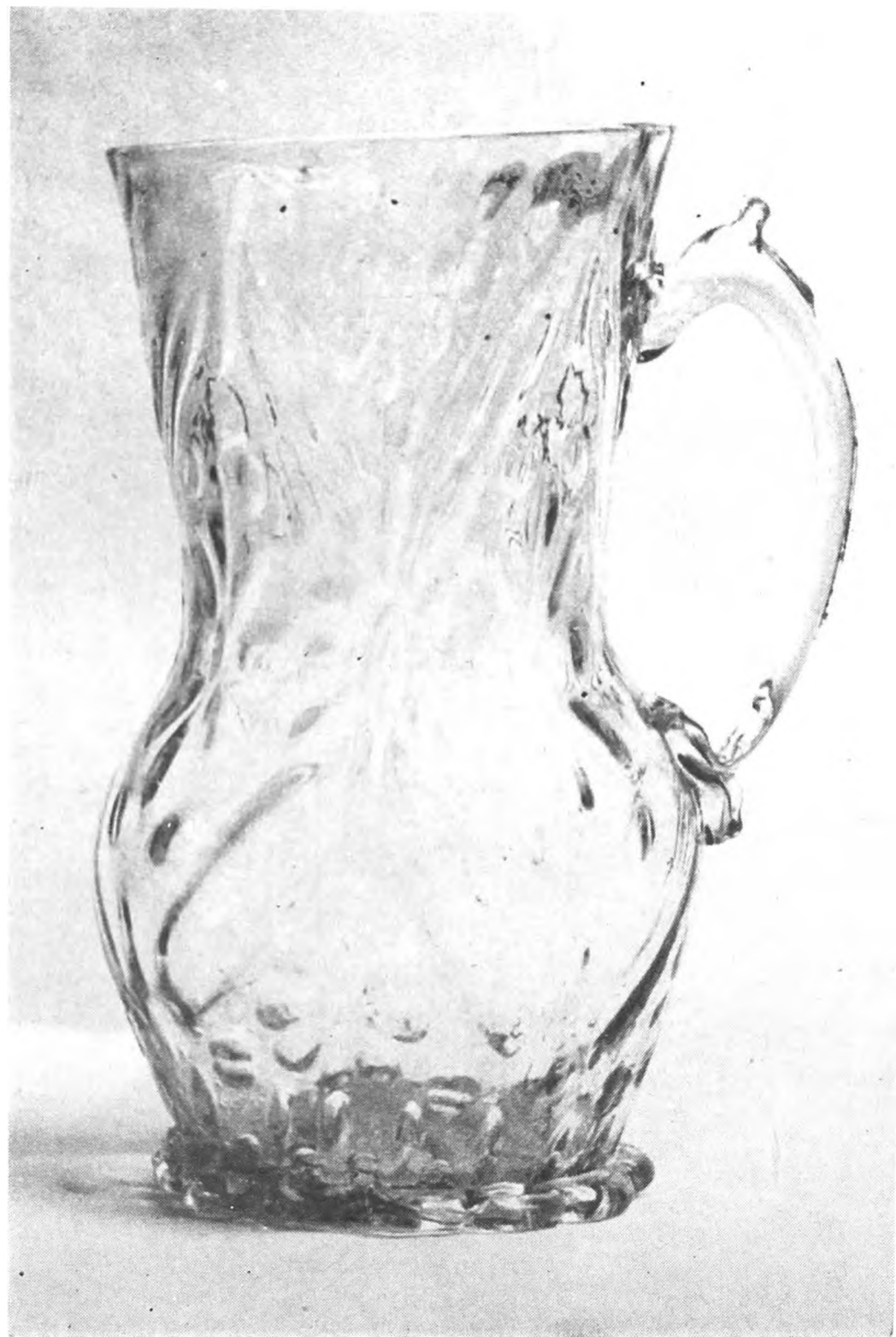

Fig. 19.

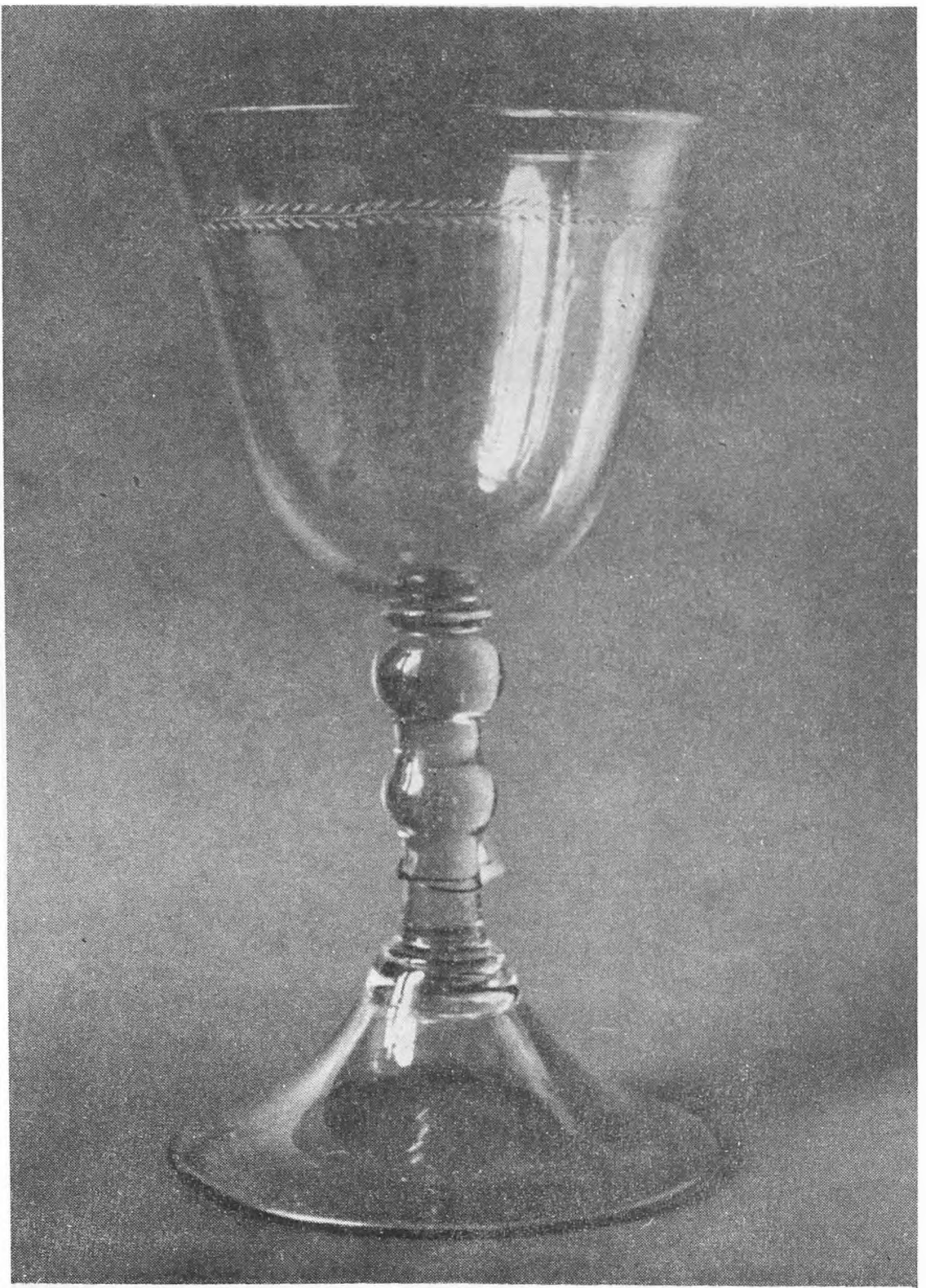

Fig. 21.

Fig. 24.

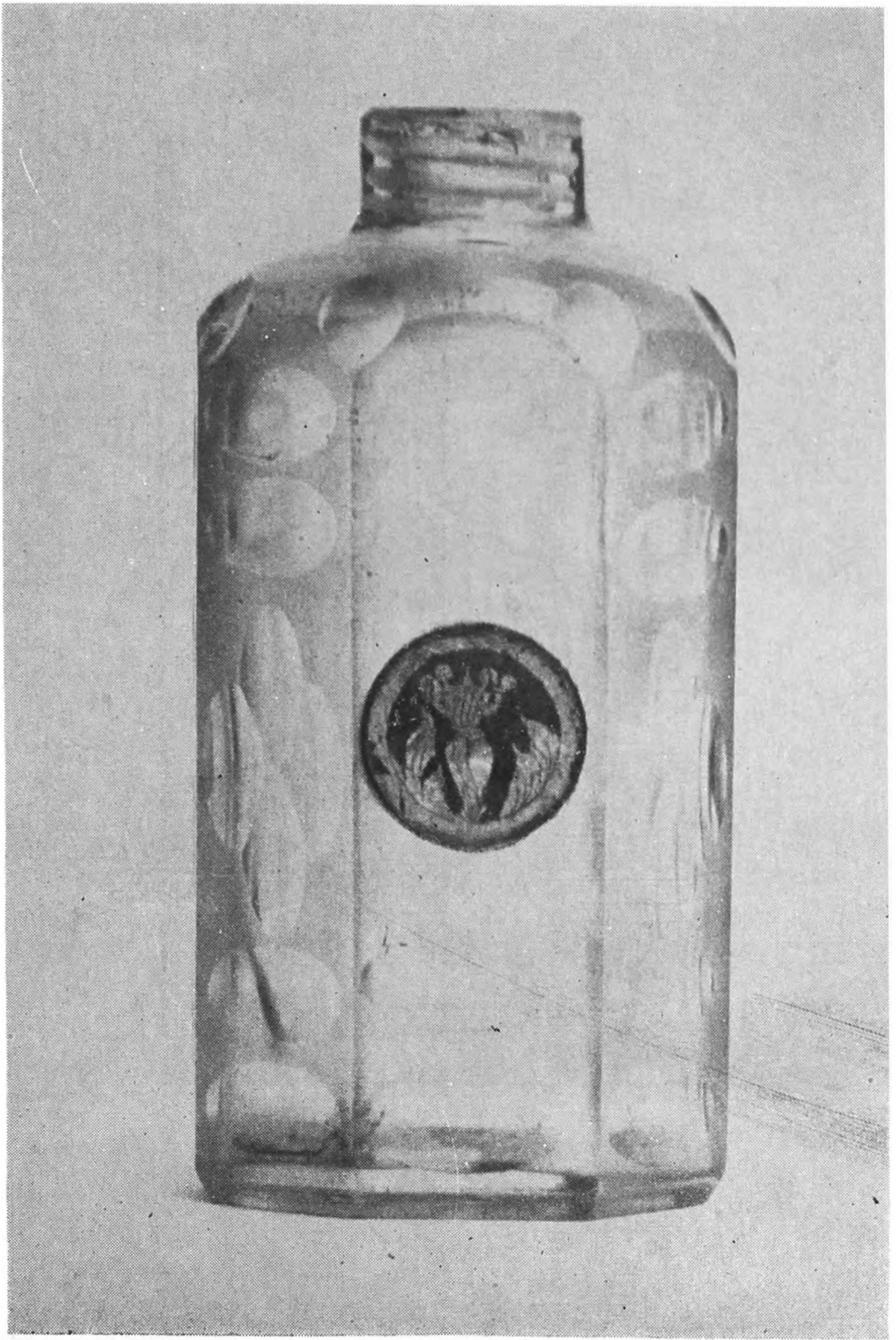

Fig. 25.

Fig. 3

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 20

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 26

Fig. 27

Glesar, toți patru din Porumbacul de Sus. Reîntîlnim numele lui Many Spatar. Tot în acest an despre Komsa Turna se menționează că este făurar de forme de suflat sticlă, iar printre locuitorii Porumbacului de Jos întîlnim numele sticlarului Sztan Musa alias Glesar²⁹. Acesta din urmă este probabil identic cu sticlarul Sztan Glesar amintit apoi în anul 1676, precum și Thoma Dancs, menționat în acest an, va fi fost una și aceeași persoană cu Thoma Dancz întîlnit deja în anul 1648³⁰.

Persoanele despre care ne informează documentele proveneau din rîndul iobagilor domeniali; se și specifică în urbarii că ei „slujesc prin meșteșugul lor” la hută. În două cazuri (1648, 1664), numelui persoanei nu i se adăugase pur și simplu ocupația de „sticlar”, ci apare specificarea de maistru, meșter sticlar sau „meșter care făurește sticlă”³¹. Presupunem că în cazul lor avem de a face cu maiștri de hută, conducători de hută, spre deosebire de ceilalți care erau suflători de sticlă, sau făurari de forme. Desigur, pe lîngă cei amintiți, pe care-i considerăm ca făcînd parte din personalul calificat al glăjериilor, atît la Comăna cît și la Porumbac documentele ne informează despre o serie de persoane care slujeau pe lîngă hută, îndeplinind însă diferite munci auxiliare. Lucrătorii sticlari ai hutelor fie că locuiau la Comăna sau la Porumbacul de Sus, fie că proveneau din satele aparținătoare celor două domenii.

Urbariul domeniului Comăna datat din anul 1633 (28 octombrie) ne informează despre trei sticlari de prin părțile locului, iar inventarul despre o hută înzestrată cu toate instrumentele și instalațiile necesare făuririi sticlei³², ceea ce ne întărește în convingerea că și la Comăna începuturile producției vor fi avut loc cu cîțiva ani înainte de 1633, poate încă în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. Cert este că înzestrarea hutei nu o puteau face decît niște persoane care cunoșteau „tainele” acestui meșteșug. Vor fi fost aceștia italienii aduși de Gabriel Bethlen, sau este vorba de tradiții mai vechi în făurirea sticlei, în această zonă a Transilvaniei? Actuala fază a cercetărilor și datelor documentare care ne stau deocamdată la dispoziție nu ne permite să formulăm un răspuns demn de crezare.

În cazul hutei din Porumbac, pentru anul 1633 nu dispunem de informații referitoare la sticlari locali, știm doar că huta există în anul 1632, bazați și pe relațiile din cronica lui Georg Kraus despre aducerea sticlarilor din Italia. Lipsa de documente nu exclude posibilitatea existenței unor lucrători localnici și aici, deci procesul de formare, de ridicare din rîndul iobagilor domeniali a unui personal calificat în producerea sticlei.

Între 1637—1664 întîlnim mai multe persoane amintite cu numele de familie de Glesare, Glisar, Glesarul, Glezar; găsim important și acest lucru, fiindcă ne arată transformarea numelui dat după meșteșug în nume de familie. Înseamnă că meșteșugul se continuă din tată în fiu, or, în aceste cazuri, trebuie să avem în vedere cel puțin două generații (dacă nu mai multe) în familiile respective, avînd aceeași ocupație de suflător de sticlă.

În istoria meșteșugului, secolul al XVII-lea, mai cu seamă a doua jumătate a acestui secol, reprezintă o perioadă de vîrf. Colecțiile muzeale și cele

²⁹ *Idem*, p. 624, 626, 617.

³⁰ *Idem*, p. 790, 805.

³¹ *Idem*, vol. I, p. 951; vol. II, p. 294.

³² *Idem*, vol. I, p. 314.

particulare transilvănene (sau colecții aflate peste granițele țării noastre)³³ păstrează o serie de obiecte, mărturii ale măiestriei sticlărilor — poate și a unora dintre cei amintiți — din această zonă. Cele arătate anterior nu diminuează nicidecum importanța pe care o vor fi avut sticlarii italieni, sau cei germani. Polonezii arendatori ai sticlăriei din Porumbac spre sfârșitul secolului (1674, 1680), dacă nu erau de meserie, e de presupus că vor fi adus și ei meșteri străini. Prezența meșterilor străini la Porumbac și Comăna, apoi la Porumbac, practica lor meșteșugărească, vor fi influențat cu siguranță atingerea acelei perioade de vîrf în Transilvania despre care aminteam anterior. Cercetătorul nu poate decît să regrete faptul că din cauza lipsei surselor documentare nu este capabil să scoată în evidență și numele acestora.

Sticla realizată în Transilvania, în huta de la Porumbac, în secolul al XVII-lea se încadrează în categoria sticlei suflate liber, sau suflate în formă (tipar). Despre utilizarea formelor de suflat ne informează deja inventarul domeniului Comăna din 28 octombrie 1633³⁴. Privind culoarea, ea este translucidă, albă, cu o ușoară tentă gălbuie (de parcă ar fi murdară) sau verzuie, albastruie. Piese de sticlă albă, incoloră, bine decolorate, sînt rare printre obiectele realizate în Transilvania, sau susceptibile de a fi realizate aici. Explicația se găsește printre altele în faptul că nisipul cuarțos sau pietrișul cuarțos folosit în fabricarea sticlei conținea impurități, diferiți oxizi cu proprietăți colorante, iar efectul acestora nu putea fi eliminat total. Dealtfel strădania tuturor timpurilor de la descoperirea fabricării a fost realizarea sticlei incoloră, albe. Acest lucru se va obține doar prin realizarea cristalului boemian și a celui englezesc în secolele XVII—XVIII. Succese remarcabile au atins în această direcție sticlarii romani în antichitate, apoi sticlarii italieni (Veneția—Murano) în secolele XV—XVI³⁵.

Cauzelor sus-amintite se datorează — credem — preferința lucrătorilor hutei din Porumbac pentru sticla colorată, transparentă: maro, galben-verzuie, albastru-verzuie, albastră etc. În documentele contemporane, în inventarele diferitelor bunuri, întocmite în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, sticla translucidă, incoloră apare în general sub denumirea de cristal³⁶. Dar nu sînt rare nici acele cazuri cînd pentru obiectele realizate din sticlă colorată, de exemplu sticla albastră, se folosește aceeași denumire. Termenul de cristal înseamnă însă sticla obișnuită ca compoziție și nicidecum sticlă în accepțiunea a ceea ce reprezintă cristalul boemian de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea.

Din punct de vedere al formelor, obiectele pe care am avut posibilitatea să le studiem și pe care, în actuala fază a cercetărilor, le considerăm ca realizări ale hutei din Porumbac, denotă o bogată varietate. Cele mai frecvente sînt recipiente, *flacoanele* cu baza patrulateră sau dreptunghiulară (fig.

³³ Ne referim la colecțiile Muzeului de Artă Decorativă din Budapesta, care adăpostește poate cea mai bogată serie de obiecte de sticlă de proveniență transilvăneană.

³⁴ Vezi nota 32.

³⁵ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă de la Tomis*, Constanța, 1968, p. 5—19; Karel Hettéš, *Benátské sklo* (Catalog, expoziție 1972, editat de Muzeul de Artă Decorativă din Praga, f. an); Borsos Béla, *A magyar üvegművesség*, Budapest, 1974, p. 39.

³⁶ Cf. B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták*, București, 1973, passim.

1, 11)³⁷, mai rare cele hexagonale (fig. 2—3)³⁸, flacoane cu corpul în formă de sferă (fig. 4)³⁹, uneori ușor turtită, cu gât înalt, îngust, prevăzut cu două torți sau fără. Cănille de diferite dimensiuni și cu variații de forme sînt de asemenea frecvente. Corpul e în general în formă de sferă ușor turtită, aplatizată la bază și concavă în centrul ei. Astfel se asigură stabilitatea obiectului (fig. 5)⁴⁰. Alteori baza este prevăzută cu inel circular (fig. 6)⁴¹, ondulat, dar baza și în aceste cazuri este concavă în centru. Gâtul cănilor este relativ înalt, cu pereții abrupt, drept, îngustîndu-se ușor spre buză. Torțile subțiri, arcuite, pornesc de sub buză, terminîndu-se pe partea superioară a corpului, capătul fiind ondulat sau drept și uneori răsucit spre exterior (fig. 6). Forme caracteristice hutei din Porumbac din categoria cănilor le considerăm pe cele în formă de pară (fig. 7)⁴², avînd aplicată la buză o montură din coșitor. Cronologic aceste obiecte se încadrează în perioada anilor 1650 (?) — 1680. Lucrările de restaurare a cetății din Făgăraș au scos la iveală o cană, parțial păstrată, de culoare maro. Fragmentul păstrat permite reconstituirea dimensiunilor. Corpul căinii în formă de sferă are un diametru de aproximativ 8—9 cm, baza e aplatizată, gâtul îngust (cu diametrul de aproximativ 4 cm), înalt de 12—13 cm, care se lărgeste spre buză (diam. buzei 6 cm). Toarta, pe suprafața exterioară, a fost prevăzută cu caneluri verticale. Pe corpul căinii, pornind de la înălțimea terminației toartei, s-a aplicat un șnur de sticlă de culoare maro, care se subțiază treptat spre buza căinii. Forma, proporțiile căinii, execuția toartei, toate laolaltă denotă caracteristicile vaselor de sticlă renașcentiste. Credem că în cazul acestui obiect avem de-a face cu o lucrare executată în primele decenii ale secolului al XVII-lea (1630—1640?) și, oricum, în prima jumătate a secolului⁴³.

Pahare, cupe de proveniență posibilă de la Porumbac s-au păstrat în număr foarte redus în colecțiile muzeelor, deși pe baza datelor documentare avem temeiul să presupunem că utilizarea lor era relativ răspîndită în a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁴⁴. Paharele cunoscute de noi sînt înalte, zvelte, cu talpă circulară plată, cu picior înalt avînd un buton la mijloc, cu corpul conic în formă de pîlnie (fig. 8)⁴⁵. Alte forme de pahare sînt cele tronconice, cu pereții abrupti, dar lărgindu-se puternic spre buză. O serie de astfel de pahare se păstrează la Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta, provenind din colecția lui Emil Sigerus (fig. 9). Fig. 10 reprezintă un pahar „urias”, cu dimensiuni considerabile (20 cm înălțime), cu pereții groși, talpa circulară masivă. Piciorul este prevăzut cu un nod în formă de sferă ușor turtită. După datină, paharul, cupa, i-a aparținut odinioară cronicarului sas Georg Kraus, și s-a păstrat în proprietatea bisericii evanghelice din Sighișoara. Reprezentațiile, elementele ornamentale de pe corpul paharului nu lasă să presupunem

³⁷ Muzeul de Artă Decorativă Budapesta, nr. inv. 2812 a-b (în continuare: Muzeul de Artă Decorativă...); MuzIstTrans, nr. inv. F. 182.

³⁸ Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 3 882 a-b; Muzeul Brukenthal, Sibiu, nr. inv. M. 1772.

³⁹ MuzIstTrans, nr. inv. F. 3200.

⁴⁰ Idem, nr. inv. F. 22.651.

⁴¹ Colecția particulară Carol Szöcs (Făgăraș).

⁴² Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 14.266.

⁴³ Cana fragmentară se păstrează în Muzeul Cetății Făgărașului.

⁴⁴ B. Nagy Margit, *op. cit.*, passim; *Urbaniile Țării Făgărașului*, inventarele cetății Făgărașului, inventarele domeniilor Porumbac și Comăna, publicate în vol. I—II.

⁴⁵ Muzeul Brukenthal, nr. inv. M. 1763.

că obiectul a fost creat inițial pentru a servi unor necesități de cult. Cronologic obiectul poate fi încadrat în perioada ultimului deceniu al secolului al XVII-lea, începutul celui următor. Avînd în vedere că Georg Kraus dedează în anul 1679, iar vulturul bicefal executat prin șlefuire (pe unul din medalioanele paharului) devine element ornamental obișnuit după 1691, nu ni se pare verosimil ca paharul să-i fi aparținut lui Georg Kraus.

După cum am mai arătat, sticla realizată la Porumbac se încadrează în categoria sticlei suflate liber, sau în tipare, și, ca atare, în privința decorării suprafețelor poartă toate caracteristicile modalităților de ornamentare la care se pretează sticla suflată, cu pereții subțiri.

Pe obiectele prezentate anterior se observă folosirea benzilor ondulate, a celor cu încrustări paralele, verticale, realizate din masa de sticlă caldă și aplicată pe suprafața obiectului imediat după ce acesta și-a căpătat forma definitivă. Astfel de benzi au fost aplicate pe flaconul prezentat la fig. 4, sub buză, pe gîtul flaconului și în partea superioară a corpului. Apoi acesta, prin aplicarea în direcție verticală a șase benzi ondulate, este împărțit în șase registre.

Un mod de decorare preferat la huta din Porumbac considerăm a fi aplicarea șnururilor din sticlă, fie de aceeași culoare ca și vasul (fig. 6)⁴⁶, fie de altă culoare (de exemplu șnur albastru sau roșu pe sticlă albă, translucidă). Șnurul de sticlă se aplica pe de o parte pe suprafața corpului sferic al cănilor și pe o porțiune a gîtului, pe de altă parte numai pe gîtul vasului, în spirală, sau în rînduri paralele. Grosimea șnurului colorat expus în spirală poate fi uniformă, sau mai groasă fie la punctul de pornire, fie la terminație, subțindu-se pe parcurs. În cazul paharelor tronconice, firul roșu sau albastru se aplica pe muchia buzei. La paharele cu talpă, în nodul piciorului, în masa de sticlă compactă deseori observăm fire colorate (albastre sau roșii). Mai rare sînt obiectele pe care sticla translucidă poartă ca decor șnur galben-verzui.

La obiectele suflate în formă se observă ca elemente de decorare a suprafeței caneluri verticale, orizontale sau oblice, care, întretîindu-se, formează motive geometrice: dreptunghiuri, pătrate, romburi etc. Modelul propriu-zis se realiza pe suprafața interioară a tiparului prin adîncire sau în relief. Masa de sticlă extinzîndu-se, prin suflare, umplea locurile adîncite, sau, în cazul motivelor în relief din interiorul tiparului, modelul presa suprafața sticlei, în ambele cazuri motivele (uneori și florale stilizate) se imprimau în suprafața încă moale a sticlei. De fapt se realiza o variere, o schimbare a grosimii peretelui obiectului și astfel se obțineau niște efecte optice⁴⁷.

Decorarea suprafețelor obiectelor de sticlă prin pictarea unor elemente ornamentale vegetale, florale, stilizate era de asemenea practică. Coloranții se obțineau din diferiți oxizi de metal și se aplicau în straturi subțiri, plate. Pentru a realiza o aderență între coloranți și suprafața sticlei, se recurgea la ardere, la o temperatură tolerată de coloranți. Prin procesul de ardere coloranții dobîndeau de fapt nuanțe diferite. Motive ornamentale realizate prin pictare se aplicau atît pe sticla albă, incoloră, translucidă, cît și pe sticla

⁴⁶ Vezi nota 41.

⁴⁷ Bunta Magda-Katona Imre, *Az erdélyi üvegművesség története* (Din istoria sticlăriei transilvănene, sec. XVII—XIX), manuscris; cf. Borsos Béla, *op. cit.*, p. 57.

colorată (fig. 11, fig. 7). Culoarea de preferință era cea albă, galbenă, albastră, neagră, roz. Pe sticla pictată executată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea se observă influența manierei de decorare practicate de ceramiștii habani de la Vințul de Jos (fig. 3, 7, 11)⁴⁸.

Pe lângă modalitățile de decorare amintite anterior, apare și cea de gravare, șlefuire, deși sticla suflată, realizată la Porumbac, cu pereții ei subțiri, în general nu se pretează la astfel de prelucrare. Cronologic, prima manifestare a acestui procedeu se observă pe flaconul prezentat la fig. 4. Corpul sferic al acestuia — după cum am mai arătat — este împărțit în șase registre. În trei registre apare motivul de ciorchină de strugure cu creangă, frunze, vrejuri, realizate prin șlefuire. Pe celelalte trei registre o moară de vânt, o corabie și o pasăre în zbor, toate trei elementele de asemenea șlefuite. Pe suprafața gâtului, ca de altfel împrăștiate pe toată suprafața corpului sferic, apar motive florale (petale de lalele?), vegetale stilizate, linii ondulate șlefuite, sub buza vasului un brîu format din cercuri etc. Din cauza peretelui subțire motivele abia au fost adîncite, instrumentul de șlefuit nu putea pătrunde adînc în masa de sticlă. Flaconul de fapt prezintă două tendințe de decorare folosite în arta sticlăriei. Benzile încrustate, ondulate etc. corespund modului de decorare a sticlei suflate, iar șlefuirea prelucrării cristalului.

Din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea ni s-au păstrat cîteva obiecte suflate în formă, cu pereții groși, confecționați din sticlă translucidă, pe care le considerăm realizări posibile ale hutei din Porumbac. Flaconul din fig. 2 poartă pe una din laturile sale, într-un medalion, un Crist răstignit, pe cealaltă latură motivul „Agnus Dei”, precum și elemente vegetale (lujeri, vrejuri), o viță de vie (pe latura îngustă), gravate, incizate și șlefuite. Motivele gravate au fost aurite, pe alocuri se mai păstrează urmele. Flaconul este prevăzut la gură cu o montură și un capac de argint. Pe acesta din urmă sînt gravate două blazoane însoțite de inscripții, pe baza cărora presupunem că obiectul a fost executat la comanda lui Mikes Mihály și Bethlen Drusina în anul 1693. Montura și capacul de argint poartă sigla de meșter: MW, folosită de aurarul clujean Mathias Werner.

Flaconul din fig. 1 este prevăzut cu blazonul familiei Bethlen (din Beclean), executat prin șlefuire. Sub blazon e gravat anul executării obiectului, 1695, iar deasupra blazonului inițialele C. B. Obiectul — după datină — a fost executat pentru Catarina Bethlen, soția principelui Mihail II Apafi.

Corpul paharului „urias” (fig. 10) de asemenea a fost decorat prin șlefuire. Pe suprafața acestuia sînt dispuse trei medalioane executate prin incizare, în cîmpul acestora trei elemente diferite: un vultur bicefal, diferite însemne militare și instrumente de luptă (steaguri, o tobă de campanie, o țevă de tun) și în al treilea medalion apare vița de vie reprezentată în manieră asemănătoare celei pe care o cunoaștem din stema orașului Mediaș. Corpul paharului sub buză și spre talpă este prevăzut cu motive în formă de cercuri concave. Motivele șlefuite sînt executate mult adîncite, peretele extrem de gros al paharului permitea o asemenea prelucrare. Interesant ni se pare faptul că pe trei dintre obiectele prezentate anterior apare motivul viței de vie, deși în variante diferite.

⁴⁸ Katona Imre, *Habaner Gläser*, în *Ars Decorativa*, 2 (1974), p. 61—73.

Dintre obiectele purtînd elemente realizate prin gravare, șlefuire se distinge paharul executat la comanda lui Valentinus Franck de Franckenstein (1643—1697), istoric sas, jude regal, consilier imperial etc. Vasul de culoare albă, translucidă, cu pereți groși, are o formă cilindrică și în partea inferioară este prevăzut cu protuberanțe verticale, paralele, imitînd parcă loburile vaselor de argint. Paharul se sprijină pe trei picioare în formă de bile turtite⁴⁹. Pe corpul vasului este reprezentat pe de o parte blazonul lui Valentinus Franck de Franckenstein (fig. 12), apoi două busturi însoțite de inscripțiile: FORTITVDO și IVSTITIA. Inscripția gravată, în limba germană, se referă la persoana comanditarului, înșiruiind titlurile, funcțiile dobîndite și îndeplinite de acesta. Privind forma obiectului, există o serie de analogii atît din sticlăria boemiană cît și din cea germană executate spre sfîrșitul secolului al XVII-lea. Șlefuirea în sine a fost realizată însă cu o oarecare stîngăcie pe alocuri. Credem că persoana care a realizat elementele șlefuite, ca de altfel în cazul celorlalte obiecte prezentate, trebuie căutată printre meșterii șlefuitori, gravori străini, care vor fi activat în această perioadă la Porumbac, dar nu un meșter șlefuitor de primă mînă. Atribuirea obiectului hutei din Porumbac la ora actuală ridică încă o serie de probleme, o facem deci cu rezervele care se impun din cauza documentației insuficiente referitoare la lucrătorii care activau la Porumbac în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Nicidecum nu putem însă exclude posibilitatea realizării obiectului în cauză la Porumbac. Documente contemporane stau mărturie pentru faptul că aici se executau obiecte șlefuite, gravate. Printre însemnările păstrate în jurnalele economice ale principesei Anna Bornemisza s-au păstrat referiri începînd din 29 iulie 1681 despre paharele gravate, șlefuite care se trimiteau de la Porumbac la curtea princiară⁵⁰.

Dintre obiectele păstrate în colecțiile publice și particulare, separarea obiectelor executate la Porumbac în secolul al XVIII-lea constituie o problemă mult mai dificilă decît a celor databile în secolul al XVII-lea. Începînd din primii ani ai secolului și în a doua jumătate a acestuia în Transilvania funcționau deja o serie de hute de sticlă. Pe baza datelor păstrate în arhiva familiei Teleki putem afirma că în Țara Făgărașului însăși, pe lîngă cea din Porumbac, în anul 1715, respectiv 1718, atît huta din Arpașul de Sus, cît și cea din Cîrțișoara (Streja Cîrțișoara) erau în funcțiune⁵¹. Despre huta din Arpaș ne informează și conscripția întocmită în anul 1721—1722, rezultînd din aceasta înființarea hutei înainte de anii din care datează conscripția⁵².

În sud-estul Transilvaniei, în Valea Zălanului (Zălanpătac, Zálánpatak) huta de sticlă funcționează deja în ultimul deceniu al secolului precedent. Fondatorul acesteia, Kálnoky Sámuel, în anul 1694 (26 octombrie) oferă orașului 10.000 de bucăți de „farfurii de sticlă” (geamuri) necesare reparațiilor de la Biserica Neagră, arătînd în oferta amintită că înainte vreme în huta sa au fost executate asemenea geamuri pentru Biserica Sf. Mihail din Cluj⁵³.

⁴⁹ Muzeul Brukenthal, nr. inv. M. 1740.

⁵⁰ Vezi nota 21.

⁵¹ Vezi nota 47.

⁵² Ștefan Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, vol. I, Cluj, 1935, p. 7.

⁵³ Arhivele Statului Brașov, Arhiva Orașului Brașov, Colecția Stenner, Seria II, pachet II, nr. 138.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea huta executa obiecte de glăjerie comune (de uz casnic, borcane, butelii etc.), dar și sticlă fină, chiar și gravată, șlefuită. Anul 1750 marchează începuturile hutei din Bicsad; la 1760 huta din Gurghiu funcționează deja⁵⁴.

Despre existența unei hute de sticlă lângă Orăștie (la Sibișelul Vechi?) ne informează o scrisoare datată din 13 mai 1728. Data nu reprezintă anul înființării, ci este vorba de schimbarea arendatorului. Reiese din scrisoare că la data aceea (13 mai 1728) în huta de lângă Orăștie nu se făcea sticlă așa de frumoasă și albă ca anterior, pe vremea unui oarecare Kropf, precum și faptul că instalațiile și clădirile hutei necesitau o serie de reparații⁵⁵. Deducem din toate acestea că huta de lângă Orăștie și-a început activitatea cu câțiva vreme înainte de 1728.

La 1722 în județul Bihor, la Săldăbagiu, începe fabricarea sticlei⁵⁶ și funcționează în același loc încă la începutul deceniului al cincilea; ultima știre referitoare la activitatea acesteia o avem din anul 1741⁵⁷. Nu peste mult timp locul este părăsit, huta familiei Károlyi mutându-se pe domeniul din Ardud, la Bicău, apoi concomitent începe să lucreze și cea din Săliște (înainte de 1767)⁵⁸, predecesoare a fabricii de sticlă din Poiana Codrului. În anul 1754 în districtul Chioarului, în hotarul satului Buteasa, în huta înființată de Teleki Ádám (senior) începe fabricarea sticlei⁵⁹. Din 1742 pe domeniul din Beliu aparținător episcopiei romano-catolice din Oradea, lângă Hășmaș, intră în funcțiune predecesoarea hutei din Beliu⁶⁰.

Pentru huta din Săldăbagiu, pentru hutele aceleiași familii Károlyi de pe domeniul Ardudului, principalele locuri de desfacere nu le constituiau orașele și târgurile din interiorul Transilvaniei. Aceeași constatare se impune și pentru huta din Beliu. În schimb proprietarul hutei din Buteasa căuta să-și desfacă produsele în Transilvania, înființând depozite la Cluj, Tîrgu-Mureș, Gherla, iar încercări în acest sens face Teleki Ádám și la Sibiu. În general produsele realizate la Buteasa erau desfăcute la târguri, în satele unde familia Teleki avea drept de târg. Din datele arhivistice, din socotelile care s-au păstrat, referitoare la produsele hutei din Buteasa, reiese că sticlă cristal se producea în cantități reduse (cel puțin în anii pentru care avem informații), dar impresionantă era cantitatea de sticlă comună realizată aici (documentele întocmite în limba maghiară pentru această categorie de produse folosesc denumirea de „*paraszt üveg*”). În schimb reiese din documente că se realiza sticlă opal, ceea ce nu mai poate fi considerat sticlă comună. Huta de lângă Hășmaș, apoi cea din Beliu, chiar dacă nu-și aveau principalele locuri de desfacere în interiorul Transilvaniei, nu înseamnă că produsele lor nu puteau ajunge aici, mai ales dacă ținem cont de faptul că deja la Hășmaș se realiza sticlă de bună calitate. În anul 1748 știm că în cadrul hutei exista și un atelier de șlefuit sticlă. Întreprinderea mutată între anii 1780—1783 la Beliu, de asemenea, pe

⁵⁴ Vezi nota 47.

⁵⁵ Arhivele Statului Cluj, Arhiva familiei Bethlen (Beclean) din Criș, Missiles.

⁵⁶ Takács Sándor, *op. cit.*, p. 642—647; Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 174—175.

⁵⁷ Esze Tamás, *Adatok a nagybányai pénzverőház személyzetéről*, în *NumK*, XLVI—XLVII (1947—1948), p. 27.

⁵⁸ Vezi nota 47.

⁵⁹ Idem.

⁶⁰ V. Covaci, *op. cit.*, în *Crisia*, VI, p. 75 (vezi și nota 4).

lîngă o serie de sortimente, producea și cristal gravat, șlefuit. Din inventarul hutei întocmit în anul 1789 reiese că huta era înzestrată cu „instrumenta politoria” și „fabrica scissoria cum rota” necesare pentru gravarea și șlefuirea sticlei⁶¹. Despre prezența unor gravori și șlefuitori de sticlă atît la Arpașul de Sus, cît și la Cîrțișoara, de asemenea avem date din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶². Astfel de meșteri activau și la Valea Zălanului. Cît despre celelalte categorii de sticlă, opal de exemplu, se fabrica la Buteasa, la Valea Zălanului, la Arpașul de Sus, la Cîrțișoara, la Bicsad și probabil și la Gurghiu. Obiectele realizate din această categorie de sticlă erau extrem de agreate în secolul al XVIII-lea.

Sticlă de lapte, opal se executa la Săldăbagiu în ultimele două decenii de funcționare, în hutele familiei Károlyi, precum și la Valea Zălanului. Sticlă albă, translucidă sau colorată, verde, albastră; toate hutele, în tot decursul secolului al XVIII-lea și în general realizau sortimente avînd forme și funcționalități la modă în anumite perioade. Ne este deci foarte dificil să distingem, să separăm cu siguranță dintre obiectele păstrate, dacă ele au fost realizate într-o hută sau alta. Există puncte de reper în această direcție după care cercetătorul tradițiilor sticlăriei artistice se poate ghida, dar nu și criterii sigure de separare. Săpături arheologice executate în locurile de funcționare a hutelor de odinioară, analize chimice, ar putea — credem — să deschidă perspective noi în această direcție.

Revenind la problema care constituie de fapt scopul lucrării de față, menționăm că despre activitatea care se desfășoară în sticlăria din Porumbac în prima jumătate a secolului al XVIII-lea dispunem de informații lacunare. Domeniul Porumbacului, după stingerea ultimului membru al familiei Apafi (1713), devine proprietatea Coroanei austriece (domeniu fiscal austriac)⁶³. Cert este însă că activitatea hutei din Porumbac nu încetează nici în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Asupra acestei realități ne edificăm din inventarul hutei întocmit la data de 26 martie 1760⁶⁴. Din acest inventar reies atît categoriile de sticlă produse la Porumbac, cît și varietatea extrem de bogată a sortimentelor în cadrul fiecărei categorii. La data aceea huta din Porumbac producea: flacoane, căni din sticlă albă translucidă, pahare, cupe cu capace, pahare cu talpă cu sau fără capac, în cadrul fiecărui sortiment putîndu-se urmări o varietate extrem de bogată privind dimensiunile și formele. Se realiza aici și sticla opal, de asemenea cu bogate varietăți de sortimente și sticlă colorată verde, de două categorii. Or, la asemenea rezultate nu se putea ajunge în numai cîțiva ani. Inventarul reflectă deci activitatea hutei pe o perioadă mai îndelungată înainte de 1760. La data întocmirii inventarului huta era înzestrată cu instrumentele necesare șlefuirii, gravării

⁶¹ Idem, în *Crisia*, III (1973), p. 221, 232—233; VI, p. 77.

⁶² Vezi nota 47.

⁶³ Dintr-o conscripție întocmită în 1721—1722 reiese că la Porumbacul de Sus funcționează o sticlărie „officina vitrearia”, care este a domnului de pămînt (?). Dintre iobagi sînt amintiți ca fiind glăjari: Iuon Pavel, Man Glesar, Coman Spătar. Înainte de 1726 sticlăria a fost reconstruită prin munca grea a iobagilor, care erau obligați să efectueze și diferite alte munci pentru necesitățile sticlăriei (Cf. Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 132, 135, 137, 325).

⁶⁴ Arhivele Statului din Budapesta, Arhiva familiei Bethlen (Beclean) din Cetatea de Bălț; vezi nota 47.

sticlei („Pro politura seu scissione Vitrorum“). Inventarul hutei cuprinde sortimentele de sticlă șlefuite și gravate, precum și prețurile acestora.

Din perioada anilor 1759—1764 dispunem de informații relativ bogate despre huta din Porumbac. Aceste informații provin din arhiva familiei Bethlen⁶⁵. Începînd din anul 1757 domeniul din Porumbac, datorită unei tranzacții financiare, devine proprietatea fraților Gabriel (1712?—1768) și Nicolae Bethlen⁶⁶. Dintr-o înțelegere încheiată între ei în anul 1759 reiese că, deși Gabriel cedează domeniul fratelui său, huta din Porumbac va deveni proprietatea comună a celor doi frați, suportîndu-se în egală măsură cheltuielile, și împărțindu-se astfel veniturile realizate. Administrarea comună a hutei are loc pînă în vara anului 1762, cînd Nicolae Bethlen, în schimbul unei sume anuale de 1.500 de florini renani, cedează huta fratelui său Gabriel Bethlen, de numele căruia se leagă o serie de modificări și modernizări petrecute la Porumbac. Încă în anul 1761 (13 august), la Viena are loc încheierea unui contract între Bethlen și un maestru de hută cu numele de Franz Boschva, care se angajează să vină în Transilvania împreună cu alți șase meșteri buni, printre aceștia un pictor și un gravor, șlefuitor. Contractul prevedea însă menținerea în serviciul hutei a 5—6 dintre muncitorii buni, vechi. La 11 ianuarie 1762 meșterii angajați la Viena au și început să lucreze. Din corespondența lui Bethlen cu administratorul domeniilor sale aflăm că aceștia au întîmpinat o serie de greutăți, și nicicum nu puteau obține o „compoziție bună“, deoarece, după spusele lor, „materile prime accesibile în Transilvania se deosebeau foarte mult de cele cu care se obișnuiseră în Boemia. Pînă la urmă, adăugînd cioburi de sticlă în compoziția obținută de ei, au reușit să producă sticlă frumoasă“. Administratorul îl informează pe Bethlen că „maistrul de hută cere răbdare din partea contelui, deoarece trebuie să se obișnuiască cu materiile prime pe care le avea la dispoziție, căci numai astfel va obține sticlă frumoasă“. Tot din corespondența mai sus amintită aflăm că la 17 ianuarie 1762 sosește la Porumbac un nou grup de sticlari. Dealtfel Bethlen de la bun început prevedea angajarea a 14 persoane la Viena. Nu știm dacă pînă la urmă toți aceștia aveau să sosească la Porumbac.

După cîte se pare, în urma modernizărilor făcute de Bethlen, a angajării specialiștilor străini și menținerii sticlărilor mai vechi, huta din Porumbac înregistrează o producție însemnată în anii 1759—1763. În această perioadă sînt înființate depozitele din Cluj și Brașov, Alba Iulia, Sibiu. Se încheie contracte cu negustori din Țara Românească, se preconizează înființarea unor depozite în Țara Românească, urmînd ca sticla să fie transportată pînă la Turnu Roșu și de acolo pe Olt, cu ajutorul unor ambarcațiuni, în Țara Românească. În anul 1762 (7 septembrie) Bethlen încheie un contract cu negustorul turc Mustafa Aga, în valoare de 10—12.000 de forinți, iar contractul trebuia onorat în septembrie 1763, termen care pînă la urmă a fost prelungit, pare-se, pînă în vara anului 1764⁶⁷.

Din corespondența referitoare la cantitatea de sticlă solicitată de negustorul turc Mustafa, purtată între Bethlen și administratorul său, aflăm că acesta și-a construit trei vapoare la Turnu Roșu și tot pe calea Oltului inten-

⁶⁵ Idem, vezi nota 47.

⁶⁶ Lukinich Imre, *A bethleni gróf Bethlen-család története*, Budapest (f.a.), p. 506—509.

⁶⁷ Vezi nota 47.

ționa să transporte sticla și în Țara Românească. Nu dispunem de informații din care să presupunem dacă sticla comandată de negustorul turc a fost vîndută în Țara Românească, sau a fost transportată mai departe. Printre comenzile lui Mustafa figurau însă diferite piese pe care acesta le comandase pe baza unor desene, modele. În persoana lui Mustafa Aga — credem — avem de-a face cu un negustor specializat pe comerțul cu produse de sticlărie. Poate este vorba de același Mustafa Aga care în 1758, 1759, comanda sticlă de la huta din Nové Hradý, apoi de la sticlăria din Mühlberg, în Boemia⁶⁸.

În anii în care Gabriel Bethlen se ocupa personal de treburile legate de funcționarea hutei — după cum am mai arătat — au avut loc o serie de modificări, modernizări în vederea sporirii capacității de producție. Acest scop se urmărea pe de o parte prin sporirea numărului angajaților, pe de alta prin ridicarea unor clădiri, încăperi noi. Se construiește cuptorul de răcire, avînd altă „formă” decît cea veche, se construiește un nou cuptor de topire. În cursul acestor transformări apar o serie de dificultăți; de exemplu, în pereții cuptorului nou construit, după numai cîteva săptămîni de funcționare, încep să apară crăpături, trebuind să fie dărîmat și reconstruit, iar cînd toate sînt gata, sticlarii străini, adică meșterul care alcătua compoziția masei de sticlă, necunoscînd proprietățile materiilor prime, trebuie să facă o serie de „probe”. Sticlarii angajați la Viena de către Bethlen erau obișnuiți să lucreze sticlă albă, dar din această categorie în depozitele hutei exista deja un stoc apreciabil. În schimb nu dispuneau de produse realizate din sticlă verde, care în anii aceia erau „foarte căutate” — după cum ne informează una din scrisorile administratorului, adresate lui Bethlen.

Modernizările preconizate și îndeplinite de Bethlen în anii 1764—65 dădeau însă roade deja, și mai cu seamă sesizăm aceste schimbări pe produsele hutei, păstrate pînă în zilele noastre, databile în deceniile următoare. După moartea lui Bethlen (1768), informațiile de care dispunem sînt lacunare. Se pare că în anul 1787 toate cele trei sticlării din Țara Făgărașului (Arpașul de Sus, Cîrțișoara, Porumbac) sînt ținute în arendă de către una și aceeași persoană, Johann Baptist Fischer⁶⁹.

Analizînd obiectele păstrate, databile de pe la mijlocul și mai cu seamă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, marea lor majoritate se înscrie în categoria sticlei suflate liber sau în formă. În privința culorii ele sînt albe (uneori cu tentă ușor gălbuie sau albăstruie), translucide, colorate translucide spre roz-gălbui, albastru intens închis și verde. Din deceniul al 8-lea cunoaștem o serie de obiecte realizate din sticlă translucidă fumurie⁷⁰. O categorie aparte o constituie sticla opal.

În privința formelor, cele mai frecvente sînt paharele cu talpă circulară, mare, cu picior scund, corp sferic (alungit sau turtit), cu gît înalt, avînd pereții abrupti, dar cu o deschizătură largă spre buză (fig. 13)⁷¹. Această

⁶⁸ Karel Hettěš, *Influences orientales sur la verre de Bohême du XVIIIe au XIXe siècle*, în *Annales du 3e Congrès des „Journées Internationales du Verre”*, Liège, p. 173—174.

⁶⁹ Vezi nota 47.

⁷⁰ Obiecte realizate din sticlă fumurie adăpostesc: Muzeul Brukenthal, Muzeul de Artă Decorativă.

⁷¹ MuzIstTrans. nr. inv. F. 22.657.

formă apare într-o serie de variațiuni, cu schimbări aproape de la un obiect la altul. Uneori talpa este masivă, compactă, ușor bombată în exterior, alteori concavă, înălțându-se spre picior, sau plată, subțire. Forma nu se realiza exclusiv la Porumbac, ci astfel de produse erau confecționate atît în sticlăria de la Arpaș, cît și la Cîrțișoara. Avînd în vedere că, cronologic, cel mai vechi obiect cunoscut de noi provine de la Porumbac, credem că nu greșim denumind această formă cană-pahar (?) de tip Porumbac. Dealtfel, varietăți ale formei realizau și hutele din sud-estul Transilvaniei (de exemplu Valea Zălanului, Bicsad).

Un alt tip de pahar aparte ca dimensiuni este cel de formă tronconică (fig. 14), ajungînd de la o înălțime de 10 cm pînă la 18 cm (aproximativ 10 cm diametrul tălpii și 14 cm diametrul gurii; cu variante fără talpă)⁷². Astfel de pahare întîlnim executate atît din sticlă albă translucidă, cît și fumurie. Ca funcționalitate, ele serveau ca pahare de logodnă, de breaslă, de vecinătate etc., databile (pe baza anului gravat sau pictat pe ele) între 1750—1795⁷³. Forme răspîndite erau și paharele cu talpă plată din centrul căreia se înalță paharul rotunjit în partea inferioară, lărgit spre buza evazată. Forma prezintă o serie de varietăți, ca dimensiuni alternînd de la 12—13 cm, pînă la o înălțime de 19 cm. Printre pahare întîlnim și forme cu talpă circulară, ușor bombată, picior scund și pahar cilindric. Cunoaștem exemplare care ajung la o înălțime de 22 cm (aproximativ 10—11 cm diametrul tălpii și al gurii). Mai puțin frecvente sînt cupele (fig. 15)⁷⁴.

Flacoanele cu buză patrulateră, dreptunghiulară sau hexagonală ni s-au păstrat în număr relativ mare. În general muchiile laturilor sînt ușor rotunjite, umerii mai accentuați, gîtul scund, îngust, uneori e prevăzut cu montură din cositor, alteori este închis cu dop de sticlă (fig. 16, 17)⁷⁵.

Cănille cunoscute de noi, atribuite hutei din Porumbac, sînt de mai multe feluri: cu inel circular neted la bază, corp sferic (ușor turtit), gît înalt cu pereți abrupti (fig. 18)⁷⁶, prevăzute la bază cu inel circular multilobat, corp bitronconic, gît înalt, deschizîndu-se destul de puternic spre buză (fig. 19), sau avînd același diametru la buză ca și la bază⁷⁷. Printre obiectele păstrate cunoaștem sfeșnice, ampolne, vase avînd formă de potir (fig. 20—21)⁷⁸.

În privința decorării suprafețelor întîlnim aceleași procedee ca și pe vasele observate, dateate în secolul al XVII-lea. În cazul obiectelor suflate în formă, sînt, de obicei, „motive optice” (fig. 19), caneluri verticale, orizontale, oblice, întretăindu-se, vase cu corpul lobat imitînd vasele de argint lucrate cu loburi verticale, în relief, sau cu motive florale, vegetale, împrumutate din repertoriul ornamental al ceramicii populare. Decorarea suprafețelor sticlei translucide în general cu fire de sticlă albastră este de asemenea

⁷² Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 14.247; Muzeul Brukenthal, nr. inv. M. 5.524.

⁷³ Cel mai vechi obiect cunoscut de autor avînd această formă, un pahar de logodnă, poartă anul 1750, pictat, iar ultimul care cronologic se încadrează în această perioadă, anul 1795.

⁷⁴ Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 14.491.

⁷⁵ Idem, nr. inv. 14.229, 20.687.

⁷⁶ Idem, nr. inv. 14.252.

⁷⁷ MuzIstTrans, nr. inv. 22.658.

⁷⁸ Fig. 20: colecția particulară Carol Szócs (Făgăraș); fig. 21: Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 14.210.

caracteristică și în a doua jumătate a secolului. Mai cu seamă pe paharele de „tip Porumbac” se folosește această manieră de decorare. Deosebirea constă în faptul că firele colorate sînt dispuse numai pe gîtul paharului. Paharele tronconice din sticlă translucidă poartă deseori, ca singure ornamente, șnur din sticlă roșie sau albastră pe muchia buzei.

Atît în colecțiile particulare, cît și în cele publice, s-au păstrat cîteva exemplare de sfeșnice, avînd forme identice, realizate din combinarea sticlei albe translucide cu sticla colorată albastră. Ele sînt prevăzute cu corpuri în formă de inimă, realizate prin modelare liberă cu diferite instrumente. Pe lîngă cel al modelării, efectul lor se accentuează prin introducerea firelor de sticlă de culoare roșie în interiorul acestor corpuri (fig. 20). În cazul sticlei pictate motivele ornamentale nu mai prezintă varietatea elementelor decorative vegetale, florale pe care le întîlnim pe obiectele executate în secolul al XVII-lea. Colorația este mono-, bi- sau multicoloră. Printre flacoane se distinge un grup pictat, cu reprezentări figurale, vegetale și zoomorfe. Unele au ca reprezentare centrală o figură de bărbat cu un pahar în mînă (fig. 16), altele o figură feminină ținînd o floare (fig. 22), sau o pereche (bărbat și femeie). S-au păstrat și flacoane pictate reprezentînd doi porumbei pe o inimă (fig. 23—24). Asemenea reprezentări ne sînt cunoscute și pe paharele de logodnă. Flacoanele amintite, deși costumația figurilor reprezentate diferă, au unele elemente comune: motivele liniare ondulate executate în general în culoare albă, maniera de dispunere, de executare a ghirlandelor care înconjoară umerii rotunjiți ai flacoanelor, nuanța culorilor folosite etc. Aceste flacoane serveau pentru păstrarea unor lichide (flacoane pentru rachi). Există păreri care susțin că ele au fost confecționate anume pentru a se păstra în ele „elixirul dragostei”. Asemenea flacoane se păstrează în număr relativ mare în colecțiile Muzeului de Artă Decorativă din Budapesta, considerate de certă proveniență transilvăneană. Colecția de istorie a farmaciei care funcționează în cadrul Muzeului de istorie al Transilvaniei adăpostește de asemenea trei flacoane asemănătoare⁷⁹. Maniera de executare a unor elemente ornamentale pictate, dispunerea lor, precum și culorile folosite, ne fac să presupunem că ele sînt produse transilvănene.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, începînd din anul 1761 și databile pînă la sfîrșitul secolului, cunoaștem o serie de pahare, cupe, căni, purtînd elemente decorative șlefuite, gravate: pahare de breaslă, obiecte de uz casnic, cele care serveau unor necesități de cult etc. Tematica reprezentărilor șlefuite este foarte variată, începînd cu reprezentările emblemelor unor bresle, însoțite de elemente heraldice, pînă la reprezentări cu teme alegorice. Dar nu sînt rare nici acele obiecte pe care motivul șlefuit constă din forme geometrice și vegetale stilizate, sau din simple ghirlande de frunze, linii ondulate etc.

Dintre obiectele purtînd ca decor elemente șlefuite, gravate, se distinge paharul purtînd blazonul familiei Bethlen (din Beclean), avînd deasupra gravate literele G. B. Blazonul, precum și inițialele ne fac să presupunem că obiectul a fost executat pentru Gabriel Bethlen. După cum am arătat, din materialul documentar știm că între anii 1759—1768 Gabriel Bethlen a fost co-, apoi proprietarul hutei din Porumbac. Presupunem că obiectul a fost

⁷⁹ Nr. inv. I F 1321, I F 1322, I F 1319.

realizat înainte de 1768. În cazul acestui obiect ne aflăm în situația în care, cu ajutorul datelor păstrate în arhiva familiei Bethlen, putem avea certitudinea că obiectul a fost realizat la sticlăria din Porumbac și tot aceste informații documentare ne ajută la încadrarea cronologică a obiectului⁸⁰.

O categorie aparte o constituie obiectele realizate din sticlă opal. Obiectele cunoscute, în privința formelor, nu se deosebesc de cele întâlnite printre realizările sticlăriei din Porumbac. Marea majoritate a acestor obiecte se înscrie în categoria cănilor, avînd corpul sferic, alungit sau ușor turtit în partea superioară, cu gîtul înalt drept, cu toarta plată, canelată pe suprafața exterioară, baza prevăzută, în general, cu inel circular multilobat (fig. 26). Varietăți ale formei prezintă cănilor cu corpul aproape bitronconic, cu gîtul care se lărgeste treptat spre buză, mai ușor, sau mai accentuat. Singurele forme aparte pe care le cunoaștem le reprezintă un flacon cu corpul cilindric, aplatizat la bază, cu gît îngust, înalt, cu buza lată, îndoită spre exterior, precum și o cană cu corpul sferic (gîtul îngust, lărgit spre buză, cu toarta subțire, arcuită. Dimensiunile cănilor variază de la 12 cm înălțime, pînă la 24 cm.

Tehnologia sticlei de opal era cunoscută de meșterii sticlari venețieni deja în secolul al XV-lea. După o descriere apărută la începutul secolului al XVII-lea⁸¹, sticla opal se realiza cu ajutorul cenușei obținute din corn de cerb, prin ardere. Cenușa se introducea în masa de sticlă fluidă, fierbinte și se amesteca cu aceasta. Din procesele chimice petrecute în cursul acestei operațiuni rezulta opalul, avînd o culoare ușor rubinie. În cazul cînd, în sticla fluidă, pe lîngă cenușa de cerb se amesteca și o anumită cantitate de oxid de cositor, se obținea sticla opacă, albă ca laptele (*lattimo*, *laticino*), „sticla de lapte“.

Sticla opal realizată în Transilvania, în documentele din secolul al XVIII-lea apare sub denumirea de „csontüveg“ în limba maghiară (sticlă de os). Din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea dispunem de însemnări⁸² care ne fac să presupunem că printre realizările hutei din Porumbac se înscrie și fabricarea sticlei opal. În secolul al XVIII-lea aproape toate hutele din Transilvania cunoșteau tehnologia fabricării (Săldăbagiu, Porumbac, Buteasa, Arpaș, Cîrțișoara, precum și hutele familiei Károlyi de pe domeniul din Ardud). În schimb obiectele din sticlă de lapte devin ceva mai frecvente numai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Sticla de lapte se fabrica — presupunem — la Porumbac deja în prima jumătate a secolului, iar săpăturile efectuate la locul de funcționare a hutei din Valea Zălanului, fragmentele rezultate din aceste săpături ne călăuzesc spre formularea părerii că tehnologia se aplica și aici. Aceasta constituie însă o constatare de moment, din cauza unor probe materiale, precum și datorită documentației insuficiente.

După cum am mai arătat, particularitatea obiectelor realizate din sticlă opal nu constă în formele lor, ele sînt cele obișnuite ale cănilor executate la Porumbac. În schimb la decorarea suprafețelor putem surprinde anumite

⁸⁰ Muzeul de Artă Decorativă, nr. inv. 75.701.

⁸¹ Antonio Neri, *L'Arte vetraria*, Firenze, 1612.

⁸² Cf. B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 174 (Inventarul castelului din Sînpetru de Cîmpie, 1679).

procedee specifice. Obiectele realizate din sticlă opal poartă ca ornamente fire de sticlă, de culoare roșie, sau roșie spre maro, rar albastră, care, spre deosebire de exemplele prezentate anterior, după operațiunea de fixare (lipire) pe suprafața vasului, erau presate în masa moale, pînă cînd aceasta devenea netedă. Dar după această operațiune suflarea era reluată, capacitatea, dimensiunile vasului crescînd, se lărgeau și firele introduse în stratul de opal. Repertoriul ornamental realizat astfel constă din motive liniare: paralele, frînte (dar fără nici o regularitate), linii ondulate dispuse paralel, dar în direcție inversă, linii în spirală, sau într-o asemenea manieră, încît, privind obiectul, ni se crează impresia de parcă corpul cîinii ar fi lobat. Firul colorat pornește uneori de pe baza obiectului, alteori de pe corpul acestuia, formîndu-se prin presare la locul de pornire o pată circulară (fig. 26). Cunoaștem cazuri cînd presarea s-a realizat perfect, suprafața vasului devenind netedă, alteori firul colorat rămînea ușor în relief, palpabil. Cunoaștem obiecte păstrate în colecții particulare în cazul cărora firul colorat albastru a fost lipit pe suprafața corpului vasului din opal, fără ca să fie presat în stratul de opal⁸³.

Sticlă opal cu asemenea ornamentație pare-se că a fost realizată deja în secolul al XVII-lea. În inventarul castelului din Sînpetru de Cîmpie (jud. Mureș), datat din anul 1679, printre însemnările păstrate despre inventarul unei încăperi, s-a păstrat o mențiune referitoare la două flacoane, întocmitorul inventarului menționînd că unul dintre acestea este „curat (neted?), iar celălalt cu dungi”⁸⁴. Flaconul cu dungi — poate va fi fost un vas opal prevăzut cu fire de sticle colorate, presate, sau aplicate pe corpul vasului.

Obiectele realizate din opal, purtînd ornamentele descrise mai sus, în secolul al XVIII-lea, provin în parte din sticlăria de la Porumbac, dar asemenea obiecte au fost făurite de către toate hutele unde documentele ne menționează fabricarea opalului (sub denumirea de sticlă de os). Separarea acestora pe hute de sticlă, stabilirea particularităților din mulțimea obiectelor păstrate, în cadrul cărora aproape că nu se găsesc două ornamente identice, ridică în momentul de față o serie de probleme.

Printre obiectele păstrate la Muzeul de istorie al Transilvaniei, atenția ne-a fost atrasă de un flacon avînd baza octogonală, realizată din sticlă albă (cu ușoară tentă gălbuie), suflată în formă, cu pereții groși, înalt de numai 11 cm (diametrul buzei 4,5 cm). Suprafața flaconului este presărată cu motive ovoidale (concave), adîncite (fig. 25)⁸⁵. Obiectul, ca formă și din punct de vedere ornamental, nu este o realizare deosebită. Pe latura din față poartă însă un medalion care prezintă unele particularități de realizare în „tehnica Mildner” aplicată în secolul al XVIII-lea. Peretele laturii din față a flaconului poartă o adîncitură de formă circulară avînd un diametru de 2,3 cm, închis cu o placă de sticlă, avînd grosimea suprafeței adîncite. Pe dosul acestui disc pe circumferință se întinde o bandă circulară realizată din folie de aur, în mijlocul medalionului conturat tot în folie de aur o inimă, din care și alături de care se înalță niște flăcări; reprezentarea este

⁸³ Herbert Hoffmann, *Glasbütten im südöstlichen Siebenbürgen...*, (vezi nota 4). Printre ilustrațiile care însoțesc studiul, autorul publică o cană denotînd acest procedeu.

⁸⁴ Vezi nota 82.

⁸⁵ MuzIstTrans. nr. inv. F. 7088.

timbrată de o coroană. Baza spațiului scobit, sau reversul plăcii au fost tratate cu lac de culoare roșie. Obiectul provine din colecția Muzeului Ardelean de odinioară, dar nu cunoaștem detalii privind proveniența sa. Sticlărul austriac Joseph Mildner (? — 1808) începe să aplice această tehnică după 1764. Avînd în vedere prezența acelor sticlari străini pe care Gabriel Bethlen îi angajează și care sosesc la Porumbac în anul 1762, și presupunînd — pe baza contractului încheiat — o ședere mai îndelungată a acestora în Transilvania, credem că obiectul în cauză a fost realizat la Porumbac. În general trebuie să ținem seama de prezența unor sticlari străini la Porumbac și după 1768, în ultimele două-trei decenii ale secolului al XVIII-lea, și, oricum, cei care au adus tehnica în Transilvania — indiferent dacă obiectul în cauză a fost realizat la Porumbac sau în altă sticlărie, eventual de un meșter local — vor fi fost acești meșteri străini.

În încheiere dorim să subliniem că articolul de față nu însumează rezultatele unor cercetări încheiate. Evidența obiectelor păstrate în colecțiile din țară (publice, sau particulare), precum și a celor păstrate dincolo de granițele țării, dar de certă proveniență transilvăneană, constituie primul pas pe drumul care duce la evaluarea reală a tradițiilor acestui meșteșug. În această direcție se înscrie și articolul nostru. Dacă în cercetarea problemelor legate de nașterea, funcționarea etc. a manufacturilor de sticlărie avem rezultate, în privința evaluării a ceea ce reprezenta producția acestora din punct de vedere artistic cercetările se îndreaptă spre un teren aproape neexplorat. Săpăturile arheologice necesare la locul de funcționare a hutelor, urmărirea și evidența mărturiilor ieșite la suprafață cu ocazia acestor săpături (sistematice și de salvare etc.), pînă și a cioburilor de sticlă în aparență ne semnificative, cercetarea izvoarelor scrise, cu siguranță pot oferi în orice moment puncte de reper care să modifice criteriile care au stat la baza selecției noastre în articolul de față.

MAGDALENA BUNTA

ASPECTE ALE VÎNZĂRII FORȚEI DE MUNCĂ DE CĂTRE IOBAGII TRANSILVĂNENI LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XIX-LEA OGLINDITE DE CONSCRIPTIA CZIRÁKYANĂ

(II)¹

Actele conscripției czirákyene, efectuată de autoritățile habsburgice în 1819—1820, relevă diverse aspecte ale vînzării forței de muncă de către țaranii dependenți din Transilvania la începutul veacului al XIX-lea. Aceste aspecte se reflectă într-o formă interesantă, specifică perioadei de destrămare a feudalismului, nu numai în agricultură și viticultură, ci și în transporturi, în manufacturi și în exploatarea miniere.

Transportul mărfurilor se efectua, în condițiile de atunci, cu precădere, pe „drumurile țării“, cum se numeau aici șoselele pietruite, întreținute destul de neglijent de stat cu ajutorul corvezilor impuse țăranilor. Din relatările unor contemporani reiese că șoselele pietruite aveau o orientare în general inadecvată, trecînd „peste dealuri înalte și printr-o serie de sate cu case rele și locuitori puțini“. Ele ofereau totuși o relativă funcționalitate economică de-a lungul unui an calendaristic în comparație cu drumurile nepietruite, care pe vreme de ploaie deveneau impracticabile. De aceea, negustorii preferau șoselele pietruite, chiar dacă pentru urcarea dealului Feleac de la Turda pînă deasupra Clujului, de exemplu, un car cu mărfuri trebuia tras, de dimineața pînă seara, de 12 perechi de boi².

Carele cu boi și căruțele cu cai constituiau principalele mijloace de transport rutier pentru majoritatea produselor destinate pieții. Transporturile fluviale, efectuate cu ajutorul plutelor și bărcilor, jucau un rol secundar și se utilizau numai pentru cîteva categorii de mărfuri. Pe măsură ce va spori ponderea producției agricole, meșugărești și miniere, care se va transforma în marfă pentru piață, mijloacele de transport deținute de marii producători și de negustori se vor dovedi insuficiente. Iată de ce aceștia vor apela la carele cu boi și la căruțele cu cai ale iobagilor.

Unul din cei mai mari producători de mărfuri a devenit, încă din secolul al XVIII-lea, statul sau fiscul. De pe întinsele lui domenii vor lua drumul pieții îndeosebi produse manufacturiere, forestiere și miniere, pentru a fi transformate în bani, de care vistieria habsburgică avea nevoie în permanență. Printre produsele miniere pe care fiscul austriac le-a aruncat în cantități mari pe piață a fost și sarea. Sarea va constitui și acum monopol de stat. Statul deținea doar dreptul de proprietate exclusivă asupra celor mai importante saline transilvănene. Fiscul austriac a avut astfel posibili-

¹ Prima parte a acestui studiu, care tratează aspecte ale vînzării forței de muncă de către țaranii dependenți din Transilvania, a apărut în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 337—355.

² Fragment din volumul anonim: *Reise vor Pressburg durch Mähren beide, Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da Zürich nach Pressburg*, Frankfurt-Leipzig, 1793, în *Arhiva Someșană*, 1929, nr. 11, p. 38—41; Kőváry László, *Erdélyország statisztikája*, vol. I, Cluj, 1847, p. 258.

tatea să impună pe piață prețuri foarte ridicate cu caracter de monopol, asupra acestui produs indispensabil pentru alimentația oamenilor și animalelor. Veniturile considerabile pe care vistieria habsburgică le obținea de pe urma comercializării sării explică de ce producția ei s-a menținut la o cotă înaltă și chiar a sporit la salinile de la Ocna Sibiului, Ocna Mureșului, Ocna Dejului, Cojocna și Praid, situate în Marele Principat al Transilvaniei, precum și la cele de la Șugatag din Maramureș. Numai salina de la Turda își va reduce activitatea, deoarece, din cauza unei prăbușiri, a devenit în parte nerentabilă.

Pentru a putea ajunge pe întreaga piață a Transilvaniei și chiar pe cea a Partiumului, Banatului și a Ungariei estice, sarea trebuia transportată de la saline pînă la depozitele de stat, de unde era vîndută negustorilor și îndreptată înspre orașe, tîrguri și sate. Actele conscripției czirákyene consemnează atari depozite sau „poieți” de sare — cum le spuneau iobagii români — la Partoș (de lîngă Alba Iulia) și Vinț (comitatul Alba de Jos), la Șoimuș (comitatul Hunedoara), la Hălmagiu (comitatul Zarand), la Huedin și Cluj (comitatul Cluj), la Aleșd (comitatul Bihor), la Șimleu Silvaniei (comitatul Crasna), la Tîrgu-Mureș (scaunul Mureș) și la Baia Mare (comitatul Satu Mare) etc. La Partoș se depozita sarea extrasă la Ocna Mureșului. Din relatările reprezentanților iobagilor, care locuiau în vecinătatea Ocnei Mureșului, reiese că pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea fuseseră solicitați să transporte sare pînă la Partoș și astfel avuseseră posibilitatea de a face rost de bani. Dar, ca urmare a eforturilor de sporire a rentabilității produselor fiscale, impulsionate de politica economică a lui Iosif al II-lea, administrația salinelor de la Ocna Mureșului a renunțat aproape complet la angajarea iobagilor și și-a procurat mijloace proprii de transport. Acestea au constat pe de o parte din „care împărătești”, iar pe de altă parte din bărci mari și din plute, care au ieftinit considerabil transportul sării, deoarece au permis efectuarea lui pe Mureș. Cu ajutorul bărcilor și plutelor, sarea putea fi dusă chiar pînă în Ungaria, îndeosebi toamna și primăvara, cînd debitul apei Mureșului era crescut. Referindu-se la aceste transformări, cu prilejul conscripției czirákyene, iobagii dintr-o serie de sate din comitatul Alba de Jos s-au plîns că ele le-au redus posibilitățile de cîștiguri bănești. Astfel vor proceda, de pildă, cei din Turdaș, Loamnăș, Păuca și Uioara de Sus. Sătenii din Uioara de Sus precizează că anterior, „pînă nu s-au făcut carele împărătești, pînă atunci am putut face bani cu cărașia sării de la Ocna”³. La rîndul lor, cei din Turdaș au relevat că „din vectura sării, bani a căpăta nu putiem, fiindcă acuma să scoboară cu luntrii”⁴. Totuși, pentru cărașia sării în zona mai greu accesibilă a Munților Apuseni continuau să fie angajați iobagii moți cu carele lor. În acest sens cei din Bucium spun: „Ducem sare de la Uioara pe sama la doi distractori de sare la Abrud... pe plată”⁵. Chiar

³ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică, a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. III (lucrări în manuscris), fila 97.

⁴ Arhivele de Stat ale Republicii Populare Ungare, Budapesta, Arhiva Guberniului Transilvaniei, Gubernium Transylvanicum (în politicis), F. 52, conscripția czirákyană în satul Turdaș (în continuare, prescurtat: Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană).

⁵ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. I, București, 1921, p. 37.

și în regiuni mai ușor accesibile, „carele împărătești” nu le-au putut înlocui complet pe cele iobăgești. Așa reiese din următoarea declarație a țăranilor dependenți din Inuri: „Fiind Partoșu aproape, cu căratu sării, dacă avem răgaz, putem serzui bani”⁶.

Dacă la Ocna Mureș fiscul a ajuns să se bazeze într-o mare măsură pe mijloace de transport proprii, în schimb pentru ducerea sării de la celelalte saline a fost nevoit să recurgă tot la angajarea carelor iobăgești în schimbul unor retribuții bănești. De exemplu, pentru transportul sării de la Cojocna pînă la depozitele de la Cluj și Huedin, și uneori pînă la cel din Aleșd, erau antrenați iobagii dintr-o serie de sate din comitatul Cluj, printre care cei din: Aghireș, Bica, Ticu, Nădășelu, Suceag, Berindu, Deușu, Feiurdeni, Corușu, Șardu, Măcișu, Vechea (fosta Buda), Buteni, Dretea, Ardeova, Ciuleni, Finciu, Călățele, Călata, Mărgău, Mănăstur, Mihăiești, Popești și Aruncuta. Lor li se adăugau și cîteva comune din comitatul Dăbîca, după cum rezultă din cele declarate în 1820 de țăranii din Sînteu. Cei din Mărgău afirmă următoarele în fața conscriptorilor: „Cămara ghie sare ieste la Hoghin, die la noi de tri cias dieparte; drumu mai mult îi făcut; mergînd, încă putem duce sare mai dinadins pînă-n Cluj”⁷. Mai expliciti și mai compleți au fost în răspunsurile lor iobagii din Șardu: „Bani putiem căpăta cu dusu sării din Cojocna pînă-n Hoioghin; de vrem a căpăta mai bine, putem duce la Aleșd mai tot pe drum făcut”⁸. Din cele relatate de locuitorii comunei Aruncuta reiese că ei aveau puțința să transporte sare pe plată atît la Huedin, cît și la Alba Iulia. Relatarea lor este formulată astfel: „Sîntem tocmai vecini cu Cojocna, unde se taie sare, și de acolo putem căra pentru bani măcar la Hoghin, măcar la Bălgrad, tot pe drum bun, heledzit cu piatră”⁹.

Pe scară tot atît de largă erau antrenați în căraușia sării de la Ocna Dejului pînă la Șimleu Silvaniei țăranii dependenți din comitatele Crasna, Dăbîca și Solnocul Interior. Iobagii din Dragu (comitatul Dăbîca), Nireș, Bobîlna, Ileana Mare, Vad, Ciumeni, Ceaca, Oșoi, Băbdiu, Jichișu de Jos, Băița, Mintiul Gherlei (comitatul Solnocul Interior), Plopiș, Sîg, Stîrciu (comitatul Crasna)¹⁰ au mărturisit, cu ocazia aceleiași conscripții *czirákyene*, că pentru a-și procura banii necesari gospodăriilor lor și plătirii impozitelor, erau nevoiți să accepte a duce sarea cu carele la depozitul de la Șimleu, deși drumul era lung și prost întreținut. Cei din Ceaca au motivat că acceptau să efectueze căraușii de sare în contul birului sau al dărilor către stat¹¹, iar cei din Oșoi pentru a cîștiga bani¹². Locuitorii din Sîg se exprimă lapidar: „Bani putem face și din căratu sării împărătești de la Ocna Dejului la Cămara crăiască de la Șimleu”¹³.

⁶ *Idem*, p. 119.

⁷ Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția *czirákyană* în satul Mărgău.

⁸ *Idem*, satul Șardu.

⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, fila 137.

¹⁰ În continuare cuvîntul comitat va fi redat între paranteze prescurtat cu litera c., districtul cu d., iar scaunul cu sc.

¹¹ Arhivele Statului din Dej, fondul Solnocul Interior. Tabela de impunere pe anul 1820, inventar nr. 1258 decembrie 1819, anexa I, satul Ceaca.

¹² *Idem*, Tabela de impunere pe anul 1820, inv. nr. 1041 din dec. 1819, anexa I, satul Oșoi.

¹³ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, filele 185—186.

Spre deosebire de țăranii dependenți din Oșoi și Ceaca, cei din Ileanda Mare au subliniat că obișnuiau să ducă sare de la „Ocna împărătească” a Dejului nu numai la Șimleu Silvaniei, ci și la Baia Mare¹⁴. Atât la Șimleu Silvaniei, cât și la Baia Mare au mai specificat că duceau „pentru plată” sare de la Ocna Dejului și sătenii din Lemniu, care făcea parte din districtul Chioar¹⁵. În schimb iobagii din alte localități ale districtului Chioar au reliefat că preferau să transporte sarea de la Ocna Dejului numai la Baia Mare. Astfel procedau cei din Mireșu Mare, Mesteacăn, Răstoci, Berința, Ciocmani, Finteșu Mare, Văleni, Cărpiniș și din alte sate. Semnificativă poate fi considerată în această privință următoarea relatare a celor din Finteșu Mare: „Sare împărătească de la Ocna Dejului la Baia Mare purtăm pe bani”¹⁶. Locuitorii din Cărpiniș spun în plus că nu numai de la Ocna Dejului la Baia Mare, ci „și de la Șugatag la Uliate (Tisza Ujlak) ducem [sare] pentru plată”¹⁷.

La transportul sării extrase în salinele de la Praid erau angrenați atât țărani liberi, cât și iobagi din satele scaunului Mureș. Iobagii din Chibed au evidențiat în modul următor contribuția acestor saline la întregirea veniturilor lor bănești: „Pentru a câștiga bani cărăm îndeosebi sare de la Praid la Tîrgu-Mureș, din care frumos folos avem”¹⁸. Referiri similare la rolul cărăușiei sării de la Praid în completarea bugetelor lor familiare au făcut și locuitorii din Adrianu Mic, Sînzieni, Sărățeni, Bereni, Măgherani, Vărgata, Șiclod și din alte sate ale scaunului Mureș.

În sfîrșit, la transportul sării de la Ocna Sibiului înspre comitatele Hunedoara și Zarand participau iobagi din aceste unități administrativ-teritoriale, dar și din scaunele filiale Săliște și Tălmăciu. Sarea provenită în parte de la Ocna Sibiului și în parte de la Ocna Mureș avea ca principal depozit în comitatul Hunedoara localitatea Șoimuș, iar în comitatul Zarand—Hălmașiu. Locuitorii din Șoimuș afirmă în acest sens: „Poieți de sare fiind aici, putem căpăta bani cu cărătura sării totdeauna”¹⁹. La rîndul lor, cei din Brad (c. Zarand) arată că „sătenii care au vite pot face cărăușie de sare de la Șoimuș la Hălmașiu”²⁰.

Vecinătatea salinelor și a depozitelor de sare reprezenta deci o incontestabilă importanță economică pentru gospodăriile țărănești. Reprezentanții iobagilor din unele localități au reliefat că transportul sării reprezenta unica sursă importantă, care-i ajuta să facă rost de bani. De aceea, atunci cînd cărăușia sării înceta dintr-un motiv sau altul, se resimțea în bugetul sărăcăcios al gospodăriilor țărănești. Acest lucru se poate deduce din plîngerile formulate cu prilejul conscripției czirákyene de către iobagii din Galtiu (c. Alba de Jos) și din Luna Arieșului (c. Turda). Cei din prima localitate s-au referit la sistarea solicitării lor de a cărăuși sare de la Ocna Mureș, iar ceilalți la

¹⁴ *Idem*, fila 139.

¹⁵ *Idem*, filele 119—120.

¹⁶ *Idem*, vol. I, p. 232.

¹⁷ *Idem*, p. 228.

¹⁸ Arhivele Statului din Tîrgu-Mureș, fondul conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 323.

¹⁹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică, a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. II (lucrare în manuscris), fila 300.

²⁰ *Idem*, fila 275.

închiderea salinelor de la Turda. Totodată ei au dat glas speranței că se va relua cărăușia sării și au recunoscut că ea le-ar aduce mari foloase²¹.

Declarațiile reprezentanților țăranilor demonstrează că nu numai închiderea unor saline sau procurarea de către fisc a unor mijloace proprii de transport i-a privat pe mulți dintre ei de o sursă importantă de venituri bănești. La aducerea lor în imposibilitatea de a mai face cărăușii de sare a contribuit într-o măsură însemnată foametea teribilă care a bîntuit în Transilvania între 1814—1817, datorită unor calamități naturale. Foametea prelungindu-se ani la rînd, majoritatea gospodăriilor țărești au fost obligate fie să-și vîndă animalele, inclusiv cele de tracțiune, pentru a cumpăra cartofi și cereale aduse din Moldova și Țara Românească, fie să le sacrifice pentru alimentație. Conscripția czirákyană consemnează sate care și în 1820 erau lipsite complet sau aproape total de boi de jug și de cai de ham. Pierderea animalelor de tracțiune a adus gospodăriile iobăgești în imposibilitatea de a mai face cărăușii. Într-o atare situație se aflau la 1820 sătenii din Chirileu, Șăulia, Bord și Bobohalma (c. Tîrnava), Maia și Batin (c. Solnocul Interior), Cornești (c. Cluj) și din alte localități. Piedeca prilejuită de pierderea animalelor de tracțiune este redată deosebit de sugestiv de țăranii din Maia: „Înainte de aceasta, cînd încă nu ne-au pierit vitele din cauza foametei, făceam cărăușie cu sare de la Ocna Dejului la Șimleu, dar acum avînd vite puține nu facem”²². Tot atît de edificatoare este și relatarea celor din Bobohalma: „Mai naintre nie mîna la dusu sării și căpătam cu aciasta bani; da fiind ognele diepartie acum nu prea mergem; n-avem nici modru, că boii ni s-au pustiit”²³.

Spre deosebire de iobagii care și-au pierdut animalele de tracțiune, cei ce și le-au salvat în timpul foametei, și locuiau în apropierea ocnelor de sare, și-au păstrat șanse de a putea face rost de bani, chiar și în cazul cînd nu mai erau solicitați la cărăușii. Într-adevăr, salinele ofereau posibilități de plată pentru diferite munci de suprafață și anume: la aprovizionarea acestora cu lemnele necesare susținerii galeriilor; la cositul întinselor fînațe ce aparțineau fîscului etc. Despre posibilitățile de a cîștiga bani prin atari servicii aduse salinelor de la Ocna Mureș vorbesc în 1820 țăranii dependenți din Uioara de Sus, Nădlag, Oarda de Jos, Găbud și Gheja. Mai expliciti au fost cînd s-au referit la acest gen de activități sătenii din Uioara de Sus. Ei au arătat că deși nu mai efectuau cărăușii de sare în urma introducerii „carelor împărătești”, totuși erau angajați să aprovizioneze salinele cu „stînjini de lemne” și cu „pămînt galben”. Erau folosiți de asemenea „și la alte feluri de lucruri, care este la Cămară totdeauna vreme și tot cu bani gata plătesc”²⁴.

Aria de răspîndire a cărăușiei de sare în schimbul unei retribuții acoperirea, prin urmare, teritorii întinse, datorită situării salinelor în diferite regiuni ale Transilvaniei. Fără să fie vorba de o angajare cu caracter permanent, transportul sării reprezenta una din sursele cele mai importante de cîș-

²¹ *Idem*, filele 40 și 235.

²² Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Interior, Tabela de impunere pe 1820, inv. nr. 989 din dec. 1819, anexa I, satul Maia.

²³ Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în satul Bobohalma.

²⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, fila 97.

tiguri bănești pentru mii de gospodării țărănești din zeci de sate, aflate în aproape toate comitatele, scaunele și districtele transilvănene.

Căraușia sării nu era ușoară. Ea impunea în general drumuri lungi de la saline pînă la depozitele de sare, care nu erau peste tot pietruite și bine întreținute. Oamenii și animalele lor lipseau zile la rînd de acasă. Împreună suportau privațiuni și depuneau eforturi deosebite, mai ales cînd trebuiau urcate dealuri înalte, cum era cel al Feleacului sau Piatra Craiului înspre Oradea. De aceea, nu de puține ori, oamenii și animalele se întorceau acasă cu sănătatea zdruncinată. Carele și căruțele aveau și ele de suferit de pe urma poverilor și drumurilor proaste. Cu toate acestea, țăranii acceptau căraușile de sare, întrucît în condițiile de atunci banii se procurau greu. Banii erau indispensabili în primul rînd pentru plățirea impozitelor, dar și pentru satisfacerea unor necesități vitale bunului mers al gospodăriilor țărănești. Îndeosebi înlocuirea principalelor unelte agricole, cînd se uzau, ca și a animalelor de tracțiune atunci cînd piereau din cauza unei epizootii ori se vindeau pentru a se face față foametei, cereau mari eforturi financiare. Gospodăriile țărănești le făceau față cu greu și numai într-un interval mai îndelungat de timp. Apare deci explicabil regretul mărturisit de iobagi cu ocazia conscripției czirákylene, că nu mai puteau face căraușii de sare dintr-un motiv sau altul. La fel apare explicabilă și angajarea țăranilor din localitățile aflate în vecinătatea salinelor la diferite munci necesare desfășurării normale a procesului de producție. De regulă, sătenii care deserveau într-un fel ori altul salinele primeau sau își procurau gratuit sare. Ei realizau în felul acesta importante economii bănești, deoarece — după cum s-a mai specificat — sarea era foarte scumpă în condițiile monopolizării ei de către fisc. Fiscul era interesat să scoată de la consumatori atît cheltuielile de extracție și de transport, cît și cîștiguri substanțiale.

Necesitățile bănești obligau iobagii să se angajeze și la transportul pietrelor pentru construcții sau a celor de moară, acolo unde acest lucru era posibil. La 1820 au declarat conscriptorilor că efectuau un astfel de transport reprezentanții țăranilor dependenți din Ighiu, Stremț, Sohodol, Gîrbova de Sus și Aiudu de Sus (c. Alba de Jos), Araci și Galați (c. Alba de Sus), Nireș și Jichișu de Jos (c. Solnocul Interior), Măgura (c. Hunedoara), Curteni (sc. Mureș) și din alte sate. Cei din Măgura, de exemplu, precizează: „În vecini, la Petreni, vestite băi de piatră sînt, unde cu mîinile și cu boii putem căpăta bani”²⁵. Mai interesantă este următoarea relatare a iobagilor din Sohodol, întrucît relevă venitul obținut de pe urma transportului pietrei de construcție: „cînd este lipsă pe înnoitul epulaturilor de la Cîmpeni, stînjini de piatră cărăm la epulaturile Cămarii, pentru care pentru tot stînjinul plătește Cămara 2 zloti”²⁶.

Din păcate informația dată de iobagii din Sohodol nu indică în cît timp se căra un stîjin de piatră la Cîmpeni. În raport cu consumul de timp și de efort pe care-l pretindea, suma plătită era minimă. Într-adevăr, cu 2 florini se puteau cumpăra aproximativ două oi sau 2—3 mierțe de grîu. Plata derizorie se explică prin aceea că locuitorii din Sohodol erau iobagi ai Cămarii sau fiscului austriac, ei fiind nevoiți s-o accepte, întrucît li se impunea

²⁵ *Idem*, fila 266.

²⁶ *Idem*, vol. I, p. 155 (1 zlot = 1 florin renan sau 60 creițari).

prin contract colectiv. Pe piața muncii libere retribuția pentru un stînjin de piatră era în tot cazul ceva mai consistentă, dacă se ia în considerare că o zi de lucru în agricultură se remunera în scaunele săsești cu 1 florin²⁷.

Aceeași nevoie de bani îi obliga pe țărani să se angajeze și la transporturi ocazionale: de cereale și fructe la târgurile mai apropiate pentru consătenii care nu dispuneau de animale de tracțiune; de diferite mărfuri pentru negustori de la un oraș la altul; de vite, care veneau din Moldova și Țara Românească și se îndreptau spre piețele de desfacere din centrul Europei; de lemne și produse lemnoase destinate fie orașelor, fie întreprinderilor miniere, metalurgice și manufacturiere.

Căraușile ocazionale de cereale, fructe și alte produse ale gospodăriilor țărănești sînt menționate în actele conscripției czirákylene în mod frecvent. Printre satele unde iobagii au mărturisit conscriptorilor că cei cu vite obișnuiau să ducă produse ale celor lipsiți de ele la piață pe plată, pot fi menționate: Căpîlna de Sus, Păucea, Vidrasău, Lepindea și Șmig (c. Țîrnava), Cornățel (c. Alba de Sus), Tohanu Nou și Zărnești (d. Brașov), Herseni (d. Făgăraș), Surda (sc. Mureș), Arpașteu (c. Solnocul Interior), Feleac (c. Cluj), Țicud (c. Turda), Brad (c. Zarand) etc. Deosebit de explicită este următoarea declarație a celor din Vidrasău: „Gazdele acei care au jitele trăgătoare, duc bucatele și fînuri acestor care n-au marhe trăgătoare și cu aceasta agonisesc și capătă bani”²⁸. Spre deosebire de sătenii din Vidrasău, cei din Arpașteu relevă că vecinii din Cireșoaia „se tocmesc cu noi de le ducem poamele pe plată, unde vreau a le duce”²⁹. Locuitorii din satele districtului Brașov au subliniat, în 1820, că una din ocupațiile lor de bază era căraușia. În această privință cei din Zărnești au precizat: „cei mai mulți dintre noi ne hrănim cu căraușia”³⁰.

Firește, în cazul celor din Zărnești nu căraușile ocazionale făcute consătenilor lor fără animale de tracțiune, ci acelea cu caracter permanent sau semipermanent, la care îi solicitau negustorii brașoveni, le asigurau câștigurile bănești pentru procurarea celor necesare traiului. În afara iobagilor din districtul Brașov au mai declarat că obișnuiau să efectueze căraușii pentru negustori, și cei din: Stremț, Țelna (c. Alba de Jos), Deda (c. Turda), Teliu și Stejereni (c. Alba de Sus), Băița și Mintiu Gherlei (c. Solnocul Interior), Valea Lungă, Alma între Vii, Dîrlos, Lunca și Făget (c. Țîrnava) etc. De pildă, cei din Băița, menționînd că mulți dintre ei făceau căraușii de sare de la Ocna Dejului la Șimleu Silvaniei, au continuat: „Dară mai mare dobînd au proștii (în sensul de țărani n.n.) care țin boi din purtarea armenilor dintr-un tîrg într-altul tîrg de țară cu negoțul lor”³¹. La rîndul lor, cei din localitatea Alma între Vii, după ce au scos în evidență că aveau posibilitatea de a lucra cu palmele la Mediaș și Dumbrăveni, au adăugat: „putem încă

²⁷ L. Botezan, *Aspecte ale vînzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea oglindite de conscripția czirákyană (I)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 346.

²⁸ Arh. Stat. R.P.U., Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în satul Vidrasău.

²⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, fila 228.

³⁰ *Idem*, vol. III, fila 114.

³¹ Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Interior, Tabela de impunere pe 1820, inv. nr. 189 din dec. 1819, anexa I, satul Băița.

cîştiga bani și aici în loc, că fiind aici șezători 24 olari, lemnele lor pentru bani le tăiem, le cărăm, și vasele vînzătoare le ducem la tîrguri”³².

În comitatul Solnocul Interior jelierii și iobagii sărăciți din cîteva sate au ajuns să fie preferați de negustorii de vite pentru a le însoți cirezile cumpărate din Moldova și Țara Românească, peste teritoriul Transilvaniei, pînă în Ungaria. Transportul vitelor pe drumurile transilvănene se făcea, bineînțeles, pe picioarele acestora. Fiindcă cei ce erau angajați să le însoțească mînau animalele cu bîta, ei erau porecliți „botari” sau „botași”. Din declarațiile reprezentanților iobagilor făcute cu ocazia conscripției czirákylene rezultă că atari „botari” sau „botași” dădeau localitățile: Oșoi, Maia, Cremenea, Băbdiu, Bobîlna și Arpașteu. Relatarea celor din Oșoi sună astfel: „lîngă ciupoarele cele care vin din Țara Românească ne alcăzuim botași și [le] petrecem pînă în Țara Ungurească pe bani”³³. Și cei din Bobîlna însoțeau pînă în Ungaria cirezile de vite cumpărate din Țara Românească. Față de cei din Oșoi, ei precizează în plus: „noi care sîntem mai săracuți lîngă ciupoarele acestea ne băgăm botari, uneori pînă la marginea hotarului [Transilvaniei]; de alte ori și la Țara Ungurească o petrecem ciupoarele și pentru osteneală elegendöleg [îndestulător] ne plătesc”³⁴.

Spre deosebire de „botarii” din Oșoi și Bobîlna, cei din Maia țin să sublinieze: „cîștigăm bani și din aceea, că atunci cînd cirezile de vite vin din Moldova [și] trec peste hotarul nostru, unii oameni mai săraci le însoțesc pînă în Țara Ungurească, și pentru oboseala lor stăpînii acelora îi plătesc cum se cuvine”³⁵. Tot vite din Moldova însoțeau pînă în Ungaria și „botașii” din Cremenea³⁶. Cei din Băbdiu nu se referă la proveniența animalelor, dar menționează că le duc „pînă la Pesta și Vác” pentru bani³⁷.

Vînzarea forței de muncă de către țărani dependenti în domeniul transportului vitelor, mărfurilor negustorilor și chiar al pietrei de construcție era totuși limitată în raport cu utilizarea ei la cărăușia sării. Sub aspectul amplitudinii și al ariei de răspîndire, vînzarea forței de muncă din domeniul transportului sării nu se poate compara decît cu aceea pe care o oferea exploatarea pădurilor și valorificarea pe piață a materialului lemnos, brut ori prelucrat. Pădurile continuau să acopere suprafețe întinse la începutul veacului al XIX-lea și se găseau într-o proporție mai mare sau mai redusă în aproape toate unitățile administrativ-teritoriale ale Transilvaniei³⁸. Sporirea posibilităților de valorificare a lemnului brut ori prelucrat pe piața internă și pe cea externă a determinat o creștere a cererii mîinii de lucru la exploatarea pădurilor. Într-adevăr, pentru tăierea copacilor în pădure și transformarea lor în bușteni, pentru coborîrea acestora de pe coastele munților și de pe culmile dealurilor înalte, pentru transportarea buștenilor, fie pe apă, cu plutele, fie pe uscat cu carele, pînă la joagăre sau fierăstraie, pentru ducerea

³² Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în satul Alma între VII.

³³ Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Interior, Tabela de impunere pe 1820, inv. nr. 1041 din dec. 1819, anexa I, satul Oșoi.

³⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, filele 149—150.

³⁵ Arh. Stat. Dej, fond Solnoc Interior. Tabela de impunere pe 1820, inv. nr. 989 din dec. 1819, anexa I, satul Maia.

³⁶ Idem, inv. nr. 923 din dec. 1819, anexa I, satul Cremenea.

³⁷ Idem, inv. nr. 782 din dec. 1819, anexa I, satul Băbdiu.

³⁸ L. Botezan, *Posesiuni obștești ale iobagilor din Transilvania în perioada 1785—1820 (I)*, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 143—151.

lemnelor prelucrate ori în formă brută pînă la piață, trebuiau antrenate importante forțe de tracțiune animală și brațe de muncă umană. În consecință, pentru țărani se largesc modalitățile de a-și vinde forța de muncă în schimbul unei retribuții bănești. Cu prilejul conscripției czirákyene au relevat că obișnuiau să lucreze pe bani la tăiatul copacilor din pădure țăranii dependenți din: Fintescu Mare (d. Chioar), Ungureni (c. Solnocul Interior), Muntele Rece, Mărișel, Buteni, Berindu, Stoboru, Ciuleni, Finciu, Dîmb, Mărgău, Călata și Călățele (c. Cluj), Toplița, Deda, Stînceni (c. Turda), Teliu (c. Alba de Sus); la fel dintr-o serie de sate din comitatele Hunedoara, Zarand și Alba de Jos, precum și din scaunele secuiești și din cele săsești. Cei din Teliu subliniază că „oamenii săraci primesc plată multă pentru tăiatul lemnului”³⁹. Ceva mai expliciti au fost iobagii din Mărișelu; „Fiindcă talienii fac stînjini domnesc lîngă Someș, nu departe de noi, cine are nevoie să-și facă bani la stînjini aceia, are calea a-și face”⁴⁰.

Țăranii dependenți mai săraci din astfel de sate, situate în general în zone muntoase, se angajau pe plată și la transportul lemnului, îndeosebi cu ajutorul plutelor. Cei din Buteni, de exemplu, înșirînd mijloacele de a face rost de bani, declară conscriptorilor: „unii dintre noi umblă pe valea Săcuieșilor și cu plută”⁴¹. Într-un mod asemănător s-au exprimat și sătenii din Călata, Călățele, Mărgău și din alte sate aflate în jurul Huedinului. Dealtfel, tot secolul al XVIII-lea și prima jumătate a veacului al XIX-lea, lucrul la pădure și transportul lemnului pe văile Săcuieșilor, Drăganului și Crișurilor pînă la Oradea au constituit importante surse de venituri bănești pentru locuitorii din această regiune⁴².

Relatările iobagilor din Livezeni ilustrează că și țăranii de pe cursul superior al Jiului continuau să fie antrenați în primele două decenii ale veacului al XIX-lea la tăiatul lemnului din pădure și la transportul lor cu plutele⁴³.

Actele conscripției czirákyene reflectă o antrenare pe o arie mult mai întinsă la plutărit a iobagilor din satele situate de o parte și de alta a Mureșului Superior pînă înspre Luduș. În afară de cei din zona muntoasă, care se întinde de la Toplița pînă la Deda, au declarat că aveau puțină să se angajeze la plutărit, pe plată, locuitorii din Săcalu de Pădure, Idecu de Sus, Idecu de Jos, Brîncovenești, Glodeni, Cuieșd, Dumbrăvioara, Sîntioana de Mureș, Lunca, Dămieni, Corbești, Curteni, Drojdie, Dumitrești, Valea, Isla, Vadu, Vidrasău, Chirileu, Sînpaul, Ogra, Cipău, Iernut, Oarba de Mureș, Lechința de Mureș etc. Declarația celor din Dumitrești are următoarea formulare: „La Tîrgu-Mureș și la Reghin curge Mureșul, unde oamenii se pot angaja pe plute și au posibilitatea să facă rost de bani în fiecare zi pentru diferite munci prestate”⁴⁴. La fel de expliciti au fost și cei din Lunca: „Fiind

³⁹ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 255.

⁴⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, filele 159—160.

⁴¹ Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în satul Buteni.

⁴² Șt. Imreh, *Unele aspecte ale procesului acumulării primitive a capitalului în comitatul Cluj (1796—1848)*, în *Studii*, 1962, nr. 1, p. 143—148.

⁴³ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, fila 260.

⁴⁴ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 335.

apa Mureşului aproape de noi, lângă plutie batăr cinie se poate băga pe lângă plata bună⁴⁵. Afirmatiile de acest gen trebuie înţelese în sensul că ţăranii mai înstăriţi din zona muntoasă, liberi ori dependenţi, s-au antrenat în comerţul cu plute. Aceştia îi tocmeau pe consătenii lor mai săraci pentru a-i ajuta să ducă plutele pe Mureş în jos. De regulă, plutele nu coborau goale, ci erau pline cu scînduri, leţe, şindrile, draniţe, grinzi şi căpriori pentru construcţii, lioci de car, grindee de plug etc. În afara celor tocmiţi pentru transportul plutei, stăpînii acestora trebuiau să angajeze lucrători, atît pentru a le scoate din apă, cît şi pentru a le duce la tîrg, acolo unde voiau să le comercializeze împreună cu încărcăturile lor⁴⁶.

Unde nu era posibil transportul lemnului pe apă, el se făcea pe uscat cu ajutorul carelor şi căruţelor trase de boi şi respectiv de cai. În comitatul Crasna, iobagii din Stîrciu precizează în 1820: „De la Hodin aici în Sălaj şi mai afară în Ţara Ungurească, scîndurile de brad ducem pentru bani“. Aproape la fel s-au exprimat şi cei din Sîg⁴⁷.

Ţăranii dependenţi, aflaţi în apropierea unor păduri care aparţineau orăşenilor, erau solicitaţi, mai ales în pragul iernii, să transporte lemnele acestora în schimbul unei retribuţii, atunci cînd nu li se putea impune să le efectueze în contul robotelor. Astfel stăteau lucrurile cu cei din satele aflate înspre Gilău şi Huedin, care aprovizionau Clujul cu lemne de foc şi de construcţii, ori cu iobagii din localităţile situate între Alba şi Aiud pe de o parte şi Munţii Apuseni pe de altă parte. Locuitorii din Majina dau în această privinţă următoarea explicaţie la 1820: „Din pădurea cînstitului Colegiu, la Aiud putem duce stînjini la dieci pe bani“⁴⁸. Cei din Şugag arată de asemenea că pot „serzui“ bani „cu căratul stînjinilor“, pe care îi „duc la Bălgrad“⁴⁹. Iobagii moţi indică suma pe care o primeau pentru transportul unui stînjin pe seama gospodăriilor individuale ale funcţionarilor domeniului fiscal Zlatna, care locuiau în Cîmpeni: 20 creîţari monedă-hîrtie⁵⁰.

Se poate afirma, aşadar, că exploatarea lemnului din ținuturile împădurite şi transportarea lui pentru a fi valorificat pe piaţă îi stimula pe ţărani să-şi vîndă forţa de muncă pentru a face rost de bani. Exemplele de mai sus se referă însă numai la angajări temporare în serviciul unor particulari, fie ei proprietari de moşii, fie orăşeni, fie chiar ţărani antrenaţi în comerţul cu materialul lemnos prelucrat într-o formă primară. Proprietarilor particulari li se adăugau întreprinderile de stat forestiere şi miniere. O întreprindere forestieră fiscală se găsea, de pildă, la Topliţa (c. Turda). Cu prilejul conscripţiei czirákyene, reprezentanţii iobagilor din această localitate scot în evidenţă că îndeosebi la „firezul împărătesc“, aflat în hotarul comunei, „în tot timpul putem căpăta bani“⁵¹. Cei din Finteşu Mare (d. Chioar) ţin să facă următoarea precizare, cu aceeaşi ocazie: „primăvara, vara, toamna şi iarna ne ducem la fernerie, unde pentru tăiatul şi slobozitul lemnului pe

⁴⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, fondul comitatului Turda, conscripţii urbariale, pachet 332/n.

⁴⁶ L. Botezan, *Aspecte ale antrenării gospodăriilor ţărăneşti din Transilvania în economia de mărfuri între 1785—1820*, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 160—161.

⁴⁷ Şt. Meteş, *op. cit.*, vol. III, filele 185—193.

⁴⁸ *Idem*, fila 65.

⁴⁹ *Idem*, vol. I, p. 165.

⁵⁰ *Idem*, p. 155.

⁵¹ *Idem*, vol. II, fila 264.

apă, bani dobîndim⁵². Spusele celor din Finteșu Mare sînt confirmate tot atît de clar de sătenii din Săsciori (c. Alba de Jos): „Prin satul nostru curge apă Sebeșului, prin care stînjinii împărătești se slobod în jos; pentru acest lucru plătesc la oamenii cu bani gata și dintru aceasta cîștigăm bani pe traiul nostru⁵³”.

Întreprinderile miniere fiscale, care au oferit iobagilor posibilități de a-și vinde forța de muncă săptămîni și chiar luni la rînd, au fost acelea de pe domeniul Zlatnei. Domeniul Zlatnei cuprindea mai multe localități din comitatele Alba de Jos, Hunedoara și Zarand. Fiind considerat proprietate a Coroanei habsburgice, autoritățile austriece au impulsionat pe teritoriul lui dezvoltarea întreprinderilor miniere și siderurgice spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor. Întrucît statul austriac și-a arogat aici și dreptul de proprietar feudal, funcționarii domeniali au impus propriilor iobagi contracte colective pentru a asigura întreprinderilor forța de lucru necesară mai ales muncilor de la suprafață. Contractele colective impuse satelor domeniului prevedeau plățirea zilelor de lucru consumate în serviciul exploatărilor miniere și al topitoriilor, deoarece cele două zile de robotă săptămînală, introduse prin reglementarea urbarială provizorie din 1775, erau rîscumpărate de iobagi cu taxe bănești. Prin contracte s-a realizat de fapt o împletire a muncii libere salariate proprii capitalismului cu cea forțată specifică feudalismului. Contractele au permis funcționarilor domeniului să-i plătească pe iobagi cu o retribuție mai redusă decît aceea de pe piața muncii libere. Chiar și prin acordul intervenit la sfîrșitul anului 1785 între autoritățile administrative ale domeniului Zlatnei și reprezentanții satelor iobăgite, prețul unei zile de lucru cu brațele a fost fixat la 12 creițari, iar al celei cu vitele la 51 creițari. Cu un an înainte, pe piața muncii libere, o zi de lucru cu brațele fusese plătită cu 20 creițari, iar cea cu animalele de tracțiune cu 60 creițari sau 1 florin renan. Dar, în deceniile care vor urma, pe măsură ce se va atenua teama de o nouă răscoală a moșilor, funcționarii domeniali vor reveni la vechile practici de a plăti salarii minime, mai mici chiar decît cele prevăzute în contractul din 1785, reînnoit în 1789⁵⁴.

Plîngerile iobagilor moși din satele domeniului Zlatna, prilejuite de efectuarea conscripției *czirákyene*, relevă: diferitele aspecte ale muncii pe care ei erau obligați să le presteze, potrivit contractelor; povara și durata lucrului efectuat; salariile de mizerie cu care erau retribuiți pentru munca depusă; diminuarea retribuției pînă la 1820 în raport cu cea plătită în anii imediat următori răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan etc. Din cele relatate de iobagii moși din Albac, Bistra, Vidra de Sus, Cîmpeni și Sohodol se desprinde că dacă o văduvă trebuia să taie în pădure un stînjîn, bărbații, în funcție de potențialul lor economic, erau datori să facă pînă la 10 și chiar 12 stînjini. Tăiatul se efectua vara. Întrucît fiecare copac se impunea să fie curățat de crengi și coajă pentru a fi transformat în buștean și a aluneca pe jilip, realizarea unui stînjîn consuma două și uneori, cînd terenul era accidentat, chiar trei zile. Dacă stînjînul era scurt, pentru efectuarea lui se

⁵² *Idem*, vol. I, p. 32.

⁵³ *Idem*, p. 148.

⁵⁴ Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 130—168.

achita între 18—25 creițari. Pentru un stînjîn lung plata varia între 30—68 creițari monedă-hîrtie, ceea ce echivala cu 10—24 creițari de argint. Cei din Albac au precizat însă că înainte de 1800 pentru un stînjîn scurt primeau 40 creițari, iar pentru unul lung 80 creițari în monedă-hîrtie.

După ce stînjinii erau tăiați în pădure, urma construirea jilipurilor pe pantele sau versanții munților pînă în apropierea rîurilor. Acestea trebuiau terminate înainte de venirea iernii și consumau de asemenea mult timp, după cum reiese din cele spuse de iobagii din Vidra de Sus. Tot ei precizează că la construirea jilipului primeau cîte 6 creițari pe zi.

Coborîtul buștenilor tăiați pe jilipuri nu se putea îndeplini decît iarna, de obicei noaptea, cînd gerul era mai mare, deoarece numai astfel alunecau ușor. Altfel era obligatorie intervenția oamenilor în condiții de mare pericol, mulți schilodindu-se pentru toată viața. În tot cazul, coborîtul stînjînilor pe jilipuri pretinde iarăși zile la rînd de muncă încordată. Munca depusă la coborîtul unui stînjîn se plătea între 7—15 creițari monedă-hîrtie.

Cea de a treia operațiune consta, pe de o parte, din tîrîrea buștenilor de la poalele munților situați în hotarele comunelor Bistra și Vidra de Sus pînă la Valea Mare, iar pe de altă parte în închegarea lor în plute, care erau coborîte pe acest rîu și apoi pe Arieș, pînă la stăvilarul de la Baia de Arieș. Coborîtul plutelor pe Valea Mare și Arieș nu era posibil decît primăvara cînd se topeau zăpezile și debitul apei ajungea suficient de mare pentru a permite plutăritul. Plutăritul necesita una pînă la două săptămîni, fiind deosebit de dificil și de periculos. În contul lui iobagii primeau între 10—30 creițari monedă-hîrtie sau între 4—8 creițari de argint.

Ultima operațiune echivala cu scoaterea buștenilor îngrămădiți în fața stăvilarului de la Baia de Arieș și stivuirea lor pentru a se usca înainte de a fi duși la mine și la furnale. Pentru scoaterea unui stînjîn de bușteni de brad, din apa rece ca ghiața și depozitarea lui pe uscat plata varia între 7—10 creițari, și între 12—20 creițari monedă-hîrtie atunci cînd era de fag. Bineînțeles, și cea de a patra operațiune dura una pînă la două săptămîni, uneori chiar mai mult, după cum reiese din spusele moșilor din Cîmpeni. Cei din Bucium se plîng, la 1820, că deși aveau statut de mineri, erau trimiși totuși cîte 100—200 pentru a da ajutor iobagilor din celelalte localități la stăvilarul de la Baia de Arieș.

Cantitățile de lemne pe care moșii erau obligați să le taie din păduri și să le coboare mai întîi pe jilipuri și apoi pe plute pînă la Baia de Arieș ajungeau la cifre impresionante pe localități. Pe anul 1820, locuitorilor din cele două Certeșuri, care formau împreună comuna Cîmpeni, li s-au impus 1276 stînjini; celor din Bistra 840; iar celor din Albac 1127 stînjini. Pentru acești 1127 stînjini, moșii din Albac au declarat că urmau să primească ceva mai mult de 1500 florini monedă-hîrtie, după ce îi predau stivuiți la Baia de Arieș⁵⁵.

La astfel de cantități de lemne s-a ajuns datorită construirii uzinei de la Zlatna și a unor noi furnale la Baia de Arieș și la Hondol. Acestea au făcut ca cererea de material lemnos să crească într-o măsură apreciabilă pînă la 1820, în comparație cu necesitățile din 1789, cînd s-a reînnoit contractul din 1785. Reprezentanții iobagilor moși din Cîmpeni redau cu următoarele cuvinte

⁵⁵ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 19—45 și 155—186; vol. II, fila 266.

cauzele creșterii necesităților de material lemnos: „cînd s-a făcut contractul prin biraiile satului [cu] cinstit[ul] tist al domeniului nu s-a hotărît numărul stînjinelor, și biraiile după lipsa știută de atunci au legat satul; dară după aceea, scornindu-se cohurile și în Zlagna și în Offenbaia (Baia de Arieș n.n.), precum și la Hondol, suma stînjinelor s-a sporit și lipsa stînjinelor de lemne tot s-a înmulțit”⁵⁶.

Tot iobagii din Cîmpeni au reliefat că li s-a îngreuiat slujba și prin introducerea obligației de a confecționa șindrile și de a le transporta pe cai pînă la Zlatna. Un cal putea duce odată pînă la 300 șindrile și pentru ele se plăteau 24 creițari monedă-hîrtie. În cazul moților din Albac și Vidra de Sus pentru 300 de șindrile se achitau cîte 30 creițari. Celor din Sohodol li se dădeau chiar 36 creițari. Aceștia completează informația cu precizarea că pentru transportul a 300 șindrile cu un cal pierdeau trei zile. Iobagilor din Bucium li s-a impus ca în locul șindrilelor să ducă la Zlatna scînduri. Întrucît transportul acestora solicita și atelaje, pentru fiecare scîndură primeau cîte patru jumătăți de creițari de argint⁵⁷.

La 1820, reprezentanții iobagilor moți din toate satele domeniului fiscal Zlatna s-au plîns pe bună dreptate, că plata primită era derizorie în raport cu povara muncii prestate și cu condițiile deosebit de dificile ale efectuării ei, care le puneau viața și sănătatea în primejdie. Cei din Bucium au scos în evidență că „măcar unde ne mîină în slujbă, nu ni se plătește, precum plătesc alți privatusuri”⁵⁸. Locuitorii din Brăzești, care au trecut de sub stăpînirea grofului Mikó sub cea a domeniului fiscal Zlatna în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se plîng în fața celor ce efectuau conscripția czirá-kyană: „pentru căraușie ne plătesc ughian că foarte puțin; că pentru că ducem 1 stînjîn, care 3 gazde în 2 zile pot aduce din pădure, numai 40 cr., căpătăm în țidule... Slujba pe lîngă ai de demult sporindu-se foarte tare, toate plățile așa-s de puține, de de multe ori nici gura nu ni-o putem hrăni”⁵⁹.

Obligațiile iobagilor moți nu se rezumau doar la aprovizionarea întreprinderilor miniere și siderurgice cu material lemnos. Pe baza acelorasi contracte colective, administrația domeniului Zlatna le-a impus și sarcini privind transportarea minereului de la gura minelor pînă la „furnalele imperiale”. Le-a impus de asemenea și obligația de a aproviziona minele și topitoriile cu fierul necesar, pe care trebuiau să-l aducă de la Hunedoara cu animalele de tracțiune și cu atelajele proprii. Aceste munci erau tot atît de grele ca și cele legate de exploatarea și transportarea lemnului. Aceiași iobagi din Brăzești se plîng la 1820 că poverile cu minereul adus de la „băile hele înpărătești”, de cîte două măji, trebuiau purtate de doi oameni pe mîini, încît mulți dintre ei se „vătămau”⁶⁰.

Dar cu toată povara pe care o prezentau, nici aceste munci nu se plăteau în mod corespunzător la nivelul pieții muncii libere. De pildă, pentru transportul unei măji de minereu de la Baia de Arieș pînă la uzinele de la Zlatna, iobagii din Vidra de Sus au declarat la 1820 că primeau 26,2/3 crei-

⁵⁶ *Idem*, vol. I, p. 44—45.

⁵⁷ *Idem*, p. 37—45 și 155.

⁵⁸ *Idem*, p. 38.

⁵⁹ *Idem*, vol. III, fila 34.

⁶⁰ *Ibidem*.

țari de argint; cei din Albac 40 creițari de argint; cei din Cîmpeni și Sohodol cîte un zlot sau florin monedă-hîrtie. Cei din Bistra primiseră și ei pînă în 1814 cîte 40 creițari de argint. De atunci retribuția li s-a „îndoit“, dar în monedă-hîrtie. Locuitorii din Albac cu cai erau datori să ducă împreună, pe anul 1820, de la Baia de Arieș pînă la Zlatna, 42 măji de minereu, pentru care urmau să primească 48 florini și 36 creițari. Cei din Bucium nu indică suma ce trebuia să li se achite pentru transportul unei măji de minereu, însă subliniază: „din căraușii și din alte slujbe căpătăm puțină plată de la Cămară“. Din cele relatate de reprezentanții moșilor din Vidra de Sus, Sohodol și Cîmpeni reiese că transportul minereului îl efectuau cu caii. Cei din ultimele două sate adaugă în plus că un transport de la Baia de Arieș la Zlatna îl efectuau vara în trei zile și iarna în patru zile⁶¹.

Munca forțată impusă iobagilor domeniului fiscal Zlatna prin contracte colective, chiar dacă nu era precizată, nu putea depăși totuși anumite limite. Nevoilor mereu crescînde de brațe de muncă ale noilor furnale și exploatare miniere nu li se mai poate face față, la începutul veacului al XIX-lea, numai prin contractele impuse propriilor iobagi. De aceea, funcționarii domeniali vor recurge la angajarea temporară sau chiar de-a lungul unui an întreg, a unor iobagi din satele ce se învecinau cu domeniul Zlatnei, care aparțineau unor stăpîni feudali particulari. Actele conscripției czirákyene reliefează că mai ales țăranii dependenți dintr-o serie de sate hunedorene și zărăndene au profitat de împrejurări pentru a-și vinde forța de muncă în schimbul unui salariu. E vorba de fapt de sate aflate în regiuni muntoase și deluroase, fără pămînturi alodiale întinse, ai căror locuitori își răscumpărau robota săptămînală cu taxe bănești sau erau obligați la un număr limitat de zile de slujbă iobăgească. Numai astfel de țăranii dependenți dispuneau de timpul liber necesar angajării la întreprinderile miniere și siderurgice ca salariați permanenți sau sezonieri. La exploatarea miniere aurifere de la Săcărîmb, Hondol și Băița, de exemplu, au declarat la 1820 că munceau, în schimbul unei retribuții bănești, iobagii din Mintia, Șoimușu de Mureș, Chișcădaga, Nevoieș, Săcămaș, Nojag și din alte sate. Astfel, cei din Săcămaș relatează: „Locuri de băi ca Hondol, Săcărîmb și Băița sînt de 9—10 ceasuri depărtare de satul nostru și acolo putem face căraușii“⁶². Cei din Nojag țin să precizeze că ar avea posibilitate să se antreneze în transportul sării, deoarece în comuna învecinată Șoimușu de Mureș se găsea un depozit erarial. Cu toate acestea „cu aia căraușie nu ne-am șucuit, fiindcă destul modru avem de a cîștiga bani în băișagu Săcărîmbului, unde în toată vremea destul lucru putem căpăta pe plata bună, ori cu boii, ori cu palma“.

Spre deosebire de țăranii din satele de mai sus, cei din Silvașu de Jos și Fărcădinu de Jos au arătat că puteau lucra pe bani la „Toplița, Baia crăiască, Franț și Ștaier“. La rîndul lor, iobagii din Măgura obișnuiau să transporte minereu de fier de la „băile Hinidoarei“ pînă la Cugir și Sibîșel. În schimb, sătenii din Vălișoara informează că o modalitate principală de a face rost de bani consta din căraușia minereului aurifer de la „băile Ruda“,

⁶¹ *Idem*, vol. I, p. 19—45 și 155—186; vol. II, fila 269.

⁶² *Idem*, vol. III, filele 283—284; L. Botezan, C. Enea, *Antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de mărfuri la începutul veacului al XIX-lea*, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 152.

aflate în apropierea satului lor, pînă la „șteampurile din Crîșcior, pentru care ne plătesc bine”⁶³

Dealtfel, iobagii din Crîșcior au confirmat în 1820 că în hotarul satului lor existau mine și șteampuri, care permiteau să cîștige „bani bunișori”: celor cu boi la cărașia minereului, iar celor fără animale cu brațele la șteampuri. Cele spuse de sătenii din Crîșcior sînt confirmate de locuitorii din Brad⁶⁴. În hotarul comunei Hărtăgani funcționau de asemenea cîteva exploatări miniere și șteampuri. Deși nu aparțineau fiscului, ci unor particulari, facilitau și ele cîștiguri bănești prin vînzarea forței de muncă⁶⁵. Interesantă din acest punct de vedere apare relatarea celor din Abrudsat: „în vecinătatea noastră sînt șteampuri la Roșia, la Săliște, la Bucium și în alte locuri de băișag, cu noi învecinate, unde pot căpăta colonii [în sensul de iobagi n.n.] pita cea de toate zilele cu lucrul mîinilor”⁶⁶. O întreprindere minieră particulară exista și la Hărtăgel. Din ea se extrăgea minereu de fier și aparținea baronului Nalátzi, la fel ca și manufactura de teracotă de la Batiz. La cărașia minereului de fier de la Hărtăgel au recunoscut în 1820 că se angajau „pe bani”, sătenii din Densuș și Fărcădinu de Jos⁶⁷.

Fără a se putea compara ca amploare cu întreprinderile miniere și siderurgice, manufacturile, fie ele de stat, fie particulare, au determinat totuși un număr mai limitat de țărani dependenți să-și vîndă forța de muncă, acolo unde au apărut. Pe domeniul fiscal din districtul Făgărașului, funcționa încă din veacul al XVII-lea o manufactură de sticlă la Porumbacu de Sus. Iobagii din această localitate arată că la 1820 ea continua să-și desfășoare din plin activitatea. Cei mai săraci dintre ei erau solicitați să contribuie la aprovizionarea manufacturii cu lemne, pe care le tăiau din pădure „pe bani”⁶⁸. Tot la 1820, locuitorii din Eremitu și Dămieni arată că pe domeniul fiscal de la Gurghiu (sc. Mureș) se aflau în plină activitate „o hută de sticlărie, o fabrică de porțelan, și o moară de hîrtie”⁶⁹.

Referitor la contribuția manufacturilor particulare la antrenarea țărănilor în cîmpul muncii salariate pot fi considerate edificatoare relatările celor din Bicsad și Micfalău (c. Alba de Sus). La 1820 ei au mărturisit că lucrau cu toții, inclusiv copiii, la „huta de sticlă” a grofului Mikó. Unii munceau la tăiatul copacilor din pădure; alții la transportul lemnului de la pădure pînă la „huta”; o a treia categorie la preparatul leșiei; o altă parte la pisatul siliciului etc. În schimbul diferitelor operațiuni prin care asigurau producția în flux continuu, obțineau „plată bună”. Cu ajutorul ei își procurau hrana și îmbrăcămintea⁷⁰. Manufacturi de sticlă funcționau și în alte părți ale Tran-

⁶³ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, filele 158, 266—270 și 293—308; L. Botezan, *Contribuția cercului minier Săcărîmb la antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de măruri între 1785—1820*, Certej-Săcărîmb, 1971, p. 3—4.

⁶⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. II, filele 276 și 296.

⁶⁵ *Idem*, fila 314.

⁶⁶ Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în Abrudsat.

⁶⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, fila 242; L. Botezan — C. Enea, *Antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de măruri...*, p. 158.

⁶⁸ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 289.

⁶⁹ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 32 și 331.

⁷⁰ *Idem*, dosar nr. 533; L. Botezan, *Aspecte ale antrenării gospodăriilor țărănești din Transilvania în economia de măruri între 1785—1820*, în *Alia*, XIX, 1976, p. 166.

silvaniei, chiar dacă nu erau de proporțiile celei de la Bicsad și Micfalău. În funcție de mărimea lor, antrenau țărani pe scară mai largă sau mai restrânsă în câmpul muncii salariate.

Un rol destul de important la antrenarea sătenilor în câmpul muncii salariate au jucat și manufacturile de potasă. Conscriptia czirákyană evidențiază că un astfel de rol îndeplineau la 1820 manufacturile de potasă care funcționau în hotarul comunei Ormeniș (c. Alba de Sus), la Aghireș (c. Cluj) și în Sălaj. Locuitorii din prima comună au specificat că unii dintre ei puteau obține oarecare câștiguri bănești din „fierberea potasei”⁷¹. Pe cea de la Aghireș au amintit-o în declarațiile lor reprezentanții iobagilor din Ticu, Ruginoasa, Dîncu, Arghiș și bineînțeles din Aghireș. Din spusele celor din Aghireș rezultă că ea a intrat în funcțiune în preajma anului 1820. Cei din Arghiș îi recunosc importanța, arătând că o deservesc prin diferite munci și astfel „în toată ziua bani capătăm”⁷².

Manufactura de potasă din Sălaj aparținea familiei baronilor Bánffy. Din cele relatate de iobagii din Sîg se desprinde că ea își desfășura activitatea în apropierea satelor lor în „pădurea cea domnească, la care [ii] zic Calin”, cunoscută și sub numele de „Codrii de aramă”. Cei din Plopiș nu prea profitau de pe urma activității ei, deoarece se plîng că ar „putea căpăta bani” la producerea „materiei de cenușă”, dar nu prea au loc, fiindcă „amu alții au cuprins munca toată”. În schimb, cei din Sîg au afirmat că aveau câștiguri din lucrul depus la tăierea copacilor și la arderea lemnului, precum și din comercializarea potasei, dacă o duceau pînă „la Dobrițin”⁷³.

Manufacturi de hîrtie existau pe mai multe proprietăți feudale particulare, dar numărul țăranilor care se puteau angaja să le presteze diferite munci, în schimbul unei retribuții bănești, era limitat. La cea din Bogata de Olt (c. Alba de Sus), de exemplu, lucrau în 1820 doar 10—12 oameni, cărora li se plăteau „pe zi cîte 20 cr.”⁷⁴.

La Hăghig au fost înființate, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, de către negustorul brașovean Costa Demetru Geanli, două boiangerii sau manufacturi de vopsit firele textile, pe moșia nemeșului Blasius Dombi. Dovădindu-se rentabile, pînă la 1820 numărul lor a crescut la șase. Cu ocazia conscripției czirákyene iobagii din acest sat au relatat că în schimbul lucrului pe care-l prestau în atelierele manufacturiere puteau obține pînă la 1 florin pe zi⁷⁵.

În sfîrșit, în comuna Budila, conscripția czirákyană consemnează o mare zălhana, care prepara pastramă destinată, se pare, exportului în Moldova și Țara Românească. Locuitorii comunei i-au informat pe conscriptori că în fiecare toamnă se sacrificau o mulțime de oi și capre. Totodată au rele-

⁷¹ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 238.

⁷² Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în satele Aghireș, Ticu, Dîncu, Ruginoasa și Arghiș.

⁷³ Șt. Meteș, *op. cit.*, filele 176—177 și 185—186.

⁷⁴ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 536.

⁷⁵ Idem, dosar nr. 554; B. Surdu, *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *AIIA*, VII, 1964, p. 172.

vat că primeau „plată bună“ de la negustori, care îi angajau la tăiatul și jupuitul animalelor sacrificate, la „fiertul“ seului, la tăbăcitul pieilor și bineînțeles la fierberea pastramei. În plus vindeau negustorilor lemnele necesare la fierberea cârnii⁷⁶.

Așadar, din actele conscripției czirákyene reiese în mod convingător, că la începutul veacului al XIX-lea țăranii dependenți din Transilvania au fost solicitați să-și vîndă forța de muncă pe scară ceva mai largă, în comparație cu ultimele decenii ale secolului precedent, nu numai în agricultură și viticultură, ci și în transporturi, în manufacturi și mai ales la întreprinderile forestiere, miniere și metalurgice, care vor manifesta evidente tendințe de dezvoltare și progres. În domeniul transporturilor, o antrenare mai cuprinzătoare a forței de muncă iobăgești e atestată documentar la cărăușia sării și a materialului lemnos. Dintre întreprinderile miniere și metalurgice, acelea de pe domeniile fiscale ale Zlatnei și Hunedoarei vor favoriza într-un grad mai înalt atragerea iobagilor și jelerilor în cîmpul muncii salariate. La aceste întreprinderi este mai evident progresul elementelor economiei capitaliste, concretizat atît în tendințele de modernizare a tehnicii, cît și în utilizarea muncii salariate. Dar chiar și în întreprinderile miniere și metalurgice munca salariată, specifică orînduirii capitaliste, se va împleni cu cea forțată caracteristică feudalismului, datorită contractelor colective impuse propriilor iobagi de către autoritățile administrative ale domeniului fiscal. Munca salariată continua să îmbrace un inveliș feudal și în manufacturile particulare și în transporturi, deoarece țăranii care se angajau să lucreze pe plată erau în covîrșitoarea lor majoritate iobagi și jeleri. Dealtfel, pe o perioadă mai îndelungată nu aveau putința să-și vîndă forța de muncă decît jelerii fără pămînt arător, care nu erau forțați să presteze decît cîteva zile de slujbă iobăgească pe an, iar dintre iobagi, cei ce-și răscumărau robotele cu taxe bănești. Ceilalți țărani dependenți, obligați săptămînal la 2—3 zile de robotă, nu aveau posibilitatea să se angajeze pe plată decît temporar, fie că era vorba de transporturi, fie de prestarea unor munci la manufacturi. Dependenta feudală continua, deci, să constituie și în primele două decenii ale veacului al XIX-lea principala frînă în calea antrenării pe scară mai largă a iobagilor și jelerilor în cîmpul muncii salariate. A fost de aceea firesc să se accentueze contradicția dintre necesitățile în creștere de brațe de muncă ale întreprinderilor manufacturiere miniere și metalurgice pe de o parte și frîna pe care o puneau relațiile de producție feudale în calea tendințelor de formare a pieții muncii libere. În același timp au sporit și nemulțumirile țăranilor împotriva dependenței lor de stăpînii feudali, care-i împiedeca să devină oameni liberi pentru a-și vinde forța de muncă în condiții cît mai avantajoase. Aceste nemulțumiri și contradicții, împreună cu altele caracteristice perioadei de tranziție de la feudalism la capitalism, se vor amplifica în deceniile de după 1820 și vor determina declanșarea revoluției burghezo-democratice în primăvara anului 1848.

LIVIU BOTEZAN

⁷⁶ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 537.

WIE DIE CZIRAKYSCHES KONSKRIPTION DEN VERKAUF DER ARBEITSKRAFT DER LEIBEIGENEN TRANSILVANIENS ZU BEGINN DES 19. JHS. WIDERSPIEGELT

(II)

(Zusammenfassung)

Die Akten der Czirákyschen Konskription von 1819—1820 widerspiegeln unter anderem den erreichten Grad zu Beginn des 19. Jhs. der Heranziehung der bezahlten Arbeit der abhängigen Bauern aus Transsilvanien sowohl im Acker- und Weinbau, als auch im Fuhrwesen, in den Manufakturen, Forstbetrieben, Berg- und Hüttenwerken. Auf dem Gebiete des Fuhrwesens bezeugt die Konskription vor allem für die Fiskaldomänen von Zlatna und Hunedoara einen umfangreicheren Verkauf der leibeigenen Arbeitskraft im Salz- und Holztransport und im Berg- und Hüttenwesen sowie in den Forstbetrieben. Aber selbst im Berg- und Hüttenwesen ist die der kapitalistischen Gesellschaftsordnung charakteristische bezahlte Arbeit mit der erzwungenen, dem Feudalismus eigenen, unentgeltlichen Arbeit, gemäß kollektiven Kontrakten, die von der Verwaltung der Fiskaldomänen den eigenen Leibeigenen auferlegt wurden, verflochten. Die bezahlte Arbeit hatte auch im Bereiche der Manufakturen und des Fuhrwesens feudale Züge, denn die Bauern, die sich gegen Bezahlung anstellen ließen, waren in ihrer überwältigenden Mehrheit Leibeigene und Inquillini. Auf eine längere Periode übrigens hatten nur die Sedler und armen Inquillini die jährlich nur zu einigen Tagen Frondienst verpflichtet waren, die Möglichkeit, ihre Arbeitskraft zu verkaufen; ebenso auch die Leibeigenen, die sich von ihnen Verpflichtungen durch Geldtaxen freikaufen.

Die anderen hörigen Bauern, die wöchentlich zu unentgeltlichen Arbeitstagen verpflichtet waren, hatten nicht die Möglichkeit, oder nur zeitweilig gegen Bezahlung anstellen zu lassen. Die feudale Abhängigkeit stellte somit weiterhin, auch zu Beginn des 19. Jahrhunderts das Haupthindernis im Wege einer breiteren Heranziehung der Leibeigenen und Inquillini in den Bereich der bezahlten Arbeit. Dieses Hindernis wurde nur nach dem Sieg der bürgerlich-demokratischen Revolution, im Frühling des Jahres 1848 beseitigt, als die gewesenen und Inquillini unabhängig wurden und ein breites Angebot freier bezahlter Arbeit zustande kam.

DREPTUL LA ORGANIZARE ÎN TRANSILVANIA (1849—1918)*

„O caracteristică esențială a mișcării muncitorești din țara noastră o constituie faptul că, încă din stadiul de început al existenței lui, proletariatul și-a pus problema organizării ca clasă, înțelegând că aceasta este o condiție hotărâtoare pentru desfășurarea cu succes a luptei politice împotriva claselor exploatare, pentru realizarea țelurilor sale revoluționare, pentru eliberarea socială a tuturor celor ce muncesc” (Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea festivă consacrată aniversării a 80 de ani de la crearea partidului politic al clasei muncitoare din România, 30 martie 1973*, Editura politică, București, 1973, p. 10—11).

1. — Una din condițiile sine qua non ale succesului luptei clasei muncitoare în condițiile societății capitaliste o constituie *temeinica ei organizare*. „Neputincios cînd este izolat, muncitorul devine o forță atunci cînd se unește cu tovarășii săi, capătă posibilitatea să lupte împotriva capitalistului și să-i opună rezistență.

Unirea devine o necesitate pentru muncitor, în fața căruia stă deja marele capital¹.

În Transilvania, după înăbușirea revoluției burghezo-democratice de la 1848, cu toate că politica economică a Austriei și mai apoi a Imperiului austro-ungar s-a caracterizat prin ridicarea numai a acelor ramuri ale industriei, care urmau să alimenteze cu materii prime și produse brute industria din Viena, Budapesta și din alte centre din afara Transilvaniei, procesul obiectiv al dezvoltării capitalismului n-a putut fi oprit.

Nașterea și dezvoltarea clasei muncitoare a dus și în Transilvania la luptă împotriva exploatării, împotriva condițiilor inumane de viață și de muncă. Și aici, ca și în România, s-a intuit de timpuriu, ca o condiție obligatorie a succesului luptei, legătura obiectivă dintre lupta clasei muncitoare și organizarea ei profesională și politică. La început au fost înființate asociațiile de ajutor reciproc², și este de subliniat că s-a manifestat de atunci tendința, cu largul sprijin al statului, de a face din aceste asociații organizații patro-

* Cu referire specială la organizarea clasei muncitoare.

¹ *Lenin despre sindicate 1895—1923*, Editura Consiliului General al Sindicatelor, București, 1958, p. 26.

² O astfel de asociație a fost înființată la Brașov, în 1846, de către muncitorii tipografi, iar în 1851 a fost creată o alta la Timișoara, sub denumirea „Casa comună de ajutor de boală și călătorie a tipografilor” (Vezi *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România (1821—1878)*, Editura politică, București, 1971, p. 265—267).

nale, autoritățile interzicînd desfășurarea vreunei activități politice în cadrul lor.

Sfîrșitul deceniului al șaptelea al secolului trecut a marcat crearea, în 1868, a *Asociației generale a muncitorilor din Timișoara*, cea mai încheagată organizație din acea vreme, dar s-a cunoscut organizarea și a altor asociații muncitorești la: Oradea, Oravița, Reșița, Anina, Arad, Sibiu, Cluj, toate dovedind că mișcarea muncitorească din Transilvania făcea pași serioși înainte³.

Cu toate că în 1871, aceste organizații au primit o puternică lovitură din partea guvernului burghezo-moșieresc ungar, care, arestînd o parte din conducătorii de seamă ai mișcării muncitorești, a înscenat procesul de „infidelitate”⁴, iar prin măsurile represive ale aceluiași guvern s-a ajuns la o anumită stagnare a mișcării muncitorești din Transilvania, înființarea de „case muncitorești” și chiar de uniuni profesionale a continuat⁵.

Deși importante nu numai pentru faptul că ele au venit în sprijinul membrilor lor, ci și prin aceea că în cadrul lor au crescut elemente muncitorești, inițiatorii de mai tîrziu ai sindicatelor, asociațiile de ajutor reciproc s-au deosebit de asociațiile profesionale, în primul rînd prin aceea că asociațiile profesionale nu desfășurau o activitate de ajutorare, ci de răspîndire a ideii luptei pentru îmbunătățirea situației clasei muncitoare, iar apoi prin aceea că asociațiile profesionale „rupeau cu ideea »colaborării pașnice cu burghezia«, idee specifică activității asociațiilor de ajutor reciproc. De asemenea, ele au fost asociații independente de burghezie, cu o conducere aleasă din rîndurile muncitorilor”⁶.

Pe linia organizării politice, în anul 1878 s-a făcut un prim pas: s-a deschis la Budapesta primul „Congres socialist” la care au participat și reprezentanți ai muncitorilor din Transilvania și aici și atunci s-a hotărît înființarea „Partidului celor fără drept de vot”, care a fost desființat de autorități la scurtă vreme. I-a urmat evenimentul din 1880, cînd s-a constituit, tot la Budapesta, Partidul General Muncitoresc, la congres participînd și o delegație a muncitorimii din Transilvania⁷.

După aceea, timp de 10 ani a avut loc în mișcarea muncitorească din Ungaria (deci și din Transilvania, în 1867, împotriva voinței și aspirațiilor națiunii române — cea mai numeroasă parte a populației Transilvaniei, acest străvechi teritoriu românesc a fost anexat Ungariei) un proces care a dus în final la formarea Partidului Social-Democrat, în urma Congresului din 7—8 decembrie 1890.

³ Vezi A. Egyed, *Istoricul asociațiilor muncitorești din Transilvania între anii 1868—1872*, în *Studii*, nr. 6/1956, p. 27—50.

⁴ Vezi *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 627—631.

⁵ *Idem*, p. 603, 605, 633—637, 699—700, 703, 705—708 ș.a.; vezi și A. Egyed, *Despre mișcarea muncitorească din Transilvania între anii 1880—1890*, în *Studii*, nr. 4/1957, p. 33—54.

⁶ L. Fodor, *Începuturile mișcării sindicale din Transilvania (1848—1900)*, în *50 de ani de la crearea Comisiei Generale a Sindicatelor din România. 1906—1956*, Editura Consiliului Central al Sindicatelor, București, 1958, p. 113.

⁷ Vezi A. Egyed, *Despre mișcarea muncitorească din Transilvania între anii 1880—1890*, p. 37.

După crearea P.S.D., la al cărui Congres de constituire, la punctul referitor la mișcarea sindicală s-a arătat necesitatea organizării economice a muncitorilor, syndicatele fiind considerate „...școli de educație politică și economică a proletariatului”, s-a trecut și în Transilvania la organizarea, de către muncitori, a syndicatelor. Amintim exemplificativ, că la 10 august 1892 a luat ființă, la Cluj, Asociația profesională a muncitorilor pantofari și cizmari, că în perioada anilor 1891—1892 au mai fost create: syndiculul ȧmplarilor, al pantofarilor, al croitorilor, al perierilor și al dogarilor — la Arad; syndiculul ȧmplarilor și cel al pantofarilor — la Timișoara; syndiculul croitorilor și cel al pantofarilor — la Brașov, proces ce a continuat în anii următori⁸. În 1892 a fost constituit Consiliul syndicatelor, compus din delegații asociațiilor profesionale, având drept sarcină îndrumarea activității syndicale.

În fața amplificării acțiunilor în vederea creării de syndicate, Congresul al III-lea al P.S.D. (1894) a propus următoarele:

„Având în vedere că syndicatele trebuie privite ca cele mai potrivite organizații pentru trezirea interesului muncitorilor indiferenți față de mișcarea politică;

având în vedere că în împrejurările de astăzi, în situația economică și politică actuală și în actuala stare a mișcării de partid, syndicatele constituie baza unei organizații puternice și active;

congresul obligă pe fiecare tovarăș să fie membru al syndicatului din profesia sa, dacă nu-l împiedecă împrejurări obiective;

obligă de asemenea conducerea partidului să sprijine mișcarea sindicală⁹, ca în Statutul de organizare a P.S.D., elaborat în 1895, să se prevadă și formele de organizare a mișcării syndicale.

Venit la cîrma țării în 1895, guvernul Bánffy a inaugurat epoca unor crunte acțiuni de prigoană împotriva mișcării muncitorești. Cu toate acestea, activitatea în vederea organizării în syndicate s-a amplificat și primul Congres al syndicatelor, ținut între 21—22 mai 1899, a însemnat un mare pas înainte pe linia organizării clasei muncitoare. S-a cerut la acest congres „recunoașterea legală a drepturilor muncitorilor de a se organiza apărarea intereselor lor economice, pentru obținerea condițiilor mai bune de trai, prin înțelegeri între ei, prin grevă sau boicot.

Interzicerile care stînjenesc organizarea și sprijinirea mișcărilor de acest fel, fie sub formă de legi, fie prin decrete ministeriale, trebuie suspendate de către guvern, fiind nedrepte și necorespunzătoare spiritului vremii¹⁰.

Primele două decenii ale secolului al XX-lea s-au caracterizat pentru Transilvania prin accelerarea dezvoltării industriale și, paralel, prin creșterea

⁸ Vezi L. Fodor, *Începuturile mișcării syndicale din Transilvania (1848—1900)*, p. 118; vezi și A. Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania 1890—1895*, Editura științifică, București, 1962, p. 142—143; A. Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, în Mișcarea muncitorească din România. 1893—1900*, Editura politică, București, 1965, p. 303—365.

⁹ Apud L. Fodor, *Începuturile mișcării syndicale din Transilvania (1848—1900)*, p. 119—120.

¹⁰ *Idem*, p. 122.

destul de rapidă a proletariatului din marea industrie¹¹. Condițiile de muncă și de viață ale proletariatului de aici nu s-au îmbunătățit. Dimpotrivă. „Timp de muncă nelimitat și salariu infim“, ne informează presa muncitorească, la care s-au adăugat celelalte aspecte negative caracteristice politicii guvernului burghezo-moșieresc maghiar în raporturile sale cu clasa muncitoare: asuprirea națională, șomajul, asigurări sociale nesatisfăcătoare, teroarea autorităților ș.a.

Pînă în preajma anului 1907, mișcarea sindicală din Transilvania s-a caracterizat prin creșterea numărului organizațiilor sindicale¹², printr-o anumită grijă pentru buna lor organizare și prin trecerea la acțiuni în vederea centralizării acestei mișcări, pentru înființarea de sindicate pe țară. Scăderea avîntului activității sindicale, care a avut loc după 1907, a fost vremelnică, pentru că în preajma anului 1910 se cunoaște o amploare apreciabilă a acestei mișcări în orașele mari ale Transilvaniei. În 1910 erau concentrați în 61 de sindicate ce ființau în cele 7 orașe mari ale Transilvaniei cca. 79,50% din muncitorii organizați, ca în 1912, în 64 de sindicate să fie concentrați, tot în aceste orașe, 81,80% din muncitorii organizați. „Muncitorimea celor 7 orașe a constituit principala forță a mișcărilor muncitorești care au avut loc în acești ani, iar învățămintele trase din succesele obținute au redeșteptat și au însuflețit lupta maselor din celelalte centre muncitorești“¹³.

În legătură cu mișcarea muncitorească din Transilvania se impun, la considerațiile de mai sus, unele precizări. În primul rînd, trebuie subliniat faptul că s-au organizat în sindicate puțini muncitori din marea industrie, că muncitorimea din această categorie s-a organizat mai tîrziu. Acest fapt și-a avut cauzele sale, la loc de frunte situîndu-se atitudinea aparatului represiv și măsurile luate de statul burghezo-moșieresc maghiar împotriva organizațiilor profesionale și politice ale clasei muncitoare¹⁴.

¹¹ Vezi L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania (1848—1917)*, Editura Consiliului Central al Sindicatelor, București, 1957, p. 51, unde se arată că: „Numai într-un deceniu — între 1900 și 1910 — numărul proletarilor industriali a crescut de la 133.000 la 200.000. Este semnificativ faptul că numărul muncitorilor din industria mare și mijlocie a sporit în această perioadă cu 40.000, astfel că în 1910, din totalul de aproape 200.000 de muncitori industriali, 98.000 — adică 49,20% — erau concentrați în industria mare și mijlocie.“

Ritmul rapid de dezvoltare a industriei este ilustrat și de sporirea tot mai accentuată a numărului muncitorilor din marile centre miniere și metalurgice din comitatele Hunedoara și Caraș-Severin, precum și de afirmarea unor noi și puternice centre industriale ca Timișoara, Arad, Oradea, Cluj, Brașov etc.“.

¹² Vezi Ion Iacoș, *Intensificarea luptei pentru eliberarea națională a românilor la începutul secolului al XX-lea, în 1918. Unirea Transilvaniei cu România*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura politică, București, 1978, p. 289—301; L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 59, 70—71; L. Vajda, *Despre mișcarea sindicală din Transilvania între anii 1900 și 1917, în 50 de ani de la crearea Comisiei Generale a Sindicatelor din România*, p. 208, 215—216.

¹³ L. Vajda, *Despre mișcarea sindicală din Transilvania între anii 1900 și 1917*, p. 227—228. Orașele la care se referă autorul au fost: Arad, Brașov, Cluj, Tg.-Mureș, Oradea, Satu-Mare și Timișoara.

¹⁴ Așa, de exemplu, minerii din bazinul Văii Jiului n-au avut dreptul de a se organiza în sindicate și în aceste condiții s-a dezvoltat o activitate revoluționară subterană, în foarte diverse forme (vezi N. G. Munteanu, Gh. I. Ioniță, *Un veac de istorie a minerilor de pe Jiu*, Editura politică, București, 1971, p. 7—22; vezi și *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915*, Editura politică, București, 1968, p. 501—504, unde se publică documentul intitulat „Către muncitorii băieși din Ungaria“, din conținutul

În al doilea rînd se impune a fi subliniat faptul că în primele decenii ale secolului nostru s-au ridicat la luptă revoluționară și proletarii agricoli. În 1906 (ianuarie) a fost creată Uniunea muncitorilor agricoli și „statutele acestei uniuni arată că ea a fost creată ca *sindicat* al maselor proletare și semiproletare agricole, pentru a uni în rîndurile sale pe muncitorii agricoli, zileri și sezonieri, pe argați, pe lucrătorii de la terasamente, pe ciobani, vizitii, cărăuși, pe muncitorii industriali necalificați care erau legați încă de economia rurală, cu un cuvînt toate păturile țărănimii sărace”¹⁵.

În fine, trebuie să arătăm că minusurile existente în mișcarea sindicală, inerente începutului și momentului istoric dat, au fost amplificate uneori și datorită influențelor reformiste de care au suferit mulți membri ai conducerii Consiliului sindical¹⁶. Nu e mai puțin adevărat că, mai ales pe plan local, spiritul revoluționar a caracterizat activitatea clasei muncitoare din Transilvania.

2. — Pînă la instaurarea dualismului austro-ungar (1867), în Transilvania dreptul la organizare a fost reglementat de legislația austriacă, pentru că, după înfrîngerea revoluției burghezo-democratice de la 1848, Transilvania a trecut sub dominația neoabsolutismului austriac, chiar dacă de la 1860 s-au resimțit și aici din consecințele „regimului liberal” instaurat în Austria.

Codul civil austriac din 1811, aplicat în această perioadă în Transilvania, a stabilit cadrul general în materie, prevăzînd în art. 26 că: „Drepturile membrilor unei societăți licite, între sîne, se hotărăsc prin contract sau prin scop și prin dispozițiunile speciale ce există privitor la ele. În raport cu alții, societățile se bucură de ordinar de aceleași drepturi ca persoanele particulare. Societățile ilicite ca atari nu au drepturi nici față de membri, nici față cu alții, și sînt incapabile de-a dobîndi drepturi. Sînt ilicite societățile, cari sînt specialmente oprite prin legi publice sau sînt în mod învederat împotriva siguranței, a ordinei publice sau a bunelor moravuri”.

Din conținutul articolului sus-citat ne interesează situația asociațiilor considerate „ilicite”, și aceasta pentru că, în primul rînd, declararea ca ilicite a lor se făcea prin legi speciale (ordinare), ceea ce a însemnat o limitare foarte serioasă a dreptului la asociere și organizare, datorită faptului că pe această cale legiuitorul ordinar a putut oricînd să declare ilicite asociațiile profesionale și organizațiile politice ale clasei muncitoare.

În al doilea rînd, s-a prevăzut că erau ilicite asociațiile a căror activitate era îndreptată „împotriva siguranței, a ordinii publice sau bunelor moravuri” (era vorba de siguranța și ordinea publică a statului burghezo-moșieresc ungar, de „bunele moravuri” ale societății capitaliste). Dar întrebarea care se pune este următoarea: cine era chemat, cine avea căderea (competența) să aprecieze activitatea acestor asociații și să decidă dacă era sau

căruia ne putem face o imagine destul de limpede asupra stadiului organizării acestui important detașament al clasei muncitoare în cel de-al doilea deceniu al secolului nostru. Cităm din acest document următoarele: „Dacă guvernul respinge statutele, dacă autoritățile opresc adunările populare, atunci trebuie făcut organizație fără statute și în adunări secrete trebuie să luminăm pe băieși de aceasta”, adică despre necesitatea organizării, pe care documentul o numește „elementul de viață al băieșilor” (p. 503).

¹⁵ L. Vajda, *Despre mișcarea sindicală din Transilvania între anii 1900 și 1917*, p. 218.

¹⁶ Vezi și L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 76—77.

nu împotriva siguranței statului, a ordinii publice sau a bunelor moravuri? Răspunsul e limpede: organele statului, și de aici abuzul și arbitrarul în privința aprecierii activității asociațiilor muncitorești și în privința măsurilor adoptate față de ele. De fapt, însuși legiuitorul citat a stabilit, prin conținutul articolului de mai sus, temeiul viitoarelor măsuri abuzive și arbitrarie împotriva organizațiilor muncitorești, atunci când a prevăzut că asociațiile declarate ilicite „nu au drepturi nici față de membri, nici față cu alții, și sînt incapabile de-a dobîndi drepturi“.

Pînă la 1867, alături de dispozițiile Codului civil austriac, mai amintim ca măsuri în legătură cu organizarea și activitatea asociațiilor muncitorești:

— măsurile adoptate printr-o serie de ordonanțe în anul 1851, prin care regimul absolutist austriac a instituit pedepse foarte aspre pentru muncitorii care se înțelegeau între ei în vederea luptei pentru obținerea de salarii mai mari și a unor condiții de muncă mai bune¹⁷, măsuri care n-au lichidat însă lupta clasei muncitoare pentru organizare;

— desființarea de către autorități, în perioada 1850—1852, a organizațiilor care aveau „un caracter de luptă pentru interesele muncitorești“¹⁸;

— elaborarea în anul 1854 a *Legii miniere generale*¹⁹, care în art. 210—214 s-a ocupat de înființarea, organizarea și funcționarea a ceea ce au fost numite „lăzi frățești“, prevăzîndu-se în art. 211 că: „Orice angajat al unei mine, funcționar sau miner, este obligat să fie membru al asociației respectivei mine și să plătească cotizația fixată“ (sublin. ns. — D.V.F.).

În legătură cu crearea, ființarea și activitatea acestor asociații, art. 212 a statuat că fiecare asociație va avea *statute proprii* stabilite de proprietarul sau conducătorul minei, în înțelegere cu muncitorii angajați, și aceste statute trebuiau aprobate de judecătoria minieră.

Atît de importante au fost dispozițiile acestei legi pentru exploatatorii din Ungaria, încît ele au rămas în vigoare și după elaborarea în 1884 a *Legii industriei (Legea nr. XVII)*²⁰.

Încă din această perioadă s-a aplicat regula că *statutele asociațiilor profesionale ale clasei muncitoare trebuiau aprobate de diferite organe ale statului*. Cu toate că foarte des aceste statute n-au fost aprobate, fapt ce a mărit pericolul desființării lor abuzive, asemenea asociații s-au organizat și au și funcționat. Așa au stat lucrurile în 1852 cu Asociația muncitorilor măcelari din Oradea, în 1862 cu ale muncitorilor metalurgiști din Reșița sau în 1865 în cazul muncitorilor pantofari din Arad, ale căror statute n-au fost aprobate de către Ministerul de Interne, dar care, pînă la sosirea răspunsului, și-au făcut asociații și au și activat „în ciuda refuzului ministerului“²¹.

¹⁷ Vezi și *IstRom*, vol. IV, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964, p. 430.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Landes Regierungs-Blatt für das Grossfürstenthum Siebenbürgen*, 24 februarie 1855, part. a XV-a, p. 654—709.

²⁰ Vezi *Legea industrială din Ardeal*. Art. de lege XVII din 1884, XVIII din 1887 și XXV din 1900. Ordonanța de punere în aplicare a legii industriale nr. 39.266/1884 a Min.Ind.com. și gr., Ordonanțele nr. 42.943/1891 Min.com., nr. 78.000/1896. XII Min.com., nr. 27.483/1901 Min.Ind. și com. și nr. 72.400/1914 Min.Just., tradusă de dr. Enea Munteanu, Tipografia fondului cărților funciare, Cluj, 1928.

²¹ *IstRom*, vol. IV, p. 431.

Asociațiile muncitorești care au avut șansa de a li se aproba statutele, chiar dacă uneori aprobarea a fost dată cu anumite condiții²², au fost supuse unui foarte riguros control și unei foarte severe supravegheri din partea autorităților statale. Guvernul imperial de la Viena a cerut autorităților locale să supravegheze cu mare atenție pe muncitori și să i se raporteze despre orice fel de acțiune muncitorească.

*

Regimul juridic al organizării clasei muncitoare, modul de creare și funcționare al organizațiilor muncitorești în perioada dualismului austro-ungar, au fost stabilite de autoritățile statului burghezo-moșieresc ungar. Prin măsurile luate, care s-au aplicat din plin în Transilvania, în principal ordonanțe ministeriale, autoritățile ungare au făcut ineficiente dispozițiile unor legi elaborate în cadrul monarhiei dualiste (a fost vorba de Legea din 15 noiembrie 1867 referitoare la dreptul de asociere și de întrunire, care a decretat acest drept ca „drept politic”, și de una din legile considerate fundamentale în acest imperiu, și anume de cea din 21 decembrie 1867, referitoare la drepturile fundamentale ale cetățenilor, prin care, la art. 12, s-a decretat că se asigura cetățenilor regatelor și țărilor reprezentate în Consiliul imperial, libertatea de asociere și întrunire).

În Transilvania, regimul juridic al organizării clasei muncitoare s-a aflat sub incidența dispozițiilor *ordonanțelor* Ministerului de Interne ungar nr. 1394 din 20 aprilie 1873 și nr. 1508 din 2 mai 1875²³, care au pus la baza ființării și activității acestor organizații *statutele proprii*.

Proiectul de statut, întocmit și aprobat de către adunarea generală a celor ce constituiau o asemenea asociație, a trebuit înaintat spre aprobare organelor competente. Așa, de exemplu, Statutele Asociației profesionale de ajutor reciproc a calfelor din Sibiu²⁴ „au fost confirmate prin decret guvernamental, la 28 noiembrie 1867, sub nr. 25.892/1867, în totalitatea lor”; membrii Asociației generale a muncitorilor din Timișoara s-au adresat, la 30 aprilie 1869, Ministerului de Interne ungar, pentru „a li se acorda înalta aprobare în vederea libertății întrunirilor și exercițiul nestingherit al activității asociației pe baza statutelor depuse de mai multă vreme spre înalta aprobare...”²⁵; la finele § 37 al Statutelor Asociației profesionale de ajutor reciproc a muncitorilor din Gheorgheni se specifică că: „Hotărârea adunării generale va fi însă pusă în aplicare numai dacă va fi aprobată de onor. Minister de Interne ungar regal”²⁶, și cu aceasta n-am epuizat lista exemplurilor.

Aceste statute trebuiau înaintate prin intermediul organelor locale (județene sau municipale), care puteau, erau datoare să-și spună părerea, să dea un aviz ce cântărea greu în soluția ce urma a fi adoptată de organul central

²² Vezi și L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 12 și L. Fodor, *Începuturile mișcării sindicale din Transilvania (1848—1900)*.

²³ Vezi C. Negrea, *Dreptul civil al ținuturilor ardelene și ungurene în comparațiune cu dreptul civil român*, vol. 1, fasc. I, Tipografia Bernat, Cluj, 1920, p. 233; V. Onișor, *Tratat de drept administrativ român*, Tipografia dr. S. Bornemisa, Cluj, 1923, p. 341.

²⁴ *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 114—420.

²⁵ *Idem*, p. 460—461.

²⁶ *Idem*, p. 744—753.

al administrației de stat²⁷. Uneori au intervenit și alte organe interesate, mai ales pentru a împiedica obținerea aprobării unor asemenea statute. În 9 ianuarie 1871, administrația minelor din Oravița înainta Ministerului Agriculturii, Industriei și Comerțului de la Budapesta un referat prin care cerea respingerea statutelor Asociației muncitorilor din Reșița²⁸, care era o asociație de lectură, de autoeducare, motivînd că la Reșița o asemenea asociație „nu ar fi altceva decît pierdere de bani și de timp, în cadrul căreia moravurile sănătoase ale poporului muncitor s-ar altera, iar disciplina, atît de necesară procesului de producție, să slăbească tot mai mult.” Înaintîndu-și părerea Ministerului de Interne ungar (care de fapt era o propunere), Ministerul în cauză subscrisa la propunerea administrației minelor din Oravița și aducea și el alte argumente pentru a se obține respingerea statutelor în discuție²⁹.

Organul central al administrației de stat ungare (în principal Ministerul de Interne) aproba sau respingea statutele ce-i erau înaintate. S-au cunoscut și situații cînd aprobarea unor statute a fost supusă unor condiții. Prefectul comitatului Arad, într-un raport din 26 iunie 1893, arăta că statutele sindicatelor pantofarilor, cizmarilor și tîmplarilor au fost aprobate cu condiția ca în locul ajutorării greviștilor să fie prevăzută în ele neajutorarea acestora³⁰, iar formarea sindicatului muncitorilor zugravi, vopsitori de firme, lustruitori și auritori, tot din Arad, „a fost aprobat cu condiția ca el să se ocupe numai de educația culturală a muncitorilor fără a da ajutor greviștilor”³¹.

S-a prevăzut, prin dispozițiile ordonanțelor ministeriale amintite mai sus, că statutele trebuiau să cuprindă clauza că, în cazul în care nu s-ar urmări scopul și procedura stabilită, respectiv atribuțiile, guvernul ungar era în drept să suspende neîntîrziat asociația în cauză, iar dacă, prin activitatea desfășurată în continuare, respectiva asociație ar fi periclitat interesele statului sau interesele membrilor ei, în urma unei anchete ordonate de autoritatea competentă, se putea (în funcție de rezultatele anchetei) dizolva respectiva asociație. Nu au fost puține cazurile cînd aceste prevederi au fost invocate pentru a se lovi în organizațiile clasei muncitoare, învinuite cel mai adesea că prin activitatea lor „periclitau” interesele statului. „Cronica săptămînală a muncitorilor” („Munkás-Heti-Krónika”) relatează, la 17 octombrie 1875, că autoritățile ungare, în speță guvernul de la Budapesta, intenționau să desființeze Asociația de ajutor reciproc a muncitorilor din Sibiu, datorită influenței deosebite pe care aceasta o avea în oraș, subliniindu-se că această intenție a guvernului avea drept scop „a mări cît mai mult asupra și exploatarea muncitorilor”³².

²⁷ Ospătarii din Cluj, de exemplu, s-au adresat la 24 martie 1868 Consiliului municipal, pentru a obține „atît acordarea autorizației necesare înființării asociației amintite (era vorba de înființarea Asociației de asistență în caz de boală și de înmormîntare a angajaților ospătari și din cafenele, n.ns.-D.V.F.), cît și confirmarea statutelor ei” (*Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 431).

²⁸ *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 565—567.

²⁹ *Idem*, p. 567—569.

³⁰ Apud L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 43.

³¹ L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 46.

³² *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 729—730.

În lupta împotriva clasei muncitoare, pentru a împiedica activitatea ei, care presupunea — în vederea succesului — o cât mai bună organizare, statul burghezo-moșieresc ungar a folosit un vast arsenal de mijloace. Este foarte interesant de arătat că unul din scopurile acestor măsuri a fost împiedecarea unor importante detașamente ale clasei muncitoare de a se organiza. Așa au stat lucrurile, de exemplu, cu muncitorii minieri. „Pînă la sfîrșitul anilor 1890 orice încercări ale minerilor de a crea organizații proprii n-au dat rezultate. La cea mai mică inițiativă în această direcție a intervenit puterea de stat cu ajutorul poliției”³³.

Venit la putere în a doua parte a ultimului deceniu al secolului trecut, guvernul Bánffy s-a remarcat deosebit în legătură cu măsurile represive împotriva mișcării muncitorești. Să amintim că numai în cursul anului 1897 au fost respinse 33 de statute³⁴ și că s-a făcut totul pentru ca activitatea asociațiilor muncitorești să fie cât mai limitată. Guvernul Bánffy a dat ordine categorice autorităților locale pentru o supraveghere drastică a mișcării muncitorești, pentru a se împiedeca tipărirea și difuzarea de materiale socialiste, pentru reprimarea promptă a grevelor. Au fost intentate și procese luptătorilor pentru interesele clasei muncitoare. Așa, de exemplu, în 1896 a început la tribunalul din Lugoj procesul înscenat greviștilor de la Reșița și împrejurimi (Doman și Secul) și peste 30 de muncitori, între ei și soții de mineri, au fost condamnați la închisoare pe termene limitate (între 8 și 60 de zile), motivarea condamnării fiind: „Atentat împotriva autorităților”³⁵.

La finele secolului trecut, pe linia înăsprii represiei, au fost elaborate în statul ungar alte două ordonanțe ministeriale: nr. 1136 și 2219 din 1898. Prima a declarat contravenție constituirea și înființarea vreunei asociații cu abaterea de la regulile stabilite în materie. Participarea la conducerea, la ședințele sau în orice activitate desfășurată de astfel de asociații desființate „reglementar” sau dizolvate prin hotărîri definitive se pedepsea cu închisoare pînă la 15 zile și cu amendă pînă la 110 florini.

Cea de-a doua ordonanță ministerială a instituit obligația de a se înscrie în conținutul statutelor prevederi care să autorizeze organele locale (municipale) să participe la adunările asociațiilor, să aibă libertatea de a intra ori cînd în localurile acestor asociații, localuri ce trebuiau în mod obligatoriu să fie cunoscute (datorită indicării lor de către asociații), să ia act de conținutul proceselor-verbale redactate la ședințele asociațiilor respective, să ia cunoștință de întreaga gestiune și de toate scriptele asociațiilor, exercitîndu-se astfel un control foarte riguros în legătură cu activitatea asociației respective, chipurile, pentru a se vedea dacă era în conformitate cu conținutul statutelor ei.

Cele două ordonanțe la care ne-am referit au amplificat atribuțiile Ministerului de Interne ungar, i-au întărit autoritatea și cu aceasta a crescut și autoritatea organelor ce-i erau subordonate și mai ales a celor de pe plan local, în detrimentul, în principal, al organizațiilor muncitorești, cărora li se impunea să înscrie în statutele lor, pentru a fi aprobate, dispoziții referitoare la interzicerea unor atribute care erau de esența acestor organizații, cum

³³ L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 46.

³⁴ *Idem*, p. 45.

³⁵ Vezi M.M.T.V.D. (*A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*), Budapest, vol. II, p. 325.

era ajutarea greviștilor și a familiilor lor în timpul încetării lucrului. De fapt, în legătură cu ajutorarea materială a greviștilor, în 1898 a fost elaborată *Legea nr. II* prin care s-au reglementat raporturile dintre cei ce angajau și muncitorii agricoli, care, prin dispozițiile art. 66 a considerat contravenție, pedepsită cu închisoare pînă la 60 de zile și cu amendă pînă la 400 de coroane, între altele, și ajutarea muncitorilor greviști³⁶, dispoziție pe care, după 1900, guvernul ungar a căutat să o extindă și asupra altor categorii de muncitori; concludentă în această privință este *Legea nr. XLV* din 1907, care a reglementat raporturile dintre patroni și salariații casnici³⁷, prin care s-a lovit în libertatea de asociere.

Șicanele și represiunea statului burghezo-moșieresc ungar nu au dezarmat clasa muncitoare, chiar dacă adesea i-au cauzat mult rău. De fiecare dată s-au găsit resursele necesare depășirii greutăților, pentru continuarea luptei, justetea cauzei pentru care lupta și se organiza clasa muncitoare fiind aceea forță care o stimula, ce-i dădea noi energii.

*

Din punct de vedere strict juridic, fără a intra într-o analiză detaliată, se cer a fi totuși lămurite unele probleme. În primul rînd, trebuie să arătăm că primele două ordonanțe ministeriale amintite mai sus au stabilit că, dacă guvernul nu hotăra sau nu făcea observații asupra statutelor înaintate, în timp de 40 de zile, asociația în cauză își putea începe activitatea, dar ca o activitate provizorie³⁸. Din această dispoziție, doctrina juridică a tras concluzia că actul organului central al administrației — privind aprobarea sau respingerea statutelor — era un act pur administrativ și nu constitutiv de drepturi, cu efecte retroactive, situație foarte importantă pentru soarta actelor juridice săvîrșite în numele asociației în cauză din momentul înființării ei.

O a doua problemă juridică importantă este cea a *naturii juridice a statutelor*. Problema s-a discutat deosebit în doctrina austro-ungară și s-au format două opinii. După una, s-a atribuit acestor statute caracterul unei convenții sau al unui contract, după alta au fost considerate „legi fundamentale”, care determinau autonomia asociațiilor respective. S-a preferat prima opinie și s-a arătat că „statutele din chestiune nu sînt norme de drept și nu dobîndesc caracterul normelor de drept obiectiv nici chiar prin actul aprobator al autorității publice. Statutele determină pur și simplu raporturile juridice ale corporației către propriii săi membri, cum și către persoane străine. Obligatorietatea statutelor rezultă din adeziunea membrilor cu ocazia înființării sau intrării lor ulterioare în corporațiune. Adeziunea aceasta are caracterul unui act privat (convențiune); fiecărui membru îi stă în voie de a rămîne supus statutelor, sau de-a se sustrage, ieșind din rîndul membrilor. Astfel expresiunile: »Legile fundamentale« și »autonomia privată« a corporațiilor sînt neexacte și nejustificate”³⁹.

Opțiunea pentru atare opinie reliefează cu toată claritatea cum clasele dominante din Ungaria urmăreau să aibă justificare pentru măsurile re-

³⁶ *Magyar törvénytár. 1907. évi törvények*, Budapest, 1898, p. 5—16.

³⁷ *Idem*, 1907, Budapest, 1908, p. 453—475.

³⁸ Vezi C. Negrea, *Dreptul civil al ținuturilor ardelene și ungurene*, p. 233, și V. Onișor, *Tratat de drept administrativ român*, p. 341.

³⁹ C. Negrea, *Dreptul civil al ținuturilor ardelene și ungurene*, p. 247—248.

presive ce le luau mai ales împotriva organizațiilor clasei muncitoare. Considerate convenții private, statutele în cauză puteau fi retrase, revocate, suspendate oricând și cu aceasta interzisă și activitatea asociațiilor înființate în baza lor.

O a treia problemă juridică este cea a răspunderii la care puteau fi ținute aceste asociații de persoane. Atât timp cât aceste organizații n-au prezentat nici un pericol real pentru regimul burghezo-moșieresc ungar, nu s-a pus problema răspunderii lor sub aspect penal, ci doar sub aspect delictual (răspundere civilă), care are la bază principiul după care „cel ce cauzează altuia un prejudiciu, este obligat să-l repare”. Codul civil austriac are însemnate prevederi în materie.

În fine, în legătură cu controlul exercitat de organele administrației de stat asupra asociațiilor de persoane și asupra organelor lor de conducere, pe lângă cele relatate anterior, subliniem că în Transilvania a fost creat un sistem de organe chemat să-l realizeze. Așa, de exemplu, Legea industriei din 1884, în art. 146 a stabilit că statutele caselor de ajutor se aprobau de Ministerul de Agricultură, Industrie și Comerț, în înțelegere cu Ministerul de Interne, iar „administrarea se va controla de Ministerul de Agricultură, Industrie și Comerț”.

Aceeași lege a consacrat cap. al VII-lea autorităților industriale și procedurii de urmat în fața lor, stabilind trei grade de asemenea autorități.

Autoritatea de primă instanță a fost: în comune — pretorul, în orașele cu consiliu — consiliul orașului, în orașele municipii — șeful poliției, iar în capitală — consiliul districtual. *Autoritatea de a doua instanță* a constituit-o: în județ — subprefectul, iar în orașele municipii — consiliul orașului. *Autoritatea de a treia instanță* a fost Ministerul de Agricultură, Industrie și Comerț. *Deci numai organe ale administrației de stat.*

Ordonanța nr. 39.266/1884, de punere în aplicare a Legii industriei, în art. 46 a prevăzut că după ce statutele asociației erau aprobate, autoritatea industrială de primă instanță delega „un comisar stabil” al ei, care, în afară de atribuțiile legate de organizarea acestei asociații și de alegerea organelor de conducere în cadrul unei adunări generale, pe care el trebuia s-o convoace în termen de 8 zile de la numire, avea sarcina „ca în continuu să controleze activitatea corporației industriale.”

Va observa, în sensul § lui 139 al L., ca corporația industrială să funcționeze în sensul statutelor și al legii, iar dacă corporația lua o hotărâre care, după părerea sa, e contrară statutelor sau legii va protesta și îi va suspenda executarea” (art. 48), iar dacă observa vreo neregulă sau omisiune, trebuia să facă raport autorității industriale care l-a delegat (ibidem).

Este de menționat apoi că, pe linia unui control sever asupra asociațiilor de persoane, cu consecințe negative, în primul rând și în principal, pentru asociațiile profesionale și organizațiile politice ale clasei muncitoare, s-a dispus de către autoritățile centrale ale statului burghezo-moșieresc ungar ca la comitate (județe) și la plase să existe *registru* *asociațiilor*, în care să fie înscrise asociațiile de persoane, cu datele necesare identificării lor și a activității pe care o desfășurau. În plus, s-a dispus ca la fiecare jumătate de an să se trimită Ministerului de Interne de la Budapesta extrase din aceste registre, cu indicarea asociațiilor nou înființate și cu indicarea celor ce s-au desființat.

Nu numai autoritățile administrative centrale, ci și cele locale au căpătat dreptul de a soluționa plîngerile împotriva activității unei asociații și de a lua măsurile ce le credeau de cuviință, cel mai adesea, cînd a fost vorba de asociații ale clasei muncitoare, această măsură fiind desființarea lor. Cînd situația prezenta o anumită gravitate, autoritatea de comitat trebuia să raporteze de urgență Ministerului de Interne și să-i propună și măsurile ce credea că trebuiau să fie luate, informînd, în același timp, și asupra măsurilor ce au fost deja luate.

3. — După 1900, noi măsuri au fost adoptate pe linia întăririi repressiunii, ținta lor principală fiind lupta revoluționară a clasei muncitoare, și pe această linie organele aparatului de stat, inclusiv și mai ales cele locale, au căpătat prerogative deosebite. Mișcarea sindicală a ocupat locul principal în cadrul acestei politici represive a statului burghezo-moșieresc ungar.

Speriate de creșterea deosebită a tendinței clasei muncitoare de a se organiza pe principii de clasă, autoritățile statului burghezo-moșieresc ungar au suspendat și au dizolvat o serie de sindicate existente, adesea sub motive ridicole, susținîndu-se că activitatea acestora „amenința ordinea legală”, și așa, în 1901 a fost, de exemplu, suspendată Asociația Generală a Muncitorilor din Reșița⁴⁰, sau s-a ajuns la situații ca cea semnalată de secțiunea română din Oradea în „Raportul asupra activității Partidului social-democrat pe anul 1910”, cînd, deși activitatea grupei sindicale a muncitorilor din construcții se întrerupsese fortuit încă cu trei ani în urmă, ura autorităților a mers așa de departe încît, „împotriva faptelor cunoscute, ele continuă să interzică activitatea grupei lor sindicale”⁴¹ (adică a muncitorilor din construcții — n.ns. — D.V.F.). După aceea, trebuie să se rețină că aceste autorități au făcut totul pentru a împiedica organizarea de noi sindicate, motivîndu-se adesea cu aceea că muncitorii și așa nu vor respecta statutele adoptate. Sub acest pretext au fost respinse statutele Asociației muncitorilor din Cluj, în timpul guvernului Kálmán Széll (1899—1903), cu motivarea că: „experiența cîștigată pe întreg cuprinsul țării în legătură cu înființarea și funcționarea acestui fel de asociații ne permite să conchidem că aici e vorba nu de scopul mărturisit și precizat în statute, ci de o încercare mascată de a da ființă unei asociații care servește și năzuiește spre alt scop”⁴².

Pe plan legislativ, prin *Ordonanța Ministerului de Interne ungar nr. 122000, din noiembrie 1906, despre modul de declarare al uniunilor (asociațiilor) muncitorești locale*⁴³, s-a dat semnalul amplificării politicii represive a

⁴⁰ Apud L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 56.

⁴¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1910—1915*, p. 187—191 (cit. p. 189).

⁴² *Népszava*, 16 octombrie 1900 (apud L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 56).

⁴³ *Magyarországi rendeletek tára*, Budapest, 1906, p. 2138—2143 (A m.kir.belügyminiszter 1906. évi 122.000 számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az országos jellegű munkás-egyesületek helyi csoportjainak bejelentése körüli eljárásról = Ordonanța nr. 122.000 din 1906 a Ministerului de Interne din Ungaria regală, către fiecare prim funcționar al organului județean, referitoare la modul de declarare a uniunilor muncitorești locale). Această ordonanță a fost completată în 1907 prin dispozițiile Ordonanței nr. 68.709 (*idem*, 1907, p. 197—198), prin care s-a prevăzut că, dacă la înființarea unei asociații muncitorești locale, statutele ei nu corespundeau dispozițiilor în vigoare, organul local competent putea refuza înființarea unei astfel de asociații.

guvernărilor de la Budapesta, și autoritățile locale au căpătat importante atribuții în legătură cu organizarea de noi asociații de persoane.

În termen de 48 ore de la constituirea unei asociații, procesul-verbal întocmit trebuia prezentat autorității de stat competente, care era autoritatea de comitat prin primul său funcționar — *főispán-ul* (prefectul). În procesul-verbal trebuia să se arate că asociația respectivă *intra sub puterea autorității locale respective* și că urma a activa în cadrul unei anumite filiale sau grupări locale, precizând natura acesteia și arătând cine erau membrii conducerii ei. Trebuia, de asemenea, depusă aprobarea organizației centrale de care depindea noua asociație locală și un extras din statutele acesteia.

Organul de stat local era autorizat să primească declarația de înființare a unei atari asociații numai dacă se constata că are numărul de membri necesar și dacă constata că nu se vor putea folosi, în activitatea respectivei asociații, mijloace violente și dolosive.

Autoritatea locală putea cere orice fel de alt act, care-i era necesar pentru a o ajuta în formarea părerii cu privire la noua asociație, pentru că autoritatea locală *trebuia să se pronunțe: admite sau nu admite funcționarea respectivei asociații*. Decizînd, *főispán-ul* elibera un act scris în acest sens.

Prin art. 6 al ordonanței la care ne referim s-a instituit, în favoarea prefectului, dreptul de supraveghere asupra activității asociațiilor muncitorești, drept care a mers pînă la posibilitatea sa de a suspenda — temporar — activitatea acestora, atunci cînd constata că această activitate era împotriva intereselor membrilor lor și în contradicție cu cuprinsul statutelor generale.

În cazul cînd se constata că activitatea vreunei asociații era în contradicție cu prevederile statutelor generale, organul de stat local, primul funcționar al comitatului — cum se exprima ordonanța —, deci prefectul, trebuia să înștiințeze și organizația profesională superioară (cea de care depindea respectiva organizație locală), iar în ultimă instanță și organul de stat competent (fie ministerul tutelar, fie Ministerul de Interne), care putea, la rîndul lui, să dispună o serie de măsuri.

Concluzia cea mai importantă care se degajă din cuprinsul Ordonanței ministeriale prezentate mai sus este aceea că jos — pe plan local — procesul de organizare în sindicate pe principii de clasă s-a amplificat în acea vreme, cel mai adesea neluîndu-se în seamă dispozițiile în materie emise de statul burghezo-moșieresc ungar, și clasele dominante din Ungaria s-au temut de această amploare a activității pentru organizarea în asemenea asociații profesionale. De aceea s-au adoptat măsuri drastice de reprimare, locul central ocupîndu-l amplificarea competenței *primului funcționar al comitatului — prefectul*. Dar amplificarea competenței prefectului în legătură cu înființarea și activitatea asociațiilor muncitorești locale a însemnat de fapt și lărgirea sferei de atribuții și pentru celelalte verigi ale aparatului de stat local și în primul rînd a poliției și jandarmeriei⁴⁴.

S-a menționat mai sus că în această perioadă s-a cunoscut și trecerea la organizarea pe principii de clasă — în sindicate profesionale — a unor importante detașamente ale clasei muncitoare din industria mare (minerii din Va-

⁴⁴ Vezi și L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 84—85.

lea Jiului și-au organizat, în 1907, sindicatul lor; s-au organizat și muncitorii de la căile ferate, din metalurgie etc.).

Care a fost atitudinea autorităților statului burghezo-moșieresc ungar față de această tendință, care, trebuie să subliniem, n-a cuprins nici chiar pe toți muncitorii din ramurile respective? În unele cazuri, cum a fost situația muncitorilor mineri din Valea Jiului și a muncitorilor mineri în general, autoritățile n-au admis activitatea legală a sindicatelor. În alte cazuri, cum a fost, de exemplu, cel al muncitorilor de la căile ferate, s-a admis organizarea de sindicate profesionale, dar au fost luate, de la început, ample măsuri care, de fapt, au dus la lichidarea acestui drept.

După încetarea grevei generale a muncitorilor de la căile ferate din Ungaria, în primăvara anului 1904, au fost puse, ca rezultat al acestei greve, bazele Uniunii Sindicale a muncitorilor de la căile ferate, statutele uniunii fiind aprobate la 6 aprilie 1906 de Ministerul Comerțului și Transporturilor⁴⁵. După aceasta s-a trecut la organizarea pe plan local a grupelor sindicale. La Cluj, prima grupă sindicală a muncitorilor de la căile ferate s-a constituit la 14 iunie 1906.

N-a trecut însă mult timp și măsurile represive ale statului burghezo-moșieresc ungar au fost resimțite și de organizațiile muncitorilor de la căile ferate. În anul 1907, pe baza *Legii nr. XLIX privitoare la disciplina de serviciu la căile ferate*⁴⁶, a fost elaborată *Ordonanța ministerială* (a Ministerului Comerțului și Transporturilor) nr. 58.654⁴⁷, care, cu toate că a prevăzut că: „Angajatul este îndreptătit la exercițiul liber al drepturilor sale politice acordate de lege”, că nu se admitea ca angajatul „să fie influențat de superiorii săi și de alți angajați în sensul ca el să se atașeze vreunui partid politic, să intre în rândurile sale, să participe la ședințele acestuia, să dea votul vreunui din candidați, sau să se abțină de la vot”, iar dacă angajatul a exercitat drepturile sale politice în limitele legalității, „nu poate fi lovit prin nici un dezavantaj” (art. 28), în art. 29 a statuat că: „În rândurile angajaților orice asociere — ... — se poate înființa numai cu aprobarea anterioară a Ministerului Comerțului”. Și statutele asociațiilor ce urmau a se înființa trebuiau să fie trimise acestui minister prin intermediul Directoratului căilor ferate interesat, „cu părerea acestuia”.

Angajații de la căile ferate nu puteau fi membrii acelor asociații „ale căror interese sînt îndreptate împotriva statului și națiunii, sau ale căror orientări, după aprecierea Ministerului comerțului, sînt împotriva intereselor căilor ferate” (sublin. ns. — D.V.F.), se sublinia în textul ordonanței sus-citate.

Asemenea dispoziții, ca și cele din art. 33. pct. 3 și 4, după care participarea la grevă, la întruniri și organizații în legătură cu activitatea productivă, care împiedicau, îngreunau circulația precum și comportarea contrară legii, erau considerate refuz de executare legală a serviciului și, ca atare, motiv de desfacere a contractului de muncă, au constituit posibilități des folosite de organele locale pentru reprimarea activității organizațiilor clasei muncitoare de la căile ferate.

⁴⁵ L. Fodor, G. I. Jucan, *Uzina mecanică de material rulant „16 februarie” Cluj. 1870—1970*, Cluj, 1970, p. 46—47.

⁴⁶ *Magyar törvénytár. 1907. évi törvények*, Budapest, 1908, p. 486.

⁴⁷ *Magyarországi rendeletek tára*, Budapest, 1907, p. 1785—1823.

De la somații, ca cele ale Consiliului tehnic al căilor ferate din Cluj, trimise fiecărui membru de sindicat din ateliere, în care citim următoarele: „Vă somez ca în interesul dumneavoastră și al familiei să vă retrageți din Uniunea Sindicală a Muncitorilor de la Calea Ferată în termen de 8 zile de la primirea acestui ordin și să ne anunțați retragerea. În caz contrar fără nici un fel de altă întrebare veți fi șters din efectiv”⁴⁸, și pînă la dizolvarea, la 9 noiembrie 1908, ca urmare a ordinului nr. 90.955 din martie 1908 al Ministerului de resort, a Uniunii Sindicale a Muncitorilor de la Calea Ferată⁴⁹, n-a fost decît un pas. Și toate eforturile ulterioare în vederea reînființării organizației sindicale de la calea ferată s-au izbit de refuzul constant al autorităților statului burghezo-moșieresc ungar. Numai în 1918, ca urmare a luptelor revoluționare ale clasei muncitoare, au fost reînființate sindicatele ceferiștilor⁵⁰.

Aceeași soartă au împărțăsit-o și alte organizații sindicale. În decembrie 1908. Ministerul de Interne ungar a suspendat, sub pretextul că „tinde spre tulburarea păcii sociale”⁵¹, Uniunea Muncitorilor în Fier și Metal, și cu aceasta toate sindicatele locale ale muncitorilor metalurgiști.

Ofensiva claselor exploatare și a guvernanților de la Budapesta nu și-a atins scopul, iar din 1910 și mișcarea muncitorească din Transilvania a intrat într-o nouă perioadă de înviorare, așa cum intrase de fapt mișcarea muncitorească pe plan mondial, cu toate că au mai persistat o serie de lipsuri, multe din ele chiar în domeniul organizării și chiar al organizării pe principii de clasă.

4. — În acest stadiu s-a aflat mișcarea muncitorească din Transilvania (în privința organizării ei, mai ales profesionale) în preajma primului război mondial. Este de subliniat că muncitorii din Transilvania, organizați în sindicate, s-au ridicat împotriva pregătirilor de război, anul 1912 cunoscînd ridicări de mare amploare, grevele generale și manifestațiile din 23—24 mai ocupînd un loc aparte.

În vederea participării la un război mondial imperialist, clasele dominante din Austro-Ungaria s-au pregătit intens și din timp. În legătură cu problema pe care o analizăm, amintim că în 1912 a fost elaborată *Legea nr. LXIII* intitulată *Dispozițiuni speciale aplicabile în caz de război*⁵², prin care s-a instituit regimul stării de război, cu consecințe dezastruoase pentru clasa muncitoare. „Clasa muncitoare a fost atacată în urma declarării războiului cu trei arme: cu șomajul, cu scăderea salariului și cu scumpetea, din care și una este de ajuns să distrugă muncitorimea”⁵³, se arăta într-un memoriu al sindicatelor din Cluj.

În condițiile stării de război s-a amplificat teroarea regimului burghezo-moșieresc ungar, guvernul de la Budapesta avînd în fruntea sa pe contele

⁴⁸ Apud L. Fodor, G. I. Jucan, *Uzina mecanică de material rulant „16 februarie” Cluj*, p. 50.

⁴⁹ *Idem*, p. 51.

⁵⁰ Vezi *Situația clasei muncitoare din România, 1914—1944*, sub redacția prof. univ. dr. N. N. Constantinescu, Editura politică, București, 1966, p. 84.

⁵¹ Apud L. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, p. 84—85.

⁵² *Magyar törvénytár. 1912...*, p. 691—710.

⁵³ *Kolozsvári munkás* din 6 noiembrie 1914 (apud 1918. *Unirea Transilvaniei cu România*, p. 387).

Tisza — omul capabil de orice atunci cînd era vorba de oprimarea poporului muncitor.

Prin dispozițiile legii sus-citate s-au răpit clasei muncitoare libertatea de organizare și libertatea de acțiune, legea dispunînd, prin art. 9, că Ministerul de Război putea decide pe teritoriul comitatelor și al municipiilor: — interzicerea constituirii de asociații sau de filiale ale unor asociații; — supravegherea adunărilor și ședințelor asociațiilor existente, putîndu-le restrînge sfera de activitate sau chiar suspenda activitatea; — trecerea sub supravegherea poliției a asociațiilor comerciale sau a celor înființate prin legi speciale, care nu erau supravegheate de organele administrative, dar care erau suspectate că desfășurau o activitate potrivnică legilor, iar în cazul în care suspiciunile s-ar fi adeverit, adunările și ședințele acestor asociații puteau fi dizolvate, iar actele lor, considerente potrivnice legilor, puteau fi revocate. Nerespectarea dispozițiilor de mai sus se pedepsea cu închisoare pînă la două luni și cu amendă pînă la 600 coroane.

Legea sus-citată, prin dispozițiile art. 10, a dat Ministerului de Război, în „cazurile în care securitatea statului reclamă“, dreptul să interzică adunările populare, demonstrațiile și procesiunile cu scopuri politice, și nerespectarea acestor dispoziții constituia infracțiune pedepsită cu închisoarea pînă la două luni și amendă pînă la 600 coroane.

Se reține că legiuitorului nu i-a scăpat sancționarea grevei. Cei ce îndemneau pe muncitori la încetarea colectivă a lucrului, muncitorii și cei ce-i îndemneau la baricadarea în întreprinderi, comiteau infracțiune pedepsită cu închisoare pînă la cinci ani și amendă pînă la 8.000 coroane, iar cei ce participau la acțiuni greviste erau pasibili de închisoare pînă la trei ani și amendă pînă la 4.000 coroane.

Starea excepțională instaurată în Ungaria și Transilvania a avut consecințe juridice și în domeniul procesului. O serie de fapte încriminate au trecut din competența instanțelor penale civile în cea a instanțelor militare — Curțile marțiale, aceste instanțe devenind instanțele care judecau de acum în mod curent faptele pe care guvernării de la Budapesta le considerau „atentate la ordinea de stat“. Așa au stat lucrurile, de exemplu, după repri-marea grevei de la Reșița, cînd, în noaptea de 24 spre 25 mai 1918, „au fost arestați și închiși în pivnița direcției 160 de bărbați de încredere“ (conducătorii grevei, n. ns. — D.V.F.)⁵⁴, care au fost trimiși apoi la curtea marțială din Timișoara, de unde s-au întors după 80 de zile de anchetă (anchetă desfășurată în regim de teroare, cum se făceau anchetele în statul exploatator austro-ungar). Și acest exemplu nu este unicul!

Cu toate că, începînd cu vara anului 1914, Imperiul austro-ungar a militarizat toate sectoarele vieții economice menite să alimenteze frontul, muncitorii fiind încadrați în „detașamente militare de muncă“⁵⁵, iar aplicarea draconicelor dispoziții ale legii pentru starea de război din 1912 se făcea cu toată fermitatea, muncitorii s-au ridicat la luptă, și cu toate că se interzisesse dreptul la organizare, clasa muncitoare din Transilvania și-a creat

⁵⁴ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare. Din istoria mișcării muncitorești reșitene în perioada dintre cele două războaie mondiale*, Editura științifică, București, 1965, p. 31.

⁵⁵ Vezi I. Lupu, V. Radu, M. Valea, I. Poporogu, *Valea Jiului — file de istorie*, Muzeul mineritului Petroșani, 1968, p. 82.

noi organizații sindicale în Valea Jiului, la Călan, Hunedoara, iar la Reșița, în cadrul procesului de radicalizare a muncitorilor, „în frunte cu oțelarii, secții întregi cereau primirea lor în sindicate”⁵⁶.

Prin luptă dîră, clasa muncitoare din Transilvania a reușit să impună, încă din primele luni ale anului 1918, înființarea legală a organizațiilor sindicale în o serie de centre muncitorești.

În fine, trebuie amintită prezența activă a mișcării muncitorești și a mișcării socialiste din Transilvania la dezbaterile teoretică și în acțiunile practice în vederea realizării „năzuinței seculare de unitate a poporului nostru, a visului pentru care au luptat și s-au jertfit nenumărate generații de înaintași”⁵⁷: *formarea statului național unitar român*.

Se știe că în realizarea unității noastre naționale, rolul hotărîtor „l-au avut proletariatul, ce se afirma tot mai puternic pe arena politică a societății, mișcarea muncitorească și socialistă, precum și masele țărănimii — care legau de unire atît nădejdea eliberării naționale, cît și a eliberării sociale”⁵⁸. Activitatea intensă desfășurată de clasa muncitoare și de mișcarea socialistă din Transilvania, mai ales după izbucnirea revoluției burghezo-democratice din Ungaria (concretizată, între altele, în demonstrații politice, constituirea consiliilor muncitorești și a gărzilor naționale etc.), a făcut ca, în urma largi consultări populare, din rîndul celor 1228 deputați ai Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia să facă parte și 150 de reprezentanți ai celor peste 60.000 muncitori organizați, iar în cadrul celor peste 100.000 participanți la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia, să fie cca. 10.000 muncitori.

Contribuția reprezentanților clasei muncitoare și ai socialiștilor transilvăneni a fost *determinantă* pentru conținutul Rezoluției Marii noastre Uniri⁵⁹.

După marele eveniment istoric de la 1 decembrie 1918, Congresul Partidului Social-Democrat din Ardeal și Banat, ținut la Sibiu în zilele de 19—20 ianuarie 1919, declara că era: „în deplin acord cu ținuta delegaților social-democrați, care la Adunarea națională din Alba-Iulia, în concordanță cu voința întregului neam românesc, au votat pentru unirea tuturor românilor”, unirea fiind, după părerea participanților la acest congres, „o necesitate istorică, bazată pe dreptul de liberă dispoziție al tuturor popoarelor”⁶⁰.

DUMITRU V. FIROIU

⁵⁶ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare*, p. 24.

⁵⁷ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, în *Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român*, Editura Politică, București, 1975, p. 625—626.

⁵⁸ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Consiliul Național al Frontului Unității Socialiste și Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român, 1 decembrie 1978*, Editura politică, București, 1978, p. 11.

⁵⁹ Vezi Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 361—394; A. Deac, *Marea Adunare Națională română constituantă de la Alba Iulia, în 1918. Unirea Transilvaniei cu România*, p. 586—634; Dumitru V. Firoiu, *Rezoluția de Unire — expresie a profundului democratism al actului de la 1 decembrie 1918*, în *Studia*, Iurisprudentia, 1/1979, Cluj-Napoca, 1979, p. 3—12.

⁶⁰ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, Editura politică, București, 1966, p. 157.

LE DROIT DE L'ORGANISATION EN TRANSYLVANIE (1849—1918)

(Résumé)

L'auteur vient d'analyser une problème très importante de l'histoire de la Roumanie moderne: le droit de l'organisation en Transylvanie, pendant une période, dans laquelle, la plupart du temps, cet ancien territoire roumain a été sous la domination du dualisme autrichien-hongrois.

L'auteur met en lumière la manière spécifique dans laquelle les classes dirigeantes ont réglementé l'exercice de ce droit vital pour la lutte de la classe ouvrière.

Les organisations politiques et professionnelles de la classe ouvrière pouvaient être constituées seulement par l'approbation du Ministère d'Intérieur d'Hongrie, c'est-à-dire, les dispositions des ordonnances ministérielles — d'actes législatives qui ont réglementé l'exercice de ce droit, et qui commençaient avec les ordonnances n° 1394 de 1873 et n° 1508 de 1875.

De cette étude se dégage le caractère restrictif, réactionnaire de cette réglementation. En même temps, l'auteur souligne, avec beaucoup d'exemples, la nature abusive de l'attitude du Ministère d'Intérieur d'Hongrie vis-à-vis de la lutte pour l'organisation de la classe ouvrière.

INDUSTRIA MINIERĂ ȘI METALURGICĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA DE AVÎNT CAPITALIST 1867—1873*

Consolidarea politică relativă care a urmat pactului dualist din 1867, născut dintr-o complexitate de interese comune ale burgheziei austriece și clasei latifundiarilor maghiari¹, o consolidare care a coincis cu avîntul pe plan mondial al capitalismului, caracteristic perioadei, a creat condiții favorabile creșterii activității economice. Acest proces a implicat și o nemaiîntîlnită accelerare și lărgire a procesului de industrializare, într-o perioadă — plină și de contradicții, dificultăți și obstacole — care înmănunchiază ultima treime a sec. XIX și anii primului deceniu și jumătate al sec. XX.

În Transilvania, mineritul și metalurgia și-au păstrat pe mai departe rolul dominant în procesul general al dezvoltării industriale, în evoluția structurală a mării industrii. Creșterea constantă a ponderii lor în cadrul dezvoltării industriale generale se baza pe o premisă fundamentală, constînd în formele organizatorice istoricește încheiate și aflate la un nivel de exploatabilitate relativ modern². Transilvania fiind unul din ținuturile cele mai bogate în zăcămintele naturale ale Europei, baza obiectivă a avîntului menționat era dată. Favorabili erau și factorii productivi și, totodată, nu lipseau conjunctura favorabilă și impulsul dat de lărgirea continuă a pieții interne. Mai mult chiar, în urma avîntului înregistrat în domeniul economiei capitaliste, apărută și prin bariere vamale de jur-împrejurul hotarelor monarhiei austro-ungare, precum și, în cadrul acestei economii, în urma avîntului dezvoltării capitaliste a Transilvaniei, au sporit și pretențiile față de industria minieră și metalurgică, pretenții firești față de aceste ramuri industriale furnizoare de energie și producătoare în primul rînd ale unor bunuri de investiție infrastructurală.

Perioada de după 1867 a adus cu sine o transformare calitativă a cadrului organizatoric și productiv al industriei miniere și metalurgice din Transilvania, o consolidare a caracterului său industrial (evoluția în acest sens începînd, de fapt, încă anterior perioadei în cauză), încheierea marilor unități industriale capitaliste moderne, apariția unor zone de industrie grea și o evoluție relativ rapidă a lor, datorată înaltei concentrări a capitalului și a producției. Prin toate acestea, nu numai că s-au creat premisele lărgirii revoluției industriale, ci s-a ajuns și la încheierea acestui proces, al cărui apogeu poate fi situat în ultimii ani ai sec. XIX și primii ani ai sec. XX.

* Textul de față reprezintă părți dintr-un capitol al unei lucrări monografice în curs de elaborare, intitulată: „Industria minieră și metalurgică din Transilvania între anii 1867—1918“.

¹ Caracterizarea pactului dualist și a perioadei de după 1867, vezi în *IstRom*, IV, p. 643—683; *Din istoria Transilvaniei*, II, p. 187—264.

² Referitor la premise, vezi studiile noastre apărute în *ActaMN*, precum și cele publicate în *Studia*, 1965, nr. 2, *AIIC*, 1967.

Dezvoltarea economiei capitaliste, în cadrul acesteia îndeosebi avîntul industrializării și formarea mării industrii, au avut urmări determinante din punct de vedere social, și anume, consolidarea burgheziei moderne și formarea proletariatului industrial. Dintre factorii determinanți ai transformărilor care s-au produs în raporturile de clasă din Transilvania, un rol de seamă și-au păstrat — în primul rînd, datorită muncitorimii — masele legate de industria minieră și metalurgică, pe de o parte prin proporția lor numerică, iar pe de altă datorită gradului lor de concentrare. Aceasta din urmă a mers mîna în mîna cu radicalizarea maselor, ceea ce, împreună cu o compoziție specifică, precum și cu trăsăturile internaționaliste izvorîte din caracterul plurinațional, a influențat puternic maturizarea timpurie a conștiinței lor sociale, iar toți acești factori au înrîurit, direct sau indirect, apariția unor mișcări cu caracter mai întîi spontan, iar apoi din ce în ce mai conștient, receptarea și difuziunea ideilor socialiste.

Dacă practica politicii statale a sistemului dualist trata cu deosebită vitregie problema asigurării libertății de organizare și întrunire a muncitorimii miniere și metalurgice, cu atît mai puțin putea stăvili — decît, doar, prin metode în general violente, a înnăbuși — grevele muncitorești. Asemenea greve au devenit curente mai cu seamă începînd din a doua jumătate a deceniului al nouălea al sec. XIX, transformîndu-se într-o componentă organică a bătăliilor de clasă fățișe duse de muncitorimea din Transilvania, distingîndu-se în același timp, pe planul mării industrii, în mai multe cazuri, ca evenimente remarcabile ale vieții social-politice. Acest caracter al lor era cu deosebire subliniat de faptul că, în cuprinsul monarhiei austro-ungare și în special în zonele sale periferice de nord-est și sud-est, exploatarea socială și asuprirea națională, în continuă creștere, se manifestau de regulă împreună, iar în acest fel grevele muncitorilor mineri și metalurgiști, datorită atitudinii participanților la aceste greve — atitudine explicabilă prin compoziția mai pronunțat naționalitară a acestora față de aceea a muncitorimii industriale concentrate la orașe —, aveau și ele un dublu caracter, întrucît lupta împotriva exploatării sociale cuprindea în mod organic — explicit sau implicit — și protestul împotriva asupririi naționale.

*

În jumătatea de veac scursă între anii 1867 și 1918, cererea de produse miniere și metalurgice transilvănene a crescut foarte mult. Deși acest proces nu a urmat o linie pur ascendentă — ceea ce concordă cu legile interne ale producției capitaliste, întrucît crizele periodice de supraproducție și din domeniul creditului, ca și crizele politice interne, au tulburat mulți ani de-a rîndul viața economică, însoțite fiind de grave consecințe de ordin social, divizînd-o în ultimă instanță în cicluri de avînt-criză și criză-avînt —, totuși, activitatea minieră și metalurgică din deceniile în discuție poate fi considerată drept cea mai rodnică perioadă a dezvoltării capitalismului de pînă atunci. Modernizarea agriculturii, construirea unei rețele moderne de comunicații — îndeosebi feroviare —, care a lichidat definitiv micile piețe locale, conexînd ținuturi ce fuseseră izolate unele de altele, integrîndu-le totodată circulației internaționale a mărfurilor, apoi accelerarea acumulărilor de capital local, creșterea nivelului acestora și activizarea lor, lărgirea activității industriale și transformarea ei calitativă — prin apariția și dezvoltarea

accelerată a mării industrii mecanizate —, în sfârșit, interesele deosebite pe care le avea capitalul străin în privința profitului scontat în Transilvania, toate acestea au dus la un grad de mobilitate a factorilor productivi care făcea posibilă accelerarea dezvoltării. Procesul înregistra progrese în ciuda persistenței unor condiții economice și politice cu caracter zăgăzitor și denaturant, consecință a rămășițelor feudale și a situației dependente a Transilvaniei în cadrul monarhiei, situație cel mai pregnant manifestată prin urmările menținerii teritoriului vamal comun.

Datele de care dispunem arată că, în anul 1910, suprafața totală a perimetrelor miniere care serveau drept bază a activității miniere — explorări, deschideri și exploatare (totodată însă și ocupări care urmăreau eliminarea concurenței) — era de 4,6 ori mai mare decât cea din anul 1867³, în același timp valoarea totală a producției miniere și metalurgice crescând, pe parcurs, de peste 5,1 ori față de anul amintit⁴.

În anii de după 1867 însă, structura, ponderea productivă și ierarhia valorică istoricește formate în industria minieră și metalurgică din Transilvania au suferit prefaceri, datorită restructurărilor economice generale rezultate de pe urma accelerării ritmului de dezvoltare al capitalismului. Consecința cea mai de seamă a acestor prefaceri a fost faptul că, în domeniul activității miniere și metalurgice, a ajuns pe prim plan producția de cărbune și fier, materiile prime cele mai importante pentru industrie și infrastructură.

Dintre aceste două ramuri de producție, cea care a înregistrat un ritm de dezvoltare mai rapid a fost exploatarea cărbunelui. În perioada 1867—1910, producția de fontă a crescut de 5,8 ori, pe când cea de cărbune de 12,7 ori. Valoarea producției, între cele două date extreme ale perioadei, a crescut în domeniul exploatării cărbunelui cu cca. 33,6%, față de creșterea de 3,6% înregistrată de producția de fontă, precum și față de scăderea de 40,6% a valorii producției de metale prețioase și colorate⁵. Dealtfel, acest ritm de creștere a producției de cărbune este strâns legat nu numai de problemele dezvoltării metalurgiei, industriei grele și în general a industriei, agriculturii și comunicațiilor capitaliste pe bază de mașini cu aburi, ci și de progresul economic general al capitalismului, constituind una din premisele — și, totodată, etaloanele — indispensabile ale acestuia.

*

În cadrul înviorării generale a activității miniere și metalurgice din Transilvania, mineritul carbonifer a pornit chiar în anii primului ciclu al avântului capitalist de după 1867 pe calea unei dezvoltări mai largi. Datele referitoare la producție reflectă cu fidelitate acest proces. Anume, între anii 1867 și 1873, cantitatea de cărbune extras a crescut de la 2 022 942 chintale la 4 603 264 chintale, adică de peste două ori⁶.

Rolul principal îl deținea pe mai departe mineritul carbonifer din Banat, nu numai sub aspectul cantității — aceasta reprezentând aproape 2/3

³ Hivatalos Statisztikai Közlemények (în continuare: *Hiv. Stat. Közl.*), anul II, fasc. 1, p. 12—13; Bányászati és Kohászati Lapok (în continuare: *BKL*), anul 1911, vol. II, p. 766.

⁴ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. 1, p. 149; *BKL*, anul 1911, vol. II, p. 937—942.

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Hiv. Stat. Közl.*, anul III, fasc. 3, p. 126, 135; anul VII, fasc. 5, p. 108—145.

din producția totală pe anul 1873 —, ci mai ales pentru că scopul era în primul rând exploatarea zăcămintelor de huilă, mai valoroase, cu mai mare energie de combustie. Exploatarea de huilă bănățeană a rămas concentrată și după 1867 în cadrul zăcămintelor exploatare încă înainte de această dată, aflându-se în covârșitoare parte în mîna a trei întreprinderi: S.T.E.G.-ul, Întreprinderea Karl Klein (din 1872 Frații Guttman) și Întreprinderea Albertin Szöllösy (din 1872 Lyall et Comp.)⁷.

Evoluția producției de cărbune din Transilvania între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă, în chintale		
	Huilă	Cărbune brun	Total
1867	2 012 750	10 192	2 022 942
1868	2 417 833	11 552	2 429 385
1869	2 279 481	38 525	2 318 006
1870	2 151 269	201 880	2 353 149
1871	2 541 976	1 167 701	2 743 856
1872	2 691 564	1 796 640	4 488 204
1873	2 991 513	1 611 751	4 603 264

Cantitatea de 1 611 751 chintale de cărbune brun extrasă în anul 1873 provenea aproape în totalitate, și anume în proporție de 99,50%, din Valea Jiului, a cărei exploatare în continuă creștere datează mai cu seamă din anii de după 1867, fiind intim legată de deschiderea, în anul 1870, a liniei secundare Simeria-Petroșani a Primei Căi Ferate din Transilvania⁸. Acționarii acesteia fiind în bună parte identici cu cei mai mari antreprenori ai exploatării bazinului de cărbune brun al Văii Jiului, și anume, S.A. de Mine și Furnale din Brașov cu participare de capital austriac, s-a creat și aici o situație în fond identică — diferind doar proporțiile, care erau mai reduse — cu cea existentă la mijlocul deceniului al șaselea în Banat, în cazul S.T.E.G.-ului⁹. Exploatările, prima dintre ele fiind, în 1869, galeria și puțul de apus, fură amplasate în hotarul comunei de atunci Petroșani. În anul amintit s-au exploatat 34 313 chintale de cărbune, față de cantitatea de 8 529 chintale scoasă din zăcămintele date în exploatare în anul anterior. Însumată, această cantitate, cu cele realizate din exploatările începute în anii următori, s-a ajuns ca în 1873 producția S.A. Brașov să fie deja de 809 200 chintale¹⁰. În același timp, cealaltă întreprindere concurentă a Văii Jiului, mineritul carbonifer al statului, care devenea din ce în ce mai „incomod” pentru cea dintîi, producea 793 907 chintale de cărbune în mina Deák deschisă la sfîrșitul anului 1868 și în galeria Lónyai exploatată începînd din 1869,

⁷ Pentru detalii privind activitatea în această regiune minieră, în perioada discutată, vezi studiul nostru *Mineritul carbonifer în Banat între anii 1867 și 1900*, în *ActaMN*, X, 1973.

⁸ Ludovic Vajda, *Prima cale ferată din Transilvania*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 294—297.

⁹ Cf. Ludovic Vajda, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, 1965, nr. 2, p. 65—68.

¹⁰ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 301—400/1870, f. 307; *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 51.

ambele la Petrila¹¹, o producție net superioară celei de 1232 chintale a primului an de extracție¹².

De fapt, accelerarea transformărilor structurale mai sus amintite și care s-au repercutat asupra întregii industrii miniere și metalurgice a fost o urmare a dezvoltării mineritului în bazinul carbonifer al Văii Jiului. Deși anii în discuție pot fi considerați doar ca o perioadă de punere a unor temelii, ei prefigurează deja tendințele unei evoluții vertiginoase. Astfel, dacă între 1867 și 1873 creșterea anuală medie era în Banat — în cifre rotunde — de 163 000 chintale, în același timp ea înregistra în Valea Jiului 266 400 chintale, deci cu 163,2% mai mult, decât în Banat.

Evoluția producției de cărbune din Valea Jiului între 1867 - 1873

Anul	Producția totală a Văii Jiului	S.A. de Mine și Furnale din Brașov	Mineritul statului	Mina Hoffmann Ráfáel
1867	5 040	5 040	—	—
1868	9 761	8 529	1 232	—
1869	38 289	34 313	3 864	124
1870	200 816	106 803	93 520	381
1871	1 148 913	483 062	665 168	683
1872	1 789 931	831 172	957 555	1204
1873	1 603 351	809 200	793 907	952

După cum reiese și din datele prezentate, între anii 1867 și 1873 producția bazinului carbonifer al Văii Jiului era dominată aproape în exclusivitate de S.A. de Mine și Furnale din Brașov și de mineritul statului, deși în afară de acestea mai erau înregistrate cinci întreprinderi. Cea mai veche dintre ele era Societatea minieră „Árpád-Terézia” din Vulcan, înființată în 1859. Ea nu a ajuns însă decât pînă la anumite lucrări mai mici de prospecțiuni, astfel că nici în 1873 nu putea raporta Căpitănatului minier decât că „nu s-au întreprins alte operațiuni în afară de întreținerea minei”¹³. Prima autorizație de explorări libere pe care a primit-o Societatea minieră „Transsylvania” data din 14 octombrie 1868¹⁴. Pînă în 1873, ea nici nu ajunsese mai departe de această primă treaptă de activitate minieră, rezultatul concretizîndu-se într-o producție de cărbune de 112 chintale în anul 1870¹⁵. Relativ cea mai prosperă era Mina Hoffmann Ráfáel, care și-a început activitatea la sfîrșitul anului 1869. Producția ei (specificată în tabelul de mai sus) consta însă numai din cărbunele scos în faza de explorări și lucrări pregătitoare, deoarece, în lipsă de legături de cale ferată, această întreprindere nu-și putea rentabiliza exploatarea¹⁶. Perimetrele miniere ale acestor două întreprinderi din urmă se situau în hotarul comunelor Bărbătenii de Sus, Iscroni, Vulcan, Coroești, Lupeni și Uricani¹⁷. Mina „Ilona” aflată în proprietatea lui Pui

¹¹ BKL, anul 1903, vol. II, p. 238—240.

¹² Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 401—500/1869, f. 440; BKL, anul 1903, vol. II, p. 251.

¹³ Loc. cit., dos. nr. 501—600/1874, f. 595.

¹⁴ Loc. cit., dos. nr. 1—100/1871, f. 43.

¹⁵ Loc. cit., dos. nr. 301—400/1871, f. 386.

¹⁶ Loc. cit., dos. nr. 201—300/1870, f. 237; dos. nr. 201—300/1874, f. 300.

¹⁷ Loc. cit., dos. nr. 4701—4800/1898, f. 5757 D.

Zsigmond, la Petroșani, era deja înregistrată în 1869¹⁸; nu dispunem însă de informații privind activitatea ei. În fine, trebuie menționată Mina de cărbune „Elias” din Crivadia, care producea în 1869 cca. 112 chintale de cărbune, dar, „în lipsă de cumpărători, nu a putut să le vîndă”¹⁹. Problemele de transport erau și aici la ordinea zilei. În cele din urmă, soarta acestei mine fu decisă de condițiile meteorologice vitrege, întrucît mina „a fost îngropată în urma a doi ani de ploii neîncetate”²⁰.

În minele existente la Aghireș, Dîncu, Ticu, Băgara, care se aflau pe teritoriul zăcămintelor de cărbune brun din Valea Almașului, mai continua și în perioada discutată exploatarea primitivă din anii 1850, cu întreruperi mai lungi sau mai scurte și cu mai mulți întreprinzători care și-au încercat aici norocul²¹.

Pe teritoriul zăcămintelor de cărbune din regiunea Brașovului, izvoarele ne informează despre existența a două întreprinderi miniere. Prima era Mina „Akos” din Holbav, datînd încă de pe la sfîrșitul deceniului al patrulea al secolului trecut. Activitatea ei, suferind unele întreruperi, se împarte în mai multe etape²², însă anii de după 1867 nu au schimbat cu nimic caracterul ei modest, care nu-și prea făcuse simțită influența asupra cantității producției transilvănene de cărbune, deși încă din anul 1856 mina se afla în proprietatea întreprinderii Kronstädter Schurfverein și apoi a succesorului ei de drept, S.A. de Mine și Furnale din Brașov²³. La începutul deceniului al optulea, mina își pierdu cu totul însemnătatea, în 1872 ea „fiind luată în exploatare de către țărani”²⁴. Cealaltă întreprindere minieră, „Concordia Gewerkschaft”, a luat ființă în hotarul comunei Vulcan la sfîrșitul perioadei pe care o discutăm, și anume în 1872²⁵.

Dintre întreprinderile miniere de exploatare a zăcămintelor de cărbune brun din Secuime, Mina „Segen Gottes” din Ilieni, aflată în proprietatea „unei societăți din Brașov”, avea rolul cel mai activ, deși nu obținea rezultate prea însemnate în producție. Conform datelor de care dispunem, în anul 1867 s-au extras aici 504 chintale de cărbune, urmate în 1868 de 1680 chintale, cantitate care însă descrescu în 1872 la numai 186 chintale²⁶. O altă mină, situată în hotarul comunelor Valea Seacă și Poian de lângă Tîrgu-Secuiesc, trebui să-și înceteze activitatea în anul 1869, proprietarul ei György József suferind o condamnare. În 1872 se proiecta redeschiderea ei²⁷.

Anul 1872 a fost punctul de plecare al activității altor două întreprinderi miniere, mult mai importante, decît cele amintite.

¹⁸ *Hiv. Stat. Közl.*, anul V, fasc. II, p. 124—127.

¹⁹ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 201—300/1870, f. ad. 269—270.

²⁰ Loc. cit., dos. nr. 301—400/1871, f. 366.

²¹ *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1880, p. 87, 1883—1885, p. 195.

²² *Contribuțiuni la istoricul industriei miniere în România*, București, 1931, p. 3.

²³ Erich Jekelius, *Zăcămintele de cărbuni din România*, fasc. 1, București, 1923, p. 21.

²⁴ *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról*. Szerkesztette dr. Keleti Károly, vol. II, Budapest, 1886, p. 644—645.

²⁵ Erich Jekelius, *op. cit.*, p. 21.

²⁶ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 501—600/1869, f. 520; dos. nr. 501—600/1873, f. 553.

²⁷ Loc. cit., dos. nr. 601—700/1872, f. 677.

Deși încă în 1856 s-a deschis o mină ce urma să valorifice zăcămintele de cărbune brun de la Borsec²⁸, nu s-a ajuns atunci decât pînă la faza de explorări. În schimb, în anul 1872, cu un capital de 100 000 forinți, a luat ființă „Prima societate minieră din Gurghiu”²⁹, punîndu-se astfel bazele asigurării premiselor exploatării cărbunelui din zona Borsec, pentru pornirea activității productive. Rezultatele se vor concretiza însă abia în anii următori perioadei în cauză.

În 1872, sub patronajul „Băncii comerciale și de credit din Transilvania” cu sediul la Tîrgu-Mureș, au fost începute în zona Baraolt mari lucrări de exploatare, pe baza unor activități miniere cu rază de activitate mai redusă datînd încă din 1839³⁰. Zăcămintele de aici s-au dovedit a fi cele mai importante din sud-estul Transilvaniei, de pe urma lor creîndu-se exploatarea de la mina Căpeni, devenită în scurtă vreme cea mai mare întreprindere industrială din Secuime.

În 1873, producția a început aici cu 6000 chintale de cărbune extras.

După cum reiese și din cele expuse, principala caracteristică a mineritului de cărbune din Transilvania, în anii 1867—1873, a fost aceea că dezvoltarea sa a mers pe linia unui înalt grad de concentrare teritorială și a întreprinderilor. Drept rezultat al acesteia, în anul 1873, 99,7% din totalul exploatării cărbunelui erau furnizate de bazinele de cărbune din Banat și Valea Jiului. În același timp, 80,9% din producția de ulei se datorau minelor unei singure întreprinderi, S.T.E.G.-ul, iar 99,4% din producția de cărbune brun, în cadrul a cca. 20 întreprinderi, se împărțeau între numai două din ele: S.A. de Mine și Furnale din Brașov și mineritul statului din Valea Jiului. Întrucît cele mai mari întreprinderi de exploatare a cărbunelui se aflau în proprietatea capitalului străin (mineritul carbonifer fiind tărîmul care, dintre ramurile de producție ale industriei miniere și metalurgice transilvănene, devenise cel mai de timpuriu un obiectiv al pătrunderii capitalului străin)³¹, concentrarea producției a determinat totodată și poziția dominantă a capitalului străin în producția cărbunelui, cu toate consecințele economice și sociale ale acestei poziții.

*

Perioada de avînt aflată în discuție nu a adus schimbări de fond în rețeaua întreprinderilor de exploatare și prelucrare a minereurilor de fier din Transilvania. Nu au fost înființate întreprinderi noi, care să modifice structura internă a acestei ramuri productive și ierarhia valorică în domeniul producției. Singură întreprinderea Zsidówarer Eisenwerk Gewerkschaft a fost cea care, în februarie 1873, s-a transformat, prin lansare de capital acționar, într-o întreprindere purtînd numele Nadrager Eisen-Industrie Gesellschaft (Societatea Metalurgică din Nădrag), păstrînd în continuare exclusivitatea

²⁸ *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról*. Szerkesztette dr. Keleti Károly, vol. II, Budapest, 1886, p. 644.

²⁹ *Magyar Compass*, 1885, p. 463.

³⁰ Cf. Kisgyörgy Zoltán, dr. Vajda Lajos, *Mina Căpeni 1872—1972*, Sf. Gheorghe, 1972, p. 20—23.

³¹ Cf. L. Vajda, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867—1900)*, în *ActaMN*, IX, p. 229—236.

**Evoluția producției de minereu de fier din Transilvania
între 1867—1873**

Anul	Producția în chintale
1867	644 381
1868	704 354
1869	901 898
1870	1 079 449
1871	1 220 899
1872	1 455 461
1873	1 960 035

capitalului austriac³². În schimb, în perioada 1867—1873, producția a crescut considerabil, datorită noilor ocupări de perimetre miniere, utilizării mai raționale a capacităților de producție existente și modernizării procedeelor tehnologice. Față de cantitatea de 644 381 chintale de minereu de fier produsă în 1867, în anul 1873 s-a extras de trei ori pe atâta, în total 1 960 035 chintale. Ritmul mai rapid al exploatării minereului de fier devine și mai evident, dacă ținem cont de faptul că, pe cînd în perioada 1851—1866 creșterea anuală medie era de 31 922 chintale, în schimb media anilor 1867—1873 a atins cifra de 187 950 chintale, adică aproape de șase ori mai mult, decît în perioada anterioară

Evoluția producției de fontă din Transilvania între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale		
	Fontă	Fontă turnată	Total
1867	284 326	68 154	352 480
1868	295 365	38 201	333 566
1869	360 913	56 927	417 840
1870	385 718	56 638	442 356
1871	435 413	44 323	479 736
1872	464 442	41 384	505 826
1873	636 138	35 422	671 560

Producția de fontă a crescut de la 352 480 chintale în 1867, la 671 560 chintale în 1873, ceea ce corespundea unei creșteri anuale medii de 45 583 chintale, față de creșterea medie anuală de 18 350 chintale în perioada 1851—1866.

În exploatarea și prelucrarea minereului de fier din Transilvania, rolul conducător revenea pe mai departe întreprinderii S.T.E.G., care, în posesia capitalului aflat și acum la dispoziția sa, prin amplificarea consecventă, metodică a cadrului său productiv inițiat încă în anul 1855, a reușit să obțină rezultate tot mai însemnate.

Conform datelor de mai jos, producția minelor de fier ale S.T.E.G.-ului din Dognecea, Ocna de Fier și Staierdorf-Anina a crescut în 1873 cu de peste

³² Arhivele Statului Lugoj, fondul firmelor sociale, vol. I/1876, f. 9.

3,7 ori mai mult, decît în 1867³³, dînd 41,8% din producția totală a Transilvaniei.

Producția de minereu de fier a S.T.E.G.-ului între 1867 - 1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale			
	Dognecea	Ocna de Fier	Staierdorf-Anina	Total
1867	69 340	150 380	1 087	220 807
1868	97 590	137 510	12 633	247 733
1869	96 190	190 780	47 921	334 891
1870	111 490	283 600	56 458	451 548
1871	200 500	276 400	96 633	573 533
1872	298 250	309 800	139 592	747 642
1873	324 210	325 750	172 224	822 184

În furnalele de la Reșița, Anina, Bocșa și Dognecea, fără a le utiliza la capacitatea lor maximă, S.T.E.G.-ul a dublat producția de fontă. Față de cantitatea de 170 000 chintale realizată în 1867, el a produs în 1873 cantitatea de 360 000 chintale³⁴.

În media anilor de mai sus, S.T.E.G.-ul dădea 63,1% din totalul producției de fontă din Transilvania. În interesul lărgirii bazei tehnice a producției de fontă, totodată, pentru atenuarea dificultăților în transportul materiei prime și pentru a se mări astfel rentabilitatea producției, la Bocșa s-a construit în 1869 un nou furnal înalt, cu capacitate mărită de producție³⁵, în locul topitoriei de fier cu două cuptoare care, „din cauza structurii nejudicioase și a folosului redus de pe urma sa“, fu sistată total la începutul anului 1865, cu toate că fusese reconstruită cu puțină vreme înainte³⁶.

Producția de fontă a S.T.E.G.-ului între 1867 - 1873

Anul	Producția în chintale
1867	170 000
1868	182 000
1869	260 000
1870	340 000
1871	360 000
1872	350 000
1873	360 000

Încă de timpuriu, de pe la mijlocul deceniului al șaptelea, cu exact zece ani după experiențele lui H. Bessemer, au fost făcuți primii pași pentru înce-

³³ Cf. *A szabadalmazott Osztrák—Magyar Államvasúttársaság magyarországi uradalmanak leírása* (în continuare: *Államvasúttársaság*), Budapest, 1891, p. 34; Hantken Miksa, *Magyarország szénlelei és szénbányászata*, Budapest, 1878, p. 57—58.

³⁴ *Államvasúttársaság*, graficul nr. XI.

³⁵ *Idem*, p. 50.

³⁶ *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdانا és jelenéhez*. Szerkesztik Orthmayer Tivadar és Szentkláray Jenő, vol. II, Temesvár, 1872—1874, p. 77—78.

tăţenirea producerii moderne a oţelului³⁷. Aceasta fu inaugurată în 1868, prin instalarea a două convertoare Bessemer la Reşiţa, la numai cinci ani după faimoasele uzine Turrach din Stiria care aveau o producţie străveche de fier, la şase ani după uzinele Krupp de faimă europeană din Essen³⁸. Oţelul astfel obţinut, a cărui cantitate a crescut de la 2870 chintale în primul an de funcţionare la 90 000 chintale pînă în 1873³⁹, se prelucra în parte în laminorul de bandaje instalat în 1870 şi în laminorul de şine de căi ferate montat în 1871⁴⁰, iar în parte se transporta la Viena, la fabrica de maşini a S.T.E.G.-ului⁴¹.

S.A. de Mine şi Furnale din Braşov, aflată pe locul al doilea din punct de vedere al capacităţii de producţie, a căutat să utilizeze posibilităţile conjuncturale pentru a ieşi din declinul de la finele deceniului al şaptelea — declin datorat îndeosebi lipsei de minereu de fier, piedică în calea producţiei furnalelor de la Ruschiţa. Un bun prilej de ieşire din declin se vădea a fi şi construirea liniei ferate Simeria—Petroşani şi, prin aceasta, exploatarea avantajoasă a zăcămintelor de fier de foarte bună calitate din zona Govăşdia. Cea mai bună dovadă a acestei tendinţe o constituie faptul că, dacă în cuprinsul acestui perimetru minier se exploatau în anii 1867—1871 numai 30 856 chintale cantitate medie anuală de minereu de fier, după instalarea liniei ferate s-au exploatat, mai ales pentru a aproviziona cele două furnale în construcţie la Călan, în 1872 cantitatea de 136 713 chintale, iar în anul următor 352 663 chintale de minereu de fier⁴².

În perioada tratată de noi, a fost terminat numai unul din furnale, începînd să funcţioneze în 1872 cu o producţie de 42 148 chintale de fontă, care a crescut în 1873 la 124 143 chintale⁴³. Furnalul, proiectat de Massanetz, conducătorul lui Johannishütte din Duisburg şi executat tot sub conducerea lui, se remarcă printr-o construcţie modernă⁴⁴.

Grupul mai vechi, bănăţean sau de la Rusca, al întreprinderii S.A. de Mine şi Furnale din Braşov consta din furnalul şi turnătoria de la Ruschiţa, laminorul de la Ferdinand şi forja de la Rusca Montană, care utilizau în procesul de producţie minereu de fier propriu, extras în munţii Poiana Ruscăi, respectiv fontă obţinută prin topirea cu cărbune de lemn. Exploatarea mine-reului de fier era însă aici în declin; dacă în 1867 ea se ridicase la 216 426 chintale, în 1868 cantitatea extrasă era de 130 026 chintale, în 1869 de 117 663 chintale, iar în 1870 de 83 328 chintale, reprezentînd numai 38,4% din cantitatea extrasă cu patru ani înainte; descreşterea va continua şi în anii următori⁴⁵. În producţia de fontă, declinul s-a manifestat după topirea rezervelor de minereu de fier. Faţă de cantitatea de 21 563 chintale produsă

³⁷ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. 3, p. 113, 118.

³⁸ Ioan Păsărică, *Monografia Uzinelor de Fier şi Domeniilor din Reşiţa şi frumuseţea naturală a împrejurimilor*, Bucureşti, 1935, p. 15.

³⁹ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1879—1881, p. 151; Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900*, Budapest, 1954, p. 39.

⁴⁰ Mihalik Sándor, *Resica jelene és múltja*, Resicabánya, 1896, p. 42.

⁴¹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul V, fasc. 2, p. 105.

⁴² Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 501—600/1873, f. 559; dos. nr. 501—600/1874, f. 528.

⁴³ Loc. cit.

⁴⁴ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1877, p. 145.

⁴⁵ Cf. *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1895, p. 25.

în 1868, în anul 1869 s-au produs 28 552 chintale, iar în 1870 numai 24 109 chintale, cantitatea scăzând mai departe pînă în anul 1873⁴⁶.

Furnalele de la Luncani, Dealul lui Ștefan și Lozna figurau ca părți complementare ale grupului de întreprinderi din Rusca Montană. Referitor la activitatea acestora de extracție și prelucrare a minereului de fier — în raport cu cantitatea producției —, dispunem de date numai pentru anii 1868—69. Conform acestor date, pentru furnalul de la Luncani au fost extrase 27 337, respectiv 26 940 chintale de minereu de fier, iar cantitatea de metal topit în 1868, de 6103 chintale, se ridica în 1869 la 11 145 chintale⁴⁷. Furnalul de la Dealul lui Ștefan nu avea o funcționare continuă. După mai multe întreruperi, activitatea lui a încetat definitiv în 1870⁴⁸. Furnalul de la Lozna, care-și începuse activitatea la sfîrșitul lui decembrie 1866, producea în 1867 16 890 chintale, iar în 1868 14 176 chintale de fontă⁴⁹.

Un alt grup de întreprinderi de extracție și prelucrare a minereului de fier, aparținînd S.A. de Mine și Furnale din Brașov, se găsea în Secuime, cuprinzînd unitățile de prelucrare a minereului de fier de la Vlăhița și Filea, de care aparțineau zăcămintele de minereu de fier de la Racoșul de Jos, Virghiș, Doboșeni, Biborțeni și Lueta. La începutul perioadei în discuție însă, întreprinderea de la Filea și-a încetat activitatea din cauza cantității insuficiente a minereului de fier. Activitatea întreprinderii de la Vlăhița este ilustrată de următoarele date:

Evoluția producției de minereu de fier, a fontei și a fontei turnate la Vlăhița între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale			
	Minereu de fier	Fontă	Fontă turnată	Total fontă
1867	32 811	4 549	2 059	6 608
1868	33 476	10 394	3 880	14 274
1869	27 322	8 164	3 847	12 011
1870	28 382	3 250	1 863	5 113
1871	23 976	3 859	4 317	8 176
1872	15 118	5 602	4 328	9 930
1873	24 912	5 512	3 925	9 437

După cum reiese din această situație, producția de minereu de fier — făcînd abstracție de fluctuațiile anuale — prezenta o curbă descendentă. Cauza principală trebuie căutată în exploatarea minereului de fier din zăcămintele dispersate în cuiburi, care conțineau cantități inegale. Nivelul producției metalului depășea nivelul perioadei decenale anterioare. Cantitățile obținute prezentau însă mari oscilații, la fel proporțiile între producția de fontă și cea de fontă turnată. În orice caz, se poate constata că prin introducerea sistemului celei de a doua topiri — după instalarea, în 1869, a unui cubilou —, a crescut la început procentul fontei turnate; de unde pînă în 1870 fonta

⁴⁶ *Hiv. Stat. Közl.*, anul V, fasc. 2, p. 117; anul VI, fasc. 1, p. 44.

⁴⁷ *Hiv. Stat. Közl.*, anul V, fasc. 2, p. 116.

⁴⁸ *Idem*, anul VI, fasc. 1, p. 44.

⁴⁹ *Idem*, anul V, fasc. 2, p. 116—117.

turnată reprezenta doar 42,3% din producție, după 1870 aceasta crește la 79,2^{0/0}⁵⁰.

Șirul de întreprinderi cu un potențial de capital mai mare, aflate în proprietatea unor grupuri financiare străine, se încheie cu Societatea Metalurgică din Jdioara, respectiv Nădrag. Producția realizată în minele de fier de la Ploscabaia și Ghelar ale acestei societăți — însumând în 1867 35 589 chintale, în 1868 42 441 chintale și în 1869 49 570 chintale — era topită și prelucrată sub formă de fontă turnată și laminată în cadrul întreprinderii metalurgice din Nădrag. Producția de fontă era în 1867 de 18 220 chintale, în 1868 de 18 033 chintale, în 1869 de 17 982 chintale și în 1870 de 19 600 chintale⁵¹.

Celor trei întreprinderi amintite li se adăuga — ca o unitate aflată în proprietatea capitalului particular străin — întreprinderea metalurgică austriacă de la Sebiș a contelui Ernest Waldstein. Aici, unde se afla sediul întreprinderii, era prelucrată și afinită ca produs comercial fonta topită la furnalele din Moneasa, Restirata, Zimbru, precum și la cel din Vașcău pe care îl avea în antrepriză și care era de altfel aparținător domeniului episcopiei romano-catolice din Oradea. La prelucrarea acestei fonte contribuiau și întreprinderile din Zugău și Prăjești.

Evoluția producției de fontă a întreprinderii din Sebiș a contelui Ernest Waldstein între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale				
	Moneasa	Restirata	Vaşcău	Zimbru	Total
1867	—	—*	2 110	—	15 560
1868	12 320	6 850	1 932	1 480	22 502
1869	—	—	1 607	—	13 026
1870	—	—	260	2 489	—
1871	—	—	—	—	—
1872	—	—	—	—	18 361
1873	—	—	417	4 313	15 528

* Linioarele marchează lipsa de date pentru anii respectivi.

În întreprinderile metalurgice din Prăjești și Zugău, afinarea fontei se mărginea exclusiv la producerea de fier forjat, cantitățile fiind, de pildă în 1862, de 1112, respectiv 898 chintale. Acest produs era unul de bază și la întreprinderea din Sebiș, în anul amintit realizându-se aici 8843 chintale.

În 1867, 80% din producția de fontă erau concentrate în mina S.T.E.G.-ului, a S.A. de Mine și Furnale din Brașov, a Societății Metalurgice din Jdioara și a întreprinderii contelui Waldstein⁵². În lipsă de date concrete, nu putem preciza cu aceeași exactitate proporțiile concentrării în anul 1873,

⁵⁰ Cf. Vajda Lajos, *Întreprinderea de fier Vlăbița în primele decenii de existență*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I. București, 1976, p. 325.

⁵¹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. 3, p. 130—131; anul V, fasc. 2, p. 116; Léderer Emma, *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*, Budapest, 1952, p. 200.

⁵² L. Vajda, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN*, II, p. 515

respectiv locul capitalului străin, mai ales austriac, în producția de fontă din Transilvania. Ceea ce, totuși, se poate afirma cu certitudine, este faptul că nu au intervenit schimbări în ce privește influența determinantă a acestui capital în Transilvania și, deci, nici în privința caracterului exploatarei și prelucrării minereului de fier și fontei în Transilvania, ea fiind dictată de interesele capitalului austriac.

Întreprinderile de extracție și prelucrare a minereului de fier aflate în gestiunea statului se străduiau și ele a-și intensifica activitatea, sub influența conjuncturii favorabile. În consecință, în decursul perioadei septenale 1867—1873, producția de minereu de fier obținută de ele a crescut de cinci ori, încît, datorită rămîinerii în urmă și declinului continuu al nivelului tehnic la Govășdia și Păduroi, aceste întreprinderi gestionate de stat nu au putut trece la deplina prelucrare a minereului de fier extras.

De pildă, furnalul din Păduroi — după cum arată raportul întocmit de direcțiune —, „fiind cu producția restrînsă, utilizează foarte puțin minereu în fiecare an”⁵³, cu toate că — după cum reiese din documentele vremii — se depunea toată strădania pentru perfecționarea nivelului tehnic în interesul creșterii producției, cît și pentru mărirea gamei de sortimente, inclusiv demararea producției de oțel. Conform unei adrese a căpitănatului minier datînd încă din aprilie 1867, „introducerea metodei Bessemer a fost propusă în repetate rînduri, dar propunerea nu a fost sprijinită de forurile superioare”⁵⁴.

Evoluția producției de minereu de fier și a fontei la întreprinderea de stat din Păduroi între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale			
	Minereu de fier	Fontă	Fontă turnată	Total fontă
1867	9 389	5 128	2 176	7 304
1868	3 654	5 874	8 592	14 466
1869	19 332	5 374	1 689	7 063
1870	36 532	—	6 418	6 418
1871	34 706	7 092	3 152	10 244
1872	42 216	5 150	5 098	10 248
1873	79 016	5 998	3 249	8 247

Nereușita încercărilor — foarte îndreptățite, dealtfel — de perfecționare a nivelului tehnic al întreprinderilor metalurgice ale statului din Transilvania se datora politicii economice a claselor dominante, politică determinată de interese de clasă și interesele unor grupări, și care „tindea în general să dea întreprinderile de stat pe mîna particularilor, aidoma domeniilor statului, a căror atribuire fără discernămint [pe mîini particulare — n.n.] era pe atunci tocmai în curs. Aceasta le-ar fi asigurat încă o sursă de venituri, motiv pentru care se opuneau investițiilor cerute de minele și întreprinderile de stat, invocînd deficitul venitului național și deficitul întreprinderilor”⁵⁵. În sensul acestei atitudini, camera deputaților a șters din buget pozițiile respec-

⁵³ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 401—500/1868, f. 486.

⁵⁴ Loc. cit., dos. nr. 501—600/1867, f. 571.

⁵⁵ Sándor Vilmos, *op. cit.*, p. 175—176.

tive și, în concordanță cu interesele claselor de proprietari, guvernul a încheiat, în scopul de a exploata posibilitățile metalurgiei hunedorene, un contract provizoriu cu băncile Franco-Austriacă și Franco-Ungară, precum și cu bancherul londonez Emil Erlanger, prevăzând înființarea unei întreprinderi comune a acestora și a statului și anume Societatea Ungară Regală a Fierului și Cărbunului. După cum o trădează și denumirea societății, ea și-a propus nu numai exploatarea întreprinderilor metalurgice de pe domeniul Hunedoarei, ci și a minelor carbonifere din Valea Jiului aflate în antrepriza S.A. de Mine și Furnale din Brașov. Tranzacția fu definitivată în aprilie 1873. Traducerea ei în practică a fost însă zădărnicită de falimentul înregistrat la bursa vieneză și criza economică ce i-a urmat⁵⁶.

Întreprinderea metalurgică a statului din județul Hunedoara era formată din minele de fier de la Ghelar, întreprinderea metalurgică din Govășdia, afinăriile din Sebeșel și Cugir, precum și din forjele încă existente.

Evoluția producției de minereu de fier și fontă a întreprinderii de stat din județul Hunedoara între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale			
	Minereu de fier	Fontă	Fontă turnată	Total fontă
1867	24 308	14 733	1 414	16 147
1868	18 945	23 645	2 363	26 008
1869	18 287	29 793	2 242	32 035
1870	154 714	22 816	3 190	26 006
1871	102 241	32 091	2 621	34 712
1872	68 208	27 935	3 073	31 008
1873	110 880	43 576	2 741	46 317

După cum reiese din tabel, cu toate că întreprinderea din Govășdia nu ocupa, sub aspect cantitativ, un loc de seamă în producția metalurgică, producția ei — deși fluctuantă — urma o linie ascendentă. În ciuda locului ei modest în producția totală de fier din Transilvania, cîtînea reprezentată de producția acestei întreprinderi era în creștere, ca și a celei de la întreprinderea din Păduroi. În 1873 cantitatea topită la Govășdia, în cifre absolute 55 564 chintale, reprezenta 8,2% din total, față de cele 6,6% din anul 1867.

Fonta de la Govășdia era prelucrată la întreprinderea din Sebeșel în produse de bare și table, forjate și laminate. De exemplu, producția anilor 1868—69 era de 11 200 chintale fier forjat⁵⁷. Producția era frînată aici de permanenta lipsă de apă. Întreprinderea metalurgică din Cugir se ocupa în acești ani cu prelucrarea fontei din Govășdia în laminate de bare finite. În 1868—69, s-a atins aici cantitatea de 12 880 chintale⁵⁸.

Dintre forje, aceste mijloace străvechi de prelucrare a fierului, pînă în 1872 au mai funcționat cele din Burcenii, Bania de coase și Teliucul Superior. În 1871 și-a încetat activitatea cea de la Limpertul de Sus, iar înainte de ea cea de la Perinte. Chiar și după anul 1872 mai funcționau forjele de la

⁵⁶ *Idem*, p. 176.

⁵⁷ *A Magyar Korona Országainak Gyáripara az 1898. évben*, vol. II, Budapest, 1901, p. 345.

⁵⁸ *Idem*, p. 341.

Hunedoara, respectiv Lîmpertul de Jos⁵⁹. Aceasta din urmă desfășura chiar o activitate relativ considerabilă, putînd efectua nu numai prelucrarea fontei, ci și topirea minereului de fier. După datele anului 1867, de pildă, în forja din Lîmpertul de Jos se produceau 16 149 chintale de fontă și fontă turnată⁶⁰, utilizîndu-se minereu de fier de la Ghelar.

Șirul întreprinderilor de exploatare și prelucrare a minereului de fier aflate în proprietatea societăților anonime și care funcționau cu participare de capital străin, precum și al acelor în proprietate de stat, era întregit de întreprinderile metalurgice aflate în proprietatea particulară a unor mici capitaliști și moșieri. Acestea însă — ca o caracteristică generală a categoriei — se distingueau nu atît printr-o participare consistentă în producție, ci mai degrabă prin numărul lor mai mare. De fapt, ele reprezentau sectorul de mică producție al exploatării și prelucrării minereului de fier, fiind, în bună parte, formațiuni industriale care și-au mai prelungit existența din deceniile anterioare, supraviețuind cîtva timp concurenței capitaliste tot mai intense. În anul 1872 numărul lor poate fi evaluat la aproximativ 9. Două dintre ele, ambele bănățene, cea a lui D'Élia József de la Ogradena Veche și cea de la Crivina, se ocupau numai de exploatarea minereului de fier. Aceasta din urmă, dacă în 1869 mai producea 90 720 chintale, în 1873 a ajuns la cu două treimi mai puțin, și anume, 31 360 chintale. Celelalte 7 întreprinderi cuprindeau unitatea familiei Török din Dezna, a lui Hoffmann Ráfáel din Ploscabaia, a familiei contelui Bánffy din Zlaști, a episcopului Pap Szilágyi József din Pietroasa, a contelui Lónyai din Vaspatak, a lui Zakariás András din Herculan—Bodvai și în sfîrșit cea din Moșișeni (Oaș).

Producția de fontă a unor întreprinderi metalurgice mai mici între 1867—1873

Întreprinderea	Evoluția producției în chintale în anii						
	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
Herculan-Bodvai	1147	876	1296	1189	1064	1161	1294
Dezna	2484	5016	2790	—	—	6964	4403
Ploscabaia	1341	1343	751	1089	1126	1789	1384
Zlaști	1088	956	961	663	732	—	—
Pietroasa	817	300	523	—	—	—	—
Moșișeni	2436	—	—	—	—	—	—

În 1867, întreprinderile aparținînd categoriei amintite de proprietate au participat la producția de fontă din Transilvania în proporție de 6,3%. Doi ani mai tîrziu, în 1869, această proporție a descrescut la numai 1,5%, iar în 1873, deși furnalele din Dezna, Ploscabaia și Herculan—Bodvai au topit mai multă fontă, decît înainte vreme în cadrul a cinci întreprinderi, proporția acestei cantități față de producția totală descrescu și mai mult, fiind ceva mai mare de 1%. Procesul era un reflex al aceluiași fapt mai sus menționat al ritmului puternic de concentrare a exploatării și prelucrării minereului de fier din Transilvania, mîna în mîna cu reducerea în continuare a rolului

⁵⁹ BKL, anul 1906, vol. II, p. 40—43.

⁶⁰ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 401—500/1868, f. 426.

nici pînă atunci nu prea însemnat al capitalului local, în cadrul acestei ramuri de producție.

Nu putem încheia această schiță a situației din domeniul exploatării și prelucrării minereului de fier, fără a menționa că, în cadrul evoluției capitaliste bazate pe libera concurență, continuă procesul de decădere a mineritului și metalurgiei seculare din Rimetea—Trascău, unde se practica o prelucrare a fierului specific țărăneasă. Aici, înainte de 1867, pe lîngă 81 mine părăsite, mai existau 24 în exploatare⁶¹. În anul 1867 erau înregistrate 13 mine active, în 1869 15⁶², din care însă numai 6 cu exploatare continuă⁶³. Ele furnizau cuptoarelor a 7 forje, aflate în proprietatea a 19 oameni, cantitatea de cca. 7588 chintale minereu de fier, care dădea după topire 1878 chintale fier brut⁶⁴, prelucrat în special sub formă de fiare de plug și alte produse forjate. În 1871, cantitățile celor două soiuri de produse amintite erau de 7022, respectiv 1736 chintale⁶⁵, vădind deci un declin.

Tradiționala exploatare transilvăneană a metalului prețios a continuat și în perioada discutată în formele existente cu decenii în urmă⁶⁶, cu deosebirea că, în urma neglijării — cu cîteva excepții — a reconstruirii indispensabil necesare a minelor a căror adîncime creștea tot mai mult — reconstrucție care nici nu era rentabilă în cazul exploatărilor cu randament redus —, cantitatea anuală a producției, cu înfime fluctuații, era în scădere.

După cum o atestă datele prezentate mai jos, în 1873 se producea mai puțin cu 384 kg de aur și cu 1948 kg de argint față de anul 1867.

Evoluția producției de aur și argint din Transilvania între 1867—1873

Anul	Cantitatea produsă în kg	
	Aur	Argint
1867	1402,60	9156,99
1868	1281,85	9720,09
1869	1159,17	8912,22
1870	1197,29	7823,75
1871	1144,36	7953,42
1872	1194,34	7731,71
1873	1018,38	7209,00

Scăderea producției de aur era legată în cea mai mare parte de problemele mineritului din Munții Apuseni, unde, dacă în 1867 se produceau 1000,62 kg de aur, în schimb în 1873 această producție ajungea la doar

⁶¹ BKL, anul 1905, vol. II, p. 319.

⁶² Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 201—300/1870, f. 277.

⁶³ Jankó János, *A torockói vasbányászat és kohászat*, în *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, anul 1902, p. 141.

⁶⁴ Arhivele Statului Deva, fond Căpitănatul minier Zlatna, dos. nr. 201—300/1870, f. 277.

⁶⁵ Loc. cit., dos nr. 301—400/1873, f. 358.

⁶⁶ Pentru perioada 1848—1867 cf. L. Vajda, *Extracția și prelucrarea metalelor neferoase în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN*, IV, p. 237—262.

686,31 kg, deci o scădere de 31,2%. Această situație era de fapt o consecință inevitabilă a economiei miniere dăunătoare în perioada neoabsolutismului austriac de după 1848, în special în domeniul producției minelor fiscului înființate aici, ca rezultat al opțiunii înguste că aceste exploatări sînt o sursă nepuizabilă pentru fisc, ele putînd funcționa cu forță de muncă foarte ieftină și cu mijloace tehnico-materiale minime, neglijîndu-se prospecțiunile și pregătirea unor extracții cu rentabilitate de perspectivă, lucrări cu totul necesare în condițiile exploatării la nivele din ce în ce mai adînci, împreună cu perfecționarea utilajului tehnic. Cu vremea, învechirea utilajului minier progresa paralel cu consecința sa firească: creșterea caracterului deficitar al producției, reculul ei.

Cifrele din tabelul următor ilustrează elocvent condițiile amintite, fiind cu atît mai semnificative, cu cît ele se referă la întreprinderi de cea mai mare capacitate din Munții Apuseni, exercitînd o influență hotărîtoare asupra producției, întrucît — cu toată scăderea producției — ele dădeau la sfîrșitul perioadei în discuție peste 40% din producția de aur a Munților Apuseni și, totodată, peste 27% din producția totală de aur a Transilvaniei.

Producția de aur și argint a întreprinderilor mai mari din Munții Apuseni între 1867—1873

Anul	Săcărîmb	Roșia Montană		Ruda		Boița		Fizeș	
	Aur-argint	Aur	Argint	Aur	Argint	Aur	Argint	Aur	Argint
1867	267,88	25,96	17,00	—	—	—	—	—	—
1868	246,23	23,24	14,45	51,39	—	13,00	20,50	8,75	4,50
1869	200,66	10,09	13,41	52,69	40,35	9,40	24,98	8,00	5,00
1870	179,02	20,88	18,46	44,12	4427,97	8,96	18,18	5,29	3,78
1871	145,75	18,78	13,41	65,44	41,67	9,45	22,31	8,86	6,91
1872	189,66	17,03	12,21	58,69	36,40	9,78	17,53	10,30	10,97
1873	111,63	20,02	13,56	67,91	36,25	5,79	9,55	7,93	7,25

Cea mai importantă dintre minele de aur de atunci ale Munților Apuseni, și anume Întreprinderea Minieră a Fiscului și a Societăților Particulare din Săcărîmb, a realizat, de pildă, în urma producției sale în continuă scădere (cu excepția unui singur an), mai puțin cu 156,25 kg producție de aur și argint în anul 1873, față de anul 1867; o cantitate care, singură, reprezenta 40,1% din scăderea generală a producției pe teritoriul căpitănatului minier al Zlatnei. Cronicarul Săcărîmbului în veacul trecut, Inkey Béla, rezumă după cum urmează cauzele declinului: în anii celui de-al șaptelea deceniu, întreprinderea minieră, „... în ce o privește, nu are de loc în vedere viitorul. După extracția efectuată cu relativ puțină cheltuială a aglomerațiilor mai mari ale filoanelor Longin, deschise prin numeroase abataje, acum exploatarea se îndreaptă din nou, vertiginos, în adîncime..., în timp ce lucrările de prospecțiuni ce necesită cheltuială mai mare sînt neglijate”⁶⁷. Întreprinderea minieră de la Roșia Montană, organizată în aceeași formă de proprietate, obținea și ea rezultate productive descrescînde, cu fluctuații mai mici sau mai mari. Producția de aur a minelor societății particulare mai mari — aflate

⁶⁷ Inkey Béla, *Nagyág földtani és bányászati viszonyai*, Budapest, 1885, p. 105—107.

îndeosebi în mîna unor moşieri şi deţinători de capital de caracter local —, exceptînd mina din Ruda, urmau aceeaşi cale, cauza principală — după opinii ale vremii — rezidînd în faptul „că minele noastre metalifere, care lucrează, în majoritatea cazurilor, la nivele de mai mare adîncime, ... nu puteau ţine pasul cu progresele vertiginoase ale tehnicii, *din punct de vedere al mijloacelor materiale*. Cu vremea, se învechea utilajul a tot mai multe mine, ducînd întreprinderile pe calea deficitului”⁶⁸.

Schimbările care au survenit în rentabilitatea exploatării aurului s-au făcut simţite în mod pronunţat, ca o frînă a dezvoltării, în cazul minelor care exploatau filoane mai sărace în conţinut metalic sau al aceloră cu caracter de mică producţie-ţărăneşti, tipic regiunii Munţilor Apuseni.

În regiunea Baia Mare, dat fiind că la minele de la Dealul Crucii şi Băiţa mai era în curs exploatarea unor filoane cu conţinut mai substanţial de aur, declinul era mai mic, de numai 10,3%. În schimb, în cazul producţiei argentifere — zăcămintele acestui metal fiind dominante —, scăderea era de 13,5%, îndeosebi din cauza declinului activităţii în minele aparţinînd unor proprietari capitalişti, declin care, la rîndul său, era intim legat de fenomenul devalorizării provocate de masiva producţie de argint de pe continentul american, fenomen care însă nu a fost resimţit de minele aflate în proprietate de stat, căci — după datele căpitănatului minier — în anul 1873, ales ca dată comparativă, producţia lor a scăzut, în raport cu anul 1867, cu numai 6,4% faţă de scăderea de 48,6% a producţiei minelor proprietate particulară⁶⁹.

În schimb, producţia de argint a Munţilor Apuseni a descrescut în proporţie de 37,3%, o scădere manifestată deopotrivă la întreprinderile de stat şi la cele particulare, deşi în proporţii diferite: mai pronunţat în cazul minelor de stat, şi anume, de 39,1%, mai atenuat la minele proprietate particulară, de numai 29,6%.

Producţia de aur şi argint a minelor din regiunea Baia M

Anul	Baia Mare		Baia Sprie		Cavnic	
	Aur	Argint	Aur	Argint	Aur	Argint
1867	66,86	503,41	72,53	889,34	19,32	1,50
1868	69,34	625,16	71,61	1002,08	17,04	1,22
1869	49,16	415,71	93,69	1199,88	20,10	1,59
1870	60,30	424,77	111,85	851,74	15,87	1,18
1871	78,35	1032,89	144,26	1079,15	17,06	1,23
1872	84,38	499,25	114,42	1075,84	15,60	1,38
1873	78,43	905,72	66,74	1088,50	16,40	1,26

În perioada 1867—1873, scăderea producţiei de aur a minelor băănăţene, de 95,5%, a nimicit practic această producţie. Dacă, în 1867, se mai înregistra aici o producţie de 22,42 kg aur, în 1873 aceasta era de numai

⁶⁸ *Technikai fejlődésünk története 1867—1927*, Budapest, 1929, p. 644—654.

⁶⁹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. 2, p. 85; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1874, fasc. IV, p. 17.

1,30 kg. O scădere vertiginoasă a producției de argint, în proporție de 56,90%, desemna și acest declin ca fiind cel mai puternic în perioada dată.

Un proces similar celui din domeniul exploatarei și prelucrării metalelor prețioase se constată și în exploatarea cuprului⁷⁰.

Evoluția producției de cupru și de plumb din Transilvania între 1867 – 1873

Anul	Cantitatea produsă în chintale	
	Cupru	Plumb
1867	6215,44	7462,00
1868	4017,44	5980,00
1869	3430,00	7275,52
1870	2610,72	4337,20
1871	2790,48	6511,12
1872	2522,24	7438,48
1873	3022,88	7831,20

De la 6212 chintale în 1867, cantitatea extrasă scade în 1873 la numai 3022 chintale. Producția de plumb creșcu însă întrucîtva, de la 7462 chintale la 7831 chintale, însă cu fluctuații destul de mari, de ordinul a mii de chintale⁷¹.

Cauzele care au avut consecințe negative asupra evoluției cantitative a producției de cupru și plumb rezidau, în afară de factorii de ordin extern menționați pe marginea producției de argint — devalorizarea provocată de producția masivă de dincolo de ocean —, în factori interni ai întreprinderilor miniere, și anume în încetineala cu care se căutau soluții pentru problemele ridicate de procedeele de exploatare la adîncime tot mai mare, locul prim ocupîndu-l, aici, lipsa capitalului necesar investițiilor.

cum și din Rodna Veche ale statului între 1867 – 1873

Băița		Baia Sprie		Rodna Veche	
Aur	Argint	Aur	Argint	Aur	Argint
26,25	599,05	14,59	1048,00	0,54	128,90
29,33	528,99	10,95	854,70	1,00	141,79
28,55	548,28	16,38	859,32	0,81	164,15
22,46	512,69	18,31	827,56	0,57	165,68
23,24	534,48	11,82	884,77	0,48	162,53
26,82	535,05	13,69	890,14	0,85	178,21
37,79	609,28	14,55	738,61	0,38	168,33

În locurile de exploatare nu s-a petrecut nici o schimbare notabilă față de perioada 1848—1867. Pe teritoriul căpitănatului minier al Zlatnei, cea mai de seamă exploatare cuprifera era cea din Bălan, la care mai putem

⁷⁰ Szellemy Géza, *Nagybányának és vidékének fémányászata*, Nagybánya, 1894, p. 32, 42, 64, 72, 81, 89.

⁷¹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul II, fasc. 3, p. 85, 125, 134; anul VII, fasc. 5, p. 108—145.

adăuga pe cea din Săcărîmb. În anul 1873, ele dădeau 68% din producția totală a zonei administrative miniere amintite, ponderea fiind a minei Bălan, unde se produceau 1103,88 chintale de cupru, față de cele 237,16 chintale produse la Săcărîmb. În Banat, S.T.E.G.-ul concentra pe mai departe exploatarea și metalurgia minereurilor de cupru. Producția de plumb se concentra mai ales în regiunea Baia Mare, rolul hotărîtor în privința cantității produse revenind aici minelor aflate în proprietate de stat.

Evoluția producției de cupru a minelor din Bălan și Săcărîmb

Anul	Cantitatea extrasă în chintale	
	Mina Bălan	Mina Săcărîmb
1867	1175,76	466,76
1868	1188,45	505,54
1869	802,73	720,02
1870	387,12	446,04
1871	632,59	389,16
1872	896,26	585,90
1873	1103,88	237,16

Nu putem efectua aici o analiză mai amănunțită a datelor referitoare la producția minieră de metal prețios și colorat între anii 1867 și 1873. Chiar și cele înfățișate ilustrează însă procesul menționat la începutul lucrării de față, constînd în schimbările structurale care s-au produs în străvechea ramură a mineritului și metalurgiei din Transilvania o dată cu adîncirea relațiilor de producție capitaliste, schimbări care au împins pe prim plan — în pofida unor tradiții de dată veche — ramurile de producție nemijlocit legate de necesități infrastructurale, de producerea masivă a combustibilului și materiei prime necesare industriei capitaliste, producție înrîurită însă — după cum am mai arătat — și de factori interni specifici exploatării metalelor prețioase și colorate, factori care frînau dezvoltarea acestei ramuri.

*

În anul 1873 s-a produs o criză capitalistă de supraproducție, aducînd cu sine sfîrșitul unei perioade de avînt general. Această criză și-a făcut simțite efectele și asupra mineritului și metalurgiei din Transilvania, determinînd pentru o nouă perioadă de mai mulți ani trăsăturile caracteristice ale acestei ramuri productive, atît din punct de vedere economic, cît și social.

L. VAJDA

L'INDUSTRIE MINIÈRE ET MÉTALLURGIQUE DE LA TRANSYLVANIE DANS LA PÉRIODE DE L'ESSOR CAPITALISTE (1867—1873)

(Résumé)

L'auteur, s'appuyant surtout aux dates de production, examine l'évolution et les caractéristiques des industries minière et métallurgique en Transylvanie entre 1867—1873, années qui constituent une période d'essor du développement industriel. A la suite d'une

analyse statistique, il met en évidence que la structure, la production et la hiérarchie valorique ont subi un processus de transformation, processus résulté de la réstructuration économique générale dûe à l'accélération du rythme du développement capitaliste. Il aboutit à la conclusion que la production du charbon et celui du minérée de fer ont passé au premier plan, en détriment de la production traditionnelle de l'exploitation des métaux précieux et non-ferreux.

ASPECTE ALE DEMOCRATISMULUI BURGHEZ ȘI ALE ATITUDINII PROLETARIATULUI FAȚĂ DE EL REFLECTATE ÎN OPERA LUI C. DOBROGEANU-GHEREA

La 21 mai 1980 s-au împlinit 125 de ani de la nașterea lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, eminent gânditor socialist român.

Devenit marxist în România — așa cum releva C. Graur —, prin creația sa teoretică, Gherea a jucat un rol important în înfăptuirea saltului de la gândirea socialistă premarxistă la cea marxistă, fiind apreciat de autorul amintit ca „teoretician creator, la înălțimea celor mai mari din străinătate”¹. Prin scrierile sale a contribuit atât la popularizarea gândirii lui Marx și Engels în țara noastră, la apărarea ei de atacurile adversarilor ideologici: liberali, conservatori și poporaniști, cât și la aplicarea creatoare a marxismului la specificul românesc. El a făcut primele încercări în această privință, îmbogățind totodată concepția revoluționară a clasei muncitoare.

În pofida multiplelor vicisitudini și adversități pe care i-a fost dat să le cunoască în viața sa, prin profundul său atașament față de idealurile clasei muncitoare și marxism, prin variatele sale calități de gânditor revoluționar și de om de cultură, Gherea a rămas în conștiința generațiilor, prin opera sa, un exemplu demn de urmat. Paleta creației sale teoretice este variată și bogată. În ea, alături de producțiile de critică literară și estetică, se situează și cele sociologice, economice, politologice și viitorologice, fiind cel care a pus la baza acestora pentru prima dată în țara noastră o fundamentare marxistă.

Relevând valoarea operei lui C. Dobrogeanu-Gherea, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta: „O importanță deosebită în clarificarea problemelor sociale ale țării are activitatea teoretică desfășurată de C. Dobrogeanu-Gherea, una din cele mai proeminente figuri de gânditori socialiști ai țării noastre din acea vreme. Cu toate lipsurile și limitele sale, opera lui Dobrogeanu-Gherea ocupă un loc de mare însemnătate în istoria științelor sociale din România, în răspîndirea ideilor marxiste, în dezvoltarea concepției revoluționare a proletariatului”².

În articolul de față prezentăm câteva considerații ale marxistului român privitoare la instituțiile democratice burgheze și atitudinea pe care el o aprecia potrivită s-o adopte clasa muncitoare și social-democrația față de acestea, urmărind astfel să înarmeze proletariatul român și organizația sa politică revoluționară cu o strategie și o tactică adecvată.

¹ „Chemarea”, 10 mai 1920.

² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste*, vol. 1, Editura politică, București, 1968, p. 345.

C. Dobrogeanu-Gherea, avînd o concepție materialist-dialectică pe deplin formată, a abordat politicul în strînsă legătură cu structurile socio-economice și culturale, reușind totodată să surprindă atît determinările sale obiective, cît și rolul său în societate. Acest fapt i-a permis să înțeleagă corect structurile acestui subsistem și rolul specific al fiecăreia dintre ele în funcționalitatea sa și a sistemului social global. Alături de opiniile sale despre stat, partid politic, conștiință politică, în lucrările sale se întîlnesc numeroase reflecții privitoare la democrație.

Democrația, în accepțiunea gheristă, reprezenta un asemenea tip de organizare a societății care era în măsură să asigure poporului posibilitatea de a fi depozitarul puterii politice și economice și să dispună de autentice drepturi și libertăți. Prin „democrație — scria el — se înțelege precumpănirea în stat a muncitorilor...”.³ Meritul lui Gherea constă nu numai în înțelegerea corectă a categoriei de democrație, ci și în analizarea ei, pe de o parte, în strînsă legătură cu celelalte structuri politice, aceasta fiind puternic înrîurită de ele (stat, partide politice), iar pe de altă parte, în conexiune cu structurile socio-economice și culturale. Acest mod de analiză i-a înlesnit surprinderea naturii ei de clasă, caracterul istoric și rolul ei în viața socială.

Democrația în capitalism a fost examinată de gînditorul nostru sub multiple aspecte. Referindu-se la geneza ei, releva faptul că ea reprezintă creația istorică a burgheziei. Democrația burgheză s-a născut în vîltoarea luptei antifeudale, în procesul revoluțiilor burgheze și burghezo-democratice. El a consemnat, pe bună dreptate, caracterul progresist al activității noii clase, care, eliberîndu-se pe sine de lanțurile absolutismului feudal, a dezrobit întreaga societate și a instituit o serie de libertăți consemnate în *Declarația Drepturilor Omului și ale Cetățeanului*.

Înțelegînd plusul oferit omenirii de democratismul burghez, C. Dobrogeanu-Gherea a pus în lumină adevărata valoare a acestuia pentru masele populare, care, grație noii organizări politice, au devenit libere din punct de vedere juridic. „Libertatea politică, scria el, înlocuiește opririle din veacul de mijloc. Libertatea individuală, organizarea politică, juridică, a societății s-au croit după cea economică...”.⁴

Un merit deosebit îi revine teoreticianului socialist român și pentru sublinierea caracterului de clasă al democrației burgheze și a limitelor ei istorice. Astfel el a relevat faptul că preocuparea burgheziei în vederea cuceririi libertăților democratice și pentru organizarea democratică a societății era reclamată de interesele ei de clasă. Concludente în acest sens sînt cuvintele sale: „Burghezimea nici n-ar fi putut să se libereze singură fără să libereze toată întreaga societate din lanțurile medievale; această libertate era deci o esențială necesitate pentru vitalele ei interese de clasă”⁵.

A dezvăluit apoi în mod argumentat faptul că orînduirea capitalistă n-a desființat exploatarea omului de către om. Libertatea juridică și egalitatea în fața legii, după opinia sa, n-au dus și nu puteau duce la desființarea ine-

³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, Editura politică, București, 1977, p. 54.

⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, Editura politică, București, 1976, p. 24.

⁵ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, Editura politică, București, 1968, p. 279.

galității de avere, ci ele constituiau noi modalități de exploatare a maselor. În capitalism „libertatea și egalitatea economică nu implică deloc egalitatea de avere materială și egalitatea condițiilor materiale de trai. Dimpotrivă — concluziona Gherea — epoca burghezo-capitalistă a dus această *inegalitate* pînă la un grad necunoscut încă de nici una din toate epocile precedente”⁶. Avînd în vedere profundele inegalități economice ce caracterizau orînduirea burgheză, el a apreciat în mod justificat că inegalitatea economică nu poate reprezenta un suport al egalității din punct de vedere politic între oameni.

În condițiile societății burghezo-democratice considera că burghezia este adevărata depozitară a puterii politice și evidenția totodată netemeinicia afirmațiilor ideologilor burghezi privitoare la suveranitatea poporului și la calitatea acestuia de deținător al puterii. Dezvoltînd ideea incompatibilității dintre dominația politică a burgheziei și prezența poporului la cîrma statului, socialistul român discută conceptul de popor și sensurile care i se atribuiau. Astfel a subliniat profunda deosebire existentă între opiniile ideologilor burgheziei și cele ale socialistilor în legătură cu noțiunea respectivă. Spre deosebire de cei ce considerau categoria de popor drept un concept larg, care desemna toate categoriile sociale producătoare de bunuri materiale și spirituale, doctrinarii burgheziei restrîngeau noțiunea respectivă doar la categoriile populației înstărite. Un asemenea mod de definire a poporului, potrivit opiniei sale, își pierde orice valoare științifică: „Cînd proletariatul francez a căutat să explice că prin popor se înțelege poporul muncitor — scria gînditorul nostru referindu-se la faptul că tocmai în virtutea acestei realități el revendica conducerea în stat —, atunci burghezia a scos tunurile și a convins pe muncitori că *ei nu sînt popor* . . . , iar la cîrma statului numai *burghezia e poporul*” (subl.n.I.L.)⁷.

Studiul instituțiilor democratice burgheze l-a condus pe autorul nostru la concluzia privitoare la dubla lor ipostază ce le era caracteristică. El constată că ele, pe de o parte, sînt instrumente cu ajutorul cărora clasa dominantă își promovează interesele practicînd constrîngerea, iar pe de altă parte, contribuie la întretinerea iluziei că ar fi pîrghii prin intermediul cărora masele dețin și exercită puterea politică în societate. Analiza parlamentului, executivului, justiției, precum și a sistemului partidelor politice, sub aspectul rolului lor în cadrul mecanismului democrației burgheze, îi prilejuiește teoreticianului marxist o seamă de importante reflecții de natură teoretică și practică. Acestea pun în evidență atît calitățile sale de analist și critic pertinent al instituțiilor burgheze, cît și cele de strateg și tactician revoluționar.

În ceea ce privește parlamentul — principala instituție democratică burgheză — aprecierile sale ilustrează atenția pe care o acorda acestei instituții și rolului ei în sistemul politic capitalist.

Astfel el a definit corect faptul că pe lîngă aspectele democratice care îi sînt specifice, parlamentul are un caracter de clasă, urmărind astfel să contribuie la risipirea iluziei potrivit căreia această instituție ar exprima voința și suveranitatea poporului. În acest sens, nota: „parlamentele . . . se alcătuiesc din reprezentanții privilegiaților . . .” și, în consecință, ele prin funcțio-

⁶ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 4, Editura politică, București, 1977, p. 30.

⁷ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 3, p. 54—55.

nalitatea lor au menirea de a promova interesele acestora. Critica planului lassallian l-a condus la concluzia referitoare la faptul că parlamentele burgheze nu reflectau voința națională și erau, în general, ostile intereselor poporului. Datorită majorităților burgheze ce le caracterizau, parlamentele respective nu puteau constitui pivotul eliberării clasei muncitoare. El scria cu ironie că acestea „vor primi mai bine să rămână în țara lor ca Scipio pe ruinele Cartaginei decît să voteze 5 bani...”⁸ pentru realizarea planului lassallian.

A dezvăluit totodată și caracterul demagogic al multora din dezbaterile parlamentare burgheze, vizînd prin referirile sale, pline de sarcasm, și viața parlamentară din România. În această privință scria: „Dezbaterile din toate parlamentele conțin o mare doză de demagogie; cele din parlamentul nostru conțin o doză și mai mare...”⁹. În *Neoibăgia* se întilnesc pagini scrise în manieră caragială care pun în lumină aspectele remarcate mai sus. Cu toate acestea, observațiile gheriste rămîn sărace în ceea ce privește structurile parlamentului și relațiile sale cu celelalte ramuri ale puterii și cu partidele politice. El nu a acordat spații largi analizei parlamentului așa cum făcuse, de pildă, K. Kautsky¹⁰.

Analiza funcției parlamentelor burgheze, obiectivată în elaborarea legislației, i-a oferit autorului nostru noi argumente pentru ilustrarea caracterului de clasă al acestor instituții democratice ale statului burghez. Observațiile sale privitoare la legislație rețin atenția cercetătorului prin cîteva elemente de profunzime și originalitate.

Criticînd în mod justificat pe cei ce susțineau că legile exprimă interesele generale ale societății, marxistul român arăta că ele sînt reflexele raportului de forță dintre clasele și grupurile sociale, respectiv ale relațiilor de exploatare în capitalism și în celelalte orînduiri caracterizate de asemenea relații. Deci, legile, conchidea el, sînt expresia „relațiilor adevărate de putere în lăuntru societății” (subl.n.I.L.)¹¹. Gherea arăta că starea de drept în societate e creată de clasele deținătoare ale puterii, deoarece ele „au inteligența și cultura necesare și, afară de asta, ele, mai ales, sînt interesate la crearea legilor și formarea unei stări de drept menită să consfințească organizarea de fapt a societății și deci să consolideze și să fortifice privilegiile lor de clasă”¹². Referindu-se la caracterul de clasă al legislației capitaliste, gînditorul român arăta că burghezia, în calitatea ei de posesoare a puterii de stat, cu ajutorul acesteia, a elaborat o legislație menită să-i apere interesele ei de clasă, defavorizînd masele populare.

În ceea ce privește informația despre rolul executivului, precum și raporturile sale cu legislativul, opera gheristă este mai săracă. Reiese însă faptul că guvernul este apreciat ca fiind organul de stat care deține puterea executivă, elaborează și înfăptuiește politica internă și externă în conformitate cu interesele claselor conducătoare. Analiza instituțiilor monarhice și

⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 1, Editura politică, București, 1976, p. 177.

⁹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 4, p. 154—155.

¹⁰ A se vedea: K. Kautsky, *Reformă socială sau revoluție socială?*, Editura P.S.D. 1944, p. 54—57.

¹¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 1, p. 262.

¹² C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 4, p. 121.

republicane este făcută de socialistul român mai mult sub aspectul conținutului lor de clasă, decît în ceea ce privește rolul lor în sistemul democrației burgheze. Unele referiri privitoare la monarhia Hohenzollernilor din România ilustrează antinomia acesteia cu modesta democrație existentă în țara noastră și pune în lumină tendințele absolutiste ce-l caracterizau pe Carol I, precum și deseale încălcări ale Constituției de către acesta în exercitarea prerogativelor sale.

Referitor la justiție, aprecierile teoreticianului socialist pun de asemenea în evidență trăsăturile ei de clasă. Relevînd faptul că funcția ei constă în aplicarea legilor, Gherea dezvăluie că activitatea justiției servește intereselor claselor conducătoare. De aceea el a luat atitudine critică față de tezele care apreciau că această instituție s-ar situa deasupra claselor sociale. În acest sens arăta că în orînduirea burgheză, ca și în celelalte orînduiri bazate pe exploatarea omului de către om, menirea statului este de a utiliza justiția pentru apărarea pozițiilor claselor dominante. „A zice dară — scria el — că statul să țină între inși justiția, respectul pentru legi înseamnă — nici mai mult, nici mai puțin — că toată datoria statului este de a ține neschimbată organizația socială de acuma: împărțirea în clase dușmane: capitaliști și proletari; dispozierea muncitorilor de către cei ce-s stăpîni pe unelele de muncă etc. . . .” Consemnînd faptul că prin organele judecătorești statul sancționează pe cei ce încalcă legislația capitalistă, autorul *Neoiobăgiei* arăta că îndemnul de respectare a justiției burgheze, făcute între alții și de Spencer, au în vedere apărarea intereselor exploataților. De aceea — continua el — într-o societate cum e cea capitalistă, unde interesele burgheziei sînt exprimate de legi care sînt apărute de justiție, afirmația spenceriană potrivit căreia „statul trebuie să facă a fi ținută în seamă justiția”, nu spune altceva decît că trebuia să „apere domnia capitaliștilor împotriva muncitorilor . . .”¹³.

În opera lui Gherea, alături de problemele parlamentului, executivului și justiției se întîlnesc referiri cu caracter original și despre partidele politice și rolul lor în sistemul democrației burgheze. El examinează activitatea partidelor politice atît în procesul constituirii organelor puterii de stat, cît și elaborarea voinței de stat și a realizării ei în fapt. Astfel, în constituirea organelor puterii de stat, ele depun candidaturi, elaborează programe politice și desfășoară o amplă propagandă în vederea susținerii candidaturilor respective. Cu simțul fin de observație ce îl caracteriza, a ironizat demagogia specifică partidelor burgheze în goana lor după voturi. „Partidele stăpînitoare — scria el — trebuie să ceară voturile muncitorilor ca să reușească în alegeri; pentru aceasta vor vorbi că ei, fiind la putere, vor face să curgă laptele și mierea . . .”¹⁴. În acest sens va vorbi și Lenin despre demagogia partidelor burgheze în alegeri și falsul lor democratism afișat strident în timpul campaniilor electorale.

Parlamentul devine, după opinia sa, o arenă a confruntărilor dintre partidele respective, iar partidul care a dobîndit majoritatea locurilor îl controlează prin intermediul acesteia. Deci această instituție nu exprimă voința alegătorilor, suveranitatea poporului, ci a partidului majoritar. Referitor la partidul de guvernămînt, Gherea consemnează că acesta este, de re-

¹³ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 1, p. 262.

¹⁴ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 2, p. 327.

gulă în regimurile parlamentare, cel care deține majoritatea parlamentară. Acesta nu se conduce în elaborarea voinței de stat decît după interesele clasei și fracțiunii de clasă pe care le reprezintă. Acesta este, credem, sensul cuvintelor sale „... și venind la guvern, (ele, n.n.I.L.) nu fac decît interesele clasei lor...”¹⁵ (subl. n.I.L.). Tocmai acest fapt explică, între altele, uzura partidelor respective și pierderea popularității lor.

Teoreticianul socialist român arată că masele nu numai că nu sînt depozitarele puterii, ci ele sînt sistematic înșelate și induse în eroare de către diferitele partide burgheze în vederea captării voturilor lor. Muncitorii — seria el — „ridică pe umerii lor cînd pe unii, cînd pe alții” (avînd în vedere partidele burgheze, n.n.I.L.), dar ei sînt sistematic ținuti departe de centrul deciziei politice și ea nu le este favorabilă. În acest fel atrăgea atenția acelor care mai credeau în promisiunile și bunăvoința partidelor și statului burghez că se înșeală. De aceea, continua autorul nostru, sînt doar iluzii că „vreunii să-și facă pomană...” pentru masele muncitoare care cu votul lor i-au instalat la putere, „căci pomană nu vine, căci partidele burgheze sînt destul de zgîrcite și destul de deștepte să priceapă că orice îmbunătățire adusă clasei muncitoare e contra intereselor burgheze”¹⁶.

În sfera preocupărilor lui C. Dobrogeanu-Gherea privind cercetarea instituțiilor democratice burgheze s-a înscris și problematica drepturilor și libertăților cetățenești. Este notabil faptul că a cercetat instituția drepturilor și libertăților cetățenești în strînsă legătură cu relațiile socio-politice specifice orînduirii burgheze, cu raporturile dintre clasele principale ale societății capitaliste. Această abordare i-a permis să explice corect geneza și evoluția instituției drepturilor și libertăților democratice, rolul ei în viața socială, precum și caracterul de clasă ce-i era specific.

Astfel geneza instituției respective este explicată prin apariția economiei bazate pe libera concurență unde domnea principiul: „Laissez faire, laissez passer” și prin necesitatea realizării unui larg sistem de alianță de către burghezie cu masele țărănești și orășenești în lupta împotriva nobilimii. Așadar apariția drepturilor și libertăților democratice este organic legată de nașterea orînduirii burgheze, lupta pentru democrație fiind organic legată de lupta antifeudală, pentru progres social. Ca și în cazul analizei celorlalte instituții democratice burgheze, ideologul român a evidențiat caracterul de clasă și al instituției drepturilor și libertăților cetățenești.

Textul gherist pune în lumină cu multă forță de convingere modalitățile diferite în care burghezia și proletariatul concep, în funcție de interesele lor de clasă, valorile drepturilor și libertăților democratice. Astfel sînt dezvăluite preocupările burgheziei de a valorifica doar pentru sine drepturile și libertățile cetățenești, împiedicînd, prin negarantarea lor materială, ca acestea să devină reale pentru masa celor mulți și exploatați.

Un merit deosebit îi revine marxistului român că a relevat factorii obiectivi care nu numai că dau un caracter formal instituției respective, ci se constituie în limite care nu pot fi depășite în condițiile orînduirii burgheze și care traduc libertatea de care se bucură clasa dominantă în non-libertate pentru clasele asuprite. Datorită existenței proprietății private și a exploatării omu-

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

lui de către om, în condițiile capitalismului nu poate exista o autentică libertate pentru cei lipsiți de proprietate care sînt nevoiți să-și vîndă forța de muncă proprietarilor de mijloace de producție. Clasele muncitoare devin dependente de capital nu numai din punct de vedere economic, ci și din punct de vedere politic și ideologic.

În capitalism — scria Gherea — există „o minoritate care nu numai că e stăpîină pe viața și acțiunea sa, *dar chiar pe viața și faptele altora*” și conchidea în mod just că „*cei mai mulți oameni... numai stăpîni pe viața și faptele lor nu-s*” (subl. n.I.L.)¹⁷. De aceea a considerat, pe bună dreptate, că libertatea în orînduirea respectivă este reală doar pentru burghezie și se traduce în cele mai multe cazuri în opusul ei pentru masele muncitoare.

Pentru relevarea afirmațiilor de mai sus ne vom referi în cele ce urmează la problematica dreptului de vot și la evidentul caracter de clasă ce caracterizează sistemul electoral din România la finele veacului trecut și începutul secolului nostru.

Așa cum se știe, în timp ce în unele țări occidentale burghezia, în ultimele decenii ale veacului trecut, sub presiunea maselor a cedat și a introdus votul universal, în România clasele conducătoare — burghezia și moșierimea — instituieră prin Constituția din 1866 votul cenzitar.

Astfel, în pofida prevederilor constituționale care consemnau că în România nu există „nici o deosebire de clasă”, legea electorală, după cum remarcă teoreticianul nostru, prevedea împărțirea corpului electoral în trei colegii, în funcție de avere. În colegiul întâi intrau cetățenii cei mai înstăriți, al căror venit minim pe an trebuia să fie de 1200 lei; în cel de al doilea colegiu erau cuprinși locuitorii de la orașe care plăteau anual cel puțin 20 lei impozit; iar în ultimul colegiu erau încadrați toți cei care achitau un impozit minim către stat¹⁸.

O primă constatare critică la adresa acestui sistem făcută de Gherea ilustra profunda contradicție dintre prevederile Constituției și conținutul legii electorale. „Mai întâi ni se spune, arăta el, că nu-i nici o deosebire de clasă în statul român și apoi alcătuiesc trei clase cu drepturi foarte deosebite unele de altele”¹⁹. Întrucît legea electorală contrazice Constituția, opina socialistul român, atunci ea era neconstituțională.

El ilustrează apoi caracterul profund nedemocratic al sistemului respectiv, deoarece favoriza în cel mai înalt grad moșierimea și burghezia. În acest sens, după mențiunea sa, un vot al unui alegător din colegiul întâi echivala cu votul a 50 de alegători din colegiul al treilea. Aceasta, deoarece cei din ultimul colegiu, țăranii, care în masă erau nu numai săraci, dar și analfabeți, nu alegeau direct, ci printr-un delegat al lor, care vota în numele a 50 de alegători ai celui de al treilea colegiu. Un cetățean din clasa privilegiată, scria Gherea, „are cel puțin 50 de ori mai multe drepturi, mai multe privilegii decît un muncitor din colegiul al III-lea...”²⁰. În același timp legea electorală favoriza țăranimea înstărită, care, deși era încadrată în ultimul colegiu, în condițiile în care plătea un impozit de la 300 lei în sus și era alfabetizată, vota direct.

¹⁷ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 1, p. 252.

¹⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 308—310.

¹⁹ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 310.

²⁰ *Ibidem*.

Dacă pentru alegerea camerei inferioare a parlamentului român alegătorii erau împărțiți în trei colegii, pentru desemnarea unei părți a membrilor senatului (deoarece unii erau numiți de rege, iar alții erau senatori de drept), ei erau împărțiți în două colegii. Censul, în acest caz, era mai mult ridicat. În primul colegiu intrau doar cetățenii cu un venit de cel puțin 2000 lei anual, iar în cel de al doilea colegiu cetățenii cu un venit anual între 800 și 2000 lei. Datorită acestui fapt, după cum bine remarcă Gherea, „alegătorii colegiului al treilea și o mare parte din colegiul al doilea nu pot fi deloc reprezentați... în Senat”²¹.

Concluziile socialistului român evidențiază că prin acest sistem electoral discriminatoriu masele muncitoare nu dispuneau practic de dreptul de a alege și de a fi reprezentate în parlament și, în consecință, puterea de stat nu emana de la popor și nu putea exprima interesele acestuia. El infirmă astfel teza constituțională care prevedea că toate puterile statului emană de la națiune și credem că avea perfectă dreptate când conchidea că „puterile statului nu emană de la națiunea întreagă, ci numai de la clasele privilegiate”²².

Totodată, politologul român dezvăluie modalitatea prin care feluritele tehnici electorale utilizate de partidele claselor dominante (Partidul Liberal și Partidul Conservator) și aparatul de stat își manifestau eficiența, dând de regulă majoritatea dorită partidului adus de rege la putere.

Abordarea democratismului în dependență de interesele capitaliștilor i-a permis lui Gherea să releve faptul că lărgirea sau restrângerea drepturilor și libertăților democratice se realiza în funcție de interesele clasei conducătoare. Așa explica el, bunăoară, preocuparea burgheziei de a restrânge democratismul creat de ea, deoarece „toate aceste drepturi și libertăți cetățenești nu numai că nu serveau dezvoltării ei de clasă, ci, dimpotrivă, îi jenau toate mișcările ei de clasă dominantă, îi stinghereau interesele ei de nemărginită înavutire materială de clasă capitalistă, îi primejduiau chiar puterea și privilegiile ei de clasă stăpânitoare”. Marxistul român, cunoscând dialectica evoluției burgheziei și a intereselor ei în raport cu cerințele istoriei, a subliniat că pe măsura adâncirii caracterului retrograd al acesteia, ea devine tot mai ostilă drepturilor democratice și și-a dezvăluit înclinațiile pentru restrângerea și apoi chiar lichidarea lor. Concludentă în această privință este opinia sa, după care „burghezia a devenit în mare parte o clasă reacționară, care caută pe cât e posibil să știrbească din drepturile cetățenești, din libertățile și egalitățile maselor muncitoare și se aliază cu toate puterile întunericului care lucrează în aceeași direcție”²³ (subl. n.I.L.).

Analiza democrației burgheze întreprinsă de Gherea a fost prima încercare mai amplă de cercetare a acesteia de pe poziția materialismului dialectic și a clasei muncitoare în cadrul gândirii socialiste și social-politice românești de la finele veacului trecut și începutul secolului nostru. Cu tot caracterul ei fragmentar — deoarece socialistul român n-a elaborat studii care să cerceteze expres problematica democrației —, creația gheristă a surprins

²¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 311—312.

²² C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 313.

²³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrisori social-politice*, p. 279—280.

trăsăturile ei caracteristice în capitalism, reușind să dezvăluie conținutul și rolul ei în societate, contribuind astfel la dezvoltarea gândirii social-politice socialiste românești.

Demersurile sale privind cercetarea instituțiilor politice în general, și cele care vizau democrația burgheză în special, aveau ca mobil, pe lângă curiozitatea firească a cercetătorului, cerințele practicii social-politice ale proletariatului care putea să-și afirme calitățile de factor progresist al societății numai dacă dispunea de o strategie și o tactică adecvată. Gherea a înțeles un adevăr fundamental al doctrinei proletare, adevăr care prin scurgerea vremii a devenit mai puternic, și anume că valoarea transformatoare a gândirii lui Marx constă în aplicarea ei creatoare la particularitățile naționale și în dezvoltarea ei prin răspunsuri și analize pertinente făcute acestor realități. Aceasta explică preocuparea sa statornică de a analiza și cerceta atent structurile societății românești de la finele veacului trecut și începutul secolului al XX-lea de pe pozițiile materialismului istoric. În aceste analize el căuta răspunsuri atât în ceea ce privește modalitatea înlăptuirii unui progres social rapid al României, cât și în privința atitudinii pe care trebuia s-o adopte proletariatul, sub conducerea social-democrației, față de realitățile socio-politice ale țării, în vederea facilitării dezvoltării ei, precum și a apărării intereselor celor mulți și asupriți.

Participant activ la dezbaterile internaționale privind problemele ce confruntau mișcarea muncitorească, el a dovedit receptivitate față de nou, situându-se alături de F. Engels și de ceilalți militanți marxiști ai vremii.

În condițiile existenței votului universal în unele țări occidentale, Engels aprecia ca utilă folosirea de către proletariat în lupta sa de clasă împotriva burgheziei a instituțiilor democratice burgheze. „S-a constatat — scria colaboratorul și prietenul lui Marx — că instituțiile de stat cu ajutorul cărora burghezia își organizează dominația mai oferă și alte posibilități pentru lupta clasei muncitoare împotriva acestor instituții înseși”, și aprecia ca pozitivă experiența muncitorilor germani, care participând la alegerile pentru organele centrale și locale ale statului, „disputau burgheziei orice post electiv...”.²⁴ Gherea, în deplină concordanță cu orientările engelsiene, care corespundeau vremii, a susținut prezența proletariatului în viața politică prin participarea partidelor sale în alegeri, la viața parlamentară etc. „Socialiștii — scria el — iau parte la viața și lupta în stat așa cum este el (lupte electorale, parlamentare, comunale etc.)”²⁵ (subl. n.I.L.).

Demersurile sale pentru participarea clasei muncitoare la lupta politică folosind cadrul democratic sînt opuse economismului rus, care nega importanța oricărei lupte politice. Ele sînt tot atât de opuse și orientării sectaro-anarhiste existente în mișcarea muncitorească internațională. Dînd dovadă de clarviziune și apreciînd corect consecințele negative ale neutilizării posibilităților oferite de democratismul burghez, el a luat atitudine critică față de curentul respectiv care se opunea participării social-democrației la alegeri și la viața parlamentară pe motivul că aceasta ar însemna trădarea intereselor proletare.

²⁴ Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, Editura politică, București, 1965, p. 515.

²⁵ C. Dobroeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 358.

Încă la sfîrșitul secolului trecut Gherea scria: „Anarhiștii, mai revoluționari, mai înfocați (a se citi extremiști, n.n.I.L.), *susțineau că nu trebuie de trimis reprezentanți în parlament și socoteau tactica social-democrației drept burgheză*“²⁶ (subl.n.I.L.).

Critica pe care a făcut-o anarhismului privind poziția acestuia față de parlamentele burgheze era sugerată marxistului român de anumite fenomene ce se consumau în mișcarea muncitorească internațională. El avea în vedere poziția grupării conduse de Hyndman din Anglia, care se opunea participării social-democraților la campaniile electorale și viața parlamentară. Această poziție contrasta cu cea a organizației socialiste conduse de Engels și Eleanor Marx, care erau partizanii unei participări active la campaniile electorale și la viața parlamentară²⁷.

Această atitudine îl prezintă pe Gherea în postura de *teoretician marxist de talie internațională*, care era atent și reacționa deopotrivă atât la problemele care confruntau mișcarea muncitorească românească, cât și la cele care confruntau mișcarea respectivă pe plan internațional. Anticipînd încă din 1887 atitudinea social-democrației față de parlamentele burgheze și, într-un cadru mai larg, față de instituțiile democratice burgheze, Gherea se recomanda ca un *prefigurator al strategiei și tacticii proletare pe care o va dezvolta V. I. Lenin*. Acesta, în 1920, în „*Stîngismul*“, *boala copilăriei comunismului* a argumentat pe larg, în noile condiții, necesitatea participării comuniștilor la viața parlamentelor burgheze și critica obtuzitatea și incapacitatea stîngiștilor de a înțelege importanța acestei probleme.

Susținînd necesitatea folosirii tribunei parlamentelor burgheze de către proletariat în lupta politică dusă împotriva burgheziei, Gherea n-a redus această luptă doar la activitatea parlamentară și nici n-a fost partizanul participării la viața parlamentară în orice condiții și împrejurări. Dimpotrivă, el a subliniat, nu o dată, că prin participarea clasei muncitoare și a partidului ei la viața politică înțelegea o activitate mult mai complexă și mai variată în conținut și forme.

Astfel, relevînd importanța luptei parlamentare, gînditorul român nu numai că nu ignora ducerea în paralel a unor complexe activități politice revoluționare, ci dimpotrivă, le sublinia necesitatea. El a fost adeptul conjugării activității parlamentare cu lupta extraparlamentară în vederea apărării intereselor clasei muncitoare și a apropierii perspectivei socialismului. Cîtă actualitate au și azi cuvintele sale, care au văzut lumina tiparului în 1886: „*Ceea ce cu rîs batjocoritor ar refuza un parlament unei minorități de deputați socialiști, nu va îndrăzni să refuze unei mulțimi de zeci și de sute de mii, care, deși afară din parlament, va ști să-și arate energic voința*“ (subl.n.I.L.). De asemenea, fără să nege rolul luptei parlamentare în transformarea revoluționară a societății, el atrăgea atenția, în cazul în care socialiștii ar dobîndi o majoritate evidentă, asupra pericolului dizolvării lui de către burghezie. Un atare „parlament, care, avînd mulți socialiști în sînul său, s-ar apuca să le decreteze — scria Gherea referindu-se la unele legi favorabile maselor —, știm bine că îndată ar fi dizolvat...“²⁸.

²⁶ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 214.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 112.

Privitor la atitudinea social-democrației față de legislația burgheză, strategia română susținea necesitatea ca, pe de o parte, proletariatul sub conducerea ei să militeze pentru constrângerea burgheziei să accepte concesiuni și pe terenul legislației, obiectivate în unele legi menite să apere unele interese ale clasei muncitoare, iar pe de altă parte, să acționeze cu fermitate pentru aplicarea în fapt a legilor respective, înfrângând opoziția capitaliștilor.

În legătură cu primul aspect, Gherea releva experiența valoroasă a proletariatului englez, care „prin revolte, organizări revoluționare formidabile”²⁹, a reușit să obțină o ameliorare a situației sale prin votarea de către parlament a unor legi care îi erau favorabile. Privitor la cel de-al doilea aspect al problemei discutate, marxistul român releva deosebita importanță pe care o prezenta respectarea legilor, în special a celor care conțineau unele valori și pentru masele muncitoare, în vederea combaterii arbitrarului, a abuzurilor și a tuturor încălcărilor legii burgheze, chiar de către clasele conducătoare.

Făcînd aceste precizări, Gherea se prezintă într-o ipostază cu totul alta decît cea care i-a fost atribuită în trecut și acceptată mai mult sau mai puțin și de unii dintre exegeții săi de astăzi. El era considerat partizanul legalismului. Recunoscînd această calitate, el se grăbea să adauge și sensul legalismului său, care viza respectarea legilor în România, unde, potrivit opiniei sale, aceasta era o atitudine indicată. Concomitent, el arată că această poziție n-a exclus renunțarea la lupta de clasă împotriva burgheziei și nici nu este ostilă celorlalte forme de luptă. „Prin legalism — scria Gherea — nu înțeleg *neieșire* din lege... ci legalismul în sensul apărării legilor existente, lupta pentru a le procura o ființă reală” (subl.n.I.L.). El avea în vedere prin această aserțiune combaterea arbitrarului care domnea în relațiile dintre exploatăți și exploatatori în pofida existenței unei legislații care consemna și unele drepturi democratice pentru masele muncitoare.

De aceea, considera că a lupta împotriva abuzurilor de toate felurile practicate de autoritățile locale și centrale și respectarea legilor democratice însemna „în fond a preface România într-o țară democratică...”³⁰. Această opinie mai avea în vedere și folosirea cadrului legal democratic conferit de legislația românească de atunci pentru dezvoltarea mișcării muncitorești, pentru apărarea intereselor poporului muncitor. Deci legalismul respectiv era apreciat ca un instrument de luptă al maselor pentru îmbunătățirea situației lor în contextul democratismului burghez atît de modest ce exista în România³¹. El n-a presupus renunțarea la critica caracterului de clasă al legislației respective, la lupta împotriva burgheziei.

În literatura de specialitate, lucrările sale, în primul rînd *Neoiobăgia*, sînt puncte de referință pentru critica făcută legislației burghezo-moșierești. Răzbat din ele totodată și unele iluzii cu privire la posibilitatea înlăturării încălcării legilor de către înseși clasele dominante și o supraapreciere a rezultatelor procesului respectiv.

Ilustrînd limitele obiective ale burgheziei pe terenul dezvoltării democrației, Gherea sublinia rolul hotărîtor al maselor muncitoare în frunte cu proletariatul în dezvoltarea și apărarea democrației în general și a drepturilor și

²⁹ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 3, p. 232.

³⁰ C. Dobrogeanu-Ghera, *op. cit.*, p. 328—329.

³¹ A se vedea: C. Dobrogeanu-Ghera, *op. cit.*, p. 185.

libertăților democratice în special. Este pozitiv faptul că el a înțeles că, în polida caracterului lor formal, drepturile și libertățile democratice pot fi folosite, în anumite limite, și de masele proletare în lupta lor de clasă împotriva instituțiilor politice burgheze.

Privind din perspectiva cerințelor luptelor de clasă ale proletariatului, Gherea aprecia corect că „toate aceste libertăți, egalități, drepturi cetățenești... au devenit o armă de luptă... prețioasă în mâinile... proletariatului, care luptă pentru... liberarea sa și a societății întregi... din lanțurile capitalismului și ale clasei stăpînitoare burgheze”³². (subl.n.I.L.).

Politologul român, militînd pentru dezvoltarea acestor libertăți și drepturi burgheze, n-avea în vedere consolidarea edificiului capitalist, ci corela această activitate cu lupta pentru socialism, subordonînd-o acesteia din urmă. Această teză gheristă coincide cu opiniile lui Lenin. Astfel, Lenin, subliniind că „Social-democrația revoluționară a inclus și include întotdeauna în activitatea sa lupta pentru reforme”, ținea să precizeze că „ea subordonează lupta pentru reforme, ca o parte a întregului, luptei revoluționare pentru libertate și socialism”³³.

Lupta politică înseamnă, după opinia gînditorului român, o amplă și diversificată activitate de demascare a caracterului de clasă al politicii instituțiilor burgheze și a abuzurilor acestora. De asemenea, această luptă trebuia să contribuie la conștientizarea maselor, precum și la organizarea lor.

„Cînd un socialist convins caută să convingă pe alții, cînd din punctul său de vedere supune criticii toate fenomenele sociale ce se petrec înaintea lui, cînd prin scris sau grai caută să protesteze strigătoarelor nedreptăți care se petrec în societate, cînd organizează bresle și sindicate de muncitori... și caută să le pătrundă de ideile și sentimentele de solidaritate socialiste ca să formeze astfel cadrele unui viitor mai bun — toate acestea sînt o activitate social-politică în sensul cel mai bun al cuvîntului”³⁴ (subl.n.I.L.).

Acest mod de abordare a problemelor respective îl apropie de înțelegerea în spirit leninist a conținutului și importanței demascărilor politice atît în ceea ce privește dezvoltarea conștiinței politice a muncitorilor, cît și în ce privește rolul lor în lupta politică a clasei muncitoare dusă împotriva burgheziei³⁵.

Prin această luptă Gherea viza smulgerea din mâinile burgheziei a unor însemnate reforme pentru masele muncitoare. Toate acestea în ideea pregătirii temeinice a proletariatului pentru confruntarea decisivă cu burghezia. El aprecia că acest gen de luptă politică este tot atît, dacă nu chiar mai important, decît cel parlamentar³⁶.

Gînditorul nostru remarcă autocritic faptul că socialiștii români au folosit fără suficient spirit de discernămint tactica luptei parlamentare, cînd în România, potrivit părerii sale, accentul ar fi trebuit să cadă pe activitatea de organizare politică și de conștientizare a clasei muncitoare în vederea amplificării luptei pentru demascarea abuzurilor claselor conducătoare. „Din nenorocire, socialiștii noștri nu au știut să fie totdeauna atît de originali, n-au

³² C. Dobrogeanu-Gherea, *Scriseri social-politice*, p. 279.

³³ V. I. Lenin, *Ce-i de făcut?* Ediția a II-a, Editura P.M.R., 1952, p. 74.

³⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 330—331.

³⁵ A se vedea: V. I. Lenin, *Ce-i de făcut?* p. 83.

³⁶ A se vedea: C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 331.

știut nici să tragă concluzii din propriile lor premise teoretice și, la rândul lor, în bună parte au imitat în tactica și activitatea practică pe socialiștii din Occident...“ și conchidea că „rezultatele trebuiau să fie păgubitoare“³⁷.

El arăta totodată că deși P.S.D.M.R. n-a putut deveni un partid cu adevărat parlamentar, acesta era necesar pentru organizarea luptei politice a maselor în afara parlamentului. În acest sens, el nota că este „*posibilă, foarte utilă și necesară manifestarea socialismului în sensul politico-social*...“³⁸.

Gherea înscria problema lărgirii drepturilor și libertăților democratice între marile probleme de soluționarea cărora depinde viitorul patriei noastre: desființarea rămășițelor relațiilor feudale, industrializarea și desăvârșirea unității sale statale.

Astfel, dacă ne referim bunăoară la problema votului universal, se cuvine să relevăm valoarea deosebită a argumentelor aduse în favoarea sa de către autorul *Neoibăgiei*. Deși uneori lasă impresia că supraaprecia valoarea politică a votului universal în realizarea procesului revoluționar de trecere de la capitalism la socialism, el nu-și făcea în fond iluzii privind posibilitatea cîștigării puterii doar prin intermediul lui. Important e faptul că a surprins multiplele valențe politico-educative ale exercitării acestui drept de către masele muncitoare asupra dezvoltării conștiinței și experienței lor politice, contribuția sa la maturizarea celor ce muncesc.

Arătînd că democratizarea țării prin lărgirea drepturilor și libertăților democratice nu va fi realizată de către burghezie, Gherea releva rolul deosebit de important al maselor muncitoare și avangardei lor — social-democrația. „Ea trebuie să organizeze masele muncitoare — scria marxistul nostru — să le facă conștiente de imensa importanță ce are pentru ele prefacerea într-o realitate a instituțiilor și drepturilor democratice burgheze, ca și lărgirea lor (votul universal) și ea trebuie să impuie această realizare. Numai ea poate s-o facă în mod eficace și real, pentru că această realizare a drepturilor și instituțiilor democratice rămase pe hîrtie, precum și lărgirea lor, e în interesul cel mai vital al maselor muncitoare și al avangardei lor, proletariatului industrial și organizația lui de luptă, social-democrația română“³⁹.

*

Punînd în lumină analiza instituțiilor democratice burgheze și poziția pe care el a recomandat-o clasei muncitoare și partidului ei, se impune relevarea conținutului lor marxist. Subliniind originalitatea și spiritul creator ce caracterizează concepția gheristă în problema dezbătută, relevăm și actualitatea acestor idei formulate de fruntașul socialist român în urmă cu aproape un secol. Evidențierea valorii lor impune și dezvăluirea conținutului unor critici aduse „legalismului“ și „pacifismului“ profesat de Gherea. De fapt, cei care au făcut aceste critici, negînd, mai mult sau mai puțin, orice valoare a uezelor gheriste în domeniul respectiv, au dovedit fie necunoașterea, fie neînțelegerea conținutului conceptelor gheriste de „tactică legală“ și „luptă

³⁷ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 329.

³⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *op. cit.*, p. 334.

³⁹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, p. 281.

pașnică⁴⁰. Mai mult, ignorau schimbările petrecute în ultimele decenii ale veacului trecut, schimbări care l-au condus pe Engels să recomande tactica legală, valorificarea cadrului democratic burghez, precum și utilizarea mijloacelor pașnice de luptă. Engels, fără să nege necesitatea și rolul luptei insurecționale, releva că în noile condiții ea nu putea fi folosită decât în cazuri deosebite. „Insurecția de tip vechi, lupta de stradă pe baricade, care pînă în 1848 pretutindenî hotăra în ultimă instanță deznodămîntul ei, era în mare măsură învechită⁴¹.”

În același timp, criticile respective ilustrează suficient spirit dogmatic și exclusivist, deoarece, fiind făcute în numele tacticii luptei violente, excludeau posibilitatea luptei legale și corelarea celor două forme de luptă.

Se mai uită apoi că teoreticianul socialist român, elaborînd orientările strategice și tactice respective, viza prin utilizarea tuturor posibilităților existente în limitele democratismului burghez și pregătirea factorilor subiecțivi în vederea trecerii la socialism.

Cum ar fi apreciați acei marxiști care azi ar nega orice importanță și valoare a luptelor politice duse de comuniștii italieni, de exemplu, folosind legalitatea și posibilitățile oferite de democratismul burghez? Desigur, n-ar fi cotați în mod pozitiv.

Opiniile gheriste referitoare la problemele ce au constituit obiectul acestui studiu ilustrează spiritul de creativitate ce i-a caracterizat pe socialiștii român, și în primul rînd pe acela care a fost considerat părintele socialismului românesc — C. Dobrogeanu-Gherea, precum și contribuția gîndirii socialiste românești la îmbogățirea teoriei revoluționare proletare. Ele relevă totodată tradițiile valoroase ale mișcării noastre muncitorești prezente în activitatea ei încă din momentul afirmării sale, tradiții ridicate azi pe un plan superior de către Partidul Comunist Român.

IOAN LEICU

THE BOURGEOIS DEMOCRACY AND THE ATTITUDE OF THE WORKING CLASS TO THE WORDS REFLECTED IN C. DOBROGEANU-GHEREA'S WORK

(Abstract)

In this study, the author presents the ideas of the Romanian marxist theoretician Constantin Dobrogeanu-Gherea about the bourgeois democracy and the political attitude he recommended to the proletariat against the bourgeois democratic institutions in their class struggle for socialism and progress. The author also emphasizes the marxist content of Gherea's assertions about the above-mentioned problems and also the fact that, besides they helped the Romanian proletariat in his emancipation, they also have today a particular actuality in the revolutionary practice of the working class both for the developed capitalist countries and for those developing.

⁴⁰ A se vedea: S. Timov, *Agrarnyj vopros i krestjanskoje dviženie v Rumynii, Anti-neoioabăgia*, M.A.I. Moskva, 1928.

⁴¹ K. Marx-F. Engels, *Opere*, vol. 22, p. 515.

PARTICIPAREA TINERETULUI UNIVERSITAR ROMÂN DIN AUSTRO—UNGARIA LA MIȘCAREA MEMORANDISTĂ

Frământările național-politice din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, care au culminat cu mișcarea memorandistă, au cuprins, cum era de așteptat, și pe cei tineri, receptivi totdeauna la problemele epocii. Participarea lor a fost menționată în lucrările de specialitate consacrate acestui eveniment, fără a se sublinia și a se scoate îndeajuns în evidență rolul de ferment și de susținător jucat de tineretul universitar. Cîteva dintre aspectele mai puțin cunoscute ale participării tineretului studios la mișcarea memorandistă prezintă mare interes și ele vor fi amintite în continuare.

Declanșarea mișcării memorandiste a constituit pentru tinerii români care studiau în universitățile europene și în special pentru cei din Austro-Ungaria prilejul de a-și da mîna, de a se organiza și mai ales de a acționa într-un front comun de luptă națională. A fost necesar în acest sens impulsul dat de frații lor din România, care, neavînd de îndeplinit nici o opreliște din partea cercurilor guvernante, au acționat imediat, lansînd apeluri, memorii, chemări. Înființarea Ligii Culturale, acțiunile desfășurate de ea în sprijinul românilor din monarhia habsburgică au creat un nou climat de colaborare, raporturile dintre societățile studentești cunoscînd noi și multiple valențe.

Memoriul studenților bucureșteni și *Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria*¹, care au circulat printre studenți, precum și acțiunile Ligii Culturale, i-au mobilizat pe tineri la acțiune, aceasta luînd un caracter mai organizat. Se poartă o bogată corespondență², se stabilesc legături mai strînse între studenții români din toate centrele universitare, pe de o parte, și secțiile Ligii, pe de altă parte. „Tinerimea română — relatează Victor Onișor, membru al Societății „Petru Maior” din Budapesta — se întrunea adesea în localuri publice închise și discuta politică luînd partea sa din mișcările politice”³.

¹ *Memoriul studenților universitari români privitor la situația românilor din Transilvania și Ungaria*, București, 1891; *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România*, Viena, Budapesta, Graz, Cluj, 1892.

² Din corespondența aflată la Muzeul județean Brașov (în continuare MuzJudBrașov), fond G. Moroianu, dos. II/B, 1892, 1893, 1894, reies legăturile ce se stabilesc între cei de la Viena (Al. Vaida, Pompiliu Dan), Paris (G. Moroianu), Budapesta, Graz (A. C. Popovici), Berlin (S. Mehedintzi), Cluj.

³ V. Onișor, *Amintiri de la Societatea de lectură „Petru Maior”, în Almanahul Societății Academice „Petru Maior”, 1929, p. 68.*

Înaintarea *Memorandului* la Curtea Vieneză a constituit un bun prilej pentru studențimea română de acolo, grupată în societatea „România Jună”, de a-și manifesta adeziunea față de această acțiune politică, alăturându-se reprezentanților națiunii române veniți din capitala Imperiului austro-ungar. Au participat, de asemenea, delegați ai studențimii din Budapesta. Comitetul format pentru primirea și găzduirea delegaților era în majoritate constituit din tineri universitari. La primirea delegației de către oficialitățile orașului a vorbit și reprezentantul studențimii universitare, Sabin Secula, asigurându-i de tot sprijinul și devotamentul tineretului⁴. Aceleași asigurări au fost date și la întrunirea festivă organizată de studenți și colonia română, la care au participat peste 600 persoane, printre ei și delegați ai societăților studențești din Viena: germani, sași, croați, sârbi, slovaci și cehi⁵.

Dar cea mai remarcabilă acțiune a studențimii în acest an a fost publicarea și răspîndirea *Replicii*.

„În viața noastră națională — spuneau studenții clujeni într-un apel — s-a început o nouă modalitate de luptă și anume modalitatea de a lupta cu pana adresîndu-se cercurilor dătătoare de ton în politica europeană... La lupta aceasta s-a angajat tinerimea academică prin redigearea *Replicii* la care au figurat ca redactori universitarii români din Cluj, Budapesta, Viena și Graz în masă“.⁶

Prin valorosul material documentar ce-l cuprindea, prin ținuta sa juridică și argumentația științifică, *Replica junimei academice* constituia un adevărat program politic și național, recomandîndu-i pe autori ca buni cunoscători și apărători ai cauzei poporului român⁷.

Inițiată de studentul în medicină A. C. Popovici de la Universitatea din Graz, *Replica* a fost rezultatul unei strînse colaborări între colectivele centrelor universitare din Graz, Viena, Budapesta și Cluj, prilejuind un real contact, o mai strînsă legătură între studenți și mai ales o muncă intensă de adunare a materialului documentar. Studentul Pompiliu Dan, aflat pe atunci în fruntea colectivului centrului universitar clujean, mărturisește în memoriile sale că pentru strîngerea materialului a depus „o muncă uriașă” în arhive, biblioteci, colindînd toată valea Someșului și apelînd la toți cei care-l puteau ajuta cu documente⁸.

⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 547; I. Georgescu, *Dr. I. Rațiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 67.

⁵ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 549; MuzJudBrașov, fond cit., dos. II/B, nr. 82 (Pompiliu Dan către G. Moroianu, Viena, 12 iunie 1893).

⁶ BARS, fond „Documente în legătură cu acțiunea tineretului universitar pentru *Replika* și procesul *Memorandului*”, A. nr. 1836. Apelul intitulat *Colegi* este semnat de 20 studenți clujeni.

⁷ Fără a face aici o analiză a genezei și conținutului *Replicii*, menționăm doar că ea a apărut în iulie 1892 ca răspuns la Memorialul studenților maghiari dat *Memoriului* bucureștean. Constituia un studiu istorico-politic, în 18 capitole, prin care generația tînă se adresa opiniei publice europene în primul rînd, exprimînd aceeași unitate de vederi cu *Memoriul* studenților bucureșteni și apoi cu *Memorandul* românilor. Tipărită în zeci de mii de exemplare în mai multe limbi, ea a fost răspîndită de studenții români în toată Europa, mai ales prin intermediul secțiilor Ligii Culturale.

⁸ Pompiliu Dan a urmat studiile la Universitatea din Cluj între 1891—92. Din colectiv mai făceau parte Gavrilă Precup, Ion Fodor și Iuliu Maniu (M. Băltescu, *Contribuții privind lupta național-politică a lui Pompiliu Dan*, în *Cumidava*, II, 1968, p. 240).

Comitetele înființate în fiecare centru universitar pentru culegerea de date și materiale, corespondența purtată cu coordonatorul principal, A. C. Popovici, au determinat caracterul colectiv al acestei acțiuni, antrenând, în același timp, lumea universitară și atrăgând atenția opiniei publice.

Textul definitiv a fost stabilit și aprobat la Conferința universitarilor români, ținută la Viena, iar cheltuielile de tipărire au fost suportate de către studenți, comitetul executiv al junimii academice române de la Universitatea din Viena, Graz, Budapesta și Cluj lansând în acest scop liste benevole de subscripție⁹.

Presa românească, precum și opinia publică românească au primit cu cuvinte de prețuire și au elogiât munca tinerimii universitare române. „Nu putem decât să aducem laude și mulțumiri tinerimii pentru modul vrednic cum a redactat-o” — scria *Tribuna*¹⁰.

Vestea intentării unui proces *Replicii* a determinat studențimea să ia măsuri. Studenții din Viena, între care trebuie amintit mai ales Pompiliu Dan¹¹ pentru laborioasa sa activitate, sînt cei care iau inițiativa, întrunindu-se și hotărînd să acționeze în comun. În acest scop trimit un delegat la Graz și în celelalte centre în vederea declanșării unei acțiuni unitare¹².

Planul comun stabilit prevedea lansarea unui manifest-declarație însoțit de liste de aderență, prin care studenții își luau răspunderea întocmirii *Replicii*. Manifestul și listele urmau să circule de la Viena la Budapesta și de acolo mai departe în Transilvania la Oradea, Cluj și Sibiu¹³. Un alt manifest de solidaritate urma să fie lansat de către studenții români din afara monarhiei: Franța, Germania, Elveția¹⁴.

Studenții din România optează pentru un manifest comun de adeziune la *Replică* și nu separat pe universități, urmînd ca și ei să se adreseze opiniei publice europene printr-un alt manifest¹⁵.

Declarația comună de solidaritate a studențimii din Austro-Ungaria și listele de aderență la *Replică* cuprindeau 120 semnături¹⁶. Cu toate acestea, în fața instanței din Cluj, au fost chemați la 30 august 1893 A. C. Popovici ca autor al *Replicii*, Nicolae Roman pentru răspîndirea ei și Eugen Brote pentru tipărirea ei¹⁷.

⁹ *Familia*, nr. 40, 6/18 octombrie 1891, p. 479; *GazTrans* (1893), nr. 184, 21 aug./2 sept., p. 1; nr. 185, 22 aug./3 sept., p. 4.

¹⁰ *Tribuna*, nr. 170, 1892; cf. T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1913, vol. VII, p. 552.

¹¹ De la Cluj Pompiliu Dan și-a continuat studiile la Viena între 1892—93.

¹² MuzJudBrașov, l.c., doc. cit.

¹³ Idem, nr. 81 și 82 (Pompiliu Dan către G. Moroianu, Viena, 2 și 12 iunie 1893). Din memoriile lui Pompiliu Dan reiese că a plecat chiar el la Budapesta, Cluj și Oradea pentru a strînge semnături pe declarația de solidaritate cu A. C. Popovici (M. Băltescu, *op. cit.*, p. 243).

¹⁴ M. Băltescu, l.c. Se redă cuprinsul unui manuscris aflat în arhiva Pompiliu Dan și cuprinzînd declarația de solidaritate a studenților care învățau la universitățile europene.

¹⁵ MuzJudBrașov, fond. cit., doc. cit.

¹⁶ BARS, fond. cit., Apelul studenților clujeni intitulat *Colegi*.

¹⁷ N. Roman a fost contabil la Institutul Tipografic din Sibiu, iar E. Brote, proprietarul lui. Au compărut în fața tribunalului A. C. Popovici și N. Roman, E. Brote fiind plecat în străinătate (T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 571).

Desfășurarea procesului a scos în evidență faptul că redactarea, tipărirea și răspîndirea *Replicii* a fost rodul unui efort colectiv pentru care studenții răspundeau în masă. Ideea procuraturii clujene potrivit căreia A. C. Popovici era un agent al Ligii Culturale și că însăși *Replica* nu putea fi opera unor simpli studenți a fost respinsă¹⁸.

Întreaga desfășurare a procesului, precum și condamnarea lui Popovici¹⁹, au stîrnit indignarea și protestul tuturor celorlalți autori ai memoriului. Manifestul-apel al studențimii clujene cuprinde o declarație de solidaritate cu Aurel C. Popovici, arătînd că „au pășit în masă ca autori” ai *Replicii* făcînd totodată un rechizitoriu la adresa autorităților vremii care au încercat să discrediteze *Replica* și pe autorii ei. „Corpul tinerimei universitare — spune apelul — a fiecărui popor în caracterul ei dezvoltat formează decorarea societății poporului respectiv; în privința politică merg mîna în mîna cu conducătorii poporului, ca unii cari sunt capaci a-i ajuta în lucrurile cele mai delicate... a reduce tinerimea universitară întreagă a poporului român la rola de instrument e cea mai mare insultă la caracterul de universitar român”²⁰.

Tinerii au fost de acord cu lansarea unui nou manifest adresat Europei, propunînd să se adauge pe lîngă semnăturile de pe listele de aderență la *Replică* și semnăturile altor studenți nou veniți. Manifestul urma să cuprindă istoricul *Replicii* și să evidențieze caracterul ei de operă comună ce reflectă voința și atitudinea întregii studențimii române față de cauza poporului român.

Studenții din România²¹ și din Bucovina²² adresează colegilor de la universitățile europene chemarea de a-și uni cu toții glasurile și de a protesta împotriva atitudinii cercurilor conducătoare din Austro-Ungaria, cerîndu-le totodată să trimită salutul lor de simpatie. În România se organizează întruniri studențești, toate avînd la ordinea de zi dezbateră problemei naționale din Transilvania. În fiecare dintre ele se protestează împotriva măsurilor autorităților și se transmit colegilor de peste munți adeziunea și sprijinul lor²³.

După ce la Roman, la congresul din 1892 se puseseră bazele unei Asociații generale a studenților români din țară și de peste Carpați, congresul de la Buzău, din anul următor, a întrunit și delegațiile sosite de la Viena, Budapesta, Cluj și Graz, principalul lui scop fiind dezbateră problemei naționale²⁴. Cu acest prilej studenții exprimă totalul acord cu lupta dusă de frații lor din Austro-Ungaria și definitivează planul comun de acțiune în mișcarea națională pentru unitatea tuturor românilor²⁵.

¹⁸ BARS, l.c.; T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 574.

¹⁹ A. C. Popovici a fost condamnat la 4 ani închisoare și amendă, iar N. Roman la un an închisoare și amendă. Sentința n-a fost executată de A. C. Popovici care, eliberat pe cauțiune, a plecat în străinătate și apoi în România (T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 575; vezi și V. Braniște, *Amintiri din închisoare*, București, 1972, p. 199—212).

²⁰ BARS, l.c.

²¹ *GazTrans*, nr. 145, 4/16 iulie 1893, p. 3—4.

²² *Idem*, nr. 154, 15/27 iulie 1893, p. 1—2.

²³ *Idem* (1893), nr. 144, 3/15 iulie, p. 2; nr. 160, 23 iul./4aug., p. 2, 4.

²⁴ F. Preda, *Poziția studenților din România față de mișcarea națională a românilor transilvăneni 1885—1894*, în *Analele Universității București*, Seria științe sociale, Istorie, 30, 1963, p. 108.

²⁵ *Familia* (1893), nr. 25, 20 iun./2 iul., p. 298; nr. 27, 4/16 iulie, p. 322.

Rolul tineretului universitar în mișcarea națională a fost evidențiat și în raportul C.C. al Partidului Național Român, prezentat la Conferința Partidului Național Român întrunită la Sibiu, în 11/23 iulie 1893²⁶. Din partea centrului universitar vienez, la conferință a participat Pompiliu Dan care, la recepția organizată cu același prilej, a vorbit despre solidaritatea junimii academice cu autorii *Memorandului* și a declarat că ea va fi alături de întregul popor pentru biruința cauzei²⁷.

Frământările național-politice din vara anului 1893 și apropierea debaterii procesului intentat memorandiștilor îi determină pe studenți să acționeze mai energic. Pompiliu Dan scrie din Viena lui George Moroianu la Paris, arătând că „acest proces privește [...] întreg poporul român. Pentru ca lucrul să fie și mai impunător, și mai memorabil — adaugă în continuare — e de lipsă ca și noi tinerii să ne dăm concursul. Nici că se poate închipui altfel”²⁸. Îi comunică apoi hotărârile luate de către cei din Viena în cadrul consfățuirii lor: studenții români de la toate universitățile să fie reprezentați în număr mare la Cluj; să se dea cu câteva zile înainte de pertractarea procesului câte un matifest, o proclamațiune, fiecare universitate separat, în care să se protesteze scurt, lapidar, cu timbru viu și energic și să fie traduse în limbile germană și franceză. În vederea participării masive la Cluj, hotărâse să se facă cât mai multă propagandă. Proiectul de manifest prezentat, „Către poporul român din Ardeal și Țara Ungurească”, este acceptat urmînd să fie tipărit și răspîndit. Protestîndu-se împotriva atitudinii autorităților, în manifest se spunea: „Noi junimea română ridicăm solemn protest și ne declarăm trup și suflet solidari cu comitetul național, nu numai înaintea tribunalelor, ci și a întregii lumi civilizate”²⁹.

Intențiile lor au fost transmise apoi colegilor de la celelalte universități³⁰, prin delegați, pentru a stabili un program comun și unitar³¹.

În vederea materializării lor solicită ajutorul financiar al Ligii Culturale, adresîndu-se printr-un memoriu secretarului ei, I. Lupulescu³². Același ajutor îl cere în numele studenților și A. C. Popovici. Conducerea Ligii aprobă suma de 500 lei³³.

Tinerii sînt ajutați cu sume de bani și de Partidul Național Român. Într-o scrisoare adresată de Iuliu Coroianu lui Grigore Silași, primul îi cere să dea sume de bani unor tineri care vor sprijini acțiunile organizate cu ocazia desfășurării procesului memorandist³⁴. Amintitele sume au fost acordate,

²⁶ *GazTrans*, nr. 153, 14/26 iulie 1893, p. 2.

²⁷ M. Băltescu, *op. cit.*, p. 244.

²⁸ MuzJudBrașov, fond. cit., dos. II/B, nr. 81 (Pompiliu Dan către G. Moroianu, Viena, 2 iunie 1893, p. 2—3).

²⁹ M. Băltescu, *op. cit.*, p. 242.

³⁰ MuzJudBrașov, doc. cit., p. 3.

³¹ Idem, dos. II/B, nr. 82 (Pompiliu Dan către G. Moroianu, Viena, 12 iunie 1893). De ex. studenții Liviu Tilea și Pompiliu Dan au plecat cu manifestul la Pesta, Oradea și Cluj (M. Băltescu, *op. cit.*, p. 242).

³² Comitetul Studenților români din Viena către Ioan Lupulescu, Viena, 13/25 mai 1893 (Ș. Polverejan- N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, p. 214).

³³ Ș. Polverejan- N. Cordoș, *op. cit.*, p. 215.

³⁴ Se referă la un anumit fond „din cei bani știuți”, Cluj, 10 iulie 1894 (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2405).

după cum reiese din notele de plată destinate acestor acțiuni³⁵, din chitanțele emise de către cei ce le-au primit³⁶, precum și din actele financiare ale P.N.R. din această perioadă³⁷.

Toate inițiativele luate au fost concretizate și unificate în 9—10 aprilie 1894, la Sibiu, în cadrul primei consfătuiri a „Comitetului provizoriu al tinerimii din Ungaria și Transilvania” alcătuit în acest scop³⁸. Au participat reprezentanți ai studențimii din Viena, Budapesta și Sibiu sub președinția lui Elie Dăianu, student la Budapesta. În prima zi a consfătuirii s-au stabilit principalele obiective: alcătuirea unui „program de acțiune” în vederea procesului politic al *Memorandului*, lansarea unei adrese intitulată „Popor român” care să mobilizeze locuitorii satelor; aprobarea proiectului de apel redactat de Liviu Albini, care se adresa studenților din România pentru a le cere să-și manifeste solidaritatea; redactarea unui Manifest și aprobarea tipăririi lui în 3000 exemplare de mărimea unei jumătăți de coală, fiecare avînd tricolorul pe margine. Tinerilor clujeni le revenea sarcina de a organiza un comitet de încartiruire a participanților la proces³⁹.

„Programul de acțiune” întocmit cu această ocazie cuprindea la început o expunere de motive: „comitetul provizoriu în considerarea împrejurărilor grele și a stării politice insuportabile în care se află poporul român din Ungaria și Transilvania, prigonit de veacuri, a luat asupra sa sarcina ca în cîințelegere cu fruntașii mișcărilor noastre naționale și cu frățescul concurs al întregii tinerimi universitare de la Viena, Budapesta și Cluj [...] să organizeze o mișcare națională cu ocazia procesului *Memorandului*”⁴⁰. Cele șase puncte ale programului⁴¹ stabileau apoi în detaliu hotărârile luate la consfătuire: pentru a da amploarea cuvenită acestei mișcări naționale se prevedea ca toți tinerii români să participe la organizarea ei; în duminică Tomii și în ziua de 7 mai la toate bisericile să se vorbească despre însemnătatea procesului intentat comitetului național; întreg poporul român să fie invitat să participe la desfășurarea procesului — cei din jurul Clujului în masă, cei mai depărtați prin delegați — și din toate comunele să se trimită „adrese de aderență (semnate și de femei) pe adresa avocatului Iuliu Coroianu. În continuare, programul își propune ca întreaga națiune română să fie chemată a sărbători ziua de 3/15 mai prin manifestații naționale. De asemenea, au fost

³⁵ Notă de plată a unor sume de bani adresată lui G. Silași de către Aurel Isac. Banii au fost dați la trei studenți clujeni: Coriolan Meseșianu, Eugen Pătăceanu și A. O. Bogdan, Cluj, 5, 11, 13 iunie 1894 (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2412).

³⁶ Chitanțe semnate de studenții Iuliu Popescu și Andrei Pop pentru sumele primite ca recompensă pentru ajutorul dat ca stenografi, 27 mai 1894 (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2417 și M. 2419).

³⁷ Din situația veniturilor și cheltuielilor pe perioada 1 sept. 1893 — 1 dec. 1894 a P.N.R. reiese că s-au expediat în ziua de 2 mai 1894 lui Liviu Tilea suma de 451,51 fl. pentru tinerii vienezi, iar în 3 mai 1894, 225 fl. lui Elie Dăianu pentru tinerii pestani (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2480; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 351).

³⁸ BARSr, fond. cit., A. nr. 1836, document manuscris, fragmentar, nesemnlat, cuprinzînd o dare de seamă asupra ședințelor din 9 și 10 aprilie 1894.

³⁹ Idem.

⁴⁰ BARSr, l.c. *Program de acțiune*. Proiectat de comitetul provisor al tinerimii române din Ungaria și Transilvania din incidentul procesului politic al „*Memorandului*”, care se va pertracta la 7 mai a.c. înaintea curții cu jurați din Cluj; vezi și la Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 292—294.

⁴¹ BARSr, l.c. (Dare de seamă asupra ședințelor din 9—10 aprilie 1894 și *Program de acțiune*).

invitate să-și dea concursul toate organizațiile bisericești și să protesteze pînă la monarh. Comitetul tinerimii hotărăște apoi să apeleze la toți colegii din România, cerîndu-le să organizeze întruniri naționale nu numai în București și Iași, ci și în alte orașe, să trimită scrisori de aderență comitetului național și de protest Curții vieneze și regelui României. Apelează totodată la colegii din România pentru a interveni prin Liga Culturală sau direct la studenții universităților din străinătate ca în ziua procesului să-și manifeste azeziunea prin diferite scrisori de simpatie față de cauza națională a românilor⁴².

Prevederile programului de acțiune au fost succint redactate în adresa intitulată „Popor Român“, semnată de „Tinerimea română“⁴³, iar „Manifestul junimii academice române din Transilvania, Ungaria și Banat pentru comitetul executiv al Partidului Național Român“ exprimă protestul tinerimii academice față de procesul intentat conducătorilor memorandiști: „ne ținem de supremă datorie a striga un puternic veto și a declara că [...] suntem gata să jertfim totul pentru revendicarea drepturilor națiunii noastre“⁴⁴.

În conformitate cu prevederile aceluiași program, cele două manifeste au fost răspîndite peste tot. Se pare că a circulat și un al treilea manifest, elaborat de studențimea română de la Viena încă înainte de constituirea comitetului provizoriu și de lansarea programului de acțiune⁴⁵. Concomitent a început și munca de agitație în satele din Transilvania. Prefectul de Alba, în raportul său, atrage atenția asupra studenților de la academia teologică din Blaj, menționînd în special pe Vasile Morar „care singur a mobilizat poporul din patru sate“⁴⁶. Acțiuni asemănătoare întreprind și „studenții“ din Sibiu. La liceul de stat de acolo conferința profesorală a pus în discuție „atitudinea elevilor care manifestară pentru memorandiști“, arătînd că tineretul de la liceu și mai ales cel de la Institutul teologic și pedagogic, organizat în societatea de lectură „Andrei Șaguna“, „simțește și se cugetă ca și agitatorii condamnați“⁴⁷.

Din partea tineretului se aleg peste tot delegați pentru a participa la Cluj la organizarea manifestărilor pentru proces. Reprezentanții studenților budapeșteni, de exemplu, au contribuit, alături de cei din Viena și Cluj, la răspîndirea celor două manifeste, colindînd satele și chemînd poporul la Cluj, ajutînd la primirea și găzduirea mulțimii participante⁴⁸.

⁴² Comitetul național al studenților români lansează în acest scop din București la 23 aprilie 1894 o circulară tipărită semnată de N. Brînzeu către toate asociațiile studențești din Elveția, Belgia, Olanda, Bulgaria, Serbia, Grecia, Rusia, Anglia etc., conținînd un apel de solidarizare cu cauza poporului român din Transilvania (MuzJudBrașov, fond G. Mo-roianu, tipăritură în lb. franceză).

⁴³ BARS, A. 624, fond Alex. V. Periețeanu-Buzău, I, act 13. Vezi și Z. Pîclișeanu, *Guvernele românești și mișcarea memorandistă în Ardeal*, în *Revista Fundațiilor Regale*, nr. 7, 1934, p. 118—119.

⁴⁴ BARS, fond. cit., act 14; Z. Pîclișeanu, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁵ Manifestul „Către poporul român din Ardeal și Țara Ungurească“ menționat de M. Băltescu, *op. cit.*, p. 241; Z. Pîclișeanu menționează și el un al treilea manifest, însă cu titlul „Către poporul român“, nesemnat, care a circulat la Cluj în timpul procesului (Z. Pîclișeanu, *op. cit.*, p. 121). Probabil este unul și același.

⁴⁶ Z. Pîclișeanu, *op. cit.*, p. 114.

⁴⁷ V. Gionea, *Ecoul memorandului în școlile secundare*, Brașov, p. 12, 14.

⁴⁸ V. Onișor, *op. cit.*, p. 68.

Tot tinerimea universitară a întâmpinat la gara din Cluj delegațiile so-site în vederea procesului⁴⁹. În timpul desfășurării acestuia tinerii au luat parte la dezbateri și la toate acțiunile organizate cu acest prilej. Apoi, întorși acasă, în dările de seamă făcute colegilor, le-au împărtășit acestora impresiile despre grandioasele manifestații de la Cluj și au trimis telegrama de îmbră-bătare acuzaților și apărătorilor⁵⁰.

Pentru atitudinea lor în timpul procesului și în special pentru răspîndirea celor două manifeste, Ministerul de Interne a deschis o anchetă în vederea împrăsiurii semnatarilor manifestelor. Studenții români de la Universitățile din Viena, Graz, Budapesta, Oradea s-au declarat solidar responsabili de redactarea și răspîndirea lor, publicînd în presa vremii o declarație însoțită de semnături: „... declarăm cu toții că acele scrieri sînt ale noastre și le-am făcut în deplină cunoștință că îndeplinim o datorie națională. Simțim și o mîndrie deosebită — se arată în continuare — că poporul nostru a înțeles și ascultat glasul sincer al fiilor săi și a dovedit în ziua de 7 mai și în cele următoare că știe să fie demn și aprig apărător al drepturilor sale [...] și din nou îl asigurăm că și pe viitor vom rămîne credincioși devisei: „*Totul pentru națiune*”⁵¹. Cei din Cluj au făcut o declarație similară în urma interogatoriului dinaintea forului universitar, semnată și ea de 30 studenți⁵². S-au arătat, de asemenea, solidari cu hotărîrile Comitetului Provizoriu studenții din Blaj, care au dat și ei o declarație intitulată „*Totul pentru națiune*”⁵³.

Au fost chemați în fața forurilor universitare 43 studenți din Cluj, 12 din Budapesta, 3 din Sibiu⁵⁴, dar, după lungi interogatorii, din ordinul Ministerului de Interne, s-a renunțat la cercetarea disciplinară. Măsura s-a datorat poate și constatării că în străinătate mai ales aveau loc acțiuni de simpatie față de mișcările studenților români. Mitinguri de simpatie sînt organizate de studenții din București, care trimit o scrisoare de adeziune la lupta națională a fraților lor de dincoace de Carpați și de protest față de măsurile luate de forurile universitare⁵⁵. La fel, universitarii bucovineni, într-o scrisoare adresată studenților români din Ardeal și Ungaria, îi îmbrăbățează și le trimit „calde încurajări”⁵⁶.

Participantii la Congresul studenților de la Constanța, din toamna anului 1894 au discutat, între altele, și problema națională. Din partea delegației transilvănene, vorbitorul a dat expresie simțămintelor de adîncă recunoștință

⁴⁹ Ș. Polverejan- N. Cordoș, *op. cit.*, p. 339.

⁵⁰ *Dreptatea*, nr. 99, 5/17 mai 1894, p. 5.

⁵¹ Declarația este însoțită de 56 semnături (*GazTrans*, nr. 135, 19 iun./1 iul. 1894, p. 1—2).

⁵² „Declaram cu toții, că acele scrieri sînt ale noastre și le-am făcut în toate conștiința că îndeplinim o datorie națională. Luăm deci toată răspunderea pentru compunerea, tipărirea și răspîndirea lor: declarîndu-ne solidari și deopotrivă răspunzători” (*BARSR, l.c., Declarațiune*, Cluj, mai 1894).

⁵³ *BARSR, l.c., Totul pentru națiune. Declarație*, Blaj 24 aprilie 1894. Fila a doua fiind deteriorată, se pot descifra doar 40 de semnături, printre care și a lui Amos Frîncu.

⁵⁴ *Familia* (1894), nr. 22, 29 mai/10 iunie, p. 262—263; nr. 23, 5 iun./17 iul., p. 275; *GazTrans*, nr. 154, 14/26 iulie 1894, p. 2; V. Gionca, *op. cit.*, p. 13.

⁵⁵ Studenții din România au organizat la 1 Mai mitinguri în toată țara și au hotărît să aplice la toate asociațiile din lume pentru a protesta (vezi Telegrama expediată de Liga Culturală, București, 18 aprilie 1894, la *MuzIsTrans*, nr. inv. M.336; *GazTrans*, nr. 73, 1/13 aprilie 1894, p. 2; *Familia*, nr. 28, 10/22 iulie 1894, p. 335).

⁵⁶ *Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918*, București, 1972, p. 265.

pentru interesul ce-l arată studenții din România pentru frații lor din Austro—Ungaria. Congresul a trimis apoi o adresă condamnaților români de la Seghedin și Vaț, de aprobare și de sprijinire a politicii lor⁵⁷.

Propaganda desfășurată prin intermediul secțiilor Ligii și prin răspîndirea „memoriilor studențești” a cîștigat numeroase simpatii pentru cauza românilor și în rîndul studenților străini. Adrese de simpatie și de încurajare au trimis în ajunul procesului studențimea bulgară din Sofia, studenții sîrbi de la universitatea din Graz, studenții francezi de la Geneva⁵⁸. Aceștia din urmă, adresîndu-se studenților români, se declarau solidari cu românii „în nobila și curajoasa luptă întreprinsă pentru revendicarea atît de legitimă a drepturilor națiunii lor”⁵⁹. Salutări prietenești și călduroase urări de încurajare au trimis, de asemenea, studenții din Pavia și 400 studenți italieni din Roma⁶⁰. Tot aceștia au trimis o scrisoare studenților clujeni la începutul anului 1895 prin care „adrează un afectuos salut și un fierbinte auguriu de încurajare generoșilor studenți universitari români, cari... luptă cu mîndrie pentru cîștigarea libertății naționale...”⁶¹.

Participarea tineretului universitar la mișcarea memorandistă demonstrează că studenții români, aplecați spre descifrarea tainelor științelor la Universitățile din Austro—Ungaria, au fost, din punct de vedere politic, oamenii epocii lor, profund cunoscători ai situației și năzuințelor poporului din care proveneau și că au înțeles să contribuie, în măsura mijloacelor ce le stăteau la îndemînă, la lupta pentru emanciparea națională. Văzînd în Partidul Național Român conducătorul luptei politice în acea perioadă, l-au sprijinit integral.

Mișcarea național-politică declanșată în deceniul al 9-lea al secolului al XIX-lea a dat prilej tinerimii universitare din Austro—Ungaria de a se organiza într-un front comun de luptă, de a stabili legături strînse cu studenții din România, cu ceilalți studenți din monarhie și de la universitățile europene.

Activitatea tinerilor în cadrul mișcării memorandiste, departe de a fi spectaculară, trebuie privită în primul rînd prin prisma propagandei desfășurate în străinătate în sprijinul cauzei poporului român. Elaborarea și răspîndirea *Replicii*, precum și toate acțiunile declanșate de ea au contribuit pe o scară largă la atragerea atenției opiniei publice europene, la cîștigarea simpatiei diferitelor cercuri pentru cauza românilor. La toate acestea se adaugă propaganda desfășurată în favoarea mișcării memorandiste. Tot studenții au fost cei ce și-au cheltuit eforturile și energia în acele acțiuni — prea puțin cunoscute în detaliu — de popularizare și organizare a păturilor largi ale românilor ardeleni care, prin condiția lor, nu aveau cunoștințele și deprinderile indispensabile luptei politice, dar au avut năzuințe de ordin național exprimate de fruntași politici și au constituit totdeauna principala forță a luptei național-politice, încheiate după decenii prin Unirea cu Țara.

EUGENIA GLODARIU

⁵⁷ *GazTrans*, nr. 204, 18/30 septembrie 1894, p. 3.

⁵⁸ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 139.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Idem*, p. 140.

⁶¹ *Unirea*, nr. 5, 2 februarie 1895, p. 37.

LA PARTICIPATION DE LA JEUNESSE UNIVERSITAIRE ROUMAINE DE L'AUTRICHE—HONGRIE AU MOUVEMENT DU MÉMORANDUM

(Résumé)

On traite d'aspects moins abordés par l'historiographie, concernant la participation de la jeunesse universitaire de l'Autriche—Hongrie au mouvement du Mémorandum. On présente le rôle joué par la jeunesse dans ce mouvement surtout par l'élaboration et la diffusion de la „Réplique de la jeunesse académique roumaine de Transylvanie et de Hongrie“, document dont la portée les recommande comme des militants connaissant à fond la situation du peuple roumain et comme promoteurs de leurs aspirations. Ce document a amplement contribué à attirer l'attention de l'opinion publique européenne sur la cause des roumains et à gagner la sympathie de différents milieux politiques.

Le mouvement national politique déclenché dans la neuvième décennie du XIXe siècle a fourni à la jeunesse universitaire d'Autriche—Hongrie l'occasion de s'organiser dans un front commun de lutte, d'établir d'étroites relations avec les étudiants de Roumanie, avec les autres étudiants de l'Empire et des universités européennes. Ce furent toujours eux qui popularisèrent le mouvement, organisèrent les masses et menèrent une propagande soutenue en faveur du mouvement du Mémorandum, contribuant de façon substantielle à la lutte du peuple roumain pour l'émancipation nationale.

ATITUDINEA SOCIAL-DEMOCRAȚIEI ȘI A POPULAȚIEI SĂSEȘTI DIN JUDEȚUL BISTRIȚA-NĂȘAUD FAȚĂ DE ACTUL UNIRII TRANSILVANIEI CU ROMÂNIA

Istoria patriei noastre atestă că pe teritoriul României, alături de poporul român, cu timpul, s-au așezat și trăiesc populații de alte naționalități: maghiari, germani, sîrbi ș.a. Viețuirea lor alături de populația băstinașă românească i-a ridicat la luptă împotriva oprimării sociale și naționale. Mărturii netăgăduite ale acțiunilor comune sînt răscoala de la Bobîlna, războiul țărănesc condus de Gheorghe Doja, anul revoluționar 1848, contribuția și solidaritatea oamenilor muncii de alte naționalități la războiul de independență, susținerea actului istoric de la 1 Decembrie 1918 și alte evenimente cu adînci semnificații în conștiința și istoria poporului român.

Trăind și muncind împreună, oamenii muncii de naționalitate germană din județul Bistrița-Nășaud, și mai ales social-democrația din rîndurile lor, au participat la acțiunile întreprinse de populația românească pentru realizarea dezideratului secular, unirea cu Țara. În acest sens, documentele arhivistice și mai ales, în presa locală bistrițeană, pagini întregi sînt dedicate evenimentelor din monarhie, frămîntărilor politice și sociale, problemei naționalităților, modului de rezolvare a problemei naționale și viitorului populației săsești. În contextul acestor frămîntări, încă de la începutul anului 1918, organele locale sînt confruntate cu nenumărate manifestări protestatare ale populației din oraș și județ.

În presa vremii se menționează faptul că la 28 ianuarie 1918 peste 300 de femei, în majoritate soții ale combatanților militari, românce, maghiare și germane, s-au adunat în parcul orașului, de unde, încolonate, s-au deplasat pînă în fața prefecturii. Aici, o delegație formată din 10 femei, în fruntea căreia se aflau socialistul Johann Schuster, directorul Casei Cercuale și tipograful Friedrich Weiss, au prezentat subprefectului județului un memoriu prin care își manifestau nemulțumirea față de greutățile existente și mai ales față de lipsa de alimente și de modul inechitabil în care se repartizau acestea. În memoriu se arăta că: „Pînă cînd populația încadrată în categoria funcționarilor primește pîine și făină, masele populare primesc numai făină de porumb și aceasta în cantități insuficiente”¹. De aceea, demonstrantele propuneau să se ia măsuri ca făina de porumb să fie distribuită în cantități corespunzătoare, cea de grîu în cantități minime necesare, iar zahărul, untura, slîcina, cartofii și alte produse să fie repartizate în mod drept². Demonstrantele solicitau prin memoriul prezentat ca prefectura județului să intervină la organele superioare pentru remedierea acestor nemulțumiri.

O stare de spirit agitată se înregistrează în rîndurile soldaților sași din armata austro—ungară care, îngrijorați de soarta familiilor lor, nemulțumiți

¹ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, Bistrița, 1918, nr. 6.

² *Ibidem*.

de regimul aplicat în armată și de grozăviile războiului, dezertează din armata austro—ungară și se alătură soldaților români adăpostiți în pădurile din Munții Rodnei și ai Bîrgăului. Astfel, autoritățile militare austro—ungare au pus sub urmărire pe Talmeiner Gheorghe din Bistrița, care, la 19 februarie 1918, dezertează din Regimentul „Prințul Leopold” din Prusia³. Pentru aceleași motive sînt puși sub urmărire mecanicul Bauer Rudolf, din Bistrița, pentru că părăsește trupele motorizate autsriece din București la 26 aprilie⁴, Victor Klemens care dezertează din gara Teiuș⁵, Johann Daichendt care părăsește regimentul 32 honvezi din Dej⁶, Johann Gautsch din Livezile și alții⁷. Numărul militarilor sași care au părăsit armata era destul de mare și împreună cu soldații români dezertați au creat multe greutăți autorităților locale; nemaiputînd stăpîni situația creată, ele raportau foarte lapidar organelor militare că cei urmăriți „nu se află în evidența noastră”.

Profunde frămîntări se înregistrează în rîndurile populației săsești privind descompunerea puterilor centrale ca urmare a înfrîngerilor de pe front, cît și prăbușirea monarhiei austro—ungare, care, după aprecierea elementelor înaintate ale populației săsești, nu mai putea fi salvată pentru că, așa cum conchidea ziarul local „Bistritzer Deutsche Zeitung”: „Austria a trecut dintr-o criză latentă în una acută (...). Dacă acum statul nostru frățesc se va destrăma, sau va deveni un stat federal —nimeni nu o poate prevedea. Un lucru însă este cert, că vechea Austrie este înmormîntată pentru totdeauna”⁸.

Aceeași viziune clară, obiectivă au dovedit-o elementele social-democrate săsești și în legătură cu situația Ungariei, cu tendințele sale de separare de Austria și încercările ei de a para eventualele mișcări revoluționare, mai ales în rîndurile naționalităților subordonate: „Este de prevăzut — afirma același ziar — că prin separarea de Austria, Ungaria nu va fi scutită de furtuni interne. Dreptul de autodeterminare nu se va opri înaintea porților noastre. Trebuie lămurit și văzut clar felul cum va fi rezolvat acest principiu în cazul statelor cu multe naționalități”⁹. Aceste transformări radicale — afirmau socialiștii — se impuneau cu atît mai mult, cu cît conducătorii maghiari, prin poziția lor de clasă dominantă, au privat clasa muncitoare, țărănimea de drepturile lor democratice și au desfășurat o politică accentuată de asuprire națională și maghiarizare. Din această cauză, și altele, poporul nu mai avea încredere în acești conducători și numai o schimbare profundă a situației ar mai fi putut feri statul ungar de la destrămare. „Neîncrederea în cercurile conducătoare [maghiare — n.n.] — preciza ziarul local — este atît de mare în popor, încît numai o schimbare radicală a sistemului poate să ferească țara de crize generale, ba chiar și de dezbinare”¹⁰. De aceea „oamenii care au luat de la popor dreptul de vot, — care, unde au putut, au asuprit naționalitățile și numai de curînd au închis cîteva sute de școli românești, (...) aceștia și-au jucat rolul pentru totdeauna. Prin politica greșită față de națio-

³ Vezi Arhivele Statului Bistrița, Dosar Magistratul Bistrița, actul nr. 2193/1918.

⁴ Idem, nr. 1919.

⁵ Idem, nr. 2941.

⁶ Idem, 4490.

⁷ Idem, nr. 411.

⁸ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 43.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

nalități, prin măsurile de maghiarizare forțată, naționalitățile și-au pierdut încrederea în clasele dominante¹¹. Din această cauză clasa muncitoare, țărănimea și social-democrația concepeau transformarea radicală a lucrurilor prin „schimbarea sistemului de guvernare, prin dizolvarea imediată a parlamentului și, în baza unui drept de vot general, egal și secret, alegerea unui parlament al poporului care să efectueze reforme sociale și să acorde tuturor naționalităților egalitate în drepturi”¹².

Astfel, în concepția social-democrației bistrițene erau conturate în mod clar unele libertăți democratice ca: drept de vot egal și secret, parlament al poporului, reforme sociale ș.a. Însă, la o analiză atentă a orientării ei asupra modului cum concepea cucerirea puterii și rolul clasei muncitoare în societate, se constată că era și ea tributară austro—marxismului, care nega înlăturarea exploatării omului de către om, nega încheierea unui front comun muncitoresc și problema cuceririi puterii de stat. Din această cauză și social-democrația săsească era adepta metodei și tacticii exclusiv pașnice pentru cucerirea puterii, punându-și mari speranțe în unele schimbări pe plan internațional, care să asigure libertăți democratice tuturor popoarelor. „Se vor asigura garanții internaționale — spunea ea — în baza cărora fiecare popor, în oricare țară ar trăi, va avea dreptul să se dezvolte în limba maternă, în școală, în biserică, în toate ramurile vieții politice. În locul ațîțării va intra înțelegerea reciprocă, o colaborare armonioasă în viața politică și particulară, bunăstarea popoarelor și a omenirii”¹³. În acest sens ei susțineau că: „Ar fi de dorit ca politicienii de pondere să reușească să conducă țara fără incidente violente, fără vărsări de sânge”¹⁴.

Ceea ce este demn de reținut în gândirea ei politică e promovarea dreptului la autodeterminare a tuturor popoarelor din monarhie, înfăptuirea egalității și libertății democratice, precum și dreptul românilor de a se uni într-un singur stat: „... nu se poate presupune — se spunea în articolul „Zur Tage” (La ordinea zilei) — că românii care trăiesc acum în trei state: în Bucovina, în Ungaria și în România să se declare mulțumiți de această situație. Dorința lor este cu atât mai îndreptățită cu cât oamenii de stat maghiari Wekerle și Tisza au negat orice asuprire anterioară a naționalităților, ei nu vreau să știe de o democratizare continuă a țării, într-un cuvânt pentru că nici unul nu vrea să ia în considerare interesele românilor”¹⁵. Dealtfel, menționează același ziar: „Declarația Consiliului Național Român prezentată de Al. Vaida în Parlamentul din Budapesta (18 octombrie 1918) prin care acesta în numele Comitetului Executiv nu recunoaște parlamentul și guvernul maghiar ca reprezentanți ai națiunii române”¹⁶, nu este altceva decît riposta cuvenită unei astfel de atitudini, unui astfel de tratament.

În agitația clocotitoare a anului 1918, de la sfîrșitul primului război mondial și mai ales de la mișcarea de eliberare a naționalităților, victoria revoluției burghezo-democratice a fost primită cu mult entuziasm de populația săsească din oraș. „Știrea despre victoria revoluției a trecut prin țară ca o

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Idem*, nr. 44.

¹⁶ *Ibidem.*

mîntuire¹⁷, scrie același ziar în articolul „Revolutionstage“ (Zile de revoluție). „Astăzi — se menționează în articol — stau în guvern oameni radicali, burghezi și socialiști, oameni care în toată viața lor au luptat pentru drepturile naționalităților și ale muncitorilor și care pentru aceste convingeri au suferit disprețul și batjocura claselor conducătoare ungare, ba chiar și închiisoare, oameni care în majoritate se trag din popor, simt ca el, gîndesc ca el și au voința cinstită să organizeze Ungaria nouă conform spiritului vremii¹⁸. Vechea putere cu care se mîndreau partidele constituționale, se arată mai departe, „s-a dovedit a fi ca o grămadă de nisip care s-a spulberat la prima furtună în toate direcțiile vîntului. Această putere a fost clădită pe forță, a fost nefirească și a trebuit să se prăbușească¹⁹.”

În aceste împrejurări de transformări radicale, dar și de încordare și frămîntări, urmînd exemplul celorlalte naționalități din monarhie care făceau eforturi enorme pentru eliberarea socială și națională, populația săsească din județ și în special elementele social-democratice își dădeau perfect de bine seama că, în această situație, a manifesta unele rezerve, a te situa la periferia evenimentelor, ar fi un lucru foarte periculos pentru viitorul populației săsești, pentru libertatea și evoluția ei. De aceea, în adunări populare, în cercuri mai restrînse, dar mai cu seamă în presa locală se ia atitudine fermă față de pasivitatea conducătorilor sași, care, beneficiind de un tratament mai deosebit și de o ocrotire mai indulgentă din partea autorităților monarhice în raport cu celelalte naționalități, se complăceau într-o expectativă supărătoare: „Nu e voie să stăm la o parte — se spunea în articolul „Zur Tage“ (La ordinea zilei) — și să lăsăm ca alții să decidă destinul nostru. Și noi avem dreptul ca oricare alt popor să ne dezvoltăm liber în viitor oricum ar evolua situațiile. Pentru îndeplinirea acestor dorințe e nevoie de înțelegere reciprocă, de organizare. Dacă scăpăm acum ocazia, am pierdut-o pentru totdeauna²⁰. Criticînd poziția conducătorilor sași, pasivitatea lor, articolul conchide: „Politicienii noștri nu s-au impus și au considerat deja o realizare, dacă, la aplicarea legilor și dispozițiilor contra naționalităților, noi am fost tratați mai indulgent decît celelalte. Cu această politică noi trebuie să rupem definitiv²¹. Pentru aceasta, în cascada evenimentelor trepidante care zguduiau monarhia și a căror rezolvare nu le putea fi indiferentă, își propun și sașii, asemenea celorlalte naționalități, să-și organizeze consilii populare și gărzi naționale proprii, care să le apere interesele, cu atît mai mult, cu cît în noua conjunctură „sîrbii, românii, croații, slovacii etc. și-au format consilii pentru a-și putea apăra interesele înaintate sau la tratatele de pace²².”

Conștienți de situația nouă creată după înfrîngerea puterilor centrale, de accentuarea fenomenului de dezagregare a monarhiei, de avîntul pe care îl lua mișcarea de eliberare națională și socială a naționalităților, de faptul că viețuiau pe aceleași meleaguri de secole în unitate și armonie deplină, înfruntînd nenumărate furtuni care s-au abătut asupra lor, conducătorii politici ai românilor, ungurilor și sașilor, la propunerea organizațiilor social-demo-

¹⁷ *Idem*, nr. 46.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, nr. 44.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

crate, hotărâsc constituirea unui Consiliu popular comun de administrare a județului Bistrița-Năsăud²³. Înainte de constituirea acestui consiliu cu atribuții administrative, ziarul local „Bistritzer Deutsche Zeitung” din 15 noiembrie 1918, pentru a-și informa cititorii asupra situației politice la sfârșitul aceluși an, publică conținutul integral al proclamației lansate de către Consiliul Național din Cluj. După cum este cunoscut, Proclamația preciza poziția românilor din această parte a Transilvaniei în noua conjunctură și atitudinea lor față de naționalitățile conlocuitoare. În proclamație se menționează printre altele: „Românii fiind oamenii libertății naționale, ai egalității desăvârșite și ai frăției veșnice, recunoaștem pentru toate națiunile tot ce cerem după drept pentru noi și întindem o mână frățască tuturor neamurilor ce mărturisesc crezul principiilor noastre nestrămutate”²⁴.

Un afiș mare în centrul orașului, scris în limbile română, maghiară și germană, invită întreaga populație a orașului la adunarea populară în localul Gewerbeverein (azi Casa de cultură a municipiului).

După cum se relatează în articolul „Revolutionstage”, adunarea a fost deschisă de socialistul Johann Schuster, care a explicat participanților, în trei limbi, scopul acestei întruniri în noua situație politică, mai ales după revoluția burghezo-democratică din Ungaria, schimbarea vechilor stări de lucruri și apariția unui climat favorabil transformărilor revoluționare. În același ton a vorbit atît dr. Gustav Schuster, cît și memorandistul dr. Gavril Tripon. Acesta din urmă a informat populația prezentă la adunare despre schimbările petrecute, despre dreptul natural al oamenilor de a se afirma și a se dezvolta după specificul fiecărei naționalități. „Nu vor mai fi asupritori și asupriți, — spunea vorbitorul — națiunile vor putea trăi împreună în egalitate perfectă”²⁵. Juristul Tripon a vorbit la această adunare cu atîta în sufletire și entuziasm, încît ziarul local îl califica un orator excelent. „Deși a vorbit în limba română — spunea ziarul — și prin aceasta înțelegerea la mulți auditori a fost îngreunată, prin felul convingător al expunerii însă, sala a fost cuprinsă de o atmosferă entuziastă. Multe momente de separare dintre naționalitățile orașului care pînă atunci au fost de neînvins, au fost înlăturate și a triumfat sentimentul sacru de a fi în primul rînd om, de a-ți organiza viața și activitățile după acest principiu”²⁶.

Cu același entuziasm și optimism au vorbit în continuare despre noua eră a democrației, despre dreptul la autodeterminare al naționalităților, și reprezentantul populației maghiare, inginerul forestier Egli, dr. Iuliu Helberg, dr. Erwin Kisch și alții.

După ce populația din sală a fost informată asupra noilor stări de lucruri, a schimbărilor petrecute, a creării unor organe noi, capabile să organizeze și să conducă întreaga viață economică și politică din județ, s-a trecut la constituirea Consiliului popular administrativ (Volksrat).

²³ *Idem*, nr. 46; Vezi și Arhivele Statului Bistrița, Fond Gustav Zikeli, 5, p. 70. Consiliul popular cu atribuții administrative nu trebuie confundat cu Consiliul național român al județului, înființat la 4 noiembrie 1918, sau cu cel al sașilor despre a cărei constituire vom vorbi în continuare.

²⁴ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 47; vezi și *Glasul Vremei*, an. I, Bistrița, 1918, nr. 1, p. 1.

²⁵ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 46.

²⁶ *Ibidem*.

Consiliul a fost constituit în mod paritar din cîte cinci reprezentanți ai fiecărei naționalități, români, maghiari, sași, evrei și ai partidului social-democrat²⁷.

Populația română era reprezentată în acest consiliu de protopopii Daniel Vaida și Grigore Pletosu, de dr. Vasile Pahone, dr. Gavril Tripon și George Matheiu; cea săsescă de dr. Gustav Kelp, dr. Rudolf Schuller, dr. Gustav Kisch, primarul Franz Schreiber și tipograful Karl Csallner; populația maghiară avea reprezentanți pe dr. Hunyadi Imre, Kallivoda Andor, inspectorul școlar Erdősi Sándor, Mihály Gábor și Beke Károly, iar cea evreiască pe Hermann Brecher, Eduard Rohlich, Solomon Godel, Löbl Mandel și Iosif Klein. Din partea socialiștilor, în Consiliul județean au fost aleși: Gustav Zikeli, Johann Schuster, Hermann Duschik, Albrecht Frank și Friedrich Weiss²⁸.

Președinte al Consiliului popular al Comitatului a fost ales dr. Hunyadi Imre, vicepreședinți dr. Gavril Tripon, dr. Gustav Kelp, Mocsáry, Eduard Rohlich și Johann Schuster, iar secretari George Matheiu, Mihály Gábor și Gustav Zikeli²⁹.

După constituirea Consiliului județean, adunarea populară a adoptat o hotărîre și printr-o telegramă a informat Consiliul Național din Budapesta și Cluj despre această acțiune. În hotărîrea adoptată cu această ocazie se spuneau următoarele: „Locuitorii județului Bistrița-Năsăud și ai orașului Bistrița, în adunarea populară ținută azi, înființează Consiliul administrativ al comitatului. Participă la aceasta locuitorii sași, români și unguri, căci ei simt responsabilitatea faptului că viața și proprietatea trebuie menținută în orice raport. Acest lucru este cerut de interesul și onoarea fiecăruia”³⁰.

La scurt timp după constituire, consiliul a lansat următoarea chemare către populația județului: „În mijlocul furtunii de sînge a războiului mondial se formează străduința noastră principală să apărăm poporul nostru de suferințele continue și de nimicire și orice va urma în viitorul apropiat sau îndepărtat să evităm vărsări de sînge inutile și distrugerii de bunuri și proprietăți. De aceea noi chemăm pe toți fiii poporului român, ungar și sas ca, intrînd în legătură, să asigurăm ordinea internă cu încrederea și înțelegerea reciprocă și în acest scop să stabilească, în înțelegere comună, toate modalitățile în care pot mai bine să apere siguranța persoanelor și bunurilor în cazurile date. Consiliul popular atenționează populația că toate legile care se referă la păstrarea ordinii publice, paza bunurilor sau siguranța personală, rămîn valabile și că acela care vatămă legile va fi aspru pedepsit”³¹. La această adunare, remarcă Gustav Zikeli în memoriile sale, „și în județul nostru s-a format un Consiliu popular (Volksrat) care a început să administreze județul”³².

Iată deci încă o dovadă, un argument în plus că oamenii muncii de diferite naționalități de pe aceste meleaguri, ori de cîte ori au impus-o împrejurările, și-au unit forțele, au constituit un front comun în vederea apă-

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*; vezi și V. Ilovan, *Econl*, Bistrița, an. I, 1968, nr. 43.

²⁹ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 47; vezi și Arhivele Statului Bistrița, Fond Gustav Zikeli, 5, p. 70.

³⁰ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 46.

³¹ *Idem*, nr. 47.

³² Arhivele Statului Bistrița, Fond Gustav Zikeli, 5, p. 70.

rării intereselor lor comune și personale. Din conținutul chemării se poate concluziona că și în această parte a Transilvaniei, ca peste tot, se manifestase dorința unanimă de bună viațuire a tuturor naționalităților, de liniște, de unitate și uitare a unor neînțelegeri ce au avut loc. „Fiți nobili și iertători, — scria ziarul românesc „Glasul Vremei“ din Bistrița — ca să înălțați numele și faima neamului nostru. Fiți mari și generoși după cum vremurile mari sunt”³³.

După cum afirmă Gustav Zikeli în memoriile sale, Consiliul popular al comitatului se întrunea zilnic și, în funcție de problemele ce le impunea situația politică, economică și socială a județului, intervenea și lua decizii³⁴. Astfel, Consiliul a intervenit cu toată energia și promptitudinea împotriva tuturor elementelor turbulente, care încercau să folosească transformările din toamna anului 1918, drept prilej de răfuială sau ațîtare, amenințînd ordinea, liniștea și siguranța vieții locuitorilor, indiferent de naționalitate. Consiliul popular al comitatului și-a desfășurat activitatea pînă în ziua de 5 decembrie 1918, cînd toate atribuțiile sale au trecut în sarcina autorităților românești³⁵.

După constituirea Consiliului național român, marți, 9 noiembrie 1918, s-a constituit Consiliul național al sașilor. La propunerea lui Gustav Kelp acest consiliu s-a format din 250 membri, parte orășeni și parte țărani din județ. Consiliul și-a ales un comitet în care, din partea orașului, au intrat 25 membri de diferite categorii sociale: 7 muncitori, 3 țărani, 6 cadre didactice, 7 avocați, 1 comerciant și 1 paroh³⁶. Tot cu ocazia acestei adunări populare, la propunerea tipografului, căpitan al pompierilor civili, Karl Osallner și a locotenentului Samuel Bidner, s-a constituit garda națională săsească a orașului Bistrița³⁷.

Această adunare populară, în finalul lucrărilor sale, și-a exprimat convingerea că, astfel fiind organizată activitatea, există garanția că orașul și populația vor fi ferite de abuzurile și excesele săvîrșite de unele elemente rău intenționate. De aceea, în această adunare, ca și în celelalte care au avut loc, se îndemna la liniște, la respectarea avutului, se înfierau abuzurile și tulburările „ce pătează libertatea națională, împiedică să ne întrunim în liniște ca români, și cetățeni, împiedică să se înfăptuiască glasul poporului suveran”³⁸.

Consilii naționale locale s-au constituit în toate comunele județului, iar în localitățile cu populație mixtă s-au organizat consilii și gărzii naționale comune. Garda națională a comunei Sîngeorzu Nou, de pildă, era formată din 22 sași și 6 români³⁹, cea a comunei Sărata din 26 români și 6 maghiari⁴⁰, iar a comunei Domnești din 23 de români și 19 sași⁴¹.

După cum este cunoscut, gărzile naționale aveau drept scop asigurarea ordinii, împiedicarea jafurilor și a tuturor abuzurilor, intervenind prompt pentru curmarea acestora, pentru apărarea bunurilor publice și personale.

³³ *Glasul Vremei*, an. I, Bistrița, 1918, nr. 1, p. 3.

³⁴ Vezi Arhivele Statului Bistrița, Fond Gustav Zikeli, 5, p. 70.

³⁵ Idem, p. 71.

³⁶ Vezi *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 48.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Glasul Vremei*, an. I, Bistrița, 1918, nr. 1, p. 2.

³⁹ Vezi Arhivele Statului Bistrița, Fond Prefectura județului, inv. nr. 76, p. 39.

⁴⁰ Idem, p. 62.

⁴¹ Idem, p. 66.

În orașul Bistrița, unde erau constituite gărzi separate, s-a stabilit ca obiectivele publice să fie păzite de ambele gărzi, iar cartierele locuite de romani să fie păzite de gărzile românești și cele locuite de sași de către gărzile săsești⁴². Astfel fiind asigurată ordinea publică, orașul nu a avut de suferit de pe urma unor abuzuri și nici nu s-au petrecut tulburări deosebite. Atunci cînd totuși cetățenii cartierului Hrube s-au îndreptat spre centrul orașului Bistrița trăgînd focuri de arme, patrurile gărzilor naționale de sub comanda locotenentului Bălan au intervenit și au făcut ordine⁴³, astfel că în orașul Bistrița, din toamna anului 1918, ca urmare a unei activități comune a tuturor naționalităților, predomina ordinea și liniștea publică, înțelegerea deplină.

Problema unirii Transilvaniei cu România pe baze democratice a fost viu discutată în orașul Bistrița. În două adunări populare, convocate de social-democrați, reprezentanții acestor secțiuni ale partidelor s-au pronunțat pentru unirea cu România în condițiile unei democrații cît mai largi. Iar în adunarea din 17 noiembrie 1918 reprezentantul Comitetului Central Român, pe nume Costică, precum și Johann Schuster, reprezentantul social-democrației săsești din oraș și Julius Müller, reprezentantul socialiștilor maghiari din Cluj, în cuvinte tăioase au biciuit sistemul corupt din trecut, care a oprit orice cuvînt liber și a încercat pe diferite căi să înăbușe libertățile democratice. „Dacă România nu se va transforma din temelie — spunea reprezentantul român la această adunare — o atașare a părților ungurești la România ar însemna o retragere”⁴⁴, iar reprezentantul maghiar afirma că „unei încorporări a Transilvaniei la România se va opune în principiu partidul său atît timp cît România nu se va transforma într-un stat democratic”⁴⁵. Reprezentantul social-democrației săsești în calitate de președinte al adunării „explică în trei limbi situația creată și propune adunării să voteze o rezoluție în favoarea republicii cu toată opunerea D-lui Moldovan”⁴⁶. O asemenea adunare populară, în care social-democrația română a dezbătut unirea Transilvaniei cu România pe baze democratice, a avut loc și la Rodna, unde populația a cerut și s-a pronunțat pentru aplicarea acestor principii⁴⁷. Așadar, oamenii muncii de diferite naționalități din orașul și județul nostru au aderat și susținut ideea lansată de social-democrație, de unire pe principii democratice, numai că mai tîrziu burghezia și moșierimea română au folosit acest act istoric pentru consolidarea pozițiilor lor economice și politice, pentru intensificarea exploatării și asupririi celor ce muncesc. Din această cauză, masele largi populare nu și-au putut realiza pe deplin aspirațiile de dreptate socială și națională, fiind nevoite să lupte în continuare pentru eliberarea de sub jugul exploatării.

Actul unirii Transilvaniei cu România, proclamat de Marea Adunare Națională de la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918, moment de apogeu al

⁴² Vezi *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 47.

⁴³ Vezi Al. Porțeanu, în *Arhiva Someșană*, vol. II, Năsăud, 1974, p. 143.

⁴⁴ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 48.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1968, p. 308; vezi și V. Ilovan, în *File de istorie*, vol. II, Bistrița, 1972, p. 169.

⁴⁷ Vezi Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 353.

mişcării de eliberare națională a populației românești din Transilvania, a găsit un larg ecou în rîndurile populației săsești din oraș și județ. Documentele vremii atestă prezența sașilor și, în mod special, a social-democrației la mitingurile și demonstrațiile ce au avut loc în ziua de 1 decembrie în Bistrița (ca în fotografia de mai sus). Ziarul „Bistritzer Deutsche Zeitung”, în articolul *Die Rumänische Nationalversammlung in Karlsburg* (Adunarea Națională a românilor din Alba Iulia), publică împrejurările în care s-a desfășurat adunarea, numărului circumscripțiilor, al delegaților, Declarația adoptată de adunare și măsurile stabilite pentru preluarea administrativă a părților locuite de români.

Dacă ziarul „Bistritzer Deutsche Zeitung” are unele rețineri și nu prea comentează poziția sașilor față de actul unirii, ziarul social-democrației „Die Volkswacht” (Santinela poporului) apreciază în felul următor istoricul eveniment: „Nici un sas, șvab sau german din Ungaria, cu o conștiință națională sinceră, nu ar fi acționat altfel în cazul de față. Noi, social-democrații sași sîntem pe deplin conștienți de acest lucru... Ca social-democrați putem să înțelegem bucuria victoriei românilor”⁴⁸. Aprecierile aparțin socialistului Johann Schuster (zis și Harineanu), participant activ la toate acțiunile întreprinse în anul istoric 1918. Pe el îl întâlnim ca inițiator și organizator al adunărilor populare săsești, ca membru al Consiliului popular al comitatului Bistrița-Năsăud, este prezent la toate manifestările organizate în acele momente decisive pentru viitorul poporului român. Participă la constituirea consiliului național al sașilor și face parte din acesta, îndeamnă populația

⁴⁸ M. Kroner, în *File de istorie*, vol. I, Bistrița, 1971, p. 55.

să intre în gărzile naționale, iar cu ocazia serbărilor de la Prundul Bîrgăului, cînd s-au constituit gărzile naționale românești de pe această vale și s-au sfințit drapelele lor, este alături de Gavril Tripon, Vasile Pahone și alți membri ai Consiliului județean, vorbind din partea social-democraților⁴⁹. „Foarte frumos semn a fost din partea social-democratului D-lui Schuster la adunarea poporului din Bîrgău — scria ziarul „Glasul Vremei“ în articolul „Constituirea gărzilor naționale de pe Bîrgău și sfințirea drapelului lor“ — unde (...) a îndemnat poporul la ordine, la unire, la bunăînțelegere pentru apărarea drepturilor întregului neam românesc, cu plugari, cu socialiști cu tot“⁵⁰.

Atitudinea maselor populației săsești, cît și a celorlalte naționalități din oraș este clar conturată cu ocazia festivităților de primire a trupelor române în orașul Bistrița.

După cum atestă documentele, în ziua de 4 decembrie 1918 în oraș a intrat un batalion din Reg. 15 infanterie Piatra Neamț, comandat de maiorul Coroamă⁵¹. Cu această ocazie, confirmă același ziar „Bistritzer Deutsche Zeitung“, trupele române au fost întâmpinate de o reprezentanță oficială formată din toate naționalitățile care locuiau aici. „În afară de aceasta — conform hotărîrii Consiliului național săsesc — s-a prezentat și o comisie săsească specială“⁵². La intrarea în oraș, trupele au fost salutate, în numele tuturor românilor din județ, de protopopul Grigore Pletosu, după care în numele populației din oraș a vorbit primarul acestuia, Franz Schreiber, care a spus: „Stimate Domnule comandant! Conducătorii și reprezentanții tuturor națiunilor și confesiunilor care locuiesc în acest oraș, la a cărui poartă de intrare noi stăm, au apărut la primirea trupelor care intră în oraș. În numele și din încredințarea reprezentanților orașului aici adunați, în calitate de primar, vă asigurăm că cetățenii nu-și vor permite nici un fel de acțiuni dușmănoase față de trupele ce le comandați și vor manifesta în toată privința o atitudine loială. Sînt sigur de aceasta. Tot așa am toată încrederea în disciplina ostășească a trupelor de sub comanda domnului maior. Să-mi fie permisă totuși rugămintea ca să fie apărută în modul cel mai bun siguranța vieții și bunurilor fiecărui locuitor din acest oraș.“ Referindu-se la situația materială limitată a orașului, care nu dispune de mijloace alimentare, de încălzire și iluminat, primarul solicita comandantului ca orașul să nu fie supus la nici un fel de obligații, pentru că în această situație nu va putea face față. În continuare își cere permisiunea să încredințeze orașul și locuitorii săi în protecția trupelor române a „binevoitoarei dumneavoastră considerații prietenești. Cu aceste cuvinte îmi permiteți Domnule maior să vă salut în numele populației orașului“⁵³. După primarul orașului au mai vorbit dr. Kisch în numele sașilor din comitat, care în cuvîntul său a dat „expresie dorinței românilor și sașilor, ca și pînă acum, și în viitor să trăim în pace unii cu alții“⁵⁴. În

⁴⁹ Vezi Al. Matei, în *Arhiva Someșană*, vol. II, Năsăud, 1974, p. 100.

⁵⁰ *Glasul Vremei*, an. I, Bistrița, 1918, nr. 1, p. 5.

⁵¹ Vezi Al. Porțeanu, *op. cit.*, p. 144; vezi și Arhivele Statului Bistrița, Fond Gustav Zikeli, 5, p. 71.

⁵² *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1918, nr. 51.

⁵³ *Idem*, nr. 50.

⁵⁴ *Ibidem*.

numele populației maghiare au vorbit judecătorul curial Kendefi și preotul Zsigmond, iar în numele evreilor rabinul Ullman. Din partea gărzii naționale săsești a vorbit căpitanul Krauss, iar în numele muncitorilor, directorul Casei cercuale Johann Schuster. În răspunsul său, maiorul Coroamă a precizat că „ei [ostașii — n.n.] vin ca prieteni, că vor menține liniștea și ordinea, că ei și-au scris pe drapel: »Libertate, egalitate și fraternitate« și de acum fiecare locuitor de pe acest teritoriu devine cetățean liber.“ Cu „să trăiască“ și aclamații, au intrat apoi trupele în oraș și au fost cazate în cazarma honvezilor⁵⁵.

Primirea trupelor române, participarea tuturor naționalităților la întâmpinarea lor, discursurile ocazionate de aceasta, au evidențiat mai mult ca oricând că, în pofida unor neînțelegeri provocate de înseși clasele avute pentru menținerea exploatării, oamenii muncii români, maghiari, germani, din acest colț de țară, și-au întins mâna în mod frățesc, s-au unit și au apreciat întotdeauna cu simțul realității evenimentele ce s-au succedat, unindu-și eforturile, dorințele, pentru triumful adevărului istoric.

Dealtfel, populația săsească din Bistrița și-a manifestat adeziunea și prin reprezentanții ei: dr. Gustav Kisch, dr. Rudolf Schuller, tipograful Gustav Zikeli și alții la adunarea sașilor din Transilvania din 8 ianuarie 1919, de la Mediaș. Prin acești reprezentanți, populația săsească din acest colț de țară s-a declarat de acord cu hotărârile adoptate de Marea Adunare Națională, susținând că: „Poporul saxon din Transilvania, conștient de acest fapt și în convingerea că s-a întâmplat o evoluție normală în istoria universală, în virtutea dreptului de autodeterminare al popoarelor proclamă anexarea sa la Regatul României și oferă poporului român sentimentele sale frățești, în același timp felicitările cordiale pentru realizarea idealului lor național“⁵⁶.

Participarea lui Gustav Kisch la adunarea de la Mediaș este confirmată și de colonelul în rezervă Nicolae Anton, care, în memoriul său de activitate și al gărzii naționale din județul Bistrița-Năsăud, relatează că „... am lucrat pînă la 15 decembrie împreună cu Domnul maior Coroamă comandant de batalion cînd am fost rugat de a conduce pe dr. Kisch, la adunarea sașilor din Mediaș unde urma să se hotărască asupra aderării lor la statul român“⁵⁷. Cu acest prilej, după cum comentează mai târziu același ziar, Adunarea națională săsească s-a pronunțat pentru unirea Transilvaniei cu România, sperînd într-un viitor mai fericit, în cadrul unor condiții economice superioare perioadei antebelice.

Deși social-democrația din Bistrița s-a declarat întru totul de acord cu hotărârile Adunării naționale săsești de la Mediaș, totuși ea își manifesta nemulțumirea față de organizatorii adunării pentru că nu a fost invitată la această adunare. Din această cauză, în articolul *Integrarea sașilor în regatul românesc*, social-democrația cataloga burghezia săsească drept naționalistă și aprecia în mod elogios modul democratic în care a fost reprezentat poporul român de la Alba Iulia. „Impunătoarea Adunare Națională de la Alba Iulia — se arăta în articol — a fost cu adevărat reprezentativă pentru întreg

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ T. Albani, *Douăzeci de ani de la Unire. Monografia comemorativă a Unirii*, vol. I, 1938, p. 25—26.

⁵⁷ Al. Porțeanu, *op. cit.*, p. 25—26.

poporul român din Transilvania și Banat. Acolo a fost reprezentat întreg poporul român, pentru că au fost invitați și muncitori români din toate localitățile Transilvaniei, Ungariei și Banatului, precum și Partidul Social-Democrat Român. Cu această ocazie au fost numiți doi muncitori social-democrați în Consiliul Dirigent“. Exprimându-și regretul față de atitudinea organizatorilor, în finalul articolului se spune printre altele: „... ca muncitori și social-democrați ne doare că sîntem ignorați de conaționalii noștri. De aceea în aceste zile tulburi nu ne mîngîie decît următoarea rugăciune: vot universal, egal și secret“⁵⁸.

Constatînd poziția neloială a burgheziei și moșierimii, la scurtă vreme după actul istoric de la 1 Decembrie 1918, ziarul „Bistritzer Deutsche Zeitung“ își manifesta nemulțumirea și îngrijorarea față de evoluția situației politice, a scăderii producției industriale, inclusiv a celei agricole, a devalorizării leului și coroanei. Însă, cu toate greutățile provocate de război, cu toate urmările nefaste, majoritatea populației, clasa muncitoare, țărănimea și o parte a intelectualității cu vederi progresiste erau hotărîte să-și aducă contribuția la refacerea tuturor distrugerilor de război, la înviorarea întregii vieți economice și sociale. „Noi sașii — se spune în articolul *Zum 1 Dezember* (Considerații la 1 Decembrie) — nu vom precupeți nici un efort pentru a contribui cu toată puterea la însănătoșirea vieții. Noi avem voința cinstită și noi accentuăm acest lucru, să trăim în înțelegere cu frații noștri români, să contribuim cu puterea noastră de muncă și cu strădania noastră la înflorirea României“⁵⁹.

Viața a confirmat sinceritatea acestor afirmații și în pofida oricăror exagerări, discordii, îndoieli sau greșeli inerente unor vremuri de cumpănă, populația săsească nu a demobilizat, ci, dimpotrivă, atunci cînd a fost vorba de interesele țării, de viitorul ei, de însăși soarta și viitorul celor ce muncesc împreună cu celelalte naționalități, a găsit un limbaj comun și pe baza acestuia, a organizat acțiuni simultane pentru înfruntarea oricăror vicisitudini. Dealtfel, în același articol se spune că: „Unele exagerări din partea autorităților inferioare sau a micilor funcționari nu le-am socotit drept tragice. Noi ne-am mîngîiat întotdeauna cu gîndul că este o stare excepțională și odată cu încetarea acesteia, vor înceta și aceste neînțelegeri“⁶⁰. Iată că, în pofida oricăror controverse, animozități sau diferențe, oamenii muncii din acest colț de țară, români, germani, maghiari, au găsit întotdeauna resursele necesare pentru înfruntarea și depășirea tuturor stăvilarelor.

Mai tîrziu, cînd hitlerismul începe să se afirme pe plan european, aceleași elemente progresiste din rîndurile populației săsești bistrițene se pronunță deschis în presa locală împotriva acestuia, afirmînd că național-socialismul: „... n-are nimic comun cu dragostea de neam, ci ațîță la nesfîrșit ura între popoare și transformă viața minorităților într-o nenorocire“⁶¹. Cînd începe să se contureze organizația fascistă „Die Naf“ (Frontul Național de Muncă) condusă de Fabricius, aceleași elemente progresiste îi demască carac-

⁵⁸ *Die Volkswacht*, an. II, Bistrița, 1919, nr. 3, p. 3.

⁵⁹ *Bistritzer Deutsche Zeitung*, 1919, nr. 39.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Idem*, 1933, nr. 53.

terul fascist, arătînd că: „Pe lîngă organizațiile noastre normale, ai căror reprezentanți au fost aleși în alegeri generale ale sfaturilor locale și circumscriptii regionale, se încearcă să se suprapună o a doua organizație, care prin întreaga ei ființă este o formație curat fascistă”⁶².

Analizînd poziția populației și a social-democrației săsești din județul Bistrița-Năsăud prin prisma acțiunilor întreprinse, a manifestărilor organizate, se poate aprecia cu toată certitudinea că în pofida oricăror neclarități, a reținerilor care au apărut mai ales la începutul evenimentelor, a unor greșeli ivite pe parcurs, oamenii muncii sași au fost alături de populația românească din Transilvania, au sprijinit și susținut înlăptuirea dezideratului lor secular — unirea cu Țara. Așadar, și pe aceste meleaguri românești, ca peste tot în Transilvania, forța de bază care a impus înlăturarea autorităților austro-ungare, au constituit-o masele muncitoare. „Desfășurarea evenimentelor istorice — sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu — demonstrează în modul cel mai categoric faptul că unirea nu a fost efectul unei întîmplări, rodul unei simple conjuncturi favorabile sau al înțelegerilor intervenite la masa tratativelor, ci rezultatul luptei hotărîtoare a celor mai largi mase ale poporului, un act de profundă dreptate națională, realizarea unei concordanțe legice între realitatea obiectivă și drepturile inalienabile ale poporului, pe de o parte, și cadrul național cerut cu stringență de aceste realități”⁶³. În ceea ce privește însă năzuințele pentru care au luptat oamenii muncii, clasa muncitoare, social-democrația în 1918 și care erau înscrise în Declarația de la Alba Iulia — drept de vot universal, egalitate pentru naționalitățile conlocuitoare, drepturi pentru muncitori ș.a. —, așa cum reiese și din chemarea Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste la a 60-a aniversare de la formarea statului național unitar român, „Datorită (...) faptului că la cîrma statului se aflau burghezia și moșierimea, care au folosit unirea pentru consolidarea pozițiilor lor de clasă și intensificarea exploatării celor ce muncesc, marile probleme ale vieții sociale nu au putut fi rezolvate, idealurile și aspirațiile profunde ale maselor nu și-au găsit împlinirea”⁶⁴. Dimpotrivă, în deceniile care au urmat unirii din 1918, clasele exploataatoare au promovat o politică de discriminare și învrăjbire națională, o politică de exploatare și dominare a maselor populare, au trecut la măsuri represive împotriva mișcării revoluționare, a muncitorilor și țăranilor.

Adevăratele libertăți pentru care au luptat și s-au jertfit înaintașii noștri și-au găsit rezolvarea deplină numai în anii luminoși ai socialismului, cînd, sub conducerea înțeleaptă a Partidului Comunist Român, oamenii muncii români, maghiari, germani în deplină înțelegere își făuresc o viață liberă și înfloritoare, făuresc împreună viitorul lor luminos. În acești ani, cum se menționează în aceeași chemare, toți oamenii muncii, fără deosebire de naționalitate, au dobîndit largi drepturi și libertăți democratice, în baza cărora ei participă efectiv la guvernarea statului, la conducerea societății. Asigurarea deplinei egalități în drepturi și posibilitatea afirmării plenare în viața socială

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a C.C. al P.C.R., Consiliului Național al F.U.S. și M.A.N. consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român*, București, E.P., 1978, p. 12.

⁶⁴ *Scinteia*, an. XLVIII, București, 1978, nr. 11.260.

a tuturor cetătenilor patriei înfrățește azi pe toți oamenii muncii de pe aceste meleaguri, strâns uniți în jurul partidului, muncind în mod exemplar pentru a da viață mărețului Program de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, pentru a face mereu mai prospere și înfloritoare aceste pitorești ținuturi în care s-au născut și trăiesc.

VASILE ILOVAN — TEODOR TANCO

DIE HALTUNG DER SOZIAL-DEMOKRATEN DER SÄCHSISCHEN BEVÖLKERUNG AUS DEM BEZIRK BISTRITZA-NÄSAUD GEGENÜBER DEM VEREINIGUNGSAKT SIEBENBÜRGENS MIT RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Die tiefgehenden Veränderungen, die nach dem Ende des ersten Weltkrieges stattfinden, besonders der Verfall der österreichisch-ungarischen Monarchie führt dazu, dass sich die sächsische Bevölkerung der rumänischen Bevölkerung anschliesst.

Die lokale Presse und besonders die „Bistritzer Deutsche Zeitung“ widmete ganze Seiten den Ereignissen aus der Monarchie, ihrem Verfall, dem Recht auf Selbstbestimmung der Nationalitäten, der Zukunft des sächsischen Bevölkerung.

In Zusammenhang mit diesen Gärungen haben Protestkundgebungen der rumänischen, deutschen und ungarischen Frauen stattgefunden, Desertierungen sächsischer Soldaten aus dem österreich-ungarischen Heer, Volksversammlungen in denen die neue Situation besprochen wurde und die Stellung der Sachsen zu dieser neuen Lage.

Obwohl die sächsischen Sozial-Demokraten dem Austro-Marxismus verpflichtet waren, waren sie Anhänger einiger demokratischer Änderungen, wie: allgemeine, geheime und gleichberechtigte Wahl, die Wahl eines Volksparlamentes, das Recht auf Selbstbestimmung aller Nationalitäten. Daher waren sie der Meinung, dass die Rumänen, die jetzt in drei Staaten lebten: in der Bukovina, in Ungarn und in Rumänien, mit dieser Situation nicht einverstanden sein können, dass ihr Wunsch nach einer Vereinigung in einem ernzen Staat gerechtfertigt ist.

Sich der neugebildeten Lage bewusst, nach dem Sieg über die zentralen Mächte, bewusst des Aufschwungs die die Bewegung für nationale Befreiung nahm und bewusst der Tatsache, dass die ungarischen Autoritäten die Lage nicht mehr beherrschten, beschliessen die politische Führer der Rumänen, Sachsen und Ungarn die Bildung eines gemeinsamen Volksrates, der den Komitats vom administrativen Standpunkt bis zum Erscheinen der rumänischen Autoritäten geleitet hat. Der Volksrat wurde aus der gleichen Anzahl jeder Nationalität und der sozial-demokratischen Partei gebildet, fünf Vertreter für jede.

Einige Tage nach der Gründung des administrativen Volksrates des Komitats, wurde der Nationalrat und die nationale Garde gegründet. Der Nationalrat bestand aus 250 Mitgliedern, Stäter und Bauern.

Nach der Gründung dieser Organe hat die sächsische Bevölkerung, besonders die aus der Stadt, an allen Aktionen anlässlich des grossartigen Ereignisses teilgenommen.

Am 1. Dezember finden wir sie auf den Strassen bei der Kundgebung neben der rumänischen Bevölkerung. Am 4. Dezember ist sie bei dem Empfang der rumänischen Truppen anwesend und die Lokalzeitung kommentiert die Ereignisse und informiert die

Bevölkerung über die Art, wie die nationale Versammlung in Alba Iulia vor sich gegangen ist.

Das Einverständnis der sächsischen Bevölkerung mit der Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien ist ersichtlich auch gelegentlich der Versammlung der Sachsen in Mediaș, eine Versammlung an der die sächsische Bevölkerung durch mehrere Delegierte aus dem Komitat B.N. vertreten war.

Aber auch die Arbeiter sächsischer Nationalität, wie die rumänische Nationalität haben energisch gegen das Bürgertum protestiert, das nachdem es seine Stellung gefestigt hatte, auf flagrante Weise dem Inhalt der Deklaration aus Alba Iulia missachtet hat, und die revolutionären Bewegungen der Arbeiter und Bauern unterdrückt hat.

Die tatsächliche Freiheit, für die unsere Vorfahren gekämpft und sich geopfert haben, hat ihre beste Lösung erst in der lichtvollen Jahren des Sozialismus unter der weisen Führung der R.K.P. gefunden, als das ganze arbeitende Volk, Rumänen, Ungarn, Deutsche in vollständiger Harmonie und Einverständnis beispielhaft arbeiten indem sie sich aller Freiheiten erfreuen um das Grossartige Programm der Partei für den Aufbau der vielseitig entwickelten sozialistischen Gesellschaft und für das Fortschreiten Rumäniens zum Kommunismus zu verwirklichen.

CONTRIBUȚII TRANSILVĂNENE LA DEZIDERATUL NAȚIONAL DE APĂRARE A GRANITEI DE VEST A ȚĂRII ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

După sfârșitul primului război mondial și odată cu făurirea statului național unitar, ... „România a intrat într-o nouă etapă a dezvoltării sale economice, sociale și politice”¹.

În această perioadă are loc o puternică creștere a forțelor de producție, se vor produce mari schimbări în structura de clasă, precum și în raporturile dintre ele. Afirmarea noilor forțe sociale, în primul rând a clasei muncitoare, în frunte cu partidul său, în întreaga viață politică a țării a reprezentat una din principalele trăsături ale etapei.

Pe planul vieții politice s-a dezvoltat și întărit statul național, națiunea română și s-a afirmat pe trepte mai înalte conștiința națională, patriotică cu latura ei revoluționară, în evoluție antifascistă, antiimperialistă.

Acestea, luate împreună, constituiau bazele și premisele unui climat politic corespunzător etapei de pregătire a tuturor condițiilor materiale, umane și spirituale capabile să asigure păstrarea integrității și suveranității naționale a patriei și să contracareze pericolele externe ce amenințau aceste deziderate.

Pe planul vieții politice și de stat, toate partidele, cu excepția celor fasciste, guvernele ce s-au succedat la putere pînă în vara anului 1940, excepție făcînd guvernul Gigurtu, au recunoscut caracterul istoric definitiv al actului de la 1 decembrie 1918, precum și necesitatea apărării lui.

Coordonatele politicii externe a României, în perioada interbelică, au fost orientate pe linia și în scopul păstrării și apărării statului național unitar, a națiunii române în granițele ei firești, precum și de asigurare a păcii și colaborării cu popoarele vecine, cu cele ale Europei.

Apărarea idealului și dezideratului național izvoră din realitatea istorică după care statul național unitar, „... unirea nu a fost efectul unei împliniri, rodul simplei conjuncturi favorabile sau al înțelegerilor intervenite la masa tratativelor, ci rezultatul luptei hotărîtoare a celor mai largi mase ale poporului, un act de profundă dreptate națională, realizarea unei concordanțe legice între realitatea obiectivă și drepturile naționale ale poporului, pe de o parte, și cadrul național cerut cu stringență de aceste realități...”².

Dezideratului național suprem, pe plan militar, i-au fost asigurate ca suport, de către factorii de decizie, planuri, direcții fundamentale strategice,

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere prezentată la sesiunea solemnă comună a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Marii Adunări Naționale și activului central de partid și de stat consacrată sărbătoririi centenarului proclamării independenței de stat a României* — 9 mai 1977, Editura politică, București, 1977, p. 25.

² Nicolae Ceaușescu, *Expunere la sesiunea solemnă comună a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste și Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român* — 1 decembrie 1978, Editura politică, București, 1978, p. 12.

de organizare a sistemului defensiv național. Ele vizau măsuri de reorganizare și modernizare a organismului militar românesc, pregătirea teritoriului și a economiei naționale pentru un previzibil război și angajarea întregii populații apte de luptă într-un sistem unic de instruire militară, capabil să participe la apărarea țării³.

Planurile militare operativ-strategice ale României, în concordanță cu realitățile și pericolele externe, s-au definitivat în perioada 1932—1939, urmare a evoluției tot mai primejdioase a situației internaționale, după instaurarea dictaturii fasciste în Germania. A luat naștere astfel, în centrul Europei, un focar de război foarte periculos, odată cu activitatea tot mai fățișă a cercurilor revizioniste horthyste, împotriva României.

Aceste planuri aveau următoarele coordonate și direcții: pe frontul de vest organizarea unei defensive active și ferme de durată, în eventualitatea unui război generalizat, pentru respingerea agresorului și apărarea granițelor naționale ale României; pe fronturile de est și sud, adoptarea numai a unei defensive preventive⁴.

Spre realizarea obiectivului strategic principal și central, cel al defensivei active de la granița de vest, au fost apoi orientate eforturile naționale și, în acest cadru, cele ale populației României, în care se înscriu și cele ale populației Transilvaniei.

Planurile acestei strategii cuprindeau totalitatea măsurilor menite să contribuie la apărarea terestră, aeriană și maritimă a țării împotriva agresiunii dușmane. Ele prevedeau executarea lucrărilor de fortificații necesare la frontieră, dezvoltarea rețelei de comunicații feroviare și rutiere, organizarea transmisiunilor civile și militare, pregătirea apărării antiaeriene a teritoriului, stabilirea obiectivelor militare și de artă ce urmau a fi distruse, pentru a nu putea fi folosite de către inamic, fixarea unor zone pretabile la inundații și altele⁵.

Realizarea unor asemenea mari obiective de ordin național era de durată, foarte complexă și reprezenta în același timp o mare povară materială și financiară pentru bugetul statului, pentru populația țării. Potrivit unor date estimative, determinate de către specialiștii militari, realizarea planului de fortificații la graniță solicita suma de 18,6 miliarde lei, refacerea sistemului de comunicații feroviare și rutiere peste 30 miliarde lei, refacerea celui de transmisiuni peste 1 miliard de lei, acestea numai pentru urgențele din prima etapă⁶.

Pregătirea forței umane necesare apărării, stabilirea efectivelor posibile pentru o mobilizare generală a constituit o parte integrantă a sistemului național de apărare. La populația pe care o avea România în perioada interbelică și pe baza experienței din primul război mondial și a concluziilor pe acest tărîm ce erau formulate pe plan militar european, s-a apreciat că efectivele posibile pentru o mobilizare puteau reprezenta aproximativ 18 la sută din populația țării. În cifre, aceste efective se ridicau la peste 3 milioane de

³ Leonida Loghin, *Apărarea țării în concepția militară a României în perioada 1932—1939*. Rezumatul tezei de doctorat. Academia Militară, București, 1979, p. 9.

⁴ *Idem*, p. 10.

⁵ *Idem*, p. 10—11.

⁶ *Ibidem*.

oameni⁷. În acest potențial uman de ordin militar se înscria apoi potențialul fiecărui județ în funcție de numărul populației, calitatea ei de vîrstă, sănătate, sex. Acest potențial în cadrul județelor reprezenta procente variabile, în jurul celui mediu pe țară de 18 la sută, iar în altele, era mult mai ridicat, tocmai datorită valențelor calitative ale populației respective. Pe această linie se înscria și potențialul militar al populației Transilvaniei, variabil de la un județ la altul.

Perioada 1936—1940 a constituit pentru România anii în care s-au realizat cele mai de amploare lucrări pe linia apărării naționale. Se vor materializa însemnate părți din planurile stabilite, care, la rîndul lor, au solicitat și o maximă contribuție și participare a întregii populații. Pe plan extern, era perioada în care pregătirile pentru declanșarea celui de al doilea război mondial erau din cele mai febrile, iar dezlănțuirea unor războaie pe plan local devenise un fapt împlinit.

Acest curs periculos al evenimentelor internaționale viza în modul cel mai direct România și poporul român. Pe plan intern se accentuase activitatea organizațiilor fasciste și încercările de ascensiune spre puterea politică de stat.

În fața acestor situații care reprezentau pericolul fascismului, al războiului, se impunea necesitatea realizării unității de luptă a întregului popor român și a naționalităților conlocuitoare, în cadrul unui larg front popular antifascist.

O astfel de linie politică de organizare a unei rezistențe naționale a întregului popor, pe toate planurile, a fost inițiată de către Partidul Comunist Român și propusă tuturor partidelor democratice și forțelor politice interesate. Aceasta exprimă punctul de vedere al partidului nostru, după care pericolul principal care amenința popoarele lumii era războiul și prin urmare sarcina principală a comuniștilor era lupta pentru pace.

În fața pericolului unui posibil atac militar din partea fascismului germano-ungar, partidul nostru aprecia că este necesară organizarea rezistenței naționale care să cuprindă dezvoltarea și întărirea poporului român, concentrarea în jurul lui a naționalităților conlocuitoare și organizarea capacității de apărare a țării. Atrăgînd atenția poporului român asupra gravității situației care se crease, partidul nostru declara: „... Independența poporului român este amenințată de statele din blocul fascist central-european, zis revizionist, format sub hegemonia imperialismului german”⁸.

„... România poate deveni numai obiect de reîmpărțire nouă imperialistă a Europei, iar nu subiect”⁹, — se concluziona în rezoluția plenei a V-a lărgite a C.C. al P.C.R. din august 1936.

Dezvăluind consecințele grave ale acestei politici de reîmpărțire imperialistă și urmările ei asupra României, același document arată: „Triumful imperialismului german ar duce la triumful fascismului ungar, bulgar etc., la înrobirea fascistă a popoarelor din Transilvania, Bucovina și Dobrogea, la dezmembrarea României în folosul țărilor vecine fasciste și la... acapa-

⁷ *Idem*, p. 12.

⁸ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ediția II, Editura pentru literatură politică, 1953, p. 267.

⁹ *Idem*, p. 281.

rarea tuturor bogățiilor țării de către imperialismul german"¹⁰. Partidul nostru avertiza că fascismul va transforma poporul român în carne de tun pentru Hitler și Horthy și jugul fascist va fi un jug străin.

Partidul Comunist Român oferea poporului un program de luptă realist, național patriotic și antifascist și, odată cu acesta, și patriotismul, spiritul de sacrificiu al comuniștilor, dând luptei orientarea și caracterul unei apărări active revoluționare și de înalt patriotism. „În caz dacă Germania hitleristă, dezlănțuind războiul în Europa și în contra U.R.S.S., va ataca România cu ajutorul Ungariei horthyste, comuniștii vor considera necesară apărarea fiecărei palme de pământ a țării noastre pentru ferirea poporului român și a popoarelor din România, de subjugare de către fascismul german"¹¹.

În această crâncenă rezistență pe viață și pe moarte comuniștii vor intra în „... primele rînduri ale luptătorilor pentru respingerea agresiunii fasciste și vor duce războiul pînă la capăt, neîngăduind burgheziei să facă compromisuri cu țările fasciste atacante"¹².

Deslușind rolul hotărîtor pe care armata română trebuia să-l aibă în rezistența națională, P.C.R. s-a pronunțat pentru întărirea ei, îmbunătățirea condițiilor de hrană și întreținere, democratizarea armatei, acordarea de drepturi politice tuturor militarilor, acestea conjugate cu măsurile de organizare și întărire a capacității de apărare militară a patriei.

Linia politică generală și poziția sa principală a fost reconfirmată de către partidul nostru în toate împrejurările grave ce au intervenit în anii următori. În anul 1939, după cîmpirea în întregime a Cehoslovaciei și odată cu impunerea semnării acordului economic româno-german, Partidul Comunist Român avertiza poporul și atrăgea atenția cercurilor guvernante despre iminența pericolului fascist de agresiune, mai ales că trupele lui Hitler se aflau la granița țării noastre. „Întregul popor să se pună în stare de alarmă"¹³. Să fie pregătit împreună cu toate naționalitățile conlocuitoare pentru apărarea țării. În aceste împrejurări grave, reafirmînd poziția națională patriotică a comuniștilor, el declara: „... comuniștii vor lupta cu arma în mînă în primele rînduri. Uniți-vă cu toții într-un singur front puternic contra lui Hitler și aliații săi revizionisti"¹⁴.

Linia politică a partidului de unitate de luptă a poporului român cu forțele politice conștiente progresiste ale naționalităților conlocuitoare din țara noastră, justetea și realismul ei, au găsit un ecou larg în masele muncitoare, fără deosebire de naționalitate, în rîndul unor partide, grupări politice, organizații democratice și altele.

Forțele politice înaintate ale naționalităților și-au însușit această linie politică și s-au situat pe poziții și aprecieri comune cu ale partidului nostru. Un rol însemnat pe această linie l-a avut M.A.D.O.Sz.-ul, care a luat poziție deschisă împotriva fascismului și a revizionismului horthyst și a lansat numeroase chemări și apeluri adresate populației maghiare, chemînd-o la luptă națională antifascistă, împreună cu poporul român. În apelul M.A.D.O.Sz.-ului din decembrie 1936 adresat populației maghiare se de-

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Idem*, p. 291.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Idem*, p. 319.

¹⁴ *Idem*, p. 320.

masca politica imperialismului germano-italian în bazinul dunărean și cîrdășia acestuia cu revizionismul horthyst, exponent al Ungariei magnaților care „... vor să introducă imperialismul german și italian în bazinul Dunării. Pentru plata cuvenită le trebuie pradă pădurea, petrolul, grîul. Le trebuie poporul care trăiește aici, pentru a-l exploata și le trebuie în fine drumul liber spre Orient, pentru cuceriri noi.

Frați maghiari, este vorba de soarta noastră și noi, maghiarii ardeleni, cei mai competenți, declarăm înaintea lumii întregi: Vrem pace înainte de toate”¹⁵.

Referindu-se la drepturile și revendicările populației maghiare din România, în același apel se preciza că „... acestea nu se rezolvă printr-un război revizionist, ci numai prin recunoașterea de către poporul român a drepturilor noastre. Astfel vrem să păstrăm pacea noastră comună, să lărgim drepturile noastre, vrem ca politica externă a României să se îndrepte spre statele mari democratice care respectă independența țărilor mici”¹⁶.

M.A.D.O.Sz.-ul se pronunță în mod categoric adept al inviolabilității angajamentelor luate prin contractele internaționale, al securității colective, al ajutorului mutual, al păcii și ordinii pactelor regionale, în toate acestea România fiind nu numai interesată, dar și profund angajată. În acest scop, sublinia apelul „... ne revine datoria să unim toate forțele populare din Ardeal pentru salvarea păcii și drepturile care sînt amenințate”¹⁷.

Rămînînd credincios liniei politice de unitate și idealului istoric al luptei comune, de rezolvare a problemelor și a doleanțelor naționalităților conlocuitoare numai din interior și nu din afară, în alte documente și hotărîri M.A.D.O.Sz.-ul a reafirmat răsplat aceste principii.

În rezoluțiile adoptate la „întîlnirea de la Tîrgu-Mureș” din 2—4 octombrie 1937 se accentua solidaritatea cu lupta muncitorimii și țăranimii, fără deosebire de naționalitate, rezolvarea problemei naționale „pe baza necesității istorice a conviețuirii libere, frățești cu poporul român”¹⁸. Un merit istoric l-a avut M.A.D.O.Sz.-ul, punînd la baza soluționării problemelor naționalității maghiare din România, „... hotărîrile de la Alba Iulia, născute din propria voință a românilor ardeleni”¹⁹. „... Hotărîrile de la Alba Iulia de acum douăzeci de ani formează bază sigură pentru soluționarea problemei naționalităților”²⁰, se declară într-un alt document al M.A.D.O.Sz.-ului.

Această poziție militantă pornea de la realitatea istorică după care ungurii ardeleni sînt legați de acest pămînt și de locuitorii săi de altă limbă, în primul rînd de poporul român, pornind și de la adevărul după care în decursul vremurilor, dezvoltarea economico-socială s-a născut din stîm și ajutorul reciproc. De aceea, în cele mai critice momente pentru securitatea poporului român din perioada 1938—1940, M.A.D.O.Sz.-ul a reafirmat că

¹⁵ Apel al Uniunii muncitorilor și țăranilor maghiari din România împotriva tendințelor revizioniste ale guvernului horthyst, 5 decembrie 1936, publicat în ziarul *Dimineața* din 5 decembrie 1936, reprodus în: *Tradiții de solidaritate revoluționară româno-ungare*, Editura politică, București, 1979, p. 175.

¹⁶ *Idem*, p. 176.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ L. Bányai, *Pe făgașul tradițiilor frățești*, București, 1971, p. 201.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, p. 210.

„Asigurarea reciprocă a drepturilor și a libertății noastre, precum și înfăptuirea instituțională a spiritului frăției, constituie singurul legământ care poate să strângă laolaltă toate popoarele noastre, și care rezistă la orice încercare de dezmembrare din afară”²¹. Aceste principii se afirmă în condițiile unei deșănțate propagande fasciste și revizioniste din exterior, a numeroase manevre, piedici serioase și represii din interior, din partea unor cercuri reacționare burgheze române și maghiare potrivnice unității de luptă, în primul rând, a celor ce muncesc.

Din ideile politice înaintate patriotice ale M.A.D.O.Sz.-ului, făcea parte și aceea a adeziunii la măsurile de întărire a capacității de apărare a țării, socotită drept cauză a întregului popor, fără deosebire de naționalitate.

„Scopul nostru este buna înțelegere între popoarele mici amenințate în bazinul dunărean, *sporirea forței de apărare a țării* (s.n.), întărirea coeziunii popoarelor conlocuitoare”²², se declara în memoriul acestei organizații, în noiembrie 1938, adresat guvernului și în același timp răspândit în rîndul maselor.

Iată încă o bază solidă, și pe această cale, a specificului de atragere a naționalităților conlocuitoare din țara noastră la acțiunea de luptă națională, patriotică, bază care se va materializa prin nenumărate fapte și exemple.

Totodată, militanți comuniști și democrați din rîndul naționalităților au desfășurat o bogată activitate politică de informare prin organele de presă sau publicații în limba maternă a acestora. Lucrarea cu titlul „Să nu capitulăm”, autorul ei fiind comunistul Alexandru Sencovici, apărută în limba maghiară în acea perioadă, răspundea unui astfel de deziderat.

În aceeași perioadă de timp, diferiți oameni politici români, oameni de știință și cultură, ofițeri patrioți au luat poziție deschisă împotriva fascismului și a expansiunii hitleriste înspre România, adresîndu-se, la rîndul lor, populației cu apeluri și îndemnuri patriotice. Dintre numeroasele chemări de acest fel, redăm în acest context părți din apelul adresat de către comandamentul Brigăzii 1 Fortificații, care avea misiunea să participe la efectuarea lucrărilor cu acest caracter la granița de vest a țării.

În apel se evidențiază concluzia că la granița de vest, în poarta Someșului, „... se ridică o regiune fortificată care dă permanenței noastre în acest teritoriu o expresie de forță invincibilă”²³. Se sublinia apoi ideea patriotică, în sensul ca obiectivele construite să poarte numele domnitorilor glorioși, eroilor din război, ale ținuturilor și provinciilor istorice, ale localităților cu astfel de caracter, ale munților și râurilor patriei noastre. Prin aceasta, toată țara, cu trecutul și prezentul ei, să fie prezentă la granița de vest, iar unitățile militare aveau astfel mai bine precizată însemnătatea rolului ce le revine în apărarea teritoriului național. „Ofițerii și trupa exprimă hotărîrea lor fermă de a ține zăvorîtă poarta lor cu prețul sublimului sacrificiu”²⁴, — se spunea în apel.

Analizînd astăzi evoluția lucrurilor pe bază de date și fapte atunci petrecute vom înțelege mai profund atitudinea patriotică a maselor față de dezideratul național al apărării granițelor sale și contribuția lor financiară,

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar nr. 100/1939, documentul 32846.

²⁴ *Ibidem.*

materială și umană, la eforturile pe care le cerea această sarcină fundamentală, în acest cadru general vom înțelege, odată cu poziția națiunii române, poziția comună patriotică și contribuția populației aparținând naționalităților conlocuitoare la acest deziderat național. Și acestea au devenit tot mai conștiente de pericolul fascismului ce amenința deopotrivă întregul popor, fără deosebire de naționalitate.

Astfel de realități au devenit o linie de conduită și a populației Transilvaniei, unde în mod original s-au îmbinat atât de frumos și reușit sentimentul patriotic național cu antifascismul înaintat al maselor, cu unitatea de luptă, de frăție dintre români, maghiari, germani, evrei și alte naționalități, pentru înfăptuirea unei cauze naționale, a păcii și libertății popoarelor din încărcata, apoi dramatica perioadă interbelică.

Populația a dat în această perioadă minunate exemple de patriotisme, dăruire, voință de luptă și de rezistență națională patriotică, ce au rămas pilde minunate în istorie și fapte pline de învățăminte pentru generațiile actuale.

În acest context se înscrie contribuția financiară, materială și umană a populației Transilvaniei la realizarea uneia dintre dezideratele apărării naționale, fortificarea, întărirea și apărarea graniței de vest a țării în perioada 1937—1940 pînă la Dictatul de la Viena.

Pentru realizarea acestui deziderat, chemările lansate pe plan central au fost preluate și amplificate, însoțite cu un șir de inițiative pe plan local, pe județ, oraș, plasă, comună, prin care s-a apelat la populație în întregul ei ca să facă subscripții benevole pentru fondul de înzestrare a armatei ori de fortificare a granițelor țării.

Descriind momente din desfășurarea unor astfel de acțiuni, evidențiem inițiativa organelor politice și administrative a județului Bihor care, în cadrul unei întruniri organizate în acest scop în noiembrie 1937, „... Cu unanimă însuflețire au hotărât să dea cel mai larg concurs moral și material acestei acțiuni... ședința a prilejuit momente de adevărată înălțare sufletească”²⁵ — se preciza în documentele cu referire la această întrunire.

În apelul adresat apoi instituțiilor și populației din județul Bihor se preciza că „... fortificarea granițelor țării noastre este un deziderat național primordial care privește toată națiunea țării, dar în special pe noi care sîntem în imediata apropiere a graniței de vest și că acest brîu de beton și fier are menirea de a apăra integritatea hotarelor noastre”²⁶.

„Pentru ca și județul Mureș să aibă onoarea a se înscrie printre județele care au contribuit cu ceva la adunarea fondurilor necesare țării, la întărirea granițelor sale, am lansat în teritoriul rural al județului lista de subscripție în care toți cetățenii să poată contribui cu obolul lor la acest act înălțător”²⁷ — se arăta într-un raport al prefecturii Mureș din februarie 1939, adresat Ținutului Mureș (Ținutul Mureș era o instituție de stat care în perioada 1938—1940 coordona activitatea administrativă și politică a județelor Alba, Ciuc, Făgăraș, Odorhei, Mureș, Turda, Tîrnava Mică, Tîrnava Mare, Sibiu — n.n.).

²⁵ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar 34/1937, p. 151.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 179/1939. 1.

Funcționarii administrativi din ținutul Someș, cât și funcționarii de la municipii, comune urbane, împreună cu funcționarii comunelor rurale, pătrunși de spiritul de sacrificiu față de necesitățile armatei, au semnat la bonurile de înzestrare a armatei o sumă egală cu salariul lor pe o lună²⁸ — se arăta într-o telegramă a ținutului adresată primului-ministru al țării. (Ținutul Someș era o instituție de stat care în perioada 1938—1940 coordona activitatea administrativă și politică a județelor Bihor, Cluj, Năsăud, Maramureș, Satu Mare, Sălaj, Someș — n.n.).

În alte județe inițiativele s-au materializat sub alte forme, dar ecoul tuturora în masele largi ale populației a fost puternic și imediat. Iată în acest sens exemple semnificative.

„Pătrunși de un înalt sentiment național, inginerii, funcționarii, muncitorii, de la exploatarea auriferă Zlatna Pyrit, Alba au înțeles că cea mai sfântă datorie este de a ajuta la înzestrarea oștirii, cheazășie a păcii, a apărării granițelor, au donat . . . suma de 34.135 lei”²⁹.

În același spirit a răspuns personalul angajat de la întreprinderile comunale din Tîrgu-Mureș, români, maghiari, evrei, germani și alții, cu o subscripție de 8.992 lei³⁰.

În municipiul Oradea personalul angajat de la Turnătoria de fier, fabrica de mașini de la secțiile C.F.R., L.II., L.III, Mișcare, de la Uzina de apă a subscris la prima chemare, în noiembrie 1937, suma de 25.900 lei³¹.

Administrația fabricii Barateos, județul Ciuc, comunica Ținutului Mureș „donațiile făcute de funcționarii și muncitorii de la Societatea »Foresta Română« în sumă de 533.695 lei pentru fondul de înzestrare a armatei”³².

În adunarea personalului administrativ și angajat al întreprinderilor comunale ale orașului Dej, jud. Someș, s-a adus hotărîrea „pentru a subscrie la împrumutul de înzestrare a armatei oferindu-se salariul pe o lună”³³. Aprecîind această faptă, „Comitetul de conducere ia act cu satisfacție despre gestul nobil manifestat de personalul întreprinderilor comunale de a contribui cu salariul lor la necesitățile suplimentare și extraordinare pentru înzestrarea armatei”³⁴, și a aprobat hotărîrea luată.

Breasla ospătarilor din orașul Sibiu raporta Ținutului Mureș o subscripție în valoare de 3.600 lei și arăta că „Micul sacrificiu l-au depus drept o dovadă de conștiință cetățenească”³⁵.

Un puternic ecou l-au avut chemările în rîndurile populației din mediul rural, ale funcționarilor, intelectualilor, meseriașilor, liber-profesioniștilor, comercianților și ale altor categorii sociale, fără deosebire de naționalitate.

²⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 40519/1939.

²⁹ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 179/1939, 15.

³⁰ Idem, dosar 180/1939, 132.

³¹ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar nr. 34/1938—1939, p. 3, 52, 118, 276, 326.

³² Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 179/1939, p. 175.

³³ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, documentul 42039.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș serviciul administrația generală de stat, dosar 180/1939, p. 54.

Din nenumăratele exemple care ar putea fi evidențiate, în limita spațiului vom putea cita numai o mică parte.

În județul Bihor, în cursul lunii iulie 1938, pretura plășii Săcuieni a înaintat județului 40 de liste comune de subscripții, cu suma de 75.935 lei. Din plasa Ceica se raporta o subscripție de 50.046 lei. Din comuna Tămășeni, o listă cu suma de 8.450 lei subscrisă de 19 persoane dintre care 13 erau țărani; din comuna Roșiori, o listă cu 3.000 lei, pe care, pe lângă învățătorul din sat, ceilalți erau țărani³⁶.

În luna iulie 1940 a fost luată inițiativa ca din bugetele tuturor comunelor și orașelor să fie vărsată suma de 14.410.000 lei la fondul de apărare, sumă care s-a și vărsat³⁷. Printre comunele cu cele mai mari sume vărsate se situau: Diosig 500.000 lei, Săcuieni 400.000 lei, Marghita 250.000 lei, Sînnicolau Român 220.000 lei, Tinca 200.000 lei, Tileagd 180.000 lei, Ciurmeghi 150.000 lei, Husasău de Tinca, Gepiu, Arpășel, Ghiorac și Tămășeu câte 120.000 lei fiecare; Borș, Nojorid, Tărian, Ghirișul de Criș, Suplacul de Barcău, Gurbeldiu, Cetariu, Călugări, Tăuți cu câte 100.000 lei fiecare. Valda, 90.000 lei. Buduzlău, Ciuhoiul, Sîniob câte 80.000 lei fiecare și lista continuă pînă la cîteva sute de localități³⁸.

Membrii sfatului căminului cultural „Gheorghe Șincai” din comuna Șinca Veche, județul Făgăraș, au subscris suma de 3190 lei, dată de către 36 persoane din care 18 țărani, 12 intelectuali și funcționari, 2 muncitori, 1 farmacist și 3 comercianți³⁹.

Din comuna Lovnic, jud. Făgăraș, lista de subscripție de 891 lei reprezenta contribuția locuitorilor români și sași, țărani, funcționari, intelectuali, printre semnatari figura și Drothler Mihail, preotul evanghelic luteran din comună⁴⁰.

Prefectura județului Turda raporta depunerea sumei de 6.342 lei, subscripția locuitorilor din localitățile Micești și Crăiești⁴¹.

Din județul Mureș prefectura raporta o subscripție de 2.500 lei de la cetățenii din localitatea Mădăraș, români, maghiari, germani, suma de 8.100 lei de la locuitorii din comuna Călugăreș, subscripții fiind țărani, funcționari, preoți, comercianți de naționalitate români, maghiari, germani și alții⁴².

Prefectura județului Odorhei raporta subscripția sumei de 84.878 lei la fondul de înzestrare a armatei de la populația civilă din județ. Pe listele de subscripție printre alte localități figurau comunele: I. Gh. Duca cu suma de 21.250 lei, Praid 20.000 lei, Avrămești 4.580 lei, Ocland 3.465 lei, Zetea 2.161 lei. Pe lista comunei Turdeni cu suma de 1.340 lei subscripții erau țăr-

³⁶ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar 34/1938—1939, p. 7, 8—20, 28—39, 276—312.

³⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 6930/1940.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 179/1939, p. 59—60.

⁴⁰ *Idem*, p. 167.

⁴¹ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 180/1939 p. 2.

⁴² *Idem*, p. 114—119.

rani, învățătorul și preotul din localitate, 1 cizmar, 1 măcelar, 1 comerciant, majoritatea de naționalitate maghiari și evrei⁴³.

În luna februarie 1940 prefectura județului Cluj raporta vărsarea din bugetul comunelor și orașelor la fondul pentru înzestrarea armatei a sumei de 9.929.705 lei⁴⁴. La aceeași dată pretura plășii Sărmașu, din județul Cluj, raporta o subscripție de la populația civilă în sumă de 1.500.000 lei⁴⁵.

În județul Trei-Scaune, din datele de pînă la 1 iulie 1940, rezultă vărsarea la fondul de înzestrare a armatei a sumei de 10.686.140 lei⁴⁶.

Astfel de exemple ar putea fi în continuare citate de pe întregul teritoriu al Transilvaniei.

O însemnată cotă-parte din contribuție au adus-o și funcționarii de stat și particulari, intelectuali, între care personalul din învățămîntul de toate gradele și personalul medical sanitar. Aceste categorii de oameni ai muncii s-au situat printre primii care au răspuns chemării; iată numai cîteva exemple.

Prefectura județului Someș raporta în luna februarie 1940 subscripția sumei de 351.000 lei de la funcționarii de stat din județ⁴⁷. Din județul Satu Mare se raporta o subscripție de 1.494.000 lei, contribuția funcționarilor de stat din județ și a lucrătorilor de la întreprinderile comunale⁴⁸. Prefectura județului Năsăud raporta subscripția din partea funcționarilor de stat din județ în valoare de 397.000 lei⁴⁹. Prefectura județului Sălaj raporta că funcționarii de stat din județ au subscris salariul lor pe o lună, subscripție în valoare de 1.697.000 lei⁵⁰. Funcționarii de stat din județul Maramureș au subscris salariul lor pe o lună în valoare de 244.000 lei⁵¹. Prefectura jud. Cluj raporta subscripția de 491.000 lei reprezentînd contribuția funcționarilor de la preturile și primăriile din județ⁵². Prefectura jud. Bihor raporta la începutul anului 1938 o subscripție de 428.260 lei, de la funcționarii de stat și particulari din județ și din municipiul Oradea⁵³.

Conducerea Ținutului Someș raporta în luna martie 1940 guvernului că valoarea subscripțiilor din partea funcționarilor de stat din raza ținutului se ridică la suma de 14.449.000 lei⁵⁴.

Însemnate contribuții au fost raportate și din județele aparținătoare Ținutului Mureș, unde inițiativele au început prin subscrierea unor sume egale cu salariul de 1 — 10 zile, apoi cota de participare a crescut. Astfel județul Turda raporta subscripția sumei de 124.341 lei „contribuția funcționarilor din județ prin donațiuni benevole”⁵⁵. În județul Alba prefectura ra-

⁴³ *Idem*, p. 8, 21—22, 41.

⁴⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura Cluj, dosar 16/1940, p. 91.

⁴⁵ *Idem*, p. 11, 21.

⁴⁶ Arhivele centrale, Fond M.A.I., dosar 192/940, f. 35.

⁴⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 3411/1940.

⁴⁸ *Idem*, documentul 2742/1940.

⁴⁹ *Idem*, documentul 2363/1940 și 1206/1940.

⁵⁰ *Idem*, documentul 1890/1940 și 728/1940.

⁵¹ *Idem*, documentul 837/1940.

⁵² *Idem*, documentul 3533/1940.

⁵³ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectură, Bihor, dosar 34/1938—1939, p. 91, 99, 117, 165, 233.

⁵⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, doc. 40510.

⁵⁵ Arhivele Statului Alba, serviciul administrația generală de stat, dosar 180/1939, p. 91.

porta că a vărsat suma de 46.731 lei de la funcționarii de stat din județ⁵⁶. Din județul Tîrnava Mare se raporta subscripția de 44.162 lei din partea funcționarilor de stat din județ⁵⁷. Funcționarii administrativi din județul Ciuc au subscris 30.507 lei, iar cei din jud. Odorhei 20.000 lei⁵⁸. Funcționarii de stat din jud. Sibiu au subscris 19.510 lei, iar cei din Tîrnava Mică 12.730 lei⁵⁹. Din județul Mureș se raporta subscripția sumei de 98.000 lei, contribuția funcționarilor din județ. Se evidenția în mod deosebit secretarul preturii Vătava, pe nume Petre A. Botianu, care a subscris salariul personal pe două luni⁶⁰. Despre contribuția personalului didactic și medical-sanitar existau date distincte foarte puține, deși s-a încadrat și a participat efectiv la aceste acțiuni. În cele mai numeroase cazuri, ei apar pe listele comune din localitățile de care aparțineau, împreună cu ceilalți locuitori. În unele cazuri, mai rare la număr, acțiunile au fost coordonate de către revizoratele școlare ori serviciile sanitare județene, făcîndu-se subscripții pe liste proprii. Astfel, de exemplu, în județul Bihor cadrele didactice din învățămîntul primar au hotărît în anul 1938 să contribuie cu salariul pe 5 zile la fondul de fortificații⁶¹. În județul Cluj serviciul sanitar județean raporta în luna martie 1940 că personalul sanitar a subscris suma de 86.330 lei⁶².

În sfîrșit, cîteva rînduri despre contribuția populației de naționalitate evreiască, avînd, în condițiile specifice ale Transilvaniei, o pondere însemnată în populația totală. Ea a avut o atitudine foarte pozitivă față de această acțiune și a fost prezentă în cadrul numeroaselor liste de subscripții colective și individuale împreună cu ceilalți locuitori. De exemplu, comunitatea izraelită din Făgăraș, din partea ei și a membrilor conducerii sale, a subscris în iulie 1939 suma de 10.000 lei pe o listă proprie⁶³.

Rezultatul acțiunilor întreprinse și desfășurate s-a concretizat pînă în lunile aprilie-mai 1940 în următoarele sume despre care dispunem de date, fără însă a fi complete, deoarece valoarea subscripțiilor a fost și mai mare decît cele pe care le putem evidenția aici.

Populația Transilvaniei și mai ales cea din județele de graniță a participat cu brațele și atelajele, precum și cu alte mijloace de transport propriu, la realizarea efectivă a lucrărilor de fortificații și la alte amenajări cu caracter de apărare, aducînd un mare aport; în același timp a făcut și însemnate sacrificii. Despre amploarea acestei contribuții vom cita doar cîteva exemple din județul Bihor. În anul 1939 prefectura raporta că participarea populației la lucrările pentru apărare însumează 120.000 zile om/muncă, la care se mai adaugă participarea populației cu încă 20.000 de atelaje cu tracțiune

⁵⁶ *Idem*, p. 133.

⁵⁷ *Idem*, p. 53—57, 65.

⁵⁸ *Idem*, p. 7, 92, 129.

⁵⁹ *Idem*, p. 89, 148.

⁶⁰ *Idem*, p. 61, 82—85, 94, 95, 109, 110, 111—113.

⁶¹ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar 34/1938—1939, p. 47, 64, 85, 165, 233.

⁶² Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura Cluj, Serviciul sanitar, dosar 14/1940, p. 1.

⁶³ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, Serviciul administrația generală de stat, dosar 179/1939, p. 181.

Nr. crt.	Județul sau ținutul	Suma subscrisă în lei	Suma vărsată în lei
1	Sibiu	153.121.000	128.636.000 ⁶⁴
2	Bihor	66.517.450	50.000.000 ⁶⁵
3	Mureș	57.782.300	34.729.103 ⁶⁶
4	Făgăraș	51.961.000	47.427.000
5	Tirnava Mare	35.506.000	22.275.000
6	Turda	34.454.000	24.823.000
7	Alba	27.525.000	15.475.310
8	Ciuc	17.115.500	9.876.000
9	Tirnava Mică	16.677.000	7.333.000
10	Odorhei	7.256.000	6.686.000
11	Cluj	11.497.000	10.000.000 ⁶⁷
12	Ținutul Someș (de la funcționarii de stat)	14.449.000	14.449.000 ⁶⁸
13	Trei-Scaune	10.656.140	17.000.000 ⁶⁹
	Total general	504.517.390	378.799.413

ne animală⁷⁰. În luna august 1940, aceeași prefectură raporta că numai populația din plasa centrală și plasa Sălard a efectuat 31.000 zile om/muncă, iar cu atelajele 776 zile⁷¹.

În luna martie 1939, în urma unei politici de iminentă agresiune militară hitleristă-horthystă, guvernul român a fost nevoit să concentreze un număr de contingente militare, iar o parte din unități au fost dislocate în direcții spre frontieră pentru o apărare defensivă.

Legat de aceste măsuri impuse de factori externi, primul ministru de atunci al României, Armand Călinescu, a declarat următoarele: „Chemarea câtorva contingente din unele regiuni ale țării a avut un caracter pur preventiv. De aceea, trupele nu s-au apropiat de graniță și nu se mai apropie de frontieră. Dacă peste 10—15 zile atmosfera internațională se va însenina, după cum noi sperăm, atunci rezerviștii vor fi îndată retrimiși la vatră... Trebuie să subliniez că rezerviștii au răspuns la chemări cu un elan patriotic impresionant și că aparatul de stat a funcționat perfect. Aceasta, pe lângă un sentiment de mândrie, ne dă și pe acela al unei siguranțe desăvârșite”⁷² — preciza în încheierea declarației.

La rîndul său, ministerul de interne al României a mai precizat: dat fiind că România urmărește o politică de pace, trupele concentrate vor rămîne mult înapoia frontierelor. În momentul în care se va constata că în

⁶⁴ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 480/1939, p. 54.

⁶⁵ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar 14/1940, p. 10.

⁶⁶ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 480/1939, p. 54.

⁶⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura Cluj, dosar 16/1940, p. 11, 91.

⁶⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 199/1940, documentul 40519.

⁶⁹ Arhivele centrale, Fond MAI, dosar 192/940, f. 35.

⁷⁰ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 231/940, p. 137.

⁷¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 35/1940, vol. II, p. 236.

⁷² Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura Cluj, dosar 104/1939, p. 2.

unele țări vecine unde s-au efectuat mobilizări anterioare se va reveni asupra acestor măsuri și prin urmare problema siguranței noastre nu se va mai pune, guvernul român va dispune trimiterea la vatră a rezerviștilor⁷³.

Cum au răspuns acestor chemări patriotice combatanții din județele Transilvaniei? Iată câteva exemple: „Oamenii concentrați au primit cu entuziasm această chemare a țării și acest entuziasm a culminat când au fost grupați în ordine spre stațiile de îmbarcare... entuziasmați cîntînd marșuri și cîntece patriotice... În mod deosebit e de observat simțirea patriotică a populației românești de la sate, manifestată sincer, tot timpul cît a durat executarea ordinului Marelui Stat Major, pînă la despărțirea de cei concentrați și care au fost conduși de familii și populație pînă la gările de îmbarcare cu entuziasm”⁷⁴ — se aprecia în darea de seamă a legiunii de jandarmi a județului Cluj asupra modului cum a decurs operațiunea de concentrare în județ.

„Starea de spirit a populației în general este liniștită, deși s-au făcut în luna martie concentrarea cîtorva contingente și li s-au rechiziționat cai, căruțe, hamuri, la toate acestea populația a rămas liniștită cu gîndul că »*Nici o brazdă*« [s.n.]”⁷⁵ — se arăta într-un raport al preturii plășii Band, jud. Mureș, din mai 1939. Asemenea exemple, cu un caracter general la scara întregului teritoriu al Transilvaniei, ar mai putea fi citate.

O problemă fundamentală pentru apărarea națională o reprezenta potențialul militar uman al populației țării și, în acest cadru, cel al populației Transilvaniei ori al unor județe din cadrul ei. Acest potențial depindea de mărimea populației și de structura ei calitativă de vîrstă și sănătate.

Pe baza unor evaluări făcute pe această linie în anul 1938 de către organele de specialitate în problemele de apărare, la nivelul județelor Bihor, Oluj, Năsăud, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj, Someș, iar în studiul nostru extinzînd analiza și asupra județelor Ciuc, Odorhei și Trei-Scaune, în total 11 județe, ce au fost afectate prin Dictatul de la Viena, se conturează următoarele concluzii: potențialul militar uman al celor 11 județe se estima la aproximativ 650.000 — 665.000 de luptători⁷⁶, combatanți apti pentru mobilizare. Acest efectiv era egal cu de 1,20 ori totalul efectivelor militare ale României, cu care a luat parte în războiul antihitlerist, cifrate la 539.000 — 540.000 de combatanți.

Dacă extindem studiul la populația și a celeilalte părți a Transilvaniei, fără Banat, la o populație existentă de 2.166.761 locuitori în iunie 1940, cu un coeficient mediu de 18 la sută pentru celelalte județe nenominalizate, efectivul militar total mobilizabil, pe Transilvania, se ridica la aproximativ 1.040.000 — 1.050.000 luptători⁷⁷. Iată o valoare de prim ordin pe care o reprezenta populația Transilvaniei în acel moment.

Concentrările militare, nevoile întreținerii armatei în stare de luptă au impus sacrificiul măsurii rechizițiilor de animale, atelaje și alte mijloace de

⁷³ Idem, p. 3.

⁷⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura Cluj, dosar 142/1939, p. 37—38.

⁷⁵ Arhivele Statului Mureș, Fond Prefectura Mureș, dosar 5/1939, documentul 472.

⁷⁶ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dosar 75/1939, tabela 1, 2, 3, 4 și Arhivele Statului Mureș, Fond Prefectura Mureș, dos. 77/1938, p. 1—5, Buletinul demografic al României nr. 5/1940 p. 198.

⁷⁷ Sabin Manuilă, *Studiu etnografic asupra populației României 1940*, Institutul Central de Statistică, București 1940, p. 95.

transport, de furaje, cereale de la populația civilă, și acestea au constituit noi eforturi pe care ea le-a suportat în mod conștient.

Mărimea acestor sarcini și modul cum au fost înțelese de către populație au fost evidențiate de către organele de stat cu diferite prilejuri.

În raportul conducerii Ținutului Someș din iunie 1940 se reliefa faptul că, în județele subordonate, rechizițiile s-au ridicat la cote maxime, prevăzute pentru starea de război și, cu toate acestea, populația răspunde în continuare cu promptitudine sarcinilor noi, satisfăcându-se toate cerințele unităților militare⁷⁸.

Prefectura județului Alba, într-un raport din luna octombrie 1939, arată că pe teritoriu există 4 garnizoane și 10 unități militare și că, prin satisfacerea cerințelor acestora, „Am ajuns ca în afară de boi de muncă, la noi s-au epuizat toți caii, toate căruțele, toate hamurile, toate trăsurile și mașinile care sînt bune, folosibile”⁷⁹ — și că această sarcină este aproape în întregime suportată de către țărănime care face dovada unei înalte conștiințe a datoriei. „Chiar după un an de concentrări și rechiziționări, nu se observă nemulțumiri în sînul populației, fiecare cetățean făcîndu-și datoria față de țară cu multă însoflete”⁸⁰ — se arată în raportul de activitate pe anii 1939—1940 al prefecturii județului Sibiu.

„Populația a primit cu calm și înțelegere evenimentele din cursul anului, concentrări, rechiziții, și a dat dovadă de un spirit de disciplină și solidaritate în toate împrejurările”⁸¹ — se aprecia în raportul de activitate pe anii 1939—1940 al prefecturii județului Făgăraș.

„Niciînd de la unire încoace nu s-au petrecut atîtea evenimente de remarcă. Concentrările și rechizițiile ce au trebuit să se facă din cauza evenimentelor externe, precum și urmările acestor concentrări care au fost înțelese și suportate cu multă abnegație și bărbăție”⁸² — se arată în raportul de activitate pe anii 1939—1940 al prefecturii județului Mureș.

Exemple de sacrificiu conștient, al maselor țărănești în primul rînd, ar putea fi continuate, dar cele prezentate sînt și ele edificatoare și reflectă situația generală.

În cursul anului 1940, evenimentele internaționale s-au agravat la maximum; grupările statelor Axei au obținut vremelnice succese militare însemnate pe continentul european și, drept consecință, în a doua parte a anului direcția strategică a războiului din partea Axei a fost îndreptată înspre țările din sud-estul Europei.

Această strategie războinică a amenințat în modul cel mai direct și grav independența și integritatea națională a României. Se va pregăti împotriva României odiosul Dictat de la Viena.

⁷⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Ținutul Someș, dos. 60/1940, p. 463.

⁷⁹ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul M.O.M.T., dosar 4/1939, p. 125.

⁸⁰ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dos. 481/1939, p. 73.

⁸¹ Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 480/1939, p. 79.

⁸² Arhivele Statului Alba, Fond Ținutul Mureș, serviciul administrația generală de stat, dosar 483/1940, p. 1

În fața acestor grave evenimente, poporul român, armata română și, în acest cadru general, populația Transilvaniei erau gata de luptă, pînă la sacrificiul suprem.

„Țărănimia este ferm hotărîită să nu cedeze nimic... și să lupte cu toată înverșunarea pentru apărarea hotarelor actuale ale țării și glia strămoșească, — pînă la ultima picătură de sînge pentru păstrarea petecului de pămînt moștenit de la străbuni... și este gata să aducă sacrificiul suprem pentru apărarea frontierelor țării”⁸³ — se arăta în cuvîntul președintelui Asociației Astra din județul Bihor, Dr. Teodor Popa, într-o ședință ținută în 13 august 1940 la prefectura Bihor pentru a se fixa poziția față de presiunile Germaniei hitleriste în problemele Transilvaniei.

Făcînd apoi apel la conștiința datoriei fiecăruia, el a cerut organelor de stat și politice din județ, cetățenilor aparținînd tuturor categoriilor sociale, să se mențină pe o poziție în consens cu a maselor, îndeosebi a țărănimii, pe baza unui comandament unic: „... să nu se mișcăm de la aceste fruntarii nici chiar cu schimb de populație, animați fiind cu toții de nețărnamurita hotărîre de a jertfi totul pentru păstrarea hotarelor etnice”⁸⁴.

În raportul înaintat guvernului în numele populației Bihorului de către Asociația Astra din Bihor, se arată că populația „nu înțelege să cedeze nici un petec de pămînt... deoarece poporul român este conștient și capabil de suprema jertfă”⁸⁵.

În Zalău, județul Sălaj, în ziua de 10 și apoi de 12 august 1940 s-au ținut la prefectura județului două ședințe, la ordinul guvernului I. Gigurtu care ordonase luarea unor măsuri pentru a se face propagandă în rîndul maselor în vederea acceptării unor sacrificii teritoriale.

În ambele ședințe a fost respinsă de către participanți linia politică concesivă a guvernului I. Gigurtu, precum și ideea de a se crea un comitet de propagandă care să ducă muncă de lămurire în mase de pe poziția guvernului. Publicistul Grațian C. Mărcuș, prezent la ședința din 10 august, a susținut ca propaganda în sînul maselor să se facă în continuare prin și de către Asociația „Astra” în spiritul liniei pe care aceasta a urmat-o pentru unire și după unirea din anul 1918.

Poziția și concluziile participanților au fost apoi sintetizate în rapoartele prefecturii întocmite de către Dr. Ioan Danciu și semnate de către colonelul Gheorghe Oprită, prefectul județului în care se arăta: „Propunerea ce am făcut-o, în sensul ordinului, de a se face această propagandă în mod direct sau indirect, a răscolit numai sentimentul patriotic al tuturor celor prezenți, dînd naștere la o ședință foarte dramatică și cu scene pline de duioșie pînă la lacrimi.

Intellectualii și conducătorii convocați aici care formează barometrul stării de spirit a românilor sălăjeni, au fost cu toții de aceeași părere exprimată: că ei cari, cei mai mulți, au condus în 1918 pe acești oameni la Alba Iulia, ei cari de 20 de ani încontinuu i-au îmbărbătat și hrănit cu idealul că „Nici o brazdă” din patrimoniul Țării nu va fi cedată decît peste trupurile lor, ei cari de un an și jumătate le arată acestor români utilitatea jertfelor

⁸³ Arhivele Statului Bihor, Fond Prefectura Bihor, dosar 39/1940, p. 65—66.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Idem, p. 67—69.

pe care le fac, în interesul apărării naționale, cu rechiziții, concentrări, impozite, prestație publică etc., ei se văd într-o imposibilitate de a se prezenta azi în fața acestei populații de a-i predica acum contrariu. Dealtfel se crede că aici, în Țara Silvaniei, în Țara lui Simion Bărnuțiu, Gheorghe Pop de Băsești și ceilalți mulți apostoli și mari patrioți ai neamului, nu ar putea prinde această propagandă în sufletul Românilor... glasul lor ar suna în pustiu. Sufletul românesc de pe aceste meleaguri ar fi desigur și mai mult îndirjit⁸⁶.

Referindu-se la poziția țărănimii, raportul preciza; „Țăranii declară că sînt hotărîți să nu se supună nici unui ordin ce ar hotărî cedarea pămînturilor lor.

Înseși femeile se declară gata a le apăra cu toponul în mîină, în cazul că Regele nu-i mai poate apăra⁸⁷. Aceasta, sublinia raportul, „cu atît mai mult, cu cît pînă și șvabii din plasa Carei strigă un unanim »Nu«. Să nu se cedeze în fața presiunilor⁸⁸.

Cu referire la poziția armatei de pe zonă din raza județului, raportul arăta: „Starea de spirit a trupei e, că ori să se facă război, ori să fie lăsați acasă, și să nu mai mănînce pîinea statului degeaba.

În general cuvîntul »război« a devenit simpatic, pe cînd ideea de a se ceda este respinsă cu toată indignarea⁸⁹.

Iată o atitudine de înalt patriotism a unei populații dintr-un alt județ de la granița de vest a țării.

Evenimentele externe s-au derulat în toată gravitatea lor împotriva aspirațiilor poporului român. România a rămas izolată complet pe plan internațional.

Cercurile politice și cele guvernante în frunte cu monarhia din România de atunci nu au mai făcut față cursului evenimentelor Rămînînd distanțate de voința de luptă și de rezistența militară, exprimată de popor și armată, cercurile guvernante și o parte a forțelor oficiale politice burgheze au cedat presiunilor Axei și au acceptat oficial Dictatul de la Viena din 30 august 1940.

Împotriva acestui act imperialist, a caracterului lui și a celor care oficial l-au acceptat, s-a manifestat întregul popor, armata sa care era gata de luptă pînă la sacrificiul suprem. Partidul Comunist Român, recunoscînd poporului român dreptul sacru, inalienabil de apărare legitimă a fruntariilor țării indiferent de sacrificiile ce se cereau, s-a pronunțat pentru o rezistență națională inclusiv militară.

Dacă evenimentele interne și externe nefavorabile nouă au împiedicat realizarea acestui deziderat și de ordin militar, aceasta nu anulează justetea cauzei și a voinței de luptă exprimate de popor, de către armată și partidul nostru.

Aplicarea sentinței dictatului a creat o adevărată dramă națională, morală, politică și militară poporului român.

⁸⁶ Arhivele Statului Zalău, Fond Prefectura Sălaj, Prefect 1940, p. confidențial, pachetul 4, p. 1.

⁸⁷ Idem, Nota informativă din 12 august 1940, p. 5.

⁸⁸ Idem, p. 4.

⁸⁹ Idem, p. 5.

Armata română a primit ordin să se retragă și să cedeze fără luptă pozițiile și fortificațiile militare, făcute cu atîta jertfă și trudă. Valoarea fortificațiilor și a altor obiective numai din teritoriul ce a fost cedat prin dictat s-a ridicat la uriașă sumă de 5.904.234.105 lei⁹⁰, sumă ce era egală cu 62,65 la sută din bugetul de apărare a României pe anii 1939—1940 și reprezenta 18,25 la sută din bugetul țării pe aceiași ani de exercițiu⁹¹.

Cu privire la patriotismul oștirii române și la drama morală suferită, atunci cînd i s-a luat dreptul de a lupta și a se jertfi pentru apărarea pămîntului strămoșesc, este instructiv și astăzi, după 40 de ani, să reproducem conținutul ordinului comandantului Brigăzii 2-a Mixte Munte ce se găsea pe granița de vest a țării. Documentul evidențiază înaltul patriotism al armatei, al trupei, dar și tragedia lor, a comandantului care au fost puși în situația să acționeze împotriva voinței și conștiinței lor, împotriva crezului, a misiunii pentru care erau prezenți acolo și, în final, să cedeze, să părăsească pozițiile fără luptă. Iată textul documentului:

„Ostași ai Brigadei a 2-a Mixte Munte:

1. Ați ținut cu vrednicie un an și jumătate sectorul de pe Tisa unde sînt de veacuri în fapte numai sate de români curați ai Oașului și Maramureșului, ori din Someș — Năsăud — Bihor — Sătmăr, sate în care tot ce aveți mai drag, mai scump stăteau acolo liniștiți știind că voi sînteți gata de luptă.

2. Nu v-au îndoit într-un an și jumătate nici ploi, nici viscole, nici nevoile caselor . . . și nici ura și gloanțele celor de peste apă.

Nu v-ar fi îndoit, cu siguranță nici lupta vitează.

3. Ni s-a luat dreptul să luptăm și să murim pentru apărarea pămîntului nostru sfînt . . .

4. V-am îmbărbătat numai cu grija cinstei fiecăruia dintre voi și a curăteniei fără egal a onoarei drapelelor Batalioanelor și Divizioanelor din care faceți parte.

Le-ați păstrat ostași sus acolo unde sînt așezate spre cinstea neamului și vă mulțumesc fierbinte pentru destoinicia voastră de vînători de munte.

5. Comandantul vostru de brigadă vă roagă acum, astăzi, cînd nenorocirea cea mai neagră ne-a lovit Țara: Rămîneți cu Toată Cinstea lîngă drapelele Batalioanelor și Divizioanelor și cu aceleași suflete fără egal încheiați îndatoririle voastre ostășești în întregime.

Să mergem acolo unde sînt ordinele, să depunem armele și materialele noastre în magazine și apoi să plecăm acasă și să arătați acolo, cu fruntea sus, că nu din vina voastră s-a întîmplat nenorocirea noastră a tuturor.

Voi ordona Batalioanelor și Divizioanelor să vă dea la plecare CERTIFICAT DE ONOARE UNDE SE VA ARĂTA CE MINUNAȚI OSTAȘI AȚI FOST FIECARE DIN VOI ÎN ANUL NEGRU — 1940.

Aceste certificate de onoare să le păstrați între actele cele mai de preț ale familiilor voastre și să vă mîndriți cu ele în fața oricui s-ar îndoi de voi, fiindcă nu vă cunoaște.

⁹⁰ Direcția Generală a Arhivelor Statului, Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 134/1941, p. 4.

⁹¹ Breviarul Statistic al României 1939, vol. II, p. 434—436.

Să trăiți ostași cumiști ai Batalioanelor și Divizioanelor din Brigada 2-a Mixtă Munte.

COMANDANTUL BRIGADEI 2-a MIXTĂ MUNTE
COLONEL I. Dumitrache⁹²

Cu acest prilej, evocînd evenimente de peste, ori de acum 40 de ani, ne exprimăm admirația și recunoștința față de toți patrioții și antifasciștii, față de poporul român dîrz, neînfricat și viteaz, față de armata de înaltă ținută patriotică, compasiunea pentru cei care au căzut și aducem un omagiu fierbinte celor care au eliberat-o și apoi au edificat cea mai frumoasă patrie din istoria noastră multimilenară, România Socialistă.

Despre generația care a realizat această mare înfăptuire istorică, tovarășul Nicolae Ceaușescu spunea: „În pofida jertfelor și sacrificiilor care a trebuit să le facă, ea poate fi mîndră că a avut fericirea să fie pârtașă la această măreață operă, că i-a revenit misiunea să înscrie în milenara carte de aur a patriei cea mai grandioasă pagină de înfăptuiri revoluționare, că prin eforturile ei neobosite, prin spiritul patriotic arzător și elanul ei nestins a făcut ca scumpa noastră patrie să se ridice mereu mai sus, liberă, demnă, înfloritoare, spre piscurile socialismului și comunismului, ocupînd un loc de cinste în rîndurile tuturor națiunilor lumii”⁹³.

Iată pagini de istorie glorioasă, în care s-a înscris cu mîndrie prin atîtea fapte populația Transilvaniei.

VASILE T. CIUBĂNCAN

SIEBENBÜRGISCHE BEITRÄGE ZUM NATIONALEN DESIDERAT
DER VERTEIDIGUNG DER WESTGRENZE DES LANDES IN DER
ZWISCHENKRIEGSZEIT

(Zusammenfassung)

Der Verfasser macht eine Analyse der Richtlinien der Aussenpolitik Rumäniens in der Zwischenkriegszeit und hebt den Standpunkt der nationalen patriotischen Kräfte des Landes hervor, wonach die hauptsächliche Gefahr für den Bestand und die Unabhängigkeit des Landes der Faschismus in Gestalt der aggressiven Politik der Achsenmächte war, der sich — in Falle Rumäniens — auch die Gefahr des Horthystischen Revisionismus Ungarns zugesellte.

Hierauf werden die internen politischen Optionen der Regierungen, der politischen Parteien zur Frage der nationalen Forderung der Verteidigung der Landesgrenzen erörtert. In diesem Zusammenhang wird die richtige und fortschrittliche Politik der rumänischen

⁹² Unul din exemplarele ordinului semnat de colonelul I. Dumitrache aparține fostului combatant al Brigăzii a 2-a Mixtă Munte Ioan Răcășan, din Șimleul Silvaniei, județul Sălaj, document pe care l-a primit personal în acele zile negre ale anului 1940. — Documentul i-a fost înmînat autorului studiului de față pentru documentare și se găsește în posesia subsemnatului. Pe această cale exprimăm sincere mulțumiri titularului documentului Ioan Răcășan.

⁹³ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la adunarea festivă din capitală organizată cu prilejul împlinirii a 35 de ani de la revoluția de eliberare socială și națională antifascistă și antiimperialistă*, 2 august 1979, Editura politică, București, 1979, p. 21.

kommunistischen Partei hervorgehoben, welche die Organisierung eines festen nationalen, politischen und militärischen Widerstandes des ganzen Volkes, mit Beteidigung der fortschrittlichen Kräfte aller mitwohnenden Nationalitäten Rumäniens vorschlug.

Hierauf wird im einzelnen, mit reichlichen Daten und unveröffentlichten Tatsachen, die Beistimmung der breiten Bevölkerungsmassen, ohne Unterschied der Nationalität, Rumänen, Ungarn, Deutsche, Juden und andere, zur nationalen Bestrebung für Errichtung der militärischen Verteidigungsanlagen an der Westgrenze des Landes behandelt. Es werden Daten aus fast allen Kreisen Siebenbürgens zitiert, nach denen der Wert der freiwilligen Subskriptionen der Bevölkerung zum nationalen Verteidigungsfond, bis zu den Monaten April—Mai 1940, sich auf 504.517.390 Lei belief, wovon 378.799.413 Lei eingezahlt wurden.

Der Verfasser macht eine Analyse des militärischen Menschenpotentials der Bevölkerung Siebenbürgens, das auf ungefähr 1.040.000—1.050.000 Kämpfer für die Landesverteidigung geschätzt wurde.

Zum Abschluss der Arbeit werden Tatsachen und Daten angeführt welche die patriotische Haltung der Bevölkerung Siebenbürgens und seiner Armee bezeugen, und den Willen zum nationalen, bewaffneten Widerstand gegen die aggressive Politik der Achsenmächte, den horthystischen Revisionismus, gegen das Wiener Diktat von 30. August 1940 ausdrücken.

Der Verfasser kritisiert die bürgerlichen Kreise der Regierung und Politik in Rumänien, welche dem Druck der Achsenmächte nachgaben, dem Kampfeswillen des rumänischen Volkes und seiner Armee nicht entsprachen und offiziell das Wiener Diktat anerkannten.

Unter Führung der Rumänischen Kommunistischen Partei wurde hierauf der nationale antifaschistische, antiimperialistische Widerstand, die Revolution der nationalen und sozialen Befreiung organisiert, und eine neue Ära in der Geschichte Rumäniens und Siebenbürgens eröffnet.

POLITICA MILITARĂ EXTERNĂ A ROMÂNIEI ÎN PERIOADA SEPTEMBRIE 1939—IUNIE 1941

I. Politica militară a României — septembrie 1939—iulie 1940

Declanșarea celui de-al doilea război mondial a avut urmări grave asupra situației economice, politice și militare a statelor europene. Au fost tulburate legăturile economice între diferitele regiuni ale Europei, a fost stimulată politica revizionistă a statelor nemulțumite de tratatele de la Versailles, grăbindu-le în jurul puterilor Axei.

Odată cu înfrângerea militară a Poloniei, România pierdea încă un aliat de care o lega o strînsă prietenie, concretizată în convenții politice și militare, menite să unească forțele celor două state în scopul asigurării securității independenței lor naționale și a integrității teritoriale.

Alianța militară româno-polonă era operantă numai în cazul unei agresiuni neprovocate împotriva uneia din părțile contractante pe frontierele lor răsăritene. În cazul unui atac din vest, convenția militară româno-polonă nu prevedea nici o obligație de intervenție din partea celeilalte părți neatacate, ci permitea numai tranzitul de materiale de război destinate statului aliat atacat. România și-a respectat angajamentele asumate față de Polonia. La 28 august 1939, la cererea guvernului polonez, guvernul român a stabilit pentru tranzitul mijloacelor de război destinate Poloniei portul Galați. În decursul celor câteva săptămîni de război România a permis tranzitul a peste 70 de tone de aur al Băncii de stat din Polonia și intrarea în România a președintelui statului și guvernului polonez, precum și a aproximativ 100 000 de refugiați, dintre care circa 60 000 de militari. Cu sprijinul guvernului român marea majoritate a refugiaților polonezi a plecat spre Orientul apropiat, Anglia și Franța, militarii și cei capabili să poarte arme au continuat lupta contra Germaniei hitleriste.

În lucrarea *Războiul de eliberare a poporului polonez în anii 1939—1945*, istoricii polonezi acuză România că: „[...] nu a intenționat să acorde sprijin Poloniei în conflictul cu Germania. Pe 3 septembrie 1939 și-a anunțat neutralitatea, exprimîndu-și numai acordul pentru trecerea prin țară a materialelor de război destinate Poloniei”¹.

Guvernul român era gata să-și îndeplinească obligațiile militare conform înțelegerii dintre cele două state. Dar guvernul polonez, după cum arată Grigore Gafencu, ministrul afacerilor străine al României, într-o telegramă adresată legațiilor și ambasadelor române din străinătate în seara zilei de 17

¹ Wojna Wyzwolenca naroda Polskiego w latach 1939—1945 (Războiul de eliberare a poporului polonez în anii 1939—1945), Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1966, Wyd. II (Editura Ministerului Apărării Naționale, Varșovia, 1966, ediția a II-a), p. 18.

septembrie 1939, „n-a cerut ajutor militar, ci numai permisiunea de trecere prin România a președintelui Republicii Polone și a membrilor guvernului”².

Neutralitatea guvernului român declarată la patru zile după declanșarea războiului nu afecta alianța polono-română. „În ce privește politica externă — se arată în Comunicatul Consiliului de Miniștri din 4 septembrie 1939 — sîntem hotărîți a păstra mai departe politica pașnică de pînă acum, urmînd buna înțelegere cu toți vecinii țării. În acest spirit guvernul veghează la siguranța intereselor naționale și a luat măsurile necesare pentru a face față nevoilor apărării fruntariilor”³. Atitudinea României fixată prin Comunicatul Consiliului de Miniștri a fost întărită prin Hotărîrea luată în ședința consilierilor regali din 6 septembrie 1939, care preciza că România păstrează o neutralitate strictă și că: „Consiliul în unanimitate a hotărît observarea strictă a regulilor neutralității stabilite prin convențiile internaționale față de beligeranții actuali în conflict”⁴. Concomitent a declarat neutralitate absolută, în ziua de 4 septembrie 1939, Iugoslavia, iar la 14 septembrie, Bulgaria. Dorind o zonă a păcii și neutralității în sud-estul Europei, România a militat pentru o politică de neutralitate a tuturor statelor din această regiune. Astfel, la 5 septembrie 1939 România a propus aliaților săi din Înțelegerea Balcanică să se ajungă la o „precizare a unei atitudini comune”⁵ față de evenimentele ce erau în curs de desfășurare. La 8 septembrie 1939, prin ambasadorul său, guvernul grec a respins propunerea, motivînd că „orice încercare prin care Înțelegerea Balcanică și-ar proclama într-un fel sau altul neutralitatea ar provoca fricțiuni între statele balcanice, tocmai în momentul cînd s-ar impune o cît mai multă coeziune și solidaritate [...]”. În orice caz o declarație de neutralitate a Înțelegerii Balcanice ar produce nemulțumiri în Franța și Anglia”⁶. Guvernul turc s-a declarat în principiu de acord cu propunerea românească de a se crea în sud-estul Europei o zonă neutră, dar a solicitat unele precizări. La 9 septembrie guvernul iugoslav a răspuns printr-un demers stăruitor, urmat apoi de altele două (din 11 și 14 septembrie), cerînd în mod imperios dezlegarea problemei bulgare. El sugera: „fie ca Bulgaria să adere la Înțelegerea Balcanică contra promisiunii formale de a se reconsidera între cele cinci state pretențiile bulgare. Fie ca Bulgaria să semneze cu fiecare din statele balcanice un pact bilateral de neagresiune și neutralitate, păstrîndu-se Înțelegerea Balcanică în vechea ei formă”⁷. Propunerea guvernului iugoslav de a satisface pretențiile revizioniste ale Bulgariei pe seama altor state a îngrijorat guvernul român, care vedea în Iugoslavia un aliat nesigur. Eșecul demersurilor României a dovedit de fapt incapacitatea Antantei Balcanice de a rezista presiunilor ce se exercitau asupra ei din afară, precum și tendința fiecărui stat aliat de a nu-și lega soarta de a aliatului ce se afla într-o situație mai grea. Dintre membrii Înțelegerii Balcanice, România se găsea într-o stare mai precară.

² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/Polonia, vol. 64, f. 204. *Telegrama nr. 58 033 din 17 septembrie 1939*.

³ Arhivele Statului, fond Ministerul propagandei naționale — studii și documentări —, dosar 118, f. 2.

⁴ Idem, f. 3.

⁵ Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/Înțelegerea Balcanică, dosar 39, f. 58.

⁶ Idem, f. 59.

⁷ Ibidem.

Guvernul român a urmărit cu îngrijorare desfășurarea evenimentelor din Polonia și apropierea trupelor germane de granițele sale nordice. Pentru România, Germania era principalul adversar, promotoarea politicii revizioniste care o viza în mod direct.

Cu Uniunea Sovietică guvernul român spera să încheie un pact de neagresiune, propus de Carol al II-lea în convorbirea avută cu președintele Turciei, İsmet İnönü, în ziua de 11 august 1939. Această dorință urma să fie adusă la cunoștința guvernului sovietic de către ministrul de externe al Turciei, Sücrü Saracioglu. După încheierea pactului de neagresiune sovieto-german din august 1939, guvernul român nu și-a schimbat politica față de Uniunea Sovietică, pe care dorea chiar să se sprijine într-un eventual conflict cu Germania hitleristă. România preconiza ca în cazul unei agresiuni din vest să-și procure unele materiale de război din Uniunea Sovietică. La 17 septembrie 1939 guvernul român a primit o notă a guvernului U.R.S.S. prin care era informat despre evenimentele petrecute la granița polono-sovietică, precum și de faptul că „U.R.S.S. va duce o politică de neutralitate în relațiile dintre U.R.S.S. și România”⁸.

În ziua de 18 septembrie guvernul român a dat un nou comunicat prin care își reafirma poziția sa de neutralitate. „Condițiile speciale în care s-au desfășurat evenimentele din Polonia în ziua de 17 septembrie 1939 — se arată în comunicat —, precum și faptul că guvernul polon a cerut guvernului român să acorde ospitalitate șefului statului și miniștrilor săi, care se refugiază pe teritoriul nostru, au indicat României păstrarea mai departe a atitudinii de strictă neutralitate față de actualii beligeranți”⁹. Guvernul român a încunoscintat guvernul sovietic că va păstra o neutralitate strictă, iar celui polonez i-a comunicat că „față de Polonia, România înțelege să-și îndeplinească obligațiile ei umanitare”¹⁰.

Soarta Poloniei a produs îngrijorare și neliniște în opinia publică românească. Situația militară a României s-a agravat. Din punct de vedere militar, România se mai putea bizui pe aliații săi din Înțelegerea Balcanică, dar numai pentru asigurarea securității la granițele sale din sud. Alianța militară româno-iugoslavă fusese diminuată odată cu ocuparea Cehoslovaciei de către trupele germane. Convenția militară încheiată la Belgrad la 23 iunie 1922 nu mai era în vigoare, întrucât fusese anulată și înlocuită prin articolul XV al convenției militare a Micii Înțelegeri din 14 septembrie 1923. La 22 februarie 1939 a fost semnat protocolul confidențial, prin care convenția de alianță defensivă dintre România și Iugoslavia din 7 iunie 1921 se prelungea pe încă cinci ani, cu începere de la 16 noiembrie 1939. Dar acest protocol trebuia dublat de un altul menit să reglementeze obligațiile militare ale celor două state în conformitate cu situația politică și militară din anul 1939.

În acest scop cele două state majore au luat contact în vederea stabilirii principiilor de cooperare a celor două armate în eventualitatea respingerii unei agresiuni din vest îndreptate împotriva uneia din părțile aliate. La 14 mai 1939 șeful Marelui stat major român a trimis o scrisoare șefului Marelui

⁸ *Pravda* din 18 septembrie 1939, p. 1.

⁹ Arhivele Statului, fond Ministerul propagandei naționale — studii și documentări, dosar 117, f. 3.

¹⁰ *Ibidem*.

stat major iugoslav, propunându-i încheierea unui protocol special prin care să se repună în vigoare convenția militară româno-iugoslavă din 22 iunie 1922. În răspunsul său, Marele stat major iugoslav sugera ca protocolul să aibă mai mult forma unui plan de operații decât cea de convenție militară. Textul proiectului de protocol urma să fie întocmit de Marele stat major român. În luna iulie 1939, un ofițer din Marele stat major român a fost la Belgrad pentru „stabilirea unui punct de vedere comun între cele două state majore asupra modalității de repunere în vigoare a vechii convenții militare bipartite româno-iugoslave”¹¹. Proiectul de protocol special întocmit de Marele stat major român a fost avizat și aprobat de Armand Călinescu, președintele Consiliului de Miniștri al României, văzut de Al. Cretzianu, secretar general al Ministerului Afacerilor Străine, în ședința din ziua de 28 iulie 1939 de la Marele stat major român. Ulterior a fost înaintat Marelui stat major iugoslav, care a tergiversat multă vreme discutarea lui.

La 19 septembrie 1939, când a avut loc întâlnirea de la Jebel dintre Grigore Gafencu și Cinkar Markovici, ministrul afacerilor străine al Iugoslaviei, obligațiile militare ale celor două state privind asigurarea frontierei vestice nu erau încă reglementate.

La Jebel cei doi miniștri au analizat situația politică și militară creată în centrul Europei, precum și posibilitatea ca statele din sud-estul Europei să soluționeze ele însele problemele din Balcani, fără amestecul marilor puteri. În acest scop cele două părți au căzut de acord ca Bulgaria să fie atrasă în Alianța Balcanică „în cadrul căreia problemele care o interesează vor fi discutate în spirit amical cu scopul de a găsi soluții satisfăcătoare”¹². La rîndul său, Bulgaria trebuia să se supună tuturor angajamentelor și obligațiilor statelor membre ale Înțelegerii Balcanice, iar satisfacțiile ce i se acordau trebuiau să servească scopului suprem — crearea unei unități care să corespundă intereselor comune ale statelor balcanice, pentru a se ajunge la o înțelegere în scopul înlăturării animozităților existente între statele din această regiune. A fost preconizată o conferință a celor cinci state balcanice la București sub semnul independenței și neutralității. Dar nu toate statele Înțelegerii Balcanice erau dispuse să facă concesii, iar guvernul bulgar, încurajat în politica sa de marile puteri, nu era receptiv la propunerile ce i se făceau.

Deși practic n-a fost soluționată nici una din problemele discutate la Jebel, totuși, ele oglindesc mai ales poziția României de a atrage toate statele din sud-estul Europei la o colaborare activă cu scopul evitării unui conflict în Balcani, și de a menține relații pașnice cu toți vecinii săi.

Urmînd să aibă loc la Moscova discuțiile turco-sovietice, cei doi miniștri au căzut de acord să-l inițieze pe Saracioglu în problemele dezbatute la Jebel și să sondeze guvernul sovietic pentru a afla punctul său de vedere în problemele balcanice. Totodată s-a convenit să nu se întreprindă nimic în acest sens pînă la aflarea rezultatelor de la Moscova.

Ca urmare, la 21 septembrie 1939 Grigore Gafencu a telegrafiat ambasadorului său de la Ankara, însărcinîndu-l să-l pună la curent pe Saracioglu cu problemele discutate la Jebel, precum și cu misiunea ce acesta trebuia s-o îndeplinească pe lîngă guvernul sovietic.

¹¹ Arh. MAN, P. Secția a 3-a, dosar 1703, f. 51. *Darea de seamă asupra misiunii speciale pe lîngă Marele stat major iugoslav 12—15 iulie 1939 a colonelului Paul Leonida.*

¹² Arh. MAE, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 545; vol. 38, f. 236.

Tratativele sovieto-turce au durat aproape o lună de zile, de la 23 septembrie la 16 octombrie 1939, fără nici un rezultat. Statele din alianța balcanică îl rugaseră pe ministrul turc să examineze cu guvernul sovietic anumite probleme care le interesau pe toate și să sondeze mai ales atitudinea Uniunii Sovietice față de Antanta Balcanică și de eventualitatea creării unui bloc al tuturor statelor din Balcani. Molotov, președintele Consiliului Comisarilor poporului și Comisar al poporului pentru afacerile externe al URSS, a ascultat cu răceală expunerea pe care i-a făcut-o Saracioglu privind problemele balcanice.

De problemele sud-estului european era preocupată și Italia, însă în spiritul intereselor sale. Ea a urmărit crearea unui bloc al neutrilor alcătuit din țările dunărene și balcanice (Ungaria, România, Iugoslavia, Bulgaria, Grecia, Turcia și Italia). În acest sens la 15 septembrie 1939 guvernul italian a cerut asentimentul guvernului german; acesta a dat un răspuns favorabil. Ca urmare la 29 septembrie guvernul italian a formulat o declarație care să servească drept bază juridică la constituirea unui grup de state neutre sub egida Romei¹³.

În primele zile ale lunii octombrie 1939 reprezentantul Italiei la București a făcut unele sondaje în legătură cu crearea unui bloc al neutrilor cu condiția ca „Italia să joace rolul de mare conducătoare a acestui bloc”¹⁴. Gafencu a răspuns că „România n-ar vedea decît cu ochi buni formarea unei grupări de state neutre în Balcani”¹⁵.

Într-o convorbire pe care a avut-o cu Grigore Gafencu, A. Thierry, ambasadorul Franței la București, a lăsat să se înțeleagă că țării sale i-ar conveni un bloc balcanic neutru, dar nu sub egida Italiei. Ministrul de externe al României l-a asigurat pe reprezentantul Franței că „nimeni nu s-ar gîndi să intre necondiționat într-o grupare a neutrilor în care Italia să-și impună voința, atrăgîndu-i pe toți împotriva marilor puteri occidentale. O apropiere a Blocului Balcanic de Italia nu poate fi luată în considerație decît pe temeiul și cu condiția unei neutralități desăvîrșite. Condiționînd neutralitatea ei de neutralitatea Blocului Balcanic, Italia nu ar mai reprezenta o primădie pentru nimeni”¹⁶.

Eșuarea tratatelor de la Moscova a determinat guvernul român să reia activitatea inițială în vederea creării unui bloc balcanic. Astfel, la 18 octombrie 1939, ministrul de externe al României a cerut, prin ambasada română de la Ankara, părerea guvernului turc asupra constituirii unui bloc balcanic și a posibilității colaborării unui asemenea bloc cu Italia și Ungaria în sensul unui grup de state neutre¹⁷. Guvernul turc a răspuns pozitiv, dar a cerut propuneri concrete. La 28 octombrie 1939 România a trimis aliaților săi (Grecia, Iugoslavia și Turcia) un plan care să stea la baza constituirii blocului

¹³ Galeazzo Ciano, *Journal Politique 1939—1943*, tom. I, p. 162.

¹⁴ Arh. MAE, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 531.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Idem, fond 71/Franța, dosar 69 bis, f. 184. *Notă asupra convorbirii avute în ziua de 14 octombrie 1939 de Grigore Gafencu cu A. Thierry.*

¹⁷ Arh. MAE, dosar 38, studiul secției externe a MAE, din 24 decembrie 1943.

neutrilor*. Din prevederile planului rezultă dorința României de a păstra pacea la hotarele sale, precum și intențiile ei de a rămîne în afara conflictului. Planul mai cuprindea unele probleme de procedură, precum și numărul statelor care ar fi trebuit să participe. Blocul de state neutre în sud-estul Europei trebuia să se reconstituie pe baza unei înțelegeri prealabile între cele patru state aliate. Întrucît blocul nu avea alte obligații decît aceea a neutralității, guvernul român s-a gîndit că alături de statele Înțelegerii Balcanice puteau să participe la bloc și Bulgaria, Ungaria și Italia. Nefiind condiționată de apărarea statu-quo-ului, România considera participarea celor trei state revizioniste legată numai de obligația păstrării neutralității în eventualitatea unui conflict ce s-ar fi ivit în Balcani. În cazul unei agresiuni a unei mari puteri îndreptate împotriva sa, România a urmărit în mod constant să-și asigure neutralitatea Bulgariei și Ungariei, state care emiteau pretenții teritoriale și erau nemulțumite de tratatele încheiate în urma primului război mondial. De prezența Italiei în acest bloc era nevoie pentru a o obliga să nu se amestece sau să nu sprijine agresiunea ce ar fi fost îndreptată împotriva vreunui stat balcanic. Totodată, Italia ar fi atras în acest bloc și pe celelalte două state, Bulgaria și Ungaria, aflate sub influența sa politică.

La nota guvernului român, Iugoslavia a răspuns la 1 noiembrie 1939 că „propunerile pentru formarea unui bloc al neutrilor trebuie luate în serioasă considerație”¹⁸. Guvernul turc s-a arătat interesat de propunerea românească, declarînd că ar fi o binefacere dacă s-ar putea înjgheba un bloc balcanic independent și neutru cuprinzînd toate statele balcanice. În privința participării Italiei la bloc se declara de acord însă cu condiția ca ea să susțină politica statu-quo-ului în această regiune și colaborarea dintre Roma și țările balcanice să se facă pe picior de egalitate¹⁹. Guvernul grec n-a respins propunerile României, dar susținea că „se ivesc dificultăți din cauza opunerii Franței de a vedea Italia participînd la blocul neutrilor”²⁰. Ioannis Metaxa, președintele guvernului și ministru de externe al Greciei, a declarat că în ceea ce îl privește „ar fi cum nu se poate mai mulțumit, dacă s-ar ajunge măcar la formarea blocului de neutri între cei patru componenți ai Înțelegerii Balcanice”²¹. Dintre cele patru state aliate, numai două au declarat neutralitatea față de beligeranții aflați în conflict (România și Iugoslavia), în timp ce Grecia și Turcia erau numai state nebeligerante.

Politica României de creare a unei zone neutre în Balcani nu s-a bucurat de sprijinul aliaților săi. Aceștia, sub diverse pretexte, au respins-o. În ceea ce privește poziția marilor puteri, care nu doreau o apropiere între sta-

* 1) Neutralitatea desăvîrșită în cadrul actualului conflict; 2) Neagresiunea între statele făcînd parte din bloc. Obligațiunile de asistență mutuală stipulate între unele state făcînd parte din bloc rămîn în vigoare și joacă în caz de neagresiune; 3) În cazul unei agresiuni externe împotriva unuia dintre statele făcînd parte din blocul neutrilor, celelalte vor păstra cel puțin o neutralitate față de statul atacat; 4) Deciziunile luate de acord în vederea normalizării măsurilor militare la frontierele comune; 5) Stabilirea unui contact direct între miniștrii afacerilor externe ai statelor făcînd parte din blocul neutrilor. Schimb de informații politice și economice între guverne; a) Adoptarea unor măsuri de ordin economic în baza comunității de interese.

¹⁸ Idem. *Telegrama nr. 4 626 din 1 noiembrie 1939 a ambasadei române, Belgrad.*

¹⁹ Idem, vol. 39, f. 525.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

tele din sud-estul Europei, ea rezultă dintr-o telegramă a lui Grigore Gafencu din 6 noiembrie 1939, adresată misiunilor diplomatice de la Ankara, Atena, Belgrad, Paris, Roma, Budapesta și Moscova, unde se spune că „ambasadorul Franței mi-a declarat că guvernul său este complet de acord cu punctul nostru de vedere, ministrul Germaniei nu face nici o obiecție la constituirea unui bloc de neutri, care corespunde întocmai politicii Reichului de a împiedica războiul să se extindă spre sud-est, iar ministrul Angliei a fost însărcinat să-mi aducă la cunoștință că guvernul englez împărtășește în totul părerile noastre despre folosul unui bloc de neutri și că dacă se abține să sprijine pe față asemenea idee este numai de a nu împiedica grabnica ei realizare*. Ministrul Italiei s-a interesat de aproape și în mai multe rânduri de punctul nostru de vedere și de acțiunea pe care am plănuțit-o. Din lămuririle pe care le-a dat am înțeles că Italia privește cu simpatie un asemenea proiect, dar se abține deocamdată de la orice inițiativă, pentru a nu lua asupra ei un eventual eșec. Guvernul Uniunii Sovietice n-a dat pînă acum nici un răspuns”²². La mijlocul lunii noiembrie guvernul sovietic a făcut cunoscut prin comisarul său adjunct al afacerilor externe că „examinează acest proiect anti-sovietic”²³. Molotov, după ce a luat cunoștință de proiectul pactului blocului neutrilor, a răspuns că „guvernul sovietic nu are interes în acest proiect născut mort”²⁴.

Deși Ungaria și Bulgaria n-au fost informate oficial de propunerile făcute de guvernul român, ele erau totuși la curent cu proiectul român pe care l-au primit cu răceală. La Budapesta, Csáky, ministrul afacerilor străine al Ungariei, a declarat reprezentantului Iugoslaviei că „nu vede rostul creării unui bloc al neutrilor, dar că vede în schimb un pericol crescînd în amestecul beligeranților în treburile statelor din sud-estul european”²⁵.

Ghiorghi Kioseivanov, președintele Consiliului de Miniștri și ministrul afacerilor străine al Bulgariei, într-o convorbire (10 noiembrie 1939) cu reprezentantul Ungariei la Sofia, a arătat că „În ciuda propagandei mari, nici acum nu i-a făcut nimeni o propunere pozitivă, poate din cauză că el evită acest lucru declarînd din capul locului că nu intră într-un asemenea bloc. El nu crede și nu va lua angajamente pe această cale pentru asigurarea integrității teritoriale a statelor din cadrul Antantei Balcanice.

Bulgaria rămîne neutră, dar numai pînă atunci cînd are propriul interes”²⁶.

Evident că interesele fiecărui stat din sud-estul Europei, precum și cele ale marilor puteri constituiau o barieră greu de trecut în realizarea unei zone pașnice în această parte a lumii. Forțele patriotice din România au sprijinit eforturile guvernului român de a alcătui un bloc de state neutre în scopul

* Încă în primăvara anului 1939 guvernul englez a sugerat lui Gafencu ideea creării unui bloc al neutrilor în Balcani.

²² Idem, fond 71/URSS, vol. 88, f. 37. *Telegrama nr. 6977 din 6 noiembrie 1939, semnată Gafencu.*

²³ Idem, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 542.

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Politica externă a Ungariei în perioada izbucnirii celui de-al doilea război mondial, 1939—1940*, vol. IV, p. 636. *Raportul ministrului Ungariei la Ankara către ministrul său de externe, 29 noiembrie 1939.*

²⁶ Idem, p. 665, *Raportul din 13 noiembrie 1939 al ministrului Ungariei la Sofia adresat ministrului de externe al Ungariei.*

asigurării securității și integrității teritoriale în Balcani. În numărul din 1 octombrie 1939, *Scînteia*, organul Comitetului Central al Partidului Comunist Român, publica un articol intitulat „Pentru apărarea țării”, în care se arată că: „Popoarele din țările balcanice sînt la fel de amenințate de pericolul agresiunii fasciste și imperialiste ca și România. Contra dușmanului comun se impune crearea blocului balcanic al popoarelor din Peninsula Balcanică. Deci, toți patrioții sinceri trebuie să lupte pentru o politică de unire între poporul român și cel bulgar în cadrul blocului balcanic, contra agresorului”.

Marile puteri europene, care urmăreau dominarea Balcanilor, au agitat politica revizionistă promițînd cercurilor reacționare din Ungaria și Bulgaria teritorii pe seama României și a altor state vecine, împiedicînd astfel orice încercare de înțelegere între statele dunărene și sud-dunărene. Guvernul hitlerist s-a împotrivit fațiș politicii de creare a blocului neutrilor. La 15 noiembrie 1939 soma Italia, care de fapt renunțase la politica de constituire a blocului neutrilor odată cu încheierea acordului anglo-franco-turc din 19 octombrie 1939, să nu ia vreo inițiativă în acest sens. La 17 noiembrie 1939 ministrul de externe al Italiei scria ambasadorului său la Berlin că: „Nu a fost luată nici o inițiativă, nici nu au fost și nici nu sînt duse discuții pentru un bloc balcanic”²⁷.

La 22 noiembrie 1939 reprezentantului României la Roma i se reproșa pe un ton caustic de către ambasadorul Germaniei că: „România face un joc foarte periculos cu planurile ei de înaltă politică tinzînd la constituirea unui bloc balcanic care, sub eticheta neutralității, ar fi îndreptat contra Germaniei. Un asemenea bloc nu se va alcătui niciodată, pentru că nici Italia și încă mai puțin Ungaria și Bulgaria nu vor adera niciodată la el [...]. Iar Germania consideră proiectul ca o acțiune ostilă contra sa. Cel mai bun lucru ar fi, deci [...] de a se înmormînta grabnic întreaga chestiune”²⁸.

Văzînd reticențele franceze și italiene, precum și opoziția Germaniei și Uniunii Sovietice, România a întrerupt pentru un moment acțiunea sa.

Situația României devenea din ce în ce mai îngrijorătoare. Din convorbirea avută de Ciano cu ambasadorul Franței la Roma, în ziua de 30 noiembrie 1939, rezultă că României i se pregăteau amputări teritoriale pe toate frontierele. În decursul acestei convorbiri ministrul de externe al Italiei a făcut aprecieri pozitive asupra raporturilor țării sale cu Ungaria, Iugoslavia, Grecia și Bulgaria. Despre România a spus că nu ar dori să-și lege destinele de acelea „ale unei țări amenințate la hotarele sale și condamnate unor jertfe mai ales spre răsărit”²⁹. Dorînd să iasă nevătămată din vîltoarea evenimentelor, la începutul lunii decembrie 1939 România a făcut noi încercări de a crea blocul neutrilor, sperînd că pe această cale ar putea îmbunătăți poziția sa politică și militară și ar consolida alianțele din cadrul Înțelegerii Balcanice. Îndreptîndu-se către Italia, singura mare putere din Europa neparticipantă la război, Grigore Gafencu a declarat ministrului guvernului italian de la București că: „România nu dorește pentru acest bloc un alt sprijin decît al

²⁷ *Documenti Diplomatici Italiani*, seria a IX-a (1939—1948), vol. II, doc. 248, p. 209.

²⁸ Arh. MAE, fond 71/Italia, vol. 66, f. 259, 260. *Telegrama nr. 6635 din 23 noiembrie 1939 a legației României din Roma adresată Ministerului de Externe*.

²⁹ Arh. MAE, fond 71/1939, F. 9., vol. 92, f. 300; fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 39.

Italiei³⁰. Răspunsul guvernului fascist de la Roma a fost dat în ziua de 7 decembrie 1939 prin directorul politic al Ministerului Afacerilor Străine, care a declarat reprezentantului României la Roma că: „Guvernul italian nu dorește să participe la un bloc de state, pentru că atare grupare nu ar putea rămîne în afară de învălmășeală, ci ar sfîrși prin alunecarea într-o direcție”³¹. În răspunsul dat guvernului român, guvernul italian a cerut să nu se mai insiste asupra blocului balcanic neutru, care era văzut rău la Berlin³².

Guvernele grec, turc și iugoslav s-au declarat de acord cu planul guvernului român și s-au angajat să-l sprijine³³.

În ziua de 20 decembrie 1939 ambasadorul Turciei la Moscova a adus la cunoștința comisarului adjunct al afacerilor străine al Uniunii Sovietice poziția guvernului turc în chestiunea blocului neutrilor propus de România. Răspunsul acestuia a fost că „guvernul sovietic examinează încă acest proiect antisovietic”³⁴. Ambasadorul Turciei reamintea Comisarului adjunct că „în prezența lui a făcut la timpul său domnului Molotov comunicarea convenită asupra proiectului, exprimîndu-i principiile de bază: neagresiunea între statele semnatare, relații de bună vecinătate, neutralitatea binevoitoare a părților contractante în caz de agresiune împotriva uneia din partea unei țări puteri și, îndeosebi, asigurarea că pactul nu va fi îndreptat împotriva nimă-nui. [...] Molotov, în ultimă instanță, a remarcat că «guvernul sovietic nu are interes în acest proiect născut mort»”³⁵.

Blocul neutrilor nu era îndreptat împotriva unei țări sau grup de țări; ar fi fost o grupare de state neutre de asigurare a unei zone pacifice, ferite de convulsiunile războiului.

Deși încercările României de realizare a unui bloc al neutrilor au eșuat, totuși ele se înscriu pe linia eforturilor statului român de colaborare pașnică cu toate statele vecine, de asigurare a securității și păcii în această parte a Europei. Amestecul marilor puteri și politica revizionistă a unor state din această zonă pacifistă au dus la învrăjbirea și izolarea treptată a statelor din sud-estul Europei și la împingerea lor în sfera de dominație a puterilor Axei.

Garanțiile acordate României la 13 aprilie 1939 de Anglia și Franța erau îndreptate împotriva unei eventuale agresiuni a Germaniei. La 25 octombrie 1939 Alexander Codogan, secretarul general al Ministerului Afacerilor Străine al Angliei, a afirmat că „garanția pentru România este în termeni generali, fără să se fi stipulat limitarea ei”³⁶. În decembrie același an, mi-

³⁰ Idem, fond 71/1939, E. 9., vol. 92, f. 300. *Nota lui Gafencu asupra convorbirii avute cu ministrul Italiei în ziua de 4 decembrie 1939.*

³¹ Idem, f. 328. *Telegrama nr. 6991 din 7 decembrie 1939 de la legația României din Roma.*

³² Idem, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 539.

³³ Idem, fond 71/1939, E. 9., vol. 92, f. 350, 352, 368. *Telegrama nr. 2458 din 16 decembrie 1939 a ambasadei din Atena; Telegrama nr. 2458 din 18 decembrie 1939 de la ambasada din Ankara; Telegrama nr. 6162 din 21 decembrie 1939 de la ambasada din Belgrad.*

³⁴ Idem, fond 71/România, vol. 120, f. 8. *Telegrama nr. 10 din 2 ianuarie 1940 a Legației române din Moscova.*

³⁵ Ibidem.

³⁶ Arh. MAE, fond 71/URSS, dosar nr. 60. *Telegrama nr. 78142 din 15 octombrie 1939 a lui Grigore Gafencu către Ambasada română din Paris.*

nistrul de externe al Angliei condiționa garanția și contra unui eventual conflict în răsărit de doi factori: „Hotărîrea Turciei de a deschide strîmtorile și neîmpotrivirea Italiei la acțiunea din Răsărit”³⁷. S-a căzut de acord ca Anglia să nu mai dea declarații de acest gen și să evite orice manifestare „care ar slăbi valoarea garanției”³⁸.

La 20 decembrie 1939, în Consiliul suprem al aliaților (Anglia, Franța), s-a studiat atitudinea lor față de statele balcanice și România.

Deși Consiliul suprem al aliaților a recunoscut importanța rezistenței României împotriva unui eventual „atac rus sau german, nu poate hotărî totuși data începerii trimerii de importante cantități de armament, chiar cînd acestea ar fi principalele acordate — mai întîi se pune problema satisfacerii nevoilor armatelor lor”³⁹.

Ideea creării unui front de luptă în sud-estul Europei, susținută de statele balcanice și sub impulsul generalului Weygand*, comandantul armatei franceze din Siria, a eșuat în decembrie 1939. Cauzele acestei eșuări se datorau în primul rînd divergențelor anglo-franceze. Anglia evita să nemulțumească Italia prin anihilarea influenței politice a acesteia în Balcani și statele dunărene. Franța nu dorea încordarea relațiilor sale cu URSS și nici nu voia întărirea influenței Italiei în Balcani. De asemenea, cele două mari puteri nu erau sigure de politica statelor sud-est europene, de poziția lor față de beligeranți. Anglia și Franța doreau ca acestea să părăsească neutralitatea și să declare față de ele⁴⁰.

În ceea ce privește furnizarea de armament, se prevedea că pînă în aprilie 1940 industria de război anglo-franceză avea de completat lipsurile ce existau în cele două armate aliate. După aprilie, cînd acestea erau completate, cadența livrărilor spre România putea crește.

Neputîndu-se aproviziona cu armament de pe piața puterilor occidentale, guvernul român a convenit să achiziționeze armament de pe piața Germaniei și să dea în schimb petrol și cereale. În luna ianuarie 1940 generalul Rozin a fost însărcinat de guvern să obțină de la Comandamentul german și să aducă în țară armament, în special tunuri antitanc și antiaeriene. Comandamentul german a promis că va pune la dispoziția guvernului român importante cantități de armament ca tunuri antitanc, artilerie grea, de cîmp, tunuri antiaeriene, aparate optice și topografice pentru artilerie, materiale de fortificații etc.⁴¹. La sfîrșitul anului 1939 guvernul român era sceptic în privința garanțiilor marilor puteri occidentale și în același timp nemulțumit pentru faptul că erau îndreptate numai împotriva Germaniei. Pentru securitatea granițelor sale orientale, statul român nu se putea bizui pe nici unul din aliații săi. Urmărind să antreneze Turcia într-o asemenea alianță, a propus la 18

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem. În acest stadiu a rămas chestiunea garanțiilor pînă în iulie 1940 (Arh. MAE, fond 71/Franța, dosar 69, f. 135 — Chestiunea garanțiilor acordate României. Declarația Angliei și Franței din 13 aprilie 1939 și înțelesul dat de România. Studiu — întocmit de MAE la 2 decembrie 1941).

³⁹ Arh. MAN, rola 68, caseta I, 1988, decembrie 1939.

* În acest sens, generalul Weygand a făcut și o călătorie în secret în România pe la sfîrșitul lunii septembrie 1939.

⁴⁰ Arhiva Ministerului Apărării Naționale, rola 68, caseta I, 1988, decembrie 1939.

⁴¹ Idem, fond 71/Germania, dosar 129, f. 67. *Raportul din 25 iunie 1940 al generalului Rozin asupra întrevederii cu mareșalul Göring din 22 iunie 1940.*

decembrie 1939 guvernului turc să examineze, care ar fi atitudinea sa „în cazul unei agresiuni din partea răsăriteană asupra României, fără vreo participare balcanică. Care ar fi în această eventualitate ajutorul și asistența pe care le-ar da Turcia Marii Britanii și Franței întru îndeplinirea obligațiilor de garanție, deci, indirect, pe ce sprijin putem conta din partea sa”⁴². La 31 decembrie 1939 ministrul de externe al Turciei a dat următorul răspuns: „În cazul când România este atacată și această situație intră în prevederile Pactului Balcanic, Turcia nu va ezita un moment a-și împlini credincios datoria ei de aliată. În cazul în care România ar fi atacată însă, în condițiile pentru care Turcia nu a contractat obligații, ea va decide cu privire la atitudinea sa după cum o vor cere interesele de apărare a independenței și integrității teritoriale”⁴³. Discuțiile pe marginea acestei probleme au continuat pînă în prima jumătate a anului 1940.

În partea vestică, de unde era amenințată de pericolul unei agresiuni germano-maghiare, statul român nu era asigurat prin nici o alianță militară. Tratatul duse cu Iugoslavia erau în curs. Stipulațiile din convenția militară bilaterală din 1922 sau cele din convenția militară a Micii Înțelegeri din 1923 nu mai corespundeau situației politice și geografice de la începutul anului 1940. Marele stat major român a făcut unele sugestii ministrului de externe al României în vederea întîlnirii ce acesta urma s-o aibă cu ministrul de externe al Iugoslaviei la 20 ianuarie 1940.

Intrucît întrunirea șefilor statelor majore ale celor patru țări aliante ce ar fi trebuit să aibă loc în noiembrie 1939 la Belgrad fusese amînată de Marele stat major iugoslav, organul militar român întreba, în prima jumătate a lunii ianuarie 1940, ce alte posibilități de contact direct între statele majore ar sugera Belgradul. De asemenea, Marele stat major român cerea răspunsul Marelui stat major iugoslav la proiectul de Protocol special din august 1939⁴⁴.

În ziua de 20 ianuarie 1940, în cursul întrevederii de la Virșet, dintre Grigore Gafencu și Cinkar Markovici, ministrul român a propus stabilirea unui nou contact între cele patru state majore. Ambii oameni de stat au fost de acord că o întrunire a șefilor de state majore nu era de dorit spre a nu stîrni prea multă vîlvă, dar au convenit să se realizeze contacte directe și indirecte prin ofițeri de stat major. De asemenea, Gafencu s-a interesat de soarta proiectului de protocol, aflat încă în studiu la Marele stat major iugoslav. Markovici a promis că va obține din partea Marelui stat major un răspuns la scrisoarea adresată de Marele stat major român în august 1939, pe care-l va trimite Ministerului de Externe al României înainte de Conferința de la Belgrad.

În discuții, cei doi reprezentanți au abordat și alte probleme ce interesau în mod deosebit securitatea celor două state în perioada respectivă. Amenințată de statele revizioniste, România dorea pe cît posibil să evite orice defecțiune în cadrul alianței balcanice și să păstreze o conduită cît mai corectă în relațiile sale cu vecinii. În acest scop Gafencu, exprimînd de fapt teama guvernului român ca România să fie lăsată pradă statelor revizioniste, a arătat la Markovici că: „dată fiind atitudinea Bulgariei și Ungariei, se impune

⁴² Idem, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 536.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Arhiva MAN, P. Secția a 3-a, dosar 1703, f. 188.

pentru statele Înțelegerii Balcanice să ducă o politică solidară, înțelegătoare, dar fermă. Pentru aceasta trebuie ținut seama de următoarele: a) Nici o discuție referitoare la revendicări politice sau teritoriale, decât în cadrul unor grupări regionale (Înțelegerea Balcanică, Înțelegerea Dunăreană). Eventualele concesiuni ce ar fi de făcut nu ar avea drept scop întărirea unui stat în dauna statului vecin, ci ar avea maniera de a consfinți și întări principiul de colaborare regională în interesul general. b) Nici o concesiune, decât pe temeiul unei înțelegeri generale și pe temeiul unor eforturi consfințite, comun, solidar, din partea tuturor și garanții față de toți, pentru a pune capăt politicii care urmărește a ne despărți, pentru a ne împărți. c) [...] orice discuție politică sau teritorială trebuie amânată pînă după pace⁴⁵.

Gafencu a exprimat dorința statului român de a avea raporturi bune cu conducătorii statului ungar pentru a dezvolta cît mai mult „simțămintele de prietenie și de solidaritate între state care au atîtea interese comune”⁴⁶. Conferința de la Belgrad, care a avut loc la începutul lunii februarie, trebuia să aibă în această privință o înrîurire pozitivă. După părerea omului de stat român, conferința trebuia să contribuie la întărirea raporturilor prietenești dintre toate statele vecine, cît și la o tot mai largă colaborare politică și economică între statele balcanice și dunărene.

Înainte de începerea lucrărilor conferinței Consiliului permanent al Înțelegerii Balcanice, care a avut loc în zilele de 2—4 februarie 1940 la Belgrad, ministrul de externe al Turciei, cu consimțămîntul celor trei guverne aliate, în trecere prin Sofia a avut o convorbire cu Kiosseivanov. Cu această ocazie președintele Consiliului de Miniștri și ministrul de externe al Bulgariei a reafirmat poziția țării sale că „va păstra o strictă neutralitate chiar în cazul cînd unul din vecinii săi ar fi atacat”⁴⁷. Întrebînd pe interlocutorul său ce atitudine ar adopta Bulgaria în cazul cînd unul din statele Înțelegerii Balcanice (România) ar fi atacat și trupele lui ar fi obligate să se retragă pe teritoriul bulgar, Kiosseivanov a răspuns că „înainte de a se ivi un asemenea război, guvernul bulgar nu ar putea lua nici o decizie, dar că o dată războiul produs, Bulgaria va acționa ca o membră a Înțelegerii Balcanice și nu numai că nu va dezarma acele trupe, ci mai curînd va lua loc la luptă alături de ele”⁴⁸.

La Conferința de la Belgrad cei patru miniștri au căzut de acord asupra menținerii unei atitudini strict pacifiste față de război; de asemenea au analizat condițiile de normalizare și de strîngere a raporturilor cu statele vecine, îndeosebi cu Bulgaria și Ungaria, pentru a desăvîrși „pacea în Balcani și pacea dunăreană. Totodată ei și-au exprimat convingerea că în cadrul unor înțelegeri regionale se vor putea găsi formele de apropiere și de înțelegere între toate statele vecine din sud-est. Ministrul de externe al României a expus în linii generale eforturile guvernului de a ameliora raporturile sale cu toți vecinii. Ministrul de externe al Turciei a fost însărcinat să-l informeze pe Gheorghii Kiosseivanov asupra discuțiilor avute și de deciziile luate de conferință, asigurîndu-l că au luat act cu plăcere de atitudinea Bulgariei și că

⁴⁵ Arhiva MAE, fond 71/Înțelegerea Balcanică, volumul 39, p. 535.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem. (Aceasta rezultă din declarația făcută de ministrul de externe al Turciei la Conferința de la Belgrad din februarie 1940).

sînt gata în cadrul Înțelegerii Balcanice a lua în considerație cu bunăvoință chestiunea revendicărilor bulgare, „aceasta însă neputîndu-se face decît după restabilirea păcii în Europa”⁴⁹.

La Belgrad au fost discutate și unele probleme militare care interesau în cel mai înalt grad România. La 30 ianuarie 1940 Marele stat major român propunea ministrului afacerilor externe să discute la Conferință posibilitățile revederii prevederilor convențiilor militare ale Înțelegerii Balcanice în lumina condițiilor politice și militare ce se creaseră, precum și normele generale ale cooperării navale în Marea Neagră decurgînd din înțelegerea stabilită în protocolul Conferinței statelor majore care a avut loc la Atena în decembrie 1938⁵⁰.

În adresa din 6 februarie 1940 Ministerul Afacerilor Străine comunica Marelui stat major că în urma convorbirilor avute la Belgrad cu ceilalți miniștri ai Înțelegerii Balcanice ministrul de externe al Iugoslaviei a făgăduit ca Marele stat major iugoslav să înceapă în cel mai scurt timp convorbirile cu Marele stat major român în vederea adaptării convențiilor militare la condițiile militare ale anului 1940. De asemenea s-a căzut de acord ca între cele patru state majore să se reia contactele. La propunerea reprezentantului Greciei, Consiliul permanent a convenit ca în locul conferinței obișnuite a șefilor de stat major să se stabilească numai un simplu contact discret, dar direct între cele patru state majore pentru a discuta probleme militare ce le interesau. De asemenea s-a mai convenit ca cele patru state majore să ia contact pentru a studia ipoteza unei cooperări a forțelor militare ale celor patru state ale Înțelegerii Balcanice împotriva unei eventuale invazii din afară⁵¹. În acest scop fiecare stat major trebuia să înceapă numaidecît să studieze ipoteza unui atac îndreptat împotriva sud-estului european și modalitatea de organizare a cooperării armatelor și flotelor celor patru state aliate pentru respingerea unei atari agresiuni. În cursul lunii martie 1940 urmau să se întâlnească la Atena atașatii militari ai României, Iugoslaviei și Turciei, ca împreună cu reprezentantul statului major turc să discute ipotezele propuse de fiecare stat major aliat.

La Belgrad, ministrul de externe al României a mai discutat cu ministrul de externe al Turciei, despre o eventuală cooperare militară româno-turcă în cazul unui atac din est împotriva României, iar cu ministrul de externe al Iugoslaviei adaptarea prevederilor convențiilor militare de alianță româno-iugoslavă la condițiile deosebite din anul 1940.

La Conferința de la Belgrad a Consiliului Permanent al Înțelegerii Balcanice, care a fost și ultima, reprezentantul României a fost foarte activ. El a urmărit să asigure securitatea României printr-o politică pașnică față de vecini și de neangajare față de taberele beligerante. Dar, așa cum au demonstrat-o evenimentele din vara anului 1940, încercările României de a păstra raporturi pașnice cu toți vecinii s-au năruit din cauza politicii revizioniste a unora dintre aceștia susținuți de puterile Axei.

Avînd loc într-o situație critică, plină de riscuri, conferința Consiliului permanent a confirmat dorința celor patru state de a menține pacea în

⁴⁹ Idem, vol. 39, f. 568.

⁵⁰ Idem, vol. 37. *Adresa nr. 10970/C din 30 ianuarie 1940 a M.St.M. român către Ministerul Afacerilor Străine.*

⁵¹ Arhiva MAN, P. Secția 3-a, dosar 6858, filele 6—12.

această parte a Europei. În comunicatul dat publicității la 4 februarie 1940 se preciza (la punctul 3) că membrii Consiliului permanent „[...] rămân uniți în cadrul unei alianțe, care urmărește numai propriile sale scopuri, nu este îndreptată împotriva nimănui și veghează în comun asupra dreptului fiecărui la independență și teritoriul său național”⁵². De asemenea, reprezentanții fiecărui stat s-au străduit să păstreze o anumită distanță față de marile puteri beligerante, manifestându-și cu acest prilej dorința ca statele lor să nu fie antrenate în conflict, precum și teama de a nu fi acuzate că sprijină pe unul sau altul din grupul de state beligerante. În schimb au încercat să se apropie de Italia, mare putere care nu participa încă la război. La insistențele României cei patru miniștri s-au declarat pentru raporturi de prietenie cu Ungaria și Bulgaria.

Conferința de la Belgrad a produs o impresie bună asupra reprezentantului guvernului ungar de la Belgrad care scria la 6 februarie 1940 că „în privința Ungariei atmosfera Conferinței a fost deosebit de favorabilă [...]”. Cuvintele prețioase adresate Ungariei și Bulgariei nu sînt numai vîlăstarele dorinței de pace, ci ele pun într-o lumină corespunzătoare atitudinea preventoare a României, cît și încăpăținarea noastră externă”⁵³.

Hotărârile adoptate de conferința de la Belgrad au mulțumit România, care a urmărit cu perseverență transpunerea lor în viață. Diplomația română a acționat imediat în vederea menținerii unor raporturi normale de vecinătate cu Bulgaria și Ungaria. Astfel, la sfîrșitul lunii februarie ministrul de finanțe al României, Mitiță Constantinescu, a făcut o vizită la Sofia. Misiunea sa a fost de a arăta guvernului bulgar „via dorința a României de a întreține raporturi de prietenie cu Bulgaria și de a strînge, atît direct cît și în cadrul Înțelegerii Balcanice, legăturile de colaborare dintre cele două țări. Înțelegerea Balcanică — a declarat el — trebuie să fie lărgită, adîncită și să cuprindă și Bulgaria”⁵⁴. Rezultatele vizitei au constatat într-o ameliorare a relațiilor, precum și stabilirea unor contacte directe între cele două guverne. Factorii de răspundere ai Bulgariei și-au exprimat dorința de a îmbunătăți raporturile țării lor cu România și s-au declarat de acord cu teza guvernului român, că: „toate statele trebuie să urmeze în comun și deplin solidare o politică de independență și de pace care să corespundă intereselor comunității balcanice”⁵⁵. Ei au dat asigurări categorice că vor păstra neutralitatea, chiar în cazul în care vecinii lor ar fi atrași într-un conflict. Au mai declarat însă că pentru motive de oportunitate ei nu erau în măsură să se apropie și să se alăture Înțelegerii Balcanice⁵⁶. Desigur, guvernul bulgar urmărea propria sa politică și anume realizarea revendicărilor sale teritoriale.

Guvernul ungar era foarte greu de convins și de atras la o colaborare pacifică. Din cele discutate la Belgrad, Budapesta a reținut problemele ce o interesau direct, și anume cele teritoriale. Ministerul de Externe al Ungariei a fost foarte iritat de faptul că „conferința a luat în deplină considerație interesele românești, întrucît cei patru miniștri de externe participanți au

⁵² Universul, 7 februarie 1940.

⁵³ *Politica externă a Ungariei în perioada izbucnirii celui de-al doilea război mondial, 1939—1940, vol. IV, dosar 523, p. 683.*

⁵⁴ Arh. MAE, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 39, f. 568.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

precizat hotărîrea lor de a veghea împreună asupra unității cît și asupra integrității teritoriale a celor patru state interesate în menținerea păcii⁵⁷. Respingerea de către conferință a ideii concesiilor teritoriale a determinat publicarea unui articol în ziarul *Pester Lloyd*, care a produs nervozitate la București și Belgrad. Punctul trei al comunicatului era nou; cele patru state se obligau să apere în comun teritoriile lor naționale, indiferent de unde provenea agresiunea. Bineînțeles că această obligație era firavă și teoretică, dacă nu era dublată de angajamente militare ferme.

Germania privea România prin prisma intereselor sale economice și îndeosebi problema petrolului o interesa în cel mai înalt grad. Într-o convorbire intimă la Legația germană din București, atașatul militar german a spus următoarele: „Este de așteptat ca englezii să dea o ripostă înființării comisariatului petrolului și să comită acte de sabotaj la sonde și în regiunea Porților de Fier, pentru a bloca circulația pe Dunăre. În acest caz, dacă autoritățile române nu vor lua măsuri, Reichul va fi nevoit să trimită forțe militare capabile să împiedice sabotarea convenției de interes vital pentru noi. Comandamentul suprem al armatei germane a prevăzut și refuzul României de a primi trupe de pază și consecința acestei atitudini, războiul”⁵⁸.

Atașatul militar al Reichului prevedea o agresiune germană din apus, și ocuparea completă a României.

România privea relațiile sale cu Germania prin prisma aprovizionării cu armament și a unui eventual concurs ce aceasta i-ar fi dat poate în eventualitatea unei situații critice la care România se aștepta, date fiind pretențiile teritoriale ce se emiteau din partea unor state vecine.

La sfîrșitul anului 1939 guvernul român a încheiat o convenție cu cel german pentru ca: Germania să livreze armament, iar România să dea în schimb petrol și cereale⁵⁹.

Convenția provizorie încheiată în martie 1940 a fost transformată la 22 mai 1940 într-o convenție definitivă germano-română (*Abkommen über Austach*). Prin această convenție au fost precizate cantitățile de armament ce urmau să fie livrate de guvernul german României și cele de petrol pe care aceasta trebuia să le dea în schimb. Pînă la 22 iunie 1940 guvernul german livrase o cantitate infimă de armament din ceea ce fusese prevăzut. În ziua de 22 iunie 1940, în audiența avută la Göring, generalul român Rozin a propus ca Germania să livreze armamentul comandat de România. Göring a dat un răspuns evaziv, spunînd că „sîntem singurii pe lume care vă putem da arme. Anglia nu vă poate da nici un pistol. Franța e în mîna noastră. Italia are ea însăși nevoi mari. America a vîndut totul Angliei. În această extraordinară conjunctură eu aș putea foarte bine să fixez prețuri enorme și oricui aș spune să plătească întreit ar plăti imediat, dar României nu-i vom spune acest lucru. Vreau să facem cu România un schimb onest, echitabil, căci dacă noi sîntem singurii care vă putem vinde arme, în schimb România

⁵⁷ *Politica externă a Ungariei în perioada izbucnirii celui de-al doilea război mondial, 1939—1940*, vol. IV, dosarul 566, p. 731. Adresa șefului secției politice din Ministerul Afacerilor Străine al Ungariei, toate legațiile ungare, 7 martie 1940.

⁵⁸ Arhiva MAN, P. fond S. 3-a, dosar 1897, f. 3 (3 februarie 1940) CD, *Raportul secției a 3-a a Marelui stat major român*.

⁵⁹ Arh. MAE, fond 71/Germania, dosar 129, f. 57. *Raportul generalului Rozin asupra audienței la mareșalul Göring din 22 iunie 1940*.

ne dă și ea o armă foarte puternică — petrolul —, de care avem mare nevoie și în plus ne dă cereale. Iată de ce dorim sincer ca România să fie lăsată în liniște⁶⁰.

Pentru România situația era foarte gravă; toate canalele de aprovizionare cu armament fiind închise, ea era nevoită să apeleze la cel mai înverșunat stat revizionist care îi promitea că nu are nici o intenție agresivă, nici o pretenție teritorială, dar în schimb sprijinea statele ce emiteau pretenții teritoriale asupra ei.

Anglia, care avea cele mai puternice poziții în industria petrolieră românească, s-a interesat în special de planul de distrugere a zonei petrolifere românești și mai puțin de un ajutor militar pe care să-l acorde României în cazul unei invazii.

După Anglia, Franța avea mari investiții în industria românească, de aceea guvernul român a urmărit să profite de această situație și s-o atragă la o colaborare militară de apărare a teritoriului României. În acest scop a oferit baze aeriene aviației franceze și a încercat chiar să elaboreze un plan de cooperare militară cu armatele anglo-franceze. La sfârșitul lunii februarie 1940 doi ofițeri francezi au vizitat bazele aeriene românești pentru determinarea unor baze aeriene, probabil pentru o eventuală colaborare. Guvernul român s-a arătat dispus și s-a angajat să pregătească șapte baze și șapte terenuri auxiliare pentru aviația franceză. La 15 mai 1940 atașatul militar francez era pus la curent de Marele stat major român că „s-au făcut recunoașterile auxiliare, că pot conta că în scurt timp vor fi amenajate⁶¹. Guvernul francez n-a dat însă curs dorințelor românești⁶².

Generalul Gamelin, comandantul armatei de uscat franceze, nota la 10 martie 1940 că „pe plan militar, un efort în Balcani ar fi pentru Franța de un folos cu mult mai mare decât un efort în Scandinavia. Teatrul general de operații s-ar întinde larg. Iugoslavia, România, Grecia și Turcia ne-ar aduce o întărire de aproximativ 100 de divizii⁶³. Aceasta a fost numai o părere, neconcretizată în vreun protocol sau un plan de acțiune⁶⁴.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Arh. MAN, fond 948/493, mapa 3, f. 1, 27.

⁶² La 5 aprilie 1940, ambasadorul României la Paris raporta că „generalul Weygand și-a arătat regretul că de la ultima noastră întâlnire de acum trei luni nu s-a realizat nimic în domeniul pregătirilor și că atunci când a trimis în România doi ofițeri aviatori cu misiunea de a stabili bazele de aterizare destinate aviației aliate care ne-ar veni în ajutor din primul moment, ei n-au avut nici un contact direct și au trebuit să lase chestiunea pe seama atașatului aerian francez la București, care a rezolvat-o ulterior, urmând ca terenurile să fie amenajate de acum înainte” (Arh. MAE, fond 71/Franța, dosar nr. 70, f. 192).

⁶³ *Documente privitoare la conflictul cu Iugoslavia și Grecia*. 1941, Deutsches Verlag, abv 131.

⁶⁴ În aprilie 1940, generalul Weygand, într-o discuție cu ambasadorul României la Paris, spunea că „Aliații au dat României garanția lor. Dacă România este atacată, ajutorul aliat va veni de la Corpul expediționar din Siria. Pentru ca acest ajutor să fie deplin eficace este absolut necesar să se stabilească din vreme și de comun acord un plan de acțiune politic și militar destinat să evite orice încurcătură de ultim moment care ar risca întârzierea intervenției aliaților în favoarea României. Generalul Weygand a ținut să sublinieze în mai multe rânduri că este vorba de pregătiri strict defensive, conform doctrinei guvernului francez de a pune bazele unui front defensiv și nicidecum ofensiv în Balcani. Dacă nu se poate face mai mult, chiar niște pregătiri sumare pot fi de un imens folos (Idem, fond 71/Franța, dosar nr. 70, fila 192).

La 28 martie 1940 s-a semnat la Londra acordul franco-britanic. Cu această ocazie s-a hotărât ca forțele aviației aliate să intensifice războiul aerian, „în primul rînd distrugerea unor centre industriale germane și unele noduri de comunicații feroviare”⁶⁵. În relațiile cu Uniunea Sovietică „să se evite vexațiuni inutile care ar adînci colaborarea germano-sovietică”⁶⁶. Era clar că România nu putea conta pe garanțiile anglo-franceze în situația concretă din primăvara anului 1940.

Pentru asigurarea apărării integrității sale teritoriale, guvernul român a urmărit cu perseverență traducerea în viață a hotărîrilor conferinței din 2—4 februarie. Guvernul iugoslav tergiversa perfecționarea alianței militare româno-iugoslave. Protocolul special trimis în august 1939 de către Marele stat major român Marelui stat major iugoslav n-a mai fost luat în considerație de acesta din urmă, întocmind un altul pe care l-a adus de la Belgrad Grigore Gafencu cînd s-a întors de la conferință. Protocolul secret elaborat de Marele stat major iugoslav nu satisfacea cerințele organului militar român, deoarece nu stabilea nimic nou, nu rezolva problemele în suspensie și reprezenta de fapt o măsură dilatorie.

Cu toate acestea, șeful Marelui stat major român l-a semnat și a restituit un exemplar părții iugoslave cu contrapropuneri. La 9 aprilie 1940 Belgradul a trimis drept răspuns un proiect de „Anexă la protocolul secret din februarie 1940”. Dar nici de data aceasta partea română nu a fost mulțumită și, la 14 aprilie același an, Anexa și o copie adnotată au fost înapoiate Belgradului pentru refacere. La 23 mai 1940, cînd evenimentele militare și politice din Europa s-au precipitat, Marele stat major român obiecta că, cu toate că „a elaborat în 4—5 zile contrapropuneri, Marele stat major iugoslav a lăsat să treacă mai mult de o lună fără a da vreun răspuns”⁶⁷. Din cauza evenimentelor ulterioare, partea română n-a mai insistat și ca atare nu s-a semnat un protocol de punere în aplicare a convenției militare din 1922. Motivul neajungerii la un acord deplin l-a constituit faptul că românii doreau aplicarea clauzelor militare nu numai în cazul unui atac ungar, dar și în cazul unui atac al Ungariei împreună cu unul sau mai multe state terțe, în vreme ce iugoslavii doreau să limiteze aplicarea acestor clauze doar la eventualitatea, imposibilă de altfel, a unui atac al Ungariei fără ajutor din partea unuia sau mai multor state. Or, în condițiile politice și militare din prima jumătate a anului 1940 asupra României greva pericolul unui atac concentric.

Conform înțelegerii de la Belgrad, în luna martie 1940 urma să aibă loc la Atena consfătuirea atașatilor militari ai statelor Înțelegerii Balcanice, pentru a dezbate și examina proiectele de acțiune elaborate de statele majore respective, care cuprindeau ipoteza unei apărări în comun a Balcanilor. În vederea acestei conferințe, a cărei dată a fost mereu amînată din cauza Marelui stat major iugoslav, Marele stat major român a pregătit un studiu „asupra cooperării cu armatele aliate din Înțelegerea Balcanică de a se opune cu forțe unite unei invazii din afară în cazul unui atac îndreptat contra sud-estului european”⁶⁸. În proiectul român, elaborat la 18 mai 1940, se avea în ve-

⁶⁵ Arh. MAE, fond 71/Franța, dosar 71.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Arh. MAN, P. Secția a 3-a, dosar 1897, f. 134.

⁶⁸ Arhiva MAN, dosar nr. 24, fila 948.

dere și ajutorul militar ce l-ar fi acordat puterile occidentale⁶⁹. „Rezistența cu forțe unite a Înțelegerii Balcanice este însă posibilă și logică în scopul și pe timpul necesar intrării în linie a forțelor franco-engleze destinate a constitui împreună cu Înțelegerea Balcanică un front sud-estic”⁷⁰. Precipitarea evenimentelor în Occident și intrarea Italiei în război au împiedicat ținerea consfătuirii. Așadar, întâlnirea militară programată la Atena n-a mai avut loc.

Pentru convorbirile cu reprezentanții Marelui stat major turc în legătură cu cooperarea bilaterală româno-turcă Marele stat major român a numit pe atașatul militar de la Ankara. Acesta trebuia să discute condițiile tehnice de cooperare a forțelor terestre și aeronavale române și turce „în ipoteza unei agresiuni orientale împotriva României”⁷¹.

În ziua de 25 martie 1940, locotenent-colonelul Traian Teodorescu s-a prezentat mareșalului Fevzi Cakmak, șeful Marelui stat major turc, și i-a făcut cunoscută scrisoarea generalului Florea Țenescu, șeful Marelui stat major român, referitoare la însărcinarea ce o avea. Șeful organului militar superior turc, în consens cu ministerul de externe al Turciei, a amânat discuțiile asupra cooperării bilaterale după întrunirea celor patru atașați militari ce urma să aibă loc la Atena. Or, cum întâlnirea de la Atena n-a mai avut loc, și discuțiile româno-turce au rămas doar în faza de propuneri.

Guvernul român a urmărit relații de bună vecinătate cu guvernul sovietic. La 17 ianuarie 1940 reprezentantul României la Moscova a fost primit în audiență de V. M. Molotov care i-a comunicat că dorește „ca raporturile româno-sovietice să se dezvolte în mod normal”⁷².

La 13 aprilie 1940, guvernul ungar a întocmit un proiect de memoriu despre trecerea prin Ungaria a trupelor germane. „Guvernul german a dat a înțelege guvernului ungar că și-ar limita operațiile militare la sectorul Timișoarei și la câmpurile petrolifere din Vechea Românie, în timp ce, în contul trecerii libere, asigură mînă liberă armatei ungare în privința Transilvaniei propriu-zise”⁷³.

Informat de cele ce se puneau la cale, guvernul român urma să ia măsuri de ultimă oră. La 19 aprilie 1940 regele Carol al II-lea a convocat la Palat pe președintele Consiliului de Miniștri, pe ministrul de externe și pe ministrul Palatului pentru a discuta situația României. În acest consiliu restrîns au fost discutate măsurile ce trebuiau luate în cazul unor agresiuni din afară. În documentul încheiat, la paragraful 3, se arată succint: „1) Agresiunea germană a) În urma unui ultimatum (pentru a lăsa să treacă trupe); b) Printr-un atac subit; c) Printr-un atac combinat cu o agresiune ungară. Hotărîrea Consiliului. Vom lupta”⁷⁴.

⁶⁹ În mai 1940 preocuparea principală a aliaților cu privire la Balcani era consolidarea neutralității Bulgariei spre a evita ca Sofia să cedeze unor eventuale tentative sau presiuni germane. Sprijinirea României cu forțe armate împotriva unei agresiuni nu intra în planurile militare ale Angliei și Franței.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Idem, P. Secția a 3-a, dosar 1897, f. 30.

⁷² Arh. MAE, fond 71/URSS, dosar 136. *Telegrama Legației române din Moscova*, 17 ianuarie 1940.

⁷³ *Politica externă a Ungariei în perioada izbucnirii celui de-al doilea război mondial, 1939—1940*; vol IV, doc. 584, p. 769.

⁷⁴ Grigore Gafencu, *Preliminariile războiului din răsărit. De la acordul de la Moscova (21 august 1939) pînă la ostilitățile din Rusia (22 iunie 1941)*, EGLVFF, p. 329.

Evenimentele din Europa se precipitau. La 9 aprilie 1940 Germania a invadat Danemarca și Norvegia, iar la 10 mai Olanda, Belgia și Luxemburgul, și totodată a început campania armatei germane împotriva Franței. Generalul francez Maxime Weygand a fost numit (20 mai) comandant suprem al trupelor aliate din Franța; el fusese comandantul armatei franceze din Siria. În aprilie 1940 a conceput un plan în care prevedea intervenția armatei franceze din Siria într-un eventual conflict în Balcani. Atașatul militar francez la Ankara a informat pe atașatul militar român că „generalul Weygand va începe debarcarea de trupe în Salonic de îndată ce primul soldat german sau rus va ataca România sau Iugoslavia fără a mai aștepta decizia guvernului grec sau al celorlalte guverne din Înțelegerea Balcanică”⁷⁵. Dar guvernul român considera că cele șase divizii franceze din Siria reprezentau o forță prea slabă față de sarcinile ce le-ar fi putut avea. În același timp, între Turcia și aliații anglo-francezi nu s-a semnat o convenție militară care să reglementeze obligațiile militare ale fiecărui aliat în parte. Așadar, garanțiile anglo-franceze, așa cum s-a arătat și mai sus, nu prezentau nici un fel de siguranță pentru România.

În aceste condiții, la 20 mai, a avut loc o consfătuire la sediul Ministerului Apărării Naționale, la care au luat parte ministrul afacerilor străine, Grigore Gafencu, ministrul apărării naționale, generalul Ilcuș, șeful marelui stat major, generalul Florea Țenescu, Alexandru Cretzianu, subsecretar de stat la Ministerul afacerilor străine și alții.

S-a constatat că discuțiile româno-turce cu privire la colaborarea militară nu începuseră, iar cele care trebuiau să aibă loc la Atena fuseseră amânate. S-au dat soluții ca să se facă totul pentru ca aceste discuții să înceapă. După cum s-a arătat mai sus, ele n-au mai avut loc.

La această consfătuire, Grigore Gafencu și-a exprimat convingerea că „ipoteza unui atac al Rusiei singure este exclusă, deoarece Germania care nu poate duce războiul fără benzina pe care o primește din Rusia, și din România nu va putea permite ca un război îndelungat între cele două țări să compromită posibilitatea de aprovizionare și transport de produse petrolifere. Este probabil ca Germania să împiedice un atac rusesc, dar dacă acel atac se va produce va interveni numaidecât și va ajunge la un *modus-vivendi* cu Rusia [...]”⁷⁶.

La 22 mai 1940, România a semnat cu Germania convenția cunoscută sub denumirea armament-petrol. Evenimentele se succed rapid. La 28 mai, armata belgiană a capitulat, între 29 mai și 4 iunie, a avut loc bătălia de la Dunkerque, unde armatele franco-engleze au fost înfrînte.

Aliații occidentali ai României cădeau sub loviturile armatei germane. La 28 mai 1940, la Președinția Consiliului de Miniștri a avut loc o ședință la care au participat: Gheorghe Tătărescu, președintele Consiliului de Miniștri, Grigore Gafencu, ministrul afacerilor străine și Ernest Urdăreanu, mareșalul Palatului cu Wilhelm Fabricius, ministrul plenipotențiar al Germaniei la București. Acestuia i s-a făcut comunicarea verbală că „guvernul

⁷⁵ Arhiva MAN, P. Secția a 3-a, f. 111. *Nota atașatului militar român la Ankara către Ambasada română din Turcia.*

⁷⁶ Arh. MAE, fond 71/Înțelegerea Balcanică, vol. 37, f. 324 (20 mai 1940. Negocieri militare în cadrul Înțelegerii Balcanice).

român ține să manifeste speranța să se vadă lărgindu-se cadrul unei colaborări amicale cu guvernul Reichului⁷⁷. La 2 iunie guvernul german a răspuns că „România să arate dacă și în ce măsură ar fi dispusă să satisfacă unele cereri revizioniste formulate de vecinii săi”. În continuare se mai arată că „Germania nu este interesată în nici un fel de chestiune a frontierelor din regiunea balcanică”⁷⁸.

Capitularea Franței a constituit o grea pierdere pentru România. România se găsea singură în vîltoarea evenimentelor.

Capitularea Franței a produs puternice manifestații de revizionism la Budapesta și Sofia. În noaptea de 30 iunie spre 1 iulie s-au petrecut grave incidente de frontieră româno-bulgare și româno-ungare. În aceste condiții, la 1 iulie 1940, guvernul român a renunțat la garanțiile anglo-franceze și a orientat politica României spre puterile Axei.

Cu toate că aceste garanții legau România de acele mari puteri care consfințiseră prin semnătura lor, pusă pe tratatele din anii 1919—1920, desăvîrșirea statului național unitar român, ele însă n-au constituit esența politicii externe a statului român și nici n-au jucat un rol deosebit în politica sa de asigurare a securității independenței naționale și a integrității teritoriale a României.

Se schimbau aliați, dar nu și politica externă a statului român, ea rămîne în continuare aceeași, apărarea independenței naționale și a integrității teritoriale.*

DUMITRU TUȚU

⁷⁷ Idem, fond 71/Germania, dosar 82.

⁷⁸ Ibidem.

* Studiul continuă în volumul nostru următor.

FALIMENTUL PROGRAMELOR POLITICE LIBERALE DUPĂ 23 AUGUST 1944

Revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă din august 1944 și instaurarea ulterioară, la 6 martie 1945, a primului guvern democratic din istoria țării au determinat răsturnări fundamentale în raportul forțelor politice și de clasă din România. Nu numai că a fost zdrobit fascismul — dușmanul de moarte ale poporului român —, dar în țară s-a declanșat o puternică revoluție populară, în cursul căreia, ca principale forțe politice, se afirmau clasa muncitoare și aliații săi, sub conducerea P.C.R. Aceste forțe urmăreau democratizarea reală a țării, smulgerea întregii puteri politice din mâinile claselor exploatare și ale partidelor lor și, în cele din urmă, canalizarea procesului revoluționar democratic în vederea trecerii la revoluția socialistă.

În calea acestui larg proces revoluționar — care cuprindea vaste sarcini politice, economice, sociale și cultural-ideologice — se ridicau însă cu îndârjire forțele unite ale reacțiunii, în frunte cu „partidele istorice” și monarhia, sprijinite din afară de către imperialismul străin, și care erau hotărâte să recurgă la toate mijloacele obstructioniste posibile în vederea blocării revoluției, a menținerii rînduielilor burgheze.

Referindu-se retrospectiv la această situație critică pentru soarta revoluției și a democrației, tovarășul Nicolae Ceaușescu — secretarul general al P.C.R. — arăta următoarele: „Munca constructivă amplă și grea s-a împletit cu lupta fermă împotriva forțelor reacționare și a partidelor lor politice care, contînd pe sprijinul cercurilor imperialiste din exterior, se opuneau cu înverșunare transformărilor sociale, democratizării țării, înfăptuirii măsurilor de redresare și dezvoltare economică”¹.

Arsenalul de luptă al reacțiunii împotriva forțelor democratice și a puterii populare instaurate se compunea atunci dintr-o gamă multiplă și variată de metode, mijloace și procedee tactice — începînd cu cele politice clasice și terminînd cu cele violente, de „mîină forte”. Ținînd seama de noul raport al forțelor politice dintre democrație și reacțiune, de faptul că clasele dominante pierdeau tot mai mult teren, P.N.Ț. (Maniu) și P.N.L. (Brătianu) îmbinau acum cu predilecție metoda demagogiei sociale, a promisiunilor, a programelor electorale bombastice și amăgitoare — folosite decenii de-a rîndul —, cu o serie de metode deschise, violente de luptă, în scopul derutării și abaterii maselor populare de pe drumul democrației și, în perspectivă, al socialismului. Din cadrul acestor metode de „mîină forte” la care a recurs sau avea în plan să recurgă reacțiunea unită — dacă ar fi existat condiții

¹ Nicolae Ceaușescu, *Semicentenarul glorios al Partidului Comunist Român. Expunere la adunarea solemnă din capitală, 7 mai 1971*, Editura Politică, București, 1971, p. 15—16.

interne și internaționale — putem aminti: greva generală; atacurile teroriste deschise împotriva forțelor democratice și a guvernului, organizate de „partidele istorice” cu ajutorul legionarilor și al elementelor fasciste pe care le-au adăpostit în rîndurile lor și le-au luat apărarea în procesele intentate de regimul democratic; crearea unor organizații paramilitare înarmate, ca „Cercul Profesional Militar”, „Bandeles lui Maniu”, „Sumanele Negre” etc., în vederea luptei împotriva forțelor democratice și pentru dezlănțuirea unui război civil care să răstoarne cu forța guvernul Dr. P. Groza; organizarea unor acțiuni de sabotaj economic, de spionaj și de complot împotriva statului, cu ajutorul serviciilor ambasadelor americană și engleză din București și al unor transfugi care urmau să alcătuiască un guvern peste hotare; cererea expresă adresată puterilor imperialiste de a organiza o intervenție militară în România, similară celei din Grecia; cererea repetată, adresată O.N.U., de a interveni în treburile interne ale României pentru schimbarea guvernului democratic. În sfîrșit, mai trebuie menționat și faptul — straniu și plin de semnificație — că reacțiunea internă, în disperarea ei de a-și pierde și ultimele poziții, a mers atît de departe cu gîndul încît își punea speranțele în bomba atomică a imperialiștilor americani în vederea zădărnirii procesului revoluționar din țara noastră. Astfel, într-un manifest al P.N.Ț. de la începutul anului 1947 se scria textual — într-un limbaj ce amintea de cel legionar — următoarele: „Români, ca arme avem sufletele noastre și armele care încă le păstrăm și mai avem Bomba Atomică a prietenilor noștri care ne vor ajuta imediat”².

În articolul de față ne propunem să analizăm falimentul programelor politice ale P.N.L. (Brătianu) și P.N.L. (Tătărăscu) în confruntarea cu forțele democratice după Eliberarea țării de sub jugul fascist.

*

Doctrina și programul politic ale liberalismului românesc — care aproape o sută de ani au dominat viața politică a României — s-au văzut puse, imediat după 23 August 1944; într-o situație deosebit de critică, neputînd face față schimbărilor structurale desfășurate în țară sub impulsul revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă, organizată de P.C.R. Încă la sfîrșitul lunii august 1944, Dinu Brătianu făcea o declarație oficială în care preciza că: „Partidul național-liberal înțelege să rămînă credincios principiilor sale, ferind libertatea firească a drepturilor cetățenești (adică ale burgheziei — n.n.) de excesele ce ar putea să o compromită”³. Rezultă, deci, că partidul ce se considera de atîta timp „apărătorul libertății” era hotărît acum să se opună transformărilor democratice așteptate de mase. Dealtfel, și ulterior, conducerea oficială a P.N.L., în frunte cu Constantin I. C. (Dinu) Brătianu, îngrijorată de perspectivele răsturnării revoluționare ce se profilau în țară și căutînd să oscileze — pentru a cîștiga timp — între Platforma F.N.D. și programul P.N.Ț. (Maniu), a evitat imediat să-și expună poziția programatică în noile condiții.

În fața politicii anchilozate, obstrucționiste a lui Dinu Brătianu, Gheorghe Tătărăscu a încercat să ia poziție, elaborînd, la 19 decembrie 1944, un

² Mihai Fătu, *Sfîrșit fără glorie. Partidul Național Țărănesc (Maniu) și Partidul Național Liberal (Brătianu) în anii 1944—1947*, Editura Științifică, București, 1972, p. 386.

³ *Idem*, p. 136.

manifest-program care să țină seama de noile condiții istorice create. În el se arăta că P.N.L. trebuie să se pronunțe pentru participarea României alături de U.R.S.S. la războiul împotriva Germaniei naziste pînă la completa înfrîngere a acesteia; sancționarea criminalilor de război și a celor vinovați de instaurarea dictaturii din septembrie 1940; epurarea întregului aparat administrativ; desființarea și interzicerea pentru viitor — cu garanții constituționale — a oricăror legislații bazate pe discriminări rasiale; pregătirea — pe linia politicii externe — a unui tratat de asistență mutuală și prietenie permanentă cu Uniunea Sovietică. Desigur, în manifestul-program se menționa și necesitatea de a se crea „un climat de liniște, de ordine și disciplină națională” ce viza temperarea avîntului revoluționar al maselor, care și pentru fracțiunea liberală tătărăsciană — la fel ca pentru „partidele istorice” ale claselor exploatoare — constituia o continuă amenințare în realizarea planurilor lor constante de conservare a regimului burghezo-moșieresc. Ca obiective ce urmau să asigure „reformarea liberală” a societății — și care trebuiau să dovedească faptul că misiunea istorică a liberalismului românesc nu încetase încă — figurau principiile sacre ale libertății, dreptății sociale și proprietății individuale — în scopul permanentizării și întăririi rolului conducător al burgheziei în stat. În problema agrară, Tătărăscu accepta în principiu exproprierea și diminuarea mării proprietăți funciare, ceea ce-l deosebea de aripa brătienistă. De asemenea, el preconiza mecanizarea agriculturii, obligativitatea fiecărui proprietar funciar de a-și cultiva singur pămîntul, interzicînd astfel arendășia. Aceste măsuri îl detașau programatic pe Gh. Tătărăscu atît de Brătieni, cît și de național-țărăniști, liderul liberal dovedind mai multă receptivitate față de transformările economico-sociale în materie agrară, deși era departe de programul forțelor democratice⁴.

Și în problemele muncitorești găsim în manifestul-program tătărăscian o seamă de măsuri realiste, ca: realizarea unor condiții optime de muncă pentru toți muncitorii, generalizarea regimului concediilor, asigurarea unui minim de salariu, uniformizarea salariilor muncitorilor din întreprinderile de stat cu cele din întreprinderile particulare etc. Urmău apoi o serie de măsuri care erau iluzorii pe terenul orînduirii burgheze, printre care „participarea muncitorilor la capitalul și la beneficiile întreprinderilor”. Spre deosebire de Maniu și Brătianu, Gh. Tătărăscu a dovedit luciditate și realism față de refacerea și modernizarea industriei naționale, promovînd idei de mare actualitate atunci, cum ar fi: stimularea producției, sporirea veniturilor pentru a „stăvili spiritul de acaparare” și a „împiedica supraîmbogățirea unora și proletarizarea altora”. Aceste măsuri, ca și cele care priveau cultura, școala, acordarea de drepturi politice pentru femei și tineret, rezolvarea problemelor invalizilor, văduvelor și orfanilor de război etc., permit aprecierea că, în limitele de clasă ale burgheziei și raportat la epoca istorică pe care o parcurgea țara — desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice —, acest program al disidenței liberale era compatibil în mare măsură cu aspirațiile unor largi cercuri ale opiniei publice românești de renaștere democratică a țării și că în multe privințe el se întîlnea cu programul P.C.R. care stătea la baza activității F.N.D.⁵.

⁴ *Idem*, p. 138—139.

⁵ *Idem*, p. 139—140.

Acest program — care în intenția lui Gh. Tătărăscu ar fi urmat să schimbe conduita politică generală a P.N.L., să-l facă mai permeabil la înnoirile democratice cerute de împrejurările istorice noi — a fost însă respins de conducerea brătienistă a partidului, dovadă — cum bine aprecia Mihai Fătu într-o valoroasă monografie asupra partidelor istorice și intitulată semnificativ „Sfârșit fără glorie” — „a deplasării tot mai spre dreapta a bătrânului partid liberal brătienist care, părăsind liberalismul burghez, susținut cu ardoare de gruparea Tătărăscu, va pieri ca un partid conservator, incapabil să se adapteze unor vremuri noi chiar întru apărarea intereselor clasei pe care o reprezenta — burghezia”⁶.

Poziția programatică închistată a P.N.L. (Brătianu) se va traduce în practică printr-o politică obstrucționistă, ostilă, reacționară, la adresa guvernului democratic condus de dr. Petru Groza, pe care nu l-au recunoscut nici înainte și nici după instaurare, luptînd din răzputeri și conlucrînd cu P.N.Ț. (Maniu), monarhia, rămășițele mișcării legionaro-fasciste și alte forțe reacționare din țară și din străinătate pentru răsturnarea lui și instaurarea unui guvern „reprezentativ” care în accepția liberalilor trebuia să fie un guvern al claselor dominante.

Liberalismul românesc a primit o nouă lovitură cu ocazia *confruntării electorale din 1946*. Astfel, programele electorale întocmite separat de P.N.L. (Brătianu) și P.N.L. (Tătărăscu) — Tătărăscu și adepții săi fuseseră excluși din vechiul partid liberal după elaborarea manifestului-program — reflectau neputința unui curent politic cu cele mai vechi state de funcțiuni pe eșichierul vieții politice românești de a face față ofensivei forțelor democratice conduse de P.C.R. și grupate pe liste unice în alegeri în formația Blocului Partidelor Democratice.

Desigur, s-au făcut și acum — mai ales din partea P.N.L. (Tătărăscu) — încercări vizibile de adaptare la nou, de reabilitare a liberalismului, dar în fapt nici unul și nici altul din cele două partide liberale n-a putut ieși din cadrul general al doctrinei și politicii liberale — apărînd de fapt clasa burgheză care nu înțelegea nici acum, cînd masele desfășurau tumultuos revoluția, să renunțe la putere.

Astfel, *programul P.N.L. (Brătianu)* — publicat în ziarul „Liberalul” din 26 februarie 1946 — emitea fără echivoc pretenția burgheziei liberale și a P.N.L. de a conduce mai departe țara în cadrul unui regim constituțional al cărui ctitor se considera. Partidul Național Liberal — arăta programul — se socotește „creator al Statului Român modern și ctitor al întregirii și este pentru sincera aplicare a regimului parlamentar constituțional prin respectarea tuturor puterilor constituționale”⁷.

În program sînt reeditate punctele revendicative întîlnite timp de aproape o sută de ani în programele electorale liberale, ca: individualismul, proprietatea, liberalismul, egalitatea, democrația, armonia socială etc., și care rămăseseră atîta vreme literă moartă, fraze fără acoperire reală pentru masele populare, bune doar de înșelat masele. Cu atît mai straniu sunau aceste sloganuri liberale acum, cînd poporul român aștepta fapte și nu simple pro-

⁶ *Idem*, p. 140.

⁷ Tudor Hârșu, *Programele partidelor politice din România*, Editura Clujeana, București, 1946, p. 1.

misiuni, aştepta schimbări de structură, şi nu de la liberali, ci de la forţele democratice conduse de P.C.R.

În stilul demagogic, bombastic caracteristic liberalilor dintotdeauna şi de pretutindeni, se arăta că: „Principiile de bază ale P.N.L. sînt individualismul şi liberalismul, cu retuşările necesare impuse de evoluţia istorică a ţării. Noi ne-am născut din lupta revoluţionară pentru drepturile şi libertăţile acestui popor. Ne-am născut din năzuinţele egalitare ale înaintaşilor noştri, din setea de libertate pentru toţi... Deci, conţinutul democratic al fiinţei doctrinei noastre este o realitate... Democraţi prin rostul venirii noastre în lume, sîntem liberali, căci libertatea este esenţa însăşi a democraţiei şi sîntem progresişti prin aceea că mergem în pas cu vremea...⁸. Cît de mult mergea liberalismul în pas cu vremea, nu rezulta din acest program plin numai de vagi promisiuni care nu afectau cu nimic proprietatea burgheză şi moşierească. De pildă, se spunea: „Vrem o ţărănime deplin stăpînă pe ogorul pe care braţele ei vînjoase întorc brazda iar sudoarea frunţii o fecundează. Noi vrem ţărani liberi, pe pămîntul lor liber, ţărani care să poată vinde rodul trudei lor cum vor, cînd vor şi cui vor... Vrem pentru vrednica noastră muncitorime, care pune în mişcare valorile productive ale ţării, o viaţă potrivită cu marea ei misiune, o viaţă în care fiecare să poată ajunge stăpînul gospodăriei sale şi al libertăţii sale...⁹.

Promisiunile şi binefacerile liberalismului şi democraţiei burgheze abundă în continuare — în mod abstract, fără nici o acoperire reală, fără nici o măsură efectivă — cu referire la toate clasele şi categoriile sociale: „Vrem deci ca omul — ţăran, muncitor, slujbaş, cărturar şi ostaş — să fie liber pe gîndurile lui, pe vorbele lui, pe fapta lui. Aceasta este adevărata democraţie pe care o vedem împlinită...¹⁰.

Regăsim aici unul din viciile fundamentale ale liberalismului în general, despre care spunea cu mult adevăr P. P. Negulescu încă în 1926 următoarele: „Cît priveşte Partidul liberal, el rămăsese prins în mrejele formulei tradiţionale a liberalismului clasic. Acea formulă, precum se ştie, preocupîndu-se prea mult de libertate, se îngrijea prea puţin de egalitate. Acuzarea ce s-a adus partidelor liberale pretutindeni a fost că n-au luat măsuri ca să dea o temelie solidă libertăţilor pe care le hărăzeau individului, micşorînd inegalităţile economice care îi luau adesea putinţa de a se bucura efectiv de ele¹¹.

Programul P.N.L. (Brătianu) pomenea acum, în 1946 — cînd masele făceau revoluţia în plină stradă şi în guvern —, doar platonice despre libertate, democraţie, egalitate, proprietate, armonie socială, respingînd clar ideea înfăptuirii lor practice prin lupta de clasă aşa cum doreau masele. În acest sens, programul dă un avertisment forţelor democratice, cînd afirmă că: „Partidul liberal nu poate admite confiscarea proprietăţii. Fiecare cetăţean trebuie să fie stăpîn pe produsul muncii lui şi pe proprietatea lui. Noi nu vrem luptă de clasă, ci armonizarea intereselor tuturor: proprietari şi muncitori¹².

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, p. 1—2.

¹⁰ *Idem*, p. 2.

¹¹ P. P. Negulescu, *Partidele politice*, Cultura Naţională, Bucureşti, 1926, p. 244.

¹² Tudor Hârşu, *op. cit.*, p. 2—3.

Dealtfel, *teza armoniei sociale* — teză fundamentală în doctrina liberală — ocupa un loc central și în programul din 1946, vrînd prin aceasta să creeze noi iluzii, să abată din nou atenția poporului de la măsurile revoluționare care ar fi afectat desigur poziția de clasă a burgheziei. În acest scop se face din nou apel la demagogie, arătîndu-se că: „Partidul Liberal s-a străduit continuu să armonizeze interesele celor ce conduc întreprinderile cu interesele celor ce muncesc în aceste întreprinderi. El a creat legislația industrială și a dat muncitorilor puțința de a face să-și valorifice la maximum munca lor, nelăsîndu-i la discreția patronului. Din cooperarea muncii cu capitalul trebuie să rezulte o posibilitatea de trai mai bună pentru muncitor...”¹³. Este teza clasică — utopică și interesată — a liberalismului și a altor doctrine politice burgheze despre armonizarea intereselor celor două clase fundamentale în capitalism.

Programul apără ideea armoniei sociale și a democrației burgheze și atunci cînd cere organizarea de sindicate și cooperative muncitorești apolitice: „Trebuie — se scrie în program — să dăm lucrătorilor posibilitatea de a-și arăta liber părerea... Instituțiile create de Partidul nostru nu trebuie să fie instrumente politice... ci organe muncitorești care să conlucreze la progresul general al țării, prin obiectivitatea conducătorilor liber aleși. Și aici ca și în conlucrarea agricolă trebuie să fie o armonie între muncă și capital”¹⁴.

Pe planul *politicii externe*, P.N.L. (Brătianu) preconiza alianța și colaborarea cu statele din coaliția antifascistă — Statele Unite, Anglia și — silit de împrejurările istorice obiective — menționa și „Marea Rusie cu ale cărei armate glorioase, armata noastră a colaborat după 23 August 1944... Această politică pe care România a dovedit-o prin actul de la 23 August 1944 trebuie să fie și pe viitor lozinca politicii noastre externe”¹⁵.

Din cele arătate rezultă, în concluzie, că întregul program al vechilor liberali — în afara unor simple fraze de bune intenții — nu a reușit cît de cît să se adapteze noilor condiții istorice, să iasă din cadrele unui liberalism osificat, total anacronic și necorespunzător, nu numai pentru masele populare, dar și pentru unele pături burgheze și mic-burgheze care, nemulțumite, vor părăsi P.N.L. și se vor orienta masiv fie spre gruparea tătărăsciană, fie spre partidele și grupările democratice ce ofereau soluții mai realiste problemelor aflate atunci la ordinea zilei.

Programul P.N.L. (Tătărăscu) — enunțat la 1 iulie 1945 —, fără să depășească liberalismul, poziția unei părți a burgheziei liberale, oferea totuși un program mai realist, care se străduia să reflecte mai mult noile cerințe ale dezvoltării sociale și naționale ale țării, izvorîte din sarcinile etapei desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice, ale luptei antifeudale, antiimperialiste și antifasciste. Acest fapt a și făcut posibilă, după cum se știe, conlucrarea forțelor democratice conduse de P.C.R. cu aripa liberală tătărăsciană pînă în noiembrie 1947.

Desigur că, în linii generale, punctele programatice ale P.N.L. (Tătărăscu) erau cele inspirate din doctrina liberalismului clasic — libertate, dreptate socială și proprietate individuală. Despre *libertate*, de pildă, programul

¹³ *Idem*, p. 3.

¹⁴ *Idem*, p. 3—4.

¹⁵ *Idem*, p. 5.

vorbește în termeni foarte elogioși și cu o aparentă dorință de a o generaliza la scara întregii societăți, de a îmbina interesele generale cu cele individuale: „Libertatea — arată programul — rămîne bunul cel mai prețios și scopul suprem de realizare a individului — condițiune esențială pentru dezvoltarea tuturor însușirilor sale. O acțiune hotărîtă, îmbrățișînd întreaga organizare a statului, va descătușa libertatea de orice arbitrar, permanentă rămîinînd grija pentru ca revendicările libertății să se poată concilia armonios cu interesele colectivității și pentru ca libertatea să nu degenereze în licență și autoritatea în tiranie”¹⁶. Avertismentul de mai sus împotriva „tiraniei” privește, desigur, puterea muncitorească-tărănească, care prin politica sa putea periclita libertățile tradiționale ale clasei burgheze, socotite intangibile și acum, în noua perioadă istorică, cînd rolul acestei clase trebuia să înceteze. Programul nu înțelegea — și nu putea înțelege, fiind un program burghez — caracterul de clasă al libertății, faptul că nu se putea vorbi de o libertate în general, ruptă de baza economică respectivă.

Despre *dreptatea socială*, programul disidenței tătărăsciene vorbește în aceeași terminologie specific liberală, fără determinări de clasă, fără măsuri concrete care să ducă la realizarea ei în practică. În acest spirit se arată că, dreptatea socială rămîinînd scopul suprem de realizare a statului, comunitatea românească va asigura fiecăruia dintre membrii ei puțința de a beneficia de un minim de existență compatibilă cu demnitatea omenească: „Fiecare muncitor pe ogor, în uzină sau în birou are dreptul să se bucure de acest minim de demnă existență. Fiecare individ în suferință, în mizerie, are dreptul să ceară asistență colectivității, care este obligată să i-o acorde. Din aceste comandamente ale dreptății trebuie să se inspire reformele cu caracter social”¹⁷.

Proprietatea individuală (adică burgheză — n.n.) este apreciată în programul analizat drept corolarul libertății: „Idealul social de atins în România de mîine nu este suprimarea proprietății individuale, ci generalizarea ei. Suprimarea condițiunii proletariene, prin înlocuirea treptată a muncii salariate cu munca asociată și culminînd prin accesul la proprietatea individuală, trebuie să fie un țel permanent al acțiunii de stat. Statul va continua să garanteze libertatea individuală”¹⁸. Deși se străduiește să prezinte în termeni elevați proprietatea, arătînd că munca trebuie să fie izvorul proprietății, că toți muncitorii manuali și intelectuali trebuie să aibă acces la proprietate etc., programul face în fond elogiul proprietății burgheze, deoarece nu conține nimic concret referitor la redistribuirea proprietății existente inegal deținute în stat de atîta vreme, ci doar fraze utopice despre „generalizarea proprietății”.

Un capitol important al *programului economic*, intitulat *Echiparea industrială*, se ocupă de problemele dezvoltării industriei naționale, reflectînd orientarea mai realistă a grupării liberale tătărăsciene în această direcție. Bunoară, se apreciază că punerea în valoare a tuturor bogățiilor solului și subsolului nostru se va realiza pe baza unui program general de echipare industrială, avînd drept scop utilizarea și modernizarea industriilor noastre. Secătuirea treptată a zăcămintelor petrolifere, lipsa unor suprafețe de cultură, distrugerile grave în industria forestieră, avînd drept consecință reducerea cantităților de mărfuri destinate exportului nostru, produc mari greu-

¹⁶ *Idem*, p. 6.

¹⁷ *Idem*, p. 6—7.

¹⁸ *Idem*, p. 7.

tăți comerțului exterior și balanței de plăți a țării. Ieșirea din această situație este văzută de Tătărăscu printr-un șir de *măsuri* cum ar fi: încorporarea a cât mai multă muncă românească în produsele noastre de export; crearea de noi industrii bine echipate; încurajarea inițiativei private; un larg program de investiții; dispersarea industriilor pe teritoriul țării; dezvoltarea căilor de comunicație terestre, fluviale, maritime și aeriene; scoaterea comerțului de sub robia regimului politic; revizuirea tarifului vamal pentru a exclude de la beneficiul profesiei industriile parazitare; o nouă reglementare a legii funcționării societăților anonime cu scopul împiedicării trusturilor și cartelurilor ale căror practici sînt contrare jocului normal al legilor economice; stimularea producției și productivității muncii, controlul repartiției în vederea asigurării dreptății sociale și al unui minim de existență etc.¹⁹.

În general este vorba — după cîte se poate vedea — de un program industrial destul de realist și care ținea seama într-o oarecare măsură, de nevoile obiective ale refacerii economiei naționale distruse de război, de necesitatea orientării țării spre dezvoltarea industriei.

În multe privințe, acest program se întîlnea cu orientarea economică generală pe care o dădeau practic țării forțele democratice conduse de P.C.R. Un defect al programului tătărăscian era însă acela că lega toată acțiunea de refacere și dezvoltare industrială a țării de ajutorul capitalului străin. Se știe însă că Conferința Națională a P.C.R. din 1945, respingînd această teză, puna la baza refacerii economice a țării efortul național propriu, ca o cheazășie a independenței României.

În *domeniul agrar*, liberalii tătărăscieni erau pentru un program larg, care să îmbrățișeze toate problemele legate de cultura pămîntului, de punerea în valoare a pămîntului românesc. Se amintește că, în acest scop, agricultura trebuie industrializată, că instrumentele de realizare a acestui program vor fi, în fiecare sat: obștea liber consimțită și organizată pe baze cooperatiste; că pe lîngă fiecare școală va funcționa un „învățător agricol” care va fi în același timp conducătorul tehnic al cooperativei satești; că motocultura va primi o organizare a unui serviciu public; că aratul pămîntului în comun, precum și marile lucrări de conservare și ameliorare a solului vor constitui o funcție statală și se vor executa prin obștiile agricole locale, asociate; asigurările agricole vor fi extinse în mod obligatoriu, iar proprietarii vor fi obligați să-și cultive direct pămîntul,arendășia fiind interzisă²⁰.

Și în programul agrar întîlnim deci tendința vizibilă a tătărăscienilor de a veni parcă în întîmpinarea programului forțelor democratice, de a merge pînă la un anumit punct în direcția lui — scontînd astfel păstrarea și întărirea influenței politice asupra unor mase țărănești.

Aceleași străduințe manifeste de captare a atenției maselor populare, de scoatere a lor de sub influența comuniștilor, se fac și în capitolul intitulat semnificativ în program *Reforme muncitorești*. Aici se arată că pentru satisfacerea revendicărilor muncitorilor industriali și comerciali se va întocmi o nouă lege a muncitorilor care va prevedea: un minim de salariu în toate tipurile de întreprinderi; participarea muncitorilor la capitalul și beneficiile întreprinderii; locuințe pentru muncitori; crearea condițiilor de muncă ome-

¹⁹ *Idem*, p. 11—12.

²⁰ *Idem*, p. 9.

nească pentru toate categoriile de muncitori; generalizarea regimului concediilor și asigurărilor sociale; crearea de cămine, cantine și așezăminte culturale pentru muncitori; obligativitatea contractelor de muncă; organizarea sindicatelor avînd ca bază libertatea muncitorilor etc.

O serie de măsuri speciale de ajutorare din partea statului privesc și *clasele de mijloc* din mediul urban și rural: dezvoltarea industriei mici și mijlocii, a comerțului, a profesiunilor etc., ținînd cont — după cum se specifică în program — că din aceste pături se recrutează burghezia mijlocie și mică a orașelor și satelor. De asemenea, programul cuprinde măsuri de asigurări sociale, sănătate și asistență publică pentru toate categoriile sociale și în toate mediile, dar cu deosebire în cel rural²¹.

Partea culturală a programului P.N.L. (Tătăărăscu) se referă la școala și biserica națională. Printre măsurile preconizate pe *linie școlară* se prevăd: crearea obligatorie de școli pentru analfabeții vîrstnici, în scopul eliminării integrale a neștiinței de carte; organizarea de așa manieră a învățămîntului secundar tehnic, încît să oprească sporirea proletarietului intelectual, îndreptînd spre îndeletnicirile practice elementele dovedite inapte pentru munca intelectuală; dezvoltarea și întregirea învățămîntului tehnic și profesional prin transformarea în învățămînt profesional a întregului învățămînt complementar; orientarea învățămîntului superior spre adevărata sa menire: cercetare și creație științifică; dezvoltarea creației artistice; extinderea regimului de burse pe bază de concurs, în care singurele criterii de selecție a tinerilor întregii națiuni să fie munca și talentul²².

În legătură cu *Biserica* se prevede repunerea Bisericii naționale în rolul ei de „reazim al credinței neamului nostru și de izvor creator de înălțare sufletească și altruism“, de participantă la opera de asistență socială, de culturalizare a satelor și orașelor. Se prevede totodată că Statul va asigura libertatea cultelor și egalitatea în drepturi a tuturor *naționalităților conlocuitoare*²³.

Încercări de renovare a liberalismului se manifestă în program și atunci cînd prevede *emanciparea femeii*. În acest sens, se menționează textual că: „Se va acorda egalitatea completă de drepturi politice a femeii“²⁴.

O atenție deosebită se acordă — desigur, de pe pozițiile clasei burgheze și din motive preventive — *problemei tineretului*, indicînd că „statul va urmări paralel cu acțiunea culturală și opera de educare a tineretului pe plan moral și civic, luînd măsurile cuvenite, ca tineretul școlar să rămînă în afara frământărilor politice. Statul va promova prin toate mijloacele și în toate împrejurările munca, meritul și competența — ca temeiurile exclusive ale adevăratei selecțiuni“²⁵. Întîlnim deci și aici, ca dealtfel și în programele liberale mai vechi, tendința vădită a burgheziei de a scoate tineretul de sub influența politică a Partidului Comunist. Desigur, era un obiectiv greu, de fapt imposibil, de realizat, mai ales între anii 1944—1947, cînd tineretul în majoritatea lui era deja înrolat în revoluție alături de celelalte forțe democratice conduse de P.C.R.

²¹ *Idem*, p. 10.

²² *Idem*, p. 15.

²³ *Idem*, p. 16.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Intențiile vădite de modernizare, de „aducere la zi” a programului politic liberal tătărăscian se observă și în legătură cu capitolul: *Statul. Politica externă a României*. După ce, în conformitate cu doctrina liberală tradițională, se specifică ideea că România este un stat național, monarhic, constituțional, care are drept scop dezvoltarea națiunii române prin libertate, dreptate socială și proprietate individuală, asigurând astfel neamului nostru putința de a-și aduce în toată plenitudinea contribuția geniului său la opera civilizatoare a omenirii — sînt înfățișate direcțiile noi ale politicii externe a țării. Astfel, se arată că: „Politica externă a statului român va fi o politică de pace și concordie internațională. Ea se va dezvolta în cadrul colaborării permanente în toate domeniile cu Uniunea Sovietelor, de care România este legată de atîtea interese comune și a prieteniei tradiționale cu toate democrațiile occidentale. Raporturi de prietenie vor fi întreținute și adîncite cu toate popoarele”²⁶. Este, cel puțin în teorie — și aceasta trebuie s-o recunoaștem —, o politică externă rezonabilă, corespunzătoare noilor linii de forță de plan internațional în perioada postbelică.

Analiza succintă a programelor politice ale celor două partide liberale, ca și a întregii lor conduite politice practice în viața țării după 23 August 1944 și pînă la disoluția lor în noiembrie 1947 îndreptățește cîteva scurte *concluzii generalizatoare*:

În primul rînd, vechiul partid liberal patronat de Brătieni s-a demascat în fața maselor de adepți ai liberalismului, ca și a întregii opinii publice, ca un promotor — alături de P.N.Ț. (Maniu) care dădea tonul — al obstrucționismului față de tot ceea ce era nou, progresist, în timp de gruparea tătărăsciană se situa pe o poziție mai elastică, constructivă, rațională, străduindu-se să găsească căile de salvare a burgheziei ca clasă, în noile condiții istorice. După cum aprecia în mod just Mihai Fătu, în lucrarea amintită mai sus: „Această conduită era singura posibilă pentru burghezia românească în condițiile revoluției burghezo-democratice”²⁷.

În al doilea rînd, în condițiile creșterii avîntului revoluționar de luptă al maselor populare conduse de P.C.R., al adeziunii aproape totale a societății românești la platformele comuniștilor, care au dus la instaurarea guvernului și apoi a parlamentului democratic, eforturile disperate ale liberalismului în general, și chiar ale disidenței tătărăsciene, de adaptare la nou, de renovare și salvare a doctrinei liberale, s-au dovedit pînă la urmă cu totul insuficiente față de cerințele maxime ale maselor populare, astfel că aceste eforturi s-au terminat în mod cu totul firesc, printr-un faliment politic inevitabil.

În al treilea rînd, acest faliment politic al liberalismului nu însemna numai dispariția unei simple doctrine — e adevărat, de cea mai mare longevitate politică în țara noastră —, ci anunța totodată epilogul carierei politice a întregii clase burgheze, sfîrșitul unei întregi epoci istorice și începutul uneia noi, în care istoria însăși chema ireversibil la putere clasa muncitoare și partidul comunist. După cum se arată în Programul P.C.R. adoptat la Congresul al XI-lea, „Odată cu înlăturarea monarhiei și proclamarea Republicii,

²⁶ *Idem*, p. 7.

²⁷ Mihai Fătu, *op. cit.*, p. 246.

la 30 decembrie 1947, România a intrat într-o etapă nouă a dezvoltării sale. Cucerirea întregii puteri politice de către clasa muncitoare în alianță cu țărănimea și celelalte categorii de oameni ai muncii și instaurarea regimului de democrație populară marchează trecerea la îndeplinirea sarcinilor revoluției socialiste²⁸.

IOAN CHIȘU

DER BANKROTT DER LIBERALEN POLITISCHEN PROGRAMME NACH DEM 23. AUGUST 1944

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit beschreibt zusammenfassend den Bankrott der politischen Programme des rumänischen Liberalismus im Zeitraum nach Befreiung des Landes vom faschistischen Joch.

Es wird gezeigt, dass die alte liberale Partei — geführt von Dinu Brătianu — auch unter den neuen historischen Gegebenheiten nach dem 23. August ein von der traditionellen liberalen Doktrin beeinflusstes Programm aufstellte, ein Programm dazu bestimmt, das bürgerliche Regime, die vorherrschenden Positionen des Bürgertums zu verteidigen, ein Programm, das allen demokratischen Neuerungen zugunsten der Volksmassen und des Landes feindlich gegenüberstand.

Zur selben Zeit arbeitete die national-liberale Partei (Tătărăscu) ein elastischeres, einigen Anforderungen der neuen Geschichtsperiode empfänglicheres Programm aus, bemühte sich aber auch darin, letzten Endes das Bürgertum als Klasse, das kapitalistische Regime zu retten.

Die verzweifelten Bemühungen des Liberalismus im allgemeinen, sowie der Splitterpartei Tătărăscus im besonderen, den Liberalismus zu modernisieren und zu rehabilitieren, die Bürgerklasse zu retten, endeten aber mit einem unvermeidlichen Bankrott. Dies bedeutete nicht nur das Verschwinden einer politischen Doktrin von grösster Langlebigkeit in der politischen Geschichte des Landes, sondern kündete gleichzeitig den Epilog einer ganzen historischen Epoche und den Beginn einer neuen Zeit an, in welcher die Geschichte selbst die von der Kommunistischen Partei geführte Arbeiterklasse unwiderruflich an die Macht rief.

²⁸ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Editura Politică, București, 1975, p. 55.

NOTE ȘI DISCUȚII

DESCOPERIRI ENEOLITICE LA GILĂU

Localitatea Gilău este cunoscută ca o stațiune arheologică importantă, deoarece aici s-au descoperit urme materiale din aproape toate epocile, începînd cu neoliticul tîrziu și sfîrșind cu evul mediu.

Articolul de față își propune să prezinte materialele Tiszapolgár și Coțofeni, scoase la lumină de către Dan Isac, în urma săpăturilor arheologice efectuate în castrul roman, în anii 1976, 1977 și 1978¹.

În prima jumătate a secolului nostru, M. Roska² amintește ceramica eneolitică în patru puncte ale Gilăului, iar Mircea Rusu³ descoperă urme de locuire „Tisa III” în campaniile din anii 1951 și 1956, în zona castrului roman, ceea ce îl determină să presupună existența unei așezări neolitice sub castru. Săpăturile executate de Dan Isac au confirmat veridicitatea acestei ipoteze.

Stațiunile eneolitice și castrul ocupă un promontoriu aflat în imediata apropiere a confluenței Someșului Mic cu Valea Căpușului, avînd o altitudine de 427 m și o diferență față de nivelul Someșului de 30 m, fiind pe a doua terasă a acestuia. Promontoriul este situat în zona de contact dintre rama montană cristalină a Gilăului și Podișul Transilvaniei, formînd culoarul depresionar Cluj — Gilău — Căpuș. Acest interfluviu fiind limitat abrupt spre nord, sud și vest, este accesibil doar pe latura de est, oferind condiții de locuire; zona în discuție este fortificată natural și este un ținut bogat, cu ape curgătoare, pămînturi fertile și păduri.

Castrul roman a fost obiectivul cercetărilor întreprinse de Dan Isac. În anul 1976 s-a decopertat zona estică, deschizîndu-se mai multe secțiuni și casete (fig. 1). În secțiunea S. I, materialul eneolitic, în anumite zone, este amestecat, fiind în proporție de 5,5% Coțofeni și 94,5% Tiszapolgár, în timp ce în alte sectoare materialul Tiszapolgár constituie un singur strat (fig. 2). Stratul care ne interesează este cuprins între adîncimile de 1,90 m și 2,20 m. Mai la sud de secțiunea S. I s-a deschis o altă secțiune, S. III, cu o casetă (pentru a se dezveli clădirea „A”, camera „a”, de epocă romană), unde apare material Coțofeni și Tiszapolgár (fig. 2/a, b). În anul următor a fost deschisă o nouă secțiune (S. VII) situată în centrul castrului, zonă care este foarte bogată în material eneolitic, stratul de cultură fiind gros de 50 cm (la -1,20— -1,70 m), materialul Coțofeni fiind în proporție de 54,8%. Din

¹ Dorim să aducem mulțumirile noastre și pe această cale profesorului Dan Isac pentru bunăvoința de-a ne fi pus la dispoziție pentru studiu și publicare materialele din lucrarea de față.

² M. Roska, în *Közl.* I, 1941, p. 59; Idem, *ErdRep.* p. 100; Idem, în *Közl.* III, 1943, p. 66, unde amintește patru puncte: *Borzóshegy Kapuspaták, Budulló, Mészkemencék.*

³ M. Rusu, în *Materiale*, II, 1956, p. 695; Idem, în *StudComCaransebeș*, 1979, p. 157 și urm.

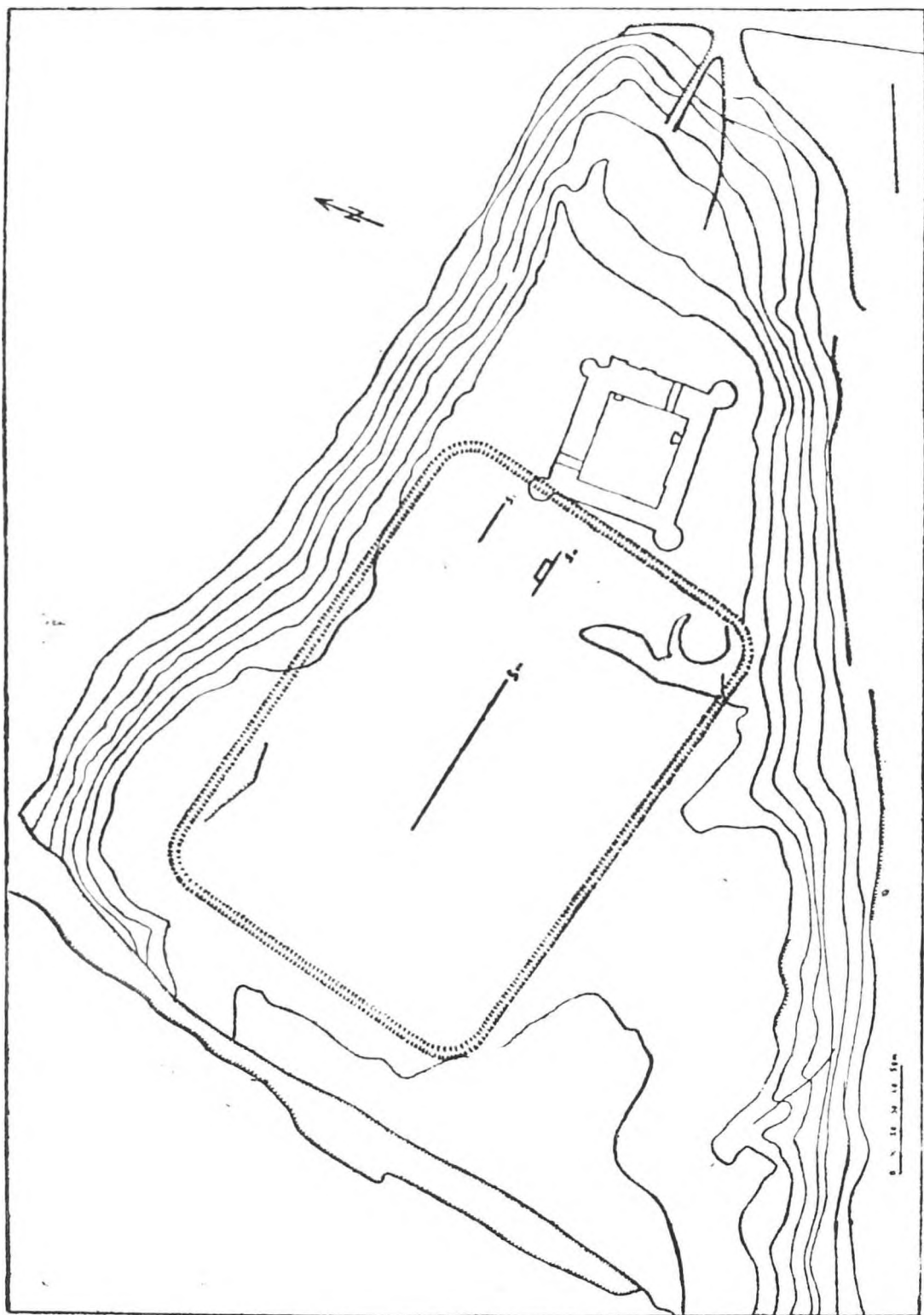

Fig. 1 — Planul promontoriului de la Gilașu — „Castru”.

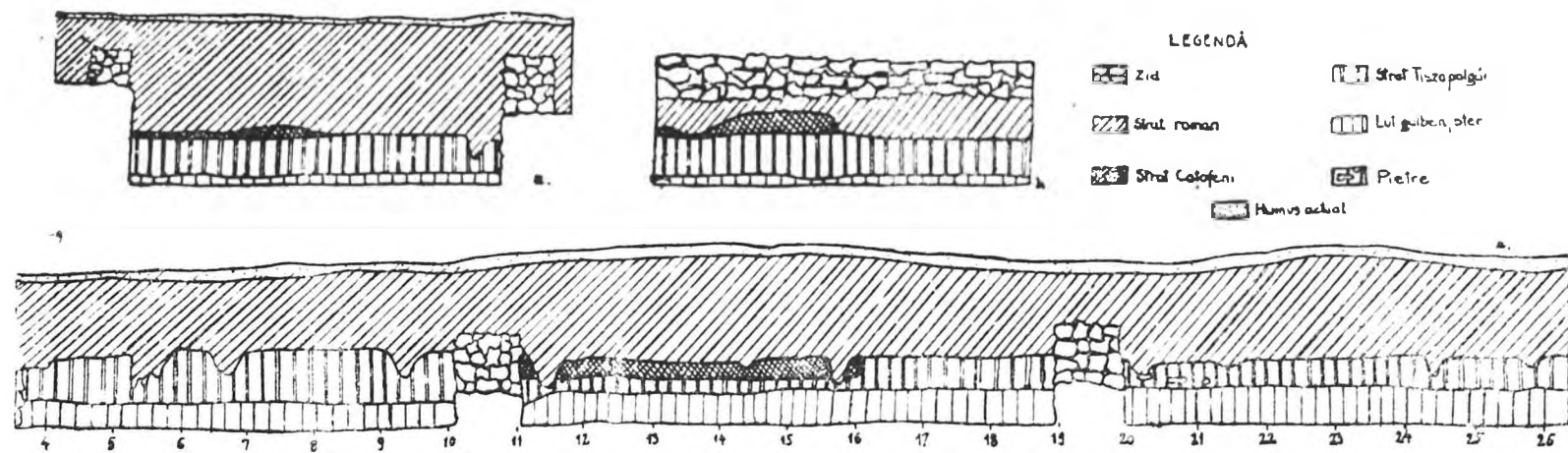

Fig. 2 — Gilău. Profile: a, S. III, „clădirea A — camera a'”, latura de nord; b, S. III, „clădirea A — camera a'”, latura de sud; c, S. I, metrii 3,50—26,50.

săpăturile executate în anul 1978 în Praetoriu, la adâncimea de —1,50 m, ceramica Coțofeni este în proporție de 14,20%, iar cea Tiszapolgár de 85,80%. Solul promontoriului este negru-brun, umed și lutos. Deocamdată nu se pot preciza mai multe date stratigrafice, care ar fi indispensabile pentru lămurirea raportului existent între locuirea Tiszapolgár și Coțofeni.

Locuirea Tiszapolgár

Uneltele de piatră și silex sînt numeroase⁴: un *toporaș* dreptunghiular din piatră (fig. 3/3), lame din silex (fig. 3/5, 7, 16), lamă retușată, din silex brun-cenușiu (fig. 3/2); o piesă geometrică trapezoidală din silex (fig. 3/10); un vîrf de lamă, din silex (fig. 3/15); o așchie din obsidiană (fig. 3/11); așchii din șist și cuarțit (fig. 3/17—19); răzuitoare (fig. 3/6—7, 13), precum și un zdrobitor (nr. inv. P. 69.126).

La adâncimea de 2 — 2,20 m, în S. I, în prelungirea zidului feudal, s-a descoperit un fragment dintr-un jeton de lut, avînd culoare cenușie-gălbui (fig. 3/4).

La ceramica Tiszapolgár distingem următoarele trei categorii:

1. *Ceramica uzuală*, avînd culorile între cenușiu-negricios și cenușiu-brun-cărămiziu, este slab reprezentată (12,80%). Are ca degresant pietricele foarte mărunte. Lutul este foarte bine frămîntat, dînd un aspect compact, fiind bine ars și avînd uneori urme de ardere secundară.

2. *Ceramica semiîfină* este bine netezită, avînd un aspect îngrijit. Pasta conține nisip. Această categorie este cea mai numeroasă, fiind în proporție de 69,60% și are, în general, un colorit cenușiu-negricios și, foarte rar, negru (fig. 12/8).

3. *Ceramica fină* prezintă o pastă cu conținut de nisip foarte fin, avînd culorile între cenușiu-negricios (fig. 9/9, 12/9) și cărămiziu-roșcat, iar într-un caz (nr. inv. P. 69.429) partea superioară este neagră, iar cea inferioară roșumată.

Foarte rar s-a folosit ca degresant, pe lîngă nisip, mica, cioburi, pietricele și material organic, mai ales la specia ceramicii semifine (fig. 8/3, 4/18). Pasta vaselor de la Gilău este de mai proastă calitate, în comparație cu cea descoperită la Dăbîca⁵, unde ceramica semiîfină și cea uzuală sînt confecționate dintr-o pastă foarte bine frămîntată, bine arsă și netezită, iar specia fină este lustruită.

Cu toate că materialul este fragmentar au putut fi reconstituite cîteva forme. În număr destul de mare sînt prezente fundurile de vase, de la străchini sau castroane (fig. 9/2, 4, 7, 9, 10, fig. 10—12). De asemenea sînt multe fragmente de buze, care pot proveni de la diferite forme (fig. 8/1, fig. 6—7). La acestea se adaugă proeminențele de toate dimensiunile și tipurile (fig. 4).

⁴ Uneltele au fost selectate, neavînd alt indiciu decît marcajul adîncimii și a locului, fără alte observații stratigrafice, încît separarea lor trebuie privită cu rezerve. Obiecte de piatră, silex și ceramică Coțofeni au fost descoperite în livada din sudul castrului, în urma lucrărilor agricole; informație D. Isac.

⁵ Materialul în Muzeul de istorie al Transilvaniei.

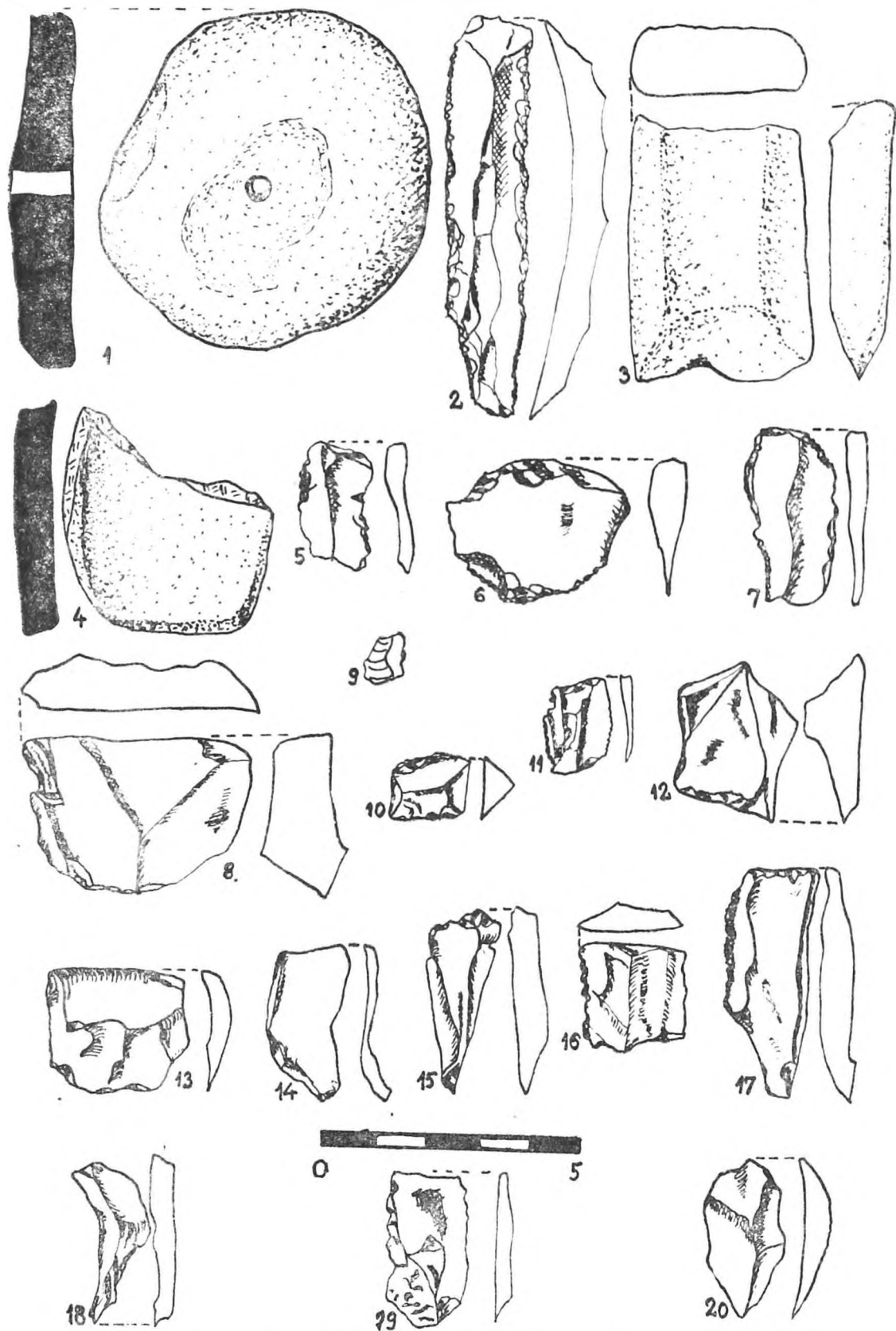

Fig. 3 — Gilău. 1, disc de lut; 4, jeton de lut; 2, 3, 5—20, unelte.

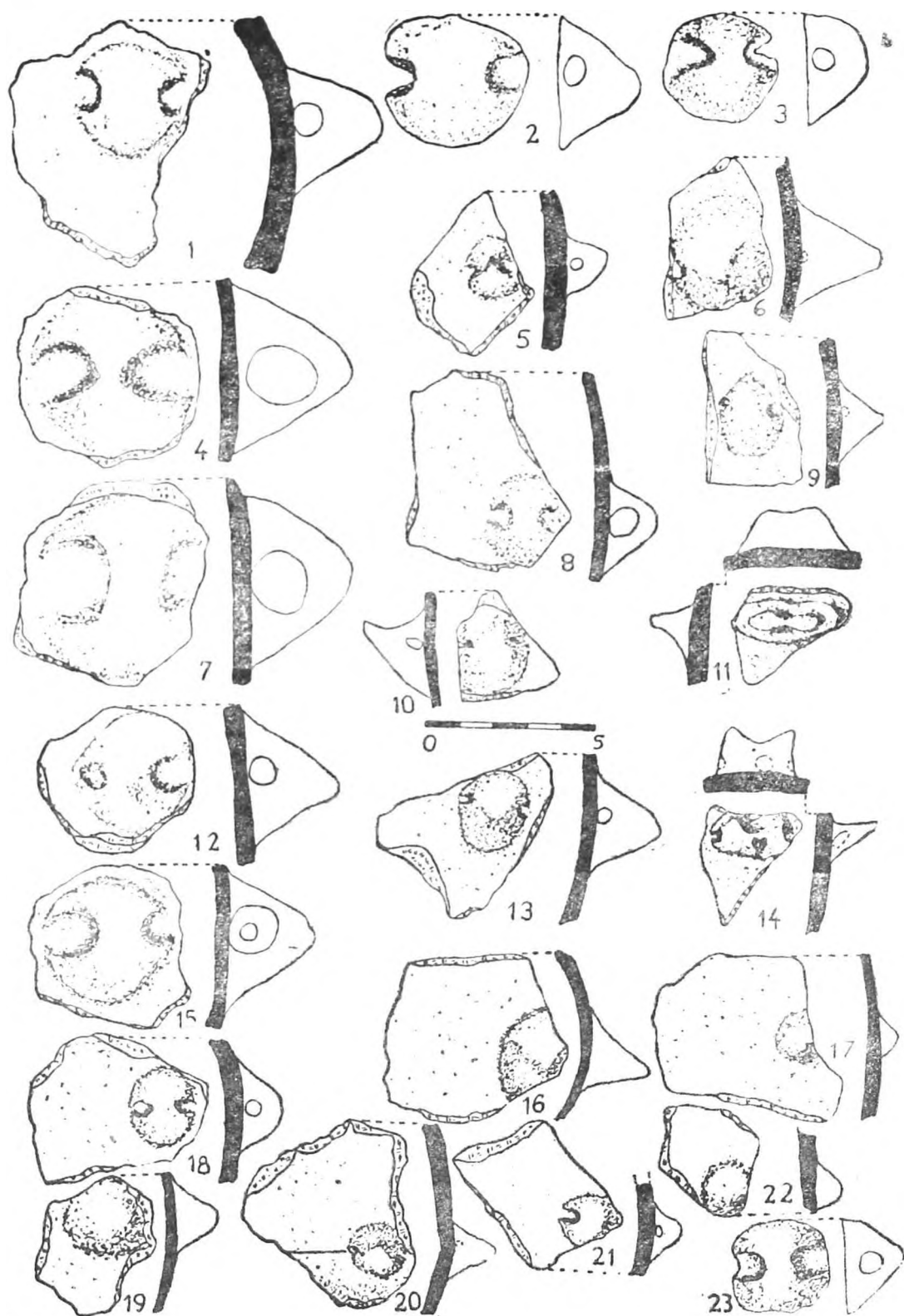

Fig. 4 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

Analizînd tipologic toate fragmentele ceramice se constată existența formelor prezente și la Dăbîca⁶, ca de altfel și a celor din orizonturile timpurii ale culturii Tiszapolgár⁷.

Paharul tip A₄, după tipologia lui I. Kutzián⁸, este prezent și la Gilău (nr. inv. P. 69.333 și P. 69.619), avînd analogii la Sövényháza⁹ și Dăbîca¹⁰.

În categoria cănilor s-ar putea încadra vasul cu două tortițe (fig. 7/2), cu rezerva că exemplarul nostru este de dimensiuni mijlocii. Analogii, ca formă, se găsesc la Tiszafüred și la Tiszaszőlös — Legelőré¹¹.

Vasele „ghiveci de flori“, borcanul, vasul de bucătărie, urcioul, se întîlnesc și aici, alături de castroane și străchini (fig. 6/7, 10—12), avînd analogii la Ostrovul Șimian¹², Oradea-Salca¹³, Deva-Ceangăi¹⁴ Dăbîca¹⁵, în Vojvodina¹⁶ etc.

Sînt apoi prezente cupele cu picior scurt neperforat (fig. 8/3, 5; fig. 13/10), cupa cu piciorul perforat în două locuri, lateral, semiperforat de trei ori în intervalul dintre ele (fig. 8/2); picioare de cupe, scunde, cu găuri mici (fig. 9/3) și cu „ferestre mari“, de la cele cu picior înalt (fig. 9/1). Vase asemănătoare s-au descoperit la Deva-Ceangăi¹⁷, Valea Timișului¹⁸, Oradea-Salca¹⁹, Dăbîca²⁰, Valea lui Mihai etc.

Fragmentul ceramic (fig. 13/5, nr. inv. P. 69.547) poate fi pahar²¹.

Vasul cenușiu-negricios, din specia semifină (fig. 6/5), are corespondențe la Ószentiván — Vedresháza²², la Nyiregyháza — Bujtos²³, la Sövényháza²⁴, iar la Debrecen — Nyulas cu doi butoni și toartă pe buză²⁵, iar la Székely — Szőlőhegy cu două torți sub buză²⁶ sînt analogii pentru vasul din care s-a păstrat doar un fragment (fig. 5/6).

Sînt două forme mai deosebite (fig. 7/3, fig. 8/1), precum și un vâscior din pastă fină (fig. 13/11), pentru care nu am găsit analogii.

Ornamentele sînt realizate în relief: proeminente de dimensiuni variate, fiind perforate cu găuri mari sau mici, avînd început de perforație (fig. 4/6, 9, 14, 20) sau neperforate (fig. 4/16, 17, 19, 22).

⁶ N. Vlassa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 27—45.

⁷ I. Kutzián, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapesta, 1972, p. 118—134.

⁸ *Ibidem*, p. 119, fig. 22.

⁹ *Ibidem*, pl. LXII/4.

¹⁰ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 30.

¹¹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLVII/4.

¹² D. Ignat, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 19.

¹³ D. Ignat-Sava, în *Crisia*, 1976, p. 13, pl. VI/2, 7.

¹⁴ O. Floca, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 221, pl. IV/2, V/6.

¹⁵ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 30, fig. 6, 9.

¹⁶ N. Tasić, *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, 1971, p. 284.

¹⁷ O. Floca, *op. cit.*, pl. I, II.

¹⁸ M. Gumă, N. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 50, pl. VII/7.

¹⁹ D. Ignat-Sava, în *Crisia*, 1976, p. 11, pl. IV, V.

²⁰ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 30, fig. 7.

²¹ Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, IV, 1975, fig. 2/4; 3/6 le tratează ca fiind capace.

²² I. Kutzián, *op. cit.*, p. 67—70, fig. 13.

²³ *Ibidem*, pl. I/4.

²⁴ *Ibidem*, pl. LIII/5.

²⁵ *Ibidem*, pl. XI/2.

²⁶ *Ibidem*, pl. LIX/2.

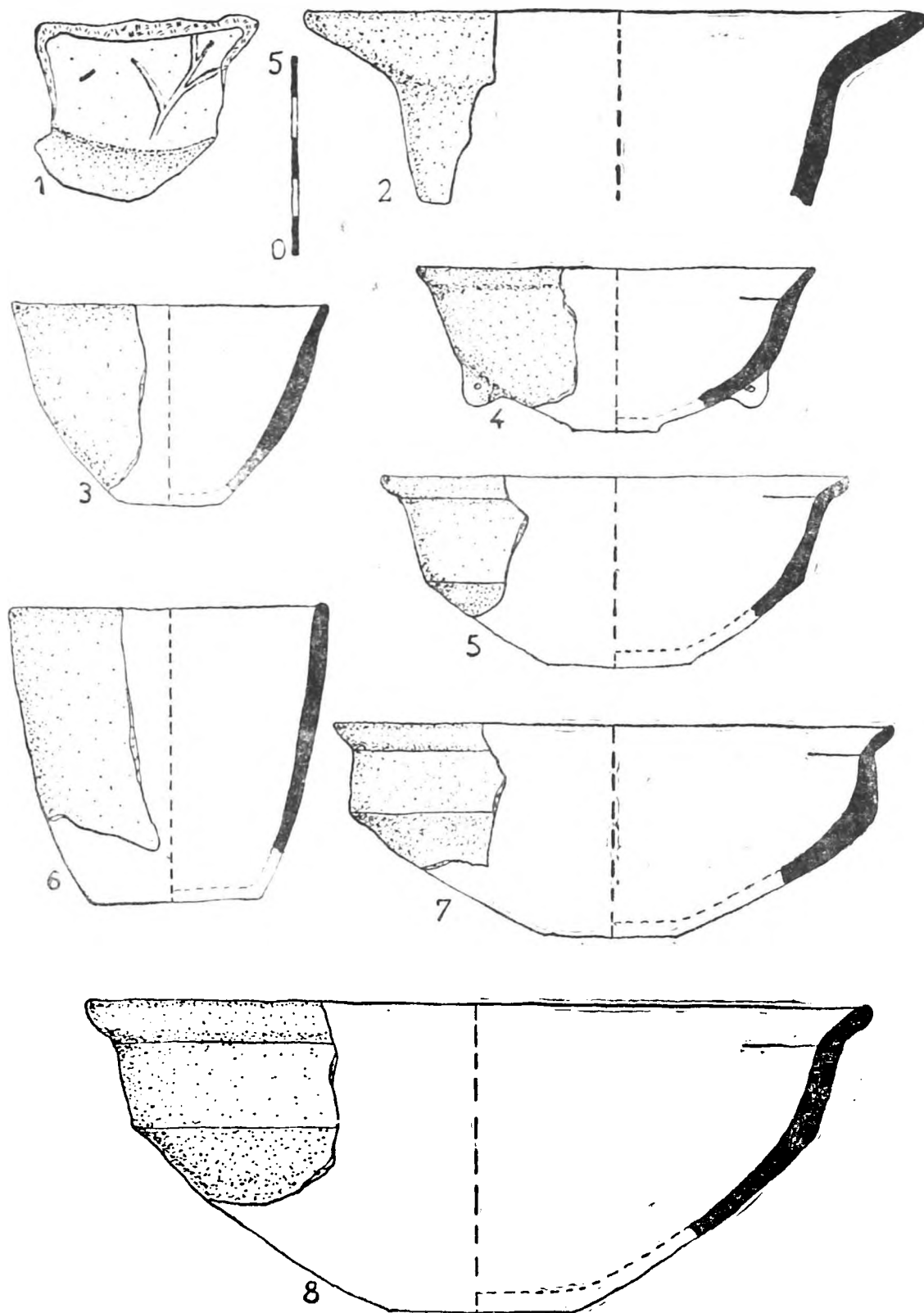

Fig. 5 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

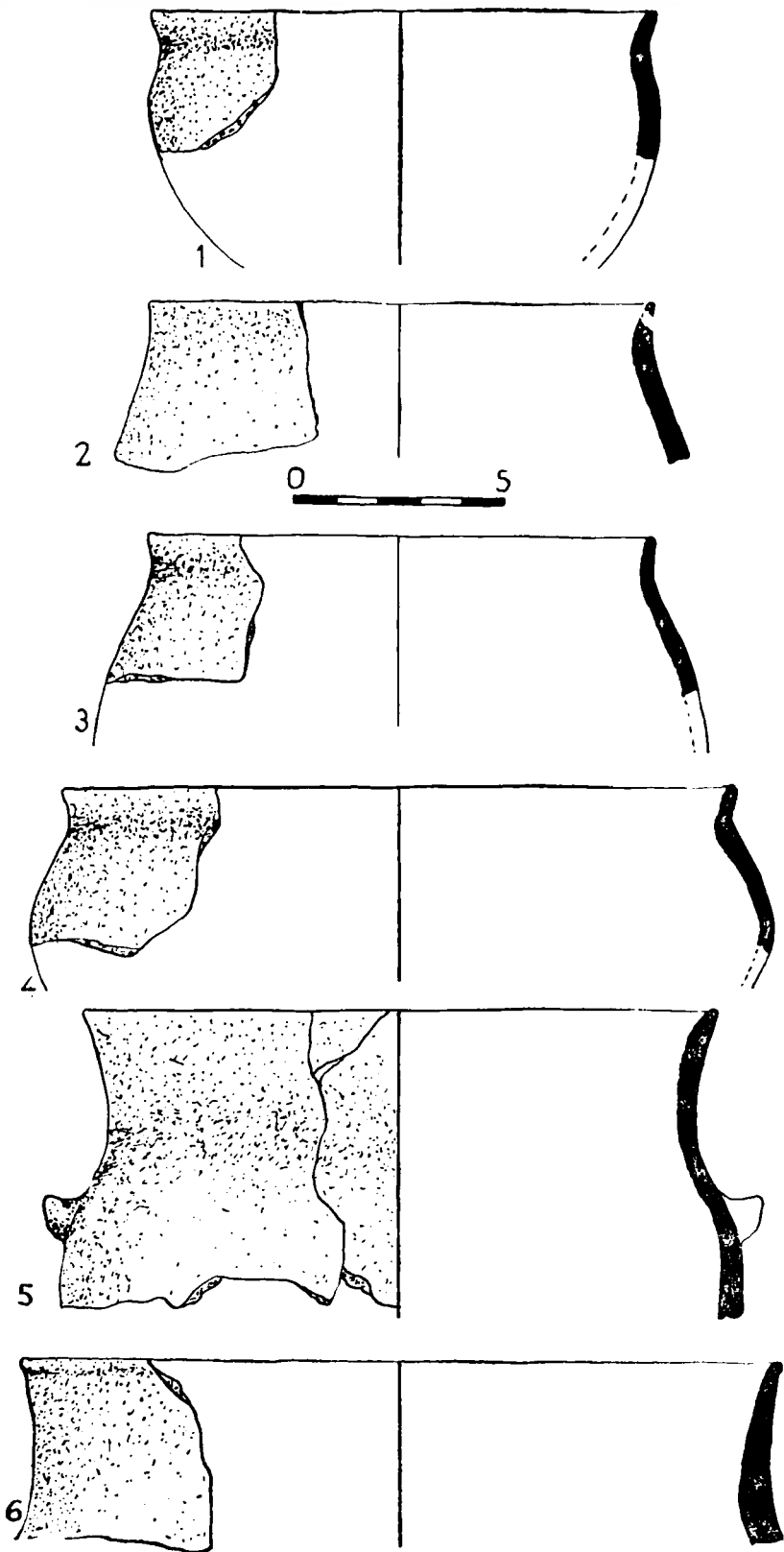

Fig. 6 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

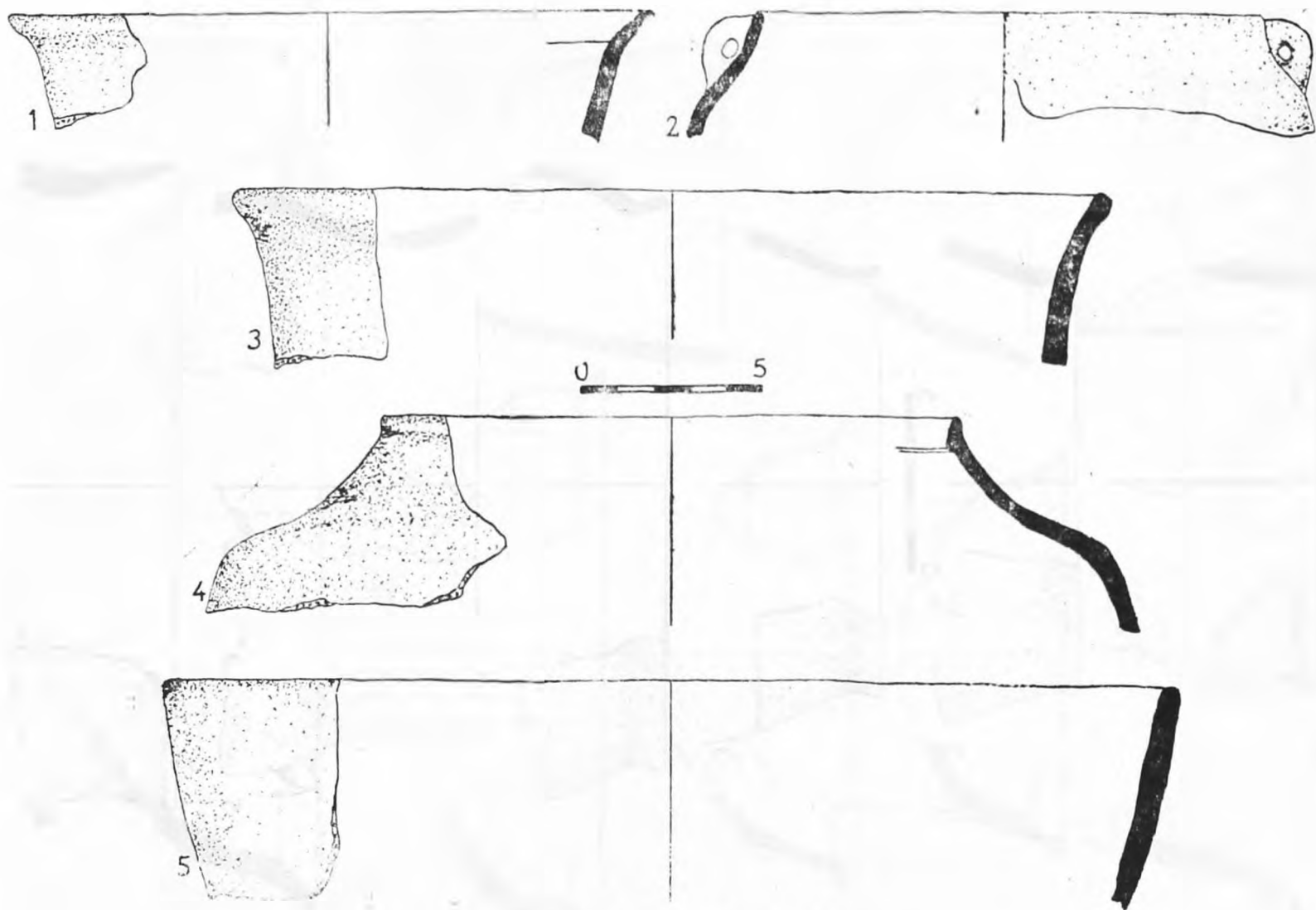

Fig. 7 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

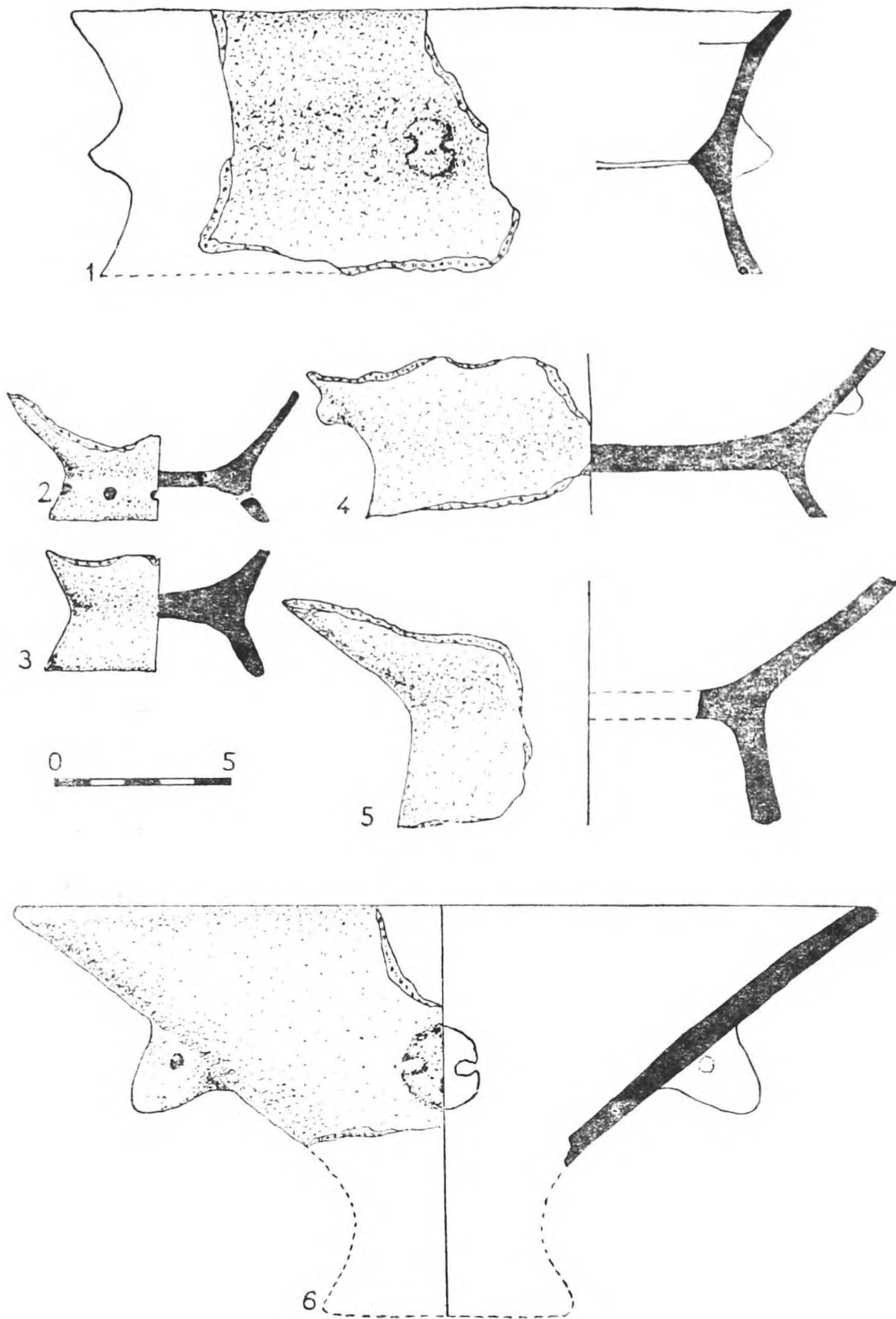

Fig 8 — Gilău. Cultura Ț șapolgăr.

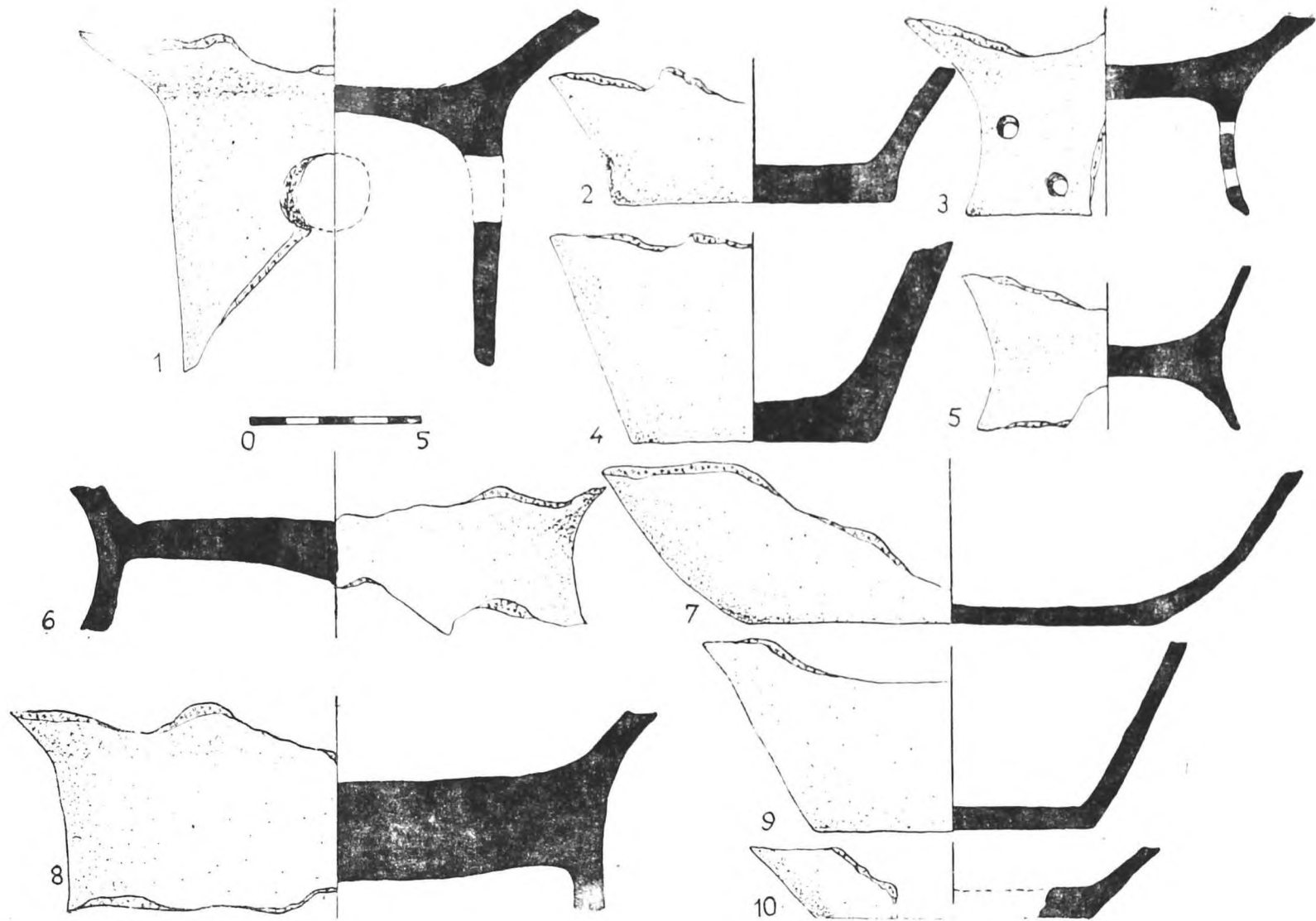

Fig. 9 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

Pe fundul a două vase se observă urmele unor țesături și amprenta unei frunze de brusture (fig. 5/1, fig. 12/10). Asemenea ornamente „accidentale” se găsesc și la Deva-Ceangăi, la Dăbîca²⁷ etc. Partea inferioară a unui vas prezintă amprentele degetelor olarului care a folosit barbotina, în timp ce partea superioară era netezită (fig. 10/9).

Analizînd materialul Tiszapolgár din așezarea de la Gilău s-a constatat absența totală a ornamentelor incizate, în bandă hașurată și pictură, în timp ce proeminențele sînt predominante. Cercetînd ceramica din punct de vedere tipologic și luînd în considerare analogiile cu materialele din alte stațiuni, credem că locuirea de la Gilău se poate încadra în faza timpurie a culturii Tiszapolgár²⁸. Formele sînt foarte sărace, fiind ilustrate, în general, cele tradiționale, ca de pildă cupele cu picior scund neperforat; nu este nici ceramică pictată sau lustruită, nici ornamente din faza Tisa II. Spre această încadrare ne îndeamnă și absența formelor evolute, a etapei de trecere spre cultura Bodrogkeresztúr, caracterizată, de obicei, prin prezența picioarelor zvelte, dar și prin vasul „bol”, „oala de lapte” și altele. Pentru acest orizont timpuriu au fost precizate legături cu grupul Gorzsa²⁹ și Deszk A³⁰.

Locuirea de la Gilău vine să îmbogățească repertoriul descoperirilor Tiszapolgár de pe teritoriul României³¹. Se cuvine să amintim aici și alte descoperiri de acest gen: Berea³², Gherla³³, Oarța de Sus³⁴, Vadul Crișului — Peștera cu apă³⁵, Vultureni³⁶ și Ip³⁷, care completează lista descoperirilor aparținînd acestei culturi în Transilvania.

Locuirea Coțofeni

Stratul de cultură Coțofeni se suprapune pe alocuri nivelului Tiszapolgár (fig. 2) și în așezarea de la Gilău, ca, de altfel, la Dăbîca și Românești³⁸. În secțiunea S. VII, sectorul cuprins între metrii 11 și 12,50, la adîncimea de 1,20 m, nivelul Coțofeni nu este deranjat. Aceeași situație prezintă și materialul Tiszapolgár din unele zone ale secțiunilor S. I și S. III (fig. 2), în rest materialele celor două culturi sînt amestecate, ceea ce ne determină să presupunem că ele se datorează fie existenței unor gropi din nivelul Coțofeni, fie răscolirilor din epocile mai tîrzii.

²⁷ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 30, fig. 17.

²⁸ M. Rusu, în *Banatica*, I, p. 80—81, folosește pentru Tiszapolgár denumirea de Tisa III.

²⁹ D. Ignat-Sava, în *CMO*, p. 164.

³⁰ *Ibidem*, p. 162.

³¹ I. Kutzián, *op. cit.*; N. Vlassa, *op. cit.*; M. Rusu, în *Banatica*, I, 1971, p. 80.

³² Material aflat în Muzeul de istorie Baia Mare, nr. inv. 8315—8322 și 8334.

³³ Material asemănător cu cel de la Gilău se află în Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. I. 2346.

³⁴ E. Comșa, C. Kacsó, în *Materiale*, X, 1973, p. 47—51; de asemenea se află materiale și în colecția inedită a școlii generale din localitate.

³⁵ M. Roska, *ErdRep*, p. 51; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 19, fig. 2/2—4; D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 17.

³⁶ Tov. N. Vlassa ne-a atras atenția că materialul de la Vultureni *nu este* de tip Tiszapolgár.

³⁷ Material neinventariat, intrat recent în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei; informații Gh. Lazarovici.

³⁸ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 60.

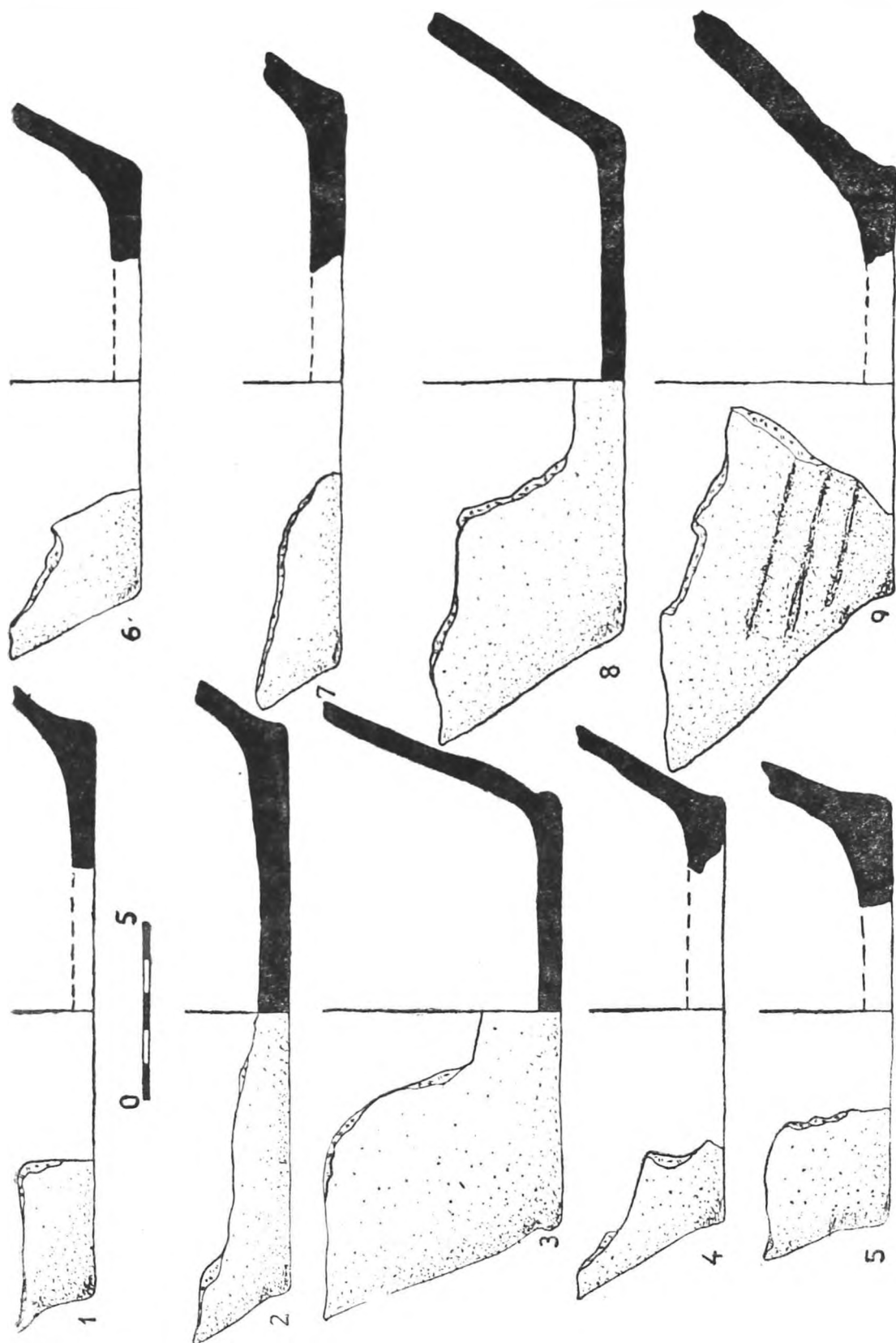

Fig. 10 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

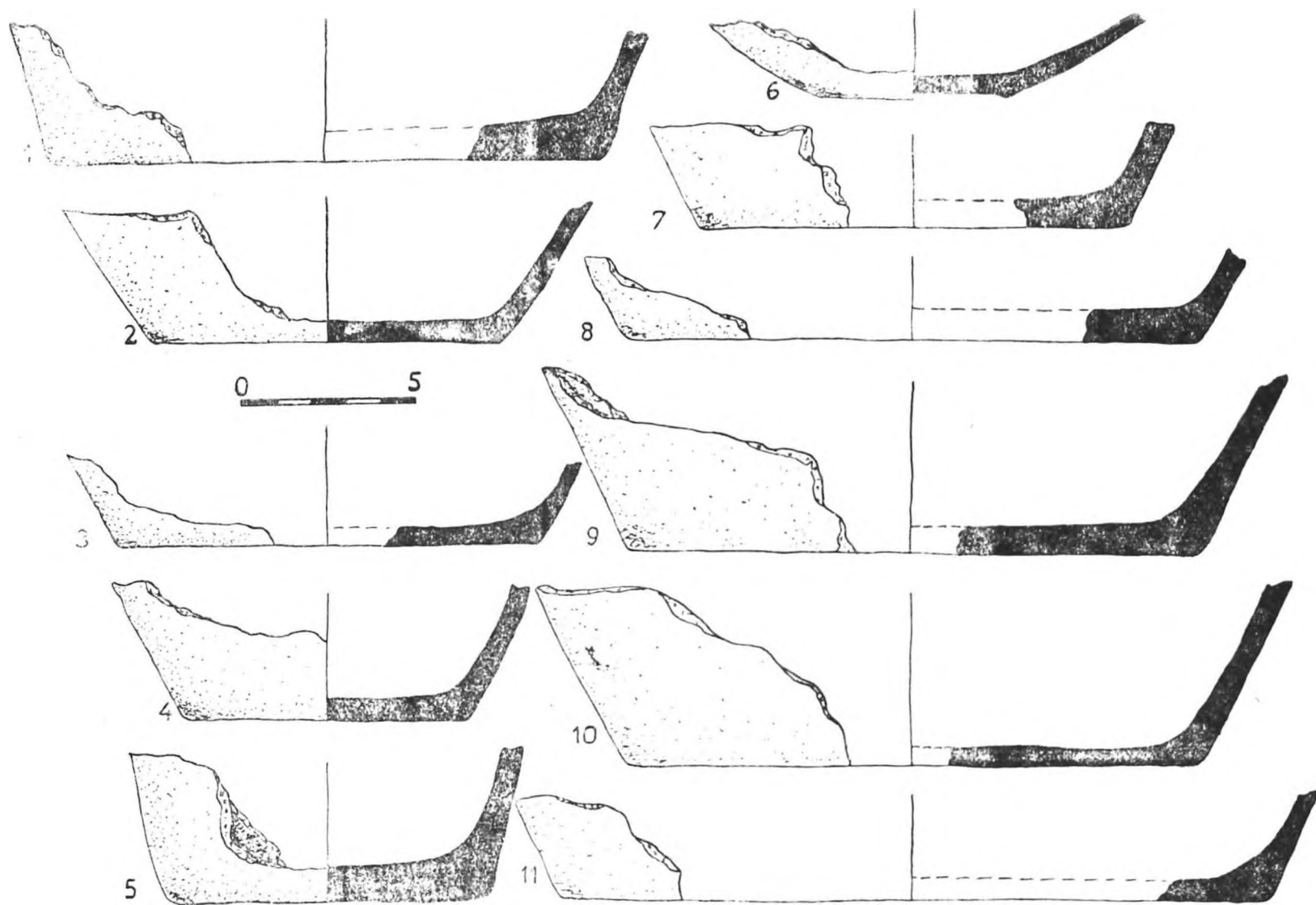

Fig. 11 — Gilău. Cultura Tiszapolgár.

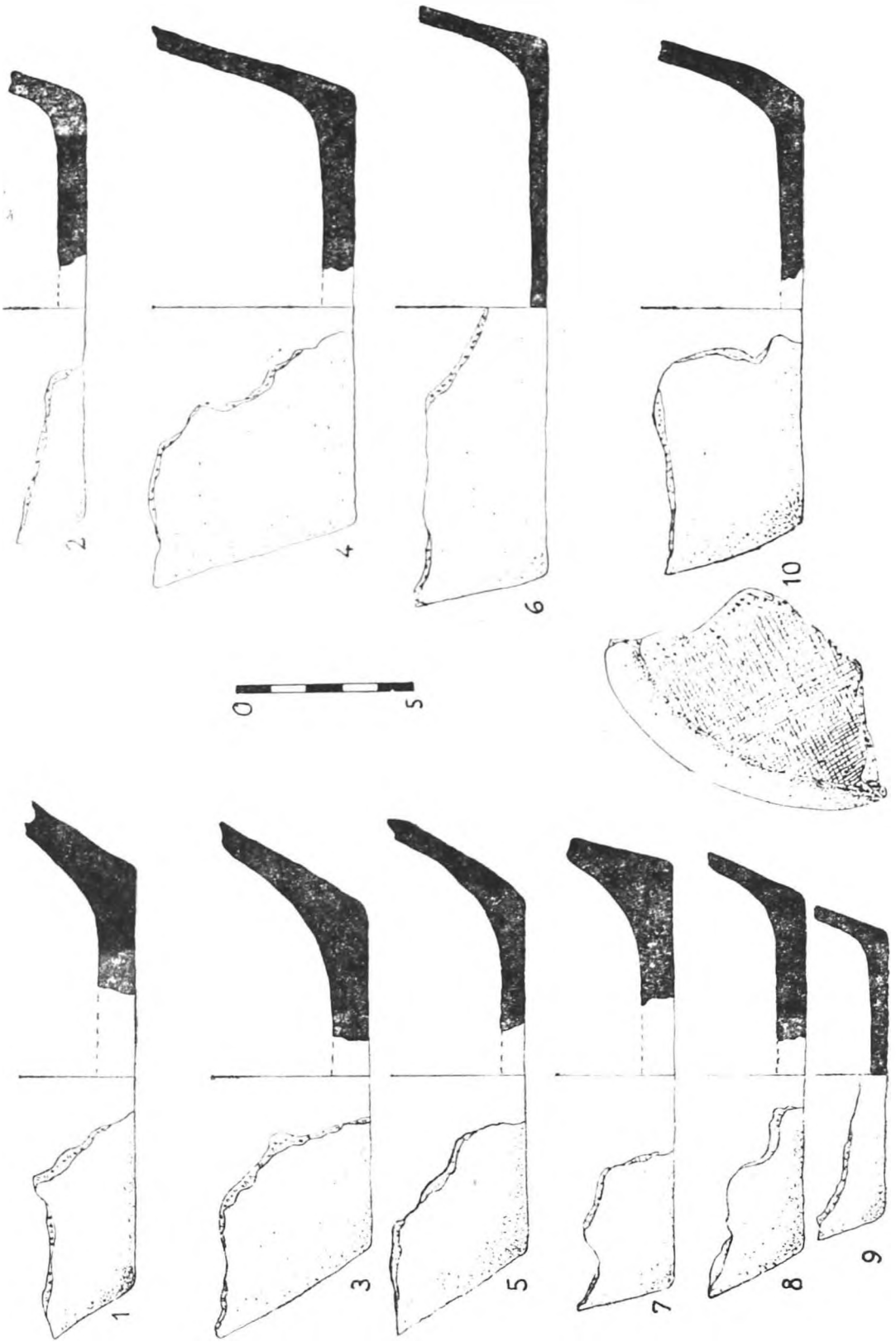

Fig. 12 — Gilău, Cultura Tiszapolgár.

Culturii Coțofeni îi aparține un disc de lut (fig. 3/1), foarte probabil o roțiță de car, ce are analogii la Boarta și Tebea³⁹. Un alt obiect este o linguriță din lut (fig. 13/9), cu forme asemănătoare la Bocșa Montană — Colțani⁴⁰.

Ceramica Coțofeni de la Gilău este confecționată, în general, dintr-o pastă poroasă (fig. 15/1, 4, 5), foarte rar compactă și bine arsă (fig. 13/7). De fapt, la majoritatea ceramicii Coțofeni de aici arderea este incompletă. Ca degresant au folosit mai rar materialele organice, calcar, cuarțit pisat, dar mai des micașist, nisip și cioburi mărunțite. Menționăm, de asemenea, absența totală a fragmentelor care ar conține în pastă scoici măcinate.

După factură, ceramica Coțofeni poate fi împărțită în două categorii: 1. *Ceramica de uz comun*, la care s-a folosit în compoziția pastei cuarțit mărunț, calcar, iar culoarea este portocalie cu nuanțe roșcate, avînd urme de slip roșcat, gălbui, castaniu, și cîteodată cenușiu-albicios. Suprafața este rareori netezită, dar niciodată lustruită. 2. *Specia ceramicii fine* este reprezentată prin foarte puține fragmente.

Ca și în cazul materialului Tiszapolgár, este foarte dificil să reconstituim integral formele de vase. Se cunosc următoarele tipuri de vase: străchini (fig. 14/2), cu analogii la Locusteni⁴¹, varianta Id4, după tipologia lui P. Roman (fig. 14/3), precum și vasul tronconic. O altă formă, tip oală (fig. 16/2), are analogii la Lelicieni-Muntele cu piatră⁴². Amforele cu gît scurt (fig. 13/1) au forme asemănătoare la Cașolț-Poiana în Pisc⁴³ și Locusteni⁴⁴.

Motivistica ornamentelor este bogat reprezentată prin: incizii (fig. 14/2, 7, fig. 15/2—4, fig. 16/4, 5, 7—15, fig. 17/10, 12, 14, 15, fig. 18) cu șanțuri mai mult sau mai puțin adîncite; incizii scurte dispuse în unul sau mai multe șiruri (fig. 17/1—5, 7, 11, 16—17); brîu alveolar (fig. 16/6); alveole dispuse fie în mai multe șiruri (fig. 17/6), fie neglijent (fig. 13/2, fig. 17/8). Analogii pentru aceste ornamente se pot menționa în aproape toate stațiunile Coțofeni timpurii⁴⁵.

În urma analizei trăsăturilor ceramicii Coțofeni, rezultatele obținute ne conduc spre faza timpurie a acestei culturi. Formele destul de puțin evoluat, numărul sărac al variantelor, absența buzelor evazate, care apar în faza următoare, și ornamentele, care constituie un alt criteriu de încadrare cronologică, sînt sugestive în acest sens. Inciziile sînt trasate cu o oarecare neglijență și puțin stîngaci, acoperind aproape toată suprafața vaselor. Triunghiurile îngropate constituie un motiv ornamental frecvent întîlnit în ceramica Coțofeni de la Gilău. Ornamentele, de altfel, au un caracter unitar, putîndu-se observa tendința de repetare a aceluiași model pe întregul vas, de obicei pe exteriorul acestuia. Benzile orizontale, formate din linii scurte incizate vertical sau oblic, sînt mărginite, atît în partea superioară, cît și în cea inferioară, prin linii, de asemenea incizate, marcîndu-se astfel zona ornamentată.

³⁹ *Ibidem*, pl. 52/20, 35, 40.

⁴⁰ *Ibidem*, pl. 52/10.

⁴¹ *Ibidem*, pl. 61/4.

⁴² *Ibidem*, pl. 54/1.

⁴³ *Ibidem*, pl. 57/11.

⁴⁴ *Ibidem*, pl. 61/7.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 38.

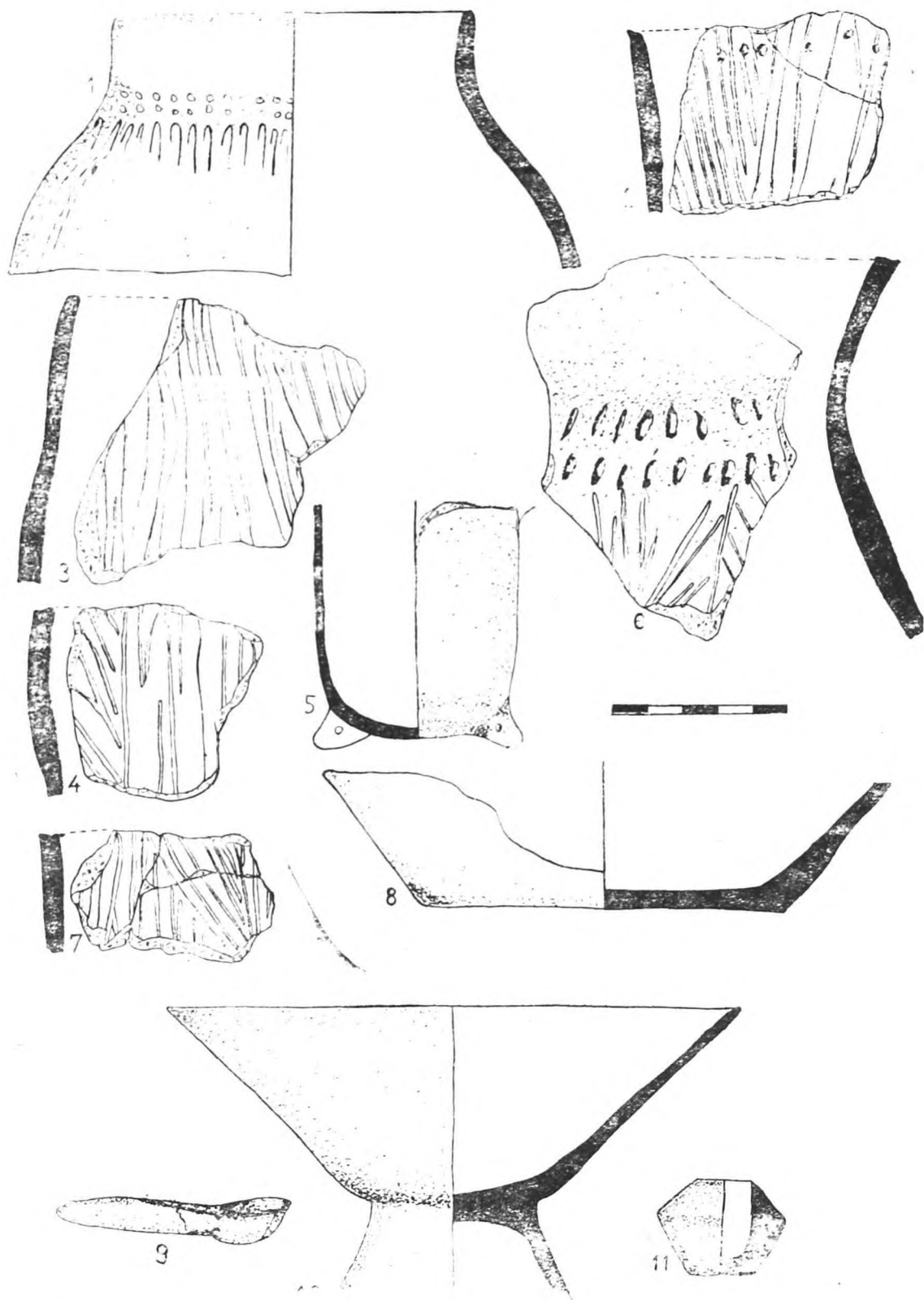

Fig. 13 — Gilău. 5, 8, 10, 11, cultura Tiszapolgár; 1—4, 6, 7, 9, cultura Coțofeni.

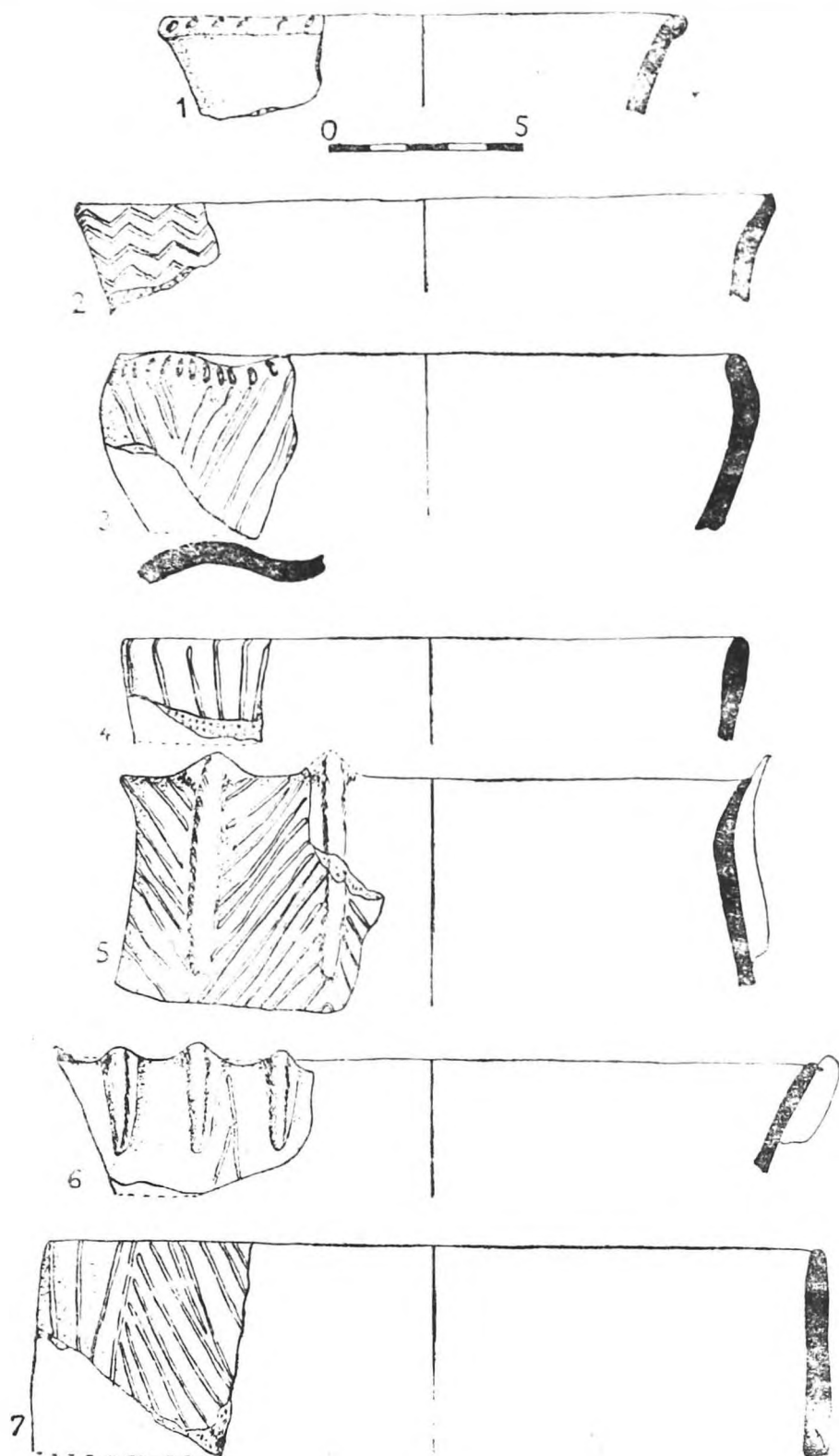

Fig. 14 — Gilău. Cultura Coțofeni.

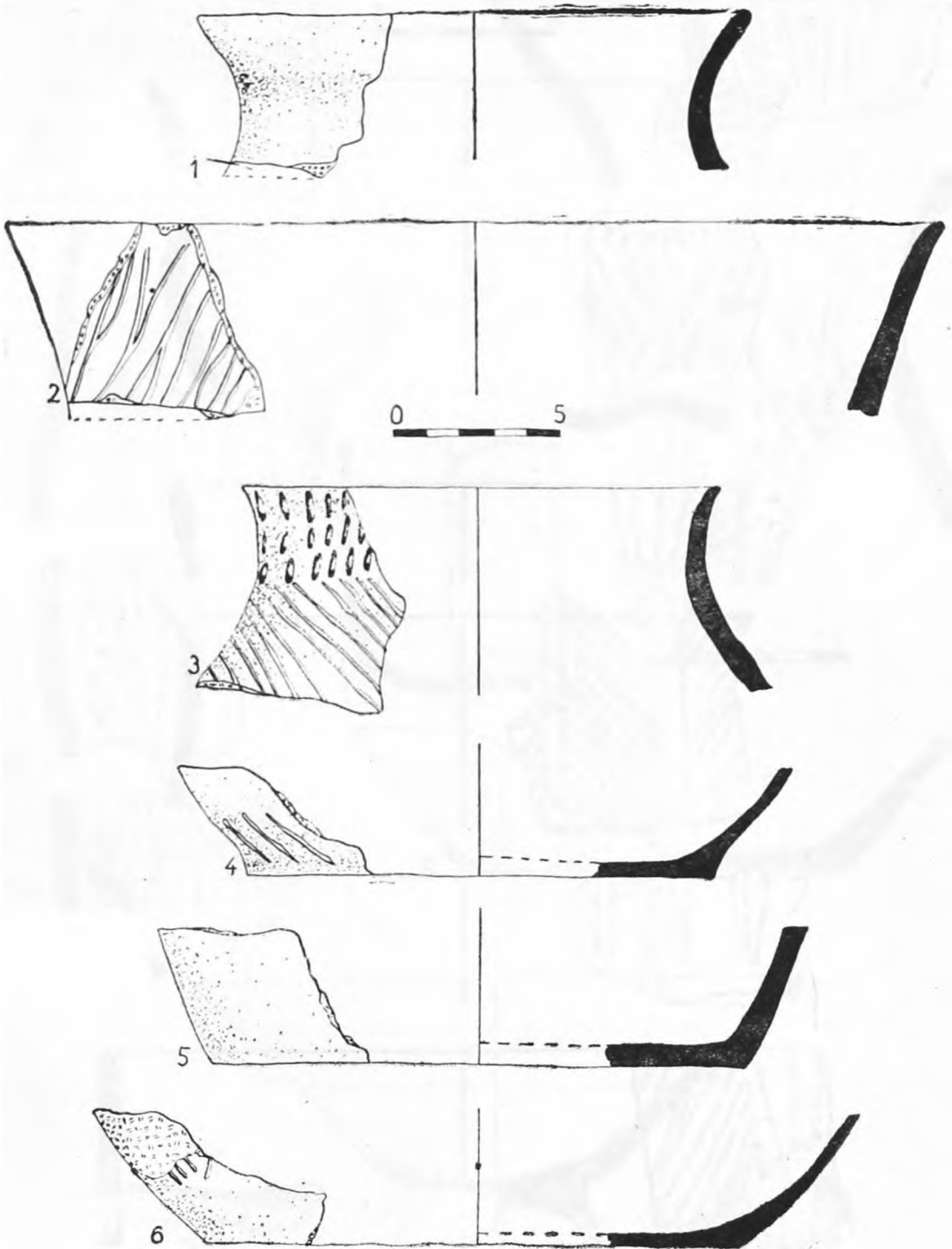

Fig. 15 — Gilău. Cultura Coțofeni.

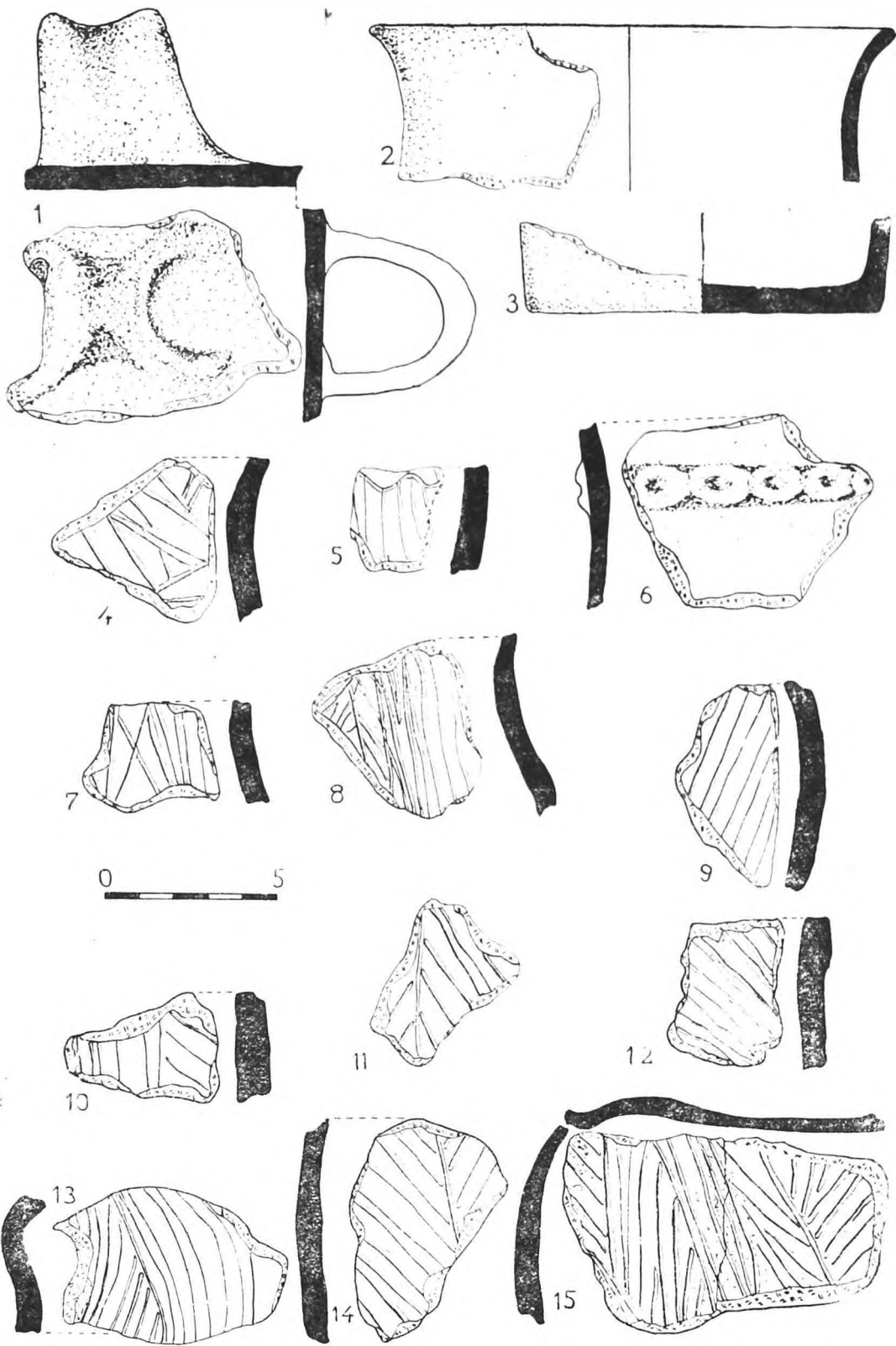

Fig. 16 — Gilău. Cultura Coșofeni.

Fig. 17 — Gilău. Cultura Coțofeni.

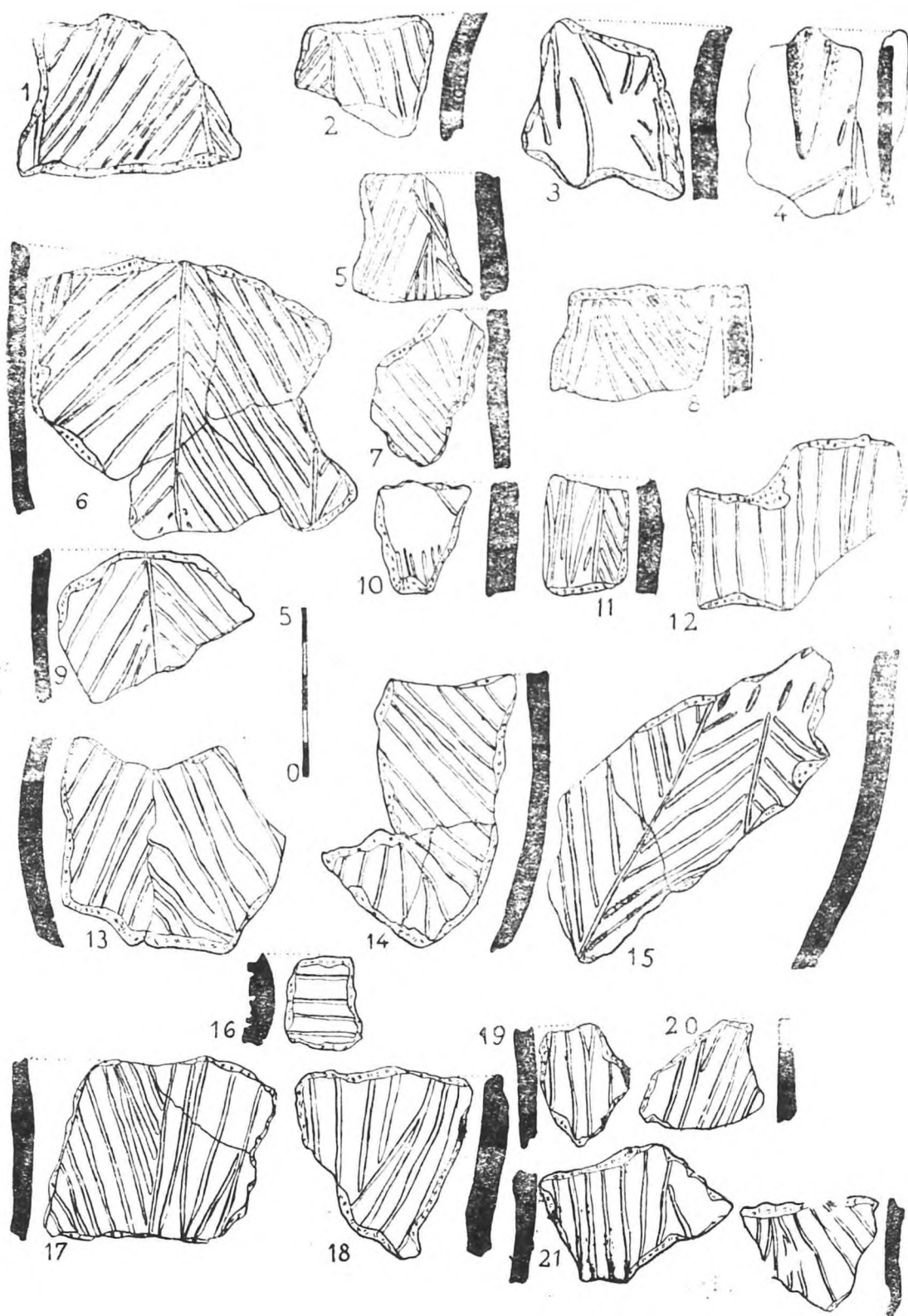

Fig. 18 — Gilău. Cultura Coțofeni.

Pasta este grosieră, conținând calcar, cuarț pisat, avînd culoare portocalie și cenușie, ceea ce indică, de asemenea, faza I-a a culturii Coțofeni.

Materialele de la Gilău aparținînd acestei culturi se adaugă astfel descoperirilor de acest fel din Transilvania⁴⁶, Agrij⁴⁷, Aiton⁴⁸, Giumăfaia⁴⁹, Oarța de Sus⁵⁰ și Someșul Rece⁵¹.

Pe parcursul cercetărilor au fost descoperite și alte fragmente de ceramică preistorică. Unele aparțin foarte probabil perioadei timpurii a epocii bronzului (nr. inv. P. 69.272 — 69.273 și P. 69.615 pînă la P. 69.618), unele pot fi și mai timpurii, chiar neolitice (nr. inv. P. 69.270—69.271).

Urmărirea atentă a acestor descoperiri și eventuale mici sondaje în punctele semnalate de M. Roska⁵² ar fi, poate, necesare.

ZOIA KALMAR

DÉCOUVERTES ÉNÉOLITHIQUES A GILĂU

(Résumé)

On présente les matériaux Tiszapolgár et Coțofeni issus pendant les campagnes de fouilles de 1976—1978, menés dans le camp romain de Gilău. Au dessous de la stratigraphie de l'époque romaine on a découvert une couche appartenant à la culture Tiszapolgár, dérangée par de fosses de la culture Coțofeni.

Les meilleures analogies pour les matériaux Tiszapolgár sont fournies par les formes céramiques de la phase ancienne de ladite culture. Quant à la céramique Coțofeni, elle appartient à la première phase, établie par P. Roman.

⁴⁶ Vezi harta descoperirilor Coțofeni la P. Roman, *op. cit.*, pl. I.

⁴⁷ Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. P. 24.772—24.790.

⁴⁸ M. Blăjan, T. Cerghi, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 131.

⁴⁹ Z. Székely, în *StComSibiu*, 14, 1969, p. 163.

⁵⁰ Muzeul de istorie din Baia Mare și colecția Școlii generale din Oarța de Sus.

⁵¹ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, I, 1964, p. 67—76.

⁵² Vezi *supra*, nota 2.

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA BĂBENI

În primăvara anului 1967, cu ocazia lucrărilor de amenajare a unei cariere de calcar, pe versantul sudic al dealului numit *Pe Corni*, aflat la aproximativ 1,5 km nord-est de centrul comunei Băbeni (jud. Sălaj), au fost descoperite mai multe obiecte de bronz. În urma unei investigații făcute la locul de descoperire, prof. I. Avram de la Școala generală din localitate a mai recuperat de la suprafață a piesă. În toamna anului 1977 elevii școlii din Băbeni au mai găsit în același loc încă trei obiecte de bronz. Identitatea locului de descoperire și a încadrării cronologice, precum și patina lor asemănătoare indică apartenența tuturor pieselor la același depozit. Ele se află în prezent în colecția Școlii generale din Băbeni.¹

Depozitul a fost găsit în afara perimetrului unei așezări. În locul în care au ieșit la iveală bronzurile nu s-au descoperit, potrivit informațiilor primite, resturi ceramice. Este deci de presupus că obiectele n-au fost depuse într-un vas de lut, ci direct în pământ, foarte probabil într-o mică groapă, puțin adâncită.

Descrierea pieselor: 1. Daltă cu toc. Secțiunea corpului ovală, bordura găurii de înmănușare îngroșată, tăișul rotunjit. Lung. — 7,8 cm. Fig. 2/1.

2. Seceră cu cîrlig. Lama lată, curbura rotunjită accentuat, muchia puternic îngroșată, la fel ca și marginile mînerului. Tăișul zimțuit. Lung. — 18,5 cm; lăț. max. — 4,8 cm. Fig. 2/2.

3. Seceră cu cîrlig, asemănătoare, avînd însă curbura de aspect unghiular. Tăișul zimțuit și rupt într-o mică porțiune, lama spartă într-un loc. Lung. — 19,8 cm; lăț. max. — 3,9 cm. Fig. 2/3.

4. Vîrf de lance. Lama în formă de frunză de dafin, tubul de înmănușare, avînd o pereche de găuri de fixare, prelungit pe lamă. Puternic deteriorat din cauza patinei maligne. Lung. — 17,7 cm. Fig. 2/4.

5. Vîrf de lance, partea superioară ruptă recent. Lama lată și rotunjită la bază, avînd pe ambele fețe cîte două nervuri puternic reliefate; tubul de înmănușare, cu o pereche de găuri de fixare, prelungit pe corp. Tăișul zimțuit. Lung. — 18,1 cm. Fig. 2/5.

6. Vîrf de lance asemănător, avînd însă lama mai îngustă și prelungirea tubului de înmănușare mai puțin accentuată. Partea superioară lipsește din vechime. Deteriorat la gaura tubului, acesta fiind și turtit prin batere. N-ar fi exclus ca turtirea să fie de dată recentă. Lung. — 11 cm. Fig. 2/6.

¹ Existența depozitului de la Băbeni ne-a fost sesizată de V. Wollmann. O primă prezentare a descoperirii a fost făcută de I. Avram și C. Kacsó, în cadrul Sesiunii de comunicări științifice a Muzeului din Zalău, în decembrie 1979.

de grupuri de linii orizontale, tăiate de o linie verticală. Diam. — 8 cm. Fig. 2/9.

10. Brătară de același tip, ornamentată cu nouă grupuri de creștături verticale, dintre care cele din margine sînt marcate de scurte linii perpendiculare. Diam. — 8,3 cm. Fig. 2/10.

11. Brătară de același tip, ornamentată cu șase grupuri de creștături verticale. Diam. — 7,7 cm. Fig. 2/11.

12—13. Fragmente de brățări de același tip, ornamentate cu grupuri de creștături oblice sau verticale. Fig. 2/12—13.

14. Brătară de același tip, neornamentată. Diam. — 8,3 cm. Fig. 2/14.

15. Verigă de picior. Secțiunea circulară. Porțiunea în care au fost sudate capetele barei din care a fost confecționată veriga este ușor îngroșată. Diam. — 13 cm. Fig. 2/15.

Piesa cea mai interesantă din cadrul depozitului de la Băbeni este fragmentul de spadă (fig. 2/7), datorită relativei sale rarități printre bronzurile transilvănene, precum și datorită posibilităților pe care le oferă în încadrarea cronologică a descoperirii. Potrivit clasificării stabilite de A. D. Alexandrescu², fragmentul nostru aparține tipului Unip-Uriu al spadelor cu limbă la mîner. Exemplarele timpurii ale acestui tip datează din perioada tîrzie a epocii bronzului, iar cele mai recente din perioada Hallstatt A₁³. O datare identică au și spadele asemănătoare descoperite în alte regiuni⁴. Piesa de la Băbeni are analogiile cele mai apropiate în depozitele de la Uriu⁵ și Aranyos I⁶, ambele datate în bronzul tîrziu.

Fragmentul din fig. 2/8 aparține foarte probabil, aceluiași tip de spadă. N-ar fi exclus însă să facă parte dintr-o variantă mai evoluată decît piesa mai sus discutată.

Vîrfurile de lance (fig. 2/5 și 2/6) se încadrează în variante apropiate, ambele aparținînd tipului cu lama rotunjită la bază. Deosebiriile dintre ele constau în lățimile lamelor și în accentuarea diferită a părții prelungite pe lamă a tubului de înmănușare. Marea majoritate a cercetătorilor datează acest tip în perioadele Reinecke Bronz D-Hallstatt A⁷. După clasificarea lui A. Mozsolics, care împarte vîrfurile de lance din perioada tîrzie a epocii bronzului în cinci tipuri⁸, cele două vîrfuri de lance de la Băbeni se încadrează în tipul *b*. Prototipul acestora apare în depozitele perioadei precedente⁹. Dintre

² A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 131 sqq.

³ *Ibidem*.

⁴ E. Sprockhoff, *Die germanischen Griffzungenschwerter*, în *Röm.Germ.Forsch.*, 5, 1931; I. D. Cowen, în 36 *BRGK*, 1955, p. 52 sqq.; W. A. v. Brunn, *Mitteldutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, în *Röm.-Germ.Forsch.*, 29, 1968, p. 78; M. Novotna, *Die Bronzehortfunde in der Slowakei*, Bratislava, 1970, p. 52 sq.; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973, p. 26 sqq.; V. Furmanek, în *SlovArch*, 21, 1, 1973, p. 104; M. Gedl, *Kultura Przedłużycka*, Krakow, 1975, p. 52 sq.

⁵ M. Roska, *ErdRep*, fig. 106/16.

⁶ J. Hampel, *Bronzkor*, III, pl. 216/1, 4.

⁷ G. Jacob-Friesen, *Bronzezeitliche Lanzen spitzen Norddeutschlands und Skandinavien*, în *Veröff.d.urg.Slg. zu Hannover*, 17, Hildesheim, 1967, p. 220; W.A.v.Brunn, *op. cit.*, p. 34 sqq.

⁸ A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 34 sq.

⁹ A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967, pl. 58/10; T. Kemenczei, în *FolArch*, XXV, 1975, p. 57.

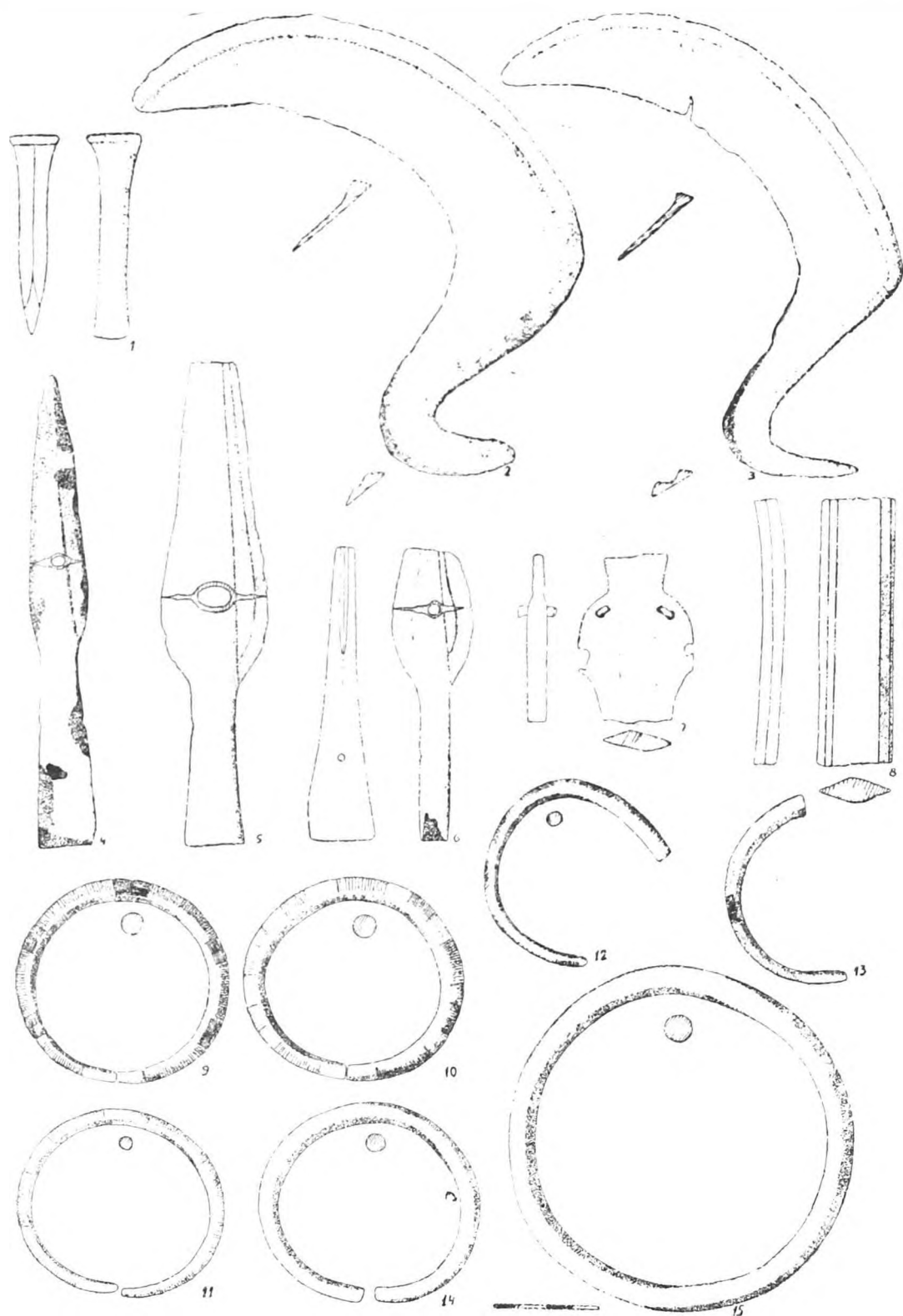

Fig. 2 — Băbeni. Depozitul de bronzuri.

foarte numeroasele analogii cităm aici câteva descoperiri din Transilvania¹⁰, Muntenia¹¹, Ungaria¹², Slovacia¹³, Ucraina Subcarpatică¹⁴, Croația¹⁵.

Vîrfurile de lance cu lama în formă de frunză de dafin, cărora le aparține și piesa din fig. 2/4, se împart în două variante principale, tipologic fiind considerată mai veche varianta lipsită de nervură reliefată pe tocul de înmănușare¹⁶. Deși cele mai multe din exemplarele acestei variante apar în depozitele datate în perioada Reinecke Bronz D, ele nu lipsesc nici din descoperirile perioadei Hallstatt A₁. Prototipul acestui tip de vîrf de lance se găsește tot în perioada mijlocie a epocii bronzului¹⁷. Ca analogii ale piesei de la Băbeni menționăm descoperirile din Transilvania¹⁸, Muntenia¹⁹, Ungaria²⁰, Slovacia²¹, Ucraina Subcarpatică²², Croația²³, Polonia²⁴.

Analogiile citate pentru cele două tipuri de vîrf de lance, desigur departe de a fi exhaustive atît în privința ariei lor de răspîndire, cît și a frecvenței și numărului lor în anumite regiuni, doresc doar să atragă atenția asupra posibilităților de corelare cu descoperiri din alte zone geografice, pe care le oferă această importantă categorie de bronzuri, căreia îi lipsește în literatura românească de specialitate, cu o singură excepție²⁵, o tratare aparte.

Cele două seceri din depozitul de la Băbeni aparțin categoriei de seceri cu mînerul în formă de cîrlig, care are o frecvență mare în cadrul descope-

¹⁰ Miercurea Ciuc (Z. Székely, în *SCIV*, 21, 3, 1970, fig. 4/1); Mociu (M. Roska, *op. cit.*, fig. 222/12); Bogata de Mureș (M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, pl. 122/10); Cincu (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 130/12, 13); Gușterița II (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 156/22, 24); Suseni (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 190/3).

¹¹ Draja de Jos (A. D. Alexandrescu, *InvArch*, 2, 1966, R 15c/12, 13, 15, 16).

¹² Aranyos I (J. Hampel, *op. cit.*, pl. 217/28, 30, 32—34); Aranyos IV (T. Kemenczei, *op. cit.*, fig. 1/10; 2/1, 10; 3/2, 6); Balsa (A. Jósá—T. Kemenczei, în *Évkönyregyháza*, VI, 1965, pl. 8/82); Penészlek (A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, pl. 77A/4); Kamond (E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest, 1968, pl. 46/1).

¹³ Čaka (A. Točík—J. Paulík, în *SlovArch*, VIII, 1, 1960, fig. 14/4, 6).

¹⁴ Lohovo (F. Potușniak, *Archeologicini znahidki bronzovo ta zaliznovo viku na Zakarpatii*, Ujgorod, 1958, pl. 45/5); Makarovo (E. A. Balaguri, V. I. Bidzilia, S. I. Peniak, *Davni metalurgi Ukrainskih Karpát*, fig. la p. 23).

¹⁵ Tenja (K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žaramu u Hrvatskoj*, Zadar, 1973, pl. 31/9, 12, 17).

¹⁶ T. Kemenczei, *op. cit.*, p. 57.

¹⁷ I. Ordentlich, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, fig. 16/10, 11; D. Popescu—M. Rusu, *InvArch*, 1, 1966, R5/2, 3; R9/5; A. Točík—J. Vladár, în *SlovArch*, XIX, 2, 1971, fig. 14; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, pl. 57/2, 3; 150/39; 163/27.

¹⁸ Lozna (M. Roska, *op. cit.*, fig. 236/1, 2); Panticeu (J. Hampel, *op. cit.*, pl. 143/6); Stupini (Șt. Dănilă, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, fig. 2/a, b); Berzasca (M. Moga, în *AISC*, IV, 1944, fig. 3); Șpălnaca II (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 202/6).

¹⁹ Draja de Jos (A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, R15 c/17—21).

²⁰ Aranyos I (J. Hampel, *op. cit.*, pl. 217/27, 31); Aranyos IV (T. Kemenczei, *op. cit.*, fig. 2/12, 13; 3/5); Balsa (A. Jósá—T. Kemenczei, *op. cit.*, pl. 8/84).

²¹ Vyšna Hutka (M. Novotna, *op. cit.*, fig. 6); Nižna (M. Novotna, *op. cit.*, pl. 17); Žaškov (M. Novotna, *op. cit.*, pl. 23).

²² Andrivka (F. Potușniak, *op. cit.*, pl. 58/1); Obava I (K. Bernjakovič, în *SlovArch*, VIII, 2, 1960, pl. 8/6); Klačanovo (K. Bernjakovič, *op. cit.*, pl. 10/4).

²³ Tenja (K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, pl. 32/7—13).

²⁴ Chachalnia (M. Gedl, *op. cit.*, pl. 14/5); Rzeszynek (M. Gedl, *op. cit.*, pl. 14/6); Czeszewo (M. Gedl, *op. cit.*, pl. 14/8).

²⁵ M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, teză de doctorat, Iași, 1972.

ririlor transilvănene. Zona de origine a acestui tip de seceră se găsește cu certitudine în regiunile intracarpătice, de unde se răspîndește apoi pe vaste teritorii²⁶. Secera din fig. 2/2 se încadrează, potrivit clasificării lui M. Petrescu-Dîmbovița²⁷, în tipul Cristian-Drajna 2, iar secera din fig. 2/3 în tipul Micăsasa-Drajna. Cele două tipuri se găsesc atît în depozitele perioadei Reinecke Bronz D, cît și în depozitele perioadei Hallstatt A

Cele mai multe dintre brățile de formă rotundă și secțiunea circulară, tip în care se încadrează și cele șase brăți de la Băbeni, sînt ornamentate. Ele au o existență îndelungată, din această cauză valoarea lor cronologică este limitată. Se poate totuși aprecia că marea majoritate a brăților cu ornament identic sau apropiat de cel al brăților de la Băbeni apare în depozitele datate în perioada Reinecke Bronz D²⁸. Și brățile neornamentate, cum este piesa din fig. 2/14, sînt mai frecvente în descoperirile acestei perioade.

Verigile de picior sînt de asemenea obiecte caracteristice depozitelor din perioada tîrzie a epocii bronzului și din Hallstattul timpuriu. Trebuie să precizăm însă că piese identice cu cea din depozitul de la Băbeni sînt extrem de rare³⁰, majoritatea verigilor avînd capetele deschise, apropiate sau suprapuse³¹.

Deoarece încadrarea cronologică a celor mai multe dintre bronzurile de la Băbeni oscilează între perioadele Reinecke Bronz D-Hallstatt A₁, datarea mai strînsă a descoperirii poate fi realizată doar pe baza fragmentului de spadă din fig. 2/7, în parte și pe baza brăților ornamentate. Analogiile lor cele mai apropiate indică drept cea mai plauzibilă încadrare a depozitului perioada Reinecke Bronz D.

Descoperirea de la Băbeni se înscrie în categoria de depozite mici, cu piese puține, care apar în număr mare în perioada tîrzie a epocii bronzului în teritoriile sud-vestice ale Platformei Someșene (Aluniș, Dobrocina, Dragu, Fodora, Gîrbou, Glod, Guruslău, Hășmaș, Horoatu Cehului, Ileanda, Jibou,

²⁶ M. Roska, *op. cit.*, p. 347, harta 16; M. Rusu, *op. cit.*; A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 43; M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien, mit Corpus der jung- und spät-bronzezeitlichen Horte Rumäniens*, în PBF, XVIII, 1, München, 1978, p. 60.

²⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 16.

²⁸ Menționăm doar cîteva analogii din descoperirile făcute pe teritoriul României: Măgherani (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 37/2—4); Miercurea Ciuc (Z. Székely, *op. cit.*, fig. 2/3); Mociu (M. Roska, *op. cit.*, fig. 3—10); Turia II (M. Roska, *op. cit.*, fig. 12/1, 2); Drajna de Jos (A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, R 15 e—f); Olteni (A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, R 16/1—3); Dipsa (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 96/103—104); Cara (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 23 A/5—7); Corund (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 26B/3, 4); Micăsasa (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 37D/1—4); Gușterița II (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 110/162, 164, 166, 167, 171—173; 111/177—178; 112/185—187).

²⁹ A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 56 sqq., fig. 8.

³⁰ Putreda (E. Isăcescu, în *ArhMold*, V, 1967, fig. 1/3); Biharia (M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri*, pl. 118/19; piesa are secțiunea rombică); Războieni—Cetate (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 182/4—6).

³¹ Aluniș (M. Roska, *op. cit.*, fig. 314/8, 10, 12, 14, 17, 20); Bătarci (M. Macrea și C. Kacsó, în *StComSatu-Mare*, 1972, pl. 24/7); Crăciunești (Fr. Nistor și Al. Vulpe, în *SCIIVA*, 25, 1974, 1, fig. 3/26—28); Hășmaș (M. Roska, *op. cit.*, fig. 7/1); Lăpuș (cinci exemplare inedite în Muz. Baia Mare); Lozna (M. Roska, *op. cit.*, fig. 236/9—10); Uriu (M. Roska, *op. cit.*, fig. 107/20); Bogata (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 123/4, 6, 8, 10); Războieni—Cetate (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 181/8—9); Sălaj (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 184/1—3); Uioara de Sus (M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, pl. 259/11—12); Beregsurány (A. Mozsolics, *op. cit.*, pl. 63/22); Tiszasszentmárton (A. Mozsolics, *op. cit.*, pl. 62/9—18); Kral'ovce (A. Mozsolics, *op. cit.*, pl. 68/6—8).

Lelei, Lozna, Marca, Moigrad, Nadiș I, Șamșud, Șimișna, Toplița, Ulciug)³². Cele mai frecvente bronzuri prezente în aceste depozite sînt topoarele cu disc și spin de tip B₃, celturile cu plisc și brățările cu secțiunea circulară, ornamentate, prin această caracteristică fiind asemănătoare cu depozitele contemporane din Țara Maramureșului³³. Ceva mai rare sînt în aceste depozite celturile de tip transilvănean, dălțile, secerile cu buton și cu cîrlig, vîrfurile de lance, verigile de picior. Topoarele cu aripioare, secerile cu limbă la mîner, spadele, brățările cu secțiunea rombică, acele, psaliile, lanțurile ornamentale și falerele sînt în cadrul depozitelor descoperite în părțile sud-vestice ale Platformei Someșene doar prezente sporadice, ele apărînd numai într-una sau două descoperiri. Este oarecum surprinzător numărul redus al turtelor de bronz, care intră doar în compoziția a două depozite (Jibou și Marca).

Pînă nu demult încadrarea culturală a depozitelor susmenționate se putea face doar cu totul ipotetic, necunoscîndu-se stațiunile epocii bronzului din această parte a Transilvaniei. Recentele descoperiri de la Mesteacău³⁴, Jibou și Gîrbou³⁵ indică cu siguranță că zona a fost locuită de purtătorii culturii Suci de Sus. Nu a fost precizată deocamdată, datorită stadiului incipient al cercetărilor, durata comunităților Suci de aici. Se poate presupune însă că, la fel ca și în teritoriile limitrofe nordice, ele își continuă existența și în perioada tîrzie a epocii bronzului, evoluția lor cunoscînd însă aspecte noi, ce marchează trecerea la o nouă fază de dezvoltare. Acestor comunități le atribuim și descoperirea de la Băbeni, precum și depozitele contemporane din zonă.

CAROL KACSÓ

DER BRONZEFUND VON BÄBENI

(Zusammenfassung)

Der Bronzefund von Băbeni (Bz. Sălaj), welcher im Punkt *Pe Corni* entdeckt wurde, enthält eine Meissel (Abb. 2/1), zwei Hackensicheln (Abb. 2/2, 3), drei Lanzenspitzen (Abb. 2/4—6), zwei Schwertbruchstücke (Abb. 2/7, 8), sechs Armringe (Abb. 2/9—14), ein Fussring (Abb. 2/15). Der Fund datiert aus der späten Bronzezeit (Reinecke Bz. D) und gehört der fortgeschrittenen Suci de Sus-Kultur an.

³² M. Roka, *op. cit.*, *passim*; A. Mozsolics, *op. cit.*, *passim*; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, *passim*.

³³ C. Kacsó și I. Mitrea, în *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 547.

³⁴ Cercetări inedite G. M. Iuga.

³⁵ C. Kacsó și É. Lakó, în *ActaMP*, IV, 1980 (sub tipar).

MORMÎNTUL DACIC DE LA BLANDIANA (JUD. ALBA)

În primăvara anului 1979 apele crescute ale Mureșului au provocat surparea masivă a malului său stîng în fața comunei Blandiana, în punctul numit de localnici „La Brod”. Cu această ocazie a fost distrus un mormînt dacic de incinerare, din inventarul căruia făceau parte numeroase piese din metal și ceramică. Locul în care a apărut mormîntul (fig. 1) era cunoscut pînă acum în literatura de specialitate prin descoperirea unei așezări și necropole din sec. IX—X e.n.¹

Primele piese din inventarul funerar, un vîrf de lance și un vas fragmentar, au fost găsite pe malul Mureșului de către podarul Bera Aurel, care l-a anunțat imediat despre descoperire pe Toma Goronea, conservator la O.P.C.N.—Alba. În ziua de 12 martie 1979 ne-am deplasat la fața locului pentru a recupera piesele și a stabili contextul în care fuseseră descoperite. Cu această ocazie, în pămîntul surpat la baza malului s-au mai găsit un pumnal curb cu o parte din teacă, o zăbală și o cataramă din fier, precum și cîteva fragmente ceramice. Așchiile de oase calcinate răspîndite în pămînt, ca și cele care se mai puteau observa „in situ” în malul rîului la cca. 0,80 m adîncime, indicau cu claritate existența unui mormînt de incinerare, din al cărui inventar făcuseră parte toate obiectele descoperite. Din punctul de vedere al ritului și ritualului funerar, se poate preciza că arderea defunctului s-a făcut în alt loc, după care cenușa și fragmentele de oase au fost adunate cu grijă și depuse într-o groapă, împreună cu armele și piesele de harnașament. Vasul de lut descoperit nu avea rol de urnă, ci constituia un simplu vas de ofrandă. Cercetarea atentă a malului nu a mai pus în evidență nici un fel de alte resturi arheologice, deci nu putem preciza dacă avem de-a face cu un cimitir sau doar cu cîteva morminte izolate.

În momentul de față, inventarul care s-a păstrat din mormîntul dacic de la Blandiana, și pe care îl publicăm, este format din următoarele piese:

1. Pumnal din fier (fig. 2/1), avînd lama curbată, cu secțiunea triunghiulară și prevăzută cu un șanț lîngă muchie, pe una din fețe. Limba mînerului, cu secțiunea dreptunghiulară, este despărțită de lamă printr-un manșon cu rol de gardă. Acesta este realizat prin îndoirea unei table groase, ale cărei capete sînt petrecute unul peste celălalt și prinse printr-un nit. Garda este decorată cu trei nervuri orizontale paralele, vizibile doar pe una din fețe. Limba mînerului, ale cărei plăsele erau prinse cu trei nituri, are capătul fixat într-o placă ovală. Este foarte probabil ca de această placă să se fi sprijinit un inel lat decorat cu două nervuri paralele, din care nu s-a păstrat decît un fragment găsit în poziție secundară. Starea de conservare a pum-

¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 262—289.

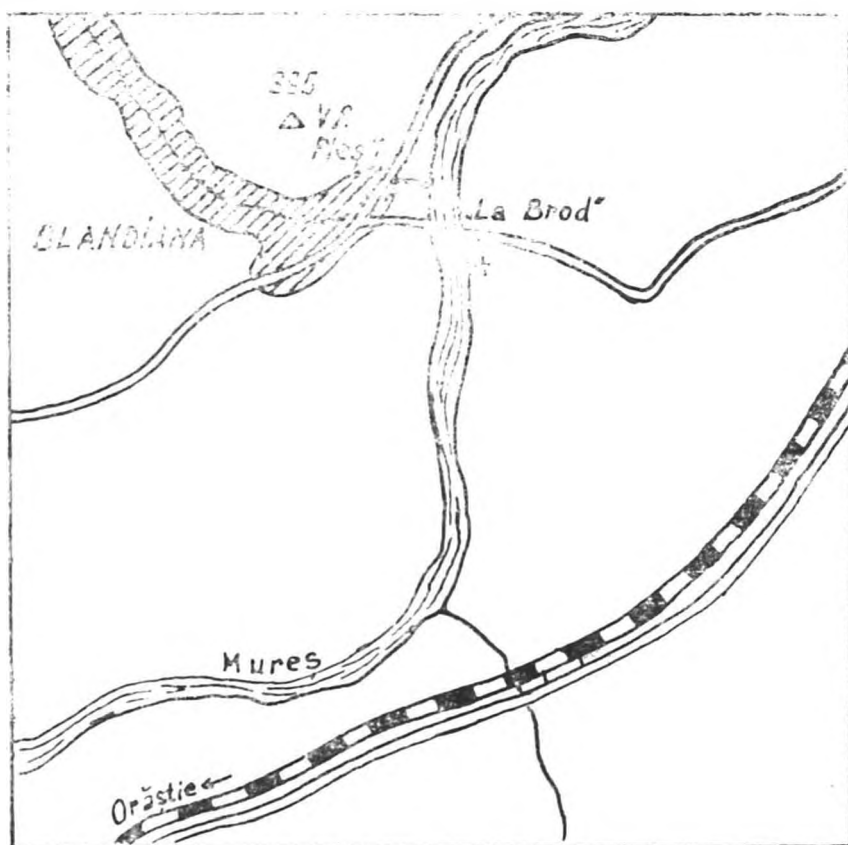

Fig. 1 — Blandiana. Locul de descoperire al mormintului dacic.

nalului este slabă, fierul fiind aproape complet oxidat. În plus, din lama ruptă recent lipsește o porțiune considerabilă, care n-a mai putut fi recuperată. Existența bucății dinspre vîrf permite totuși aproximarea dimensiunilor pumnalului: lungimea totală = cca. 43 cm; lungimea lamei = cca. 30 cm; lățimea maximă a lamei = 3 cm; lungimea limbii mînerului = 11 cm; lățimea limbii mînerului = 2 cm.

2. Teacă fragmentară (fig. 2/2), lucrată dintr-o tablă groasă de fier ale cărei capete sînt îndoite, rămînînd însă un spațiu liber între ele pe una din fețe. Imediat sub buză, piesa este decorată cu două linii incizate. În interior teaca este străbătută de un cui ale cărui capete sînt îndoite în exterior. El trebuie să fi avut un rol în atîrnarea tecii la centură. Starea de conservare este slabă, fierul fiind transformat în întregime în oxizi. Lungimea actuală = 11 cm; lățimea = 4 cm.

3. Vîrf de lance din fier (fig. 2/4), avînd forma unei frunze de salcie, cu nervură mediană unghiulară și cu toc tubular pentru fixarea în coada de lemn. Piesa este satisfăcător conservată, avînd un miez metalic solid. Lungimea = 26,5 cm; lățimea maximă = 4,2 cm; diametrul tocului = 2 cm.

4. Cataramă fragmentară din fier (fig. 2/3), avînd barele laterale ușor arcuite spre interior. Dimensiunile: lungimea = 6 cm; lățimea = 5,5 cm.

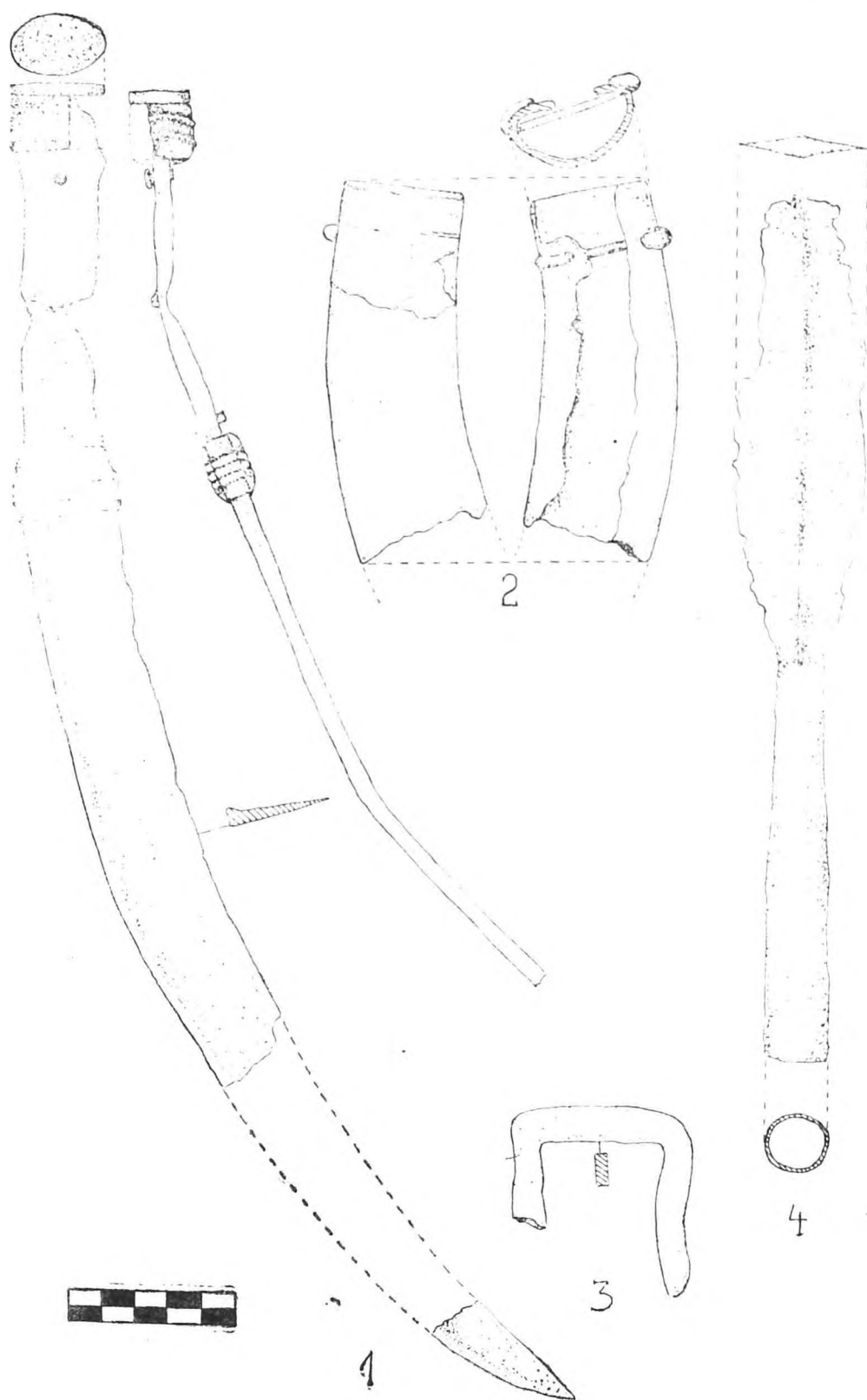

Fig. 2 — Blandiana. 1, Pumnal curb (sica); 2, Teacă fragmentară; 3, Cataramă fragmentară; 4, Vîrf de lance.

5. Zăbală din fier (fig. 3a și b), masivă, formată din mai multe elemente. Piesa ce intră în gura calului este formată din două bare articulate, cu capetele prinse în ochiurile celor două psalii. Pe barele articulate sînt înșirate alternativ mici inele și niște piese de forma unor butuci cu 4 spițe avînd capetele rotunjite. Belciugele superioare, cîte unul pe fiecare din cele două bare, sînt rupte, dar, după porțiunile care se păstrează, putem presupune că aveau forma literei Ω . Psaliile se termină la un capăt cu un ochi, iar la celălalt sînt îndoite în exterior și butonate. La mijloc au o porțiune mai lată, prevăzută cu 3 orificii circulare, care serveau la fixarea unei bare torsionate, îndoite în prezent, care trecea pe sub falca calului. Dimensiuni: lungimea unei psalii = 21 cm; lățimea zăbalei (pînă la psalii) = cca. 10 cm.

6. Vas bitronconic (fig. 4/1), lucrat cu mîna din pastă fină, avînd ca degresant nisip. În exterior și interior suprafața este neagră, iar în spărtură cărămizie. Pereții exteriori sînt lustruiți. Vasul a fost prevăzut cu două torți, în prezent rupte, care se prindeau puțin deasupra bazei de unire a celor două trunchiuri de con. Diametrul gurii = cca. 15 cm; diametrul fundului = 8,5 cm; înălțimea = cca. 18 cm.

7. Fragment ceramic lucrat cu mîna din pastă cenușie, prevăzut cu un buton simplu (fig. 4/3).

8. Fragment de toartă, lucrat cu mîna din pastă cărămizie, prevăzut cu două creste orizontale puternic reliefate (fig. 4/2).

Toate piesele descoperite la Blandiana pledează categoric în favoarea caracterului autohton, dacic, al acestui mormînt. Pumnalul curb este o „sica” tipică, așa cum apare figurată pe reliefurile columnei lui Traian, inclusiv în binecunoscuta scenă a sinuciderii lui Decebal². Pe teritoriul României cunoaștem pumnale asemănătoare mai cu seamă în Oltenia, la Călărași, Cetate, Golenți, Sișești, Mehedinți, Rastu, la care se adaugă un exemplar descoperit în Dobrogea, la Histria.³ Acest tip de armă este frecvent întîlnit și în mormintele tracice din perioada secolelor III—I î.e.n. din nordul Bulgariei, la Altimir, Târnava, Pavolce, Komarevo, Galice, Bukjovci, Hassan—Faka⁴. Pumnalul curb este o creație specifică lumii traco-ilire, fiind răspîndit, din punct de vedere geografic, doar în teritoriile locuite de aceste seminții. Triburile celtice ajunse în Peninsula Balcanică au împrumutat și ele acest tip de armă, dovadă apariția lui în unele morminte celtice din zona respectivă. În cazul exemplarului de la Histria, acesta provine din necropola cetății, dar aparține unui grup distinct de morminte, caracterizate prin depunerea resturilor incinerate ale defunctului în gropi în formă de albie, datate în secolele II—I î.e.n. și atribuite localnicilor geto-daci⁵. La fel sînt datate și mormintele de la Rastu, în care au fost găsite nu mai puțin de trei pumnale,

² C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, I, 1896, scena LXXVII; II, 1900, scenele XCV—XCVI, CXLIV, CXLV.

³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, XI—XII, 1948, p. 18, pl. I/6; p. 19, pl. III/6; p. 26, pl. IV/7; p. 27, pl. III/5; p. 28, pl. IV/11; p. 30, pl. V/11; E. Tudor, în *SCIV*, 1968, 3, p. 517—526, fig. 1/2—4 și fig. 2/1, 2, 5; D. M. Pippidi și colab., în *Materiale*, 1959, p. 310, fig. 11.

⁴ B. Nikolov, în *BIAB*, XXVIII, 1965, p. 174, fig. 15; p. 176, fig. 17; p. 180, fig. 20; p. 181, fig. 21; p. 183, fig. 23; p. 186, fig. 27; Iv. Velkov, în *BIAB*, XXI, 1957, p. 313, fig. 5; R. Popov, în *BSAB*, VII, 1933, p. 350, fig. 98.

⁵ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 27.

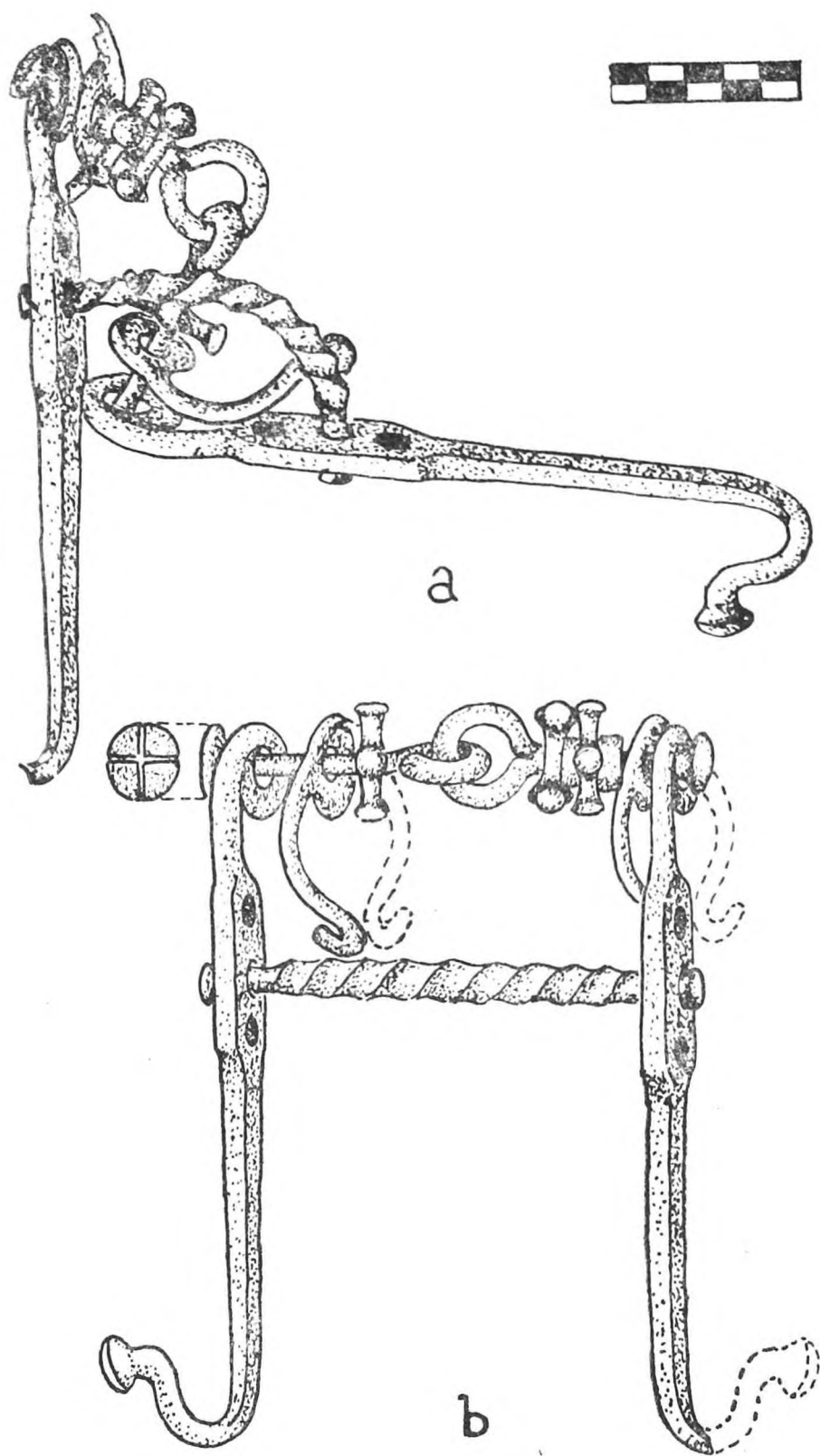

Fig. 3 — Blandiana. Zăbală tracică: a) stare actuală; b) reconstituire.

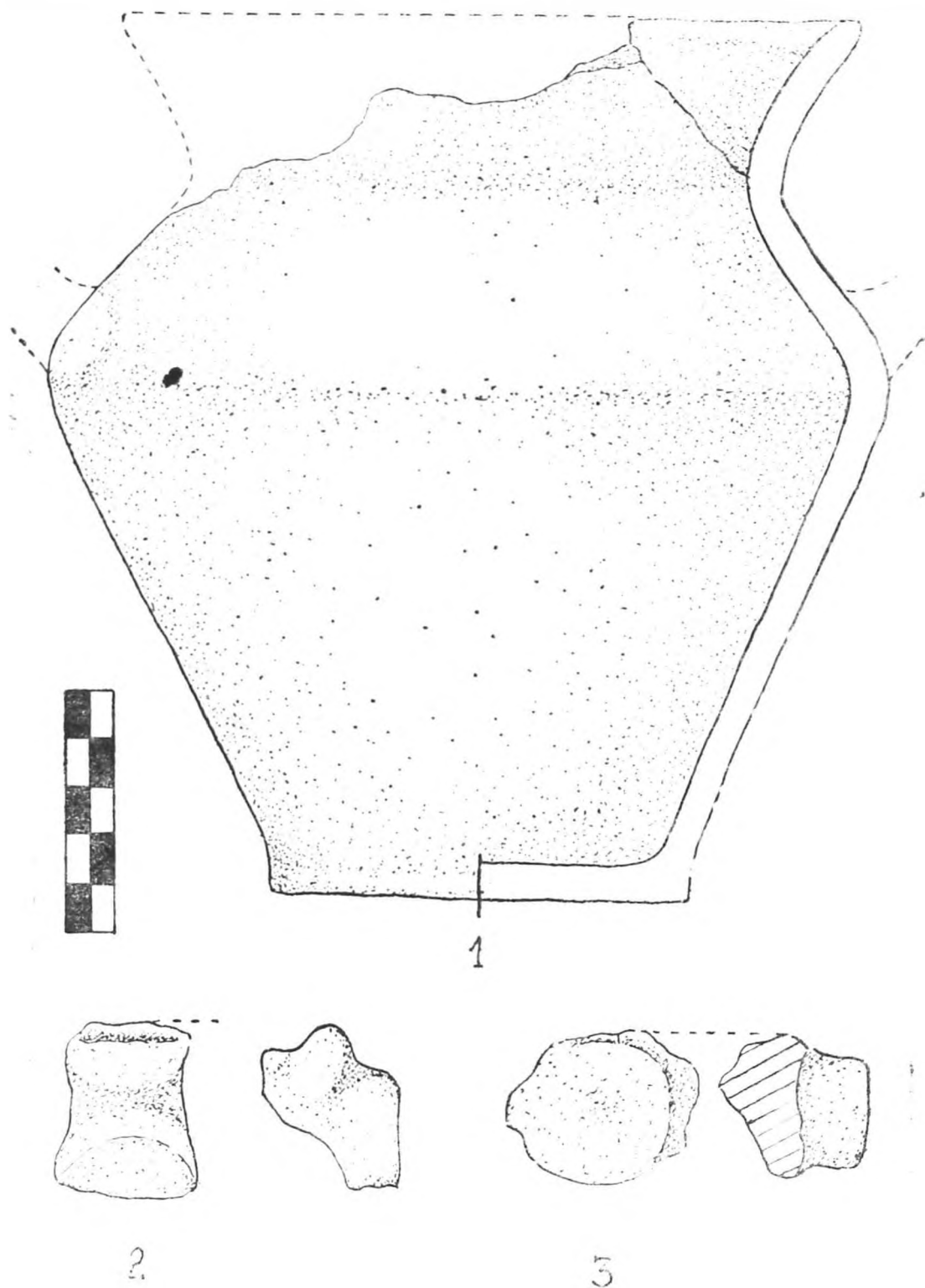

Fig. 4 — Blandiana. 1, Vas bitronconic; 3, Fragment ceramic cu buton; 2, Fragment de toartă cu nodozități.

cu fragmente de teacă și vîrfuri de lănci⁶. Analizînd inventarele unor morminte tracice din departamentul Vraca, B. Nikolov stabilește cîteva repere tipologice și cronologice pentru pumnalele de tip „sica”, care apar la mijlocul secolului al III-lea și cunosc maxima răspîndire în secolele II—I î.e.n.⁷ Exemplarele care au muchia frîntă sînt mai timpurii decît cele care au tăișul și muchia în formă de arc, cum este cazul celor de pe teritoriul României.

În ceea ce privește teaca, deși nu se păstrează întregă, ea trebuie să fi fost identică ca formă cu exemplarele de la Cetate și Sișești⁸, teci care nu erau complet închise în partea mai lată, iar la capăt se terminau cu un buton.

Vîrful de lance aparține unuia dintre cele mai vechi și mai larg răspîndite tipuri, turnat mai întîi în bronz, la începutul Hallstattului, apoi transpus în fier. Prin urmare el nu oferă nici un indiciu cronologic sau etnic.

Zăbala de la Blandiana face parte din categoria zăbalelor tracice, numite astfel deoarece se găsesc răspîndite numai în zonele locuite de triburile tracice. Pe teritoriul Daciei sînt atestate cel puțin patru tipuri principale de zăbale în epoca Latène. În secolele IV—II î.e.n. sînt larg utilizate zăbalele formate din două bare articulate cu verigi la capete, care apar cu precădere în mormintele celtice. În secolele I î.e.n. — I e.n. tipurile de zăbale sînt mult diversificate. Pe lîngă tipul celtic, apar forme noi, cum sînt zăbalele formate din două bare articulate, prinse în psalii cu extremitățile lățite și prevăzute cu două orificii laterale, sau cele formate tot din două bare articulate și cu psaliile de forma literei U, cu butonii terminali îndreptați spre botul calului.⁹ Alături de acestea sînt prezente și variante tîrzii ale tipului tracic de zăbală, avînd muștiucul lucrat dintr-o bară îndoită la mijloc sub forma unei jumătăți de buclă. Psaliile sînt puternice și prinse între ele cu o bară suplimentară care trecea pe sub falca de jos a calului, astfel încît strîngerea frîului ducea la o violentă apăsare asupra gurii calului, provocînd un efect imediat. Asemenea zăbale au fost descoperite la Costești, Grădiștea Muncelului, Pietra Roșie, Sighișoara, Tilișca, toate fiind datate în secolele I î.e.n. — I e.n.¹⁰ O variantă ceva mai timpurie apare la Orodol, în Oltenia,¹¹ într-un mormînt din care mai provin: o sica, un vîrf de lance și o spadă celtică. Zăbala de la Orodol are psaliile și bara torsionată identice cu ale piesei noastre, dar muștiucul este tot din categoria celor lucrate dintr-o singură bară, cu buclă la mijloc. Cele mai bune analogii, mergînd în unele cazuri pînă la identitate, ne oferă mediul tracic din sudul Dunării, și anume zăbalele de la Jhtiman, Reselec, Bjala Slatina, Liljce, Bahovica, Gorna Malina, Makočevo, Altimir, Komarevo, Lipnica, Bukjovci, Hassan-Faka.¹² În studiul său consacrat zăbalelor tracice, Venedikov plasa acest tip în perioada secolelor III—I î.e.n., considerînd varianta cu muștiuc fix și buclă ca fiind mai

⁶ E. Tudor, *op. cit.*, p. 524—525.

⁷ B. Nikolov, *op. cit.*, p. 202.

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, pl. III/3 și IV/15.

⁹ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 124—126.

¹⁰ *Ibidem*, p. 124—125, fig. 72/27, 32, 38.

¹¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, pl. III/4.

¹² I. Venedikov, în *BIAB*, XXI, 1957, p. 164—168, fig. 15—21; B. Nikolov, în *BIAB*, XXVIII, 1965, p. 174, fig. 15/a; p. 183, fig. 23/b; p. 186, fig. 26/b; Iv. Velkov, în *BIAB*, XXI, 1957, p. 313, fig. 4; R. Popov, în *BSAB*, VII, 1933, p. 352, fig. 100.

tîrzie, ea apărînd în Tracia începînd din secolul I e.n.¹³ Avînd în vedere că toate piesele cunoscute în perioada secolelor I î.e.n. — I e.n. pe teritoriul Daciei aparțin acestei variante evoluate, putem data zăbala de la Blandiana într-o fază mai veche, corespunzătoare secolului II sau, cel mai tîrziu, începutului secolului I î.e.n.

Catarama nu oferă elemente certe de datare. Un exemplar analog apare în inventarul unui mormînt de la Altimir, în Bulgaria.¹⁴

În ceea ce privește vasul, acesta se apropie de tipul I al vasului bitronconic cu două torți, după clasificarea lui I. H. Crișan, care-l datează în intervalul dintre începutul secolului III și mijlocul secolului II î.e.n.¹⁵ În faza clasică această formă ceramică suferă sensibile transformări, fiind lucrată exclusiv la roată. Vase asemănătoare cu cel de la Blandiana se cunosc în așezările de la Sf. Gheorghe și Sighișoara.¹⁶

Fragmentul de toartă aparține unei căni. Tipul de cană lucrată cu mîna și avînd toarta prevăzută cu nodozități apare și el doar în faza mijlocie a ceramicii daco-gete, fiind datat în secolul II î.e.n.¹⁷ Asemenea căni sînt cunoscute la Pecica, Sebeș¹⁸ etc.

În concluzie, luînd în considerare toate indiciile cronologice pe care le oferă piesele din inventarul mormîntului de la Blandiana, acesta poate fi datat cel mai repede la sfîrșitul secolului III î.e.n., iar cel mai tîrziu în prima jumătate a secolului I î.e.n. Cu maximum de probabilitate mormîntul aparține însă secolului II sau începutului secolului I î.e.n. În acest fel, el vine să umple un gol puternic resimțit pînă acum în cadrul studierii riturilor funerare la dacii din interiorul arcului carpatic, făcînd legătura între cimitirele celto-dacice din secolele IV—II î.e.n. (în care era dificil de operat o distincție clară între elementul celtic și cel autohton) și mormintele dacice din faza clasică. Prin ritul funerar (încinerare cu resturile defunctului depuse direct în groapă, fără urnă, arderea făcîndu-se în alt loc) mormîntul de la Blandiana este asemănător celor descoperite la Tilișca și datate în secolele II—I î.e.n.¹⁹ Fără îndoială că noi cercetări, cum sînt cele în curs de desfășurare la Cugir, vor veni să adauge noi puncte pe harta necropolelor dacice din zona central-transilvăneană.

HORIA CIUGUDEAN

THE DACIAN GRAVE FROM BLANDIANA (DISTRICT OF ALBA)

(Summary)

The article presents a Dacian grave partially destroyed by the river Mureș near the village of Blandiana. The dead was burnt at the stake and then the ashes and the fragments of bones were put together with the funeral inventory in a small pit. The objects that belonged to the Dacian warrior were: a curved dagger with his case, a lance, a bit and a buckle, all made of iron, and a clay vessel. The grave may be dated in the second half of the IIIrd century or in the IInd century B. C.

¹³ I. Venedikov, *op. cit.*, p. 198—199.

¹⁴ B. Nikolov, *op. cit.*, p. 174, fig. 15.

¹⁵ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, Buc., 1969, p. 132—133.

¹⁶ *Ibidem*, pl. LV/3 și LXXI/5.

¹⁷ *Ibidem*, p. 119—121.

¹⁸ *Ibidem*, pl. LIX/3, LXI/6.

¹⁹ D. Protase, *op. cit.*, p. 52.

CONSIDERAȚII PRIVIND ORGANIZAREA STATULUI DAC

Organizarea societăților omenești, indiferent de locul ce au ajuns să-l ocupe ele pe scara evoluției social-politice, presupune o structurare și o delimitare a „funcțiunilor” și responsabilităților membrilor acestor societăți, fie pentru grupuri de indivizi, fie atît pentru grupuri cît și pentru unii indivizi. S-a impus și se impune, așadar, în legătură cu fiecare dintre formațiunile social-politice precizarea — în măsura în care documentația o permite — a structurii organizatorice, a instituțiilor și a „dregătoriilor”, indiferent de natura, de durată și de transformările prin care au trecut acestea.

Referitor la formațiunea social-politică condusă de Burebista, istoricii care au zăbovit asupra antichității dacice sînt de acord în a o include în categoria celor statale pentru că ea depășise stadiul caracteristic uniunilor de triburi chiar în timpul domniei marelui rege¹. Dar înglobarea unor vaste teritorii în statul dac și conducerea lor politică de către Burebista presupune, implicit, crearea unei structuri organizatorice adecvate noii forme de organizare politică chiar dacă ea, pe durata existenței statului, avea să sufere modificări și completări.

În chestiunea organizării interne a statului și a instituțiilor sale observațiile de ordin arheologic nu oferă însă decît indicii în măsură să confirme sau să întrească știrile din izvoarele literare, dar în nici un caz să le înlocuiască. Se adaugă împrejurarea că amintitele izvoare literare, la fel ca și în alte domenii, sînt departe de a fi complete și datează din epoci diferite.

Regele, mai întîi în persoana lui Burebista, apoi a urmașilor săi, reprezenta în stat autoritatea politică supremă. În vederea întăririi prestigiului și a autorității sale, Burebista — și poate înaintea lui alții — și-a dat seama de avantajele colaborării cu exponentii puterii religioase, în speță cu marele preot. În două locuri Strabo face aluzii la conlucrarea dintre puterea regală și cea religioasă². În privința lui Burebista, geograful antic precizează chiar scopul colaborării: „Spre a ține în ascultare poporul, el și-a luat ajutor pe Deceneu”³, iar Iordanes afirmă că același rege i-a dat lui Deceneu „o putere aproape regală”⁴, ceea ce i-a îndemnat pe istoricii moderni să-l socotească pe marele preot drept vice-rege⁵.

¹ Pentru crearea statului dac sub Burebista, C. Daicoviciu, în *SCȘCluj*, I, 2, 1950, p. 111 sqq.; idem, în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, București, 1955, p. 121 sqq.; idem, în *SCIV*, 6, 1—2, 1955, p. 47 sqq.; idem, în *IstRom*, I, 1960, p. 278 sqq.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 31 sqq.; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², 1977, p. 187 sqq.

² Strabo, VII, 3, 5; VII, 3, 11.

³ Idem, VII, 3, 11.

⁴ *Getica*, 67.

⁵ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 284.

După dispariția din viață a lui Burebista funcția de rege a fost cumulată cel puțin un timp cu aceea de preot suprem de către Deceneu și de urmașul său, Comosicus. Despre cel din urmă Iordanes adaugă încă un detaliu extrem de important: „Iar după moartea lui Deceneu, ei (geții, n.n.) au avut aproape în aceeași venerație pe Comosicus... Acesta era considerat la ei și ca rege și ca preot suprem și ca judecător... și împărțea poporului dreptate ca ultimă instanță”⁶. Atribuția regelui de judecător suprem a existat probabil și înainte de Comosicus, caracteristică fiind statelor antice cu regim monarhic.

Dar dacă despre cumularea puterii laice cu aceea religioasă în vremea lui Deceneu și a lui Comosicus se poate vorbi cu siguranță, nu același lucru este posibil pentru o eventuală nouă separare a lor. Informația lui Dio Cassius după care Vezina „venea, ca demnitate, îndată după Decebal”⁷ nu impune considerarea lui Vezina ca îndeplinind funcția de mare preot în timpul ultimului rege dac. Dacă se are în vedere împrejurarea pomenirii lui Vezina de autorul antic, în calitate de participant la lupta de la Tapae împotriva lui Tettius Iulianus, atunci mai degrabă i se poate atribui o funcție politică și militară, situată pe scară ierarhică imediat după cea regală.

În organizarea statului dac am avea, deci, funcția de rege, supremă autoritate politică și judecătorească, pe aceea de mare preot și pe cealaltă de vice-rege, indiferent dacă împrejurările istorice au dus la cumularea, într-un timp sau altul, a unora dintre ele de aceeași persoană.

Un alt autor antic, medicul Criton, care l-a însoțit pe Traian în războaiele cu Decebal, amintește de personalități recrutate din anturajul regelui, unii puși în fruntea agriculturii, iar alții căpetenii ale cetăților⁸. La rigoare cele două funcții ar putea fi socotite ca excepționale, izvorâte din împrejurările neobișnuite, de război, în timpul cărora sînt menționate de izvorul antic. Unei astfel de interpretări i se împotrivesc însă constatări de ordin arheologic și altele ce decurg din dezvoltarea economico-socială a Daciei.

Lăsînd deocamdată la o parte pe acei conducători ai agriculturii cu funcții și atribuții ce au decurs din forma proprietății și din caracterul modului de producție — asupra cărora se va insista ceva mai departe — sînt necesare cîteva precizări privitoare la cea de a doua funcție, de comandanți de cetăți.

Din cercetarea, intensificată și amplificată în ultimul timp, a fortificațiilor dacice din epoca Latène tîrzie a reieșit că în cetățile propriu-zise locuia permanent doar comandantul și o mică garnizoană, cea din urmă cantonată fie în barăci de lemn, fie în clădiri mai mari. La așezările fortificate s-a constatat că în aria apărată de fortificație rezidau conducătorul și aristocrația acestora. La unificarea daco-geților sub Burebista, în statul condus de el au fost înglobate vechile fortificații și, foarte probabil, la conducerea lor și a regiunii din vecinătate fie că au rămas persoanele dinainte care făcuseră act de supunere regelui, fie au fost numite altele dintre credincioșii suveranului. Mai mult, ultimele cercetări au demonstrat că fortificarea așezărilor de felul celor de la Brad, Răcățău, probabil Piatra Șoimului, Poiana, Galați-

⁶ *Getica*, 73 (traducere Vl. Iliescu, în *IzvlstRom*, II, 1970, p. 419).

⁷ LXVII, 10, 2.

⁸ *Getica*, 5, 2; cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 284.

Barboși⁹, Arpașu de Sus¹⁰, Breaza¹¹, eventual Liubcova¹² și Berindia¹³ s-a făcut în vremea lui Burebista. O asemenea operă de fortificare, ce avea în vedere întărirea militară a statului condus de Burebista, este de neînchipuit fără organizarea simultană a teritoriului și fără „administrarea” lui. Comandanții sau conducătorii cetăților și ai așezărilor fortificate numiți de rege, împreună cu atribuțiile lor militare, trebuie că au primit și altele de ordin administrativ. În acest context situația cunoscută în vremea lui Decebal nu mai poate apare ca una excepțională, ci firească, perpetuată din vremile anterioare.

În relațiile diplomatice cu popoare mai apropiate sau mai îndepărtate, regii daci se foloseau de soli recrutați fie din anturajul lor, fie, probabil mai rar, dintre oamenii lor de încredere din cetățile grecești. Dintre cei din urmă este cunoscut Akornion — care a mediat înțelegerea dintre Burebista și Pompei — prețuit de concetățenii săi, în cunoscutul decret dionysopolitan, cu titlul de *πρῶτος καὶ μεγίστος φίλος*, formă amplificată a celui de *πρῶτος φίλος*, obișnuit la curțile elenistice și care exista, probabil într-o formă analogă, la curtea regilor daci¹⁴. Dionysopolitul a îndeplinit însă și misiuni diplomatice de felul celei amintite. Dintre solii regilor daci mai cunoscuți sînt aceia din timpul lui Decebal. În două rînduri Decebal a trimis soli la senatul de la Roma, o dată în vremea lui Domitian¹⁵, apoi după primul război cu Traian¹⁶, de mai multe ori la Traian¹⁷, la vecini¹⁸ și chiar pînă în îndepărtatul regat al parților¹⁹. Prima solie la Roma, după războaiele cu Domitian, avea în frunte pe Diegis²⁰, posibil fratele lui Decebal²¹, oricum îndeplinind o importantă funcție la curtea regelui dac.

Fără îndoială sîntem încă departe de a cunoaște în detalii organizarea internă a statului dac, cu instituțiile și dregătorii săi, dar indiciile de care dispunem dovedesc nu numai existența unei astfel de organizări ci și situația ei pe o treaptă avansată. Se adaugă ierarhia preotească, ce se va aminti mai departe. Deocamdată ceea ce se poate afirma cu siguranță este consolidarea centralizării statului, evidentă și mai accentuată în vremea lui Decebal.

Revenind la cea de a doua funcție amintită de Criton sînt necesare cîteva cuvinte privitoare la caracterul statului dac. Întrebările referitoare la caracterul statului dac i s-a răspuns în chip diferit, în funcție de stadiul cunoș-

⁹ V. Ursachi, *Fortificațiile dacice de pe Valea Siretului*, comunicare la Sesiunea Muzeului de Istorie al Transilvaniei, 1979.

¹⁰ M. Macrea — I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 88.

¹¹ Th. Năgler, în *StComSibiu*, 14, 1969, p. 91 sq.

¹² M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 102 sq. și informații verbale ale conducătorului cercetărilor.

¹³ S. Dumitrașcu, în *Crisia*, I, 1972, p. 125 sq.

¹⁴ C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 52 sqq.; cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 90.

¹⁵ Dio Cassius, LXVII, 7.

¹⁶ Idem, LXVIII, 9.

¹⁷ Idem, LXVIII, 9—10.

¹⁸ Idem, LXVIII, 10—11.

¹⁹ Pliniu cel Tânăr, *Epistole către Traian*, 74, 1—3; cf. D. Tudor, în *Studii și articole de istorie*, 1956, p. 19 sqq.

²⁰ Dio Cassius, LXVII, 7.

²¹ Martial, *Epigrame*, V, 3, 1—6.

tințelor moderne despre dezvoltarea diferitelor popoare antice. Un timp el a fost definit drept stat sclavagist începător²² și în anii din urmă a fost considerat ca fiind asemănător, dar nu identic cu statele Orientului Apropiat sau Îndepărtat, ca și cu altele din părți diferite ale lumii a căror producție nu s-a bazat în primul rând pe munca sclavilor și au avut altă cale de dezvoltare decât aceea ce trecea obligatoriu prin faza modului de producție sclavagist²³. Referirile priveau modul de producție asiatic sau oriental, de care scria Karl Marx²⁴, în anii din urmă numit mod de producție tribut²⁵. Pe baza înmulțirii cunoștințelor privitoare la dezvoltarea acelor societăți din Asia, Africa, America centrală și de sud, care în evoluția lor nu au trecut prin faza modului de producție sclavagist, s-au putut face utile paralele cu direcția generală de dezvoltare a Daciei.

Caracteristicile principale ale modului de producție tribut²⁶ constau în forma dublă a proprietății private: de stat (monarhul fiind teoretic proprietarul) și privată, cea din urmă în sens comunitar, adică de obște, ceea ce, firește, nu exclude, dimpotrivă, implică proprietatea individuală asupra roadelor muncii. În forma asiatică, unde este caracteristică îmbinarea agriculturii cu meșteșugurile și posibilitatea satisfacerii tuturor necesităților în cadrul unei comunități, individul nu putea deveni independent de comunitate pentru că el era doar posesor. O parte a plusprodusului comunităților aparținea legal autorității supreme și era predat sub formă de tribut, indiferent de natura acestuia (în produse, în bani, participare obligatorie la marile lucrări publice ș.a.m.d.). Contradicția fundamentală în cadrul modului de producție tribut este aceea dintre clasa dominantă și comunități.

Includerea dezvoltării societății dacice în categoria celor ce au trecut prin faza modului de producție tribut nu implică inexistența particularităților specifice ținuturilor carpato-dunărene, între care am aminti în primul rând producerea celei de a doua și a treia diviziuni sociale a muncii, care au adus cu ele depășirea stadiului economiilor comunitare închise, capabile să-și satisfacă în întregime necesitățile.

Încercarea de a demonstra, pe baza textelor literare antice, existența obștilor sătești la daci a rămas neconvingătoare²⁷, la fel ca și cealaltă, de „transplantare” din lumea celtică în cea dacică a instituției cavalerilor²⁸. În

²² C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 280, 283 (se preciza orînduirea specifică lumii barbare, neclasice).

²³ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 76 sqq.; I. Banu, în *Revista de Filozofie*, 13, 2, 1966, p. 213 sqq.; M. Constantinescu, în *Probleme economice*, XI, 1972, p. 28 sqq.; idem, *Schița unei teorii marxiste a formațiunii social-economice tributare*, București, 1974; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 209 sqq.

²⁴ K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, București, 1960, p. 9.

²⁵ *Supra*, nota 23, lucrările lui M. Constantinescu.

²⁶ M. Constantinescu, în *Probleme economice*, XI, 1972, l.c.; *Dicționar de filozofie*, București, 1978, p. 467 [s.v. Modul de producție „asiatic” (tribut)].

²⁷ A. Bodor, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 253 sqq.; idem, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 137 sqq.; cf. H. Daicoviciu, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 135 sqq. Pentru interpretările mai vechi ale celor citorva versuri dintr-o odă a lui Horatius (*Carmina*, III, 24, 10—16), M. Macrea, în *StRefIstRom*, I, 1954, p. 138 sq.; cf. C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 123 sqq.

²⁸ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 195 sqq.; cf. H. Daicoviciu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 503 sq.

schimb toți istoricii sînt de acord în a susține că forma de proprietate comunitară, caracteristică societății comunei primitive fusese depășită.

Diferențierile sociale, sesizabile atît pe cale arheologică, cît și prin amintirea în textele antice a celor două categorii sociale distincte, *tarabostes* — *pileati* și *capillati* — *comati*, împreună cu a sclavajului patriarhal, nu erau posibile decît după depășirea fazei de dezvoltare tocmai menționate. În atare condiții, contradicția fundamentală în societatea dacică a fost aceea dintre bogați și masa producătorilor de bunuri. Cei din urmă, prin munca și contribuția lor, au făcut posibilă ridicarea impresionantelor lucrări de fortificații și religioase în diferitele zone ale Daciei și cu deosebire în regiunea capitalei. Strîngerea tributului în primul rînd nu putea fi încredințată, în Dacia ca și în alte părți, decît unor împuterniciți speciali ai puterii centrale la care face aluzie, foarte probabil, Criton²⁹ cînd amintește pe cei puși în fruntea agriculturii. Nu este exclus ca o categorie a acestora să fi avut sub supraveghere și domeniile regale, dacă ele au existat.

Se poate conchide că în evoluția ei Dacia nu se îndrepta spre orînduirea de tip sclavagist clasic de felul celui din lumea greco-romană, ci urma calea modului de producție tributual, cu particularitățile sale specifice. Statul dac apare ca instituție după scindarea societății în bogați și săraci și nu are caracteristicile unui stat sclavagist, ci pe acelea generale ale instituțiilor similare, dar nu identice, cunoscute la societățile din afara lumii greco-romane în timpuri și în forme de organizare diferită.

Principalele elemente structurale ale statului dac constau în scindarea societății în bogați și săraci, cu inevitabilele contradicții dintre ei, în puterea regală întemeiată pe armată și pe fortificații, prima în egală măsură utilă asigurării liniștii interioare și confruntării cu alte seminții și state, în existența unui teritoriu unitar din punct de vedere etnic (trăsătură particulară a statului dac și, deci, nu pretutindeni întîlnită), unde exercitarea puterii de stat se făcea prin intermediul dregătorilor regali, și în existența unui aparat de stat capabil să-i îndeplinească funcțiunile sale interne și externe.

Alte mențiuni, tot lacunare și din epoci diferite, existente în izvoarele antice se referă la unele dintre elementele componente ale structurării funcțiilor slujitorilor religiei. S-a amintit, de pildă, despre funcția de preot suprem existentă la daci cel puțin din epoca statului. Ea constituie dovada unei organizări preoțești bine stabilite, chiar dacă detaliile acesteia rămîn necunoscute în lipsa unor izvoare scrise. Organizarea în discuție pare să fie mai veche, cît timp Iordanes o atribuie lui Deceneu³⁰. Afirmatia autorului antic credem că trebuie interpretată mai degrabă ca o restructurare, menită să întărească instituția existentă, să o pună de acord și în slujba noii situații politice rezultată ca urmare a unificării daco-geților de către Burebista³¹.

Cert este că preoții daci purtau *pileus* întocmai ca nobilii³² și deci făceau parte din rîndurile păturii conducătoare.

²⁹ *Supra*, nota 8.

³⁰ *Getica*, 71.

³¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei orientale*, București, 1980, p. 78.

³² Iordanes, l.c.

Alte izvoare menționează numele unor preoți asceți, *ctistai* sau *polistai* la Flavius Iosephus³³, *theosebei* și *capnobatai* la Strabo³⁴. Succintele informații privitoare la ei par să-i desemneze drept o categorie distinctă de slujitori ai religiei, anahoreți, „onorați și socotiți sacri” de către popor³⁵.

Oricum, autoritatea slujitorilor religiei în lumea daco-geților era considerabilă dacă se are în vedere locul pe care-l ocupa Deceneu în timpul lui Burebista, apoi cumularea puterii politice și religioase de același Deceneu și de urmașul său, Comosicus. O asemenea autoritate nu putea să-și tragă seva numai din credințele religioase ca atare, ci și dintr-o organizare menită să facă eficientă, pentru puterea politică, activitatea preoțimii.

Se conturează, așadar, din nefericire fără precizia și siguranța pe care le-am dori, pe de o parte, o structurare a puterii în stat, instituții și dregători ce constituie unele dintre elementele aceluși aparat de stat, în măsură să îndeplinească funcțiile cărora le era destinat și, pe de altă parte, existența unei ierarhii în organizarea slujitorilor religiei.

Desigur, ipotezele și încheierile formulate acum nu au pretenția de a fi definitive; ele reprezintă doar unele contribuții la organizarea statului dac și urmează a fi verificate de cercetările viitoare.

I. GLODARIU

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT L'ORGANISATION DE L'ÉTAT DACE

(Résumé)

Les chercheurs qui ont étudié l'histoire de la Dacie préromaine sont unanimes dans l'affirmation du caractère étatique de la formation politique ayant à sa tête Burébista et ses successeurs (note 1). En prenant cette constatation comme point de départ, on essaye de préciser la structure du pouvoir dans l'État, celle des institutions et des fonctions. On connaît bien le pouvoir „presque royal” que Burébista accorda à Décénée, ce dernier ayant été pour les historiens modernes comme un „vice-roi” (n. 2—5), tout comme le cumul du pouvoir politique et religieux sous Décénée et Comosicus. Mais Comosicus représentait — au dire de Jordanes (n. 6) — en même temps le pouvoir suprême judiciaire, situation naturelle au cadre des gouvernements antiques du type monarchique. La circonstance que Cassius Dio place Vezina „immédiatement après Décébale” n'implique pas forcément une qualité de grand prêtre pour lui, mais signifie bien qu'il disposait d'une dignité militaire et politique immédiatement inférieure au pouvoir royal. Aussi, les commandants des forteresses et ceux ayant à leur charge l'agriculture (n. 8), mentionnés par Criton, peuvent bien indiquer une situation résultée de l'évolution normale de la Dacie et n'obligent pas à penser à une réalité créée par les circonstances exceptionnelles imposées par la guerre. À l'époque de Burébista son royaume a englobé les anciennes fortifications et a vu la construction d'autres, nouvelles (n. 9—13) à la tête desquelles on a nommé des représentants du roi,

³³ *Antiquitates Iudaicae*, XVIII, 1, 5.

³⁴ Strabo, VII, 3, 3; VII, 3, 4.

³⁵ Strabo, VII, 3, 3; cf. V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 162; D. Dečev, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 85; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista...*, p. 87 sq.; M. Eliade, *op. cit.*, p. 74 sq.

ayant des prérogatives militaires et administratives, précédant peut-être ceux du temps de Décébale. Ensuite, le développement économique et social de la Dacie, sur la voie du mode de production „asiatique“ (n. 22—26) implique l'existence de dignitaires chargés de la recette de tribut dû au pouvoir central, qui étaient, probablement, les dirigeants de l'agriculture que mentionne le même Criton (n. 29). On n'a pas encore démontré l'existence des communautés (n. 27) et celle des chevaliers (n. 28), mais il est certain que la société était scindée en riches (*tarabostes-pileati*) et pauvres (*capillati-comati*). Enfin l'on fait à nouveau mention des émissaires (n. 14—21), d'une possible réorganisation de la hiérarchie des prêtres, faite par Décénée (n. 30) et les prêtres ascètes (n. 33—35).

CÎTEVA CONSIDERAȚII GEO-TOPOGRAFICE PRIVIND TRASEUL DRUMULUI ROMAN POTAISSA—NAPOCA, ÎN SECTORUL CLUJ-NAPOCA—AITON

Poziția geografică. Drumul roman, cercetat și studiat de Iudita Winkler de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, se axează în bună parte pe laturile de E și NE ale masivului deluros al Feleacului (744 m), care constituie o zonă de tranziție între M-ții Apuseni și Podișul Someșan, dar cu pronunțate afinități geomorfologice față de ultimul¹. Dispoziția depozitelor sarmațiene², permeabile, constituite din nisipuri și gresii slab cimentate, cu concrețiuni de „Feleac” sferoidale și roci semipermeabile dispuse peste marnele impermeabile din bază, precum și căderea generală a stratelor, favorizează alunecările de teren de diferite tipuri, mai evidente în Dealul Ciolt din raza com. Aiton și la „Rupturi”, unde, în spatele valurilor de alunecare, sînt des întîlnite fenomenele de înmlăștinire. O notă specifică o dau regiunii studiate și factorii pedo-climatici care se încadrează într-un climat caracteristic dealurilor și podișurilor din Transilvania, cu o temperatură medie anuală de $+8^{\circ}\text{C}$ (izoterma lunii ianuarie este de -4°C , iar a lunii iulie de $+18^{\circ}\text{C}$), precipitații medii anuale reduse (600 mm)³, cu o rețea hidrografică de tip „torențial”, bine mulată pe structura geologică, cu direcție SE-NV și un profil transversal în formă de „V” în amonte, iar la vărsare în principalul rîu colector, valea Zăpodii, afluent de dreapta al Someșului, profilul se lărgțește sub formă de „U”. Rețeaua hidrografică⁴ este reprezentată de cîteva văi mai importante: v. Becașului, v. Beghii, v. Hotarului, pîrîul Podului și pîrîul lui Buzga, care prezintă mari variații de la un anotimp la altul, cu viituri mari de primăvară și reduceri mari de debit vară, cînd multe din ele și seacă. Vegetația⁵ este de tip stepic antropogen, în zonele cultivate, și de păduri amestecate (fag și gorun) în Păd. Clujului, căreia îi corespund soluri de tip cernoziom și cernoziomoide levigate. Un fapt deosebit de semnificativ este dat și de „roza vînturilor”, care ne arată o dominantă a vînturilor din sectorul NV-SE, care transportă aer rece, mai ales iarna, pe văile amintite și ceață primăvara și toamna, în timp ce interfluviile rămîn descoperite. Este incontestabil că inginerii romani — *gromaticii* — au știut să țină cont și să valorifice la maximum toți factorii naturali, inclusiv direcția vînturilor dominante.

¹ T. Morariu — Al. Savu, *Județul Cluj*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1970, p. 11—24, 33—41, 58—65.

² N. Mesaroș — O. Clichici, *Pe poteci cu bănușei de piatră. Ghid geologic al zonei Cluj*, București, 1976, p. 6—12, 35—37, 78—82.

³ M. Peahă, *Atlas geografic general*, București, 1974, p. 52—57.

⁴ I. Újvári, *Hidrografia R.P.R.*, București, 1959, p. 164—172, 222—226.

⁵ V. Mihăilescu, *Geografia fizică a României*, București, 1959, p. 162—172.

În funcție de condițiile naturale din zona studiată se pot distinge, din punct de vedere geomorfologic, următoarele sectoare:⁶

- a) Sectorul Casa Agronomului — Colonia Borhanci;
- b) Sectorul cuprins între v. Făgetului — Pîriul Hotarului (livada horticolă experimentală);
- c) Sectorul cuprins între pîriul Hotarului — p. Podului (Pădurea Clujului);
- d) Sectorul din vatra satului Gheorghieni;
- e) Sectorul cuprins în hotarul dintre vatra satului Gheorghieni și vatra satului Aiton.

a) Sectorul Casa Agronomului — Colonia Borhanci, cuprins între pîriișul ce iese din incinta grădinii Casei Agronomului și Pîriul Făgetului. Energia reliefului (76—100 m) este cea mai mică de pe tot traseul drumului, prezentînd pante blînde, sub 5‰, și procese de versant în general reduse, reliefindu-se doar prin cursul torențial al pîriului Becaș, pîriu cu o luncă inundabilă paralizată de mici conuri de dejecție ale organismelor torențiale afluențe. Punctul de intrare al drumului roman în Cluj-Napoca a fost identificat de cercetătoarea Iudita Winkler lângă un podeț, la ieșirea din perimetrul Casei Agronomului, la altitudinea de 362 m, urmînd o direcție SE, traversînd drumul actual ce duce spre colonia Borhanci; apoi coboară lin spre p. Becaș (panta 4,3—4,5‰), pe un aliniament de 235 m, pe care-l traversează sub un unghi ideal pentru construcția de poduri. Sub un unghi de 165° drumul pătrunde în incinta terenului experimental al CAP Cluj, pe un aliniament de 195 m, cu o pantă ușor crescîndă (4,5‰), pentru ca apoi să-și schimbe direcția spre S, sub un unghi de 175°, urmînd un aliniament de 155 m, cu o pantă foarte redusă, de 1—1,5‰. O nouă schimbare de direcție: tot spre S, sub un unghi de 175°, pe o lungime de 150 m, cu o pantă relativ redusă (2,5—3‰), pînă în apropierea drumului actual spre colonia Borhanci, pe care-l însoțește paralel pe cca. 125 m, cu o pantă mică de 1‰ și o deschidere de 165—170° față de traseul anterior. Sub un unghi mare părăsește incinta lotului experimental, suprapunîndu-se cu actualul drum de țară spre colonia Borhanci pe cca. 700 m, urmînd o direcție SE, pe care după cîțiva metri și-o schimbă brusc spre S, sub un unghi de 100—105°, cu o pantă ridicată de 9‰, îndreptîndu-se spre albia secată a unui torent, pe care-l traversează sub un unghi de 178°. Din acest punct se îndreaptă spre S, pe un teren plan, lung de 200 m, după care își schimbă brusc direcția, urmînd curba de nivel de 425 m pe cca. 300 m, evitînd în acest fel o zonă mlăștinoasă, pînă ce ajunge la prima casă din colonia Borhanci, mai precis la limita dintre grădină și terenul arabil, unde drumul roman se reliefează clar printr-un rambleu taluzat spre stînga. Pe cca. 500 m își menține direcția N—S, sub un unghi de 170—175°, cu o pantă de 3,5—4‰, ajungînd lângă un mic izvor de apă potabilă, pe care-l ocolește, căzînd perpendicular pe p. Făgetului, pe care-l traversează în zona sa cea mai îngustă, cu maluri bine consolidate, sub un unghi de 90°, pentru a intra apoi în sectorul livezii horticole experimentale. Trebuie menționat faptul că înainte de a traversa p. Făgetului se observă o lățire exagerată a drumului roman, probabil datorită existenței unei *statio*.

⁶ M. Hungreder, *Studiu geomorfologic; foaia Aiton 1:25000* (lucrare de stat).

b) Sectorul livada horticola experimentală, cuprins între p. Făgetului și p. Hotarului, prezintă câteva caracteristici specifice ce-l deosebesc radical de celălalte sectoare, cum sînt: energie de relief mare (120—150 m), pante medii mai ridicate (5—10%), prezentînd versanți cu procese de degradare moderată, cu văi torențiale și rîpe adînci de 1—4 m, ce favorizează alunecările de teren de tip „glîmei”, care au fost consolidate în mare parte prin lucrările agrotehnice actuale. În aceste condiții nefavorabile de relief, drumul roman străbate porțiunile cele mai propice pentru construcții de drumuri. Între p. Făgetului și p. Beghiului, pe o distanță de 160 m, merge paralel cu un drum de exploatare din incinta stațiunii, ca apoi să traverseze p. Beghiului sub un unghi de 130° , perpendicular pe axa sa, pînă ce ajunge în apropierea unor izvor cu apă potabilă, bine amenajat. Pe cca. 30 m se confundă cu drumul de exploatare. Un unghi de $165\text{—}170^\circ$ pe o distanță de 200 m, cu o mică declinitate, pantă de 2%, apoi urcă ușor pe versantul dealului „La Făgețele” pe încă 200 m, pînă în apropierea unui pîrîiaș pe care-l traversează sub un unghi de 75° , după care face un unghi de 175° , pe o lungime de 150 m, cu o pantă destul de mare și bruscă (7—7,5%), ajungînd să sectioneze drumul principal al stațiunii. În continuare, traseul drumului se îndreaptă spre SE, pe un aliniament de 250 m, cu o pantă medie de 4,5—5%, pînă ce ajunge în apropierea drumului comunal Cluj-Gheorghieni ce limitează stațiunea, mergînd paralel cu acesta pe o lungime de 300 m și cu o declinitate descrescătoare (2,5—3%), pînă ce părăsește incinta stațiunii, făcînd un cot brusc de $75\text{—}80^\circ$, traversează actualul drum comunal spre Gheorghieni, ca apoi să pătrundă în „pădurea Clujului”.

c) Sectorul Pădurea Clujului, cuprins între p. Hotarului și p. Podului, este un sector cu energie de relief relativ mică (101—102 m), pante relativ reduse, cuprinse între 5—10° și chiar mai mici, drumul roman urmărind în general curba de nivel de 505 m. Eroziunea de versant este redusă, datorită vegetației arborescente bine dezvoltate, cît și covorului subarborescent, care au favorizat acumularea de depozite pleistocene, în care s-au grefat organisme torențiale puțin adîncite, cu profil larg, ușor de traversat de către drumul roman. Pe o distanță de 235 m, de la intrarea în Păd. Clujului, drumul roman are un rambleu cu o pantă redusă, pe direcție aproape E-V, coboară apoi spre S cca. 185 m (cu o pantă ceva mai accentuată: 5—5,5%) sub un unghi de $150\text{—}160^\circ$, pînă ce dă de un mic pîrîiaș; după ce-l traversează face un unghi de 175° (panta redusă: 2—2,2%); se îndreaptă apoi spre un nou torent, pe care-l traversează, modificîndu-și direcția sub un unghi de $155\text{—}160^\circ$, pe un aliniament de 100 m, după care urmează o curbă cu raza mare: $160\text{—}170^\circ$ (panta foarte mică). Urmează o nouă schimbare de direcție, spre SE, pe un aliniament de 360 m, cu o declinitate ce descrește ușor (4—3,5%), aliniament din care, pe ultima sută de metri, drumul este în rambleu delimitat de taluzuri, de-o parte și de alta a sa (de cca. 1,5—1,8 m), pînă în apropierea p. Podului, pe care-l traversează, făcînd un cot brusc, pentru a intra apoi în vatra satului Gheorghieni.

d) Sectorul vetrei satului Gheorghieni, din punct de vedere geomorfologic, prezintă versanții acoperiți cu o cuvertură pleistocenă erodată în adîncime de văile torențiale ce străbat vatra satului pe direcție SE-NV, ating adîncimi la talveg de 2—4 m, cu maluri abrupte și prăpăstioase, pentru care și energia reliefului este mare: 151—175 m. O notă aparte o prezintă și

faptul că la cele două capete ale satului pantele sînt mai mari (5—10%), în timp ce în zona centrală a satului pantele scad sub 5%. Intrînd în vatra satului pe un aliniament de 250 m orientat V-E (pantă 9,5—10%), traversînd un afluent al p. Podului, făcînd o mică frîntură abia conturată, drumul roman cade perpendicular pe drumul ce duce spre satul Pata, după ce a parcurs un aliniament de 100 m. După 175 m (și un unghi de 175—177°) direcția drumului se schimbă din nou spre SE, sub un unghi de 165—170°, menținîndu-se pe un aliniament de 150 m, traversînd și un mic organism torențial, afluent al pîrîului Buzga. În continuare, drumul face o ușoară frîntură, de 75 m, fără prea mari declinități, pentru ca apoi să-și schimbe direcția spre SE sub un unghi de 170—175°, pe un aliniament de 90 m, traversînd p. Buzga (panta 4,5—5%), după care își schimbă din nou direcția spre S, pe un aliniament de 80 m (pantă de 5—5,5% și un unghi de 110—120°). O scurtă traversă de 30 m leagă două unghiuri de 175°, spre SE, de un aliniament scurt de 35 m, care apoi se curbează ușor, sub un unghi de 165°, și se continuă printr-un aliniament de 350 m, cu o pantă redusă, de 2,5—3%. Urmează apoi cîteva mici frînturi printre casele sate- nilor, pe un aliniament orientat NV-SE, lung de 635 m, cu declinități sensi- bile, ce coboară pe ultimii 85 m, unde panta este de 8%. Urmează o curbă cu rază mare, sub un unghi de 175°, pe o lungime de 200 m, cu o pantă de 5,5%, care se continuă cu o nouă frîntură, sub un unghi de 178—180°, ce orientează traseul drumului spre S, avînd o pantă ușor ascendentă (1,5—2%) pe o lungime de 450 m, intersectînd în calea sa actualul drum comunal, cu care se și confundă apoi pe 175 m, dar cu o pantă ce coboară ușor. Acest aliniament se menține pe încă 360 m (orientare NV-SE), trecînd pe sub funda- țiile mai multor case de pe traseu, paralel cu actualul drum, cu o pantă foarte redusă, de 1—1,2%, pînă ce întâlnește un mic pîrîiaș, pe care-l tra- versează, cu care ocazie drumul se mută pe partea dreaptă a actualului drum spre Aiton, avînd o direcție NV-SE pe un aliniament de 275 m, trecînd prin livada de pomi de la marginea satului Gheorghieni (panta este foarte redusă: 0,5—1%). Urmează o nouă frîntură, sub un unghi de 175—180°, continuată cu un aliniament de 235 m ce traversează un organism torențial și actuala conductă ce alimentează cu apă potabilă satul Gheorghieni, pentru ca apoi drumul roman să părăsească definitiv vatra satului Gheorghieni.

e) Sectorul cuprins în hotarul dintre vatra satului Gheorghieni și vatra satului Aiton. Pe această porțiune drumul roman se grefează pe versantul nordic al masivului deluros al Cioltului, care i-a determinat în bună parte și traseul. Dealul Ciolt este o suprafață structurală dezvoltată pe depozite sarmațiene (nisipuri cu concrețiuni), cu frecvente alunecări de tip „glîmei“, în spatele cărora domină fenomene de înmlăștinire abundente. Energia reliefu- lui este scăzută (101—125 m), pante reduse (sub 5%) și interfluvii cu carac- ter structural.

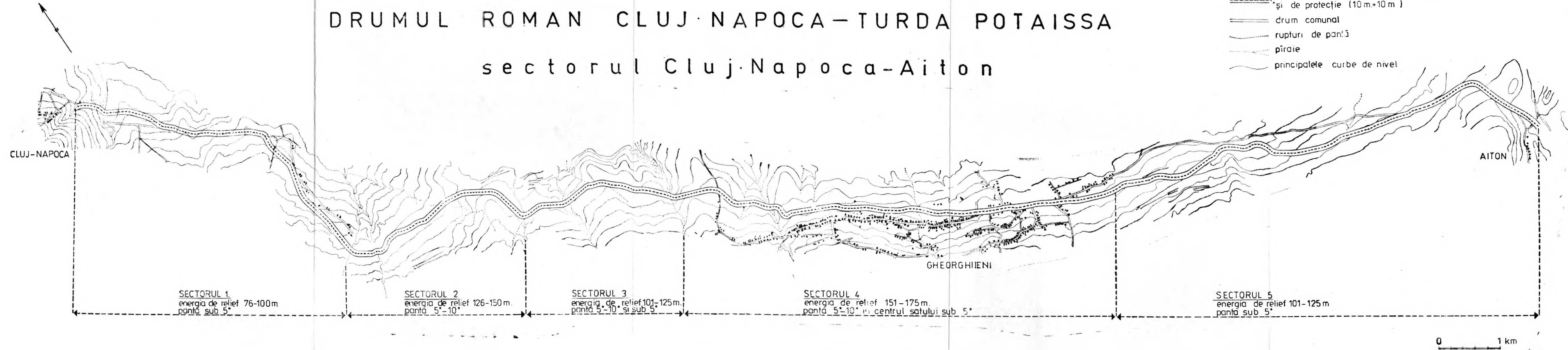
Părăsind vatra satului Gheorghieni, drumul roman continuă printr-un aliniament de 200 m (panta sub 1%), întrerupt de o scurtă frîntură de 50 m, care continuă apoi aliniamentul pe încă 250 m, cu o pantă ce coboară (7%), aliniament întrerupt și el de o mică curbă, care dă într-un aliniament de 100 m cu o pantă neglijabilă. Urmează o curbă cu raza mare, sub un unghi de 152°, ce ocolește masivul deluros „Ruptura Mare“, care se continuă prin- tr-un aliniament de 150 m, cu o pantă ușor ascendentă (1,5—2%), orientată

care continuă apoi aliniamentul pe încă 250 m, cu o pantă ce coboară (7‰), aliniament întrerupt și el de o mică curbă, care dă într-un aliniament de 100 m cu o pantă neglijabilă. Urmează o curbă cu raza mare, sub un unghi de 152° , ce ocolește masivul deluros „Ruptura Mare”, care se continuă printr-un aliniament de 150 m, cu o pantă ușor ascendentă (1,5—2‰), orientată

DRUMUL ROMAN CLUJ-NAPOCA-TURDA POTAISSA

sectorul Cluj-Napoca-Aiton

- drum roman
- ==== zona de rezervatie arheologica (10 m.+10 m.)
- ==== si de protectie (10 m.+10 m.)
- ==== drum comunal
- ~~~~ rupturi de panta
- ~~~~ piraie
- ~~~~ principalele curbe de nivel

spre S; urmează o curbă, sub un unghi de $130-135^\circ$, orientată spre SE pe o distanță de 175 m, ce coboară ușor (panta 6%), frîntă de un unghi de $178-179^\circ$, pe o distanță de 75 m, orientată spre S, continuată printr-un aliniament de 250 m (panta $4,6-4,8\%$). Urmează o nouă frîntură, sub un unghi de $178-180^\circ$, continuată cu un aliniament de 115 m ce coboară lin (panta 4%), pînă se curbează cu 180° . De aici urmează un aliniament de 600 m în pantă ascendentă ($1,5\%$), care intersectează actualul drum comunal sub un unghi de 176° , mergînd paralel cu el, iar pe o distanță de 175 m se suprapune actualului drum, traversîndu-l apoi sub același unghi de 176° , cu o orientare SE, pe dreapta drumului actual spre Aiton. Pe această porțiune urcă ușor 200 m (panta 5%), pentru ca apoi să se suprapună actualului traseu pe o lungime de 150 m (pantă $3,5\%$). O curbă cu rază mare întoarce drumul spre S, ocolind Dealul Ciolt, pe un aliniament paralel cu drumul comunal pe o distanță de 300 m (pantă ascendentă de 5%), întrerupt de traversarea drumului comunal ce pătrunde în sat. Urmează apoi un aliniament de 315 m, cu pantă crescătoare (5%), care ne duce pînă la locul unde s-a descoperit miliarul roman.

Acest stîlp miliar ne arată că drumul imperial Potaissa-Napoca a fost construit în anul 108 e.n. și indică o distanță de 10 mii de pași de Potaissa, adică 14.780 m. Din acest punct pînă la intrarea în incinta Casei Agronomului drumul roman măsoară 13.000 m.

Din ridicarea topografică 1:5000 (vezi harta), din cercetările de teren întreprinse, se pot trage cîteva concluzii demne de a fi reținute, privind drumul roman:

1. Pe lungimea cercetată, de 13 km, drumul roman prezintă o diferență de nivel de 267 m, ceea ce ne dă o pantă medie de $3,5-4\%$.

2. Traseul drumului roman este în mare parte rectiliniu, orientat NV-SE, prezentînd foarte puține curbură. Aceste curbe au rază mare, cu unghiuri mari de $150-160^\circ$, permițînd o bună vizibilitate.

3. Drumul străbate panta medie a versantului nord-estic al dealului Feleac, fiind ferit de inundații și viscolirile din timpul iernii.

4. Traversarea pîraielor și a torenților se face în punctele cele mai favorabile, sub unghiuri ideale.

5. Traseul drumului folosește la maximum condițiile naturale, făcîndu-se puține amenajări de consolidare, iar materialul de construcție este din orizontul local.

6. Peste 1 km (1175 m) din drumul roman se suprapune cu drumul comunal actual, care este traversat în 8 puncte.

7. Drumul actual comunal este la mică distanță de drumul roman și-l însoțește aproape paralel pe mari porțiuni.

Datorită importanței sale, dar mai ales faptului că în multe sectoare se află într-o fază avansată de degradare, sînt necesare măsuri de protecție și conservare. În conformitate cu Decretul Consiliului de Stat nr. 13/17 ian. 1975, Oficiul Patrimoniului Cultural Național al județului Cluj a stabilit, în lungul drumului roman, de o parte și de alta a sa, două benzi de protecție late fiecare de cîte 10 m, care interzic orice lucrări de mare adîncime care ar afecta drumul roman. De asemenea s-a pus problema practicării unor anumite tipuri de culturi în zonele arabile pe care le parcurge drumul roman.

Considerăm că ar fi necesară continuarea cercetării drumului roman, atât spre Potaissa, cât și studierea legăturii cu drumul imperial spre Porolissum, ceea ce ne-ar furniza noi date tehnice privind trasarea și construcția drumurilor romane în Dacia.

DORIN URSUȚ — PAUL PETRICĂ — I. WINKLER

GEO-TOPOGRAPHIC OBSERVATIONS CONCERNING THE ROMAN
ROAD BETWEEN POTAISSA AND NAPOCA.
THE CLUJ-NAPOCA — AITON SECTION

(Summary)

Making a 1:5000 survey of the Roman road which connected Potaissa to Napoca and considering the local geo-morphologic conditions, the authors distinguish 5 different sections of the road: the first, between the House of Agronomists and the Borhanci-settlement; the second, between the top of Făget Hill and Hotarului Stream; the third, between Hotarului Stream and Podului Stream; the fourth, inside the area of the village Gheorghieni and the fifth crossing the fields between the village Gheorghieni and the village Aiton. Each section of the road presents particular topographic characteristics which cannot be perceived on a reduced scale.

From the geo-topographic study of the route of the Roman road the following conclusions are drawn: 1) Along the 13 km stretch the medium slope is of 3,5—4°; 2) The road is almost rectilinear keeping the direction NV-SE, the angles of the large radius curves being of 150—160°; 3) The road runs along the hillside at the medium level; 4) The streams are crossed at the most convenient places; 5) Natural conditions as well as local sources of building material were used to the highest extent; 6) The village lane linking Cluj, Gheorghieni and Aiton today is almost parallel with the Roman road or not too far from it. In order that the road should be spared and preserved 10 m wide protection belts were created on either side of it.

TEHNICI DE CONSTRUCȚIE LA ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Tehnica construcției în epoca romană este o temă puțin cercetată în așezările Daciei, avînd ca urmare lipsa unei sinteze pentru întreaga provincie. Din păcate, într-un stadiu apropiat de al nostru este cercetarea de acest gen și în celelalte provincii ale Imperiului. Studii complexe s-au făcut doar asupra Italiei și a Romei în special, studii greu de utilizat pentru provincii. De exemplu, *opus incertum* dispăre la Roma și în Italia la începutul secolului I e.n., dar rămîne cel mai răspîndit mod de construcție în provincie; cărămida, material folosit frecvent la Roma, apare destul de rar în Dacia; proporțiile ordinelor diferă de la provincie la provincie și, de multe ori, de la monument la monument. Limitele de varietate ar trebui stabilite pentru fiecare provincie și, poate, pentru fiecare oraș. Din nefericire, toate tratatele de arhitectură se raportează în considerațiile lor doar la foarte cunoscute monumente italiene.

La Sarmizegetusa cele cîteva monumente dezvelite, pe care se pot efectua cercetări, sînt puține ca să poată oferi o imagine generală asupra problematicei construcției. Edificiile cercetate, în cea mai mare parte, sînt clădiri cu un caracter oficial, în care s-a respectat, în măsura posibilităților, tehnica și arhitectura tradițională, făcîndu-se rabat însă atît la calitatea execuției, cît și la respectarea proporțiilor.

Abia după cercetarea „insulelor” orașului, a clădirilor private din exteriorul zidurilor, a monumentelor publice care mărgineau forul, după datarea lor cu exactitate și determinarea precisă a fazelor de construcție, se va putea efectua un studiu complet privind tehnica de construcție romană la Sarmizegetusa, bazat pe măsurători exacte, analize fizico-chimice și petrografice asupra mortarurilor, tencuielilor și a celorlalte materiale de construcție. Acest lucru se va dovedi zadarnic dacă nu va fi efectuat și pentru celelalte orașe ale Daciei. Rezultatele corelate ar putea oferi o imagine veridică și utilă în cercetarea civilizației romane pe teritoriul provinciei, prin posibilitățile de datare și încadrare tipologică a monumentelor.

La Ulpia Traiana informațiile mai vechi referitoare la subiectul în discuție sînt puține și lacunare, cu o singură excepție — Palatul Augustalilor — monument de o complexitate deosebită, unde s-au îmbinat armonios diverse sisteme constructive romane¹.

Reluarea săpăturilor în anul 1973 a adus noi elemente și completări informațiilor mai vechi, ceea ce a făcut posibilă întocmirea acestui studiu asupra zidurilor, pavimentelor și tencuielilor dezvelite pînă în prezent aici.

¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 242—243; Idem, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 522—537.

1. *Opus quadratum*

Construcțiile în *opus quadratum* de la Ulpia Traiana se înscriu în a VII-a perioadă cronologică (68—202), și ultima, de fapt, a impozantei tehnici de construcție antică². Este perioada în care *opus quadratum* este folosit mai ales în structurile portante și, de foarte multe ori, în combinație cu *opus caementicium*³. La Sarmizegetusa, *opus quadratum* a fost utilizat la 6 din monumentele descoperite pînă acum.

a) *Zidul orașului*. Incinta orașului este de formă patrulateră, respectînd probabil planul unui castru anterior⁴. Este cunoscută lungimea laturii de est = 540 m și a celei de sud = 600 m⁵. Laturile de nord, est și sud au fost cercetate⁶; în săpăturile vechi a fost dezvelit și turnul din colțul de sud-est⁷. Zidul a fost construit pe cele trei laturi sondate pe panta exterioară a valului și are o temelie în *opus caementicium* (Pl. I, 1). Temelia era ușor înfiptă în solul virgin, rezistența zidului fiind asigurată de valul în care a fost construit. La circa 50 cm înălțime fundamentul zidului, în *opus caementicium*, primește forma literei L, hasta lungă avînd o grosime de 85—90 cm. Pe latura estică fundația este construită în trepte, începînd de la baza pantei exterioare a valului. Pe hasta orizontală, la nivelul solului antic, retras cu 15 cm spre interior, este așezat primul rînd de blocuri de gresie fasonate. Deasupra acestui rînd, retras de asemenea 10 cm, urmează al doilea rînd de blocuri peste care sînt clădite apoi restul blocurilor. Este greu de presupus cum era zidul deasupra valului, dacă porțiunea în *opus caementicium* din spațele blocurilor depășea înălțimea valului sau se oprea la nivelul coamei valului, devenind de la acel nivel fundament pentru un al doilea aliniament de blocuri. A doua alternativă este posibilă întrucît prin alăturarea a două blocuri, unul pe lungime și celălalt pe lățime, se obține grosimea temeliei de 1,80 m. Ipoteza noastră este susținută și de cîteva fotografii ale turnului din colțul de sud-vest, a cărui latură interioară, deasupra valului, este construită în *opus quadratum*. La un moment dat una din laturile turnului este reparată cu piatră de rîu⁸. Este de remarcat faptul că blocurile sînt prinse între ele cu mortar. Paramenții zidului, blocurile, sînt din gresie dură exploatată într-o carieră din apropiere⁹. Zidul orașului a necesitat un volum de circa 20.000 mc de piatră, dacă presupunem înălțimea sa de 6 m.

Momentul construirii zidului este dificil de precizat, lipsind pînă acum informațiile arheologico-epigrafice necesare datării construcției. Este foarte posibil ca orașul, așezat pe locul unui castru de pămînt¹⁰, să-și fi ridicat zidurile în anii imediat următori fundării, deci în primele decenii ale secolului al II-lea; după cum ele au putut fi ridicate mai devreme sau mai tîrziu. Doar cercetări viitoare vor fi însă în măsură să clarifice această problemă.

² G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, I, Roma, 1957, p. 331.

³ Idem, *op. cit.*, p. 177, fig. 17/7—9.

⁴ H. Daicoviciu, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 116.

⁵ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 239.

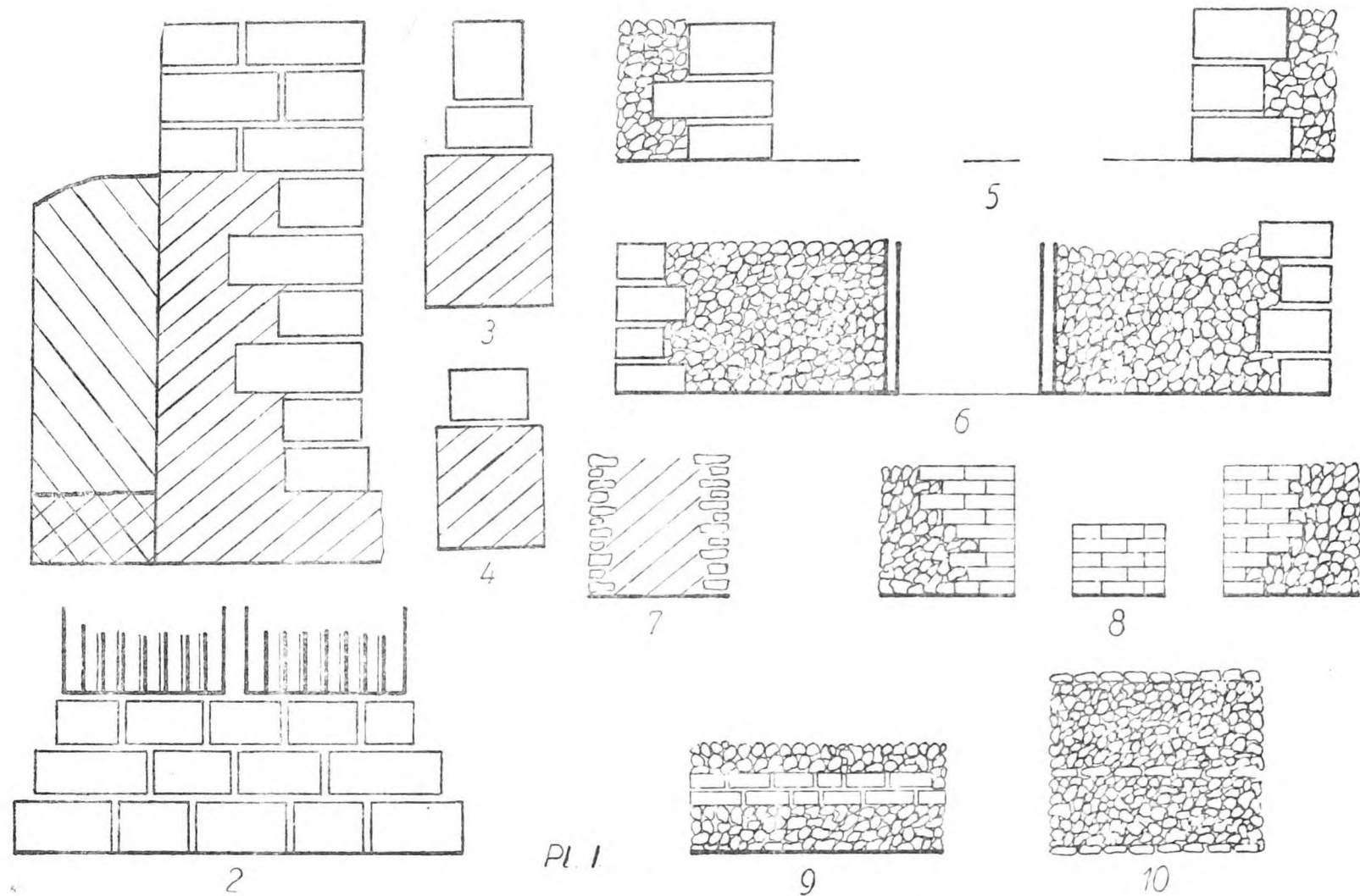
⁶ Idem, *op. cit.*, p. 240; idem, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 378—379; H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 143; idem, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 231—232.

⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 379, fig. 8.

⁸ *Ibidem*.

⁹ D. Alicu și colab., în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 137.

¹⁰ H. Daicoviciu, *l.c.*

Pl. I

Planşa I — Tipuri de ziduri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

b) *Palatul Augustalilor*. Utilizarea lui *opus quadratum* la Palatul Augustalilor a fost necesară din două motive: în primul rînd pentru a conferi clădirii un aspect monumental, adecvat importanței sale, și apoi de a îndeplini rolul de portant al unei suprastructuri grele. Cu un rol pur decorativ, blocuri fasonate sînt utilizate la porticul dintre cele două curți ale palatului. Curțile sînt despărțite de un zid cu șase grupuri de cîte două baze de coloane, spre curtea mare. Fundamentul porticului era în *opus incertum*. În jurul lui s-au găsit blocuri de calcar fasonate și decorate cu frunze de acant pe partea lungă și astragale cu linii vălurite pe una din părțile înguste¹¹. Blocurile alăturate formau, în spatele bazelor de coloane, spre curtea mică, pilaștri decorati. Între pilaștri, respectiv între grupurile de coloane dinspre curtea mare, erau spații libere, dintre care unul mai larg la mijlocul zidului, desigur o intrare¹². Blocurile erau prinse între ele cu scoabe de plumb.

Aripa principală a palatului închidea dinspre sud curtea mică. Fațada sa consta dintr-o serie impozantă de arcade marcate de pilaștri cu capitelluri ionice. Postamentele acestor pilaștri sînt construite în *opus quadratum*. Două dintre socluri sînt duble, urmînd a susține fiecare cîte doi pilaștri (Pl. I, 2). Dimensiunile unui soclu dublu sînt de 3,2×1,2×1,1 m și este construit din trei rînduri de blocuri a căror dimensiuni variază între 0,5—0,8 m lungime și 0,25—0,45 m înălțime și grosime. Al doilea și al treilea rînd de blocuri sînt retrase fiecare cîte 15 cm spre interior. Legătura dintre ele este făcută cu crampoane de fier și mortar. Soclurile simple, în număr de 4, sînt construite în aceeași manieră. Lungimea unui soclu simplu este de 1,75 m. Partea superioară a postamentelor, zidul propriu-zis, era construit din același tip de blocuri. Blocurile laterale au fost decorate cu caneluri verticale foarte apropiate. Blocurile soclurilor și ale zidurilor sînt din calcar, spre deosebire de pilaștri din gresie dură¹³. Acest ansamblu de zidărie era elementul de rezistență al arcadelor deschise între pilaștri ionici.

Data construcției Palatului Augustalilor a fost stabilită spre mijlocul secolului al II-lea¹⁴.

c) *Mausoleul Aureliilor*. La acest monument avem de a face cu un sistem oarecum deosebit de *opus quadratum* (Pl. I, 3). Zidul monumentului se compunea dintr-o substrucție din piatră de râu legată cu mortar, înaltă de 1,2 m și lată de 0,9 m, peste care s-a descoperit un șir de blocuri de calcar înalte de 0,3 m și lungi de 1,5—1,8 m, mai înguste cu 30 cm decît temelia care formează astfel un soclu de 15 cm de o parte și de cealaltă. Deasupra acestui rînd de blocuri urmează un altul, mai înalt, de 0,6 m, dar mai puțin lat, care la rîndul său formează cu primul rînd un soclu de 10 cm. Aceste din urmă blocuri au fața exterioară lucrată mai îngrijit decît cea interioară, dovadă clară că ele se vedeau doar din exterior la suprafața solului¹⁵. Înălțimea totală a monumentului este greu de presupus. Temelia foarte solidă presupune o înălțime de 2—3 m, ceea ce-i conferea o monumentalitate deo-

¹¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 529.

¹² *Ibidem*.

¹³ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 531—532.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 522.

¹⁵ C. Daicoviciu — O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 4—5.

sebită. Blocurile erau legate între ele pe orizontală cu crampoane de fier fixate cu plumb în piatră.

Mausoleul a fost ridicat în a doua jumătate a secolului al II-lea¹⁶.

d) *Mausoleul din valea Draicovului*. În timpul campaniei arheologice din vara anului 1973 s-a descoperit în necropola vestică a orașului o incintă funerară de formă rectangulară, cu laturile de 11×6,5 m. Zidul incintei (Pl. I, 4) are o temelie adâncă de 0,9 m și lată de 0,75 m, construită din piatră de râu legată cu mortar. Deasupra temeliei s-a găsit un rând de blocuri din calcar, rectangulare, de dimensiuni variabile, unele aparținând inițial altor construcții¹⁷. Nu am observat un sistem de legare al blocurilor, de aceea credem că zidul incintei funerare nu era prea înalt.

Mausoleul poate fi datat spre sfârșitul secolului al II-lea sau chiar la începutul celui următor¹⁸.

e) *Basilica forului*. În basilica forului blocuri fasonate sînt folosite la intrarea principală spre Palatul Augustalilor (Pl. I, 5), la construcția stîlpilor de rezistență ai arcului porții. Pe aceeași latură și în același scop s-au folosit blocuri la o intrare obturată după construirea palatului. Blocurile sînt din gresie, de diverse dimensiuni.

Basilica, lungă de 85 m și lată de 10,57 m, avea pe mijloc un rând de stîlpi care susțineau acoperișul²⁰. Din acești stîlpi se păstrează astăzi doar primul rând de blocuri din calcar. Nu se știe care era aspectul acestor stîlpi, dacă soclurile păstrate erau baze pentru coloane sau fundația unor pilaștri construiți din blocuri rectangulare. Interesant este faptul că înainte de edificarea basilicii exista aici o clădire ale cărei urme au fost surprinse în cursul săpăturilor²¹. Zidurile care compartimentau clădirea pornesc spre nord din dreptul soclurilor amintite. De aceea credem că soclurile stîlpilor basilicii au făcut parte din fațada cu arcade a clădirii anterioare. Spre această idee ne-a condus și faptul că postamentele de tipul acesta au fost descoperite numai la extremitatea zidurilor clădirii mai vechi²².

Clădirea fiind anterioară basilicii poate fi datată la începutul secolului al II-lea.

f) *Templul lui Aesculap și Hygia*. În faza I a templului D, din complexul de temple dedicate zeilor medicinei²³, au fost surprinse, în colțurile laturii estice a clădirii, blocuri de gresie fasonate. Acest lucru ne permite să presupunem folosirea blocurilor pe întreaga înălțime a zidului, în colțuri, îmbinate cu zidul în *opus incertum*, tehnică frecvent folosită mai ales în secolul al II-lea²⁴ (Pl. I, 6).

Arcuri. O utilizare frecventă a tehnicii în *opus quadratum* este la construcția arcurilor. La Sarmizegetusa nu s-a păstrat însă nici un arc în picioare, dar fără îndoială au existat. Dovezi certe despre existența arcurilor le găsim

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 18.

¹⁷ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 229—231.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 231.

¹⁹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 539.

²⁰ C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1966, p. 59.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 60.

²² Idem, *op. cit.*, pl. IV.

²³ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 227.

²⁴ G. Lugli, *op. cit.*, p. 465, fig. 97.

la Palatul Augustalilor, unde s-au descoperit blocuri tăiate în ic, formă caracteristică și necesară la construcția arcurilor. Arcuri erau la ieșirile spre curtea mică a aripii de sud a Palatului Augustalilor, deasupra pilaștrilor ionici care decorau fațada. Blocuri de arc s-au găsit și în preajma zidului despărțitor dintre curtea mică și curtea mare a palatului. Arcurile de la Palatul Augustalilor erau decorate cu astragale și linii vălurite sculptate, iar cele de la porticul dintre curtea mare și cea mică aveau, la blocul imediat următor impostei, un început de cornișă²⁵. Desigur, trebuie să fi fost numeroase clădirile prevăzute cu arcuri de cărămidă, unde acestea aveau atît rol decorativ, cît și unul funcțional, de a descărca greutatea peretelui de deasupra intrării sau a ferestrei pe canturile acesteia.

2. *Opus caementicium*

Este un sistem de zidărie foarte vechi în tehnica de construcție romană²⁶. Denumirea de *opus caementicium* este folosită pentru prima oară de Vitruviu și semnifică un amestec de piatră mărunță cu mult var. Acest amestec conferă structurii zidăriei o soliditate deosebită, comparabilă cu a betonului de astăzi. *Opus caementicium* era folosit de romani la fundații, la elevații între doi paramenți, la bolți și la fundații de drumuri²⁷. La Sarmizegetusa a fost găsit pînă acum în cîteva situații.

a) *Zidul de incintă*. Fundamentul zidului de incintă al orașului, precum și paramentul interior pe înălțimea valului, a fost construit în această tehnică. Structura sa este definită de o mare cantitate de piatră de stîncă sfărîmată și bucăți de calcar, înecate în var. Paramentul a rezistat mult mai bine, pînă în zilele noastre, decît zidăria în *opus quadratum* datorită și faptului că sfărîmăturile de piatră, foarte bine legate cu var, nu au putut fi ușor desprinse din structura pe care o formau. Acest lucru a permis păstrarea valului orașului în unele locuri pe o înălțime considerabilă, devenind dificilă nivelarea sa de către săteni din cauza miezului de piatră, spre deosebire de blocurile fasonate alunecate în șanț sau demolate de locuitori și folosite în construcțiile medievale sau moderne.

b) *Palatul Augustalilor*. Este primul monument de la Sarmizegetusa unde *opus caementicium* s-a folosit în construcția zidului propriu-zis. Materialul utilizat este sfărîmătura de piatră de stîncă, mici fragmente de piatră de rîu, fragmente de cărămidă și țiglă, toate înecate în var. Acest amestec este turnat între doi paramenți din piatră de stîncă, ce formează de fapt, la exterior, cunoscutul *opus incertum*²⁸. Bucățile de piatră de stîncă sînt așezate cu partea lungă spre centrul zidului, făcînd corp comun cu cimentul acestuia (Pl. I, 7). Sistemul constructiv folosit la zidăria palatului a permis păstrarea zidurilor sale pînă în zilele noastre pe o înălțime, în unele locuri, de 2,5 m.

Tot la Palatul Augustalilor *opus caementicium* a mai fost utilizat la executarea bolților cisternei și a camerei de tezaur. Zidăria cisternelor prezintă cîteva particularități. Zidurile laterale au fost placate cu țigle mari așezate cu canturile spre perete și prinse cu scoabe puternice de fier. Țiglele

²⁵ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 533.

²⁶ G. Lugli, *op. cit.*, p. 375.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 385—388.

²⁸ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 522—523.

placau peretele pînă la înălțimea de 1,45 m, după care urma un ieșind al zidului de 15—20 cm. De la nivelul acestui ieșind începea bolta propriu-zisă. Rezalitul zidului a fost necesar pentru a susține cofrajul bolții. Pe cofrajul de lemn s-a așezat întâi un rînd de piatră de stîncă și două șiruri de cîte trei cărămizi de formă specială, adecvată întrebuițării lor, care împart bolta în trei sectoare egale. Deasupra a fost turnat amestecul de piatră și var. Nu este exclus ca și în partea centrală a bolții să fi existat un rînd de cărămizi. După terminarea turnării, cînd s-a obținut același nivel, deasupra ambelor bolți s-a amenajat planșeul unei încăperi de mari dimensiuni. Rezalitul bolții a fost umplut cu mortar și placat cu fragmente de cărămidă, țiglă, astfel încît bolta primește o formă aparent ovală.

Camera de tezaur a avut inițial plafonul drept, bolta fiind o realizare ulterioară. Pentru construirea ei au fost necesare două ziduri paralele, lipite de zidurile lungi ale încăperii. Pe aceste două ziduri s-a construit, la fel ca la cisterne, fără a mai fi necesar rezalitul, bolta camerei de tezaur²⁹.

c-d) *Templul lui Liber Pater și templul lui „Malagbel“*. În edificarea celor două construcții s-a utilizat, la unele elemente *opus caementicium*. La templul lui Liber Pater a fost folosit la construirea treptelor de acces spre *cella*. Miezul lor era protejat lateral de două ziduri în *opus incertum*. Între aceste ziduri, care urmează profilul caracteristic, sînt amenajate treptele placcate probabil cu lespezi de piatră. La templul lui „Malagbel“, cunoscut în literatura mai recentă și ca templul mai multor divinități³⁰, apare în platforma care susținea coloanele pronaosului. Consistența zidăriei, la ambele monumente, este foarte puternică și se datorează varului de o rețetă specială, folosit în construcție, deosebit de mortarul obișnuit³¹.

e) *Schola gladiatorum*. În aripa de sud a clădirii³², în camera cu mozaic³³, există două intrînduri masive construite în aceeași tehnică. Aceste intrînduri, care dau o formă de T camerei, serveau probabil ca „divanuri“ într-o eventuală sufragerie.

f) *Templul lui Mithras*. Este posibil ca *opus caementicium* să fi fost utilizat în cazul acestui monument la turnarea bolții, prevăzută, de altfel, și cu arcuri de cărămidă³⁴.

3. *Opus incertum*

Este cel mai răspîndit tip de zid la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și, în general, în Dacia romană. Putem afirma că în toate construcțiile cercetate pînă în prezent a apărut acest tip de zid. În unele cazuri interiorul, miezul zidului, este de fapt un emplecton de piatră și var — *opus caementicium*.

Opus incertum se construiește ridicînd deodată atît miezul zidului cît și paramenții exteriori³⁵. Ca material de construcție este folosită piatra de stîncă extrasă din carieră — micașist și paragnais — iar într-un singur caz

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 530—531.

³⁰ H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 146—150.

³¹ Referitor la mortarurile antice, vezi Michel Frizot, *Mortiers et enduits peints antiques — étude technique et archéologique*, Dijon, 1975, p. 21—79.

³² H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 139—142.

³³ D. Alicu în *SCIVA*, 28, 1977, p. 112, fig. 2.

³⁴ P. Király, *A sarmizegetusai Mithreum*, Budapeșt, 1886, catalog, nr. 10.

³⁵ G. Lugli, *op. cit.*, p. 445.

(la Palatul Augustalilor) și piatra de râu, bolovani de talie mijlocie, rotunjiți. Lățimea zidurilor variază între 0,45 m (templul A din complexul de temple închinat zeilor medicinei) și 1,20 m (templul lui „Malagbel”), grosimea frecventă oscilează între 0,75 și 0,90 m. La câteva monumente (*schola gladiatorum*, templul lui „Malagbel”, for., Palatul Augustalilor), la care înălțimea zidurilor păstrate este mai mare, se observă o stratificare a zidului, niște asize înguste din lespezi de piatră de mici dimensiuni care au rolul de a nivela suprafața zidului, necesară controlării verticalității construcției (Pl. I, 10). Acest lucru nu este caracteristic numai Sarmizegetusei, ci este întâlnit în întreg Imperiul și, mai ales, în Italia³⁶. În general temelia zidului în *opus incertum* este mai lată cu 15—20 cm decât zidul propriu-zis. Prin temelie nu trebuie înțeleasă doar porțiunea aflată în pământ, ci toată partea mai lată a zidului, pe toată înălțimea sa. De multe ori ea se află cu 30—50 cm deasupra nivelului de călcare și în unele cazuri este tencuită (*schola gladiatorum*). Uneori, atunci când terenul este în pantă, parcanul zidului, nivelul superior al temeliei, urmează linia orizontală, ridicându-se la aproape 1,5 m deasupra nivelului de călcare din exteriorul clădirii (templul lui Liber Pater). În două cazuri, la Templul lui Liber Pater și la zidul nordic mai vechi de incintă de la templul lui „Malagbel”, temelia este zidită cu grijă, pietrele fiind aranjate în dungă, înclinate cu aspect de brăduț. Toată construcția este așezată pe o talpă de 2—3 rânduri de piatră fără mortar. Ambele construcții sînt datate în prima jumătate a secolului al II-lea.

Sistemul *opus incertum* a fost folosit la Sarmizegetusa pe întreaga perioadă de stăpînire romană, chiar dacă la Roma dispăre ca sistem constructiv în prima jumătate a secolului I e.n. fiind înlocuit cu *opus reticulatum*. Frecvența sa mare la Ulpia Traiana este explicabilă, materialul de construcție utilizat se afla la îndemîină, era ieftin și ușor de procurat.

4. *Opus testaceum*

Zidul cu nucleu intern din *opus caementicium* și parament exterior din țiglă sau cărămidă este rar întâlnit la Ulpia Traiana. A fost descoperit pînă acum într-un singur monument și anume în faza a doua la *schola gladiatorum*, în camera cu mozaic, prevăzută cu instalație de *hypocaustum*³⁷. Cărămida este folosită aici pentru construirea colțurilor zidurilor unei încăperi de o formă neregulată; încăperea avea o nișă pe latura de vest și alta pe latura de nord, de formă aproape patrată. Din nefericire s-a păstrat foarte puțin din partea superioară a încăperii, de aceea ne vom referi mai ales la porțiunea de la nivelul instalației de încălzire, păstrată mai bine. Peretele sudic și estic al camerei se remarcă printr-un aspect deosebit, în sensul că fața lor interioară se compune din fragmente de olane înfipite pe lungime în miezul zidului, fragmente de țigle și, mai rar, cărămizi. Pereții care formează latura camerei spre nord (inclusiv nișa) au colțurile zidite din cărămizi obișnuite. Tot din cărămizi mai mult sau mai puțin întregi este construită și trecerea pentru aerul cald dintre camera cu mozaic și cea aflată la est de ea, trecere constînd dintr-un stîlp și două galerii pentru aer cald (Pl. I, 8). Probabil

³⁶ Idem, p. 455, fig. 93, p. 465, fig. 97 ș.a.

³⁷ D. Alicu, *op. cit.*, p. 111—117.

galeriile erau prevăzute cu un arc de cărămidă. Laturile lor sînt placate de asemenea cu cărămidă zidită organic în peretele despărțitor al camerelor.

Această aripă a clădirii a fost datată în a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil după războaiele marcomanice³⁸.

5. *Opus mixtum*

Zidul construit din asize de piatră alternînd cu asize de cărămidă nu a fost descoperit la Sarmizegetusa, datorită faptului că nu se mai păstrează clădiri a căror pereți să se ridice încă pe o înălțime mai mare de 60—80 cm deasupra solului antic. Ne-a atras însă atenția un paragraf dintr-o lucrare a lui Münsterberg și Oehler, pe care îl transcriem integral: „În spatele casei văduvei Tornya am găsit ruinele unei clădiri, lungă de 100 m, în mai multe locuri înaltă de cîtiva metri. Zidurile sînt făcute din gresie, ca și amfiteatrul din apropiere, și între gresii, la distanța regulată de un pas, erau straturi de cărămidă. Pe latura vestică sînt foarte multe geamuri. Intrarea era pe latura nordică”³⁹. Curios este faptul că această clădire păstrată atît de bine nu a atras atenția arheologilor Societății de istorie de la Deva care, cu 20 de ani înaintea călătoriei celor doi cercetători, au inițiat și condus săpături arheologice la Sarmizegetusa. Tot atît de curios este că nici după mențiunea lor nimeni nu mai vorbește de clădirea respectivă. Această tăcere ne obligă să fim circumspecți, sistemul de zidărie aflat în discuție fiind folosit destul de frecvent atît în evul mediu, cît și în epoca modernă.

Opus mixtum poate fi însă bănuît într-o construcție romană dezvelită de curînd și anume la *schola gladiatorum*. La prima fază a acestei clădiri s-au descoperit, la un anumit nivel al zidăriei, impresiunile în mortar ale unui rînd de cărămizi. Cantitatea imensă de piatră scoasă cu prilejul dezvelirii clădirii, cantitatea mult mai redusă de cărămidă descoperită, exclude posibilitatea unei zidării numai din cărămidă la nivelul superior rîndului amintit. De aceea considerăm mai apropiată de adevăr ipoteza că avem de a face cu o clădire construită în *opus mixtum* (Pl. I, 9). Clădirea, a cărei destinație în această primă fază nu a putut fi cu certitudine precizată, a fost construită în prima jumătate a secolului al II-lea.

6. *Opus intestinum*

Pereții despărțitori din lemn sînt aproape imposibil de găsit în timpul săpăturilor, aceștia fiind primii distruși accidental sau datorită intemperiilor. Într-un singur caz s-au descoperit fragmente dintr-o construcție de lemn, și anume în încăperea adîncită în pămînt din centrul arenei amfiteatrului. Bîrnele de lemn, păstrate și astăzi, serveau probabil ca podea suspendată a camerei⁴⁰. Avem de a face cu un parament de lemn care izola partea superioară a camerei, uscată, de nivelul inferior unde se strîngea apa de ploaie sau apa freatică, drenată apoi cu ajutorul unui canal subteran.

Construcții de lemn au mai putut fi sesizate și în complexul de temple închinat zeilor medicinei. În prima construcție, a cărei destinație nu o cu-

³⁸ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 143.

³⁹ Münsterberg — Oehler, în *HTRTE*, XIII, 1902, p. 242.

⁴⁰ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 399—400.

noaștem, din incinta complexului au fost găsite încăperi care aveau cu siguranță pereți de lemn. S-a păstrat pînă astăzi doar patul de piatră pe care s-a pus prima bîrnă și o cantitate mare de arsură, ce semnifică sfîrșitul tragic al clădirii.

În toamna anului 1978, la vest de *schola gladiatorum* și la nord-est de amfiteatru, s-a dezvelit o clădire cu patru faze de construcție, dintre care două sînt faze de lemn⁴¹. Din prima fază nu s-a păstrat decît urma bîrnelor adîncită în sol, surprinsă pe latura de sud și pe cea de est. La un moment dat clădirea este incendiată. Bîrnele de pe latura de sud sînt scoase, iar cele de pe latura de est putrezesc în pămînt. În faza a doua clădirea este mai mică, astfel încît latura de est se află cu circa 90 cm în interiorul fazei I. Latura de sud intră în interior circa 15 cm, ocupînd parțial șanțul primei bîrne. De data aceasta bîrnele sînt fasonate și așezate pe un pat de piatră. Spațiul lăsat liber în șanțul bîrnei de pe latura de sud este umplut cu piatră mărunță. Au fost surprinse trei încăperi despărțite cu pereți de lemn. Încăperile, pavate cu cocciopesto, păstrează amprente bîrnelor de la baza pereților despărțitori atît de fidel încît se observă și fibra lemnului. Faza a treia și a patra a clădirii au distrus o parte din pavimentul camerelor și au acoperit ductul pereților de lemn de pe latura estică și o parte din latura nordică. Opera de distrugere a fost desăvîrșită prin construirea unei clădiri, parțial peste cea antică, în jurul anului 1950. Din acest motiv nu s-a mai păstrat nimic din aripa nordică a clădirii amintite. Pe baza unor fragmente de *terra sigillata* descoperite în nivelul fazei a doua, clădirea a fost datată în prima jumătate a secolului al II-lea.

7. *Opus signinum*

Este cunoscut mai ales sub denumirea italiană de cocciopesto — un conglomerat de mici fragmente de țiglă și mortar⁴². La Sarmizegetusa este cea mai răspîndită formă de padiment. Destul de ușor de confecționat, padimentul de cocciopesto era lustruit după turnare și primea o rezistență deosebită. În foarte puține cazuri stratul de var cu cărămidă sau țiglă se turna direct pe sol. Avem doar un singur caz în care știm cu certitudine că padimentul a fost turnat direct pe pămînt, și anume la *cella* templului A din complexul de temple consacrate zeilor medicinei. Din acest motiv rezistența sa a fost mai scăzută, deteriorîndu-se foarte tare, mai ales la intrare. În general amestecul de mortar și cărămidă se turna deasupra unui strat de piatră, de regulă pusă în dungă, așezat pe un pat de pămînt bine bătut (clădirea cu patru faze de construcție, de la vest de *schola gladiatorum*). Acest sistem este folosit cu rezultate foarte bune în cazul încăperilor prevăzute cu instalații de încălzire. În toate cazurile în care s-au găsit astfel de instalații la pavajul camerei subterane nu s-a constatat nici o denivelare, cu toată greutatea foarte mare susținută de pavajul în discuție. Padimentul așezat peste instalația de *hypocaustum* se deosebește de cel inferior în grosime și granulație (la *schola gladiatorum* pavajul *hypocaustului* nu depășește 3—4 cm, fără piatra de fundație, iar al camerei ajunge pînă la 25 cm grosime). La

⁴¹ H. Daicoviciu și colab., în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 232—233.

⁴² G. Lugli, *op. cit.*, p. 49.

pavajele așezate pe sol, fără instalații, canale etc. sub ele, granulația cărămizii din amestec este mai mare. Rezistența sa este asigurată de stratul compact de la bază. Situația se schimbă la nivelul superior, unde rezistența este conferită de granulația redusă a degresantului.

Opus signinum nu este folosit numai pentru pavaje. Aceeași compoziție cu granulația foarte fină, din care rezultă un amestec omogen, este folosită pentru tencuirea bazinelor de apă. Bine bătută și lustruită, această tencuială devine impermeabilă și rezistentă. În această situație s-a găsit *opus signinum* la terme⁴³ și la bazinele *scholae gladiatorum*.

O formă deosebită de cocciopesto s-a găsit la *villa rustica* de la Hobîța. Pavajul camerelor 3, 4 și 5 constă dintr-un strat de pământ bătut (20 cm), piatră de râu (7 cm) și deasupra un strat de cărămidă roșie, bine pisată (3 cm)⁴⁴. Probabil varul, liantul compoziției, a fost aici într-o cantitate mai mică.

O altă utilizare a lui *opus signinum* este folosirea sa ca liant sau bază în diversele tipuri de pavaje mozaicate. În această situație a fost descoperit la terme⁴⁵, Palatul Augustalilor⁴⁶, *villa suburbana*⁴⁷, o clădire din spatele căminului cultural etc. De o structură deosebită este suportul mozaicurilor. De exemplu, la *schola gladiatorum* suportul mozaicului se compune din trei straturi distincte⁴⁸. Stratul de jos, gros de 12 cm, are un degresant compus din bucățele de cărămidă și pietricele (*statumen*); stratul intermediar, gros de 10 cm, are în compoziția sa var și cărămidă bine pisată (*rudus*); ultimul strat (*nucleus*), gros de 4 cm, este un amestec de var și cărămidă foarte bine pisată. Pe acest din urmă strat era așezat mozaicul.

Tot *opus signinum* s-a folosit, ca strat izolant, și în încăperile pavate cu dală de piatră sau marmură (Palatul Augustalilor⁴⁹) sau în cele pavate cu cărămidă (una din camerele de la *schola gladiatorum*).

Nu rareori *opus signinum* a fost întrebuintat la reparația unor pavaje mozaicate sau din cărămidă, deteriorate de vechime ori din alte motive.

Opus signinum s-a utilizat la Sarmizegetusa pe toată durata stăpînirii romane.

8. *Opus musivum*

Este de fapt mozaicul, construit din teserre de marmură, piatră, sticlă sau alte materiale. La Sarmizegetusa au fost descoperite șase mozaicuri pavimentare. Primul, policrom, a fost găsit în anul 1773; următoarele două, avînd ca embleme cunoscutele scene mitologice „Judecata lui Paris” și „Implorarea lui Achile de către Priam”, au ieșit la iveală în anul 1823. Ambele mozaicuri descoperite la începutul secolului trecut au fost distruse. În anul 1832 M. J. Ackner descoperă un alt mozaic, de circa 50 m.p., în mare parte distrus⁵⁰. Ultimele două mozaicuri au fost descoperite în două camere la *schola gladia-*

⁴³ P. Király, *Dacia provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 151.

⁴⁴ O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 748.

⁴⁵ P. Király, *l.c.*

⁴⁶ C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 527 sq.

⁴⁷ O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 748.

⁴⁸ D. Alicu, *op. cit.*, p. 112.

⁴⁹ C. Daicoviciu, *l.c.*

⁵⁰ Bibliografia la I. Berciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 157—158.

torum. Primul, de dimensiuni reduse, este mai bine păstrat și are un decor geometric simplu. Al doilea, foarte deteriorat, avea un decor vegetal combinat cu elemente geometrice⁵¹.

Mult mai frecvent este însă pavajul realizat din piese de forme diferite, din lut ars, prinse într-un suport de cociopesto.

a) Elemente rombice, de $6 \times 4,1 \times 2,5$ cm, descoperite întâmplător (Pl. II, 1).

b) Elemente asemănătoare parchetului modern, de $15,5 \times 4,5$ cm, descoperite *in situ* la Palatul Augustalilor⁵², terme⁵³, *villa suburbană*⁵⁴ (Pl. II, 2).

c) Elemente hexagonale, al căror diametru variază de la 4 la 14,5 cm, iar înălțimea de la 6 la 3 cm. Au fost descoperite *in situ* la Palatul Augustalilor⁵⁵ și terme⁵⁶ (Pl. II, 3).

d) Elemente cruciforme, între 5 și 7,5 cm lungime. Au fost descoperite la Palatul Augustalilor⁵⁷, în clădirea de la vest de *schola gladiatorum*, nivelul superior, în secțiunea Z₂ pe latura de est a orașului⁵⁸. În toate cazurile piesele erau în poziții secundare (Pl. II, 4).

e) Elemente în formă de pișcot, cu dimensiuni între 5 și 8 cm lungime și 1,5—3,5 cm grosime. Au fost descoperite *in situ* la Palatul Augustalilor⁵⁹, templul lui Nemesis⁶⁰, o clădire la nord de căminul cultural. Numeroase astfel de piese s-au descoperit întâmplător la templele lui Aesculap și ale Hygiei, în secțiunile și sondajele efectuate de noi în diverse locuri sau de către țărani în timpul lucrărilor agricole (Pl. II, 5).

f) Elemente de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de $10 \times 5,6 \times 2,4$ cm, descoperite în poziție secundară la templul lui Liber Pater, în nivelul superior, și întâmplător de săteni (Pl. II, 7).

g) Elemente dreptunghiulare, în secțiune patrata, lungi de 9,5 cm, cu latura de 2,2 cm, piese rare, descoperite întâmplător. Este posibil ca acestea să fie elemente ale așa-numitului *opus spicatum*.

h) *Opus spicatum* s-a descoperit *in situ* doar la Palatul Augustalilor. Piese componente au următoarele dimensiuni: $10,5 \times 5,5 \times 2,5$ cm (Pl. II, 6)⁶¹.

i) Într-un singur caz s-a descoperit un pavaj confecționat din tamburi de lut cu diametrul de 17 cm și înălțimea de 8 cm, în *villa suburbana* aflată la nord de oraș⁶².

j) Destul de frecvent, atât în interior, cât și în curți, este întâlnit pavajul din cărămizi normale, desigur cel mai economic și mai ușor de confecționat dintre padimentele din elemente de lut ars. În numeroase cazuri

⁵¹ D. Alicu, *op. cit.*, p. 111—117.

⁵² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 539.

⁵³ P. Király, *op. cit.*, p. 151.

⁵⁴ O. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 7.

⁵⁵ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 527—528, 535.

⁵⁶ P. Király, *l.c.*

⁵⁷ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 524, fig. 6.

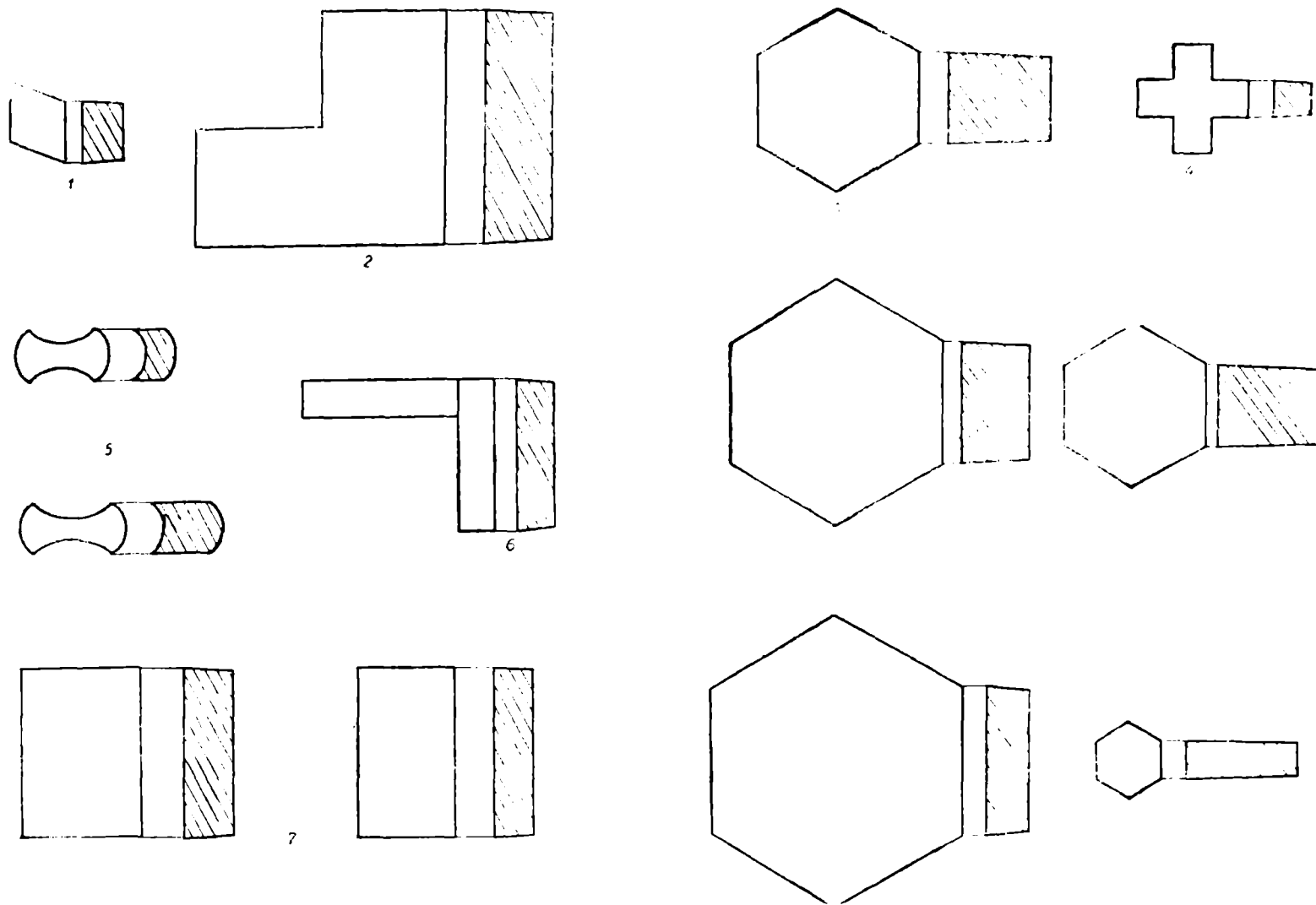
⁵⁸ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 231—232.

⁵⁹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 528.

⁶⁰ G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 37.

⁶¹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 538, fig. 29.

⁶² O. Floca, *l.c.*

Planșa II — Elemente de pavaj ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

el a fost descoperit *in situ*, de exemplu la templul sirian⁶³, vilele suburbane⁶⁴, Palatul Augustalilor⁶⁵, *schola gladiatorum*, o locuință din spatele căminului cultural etc.

9. *Opus tectorium*

Este tencuiala de protecție a pereților, compusă din var și nisip în proporții variabile⁶⁶. Ea a rezistat timpului în multe din monumentele ulpiene. Aspectul său diferă de la monument la monument, atât în ce privește culoarea, cât și granulația. Astfel, la templul A din incinta templelor zeilor medicinei, *cella* a fost tencuită de trei ori. Între cele trei straturi suprapuse, de grosimi diferite, s-a observat o anumită diferență de granulație. Două straturi de tencuială s-au descoperit și la templul lui Liber Pater, în camera cu altar dedicată lui Silvanus. La ambele monumente tencuiala a fost preparată din var și nisip cu pietricele foarte mici. Ea a fost netezită la suprafață cu o bucată de lemn, striurile rămase după netezire fiind vizibile imediat după dezvelire. O tencuială mai dură, cu pietricele și paie, a fost descoperită la *villa suburbana* situată la nord de oraș, în camera A, la nivelul hypocaustului⁶⁷. De cele mai multe ori peste tencuială se întindea un strat subțire de var cu gips sau pudră de marmură⁶⁸; acesta era stratul peste care se zugrăvea sau picta. Gletul respectiv este cunoscut în literatura de specialitate ca *opus albarium*⁶⁹.

Numeroase fragmente de tencuială pictată au fost găsite în Palatul Augustalilor. Este de remarcat aici o cameră (29) unde s-a imitat prin pictură placajul de marmură al pereților, iar cu roșu, verde și galben s-au redat motive vegetale⁷⁰. Linii șerpuite, albastre, cu figuri geometrice, sînt redată pe un fond roșu în templul lui Mithras, pe peretele celei⁷¹.

Frecvent apare în săpături tencuiala colorată în roșu. Peste acest fond simplu, circa 1 m deasupra pavimentului, se aplicau figuri zoomorfe, antropomorfe, ornamente vegetale, geometrice etc. Roșu pompeian a fost întâlnit la Palatul Augustalilor, templul sirian⁷², *schola gladiatorum*, *villa rustica* de la Hobîța⁷³, templul lui „Malagbel“. La acest din urmă obiectiv, în partea de nord a sa, s-au găsit și fragmente mici de tencuială decorată cu linii verzi, galbene, albastre.

La unele edificii de o importanță deosebită, peste tencuială, la un anumit nivel, se aplicau decorații din stuc. Stucatură s-a întâlnit pînă acum la

⁶³ G. Téglás, în *AE*, XXVI, 1906, p. 323.

⁶⁴ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 236; O. Floca, *op. cit.*, p. 4, 9.

⁶⁵ C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 528.

⁶⁶ G. Lugli, *op. cit.*, p. 49.

⁶⁷ O. Floca, *op. cit.*, p. 2.

⁶⁸ G. Lugli, *op. cit.*, p. 49; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 523.

⁶⁹ Vitruvius, VII, 2, 3, 6; V. J. Anderson, R. P. Spiers, T. Ashby, *The architecture of ancient Rome*, Londra, 1927, p. 41; G. Lugli, *op. cit.*, p. 376.

⁷⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 528.

⁷¹ P. Király, *A sarmizegetusai Mithreum*, Budapest, 1886, p. 11.

⁷² G. Téglás, în *AE*, XXVI, 1906, p. 323.

⁷³ O. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 750.

templul sirian⁷⁴, decorul constând din linii împletite și vălurite, și la Palatul Augustalilor, cu un decor de ove și astragale⁷⁵.

Din succinta trecere în revistă a tipurilor de zidărie descoperite până acum la Sarmizegetusa constatăm că s-au folosit, cu excepția lui *opus reticulatum*, *opus latericium* și *opus vitatum*, toate celelalte metode și tehnici de construcție a zidului din epoca romană. Stadiul incipient al cercetării ne permite să presupunem existența și utilizarea la Ulpia Traiana și a altor tipuri de zidărie cunoscute în lumea romană. De o mare diversitate sînt și pavajele clădirilor săpate, ca și gama cromatică a picturii tencuielilor. O departajare cronologică a tipurilor de zidărie existente la Ulpia Traiana este dificilă. Vîrsta relativ redusă a orașului pare să nu fi permis crearea unei mode, ci utilizarea concomitentă a mai multor tipuri, în funcție de necesități și de materialul avut la dispoziție. Prezența în imediată apropiere a unei cariere de marmură a dus la utilizarea marmurei și ca material de construcție, mai puțin în ziduri, unde apare doar ca elemente refolosite, și mai mult la decorarea zidurilor, la cornișele care protejau zidul, la socluri, colonade, porticiuri, trepte, pavaje, plăcări ale zidului etc. Variația zidăriei, decorația sa bogată, utilizarea diverselor materiale de construcție, a paragnaisului, micașistului, pietrei de râu, calcarul de calități diferite, a gresiei și a marmurei, a cărămizii, confereau Sarmizegetusei un aspect deosebit, eliberat de monotonia orașelor în care predomină (sau este exclusiv) doar un anumit material de construcție. Probabil că și aspectul său edilitar a contribuit la păstrarea înțietății între orașele Daciei, chiar după pierderea importanței sale militare și diminuarea rolului său economic.

DORIN ALICU

BAUTECHNIKEN IN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit sind die folgenden Mauertypen besprochen: *opus quadratum*, *opus caementicium*, *opus incertum*, *opus testaceum*, *opus mixtum*, *opus intestinum*, sowie die Fussbodenbekleidungen: *opus signinum*, *opus musivum* und die Verputzung: *opus tectorium*.

Trotzt der verhältnismässig geringen Anzahl der enthüllten Baudenkmäler, kann man eine grosse Mannigfaltigkeit der Konstruktionstechniken feststellen. Die chronologische Scheidung der Mauerwerke ist jedoch wegen dem geringen Alter der Stadt schwierig. Die Vielfältigkeit der zur Verfügung gestandenen Baustoffe ermöglichte die gleichzeitige Anwendung mehrerer Mauertypen, manchmal bei demselben Bau (Palast der Augustalen z. B.). Zu erwähnen sind noch das Vorhandensein mehrerer Arten von Fussbodenmosaiken sowie die reiche Farbenskala der Verputzungen.

⁷⁴ G. Téglás, *op. cit.*, p. 324.

⁷⁵ C. Daicoviciu, *l.c.*; referitor la utilizarea stucaturii, vezi: W. L. Macdonald, *The architecture of the Roman Empire*, Londra, 1965, p. 175 sqq.; N. Davey, *A history of building materials*, Londra, 1961, p. 112—119.

UN BASORELIEF AL ZEITEI DIANA

În parcul casei Gheorghe Tătărescu din comuna Poiana (jud. Gorj) se păstrează mai multe monumente sculpturale romane: un capitel și un fragment de coloană, precum și cinci lei funerari. Capitelul și unul din lei sînt lucrați dintr-o piatră de culoare roșiatică, ce se recunoaște cu ușurință a fi augitandezitul din cariera de la Uroi, din apropierea orașului Simeria (jud. Hunedoara). Este astfel aproape sigur că aceste monumente provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia sau altă așezare romană din această parte a Transilvaniei¹.

În fațada casei se află încastrat alt leu, mai mic, de marmură, iar în peretele pridvorului, la dreapta ușii, sus, sînt prinse în zid alte două monumente sculpturale de marmură: un fragment de placă votivă mithriacă² și basorelieful pe care îl prezentăm în continuare³ (fig. 1).

Dimensiunile piesei: înălțimea 0,40 m, lățimea 0,215 m, grosimea 0,035 m. Piesa este foarte ștearsă (se mai distinge doar conturul unei siluete umane); spre marginea din dreapta piatra s-a despicat⁴.

Sculptura redă o divinitate feminină, cu o rochie pînă la genunchi, în-cinsă la mijloc; trăsăturile abia se disting; deasupra capului este redat un detaliu, care, în urma identificării divinității, se dovedește a fi *krobylos*; mîna stîngă, roasă în cea mai mare parte, este orientată în jos, cea dreaptă — îndoită, cu antebrațul spre umăr; picioarele ușor depărtate, cel stîng mai în față.

Toate aceste detalii permit identificarea pe această sculptură a zeiței Diana: este reprezentată după un tip cunoscut, în mers spre dreapta, ținînd

¹ Din același parc provine, se pare, și coronamentul de monument funerar cu lei și chipul lui Ammon, aflat acum la Muzeul județean Gorj (C. C. Petolescu, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 79—80, nr. 1; registrul de inventar al muzeului nu dă nici o indicație). În sprijinul părerii că acest coronament provine din Transilvania se poate invoca și faptul că din cele 21 de monumente cu chipul lui Ammon cunoscute pînă acum, cele mai multe provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Micia (L. Mărghitău — I. Andrițoiu, în *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 45—54).

² I. I. Russu, *Monumente romane rătăcitoare*, în *Drobeta*, 1978, p. 51—54.

³ Această notă urma să apară în *Revista muzeelor și monumentelor* (la a cărei redacție a fost predată în 1978); facem această mențiune, deoarece astfel a fost anunțată în *Revista de istorie*, 33, 1980, 1, p. 209, nota 12. D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, Oxford, 1979, p. 132—133, nr. 320, pl. LV/320, descriu pe scurt această piesă fără a identifica personajul (Thanatos?).

⁴ Piesa este probabil din marmură de Bucova, din care sînt lucrate multe din monumentele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (aceasta ar fi și o indicație pentru locul de proveniență al piesei); sub acțiunea agenților atmosferici, unele din ele (păstrate acum în Muzeul din Sarmizegetusa și în parcul Muzeului din Deva) s-au despicat în plăci de forme geometrice.

Fig. 1 — Basorelief de marmură reprezentînd pe zeița Diana.

în mîna stîngă arcu, iar dreapta ridicată deasupra umărului, pentru a scoate din tolbă săgeata⁵.

Sculptura a fost realizată prin săparea unui spațiu în jurul siluetei divinității (în maniera „reliefului negativ”), lăsînd un cadru variabil (ce se observă bine pe partea stîngă a plăcii, unde este lat de 3,5 cm, precum și în jurul capului). Se pare că marginea dreaptă a plăcii a dispărut prin despicarea pietrei.

⁵ Cf. G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, p. 43, nr. 67; M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 211, nr. 13—14.

Deși locul de descoperire este necunoscut (probabil însă că provine din Transilvania⁶), acest basorelief se adaugă la repertoriul monumentelor atestând cultul Dianei în Dacia romană⁷.

CONSTANTIN C. PETOLESCU

UN BAS-RELIEF DE LA DÉESSE DIANA

(Résumé)

L'auteur présente un bas-relief en marbre, représentant la déesse *Diana* (fig. 1), actuellement encasté dans la façade d'une maison de Poiana (dép. de Gorj); il suppose que le monument provient de la Transylvanie, éventuellement d'*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

⁶ Vezi *supra*, nota 4.

⁷ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 203—223; idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173, nota 1 (completări).

IMPORTURI DE TERRA SIGILLATA LA NAPOCA

Reconstituirea diferitelor aspecte ale vieții municipale, economice sau culturale ale orașului roman Napoca¹ este destul de dificilă datorită suprapunerii orașului medieval și modern peste cel antic, fapt ce împiedică cercetări arheologice de amploare. Cu toate acestea, în decursul timpului a fost descoperit un abundent material arheologic, cu deosebire în cursul unor lucrări edilitare, material ce așteaptă de multă vreme să fie valorificat. În depozitele Muzeului de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca se află, în afară de inscripții și monumente sculpturale, care au suscitat în mod firesc atenția specialiștilor, și importante materiale ceramice ce pledează pentru dezvoltarea acestui meșteșug în metropola Daciei Porolissensis. Un loc distinct în cadrul ceramicii provinciale romane îl ocupă *terra sigillata* de import.

Sigilatele de import provenite de pe teritoriul orașului Napoca au fost descoperite aproape în exclusivitate în câteva puncte ale orașului, cu ocazia unor lucrări de construcții. Deși principalele observații asupra diferitelor puncte cu descoperiri de epocă romană din Cluj au fost publicate de I. Mitrofan², cu valoroase precizări asupra perimetrului orașului antic, este destul de greu de realizat o corelare a materialului sigilat cu situația stratigrafică din fiecare punct unde săpăturile edilitare au atins nivelul roman. Sigilatele descoperite în aceste condiții nu dintre cele mai favorabile, împreună cu alte materiale arheologice de epocă romană, provin din trei zone unde au fost efectuate lucrări edilitare între anii 1958—1962 și în 1968.

Cele mai numeroase vase *terra sigillata*, reprezentând, după cum se va arăta în continuare, un tot unitar sub raport economic, au fost găsite în anul 1968 pe strada Gh. Doja, cu ocazia săpării pe latura ei vestică a unui șanț de 1,50 m lățime pentru telecomunicații³ (11—18 III 1968). În dreptul caselor cu nr. 21—23 acest șanț a atins un strat roman cu multă dărîmătură, aflată la adîncimea de 2—2,50 m⁴, fiind surprinse aici și resturile unei clădiri aflate în zona estică a orașului roman. Trebuie amintit că în anul 1975, în aceeași zonă, dar pe partea de est a străzii, cu ocazia construcției maga-

¹ Asupra istoriei orașului Napoca, cu deosebire: A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében*, în *EmiKel*, 1957, p. 78 sqq.; D. Tudor, *Orașe țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 222 sqq.; H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 25—49 (cu bibliografia mai veche).

² I. Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 197—214; idem, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 657—666; idem, *Vestigii din Napoca romană*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 197—204.

³ I. Mitrofan, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 197—199.

⁴ *Terra sigillata* din acest sector ne-a fost cedată spre publicare de către P. Gyulai, căruia îi mulțumim în mod deosebit. Observațiile stratigrafice și restul materialului arheologic vor fi publicate cu altă ocazie de către colegul P. Gyulai.

zinului „Central“ au fost făcute câteva descoperiri interesante ce atestă, printre altele, și existența în apropierea punctului cu descoperiri de sigilate a unei construcții cu scop religios, poate un templu⁵. *Terra sigillata* provenită din dreptul caselor cu nr. 21—23, de la adâncimea de 2—2,50 m, este foarte numeroasă și, conform informațiilor de la cel care a supravegheat acest sector, ea a fost descoperită sub forma unei grupări de vase pe un spațiu restrâns. Zeci de fragmente de vase, mai ales fără decor și de forme diferite, au fost din păcate sparte de lucrători, astfel încât din aceste cioburi nu a putut fi reconstituit decât un anumit procent, numeroase fragmente rămânând în pereții șanțului respectiv. Ceea ce este de semnalat cu deosebire este aspectul absolut *neuzat* al vaselor respective, cu glazura intactă și fără urme de uzură. Ca o curiozitate, datorită compoziției solului în acel punct, vasele nu au fost acoperite cu depuneri calcaroase, așa încât au un aspect de nou foarte pregnant. O astfel de grupare de vase *terra sigillata*, ce par nefolosite, reprezintă un aspect insolit al importurilor de asemenea produse în Dacia.

Mai puține, în comparație cu zona de vest a străzii Gh. Doja, sînt sigilatele descoperite în alte două puncte din perimetrul central al Clujului. Astfel, între anii 1958—1962, cu prilejul unor lucrări de construcție, a fost săpat un șanț și în perimetrul cuprins de strada E. Zola, Piața Muzeului și strada E. Isac⁶. În dreptul vechiului edificiu al clădirii Telefoanelor de pe strada E. Zola, cu ocazia construirii unei clădiri adiacente, a fost surprins un nivel roman cu dărîmături ale unei clădiri importante, judecînd după fragmentele de tencuială cu frescă descoperite, de aici provenind și alte materiale arheologice, semnalate parțial⁷. Din acest punct au fost descoperite mai multe fragmente de *terra sigillata*.

Cu ocazia altor lucrări edilitare efectuate în aceeași perioadă, au fost săpate mai multe casete în colțul nordic al Pieții Libertății, în dreptul colțului nord-estic al bisericii Sf. Mihail. Într-una din aceste casete, începînd cu adâncimea de 1,70 m, în stratul roman, au fost găsite cărămizi și tegule, precum și ceramică provincială și câteva fragmente de vase sigilate⁸.

În afara celor trei puncte amintite, aflate aproximativ în zona nord-estică a orașului roman⁹, descoperiri de *terra sigillata* sînt semnalate și din alte puncte neprecizate. În *Catalog*, vasele provenite de pe strada Gh. Doja au numerele de ordine marcate cu asterisc, iar cele de pe strada E. Zola poartă mențiunea „Telefoane“. Totodată, în depozitele Muzeului de Istorie al Transilvaniei se mai află un număr apreciabil de fragmente atipice sau cu elemente insuficiente pentru a fi determinate, ceea ce ne face să apreciem la circa 100 numărul de vase (reprezentate de fragmente) descoperite pînă acum în mod fortuit pe teritoriul orașului Cluj-Napoca.

Ceramica *terra sigillata* descoperită pînă acum la Napoca, deși nu ne permite emiterea unor concluzii definitive, prezintă unele aspecte interesante, poate și datorită abundenței vaselor fără decor în comparație cu cele decorate, majoritare în alte localități în care cunoaștem importuri de sigilate.

⁵ I. Mitrofan, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 199—203.

⁶ Idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 200—206; idem, în *ActaMN*, II, 1965, p. 658—660.

⁷ Idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 202.

⁸ *Ibidem*, p. 198.

⁹ Vezi presupusul perimetru al orașului Napoca, la I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 210, fig. 12.

Din *Gallia sudică*, de la Banassac și La Graufesenque, cunoaștem doar două fragmente de vase (nr. 1 și 2), databile în perioada Flavii-Traian și reprezentînd, ca în cazul Olteniei¹⁰ sau a importurilor de la Apulum¹¹ și Porolissum¹², începuturile acestui fenomen economic în Dacia. Faptul este datorat, cum se știe, funcționării officinelor de la La Graufesenque doar în secolul I e.n., cele de la Banassac, deși sînt active pînă la primele decenii ale secolului următor, suferind o puternică concurență din partea atelierelor Galiei centrale, fapt pentru care atît în Dacia, cît și în Pannonia¹³, produsele de la Banassac sînt rare.

Tot din categoria sigilatelor decorate, de forma Drag. 37, fac parte cîteva vase produse în perioada Antoninilor, cînd, datorită înfloririi economice a provinciei, a dezvoltării urbanismului și a unei active circulații monetare, în provincia traiană importurile de *terra sigillata* se ridică la cel mai înalt nivel. Acest fenomen, raportat la perioada antonină, poate fi sesizat și în cazul Olteniei¹⁴, precum și a unor localități din Dacia intracarpatică unde importurile au fost deja analizate: Buciumi¹⁵, Apulum¹⁶, Tibiscum¹⁷ și Porolissum¹⁸. Aceste importuri masive cu produse din Gallia centrală pe tot parcursul celei de a doua jumătăți a secolului al II-lea se datoresc și perioadei de maximă înflorire a acestor centre, Lezoux, de pildă, continuînd să producă pînă în jurul anului 195 e.n.

La Napoca cunoaștem produse lucrate în stilul lui CENSORINVS (nr. 3), ALBVCIVS (nr. 4), respectiv CINNAMVS (nr. 5), acesta din urmă fiind un vas fragmentar pe care am reușit să-l întregim și datorită faptului că poartă ștampila intradecorativă a acestui meșter prolific de la Lezoux. Un interes deosebit îl prezintă nr. 6, ilustrat de un fund de vas Drag. 37 de mari dimensiuni și care a fost găsit tot pe strada Gh. Doja. Pe baza decorului, acest vas reprezintă un produs al Galiei răsăritene, din zona Argonne, mai precis de la Lavoye, care este databil spre sfîrșitul secolului al II-lea. Raritatea produselor ceramice din Gallia răsăriteană, cu excepția centrului de la Rheinzabern, se explică în cazul Daciei datorită concurenței atelierelor de la Lezoux și a marelui centru renan.

Sigilatele nedecorate reprezintă, în schimb, atît sub raport cantitativ, cît și ca varietate a formelor, un aspect nou pentru Dacia și pentru Napoca în special, datorită aglomerării într-o clădire a unui număr apreciabil de astfel de vase, mai ales pe strada Gh. Doja. Sînt prezente mai multe forme: Lu Tq (nr. 7), Drag. 18/31 (31)-nr. 8—9, Drag. 31 (Lu Sa, Sb) — nr. 10—15, Curle 15 (nr. 16—19), Drag. 33 (nr. 20—22). Întîlnim apoi farfuriile cu buza mult răsfrîntă și decorată în tehnica barbotinei, de forma Drag. 36.

¹⁰ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 25 (5 vase în total).

¹¹ D. Isac — M. Rusu — Cloșca L. Băluță, *Descoperiri de terra sigillata la Apulum*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 230 sq. (6 vase).

¹² D. Isac — N. Gudea, *Terra sigillata de la Porolissum (I)*, în *ActaMP*, IV, 1980: (în pregătire).

¹³ D. Gábler, în *ArchÉrt*, 91, 1964, p. 92.

¹⁴ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 36.

¹⁵ D. Isac, *Terra sigillata din castrul roman de la Buciumi*, în *ActaMP*, I, 1977, p. 158 sqq.

¹⁶ D. Isac — M. Rusu — Cloșca L. Băluță, *op. cit.*, p. 231.

¹⁷ M. Moga — D. Isac, *Terra sigillata de la Tibiscum*, în *Tibiscus*, VI, 1979.

¹⁸ D. Isac — N. Gudea, *op. cit.*

produse la Rheinzabern mai ales din a doua jumătate a secolului al II-lea (nr. 23—24). Mai rare în Dacia sînt vasele de forma unor *mortaria*, cu pereții canelați, de forma Curle 21 (nr. 25 și 26), precum și cele cu deversor, de forma Drag. 43, ce sînt confecționate tot la Rheinzabern în aceeași perioadă (nr. 27). Foarte interesant, și fără a cunoaște deocamdată o analogie perfectă, este un vas asemănător ca formă cu Lu VMd și Vc (nr. 28), dar fără decorul obișnuit barbotinat, avînd la partea sa superioară mai multe rînduri de caneluri pronunțate. Mai multe fragmente din acest tip de vas, cu pereții foarte fini, au fost descoperite în șanțul de pe strada Gh. Doja, ceea ce ar putea indica un număr mai mare de vase de acest fel. Tot din același punct de pe strada Gh. Doja provin mai multe fragmente de vase cu pereții foarte fini și cu decor incizat, de forma generală Déch. 72, unul din ele fiind fără decor (nr. 29), iar restul cu decorul incizat (nr. 30 și 31). Acestea pot fi considerate produse de Rheinzabern din a doua jumătate a secolului II, ca și fragmentul dintr-un vas de același tip (nr. 32), nelocalizat cu precizie.

Interesante sub raport cronologic sînt cîteva ștampile de meșteri păstrate pe fundul unor vase lise de diferite forme. Astfel, pe un fragment de fund de vas de forma Drag. 18/31 sau 31 se păstrează ștampila GIP[PI]•M (nr. 9), ce-l atestă pe GIPVS, un olar de la Lezoux din perioada antonină, care produce vase de forma 18/31, 31, 33, 38 și Curle 15, și pe care îl cunoaștem și în alte zone ale Imperiului unde a exportat, ca de exemplu la Straubing¹⁹ și Brigetio²⁰. Pe un alt fragment de fund, decorat cu roțița, dintr-un vas de aceeași formă, s-a păstrat ștampila fragmentară GEN[...]. Luînd în considerație mărimea literelor și lungimea cartușului, am întregit ștampila sub forma GEN[ETIIM] (nr. 8), fiind posibilă și varianta GEN[ETLIM], în ambele cazuri aparținînd lui GENETIVS sau GENETVS, un meșter obscur de la Lezoux, care a activat în perioada Traian—Hadrian (după F. Oswald) sau cîndva în secolul II (după B. Hofmann, vezi *Catalogul*). Mai puțin probabilă este ștampila GEN[TORF], aparținînd lui GENITOR, un alt meșter de la Lezoux din prima parte a secolului al II-lea.

Pe un fund de vas de forma Drag. 33 se păstrează ștampila IVVENIM (nr. 22), aparținînd lui IVVENIS, olar de la Lezoux din perioada Traian—Hadrian (după F. Oswald) sau din secolul II (după B. Hofmann), care a confecționat vase lise de forma Drag. 18, 27, 33 și Walters 80. Mai dificilă de întregit este o ștampilă de pe un alt fund de vas, de forma Drag. 33 (nr. 21), din care se păstrează doar litera M... Cu serioase rezerve putem propune lectura M[OXIM], ținînd cont de lungimea cartușului, caz în care l-am avea atestat pe MOXIVS, un cunoscut olar de la Lezoux din perioada antonină, care produce atît vase cu decor Drag. 37, cît și sigilate lise de formele Drag. 18, 27 și 31.

O ultimă chestiune ridicată de analiza sigilatelor descoperite la Napoca este în legătură cu semnificația numeroaselor vase descoperite pe strada Gh. Doja, în cursul lucrărilor edilitare din anul 1968. Varietatea de forme și numărul mare de exemplare încadrabile într-o formă, ce se repetă cu oarecare insistență, și, mai ales, aspectul *neuzat* al verniului ne determină să pre-

¹⁹ *Straubing* 42/179—180.

²⁰ Juhász, *Brigetio*, p. 142. nr. 125 a, b.

supunem cu cea mai mare probabilitate existența în sectorul respectiv a unui depozit de vase ce urmau să fie vândute. Din observațiile stratigrafice care ne-au parvenit rezultă că la adâncimea de 2—2,50 m, unde sigilatele au apărut grupate (toate fragmentele recoltate prezintă urme de spargere cu ocazia lucrărilor), exista un puternic strat de dărâmături, fiind surprins și un zid roman care nu a putut fi urmărit.

Iată, spre ilustrare, o statistică a formelor de vase descoperite aici, asupra numărului exact de vase neputându-ne pronunța decît în măsura în care am reușit întregirea sigură a fragmentelor aparținînd aceluiași exemplar. Numerele de ordine sînt cele menționate în *Catalog*.

	Drag. 37	18 31 (31)	31	33	Curle 15	Curle 21	Drag. 43	Déch. 72
	1, 3, 5, 6 (uzat)	8, 9	10, 11, 12, 13, 14, 15	20, 22	16, 17, 18, 19	26	27	29, 30, 31
Total	4	2	6	2	4	1	1	3

Împreună cu nr. 28, căruia nu i-am putut găsi o analogie mai apropiată, un număr de 24 de vase, dintre care doar nr. 6 prezintă urme de utilizare, constituie o parte a inventarului ceramic depozitat într-o încăpere destinată scopurilor comerciale. Fără a putea opera întotdeauna cu criterii cronologice prea sigure, datorită caracterului ceramicii lise ce se poate atribui mai greu unui centru de producție anume, putem remarca totuși că majoritatea acestor vase sînt databile în a doua jumătate a secolului al II-lea, în perioada Antoninilor mai ales. Ca centre de producție aceste vase au fost confecționate în perioada amintită în oficiile de la Lezoux și Rheinzabern.

Revenind la totalitatea sigilatelor descoperite la Napoca, se remarcă absența produselor de la Westerndorf, de la sfîrșitul secolului II și din prima jumătate a celui următor. Această absență se datorește unor cauze pe care le-am semnalat deja în cazul Daciei Porolissensis²¹ și care sînt de pus, îndeosebi, pe seama depărtării localităților Daciei nordice de linia Dunării care constituie principala cale de penetrație a acestor produse tîrzii în Dacia sudică și centrală și mai puțin sau deloc în extremitatea nordică a provinciei.

Valorificarea bogatului material ceramic și de altă natură descoperit fortuit în Napoca, în condițiile în care săpături sistematice pot fi mai greu întreprinse, se impune ca o preocupare justificată, atîta vreme cît acest material este singurul în măsură să ne ofere date concrete despre un domeniu atît de important al vieții economice. Ceramica *terra sigillata* ne oferă tocmai acele date care ne pun la îndemînă dovezi ale legăturilor comerciale ale Daciei romane și ale orașului Napoca, în special cu provinciile vestice ale Imperiului, într-o perioadă cînd înflorirea economică a provinciei a necesitat importarea unor produse de lux, cu deosebire în mediul urban și militar.

²¹ D. Isac, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 169—175; idem, în *ActaMP*, I, 1977, p. 168, nr. 13 (Buciumi); M. Moga — D. Isac, *op. cit.*; D. Isac—N. Gudea, *op. cit.*

CATALOG

Terra sigillata cu decor

1 * Drag. 37. 1. Ove (Hofmann E; Karnitsch, *Iuvavum* 28/8, 9; 29/10); 2. Cîine (O 1955; Knorr, *Rottweil* 1912, XII/24) — La Graufesenque, Banassac; motiv decorativ (Knorr, *Rottweil* 1912, XXIV/5; *Ovilava* 27/4) — Banassac; rozete (*Ovilava* 25/5, 6). Verniu închis metalic.

Banassac. Nerva-Traian.

MuzIstTrans, f.i.

2 Piața Libertății. Drag. 37. 1. Leu (O 1400=D 747) — La Graufesenque, Banassac; lujer cu frunză în formă de inimă (Hermet 9,24; 88/3). Verniu deschis metalic.

La Graufesenque sau Banassac. Flavii.

MuzIstTrans, f.i.

3 * Drag. 37. 1. Ove (CGP, fig. 29/2; cf. *Ovilava* 45/5) — CENSORINVS; 2. Cerb (O 1732=D 860) — folosit, printre alții, de PATERNVS și CENSORINVS; arc cu astra-gale la capete. Verniu deschis metalic.

Lezoux, stilul lui CENSORINVS. Antoninus Pius — M. Aurelius.

MuzIstTrans, f.i.

4 Napoca. Drag. 37. 1. Urs (O 1589=D 810) — LASTVCA, PATERNVS, ALBVCIVS, IANVARIS II, BVTRIO (în asociere cu O 1732); 2. Cerb (O 1732=D 860) — utilizat de foarte mulți meșteri, printre care și ALBVCIVS; motiv de umplutură (CGP 123/33, 35, 38) — ALBVCIVS. Verniu deschis lucios.

Lezoux, stilul lui ALBVCIVS. Antoninus Pius — Commodus.

MuzIstTrans, inv. 2608.

5 * Drag. 37. 1. Ove (CGP, fig. 47/1) — CINNAMVS; medalion mare dublu, iar în interior 2. Călăreț (O 245=D 156) și 3. Urs (O 1627=D 820); 4. Hercules (O 744=D 449) și element decorativ (Rogers Q 27; CGP, fig. 47/28) — CINNAMVS; cerculețe, rozete cu coroniță (Rogers C 98) — CINNAMVS; metope din linii perlate cu cerculețe la capete și vrej cu frunze bifoliate. Ștampila intradecorativă [CINNA]MI (CGP 169). Verniu deschis lucios.

Lezoux, CINNAMVS. Antoninus Pius — Commodus.

MuzIstTrans, f.i.

6 * Drag. 37. 1. Leu spre stînga (O 1436; Hofmann, *Poinçons* 164) — Lavoye, un elev al lui TOCCA sau TRIBVNVS; apare și la Blickweiler, Eschweilerhof și Trier (Fölzer 586); 2. Leu mic spre stînga (O 1442; Hofmann, *Poinçons* 169 A-B) — Lavoye, succesorii lui TOCCA și TRIBVNVS; 3. Mistreț (O 1694 A; Hofmann, *Poinçons* 196) — folosit de TOCCIUS, TRIBVNVS la Pont de Rèmes și Lavoye; 4. Frunză (Hofmann, *Poinçons* 347) — TRIBVNVS; arcade (*Butzbach* 17/449, 463) — Lavoye; friză inferioară din rozete (Hofmann, *Poinçons* 456; *Butzbach* 17/447, 449, 455) — Lavoye. Verniu deschis lucios.

Lavoye. Hadrian — sf. sec. II.

MuzIstTrans, f.i.

Terra sigillata lisă

7 Napoca-Telefoane. Lu Tq (Oswald-Pryce XLVI/10—12, 16). Verniu deschis metalic.

Rheinzabern. Antonini.

MuzIstTrans, f.i.

8 * Frg. de fund de vas Drag. 18/31 sau 31. Ștampila GEN[ETIIM] (Oswald, *Stamps* 133; Hofmann 1, XII/84.1—84.2; XV/84.4). Verniu deschis metalic.

Lezoux, GENETVS. Secolul II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

9 * Frg. de fund de vas Drag. 18/31 sau 31. Ștampila GIP[PI]M (Oswald, *Stamps* 137; Juhász, *Brigetio* XLVI/125; *Straubing* 42/179—180). Verniu deschis lucios.

Lezoux, GIPPVS. Antonini.

MuzIstTrans, f.i.

10 * Drag. 31 (Lu Sa, Sb) (Oswald-Pryce XLVI/6, 15; XLVII/6, 7). Verniu deschis metalic.

Lezoux, Rheinzabern. Antonini.

MuzIstTrans, f.i.

11 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

12 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

13 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

14 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

15 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

16 * Curle 15 (Oswald-Pryce LVI/14). Verniu deschis metalic.

Mijlocul sec. II.

MuzIstTrans, f.i.

17 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

18 * Aceeași formă.

MuzIstTrans, f.i.

19 * Curle 15 (Oswald-Pryce LVI/9—11). Verniu deschis metalic.

Hadrian — Antonini.

MuzIstTrans, f.i.

20 * Drag. 33 (Oswald-Pryce LI/11, 12, 16 etc.). Verniu deschis metalic.

Lezoux, Rheinzabern. Mijlocul sec. II.

MuzIstTrans, f.i.

21 Napoca-Telefoane. Drag. 33. Ștampila incompletă M[...], întregibilă în M[OXIM] (Oswald, *Stamps* 212; Hofmann 1, XV/248.1). Verniu deschis metalic.

Lezoux, MOXIVS (?). Marcus Aurelius — Commodus.

MuzIstTrans, f.i.

22 * Frg. de fund de vas Drag. 33. Ștampila IVVENIM (Oswald, *Stamps* 156; Hofmann 1, XII/94.1). Verniu deschis metalic.

Lezoux, IVVENIS. Hadrian — Antonini.

MuzIstTrans, f.i.

23 Napoca-Telefoane. Drag. 36 (Oswald-Pryce LIII/13—15, 17). Verniu deschis metalic. Rheinzabern (?). Secolul II e.n.

MuzIstTrans, inv. IN. 6673.

24 Napoca-Telefoane. Drag. 36. Verniu deschis lucios, șters. Secolul II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

25 Napoca. Curle 21 (Oswald-Pryce LXXIII/1—4). Verniu deschis lucios.

A doua jumătate a sec. II e.n.

MuzIstTrans, inv. V 661.

26 * Frg. fund de vas Curle 21; pe fund, incizate înainte de ardere, două litere, un T și L (F ?). Verniu deschis metalic.

A doua jumătate a sec. II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

27 * Drag. 43 (2 frg.) (Oswald-Pryce LXXIII/5, 6). Verniu deschis lucios.

Rheinzabern. A doua jum. a sec. II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

28 * Vas cu pereții fini și cu caneluri (3 frg.); asemănător ca formă cu Lu VMd, eventual Ve (fără decor) (Oswald-Pryce LXXX/6, 9); pentru forma de pahar, cf. exemplare de pe Rin (Gose 12/187 — Trier, sec. III). Verniu deschis metalic.

MuzIstTrans, f.i.

29 * Vas fără decor de forma Déch. 72 (Oswald-Pryce LXXIX/1; LXXVII/1, 3, 4, 7, 8) (cu decor incizat). Verniu deschis metalic.

Lezoux, Rheinzabern. A doua jum. a sec. II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

Terra sigillata cu decor incizat

30 *, 30 a *. Déch 72. Verniu deschis metalic.

Probabil Rheinzabern. A doua jum. a sec. II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

31 *, 31 a *. Déch. 72 asemănător ca decor cu Oswald-Pryce LXXVII/6—8. Verniu deschis lucios.

Probabil Rheinzabern. A doua jum. a sec. II e.n.

MuzIstTrans, f.i.

32 Napoca. Frg. dintr-un vas Déch. 72, cu decorul asemănător cu cel precedent. Verniu deschis lucios.

MuzIstTrans, inv. IN. 3501.

ABREVIERI

Butzbach	= G. Müller, <i>Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. Die relief-verzierte Terra-Sigillata. Limesforschungen</i> , 5, 1968.
CGP	= J. A. Stanfield — G. Simpson, <i>Central Gaulish Potters</i> , London, 1958.
D, Déch.	= J. Déchelette, <i>Les vases ornés de la Gaule romaine</i> , I—II, Paris, 1904.
Gose	= E. Gose, <i>Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland</i> , Beiheft 1 der <i>Bonner Jahrbücher</i> , 1950.
Hermet	= F. Hermet, <i>La Graufesenque</i> , Paris, 1934.
Hofmann	= B. Hofmann, <i>Catalogue des estampilles sur vaisselle sigillée</i> , 1—2 (Notice technique 21, 22. Groupe d'archéologie du Touring Club de France).
Hofmann, Poinçons	= B. Hofmann, <i>Catalogue des poinçons pour moules à vases sigillés des décorateurs argonnais</i> , în <i>Ogam</i> , XX, 3—6, 1968, p. 273—343.

- Juhász, Brigetio = G. Juhász, *Die Sigillaten von Brigetio*; *DissPann*, II, 3, 1936.
- Karnitsch, Iuvavum = P. Karnitsch, *Sigillata von Iuvavum (Salzburg)*, Salzburg, 1971.
- Knorr, Rottweil 1912 = R. Knorr, *Südgallische Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil*, Stuttgart, 1912.
- O = F. Oswald, *Index of Figure Types on Terra Sigillata*, „Samian Ware“, Liverpool, 1936—1937.
- Oswald, Stamps = F. Oswald, *Index of Potters Stamps on Terra Sigillata*, „Samian Ware“, Margidunum, 1931.
- Oswald-Pryce = F. Oswald — T. D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1920 (1966).
- Ovilava = P. Karnitsch, *Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich)*, Linz, 1959.
- Rogers = G. B. Rogers, *Poteries sigillées de la Gaule centrale*. I. Les motifs non figurés. XXVIII suppl. *Gallia*, 1974.
- Straubing = N. Walke, *Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum. Limesforschungen*, 3, 1965.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca.
- f.i. = fără inventar.

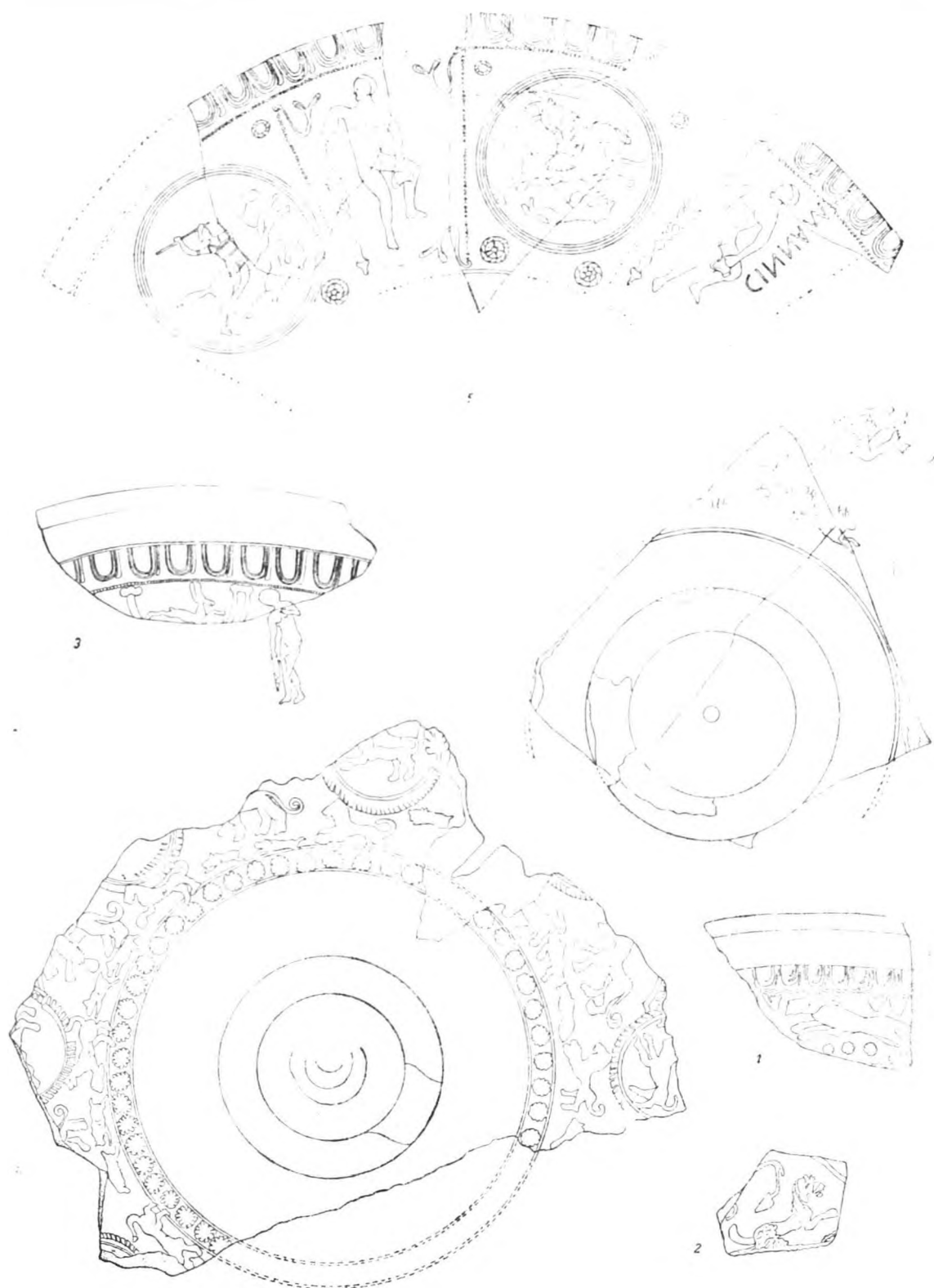
DAN ISAC

TERRA SIGILLATA-EINFUHREN IN NAPOCA

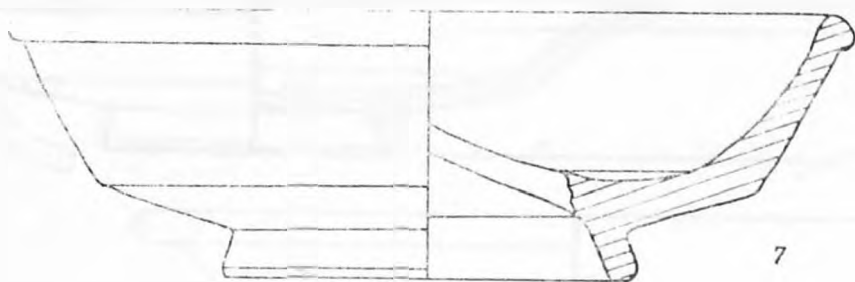
(Zusammenfassung)

Es werden 32 Gefäßbruchstücke die während einiger Bauarbeiten im Areal der römischen Stadt Napoca gefunden wurden, gezeigt. Aus der Reihe der reliefverzierten Sigillaten der Form Drag. 37 gibt es 2 Fragmente aus Süd-Gallien (Nr. 1—2); andere 3 aus Zentral-Gallien (Nr. 3—5) und eines aus Ost-Gallien, aus Lavoye (Nr. 6). Von allen diesen stellt, die Nr. 5, eine vollständige Arbeit (von CINNAMVS signiert) dar.

Ein interessantes Problem zeigen uns die 24 Bruchstücke von den Sigillaten verschiedener Form die auf einer kleinen Fläche in einem römischen Haus in der Gh. Doja-Strasse gefunden wurden. Aus diesem Grunde und auch weil sie in ihrer grössten Zahl ungebraucht sind, nimmt der Verfasser an, dass diese aus einem Depot eines Händlers aus Napoca stammen. Im *Katalog* sind diese Gefässe mit * gekennzeichnet. Die Analyse der Sigillaten von Napoca zeigt uns aber auch das Fehlen der Westerndorf-Ware, ein schon bekannter kommerzieller Aspekt in verschiedenen Städten und Lagern von Porolissensis Dakien, wohin diese Waren in sehr kleiner Anzahl ankamen oder fehlten. Mit Ausnahme der Gefässe aus Süd-Gallien, können wir die Sigillaten von Napoca in die 2. Hälfte des II. Jhd. datieren, in die Antoniner Zeit, als in der ganzen Provinz die Einfuhren das grösste Niveau erreichten. *Erklärung der Abbildungen: Taf. I* — Reliefverzierte Terra Sigillata. 1—2: Süd-Gallien; 3—5: Lezoux; 6: Lavoye; *Taf. II* — Nichtverzierte Gefässformen; *Taf. III* — Gefässe der Form Drag. 18/31 und 31; *Taf. IV* — Nichtverzierte Gefässformen: 16—19 (Curle 15), 25—26 (Curle 21), 27 (Drag. 43); *Taf. V* — Nichtverzierte Gefässformen: 23—24 (Drag. 36), 29 (Déch. 72), 28 (ähnlich wie Lu VMd). Mit eingeschnittenem Dekor: 30—32; *Abb. 1*: Bodenstempel und Stempel in der Bildzone verzierter Sigillata (Nr. 5).

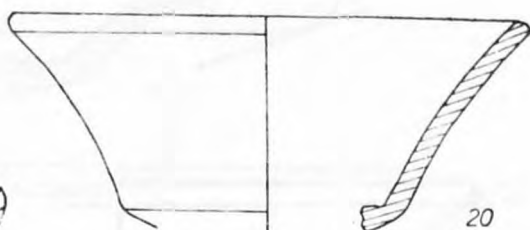
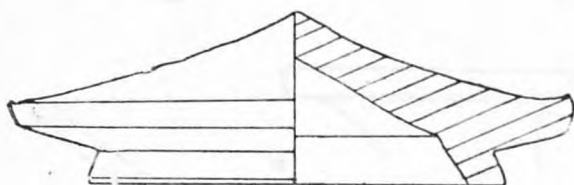

Planșa I — Terra sigillata cu decor: 1–2, Gallia sudică; 3–5, Gallia centrală (Iezoux); 6, Gallia răsăriteană (Lavoye).

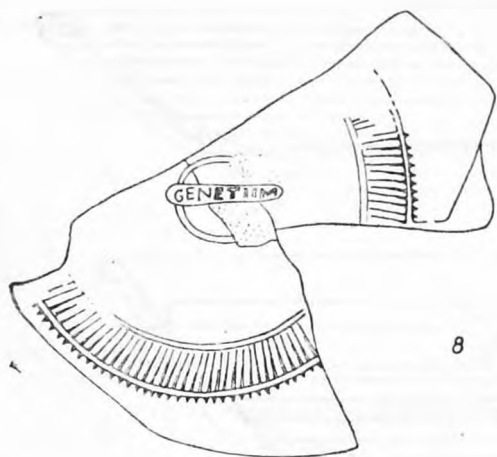

CIPERU

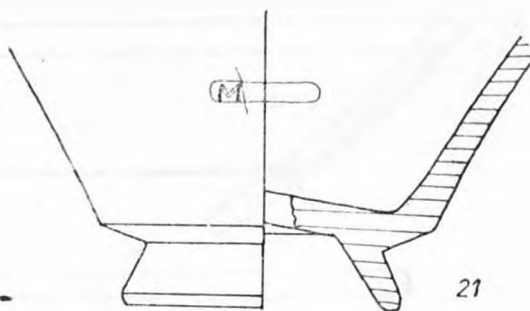
9

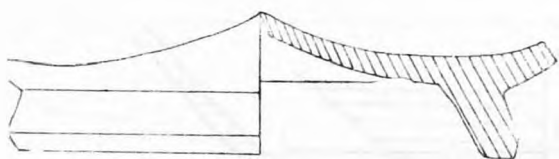
20

8

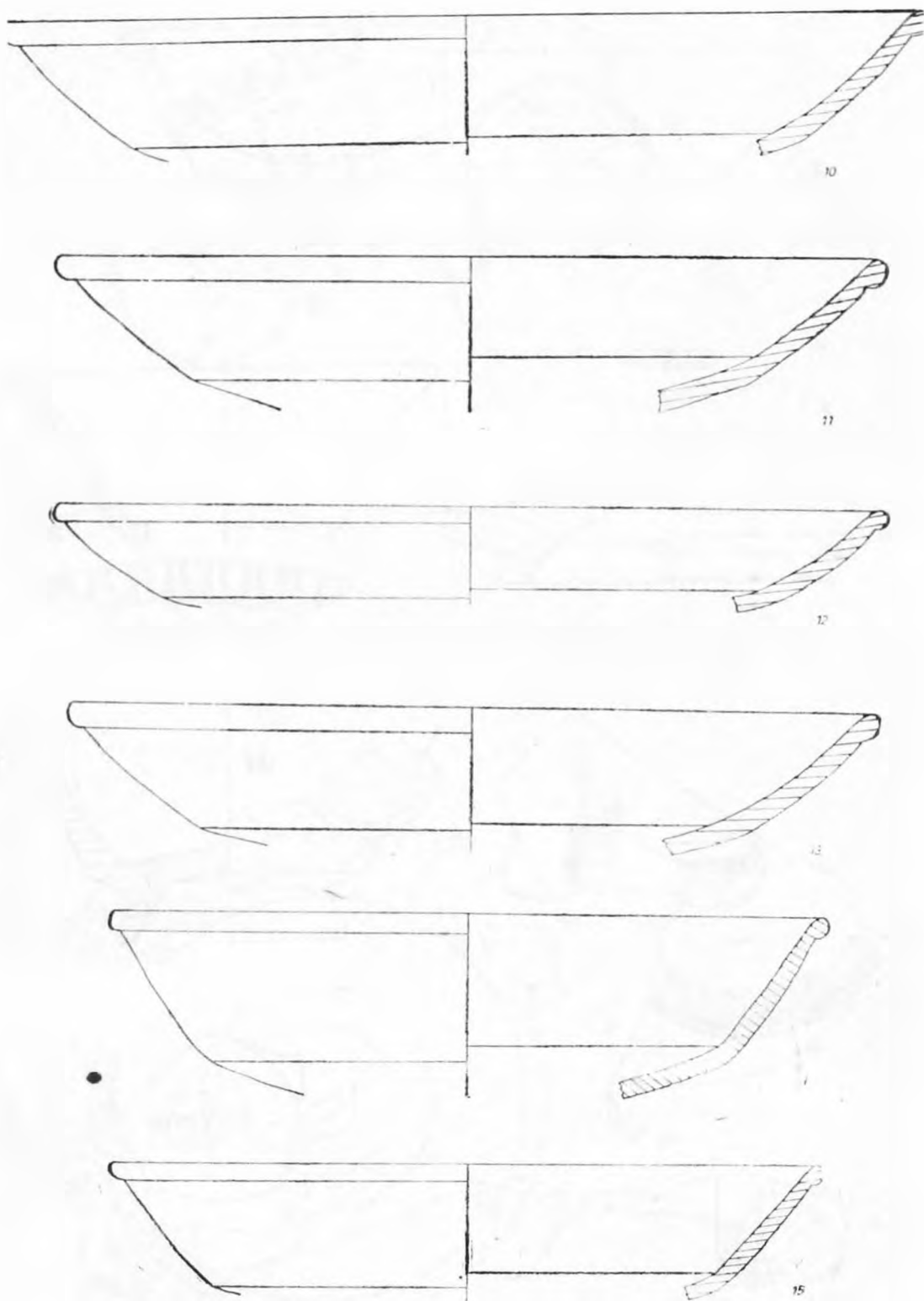

21

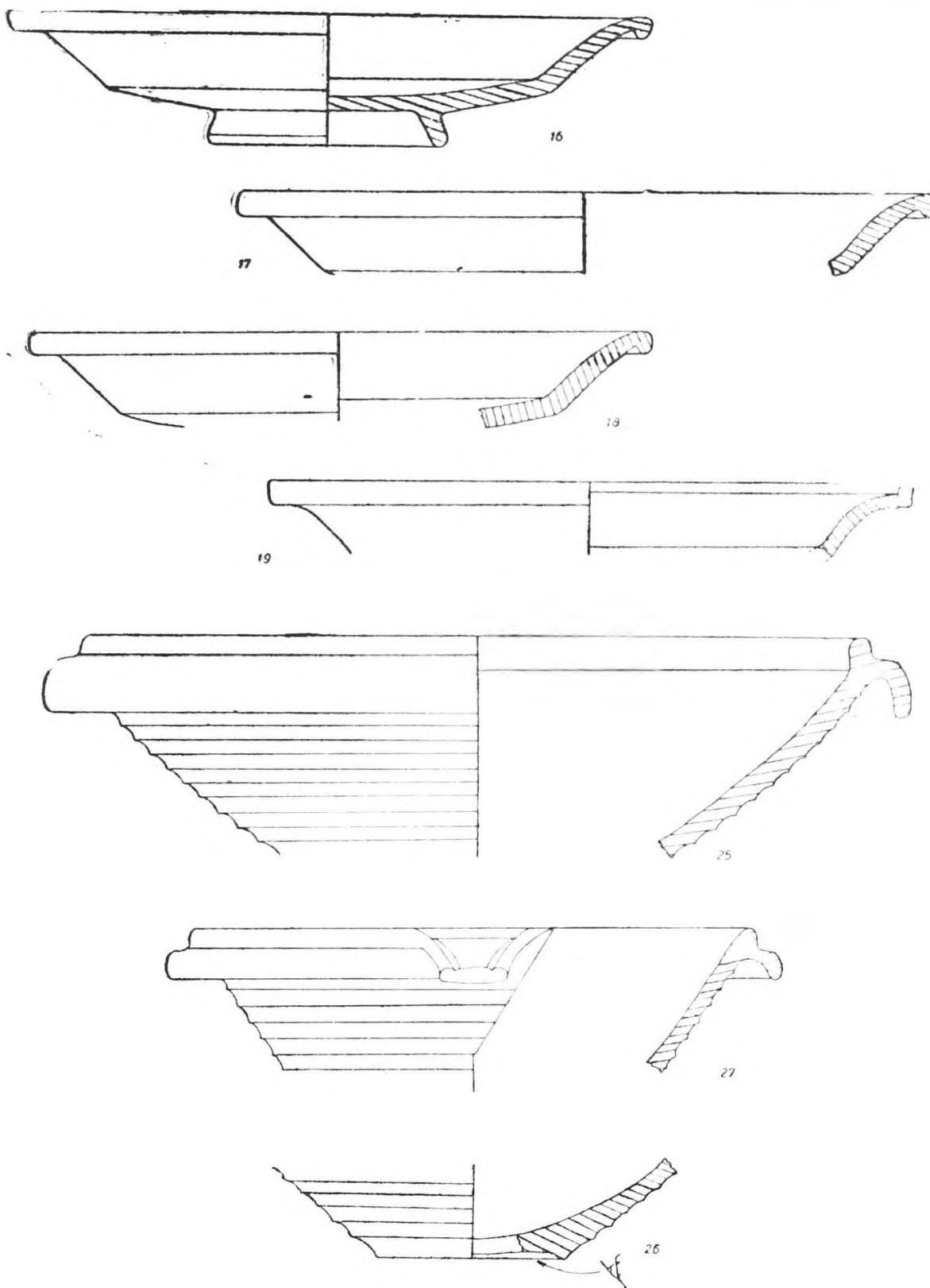

22

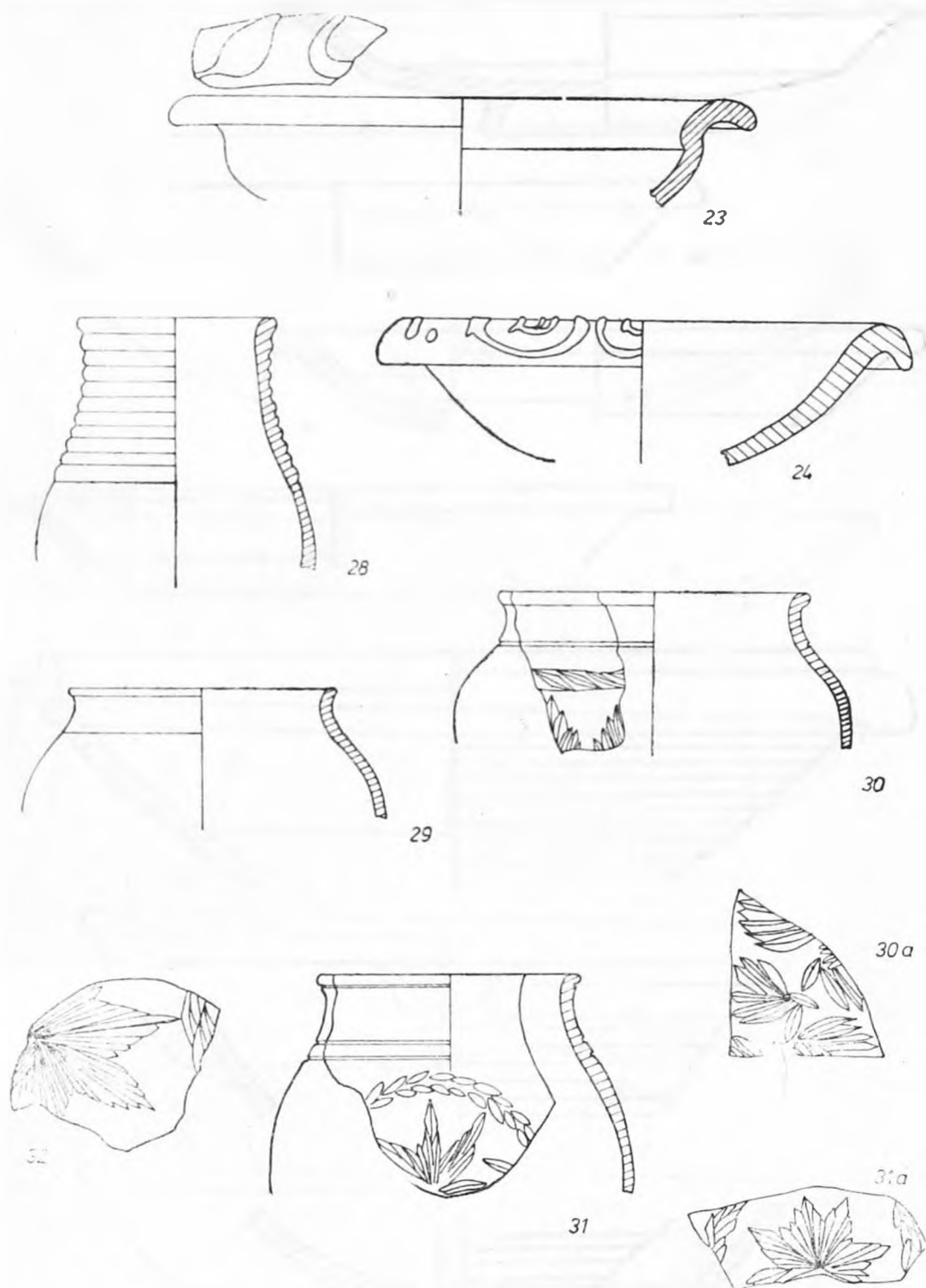
Planșa II — Forme de vase nedecorate.

Planșa III — Forme de vase nedecorate 18/31 și 31.

Planșa IV — Forme de vase nedecorate: 16–19 (Curle 15); 25–26 (Curle 21); 27 (Drag. 43).

Planșa V — Terra sigillata nedecorată: 23—24 (Drag. 36); 29 (Dêch. 72); 28 (asemănător Lu VMd); cu decor incizat (30—32).

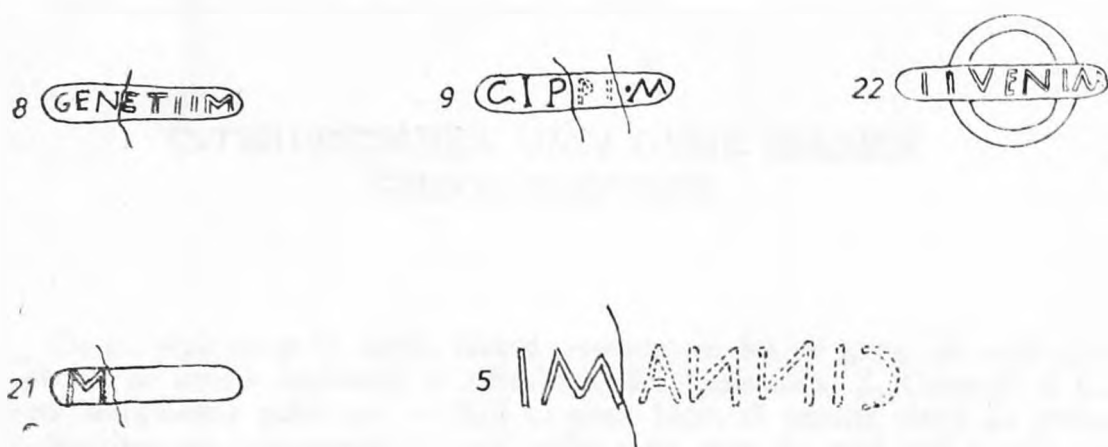

Fig. 1 — Ștampile de meșteri.

INTERPRETAREA UNEI GEME MAGICE GRECO-EGIPTENE

Cu nu mult timp în urmă, făcînd cunoscut un lot de geme din colecțiile muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța, Z. Covacef și C. Chera-Mărgineanu publicau¹ — fără ca acest lucru să rezulte cîtuși de puțin din descriere sau interpretare — mai multe piese care, în mod indiscutabil, se înscriu în categoria largă a *gemelor magice greco-egiptene*². În cadrul articolului lor autorii înseriau aceste geme magice, nesesizate ca atare, fie printre pietrele gravate reprezentînd divinități din pantheonul greco-roman³, fie în categoria celor cu „simboluri și reprezentări de animale”⁴, fie printre cele socotite (în paranteză fie zis: *absolut fără nici un temei!*) gnostice sau chiar paleocreștine⁵.

Dintre cele opt *geme magice* ilustrate de Z. Covacef și C. Chera-Mărgineanu ne oprim de astă dată numai asupra uneia, a cărei semnificație ni se pare de deosebită importanță, mai ales în contextul ivirii sale într-un cavou descoperit la Tomis. Este vorba anume de o gemă ovală din jaspis *verde*, aflată în cavoul dezvelit la Constanța în 1964 pe șoseaua Portului⁶. Socotind că reprezentarea antropomorfă de pe gemă îl înfățișează pe *Sol*, autorii îl văd pe zeu „stînd pe un soclu mic și plat”, sub care zăresc „șase linii ușor înclinate, cîte trei de fiecare parte”. Dedesubtul divinității observă „un șarpe în-

¹ Z. Covacef — C. Chera-Mărgineanu, *Geme din muzeul de istorie națională și arheologie Constanța*, în *Pontica*, X, 1977, p. 191—202.

² Pentru întemeiatele motive expuse în studiile introductive ale două opere fundamentale în acest domeniu: A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964, p. 13—21 (în cele ce urmează: *IMGE!*) și C. Bonner, *Studies in magical Amulets*, Ann Arbor, 1950, University of Michigan Studies, Humanistic Series, XLIX (în cele ce urmează: *SMA!*).

³ *Pontica*, X, 1977, p. 194, nr. 10, fig. 1/8 (gemă cu Mercur) și p. 195, nr. 13, fig. 2/3 (gemă cu „Sol”).

⁴ Avem în vedere, în mod special, gemele din articolul citat redată în fig. 3/1—5.

⁵ *Ibidem*, p. 198, nr. 23, fig. 3/6 (gemă înfățișîndu-l pe Chnoubis). Ideea că gema cu pricina ar fi gnostico-paleocreștină este preluată de la R. Ocheșeanu (*O gemă gnostică descoperită la Constanța*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 303—308), care a catalogat-o, total gratuit, în această categorie. În fapt, piesa se înscrie într-o serie arhicunoscută de geme magice (vezi *IMGE*, p. 54—73, nr. 52—89 bis), dintre care numai piesele (rarissime!) în care substituirea Chnoubis — Glycon ori Chnoubis — demiurgul gnostic Ialdabaoth Sacla este *peremptoriu probată* pot fi socotite, eventual, gnostice, dar *nicidecum* paleocreștine! De altminteri, consultarea lucrărilor de referință ale lui Delatte, Bonner, Preisendanz, Neugebauer — Parker, Sauneron, Ruelle, Gundel, Jacoby, Drexler, Doresse, Perdrizet și Barb ar fi fost obligatorie pentru publicarea (și, mai ales, pentru *corecta interpretare*) a gemei în cauză. O adecvată rediscutare a gemei înfățișîndu-l pe Chnoubis, aflată la Constanța, se va putea face numai după scoaterea ei din montura inelului de plumb în care e încastrată, pentru a fi studiate siglele magice ale reversului (pentru *existența* acestora, vezi *Pontica*, IV, 1971, p. 304 și *Pontica*, X, 1977, p. 198).

⁶ Vezi *Pontica*, X, 1977, p. 195, nr. 13, n. 22.

covoiat în semicerc“, pe capul zeului li se pare a fi „un *calathos* înalt, cu trei raze de fiecare parte“⁷. După ce constată — just, de altminteri — că din umerii zeului se desprinde o pereche de aripi, autorii sînt convinși că „din spatele divinității se vede mantia“⁸. În continuare, îl consideră pe „Sol“ ca „ținînd un bici, sprijinindu-se totodată de o lance“⁹. De cealaltă parte a gemei întrezăresc „un sceptru“, iar lîngă acesta „un palmier“¹⁰.

Consecvenți interpretării propuse, autorii sînt de părere că pe gemă „sînt preponderente elementele simbolice legate de cultul solar“¹¹, că „soclul pe care stă Sol reprezintă fără îndoială globul“ (invocînd, în acest sens, o lucrare a lui Vermaseren despre Mithras)¹², se miră cum de „cununa de raze“ a zeului are numai șase spițe și conchid că a șaptea „a fost acoperită de *calathos*-ul înalt“¹³, găsesc că pe gemă sînt redatătribute caracteristice lui „Genius Mithriacus“ și lui „Jupiter Heliopolitanus“ (pentru acestea trimițînd la *Manualul* lui Cagnat — Chapot)¹⁴ și-și încheie considerațiile socotind mica piatră gravată „o atestare interesantă a sincretismului Sol — Mithras“¹⁵. Cît privește datarea, autorii nu ezită să afirme că „gradul încă insuficient de selectiv al sincretismului conduce spre sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n.“¹⁶, părăindu-li-se lipsit de importanță faptul că „în cavoul în care s-a găsit gema a fost descoperit și un antoninian de la Probus, emis în anul 277“¹⁷.

*

Intenționat am ținut să cităm *in extenso* opiniile formulate de autori, deoarece neatenta și eronată înregistrare a simbolurilor gravate pe gemă nu putea, firesc, să ducă decît la o cu totul greșită interpretare a piesei care — este cazul s-o spunem — nu are nimic de-a face cu „Genius Mithriacus“ ori cu „Jupiter Heliopolitanus“ și, în consecință, cu atît mai puțin cu un presupus „sincretism Sol — Mithras“. Tocmai de aceea, considerăm necesară o republicare a gemei, permițîndu-ne, din capul locului, două observații de principiu:

1. Spre deosebire de autorii citați, descrierea o facem *in sens anatomic*, în postura plasării în *spatele* reprezentării de pe gemă, — așa cum se obișnuiește în lucrările moderne¹⁸. În consecință, *dreapta* ori *stînga* semnifică dreapta ori stînga *reală* a *reprezentării* (în cazul dat a personajului antropomorf gravat pe gemă!) și *nu* dreapta sau stînga *privitorului*. Ohestiunea (căreia i s-a dat prea puțină importanță în trecut) are semnificația sa *aparte*, mai ales în descrierea gemelor magice, în cazul căroră dispunerea anumitor elemente și simboluri nu se făcea la întîmplare.

⁷ *Ibidem*, p. 195.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, n. 23.

¹³ *Ibidem*, n. 24.

¹⁴ *Ibidem*, n. 25.

¹⁵ *Ibidem*, p. 195.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, n. 27. Constatările enumerate sînt expuse aidoma și în articolul: Z. Covacef — Al. Barnea, *Contribution à l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure*, în *Pontica*, VI, 1973, p. 93—94, fig. 3.

¹⁸ Vezi, în acest sens, *IMGE*, p. 19.

2. O cât de cât familiarizare cu principiile gematriei magice antice ar fi trebuit, de la bun început, să-i facă circumspecți pe autori în a-i atribui lui *Sol* o piatră gravată din jaspis *verde*. Într-adevăr, complicatele sisteme de *corelări magice* respectate în covârșitoarea majoritate a confecționării celor mai felurite amulete (inclusiv geme) — corelări asupra cărora am avut ocazia să insistăm în repetate rînduri¹⁹ — indică, pentru o gemă ce l-ar reprezenta într-adevăr pe *Sol*, o piatră de culoare *roșie*: jaspisul roșu²⁰, carneulul, calcedonia roșie, hematitul.

*

Cum spuneam, o tratare judicioasă a semnificației gemei în discuție presupune corecta descriere a scenei și simbolurilor gravate pe ea. De la bun început precizăm că piesa ce ne reține atenția se înscrie în categoria gemelor magice reprezentîndu-l (într-o serie tipologică diversificată mai mult prin *ipostazele* pe care le îmbracă și mai puțin prin *redarea* ca atare) pe *zeul cu cap de Bes*, acel „*Bes—Pantheos*“ al magicienilor antici, înfățișat — în epoca alexandrină tîrzie — mai cu seamă pe geme. Analogiile ce se pot invoca (vezi fig. 2/1—15)²¹ sînt cu totul concludente și înlătură orice dubiu de încadrare și descriere. În consecință:

Gemă din jaspis *verde*, ovală, cu aversul plan și reversul nedecorat, neted. Dimensiuni: $1,1 \times 0,8 \times 0,2$ cm²² (fig. 1/1—3).

În picioare, pe o *linie de fond*, „*Bes—Pantheos*“²³ (în ipostaza de „*Bes înaripat*“)²⁴, ușor întors spre stînga, sprijinindu-și greutatea trupului pe piciorul drept și schițînd un început de pas cu cel stîng. Corpul zeului este *nud* și *ithyphallic*, capul *phallus*-ului ridicîndu-se către ombilic. Pe pieptul divinității se întrezăresc cîteva incizii, — sumara și extrem de schematică redare a medalionului apotropaic ce uneori „*Bes—Pantheos*“ îl poartă²⁵.

Capul zeității e de proporții apreciabile, diform și disgrățios, cu accentul pus, în speță, pe cei doi ochi exoftalmici, ceea ce ne și duce cu gîndul la una dintre frecvențele ipostaze ale divinității-monstru cu cap de *Bes*, anume la cvasi-identificarea cu *Hormerty* (= „*Horus al celor doi ochi*“, „*Horusul celor doi ochi*“)²⁶, — aspect asupra căruia vom avea ocazia să revenim. În plus (într-un gest caracteristic, în general, divinităților pitice egiptene și, în special, lui *Bes*)²⁷, personajul de pe gema tomitană *scoate limba*, — o limbă enormă (raportat la dimensiunile capului!), întoarsă spre dreapta²⁸.

¹⁹ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 133—134; *ActaMN*, XIII, 1976, p. 229; *ActaMN*, XIV, 1977, p. 218.

²⁰ Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 133—134.

²¹ *IMGE*, p. 131—141, nr. 166—181.

²² Vezi *Pontica*, X, 1977, p. 195.

²³ *IMGE*, p. 126—131.

²⁴ *Ibidem*, p. 127, 129.

²⁵ Cf. *IMGE*, p. 131—132, nr. 166. Publicatorii gemei constăntene au considerat aceste incizii drept „ușoara schițare a veșmîntului, prin cîteva linii“, cf. *Pontica*, X, 1977, p. 195, respectiv *Pontica*, VI, 1973, p. 93.

²⁶ Vezi *IMGE*, p. 128—129, cu bibliografia citată.

²⁷ *Ibidem*, p. 127. Vezi și H. Bonnet, *Reallexicon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952, p. 101—109 și Ballod, *Prolegomena zur Gesch. d. zwerghaften Gotth.*, 1912.

²⁸ Nu mai este cazul să insistăm asupra caracterului evident *apotropaic* al gestului în cauză.

Pe cap zeul poartă coroana *atef* (ꜣtꜥ), atribut aproape nelipsit al reprezentărilor lui „Bes—Pantheos” (vezi fig. 2!)²⁹, coroană din care se desprind șase capete de șerpi-*uraeus*, trei spre dreapta și trei spre stînga³⁰. La discutarea simbolisticii gemei vom avea prilejul a ne opri, pe scurt, și asupra faptului dacă aceste capete de *uraeus* reprezintă — în cazul piesei noastre — simplul și obișnuitul adaos ornamental-sacral al coroanei *atef* (situație în care ar fi fost firesc ca *atef*-ul să fie flancat de o *singură pereche* de capete de șerpi sacri!)³¹ sau încearcă să sugereze acele „capete suplimentare” de ofidieni, saurieni ori alte viețuitoare „malefice” ce îndeobște apar redată ca niște excrescențe monstruoase, de o parte și de alta a craniului divinității cu cap de Bes, mai cu seamă în situația cînd funcționalitatea magică a lui „Bes—Pantheos” este analogă cu aceea a „sfînxului” Tithoēs (Τιθοῦς)³².

Din dosul zeului se desprinde, atîrnîndu-i la spate, spre dreapta, *coadă sa de șoim*³³, — atribut extrem de caracteristic, întîlnit, aproape fără excepție, pe gемеle ce-l redau pe „Bes—Pantheos” (vezi fig. 2)³⁴.

Din umerii divinității se desface o pereche de aripi (precizăm: o *singură pereche* de aripi!)³⁵, penajul acestora fiind redat într-o manieră sugestivă. Vîrfurile aripei drepte se oprește în imediata apropiere a marginii aversului gemei, în timp ce vîrfurile aripei stîngi chiar atinge bordura ovală a feței gravate a pietrei.

Zeul cu cap de Bes de pe gema ce-o descriem are două mîini (precizăm: *două două mîini*!)³⁶ ce țin diverse atribute-simbol. Mîna dreaptă apucă un sceptru *ouas* (w ꜣ s), ținînd, concomitent, biciul sacru *nekhekh* (*nhh*), acesta din urmă fiind redat cu mînerul în poziție ușor oblică față de verticala sceptrului și cu sfîchiul atîrnînd în jos în imediata apropiere a bordurii din dreapta a aversului. Mîna stîngă prinde și ea un sceptru *w ꜣ s* (identic, ca înfățișare și înălțime, celui din dreapta), iar lîngă acesta mai este redat un al treilea sceptru *w ꜣ s*, ceva mai scurt și cu „măciulia” mascată parțial de aripa stîngă a divinității. De observat că acest din urmă sceptru pare a nu fi propriu-zis „ținut” de mîna stîngă a zeului, ci numai „înfîpt” paralel cu sceptrul mai înalt din imediata lui vecinătate.

Subliniind că biciul *nhh* și, mai cu seamă, sceptrele *w ꜣ s* apar pe cvasi-totalitatea gemelor magice pe care e înfățișată divinitatea cu cap de Bes³⁷ (vezi fig. 2), socotim util a ne opri o clipă asupra semnificației lor simbolice, ca atribute sacre purtate — pe parcursul evoluției milenare a artei egiptene — de către diverse zeități. În plus, este de adăugat faptul că, de

²⁹ *IMGE*, p. 131—141, nr. 166—181, *passim*. *Ibidem*, p. 367.

³⁰ Primii publicatori ai gemei au confundat *atef*-ul cu un *calathos*, iar capetele de *uraeus* cu o cunună de raze.

³¹ Vezi *IMGE*, p. 132—133, nr. 168 sau p. 134, nr. 172.

³² *Ibidem*, p. 129—130 (cu trimiterile bibliografice), respectiv p. 46.

³³ Văzută drept „mantie” de autorii citatelor articole din *Pontica*, X, 1977 (p. 195) și *Pontica*, VI, 1973 (p. 93).

³⁴ *IMGE*, p. 131—141, nr. 166—181, *passim*.

³⁵ Cazul mai rar în reprezentări! Cf. *IMGE*, p. 133, nr. 170 și p. 139, nr. 180. Pe restul gemelor invocate drept analogii (*IMGE*, nr. 166—169 și nr. 171—179) „Bes—Pantheos” poartă două ori chiar trei perechi de aripi.

³⁶ Ca în *IMGE*, nr. 170, 173, 175, 177, 179. Pe celelalte gеме-analogii e reprezentat cu *patru* mîini (într-un singur caz cu *trei*!).

³⁷ Vezi *IMGE*, nr. 166—181, *passim*.

foarte timpuriu, ambele „insemne“ ce le discutăm (ca, de altminteri, și co-roana *ṣtʃ!*) s-au constituit și în hieroglifă, îmbrăcînd — ca *semne de scriere* — o formă simplificată, convențională.

Se pare că, la început, obiectul *nḥh* fusese un instrument de recoltare a *ladanum*-ului³⁸, mai exact a cojii arbustului *ladanum*³⁹, — plantă medite-raneană aromatică, din care se extrăgea o rășină gumoasă (λήδανον, λάδανον)⁴⁰ folosită la îmbălsămare. Cu timpul, pierzîndu-i-se semnificația inițială, *nḥh* va îmbrăca un aspect tot mai pregnant de *bici*-atribut divin.

Cît privește sceptrul *w ʒ s*, pare-se că în îndepărtata epocă predinastică fusese o simplă bîță de păstor, ajunsă apoi a fi purtată de conducătorii *no-melor* și — prin extrapolare mitică — de către zei, drept simbol al puterii. Emblema înfățișa vigoarea, iar sensul hieroglifei *w ʒ s* este „dominație“, „do-minare“⁴¹.

Continuînd descrierea gimei constăntene, observăm că *sub* picioarele divi-nității cu cap de Bes se află un *urobor*⁴², simbol magic în care, de obicei, sînt „închise“ ființele malefice supuse „dominației“ zeului. Îndeobște este vorba de un crocodil, de scorpioni, broaște țestoase, șopîrle etc., care numai arareori sînt redată (din pricina dimensiunilor minuscule) în mod inteligibil⁴³, cel mai adesea avînd — ca și în cazul piesei noastre — contururi vagi, total schema-tizate⁴⁴.

Terminăm descrierea gimei cu trei observații de amănunt:

1. N-ar fi exclus ca redarea „noduroasă“ a genunchilor divinității să fi vrut să sugereze capetele (mărunte și stilizate) de *lei*, ce apar adeseori pla-sate în acest loc pe gemele înfățișîndu-l pe „Bes-Pantheos“⁴⁵;

2. Încălțămîntea piciorului stîng al zeului pare a se termina ascuțit, de manieră a sugera acei „papuci“ terminați în capete stilizate de șacal (cu ure-chile ascuțite), în care uneori sînt vîrîte picioarele lui Bes pe gemele repetat invocate drept analogii⁴⁶;

3. Pe cît ne îngăduie să vedem reproducerile gimei de la Constanța avu-te la îndemînă, ni se pare că „măciuliile“ celor două sceptre *w ʒ s* mai lungi se termină în *capete de lei*, de dimensiuni mici și puternic schematizate. Dacă observația noastră este justă, detaliul amintit s-ar înscrie și el — alături de ochii exoftalmici — în sprijinul „substituirii“ divinității cu cap de Bes cu Hormerty^{46a}.

³⁸ *Ibidem*, p. 368.

³⁹ *Boswellia carteri*.

⁴⁰ Vezi Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, vol. 3, p. 678, s.v. *Ladanum*.

⁴¹ *IMGE*, p. 368.

⁴² Prezent și pe exemplarele-analogii din *IMGE*, nr. 166—167, 169, 171—174, 180—181. Pentru simbolistica uroborului, vezi Preisendanz, *Aus der Gesch. des Uroboros*, în *Brauch und Sinnbild, Festschr. Eug. Fehrle*, 1940, p. 194 sqq. și Deonna, *Ouroboros*, în *Artibus Asiae*, 15, 1952, p. 163 sqq.

⁴³ Ca, de pildă, în *IMGE*, nr. 166.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 169, 171.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 166—167, 171—172, 181.

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 166—167, 171—172.

^{46a} Pentru motivele expuse în *IMGE*, p. 129, n. 5.

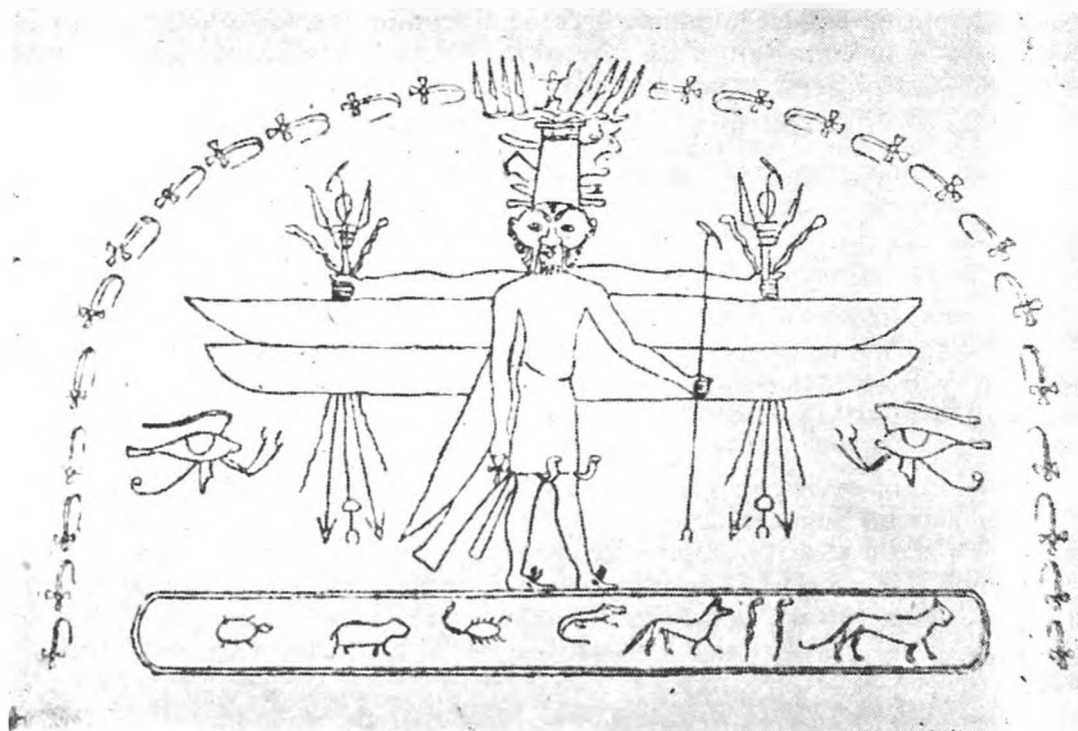

Fig. 3 — Stelă egipteană cu chipul lui „Bes-Pantheos”.

Caracterul „pantheist” al divinității reprezentate pe gema tomitană și pe cele înrudite cu ea — vezi fig. 2) a început să se lămurească din momentul în care A. Delatte a recunoscut asemănarea de netăgăduit dintre imaginea de pe această categorie de gеме magice și reprezentările zeului Bes, de pe stelele din epoca târzie a Egiptului⁴⁷ (vezi fig. 3).

De atunci încolo o serie de lucrări⁴⁸ s-au străduit să elucideze complicatele aspecte de sincretism ce au dus, în final, la constituirea imaginii ce o cunoaștem de pe gеме, de pe stele și din unele statuete târzii de bronz⁴⁹ (fig. 4), imagine care nu mai păstrează din reprezentările „clasice” ale lui Bes — piticul-zeu muzician, cu funcționalități apotropaice legate de actul nașterii și de ciclul mitologic al zeiței Hathor⁵⁰ — decât capul diform, cu fața schimonosindu-se și scoțind limba.

Cert este faptul că, în ciuda constatelor analogii cu stelele egiptene de sec. III—IV (vezi fig. 3), divinitatea-monstru cu cap de Bes de pe gемеle magice rămânea pe cât de evident „sincretist-pantheistă” pe atât de anonimă,

⁴⁷ În *Mus. Belge*, 18, 1914, p. 33 sqq.

⁴⁸ Trimiterile la ele în *IMGE*, p. 126—127.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 128, cu bibliografia. Vezi și A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin — Leipzig, 1934, p. 310, fig. 125.

⁵⁰ *IMGE*, p. 127, cu bibliografia. Pentru Bes, a se vedea și Stricker, în *Oudheidkundige Mededeelingen van Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (în următoarele: *OMRO!*), 37, 1956, p. 35—48; Junker, *Auszug d. Hathor-Tefnut*, în *Abhandl. Berlin*, 1911 și, în ultimă instanță, R. Lanzone, *Dizionario di mitologia egiziana*, I, 202—221; III, 73—79; Drexler, *Mythol. Beitr.*, I, 95 sqq., 152; Sethe, în *RE*, III, 1, col. 324—326, s.v. *Besas*; Drexler, la W. A. Roscher, *LexMyth*, I, 2, col. 2880—2898, s.v. *Bes, Besa*.

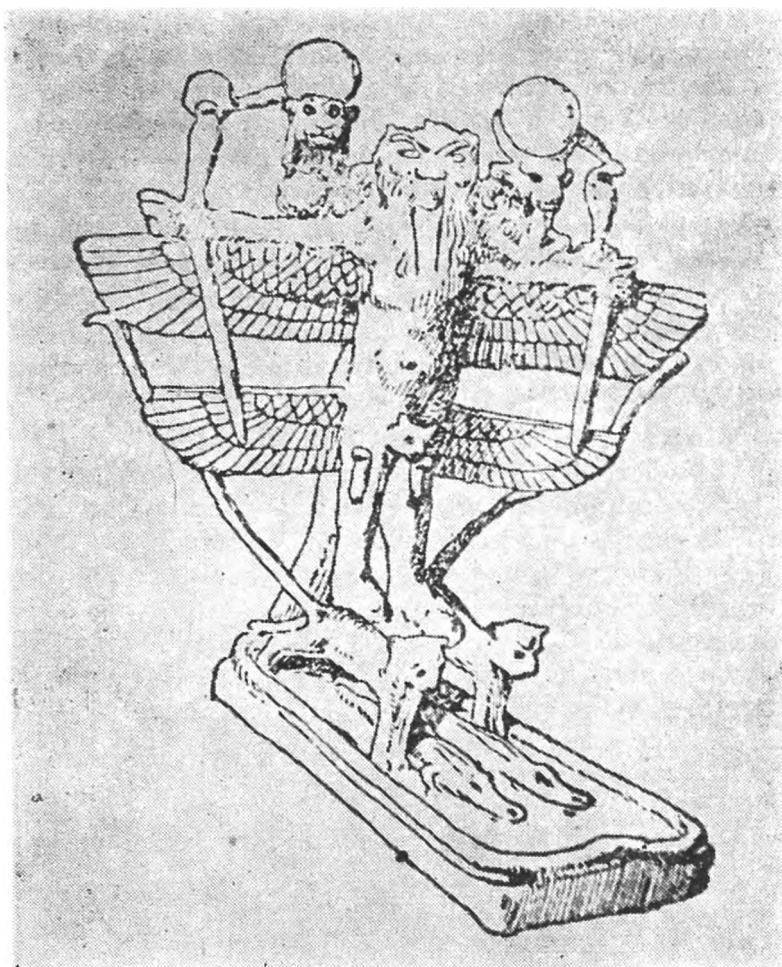

Fig. 4 — Statuetă egipteană de bronz redind pe „Bes-Pantheos”.

designarea sa drept „Bes—Pantheos” nefiind altceva decât un termen comod, creat de savanți, spre a denumi misteriosul personaj.

De abia în 1939 von Bissing⁵¹ a atras atenția asupra a două reprezentări ale lui „Bes—Pantheos” în care acesta era identificat formal — prin inscripții — cu Hormerty⁵². Or, Hormerty (una dintre ipostazele lui Horus!) era adorat, în epoca târzie greco-egipteană și romano-greco-egipteană, mai cu seamă în localitățile din delta orientală a Nilului, cu precădere în orașul Pharbaithos. El avea rolul de a nimici, zilnic, șarpele mitic Apophis (cel care încerca — tot zilnic — să zădărnicească drumul soarelui pe bolta cerească)⁵³.

Descoperirea lui von Bissing a avut parte de un ecou favorabil printre egiptologi⁵⁴, deși — cum s-a văzut mai târziu — ea nu rezolva decât identitatea unei părți a reprezentărilor divinității cu cap de Bes. Într-adevăr,

⁵¹ In *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* (în următoarele: *ZAS!*), 75, 1939, p. 139 sqq.

⁵² Vezi și *supra*, n. 26 și n. 46 a.

⁵³ Vezi Junker, *Onurislegende*, în *Denkschr. Wien*, 59/1—2, 1917, p. 45 sqq.

⁵⁴ Lista lucrărilor celor care au aderat la opinia sa, în *IMGE*, p. 128, n. 6.

dacă în scene ca cea din fig. 2/13 („Bes-Pantheos“ în picioare pe un *leu*) identificarea cu Hormerty este foarte probabilă, din cauza unei serii de convergente simbolistice asupra cărora nu vom stăruia aici⁵⁵, nu-i mai puțin adevărat că multe imagini (mai ales aparițiile „înaripate“ și prevăzute cu acele „capete secundare“) ale zeițăii de pe gemele magice nu convin decât parțial și cu rezervă unei atare identificări.

Se pare anume că magia tîrzie egipteano-elenistică a îmbogățit imaginea (și a lărgit sfera de funcționalitate apotropaică) a lui „Bes—Pantheos“ cu o serie de elemente proprii unei alte divinități: „sfînxul“ Tithoès (Τιτουή)⁵⁶. Acestuia din urmă i-a fost consacrat un important articol de sinteză de către Sauneron⁵⁷, în care se sublinia — printre altele — și frecvența lui asimilare cu „Bes—Pantheos“⁵⁸.

Tithoès îmbracă, îndeobște, aspectul unui „sfînx“ înaripat, reprezentat adeseori în picioare, respectiv în mers, purtînd în jurul capului o serie de excrescențe-„capete secundare“ monstruoase, — aidoma reprezentărilor divinității cu cap de Bes de pe gemele magice. „Contaminarea“ cu Tithoès a înzestrat pe „Bes—Pantheos“ cu o serie de funcții magico-apotropaice „locale“, știut fiind faptul că adorarea acestuia (a lui Tithoès — Τιτουή) nu avea o arie restrînsă numai la zona răsăriteană a deltei (ca în cazul lui Hormerty!), ci era venerat deopotrivă în Egiptul de Sus (la Esnè și Coptos)⁵⁹ și în centrul și nordul deltei, la Athribis și Xoïs.

Ceea ce ne interesează în mod aparte este faptul că Tithoès era „familiar“ în mediile elenizate tîrzii din Egipt, dar — pare-se — chiar și printre grecii autentici, cultul său pătrunzînd și în Grecia, unde (sub numele *Totoès*) îl atestă o inscripție de la Amphipolis, inscripție amplu comentată de Seyrig⁶⁰.

Ne-am oprit în mod aparte asupra ipostazei de Tithoès a monstrului-divinitate cu cap de Bes, deoarece tocmai prin „mijlocirea“ sa (a lui Tithoès!) cercul de credințe și funcționalități oculte al lui „Bes—Pantheos“ se intersectează cu cel al unei alte „divinități“ magice: zeul-demon-strigoi *Akephalos*⁶¹. Neintenționînd, de această dată, să abordăm întreaga și extrem de complicata arie de corelări, substituiri și interferențe magice a lui *Akephalos*, ne vom limita numai la acele observații care ni se par importante din unghiul de discuțare a gamei tomitane de care ne ocupăm:

⁵⁵ Discuția în *IMGE*, p. 129, cu trimiterile bibliografice.

⁵⁶ Vezi și *supra*, n. 32.

⁵⁷ În *JNES*, 1960, p. 269 sqq.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 278—279.

⁵⁹ Vezi Yoyotte, în *Bulletin de l'Institut français d'Archéologie Orientale* (în următoarele: *BIFAO*!), 55, 1955, p. 136 sqq.

⁶⁰ Vezi *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* (în următoarele: *ASAE*!), 35, 1935, p. 197 sqq. și *IMGE*, p. 46 și 130. Pentru Tithoès vezi și *LexMyth*, V, col. 1021, s.v. *Tithoes*, respectiv *RE*, VI A 2, col. 1512, s.v. *Tithoes*.

⁶¹ Ca bibliografie de bază: A. Delatte, *Akephalos Theos*, în *BCH*, 38, 1914, p. 189—249; K. Preisendanz, *Akephalos, der kopflose Gott = Beiheft Alt. Orient*, 8, 1926; *SMA*, p. 164—166; K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae (= PGM)*, Leipzig, 1928—1940, trei volume, din care al treilea (conținînd indexurile) n-a mai apărut, fiind distrus în 1941 și păstrîndu-se din el numai un șalt (vezi și *IMGE*, p. 11), anume *PGM* II, 97—176, VII, 222—249, VIII, 65—110; K. Preisendanz, *Akephalos*, în *Reallexikon für Antike und Christentum*, vol. I, Stuttgart, 1950, col. 211—216 (cu trimiterile bibliografice); *IMGE*, p. 42—54, cu bibliografia.

1. După cum rezultă din textele (și chiar *desenele!*) ce-l descriu și-l înfățișează în papyrii magici, „Acefalul” sintetiza în egală măsură virtuțile apotropaice și puterile „demoniace” a zeci și zeci de zei, divinități, demoni și duhuri, — „benefici” ori „malefici” în funcție de *operația ocultă* în contextul căreia tocmai se făcea invocarea lor.

2. Indiferent de ipostazele ce le îmbracă (zeu, demon ori monstru-strigoi), Akephalos rămîne, prin excelență, o divinitate a *magicienilor* din perioada tîrzie egipteano-elenistico-romană, mai mult *temută* decît *venerată* (mai exact spus: „venerată” doar în măsura fricii ce o inspira!).

3. Dintre nenumăratele înfățișări și „funcții” pe care Akephalos le poate îmbrăca (și care îl „omologhează” cu tot atîtea forțe magice) ni se par relevante două: identificarea cu sfînxul-monstru înaripat Tithoès⁶² și identificarea directă cu „Bes—Pantheos”, în ipostaza de *Besa* (*Bessa!*) a acestuia din urmă⁶³. În timp ce corelația Akephalos — Tithoès e probată mai cu seamă de scenele și scurtele texte magice de pe gemă⁶⁴, cea Akephalos — Besa (*Bessa*) este peremptoriu atestată (și chiar explicitată) de papyrii magici nr. 121 și 122 din British Museum⁶⁵.

4. Ipstaza de *Besa* (*Bessa*) a lui „Bes—Pantheos” vizează o serie de „funcționalități” magice ale complicatei divinități „Bes — Hormerty — Tithoès — Akephalos” care sînt compatibile cu rolul jucat, de obicei, de către Seth în supravegherea proceselor metempsihotice, în cadrul „vieții” de dincolo de mormînt⁶⁶. Introducînd, implicit, în evantaiul de atribuții al lui Akephalos o serie de caracteristici *net malefice* (proprii, prin excelență, lui Seth!), Besa (*Bessa*) îmbracă aspectul unui demon-monstru *zburător*⁶⁷, menit a tulbura somnul de veci — și chiar a transforma în duhuri rătăcitoare-strigoi — mai cu seamă pe cei uciși (sau morți) în circumstanțe „nenaturale”: sinuci-gașii, osîndiții la înec, spînzurații și, în primul rînd, *decapitații*⁶⁸.

5. Date fiind circumstanțele speciale (mai sus pomenite) în care se considera că Akephalos — Besa (*Bessa*) „acționează” cu predilecție, permutîndu-i pe ucișii prin osîndire și, mai ales, pe decapitați în strigoi-„morți vii” (βιοθανάτοι, βιαιοθανάτοι, βιοθανεῖς, βίαιοι, *biaeothanati*, *biothanati*)⁶⁹, nu va părea paradoxal faptul că teama (sau, după caz, venerarea) lui

⁶² *IMGE*, p. 46, precum și *supra*, n. 57—61.

⁶³ *IMGE*, p. 42, 44; *supra*, n. 61; *LexMyth*, I, 2, col. 2880—2898 (Bes — Besa), respectiv I, 1, col. 784—785 (Besas — Bes — Bessa).

⁶⁴ Vezi, de pildă, *IMGE*, p. 50—51, nr. 43 (textul cu pricina e gravat pe reversul gemei). Vezi și *SMA*, p. 200. Aceeași piesă e descrisă și comentată de Ph. Derchain și în catalogul expoziției *Frühchristliche und koptische Kunst*, Wien, 1964, p. 68, nr. 187. Cf. și catalogul *L'art Copte*, Paris, 1964, p. 72, nr. 32.

⁶⁵ *PGM* VII, 232 sqq. (= *PGM*, vol. II, p. 11 sqq.) și *PGM* VIII, 64 sqq. (= *PGM*, vol. II, p. 49). Textele în cauză au fost comentate și de Delatte, în *BCH*, 38, 1914, p. 201 sqq. și p. 205 sqq.

⁶⁶ Cf. *BCH*, 38, 1914, p. 191 sqq. și *IMGE*, p. 44.

⁶⁷ Aspect primit, evident, pe linia interferenței „iconografice” magice cu „Bes—Pantheos” — Tithoès.

⁶⁸ Vezi Preisendanz, *Akephalos*, în *Reallex. f. Ant. u. Christ.*, I, Stuttgart, 1950, mai cu seamă col. 213—216.

⁶⁹ Vezi discuția și bibliografia în *Reallex. f. Ant. u. Christ.*, II, Stuttgart, 1954, col. 391—394, s.v. *Biothanati*. De asemenea: M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, vol. II, München, 1950, p. 516 sqq., mai ales p. 519, 525—526; K. Preisendanz, *Nekydaimon*, în *RE*, XVI, 2, col. 2240—2266; Th. Hopfner, *Nekromantie*, în *RE*, XVI, 2, col. 2218—2233.

Akephalos — Besa (Bessa) se perpetuează pînă tîrziu, fiind deopotrivă atestată în magia și demonologia paleocreștină⁷⁰ și în „tăblițele de blestem“ ale sectei sethienilor, — sectă ale cărei credințe prezentau o seamă de elemente para-creștine⁷¹. De altminteri, nu trebuie uitat faptul că adorarea lui „Bes—Pantheos“ (sub chipul diverselor sale ipostaze) durează pînă în perioada lui Constantius II și chiar Iulianus Apostata⁷².

*

Ne îngăduim, în încheiere, cîteva scurte concluzii:

— Gema aflată în cavoul de la Tomis este o descoperire ce atestă, clar și indiscutabil, cunoașterea și venerarea în Scythia Minor a complicatei și curioasei divinități egiptene „Bes—Pantheos“;

— Prin locul ei sigur de descoperire, piesa constituie un cvasi-unicat în Europa, dat fiind faptul că toate exemplarele-analogii ce ne-au fost accesibile din literatura de specialitate au ca loc de aflare Egiptul;

— Pe baza minuțioasei analize iconografico-simbolistice făcute, înclinăm a crede că ipostaza în care trebuie să presupunem cunoașterea respectivei divinități în această parte de lume este cea de Tithoès — Besa (Bessa) — Akephalos. Evident, nu excludem aprioric nici ipostaza de Hormerty, dar aria de atestare a acestuia fiind restrînsă — cum arătam — numai la delta orientală a Nilului, posibilitatea de incidență cu zona dobrogeană este mult mai scăzută;

— Caracterul aparte și special al lui „Bes—Pantheos“, legătura sa intimă și indiscutabilă cu credințele și superstițiile magiei tîrzii egipteano-ele-nistice, ne îngăduie să presupunem, cu maxime șanse de probabilitate, că *purtătorul* gemei tomitane provenea din Egiptul epocii romane. Cît privește etnicitatea respectivului (grec, latin, semito-alexandrin ori chiar un băștinăș din Egipt), un răspuns concludent nu credem că se poate da;

— Cu titlu de simplă ipoteză, ne-am putea gîndi, totuși, la acele elemente (ori chiar comunități) semitice ce se manifestă și în zona Dunării de Jos (de pildă la Dierna) sau chiar în Dacia intracarpatică printr-o serie de „produse magice“ în care „influența egipteană“ nu poate fi negată⁷³;

— O ultimă problemă ce se ridică este cea a *datării* gemei. Cum s-a arătat, primii publicatori optau pentru „sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n.“⁷⁴, neglijînd faptul că în cavoul în care s-a găsit piesa a fost aflat și un antoninian de la Probus, emis în 277⁷⁵. Or, totalitatea mărturiilor ce atestă cristalizarea conceptuală și iconografică a lui „Bes—Pantheos“, fie că-i vorba de papyrii magici, de stelele magice egiptene (fig. 3), de statuetele de bronz (fig. 4) ori de replicile acestora pe geme (fig. 2), se datează clar în veacurile III—IV — datare ce trebuie, indiscutabil, accep-

⁷⁰ *Reallex. f. Ant. u. Christ.*, I, col. 214—215 și II, col. 393.

⁷¹ *Ibidem*, I, col. 216.

⁷² *LexMyth*, I, 1, col. 785.

⁷³ Vezi N. Vlăssă, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 136; Idem, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 220—221, 226—228, 230; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 208, 218. Nu mai vorbim de relativ numeroasele atestări (epigrafice și iconografice) ale *cultelor egiptene* în Dacia romană ori în Scythia Minor.

⁷⁴ Vezi *supra*, n. 16.

⁷⁵ *Supra*, n. 17.

tată și pentru gema tomitană. De altminteri, caracterul evident *magic* al obiectului îl definește, prin excelență, ca un talisman acționând „la purtător”, cu virtuți apotropaice funcționând pentru cel (și *numai* pentru cel!) căruia îi fusese hărăzit din momentul confecționării. În consecință, durata de folosire a piesei e strâns legată de cea a vieții posesorului-purtător, context în care și moneda emisă în 277 primește o valoare de datare *post quem*.

Dincolo de importanța pe care o prezintă atestarea — *deocamdată numai iconografică* — a lui „Bes—Pantheos” pe teritoriul României, analiza factorilor care au realizat nașterea, evoluția și dispariția straniei reprezentări (cu tot cortegiul de mituri, crezuri și superstiții adiacente) permite și o concluzie mai generală. Este vorba anume de faptul că treptele de la $\kappa\alpha\chi\omicron\delta\alpha\iota\mu\omega\nu$ la $\acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\omicron\delta\alpha\iota\mu\omega\nu$, și de aici mai departe la $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ și chiar $\text{Εἰς } \theta\epsilon\acute{o}\varsigma$, au putut fi — și, efectiv, au și fost — străbătute (în sens *ascendent* ori *descendent*) de multe „divinități” sau „forțe” personificate în care omenirea și-a pus credința, în cursul lungului, sinuosului (și mereu de la capăt luatului) proces de cristalizare a religiilor universale.

N. VLASSA

L'INTERPRÉTATION D'UNE INTAILLE MAGIQUE GRÉCO-ÉGYPTIENNE

(Résumé)

Z. Covacef et C. Chera-Mărgineanu ont publié, depuis peu (dans *Pontica*, X, 1977), une intaille qu'ils interprétaient comme représentant *Sol*.

On prouve, à la suite de l'analyse iconographique, que la pièce appartient à la bien connue catégorie des intailles magiques gréco-égyptiennes, notamment à la série représentant „Bes-Pantheos”.

CERCETAREA UNOR BRĂȚĂRI DE STICLĂ

Cele șapte brățări de sticlă — două complete și cinci fragmentare — aparținând Muzeului din Reșița și aduse pentru cercetare de tovarășul muzeolog Dumitru Țicu, pot fi clasificate, în funcție de conținutul lor în fier, în modul următor:¹

1. Brățări de sticlă calco-alkaline obișnuite, colorate în diferite nuanțe de verde spre negru, după conținuturile de fier, care depășesc 2% Fe_2O_3 .

Brățările din această categorie se caracterizează printr-o matrice izotropă, până la slab devitrificată, cu structura în șiruri colorate în verde de diferite nuanțe. În acest fond se recunosc numeroase incluziuni microlitice și crip-tocristaline, de natură piroxenică și feldspatică și, mai ales, un conținut bogat de suspensii de magnetit. Acest ultim mineral formează atât sursa pentru producerea sticlei colorate — în cazul asimilării fierului în sticlă ca fier ionic —, cât și ca pigment opac rămas în suspensie în masa sticlei și contribuind astfel la închiderea culorii, „verde butelie“, a sticlei cu fier.

Tehnica aplicată la confecționarea brățărilor din acest grup este fasonarea prin tragere.

Din această categorie fac parte 5 piese, toate colorate în verde închis spre negru (tabel 1).

2. Categoria de sticlă semialbă, normală, calco-alkalină, cu un conținut de Fe_2O_3 între 0,1 și 0,2%. Ea se caracterizează prin transparență și o slabă nuanță verzuie-deschisă, aproape incoloră. Obiectul indică o fasonare prin tragere și presare. Aici avem un singur exemplar (tabel 1).

3. Categoria sticlei combinate, din sticlă verde și sticlă semialbă, pentru a forma brățări împletite, cu un efect estetic deosebit.

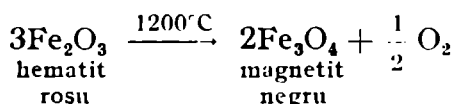
Cele două sticle, îmbinate prin tragerea și răsucirea a două baghete, se deosebesc între ele prin compoziție și prin structură-textură: sticla verde este compactă, pe câtă vreme componenta semialbă este spongioasă și prin această culoarea sa albă se accentuează mai mult.

Ca tehnică de lucru, brățările — în totalitatea lor — au fost prelucrate la cald prin tragerea, presarea și răsucirea masei de sticlă incandescente.

În cazul brățării verzi-negre cu două dungi roșii, ornamentația acesteia este compusă dintr-un pigment de hematit (Fe_2O_3), foarte fin, dispersat într-o sticlă-email mai ușor fuzibilă, aplicată ulterior. Aplicarea acestui pigment s-a executat la rece, după care a urmat o recoacere a brățării sub 1200°C , deci

¹ J. d'Ans, E. Lax, *Taschenbuch für Chemiker und Physiker*, Berlin, 1943, p. 1355; W. Hinz, *Silikate*, Bd. I, Berlin, 1970, p. 180.

la o temperatură mai scăzută decît cea de topire a sticlei. Acest fapt este impus de transformarea hematitului în magnetit, în conformitate cu reacția:

Acest pigment roșu, de diferite nuanțe, format din hematit (Fe_2O_3), era bine cunoscut încă din antichitate și era produs de alchimiștii evului mediu în mod curent, prin arderea (calcinarea) la aer a sulfatului feros, numit calaican. Se obținea astfel o pulbere impalpabilă, roșie, cunoscută de ei sub denumirile de roșu venețian, roșu pompeian sau colcathar².

În cazul brățării răsucite, tot bicolore, caracterul spumos al componentei semialbe se datorează numărului foarte mare de bule de aer și de pori ce s-au inclus în matricea de sticlă semialbă. Prin tragere și răsucire, bulele și porii s-au deformat dînd naștere la noi configurații, alungite sau cilindrice, dirijate în direcția și sensul tracțiunii și a răsucirii baghetelor de sticlă albă și verde, în timpul fasonării lor ca brățări.

Excesul de magnetit, rămas în suspensie în masa sticlei verzi, contribuie la închiderea culorii acesteia înspre un verde-negru (văzută în lumină reflectată).

Este de remarcat aici faptul că pigmentul roșu (hematitic), aplicat pe sticla verde, apare în adevărata lui culoare numai văzut în lumină reflectată, iar în lumină transmisă se pune în evidență culoarea verde-albastră a sticlei, în care pigmentul este incorporat ca suspensie opacă, foarte fină.

O caracteristică a sticlei o formează densitatea³. În cazul brățarilor cercetate de noi, densitatea variază între 2,36 și 2,57, în funcție de compoziția lor și de conținutul în suspensii de magnetit (tabel 1):

Descrierea piesei	Densitate	Tehnica prelucrării	Observații
Brățară compusă din două baghete răsucite (împletite)	2,36	trasă și răsucită	fragment
Brățară verde-neagră	2,43	trasă ■	fragment
Brățară semialbă, transparentă	2,50	trasă și presată	fragment
Brățară verde-neagră cu dungi roșii (două)	2,51	trasă și emailată	completă, inv. A. 37622
Brățară verde-neagră	2,53	trasă	fragment
Brățară verde-neagră	2,54	trasă	completă, inv. A. 45389
Brățară verde-neagră	2,57	trasă	fragment (semicerc), inv. A. 45397

² K. A. Hofmann, *Lehrbuch der anorganischen Chemie*, Braunschweig, ed. V, 1924, p. 616.

³ W. Hinz, *op. cit.*, p. 180.

Valorile determinate de noi (la balanța hidrostatică) se acordă cu densitatea sticlei semialbe (presate) și a sticlei colorate și cu suspensii de magnetit⁴.

EUGEN STOICOVICI

SUR QUELQUES BRACELETS DE VERRE

(Résumé)

L'auteur présente sept bracelets de verre qui se trouvent dans les collections du Musée d'histoire de Reșița, en classifiant trois catégories, en fonction de leur contenu en fer. Ainsi, on analyse la technique d'usinage et la densité du verre dont ont été réalisées ces parures.

Le texte est accompagné par les images photographiques (fig. 1—6), qui montrent la composition, la structure et la texture des bracelets de verre.

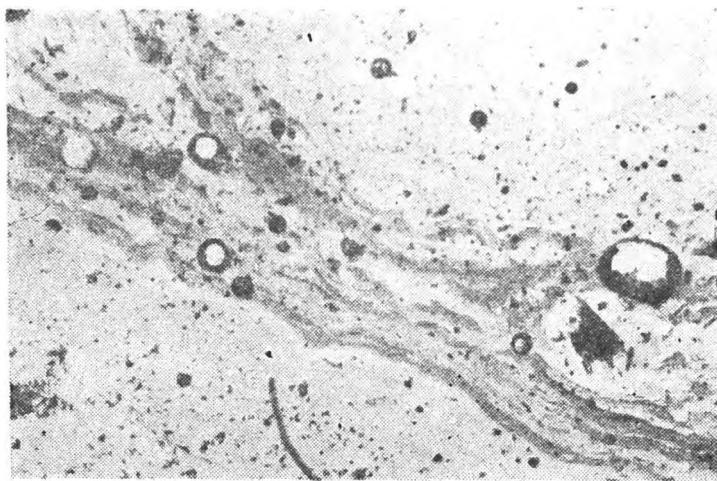

Fig. 1 — Sticlă colorată, cu un conținut de Fe_2O_3 mai mare de 2%; prezintă zone sau șiruri colorate în nuanțe diferite de verde, dispuse ritmic, și conține numeroase incluziuni opace (cercuri și puncte negre) de magnetit, după cum și bule sferoidale de aer (cercuri negre cu centrul alb) și pori (cercuri complet albe). În partea din dreapta, jos, poza pune în evidență, în interiorul unui por, un agregat de magnetit (negru), pe cale de transformare în cristale prismatice cenușii-albe de piroxen (hipersten). Mărit de 34 ori.

⁴ J. d'Ans, E. Lax, *op. cit.*, p. 1355; W. Hinz, *op. cit.*, p. 180.

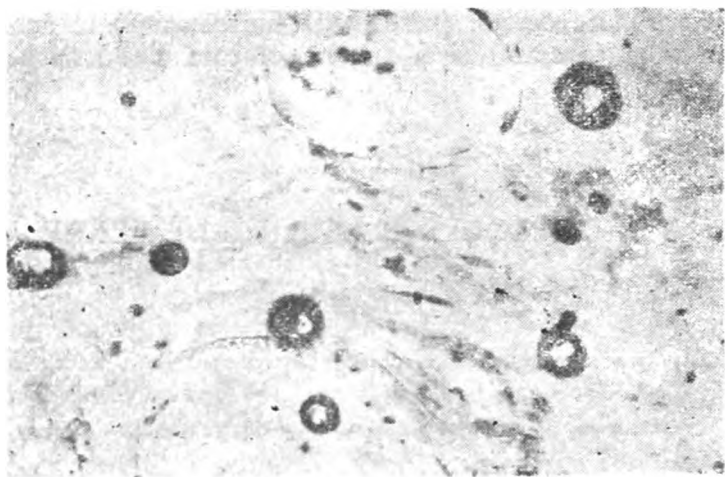

Fig. 2 — Șiruri concentrice, verzi, de nuanțe diferite (cenușii în microfotografie) începuturi de cristalizare a unor microlite de feldspat și piroxen în cimpul din centrul pozei. În partea de sus apare un por mare, iar în jur agregate rotunjite de magnetit (negru) de diferite mărimi și câteva bule de gaze (alb încercuit cu negru). Mărit de 34 ori.

Fig. 3 — Sticlă bicoloră, formată dintr-o componentă de sticlă albă-spumoasă, conținând nenumărate bule alungite de aer (partea de sus a pozei) și o componentă de sticlă verde cu incluziuni mari, alungite, dirijate concentric și formate fie din magnetit (negru), fie din microlite piroxenice (transparente, cenușii-albe). În sticla verde (partea de jos a pozei) se observă șiruri concentrice mai intens nuanțate în alb-cenușiu, comparativ cu sticla albă (în treimea de sus a pozei). Mărit de 45 ori.

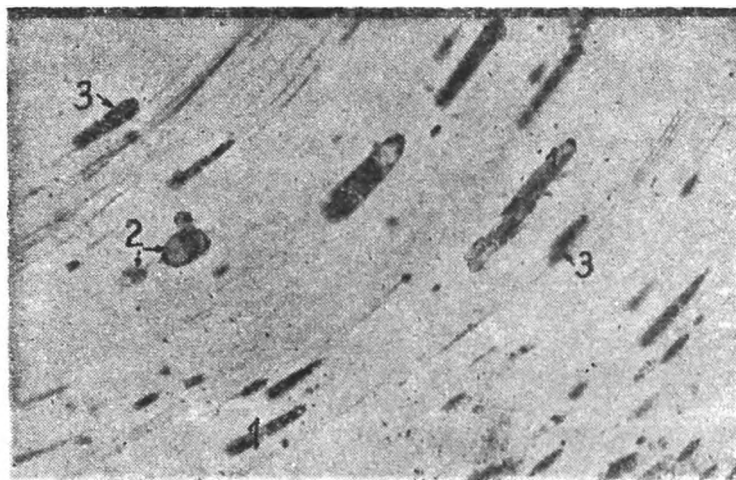

Fig. 4 — În sticla verde se disting uneori cristale de piroxen (1) și de feldspat (2), agregate de magnetit (3), orientate concentric, după cum și diferite zone de sticlă neomogenă în privința conținutului de fier ionic din compoziția sa, așa după cum o dovedesc aceste zone de un verde mai intens sau mai deschis. Mărit de 34 ori.

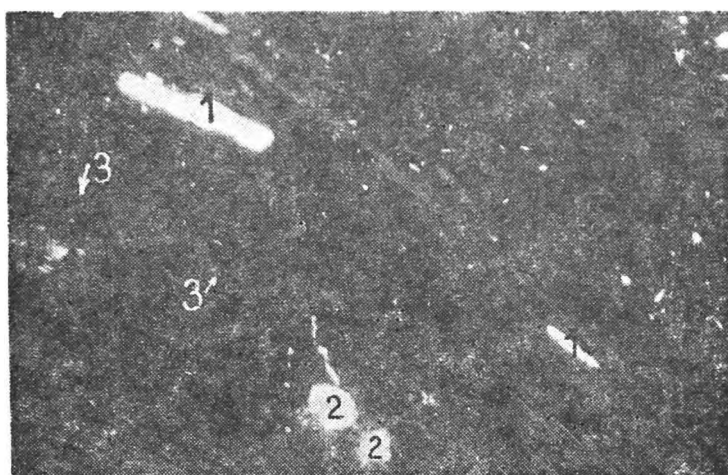

Fig. 5 — Aceeași poză, dar la nicoli în cruce, pentru a se vedea slaba anizotropie a fondului de sticlă verde: se observă zone concentrice de nuanțe diferite de cenușiu-negru, ca o dovadă a unei devitrificări incipiente a sticlei în timp, după cum și anizotropia puternică a cristalelor de piroxen (1) și de feldspat (2), indiferent de dimensiunile lor. Magnetitul (3) rămâne în continuare tot opac. Mărit de 34 ori.

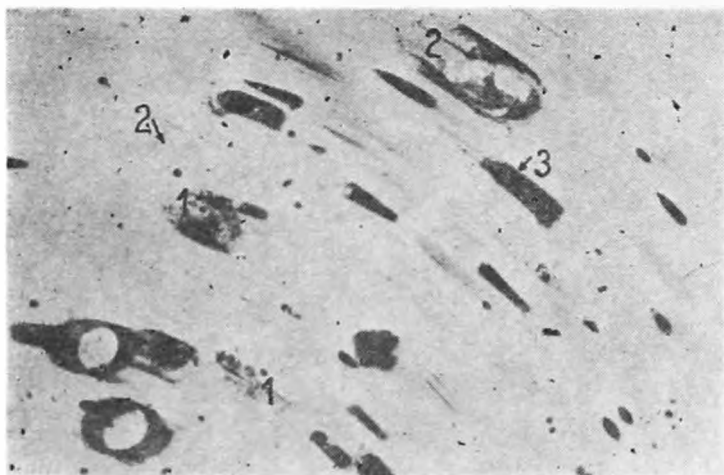

Fig. 6 — Sticlă verde, cu zone concentrice de nuanțe mai închise, conține cristale mici (microlite) de feldspat (2) și de piroxen (1), alături de agregate alungite de magnetit (negru, 3). Bulele albe (stinga jos) sint incluziuni de aer în sticlă. Mărit de 34 ori.

CARACTERUL PROPRIETĂȚII ÎN EPOCA MEROVINGIANĂ

Problema proprietății și a evoluției formelor sale în epoca merovingiană poate fi abordată doar indirect, prin interpretarea contextelor în care ea apare, întrucît o terminologie consacrată pentru noțiunea de proprietate în general și de proprietate imobiliară în special lipsește din izvoarele vremii.

Este adevărat că termeni cum sînt „*res*“, „*facultas*“, „*fortuna*“ sau „*fortuna*“ apar frecvent în Legea salică, dar sensul lor este dilatat, avînd accepțiuni diferite în titlurile și paragrafele acestui izvor. Chiar și expresii cum sînt „*suus*“, „*alienus*“ sau „*alterius*“ sînt elastice și nu permit decît arareori traducerea și interpretarea lor ca „*propriu*“, „*străin*“ sau „*al altcuiva*“ în sensul unei proprietăți individuale depline.

Dar să lășăm izvoarele să vorbească. În titlul Legii salice „*De eo qui ad mallum venire contempserit*“¹ expresia „*res suas*“ desemnează întreaga avere a cuiva; dimpotrivă, în alte titluri cum sînt „*De rem prestata*“² sau „*De vestigio minando*“³ aceeași expresie are o accepțiune mai strîmtă, referindu-se doar la o parte din averea mobilă a cuiva.

Termenii „*facultas*“ sau „*fortuna*“, se referă invariabil la întreaga avere a unui individ sau a unei familii. Astfel, în faimosul titlu al Legii salice „*De crene cruda, quod paganorum tempus observabant*“ — termenul „*facultas*“ include tot avutul pe care cineva îl are „*super terram*“ și „*subtus terram*“⁴. În ciuda acestui fapt și înțelesul acestor termeni rămîne parțial neclar, întrucît nu știm dacă ei cuprind și averea imobiliară sau se mărginesc doar la desemnarea averii mobiliare a cuiva. Elastic este și sensul termenilor „*suus*“, „*alienus*“ sau „*alterius*“. Este indubitabil de pildă — ținînd seama de contextul în care el apare — că în titlul Legii salice „*De his qui alterius muliere tollit, vivo marito*“⁵ și în titlul „*De furtis diversis*“⁶ termenul „*alienus*“ se referă la soția, respectiv la sclavul cuiva și are prin urmare sensul de proprietate individuală; același termen nu se mai poate însă traduce și interpreta cu sens neschimbat în paragrafele 10 și 17 ale celui de al doilea titlu citat în care se vorbește de „*prato alieno*“⁷ și de „*silva aliena*“⁸ și în care de

¹ Lex Salica, 100 Titel Text, ed. K. A. Eckhardt, în *Germanenrechte*, Neue Folge, Westgermanisches Recht, Weimar, 1953, LXLI.

² L.S., LXXXVIII.

³ L.S., LXII, § 2.

⁴ L.S., C., § 1.

⁵ L.S., XV, § 1.

⁶ Pactus Legis Salicae, ed. K. A. Eckhardt, în *Germanenrechte*, vol. 1, Die Gesetze des Merowingerreiches, Weimar, 1935, 27, § 25.

⁷ Ibidem, § 10; cf. A. I. Njeussychin, *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa von 6. bis 8. Jahrhundert*, Berlin, 1961, p. 161.

⁸ Ibidem, § 17.

bună seamă nu poate fi interpretat drept fînațul sau pădurea cuiva în sens de proprietate individuală, întrucît ne aflăm în acel stadiu de dezvoltare a obștei france în care aceasta își menține stăpînirea asupra pădurilor, pășunilor și a pămînturilor neîmpărțite, după cum și asupra pămîntului arabil, posesiune ereditară a familiilor mari și mici. Această posesiune ereditară — forma primară a alodiului la franci — se va transforma în proprietatea individuală a aceluiași familii în stadiul ultim al dezvoltării obștei, obștea marcă.

În cele ce urmează vom încerca să urmărim etapele acestui proces, în măsura în care acest lucru ni-l vor permite izvoarele vremii.

Se pare că ordinea în care trebuie căutate primele forme de proprietate individuală imobiliară la franci ne îndreaptă spre parcela îngrădită a familiilor obștei, în mijlocul căreia se găseau casa de locuit și clădirile adiacente, grajdul, șura, hambarul, după cum și grădina de zarzavat, livada cu pomi, via etc. În interiorul acestei parcele îngrădite se afla și averea mobilă a familiei: sclavi, animale, unelte de uz casnic, unelte agricole, produse cerealiere etc. Împrejmuirea, cu tot ceea ce includea ca avere mobilă sau imobiliară, după cum și membrii acelei gospodării, erau apărați în mod deosebit de Legea salică. Delictele săvîrșite de cineva în interiorul împrejurii erau cu mult mai aspru pedepsite de lege decît aceleași delikte săvîrșite în afara curții sau casei cuiva („*foris casa*” și „*deindus casa*”)⁹.

De pildă, Wergeldul de 200 de solizi, care se plătea în mod obișnuit ca despăgubire familiei lezate în caz de omucidere, se ridica la suma de 600 de solizi dacă omorul a fost săvîrșit în casa victimei.¹⁰ Ruperea gardului împrejurii¹¹, incendierea casei¹², a grajdurilor sau a altor clădiri aflate în curtea îngrădită a cuiva¹³, precum și furtul de orice fel comis în grădina, via sau livada cuiva erau delikte aspru pedepsite de lege¹⁴.

Aceste măsuri și altele asupra cărora nu mai insistăm dovedesc că tot ceea ce se afla în strînsă legătură cu casa de locuit, cu clădirile anexe sau cu averea mobilă care se afla în interiorul unei parcele îngrădite era considerat proprietate individuală deplină a familiilor mari sau mici și ocrotit cu deosebită grijă de legea cutumiară francă. Această grijă se extindea însă și asupra pămîntului arabil denumit în Legea salică cu termenii „*messa*”¹⁵ sau „*campus*”¹⁶ însoțiți invariabil de epitetul aliena sau alienus. Împrăștiate pe întreaga întindere a unei *villa*, ogoarele erau și ele împrejmuite.

Doborîrea sau deteriorarea gardului¹⁷, aratul sau seceratul unui ogor străin¹⁸, chiar dacă nu s-a procedat la semănatul, respectiv însușirea cerealelor secerate¹⁹, trecerea cu plugul sau cu carul peste un ogor semănat sau încol-

⁹ Lex Salica, 100 Titel Text, XII, § 1, 2, 3; Njeussyohin, *op. cit.*, p. 163.

¹⁰ Idem, LXX, § 2.

¹¹ Lex Salica, LIII, XVII, § 2, XXI, § 2.

¹² Lex Salica, XX, § 1, XXI, § 1, XLV, § 1.

¹³ Lex Salica, XXXIX, § 2; XLII; XLIII.

¹⁴ Pactus Legis Salicae, 42, § 5.

¹⁵ Lex Salica, X, § 1, 3, 5, 7.

¹⁶ Pactus Legis Salicae, 27, § 8, 23;

¹⁷ Idem, 34, § 1.

¹⁸ Lex Salica, XLVI, § 2; XXXIX, § 1.

¹⁹ Lex Salica, XLVI, § 1.

țit²⁰ și, în general, orice pagubă pricinuită într-o holdă străină erau considerate delikte fundamentale (*leodardi hoc est*) și judecate ca atare²¹.

În ciuda acestor informații pe care le deținem și care lasă impresia prezenței unei proprietăți funciare individuale, nu putem totuși afirma că termenul de alodiu din *Lex Salica* are această accepțiune. Probabil avem de a face cu forma primară a alodiului apărută în acea etapă a evoluției obștei sătosești în care a încetat împărțirea periodică a pământului arabil și se face cunoscută posesiunea ereditară pe cale să devină proprietate funciară deplină, alienabilă a familiilor obștei.

În primul rînd epitetele de „aliena” și „alienus” care însoțesc, e drept, de cele mai multe ori termenii de „messa” sau de „campus” îi găsim frecvent și pe lângă alți termeni, ca „prato” sau „silva”, deși este evident că în aceste cazuri nu poate fi vorba nici de fînatul, nici de pădurea cuiva în sensul de proprietate individuală, ci este vorba de fînatul sau pădurea dată în folosință diverselor familii ale obștei²². Prin urmare, aici termenul de alienus se referă mai degrabă la fînul cosit sau la lemnele tăiate ale cuiva, decît la o proprietate imobiliară personală.

În al doilea rînd s-a arătat că ruperea gardurilor împrejmuitoare ale ogoarelor sau trecerea cu plugul peste un cîmp semănat sau care a dat în spice se interzicea cu strictete de *Lexa salică*. În contradicție cu aceste prevederi pare să vină un alt titlu al aceleiași legi care, dimpotrivă, interzicea categoric împiedecarea trecerii unui plugar cu plugul peste un ogor străin²³. Contradicția aceasta aparentă se poate explica prin faptul că lipsa unei sistematizări a satului, lipsa unor drumuri sau cărări caracteristice terenurilor necomasate, impuneau uneori prin forța împrejurărilor trecerea cîte unui plugar peste fîșia de pămînt a altecuiva pentru a ajunge la ogorul propriu. Așa cum reiese din coroborarea tuturor paragrafelor care se referă la trecerea cu plugul peste o holdă străină, această trecere se admitea numai în cazul în care practica nu prejudicia cu nimic viitoarea recoltă de pe acel ogor, cu alte cuvinte dacă ea se efectua înainte de însămînțarea, respectiv după secerarea holdei sau holdelor vecine în cauză.

Curios pare însă că nicăieri, în corpul Legii salice nu se vorbește, în contextul traversării legale sau ilicite a ogoarelor vecine, de doborîrea, deteriorarea sau deschiderea gardurilor despărțitoare dintre ele. Foarte probabil, aceste garduri nu înconjurau fiecare alodiu familial în parte, ci erau ridicate de jur-împrejurul întregului pămînt arabil al obștei pentru a-l feri de pătrunderea acolo a animalelor, iar între parcelele cuprinse în interiorul îngrăditurii nu existau alte garduri despărțitoare. Această ipoteză este întărită și de faptul că, spre deosebire de alte legiuri barbare, în *Lex Salica* nu se pomenește decît indirect și o singură dată de semne de hotar între holde²⁴. Prin urmare expresia „sepis aliena”²⁵ nu se referă la gardurile laterale existente între loturile de pămînt învecinate, ci la acea parte a gardului comun care trecea prin fața sau prin spatele parcelelor mărginașe. Pentru a nu-și păgubi reciproc vecinii,

²⁰ *Lex Salica*, LV.

²¹ *Pactus Legis Salicae*, 9, § 1—5; 5 b.

²² *Idem*, 27, § 10, 17.

²³ *Lex Salica*, XLVI, § 3.

²⁴ *Lex Salica*, XXVII, add. 7.

²⁵ *Lex Salica*, X, § 8.

toți membrii obștei erau deci obligați prin forța lucrurilor să-și cultive în același ritm loturile, atât în sezonul aratului și semănatului, cât și în cel al recoltatului. Măsurile luate de Legea salică pentru realizarea acestui deziderat sînt o dovadă a rolului regulator al obștei în folosirea posesiunilor familiale de orice fel, un rol regulator care va deveni un sistem bine încheiat în următorul stadiu de dezvoltare a obștei — obștea-marcă. Cele constatate pînă acum în privința accepciunii termenului de alodiu în Lex Salica se întregesc cu ceea ce aflăm despre el în titlul „*De alodis*” care cuprinde printre altele și legea moștenirii pămîntului. Din ultimul paragraf al acestui titlu reiese limpede că pămîntul arabil putea fi moștenit numai de descendenții direcți, fii ai unui decedat membru al obștei²⁶. În cazul cînd nu existau fii moștenitori, nici nu se pune măcar problema moștenirii pămîntului de către o altă persoană, probabil pentru că părea firesc, în cadrul obștei agricole unde predomina încă familia mare, ca pămîntul să revină ei în acest caz spre folosință. Spre deosebire de averea mobilă, moștenibilă și pe linie feminină, testabilă sau alienabilă, pămîntul nu putea fi nici vîndut, nici schimbat, nici donat.

Legea moștenirii pămîntului arabil de către fii se va modifica prin edictul lui Chilperic (561—584), conform căruia, în cazul că nu existau fii moștenitori, pămîntul revenea fiicelor defunctului sau chiar fratelui sau sorei lui: „... *ut quicumque vicinos habens et filios et filias post obitum suum superstitus fuerit quandiu filii advicerint terra habeant sicut et Lex Salica habet. Et si subito filii defuncti fuerint, filia simili modo accipiat terras ipsos sicut et filii si vivi fuissent aut habuissent. Et si moritur frater alter superstitus fuerit frater terras accipiat non vicini. Et subito frater moriens fratrem non derelinquerit supersitem, tunc soror ad terra ipsa accedat possidenda*”²⁷. (Oricine are vecini și după moartea sa vor rămîne fii sau fiice cît timp vor viețui fiii [ei] să aibă pămîntul, precum cere și Legea salică. Iar dacă fiii vor răposa pe neașteptate, fiica să dobîndească în chip asemănător acele pămînturi ca și cum ar fi fost în viață și [cum le-au] avut. Și dacă moare [un] frate și altul ar fi în viață, fratele să primească pămîntul și nu vecinii. Și fratele răposînd pe neașteptate fără a mai lăsa un frate în viață, atunci sora să ajungă la acel pămînt să-l stăpînească). La o analiză atentă a ordinii în care îndreptățiții la moștenire sînt înșirați în edict reiese că ei încep să fie considerați ca posesori care devin proprietari ai pămîntului. Edictul prevede soluție și pentru cazul cînd părintele moare fără fii, fiice sau rude apropiate care să-l moștenească: în acest caz problema pămîntului rămas fără stăpîn se rezolva în favoarea vecinilor, adică a sătenilor ale căror gospodării se aflau alături de cea a defunctului rămasă fără moștenitor. Transformarea alodiului din posesiune ereditară a familiei mari în proprietate ereditară și alienabilă a familiei mici corespunde cu masiva descompunere a familiei mari în favoarea celei mici individuale și a transformării obștei agricole în obște-marcă.

Dreptul de moștenire a bunurilor imobiliare, dreptul de alienare a lor (prin căsătoria fiicelor, recăsătorirea văduvelor, prin așezarea familiilor

²⁶ Lex Salica, LXLIII, § 6.

²⁷ Capitularia regum Francorum, ed. A. Boretius, M.G.N., Legum sectio II, t.l. partea 1, Hanovra, 1881, p. 8.

străine pe teritorii defrișate), toate aceste fenomene duc la independența crescîndă a gospodăriilor individuale și adîncirea diferențierii de avere. Egalitatea inițială a proprietății funciare se transformă în opusul ei, fie în sensul depresiunii, fie în cel al ascensiunii ei.

Această diferențiere de avere între membrii liberi ai obștei devine cu încetul o diferențiere socială care înseamnă nu numai apariția unor membri mai mult sau mai puțin înstăriți în obște, ci și sărăcirea în așa măsură a unora, încît ajungeau dependenți față de cei îmbogățiți, pierzîndu-și alodiul și uneori chiar libertatea personală: concomitent cu apariția alodiului în cadrul obștei sătești, între secolele VI—VIII, crește și proprietatea funciară laică și ecleziastică care va influența pe dinafară procesul de destrămare început în interiorul ei. În acest sens edificator este titlul „*De supervenientibus vel expoliatis*”²⁸ al Legii salice, privitor la așezarea unor persoane străine pe teritoriul obștei pe baza unui document regal. Așezarea acestor persoane pe teritoriul obștei nu mai putea fi condiționată de permisiunea tuturor membrilor ei, ci, dimpotrivă, orice piedică sau protest, ridicate în calea stabilirii lor acolo, erau pasibile de o amendă de 200 de solizi. Fără îndoială, cel care se așeza pe teritoriul obștei făcea parte din tagma antrusionilor regali, iar stabilirea lui pe teritoriul unei centene sau a unei villa era una din căile formării marii proprietăți funciare. Prin urmare, alodialul sărăcit putea ajunge dependent nu numai de seamănul său bogat din obște, ci mijlocit și de marele proprietar funciar în favoarea căruia își pierde prin diferite forme ale precariului alodiul transformat în momentul reprimirii lui de la același mare proprietar, în posesiune dependentă.

Cu toate acestea, între secolele VI—VIII apariția alodiului și cristalizarea lui nu au dus încă la desființarea obștei ca atare. Or, atît timp cît marca nu a ajuns dependentă de marea proprietate funciară, transformarea alodiului în marfă n-a produs decît diferențieri în sînul membrilor ei, oglindite clar prin prezența diferitelor pături sociale care apar în izvoarele vremii.

BEATRICE DAICOVICIU

DER CHARAKTER DES EIGENTUMS IN DER MEROWINGERZEIT

(Zusammenfassung)

Der Zweck der Arbeit ist es, den Entwicklungsprozess des merowingischen Immobilien-eigentums, und den Begriff des Terminus *alodium* in der *Lex Salica* zu erklären. Aus der Forschung kommt hervor, das der erste Begriff des Allods das erbliche Nutzungsrecht der Grossfamilie und nicht das Individualeigentum an Land war. Also, der Begriff des Allods kam auf, als den Söhnen das Recht zugebilligt wurde, das Vaterliche Land zu erben; der Begriff des Allods endert sich als dem Edikt Chilperichs entsprechend der Kreis der Erbberechtigten sich auf die Verwandten innerhalb der Kleinfamilie ausdehnt, und sich demnach das individuelle, verausserliche Eigentum der Kleinen Einzelfamilie sich herausbildet.

Das erste Entwicklungsstadium des Allods bei den Franken entspricht der Ackerbau-gemeinde und den Zerfall der Grossfamilie, die zweite, entspricht der Zeit der Abzu-sonderung der Kleinfamilie aus der Grossfamilie, und der Umwandlung der Gemeinde selbst in die Mark.

²⁸ *Pactus Legis Salicae*, XIV, 4.

OBSERVAȚII PRIVIND AȘEZĂRILE FORTIFICATE DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

Intensificarea cercetărilor arheologice privind perioada feudalismului timpuriu, mai cu seamă în ultimii 25 de ani, a dus la îmbogățirea informațiilor și la furnizarea de material numeros și variat privind așezările deschise și fortificate, în plin proces de transformare, la cumpăna celor două milenii. S-au adus de asemenea contribuții importante prin coroborarea puținelor știri scrise referitoare la această perioadă cu unele materiale — pe zi ce trece mai numeroase — privind transformările interne din sînul comunităților sătești, a obștilor, în cadrul cărora au apărut, după cum se știe, germenii orînduirii feudale și ai instituțiilor specifice ale acesteia. Se poate vorbi, ca atare, de începuturile unui feudalism românesc, simultan pe întregul teritoriu locuit de români la sfîrșitul mileniului I, și nu de impunerea acestui proces din afară, cum multă vreme s-a afirmat, mai ales în cazul Transilvaniei.

Știrile scrise, deși puține și sărace, sesizează transformările petrecute în rîndul societății, mai ales din Transilvania, începînd cu veacul al X-lea. Pentru cunoașterea însă a întregului complex de transformări din cadrul obștilor teritoriale și a procesului de încheiere a statului este nevoie de cercetarea vestigiilor materiale, a cetăților de pămînt și lemn din epoca respectivă, care îndeplineau funcțiuni nu numai militare, dar și economice și administrative, constituind principalele puncte de sprijin ale puterii politice. Informațiile scrise sînt totuși — în unele cazuri — puncte de plecare în cercetarea arheologică, pentru verificarea și reconstituirea trecutului unor așezări. Cea mai mare parte a cetăților din perioada timpurie a feudalismului sînt menționate destul de tîrziu în izvoarele scrise. O mare parte dintre ele n-au putut fi identificate încă pe teren, iar altele, existente pe teren, au fost probabil distruse înainte de a fi fost cuprinse în evidența scrisă. Cu totul întîmplător sînt menționate, ca toponimice, locurile unor cetăți în actele medievale de hotărnicire, sau au fost păstrate de tradiție pînă în zilele noastre. În cronica lui *Anonymus*¹ sînt menționate, dar nu și identificate, toate cetățile care alcătuiau sistemul defensiv din cadrul voievodatelor româno-slave conduse de Menumorut, Glad, Gelu, la începutul

¹ *Anonymi (P. magistri) Gesta Hungarorum*, cap. 11, 19—23, 24—28, 44, în *Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH)*, ed. E. Szentpétery, vol. I, Budapesta, 1937, p. 49, 59—64, 65—69, 89—91.

secolului al X-lea: Bihor, Bellarad (Beland)², Orșova, Horom, Keve, cetatea de lângă Someș a voievodului Gelu.

Desigur, existau în Transilvania, în perioada respectivă, și fortificații de pământ — azi datate, în urma cercetărilor arheologice — la Moigrad³, Dăbîca⁴, Șirioara⁵, Morești⁶, Moldovenesti⁷, Cluj⁸, Sînmiclăuș (Alba)⁹, Bălgrad—Alba Iulia¹⁰, Teligrad—Blandiana¹¹, Arad (Vladimirescu)¹², Medieșul Aurit¹³, Pescari¹⁴. În aceeași perioadă puteau exista în Banat cetatea de la Severin și Cenad, amintite la începutul secolului al XI-lea în legătură cu ducatul lui Achtum¹⁵. Cenadul a ajuns un important centru la începutul secolului al XI-lea, prea important din punct de vedere politic și religios ca să nu fi avut o vechime mai mare. De altfel, mai multe piese arheologice și monede bizantine anterioare secolului al XI-lea descoperite aici, precum și unele sondaje arheologice efectuate încă în veacul trecut, par să confere acestui centru o vechime mult mai mare decât epoca lui Achtum. N-ar fi exclus ca să fi existat și o cetate lângă râul Timiș, la Timișoara de azi, în aceeași perioadă¹⁶.

Aceste cetăți, existente din perioada anterioară cuceririi maghiare, au jucat un rol deosebit, strategic și politic, în perioada formațiunilor politice

² Pe dealul *Bilhrad* (Troianul) din raza orașului Sebiș—Arad, în urma unor sondaje arheologice efectuate în 1971 și 1975, au fost semnalate urmele unei fortificații de pământ și lemn, precum și ceramică și un pandantiv semilunar, databile în sec. IX—X, ceea ce n-ar exclude — avînd în vedere asemănarea izbitoră de nume a dealului respectiv cu cetatea menționată de *Anonymus* — existența aici a celei de a treia cetăți a lui Menumorut: *Tertio autem die ordinatis exercitibus ad castrum Bellarad egressi sunt* (SRH, cap. 51, p. 104). Materialul arheologic, deocamdată inedit, a fost semnalat, după informația lui E. Dörner, de către Fl. Dudaș, în *Orizont*, 27, din 5 VIII 1976, p. 6.

³ M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265—274.

⁴ Șt. Pascu, M. Rusu și colab., în *ActaMN*, V, 1968, p. 153—198.

⁵ M. Rusu, Șt. Dănilă, în *File de istorie*, II, Bistrița, 1972, p. 47—66.

⁶ K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 328 și urm.; IV, 1953, p. 275 și urm.; V, 1954, p. 199 și urm.; VI, 1955, p. 643 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 297 și urm.

⁷ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei (sec. IV—XIII)*, București, 1958, p. 48—60, 132—145; idem, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 49—70, 112—137; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 318—320.

⁸ P. Iambor, Șt. Matei, în *AHC*, XVIII, 1975, p. 291—304; idem, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599—609.

⁹ Gh. Anghel, M. Blăjan, în *Apulum*, XII, p. 319—321.

¹⁰ K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad — Alba Iulia*, în *SCIV*, V, 1954, nr. 3—4, p. 486—498.

¹¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 261—289; idem, în *SCIV*, II, 1951, nr. 2, p. 192—194.

¹² M. Zdroba, M. Barbu, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 50—55; idem, VIII, 1977, p. 17—28; idem, X, 1978, p. 67—73; idem, XI, 1979, p. 181—193.

¹³ S. Dumitrașcu, în *Crisia*, IV, 1974, p. 101—105.

¹⁴ Șt. Matei, I. Uzun, în *Banatica*, II, 1973, p. 141—155.

¹⁵ *Vita s. Gerhardi episcopi Chanadensis*, în *Catalogus Fontium Hungaricae*, ed. A. F. Gombos, III, Budapesta, 1938, p. 2424 și urm.

¹⁶ Acel castru *Bisiskos — Dibiskos — Timbisko*, depinzînd de episcopia de Baničovo, menționat la 1019 în documentul dat de Vasile al II-lea Bulgarochtonul pentru reorganizarea arhiepiscopiei de Ohrida, pare să fie Timișoara (vezi toată discuția problemei la I. D. Suci, în *Revista de istorie*, 7, 1976, p. 1051—1057). În lucrarea geografului arab Idrisi, în 1153—1154, Timișoara, Cenadul și Keve figurează printre cele mai importante orașe din sudul Ungariei (T. Lewicki, *Polska i kraje sasiednie w swietle „Ksiegi Rogera” geografii arabskiego z XII w. al—Idrisiego*, I, Cracovia, 1945, p. 126, 136, 137).

prestatale româno-slave. În legătură cu numele lor s-au purtat și se poartă multe discuții. Cert este faptul că la majoritatea lor numele nu este de origine maghiară. După cucerirea Transilvaniei, în jurul multora dintre ele s-au organizat comitatele regale, numele lor, preluat de maghiari, trecând asupra acestora, chiar dacă unele dintre aceste cetăți fuseseră deja distruse și nu s-au mai refăcut. Vorbind despre centrele de comitat se cuvine să amintim cetatea Crasnei (comitatul amintit la 1164), neidentificată încă, cetatea Zarandului, amintită în contextul unor evenimente de la începutul secolului al XI-lea, și Solnocul. În ceea ce privește Solnocul, se pare că este vorba despre o cetate de pe teritoriul Transilvaniei, așa după cum s-a păstrat și în tradiție, și nu despre orașul medieval de pe Tisa. În hotarul dintre satele Zalnoc (jud. Sălaj) și Chegea (în evul mediu Kegyevárálja, azi în jud. Satu Mare), într-o pădure, pe un platou triunghiular, a fost identificată în 1973 o cetate cu două incinte fortificate cu valuri de pământ și cu șanțuri (cu diametrul de cca. 180 m), care separa triunghiul cetății de restul platoului, pe laturile de est și de vest pantele terasei fiind foarte abrupte. Ca poziție și ca aspect, această cetate amintește de cea de la Dăbîca. Importanța Solnocului este cunoscută din documentele secolelor XII—XIV, acest comitat fiind unul dintre cele mai întinse, înainte de a se fi divizat în trei comitate. Cetatea este situată la ieșirea din Poarta Meseșului, pe *drumul sării* ce lega ocele ardelen, prin Tășnad și Ardud, de Ungaria. Majoritatea voievozilor Transilvaniei din secolele XIII—XIV purtau titlul de comite de Solnoc, probabil ca apanaj¹⁷.

Cercetarea fortificațiilor de pământ și lemn din Transilvania, precum și a așezărilor din interiorul acestora, sau a celor din preajmă, surprinde realitățile economice, începutul procesului de stratificare socială, funcțiile politice, administrative și militare, precum și aspecte ale culturii materiale și spirituale. Așezările întărite, deși puține la număr în contextul tuturor așezărilor cercetate sau semnalate ca existând la sfârșitul mileniului I pe întreg teritoriul Transilvaniei, prezintă o importanță deosebită: ele reflectă, în primul rând, stadiul transformărilor petrecute în sînul obștilor pe calea procesului de feudalizare, fortificația însăși fiind un atribut al conducătorilor (juzi, cnezi, voievozi), ridicați din sînul obștei.

Odată cu începutul procesului de cristalizare a relațiilor de tip feudal, pe vatra unor așezări deschise din perioada anterioară vor fi construite, începînd cu secolele IX—X, fortificații de pământ care înglobează așezarea respectivă, constituind, probabil, și un adăpost și refugiu în această perioadă de neîntrerupte invazii și atacuri din afară, pentru comunitățile învecinate, neîntărite, dar solidare, în virtutea dreptului obștesc, de a se apăra în fața primejdiei. De obicei asemenea așezări fortificate cu valuri de pământ și lemn și cu șanțuri de apărare sînt situate pe terasele superioare ale râurilor sau pe boturi de deal, unde cel puțin două pante abrupte constituiau un obstacol natural, greu de trecut în acele vremuri. În ceea ce privește sistemul de construcție a fortificațiilor de la Morești, Dăbîca, Cluj—Mănăstur, Arad—Vladimirescu, Biharea, Pescari, Țeligrad—Blandiana, Bălgrad—Alba Iulia, Moldovenești, Moigrad, Șirioara, Cenad etc., există multe elemente comune, dar și mici deosebiri, în primul rînd în funcție de materialele

¹⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 131—132.

aflate la îndemînă¹⁸. Într-un context geografic mai larg ele se aseamănă, atît ca tehnică de construcție, cît și ca utilitate, cu fortificațiile contemporane din centrul și estul Europei¹⁹.

O caracteristică a fortificațiilor cercetate pînă în prezent este aceea că în preajma lor, dar cel mai adesea în interior, există așezări care durează în timp, unele foarte întinse, ale căror comunități stabile se îndeletniceau cu agricultura, creșterea animalelor și cu diferite meșteșuguri casnice. Descoperirea mai multor cuptoare pentru copt, a rîșnițelor, a gropilor pentru păstrarea cerealelor din preajma locuințelor, a unor semințe carbonizate de mei, grîu, orz, cînepă, a unor urme de pleavă amestecată cu lut pentru lipirea pereților locuințelor, a unor unelte agricole cum sînt fiarele de plug, seceri, săpăligi, a unei cantități imense de oase de animale domestice, sînt argumente suficiente pentru dovedirea celor două ocupații de bază ale populației din aceste așezări.

În urma cercetărilor de mai lungă durată la unele dintre așezările întărite (Dăbîca, Cluj—Mănăstur, Șirioara, Morești), a observațiilor sau a cercetărilor de mai scurtă durată la altele (Biharea, Moldovenești, Moigrad, Pescari, Zalnoc etc.), se poate constata existența unei populații numeroase, apreciată atît după întinderea așezării și a desimii locuințelor, cît și după volumul de muncă necesar pentru ridicarea valurilor de pămînt, uneori de-a dreptul impresionante. Aceste lucrări se repetau adesea la intervale scurte din cauza numeroaselor atacuri și distrugerii, iar nesiguranța vieții determina concentrarea într-un loc a cît mai multe forțe. Vitregia vremurilor este oglindită și în nivelul relativ modest al locuințelor. Cele mai multe sînt îngropate sau semiîngropate, fără însă a lipsi și locuințele de suprafață. În general locuința constă dintr-o încăpere cu dimensiuni relativ mici, între $2,5 \times 3$ m, 3×3 m sau 4×4 m. În cele mai frecvente cazuri cuptoarele

¹⁸ Fortificațiile existente la sfîrșitul mileniului I pe teritoriul Transilvaniei, dar și la est și sud de Carpați, permit constatarea a două variante ale sistemului de construcție a valurilor de pămînt și lemn. Prima variantă constă din construirea a două garduri paralele, la distanță unul de altul variind între 2 pînă la 6 m, din birne de lemn așezate longitudinal și sprijinite din loc în loc, la distanțe de 1—1,5 m, cu stîlpi verticali. Între cele două garduri era așezat și bătut pămîntul săpat din șanțul de apărare, care era adîncit concomitent cu înălțarea valului și a gardurilor de lemn. Între masivitatea valului de pămînt și adîncimea șanțului de apărare există un raport direct de proporționalitate. Această variantă a fost constatată arheologic la fortificația de la Cluj—Mănăstur, unde s-au păstrat birnele și stîlpii putreziți, avînd aspectul unei adevărate căptușeli a valului din pămînt bătut. În cazurile cînd fortificațiile au fost distruse prin incendii se mai păstrează lentilele de pămînt ars și birne carbonizate, care se scurg atît în șanțul de apărare, cît și pe panta dinspre interior (Dăbîca, Șirioara, Moldovenești, Cluj—Mănăstur faza a II-a). A doua variantă este mai simplă, constînd dintr-un gard de lemn în spatele căruia se ridică valul de pămînt bătut, coborînd în pantă înspre interiorul incintei. Se presupune, în cazul ambelor variante, existența unui drum de rond sau a unei platforme deasupra valului, pe care stăteau apărătorii cetății, protejați de un parapet din lemn, cu sau fără creneluri. Înălțimea valurilor păstrate pînă în prezent variază între 2—4 m, dar este de presupus că, în perioada de funcționare, ele aveau o înălțime mult mai mare. Între buza interioară a șanțului de apărare (a cărui contraescarpă putea să fie sau să nu fie sprijinită cu lemn) și baza valului se situează o bermă lată, de la caz la caz, între 1—3 m.

¹⁹ *Anonymus* menționează felul cum au fost construite, cu valuri de pămînt și șanțuri, cetățile Szabolcs și Sárvár: „congregatione facta civium, fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra. Quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur”; „Et in eodem loco infra paludes... congregata multitudo populi fossatum magnam fecit et castrum munitissimum de terra construxit... nunc vero Saruwar vocatur” (SRH, I, cap. 21, p. 61).

se aflau plasate în unul dintre colțurile încăperii, uneori la nivelul podelei, alteori ușor înălțate. Acestea sînt de formă rectangulară sau ovală, construite din piatră, avînd vatra căptușită cu bolovani de rîu sau cu fragmente ceramice înecate în lut, cum este cazul unor cuptoare de la Dăbîca, Cluj—Mănăstur și Cenad. Alte cuptoare, boltite, sînt situate în întregime în afara locuințelor sau cu gura înăuntrul acestora, ele fiind utilizate la coptul pîinii sau a turtelor din grîu și mei. În general locuințele îngropate și semiîngropate sînt situate în apropierea valului sau adosate acestuia, ceea ce le oferea un adăpost mai sigur, centrul incintei, de obicei mai expus, rămînînd aproape nelocuit. La Dăbîca, cu excepția părții celei mai vechi a așezării (poate, în parte, anterioară fortificațiilor cu valuri de pămînt), care se află răsîndită pe o suprafață întinsă din incinta a IV-a, majoritatea locuințelor din secolele X—XI (din incinta a II-a) sînt plasate în preajma palisadei de pe latura de sud, iar în incinta a III-a zona cea mai intens locuită se află pe latura de est și de sud a fortificației, la adăpostul valului de pămînt. Situația este similară și în interiorul incintei de la Cluj—Mănăstur, unde locuințele sînt adosate valului pe întreg perimetrul acestuia. În interiorul incintei de la Șirioara au fost descoperite, de asemenea, urme de locuire doar în apropierea valului.

Inventarul locuințelor din aceste așezări nu se deosebește de cel provenit din așezările deschise contemporane și constă, în cea mai mare parte, din ceramică tradițională lucrată într-o mai mică măsură cu mîna, în majoritatea ei covîrșitoare la roată, avînd forme și decor care nu îngăduie o diferențiere de la o așezare la alta, nici măcar în cazul în care așezările se află la distanțe apreciabile între ele (Comana — Făgăraș, Ilidia — sudul Banatului)²⁰. De altfel, observațiile asupra ceramicii duc la concluzia că acest produs de bază din gospodăriile unei populații sedentare din toate așezările cercetate este uniformă și continuă tradițiile mai vechi. Predomină, ca formă de bază, oala-borcan de veche tradiție geto-dacă și romană, iar ca tehnică de confecționare, roata, de asemenea o moștenire a antichității păstrată în tot cursul mileniului I, în toate așezările de pe teritoriul românesc. Cît privește ornamentația, tradiția antică a inciziilor cu linii orizontale sau ondulate este iarăși un atribut al populației autohtone, care, după cum am mai spus, a perpetuat, pe lîngă formă, toate celelalte caracteristici ale ceramicii. Unele influențe externe în ceea ce privește ceramica (ceramica lucrată cu mîna, tăvițele și căldările de lut etc.) au avut loc în urma contactului mai mult sau mai puțin îndelungat al autohtonilor cu populații stabilite în Transilvania (slavi, unguri, pecenegi) sau prin relații și schimburi comerciale cu zone mai apropiate sau mai îndepărtate din punct de vedere geografic (amfore, ceramică smălțuită, pictată, de factură bizantină, găsită la Dăbîca, Ilidia, Cenad, Pescari, Moldovenesti, Blandiana).

O altă parte a inventarului locuințelor sau a altor anexe gospodărești constă din cuțite, topoare, cuie, cercuri și urechiușe de căldări de lemn, fiare de plug, seceri, undițe, piese de podoabă. Cantitatea mare de turtă de fier aflate pe vetre sau în apropierea unor cuptoare dovedește existența, în interiorul așezărilor, a unor ateliere de prelucrare a fierului. Descoperirea unor

²⁰ Șt. Matei, *Așezarea de la Săliște—Ilidia*, comunicare la Sesiunea Muzeului din Caransebeș, 22—24 martie 1979; I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupca, *Comana de Jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, 1980, p. 86—95.

plăsele ornamentale de os, a unor piese de podoabă, a unor piepteni de os, dovedește că se prelucra în unele dintre aceste așezări și acest material. Ca și în cadrul ceramicii, și în cazul pieselor de metal și de sticlă se poate vorbi de contacte cu lumea din afară. Ne-o dovedesc unele piese de podoabă, monedele bizantine, pintenii încrustați cu foițe de aur și argint descoperiți la Dăbîca.

Incursiunile maghiare în Transilvania, la începutul secolului al X-lea, nu au afectat în așa măsură viața așezărilor fortificate încît ele să fie părăsite definitiv de către populație. Populația, după retragerea acestora, a continuat să locuiască pe aceleași vetre, refăcînd întăriturile distruse sau incendiate. Aproape în cazul tuturor fortificațiilor cercetate se constată faze de refacere în cursul secolului al X-lea, care nu pot fi atribuite decît populației autohtone ce trebuia să facă față nu numai atacurilor dinspre vest, ci și ale altora dinspre est, din partea pecenegilor. În această vreme unele așezări își păstrează caracterul lor rural, pe cînd altele se dezvoltă în mărime și în importanță economică, prefigurînd așezări cu caracter urban incipient. Nu trebuie să ne surprindă faptul că unele izvoare scrise pomenesc în cursul sec. al XI-lea cîteva așezări, asociindu-le atributul de oraș (*urbs, civitas*): Cenadul, la începutul secolului al XI-lea; Dăbîca, la 1068; Bihorul, la 1075; Alba Iulia, la 1083. Acest proces de urbanizare, specific de altfel și pentru alte zone ale Europei centrale și răsăritene, a fost întrerupt de către regalitatea arpadiană, care, după înfrîngerea rezistenței locale și supunerea pecenegilor, în a doua jumătate a veacului al XI-lea, a trecut la cucerirea și organizarea Transilvaniei. Unele dintre vechile centre fortificate, distruse cu prilejul acestor lupte, vor fi refăcute în alt scop, ele devenind centre regale puternice și centre administrativ-militare ale comitatelor înființate (Dăbîca, Cluj, Bihor, Arad, Timișoara, Alba Iulia, Solnoc, Cetatea de Baltă, Sătmăr etc.)²¹. În același timp, populației nu-i mai este îngăduit să locuiască în interiorul fortificației, așezările mutîndu-se în apropiere. În interiorul unora din incintele locuite în perioada anterioară au fost descoperite cimitire din sec. XI—XII, în jurul unor biserici. Astfel, la Arad — Vladimirescu au fost dezvelite pînă în prezent un număr de 89 de morminte²², iar la Cluj—Mănăstur 75 de morminte, făcînd parte, în mod sigur, din cimitirul din jurul primului lăcaș de cult benedictin construit la sfîrșitul secolului al XI-lea. Trebuie menționat faptul că acest cimitir nu aparținea numai comunității călugărești, ci era locul de înmormîntare și al populației din așezarea situată în afara incintei, după cum ne-o dovedesc scheletele de femei și copii. O situație similară trebuie să fi fost și la Cenad, unde au fost descoperite lîngă biserică 11 morminte

²¹ În legătură cu organizarea și menționarea în documente a comitatelor, vezi Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 99—101, 131—135. Lucrările de fortificare întreprinse pe locul vechilor așezări întărite de către regalitate, începînd cu sec. al XI-lea, cînd acestea devin centre de comitat, sînt de-a dreptul impresionante. Tehnica de construcție este asemănătoare cu cea a fortificațiilor precedente, însă dimensiunile depășesc în unele cazuri 10 m lățime la baza valului și 7 pînă la 8 m înălțime. Ambele versante sînt căptușite cu pereți din birne de lemn, sprijinite cu stîlpi înclinați înspre miezul valului, pentru a se evita dizlocarea acestuia. Acești pereți erau legați între ei, din loc în loc, cu birne transversale, alcătuiind un sistem de casete umplute cu pămînt bătut, rezultat din săparea șanțului de apărare. Asemenea sisteme de fortificații au fost constatate ca fiind utilizate la cetățile de la Dăbîca, Cluj—Mănăstur, Șirioara, Moldovenești, Morești etc.

²² Vezi nota 12.

fără inventar, dar, avînd în vedere contextul stratigrafic, nu par a fi mai tîrzii de secolul al XI-lea²³. La Alba Iulia, unde la începutul sec. al XII-lea avem semnalată documentar existența unei episcopii, în interiorul incintei fortificate au fost descoperite morminte datate după inventar în sec. XI—XII²⁴, aparținînd cu siguranță cimitirului din jurul lăcașului de cult, poate prima catedrală construită aici.

În cazul altor fortificații, devenite centre de comitat, atît așezarea, cît și cimitirul și biserica s-au dezvoltat în afara incintei, care în mod firesc constituia loc de refugiu pentru populație. Astfel, la Dăbîca au fost descoperite trei cimitire contemporane, în trei puncte diferite, fiecare situat în jurul unei biserici. Cele peste 800 de morminte dezvelite au avut ca inventar piese de podoabă și monede din sec. XI—XII²⁵. La Șirioara au fost dezvelite 74 de morminte în vecinătatea așezării din afara fortificației²⁶, la Biharia un număr de 524 morminte din aceeași perioadă în cimitirul de la Cărmidărie, din apropierea așezării de la sud de cetate²⁷, iar la Moldovenesti 63 de morminte, dintr-un cimitir aflat în apropierea așezării civile de sub cetate²⁸. Cu toate că cifrele sînt departe de a oglindi numărul total al inumațiilor pe o perioadă de mai bine de un secol, totuși ne putem da seama de numărul relativ mare al populației așezărilor respective în primele două secole ale mileniului nostru.

Extinderea treptată a relațiilor feudale și adîncirea procesului de aservire a țărănimii, cu concursul statului, și-au pus în curînd amprenta și asupra așezărilor din Transilvania. Majoritatea fortificațiilor de pămînt și lemn, dar și unele cu ziduri de piatră, care au început să fie construite mai timpuriu decît se crede în general, au fost distruse cu ocazia marii invazii tătare din 1241. Consecințele acestora s-au resimțit multe decenii, mai cu seamă în ceea ce privește refacerea unor așezări și repopularea lor. Regalitatea, după trista experiență de la 1241, va generaliza construirea de cetăți din piatră în diferite puncte, pe înălțimi uneori foarte greu accesibile. Comunitățile libere din punct de vedere juridic, centrele episcopale și mănăstirești, satele săsești, orașele, vor face treptat același lucru. Doar în regiunile marginase, cu populație românească compactă, în acele *districte* sau *țări* unde instituțiile specifice erau destul de consolidate în momentul suprapunerii feudalismului maghiar, fortificațiile s-au păstrat din epoca anterioară sau au fost refăcute, constituind centre ale cnezilor români din districtele respective. Cercetările arheologice la unele fortificații și așezări învecinate, din cadrul fostelor districte: Maramureș, Hațeg, Beiuș, Făgăraș, Ilidia, cu unele rezultate remarcabile, ne îndreptătesc să considerăm că intensificarea acestora, în viitor, va oferi o imagine mai cuprinzătoare asupra acestor formațiuni istorice tradiționale, dăinuind dinaintea cuceririi, cît și în cadrul statului feudal maghiar, mai cu

²³ P. Iambor, Șt. Matei, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad* (1974, 1975), comunicare la sesiunea științifică a Muzeului Banatului, Timișoara, 8—10 mai 1980.

²⁴ D. Protase, în *Studii și cercetări de istorie*, VII, Cluj, 1956, p. 15—42.

²⁵ Cimitirele de la Dăbîca, încă inedite, vor constitui capitole separate în monografia istorico-arheologică în pregătire, asupra complexului feudal-timpuriu din această localitate.

²⁶ Șt. Dănilă, în *File de istorie*, III, 1974, p. 472.

²⁷ M. Rusu, în *AIIC*, III, 1960, p. 7, 22.

²⁸ M. Roska, în *Dolgozatok*, V, 1914, p. 121—187; K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 318—320.

seamă că pe teritoriul unor districte ca Suplac, Valcău, Chioar, Ardud, Me-dieșul Aurit, Rodna, Hălmaș, Ciuci-Vîrfurile, Almaș, Deva, Hațeg etc.²⁹ există cetăți de pământ sau de piatră de care țineau numeroase sate ale foș-tilor cnezi și voievozi români, încă necercetate.

În Banat, pe teritoriul fostelor comitate Timiș și Caraș, sînt amintite documentar 43 de cetăți, majoritatea fiind identificate pe teren, dar dintre acestea doar la cîteva s-au întreprins cercetări arheologice (Pescari³⁰, Ilidia, Mehadia³¹, Turnu-Ruieni³², Jdioara)³³. Începînd încă din prima jumătate a sec. al XIV-lea, dar mai ales în a doua jumătate a acestui veac, sînt pome-nite documentar în Banat un număr de 22 districte românești, dintre care 8 devin privilegiate în anul 1457³⁴. Aceste districte își aveau centrele în așe-zări mai mari, în care se păstrează ruinele unor cetăți de piatră, amintite și ele documentar, unele înaintea districtului, altele ceva mai tîrziu. Astfel, districtul Cuiști (Kuest) este pomenit documentar în anul 1349, iar cetatea (castrum) la 1376³⁵; districtul Mehadia (Michald) la 1387, castrul la 1317³⁶; districtul Lugoj la 1391, castrul la 1376³⁷; districtul Sebeș la 1391, castrul la 1325³⁸; districtul Almăj la 1457, castrul la 1437³⁹; districtul Izvorul Ca-rașului (Krassósfő) la 1457, castrul la 1247⁴⁰; districtul Caran în anul 1391⁴¹, fără a fi amintit și castrul, dar în actuala localitate Constantin Daicoviciu — Căvăran există o fortificație de pământ de formă triunghiulară.

Desigur, toate districtele privilegiate amintite (centrele a șase dintre ele identificate pe teren) au avut cetăți de piatră, însă nefiind cercetate arheo-logic nu putem ști dacă n-a existat inițial o fază de pământ, cum s-a dovedit în cazul cetății de la Pescari.

Edificatoare în acest sens este situația districtelor românești din Banat neprivilegiate (14 la număr) pomenite documentar în cursul sec. al XIV-lea și al XV-lea. În numeroase cazuri se semnalează circumvalațiuni de pământ acolo unde documentele atestă centre de district. Astfel, districtul Bell amintit la 1371 (districtus Bella) avea o cetate de pământ în localitatea de azi Belin. Districtul Chery, pomenit la 1371, este localizat la Berini (jud. Timiș), unde

²⁹ O tratare a autonomiilor românești (cnezate, districte), la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 210—217; idem, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 444—457.

³⁰ Vezi nota 14.

³¹ Șt. Matei, *Cetatea Mehadia*, comunicare la simpozionul jubiliar Băile Herculane, 1978.

³² N. Secară, în *Banatica*, III, 1975, p. 303—309.

³³ A. Bejan, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 198—205.

³⁴ Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, II, 1, p. 226; idem, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876.

³⁵ *Documente*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. IV, p. 488; Fr. Pesty, *Krassó vm.*, II, 1, p. 296—299; P. Binder, în *AIC*, VII, 1964, p. 321—325.

³⁶ *Documente*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. II, p. 129; Fr. Pesty, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876, p. 11, 51—52.

³⁷ Fr. Pesty, *Krassó vm.*, II, 1, p. 317.

³⁸ *Documente*, C. Transilvania, veac. XIV, vol. II, p. 149; Fr. Pesty, *Krassó vm.*, II, 1, p. 282.

³⁹ D. Csánki, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, II, p. 13, 40.

⁴⁰ *Documente*, C. Transilvania, sec. XI—XIII, vol. I, p. 332; Fr. Pesty, *Krassó vm.*, II, 1, p. 262—264.

⁴¹ *Ibidem*, p. 282.

se semnalează de asemenea o fortificație de pământ⁴². În cazul districtului privilegiat Cuijești, amintit mai sus și localizat la Bocșa Română, alături de cetatea de piatră există un val de pământ cu arsură, provenită de la arderea palisadei. Din această incintă a ieșit ceramică feudal-timpurie, care dovedește existența unei așezări fortificate încă din secolele IX—X, deci cu mult anterioară pomenirii documentare a respectivului district.

Exemplul cercetărilor de la Ilidia este revelator. Aici a fost surprinsă, în locul numit *Săliște*, o așezare deschisă care își are începuturile încă în sec. al IX-lea. În vecinătatea așezării, pe dealul numit *Cetate*, populația de aici a ridicat, pe la jumătatea secolului al XIII-lea, o fortificație de refugiu, cu palisadă complexă și șanț de apărare, în jurul bisericii, refăcută și ea în urma invaziei tătare de la 1241. Pe dealul opus, numit *Oblița*, a fost descoperită o fortificație de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 45 × 25 m, cu fundații de piatră, aparținând unui cneaz din secolul al XIII-lea, poate conducătorul districtului devenit privilegiat în anul 1457, care cuprindea, la un moment dat, zece sate. În apropierea acestei reședințe au fost dezvoltate temeliile unei *rotonde*, cu un cimitir în jur, poate al familiei stăpînitoare, judecînd după bogăția inventarului unora dintre morminte⁴³.

Celelalte districte privilegiate aveau o întindere și un număr de sate aproximativ egal cu cel al Ilidiei, prin urmare, din punct de vedere teritorial și administrativ, aceste districte erau organizații suficient de cuprinzătoare pentru ca regalitatea maghiară să le recunoască oficial un statut juridic și politic cu autonomie internă. Mai târziu cele opt districte privilegiate aveau și un scaun de judecată comun, la Caransebeș.

Realitatea socială și juridică a așezărilor din Transilvania, din veacul al XIV-lea îndeosebi, este cunoscută într-o oarecare măsură din documentele păstrate. Din cele 3436 de sate, menționate pînă la 1400 în documente⁴⁴, majoritatea lor covârșitoare erau dependente de stăpîni feudali, cetăți, nobili laici sau instituții eclesiastice. Faptul că tocmai satele din regiunile de margine, din acele autonomii românești, nu apar în documente dovedește că acestea continuau să-și păstreze libertățile vechi, momentul cînd ajung în preocupările cancelariilor fiind momentul aservirii lor. Din păcate, cercetările arheologice de pînă acum n-au urmărit realitățile comunităților rurale din perioada de început a feudalismului dezvoltat, istoriografia noastră bazîndu-se în primul rînd pe cunoașterea acestora din izvoarele scrise. Dar tabloul atît de complex și de diferențiat de la caz la caz sau de la regiune la regiune, cu tot cortegiul de implicații sociale, nu poate fi întregit fără cunoașterea aspectelor vieții materiale, furnizate de cercetările arheologice.

ȘT. MATEI—P. IAMBOR

⁴² Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I, 2, p. 362—363; Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 212; T. Ortway, *Temes vm. tört.*, I, p. 194; II, p. 140.

⁴³ Șt. Matei, în *Banatica*, II, 1973, p. 317—318; Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 555—559.

⁴⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul*, I, p. 231.

BETRACHTUNGEN ZU DEN BEFESTIGTEN SIEDLUNGEN IN SIEBENBÜRGEN IM FRÜHMITTELALTER

(Zusammenfassung)

Im Lichte der archäologischen Forschungen, wie auch der gedrängten urkundlichen Information kommt den befestigten Siedlungen in Siebenbürgen im Frühmittelalter (9. —14. Jhdt.) eine bedeutende Rolle zu. Diese erfüllten nicht nur eine militärische, sondern auch eine wirtschaftliche und administrative Funktion, als Hauptstützpunkte der politischen Macht im Rahmen der vorstaatlichen rumänisch—slawischen Gebilden.

Ein großer Teil dieser Siedlungen wurden nach der Einverleibung Siebenbürgens in das Arpadenreich politisch-militärische und administrative Mittelpunkte der jetzt eingeführten Komitaten.

In den Randgebieten, den rumänischen „Ländern“ und Distrikten stellten die aus der Zeit vor der Eroberung bestehenden Befestigungen, wie auch die politischen Gebilden im Rahmen des ungarischen Königreichs dar, denen Knesen, Dorfrichter und Wójewoden vorstanden, die in den Kanzleiurkunden bis ins 16. Jahrhundert Erwähnung finden.

VECHEA BISERICĂ DIN GALDA DE JOS (JUD. ALBA), UN MONUMENT AL ARHITECTURII MEDIEVALE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

Cercetările privind vechea arhitectură românească din Transilvania, amplificate în ultimii ani, au dus la descoperirea ori reconsiderarea unor monumente de piatră¹, iar săpăturile arheologice și restaurările și-au adus contribuția la o mai bună cunoaștere, precum și la îmbogățirea numărului de edificii ce aparțin epocii feudale. Alături de cunoscutele biserici de piatră din Hațeg, Hunedoara și Zărand², lista monumentelor istorice s-a îmbogățit cu noi obiective din zone în care arhitectura românească de piatră s-a manifestat încă în prima perioadă a evului de mijloc.

În zona centrală a Transilvaniei, în regiunea estică a Munților Apuseni, o atentă cercetare întreprinsă în ultimele două decenii a subliniat existența unui mare număr de monumente de piatră, aparținând secolelor XIII—XVI³.

De o excepțională însemnătate pentru istorie și istoria artelor sînt rezultatele obținute în urma cercetărilor și restaurărilor efectuate la bisericile din Strei Sîngeorgiu (Oraș Călan)⁴, sau de la Mănăstirea Rîmeți⁵, care aruncă

¹ Cercetările legate de arhitectura românească de piatră a Transilvaniei au fost publicate în diferite periodice: Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în SCIA, tom. 18, 1971, nr. 1, p. 33—59; idem, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în SCIA, 1972, nr. 2, p. 195—220; I. Cristache—Panait, M. Daia, *Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)*, în RevMuzMon, 1974, nr. 2, p. 86—88; Marius Porumb, *O veche ctitorie românească — biserica din Cicău (jud. Alba)*, în ActaMN, XIII, 1976, p. 285—290; Dan Căpățînă, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vîrfurile (jud. Arad)*, în RevMuzMon, 1976, nr. 2, p. 76—80; Maria Elena Ionescu, *Cîteva date cu privire la biserica Sfîntul Nicolae Vechi din Rîșnov*, în RevMuzMon, 1976, nr. 2, p. 27—32; Marius Porumb, *Biserica ortodoxă din Gîrbova de Sus, un vechi monument de arhitectură medievală românească*, în ActaMN, XV, 1978, p. 307—310; Radu Popa, *Streisîngeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în RevMuzMon, 1978, nr. 1, p. 9—32; Marius Porumb, *Două ctitorii românești din secolul al XV-lea: Biserica Sfîntul Gheorghe și Mănăstirea Lupșa*, în ActaMN, XVI, 1979, p. 621—631; Eugenia Greceanu, *Spread of Byzantine Traditions in Mediaeval Architecture of Romanian Masonry Churches in Transylvania*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, București, 1979, p. 197—238.

² Virgil Vătășianu, *Vechile biserici românești de piatră din județul Hunedoara*, în ACMIT, II, 1929; Silviu Dragomir, *Vechile biserici din Zărand și ctitoriile lor în sec. XIV și XV*, în ACMIT, II, 1929.

³ E. Greceanu, I. Cristache—Panait, *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în Mitropolia Ardealului, XI, 1966, nr. 4—6, p. 316—328; idem, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în Mitropolia Ardealului, XI, 1966, 11—12, p. 717—729.

⁴ Radu Popa, *op. cit.*, p. 9—32; S. Popescu—Dolj, *Rezultatele cercetărilor de arhitectură la biserica din Streisîngeorgiu — județul Hunedoara*, în RevMuzMon, 1978, nr. 1, p. 43—46.

⁵ Liana Tugearu, *Monumentele — mărturii ale istoriei noastre*, în România literară, XII, nr. 1, 1979, comentează inscripția de la Mănăstirea Rîmeți (jud. Alba) a cărei lectură a fost făcută de Monica Breazu. Vezi și publicarea parțială a acestei inscripții la Marius Porumb, *Vechi inscripții românești din Transilvania*, în AIIC, XXII, 1979.

noi lumini în privința datării acestor monumente, a ansamblurilor murale, atestând o intensă viață artistică în veacul al XIV-lea în ambianța românească a cuceririlor cneziale.

Vechea biserică din Galda de Jos, sat românesc așezat în apropierea orașului Alba Iulia, face parte dintr-un grup numeros de monumente, înșiruite pe văile unor afluenți ai Mureșului, ce izvoresc din masivul Munților Apuseni.

Biserica cu hramul Nașterea Maicii Domnului din Galda de Jos, monument istoric restaurat în ultimii ani de Direcția Monumentelor Istorice, a fost ridicată pe un promontoriu, ce reprezintă un excelent punct strategic. Edificiul se află amplasat în mijlocul platoului, dominând cîmpia pe care este așezat actualul sat. În imediata vecinătate, în partea nord-estică, se găsește castelul, fostă reședință a familiei Kemény⁶.

În legătură cu vechimea așezării o primă știre documentară o avem din anul 1287⁷, iar în secolul următor localitatea este din ce în ce mai frecvent amintită, în legătură cu confirmarea unor danii de moșie Capitlului din Alba Iulia⁸. La sfîrșitul veacului al XIV-lea, în 1393 la Galda de Jos este amintit un conac, o reședință, caracterizată ca palat (*pallatio*), care probabil se găsea în aceeași zonă în care se află azi castelul⁹. În anul 1461 satul plătea *quingagesima Valachorum*, ceea ce presupune că populația sa era românească¹⁰.

Biserica din Galda de Jos este unul din vechile monumente românești a căror istorie, se pare, nu a fost studiată îndeajuns, motiv pentru care datarea ei s-a făcut uneori arbitrar¹¹.

În urma restaurării recente pot fi observate, cu ușurință, fazele de construcție ale monumentului. Primei etape de zidire îi corespunde ridicarea absidei semicirculare a altarului precum și a naosului dreptunghiular, încăperile comunicînd prin două deschideri practice în tîmpla de zid. Folosirea absidei semicirculare la biserica din Galda de Jos este considerată „de tradiție romanică”¹² și reamintește folosirea asemănătoare la o serie de monumente românești transilvănene, ce datează din secolele XIII—XIV. Exemplul cel mai la îndemînă, dintr-o imediată vecinătate, este biserica Mănăstirii Rîmeți, avînd același tip de absidă, iar tîmpla de zid este prevăzută tot cu două deschideri, una fiind ușa împărătească, iar cealaltă cea diaconească¹³.

⁶ Kőváry László, *Erdély régiségei*, Pesta, 1852, p. 206, amintește de castelul familiei Kemény din Galda de Jos, menționînd că la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se afla și o criptă a unui strămoș al familiei, Simion Kemény, căzut în luptele cu turcii la Sîntimbru, în timpul lui Iancu de Hunedoara.

⁷ *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, XIII, vol. II, p. 280.

⁸ *DIR*, C. Transilvania, XIV, vol. II, p. 296; vol. IV, p. 237—238; p. 294—295; *DRH*, C. Transilvania, vol. X, p. 129—131, 147—149.

⁹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 116—117.

¹⁰ Z. Păclișanu, *Un registru al quingagesimei din 1461*, în volumul *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 595.

¹¹ *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 158, consideră biserica din Galda de Jos din „ultimele decenii ale secolului al XVII-lea”, în timp ce Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *SCIA*, 1972, nr. 2, p. 205—206, coroborînd elementele de arhitectură, precum și cele de decor mural, avansează ipoteza zidirii bisericii „cel mai tîrziu către începutul veacului al XVII-lea”.

¹² Eugenia Greceanu, *op.cit.*, p. 205.

¹³ *Idem*, p. 204, fig. 11.

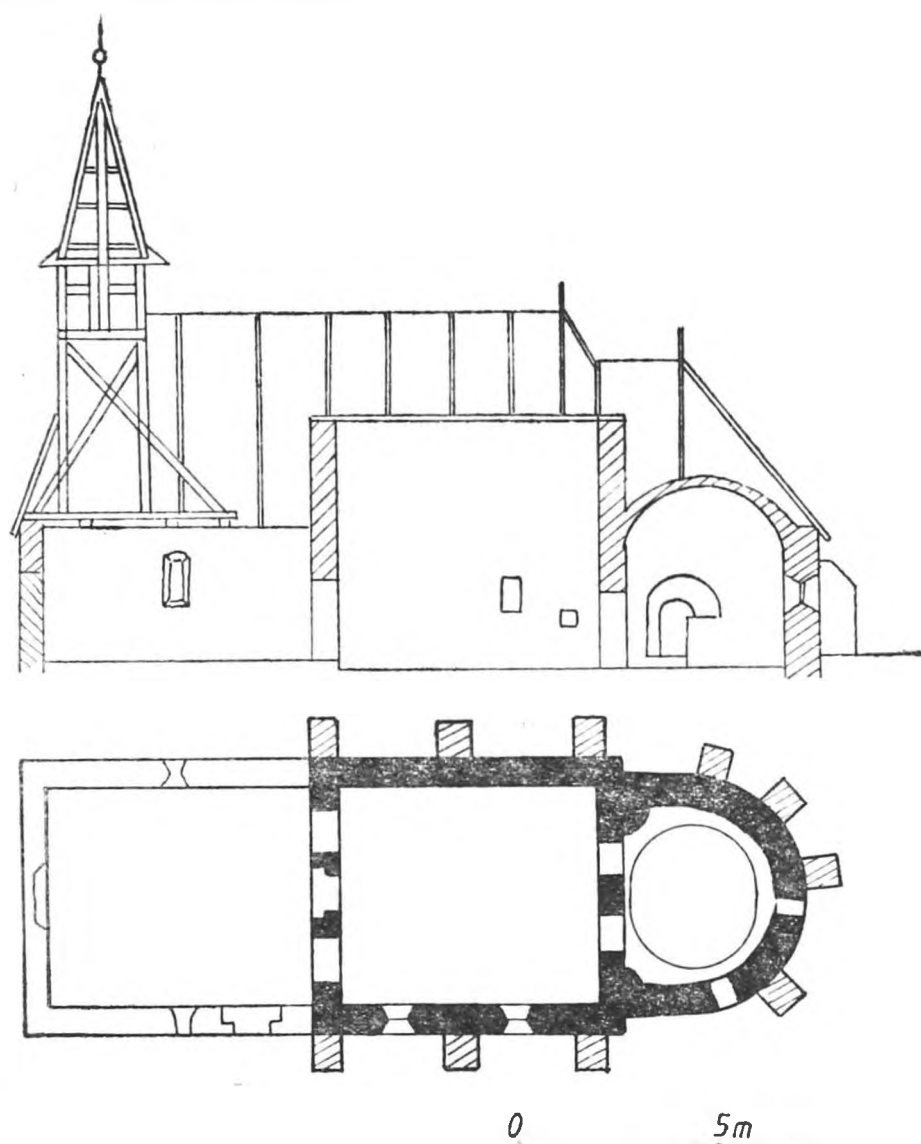

Fig. 1 — Biserica Nașterea Maicii Domnului din Galda de Jos. Plan și secțiune longitudinală (după V. Brătulescu și arh. E. Greeceanu).

Că prima fază a monumentului se prezenta în forma descrisă mai sus, o demonstrează contraforturile adăugate pe laturile de nord și sud, probabil în secolul al XV-lea, atunci când biserica a suferit o refacere în stil gotic. Din această perioadă, pe latura de apus a naosului, se mai conservă un fragment din ancadramentul portalului, care are un profil tipic gotic, databil în secolul al XV-lea¹⁴. Prezența contraforturilor numai la naos și absidă mar-

¹⁴ Portaluri cu profile asemănătoare întâlnim și la alte biserici românești transilvănene. Menționăm cele două portaluri ale bisericii Sf. Gheorghe din Lupșa. Marius Porumb, *Două ctitorii românești din secolul al XV-lea: Biserica Sfântul Gheorghe și Mănăstirea Lupșa*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 621 și urm.

chează de fapt faza de refacere gotică, probabil în secolul al XV-lea, atunci cînd biserica era lipsită de pronaos. La restaurarea monumentului, contraforțurile, atît cele de pe latura de sud cît și acelea de pe cea de nord, au fost înlăturate, fiind evidente adaosuri la o zidărie mai veche.

În cea de a treia etapă biserica din Galda de Jos a fost amplificată, adăugîndu-i-se pronaosul, peste care s-a înălțat turnul clopotniță, asemănător celor de la monumentele religioase aparținînd arhitecturii de lemn. Amplificarea clădirii s-a realizat probabil în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în jurul anului 1732, dată menționată de Șematismul de la Blaj¹⁵ ca an al edificării bisericii din Galda de Jos. Intrarea în pronaos se face pe latura de sud, printr-un portal de piatră, decorat cu elemente vegetale și volute, foarte simplificate, ce aparțin repertoriului decorativ baroc.

În interiorul bisericii, tîmpla de zid este zugrăvită în partea superioară cu frescă, ce pare să dateze din veacul al XVIII-lea, fiind contemporană cu pictura absidei altarului. Sub fresca din secolul al XVIII-lea apare în anumite puncte o pictură mai veche, care, cromatic și tehnic, este identică cu fragmentele apărute în partea de jos a tîmplei. În partea de sus a tîmplei de zid, pictura murală reprezintă pe Isus pe cruce, avînd în dreapta și în stînga pe cei doi tîlhari crucificați. Alături de Maria și Ioan, care flanchează crucea lui Isus, se află în stînga centurionul. Tîlharii sînt biciuiți de cîte un personaj ce poartă haine de epocă. Scena se desfășoară avînd ca fundal Ierusalimul, cetatea sfîntă, care în pictura de la Galda de Jos ia înfățișarea unui oraș din Transilvania începutului de veac XVIII. Sub ampla scenă a Răstignirii lui Isus, o friză de arcade conține proorocii mesianici în bust, avînd în centrul lor pe Maica Domnului orantă.

Peretele răsăritean al naosului cuprinde, în partea de jos, mai multe fragmente de pictură, din stratul cel mai vechi. În partea dreaptă se distinge silueta Sfîntului Nicolae, îmbrăcat cu sacos polistavrion și omofor în jurul gîtului. Detaliile feței sînt abia perceptibile, fiind șterse de vreme, remarcîndu-se părul și barba albă ale celui portretizat. Mîna dreaptă a Sfîntului Nicolae care binecuvîntează are un desen sigur, trădînd o bună cunoaștere a meșteșugului, precum și a unor modele de către artistul anonim, realizatorul ansamblului mural de la Galda de Jos. Reprezentarea Sfîntului Nicolae în partea de nord a tîmplei de zid, în locul destinat de obicei icoanei de hram, ne duce cu gîndul la faptul că inițial biserica din Galda de Jos a avut un alt hram decît cel actual. Un asemenea hram ar fi în deplină concordanță cu popularitatea de care se bucura în secolele XIV—XV Sfîntul Nicolae din Mira Licieii, în mediul românesc al Transilvaniei¹⁶, constituind un argument care, împreună cu elementele planimetrice și de elevație, pledează pentru datarea bisericii din Galda de Jos în epoca respectivă.

Absida altarului are pictura datată printr-o inscripție scrisă cu litere și cifre chirilice, care se găsește pictată la proscomidie lîngă silueta Sfîntului Atanasie cel Mare, în colțul nord-vestic: „AN(UL) DOMNULUI 1752 IULIE 1“.

¹⁵ Șematismul, Blaj, 1900, p. 141.

¹⁶ Un mare număr dintre bisericile românești ale Transilvaniei veacurilor XIV—XV sînt închinare Sfîntului Nicolae. Amintim dintre acestea bisericile din Șcheii Brașovului, Densuș, Hunedoara, Ribița, Strei (?), Leșnic, Bîrsău, Rîșnov, Mănăstirea Lupșa.

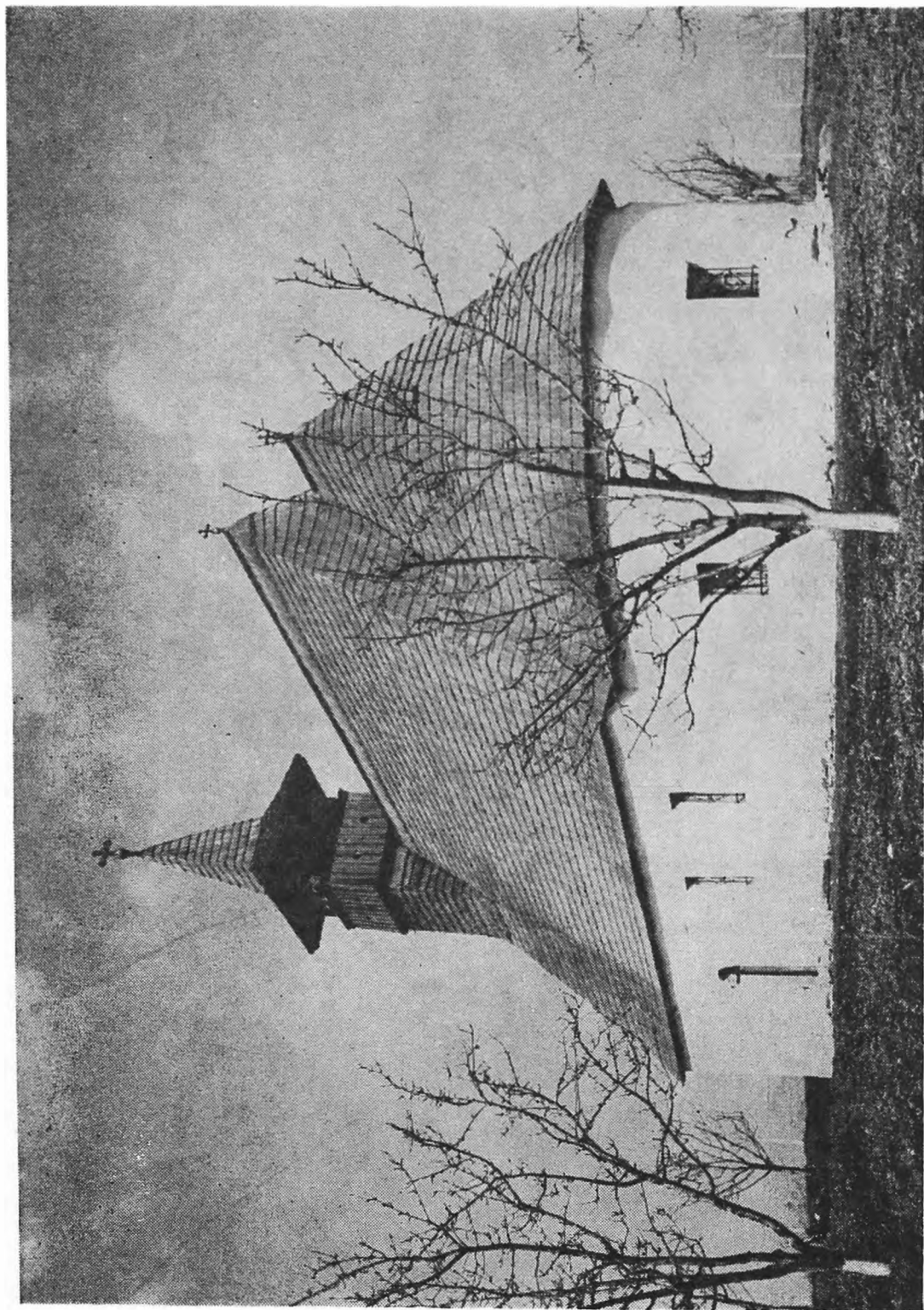

Fig. 2 — Biserica din Galda de Jos. Vedere dinspre sud-est (foto Liviu Ungureanu).

Fig. 3 — Deisis și apostolii. Fragment de pictură murală de pe zidul estic al pronaosului (foto Liviu Ungureanu).

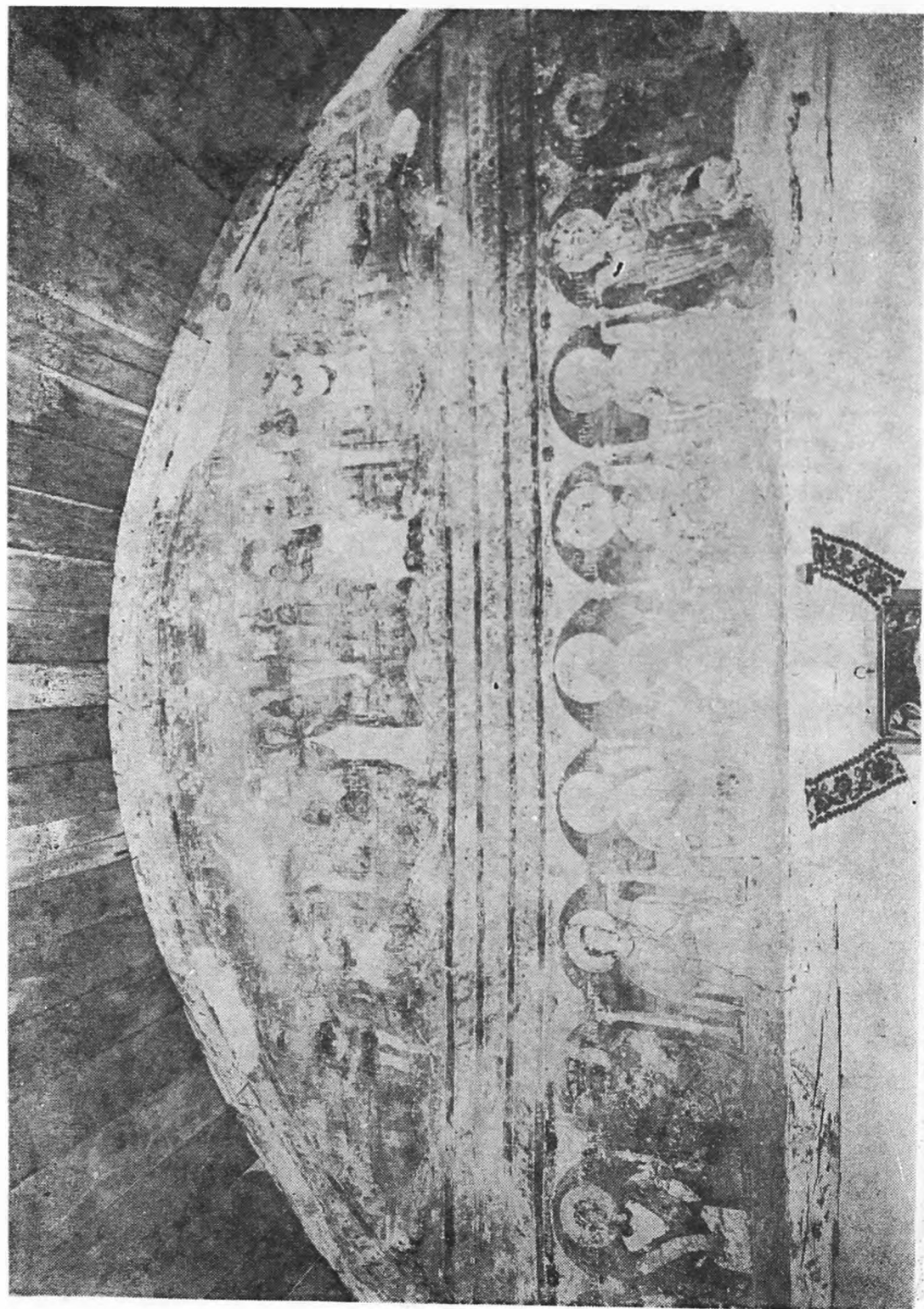

Fig. 4 — Partea superioară a timpăi de zid cu pictura din sec. XVIII (foto Liviu Ungureanu).

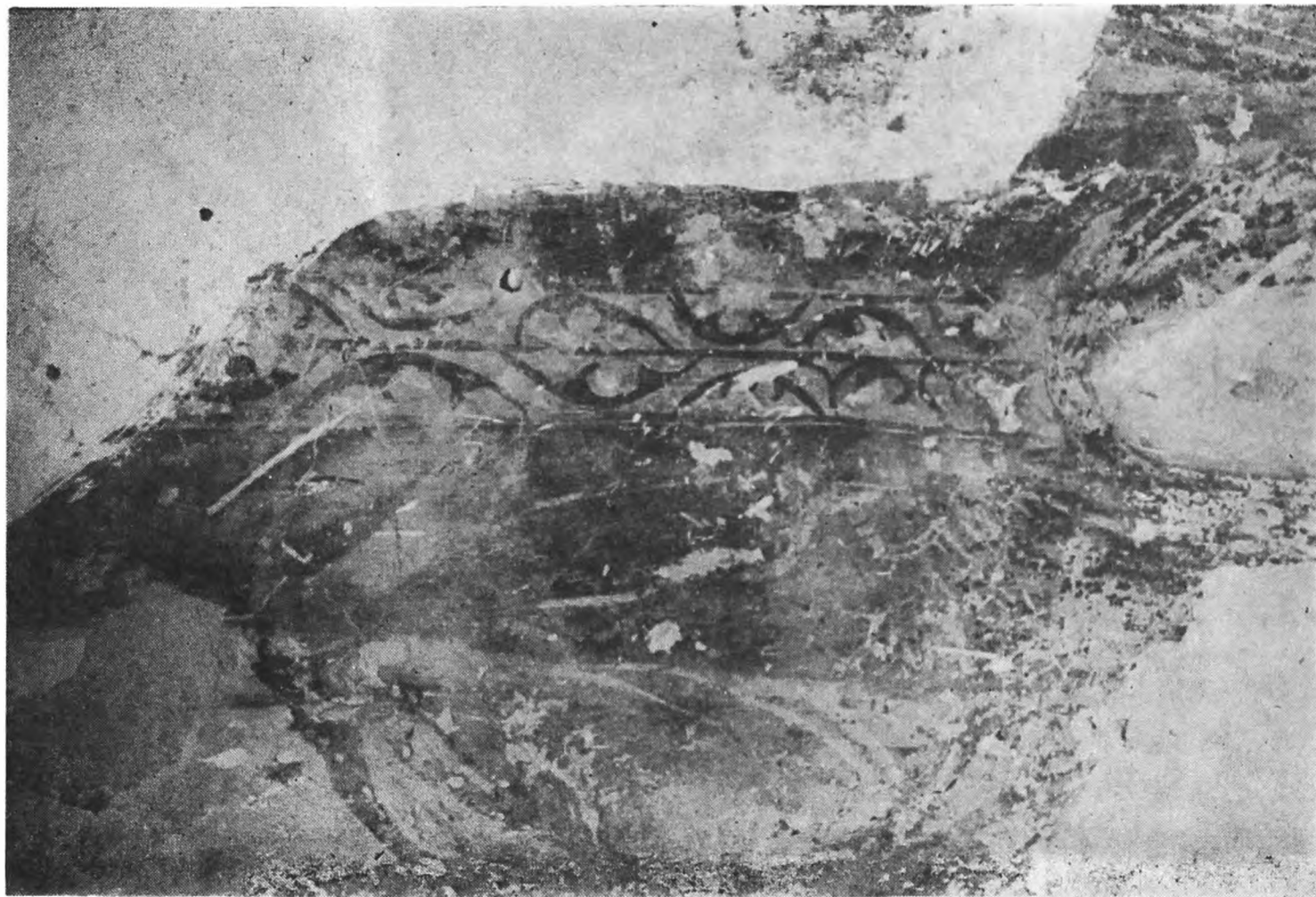

Fig. 5 — Fragment de pictură murală de pe timpla de zid (colțul nord-estic) (foto Liviu Ungureanu).

Fig. 6 — Fragment de frescă de pe tîmpla de zid reprezentînd pe Sfîntul Nicolae, hramul vechi al bisericii din Galda de Jos (foto Liviu Ungureanu).

Fig. 7 — Detaliu din icoana de lram, reprezentînd pe Sfîntul Nicolae.

Fig. 8 — Detaliu cu pictura bolții absidei altarului (1752) (foto Liviu Ungureanu).

La proscomidie este reprezentată Cina cea de taină, iar zidul semicircular al absidei cuprinde obișnuita procesiune de arhierei ai bisericii, îmbrăcați în veșminte episcopale. Calota care acoperă absida, o soluție arhitectonică puțin obișnuită pentru un asemenea spațiu și care a fost introdusă aici — se pare — sub influența arhitecturii din învecinata biserică episcopală de la Geoagiu de Sus¹⁷, este decorată cu pictură murală ce aparține aceluiași zugrav care a împodobit și pereții absidei în anul 1752. În centrul cupolei, într-un medalion cu un brîu de panglici răsucite, ce amintesc de repertoriul decorativ de la sudul Carpaților, apare Sfînta Treime, într-o ipostază mai puțin obișnuită, Dumnezeu-Tatăl cu trei capete și nimb triunghiular. O compoziție asemănătoare este menționată de I. D. Ștefănescu¹⁸ și în biserica din Tălmăcel (jud. Sibiu), a cărei pictură a fost realizată pe la 1780 de Oprea din Poplaca și Pantelimon Zugravul¹⁹. Imaginea este încadrată de patru mici medalioane cu simbolurile evangheliștilor.

În partea de răsărit a cupolei se află pictată Maica Domnului cu pruncul în brațe, așezată pe un tron, fiind flancată de doi arhangheli. Această amplasare este o reminiscență a tradiționalelor compoziții din semicalotele ce acopereau în mod obișnuit absidele altarelor la vechile biserici românești²⁰. Seria de personaje este continuată în dreapta și în stînga, de jur-împrejurul medalionului central, de proorocii mesianici.

În pronaos, deasupra portalului de acces în naos și deasupra celor două deschideri practicate în zid, un fragment de frescă din aceeași epocă cu pictura absidei altarului înfățișează pe Isus așezat pe tron, în postura de mare judecător, iar Maria și Ioan apar ca sfinți intercesori, împreună cu apostolii. Este o amplă compoziție Deisis din care în prezent se mai conservă parțial doar șapte din cele 15 personaje. Motivul decorativ de panglici răsucite din partea superioară a frescei, ca și desenul și compoziția, confirmă apartenența ansamblului la pictura de factură brîncovenească tardivă, atît de vehiculată în Transilvania celei de a doua jumătăți a veacului al XVIII-lea²¹.

În pronaosul tăvănit se păstrează și cîteva fragmente de cruci de piatră ce datează din secolul al XVIII-lea și care provin din cimitirul din jurul bisericii.

Biserica din Galda de Jos a avut în patrimoniul său un însemnat număr de tipărituri ce proveneau din centre tipografice atît din Transilvania, cît și din afara arcului carpatic. Vechile tipărituri se păstrează în prezent la oficiul parohial. Cîteva din aceste cărți au prețioase însemnări privind istoria locală²².

¹⁷ Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 206.

¹⁸ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1932, p. 289—290.

¹⁹ Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 120.

²⁰ I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 62 și urm.

²¹ Marius Porumb, *Zugravi de școală brîncovenească din Transilvania primei jumătăți a secolului al XVIII-lea*, în vol. Ștefan Meteș *la 85 ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 413—416.

²² Între cărțile ce se află la Galda de Jos, într-o stare de conservare deosebit de bună se găsește un exemplar din *Chiriadromion*, sau *Evanghelia învățătoare*, tipărit la Bălgrad în anul 1699, de Mihai Iștvanovici Tipograful „cel din Țara Românească”. Deosebit de semnificativ pentru circulația cărții este faptul că ea a fost cumpărată chiar de la Mihai Tipograful. Pe marginile cărții este următoarea inscripție cu litere chirilice: „*Popa*

Vechea biserică din Galda de Jos este unul din monumentele arhitecturii de piatră ale cărui începuturi par să dateze de la sfârșitul secolului al XIV-lea sau din prima jumătate a secolului al XV-lea, reprezentînd o pagină din istoria românilor transilvăneni.

MARIUS PORUMB

THE OLD CHURCH FROM GALDA DE JOS (ALBA DISTRICT), A MONUMENT OF THE ROMANIAN MEDIEVAL ARCHITECTURE FROM TRANSYLVANIA

(Summary)

The old church from Galda de Jos, a Romanian village near Alba Iulia, belongs to a group of monuments which have been repaired and investigated lately. The nave and the apsis were erected in the 14th century. The church seems to have been restored in gothic style in the 15th century. It preserves 16th — 18th mural paintings.

Ștefan, ficiorul popei Preda, preot Găldenilor... începutul cazaniilor, glasurilor și evangheliile... „Cînd trebuie să zică. Om de 46 de ani am fost cînd am scris. Într-acest an am început nemșii... și au stricat multe case, care au fost... Anii Dom(nului) 1701, mst. noem(brie) nouă zile. De aceasta să știe cum se cade a ști precum au lăsat Gligă Pătru la ceasu morții sale să cumpere pre sama bisericii Gălzii unde-i și el îngropat, unde-i brațul Rojdestvo Bogorodții (Nașterea Maicii Domnului, n.n.) și s-au dat această carte anume învățătoare la toate duminecii preste an, și la praznice mari să fie pomană pentru sufletul său anume Pătru și banii i-au dat pe carte Petcă cînșpe florinți bani ungurești și s-au lăsat de la Mihai tipograful. Muiareșă lui Gliga Pătru și ea să pomenească. Pomeni G (ospod)i Pătru i... Petcă, Pătru Simion, Grigore, Ioan, Mărie. (după care urmează obișnuitul blestem n.n.) ... Pis(al) Popa Ștefan din Galda de Jos.“ În patrimoniul monumentului se află și următoarele tipărituri din secolul al XVIII-lea: *Apostol*, tipărit la Buzău în 1743 de Ioan Stoicovici tipograf, cu o inscripție de donare din anul 1772, cumpărată de Pătru Moldvai cu 12 florinți pentru biserica Gălzii de Jos; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Molitvelnic*, Blaj, 1757; *Evanghelie*, Blaj, 1765.

O CONTROVERSĂ ISTORICĂ LEGATĂ DE INCURSIUNEA OTOMANĂ DIN BANAT ÎN ANUL 1415

În legătură cu situația militară a anilor de la mijlocul deceniului al doilea al secolului al XV-lea trebuie discutată și acțiunea militară otomană întreprinsă asupra Banatului, condusă de către Isac pașa. Problemele care se ridică față de acest eveniment vizează două-trei aspecte: anul desfășurării incursiunii, stabilirea autorului real al victoriei bănățene și a comandantului otoman învins aici. Aceste probleme controversate s-au născut ca urmare a unor interpretări diferite oferite de istoricii care au studiat pînă acum istoria conflictelor turco-române de la Dunăre.

Prima problemă privește chiar datarea incursiunii, întrucît există pînă acum trei păreri asupra anului acesteia: autori ca J. Hammer¹ și C. Ugurgieri² o plasează în anul 1415; alții, și cei mai numeroși, o situează în anul 1416: Fr. Wettel³, V. Motogna⁴, N. Ilieșiu⁵, T. Turchányi⁶, I. Vuia⁷, cronicarul otoman Mehmed bin Mehmed⁸, în timp ce alții o plasează abia în 1418, confundînd-o, se pare, cu o altă incursiune otomană în Banat: G. Popovici⁹,

¹ Josef von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, vol. I (1300—1520), Pest, 1834, p. 292.

² Curzio Ugurgieri della Berardenga, *Avventurieri a la conquista di feudale e di coroni*, Firenze, 1963, p. 205, îl amintește și el pe „Niccolò Peterfy, nativo della Macedonia”, preluînd de fapt mecanic afirmațiile sursei sale principale pentru istoria Ungariei: Hóman Bálint—Szekfű Gyula, *Magyar történet*, vol. II, Budapeșt, 1935. Avem în plus un indiciu asupra acestor repetate traduceri și retraduceri dintr-o limbă în alta a numelui acestuia Nicolae fiul lui Petru; de menționat că în lb. maghiară se scrie întîi numele de familie și apoi prenumele, pe cînd în română, germană și italiană — în cazul de față — exact invers; este o sursă permanentă de confuzii pentru cel ce nu cunoaște aceste limbi sau pentru cel ce preia absolut mecanic aceste informații.

³ Fr. Wettel, *Geschichte des Banats in Altertum und Mittelalter*, Timișoara, 1931, p. 154.

⁴ Victor Motogna, *Banatul românesc în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, an. XIII, mai-august, 1944, p. 454—455.

⁵ Nicolae Ilieșiu, *Monografia Banatului*, manuscris la Muzeul Banatului Timișoara, caiet V, p. 430.

⁶ Turchányi Tihamér, *Krassó-Szörény megye története az ősidőktől a régi Krassó megye megszűnéséig (1490)*, Lugoj, 1906, p. 334.

⁷ Iuliu Vuia, *Districtus Valachorum. Cercurile românești bănățene*, Timișoara, 1929, p. 16.

⁸ Mehmed bin Mehmed, *Nubbet-üt-tevarih ve'l-ahbar*, în Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, sec. XV — mijlocul sec. XVII, București, 1966, p. 403; autorul confundă, ca mulți alți cronicari otomani, campaniile sultanului Mahomed I și ale beilor dunăreni și pune în consecință anul 1419.

⁹ George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 174.

L. Böhm¹⁰, monografia *Timișoara 700*¹¹, A. Bonfinius¹². Existența unor ani diferiți îngreunează și mai mult stabilirea corectă a anului de desfășurare. Opinăm pentru anul 1415, bazându-ne pe analiza situației generale a acestor conflicte și pe câteva mărturii mai puțin cunoscute sau utilizate de istoricii citați.

Se remarcă în primul rînd absența mai îndelungată a comitelui de Timiș — Filippo Scolari¹³ — din comitatele bănățene, explicată prin călătoria sa în Elveția în toamna lui 1414 și primăvara lui 1415¹⁴, apoi prin luptele din vara și toamna lui 1415 desfășurate în Bosnia și în care comanda trupelor regale i-a aparținut¹⁵; în același timp Filippo Scolari va rămîne la Buda și împrejurimi, reținut de diverse probleme ivite în virtutea apartenenței sale la consiliul regal instituit datorită plecării regelui Sigismund de Luxemburg într-o lungă călătorie prin apusul Europei¹⁶. Pentru anul 1416 există documente care-l prezintă pe Scolari aproape lună de lună în Banat, fapt care ar fi impus prezența sa în fruntea trupelor bănățene care trebuie să respingă incursiunea¹⁷.

Urmărind direcțiile de acțiune ale trupelor otomane pătrunse în Bosnia, după lupta de la Doboj (28 iulie) vedem că ele s-au împărțit în două mari corpuri care acționează independent: unul înaintează spre nord-vest și devastează Stiria, apoi, pentru prima dată, Krajna¹⁸, în timp ce corpul celălalt se îndreaptă spre est, pe Sava și apoi pe Dunăre.

¹⁰ Böhm Lénárd, *Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*, Pesta, 1867, p. 142.

¹¹ *Timișoara 700. Pagini din trecut și azi*, Timișoara, 1969, p. 46.

¹² Antonius Bonfinius, *Rerum Hungaricarum Decades quatuor cum dimidia*, Bael, 1568, p. 425; el nu datează însă incursiunea într-un anumit an, plasînd-o corect în contextul general.

¹³ În afara lucrării deja citate a lui Curzio Ugurgieri, figura, activitatea și bibliografia subiectului la Ioan Hașegan, *Banatul și începuturile luptei antiotomane (1389—1426). Rolul lui Filippo Scolari*, în *Revista de istorie*, tomul 31, nr. 6, București, 1978, p. 1025—1040. Filippo Scolari, cunoscut și sub numele de Pippo Spano, a fost comite de Timiș, Arad, Cenad, Caraș și Cuvin între anii 1404—1426, jucînd un rol considerabil atît pe plan militar cît și administrativ; a fost primul promotor al preceptelor Renașterii și umanismului italian în Banat și Transilvania.

¹⁴ Pentru prezența sa la lucrările conciliului ecumenic al bisericii creștine de la Constanța în perioada decembrie 1414—mai 1415 vezi nota de mai sus; bibliografia în lucrarea citată.

¹⁵ Filippo Scolari nu participă la lupta de la Doboj, desfășurată în 28 iulie 1415 și câștigată de turci și Ostoja, regele filo-turc al Bosniei, dar intră în cursul lunilor septembrie-octombrie în încercarea de a remonta eșecul din vară și a redresa pozițiile militare și politice ale Ungariei, deteriorate în acest an; cf. Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története*, vol. III, Budapest, 1895, p. 531, care afirmă că la 5 septembrie 1415 se amîină câteva procese ale unui familiar al comitelui de Timiș care pleacă cu armata regală spre Bosnia.

¹⁶ Pentru problemele rezolvate de Pippo Spano în virtutea prezenței sale în acest consiliu regal vezi Wenzel Gusztáv, *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez*, în *Történelmi Társ*, Budapest, 1884, p. 246.

¹⁷ *Idem*, p. 415—425.

¹⁸ Hans Sturmberger, *Türkengefahr und österreichische Staatslichkeit*, în *Südost-deutsches Archiv*, München, X, 1967, p. 133.

Perioada în care aceste trupe ajung în Banat poate fi estimată ca fiind august—septembrie 1415. Direcția atacului otoman asupra Banatului este de la sud-vest spre nord-est, iar apoi, după trecerea Dunării printr-un loc imposibil de precizat cu exactitate, dar situat în mare în zona de confluență a Tisei cu Dunărea și apoi a Timișului și Begăi cu Dunărea, turcii urcă în amonte pe Timiș și Bega¹⁹.

Cel de-al doilea aspect care necesită precizări se referă la numele celui vicecomite de Timiș care i-a întâmpinat pe turci. Părerile exprimate pînă acum indică în totalitate acest vicecomite în persoana lui Nicolae fiul lui Petru de Macedonia²⁰. Numele a fost preluat de la un autor la altul, fără a căuta raportarea sa la documentele contemporane și în acest fel s-a ajuns la perpetuarea unei greșeli mari prin atribuirea acestei victorii unui alt om decît cel adevărat.

Confuzia poate fi atribuită și unei apropieri și respectiv inversări de nume, întrucît odată autorul victoriei apare ca *Nicolae fiul lui Petru*, altă dată ca *Petru fiul lui Nicolae*. Pentru diverșii autori traducerea sau retraducerea numelui dintr-o limbă în alta (în română, sîrbă, maghiară, germană etc.) de autori care nu aveau cunoștințe suficiente în aceste limbi prezintă dificultăți și astfel greșeala a continuat să dăinuie; nu pot fi uitați cei ce au preluat mecanic și fără a controla afirmațiile autorilor mai vechi.

În realitate avem de-a face cu două persoane distincte. Unul este *Nicolae fiul lui Petru de Macedonia* care nu a fost niciodată vicecomite de Timiș²¹, iar celălalt este *Petru fiul lui Nicolae de Derechke*, vicecomite de Timiș între anii 1410—1421²². Atestarea continuă a ultimului în această func-

¹⁹ De remarcat faptul că în decursul întregului ev mediu denumirea de Bega lipsește, ea fiind o creație a secolului al XVIII-lea. Existau ca urmare două Timișuri: cel de azi și Bega care curgea prin Timișoara. Ținutul dintre cele două râuri se mai numea și „între Timișuri”, doar uneori apărînd și diminutivul de Timișel pentru Bega de astăzi.

²⁰ Spre o completă elucidare a situației am apelat la corpusurile de documente publicate de Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapest, 1882; idem, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, Budapest, 1878; Pesty Frigyes—Ortvay Tivadar, *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. I, Bratislava, 1896. Am urmărit fiecare document publicat între anii în care Pippo Spano a fost comite de Timiș (1404—1426). Nicolae fiul lui Petru de Macedonia apare pentru prima dată în documente la sfîrșitul sec. XIV; cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 301—302; apoi la 18 iulie 1399, cf. *Krassó*, III, p. 233; la 15 august 1403, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 331; la 15 mai 1404, cf. *Krassó*, III, p. 246; la 2 iulie 1406, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 380; la 31 martie 1408, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 383; în anul 1411, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 454. Reapare în documente abia la 26 octombrie și 9 noiembrie 1437: „egregius vir Nicolaus filius Petri de Macedonia”, cf. *Krassó*, III, p. 362—363; nu există nici o mențiune în acest interval care să-l pomenească, cu atît mai puțin cu vreo funcție.

²¹ Aceleași corpusuri de documente ne-au permis cunoașterea realului vicecomite și jude al nobililor din Timiș, Petru fiul lui Nicolae de Derechke. Nu am întîlnit nici o mențiune care să pomenească faptul că familia ar fi deținut și Macedonia și să avem astfel de-a face cu aceeași familie nobiliară amintită sub două nume, după două dintre posesiunile stăpînite. Primul document în care Petru fiul lui Nicolae apare ca vicecomite de Timiș datează din 17 iunie 1410, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 428; încă de cinci ori în anul 1410, în anul 1411 odată; în 1414 odată; în 1415 de două ori: la 6 februarie și 17 septembrie, cf. Pesty—Ortvay, *op. cit.*, p. 503 și 516—517; în anul 1416 odată; în anul 1417 de două ori; la fel în 1418; în anul 1421 odată. Considerăm suficiente cele 16 atestări documentare din aceste 3 corpusuri de documente pentru a-l certifica pe Petru fiul lui Nicolae de Derechke în funcția de vicecomite de Timiș.

²² Vezi autorii înșirați în primele note care preiau amintita greșeală istorică.

ție între anii amintiți mai sus exclude orice dubiu asupra existenței sale fizice și a funcției ocupate. Mai mult chiar, Nicolae de Macedonia nu apare atestat documentar după anul 1411 și nici una dintre atestările documentare contemporane nu-i atribuie funcția de vicecomite. Ca urmare, vicecomitele de Timiș care respinge incursiunea otomană din toamna lui 1415 din Banat este Petru fiul lui Nicolae de Derechke.

Trupele de achingii intrate în Banat prin zona amintită mai sus se răspîndesc după pradă în zona cîmpiei Timișurilor, după verificata tehnică a akin-ului²³. La cîteva zile după aceasta turcii sînt întîmpinați de trupele bănățene avîndu-l în frunte pe vicecomitele Timișului, locțiitorul și succesorul la comandă al comitelui plecat în alte zone ale regatului. Locul acestei întîlniri nu poate fi nici el aproximat, deși trebuie situat în aceeași cîmpie bănățeană, undeva pe direcția Becicherecul Mare (Zrenjanin) — Timișoara.

Lupta se desfășoară într-o notă de echilibru și nici una dintre combatante nu reușește să obțină avantajul decisiv pentru victorie. Pentru a opri vărsarea inutilă de sînge și a scuti forțele proprii de eforturi suplimentare, vicecomitele îl provoacă la duel pe comandantul trupelor otomane.

Aici se ridică cel de-al treilea aspect dubios al acestei controversate istorice: a fost acesta Isac pașa, învingătorul de la Doboș, sau un alt bei dunărean? Prima impresie pledează pentru Isac pașa, dar atestarea sa documentară și după această incursiune impune serioase rezerve, întrucît el nu putea fi ucis acum. Întrucît relatările despre lupta din 1415 confirmă uciderea comandantului otoman, trebuie să avem în vedere două întrebări: a condus efectiv Isac pașa incursiunea, dar nu a participat la luptă, sau este un alt comandant dintre bei dunăreni care este confundat cu Isac pașa de Vrboșna (Sarajevo), fie datorită similitudinii de nume, fie din eroarea istoricilor creștini care nu-i cunoșteau numele real și l-au înlocuit cu cel al cunoscutului conducător otoman, aflat la îndemînă.

Provocarea la duel a comandantului advers este în deplină concordanță cu obiceiurile cavaleresti ale vremii în Europa, chiar și răsăriteană, și este acceptată cu promptitudine și de otomani, la rîndul lor mari admiratori ai vitejiei și ai întrecerilor între doi comandanți vestiți. Pentru Banat este însă prima atestare a unei astfel de fapte și ea trebuie pusă și în tangență directă cu Filippo Scolaro, produs al Italiei și obiceiurilor sale cavaleresti, cel care le va cultiva și la curtea sa de la Timișoara. În același spirit trebuie văzută și prezența unor cavaleri italieni, florentini în special, la curtea sus-amintită și la o regenerare a vechilor precepte ale cavalerismului apusean, transplantate acum pe pămînt românesc.

Despre desfășurarea duelului dintre cei doi, cunoaștem destul de puține lucruri: are loc în mijlocul cîmpului de bătălie și spectatori sînt combatanții din ambele tabere, fiecare îmbărbătîndu-și comandantul. La un moment dat beiful otoman încearcă printr-un vicleșug să-și ucidă adversarul, dar eșuează datorită clarviziunii acestuia și ca urmare este imobilizat de Petru de Derechke. Aruncîndu-l la pămînt, acesta îi taie capul cu o lovitură de sabie.

²³ Sintetizată de Aurel Decei, *Incursiunea (akin) lui Mihaloglu Ali beg asupra Orășii în anul 1474, pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal, în Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974, p. 291—306.

Turcii sînt puși pe fugă, urmăriți pînă la Dunăre și prada, inclusiv robii, recuperată integral.

Avem de-a face cu o obișnuită incursiune otomană soldată cu lupta decisivă dintre localnici și năvălitori, luptă care hotărăște soarta acțiunii: dacă turcii înving, pot jefui în liniște aproape întreg Banatul, întrucît forțele locale sînt dispersate, iar cele regale nu le pot veni în ajutor; dacă victoria aparține creștinilor, turcii sînt cei ce trebuie să fugă pînă la vadrile fluviului și să-l treacă, eventual după încă o luptă pe malul Dunării. În acest caz toată prada și robii sînt eliberați, iar majoritatea achingiilor își află sfîrșitul în incursiune. Insolită este doar acțiunea vicecomitelui, care îmbină dorința proprie oricărui cavaler de a se remarca pe cîmpul de luptă prin isprăvi personale cu interesul general al regiunii: scutirea forțelor sale militare de lupte sîngeroase, întrucît incursiunile de pradă otomane sînt fenomene anuale.

Spre o deplină edificare asupra potențialului militar al trupelor românești din Banat în acești ani relatăm și o altă incursiune otomană, situată și aceasta imprecis prin anii 1416—1417²⁴.

Acțiunea nu poate fi confundată cu cea din 1415 datorită modului diferit de acțiune, deși autorul noii victorii creștine este tot Petru fiul lui Nicolae de Derechke, vicecomitele de Timiș.

Incursiunea otomană, comandată de un bei rămas anonim, debutează printr-o acțiune energetică care-i propulsează pe achingii pînă dincolo de Timișoara, aproape de malul Mureșului. Acest fapt indică caracterul surprizei totale și al unei împărțiri a forțelor locale în mai multe direcții, una dintre ele fiind probabil Bosnia, loc de ciocnire a intereselor regale și otomane, restul forțelor fiind insuficiente pentru a opri în fașă acțiunea otomană. Ca urmare, vicecomitele trebuie să apeleze la toate forțele disponibile, timp în care achingii pradă, jefuiesc și robesc populația fără apărare.

Plecat în urmărirea lor, vicecomitele Petru îi ajunge din urmă în apropierea Mureșului, deși se află în inferioritate numerică. Pentru a contrabalansa acest neajuns, el apelează la un procedeu mai puțin folosit, deși cunoscut în zonă, atacul de noapte asupra taberei dușmane. Acest atac de noapte va rămîne celebru în analele Banatului.

La miezul nopții, trupele bănățene se aruncă asupra turcilor adormiți cu strigățul-parolă „Dumnezeu și Sf. Mihail”. Ora înaintată, oboseala unei zile de jaf și somnul întrerupt sînt tot atîtea piedici pentru turci care nici nu pot distinge numărul dușmanilor, dar nici nu-și pot deosebi prietenii de dușmani.

Acțiunea aceasta, păstrînd bineînțelese proporțiile, prefigurează parcă celebrul atac de noapte din vara lui 1462, inițiat, condus și finalizat de Vlad

²⁴ Antonius Bonfinius, *op. cit.*, p. 425—426; Francesco Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*, traducere de N. Bolocan, București, 1926, p. 27; Milleker Felix, *A törökök első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében. Keve és Krassó vármegyéek megszűnése 1393—1439*, în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, an XXIX, fasc. III—IV, Timișoara, 1913, p. 3—42. Datarea trebuie privită cu multă circumspecție, întrucît evenimentele nu sînt prea bine cunoscute, iar acest atac de noapte este situat și în alți ani, chiar și în deceniul următor se vorbește despre asemenea fapte. Wenzel Gusztáv, *Ozorai*, p. 18, opinează că acțiunile militare din anul 1416 au fost cele mai puternice din acest început de secol XV, ele desfășurîndu-se pe teritoriul Țării Românești, Ungariei, Serbiei, Bosniei.

Țepeș. Ea reprezintă de fapt acumularea unei bogate experiențe militare în confruntările cu turcii otomani și, implicit, a unor diverse tactici de luptă de către poporul român; o vom întâlni pe ambele versante ale Carpaților și folosirea ei va atrage laudele Europei pentru cei ce o utilizează.

Victoria aparține bănățenilor și turcii pierd în totalitate rodul unei săptămîni de pradă. Tradiția populară, reluată apoi de istoricii citați mai sus, consemnează faptul că pe oîmpul de luptă s-a ridicat mai tîrziu o capelă și în jurul acesteia o localitate. În privința numelui acesteia există două păreri: una generată de existența și astăzi a unei localități, Sînmihai, în preajma Timișoarei și o alta, care numește această localitate Sînnicolaul-Mare, situat la numai cîțiva km de Mureș. Dacă menționăm că în sec. XV această așezare este amintită pentru prima dată în anii imediat următori luptei și că în hotarul actual al localității se afla și o așezare cu numele de Sf. Mihail, considerăm că localizarea luptei în zona orașului Sînnicolau-Mare este veridică și confirmă cu mărturiile istorice menționate.

Ambele acțiuni descrise au ca autori trupele comitatelor bănățene, alcătuite în marea lor majoritate din nobili, cnezi și țărănime liberă români, conduse de către vicecomitele de Timiș, Petru fiul lui Nicolae de Derechke. Am dorit în principal restabilirea adevărului istoric asupra identității acestuia în persoana vicecomitelui de Timiș și descrierea, în limitele admise de sumarele consemnări asupra lor, a acestor lupte de apărare a pămîntului strămoșesc, concomitent cu stabilirea unei cronologii cît mai aproape de adevăr. Misiunea a fost îngreunată de faptul că nici pînă astăzi istoricii nu s-au pus de acord cu cronologia conflictelor turco-creștine în acest început de secol XV, necunoscîndu-se nici numărul, nici anul desfășurării și cu atît mai puțin detalii suficiente spre a analiza și descrie evenimentele.

IOAN HAȚEGAN

UNE CONTROVERSE HISTORIQUE SUR L'EXPÉDITION OTTOMANE DANS LE BANAT PENDANT L'ANNÉE 1415

(Résumé)

L'étude cherche à répondre aux questions suivantes: qui a été, en réalité, le vicomte de Timiș qui a remporté la victoire sur les turcs: Nicolas, le fils de Pierre de Macédoine, ou Pierre, le fils de Nicolas de Derechke ?; l'année dans laquelle a eu lieu l'expédition et le nom du bey ottoman qui a conduit l'armée ottomane.

Basé sur une riche bibliographie, l'auteur a réussi à répondre à ces questions: le vicomte de Timiș est Pierre, le fils de Nicolas de Derechke, l'année est 1415 et le bey ottoman n'est pas Ishak, mais probablement un autre bey danubien.

GRAMATICA LATINĂ A LUI GREGORIUS MOLNAR. CONTRIBUȚIE LA BIBLIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

Printre manualele didactice latine folosite în Transilvania, începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea, se numără și Gramatica întocmită de Gregorius (Gergely) Molnar¹.

Despre acest autor transilvănean se știe că a fost student al Universității din Wittenberg și că a profesat în cadrul școlii clujene, al cărei rector, între 1556—1564, va fi, slujind-o cu dăruire de pedagog savant.

Gramatica latină alcătuită de profesorul și filologul clujean Gr. Molnar — cunoscută sub titlul invariabil „Elementa grammaticae latinae” — s-a impus ca o lucrare solidă în informație și structură, făcînd epocă încă de la prima sa ediție, apărută la Cluj, în anul 1556, concomitent cu Gramatica lui Ph. Melanchton², dar superioară acesteia³, reeditată pînă în anul 1830, într-o adevărată serie ce cuprindea 60 de ediții.

Despre acest manual s-a afirmat că a fost unul dintre cele mai răspîndite în Transilvania⁴, în uzul didactic, în școlile maghiare și săsești, și, probabil, în cele românești.

Referitor la paternitatea redactării acestei lucrări, cercetătorul brașovean Pavel Binder⁵ atribuie, ca probabilă, și contribuția lui Johann Femmich, originar din Nocrich (Leschkirch), care a funcționat ca dascăl în școala protestantă condusă de Gregorius Molnar.

Considerăm însă rolul acestui cărturar ca fiind destul de mic, întrucît trebuie să subliniem faptul evident că meritul incontestabil de autor îi aparține lui Gregorius Molnar, distins intelectual latinist, autoritate în materie filologică în epoca sa, căruia îi aparțin cîteva prelucrări de manuale, dar și originale lucrări didactice.

Contribuția lui Gregorius Molnar în această direcție se materializează printr-o revizuire a lucrării metodice asupra discursului despre probleme șco-

¹ Date privind biobibliografia lui Gregorius Molnar, în József Szinnyi, *Magyar írók élete és munkái*, vol. IX, Budapest, 1903, col. 186.

² Vezi Philipp Melanchton, *Grammatica latina*, Claudiopoli, 1556, Tipografia G. Hoffgreffus, în —8°, cf. *Régi magyarországi nyomtatványok* (1473—1600), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, poz. 135, p. 179 (citât în continuare RMNY).

³ Zs. Jakó, *Philobiblon transilvan*, Ed. Kriterion, București, 1977, p. 11.

⁴ Ibidem; *IstRom*, vol. II, p. 1050; Dimitrie Eustatievici Brașoveanu, *Gramatica românească. 1757*. Prima gramatică a limbii române. Ediție, studiu introductiv și glosar de N. A. Ursu, Editura științifică, București, 1969, p. XVIII.

⁵ Vezi P. Binder, *Interferențe în domeniul tiparului în Transilvania secolului al XVI-lea*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, Naționalitatea germană, vol. I, Ed. politică, București, 1976, p. 291.

lare, datorată lui Aelius Donatus⁶, precum și printr-un compendiu explicativ al elementelor gramaticale publicate de Thomas Linacre⁷, ambele lucrări fiind reeditate în mai multe rânduri, la Cluj, în tipografia lui G. Heltai.

Alături de aceste două manuale prelucrate, Gregorius Molnar are o contribuție originală în privința alcătuirii unei cărți de logică și filozofie scolastică aristotelică în Transilvania⁸, a unui catehism reformat⁹ și a unei cărți de religie¹⁰.

Lista titlurilor lucrărilor elaborate sau prelucrate de Gregorius Molnar dovedește o activitate științifică și didactică deosebit de intensă, care susține afirmația potrivit căreia cărturarul transilvănean ar fi putut fi chiar unicul autor al Gramaticii latine. În plus merită de reținut și faptul că lucrarea, care a fost tipărită în timpul vieții sale, a rămas necontestată de altcineva, nici chiar în perioada ulterioară decesului său.

De menționat că seria cronologică a edițiilor Gramaticii latine a lui Gregorius Molnar este consemnată de valoroase instrumente științifice, cum sint corpusurile bibliografice: *Régi magyar könyvtár*, *Régi magyar nyomtatványok*, de dicționarul bibliografic al lui J. Szinnyei și de Catalogul „Transilvanicelor”¹¹.

Sintetizând într-un tablou sinoptic toate elementele bibliografice (date în anexă), avem următoarea situație, care include totalul edițiilor, luate în ordine cronologică și pe oficine tipografice: *Cluj*: 1556, 1577—1602, 1671, 1680, 1691, 1694, 1698, 1735, 1750, 1779; *Sibiu*: 1575—1601, 1664, 1682, 1731, 1736, 1754, 1768, 1784, 1786, 1809, 1816, 1830; *Brașov*: 1642, 1703; *Cluj—Sibiu*: 1798, 1802; *Buda*: 1708; *Pesta*: 1815; *Lőcse* (Leutschovia): 1650, 1696, 1702, 1730; *Debrecin*: 1613, 1683, 1702, 1725, 1727, 1732, 1737, 1742, 1749,

⁶ [Donatus, Aelius], Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus Quæstiunculis pueri(li)bus vndiq(ue) collectis illustrata per Leonartum Culmannum Craylssheymensen. Nunc denuo revisa et diligenter recognita à Gregorio Molnar etc., Claudiopoli, Tipografia lui Gaspar Heltai, in —8°, signaturi A-K, 1566 (ed. I), 1581, 1583, 1591—1600, 1600. Cf. Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, Budapest, vol. II, 1879—1888, poz. 95, 164, 174 (citată în continuare: *R.M.K.*) și *RMNY*, poz. 210, 489, 527, 761, 866.

⁷ [Linacre, Thomas], Thomae Linacri Britani Grammatices compendiosa p(er) questionēs explicatio à Gregorio Molnár, sanctae memoriae, in vsum studiosae iuventutis olim collecta nu(n)c recognita, et a plurimis quibus scatebat, mendis ropurgata ac aliquantulum ex integro corpore desumptis exemplis aucta vt per se liquebit, si haec cum prius invulgatis exemplaribus conferas, Claudiopoli, Tipografia Gaspar Heltai, MDLXVI (1566, ed. I) și 1578, ambele ediții latine in —8°, signaturi A-S = 143 + 1 [f]. Cf. *RMK*. II—102 și 148; *RMNY* — 221, p. 248—249 și 412, p. 400.

⁸ [Molnar Gregorius], Erotematum dialectices libri tres, stvdiosis scholae Claudiopolitanae ex veterum et recentium dialecticorum praeceptis ad ediscendum propositi à Gregorio Molnar, Claudiopoli, c. 1564—1565, tipografia G. Heltai, in —8°, signaturi A-S, T¹, 148 f, ornamente, vignete, tipar negru. Cf. *RMK*. II—313; *RMNY* — 202, p. 234—235; V. Jugăreanu, *Bibliographie der Siebenbürgischen Frühdrucke*, Baden-Baden, 1959, poz. 268; D. Năgler, *Catalogul „Transilvanicelor”*, I, Sibiu, 1977, poz. 610, p. 204.

⁹ [Molnar, Gregorius], Catechesis scholae Claudiopolitanae ad pietatis stvdiosam iuventutem in doctrina Christiana fideliter exercenda(m) proposita à Gregorio Molnar, Claudiopoli, 1564, Tipografia G. Heltai, in —8°, signaturi A—N, O⁷+1 = 111 f. Cf. *RMK*. II — 93; *RMNY* — 201, p. 234.

¹⁰ [Molnar, Gregorius], Prima doctrinae Christianae rudimenta pveris scholae Claudiopolitanae in Christiana religione informandis, ad ediscendum proposita à Gregorio Molnar, Claudiopoli, c. 1564, Tipografia G. Heltai, in —8°, signaturi A-D, E⁷+1 = 39 f. cf. *RMK*, II—94; *RMNY* — 203, p. 235—236).

¹¹ Doina Năgler, *op. cit.*

1752, 1765, 1772, 1775, 1829; *Sárospatak*: 1661; *Kassa* (Košice): 1671; *Bratislava—Pesta*: 1772, 1790, 1794, 1804; *Bratislava*: 1763, 1772, 1794; *Bratislava—Cassovia*: 1780, 1787; *Cassovia*: 1763; *Noriberga*: 1651.

Și despre gramatica latină a lui Gr. Molnar, operă valoroasă a unui ilustru reprezentant al învățământului gimnazial medieval din Transilvania, se poate afirma că a avut un destin fericit.

Ea a împlinit un bine definit scop didactic, nu numai în învățământul limbii latine din Transilvania, începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ci și în teritoriile vecine, în fosta Ungarie, în Cehoslovacia și Germania de astăzi, cunoscînd un număr record de ediții, imprimate de treisprezece importante centre cultural-editoriale.

Această lucrare a fost imprimată de-a lungul timpului de editori de marcă, bunăoară: G. Hoffgreff (ctitor al tiparniței din Cluj), G. Heltai la Cluj; M. Hermann la Brașov; Stephan Jüngling, I. Barth și Martin Hochmeister la Sibiu; Paul Viski la Debrețin; Ioan Michael Landerer la Pojon (Bratislava); Johann Thomas Trattner la Pesta, care și-au asumat responsabilitatea tipăririi, precum și răspîndirea ei în mediile intelectuale și școlare, cum a făcut-o, îndeosebi, Martin Hochmeister.

La acestea trebuie să adăugăm și faptul că ediția clujeană din anul 1694 a fost îngrijită de tipograful cărturar clujean Nicolae Kis de Tótfalu (Tótfalusi Kis Miklós; 1648—1702), care a servit drept model pentru numeroase ediții ulterioare.

De remarcat că această tipăritură se încadrează în istoria lingvisticii române, prin faptul că ediția clujeană din 1735 a servit ca model latin pentru prima gramatică românească alcătuită de Dimitrie Eustatievici Brașoveanul¹², mai ales în ceea ce privește capitolele de morfologie și sintaxă.

Tipăritura luată în discuție a fost inclusă în Bibliografia maghiară veche, în Catalogul „Transilvanicelor”, însă considerăm că locul și rolul său de produs cultural-științific editorial, avînd în vedere și originea autorului ei, îi conferă dreptul de a fi adjudecată, deopotrivă, de ambele bibliografii naționale vechi¹³, maghiară și română¹⁴.

¹² Vezi N. A. Ursu, *Modelul latin al Gramaticii lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul*, în *Limba română*, XVI, nr. 5, 1967, p. 423—433; Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, *Gramatica românească*. 1757. Prima gramatică a limbii române, p. XVIII (și nota 30); Ion Popescu, *Prima gramatică a limbii române*, în *Cronica*, Iași, an. VI, nr. 48 (303), sîmbătă, 27 noiembrie 1971, p. 3; Algeria Simota, *Dimitrie Eustatievici* (fișă biobibliografică), în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Editura Acad. RSR, București, 1979, p. 339.

¹³ Referitor la criteriile de alcătuire a Bibliografiei naționale vechi, vezi I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, tom. I—IV, București, 1903—1944; V. Cîndea, *Poate fi inclusă cartea lui Carra «Histoire de la Moldavie et de la Valachie» în Bibliografia românească veche?*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 1, 1955, p. 245; Discuție privind rezoluția Conferinței Internaționale de bibliografie, Varșovia, 19—21 septembrie 1957 — apud Dan Simonescu, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în volumul *Symposium «L'époque phanariote (21—25 octombrie 1970)»*, Thessaloniki, 1974, p. 129—130.

¹⁴ Includem în Bibliografia românească veche și tipăriturile legate de aportul lui Gr. Molnar — (vezi notele 6, 7, 8, 9, 10, subl. ns.).

ANEXA

- I. Molnar, Gregorius (Gergely), *Elementa grammaticae latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis*. Claudiopoli, 1556 (Tipografia lui Gheorghe Hoffgreff). In —8°. Cf. RMK II—72, p. 16; RMNY — 136, p. 179—180.
Notă: Despre Gheorghe Hoffgreff, ctitor al tiparniței din Cluj și comisionar, între anii 1550—1559, al editurii wittenbergheze Schram în Transilvania, vezi în S. Jakó și R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, Buc., 1976, p. 86, Zs. Jakó, *op. cit.*, p. 572—573.
- II. <Molnar Gergely>, *Elementa grammaticae Latinae*, Cibinii, 1575—1601, Johann Fabricius (?) Cf. RMNY — 621, p. 545.
- III. Molnár Gergely, *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis*, Claudiopoli, 1577—1602, Heltai G., in —8°, (A—C) D+? = (32+?) foi, Cf. RMNY — 628, p. 549—550.
- IV. Molnar, Gregorius, *Elementa Grammaticae Latinae Prorecta institutione Juventutis Scholasticae...*, Coroneae, M. Herrmann, 1643, in —4°, 68 f. nenum. Tipar negru, foaia de titlu încadrată, frontispicii, viniete.
Cf. RMK II/618; J. Szinnyei, *Magyar írók...*, vol. IX, Budapest, 1903, col. 185; D. Năgler, *op. cit.*, poz. 256, p. 93—94.
- V. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Lőcse, 1650.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- VI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1613.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- VII. Molnar, Gregorius, *Elementa Grammaticae Latinae. Prorecta Institutione Juventutis scholasticae...*, Noribergae, M. Emfter, 1651, in —8°, 48 f. nenum. Tipar negru, litere de diferite mărimi, frontispicii, viniete.
Cf. D. Năgler, *op. cit.*, poz. 291, p. 104—105.
- VIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Sárospatak, 1661.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- IX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Cibinii, 1664.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- X. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Claudiopoli, 1671.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Kassa (Košice), 1671.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Claudiopoli, 1680.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XIII. Molnar, Gregorius, *Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Institutione iuventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum Praeceptis, in breve Compendium contracta*, Gregorio Molnar, piae memoriae. Nunc denuò excusà singulari studio et a plurimis quibus scatebat mendis purgata et locupletata, Cibinii, Per Stephanum Jungling, 1682, in —4°, 77 f.nenum. Tipar negru, litere de diferite mărimi, foaia de titlu încadrată cu motive florale, frontispicii, viniete.
Cf. RMK II/1514; D. Năgler, *op. cit.*, poz. 485, p. 165.
- XIV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1683.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum Praeceptis a Gregorio Molnar contracta; Nunc noviter Methodo meliori missa: Regularum, de Nominum Generibus, Verborum, Praeteris et Supinis, Quantitate Syllabarum, Metris comprehensarum, Notis utilissimis illustrata: à Mendis Typographicis repurgata: ex Editione S. Patakiensi denuò recognita: et necessariis quibusdam Adjectionibus*

ac Notis adauca: usuque Discentium plene accomodata. Claudiopoli, M. Veres-egyházi, 1691, in —8°, 120 f. nenum., tipar negru, litere de diferite mărimi, frontispicii, inițiale, viniete.

Cf. RMK II/1686; D. Nögler, *op. cit.*, poz. 544, p. 184—185, J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.

- XVI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Claudiopoli, 1694.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XVII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Lőcse, 1696.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XVIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Claudiopoli, 1698.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XIX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Lőcse, 1702.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1702.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XXI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, pro recta institutione juventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum Praeceptis, in breve Compendiu contracta à Gregorio Molnar, piaae memoriae. Nunc denuò excusa singulari studio, et à plurimis quibus scatebat mendis purgata et locupletata. Coronae, Apud Lucam Senlerum, MD per Michaellem Heltzdoerffer, Anno MDCCIII (1703), in —8°, A—K4=9 1/2 coli, 76 nenum.*
Cf. RMK II—2145, p. 583; J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XXII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...* Budae, 1708.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XXIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis... contracta. Nunc noviter methodo meliori emissa; regularum de nominum generibus, verborum, praeteritis et supinis, quantitate syllabarum metris comprehensarum, notis utilissimis, necessariis et jucundissimis, perspicue illustrata, Debreczini, 1725, Per Paulum Viski. In —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.*
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; Géza Petrik, *op. cit.*, vol. II (Gy—O), Budapest, 1890, p. 772.
- XXIV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Lőcse, 1730.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- XXV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Leutschoviae, 1730. In —8°, de 2 f. nenum. + 160 p.
Cf. Géza Petrik, *op. cit.*, II, Budapest, 1890, p. 772.
- XXVI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis... contracta. Post, multi-juga accessione per varios locupletata; praesertim regulis, de nominum generibus, verborum, praeteritis et supinis nec non quantitate syllabarum metro comprehensis aucta. Demum, anno d. 1694, vitiis innumeris sublatis, superfluis, resectis, meliori, et methodo et compendio (mediante... Nicolao Kis de M. Tótfalu,... typographo Claudiopolitano). donata. Nunc verò, ad idem exemplar amussim excusa, Cibinii, 1731, Excudit Johann Barth. In —8°, de 206 p.*
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; Géza Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XXVII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1727, Typ. Civ. *Vezi Magyarország bibliographiája*, V, (1712—1860), Pótlások, Budapest, 1971, p. 327.
- XXVIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis, contracta... nunc noviter methoda meliori emissa Debreczini, 1732, Typ. Civ. P. Visky, 220 p.*
Vezi Magyarország bibliographiája (1712—1860), V, p. 327.
- XXIX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Claudiopoli, Apud Alexandrum P. Szathmári, Anno 1735 (editio sexta).
Cf. Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, *Gramatica rumânească*, 1757, Prima gramatică a limbii române, ediție N. A. Ursu, Editura

Științifică, București, 1969, p. XVIII, nota 30, în care editorul completează bogata listă dată de J. Szinnyei asupra edițiilor lucrării lui Gr. Molnar. Exemplar la Bibl. Acad. RSR. Cluj-Napoca.

- XXX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis, à Gregorio Molnar contracta...*, Cibinii, per Johann Barth, Sen., Annô MDCCXXXVI (1736) 1 f. nenum. + 206 p.
Notă: Exemplar în biblioteca Muzeului județean de istorie Galați, nr. inv. 75.
- XXXI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1737, Typ. Civ., in —8°. *Vezi Magyarország bibliographiája*, V, p. 327.
- XXXII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Debreczini, 1742, Per Joan. Margitai, In —8°, de 2 f. nenum. + 197 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XXXIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Debreczini, 1749, Per. Joan Margitai, In —8°, de 2 f. nenum. + 197 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XXXIV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Claudiopoli, 1750. Impr. per Josephum S. Pataki, editio septima, in qua quid praestitum sit, adiecta docet praefatio, curante Nicolao Kis de M. Tótfalu, In —8°, 2 f. + 205 p.
 Cf. Géza Petrik, *op. cit.*, II, p. 773. Exemplare la B.A., R.S.R. filiala — Cluj — fond Reformat — 121227, idem, fond Catholic — 50828.
- XXXV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Debreczini, 1752, Per Mich. Biro, In —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
Notă: Exemplar la B.A. R.S.R. — Cluj, fond Reformat — 108996.
- XXXVI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Cibinii, 1754, Per Johannem Barth, editio quarta, recognita, In —8°, 2 f. nenum. + 206 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; Géza Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XXXVII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Posonii, 1763, Typ. M. Landerer, In —4°, de 204 p.
Vezi Magyarország bibliographiája, V, p. 327.
- XXXVIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Cassoviae, 1763, Typis academicis Soc. Jesu, In —8°, de 2 f. nenum. + 206 p.
 Cf. G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XXXIX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Debreczini, 1765, Per Steph. Margitai, in —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XL. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, pro recta scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum Praeceptis, à Gregorio Molnar contracta..., Demum, Anno D. 1694. vitiis innumeris sublatis, superfluis reflectis, meliori, et methodo et compendio (procurante Clarissimo D. Nicolao Kis de M. Tótfalu Typographo Claudiopolitano etc.) donata; ac deinde saepius ad idem. Exemplar recensita et evulgata: Nunc verò iterum recusa. Editio quinta, recognita, Cibinii, Per Johannem Barth, Anno 1768.
 Exemplar la B.A. RSR I — 13850. 2 f. nenum. + 206 p.
- XLI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Posonii, 1772, Typ. Joan. Mich. Landerer.
 Cf. G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- XLII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Debreczini, 1772, Typ. Joan. Mich. Landerer.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.

- XLIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Posonii et Pestini, 1772, Typ. Joan. Mich. Landerer, In —8°, de 2 f. + 204 p.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 173.
Notă: Exemplar la B.A. RSR — Cluj, fond Catolic — 78083.
- XLIV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Debreczini, 1775. Typ. Civ., In —8°.
Vezi Magyarországi bibliographiája, V, p. 327.
- XLV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, editio V, recognita, Cibinii, 1779, Typ. Hochmeister, 206 p.
Vezi Magyarországi bibliographiája, V, p. 327.
- XLVI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Posonii — Cassoviae, 1780, Typ. Landerer, 4 f. nenum. + 204 p.
Vezi Magyarországi bibliographiája, V, p. 327.
- XLVII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, editio V, recognita, Cibinii, Typis Martini Hochmeister, 1784, 2 f. nenum. + 206 p.
Notă: Exemplar la B.A. RSR — Cluj, fond Catolic — 78014.
- XLVIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis Grammaticorum Praeceptis, à Gregorio Molnar, contracta*. Editio quinta, Cibinii, Typis Martini Hochmeister Caesar. Regiae priv. Typogr. et Bibliopolae, 1786, In —8°, de 2 f. nenum. + 206 p. Textul este identic cu cel al ediției sibiene din anul 1768 — (subl. ns.)
Cf. Dimitrie Eustatievici Brașoveanu, *Gramatica rumânească*. 1757. Prima gramatică a limbii române, Ediție și glosar de N. A. Ursu, Ed. Șt., București, 1969, Studiu introductiv, p. XVIII, nota 30
Exemplare la B.A. RSR I — 50135, B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 57467; Idem, fond Reformat — 85182.
- XLIX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Posonii — Cassoviae, 1787, Typ. Landerer, In —8°, de 4 f. nenum. + 204 p.
Vezi Magyarországi bibliographiája, V, p. 327.
- L. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...* Posonii et Pestini, 1790, Typ. Joan. Mich. Landerer, In —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.
Cf. G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- LI. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Posonii, 1794, Typ. Joan. Mich. Landerer, In —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.
Cf. G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
- LII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Posonii et Pestini, 1794.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185.
- LIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae, pro recta Scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis...* à Gregorio Molnar contracta, Sibiu, editio sexta. A mendis non paucis repurgata. Claudiopoli et Cibinii, Typis Martini Hochmeister Caesar. Reg. priv. Typogr. et Bibliopolae, 1798, In —8°, de 2 f. nenum. + 206 p.
Notă: Exemplar la B.A. RSR, I — 13962.
- LIV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Nunc vero iterum recusa editio sexta et mediis non paucis repurgata, Claudiopoli et Cibinii, Martin Hochmeister, 1802, In —8°, de 206 p.
Notă: Exemplar la B.A. RSR — Cluj, fond Reformat — 121353.
- LV. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae...*, Posonii et Pestini, 1804, Typ. Mich. Landerer de Fűskút. In —8°, de 2 f. nenum. + 204 p.
Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 773.
Notă: Exemplar la B.A. RSR Cluj, fond Unitarian — 58199.
- LVI. Molnar Gergely, *Elementa grammaticae latinae*, Cibinii, 1809, 206 p.
Notă: Exemplar la B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 86898.
- LVII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Pestini, Typis Johannis Thomae Trattner, 1815, In —8°, 120 f.

- Notă:* Exemplare la B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 54973; Idem, fond Reformat — 121797.
- LVIII. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Cibinii, 1816, Typis Martini de Hochmeister, In — 8°, de 206 p.
Notă: Exemplar deteriorat la B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 56254.
- LIX. Molnar Gergely, *Elementa grammaticae latinae*. . . Debreczini, sumptibus Johannis Gutman, 1829, 120 p.
Notă: Exemplare la B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 73626, 56248, 78868.
- LX. Molnar, Gregorius, *Elementa grammaticae latinae*, Cibinii, 1830, Typ. Mart. (ini) de Hochmeister Caes. Reg. priv. Typogr. et Bibliopol., editio undecima, recognita, In — 8°, de 206 p.
 Cf. J. Szinnyei, *op. cit.*, vol. IX, col. 185; Géza Petrik *op. cit.*, II, p. 773.
- Notă:* Exemplar la B.A. RSR — Cluj, fond Unitarian — 56262.

DAN RIPA-BUICLIU

LE GRAMMAIRE LATIN DE GREGORIUS MOLNAR. CONTRIBUTION À LA BIBLIOGRAPHIE ANCIENNE ROUMAINE

(Résumé)

L'auteur fait un étude bibliographique sur l'oeuvre didactique de Gregorius Molnar, réputé philologiste et professeur d'enseignement gymnasial de Transylvanie au milieu du XVIIe siècle, soulignant à part la valeur scientifique de l'ouvrage *Elementa grammaticae Latinae*. Cette grammaire a fait une vraie vogue didactique, connaissant, entre 1556—1890, un nombre record d'éditions, imprimées dans d'importants centres culturels-typographiques de Transylvanie, Hongrie, Bohême et Allemagne, par d'imprimeurs de prestige (voir leur catalogue, dans l'annexe). Une de ces éditions (celle parue à Cluj en 1735) fut le modèle pour Dimitrie Eustatievici Brașoveanul dans son travail qui mena à l'apparition de la première grammaire de la langue roumaine (1757).

L'oeuvre de Gregorius Molnar, c'est-à-dire, toute la série éditorielle, est intégrée à l'ancienne bibliographie roumaine (1508—1830).

INFLUENȚE STILISTICE ÎN MOBILIERUL TRANSILVĂNEAN DIN SECOLUL AL XVI-LEA

În literatura românească de specialitate sînt puține preocupările consacrate sculpturii în lemn ca formă de realizare artistică a unor piese de mobilier, ce se constituie în ultimă instanță ca manifestări ale artei decorative.

Lucrările sculptate în lemn care constituie obiectul interesului nostru sînt cele realizate în secolul al XVI-lea, lucrări care se fac remarcate în primul rînd prin numărul relativ mare care ni s-a păstrat.

Secolul al XVI-lea este o perioadă în care decorația ocupă un rol deosebit de important în ornamentarea obiectelor de orice gen, cu referire în cazul nostru atît la piesele incluse în mobilierul religios (strane, uși de sacristie), cît mai ales la obiectele ce mobilau interioarele civile (paturi, mese, lăzi).

În perioada amintită patriciatul transilvănean manifestă pretenții de confort și chiar un anume rafinament privind aspectul estetic al locuințelor, pretenții satisfăcute mai întîi de aflulul unor obiecte de import, iar mai apoi de crearea pieselor de interior în ateliere locale. Făcînd o paralelă între interioarele patriciatului din Transilvania cu cele din apusul Europei, primele apar mai modeste, dar dacă luăm ca punct de referire interioarele nobilimii transilvănene, cele ale patriciatului pot sta alături de acestea, neîfiind cu nimic mai prejos în privința exigențelor de confort.

Sub raport laic, piesele de mobilier de care dispunem și care ne permit o bază de discuție sînt mesele datînd din această epocă.

Referindu-ne la această categorie de piese, nu ne oprim nici la cele cu blatul rotund sau hexagonal, nici la cele alonjabile, tipuri despre care fac mențiune descripțiile și inventarele de moștenire¹, ci ne mîrginim doar la cele două variante rezultate în urma unor modificări structurale, dealtfel neesențiale, ale mesei cu blat dreptunghiular: pe de o parte masa „cu ladă”, iar pe de altă parte masa „leagăn”. Deosebirea constă în faptul că în timp ce masa „cu ladă” se sprijină pe picioare masive în formă de capră, la masa „leagăn”, pe cele patru laturi, între suportți, apare cîte o placă în formă de leagăn.

Aceste tipuri de masă, care, deși au o funcționalitate bine definită și sînt create în primul rînd cu acest scop, sînt în același timp și un pretext de realizare artistică, artizanii secolului al XVI-lea mînuind unealta cu imaginație și acuratețe. Chiar dacă, cu ochiul critic de astăzi, aceste piese ni

¹ Zs. Jakó, *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în *EmlKel.*, Cluj, 1957, p. 378—379; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1971, p. 137—138.

se par mai degrabă încadrate culturii „populare” (a nu se confunda cu cea „tărănească”), ele au reprezentat totuși pentru vremea respectivă și pentru spațiul geografic unde s-au creat și răspândit un mobilier așa-zis „aulic”, în măsura în care patriciatul (din al cărui interior făcea parte) reprezenta pătura suprapusă a orașenimii.

Ceea ce se impune a fi subliniat primordial se referă la unitatea stilistică a lucrărilor de acest gen; trăsături comune atât ca viziune arhitecturală, cât și ca decorație (fie că urmărim motivele ornamentale, fie compoziția și repartitia acestora) dau pieselor un anume caracter, o fizionomie specială și proprie care ne ajută să recunoaștem cu ușurință epoca în care au fost create. O încadrare foarte strictă a acestui tip de masă în unul sau altul din marile curente stilistice europene ar fi, consider, forțată, pentru că de fapt el prezintă caracteristicile unei perioade de tranziție, când tradiția gotică are totuși pasul asupra inovației Renașterii. Toate aceste piese de mobilier au trăsături atât de general valabile raportate nu numai la părți din ele, ci la întreg ansamblul, încât cred că nu greșesc dacă afirm că în secolul al XVI-lea întâlnim un stil propriu al acestor mese.

Dar indiferent de variantă, arhitectonica greoaie a meselor aparține goticului târziu, așa cum o întâlnim și pe un desen a lui Albrecht Dürer din anul 1512 aflat la Landesbibliothek din Dresda², sau pe un alt desen aflat tot la Dresda la Altermuseumverein, ilustrând o masă leagăn datată la sfârșitul secolului al XV-lea³.

Pentru a atenua sobrietatea pieselor ca atare, meșterii secolului al XVI-lea folosesc o sculptură decorativă atașată în mod dublu obiectului, atât prin suprafața materială pe care ea se desfășoară, cât și prin ideea care a stat la baza concepției obiectului și a decorului său. Acest decor, care este delimitat compozițional în registre, dar care este adus în prim plan totuși, nu reprezintă numai o parte integrantă a ansamblului, ci este un element care definește obiectul, corespunde unei viziuni conceptuale.

Repertoriul ornamental, sub o aparentă bogăție motivistică, se dovedește a fi destul de restrâns atât în privința modului de tratare, cât și a elementelor componente.

Părțile din piese care se pretau cel mai bine sculpturii erau frizele lăzilor și leagănul, deci spații mărginite care impun compoziției niște limite precise, dar care îi conferă în același timp unitate. Relativ la ornamentica propriu-zisă, aceasta este preponderent floral-vegetală, desfășurându-se ca o împletitură mai ritmică sau mai liberă de vrejuri ce unduiesc și se înlănțuie. Deși motivele acestor mese sînt în genere aceleași, ele se individualizează totuși, fie prin forma frunzelor ramurilor, fie prin elemente care se interpun în textura creată de vrejuri (ciorchini de struguri, ghindă, rozete sau flori cu mai multe petale).

Fără a intra în detalii, care au constituit de altfel obiectul altei lucrări, trebuie menționat că motivele botanice în relief, ce crează față de fond o dinamică a volumelor, poartă pe de o parte amprenta tradiției decorative gotice,

² E. Vadász, *Ungarische Kastentische*, în *Ars Decorativa*, 4, Budapeșt, 1976, p. 16, fig. 9.

³ *Idem*, fig. 8.

dar pe de altă parte ele depășesc această tradiție, prezentînd indicii edificatoare ale noii orientări spre Renaștere.

În patrimoniul muzeului nostru se află însă și o masă de o factură aparte în ceea ce privește ornamentica. Nu mai întîlnim decorul vegetal ca la celelalte piese, ci motive geometrice care în esență se rezumă la unul singur: patratul dispus sub forma unei table de șah. Este așa-numitul decor „en damier“, motiv ornamental alcătuit din suprafețe patrute, alternate în cazul nostru nu cromatic, ci ca mod de tratare, adică prin diferențe de nivel. În general acest motiv este mai puțin răspîndit în Transilvania, neavînd cunoștință decît de două piese analoage, una la Muzeul Brukenthal și alta la Muzeul din Sighișoara, databile în secolul al XVI-lea.

În ceea ce privește tehnica sculpturii decorative, aceasta constituie un alt motiv de omogenitate conceptuală. Este o sculptură prinsă de fond, în care modelul nu este puternic excizat, creîndu-se un relief plat (*Flachschnitt*). Avem de-a face deci cu o sculptură legată de suprafața pe care se așterne, decorînd-o, ea fiind cea care îi asigură desfășurarea și împlinirea. În unele cazuri relieful plat este pictat policrom, predominînd roșul și verdele. Și această tehnică a *Flachschnitt*-ului este o caracteristică a goticului tîrziu.

În legătură cu lemnul folosit la construcția lăzilor și a leagănului, acesta este de esență moale (paltinul) pentru că se preta la o modelare nuanțată, în timp ce lemnul de esență tare (în special stejarul) a servit la confecționarea picioarelor, dîndu-le masivitate și rezistență.

Cît privește evoluția acestui gen de mobilier, el nu comportă schimbări esențiale, rămînînd la forma tradițională ce se perpetuează în mobilierul țărănesc în secolele ulterioare.

*

Tipul de masă răspîndit în Transilvania secolului al XVI-lea, fie că ne referim la cel cu ladă, fie la cel cu leagăn, ca și întreaga concepție sculpturală a respectivelor piese, nu reprezintă o manifestare specific transilvăneană nici în ceea ce privește forma arhitectonică, nici dacă ne oprim la tehnica și repertoriul ornamental. Ele nu înseamnă deci un fenomen izolat, ci se înscriu unei întregi arii culturale europene.

Stilul secolului al XVI-lea se diferențiază geografic, mai ales în ornamentică, aceasta decurgînd și din esența de lemn folosită care impune o anumită tehnică. Sînt cunoscute cele două curențe directoare care s-au propagat și au cuprins anumite zone: pe de o parte curentul nordic, Țările de Jos, Franța, nord-vestul Germaniei și Anglia, care, utilizînd lemnul de stejar, s-au orientat spre o sculptură decorativă dominată de ornamente geometrice și acel „plis de serviette“ sau „parchemain plié“, iar pe de altă parte curentul sudic, care întrebuițînd lemnul de esență moale optează pentru o decorație mai frustă, în *Flachschnitt*, cu ornamente mai lejere, naturaliste. Este vorba de spațiul Alpilor și Carpaților incluzînd Germania sudică, Elveția, Tirolul, Austria, Stiria și Carintia. Dealtfel însăși denumirea de *Flachschnitt* este sud-tiroleză. Acestui spațiu central-sud european îi aparțin și mobilele secolului XVI transilvănean.

Asupra acestei probleme aș dori să fac unele precizări.

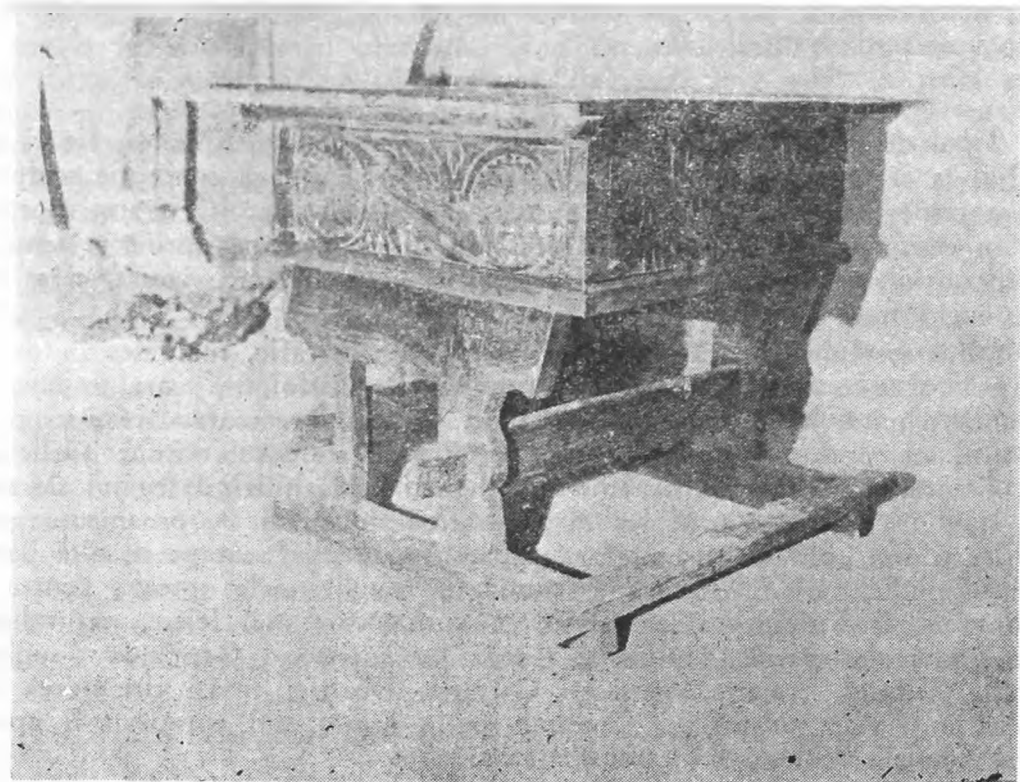
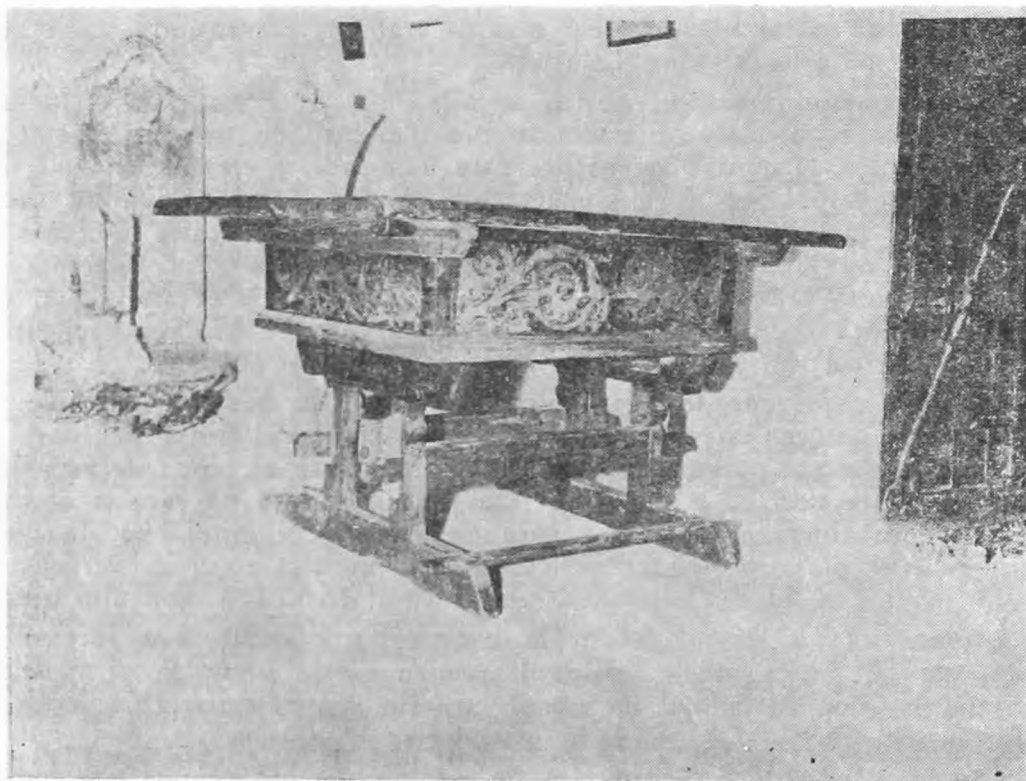

Fig. 1-2 — Mese „cu ladă” din Transilvania, secolul al XVI-lea
(Muzeul de istorie al Transilvaniei).

În anul 1976 a apărut în revista *Ars Decorativa* un articol al lui Erzsébet Vadász, intitulat „Ungarische Kastentische“, articol deosebit interesant și documentat, în care cercetătoarea maghiară face însă unele afirmații cu care nu sînt de acord. Analizînd cîteva mese aflate în patrimoniul diferitelor muzee din Budapesta, piese încadrate în contextul de influențe amintit, autoarea le caracterizează ca obiecte de mobilier specific maghiare, „spezifisch ungarisches Möbelstück“⁴. Dar aceste piese provin de fapt din Ungaria Superioară, respectiv Slovacia, de la Bardejov și Košice, zonă care, prin arta sa, intră în contextul sud-german. Această manieră decorativă este întâlnită și pe piese de uz ecleziastic, strane (stallum), dulapuri de cărți sau mese, provenite din Slovacia, de la Bardejov și Levoča. Despre dulapurile arhivei din Bardejov se știe că au fost lucrate de același meșter care a realizat la 1511 și dulapurile sacristiei bisericii din Sighișoara⁵. Este vorba deci despre piese care apar de fapt pe meleagurile culturale ale burgheziei orășenești germane. Dealtfel tehnica decorativă a Flachschnitt-ului ce acoperă suprafețe întregi cu motive foliforme o întâlnim încă la mijlocul secolului al XV-lea, pe o serie de lăzi, banchete sau dulapuri din Germania sudică, Elveția și Tirol⁶. Tot din această perioadă datează și unele reprezentări iconografice ale meselor de acest gen; cea mai timpurie este considerată cea de pe un tablou al lui Hans Pleydenwurff ilustrînd logodna Sfintei Ecaterina din Alexandria⁷, păstrat la Alte Pinakotek din München, apoi desenul aflat la Altertumsverein din Dresda, alături de care stau mărturie gravurile lui Heinrich Aldegrever din 1532 și a lui Hans Brosamer din 1545⁸.

În continuare cercetătoarea afirmă că o altă particularitate maghiară a acestor piese este scutul heraldic dispus pe latura din față a lăzilor meselor. Este o realitate existența acestor scuturi de blazon pe mesele discutate de domnia-sa, dar ele constituie elemente decorative și pe o serie de piese din afara granițelor Ungariei, cum sînt cele din Germania sudică date încă în secolul al XV-lea. Nu vreau să amintesc decît cele trei scuturi de pe patul din 1470 expus la Nationalmuseum din München⁹, sau cel de pe lada sculptată, tot în Flachschnitt, aflată la același muzeu¹⁰. Aceste date ne îndeamnă să atribuim locul de primă apariție a pieselor mediului german și în atare situație cu atît mai puțin putem accepta că aceste piese sînt „specific maghiare“. De asemenea, cinci dintre piesele aflate în patrimoniul muzeului nostru, piese care în totalitatea lor (este vorba de 7 bucăți plus una de la Muzeul Etnografic al Transilvaniei) provin din zona sudului Transilvaniei (Sibiu, Cisnădioara, Șelimbăr, Moșna, Brașov), au pe friza frontală a lăzilor asemenea reprezentări. Unele dintre aceste scuturi heraldice, de tip Renaștere, încadrează numai zăvorul, altele cuprind incizat și anul care datează piesa, iar două dintre ele au reprezentate și în-

⁴ *Idem*, p. 14.

⁵ P. Voit, *Régi magyar otthonok*, Budapest, 1943, p. 67.

⁶ A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, Berlin, fig. 42, 43, 29.

⁷ E. Vadász, *op. cit.*, fig. 17.

⁸ *Idem*, p. 23.

⁹ A. Feulner, *op. cit.*, fig. 55.

¹⁰ *Idem*, fig. 43.

8. KASTENTISCH AUF WANGENGESTELL, ENDE 15. JHS., DRESDEN, ALTERTUMSVEREIN

Fig. 3 — Masă „leagăn”, Dresda, sfîrșitul secolului al XV-lea (Altertumsverein).

semnele Sibiului (două săbii încrucișate, o coroană regală și trei frunze lobate legate între ele în formă de triunghi).

Deci nu putem atribui acest gen de reprezentare în exclusivitate unui teritoriu bine delimitat geografic, este o modă a epocii, care a fost agreată pe o arie mult mai largă.

După cum am mai arătat, mesele secolului al XVI-lea s-au răspîndit în două variante: masa „cu ladă” și masa „leagăn”, aceasta din urmă fiind numită în literatura de specialitate, mai veche sau mai nouă, și „masă transilvăneană”. Pieseile din muzeul nostru aparțin ambelor tipuri, predominînd masa cu ladă. Trecînd acum peste faptul că masa leagăn aflată la noi este mai tîrzie, respectiv 1597, credem totuși că ambele tipuri au coexistat, căci de pildă în Dürerhaus din Nürnberg, în cele două camere de locuit, sînt reprezentate atît o masă cu ladă, cît și una cu leagăn.

În legătură cu semnul egalității pus între masa leagăn și masa transilvăneană, acesta ar însemna o preponderență a acestui tip în Transilvania sau, în tot cazul, o datare mult mai vremelnică a lui în raport cu piese similare din alte zone. Ar însemna în același timp o difuzare a modelului dinspre Transilvania înspre apus, căci genul este foarte răspîndit și acolo.

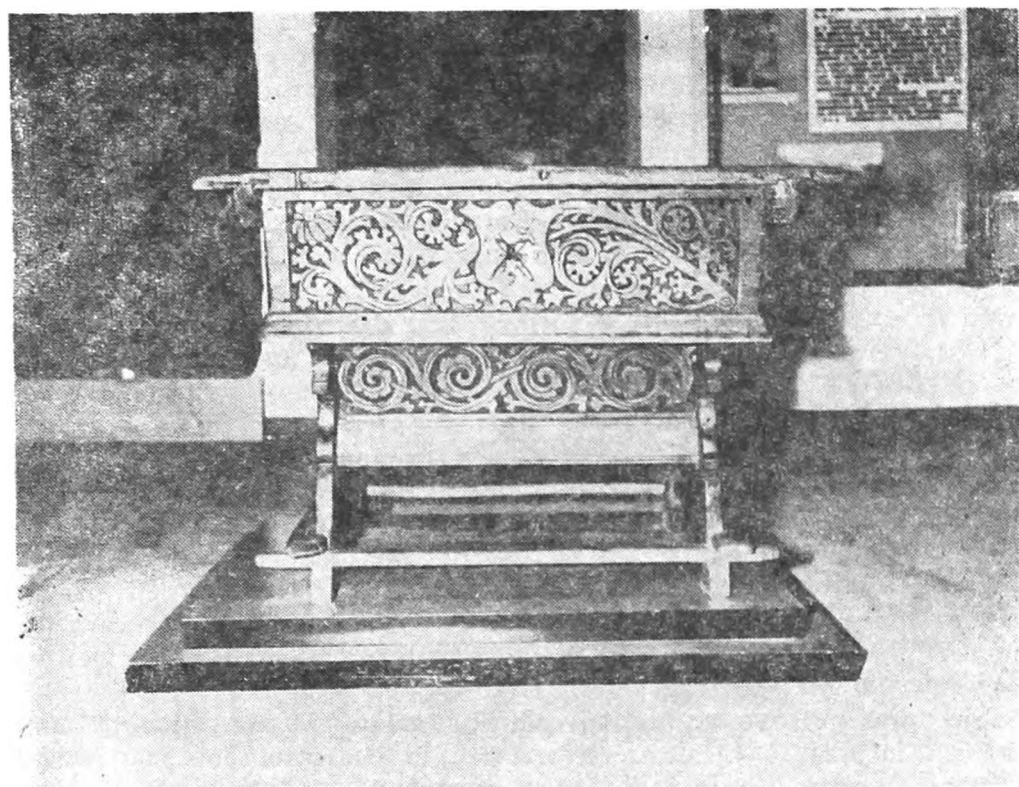

Fig. 4 — Masă „leagăn” din Transilvania, 1597 (Muzeul de istorie al Transilvaniei).

Credem însă că influențarea s-a făcut în sens invers, că modelele germane sînt cele care au penetrat la noi, altfel nu s-ar explica existența în iconografia germană a acestui tip de masă într-o fază timpurie: cea de la Dresda de la Altermuseumverein și cea de la Landesbibliothek, tot din Dresda.

Dealtfel exemple sînt multe în arta europeană a mobilierului. Enumerăm, pe lângă cele amintite mai sus, piese analoage de la Germanisches Nationalmuseum din Nürnberg, Schlossmuseum din Berlin, din castelele de la Meran (Tirolul de Sud) și castelul elvețian Siegmund¹¹. În atare situație credem că este mai rezonabil a rămîne la denumirea de masă „leagăn”, masă care, evident, este răspîdită și ține pasul și în Transilvania cu moda epocii.

Fără îndoială, aceluiași tip de masă, fie ea „cu ladă” sau cu „leagăn”, îi sînt tributare toate piesele secolului al XVI-lea, începînd din sudul Germaniei și pînă în Transilvania; se folosește aceeași tehnică decorativă, acel Flachschnitt sau „relief en creux”, mai mult, concepția ornamentală, cu rare excepții, este preponderent floral-vegetală. Practica acestui sistem a condus chiar la un anume manierism, care va înflori mult în baroc.

Cu toate aceste trăsături generale, piesele pe undeva se individualizează. Împletitura vrejurilor poate crea o textură mai densă sau mai aerată, se poate desfășura într-o ritmicitate mai riguroasă, amintind tradiția gotică, sau mai lejeră anunțînd deja Renașterea. Pe unele piese apare o orna-

¹¹ E. Vadász, *op. cit.*, p. 17.

mentică mai apropiată de Renaștere decît de gotic; cel mai adesea întîlnim variante stilizate, chiar metamorfozate ale unor elemente gotice într-un aranjament mai liber, fără acea rigiditate caracteristică vechiului stil.

Ca motive ce se detașează pe frize, dar care se integrează organic în cîmpurile marcate de șerpuirea lujerilor, trebuiesc menționate motivul ciorchinilor de strugure, al ghindei, al rozetelor mari zimțate, motive pe care le găsim inserate și pe piesele din Germania sudică¹² și Tirolul de sud. Ceea ce mai apare pe mesele noastre este acea floare cu trei petale, ornament a cărui origine este neclară, probabil a fost doar un simbol floral¹³. În Transilvania motivul s-a răspîndit în formele cele mai diverse în secolele XVI—XVIII, ajungîndu-se la unele variante asemănătoare motivului lalelei, în tot cazul o lalea de tip oriental, care se prezintă într-o formă mult stilizată față de replica ei occidentală.

O motivistică aparte prezintă masa ornamentată în „tablă de șah“, pentru care o bună analogie ne-o oferă, de pildă, o masă nord-italiană din secolul al XVI-lea¹⁴. În Transilvania acest motiv geometric îl găsim în arta săsească a vremii. Johannes, presbiter de Biertan, comanda la 1515 uși batante pentru sacristia bisericii sale¹⁵, decorate în *intarsia* cu șiraguri de pătrățele și reprezentări de turnulețe, motive care vor deveni caracteristice și de multe ori reluate în arta săsească atît pe uși (cea de la Richiș din 1516), dar mai ales pe stallum-uri, unde se aplică în relief plat.

Prin prezentarea succintă a pieselor aflate în patrimoniul muzeului nostru am încercat o încadrare a acestora în contextul european al vremii, o corelare cu piese similare din zona central-sud europeană în care se manifestă o serie de caracteristici bine definite pentru mobilierul secolului al XVI-lea.

VIORICA POP

INFLUENCES STYLISTIQUES DANS L'AMEUBLEMENT DE TRANSYLVANIE DU XVI-^{ème} SIÈCLE

(Résumé)

La présentation succincte des pièces conservées dans le Musée historique de Transylvanie, par comparaison avec de pièces similaires de la région sud-est européenne, permet à l'auteur de faire quelques considérations et de placer ces pièces dans le contexte mentionné, où se sont développées des caractéristiques bien définies pour l'ameublement du XVI-^{ème} siècle.

¹² A. Feulner, *op. cit.*, fig. 43.

¹³ J. Balogh, *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*, în *EmlKel*, Cluj, 1957, p. 23.

¹⁴ A. Feulner, *op. cit.*, fig. 103.

¹⁵ J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance*, Cluj, 1943, p. 145.

UN TEZAUR MONETAR DIN SEC. XVIII—XIX, GĂSIT LA CLUJ-NAPOCA

În primăvara anului 1979, cu ocazia executării unor arături adânci în plantația de hamei a Institutului agronomic „Dr. Petru Groza” din Cluj-Napoca (cartierul de vest, Mănăstur, al municipiului), lucrătorii au scos la suprafață câteva monede. Lucrătorul Boancă Vasile, găsitul unora dintre ele, le-a adus la Muzeul de istorie al Transilvaniei. La sesizarea lui, Ștefan Matei a făcut cercetări în punctul semnalat (17 m vest de pîrîul Valea Gîrboului, în capătul de sud al plantației de hamei), recuperînd — se pare, integral — tezaurul. Plugul a împrăștiat monedele pe o suprafață de cca 2 m². Nu a fost găsit nici un vas sau vreun recipient care să le fi conținut, astfel că nu se poate preciza modalitatea de păstrare a monedelor.

Tezaurul (înregistrat la Muzeul de istorie al Transilvaniei sub nr. inv. N 12.688—N 12.864) constă în întregime din piese de 20 creițari din argint, greutatea lor variînd între 6,150—6,450 gr. Curățirea și conservarea s-au executat la Laboratorul zonal Cluj.

Monedele au fost emise în imperiul romano-german, respectiv austriac (170 buc.), margrafiatul de Brandenburg (2 buc.), Bavaria (3 buc.), Baden (1 buc.) și arhiepiscopatul de Salzburg (1 buc.). Datele-limită ale emisiunilor sînt 1763, respectiv 1846, deci tezaurul se eșalonează pe o durată de timp de 83 ani.

Iată lista monedelor componente ale tezaurului:

Imperiul romano-german (din 1804, austriac)*

Maria Terezia (1740—1780)

1. Emisiune pentru Boemia, 1763.

Av.: M. THERESIA. D: G. R. — IMP. GE. HU. BO. REG. Imaginea cf. Appel, 2/II, p. 472, nr. 7.

Rv.: ARCHID. AUST. DUX. — BUR. SI. M. MO. 1763 X. Imaginea cf. idem, dar în chenar cifra 20.

2—4. Emisiuni pentru Austria de jos, 1764.

Av.: M. THERESIA. D: G. R. — IMP. GE. HU. BO. REG. Bustul spre dr., cu diademă și mantie, încadrat de o ramură de lauri și măslin.

* Monedele au fost determinate pe baza lucrării lui Joseph Appel, *Repertorium zur Münzkunde des Mittelalters und der neuern Zeit*, Pesth—Wien, 1820—1829 (= Appel). Pentru determinarea stemelor am utilizat W. Rentzmann, *Numismatisches Wappen-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit*, I—II, reed. Osnabrück, 1967 (= Rentzmann).

- Rv.*: ARCHID. AUST. DUX. — BURG. CO. TYR. 1764. crucea Burgundiei. În chenarul încadrat de o ramură de măslin și una de lauri, cifra 20. Deasupra, vulturul bicefal încoronat, cu aripile desfăcute, capetele înconjurate cu nimb; în pieptul vulturului, stema încoronată a Austriei.
- 5—6. Idem, 1765.
Av.: ca mai sus.
Rv.: ca mai sus, dar în legendă 1765.
7. În memoria soțului ei Francisc I, 1765**.
Av.: FRANC. D: G. R. IMP. S. A. — GE. IER. REX. LO. B.M.H.D. Bustul emitentului spre dr, încadrat în cunună de lauri.
Rv.: IN TE DOMINE. — SPERAVI. 1765. X. Stema Austriei (cf. Rentzmann 1/14). K — 20 în chenar — B.
8. Emisiune pentru Austria de jos, 1767.
Av.: M. THERESIA. D: G. R. — IMP. HU. BO. REG. Bustul spre dr., fără siglă.
Rv.: ARCHID. AUST. DUX. — BURG. CO. TYR. 1767. X. Stema Austriei. I.C. — S.K.
9. Emisiune pentru Ungaria, 1768.
Av.: legenda ca mai sus. Sub bust B.
Rv.: PATRONA. REGNI. — HUNGARIAE. 1768. X. Madona cu copilul, încadrați de un mănunchi de raze. E. V. M. — D. La bază, între ramuri de măslin și lauri, cifra 20 în chenar. Cf. Appel, 2/II, p. 918, nr. 26 *Rv.*
- 10—11. Emisiuni pentru Boemia, 1770.
Av.: M. THERESIA. D: G. R. — IMP. HU. BO. REG. Bustul spre dr., încadrat în cunună de lauri și măslin.
Rv.: ARCHID. AUST. DUX. — BURG. SI. M. MO. 1770. X. Vulturul bicefal, în blazon mic stema Boemiei. EVS — A.S. La bază, încadrată de ramuri de măslin și lauri, cifra 20 în chenar de ornamente vegetale.
12. Cf. piesa nr. 7, dar anul 1771.
 Pe *Av.*, sub bust, BF. Pe *Rv.* sigla EVM — D.
- 13—14. Ca mai sus, dar anul 1772 (pe *Av.* BG).
15. Ca mai sus, dar 1773 (pe *Av.* BH).
16. Emisiune pentru Austria de jos, 1774.
 Cf. Appel, 2/II, p. 1000, nr. 270, dar alt an și pe *Rv.* cu sigla I.C. — F.A.
17. Emisiune pentru Boemia, 1774.
 Cf. Appel, 2/II, p. 473, nr. 12, dar alt an.
- 18—19. Ca piesa nr. 16, dar anul 1777.
20. Ca mai sus, dar anul 1778.
21. Emisiune pentru Tirol, 1778.
Av.: M. THERESIA. D. G. R. — IMP. HU. BO. REG. Capul legat cu voal, bustul spre dr., între ramuri de lauri și măslin.

** Piese nr. 7, 12—15 fac parte din emisiunile Mariei Terezia pentru Ungaria, bătute la Kremnica, în memoria soțului ei Francisc I, decedat în 1765, și care sînt marcate succesiv, în anii 1766—1780, cu literele A — P.. Vezi Appel, 2/II, p. 920; Cejnek, p. 54—55.

Rv.: ARCHID. AUST. DUX. — BURG. CO. TYR. 1778. X. În blazonul mic incastrat în trupul vulturului bicefal încoronat, stema Tirolului (cf. Rentzmann, 1/31). V.C. — S. 20 în chenar vegetal încadrat de ramuri de palmier și lauri. — Cf. Appel, 3/II, p. 1104—1105, nr. 3857, dar 20 în loc de 10.

22. Emisiune pentru Austria de jos, 1779.

Av.: M. THERESIA. D. G. R. — IMP. HU. BO. REG. Bustul spre dr., cu voal, între ramuri de lauri și măslin.

Rv.: ARCHID. AUST. DUX. — BURG. CO. TYR. 1779. X. În blazon mic, stema Austriei. I.C. — F.A. Cifra 20 în chenar vegetal încadrat de ramuri de palmier și lauri.

23. Emisiune pentru Ungaria, 1779.

Av.: ca mai sus, dar sub bust litera B.

Rv.: PATRONA REGNI. — HUNGARIAE. 1779. X. — Madona cu copilul, în mănunchi de raze. S.K. — P.D. Cifra 20 în chenar vegetal încadrat de ramuri de lauri și palmier.

Iosif II (coregent 1765—1780, împărat 1764—1790).

24. Emisiune pentru Boemia, 1778.

Av.: IOSEPH. II. D. G. R. I. S. A. — GERM. HV. BO. REX. Bustul spre dr., sub el C.

Rv.: ARCH. A. D. B. LOTH. — M. D. HET. 1778. X. În blazon mic incastrat în pieptul vulturului bicefal încoronat, stema Austriei. Cifra 20 în chenar vegetal, încadrat în ramură de lauri și palmier.

25. Emisiune pentru Ungaria, 1778.

Av.: IOSEPH. II. D. G. R. I. S. A. — GE. REX. A. A. LO.&. M. H. D. Bustul spre dr., sub el B.

Rv.: VIRTUTE ET — EXEMPLO. 1778. X. Imaginea ca mai sus. S.K. — P.D. Cifra 20 în chenar vegetal, încadrat în ramură de lauri și palmier.

26. Emisiune pentru Boemia, 1780.

Av.: IOSEPH. II. D. G. R. I. S. A. — GE. REX. A. A. LO.&. M. H. D. Bustul spre dr., sub el C.

Rv.: VIRTUTE ET — EXEMPLO. 1780. X. Imaginea ca mai sus. EVS. — I.K. Cifra 20 în chenar vegetal, încadrat în ramură de lauri și palmier.

27—29. Emisiuni pentru Ungaria, 1782.

Av.: IOS. II. D. G. R. IMP. — S. A. G. H. B. REX. Bustul spre dr., sub el B, încadrat în cunună de lauri.

Rv.: ARCH. A. D. B. LOTH. — M. D. HETR. 1782. X. — Imaginea ca mai sus. Fără siglă.

30. Emisiune pentru Boemia, 1783.

Av.: IOSEPH. II. D. G. R. I. S. A. — GERM. HV. BO. REX. Bustul spre dr., dedesubt C; cunună de lauri.

Rv.: ARCH. A. D. B. LOTH. — M. D. HET. 1783. X. Imaginea ca mai sus. Fără siglă.

31. Idem, 1784.

Av.: ca mai sus.*Rv.*: ARCH. AVST. D. BVRG. — LOTH. M. D. HET. 1784. X.
Imaginea ca mai sus.

32. Emisiune pentru Ungaria, 1785.

Av.: ca mai sus, dar sigla B.*Rv.*: ca mai sus, dar 1785.

33. Emisiune pentru Austria de jos, 1787.

Av.: ca mai sus, dar sigla A.*Rv.*: ca mai sus, dar 1787.

34—35. Emisiuni pentru Ungaria, 1787.

Av.: ca mai sus, dar sigla B.*Rv.*: ca mai sus.

36. Idem, 1788.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1788.*Leopold II* (1790—1792)

37. Emisiune pentru Ungaria, 1791.

Av.: LEOP. II. D. G. R. I. S. A. — GERM. HV. BO. REX.
Bustul spre dr., sub el B.*Rv.*: ARCH. AVST. D. BVRG. — LOTH. M. D. HET. 1791. X.
Stema Austriei. Cifra 20 în chenar vegetal, încadrată de ramuri de lauri și palmier. Cf. Appel, 2/II, p. 924, nr. 5, dar 20 în loc de 10.

38. Idem.

Av.: ca mai sus, dar sigla G.*Rv.*: ca mai sus.

39—40. Idem, 1792.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1792.*Francisc II* (1792—1835; din anul 1806 Francisc I).

41. Emisiune pentru Ungaria, 1793.

Av.: FRANC. II. D. G. R. I. S. A. — GERM. HV. BO. REX.
Bustul spre dr., sub el B.*Rv.*: ARCH. AVST. D. BVRG. — LOTH. M. D. HET. 1793. X.
Stema Austriei. Cifra 20 în chenar vegetal, încadrat de ramuri de lauri și palmier.

42. Idem, 1796.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1796.

43. Idem, 1797.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Av.* sigla G și pe *Rv.* anul 1797.

44. Idem, 1802.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B și pe *Rv.* anul 1802.

45—46. Emisiuni pentru Austria de jos, 1803.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1803.

47. Emisiuni pentru Ungaria, 1803.

Av. și *Rv.* ca mai sus, dar pe *Av.* sigla G.

- 48—49. Emisiuni pentru Austria de jos, 1804.
Cf. nr. 45—46, dar pe *Rv.* anul 1804.
- 50—51. Emisiuni pentru Ungaria, 1804.
Cf. nr. 47, dar pe *Rv.* anul 1804.
52. Idem.
Cf. nr. 44, dar pe *Rv.* anul 1804.
53. Emisiune ca împărat al Austriei, pentru Ungaria, 1805.
Av.: FRANC. II. D. G. ROM. — ET HAER. AVST. IMP. Bustul spre dr., sub el sigla B; cunună de lauri.
Rv.: GER. HVN. BOH. REX. A. A. — D. LOTH. VEN. SAL. 1805. Vulturul bicefal cu coroana imperială austriacă; ține în dr. sabia și sceptrul, în stg. globul cruciger. În scut central, deasupra căruia se află coroana casei de Habsburg cu insemnul Ordinului Lînei de aur, al celui terezian și al celui al Sf. Ștefan, este înscris blazonul mic cu vulturul bicefal încoronat, sabie și glob cruciger și, în mijloc, stema Austriei; dedesubt, cifra 20 în chenar vegetal, între ramuri de lauri și palmier. Pentru legenda *Av.* și *Rv.* cf. Appel, 2/I, p. 328, nr. 6, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1805; pentru imaginea de pe *Rv.*, v. Appel, 2/I, p. 327—328, nr. 3.
54. Idem.
Cf. nr. 53, dar pe *Av.* sigla E.
- 55—56. Idem, 1806.
Cf. nr. 53, dar pe *Rv.* anul 1806.
- 57—58. Idem.
Cf. nr. 55—56, dar pe *Av.* sigla G.
- 59—61. Emisiuni pentru Austria de jos, 1808.
Cf. Appel, 2/I, p. 328—329, nr. 7, dar pe *Rv.* 1808 în loc de 1806.
62. Emisiune pentru Ungaria, 1808.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.
- 63—64. Emisiuni pentru Austria de jos, 1809.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1809.
65. Emisiune pentru Ungaria, 1809.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.
- 66—67. Emisiuni pentru Austria de jos, 1810.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1810.
68. Idem, 1812.
Av.: ca la piesele nr. 66—67.
Rv.: HVN: BOH: GAL: REX. A: A: — LO: WI: ET IN FR: D: 1812. Imaginea identică cu cea de la nr. 59.
Cf. Appel, 2/I, p. 329, nr. 9, dar pe *Rv.* 1812 în loc de 1811, cifra 20 în chenar vegetal.
- 69—70. Idem, 1813.
Av. și *Rv.* cf. nr. 68, dar pe *Rv.* anul 1813.
- 71—72. Idem, 1814.
Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1814.
- 73—74. Emisiuni pentru Ungaria, 1814.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.

- 75—76. Emisiuni pentru Austria de jos, 1815.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1815. *Appel*, 2/I, p. 329, nr. 10.
- 77—79. Emisiuni pentru Ungaria, 1815.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla G.
- 80—81. Emisiuni pentru Austria de jos, 1817.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Rv.* cifra 20 în chenar vegetal.
- 82—85. *Idem*, 1818.
Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1818.
86. Emisiune pentru Veneția, 1818.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Av.* sigla V, pe *Rv.* anul 1818 și cifra 20 în chenar vegetal.
87. Emisiune imperială pentru Austria de jos, 1820.
Av.: v. *Appel*, 2/I, p. 334, nr. 32.
Rv.: legenda v. *idem*, iar imaginea cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26.
88. *Idem*, 1821.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Rv.* 1821.
89. Emisiune pentru Ungaria, 1821.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.
90. *Idem*, 1822.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Av.* sigla B și pe *Rv.* anul 1822.
- 91—92. Emisiuni pentru Austria de jos, 1824.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1824.
93. Emisiune pentru Ungaria, 1824.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.
94. Emisiune pentru Austria de jos, 1825.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1825.
- 95—96. *Idem*, 1826.
Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1826.
- 97—99. Emisiuni pentru Ungaria, 1826.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.
- 100—103. Emisiuni pentru Austria de jos, 1827.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Rv.* anul 1827.
104. Emisiune pentru Ungaria, 1827.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla G.
105. Emisiune pentru Austria de jos, 1828.
Cf. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Rv.* anul 1828.
- 106—109. Emisiuni pentru Ungaria, 1828.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.
- 110—111. *Idem*, 1828.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.
- 112—113. Emisiuni pentru Austria de jos, 1829.
Of. *Appel*, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Rv.* anul 1829.
- 114—115. Emisiuni pentru Ungaria, 1829.
Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.

116—117. *Idem*, 1830.

Cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Av.* sigla E și pe *Rv.* anul 1830.

118—120. *Idem*.

Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.

121—123. Emisiuni pentru Boemia, 1830.

Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla C.

124—127. Emisiuni pentru Austria de jos, 1831.

Av.: Appel, 2/I, p. 334, nr. 32.

Rv.: cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26, dar anul 1831.

128—130. *Idem*, 1832.

Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1832.

131. Emisiune pentru Ungaria, 1833.

Av.: cf. Appel, 2/I, p. 334, nr. 32, dar sigla E.

Rv.: cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26, dar anul 1833.

132. *Idem*.

Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.

133. *Idem*.

Av.: FRANC. I. D. G. AVST. IMP. HVNG. B. L. V. G. I. L. IL. REX. A. A. Bustul spre dr., sub el sigla B.

Rv.: S. MARIA MATER DEI — 20 — PATRONA HVNG. 1833. În imagine, Madona cu copilul, în mănunchi de raze.

134. Emisiune pentru Austria de jos, 1834.

Av.: Appel, 2/I, p. 334, nr. 32.

Rv.: cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26, dar anul 1834.

135. Emisiune pentru Boemia, 1834.

Av.: ca mai sus, dar sigla C.

Rv.: ca mai sus.

136. Emisiune pentru Ungaria, 1835.

Cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26, dar pe *Av.* sigla E, pe *Rv.* anul 1835 și cifra 20.

137. *Idem*.

Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla B.

Ferdinand I (1835—1848)

138. Emisiune pentru Ungaria, 1837.

Av.: FERD. I. D. G. AVSTR. IMP. HVNG. BOH. R. H. N. V. Bustul spre dr., capul încins cu o cunună de lauri. Sub bust, sigla B.

Rv.: REX. LOMB. ET. VEN. DALM. — 20 — GAL. LOD. ILL. A. A. 1837. Imaginea cf. Appel, 2/I, p. 333, nr. 26.

139—140. Emisiuni pentru Transilvania, 1837.

Ca mai sus, dar pe *Av.* sigla E.

141. Emisiune pentru Ungaria, 1838.

Cf. piesa nr. 138, dar pe *Rv.* anul 1838.

142—143. Emisiuni pentru Transilvania, 1838.

Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1838.

144. Emisiune pentru Ungaria, 1839.
Av.: FERD. I. D. G. AVST. IMP. HVNG. B. REX. H. N. V. R.
 L. V. D. G. L. I. A. A. Bustul spre dr., sub el sigla B.
Rv.: S. MARIA. MATER. DEI. — 20 — PATRONA. HVNG.
 1839. În imagine, Madona cu copilul, în mănunchi de raze.
145. Emisiune pentru Transilvania, 1839.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* 1839.
- 146—147. Emisiuni pentru Ungaria, 1840.
 Cf. piesa nr. 144, dar pe *Rv.* 1840.
- 148—149. Emisiuni pentru Transilvania, 1840.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1840.
150. Emisiune pentru Austria de jos, 1841.
 Cf. piesa nr. 138, dar pe *Av.* sigla A și pe *Rv.* anul 1841.
151. Emisiune pentru Ungaria, 1841.
 Cf. piesa nr. 144, dar pe *Rv.* anul 1841.
152. Emisiune pentru Transilvania, 1841.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1841.
- 153—155. Emisiuni pentru Ungaria, 1842.
 Cf. piesa nr. 144, dar pe *Rv.* anul 1842.
- 156—159. Emisiuni pentru Transilvania, 1842.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1842.
- 160—161. Emisiuni pentru Ungaria, 1843.
 Cf. piesa nr. 144, dar pe *Rv.* anul 1843.
- 162—164. Emisiuni pentru Transilvania, 1843.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1843.
165. Idem, 1844.
 Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1844.
166. Idem, 1845.
 Ca mai sus, dar pe *Rv.* anul 1845.
167. Emisiune pentru Ungaria, 1846.
 Cf. piesa nr. 144, dar pe *Rv.* anul 1846.
- 168—170. Emisiuni pentru Transilvania, 1846.
 Cf. piesele nr. 139—140, dar pe *Rv.* anul 1846.

Margrafiatul de Brandenburg

Linia Brandenburg—Anspach

Cristian Frederic Carol Alexandru (1757—1791)

171. Piesă de 20 creițari, 1763.
Av.: ALEXANDER. D. G. — MARCH: BRAND: În cunună de lauri, bustul spre dr.
Rv.: LX ST: EINE — FEINE MARK. Într-un postament arcuit înconjurat de ramuri de palmier, cifra 20. Deasupra, vulturul Brandenburgului, încoronat. În scut central, stema Brandenburgului (Rentzmann, 2/180). Sub postament, anul 1763.

172. *Idem*, anul indescifrabil.

Av.: [ALEXAND]ER. D. G. — MARQH: B[RAND]. Bustul spre dr., în cunună de lauri.

Rv.: [LX ST:] EINE — FEI[NE MARK]. Din imagine vizibil numai vulturul încoronat.

Bavaria (electorat)

Maximilian Iosif (1727—1777)

173. Piesă de 20 creițari, 1767.

Av.: D. G. MAX. IOS. U. B. & P. — S. D. C. P. R. S. R. I. A. & E. L. L. Bustul spre dr., în cunună de lauri.

Rv.: IN DEO — CONSILIUM. Stema Bavariei în cartuș vegetal, deasupra coroana. Sub stemă, în chenar, cifra 20; de o parte și de alta, anul 17 — 67. Sub postamentul chenarului, o stea.

Pentru *Av.*, cf. Appel, 2/I, p. 134, nr. 11.

174. *Idem*, 1768.

Av.: D. G. MAX. IOS. U. B. & P. S. — D. C. P. R. S. R. I. A. & E. L. L. Bustul spre dr., în cunună de lauri.

Rv.: ca mai sus, dar anul 17 — 68.

Carol Teodor (1742—1799)

175. Piesă de 20 creițari, 1785.

Av.: CAR. THEOD. D. G. C. P. R. — . — V. B. D. S. R. I. A. & EL. D. I. C. M. Bustul spre dr., încadrat în cunună de lauri.

Rv.: PATRONA — BAVARIAE. Madona cu copilul, în mănunchi de raze. Sub ea, în chenar, cifra 20; de o parte și de alta a ei, anul 17 — 85.

Cf. Appel, 2/I, p. 136, nr. 2 (= *Av.*) și 3.

Baden (mare principat)

Carol Frederic (mare principe 1806—1811)

176. Piesă de 20 creițari, 1808.

Appel, 3/I, p. 41—42, nr. 137.

Salzburg (arhiepiscopat)

Hieronymus de Colloredo (1772—1802)

177. Piesă de 20 creițari, 1779.

Cf. Appel, 1, p. 462, nr. 2, dar pe *Rv.* 17*20*79.

*

După cum reiese din lista monedelor, tezaurul constă în întregime din piese de 20 creițari. Calculată în unitatea monetară a vremii, intrată în vigoare, pe întreg teritoriul imperiului habsburgic, în anii 1750—1753, denumită *florin convențional*¹, valoarea tezaurului se ridică la suma de 59 florini convenționali. Cîteva date referitoare la prețuri și raporturi de prețuri în perioada pe care o cuprind emisiunile monetare sînt elocvente pentru definirea valorii reale reprezentate de această sumă. În domeniul unor produse agricole: în 1783, prețul unei mierțe (în măsuri de Bratislava) de secară oscila în unele orașe din Ungaria, Slovacia de astăzi și Transilvania între 42 creițari (la Tokaj) și 1 florin 27 creițari (la Alba Iulia); o mierță de ovăz costa între 30 creițari (la Oradea și Timișoara) și 52 creițari (la Bratislava)². În 1794, o mierță de grâu avea prețul de 2 florini 30 creițari, una de secară — de 1 florin 30 creițari, una de orz — 1 florin și una de ovăz — 45 creițari³. La începutul sec. XIX. în urma unor măsuri de înlesnire a exportului de produse naturale din Ungaria, prețurile acestora pe piață au săltat substanțial, încît, de pildă, chiar în scurtul răstimp 1 august — 15 octombrie 1804, mierța (de Bratislava) de grâu se plătea, la 1 august cu 2 florini (la Osiek), 3 florini 36 creițari (la Alba Iulia) și chiar 4 florini 52 creițari (la Zengg), aceeași cantitate ajungînd să urce în cele două luni și jumătate scurse pînă la 15 octombrie a aceluiași an la 3 florini 15 creițari (Osiek), 4 florini 42 creițari (Alba Iulia), 5 florini 50 creițari (Zengg). Mierța de secară se vindea, la 1 august 1804, cu 1 florin (la Novi Beče, în Voivodina de astăzi), 1 florin 18 creițari (la Pécs) și chiar 2 florini 20 creițari (la Buda), pentru ca, la 15 octombrie a aceluiași an, acest preț să crească în localitățile amintite la 1 florin 30 creițari, 2 florini 27 creițari, respectiv 3 florini 37 creițari⁴. Dealtfel, un decalaj continuu se constată în prețul cerealelor între acela în vigoare în Ungaria și Transilvania, unde piața orășenească era mai lesnicios aprovizionată cu aceste produse, aduse aici cu cheltuieli de transport relativ reduse din zonele producătoare apropiate, și între prețul obișnuit pe piața localităților din provinciile ereditare (Austria de jos, Austria superioară, Cehia, Moravia etc.), preț grevat aici și de ridicatele cheltuieli de transport. Iată unele date comparative, pentru anul 1805: mierța de grâu costa la Timișoara 2 florini 43 creițari, la Tîrgu-Mureș 3 florini 28 creițari, la Cluj 3 florini 33 creițari, la Oradea 3 florini 45 creițari, la Brașov 3 florini 53 creițari, la Alba Iulia 4 florini 30 creițari, la Sibiu 4 florini 32 creițari. În schimb, aceeași cantitate se desfăcea, în anul menționat, pe piața moravă cu 7—9 florini, pe piața Austriei superioare cu 8—9 florini, în Cehia cu 9—10 florini ș.a.m.d.⁵ Pentru pătura — destul de numeroasă — angajată în exportul de produse, o povară bănească considerabilă o reprezentau taxele va-

¹ Bazată pe sistemul așa-numitei *Konventionsfuss*, care echivala moneda austriacă cu cea prusacă și bavareză și în virtutea căreia 1 florin convențional = 20 creițari. Vezi G. Gündisch, *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828)*, în *NumZ*, XXVI, 1933, p. 95; Huszár Lajos, *Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban*, în *Századok*, 1971, nr. 6, p. 1181.

² Eckhart Ferenc, *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815*, Budapest, 1958, p. 76.

³ *Idem*, p. 296.

⁴ *Idem*, p. 304.

⁵ *Idem*, p. 307.

male ridicate și care — în ce privește Ungaria — suferă încă o mărire de 30—60% în anul inflaționist 1813⁶.

Disponem de date și pentru unele prețuri pe piața clujeană. Asemenea prețuri reies dintr-un chestionar întocmit de guvern la 25 octombrie 1775 cu scopul de a avea o situație despre locul și puterea economică a negustorilor și meșteșugarilor clujeni, răspunsul la cel de al cincilea punct al chestionarului — care sînt prețurile medii ale produselor pe piață? — enumerînd prețul a o serie de produse naturale și meșteșugărești, printre care: carnea de vită — 2 creițari și jumătate; carnea de porc — 3 creițari și jumătate; carnea de oaie — 2 creițari și o pătrime; slămina — 9 creițari (cantitățile nu se specifică); o pereche de cizme bărbătești de calitate medie — 2 florini 30 creițari; o pereche de cizme pentru femei — 2, resp. 1 florin; un cot de postav mediocru — 1 florin 18 creițari; 1 val de postav de aceeași calitate — 38 florini; o pereche de tălpi pentru pantofi — 17 creițari; un topor de mărime mijlocie — 51 creițari; ș.a. Ca răspuns la punctul al șaselea al chestionarului, se indică prețul mediu al unei cîble de cereale — 2 florini 24 creițari —, al unui car cu fîn — 4 florini —, al unei găleți de vin — 36 creițari⁷.

Interesante sînt, ca termeni de comparație, lefurile lunare ale unor magistrați ai orașului Cluj, începînd cu data de 5 octombrie 1786 (deci, cu mult înainte de deprecierea monetară și inflația apărute la începutul sec. XIX, în perioada războaielor napoleoniene). Iată cîteva din ele: judele primar al Clujului era retribuit cu 500 florini; senatorii primeau cîte 300 florini; notarul avea leafa de 500 florini, iar viconotarul — 300 florini; dascălul școlii de pe lîngă biserica Sfîntul Petru cîștiga lunar doar 50 florini, iar medicul orașului 40 florini, pe cînd cei doi paznici ai închisorii orașenești erau plătiți în total cu 60 florini pe lună; ș.a.m.d.⁸

Reiese din aceste cifre, luate din diverse domenii financiare (prețuri, salarizare) și din ani uneori la distanță de decenii între ei, că o valoare reală exactă a tezaurului pe care îl prezentăm este greu de stabilit. Aceasta cu atît mai mult, cu cît acumularea monedelor componente a fost continuă, cu rare hiaturi de cel mult un an-doi, după cum se poate constata din *eșalonarea cronologică a pieselor*. Iată repartizarea pe ani a monedelor din tezaurul descoperit în cartierul Mănăstur: 1763 — 2, 1764 — 3, 1765 — 3, 1767 — 2, 1768 — 2, 1770 — 2, 1771 — 1, 1772 — 2, 1773 — 1, 1774 — 2, 1777 — 2, 1778 — 4, 1779 — 3, 1780 — 1, 1782 — 3, 1783 — 1, 1784 — 1, 1785 — 2, 1787 — 3, 1788 — 1, 1791 — 2, 1792 — 2, 1793 — 1, 1796 — 1, 1797 — 1, 1802 — 1, 1803 — 3, 1804 — 5, 1805 — 2, 1806 — 4, 1808 — 5, 1809 — 3, 1810 — 2, 1812 — 1, 1813 — 2, 1814 — 4, 1815 — 5, 1817 — 2, 1818 — 5, 1820 — 1, 1821 — 2, 1822 — 1, 1824 — 3, 1825 — 1, 1826 — 5, 1827 — 5, 1828 — 7, 1829 — 4, 1830 — 8, 1831 — 4, 1832 — 3, 1833 — 3, 1834 — 2, 1835 — 2, 1837 — 3, 1838 — 3, 1839 — 2, 1840 — 4, 1841 — 3, 1842 — 7, 1843 — 5, 1844 — 1, 1845 — 1, 1846 — 4. (Anul nu a putut fi descifrat pe una singură din piesele componente, nr. 172 în lista monedelor). Continuitatea aproape neînteruptă a cronologiei monedelor tezaurului pledează

⁶ *Idem*, p. 346.

⁷ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, III, Budapest, 1888, p. 293—294, nota.

⁸ *Idem*, p. 400, n. 1.

pentru intrarea lor progresivă în circulația bănească, pe măsura emiterii, menținerea în circulație fiind asigurată de menționata instituție, în 1750—1753, a noului sistem monetar valabil pentru întreg teritoriul imperiului austriac. Suma de 59 florini convenționali, rest al unui — probabil — modest capital bănesc (de bună seamă, rural), rulat de-a lungul a peste 80 de ani, rămîne astfel ca vestigiu al unei activități economice, și ea, modeste, în lumina cifrelor comparative prezentate, fie acestea aparținătoare ultimului pătrar al veacului al XVIII-lea, fie spicuite din relațiile de marfă-bani sau din datele de salarizare (chiar locale) ale primelor decenii ale veacului următor.

Ultima emisiune monetară datează din anul 1846, deci din ajunul revoluției de la 1848—49, ceea ce face plauzibil ca îngroparea tezaurului să fi fost legată de evenimentele revoluționare.

Că acest tezaur va fi reprezentat rămășițele unui capital rulant local, pare a fi dovedit — în afară de locul descoperirii — și de *repartizarea monedelor după locul (zona) emiterii*. Anume, din cele 170 emisiuni austriece, preponderente sînt acelea emise pentru Ungaria (77 piese, din care 7 emise de Maria Terezia, 8 de Iosif II, 4 de Leopold II, 46 de Francisc II, 12 de Ferdinand I); le urmează, în ordine, emisiunile pentru Austria de jos, în număr de 59 piese (11 de la Maria Terezia, 1 de la Iosif II, 46 de la Francisc II, 1 de la Ferdinand I); apoi, emisiunile transilvănene (20 de piese, toate purtînd efigia lui Ferdinand I); locul următor revine emisiunilor pentru Boemia (12 piese, din care 4 aparțin Mariei Terezia, tot 4 lui Iosif II și același număr de piese lui Francisc II); în sfîrșit, cîte o piesă emisă pentru Tirol, respectiv pentru Venetia. Este, deci, posibil ca proprietarul acestui capital să fi frecventat provinciile imperiale din care provin emisiunile extra-transilvane, dar, în același timp, nimic nu contrazice eventualitatea circulației acestor emisiuni și în Transilvania, căci nu exista nici un fel de exclusivism de circulație a monedei austriece din oricare provincie; în perioada inaugurată prin succesivele măsuri imperiale de uniformizare a sistemului monetar austriac, emiterea de monedă pentru uzul special al fiecărei provincii nu mai constituia de loc o trăsătură specifică a autonomiei provinciale, în fapt, desființată. Desigur, într-o anume provincie era mai la îndemînă utilizarea în circulație a monedelor emise în monetării locale, aceasta însă, în condițiile schimburilor curente pe întreg întinsul imperiului, nu excludea de loc folosirea emisiunilor monetare ale celorlalte provincii componente ale imperiului austriac.

Ar putea să pară curios faptul că tezaure monetare de tipul acestuia prezentat ies la iveală relativ puține, față de marea cantitate monetară în circulație, în sec. XVIII—XIX. Faptul este însă firesc: măsurile economice inițiate de Habsburgi începînd din a doua jumătate a sec. XVIII au pus, printre altele, și bazele unei circulații monetare moderne care va îngloba și efectivul bănesc ulterior, al monarhiei austro-ungare, soarta monedelor ieșite din uz fiind și ea diferită de cea anterioară. Afirmarea centralismului politic habsburgic, începută prin amintitele măsuri⁹, a dus și la desființarea individualității emisiunilor monetare și la contopirea acestora în marea masă a efectivului bănesc general valabil (în spațiu și timp) pe teritoriul imperiului. Doar

⁹ Cf. și *IstRom*, III, p. 730.

gratie unor evenimente de excepțională pondere istorică, aidoma revoluției din 1848—49, mai avem de-a face cu vestigii de circulație monetară cum este și tezaurul găsit în cartierul Mănăștur din Cluj-Napoca.

ANEXĂ

Dăm mai jos siglele monetărilor, ale meșterilor monetari (Münzmeister) și controlorilor monetari (Wardein), prezente pe monede, împreună cu numele respective întregi. Cf. Josef Cejnek, *Österreichische, Ungarische, Böhmische und Schlesische Münzprägungen v. 1519—1705*, Wien, [1936]. Coligat cu: Josef Cejnek, *Österreichische Münzprägungen von 1705 bis 1935*, Wien, 1935 (= Cejnek).

I. Meșteri și controlori.

În oficii monetare ale Mariei Terezia:

Monetăria din Viena (emisiuni pentru Austria de jos):

IC = meșterul monetar Joh. Aug. v. Cronberg, 1766—1780.

SK = controlorul monetar Sig. Klemmer, 1774—1780.

FA = controlorul monetar Franz Aicherau, 1774—1780.

Sigla IC — SK apare pe monede emise în anii 1765—1774.

Sigla IC — FA apare pe monede emise în anii 1774—1780.

Cejnek, p. II.

Monetăria din Praga (emisiuni pentru Boemia):

EVS — AS = meșterul monetar Paul Erdmann von Schwingerschuh și controlorul monetar Anton Stehr, 1765—1773.

Cejnek, p. VI.

Monetăria din Hall (emisiuni pentru Tirol):

VC = meșterul monetar J. H. v. Clotz, 1775—1780.

S = controlorul monetar Joh. J. Stockner, 1765—1780.

Sigla VC — S apare pe monede emise în anii 1775—1780.

Cejnek, p. III.

Monetăria din Kremnica (emisiuni pentru Ungaria):

EVM = meșterul monetar Ign. Krammer Edl. v. Münzburg, 1765—1774.

D = controlorul monetar Jos. v. Damiani, 1765—1780.

SK = meșterul monetar Sigm. A. Klemmer, 1775—1780.

PD = controlorii monetari Paschal și Jos. v. Damiani, 1765—1780.

Sigla EVM — D apare pe monede emise în anii 1765—1774.

Sigla SK — PD apare pe monede emise în anii 1774—1780.

Cejnek, p. XI.

În oficii monetare ale lui Iosif II:

Monetăria din Praga (emisiuni pentru Boemia):

EVS = meșterul monetar Paul Erdmann von Schwingerschuh, 1773—1780.

IK = controlorul monetar Ign. Kendler, 1774—1781.

Sigla EVS — IK apare pe monede emise în anii 1773—1780.

Cejnek, p. VI.

Monetăria din Kremnica (emisiuni pentru Ungaria):

SK = meșterul monetar Sigm. A. Klemmer, 1774—1780.

PD = controlorii monetari Paschal și Jos. v. Damiani, 1765—1780.

Sigla SK — PD apare pe monede emise în anii 1774—1780.

Cejnek, p. XI.

II. Monetării.

A	=	Viena
B, K — B	=	Kremnica
C	=	Praga
E	=	Alba Iulia
G	=	Baia Mare
V	=	Veneția

Cejnek, colig. nr. 2, p. 25, 60, 64, 66.

FRANCISC PAP — ȘTEFAN MATEI

UN TRÉSOR MONÉTAIRE DE XVIIIe—XIXe S., DÉCOUVERT À CLUJ-NAPOCA

(Résumé)

On publie un trésor monétaire découvert le printemps 1979 dans le quartier d'ouest de Cluj-Napoca. Le trésor contient un nombre de 177 pièces de 20 kreuzer, dont 170 sont émises dans l'Empire des Habsbourg (par Marie Thérèse, Joseph II, Léopold II, François II et Ferdinand I), 2 dans le margraviat de Brandebourg, 3 en Bavière, une seule en Baden et aussi une seule en Salzburg. Le trésor s'échelonne entre les années 1763 et 1846, un période donc où l'on a déjà institué le système monétaire unique autrichien, à parité avec ceux de Prusse et de Bavière, utilisé longtemps dans les provinces de l'Empire aussi que dans d'autres territoires de l'Europe Centrale.

Il est à supposer que les monnaies ont été cachées pendant les événements de la révolution de 1848—49.

UN MANUSCRIS DIN VEACUL AL XVIII-LEA DESPRE PRODUCȚIA ȘI COMERCIALIZAREA SĂRII DIN TRANSILVANIA ȘI MARAMUREȘ

Extragerea și valorificarea sării din Transilvania și Maramureș au constituit încă din primii ani de după ocuparea acestor provincii o preocupare importantă a autorităților de la Viena. Comisiile formate din specialiști trimiși în această perioadă¹, instrucțiunile transmise tezaurarilor transilvăni², inspectorului sării de la ocnele din Maramureș³ sau celorlalți funcționari de la ocne⁴ aveau ca scop organizarea pe baze noi a mineritului și a exploatării sării din teritoriile de curînd dobîndite. Interesată, într-o primă etapă, în obținerea într-un termen scurt și cu investiții cît mai mici a unor venituri sigure, așa cum dealtfel se puteau obține prin exploatarea imenselor zăcăminte de sare de cea mai bună calitate aflate în solul și subsolul Transilvaniei și Maramureșului, prin măsurile luate, Curtea de la Viena a trecut în primul rînd la reorganizarea administrației salinelor din cele două provincii extrem de bogate în zăcăminte de sare.

Aflată pînă atunci sub conducerea nobilimii maghiare, administrația salinelor, ca dealtfel a întregului minerit, a trecut treptat, treptat sub conducerea și controlul direct al Curții de la Viena⁵ urmărindu-se eliminarea oricărei concurențe și mai ales a oricăror posibilități de diminuare a cantităților de sare exploatare și comercializate în favoarea statului⁶.

Cererea tot mai mare de sare pe piețele de desfacere din Banat și Ungaria nemaiputînd fi satisfăcută prin menținerea vechilor metode de exploatare,

¹ Date mai ample despre activitatea comisiilor venite în Transilvania și Maramureș, în *AHA*, XXI, 1978, p. 136—171.

² Instrucțiuni pentru tezaurarul din Transilvania, Viena, 29 aprilie 1693; Organizarea mineritului imperial în Transilvania. Către tezaurarul transilvan Johann von Hallerstein. Rescript regal, Viena, 22 nov. 1694; Organizarea exploatării regești a sării în Transilvania. Către tezaurarul regesc transilvan Ștefan Apor. Rescript regal, Viena, 14 martie 1696, în Fr. A. Schmidt, *Chronologisch-systhematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthumes Siebenbürgen*, vol. V (1656—1708), Wien, 1835 (în continuare: *ChronSystSBergG*), p. 427—429, 461—465 și 473—476.

³ Instrucțiuni pentru inspectorul sării și funcționarii acestuia de la ocnele de sare din Maramureș. Sighet, 27 ianuarie 1702, în *ChronSystSBergG*, V, p. 690—705.

⁴ Instrucțiuni pentru funcționarii de la ocnele de sare din Transilvania. Viena, 15 august 1702, în *ChronSystSBergG*, V, p. 756—769.

⁵ Îndrumător în Arhivele Statului, județul Cluj, 16, 1980, p. 241; Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi központi bányagazgatási szervezet története 1691—1848*, extras din *Tanulmányok a technika történetéből*, Miskolc, 1962, p. 495.

⁶ Măsurile luate în această perioadă, reflectate în instrucțiunile și ordinele citate mai sus, în afara înlocuirii funcționarilor superiori locali cu funcționari austrieci au vizat restrîngerea și apoi anularea tuturor privilegiilor de care se bucurau nobilimea și clerul în ceea ce privește obținerea gratuită a unor mari cantități de sare, renunțarea la arendarea exploatării și comercializării sării pe seama unor particulari, pedepsirea oricăror forme de „prevaricațiune” a sării.

Curtea de la Viena a trecut în scurt timp, prin efectuarea unor investiții, prin introducerea unor metode și tehnici noi de exploatare, prin modernizări, la valorificarea superioară a prețiosului mineral. Cu începere mai ales din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea preocuparea crescândă de a argumenta în mod științific necesitatea exploatării sistematice a resurselor salinifere este materializată prin efectuarea unor ample cercetări geologice și mineralogice de către cunoscuți specialiști sau chiar de funcționari superiori ai Administrației minelor și salinelor din Transilvania⁷, cercetări încheiate prin apariția unor lucrări de specialitate elaborate în urma investigațiilor întreprinse la ocnele de sare sau în zonele cu izvoare sărate. Lucrări de felul celor întocmite de inspectorul superior al minelor din Transilvania Samuel Köle-séri⁸ — considerat ca unul dintre primii mineralogi din Transilvania⁹ — sau de pasionatul colecționar și iubitor al științelor naturii, profesorul de matematică de la Liceul din Cluj Ioan Fridwaldsky¹⁰, Martin Thrane Brünich¹¹, profesor de științele naturii la Universitatea din Copenhaga, sau Georg Windisch¹² descriu bogatele rezerve de sare, localizarea lor, principalele ocne aflate în exploatare, dispunerea oficiilor de transport și comercializarea sării. Uriașelor rezerve de sare din Transilvania pe care a vizitat-o în anul 1770 cu prilejul unei călătorii de studii, Ignaz Edler von Born le-a dedicat un loc aparte în rîndul cunoscutelor sale „Scrisori”¹³, contribuind prin erudiție și cunoștințele sale deosebite din domeniul mineralogiei la creșterea interesului pentru cercetarea științifică, pentru descoperirea de noi minerale. Cea mai valoroasă dintre lucrările apărute în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, care oferă informații referitoare la exploatarea sării din Transilvania și Maramureș, și chiar din provinciile învecinate, este lucrarea apărută la Nürnberg în anul 1780 intitulată *Baytrag zur Mineral Geschichte von Siebenbürgen* aparținînd consilierului cameral Johann Ehrenreich Fichtel. Activitatea desfășurată în Transilvania în calitate de mineralog, observațiile sale, Fichtel le-a concretizat prin editarea lucrării mai sus menționate a cărei primă parte se ocupă de prezentarea fosilelor descoperite de el, partea a doua constituind un adevărat istoric al sării și al ocnelor de sare din Transilvania, cu numeroase desene, schițe și o hartă, prima de acest fel, a regiunilor cu rezerve de sare din partea de sud-est a Europei. Lucrarea lui Fichtel a constituit pentru multă vreme principalul izvor de informație

⁷ Ignaz Edler von Born, consilier al Camerei aulice din Viena; Josef Franz Müller von Reichenstein, consilier al Tezaurariatului minier; Lhotka von Zmislow, administrator superior minier la Zlatna; cf. I. L. Neugeboren, *Geschichtliches über die Forschungen auf dem Gebiete der siebenbürgischen Mineralogie und Geognosie und die Literatur derselben*, în AVSL, Neue Folge, V, Brașov, 1861, p. 315—378; Arh.Stat. Cluj-Napoca, Fond. Tezaurariatului minier al Transilvaniei, an. 1791, doc. nr. 49, 417, 615.

⁸ *Achates et Transilvaniae*, în *Ephemerides Acad. Caes. Nat. Curiosorum Cent*, IX et. X, 1722, p. 426.

⁹ I. L. Neugeboren, *op. cit.*, p. 317.

¹⁰ *Mineralogio Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semimetalla, sulphura, salia, lapides et aquae*, Cluj, 1767.

¹¹ *Historische Nachricht von siebenbürgischen Salzgruben*, Copenhaga, 1770.

¹² *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Pressburg, 1790.

¹³ Ignaz Edler von Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temesvarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Unterungarn, Frankfurt und Leipzig*, 1774 (Scrisoarea a 15-a descrie zăcămintele de sare din Transilvania); cf. I. L. Neugeboren, *op. cit.*, p. 320.

îndeosebi asupra exploatării sării în veacul al XVIII-lea. Aproape toate lucrările apărute ulterior, fie cele cu caracter tehnic¹⁴, fie cele cu caracter practic¹⁵, fie cele care își propuneau întocmirea unui istoric al mineritului¹⁶, făceau referiri directe la lucrarea lui Fichtel, preluând date și informații elaborate de acesta pe baza unor asidue cercetări și experimentări practice întreprinse la ocnele din Transilvania.

În rîndul acestor lucrări, fără a fi atît de cuprinzătoare ca cea întocmită de Fichtel, se încadrează și lucrarea în manuscris intitulată *Historischer Ausweis des in dem Grossfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Hungaren sich befindenden Salzwesens*, apărută în anul 1772, avînd ca autor pe consilierul cameral Johann von Schilson.

Manuscrisul, cuprinzînd 89 de pagini, se păstrează la Eisenstadt (Austria), în Arhivele Landului Burgenland, făcînd parte din fondul *Gräfllich Niezksische Familien- und Herrschaftsarchiv*, Fasc. 108, nr. 6960¹⁷. Așa cum reiese și din titlul lucrării, Schilson, care fusese un bun cunoscător al Transilvaniei, își propunea să prezinte starea ocnelor de sare în anul 1772, an în care se pare că a vizitat Transilvania, precum și modul de administrare al salinelor și al oficiilor de transport și comercializare a sării.

În pagina de titlu a manuscrisului (fig. 1) mai este consemnată și întocmirea, separat pentru fiecare ocnă aflată în exploatare, a unor planuri cu observațiile, schițele și descrierile necesare, iar în final o hartă generală asupra întinderii zăcămintului de sare. Din păcate toate aceste anexe la manuscris lipsesc sau cel puțin pînă în prezent nu am intrat în posesia lor.

Prima parte a manuscrisului prezintă foarte pe larg principalul oficiu de transport al sării de la Partoș (*Marus Portus*) din apropiere de Alba Iulia, cu oficiile filiale, Mirăslău și Șoimuș. Schilson aprecia capacitatea de depozitare a sării aduse cu carele de la Turda, Cojocna și Ocna Sibiului la Partoș ca fiind mică, avînd în vedere creșterea continuă a cantităților de sare ce urmau a fi imbarcate pe corăbii pentru a fi desfăcute pe piețe din Ungaria. El propune construirea unui număr mai mare de remize, cele 12 existente în anul 1772 fiind insuficiente pentru adăpostirea a aproximativ 600.000 măji de sare care se exportau anual prin Oficiul de la Partoș.

Importanța Mureșului pentru aprovizionarea cu sare a Banatului și în mod deosebit a Ungariei, cele mai de seamă probleme care se puneau pentru buna desfășurare a transportului sării de la ocne spre piețele de desfacere, sînt prezentate apoi prin descrierea principalelor activități desfășurate de funcționarii și ceilalți lucrători de la Oficiul de transport pentru ca sarea să fie transportată în condiții cît mai bune, fără pierderi prea mari, înspre depo-

¹⁴ Fr. Pošepny, *Studien aus dem Salinengebiet Siebenbürgens*, în *Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt*, 1867, vol. XVII.

¹⁵ *Kurzer Abriss der geographischen, geognostischen und Bergbaubetriebs Verhältnisse der siebenbürgischen Salinen nebst 8 Übersichten. Zusammengestellt bei der Klausenburger k.k. Bergdirection*, Klausenburg, Gedruckt bei N. Papp, 1873, 23 p. + 8 anexe.

¹⁶ E. Preisig, *Geschichte des Maramorascher Bergbaues*, în *Oesterreichischer Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, XXV(1977), nr. 28, p. 301—303; I. Ottokar Freiherr von Buschmann, *Das Salz, dessen Vorkommen und Verwertung in sämtlichen Staaten der Erde*, vol. I, Europa, 1909.

¹⁷ Mulțumim și pe această cale directorului adjunct al Arhivelor Landului Burgenland, dr. Harald Prickler, care ne-a semnalat manuscrisul, precum și colegilor domniei sale care ne-au facilitat microfilmarea lui.

Historischer Ausweis
 des in dem Groß Fürstenthum Siebenbürgen
 sowohl als
 Harzgen Königreichs Hungarn
 sich befindenden Salzwesens.
 Nach
 dem richtigen Plan einer gewissen
 im Jahr 1764 an dem kaiserlichen Hofe
 mit Anmerkungen und Vortheilen
 zuletzt aber einer General Salt Land Charta
 eingeleitet
 von
 Johann Freyherrn von Schilson
 kaiserl. Königl. und Apostolischen
 Majestätten würklichen Kammerer
 und einer k. k. Hofkammer Rath
 Anno 1772.

zitele de vânzare din Ungaria. Construcția plutelor la șantierul de la Zam, folosirea lemnelor adecvate, din stejar, pentru construirea lor, recrutarea și conscrierea plutașilor din comitatele riverane Mureșului, drepturile și îndatoririle lor, plata obținută pentru efectuarea unui transport sînt aspecte pe care Schilson le prezintă în paginile manuscrisului, făcînd totodată o serie de aprecieri care aveau în vedere bunul mers al oficiului. Astfel, el considera ca foarte utilă înlocuirea plutelor, construite din lemn tare și greu, cu corăbii mai ușoare și mai încăpătoare, mai ușor de manevrat.

Tot în această primă parte ne sînt oferite numeroase informații privind lucrările de drenare a Mureșului pentru asigurarea unui trafic regulat plutelor încărcate cu sare, a căror perioadă optimă pentru plutit era socotită perioada cuprinsă între lunile martie-aprilie, cînd apele umflate ale Mureșu-

lui, prin topirea zăpezilor din munții Gurghiului, asigurau adîncimea optimă pentru deplasarea corăbiilor și plutelor.

Scrisă cu șase ani înainte de editarea lucrării lui Fichtel¹⁸, „Însemnarea istorică asupra administrării salinelor din Marele Principat al Transilvaniei precum și din întreaga Ungarie“, cum își intitula Schilson lucrarea, descrie apoi principalele ocne aflate în exploatare în anul 1772: Turda, Cojocna, Sic, Ocna Dej, Ocna Sibiu și Praid. Pentru fiecare din ele, așa cum am mai menționat, s-a întocmit cîte o schiță reprezentînd dispunerea ocnelor, precum și alte date privind forma și mărimea lor, schițe care însă nu s-au păstrat. Datele oferite de Schilson asupra adîncimii, înălțimii sau circumferinței ocnelor de sare în anul 1772 pot servi, prin comparație cu datele furnizate de Fichtel, la stabilirea ritmului de creștere a producției și productivității în aceste ocne, a cauzelor care au dus la încetarea exploatării unora dintre ele. O atenție deosebită a acordat Schilson prezentării forței de muncă de la ocnele din Transilvania, prin specificarea numerică atît a tăietorilor de sare (*Conscribirte Saltzhauer*) care plăteau doar 1/4 din taxă (capitația) fiind scutiți de celelalte obligații, cît și a așa-numiților tăietori de sare voluntari (*Freiwillige Saltzhauer*) care aveau alte libertăți și drepturi în comparație cu cei din prima categorie. După ce prezintă randamentul pe care îl dădeau tăietorii de sare de la diversele ocne din Transilvania în diferitele perioade de timp ale anului, Schilson apreciază, în funcție de numărul tăietorilor, de adîncimea de la care trebuie extrasă sarea, cantitățile pe care le puteau exploata zilnic, în parte, lucrătorii de la ocnele din Turda, Ocna Dej, Cojocna sau Ocna Sibiului. El aprecia că numai la Turda s-ar fi putut exploata o cantitate de aproximativ 600.000 blocuri de sare anual, dacă, pe lîngă numărul de tăietori de sare existenți în acel moment, s-ar mai fi angajat un număr de 80 de tăietori de sare. Schilson sublinia totodată faptul că blocul de sare (*Formal Steine*) care trebuia să cîntărească 80—85 pfunzi (1 pfund = 0,56 kg.) era plătit cu 1 1/2 cruceri, dar că în cazul în care acesta cîntărea mai mult, tăietorul trebuia să-l ajusteze pînă la greutatea cerută. Mult mai neplăcut pentru tăietori era atunci cînd blocul de sare tăiat de ei cîntărea mai puțin de 80—85 pfunzi, acesta fiind plătit cu numai 1 crucer, dar și în primul și în al doilea caz randamentul tăietorului scădea și proporțional scădea și salariul său.

Reprezentînd schematic în tabelul alăturat principalele date numai de la o singură ocna dintre cele șase prezentate de Schilson, și anume pe cea de la Turda, putem aprecia strădaniile depuse de autor pentru culegerea lor la fața locului, presupunînd totodată că Schilson a beneficiat și de informațiile păstrate în arhivele oficiilor de exploatare și transport din Transilvania, arhive care în marea lor majoritate nu se mai păstrează în prezent.

Comparînd datele oferite de I. Fridwaldszky despre ocnele aflate în lucru în anul 1766 la Turda¹⁹, cu cele ale lui Schilson din anul 1772, precum și cu cele consemnate de Fichtel în anul 1778²⁰, deci la un interval de aproxi-

¹⁸ Fichtel și-a terminat redactarea lucrării sale în anul 1778, ea fiind editată la Societatea prietenilor științelor naturii din Berlin doar în anul 1780. Cf. I. L. Neugeboren, *op. cit.*, p. 323.

¹⁹ I. Fridwaldszky, *op. cit.*, p. 159—160.

²⁰ I. Fichtel, *op. cit.*, II, p. 91.

Denumirea ocnei	Vechimea exploatării		Lungimea totală	Adinci- mea peretelui interior	Lăți- mea	Circum- ferința la baza ocnei	Nr. tăie- torilor de sare	Nr. blocu- rilor de sare extra- se în 24 ore
	Deschide- rea ex- ploatării	Înce- tarea ex- ploa- tării						
Ocna Superioară	sf. sec. XVII	—	62 1/2 stinjeni	47 stinjeni	28	128	113	800
Maria Terezia	1742	—	37 „	25 „	21	74	85	1000
Sf. Anton	1762	—	26 „	16 „	13	48	48	500
Sf. Iosif	1770	—	19 „	10 1/4 „	5	26	16	500
Așa-numita ocna „Cojocna”	sf. sec. XVII	—	62 1/2 „	40 1/2 „	30	115 1/2	105	800
Așa-numita ocna de „Sus”	—	1762	—	—	—	—	—	—
Așa-numita ocna „Mică”	—	1762	—	—	—	—	—	—

mativ cîte șase ani, se poate observa nu numai evoluția procesului de exploatare, dar și a modului de organizare și administrare a ocnelor de la Turda.

În final, pentru prezentarea celor 11 oficii de depozitare și transport existente în anul 1772, Schilson susține că „pentru a-și putea forma cîeva o idee mai exactă despre producția de sare din Transilvania, cea mai indicată ar fi prezentarea în mod sintetic, prin consemnarea în tabele centralizate a tuturor datelor”.

Într-adevăr, cele 11 tabele generale și cele nu mai puțin de 58 tabele mai mici, pentru fiecare oficiu în parte, oferă date despre ocnele care livrează și mijloacele de transport folosite (pe uscat sau pe apă), despre depozitele de sare, personalul oficiilor, cantitățile de sare primite din Transilvania și Maramureș, atît pentru necesitățile locale cît și pentru vînzarea mai departe la oficiile din Ungaria, prețul de vînzare al sării, prețul de transport etc. Toate datele din tabele sînt consemnate pentru anul 1772²¹. Primul dintre depozitele prezentate în tabelul din anexă, cel de la Seghedin, constituia punctul final al unui traseu care începea la Partoș lîngă Alba Iulia. Sarea vehiculată pe apele Mureșului fie cu plutele, fie cu corăbiile Oficiului de transport de la Partoș era preluată la depozitul de la Seghedin, depozit deservit — așa cum rezultă din tabel — de un personal destul de numeros, între care un provizor superior, un controlor și un maistru corăbier.

Pentru cantitățile mari de sare depozitate la Seghedin — peste 500.000 măji aduse anual de la Partoș —, în vederea repartizării spre alte depozite erau necesari nu mai puțin de 6 cîntăritori ajutați de un funcționar și un supraveghetor, depozitele fiind în grija permanentă a unui paznic. Depozitul de la Tárkány (R.P.U.) — prezentat în partea a doua a tabelului anexat — era aprovizionat cu sarea adusă din Maramureș pe Tisa, cu ajutorul plutei

²¹ Vezi Anexa. Tabel general reprezentînd aprovizionarea a două mari depozite cu sarea adusă din Transilvania și Maramureș. Cf. I. Schilson, *Historischer Ausweis* ... p. 55, 59.

sau al corăbiilor, pe uscat cu carele. De la Tárkány, sarea era repartizată apoi spre alte oficii sau vîndută pe plan local.

În concluzie, datele oferite de Schilson în lucrarea sa despre administrarea salinelor din Transilvania constituie, prin ineditul informațiilor pe care le cuprinde, prin mulțimea datelor despre ocnele din Transilvania, un valoros izvor de informație pentru istoria exploataării sării din țara noastră.

ION DORDEA

EINE HANDSCHRIFT AUS DEM XVIII. JH. ÜBER DEN SALZABBAU UND -VERSCHLEISS AUS SIEBENBÜRGEN UND DES MARAMUREȘ

(Zusammenfassung)

In dem Burgenländischen Landesarchiv aus Eisenstadt befindet sich eine Handschrift, die im Jahre 1772 unter dem Titel *Historischer Ausweis des in dem Grossfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Ungaren sich befindenden Salzwesens* vom Kameralrat Johann Freiherr von Schilson abgefasst wurde. Diese eingehende Beschreibung ist in erster Reihe der siebenbürgischen Steinsalzgruben gewidmet; es entgehen ihr aber kaum wichtige Fragen des Salinenwesens aus dem ungarischen Königreich überhaupt. Es wird die wirtschaftliche Bedeutung der Salzämter hervorgehoben, welche sich entlang der Marosch, wie: Partoš, Mirăslău und Șoimuș, angereicht hatten, indem sie dafür sorgten, daß das in Turda, Cojoena, Ocna Sibiului (Salzburg) gewonnene Salz, nach Ungarn und in das Banat verfrachtet wurde. Die Bergbautechnischen Angaben über die Beschaffenheit des Salzstockes, der Grösse und der Tiefe der Steinsalz-Gruben; über die Zahl und z.T. auch Arbeitsverhältnisse der Salzhäuer, ergänzen — bis ins Detail — die Nachrichten über das siebenbürgische Salzwesen in der zweiten Hälfte des XVIII. Jhs., die uns einerseits von Fridwaldszky, Fichtel oder Born, andererseits aus den veröffentlichten Archivbelegen vermittelt wurden.

Von einer ausserordentlichen dokumentären Bedeutung sind die der Handschrift beigegebene Übersichtstabellen über die Produktionskapazität der einzelnen Salzgruben und über den Verschleiß dieser gesuchten Ware in die benachbarten Länder. Diese Auskünfte sind auch insoweit von einer grossen dokumentär-wissenschaftlichen Bedeutung, da sie in den innländischen Archivbeständen für diese beschränkte Zeitspanne nicht vollständig vorzufinden sind.

Depozite de sare			Personalul oficiilor												Aprovizionare					
Oficiul principal de depozitare și transport	Oficii de preolare și vânzare	Comitatul	Provizorul superior	Provizorul superior Vinzător	Controlor	Maistru cîntăritor șef	Maiștri corăbieri	Funcționari ai transp.	Maiștri cîntăritori	Scribul oficiului	Cîntăritorii sării	Supraveghetori	Paznici de depozite	Pe anul 1772 s-a primit prin livrare						
														Blocuri de sare din Transilvania		Sare din Maramureș				
																				Blocuri
														Măji	Lb.	Măji	Lb.	Măji	Lb.	
Seghedin		Csongrád	1	.	1	.	1	.	3	1	3	1	1	511000	.	.	.	.	.	
	Baja	Bács (RPU)	.	1	.	1	.	.	1	.	1	2	1	129500	.	.	.	.	.	
	Duna Vecse	Pesta (RPU)	.	.	1	.	1	.	.	.	1	.	.	86000	.	.	.	.	.	
	Semlin	Sirmien (RSFI)	1	.	1	.	.	2	.	1	1	5	.	77500	.	.	.	.	.	
	Essek (RSFI)	Sirmien	1	.	1	.	.	.	1	1	1	2	.	20000	.	.	.	.	.	
	Tittel (RSFI)	Bodrog (RPU)	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	.	1000	.	.	.	.	.	
	Neusatz (RSFI)	Bodrog (RPU)	.	.	1	1	.	.	.	.	1	.	1	13000	.	.	.	.	.	
Tárkány (RPU)		Zemplén	.	1	.	1	.	.	.	.	1	1	.	.	.	58000	.	15000	.	
	Munka-čevo	Bereg (RPU)	.	1	.	1	.	.	.	.	1	4	.	.	.	11000	.	.	.	
	Ungvár	Ungvár (RPU)	.	1	.	1	.	.	.	.	.	4	.	.	.	6000	.	.	.	
	Vylok (URSS)	Ugocea	.	1	.	1	.	2	.	.	1	2	.	.	.	5000	.	.	.	
	Satu Mare	Satu Mare	.	1	.	1	.	.	.	.	.	3	1	.	.	5000	.	.	.	
	Sighet	Maramureș	.	1	.	1	.	7	1	.	2	.	.	.	.	2000	.	.	.	

Dă cu sare pe anul 1772								Prețul de vânzare pe majă		Modul de transportare			
Din aceasta s-a folosit										De unde este primit trans- portul de sare	Prețul de transport pe majă		Care comitat asig. căraușia sării
ru a fi transportată oficiile de livrare				Pentru vânzarea locală							Pe apă	Pe uscat	
locuri		Sare măruntă		Blocuri		Sare măruntă							
ăji	Lb.	Măji	Lb.	Măji	Lb.	Măji	Lb.	Fl.	cr.				
1000	.		.	35.903	91		.	3	21	Partoș (pe Mureș)	12 cr.		
1500	.	.	.	39.816	94	.	.	3	33	Seghedlin		12 cr.	Bács
8000	.	.	.	8 000	.	.	.	3	38	„		14 cr.	
500	.	.	.	39.474	74	.	.	3	33	„	8 cr.		
8000	.	.	.	19.574	20	.	.	3	36	„	16 cr.		
.	.	.	.	1.522	90	.	.	3	33	„	18 cr.		
.	.	.	.	15.560	8	.	.	3	33	„	11 cr.		
0000	.	15000	.	16.413	62	.	.	2	58	Vylok (URSS) Bustino (URSS)	6 cr. 10 cr.		
5000	.	.	.	5.606	80	.	.	3	3	Bustino (pe Tisa)		11 cr.	
.	.	.	.	7.540	66	.	.	3	6	Munkačevo		7 1/2 cr.	
.	.	.	.	11.882	89	.	.	2	56	Coștini		18 cr.	
.	.	.	.	5.949	13	.	.	3	6	„		20 cr.	
.	.	.	.	2.000	.	.	.	1	3	„		3 cr.	

PARTICIPAREA GRĂNICERILOR BĂNĂȚENI LA RĂZBOAIELE ÎMPOTRIVA LUI NAPOLEON

Înființarea regimentelor grănicerești a avut drept scop formarea, la fruntăriile de răsărit ale Imperiului austriac, a unui zid de netrecut pentru oștile otomane.

Conform legilor fundamentale grănicerești, misiunea grănicerilor era: „grănicerii care pot purta arma, toți unul ca altul sînt îndatorați spre slujbele obștești în persoană, în graniță și în afară de graniță. Toți bărbații buni de arme, drept aceea sînt datori nu numai de a apăra granița țării, ci și afară din țară a ieși la tabără spre slujba înaltului împărat.”¹

Ținîndu-se cont de faptul că regimentele grănicerești, în caz de nevoie, îndeplineau misiuni de luptă în afara țării, la fel ca și regimentele de linie, și organizarea lor de război trebuia să fie la fel cu cea a unităților din interiorul imperiului.

Dintre toate campaniile la care au luat parte grănicerii bănățeni, despre nici una nu s-a vorbit atît de mult cît s-a povestit și consemnat despre luptele cu „franzuzu“, cu împăratul Napoleon.

Chiar dacă rezultatul luptelor a fost de cele mai multe ori nefavorabil pentru austrieci, evenimentele au intrat în memoria poporului, în creațiile orale de tip folcloric. Rezonanța acestor evenimente, care depășesc cadrul local, a constituit un punct de mîndrie atît pentru participanții combatanți, cît și pentru urmașii lor.

Despre vitejia grănicerilor bănățeni în războaiele împotriva lui Napoleon s-a scris, au rămas consemnări pe diverse scoarțe ale cărților, făcîndu-se, în același timp, și variata afirmații, mai mult sau mai puțin adevărate.

Pentru a se evidenția curajul grănicerilor în luptă, s-a scris că însuși Napoleon, apreciind calitățile războinice ale grănicerilor, ar fi afirmat: „Dați-mi numai cîteva batalioane din acești români și eu voi bate cu ei toată Europa.”²

Alți autori îi consemnează aceluiași eveniment o variantă aparte, din care rezultă că Napoleon, de la punctul său de comandă, a privit prin ochean desfășurarea ostilităților și ar fi văzut printre trupele inamice luptători care aveau alt echipament față de cel al austriecilor; el l-a întrebat pe unul din generali din suita sa, cine sînt acești soldați și a primit un răspuns cu totul surprinzător: „Nu sînt echipați la fel cu dușmanii noștri, vorbesc o altă limbă,

¹ Mathias Stopfer, *Erörterungen der Grundgesetze für die Karlstädter, Warasdiner, Banal-slavonische und Banatische Militär Gränze*, Wien, 1831, art. 91.

² Aurel Cozma, *Din trecutul românilor timișoreni*, Timișoara, 1939, p. 12.

asemănătoare cu cea italiană, dar nu sînt italieni, sînt foarte curajoși și se luptă foarte bine.”³

Aceste episoade au ajuns pînă la noi în scris sau pe cale orală, avînd și ele un dram de adevăr pe lîngă exagerările făcute.

În cele ce urmează ne-am propus să analizăm activitatea regimentului de grăniceri din Banat în campaniile împotriva lui Napoleon, folosindu-ne de însemnările căpitanului Carol Schwab, ofițer al regimentului iliro-bănățean, care s-a străduit să descrie participarea grănicerilor bănățeni și faptele lor în campaniile din anii 1792—1801, însemnări din care vom selecta doar cîteva episoade.⁴

Anul 1789 marchează în Franța mari frămîntări revoluționare care pun în mișcare întreaga Europă, fiind atrase apoi în luptă țările care se coa-lizează, în funcție de interesele pe care le urmăreau, împotriva Franței.

Austria cere Franței să restabilească imediat pe rege în drepturile fixate de ședințele Adunării Naționale de la 23 iulie 1789, reîntregirea prinților germani deposezați din Alsacia și restituirea Avignonului Papei.⁵

La 20 aprilie 1792, Ludovic al XVI-lea, îndemnat de guvernul revolu-ționar, declară război Austriei, care a luat în grabă măsuri de mobilizare și de reorganizare a armatei. Pentru a putea face față situației create, Austria a fost nevoită să pună pe picior de război întreaga ei armată, inclusiv regi-mentele de grăniceri, care au fost mobilizate și trimise în zona operațiunilor militare.

Batalioanele de marș ale celor două regimente confiniere din Banat (va-laho-ilir și german) au pornit spre Tirol în toamna anului 1792 și au ajuns la destinație abia în primăvara anului 1793; ele au fost încadrate în ar-mata renană de sud, la flancul stîng, sub comanda generalului Fröhlich, avînd misiunea de a face serviciul de avanpost și de cordon pe frontul elvețian.

În decembrie 1792 s-au format două batalioane de vînători, din cîte patru companii, recrutate din cele opt regimente croate și cele trei slavone, fiecare a 100 de soldați și cu toți ofițerii și subofițerii necesari. Cele două regimente bănățene au dat restul de 500 de vînători și ambele batalioane, combinate, au fost puse sub comanda colonelului Jellaschits.

La 23 februarie 1793, împăratul Francisc a dispus înființarea a încă două batalioane de pedestrași și a patru divizioane de cavalerie, sub comanda colonelului Knezovitz, pentru armata din Freiburg. Pentru fiecare batalion, regimentele de grăniceri din Banat au primit ordin să dea cîte 100 de gră-niceri aleși, cîte un sergent, patru caporali și opt scutiți. Pentru tunurile ata-șate a trebuit să mai dea cîte un caporal și 32 de grăniceri.

• Afară de aceste efective, regimentele de grăniceri din Banat au fost obli-gate să formeze, împreună, cîte un batalion combinat. Primul batalion com-binat, comandat de colonelul Rachitievici, a plecat în martie 1793 cu un batalion de români din regimentele de grăniceri transilvane, ajungînd în sep-tembrie 1793 la Breisgau, unde a fost repartizat la armata Staader cu mi-

³ Informație primită în anul 1956 de la octogenarul de atunci prof. Dr. Dimitrie Cioloca.

⁴ O copie dactilografiată ne-a fost pusă la dispoziție în anul 1977 de Dr. Antoniu Marchescu.

⁵ Radu Bădulescu, *Istorie militară*, vol. I, Sibiu, 1929, p. 163—164.

siunea de a îndeplini serviciul de avanpost și cordon pe malul drept al Rîului, de la Rastadt spre Elveția.

Armistițiul de la sfîrșitul anului 1795 nu a dus la încheierea păcii, ostilitățile reîncepînd între Franța și puterile coalizate ale Angliei, Austriei și Rusiei.

În acest an grănicerii bănățeni s-au acoperit de glorie, în special în lupta de la Arcole din noiembrie 1795 la care au participat batalioanele 4 și 5 din regimentul iliro-bănățean. Însuși Napoleon a participat la această luptă, fiind respins cu întreaga trupă pe care o comanda într-o mlaștină din apropierea podului de la Arcole.⁶

La începerea ostilităților, 31 mai 1796, primul batalion de marș valah-ilir, cu un efectiv de 1284 de soldați, avea două companii în brigada colonelului Palfy, iar patru companii în brigada colonelului Utz și era dispus pe cordonul Spera, de la Ischlingen spre frontiera Elveției.

Generalul Wolf, în raportul său referitor la primele ciocniri cu dușmanul, aduce elogii grănicerilor bănățeni pentru vitejia lor, iar generalul Fröhlich, în raportul său despre situația operativă, consemnează că trupele, după un marș de 14 ore, au dovedit o ținută eroică, aducînd laude locotenentului Cîrjan de la grănicerii de cavalerie care prin curajul lor au tăiat retragerea multor francezi, cauzînd dușmanului mari pierderi.

În luptele din Germania, de la Kempten, din 17 septembrie 1796, caporalul Spiridon Ion a luat prizonieră o subunitate adversă și a ucis trei francezi.⁷

Frontul cerea noi efective și astfel, la sfîrșitul lunii septembrie, armata mareșalului austriac Latour a fost înfrîntă cu batalioanele de grăniceri, de curînd recrutate, între care și al treilea batalion combinat al grănicerilor bănățeni care așteptase la Trieste, de aici plecase, în marș forțat, pînă în Carintia, de unde, în căruțe rechiziționate, la 27 septembrie a ajuns la armata de sud. Din acest batalion, patru companii, sub comanda colonelului Duca, au fost detașate la divizia Kaspas, brigada Hegel, iar celelalte două companii, comandate de căpitanul Nedelcu, la divizia Mekaudin, în avangarda Baillet. Grănicerii din acest batalion combinat au sosit pe front în hainele lor naționale și cu armele proprii.

În campania din anul 1796, la batalionul de marș a fost decorat cu medalia de argint caporalul Martin Călțun pentru faptul că în Tirol, în luptele de la Sonnenberg, cu 25 de grăniceri voluntari, a atacat ariergarda franceză și a capturat un pluton francez.

În martie 1796 Napoleon a luat comanda supremă a armatei franceze în Italia. Primit cu rezervă de generalii francezi, el a găsit aici o armată nemulțumită, fugărită și indisciplinată. Pentru a redresa situația și pentru a ridica moralul soldaților, Bonaparte a găsit pentru ei cuvinte de îmbărbătare, în urma cărora armata franceză din Italia a obținut victorii după victorii.

În campania din Italia din anul 1796, românii bănățeni au participat la toate ciocnirile armate, acțiuni fără ecou, dar care au pricinuit pierderi grănicerilor. Aceste pierderi s-au ridicat la cifra de 1371, din care: 78 de morți,

⁶ Fr. Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, IV., Wien, 1875, p. 49 (în continuare: Vanicek 4, p. ..).

⁷ Vanicek 4, p. 62.

645 de răniți și 648 de prizonieri și dispăruți. Prizonierii au fost schimbați cu prizonieri francezi, iar din cei dispăruți o bună parte s-au întors la unitățile lor, așa că numărul pierderilor a fost mult mai mic.

După luptele din Italia, va avea loc o a treia ciocnire între armata austriacă și cea franceză, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de „Războiul de pe frontul renan“.

La 17 aprilie 1797 s-a încheiat armistițiul de la Leoben. În baza lui s-a trasat între beligeranți o linie de demarcație, așteptându-se încheierea păcii. Situația s-a prelungit pînă la 17 octombrie 1797, cînd s-a semnat pacea de la Campo Formio. În baza ei, împăratul Francisc cedează francezilor regiunile avute în Olanda și o parte din Lombardia.

Prin rescriptul dat la Marele Cartier General în ziua de 14 octombrie 1797, la Schwetzingen, s-a dispus reorganizarea batalioanelor combinate prin scindarea lor și organizarea pe regimentele care le-au format.

Pe frontul renan, din batalionul combinat nr. 1 și 3 s-a format un batalion al regimentului valaho-ilir (nr. 13) și un alt batalion al regimentului german (nr. 12), fiecare din aceste batalioane compunîndu-se din cîte 6 companii.

Reorganizarea celorlalte batalioane combinate (nr. 2, 4, 5 și 6) de pe frontul italian nu s-a mai realizat din cauza pierderilor suferite. Efectivele fiind foarte reduse, iar batalioanele de vînători ale grănicerilor fiind formate din cîte 4 companii, și ele cu efective foarte reduse, batalioanele s-au dizolvat, soldații fiind repartizați, după naționalitate, la cele două batalioane de marș organizate pe frontul renan.

După pacea de la Campo Formio au început ostilitățile pe frontul german (în anul 1797), unde grănicerii bănățeni s-au acoperit de glorie, fiind decorați pentru faptele lor:

— Grănicerul Ion Pătrașcu de la batalionul 1 de marș pentru faptul că la 21 martie, în luptele de la Ostrach, împreună cu alți grăniceri a atacat o patulă inamică în pădure și a reușit să captureze mai mulți prizonieri.

— Sergentul Alexandru Ienea din batalionul 3 combinat, pentru că în ziua de 25 martie, cu o mînă de viteji grăniceri români din Banat, a atacat cu un curaj temerar o formație franceză care a capturat pe comandantul batalionului, salvîndu-l astfel din prizonierat, precum și pentru vitejia ostășească de care a dat dovadă și în alte lupte la care a participat.

— Sergentul Iosif Teodorovici, pentru că la 22 și 23 iulie s-a oferit voluntar în avangarda care primise ordin să atace și să alunge avanposturile inamice de la Alt Breisach, iar în timpul nopții s-a înapoiat din misiune cu 40 de prizonieri capturați din avanposturile franceze.

Frontul cerea jertfe umane și materiale de care nu era scutită zona de graniță. Astfel, în anul 1799 comunele grănicerești, pe lîngă efectivele care au plecat pe front, au fost obligate să plătească suma de 100.148 florini.⁸

Operațiunile militare pe frontul italian urmau să înceapă cu ocuparea Genovei în luna februarie. Din cauza timpului nefavorabil acțiunile militare au fost amîinate pînă la sfîrșitul lunii martie, avînd loc însă în această pe-

⁸ Ion Georgescu, *L'opposition aux Habsbourg des paysans roumains durant les guerres napoléoniennes (1798—1815)*, în RevRH, X, 1971, nr. 6, p. 1029.

rioadă dese schimburi de focuri care au menținut mereu trează activitatea pe câmpul de luptă.

Pe frontul armatei principale din Piemont, încă din iarnă, s-au dat lupte între patruli și avanposturi. Astfel, o patrulă franceză formată din 40 de soldați a devenit un „grup fantomă”, bine cunoscut în avanposturile austrie-cilor, mereu molestate de acest grup. Pentru a reduce la tăcere activitatea grupului, colonelul Schwarth a trimis o patrulă formată din 60 de grăniceri români din Banat, din batalionul 5 de sub comanda locotenentului Popovici. Grănicerii bănățeni și-au îndeplinit cu succes misiunea și, în noaptea de 27/28 martie, au surprins patrula franceză, atacând-o și nimicind 11 soldați, capturând 7; restul, cuprinși de spaimă, s-au împrăștiat. Prin curajul lor grănicerii bănățeni au reușit să îndeplinească, doar cu rănirea a doi soldați, misiunea încredințată.⁹

Are loc apoi lupta de la Marengo, în urma căreia, cu tot dezastrul suferit, Austria și Anglia au hotărât continuarea războiului contra Franței. Astfel, batalioanele de grăniceri vor rămâne în continuare în Italia.

În cursul lunii aprilie a anului 1800 au loc din nou ciocniri austro-franceze pe frontul renan, unde grănicerii bănățeni încadrați în brigada Gyulay se acoperă de glorie. Astfel, însuși generalul, în raportul său, referindu-se la luptele duse la Oberhausen și Rieden, relatează: „Rezultatul acestei lupte dovedește îndeajuns curajul și bravura cu care au luptat trupele de sub comanda mea. Astfel, nu-mi rămâne decât să le recomand în măsura binemeritată. Toți au luptat cu mare bravură, totuși maiorul Vitanovici și locotenentul Măciucă din batalionul de grăniceri valaho-ilir din Banat merită să fie amintiți nominal.”¹⁰ Dacă ne gândim la faptul că generalul avea în subordinea sa mii de soldați și sute de ofițeri, din rîndul cărora a trebuit să evidențieze vitejia ofițerilor din batalionul de grăniceri din Banat, ne putem da seama de faptele lor de arme. Vitejia soldaților grăniceri l-a obligat, dealtfel, și pe generalul Gotteschein, în urma unei lupte, să le admire curajul și să afirme că „trupele în general s-au luptat ca lei.”¹¹

În decembrie 1800 au loc noi ciocniri, slabe ca intensitate. Sfârșitul războiului era aproape. La terminarea lui, căpitanul Carol Schwab consemnează în însemnările sale: „Războiul contra Franței s-a terminat în 1800. Pierderile nu se cunosc, ele au fost considerabile. Lista lor nu s-a găsit. Poate nici nu s-a făcut.”¹²

Cît de mult au suferit zonele de graniță de pe urma războiului, ne-o confirmă și faptul că pentru campania din anul 1800 efectivele batalioanelor de grăniceri au ajuns la 984 de oameni, ele fiind completate din zonele din afara graniței, regimentele de grăniceri nemaiputînd încorpora bărbați apti pentru luptă.¹³

La 9 februarie 1801 s-a încheiat tratatul de pace de la Lunéville, care a pus capăt războiului dintre Franța și Austria în Germania și Italia.

⁹ Vanicek 4, p. 94.

¹⁰ Războaiele napoleoniene după însemnările căpitanului Carol Schwab. Lucrare în manuscris (vezi nota 4).

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Vanicek 4, p. 101; J. H. Schwiker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien, 1883, p. 287 (în continuare: Schwiker, p. ...).

Războaiele care au urmat anului 1801 au fost continuarea celor din 1797—1799, căci conflictul care le generase nu s-a rezolvat definitiv și el s-a amplificat și mai mult.

Austria era îngrijorată de ceea ce se petrecea în Italia, unde începeau să prindă rădăcini ideile răspândite de revoluția franceză și astfel hegemonia ei scădea simțitor.

Toate frământările din Franța au atras după sine luarea de măsuri noi: Austria era direct interesată în acest război, Anglia își vedea amenințat comerțul pe continent, iar Rusia se considera amenințată de spiritul revoluționar francez; ele formează o nouă coaliție, la care se alătură și statele germane, afară de Prusia care rămâne neutră.¹⁴

Și la aceste războaie, grănicerii bănățeni au fost prezenți. Ei vor participa la lupte așa cum interesele imperiului le-o cereau.

Față de situația creată pe cîmpul de luptă, la 4 august 1808 Împăratul dă o patentă cu privire la reorganizarea armatei care, printre altele, prevedea următoarele: „În bătăliile ce se fac în mai multe forme, rezervele și alte orînduiri întocmite pentru apărare nu ajung sfîrșitul care se așteaptă dacă atunci nu se introduce cînd începe bătaia. Pentru aceasta noi am încheiat ca așa orînduiri întru acea vreme să se facă, cînd toți regii țărilor din împrejur avem pace. Ca întîmplîndu-se să ne fie lipsă cu ticneală să putem făgădui urmare bună și spre acest sfîrșit în ținuturile noastre din țara nemțească și din Galiția încă în al 12-lea mai după calendarul nou, adică în 30-lea lui aprilie, a anului curgător pentru fiecare regiment pedestraș de linie s-au ridicat batalioane de rezervă și îndată la exerciții s-au și pus, apoi în al 9-lea iunie, iar după calendarul nou adică în 28-lea mai acestui an, organizația puterii de aici spre apărarea ținutului care le-am orînduit și am împreunat. De la această orînduială pentru apărarea ținutului țării foarte folositoare credincioșii noștri militari din graniță, care pe lîngă așezămîntul cel original al grănicerilor și așa toți cum se cuvine sînt ostași în care timpurile cele de demult cu virtute în bătaie s-au deschilinit, nu vor rămîne afară. Dreptatea noi prin aceasta orînduim ca pentru fiecare regiment pedestraș de la graniță în rezervă să se afle apoi fără de aceasta la granițele militare a Croației, Slavoniei și a Banatului încă un batalion pedestru pentru apărarea ținutului să se ridice.”¹⁵

Patenta la care ne referim a fost dată cînd pe plan european se realiza pentru a treia oară coaliția împotriva Franței, cînd Anglia, Rusia, Austria, Suedia, Neapole, Portugalia și Turcia se unesc pentru a-l învinge pe Napoleon.

Patenta imperială dată în anul 1808 avea însă și menirea să reorganizeze armata care avea nevoie de noi efective pentru front. Astfel, regimentele de graniță aveau două batalioane cu un efectiv de 2.966 de soldați, dintre care 240 de trăgători de elită și 44 de artileriști, precum și un batalion de rezervă care însuma 1436 de soldați; pentru a se realiza aceste efective au fost încorporați tinerii și bătrînii.¹⁶

¹⁴ I. Manolescu, *Războaiele principale în legătură cu istoria universală*, vol. II, București, 1922, p. 96—97.

¹⁵ Vanicek 4, p. 115.

¹⁶ Schwiker, p. 290.

Batalioanele destinate pentru paza graniței erau formate de asemenea din tineri sub 18 ani și bătrâni de peste 60 de ani, dintre care două treimi aveau puști defecte și țineau muniția în săculețe de pânză care la cea mai mică umiditate nu mai puteau fi folosite, cei mai mulți erau fără echipament, fără mantăi, așa că mulți din ei nu au putut fi folosiți, fiind internați în spitale.¹⁷

În afară de lucrările de specialitate scrise de istorici sau chiar de ofițerii care au participat efectiv la ostilități și au consemnat acțiunile așa cum ele s-au desfășurat, un adevărat tezaur de informații ni-l oferă și însemnările pe care le fac pe diferite cărți învățătorii și preoții satelor din granița regimentului. Sînt însemnări lapidare, dar pline de sinceritatea omului care, în simplitatea lui, dorește să dea pentru viitor o știre care să devină un izvor de informații.

Așa se face că în mai toate satele grănicerești, în stranele bisericilor stau cărțile care aduc mărturii pentru evenimentele la care ne referim.

Toate consemnările găsite și descifrate le-am grupat pe cărți, indiferent dacă ele se repetă de la carte la carte, și aceasta am făcut-o pentru a evidenția cronologia evenimentelor însemnate pe fiecare carte.

Începem șirul consemnărilor cu acelea scrise de cel mai sîrguincios cronicar al Banatului, Nicolae Stoica de Hațeg, care pe o Psaltire de București de la 1781 scria: „1793 în februarie pleacă un patalion la oaste din regiment asupra franțuzilor. În anii 1796 în Maiu al II-lea, apoi al III-lea, apoi al IV-lea, apoi al V-lea, în August al VI-lea patalion. Feciorii care fură la Raina avură mai bine, cei duși în Țara Talenească avură rău. După ce se puse pace la anul 1801 veniră acasă 3 patalioane. 1805 August 1, iară plecară 3 patalioane întregi la vro 4000 feciori și ajunsără pînă toamna cu ploi grele în țara Baerului aicia franțuzii luară Beciu. În 3 Octomvrie 1805. Apoiu 3 patalioane a noastre din Baieru începură a fugi prin Saltzburgu în Staierinari, apoi de la Edenburg tot cu iarnă grea plecară prin Țara Ungurească în Sebeș la ștabu și în 10 Febr. 1806 acasă. Mulți de ger s-au prăpădit. ... An 1806 s-au făcut pace iar cu Franțuzi[i] nu s-au bătut.”¹⁸

Un alt cronicar tot atît de zelos pe care cercetătorii, datorită activității sale cărturărești, cronologic îl situează după Nicolae Stoica de Hațeg, este Ilea Călțun care pe mai multe cărți însemnează cu migală evenimentele petrecute. Pe un Apostol de Rîmnic, din 1785, Ilea Călțun așeza cu grijă slovele care ne dau vești despre războiul cu Napoleon: „În An 1792 s-au început bătaia cu franțuzu și au fost și Români[i] noștri din Banat, vreo 8000 de oameni ajutori la Nemți pe zilele împăratului Franțiscus II-lea și s-au păcut în zilele februarie 1801 căci români[i] noștri auvenit la ... zile Mai la casele sale și mulți din români[i] noștri au pierit în aceia răzmeriță a Franței. Scris în Pîrvova 2 Mai 1801, Ilea Călțun Paroh al Lăpușnicel. La an 1805 luna iul s-au început Bătaia a doua oară cu franțuzu și s-au pus pace la 1 de Ian. 1806 și întru așa scurtă răzmeriță au fost luat franțuzul Beciul. Ilea Călțun.”¹⁹

¹⁷ Vanicek 4, p. 123—124.

¹⁸ Valeriu Leu, *Însemnări pe cărți vechi*. Lucrare în manuscris pusă la dispoziție de autor, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹⁹ Ibidem.

Tot el scria pe un Apostol de București, din 1785: „Să să șcie că în anul 1800 la împărăția Domn împărat Franțiscus al II-lea s-au bătut ai noștri la Marengo și turcu cu franțuzi[i] și cu... și la începutul acestor bătaii mulți din nația românească și sârbească au pierit. Așezat în satul Pîrvova în luna martie 23, 1800 Ilea Călțun preot.”²⁰

Date tot atât de importante care ne dau și efectivele care au participat din comunele grănicerești sînt scrise pe alte cărți, așa cum pe un Strastnic de Blaj din 1773 găsit în Mehadica se consemnează: „Soldați[i] noștri au venit de la bătaia cu Franțuzu la anul 1801, luna Mai, ziua 2, la înălțarea Domnului nostru Isus Cristos, adecă la Ispas, după ce au fost în tabără la Raina 9 ani și 3 luni, 33 de feciori ai noștri. Am scris eu preotul Pavel Roșcovici, paroh Mehadica, șezînd la biserică în ziua Sf. Mariei mari a anului 1801.”²¹ Iar pe un Strastnic de Rîmnic din 1790 găsim consemnat: „1805 Iulie 29 iară plecară 3 batalioane din acest vi [valaho-ilir — n.n.] regiment la oaste, iară 4 batalioane în Timișoara.”²²

Șirul evenimentelor se consemnează așa cum ele s-au petrecut și autenticitatea datelor pe care le conțin este de-a dreptul uimitoare, aceste date referindu-se atât la mersul evenimentelor, cât și la efectivele plecate pe front din satele bănățene, așa că un studiu exhaustiv al acestora se impune pentru a completa istoria Banatului în aceste vremi.

Pe un Antologhion de București din anul 1786 se consemnează: „S-a început răzmerița a treia oară cu Franțuzi[i] și în Februarie 1809 au plecat feciori[i]. Bătaia au început-o ai noștri în 15 Aprilie la Passau în țara Paerului și au ținut-o în toate zilele pînă la sf. apostoli Petru și Pavel. Atunci a fost bătaia cea mai de pe urmă la un oraș Pojon, unde se hotărăște Ehstraitru cu țara ungurească. Și-a fost și iștand pînă la sf. Nicolae 1809. Atunci s-a strigat pace și s-a făcut slavoslavia în toate bisericile din tot regimentul și s-a pocnit cu pivele în toate satele pentru bucuria păcii. Amin. Dar soldații au venit acasă numai în ziua Botezului Domnului 1810.”²³

Din această consemnare ne dăm seama de sentimentul de bucurie care a cuprins întreaga suflare din graniță cu ocazia terminării ostilităților. Bucuria a fost însă de scurtă durată, căci văpaia se întinde din nou și evenimentele care se desfășoară cu împăratul Franței nu sînt scăpate de cei care le consemnau. Așa se face că pe o carte destul de deteriorată de vreme, găsită la Domașnea (jud. Caraș-Severin), se consemnează: „Fiind răzmeriță cu Franțuzu la anu 1813 l-au biruit Împăratu Nemțesc și muscălesc și au luat Scaunu în care au lăcuit, Parizul, la an 1813 și fiind el de tot cosiruit și într-un ostrov așezat de bunii biruitori ai noștri milostivi împărați Alexandru și Franț iarăși împotrivicul Napoleon Bunaparte cu groaznic război s-au prosculat a doua oară asupra celor doi milostivi împărați în anu 1815 și un batalion de regimentu nostru a plecat, 24 Martie 1815, iară la bătaie la Franțuzu.”²⁴

Situația de pe front a soldaților era destul de împovărată, aceasta datorită acțiunilor des schimbătoare de pe cîmpul de luptă, marșurilor lungi și

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

epuizante, precum și condițiilor grele cauzate de o alimentație slabă, lipsa de apă potabilă și îmbrăcămintea necorespunzătoare față de intemperiele vremii, la care se adaugă și dorul de acasă.

Dar nici cei rămași acasă nu aveau condiții de trai mai bune. Absența îndelungată a celor dragi, lipsa brațelor de muncă, a bărbaților, le-a determinat pe femei să se ocupe de întreaga gospodărie. Satele au fost bîntuite de secetă, foamete și flagelul necruțător al bolilor contagioase.

Pe o altă carte învechită de vreme s-a consemnat, așa după cum însuși autorul ne-o spune, „să se știe” și acest avertisment devine un leitmotiv, deoarece îl scrie în repetate rînduri, ca să rămînă pentru viitorime: „Să să șcie că în anul 1814 s-au lovit de Neamț și de Muscal împărăția franțuzească, adică Parizu. Bătaie s-au ținut un an și jumătate. Ca să să șcie că în anul 1814 au fost foamete mare peste toată lumea, sută de cucuruzi la Roșava [Orșova — n.n.] au fost 20 cr. cît și mulți oameni au murit de foame.... Scris-am eu învățători Lazăr Irachiescu, fiind eu în Valea Bolvașnița 3 ani învățător.”²⁵

Efortul la care a fost supusă populația din imperiu rezultă și din circularele emise prin care se cerea locuitorilor să contribuie cu cele necesare frontului. Stăpînirea a pus în mișcare întregul aparat de stat, care a folosit toată gama de metode pe care o avea la dispoziție pentru a împlini ordinul dat. Este cazul să amintim aici că autoritățile religioase de pe teritoriul nemilitarizat al Banatului recurg și ele la apeluri adresate credincioșilor pentru adunarea de fonduri bănești și convingerea tinerilor să plece ca recruți la oaste, dînd acestora ca exemplu pe grănicerii din teritoriul militarizat. Este semnificativă, în acest sens, circulara pe care o dă episcopul de Vîrșeț, Iosif Ionovici Sacabent, la 9 mai 1799, în care printre altele arăta: „Priviți la vecinii și frații voștri militari de pe Graniță, cîtă mulțime dau ei, au eșit și în tabără să află, iar ceilalți care acasă sînt rămași Margina și cetăți păzesc și alte slujbe cătănești în toate zilele fac.”²⁶

Dealtfel, șirul circularilor pe care episcopul Sacabent le dă preoților din subordinea sa scoate în evidență și disperarea autorităților imperiale pentru aprovizionarea armatei pe front. Se ordonă ca preoții să țină credincioșilor predici în care să le vorbească despre nevoile războiului cu francezii și mai ales să se accentueze pe completarea armatei cu noi efective. Preoții erau obligați să raporteze dacă a fost mult popor la adunări și dacă a fost receptiv sau nu la solicitările împăratului. În cazul că preotul vreunei localități era bolnav, atunci preoții din jur și în special cei din Oravița, Vărădia sau Calina să-l înlocuiască și să raporteze în scris imediat, cum s-a îndeplinit porunca.²⁷

Nevoia de bani pentru front îl determină pe episcop ca din Caransebeș, la 8 iulie 1799, să dea o nouă circulară în care, printre altele, propunea ca: „prin oraș un tas prin biserică a se purta să dați. Iară prin Sat Parohialul Preot au chibzuit de la gazdele cele mai bune ceia iastă cu putintă și cu bună voie a da să adune și Protoprezmiterului a se cuvine Primind să pre-

²⁵ Ibidem.

²⁶ Protocolul circularilor bisericii ort. rom. Bănia, circulara Nr. 11/210 din 9 mai 1799 (în continuare: Protocolul, localitatea, numărul și data).

²⁷ Protocol, Vărădia, fără număr, 18 mai 1799.

dați Iară Protoprezmterul Mie să aducă precum și eu în casa Erarului de mai aproape voi pune.”²⁸

Războaiele împotriva francezilor cereau mereu eforturi umane, financiare și materiale care trebuiau suportate de populația sleită de puteri. Erau chemate sub arme noi efective de tineri și bătrâni și astfel împotrivirea la mobilizare îmbrăca diferite forme.

Neprezentarea la încorporare era una din formele împotrivirii. Au fost cazuri în care chiar și preoții satelor i-au încurajat pe tineri să se sustragă de la încorporare sau pe alții îi declarau slugile lor, care astfel erau scutite de armată.²⁹

Dezertarea constituia o altă formă de sustragere de la serviciul militar. Numărul dezertorilor creștea simțitor, fapt pentru care se caută fel și fel de metode de a se reduce numărul lor. Se emit în acest sens peste zece decrete de amnistie, cunoscute sub numele de „general pardon”. Se acordă, cu acest prilej, unele libertăți dezertorilor care se prezentau de bună voie la unitățile lor:

- o permisie de două zile,
- scutirea totală de armată la terminarea războiului,
- acordarea de servicii publice,
- acordarea unei sume de 10 florini.³⁰

Aceste decrete de amnistie nu fac altceva decât să scoată în evidență disperarea în care se găseau țările angajate în război și nevoia de efective pentru front.

Tot pentru reducerea numărului fugarilor se acordau premii în bani pentru prinderea lor. Astfel, se plăteau 4 florini pentru un fugar din regimentele de infanterie și 24 de florini pentru fugarii din regimentele de graniță.³¹

O altă formă de sustragere de la încorporare o constituia și automutilarea care creștea în intensitate, fapt care a determinat autoritățile militare ca în anul 1793 să îi folosească și pe aceștia ca vizitii la transporturile militare și ca servanți la artilerie.³²

Prin rescriptul din 13 mai 1814, dat de feldmareșalul Bellegarde, se ordonă retragerea trupelor de grăniceri de pe câmpul de luptă și gruparea lor în zonele de reședință.³³

Făcînd un bilanț al efectivelor care au participat la campaniile împotriva francezilor, un istoric al graniței militare austriece arăta: „dacă ne amintim că în timpul ultimului război cu turcii 101.488 de grăniceri au servit sub arme, dintre care aproximativ 24.000 au căzut în lupte, au fost răniți grav sau luați prizonieri și dispăruți; între anii 1792—1814 efectivul grănicerilor număra 101.692 soldați, pierderile ridicîndu-se la 38.583 de oameni; în anul 1805 erau sub arme un număr de 48.000 de soldați pe câmpul de luptă, în anul 1809 erau 100.000 soldați, iar în anul 1812—1814 cel puțin 50.000 de soldați. Trebuie însă să recunoaștem că absența atîtor bărbați a păgubit adînc

²⁸ Protocol, Vărădia, fără număr, 8 iulie 1799.

²⁹ Protocol, Vărădia, fără număr, 11 iunie 1800.

³⁰ Protocol, Mercina, 7/478 din decembrie 1805

³¹ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 1041.

³² *Idem*, p. 1039.

³³ Vanicek 4, p. 165.

viața familială și economică a graniței. Anii de război 1788—1814, deci nici trei decenii, s-au soldat cu peste 100.000 de jertfe căzuți pe câmpul de luptă, răpuși de boală și răni și invalizi inapți pentru muncă.³⁴

Participarea grănicerilor bănățeni la luptele împotriva francezilor i-a determinat pe o bună parte din ei să îmbrățișeze ideile de libertate ale revoluției franceze. Este cunoscut cazul grănicerului Jumanca, originar din Caransebeș, care își propusese eliberarea Transilvaniei și Banatului în vederea unirii acestora cu România.³⁵

Războaiele purtate împotriva lui Napoleon s-au terminat; ele au lăsat însă răni adânci, greu vindecabile, pe care mulțimea de grăniceri sau de negrăniceri bănățeni s-a străduit să le șteargă, rămânând amintirea participării la războaie, participare care va intra în legendă, devenind pentru generațiile viitoare o cinste, o virtute faptul că înaintașii lor au luptat împotriva aceluia care a fost Napoleon Bonaparte.

LIVIU GROZA

LA PARTICIPATION DES SOLDATS DE FRONTIÈRE AUX GUERRES NAPOLEONIENNES

(Résumé)

L'auteur met en évidence le fait que l'une des missions des soldats de frontière était celle de lutter en dehors des frontières de l'Empire autrichien.

L'auteur décrit la participation des soldats de frontière de la région de Banat aux guerres contre Napoléon, en utilisant un nombre de sources éditées, aussi que les notes du capitaine Carol Schwab, lui-même un participant aux guerres. L'auteur y ajoute les notes qu'il a trouvées et étudiées sur les livres des églises de l'ancienne frontière de Banat.

Les notes de Carol Schwab, aussi bien que les notes des livres à caractère religieux étant inédites, elles apportent d'informations nouvelles concernant le rôle du régiment des soldats de frontière de Banat dans les luttes contre les armées de Napoléon.

³⁴ Schwiker, p. 30.

³⁵ A. Dolga, E. Wetzler, *Aspecte din repercusiunile revoluției franceze și ale războaielor napoleoniene în Banat după documente inedite*, Historia, II, București, 1971, p. 140.

„HORA ARDEALULUI“ ȘI „HORA UNIRII“ ÎN BANAT ȘI TRANSILVANIA. — CONTRIBUȚII INEDITE —

Opera lui V. Alecsandri a cunoscut o largă circulație în Banat și Transilvania, însușind, prin caracterul ei militant, lupta românilor pentru eliberare națională. La cercetările întreprinse pînă acum¹, ne îngăduim să adăugăm unele informații inedite referitoare la „Hora Ardealului“ și „Hora Unirii“, poezii-manifest care, așa cum vom vedea, s-au cîntat permanent în tot spațiul intracarpatic.

„Hora Ardealului“ a fost publicată de Alecsandri cu pseudonimul „Un român“ în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, la 14 iunie 1848. Poezia este anterioară acestei date, cînd Alecsandri era la Cernăuți, și a fost scrisă în preajma zilei de 3/15 mai, fiind răspîdită printre zecile de mii de români adunați să hotărască, cum spunea Bălcescu la 3/15 mai 1851, „mîntuirea de orice domnie străină prin unitate națională“². Versurile scrise de Alecsandri exprimă unitatea de acțiune a revoluției românești de la 1848 pentru a înfăptui unirea deplină a românilor. Idee mărturisită și de transilvăneni nu numai prin hotărîrea rostită la Blaj: „Noi vrem să ne unim cu țara“, dar și prin declarația făcută revoluționarilor moldoveni, Negri, Alecsandri, în scurta lor trecere prin Transilvania, că bănățenii și transilvănenii vor sări „în ajutorul Moldovei și a Valahiei cînd le-ar călca vreun dușman“³.

„Hora Ardealului“ se integrează curînd în melosul popular, își pierde titlul inițial, ca în cazul manuscriselor de la Biblioteca „V. A. Urechia“ din Galați⁴, fiind denumită „Hora română“ sau chiar o „Cîntare“. Horit mereu pe plaiurile bănățene și transilvănene, pe o melodie diferită de cea a „Horei Unirii“, versul lui Alecsandri duce din generație în generație nestrămutata credință în împlinirea visului milenar: unirea tuturor românilor.

„Hora Ardealului“ a ajuns în Banat, în primul rînd, prin intermediul gazetei lui Barițiu, cu largă și continuă circulație în mediul bănățean⁵. Prezența lui Lascăr Rosetti și Manolache Costache Epureanu la adunarea de la

¹ Alexandru Bistrițeanu, *Vasile Alecsandri și bănățenii*, București, 1946; Ion Iliescu, *Vasile Alecsandri. Pagini bănățene la a 75-a comemorare*, Timișoara, 1965; Ion Apostol Popescu, *Influența lui Vasile Alecsandri asupra mișcării folclorice din Ardeal și Banat, în Limbă și literatură*, 10, 1965, p. 47—64; Ion Breazu, *Studii de literatură română și comparată*, I, ediție îngrijită de Mircea Curticeanu, Cluj, 1970, p. 203—268.

² N. Bălcescu, *Opere*, I, București, 1953, p. 332.

³ T. Bălan, *Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina, 1848*, Sibiu, 1944, p. 82.

⁴ Biblioteca „V. A. Urechia“ Galați, ms. II 158, f. 3v—4; ms. II 159, f. 15—15v.

⁵ Bănățeanul Emilian Micu, cunoscut pentru preocupările lui de salvare a cărții românești vechi, îi oferea lui V. A. Urechia, în iunie 1896, colecția completă a „Foi pentru minte, inimă și literatură“ din anii 1838—1860 (Gh. Hîncu, *Cartea românească veche la Biblioteca „V. A. Urechia“*, Galați, 1965, p. 146).

Lugoj, la 15/27 iunie, a influențat oare difuzarea „Horei Ardealului” în Banat? Au adus ei și poezia lui Alecsandri o dată cu „Prințiapiile noastre pentru reformarea patriei”, cum susține G. Bogdan—Duică?⁶ Un răspuns sigur este greu de dat, deoarece astăzi nu se mai cunoaște decât un singur exemplar din programul de la Brașov, donat de G. Sion Bibliotecii Centrale Universitare Cluj-Napoca⁷.

Poezia a circulat în manuscris, dovadă caietul de versuri al lui Mihail Fometescu din Oravița Montană, județul Caraș-Severin. Textul poeziei, notat după 1 februarie 1855, își păstrează titlul⁸. La această dată „Hora Ardealului” se cânta pe o melodie pe care nu o cunoaștem, poate identică cu cea pe care o va nota G. Ucenescu mai târziu, căci versurile 1, 4, 8, 9, 12, 13 sînt continuate cu adaosul melodic „tra la la la”.

Poezia a circulat în această zonă în mai multe variante. În caietul teologului Vichentie Micu, stabilit, la 6 august 1857, în comuna Belinț, județul Timiș, găsim textul cu câteva modificări. În afară de titlul „Hora română”, sînt schimbate, în strofa a treia, versurile întii și al patrulea: „Ardelean voinic de munte” în loc de „Ardelean copil de munte” și „Că ești fiu din Românie” față de originalul „Că-mi ești fiu de Românie”. Primele versuri din ultima strofă au fost inversate, iar interjecția „Ura” transformată în „hora”⁹. Nu se poate preciza momentul în care Vichentie Micu receptează poezia lui Alecsandri. A cunoscut-o în anii de dinaintea înscrierii la seminarul din Vîrșeș, în toamna anului 1854, sau în mediul românesc de aici, unde rămîne pînă în primăvara lui 1857¹⁰.

Un alt caiet de versuri, provenind tot din Banat, conține și „Hora Ardealului”, poezia fiind transcrisă, probabil, în jurul anului 1857. Modificările, în structura versului, sînt destul de rare. Amintim latinismul „anima” în versul „Cei cu anima română”¹¹.

La difuzarea în Banat a poeziei lui Alecsandri a contribuit, fără îndoială, și broșura brașoveanului Gheorghe Ucenescu¹², elevul lui Anton Pann, „Magazin de cînturi vechi și noi”, apărută la Brașov în 1863 și retipărită în alte două ediții¹³. Poezia își păstrează titlul inițial și are schimbat versul al

⁶ Gh. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, București, p. 169. Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională, 1834—1849*, București, 1967, p. 138.

⁷ Informație de la C. Negulescu, directorul Bibliotecii Centrale Universitare Cluj-Napoca (scrisoare din 4 aprilie 1976).

⁸ Biblioteca Academiei R.S.R., ms.rom., 2394, f. 11—11v.

⁹ Biblioteca „V. A. Urechia” Galați, ms. II 159, f. 15—15v. În caietul lui Vichentie Micu, ajuns în colecțiile acestei biblioteci în 1896, prin donația lui V. A. Urechia, care-l primise desigur de la Emilian Micu, mai sînt transcrise, alături de poezii populare, și „Moartea lui Mihai Viteazul” de D. Bolintineanu și „Marșul lui Iancu”.

¹⁰ Caietele cursurilor urmate de Vichentie Micu la seminarul din Vîrșeș se găsesc la Biblioteca Academiei R.S.R., ms.rom., 2754, 5627, 5638, 5641.

¹¹ Biblioteca „V. A. Urechia” Galați, ms. II 158, f. 3v—4. Și acest manuscris credem că provine tot de la V. Micu, fiind inventariat în colecțiile bibliotecii în 1896, în urma donației lui V. A. Urechia.

¹² Despre Gheorghe Ucenescu, vezi A. Bârseanu, *Istoricul școalelor centrale române din Brașov*, Brașov, 1902, p. 598; Gr. M. Poslușnicu, *Istoria muzicii la români*, București, 1928, p. 404—405; *Cărturari brașoveni (sec. XV—XX). Ghid bibliografic*, Brașov, 1972, p. 219; Vasile D. Nicolescu, *Manuscrisul Ucenescu Cînturi*, București, 1979, p. 9—61.

¹³ Broșura ne-a fost semnalată de profesorul N. Albu (scrisoare din 2 octombrie 1976). Ucenescu anunța, în 1863, și broșura a doua cu „melodiile cînturilor”. Nu știm dacă a apărut. Investigațiile făcute, deocamdată, la București, Brașov și Cluj au rămas fără rezultat.

doilea din strofa a doua: „Sfînta zi a libertății” în loc de „Ziua sfînt-a libertății”. Deci transcrierea după broșură s-a făcut din memorie sau după alte manuscrise și în nici un caz după textul publicat de G. Barițiu.

În Transilvania, „Hora Ardealului” s-a răspîndit, desigur, cu mult mai multă ușurință prin gazeta lui Barițiu și broșura lui Gheorghe Ucenescu. Școlile românești au contribuit, de asemenea, la difuzarea mesajului revoluționar al versurilor lui Alecsandri. În manuscrisul lui Ucenescu, poezia este transcrisă și cu titlul „Cînt de școală”¹⁴.

„Hora Unirii” a fost scrisă de Alecsandri cu ocazia constituirii la Iași a societății „Unirea”, 25 mai/6 iunie 1856, căci poezia a fost publicată la 9 iunie în ziarul unionist „Steaua Dunării”. Poetul refolosește prima strofă din „Hora Ardealului”, celelalte fiind expresia spontaneității înflăcărare a militantului unionist, care, pentru a scrie aceste versuri, nu avea nevoie de îndemnul lui Victor Place, consulul Franței la Iași, așa cum pretinde acesta într-o scrisoare din 23 iunie 1856, adresată contelui Walewski, ministru de externe al Franței¹⁵. Dovada entuziasmului ce animase pe subscriitorii actului de înființare a societății „Unirea” sînt versurile scrise chiar atunci de V. Alecsandri:

„Sub acest măreț castan / Noi jurăm toți în frăție / Ca de azi să nu mai fie / Nici valah, nici moldovan; / Ci să fim numai români / Într-un gînd, într-o unire, / Și să dăm mîni cu mîni / Pentru-a Țarei fericire”.

Nu putem preciza împrejurările și anul în care „Hora Unirii” începe să fie cunoscută în Banat. Nu este exclus ca ea să fi circulat înainte de apariția ediției a doua a volumului „Poesii populare ale românilor”, 1866, care a înlesnit considerabil răspîndirea acestei poezii ce-a însuflețit permanent, alături de „Deșteaptă-te române”, toate reuniunile românești din Banat. Avem informații că exemplare din aceste două ediții mai existau, în 1910, în biblioteca învățătorului Ștefan Cherga din Topolovățul-Mare, județul Timiș¹⁶. A mai putut fi cunoscută, în mediul rural, și prin difuzarea volumelor de „Opere complete”, ediția 1875 sau 1880, care conțin „Hora Unirii” în ciclul „Doine și Lăcrămioare”. Exemplare din aceste ediții au fost distribuite, ca premiu, corurilor țărănești care au participat, în 1882, la sărbătorirea corului de la Chizătau ce împlinise 25 de ani de activitate¹⁷.

Melodia „Horei Ardealului”, de origine populară, a fost adoptată de G. Ucenescu versurilor lui V. Alecsandri, căroro le-a adăugat refrenul „Măi române, măi” (Biblioteca Academiei R.S.R., ms.rom., 3497, f. 70, 521v—522; Vasile D. Niculescu, *op. cit.*, p. 282). Manuscrisul este ulterior broșurii (Gh. Ciobanu, *Cîntece revoluționare și patriotice din perioada anului 1848*, în *Muzica*, XXII, 7, 1973, p. 9; Idem, *Culegeri de folclor și cîntece de lume*, București, 1976, p. 230—231) și nu din perioada 1848—1851 cum crede Viorel Cosma (*Noi date despre contribuția muzicii în momentul Unirii*, în *Muzica*, IX, 3, 1959, p. 26).

¹⁴ Bibl. Acad. R.S.R., ms. rom., 3497, f. 46v; Viorel Cosma, *art. cit.*, în *Muzica*, IX, 3, 1959, p. 26; Gh. Ciobanu, *Culegeri de folclor*, p. 222.

¹⁵ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, III, București, 1889, p. 560. Vezi și Viorel Cosma, *De la „Hora Unirii” la „Hora Griviței”*, în *Muzica*, 1977, 1, p. 4. pentru înființarea societății „Unirea”, vezi V. Maciu, *Organizarea mișcării pentru Unire în anii 1855—1857 în Moldova și Țara Românească*, în *Studii*, XII, 1959, 1, p. 56—57.

¹⁶ *Catalogul bibliotecii lui Ștefan Cherga, învățător în Nagy-Topolovecz*, Lugoj, 1910.

¹⁷ Virgil Birou, Ciprian Porumbescu la Chizătau, în *Scrisul bănățean*, VII, 1957, 9, p. 52. Corul de la Chizătau avea în repertoriu și piesa corală „Unirea Principatelor” care,

Un rol de seamă în popularizarea „Horei Unirii” l-a avut „Reuniunea română de cîntări” din Lugoj, care, așa cum precizează Coriolan Brediceanu, obișnuia să cînte la „mese și petrecării ariile românești, «Deșteaptă-te române», «Săltă române», «Hora Unirii», care apoi se răspîndeau corect în popor și la studențime”¹⁸.

Un alt moment, dealtfel semnificativ, cînd s-a cîntat „Hora Unirii” în Banat a fost prilejuit de vizita lui Alecsandri la Mehadia, în vara anului 1884. După o entuziastă primire, i s-a oferit „căruntului poet” un banchet la care, după cuvîntările omagiale ale delegaților de la Lugoj, Oravița, Caransebeș, mesenii s-au ridicat, la un moment dat, și au intonat cu toții „Hai să dăm mîna cu mîna”. Apoi, relatează un martor ocular, „luîndu-ne rămas bun de la marele și iubitul nostru oaspe, l-am petrecut cu „Iarba rea din holde piară, / Piară dușmanul din țară, / Între noi să nu mai fie / Decît flori și veselie”¹⁹.

Manifestare care justifică întru totul cuvintele scrise de ziarul sibian „Tribuna”, în 1890, la moartea poetului: „Nu există pe fața pămîntului un unghi de țară locuit de români, în care numele lui Vasile Alecsandri să nu fie cunoscut și cîntecele sale să nu fie în gura tuturor”²⁰.

„Hora Unirii” rămîne pe mai departe în repertoriul corurilor românești din Banat. P. Ciorogariu o armonizează în 1903 pentru cor mixt și bărbătesc, adăugînd la fiecare strofă a textului original refrenul: „Noi români, noi romani / Strănepoți de-a lui Traian”²¹.

În Transilvania, „Hora Unirii” a fost cunoscută imediat, fie prin intermediul ziarului unionist „Steaua Dunării”, fie prin foile volante tipărite în litografia lui Parteni din Iași sau, poate, chiar prin contacte directe. „Telegraful român” de la Sibiu a publicat poezia la 30 iunie 1856, cînd reproduce după „Steaua Dunării” dialogul politic „Păcală și Tîndală”²². De asemenea, „Gazeta Transilvaniei” remarcă la 2 august 1856 răsunetul pe care l-a avut poezia în Moldova, precizînd că „efectul acestei bucăți fu de minune.” Cu un alt prilej, discutînd amploarea propagandei unioniste, se arată că în Moldova „Hora Unirii” se înpămîntenise în lumea satelor, iar țărani credeau că Unirea îi va scăpa de nevoi, „de boieresc și beilice”²³. Relatarea constituia, cu siguranță, un îndemn și pentru românii transilvăneni, că sub semnul „Unirii” puteau înlătura apăsătoarea împilare a claselor dominante.

poate, este tot o variantă a „Horei Unirii” (Sever Sepeșian, *Corul de la Chizătău*, București, 1957, p. 40).

¹⁸ C. Brediceanu, *Date și reminiscențe pentru istoria Reuniunii române de cîntări din Lugoj*, Lugoj, 1900, p. 18. În repertoriul „Reuniunii” a mai figurat și compoziția lui Eusebie Mandicevski „Hora Unirii”, scrisă după o „melodie din Ardeal” culeasă de Al. Vocișca (V. Cosma, *De la „Hora Unirii” la „Hora Griviței”*, p. 4).

¹⁹ Al. Bistrișeanu, *Vasile Alecsandri și bănățenii*, p. 27; I. Iliescu, *Vasile Alecsandri. Pagini bănățene*, p. 21.

²⁰ Apud I. Breazu, *Pătrunderea ideilor junimiste în Transilvania*, în *Studii de literatură română comparată*, Cluj, 1972, p. 250.

²¹ George Breazu, *Pagini din istoria muzicii românești*, ediție îngrijită și prefăcută de Vasile Tomescu, București, 1966, p. 213.

²² *Telegraful român*, IV, nr. 51, 30 iunie 1856, p. 203—204. Vezi și *Steaua Dunării*, II, nr. 34, 16 iunie 1856, p. 135—136.

²³ *GazTrans*, nr. 61, 2 august 1856, p. 234; Dan Berindei, *Gazeta Transilvaniei și Unirea Principatelor, în 130 de ani de la apariția „Gazetei de Transilvania”*, Brașov, p. 69.

Ca și „Hora Ardealului”, „Hora Unirii” devine imediat un cântec popular, așa cum dealtfel o considera și V. Alecsandri, care o include în volumul de „Poesii populare ale românilor”, editat în 1866. Cu acest caracter circula poezia prin Țara Bîrsei și Oprea Dumitru Brașoveanu, care o transcrie în 1859, o intitulează sugestiv „Versul național în privința împreunării Principatelor”. Textul are foarte puține modificări, unele determinate de realitățile istorice transilvănene, diferite de cele din Moldova și Muntenia. Astfel versul „Măi muntene, măi vecine” este înlocuit cu „măi muntene, măi române”. Creatorul popular a adăugat textului lui Alecsandri o nouă strofă: „Cum joacă și se învîrtește / Și pe dușmani mi-i gonește / Vivat bravilor români / Vivat și fericiți ani”²⁴.

Deocamdată este greu de precizat, la ce dată și în ce zonă a Transilvaniei s-a produs această intervenție folclorică, care însă s-a păstrat, căci o regăsim într-un manuscris datînd probabil din perioada Memorandumului, care a aparținut lui Vasile Sfura, preot în satul Blaja, județul Satu-Mare²⁵.

În unele zone din Transilvania, titlul poeziei este înlocuit cu primul vers, „Hai să dăm mîină cu mîină”. „Gazeta Transilvaniei”, relatînd, la 16 iunie 1861, primirea la Gherla a lui Alexandru Bohățel, căpitanul suprem al Năsăudului, precizează că în timpul unei „serbări cu făclii” s-au cîntat „Hai să dăm mîină cu mîină”, „Deșteaptă-te române”, „Cîntecul lui Ștefan”²⁶.

Scoala românească de la Blaj a contribuit în mod substanțial la răspîndirea poeziei în marea masă a românilor transilvăneni. Elevii, viitorii învățători și preoți, obișnuiau să transcrie „Hora Unirii” în caietele lor de versuri, notînd, adeseori, și numele autorului. Un asemenea exemplu îl găsim în caietul lui Zaharia Pop „preparand”, care și-a notat versurile înainte de martie 1866²⁷. Din aceeași vreme datează și caietul lui Alexandru Vișan din Hațeg, care cuprinde și „Hora Unirii”²⁸.

Iosif Vulcan, mare admirator al bardului de la Mircești, considerat „fruntașul fruntașilor noștri literari”, participă activ la difuzarea „Marsiliezei Unirei românilor” prin revista „Familia”. Semnificativ este faptul că Vulcan nu reproduce poezia după textul lui Alecsandri, pe care-l avea desigur la îndemîină, ci după o variantă transilvăneană cu obișnuitele modificări. Întîlnim, și aici, versul „Cei cu animă română” și schimbări în ordinea strofelor. Lipsesc strofele 3, 7 și 8. Traducerea lui G. Vegezzi-Ruscalla, în limba italiană, care însoțește textul român, era, în măsură egală, o pledoarie pentru latinitatea poporului român, ca și pentru continuitatea noastră neîntreruptă pe pămîntul vetrei strămoșești²⁹.

Tot în revista lui Vulcan mai aflăm o notă în care se precizează că în 1868, cu ocazia comemorării la Cluj a zilei de 3/15 mai 1848 și a celor „40.000 martiri români căzuți în revoluțiune”, corul a cîntat „Ha să dăm

²⁴ Textul ne-a fost comunicat de Maria Lambucă, directoarea Bibliotecii județene Brașov. Emil Micu, Mircea Băltescu, *Variante folclorice inedite*, în *Astra*, II, nr. 9 septembrie 1967, p. 22.

²⁵ Biblioteca „V. A. Urechia”, ms. I 58, p. 129—130.

²⁶ Ștefan Pascu, *Ecoul Unirii Țării Românești și Moldovei în Transilvania*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 465.

²⁷ Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj, ms.rom., 580, f. 20v—21.

²⁸ Viorel Cosma, *De la „Hora Unirii” la „Hora Griviței”*, p. 5.

²⁹ *Familia*, II, nr. 8, 15/27 martie 1866, p. 95.

mână cu mână“, „Astăzi fraților români“ și alte cîntece patriotice³⁰. Cu ocazia comemorării acestui eveniment la Sibiu, în 1870, s-a întrunit „toată juniimea studioasă... juriști, teologi și gimnasiști“ care, după ce-au recitat poezii patriotice, au cîntat cu toții „Hai să dăm mână cu mână“³¹. În programul seratei literar-muzicale organizate de junimea română din Orăștie a figurat, alături de poezii de V. Alecsandri, D. Bolintineanu, I. Vulcan, și cîntecul „Hai să dăm mână cu mână“³².

Trupa de teatru condusă de G. A. Petculescu, care a susținut spectacole în toate orașele și orașelele Transilvaniei în intervalul 1878—1889, obișnuia să-și încheie spectacolele cu „Hora Unirii“ și alte cîntece patriotice. Astfel spectacolul prezentat la Beiuș, la 13 decembrie 1882/1 ianuarie 1883 (sic) cu piesa „Invingerea Griviței de către armata română“ s-a terminat cu versurile lui Alecsandri cîntate, cu mult entuziasm, de corul improvizat al actorilor și spectatorilor³³.

Formațiile corale de muncitori români o aveau inclusă în repertoriu. Corul Asociației sodalilor români din Cluj, care a arborat, poate, primul din țară steagul roșu, avea drept motto o strofă din „Hora Unirii“: „Unde-i unul nu-i putere / La nevoi și la durere / Unde-s doi puterea crește / Și dușmanul nu sporește“³⁴.

Un alt exemplu de propagare a cîntecului în mediul rural ni-l oferă caietul de versuri al lui Nicolae Filimon, cîntăreț popular din Sebeșel, județul Alba, întocmit la 11 ianuarie 1873. La începutul caietului este transcrisă „Hora Unirii“, cu foarte puține modificări, dar cu titlul „Versu naționalu“. Este urmată de „Hora Ardealului“, care are însă titlul „Altul“³⁵. Poezia exista și în caietul de cîntece al lui Nicolae Muntean din Maerii Bălgradului, fiind transcrisă înainte de 17 iulie 1881. Modificări sînt la versul 9: „Măi muntene, măi române“ și la ultima strofă care are numai primele două versuri. Interesantă este însemnarea lui Nicolae Muntean care precizează că „versu“ a venit din „Țara Românească“ de la „anul 1848 încoace“ și se cîntă „pe glasul »Iată hora se pornește«“³⁶. Deci în zona județului Alba și poate și în alte părți ale Transilvaniei se folosea această melodie populară și nu compoziția lui Flechtenmacher. „Hora Unirii“, împreună cu alte cîntece

³⁰ I. Pervain, *Societatea diletanților „teatrali“ din Cluj (1870—1875)*, în *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 329. Vezi și Vasile Mocanu, *Ecoul operei dramatice a lui Vasile Alecsandri în muzica românească din Transilvania*, în *Studii de muzicologie*, III, 1967, p. 283.

³¹ *Familia*, VI, 2, 17/29 mai 1870, p. 238.

³² Idem, 11/23 ianuarie 1870, p. 21. Corul „Haideți frați într-o unire“, cîntat de învățătorii școlii din Borța (idem, XXVIII, nr. 8, 24 februarie/8 martie 1891, p. 94), era, poate, tot o variantă a „Horei Unirii“.

³³ V. Cosma, *De la „Hora Unirii“ la „Hora Griviței“*, (III), în *Muzica*, 3, 1977, p. 11. Pentru trupa lui G. A. Petculescu, vezi I. Breazu, *Studii de literatură comparată*, I, p. 108.

³⁴ Cristian Ghenea, *Reflectarea perioadei războiului de independență în Transilvania și Banat*, în *Studii de muzicologie*, XII, 1977, p. 169.

³⁵ Gh. Pavelescu, *Versuri la morți de Nicolae Filimon*, în *Apulum*, II, 1946, p. 317. Autorul a avut amabilitatea să ne comunice textul celor două poezii (scrisoare din 27 decembrie 1976).

³⁶ Biblioteca Muzeului Unirii, Alba Iulia. Manuscrisul ne-a fost comunicat de Lucia Hațegan (scrisoare din 17 decembrie 1977).

patriotice, există și într-un manuscris din 1879 al lui Demetriu Chirca, „Carte pentru poezii”²⁷.

Sîntem convinși că pentru țăranul român din Transilvania, conștient de unitatea poporului român, ca unul ce-o întreținuse de-a lungul veacurilor, „Hora Unirii”, prin structura și ritmul ei popular, reprezintă nu numai expresia unei năzuințe seculare, dar și un program de luptă pentru distrugerea regimului de împilări și umilinte sub care trăia.

Așa cum am văzut, „Hora Unirii” era cunoscută și în județele din nordul Transilvaniei. Cu prilejul unei anchete, în 1884, i se imputa lui Vasile Lucaciu, pe atunci profesor la liceul din Satu-Mare, că ar fi pus în circulație, printre elevii săi, texte antimaghiare, de fapt o prelucrare în maghiară a „Horei Unirii”, corecte fiind doar primele cinci versuri. Vasile Lucaciu respinge acuzația, declarînd că este vorba de o „poezie populară” completată de „vreun elev”³⁸.

Circulația „Horei Unirii” și în această zonă mai este dovedită, așa cum am mai arătat, și de caietul cu versuri al lui Vasile Sfura, probabil fratele mai mic al poetului Dumitru Sfura, despre care Eminescu spunea că este „un biet tînar transilvănean, care avea durere de inimă pentru nenorocitul său popor”³⁹. Numai una dintre poeziile caietului este datată, un „Imn lui dr. Vasile Lucaciu”, 11 noiembrie 1894, dar cu siguranță că celelalte transcrieri sînt anterioare acestei date.

În caietul lui Vasile Sfura există două variante ale „Horii Unirii”, ambele păstrînd titlul inițial. Prima variantă, care este mai apropiată de textul original, în afară de unele modificări de influență latinistă, mai are și două versuri schimbate. În strofa a treia „Vin de dă mena cu mene”, în loc de „Vină să te prinzi cu mine”, „Și la moarte cu-nsoțire” în loc de „Și la moarte cu-nfrățire”.

Cea de a doua variantă provine dintr-o altă sursă și se aseamănă, în mare, cu textul transcris, în 1859, de Dumitru Oprea Brașoveanu. Deosebit este un singur vers în strofa a doua: „Între noi să nu mai fie / Decît flori și Românie”⁴⁰. Invocarea numelui țării, a țării ce trebuia să cuprindă în hotarele ei pe toți românii, este mărturia unei conștiințe politice care, prin multitudinea manifestărilor naționale, avea să pregătească, așa cum scria Bălcescu în 1850, „unirea lor într-o singură nație, unire la care sînt meniți prin naționalitate, prin aceeași limbă, religie, obiceiuri, sentimente, prin poziția geografică, prin trecutul lor și, în sfîrșit prin nevoia d'a se păstra și d'a se mîntui”⁴¹.

Melodia „Horei Unirii” era cunoscută și în Crișana, numai că aici s-a

³⁷ V. Cosma, *De la „Hora Unirii” la „Hora Griviței”*, p. 4.

³⁸ Corneliu Mezea, *Dr. Vasile Lucaciu. Leul de la Sisești, 1852—1922*. Satu Mare, 1936, p. 19.

³⁹ G. Cardaș, *Poezii și prozatorii Ardealului pînă la Unire*, București, 1936, p. 23. Amănunte despre D. Sfura la G. Bogdan-Duică, *Multe și mărunte despre Eminescu*, în *Viața Românească*, XVI, 1924, vol. LIX, 8, p. 154.

⁴⁰ Biblioteca „V. A. Urechia”, ms. I 58, p. 85—86, 129—130. Manuscrisul a fost achiziționat în 1970 în Galați de la descendenții profesorului Teodor Mureșanu, ginerele lui Vasile Sfura.

⁴¹ N. Bălcescu, *Opere*, I, p. 311.

produs înlocuirea textului inițial cu o „Horă a lui Vasile Lucaciu“⁴². Schimbarea s-a produs în prejma procesului Memorandumului, mai 1894, când popularitatea acestui vajnic luptător pentru drepturile românilor ia proporții deosebite datorită atitudinii sale ferme și intransigente.

Manuscrisele prezentate, ca și exemplificarea câtorva momente în care versul revoluționar al lui Alecsandri a animat lupta pentru libertate și unitate națională a românilor bănățeni și transilvăneni, completează bogata suită a dovezilor unității indestructibile a românilor. De veacuri, de o parte și de alta a Carpaților, am gândit la fel, am citit pe aceeași carte, am cântat aceeași doină, am crescut cu aceleași speranțe, am sîngerat pentru același ideal înfăptuit la 1 decembrie 1918: statul național unitar român. Semnificațiile majore ale acestui important act istoric au fost subliniate de tovarășul Nicolae Ceaușescu: „lupta maselor populare din cele trei provincii românești impune unirea Transilvaniei cu România — măreț act de dreptate istorică, pentru care s-au jertfit nenumărate generații ale înaintașilor. Făurirea statului național unitar român a fost, astfel, rodul luptei principalelor clase și păături ale societății, ale întregului popor, o expresie a legităților obiective ale progresului social și național, care a asigurat unitatea deplină și pentru totdeauna a națiunii noastre, deschizînd calea afirmării ei tot mai puternice în viața economică și politică a lumii“⁴³.

PAUL PĂLTĂNEA

THE "HORA OF TRANSYLVANIA" AND THE "HORA OF THE UNION" IN BANAT AND TRANSYLVANIA.

— NEW CONTRIBUTIONS —

(Abstract)

The author contributes with new facts to the spreading of Vasile Alecsandri's literary work in Transylvania and Banat, which through its significance animated the Romanians' struggle for national freedom. He follows the circulation of the two manifesto-poems „The Hora of Transylvania“ and „The Hora of the Union“ by producing several verse — writing books that contain these two patriotic poems and the enumeration of several historical moments when people used to sing „The Hora of the Union“ too. The circulation of these two poems in Banat and Transylvania, as well as of Vasile Alecsandri's whole literary work, proves, besides other numerous historical evidence, of the Romanians' indestructible cultural unity changed into a political one on the 1st of December, 1918.

⁴² Corneliu Mezea, *op. cit.*, p. 80; Valeriu Achim, Aurel Socolan, *Dr. Vasile Lucaciu. Luptător pentru drepturile românilor și Unirea Transilvaniei cu România*. Baia Mare, 1968, p. 82.

⁴³ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 14, București, 1977, p. 336.

ASPECTE MAJORE ALE ARTEI MILITARE ROMÂNEȘTI ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI PENTRU INDEPENDENȚĂ (1877—1878)

I

Cucerirea independenței naționale în urma războiului din 1877—1878 este un „Rezultat al luptei eroice a armatei române împotriva imperiului otoman, al voinței ferme de libertate și neatârnată a poporului nostru, care și-a dovedit încă o dată marea capacitate de luptă”¹.

Moment crucial în istoria milenară a poporului nostru, cucerirea independenței naționale a fost rezultatul acumulării unor necesități obiective pentru progresul țării, al unui îndelungat și complex proces de dezvoltare a societății românești. După unirea din 1859, procesul istoric românesc se dezvoltă pe coordonatele unor temeinice progrese în toate domeniile de activitate, înregistrate de tînărul stat român, fapt ce demonstra cu claritate incompatibilitatea suzeranității retrogradului imperiu otoman și a protectoratului puterilor europene cu stadiul de dezvoltare al României. Așadar, analiza istorică a etapei pe care o parcurgea atunci statul român ne îndreptățește să afirmăm că se maturizaseră toate condițiile pentru obținerea independenței naționale.

În acest cadru intern își găsește de fapt reflectarea complexul peisaj politic al sud-estului european, puternic contorsionat în acea perioadă de acută criză a sistemului dominației otomane în peninsula balcanică, determinată de lupta popoarelor din această zonă pentru libertatea și independența lor, concretizată prin răzcoalele din Bosnia, Herțegovina și Bulgaria, precum și prin războiul Serbiei și Muntenegrului împotriva Turciei (1876—1877).

Așadar, se crease în peninsula balcanică o situație explozivă care oferea Imperiului țarist un prilej deosebit de favorabil pentru a înlătura dominația otomană din această zonă, întărindu-și totodată propriile poziții. Acest context politico-istoric, a cărui notă caracteristică o constituiau acțiunile antiotomane ale guvernului de la Petersburg, servea însă interesele vitale ale popoarelor sud-estului bătrînului continent, ușurîndu-le lupta lor consecventă și îndelungată pentru libertate și independență națională.

Guvernul român, ajungînd la ferma convingere că independența de stat nu putea fi obținută decît pe calea armelor, printr-un război drept, eliberator, ținînd cont de perspectiva oferită prin acțiunile antiotomane ale guvernului țarist, care mergeau înspre declanșarea unui război ruso—turc, a luat toate măsurile politice și militare pentru participarea României la război în vederea dobîndirii independenței de stat. În acest sens, încă la 8 ianuarie 1877, Carol I rezuma linia politică urmată cu fermitate la București: „A

¹ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Editura Politică, București, 1975, p. 34.

încheia o convenție militară cu Rusia și, de va fi nevoie, a ne bate cu rușii contra turcilor. Convențiunea e gata și trebuie numai iscălită². În sensul orientării sale generale, guvernul român a încheiat cu Rusia, la 4(16) aprilie 1877, Convenția prin care se permitea armatei ruse libera trecere pe teritoriul României spre a merge în Turcia precum și tratamentul rezervat armatelor prietene, toate cheltuielile ocazionate de transport și de celelalte trebuințe ale sale revenind guvernului rus. La rîndu-i, guvernul rus se obliga să mențină și să facă a se respecta „drepturile politice ale statului român, astfel cum rezultă din legile interioare și tratatele existente, precum și a menține și apăra integritatea actuală a României”³. De asemenea, acestei Convenții îi era anexată o a doua Convenție specială, compusă din 26 de articole, care cuprindea detaliile privind relațiile armatei ruse cu autoritățile locale românești. Stabilind o colaborare îndreptată împotriva Imperiului turcesc, Convenția deschidea însă și calea participării României la războiul antiotoman, implicit la obținerea independenței de stat a patriei noastre.

II

La 6(18) aprilie 1877, a apărut în România decretul de mobilizare a armatei permanente și teritoriale cu rezervele lor, milițiile urmînd a fi organizate în corpuri active, după necesități. Gărzile civice vor presta serviciile de pază a ordinii prevăzute de legile țării. Pentru aprovizionarea armatei s-a dat publicității un regulament asupra rechizițiilor militare. În lumina acestor măsuri și în perspectiva participării armatei române la operațiunile militare antiotomane, vom analiza în primul rînd *organizarea și dotarea* de atunci a armatei noastre și, în optica acestor precizări, *arta militară*.

La începutul campaniei 1877—1878, armata română era constituită din două corpuri de armată a cîte două divizii fiecare. Divizia era constituită din: două brigăzi de infanterie, două baterii de artilerie, una brigadă de cavalerie, una companie de geniu, una coloană muniții, una ambulanță divizionară. Brigada de infanterie avea trei regimente: unul de linie și două de dorobanți (a cîte două batalioane fiecare). În plus, primele brigăzi din fiecare divizie mai aveau și cîte un batalion de vînători (trupe de elită, destinate în special asaltului). În cadrul măsurilor luate de către guvernul român pentru întărirea armatei, la 26 noiembrie 1876 s-a hotărît și pe data de 1 ianuarie 1877 s-au creat încă 8 regimente de dorobanți. Pe teritoriu se găseau: 33 batalioane de miliții, 4 escadroane de milițieni și legiuni de gardă orășenească⁴.

Din acest tablou de principiu al organizării armatei române se desprind cîteva idei deosebit de interesante care vor sta, dealtfel, la baza artei noastre militare din perioada războiului pentru independență.

² Constantin Căzănișteanu, Mihail E. Ionescu, 1876: *O misiune diplomatică românească la Constantinopol*, în *Magazin istoric*, nr. 2/1977, p. 11.

³ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, vol. II, p. 112.

⁴ Maiorul Gheorghe Ion, *Sacrificiile de sînge ale infanteriei în războiul independenței*, în *Revista infanteriei*, anul XXXV, nr. 350, aprilie 1931, p. 63; Maior R. Dinulescu, *Evoluția organizării infanteriei române de la 1830—1930*, în aceeași publicație, p. 85—107.

Astfel, totalitatea infanteriei (armata activă și teritorială) aflată pe teatrul de operațiuni de la sudul Dunării era de 52 batalioane, însumând 45.000 de oameni din totalul de 57.000 oameni, ceea ce reprezenta circa 79%. În al doilea rând, în compunerea diviziei românești cavaleria era bine reprezentată, spre deosebire de artilerie care avea două baterii la șase regimente de infanterie, adică un tun de fiecare batalion, iar în ce privește geniu o singură companie de divizie. Problema lipsei focului de artilerie masiv va ridica mari dificultăți în desfășurarea operațiunilor ofensive, motiv pentru care se vor căuta noi soluții pentru remedierea situației.

În al treilea rând, vom prezenta câteva aspecte cu privire la caracteristicile generale ale armamentului folosit. În general vorbind, după instaurarea ca domnitor al României a lui Carol I, armamentul este achiziționat în majoritate din Germania, parțial din Rusia și Anglia. Astfel, în mai multe transporturi, România a primit din Germania 20.000 puști cu ac Dreyse de diferite modele (Md. 1841, Md. 1862) și carabine Dreyse (Md. 1841, Md. 1857). Aceste arme, în majoritate, erau de un model mai vechi decât Md. Minié 1861, avînd următoarele caracteristici:

— arma Dreyse Md. 1841: calibru 15,48 mm; 4 ghinturi concentrice; închizător cilindric cu arc; înălțător cu două foi cu distanță minimă de 350 pași; înălțător cu două foi cu distanță maximă de 800 pași; glonțul de plumb; viteză inițială 296 m/sec.

— modelul 1862 nu avea modificări esențiale.

În ce privește muniția folosită, armele Dreyse, Peabody, Krnka, Minié aveau glonț cilindro-ogival, iar arma Dreyse model 1841, glonț de o formă intermediară între sferic și ogival.

O altă parte a armatei române folosea arma engleză Peabody (25.000 puști), model 1868, cu următoarele caracteristici: calibru 11,45 mm; închizător cu bloc; sistemul de darea focului prin cocoș și ac; glonțul de plumb.

De asemenea, regimentele de dorobanți, în afară de diferitele arme arătate mai sus, mai aveau în dotarea lor și arma rusească Krnka (25.000 puști), model 1869, cu următoarele caracteristici: calibru 15,24 mm; închizător cu tabacheră; darea focului prin cocoș și ac; glonțul de plumb; bătaie mică; era o armă veche transformată⁵.

Ideea centrală care se desprinde din prezentarea caracteristicilor armelor de foc din dotarea armatei române este varietatea lor, calibre și modele diferite, fapt care a îngreuiat mult atât aprovizionarea cu muniții, cât și acțiunile de luptă ale unităților românești. Însă, problema cea mai dificilă era aceea a numărului de arme, datorită faptului că, prin mobilizările făcute, efectivele armatei române se ridicau la 100.000 de oameni, ceea ce reducea posibilitățile de înarmare a ostașilor.

Dacă ținem cont de numărul de arme existent — conform documentelor —, 75.000 de puști și de coeficientul inherent de deteriorare a unora dintre ele, se ajungea la paradoxala situație de o armă la 2—3 ostași!

În ce privește artileria însă, unii istorici militari, apreciind-o la valoarea a 190 sau 210 tunuri dintre care 150 de fabricație Krupp, o consideră satis-

⁵ Lt. colonel N. Ionescu, *Armamentul infanteriei românești în perioada 1830—1930*, în *Revista infanteriei*, anul XXXV, nr. 350, aprilie 1931, p. 163—164; *IstRom*, vol. IV, p. 609.

făcătoare⁶. În ce ne privește, părerea noastră este diferită. Dacă în organica diviziei intrau două baterii (admițind că ele erau organizate pe 6 tunuri după sistemul rusesc), înseamnă că divizia dispunea de 12 tunuri, ceea ce reprezintă la cele 4 divizii române operative 48 de tunuri (în ideea concentrării lor pe un obiectiv). Se apreciază de către unii istorici existența, în plus, a două regimente de artilerie al căror număr de tunuri am „dori” să fie în total de 48. Așadar, este vorba de 96 de tunuri! Admițind ideile altor istorici, că ar fi vorba de 4 regimente de artilerie, avem un total de 144 tunuri! Plecând de la cele câteva calcule de mai sus, părerile noastre exprimă o rețineră, considerăm justificată, în ce privește coeficientul de satisfacție al artileriei române. Vom relua problema în domeniul aplicației ei tactice-operative.

III

În general, orientarea doctrinară a armatei noastre în perioada domniei lui Alexandru Ioan Cuza (1859—1866) fusese fidelă orientării doctrinare franceze, mai ales după ce în 1861 este adusă în România o misiune militară franceză pentru organizarea și instruirea armatei, în frunte cu Lt. colonelul Lamy. După victoriile germane din 1864 (în războiul contra Danemarcei), din 1866 (în războiul contra Austriei) și din 1870—1871 (în războiul contra Franței), apăruse în Europa o nouă forță militară, ale cărei orientări doctrinare intraseră în atenția statelor majore și cercetătorilor militari din toate țările bătrânului continent. În urma aducerii lui Carol I ca domnitor al României (mai 1866), problema orientării militare în spirit german se pune cu deosebită pregnanță pentru armata română. De fapt, doctrina franceză eminemamente defensivă sucombise lamentabil în 1870, se impunea deci o reorientare, implicit, restructurare a acesteia, atît în armata franceză, cît și în armatele statelor ce o adoptaseră. Este drept că în ce privește armata franceză rezolvarea problemei s-a făcut încet și cu multă greutate, de reușita ei legîndu-și numele cunoscutul doctrinar militar colonelul Grandmaison și cel care a aplicat-o strălucit în zilele de glorie 5—14 septembrie 1914, în bătălia-cotitură a primului război mondial de la Marna, mareșalul Franței — Joffre. Așadar, în acest context istoric-militar, înțelegem orientarea doctrinară în spirit german dată armatei române în perioada de pregătire a campaniei 1877—1878, precum și, legate de această orientare, măsurile luate pentru dezvoltarea largă a spiritului ofensiv. În mod realist, analizînd orientarea ofensivă imprimată doctrinei militare românești, ea corespundea intereselor naționale în sensul că, fiind vorba de un război drept, eliberator, lupta pentru nimicirea inamicului — armata otomană — solicita pregătire și eforturi ofensive.

Pentru realizarea unei armate moderne, corespunzătoare intereselor naționale, s-au luat o serie de măsuri. Astfel, prin I. D. din 24 aprilie 1872, vechea școală ostășească de la Iași se desparte în două: Școala pregătitoare de fii de militari pentru școala de infanterie și cavalerie, în Iași și Școala militară de infanterie și cavalerie de la București. Este deosebit de interesant, față de scopul urmărit, să trecem în revistă cursurile ce se predau în școala

⁶ *IstRom*, vol. IV, p. 609; C. Căzănișteanu, Mihail E. Ionescu, *op. cit.*, p. 10.

de ofițeri. Astfel: limba franceză, limba germană, trigonometria drept liniată, geometria descriptivă cu aplicații, fortificația permanentă și pasageră, istoria și arta militară, desen topografic, geografia militară, chimia aplicată la științele militare, hipologia, administrația și legislația, regulamentul de infanterie și cavalerie, echitația, scrima, gimnastica, topografia, mecanica. Subofițerii erau pregătiți în unitățile militare. Pregătirea trupei se face în unități, prin perioadele de pregătire a companiei, incluzînd școala soldatului, a plutonului și companiei, perioada batalionului și perioada regimentului și brigăzii. De asemenea, pentru pregătirea elementelor din rezervă, se organizează, cu începere din 1866, în fiecare an, concentrări și manevre. Doctrina de luptă în perioada începînd de la 1870 și pînă la războiul Independenței din 1877 era statornicită prin „Regulamentul asupra exercițiului și manevrelor de infanterie” din 1870. În legătură cu acest Regulament, vom face cîteva precizări. Batalionul de infanterie era organizat pe 6 companii. Pentru luptă, batalionul se dispunea pe trei eșaloane: 1) eșalonul de tiraliori; 2) eșalonul de susținere și 3) corpul de bătaie. Eșalonul de tiraliori și cel de susținere era compus din două companii care se dispuneau cu cîte un semipluton în trăgători și unul în susținere. Spațiul acoperit de tiraliori cuprindea frontul batalionului plus jumătatea intervalelor ce despărteau batalionul de cele vecine⁷. Corpul de bătaie era format din celelalte 4 companii. Frontul de luptă al batalionului este de 200 metri, tiraliorii precedează la 300 de pași, în urma lor, la 150 de pași și pe aripi urmînd susținerile. Înapoi la 150 de pași, urmează corpul de bătaie desfășurat cu companiile în linie pe două rînduri, folosind terenul pentru acoperire și eficacitatea focului⁸. Pentru apărarea unei poziții se prevede ca fiecare unitate desfășurată și acoperită de tranșee sau forme de teren să dezvolte maximul de foc. Regulamentul prevedea o problemă ce ni se pare deosebit de interesantă, și anume trecerea de la defensivă la contraofensivă, în sensul că: „linia va deschide focul și îndată ce inamicul va fi dezorganizat, ea va lovi și va merge hotărît înainte”⁹. Iată, deci, concretizarea spiritului ofensiv în doctrina armatei noastre de atunci, considerîndu-se apărarea numai un „moment” al luptei, după care se trece la ofensivă. „Pentru acțiunile ofensive, coloana de batalion cu frontul de două companii este formația cea mai convenabilă pentru atacul în cîmpie; cade asupra inamicului cu un număr impozant de baionete, companiile primului eșalon găsesc un reazim suficient în cel de al doilea și frontul coloanei este destul de întins pentru a da o salvă omorîtoare, înainte de a lua pasul de atac”¹⁰.

În spiritul ofensiv al acestei doctrine au fost instruite unitățile armatei române timp de peste un deceniu înainte de războiul pentru independență, în care au înscris în filele zbuciumatei istorii a patriei strălucitele victorii de la Grivița, Opanez, Smîrdan și Vidin.

⁷ *Regulamentul infanteriei, 1870, art. 264.*

⁸ Maior Chitu D. Vasile, *Evoluția instrucției și tacticii infanteriei românești de la 1831—1931*, în *Revista infanteriei*, anul XXXV, nr. 350, aprilie 1931, p. 124—134.

⁹ *Idem*, p. 132.

¹⁰ *Ibidem*.

IV

Imprimarea spiritului ofensiv armatei române, aceasta în defavoarea defensivei, considerată pasageră, puțin și neaprofundat studiată, a avut multe și complexe implicații. Dacă strategia, în concepția cadrelor superioare de comandă ale armatei române, balansa între ofensivă și defensivă, fiind — în optica conducerii — rezultatul unui viitor război de coaliție, arta operativă și tactica orientate înspre ofensivă nu țineau cont de unele situații concrete ce ar fi putut interveni într-un război de coaliție, înainte de orice, atacul pozițiilor întărite puternic. În acest context, ne referim la următoarele probleme: 1) pregătirea ofensivă a comandanților și statelor majore; 2) pregătirea ofensivă a trupelor, și 3) asigurarea materială a ofensivei (în special artilerie și munițiuni). Dacă, în ce privește soluționarea primelor două probleme, s-au încercat unele soluții, în ce privește ultima s-a făcut prea puțin, și aceasta abia după izbucnirea războiului. Tot în contextul general al orientării doctrinare ofensive a armatei noastre, ne permitem să ridicăm și aspectul unei probleme majore a pregătirii ofensive a unei armate, și anume — inițiativa. Încorsetați în sistemul îngust — superior-inferior, ordin—execuție —, comandanții și statele majore de mari unități și unități au fost obișnuiți din timp de pace cu lipsa de inițiativă, deși se știa că soluționarea operativă a nenumăratelor fluctuații ale bătăliei ofensive (favorabile sau nefavorabile), mai ales după pătrunderea în poziția defensivă inamică, este condiționată de inițiativa comandanților tuturor eșaloanelor. Sistemul disciplinar prusian, pe ale cărui coordonate se făcuse pregătirea armatei noastre pînă în pragul declanșării războiului, frînase pregnant inițiativele juste, determinate imperios de cadrul în care se opera.

Doctrina tactică a infanteriei și a armelor de colaborare neglija în general legătura strînsă dintre infanterie și artilerie atît în ofensivă cît și în apărare, mizînd în special pe infanterie și pe focul acesteia (focul puștilor), dealtfel, nu se prevedeau nici lucrările defensive de ordin genistic. Neglijîndu-se problema ofensivei asupra regiunilor întărite, se întrevedea rolul deosebit al cavaleriei în vederea „despicării” coloanelor inamice, care urmau a fi apoi atacate „la baionetă” de către infanterie și nimicite.

Conducerea operațiunilor militare, centrate pe focare, în cadrul fronturilor discontinue, se făcea „la vedere”, ca dealtfel și a focului de artilerie, de către comandanții de baterii aflați în mijlocul bateriilor, urcați pe scara de la așa-numitul cheson nr. 5. Datorită acestui aspect al conducerii bătăliei — mișcării și focului — la „vedere”, a fost aproape complet neglijată în orientarea doctrinară problema cercetare-informare, mai ales a cercetării de luptă, datorită cărui fapt s-au ivit pe parcursul desfășurării operațiunilor multe „necunoscute” — ca spre exemplu, reduta Grivița nr. 2 (necunoscută) în luptele din ziua de 30 august 1877 de la Plevna —, care au costat multe vieți omenești.

În majoritate, aceste aspecte negative existente în orientarea doctrinară a armatei române au fost soluționate pe parcursul operațiunilor prin patriotismsul, spiritul de sacrificiu și dîrzenia în luptă — izvorite din dreptatea cauzei pentru care luptau — ale ostașilor și ofițerilor noștri.

În lumina principiilor subliniate mai înainte, să examinăm volumul faptic al desfășurării unora dintre cel mai concludente operațiuni militare.

Astfel, în ziua de 30 august 1877, oștile ruse și române, de sub comanda domnitorului Carol, au atacat trupele turcești din Plevna, comandate de generalul Osman Pașa. Din această bătălie, urmărim acțiunea coloanei de atac a Diviziei 4 infanterie, care în această zi a cucerit reduta Grivița nr. 1.

Pentru atac, coloana a fost astfel formată:

- În prima linie, Batalionul 2 vânători desfășurat în trăgători;
- în linia a doua, Batalionul 1 din Regimentul 16 Dorobanți în coloană de companii;

- în linia a treia, Batalionul 1 din Regimentul 5 linie și

- în linia a patra, Batalionul 1 din Regimentul 14 Dorobanți.

Atacul acestei coloane era încadrat la dreapta de Divizia 3 infanterie, iar la stînga de un regiment de infanterie din Corpul IX Armată rusc.

Pentru primul asalt, coloana a atacat la 30 august 1877, ora 15, reduta Grivița nr. 1.

Turcii îi lasă pe ostașii noștri să se apropie pînă la distanța de 100—150 m, cînd deschid asupra lor un foc deosebit de eficace. Cu toate pierderile suferite, avîntul românilor nu slăbește, ei aruncîndu-se la asalt cu strigăte de Ura! Ajunși la redută, românii sînt totuși nevoiți să se retragă cu pierderi grele, deoarece nu au putut trece șanțul adînc din fața acesteia sub violentul foc al inamicului, primit:

- din față, de la apărătorii care ocupau reduta și executau focul de pe trei linii etajate;

- de la dreapta, rămăseseră descoperiți, deoarece trupele Diviziei 3 infanterie română fuseseră oprite în fața redutei Grivița nr. 2, nedescoperită înainte de atac, și

- de la stînga, unde de asemenea rămăseseră descoperiți, datorită faptului că regimentul rusc rătăcise drumul și nu a ajuns la timp pentru a participa la atac.

În fața acestei situații, comandantul Diviziei a 4-a se hotărăște să reia atacul, cerînd comandamentului superior aprobarea de a fi sprijinit la dreapta de către Divizia 3 infanterie română și la stînga de regimentul din Corpul IX Armată rus.

La ora 16, coloana de atac a Diviziei a 4-a, refăcută, pornește din nou la atac cu același avînt și curaj, ca și la primul asalt. Cu toate că și cel de al doilea asalt a stîrnit admirația atașatilor militari străini, care urmăreau atacul de la un observator, românii nu au putut trece șanțul redutei datorită aceluiași foc nimicitor. În sfîrșit, sosește pe cîmpul de luptă regimentul rusc, fapt care determină pe comandantul Diviziei a 4-a să ia hotărîrea de a asalta pentru a treia oară reduta. Așadar, batalioanele Diviziei a 4-a pornesc din nou, la ora 17, asupra redutei. Cu toate pierderile grele ale românilor, nici acest asalt nu reușește.

Dar românii nu se lasă; după reorganizarea unităților, la ora 18,45, Divizia a 4-a pleacă la cel de al patrulea asalt.

Iată cum descrie colonelul Văcărescu executarea acestui asalt: „Soldații din Batalionul 2 vânători, grupîndu-se cu aceia ai batalioanelor din Regimentele al 14-lea, al 16-lea de dorobanți și al 5-lea de linie, se asvîrliră

încă odată pe redută. În sfârșit împizmata împotrivire a vrăjmașului se clatină de atîta stăruință, se surpă de atîta îndîrjire: trupele noastre, cu maiorul Candiano Popescu în frunte, intră în redută. Un moment de scurtă dar înverșunată luptă piept la piept se petrecu atunci. Turcii își caută în fugă scăparea, învălmășeala și înfrîngerea îi silesc să lase în mîinile noastre 3 tunuri și un steag, pe care-l cucerii luptînd cu port-drapelul și cu cei ce-l apărau, soldatul Grigore Ioan ajutat de sergentul Stan Gheorghe și de caporalul Nică Vasile, cîteși trei din Batalionul al 2-lea de vînători. Acestea fură trofee de biruință, răsplata strălucitei purtări a ostașului român¹¹.

În aceste patru asalturi, coloana de atac a Diviziei a 4-a române a pierdut 27 ofițeri și 1.300 trupă, morți sau răniți.

În contextul general al problemei pe care ne-am propus să o concretizăm, se remarcă unele aspecte deosebit de interesante, care au darul să confirme tezele noastre deja enunțate. Astfel, nu se utilizează din plin focul de artilerie, mai mult, autorii diferitelor lucrări militare nici nu vorbesc ceva despre artilerie! ci, numai despre eroismul infanteriei. Cercetarea nu a informat la timp despre existența redutei Grivița nr. 2, care flanca prin focul său reduta atacată de români. Frontul de atac al Diviziei a 4-a era de fapt, ca dezvoltare frontală, al unui batalion, ceea ce explică pe de o parte adîncă eșalonare a diviziei — pe patru linii, iar pe de altă parte lipsa unor manevre, care ar fi putut ușura sarcina atacului. Ideea centrală a acțiunii este lipsa de coordonare între arme, lipsa unui dispozitiv larg, care să disperseze focul inamic, și manevrier, care să amenințe cu învăluirea obiectivului atacat. Toate aceste dezorientări doctrinare au fost colmate prin „înțelepciunea baionetei“, reieșită din eroismul și dîrzenia ostașilor și comandanților, care a determinat însă marile pierderi în oameni.

Dacă am analiza și celelalte acțiuni ale armatei române, de la Rahova, Opanez, Smîrdan etc., în afară de caracteristicile deja semnalate, putem să apreciem pozitiv modul de acțiune și folosirea în general a cavaleriei. O notă pozitivă în plus asupra modului cum s-a făcut acoperirea strategică a concentrării forțelor ruse, pe linia Dunării, și a ripostei energice a artileriei și trupelor de acoperire românești la bombardamentele artileriei turcești și la incursiunile de jaf și teroare făcute la nordul Dunării, asupra orașelor și satelor românești.

V

Pe parcursul lucrării noastre socotim că s-au putut evidenția unele aspecte majore privind arta militară românească în perioada războiului de independență. Pornind de la contextul general economic-social-politic al României de atunci care purta pecetea deplinei dezvoltări, se poate cu ușurință înțelege în acest context și dezvoltarea armatei, inclusiv a artei sale militare. Așadar, izbucnirea războiului surprinde tocmai acest moment al trecerii de la arta militară caracteristică primei jumătăți a secolului al XIX-lea, dominată de atacul infanteriei în coloană și marile desfășurări de ca-

¹¹ Colonel T. C. Văcărescu, *Luptele românilor în războiul din 1877—1878*, București, 1887.

valerie, elemente caracteristice fronturilor discontinue sau primitiv întărite, la arta militară a celei de a doua jumătăți a veacului al XIX-lea, când industriile moderne furnizează armament de calitate superioară, ceea ce ridică prestigiul focului, creînd lanțul de trăgători, întărirea în șanțuri sau în redute, diminuînd rolul „înțelepciunii baionetei“, al cavaleriei etc.

Ceea ce caracteriza însă această trecere, în plan militar, era de fapt trecerea de la o pondere esențial defensivă în domeniul doctrinar la o pondere esențial ofensivă. De aici, o serie de fisuri în domeniul operativ și o acomodare mai greoaie în cadrul războiului de coaliție, datorate în special lipsei unei dotări materiale corespunzătoare, precum și adaptării mai lente a comandamentelor la noile situații.

În ansamblu însă, situația a fost remediată prin eroismul și înaltul spirit de sacrificiu al trupelor și comandanților, datorite cauzei înalte și drepte pentru care luptau — independența!

Judecînd, în optica veacului care a trecut de atunci, situația și desfășurarea operațiunilor militare, nu putem aduce decît un suprem elogiu jertfei armatei române, care s-a impus tuturor, inclusiv inamicului, prin marile victorii obținute, ce au oglindit odată mai mult dorința arzătoare de a trăi liber, independent și suveran a poporului român, inspirat de o fierbinte dragoste patriotică, rezultat al acumulărilor de veacuri în marea sa luptă pentru o viață mai bună.

GEORGE PROTOPODESCU

LES ASPECTS MAJEURS DE L'ART MILITAIRE ROUMAIN PENDANT LA GUERRE POUR L'INDÉPENDANCE (1877—1878)

(Résumé)

L'auteur, partant de la réalité historique que toute l'histoire du peuple roumain se présente comme l'histoire des luttes menées par les masses populaires pour la liberté et l'équité sociale, pour la défense de l'être national et pour l'indépendance, pour le progrès et la civilisation, présente l'évènement cardinal de la guerre de l'indépendance (1877—1878) profondément ancré dans le processus de la lutte séculaire pour l'indépendance nationale du peuple roumain, ce que justifie l'héroïsme de l'armée et du peuple entier.

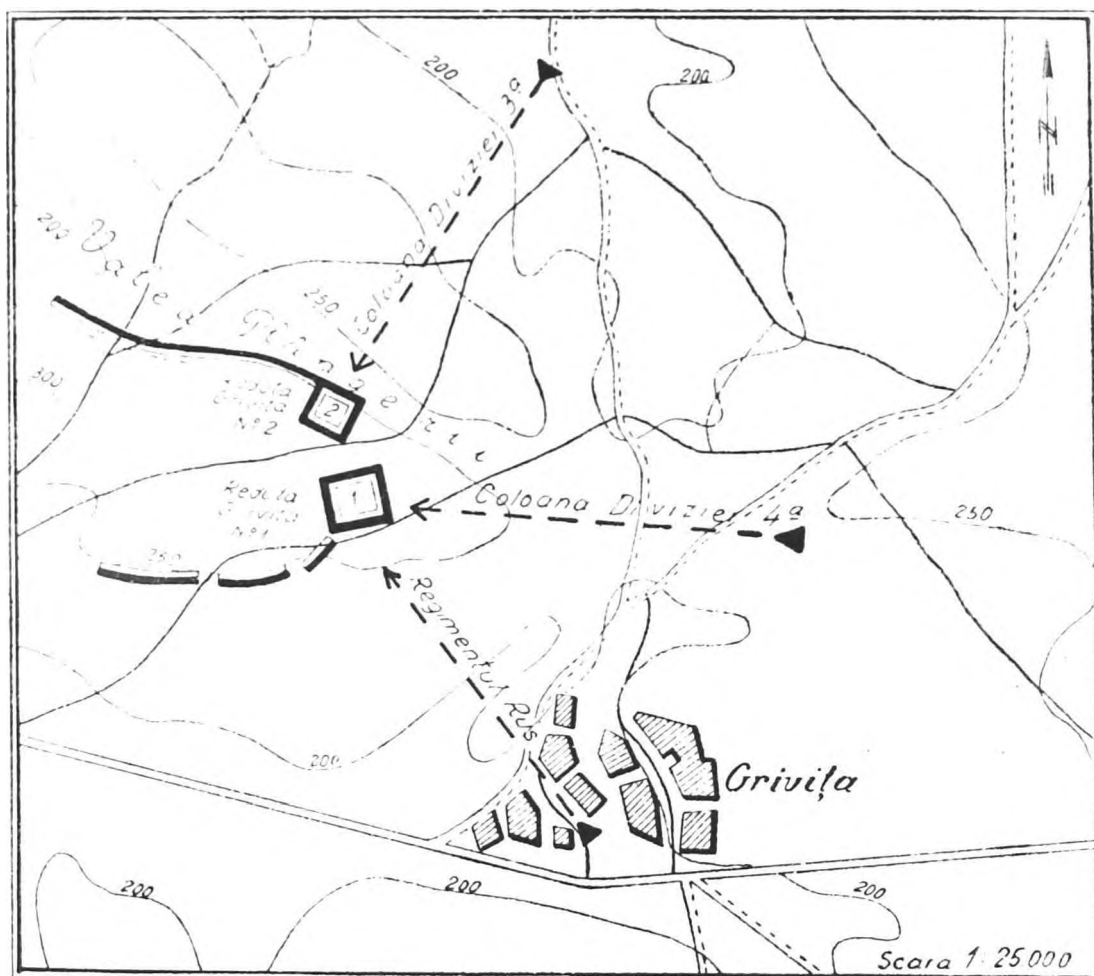
En utilisant un matériel documentaire concret, en analysant la succession des événements, l'auteur présente les aspects principaux des opérations roumaines, en tirant la conclusion sur l'art militaire de notre armée, avec ses aspects positifs aussi que ceux négatifs.

L'indépendance obtenue avec les efforts de l'armée et du peuple roumain a constitué le commencement d'une nouvelle ère dans l'histoire de la Roumanie.

SCHIȚĂ No. 1

cu

Arătarea direcțiilor de înaintare ale Diviziilor 3 a și 4 a Române, în atacul redutălor Grivița No. 1 și No 2, în ziua de 30 August 1977

ACTIVITATEA DESPĂRȚĂMÎNTULUI BOCȘA AL ASTREI (1898—1918)

Printre instituțiile culturale care au desfășurat în mod sistematic o activitate pentru cultura poporului român din ținuturile ocupate de Imperiul habsburgic, un rol important l-a avut Asociația Astra (Asociația transilvană pentru literatura română și cultura poporului român).

Înființată în anul 1861 la Sibiu, Astra își propunea — așa cum se arată în statute — că „Scopul Asociațiunii e înaintarea literaturii române și cultura poporului român în deosebitele ramuri prin studiu, elaborarea și edarea de opuri, prin premii și stipendii pentru diferitele specialități de știință și arte și alte asemenea”¹.

Deși încă de la înființare Astra trezește ecou în inimile tuturor românilor din cadrul Imperiului habsburgic, activitate organizată va desfășura, în primele trei decenii, doar pe teritoriul Ardealului istoric. Prin adunarea generală de la Lugoj din august 1896, Astra își inaugurează extinderea activității organizate și asupra Banatului, Crișanei și Maramureșului². În 1897 asociația își modifică statutele³, iar în anul 1898 iau ființă și în Banat primele despărțăminte ale Astrei la Lugoj, Bocșa, Sînnicolaul Mare, Oravița și Timișoara.

Adunarea de constituire a despărțămîntului Bocșa al Astrei a avut loc la 11 septembrie 1898 în Bocșa Montană. Delegatul Comitetului Central al Asociațiunii, Ioan Budințianu, a deschis adunarea vorbind despre scopurile culturale ale Astrei. Apoi s-a ales comitetul cercual al despărțămîntului format din I. Budințianu, director și Ioan Vulcan, Maxim Popovici, Ștefan Albu, Ioan Marcu, membri în Comitet⁴. În ședințele comitetului cercual din 15 octombrie și 10 decembrie 1898 a fost ales ca vicepreședinte al comitetului Maxim Popovici, casier Axente Mureșan, iar controlor-notar Petru Ieremia, stabilindu-se un program de acțiune prin care comunele din despăr-

¹ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii Transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1862, p. 25.

² Elena Borugă, *Prima adunare a „Astrei” în Banat*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 397—400.

³ *Transilvania*, Partea Oficială, XXVIII, 1897, nr. 7, p. 169. Importante probleme privind modificările introduse în Statutele Asociațiunii în anii 1895—1897 sînt expuse în lucrările cercetătorilor clujeni: E. Glodariu, *Schimbări survenite în organizarea „Astrei” (1895—1897)* în CMO, Oradea, 1972, p. 369—373; G. Cipăianu, *Astra și oficialitatea maghiară la începutul anului 1918*, în *Alliac*, XV, 1972, p. 360—363. În mare parte aceste modificări constau în schimbarea titlaturii (eliminarea cuvîntului „transilvană” și prevederi vizînd activitatea strict culturală a societății și posibilitatea controlului asupra acestei activități din partea autorităților.

⁴ *Transilvania*, Partea Oficială, XXIX, 1898, nr. 7—8, p. 194—195.

țământ erau împărțite între membrii din comitet în așa fel ca fiecare să acționeze într-un anumit cerc pentru realizarea scopurilor Astrei⁵.

Despărțământul Bocșa cuprindea cercurile administrative ale Bocșei și Reșiței din cadrul comitatului Caraș-Severin, afară de comunele Gerliște și Goruia care aparțineau despărțământului Oravița⁶.

Printre primele preocupări ale noului despărțământ al Astrei se înscrie activitatea de organizare a agenturilor comunale. Astfel, la 19 februarie 1899 delegatul comitetului cercual al despărțământului, învățătorul Ioan Marcu, ține o adunare populară în Bocșa Română, unde ia ființă prima agentură a despărțământului și, totodată, prima agentură a Astrei în Banat. La această adunare, care „a fost bine cercetată atât de inteligență, cât și mai cu seamă de popor”, I. Marcu a prezentat o expunere privind istoricul asociației Astra și necesitatea sprijinirii „mărețului scop”⁷. Cu acest prilej s-au înscris în asociație 41 membri și a fost ales ca președinte al agenturii George Vuc. La 26 februarie 1899 I. Marcu a organizat o altă adunare în comuna Vasiova, cu prilejul căreia s-au înscris 19 membri și s-a hotărât să se ceară sprijinul comitetului cercual al despărțământului pentru înființarea unei „tovărășii de consum”⁸.

Paralel cu preocuparea pentru înființarea de agenturi, comitetul cercual al despărțământului Bocșa al Astrei convoacă adunări populare în care sînt prezentate diferite prelegeri și conferințe, organizează biblioteci populare și distribuie cărți în rîndurile poporului. Toate acestea aveau drept scop ridicarea nivelului cultural al mării mase a țăranimii românești, pregătirea ei pentru practicarea unei agriculturi intensive.

La conferința ținută la Cîlnic la 5 martie 1899, I. Budințianu a vorbit despre pomicultură, Ștefan Albu a făcut o expunere despre legumicultură, iar P. Ieremia despre creșterea animalelor și îmbunătățirea raselor de vite. Cu acest prilej li s-au împărțit țăranilor 1735 fire de altoi pentru îmbunătățirea soiurilor de pomi fructiferi⁹. Aceleași disertații au fost ținute și în comuna Vasiova la 6 aprilie 1899. Conferința publică din comuna Rafna din 21 mai 1899 a avut succes deosebit, aici peste 300 de țărani au audiat prelegeri despre Astra și scopurile ei, despre economia rațională și despre valoarea fructelor, susținute de I. Marcu, I. Budințianu și Petru Ieremia. Cu acest prilej aici ia ființă o agentură și o bibliotecă populară. Comunicînd revistei „Transilvania” despre această manifestare, Ion Budințianu arată că: „Tot mai mult ne convingem despre însemnătatea ce o au conferințele ambulante pentru generalizarea cunoscințelor folositoare la popor și atragerea lui pentru scopurile Astrei. Conferințele noastre au devenit deja foarte dorite de popor. Ne vin din toate părțile invitații pentru ținerea lor și noi vom căuta să satisfacem acestei dorințe în interesul cauzei...”¹⁰

La adunarea cercurală din Bocșa Română din 17 septembrie 1899 s-au citit comunicările: „Despre albinărit” de Coriolan Zuiac, „Despre cruțare și păstrare” de Ștefan Albu, „Despre straturile calde și însemnătatea lor la

⁵ *Idem*, nr. 9—10, p. 204 și 213.

⁶ *Idem*, XXX, 1899, nr. 10, p. 147.

⁷ *Transilvania*, XXX, 1899, nr. 4—5, p. 186.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, Partea Oficială, p. 38.

¹⁰ *Transilvania*, 1899, nr. 6, p. 217—218.

grădinărit“ de Petru Ieremia, „Despre însemnătatea și folosul portului românesc din punctul de vedere al frumuseții, trăinicie și al sănătății, precum și despre felurile mîncărilor românesce și influența lor binefăcătoare la dezvoltarea organismului“, de I. Budințianu. După disertații s-au acordat premii la 7 locuitori din Bocșa Română, în valoare de 8 galbeni, pentru activitatea lor pe teren economic. Printre noii membri ordinari care s-au înscris în asociație cu prilejul acestei adunări se afla și Iosif Velceanu¹¹.

Membrii comitetului cercual al despărțămîntului bocșan, constatînd că prelegerile populare prezintă un mijloc important de instruire a țărănimii, au „hotărît ca tot la două luni să țină cîte o ședință de comitet căreia să-i urmeze cîte o conferință publică“¹². La adunările cercuale, care se organizau de obicei anual și de fiecare dată în altă comună, se făceau întotdeauna și expuneri despre istoricul asociației Astra și despre scopul urmărit de aceasta, apelîndu-se la înscrierea de noi membri, deoarece toate fondurile societății proveneau din taxele acestora și din donații. La sfîrșitul anului 1899 despărțămîntul Bocșa al Astei număra 67 membri ordinari și 109 membri ajutători, avea trei agenturi, în Bocșa Română, Vasiova și Rafna și patru biblioteci populare în cele trei agenturi și în comuna Cîlnic. Bibliotecile populare dețineau în special lucrări pe teme economice (Publicațiile Reuniunii Române agricole din Sibiu, „Grădina de legume“ de I. F. Ne-gruțiu, „Agrologia“ de George Maior și altele), provenite din donații, între care directorul despărțămîntului, I. Budințianu, a pus la dispoziție 73 volume¹³. I. Budințianu tipărește pe cheltuiala sa disertația lui P. Ieremia „Valoarea poamelor“ în 200 exemplare, dispunînd ca banii obținuți din vînzarea broșurilor să fie împărțiți ca donație în despărțămînt¹⁴.

Prezentarea de prelegeri populare pe teme de economie agrară, industrie și comerț constituie o preocupare permanentă a comitetului cercual al despărțămîntului bocșan și în anii următori. Astfel în anii 1900—1913 în despărțămînt s-au citit aproximativ 63 de disertații și conferințe axate în special pe teme de pomicultură, creșterea păsărilor și a animalelor; dar nu sînt neglijate nici alte teme care se refereau la educația morală sau culturală a țărănimii. Enumerăm cîteva din prelegerile mai deosebite prezentate în acești ani: „Despre îmbrățișarea invențiunilor noi folositoare la economie“ de Ștefan Albu¹⁵, „Despre creșterea copiilor și rolul familiei împreună cu școala“ de Iosif Velceanu¹⁶, „Să ne ferim de procese“ de George Cătană¹⁷, „Importanța Reuniunilor de cîntări la români“¹⁸, „Urmările alcoolului“ și „Combaterea luxului“¹⁹, „Despre conservarea portului românesc“, „Despre ținerea la legea, limba și moșia strămoșească“ și „Despre cultivarea limbei

¹¹ *Transilvania*, Partea Oficială, 1899, nr. 9, p. 142. (Iosif Velceanu — 1874—1937 —, compozitor, dirijor și publicist; în acel timp era dirijor al Reuniunii române de muzică și cîntări din Bocșa Montană și al Reuniunii române de muzică și cîntări din Reșița).

¹² *Idem*, XXXI, 1900, nr. 4, p. 46.

¹³ *Idem*, p. 47.

¹⁴ *Idem*, nr. 2—3, p. 35.

¹⁵ *Idem*, nr. 9, p. 178.

¹⁶ *Drapelul*, Lugoj, I, 1901, nr. 50.

¹⁷ *Transilvania*, *Analele Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român*, 1903, nr. 5, p. 156.

¹⁸ *Transilvania*, Partea Oficială, XL, 1909, nr. 4, p. 272.

¹⁹ *Transilvania*, XLI, 1910, nr. 4, p. 239.

române²⁰, toate susținute de Ioan Marcu. Demn de amintit este și ciclul de conferințe „Din istoria Românilor“, susținut la Bocșa Montană de scriitorul Mihail Gașpar în anul 1912²¹.

Activitatea despărțământului bocșan al Astrei a cunoscut perioade de avânt și dezvoltare intensă în special între anii 1898—1901, când în fruntea sa era Ioan Budințianu²² și între 1907—1914 când director al acestui despărțământ a fost Ioan Marcu. Între anii 1901—1902 și 1902—1907 directori ai despărțământului erau David Terfăloagă și Aurel Oprea. În comitetul cercual, care se alegea din 3 în 3 ani la adunările cercuale, au mai fost promovați Petru Mladin, Avram Neda, Nicolau Vulpe, Simion Jivoinovici, Coriolan Zuiac, Constantin Bălean, Cornel Petriciu, Alexandru Popovici și alții²³.

Comitetul cercual al despărțământului bocșan a căutat, în limita posibilităților modeste de care dispunea, să înființeze biblioteci populare, să le doteze cu cărți folositoare poporului și să ajute și la dotarea cu cărți a bibliotecilor școlare. Cărțile proveneau în cea mai mare parte din donațiile Comitetului Central al Asociațiunii de la Sibiu, care trimitea publicațiile sale la despărțăminte atât pentru dotarea bibliotecilor, cât și pentru a fi împărțite la popor, operațiuni care se efectuau în adunările cercuale. Astfel la adunarea cercuală din Fizeș de la 24 aprilie 1900 s-au donat cărți pe teme economice pentru biblioteca școlară din localitate²⁴; la cea din 2 august 1900 de la Valeapai, Comitetul cercual a pus la dispoziție lui Ioan Popovici mai multe lucrări pentru înființarea unei biblioteci populare și a donat 23 lucrări pentru biblioteca școlară, iar în ședința comitetului cercual din 24 noiembrie 1900 s-a votat o „mulțumită protocolară“ pentru învățătorul Nicolae Popovici din Barbos „pentru zelul și însuflețirea, ce a dovedit față de cultura poporului prin aranjarea de model a școalei cu toate recusitele și mobilierul recerut“ și pentru bogata bibliotecă școlară cu 307 opuri și o colecție de circa 50 ziare și reviste românești²⁵. Și la adunarea cercuală din Reșița din 30 iunie 1901 sînt donate opere cu conținut economic pentru bibliotecile școlare din Reșița Română și Cîlnic²⁶. La ședința comitetului cercual din 28 iulie 1902 s-a votat un ajutor pentru școala română din Iersig pentru procurarea de rechizite școlare, iar la adunarea cercuală din Jidovin din 10 august 1902 s-au distribuit cărți folositoare la țărani²⁷.

Pentru dotarea bibliotecilor populare se recurge și la alte mijloace. Astfel, la 10 iulie 1910 la Bocșa Montană se organizează o petrecere de vară

²⁰ *Idem*, XLIV, 1913, nr. 4—5, p. 252.

²¹ *Ibidem*, p. 278.

²² Ioan Budințianu (1846—1910), avocat, asesor consistorial, deputat în congresul național bisericesc, a luat parte activă la toate treburile publice românești (*Drapelul*, X, 1910, nr. 15, p. 1).

²³ *Transilvania*, Partea Oficială, XXXII, 1901, nr. 6—7, p. 156; nr. 10, p. 203—204; *Drapelul*, X, 1910, nr. 102, p. 2.

²⁴ *Transilvania*, XXXII, 1901, nr. 2, p. 68.

²⁵ *Ibidem* și *Transilvania*, Partea Oficială, XXXI, 1900, nr. 9, p. 179.

²⁶ *Transilvania*, Partea Oficială, XXXII, 1901, nr. 6—7, p. 156.

²⁷ *Transilvania*, *Analele* ... 1902, nr. 5, p. 173.

în favoarea bibliotecii populare a agenturii din localitate, la care numai din donații se încasează suma de 20,60 coroane²⁸.

Din raportul de activitate al despărțământului bocșan al Astrei pe anul 1911 reiese că aici existau cinci biblioteci: în Bocșa Montană era biblioteca despărțământului, care avea 120 volume și 40 cititori și biblioteca agenturii cu 580 volume și 120 cititori; în Bocșa Română, biblioteca deținea 60 volume și avea 30 cititori; în Fizeș biblioteca poporală era dotată cu 70 volume și avea 50 de cititori; iar biblioteca din Vasiova deținea 482 volume care erau citite de 40 de cititori. Pe lângă aceste biblioteci, în despărțământul Bocșa mai existau biblioteci școlare în localitățile Barbosul, Bocșa Montană, Bocșa Română, Cîlnic, Doman, Ezeriș, Fizeș, Reșița Montană, Reșița Română, Valeadeni și Vasiova, iar între țărani s-au împărțit gratuit în acest an 67 de broșuri²⁹.

Progresele înregistrate în înființarea și dotarea bibliotecilor populare erau destul de modeste, dar, avînd în vedere că totul se realiza din donații, trebuie să subliniem însemnătatea deosebită a acestor realizări ale unor oameni inimoși, dornici de a contribui la ridicarea culturală a poporului, a neamului lor aflat sub exploatare străină. Românii transilvăneni și bănățeni s-au înrolat sub stindardul Astrei conștienți că eforturile lor se făceau pentru un scop major care, deși nu putea fi făcut public, era gîndit și dorit de ei. Revista „Transilvania” sugerează perspectiva scuturării jugului străin și realizarea unității politice a tuturor românilor, arătînd că atunci cînd se va reuși iluminarea poporului prin cultură „apoi vom începe a fi tari, în locul pe care stăm și ne vom putea apuca cu nădejdea deplină și de rezolvirea altor probleme de la care atîrnă viitorul și fericirea poporului nostru”³⁰.

O altă preocupare a comitetului cercual al despărțământului Bocșa al Astrei a fost aceea de a înființa agenturi în diferite comune. Deși încă din anul 1899 s-au înființat agenturi ale asociației în comunele Bocșa Română, Rafna și Vasiova, acestea nu au desfășurat activitate. Din anul 1908 Comitetul cercual reîncepe activitatea de înființare a agenturilor. Astfel la adunarea cercuală din Bocșa Montană din 27 decembrie 1908 se înființează aici o agentură și o bibliotecă poporală pentru care s-au primit de la Sibiu cîte trei exemplare din toate publicațiile populare ale Asociațiunii³¹.

La adunarea cercuală din Bocșa Română de la 20 decembrie 1909 și aici ia ființă o agentură și se primesc publicații de la Sibiu pentru bibliotecă și pentru a fi împărțite țăranilor³². Înființarea agenturii Vasiova are loc la adunarea cercuală din 25 septembrie 1910, cu care prilej I. Marcu, directorul despărțământului bocșan, ține un discurs despre scopul Asociațiunii, „relevînd și multele binefaceri ce le revarsă această nobilă instituție asupra poporului român”... și „...îndemnînd auditoriul de a ținea cu îndărătnicie la limba și legea strămoșească...”³³ După încheierea lucrărilor

²⁸ *Drapelul*, X, 1910, nr. 72, p. 3 (Pentru a avea o idee asupra valorii acestei sume amintim că atunci pe piața Lugojului se vindea 100 kg de făină de cea mai bună calitate cu 34,60 cor. și 100 kg cartofi cu 8 cor., iar o broșură din colecția „Biblioteca poporală a Asociațiunii” costa 0,20 cor.)

²⁹ *Transilvania*, XLIII, 1912, nr. 5, p. 376 și 391.

³⁰ *Idem*, XXX, 1899, nr. 9, p. 287.

³¹ *Transilvania*, Partea Oficială, XL, 1909, nr. 1, p. 52.

³² *Transilvania*, XLI, 1910, nr. 1—2, p. 56 și 52.

³³ *Drapelul*, X, 1910, nr. 102, p. 2.

adunării cercuale, corul din Vasiova a organizat o petrecere din venitul căreia să se înființeze o bibliotecă populară. Cu acest prilej s-au adunat 250 cor., din care de 200 cor. s-au procurat cărți, iar 50 cor. au rămas în fondul corului³⁴. În raportul de activitate a despărțământului pe anul 1911 este menționată o agentură și în comuna Fizeș³⁵. De la această dată nu s-a mai înființat nici o agentură, în rapoartele de activitate ale despărțământului bocșan din anii 1912—1914 figurînd numai aceste 4 agenturi.

Numărul membrilor Asociațiunii din cadrul despărțământului bocșan a oscilat de la an la an. În general, pentru cele 35 comune ale despărțământului și în comparație cu alte despărțăminte ale Astrei, aici asociația era destul de modest reprezentată. Între anii 1898—1910, s-au încasat ca taxă de membri 3400 cor.³⁶ Dar pe lângă taxe, bocșenii au contribuit la sprijinirea Astrei și prin mici donații, prin organizarea de petreceri și reprezentări artistice și participarea la înzestrarea Muzeului etnografic și istoric al Asociațiunii de la Sibiu. Reprezentațiile artistice, pe lângă beneficiile materiale pe care le aduceau, făceau un enorm serviciu activității de răspîndire a culturii și literaturii naționale. Corurile și reuniunile de muzică de aici își dădeau concursul lor la organizarea unor concerte, reprezentări teatrale și literare cu prilejul adunărilor generale ale despărțământului. Astfel lucrările adunării generale a despărțământului Bocșa de la Reșița din 30 iunie 1901 au fost deschise și încheiate cu reprezentări corale susținute de corul din localitate dirijat de Iosif Velceanu. Dintre piesele corale prezentate, un ecou deosebit a avut cîntecul „Înainte Române”³⁷.

Pe teritoriul despărțământului bocșan al Astrei își mai desfășurau activitatea o serie de societăți culturale cu care Asociațiunea a colaborat. Acestea erau: Reuniunea română de cîntări și muzică din Bocșa Montană înființată în 1873, Corul vocal gr. cat. din Bocșa Montană înființat în 1853, Corul vocal din Bocșa Română înființat în 1863, Corul bisericii gr. ort. din Jidovin înființat în 1897, Reuniunea română de cîntări și muzică din Reșița Montană înființată în 1872, Reuniunea română de cîntări și muzică din Reșița Română înființată în 1900, Reuniunea română de cînt din Ocna de Fier înființată în 1901, Reuniunea română de cînt din Fizeș înființată în 1890, Reuniunea română de cînt din Vasiova înființată în 1906, corurile vocale gr. ort. și gr. cat. din Ramna, Casina română din Bocșa Română înființată în 1910, Casina română din Reșița Montană înființată în 1900, Despărțământul Bocșa al Reuniunii învățătorilor români de la școalele confessionale gr. ort. din diecesa Caransebeșului, înființat în 1898³⁸. Pe lângă acestea trebuie amintite și institutele de credit și economii „Bocșana”, „Tîrnovana” și „Bîrzava”, care au acordat ajutoare bănești Asociațiunii, precum și tovărășiile din Ramna — pentru exportul de prune — și Cîlnic — pentru valorificarea laptelui — înființate cu concursul Astrei³⁹.

³⁴ *Foaia Ilustrată*, Supliment ilustrat la „Foaia Poporului Român”, Budapesta, 19 noiembrie n. 1911.

³⁵ *Transilvania*, XLIII, 1912, nr. 5, p. 391.

³⁶ *Idem*, XLII, 1911, nr. 4, p. 558.

³⁷ *Drapelul*, I, 1901, nr. 50, p. 1—2.

³⁸ *Transilvania*, XLIII, 1912, nr. 5, p. 392.

³⁹ *Idem*, XLIV, 1913, nr. 4—5, p. 299 și XLII, 1911, nr. 4, p. 558.

Bocșenii au sprijinit marile întreprinderi ale Astrei, în special la înființarea și dotarea Muzeului etnografic și istoric de la Sibiu, prin donații în bani, vânzarea biletelor de loterie, răscumpărări ale felicitărilor de Anul Nou, trimiterea de obiecte și documente⁴⁰. Pentru contribuția adusă la înzestrarea muzeului, comitetul central al Astrei a acordat diplome de recunoștință lui Andrițoiu Sofronie din Bocșa Montană, inginerului Blăjan Augustin din Reșița, Reuniunii române de cântări și muzică din Reșița Montană și băncii „Bocșana”⁴¹, a înmînat diploma de onoare cu medalie de aur Reuniunii române de cântări și muzică din Reșița Montană și din Bocșa, medalie de aur cu diplomă specială lui Iosif Velceanu și Ioachim Perian și medalie de argint cu diplomă specială băncii „Bocșana”⁴².

În anul 1908 se fac propuneri pentru înființarea unui nou despărțământ cu centrul la Reșița, dar fără a fi realizate, ceea ce face ca încercările în acest sens să se reia în anul 1913⁴³. Izbucnirea războiului va afecta și activitatea Astrei, aceasta desfășurându-se de-acum încolo în mod sporadic.

Activitatea desfășurată de despărțământul Bocșa al Astrei se remarcă prin organizarea de prelegeri și conferințe, înființarea de agenturi și biblioteci populare, de reuniuni și însoțiri agricole, prin acțiuni de sprijinire a învățământului în limba română și pentru răspîndirea culturii și literaturii naționale. Toate aceste acțiuni se încadrează în vasta activitate întreprinsă de asociația Astra pentru ridicarea nivelului cultural al poporului român din cadrul monarhiei austro-ungare, fapt ce dovedește caracterul progresist al acestei societăți care pînă în preajma unirii reușește să cîștige pe toți românii din monarhia austro-ungară pentru o viață unitară pe plan cultural.

ELENA BORUGA

AKTIVITÄT DER BOCSÄER ZWEIGSTELLE DER „ASTRA“ GESELLSCHAFT (1898—1918)

(Zusammenfassung)

Die „Astra“ Gesellschaft (Transsilvanische Vereinigung zur Förderung der rumänischen Literatur und der Kultur des rumänischen Volkes) wurde in Sibiu, 1861 gegründet, und beschränkte anfangs ihre Tätigkeit auf ein engeres Gebiet.

Seit 1898 wurden auch in Banat Zweigstellen errichtet. Die Arbeit zeigt Abschnitte aus der Tätigkeit der Bocșaer Zweigstelle. Diese breitete sich auf dem Gebiet der Verwaltungskreise Bocșa und Reșița aus, in Rahmen des Caraș-Severiner Komitates, und umfasste 36 Gemeinden. Das Ergebnis der Tätigkeit dieser Zweigstelle war: die Grün-

⁴⁰ *Transilvania*, XXXII, 1901, nr. 2, p. 68; XXXVI, 1905, nr. 2, p. 119; XXXVII, 1906, nr. 2, p. 55 și *Transilvania, Analele...*, 1905, nr. 6, p. 257—296.

⁴¹ *Transilvania, Analele...* 1906, nr. 1, p. 34—40.

⁴² *Idem*, 1907, nr. 2, p. 54—59.

⁴³ *Idem*, 1908, nr. 2, p. 69 și *Transilvania*, XLIV, 1913, nr. 6, p. 430.

derung von Volksagenturen und -Bibliotheken, die Unterstützung des Unterrichts in rumänischer Sprache, die Verbreitung von Veröffentlichungen und Büchern mit lehrreichem Inhalt für die Bauern, Veranstaltungen von Vorlesungen und kulturell-künstlerischen Kundgebungen.

Die Astra Gesellschaft leistete ihren Beitrag zur Schaffung der kulturellen Einheit des rumänischen Volkes, und kämpfte damit auch für die Verwirklichung der politischen Einheit aller Rumänen, in einer Zeit, als weite rumänische Gebiete unter Fremdbesatzung waren.

OPINIA PUBLICĂ DESPRE MARELE PROCES MUNCITORESC DIN 1928 DE LA CLUJ (ASPECTE DIN PRESA VREMII)*

II

Despre rechizitoriul procurorului militar în marele proces antimuncitoresc de la Cluj, început la 10 septembrie 1928, Aradi Victor, în broșura sa intitulată „Marele Proces”, scria: „Rechizitoriile proceselor politice fac parte în general din rîndul celor mai interesante documente referitoare la istoria unei epoci, dar acest rechizitoriu ocupă un loc de cinste chiar și în această galerie”. Referindu-se la caracterul rechizitoriului, conducătorul apărării, dr. Dem. Dobrescu, președinte al Asociației Naționale a Avocaților, arăta: „Dacă m-aș afla în fața unui tribunal civil, rolul meu de apărător s-ar reduce la a denunța ministerului justiției pe procuror, care a îndrăznit să alcătuiască un asemenea rechizitoriu”.

În continuare, prezentăm sumar aspectele esențiale ale acestui rechizitoriu. „Se știe — se arată în introducere —, că după lichidarea și punerea în afara legii a Partidului Comunist din România, mare parte din membrii fostei conduceri de partid nu au abandonat activitatea al cărei scop este schimbarea orînduirii sociale și politice actuale a statului nostru național pe calea revoluției comuniste. Mare parte din acești comuniști, refugiindu-se în străinătate, au luat legătura cu organizațiile comuniste de acolo, au continuat și continuă munca de subminare a regimului social și politic al României. Alții, care au rămas în țară, au ocupat locurile de conducere în Sindicatele așa-zise „unitare” și în organizațiile lor, lucrînd, sub masca acestor organe recunoscute drept persoane juridice, tot pentru pregătirea revoluției comuniste; iar alții, constituind organizații ilegale secrete, primesc dispoziții și bani de la organizații din străinătate, activînd în chip clandestin, conspirativ”. În continuare, actul de acuzare se referă la legăturile existente între comuniști, susținînd că „...în cadrul Biroului Politic din Viena al Internaționalei a III-a activează Köblös Elek, dr. Havas Andor și alți comuniști fugiți din România, care prin delegați și emisari trimit dispoziții și sprijin financiar organizațiilor ilegale, secrete ale Partidului Comunist din România.

În ciuda dispozițiilor cuprinse în paragraful I al legii privitoare la organizațiile profesionale, Sindicatele unitare... urmăresc scopul ilicit de a pregăti muncitorimea pentru revoluția comunistă. Acest fapt reiese cu claritate din următoarele:

- a) Țin legătura cu organizațiile comuniste ilegale din străinătate;
- b) S-au alăturat Comitetului anglo-rus, al cărui țel este concentrarea tuturor sindicatelor din lume într-un singur sindicat revoluționar;
- c) S-au afiliat Internaționalei a III-a, de la Moscova;

* Partea I-a vezi în *ActaMN*, XVI, 1979.

- d) Sub masca asociațiilor sportive și culturale educă și tineretul în general, în spirit revoluționar-comunist;
- e) Fac din căminele muncitorești focare comuniste;
- f) Botează pe copiii muncitorilor după ritual aparte și... le eliberează certificate de botez;
- g) Înființează în cadrul sindicatelor organizații ilegale, secrete ale partidului comunist;
- h) Colecționează bani și obiecte pentru „Fondul Roșu”;
- i) În cadrul Sindicatelor unitare, înființează grupe de tineri muncitori pentru Uniunea Tineretului Comunist, secție a Internaționalei a III-a, de la care își primește și statutele privind modul în care trebuie să lucreze ilegal;
- k) Direct și prin diferite mijlociri, țin legătura cu Ajutorul Roșu, cu Ajutorul Muncitoresc Internațional, precum și cu editurile străine Neuer Deutscher Verlag și Malik Verlag, de unde primesc publicații și diapozitive pe care le utilizează în conferințele ținute muncitorimii, spre a câștiga muncitorii pentru cauza revoluției comuniste, punându-le în față pilda Rusiei Sovietice“.

Înșirarea capetelor de acuzare cu caracter general împotriva mișcării muncitorești era urmată în rechizitoriul de prezentarea detaliată a problemelor. Apreciem ca deosebit de interesante acuzațiile principale aduse împotriva conducătorilor cunoscuți ai mișcării muncitorești din țara noastră. Rechizitoriul procurorului militar califica greva muncitorilor de la fabrica „Phoebus” din Oradea drept un atac direct împotriva securității statului. Unul din conducătorii de seamă ai P.C.R., dr. Eugen Rozvan, era declarat conducător al grevei, „demascându-i-se” activitatea revoluționară de pînă atunci. „Dr. Rozvan — arăta rechizitoriul — a făcut parte din delegația trimisă în Rusia în 1920, cu scopul de a studia situația de acolo. După întoarcere, a fost unul din promotorii afilierii la Internaționala a III-a, fapt pentru care a trebuit să compară ca acuzat, în 1921 la Tribunalul militar din București... Dr. Rozvan este membru al Sindicatului Salariaților din Oradea, care activează pe baza dispozițiilor Consiliului General Sindical Unitar... Acuzatul dr. Rozvan a dat ajutor cu bună știință acestor organizații...”. Conform rechizitoriului, de „statul major” al dr. Rozvan aparțineau Ullmann Alexandru, dr. Kertész Dezideriu și dr. Szántó Dezideriu, care se aflau în permanentă legătură cu „conducătorul”.

Despre un alt conducător al mișcării muncitorești din România, Müller Coloman, fostul președinte al Sindicatelor unitare, rechizitoriul arăta: „Müller Coloman a luat parte în 1926 la ședința Federației Balcanice din Sofia, pentru a da informații despre mișcarea din România. Activitatea sa intensă desfășurată în legătură cu organizațiile din străinătate pentru înfăptuirea dictaturii proletare reiese din actele nr. IV 125—129, 143 și 182. Müller este un excelent agitator, lucrează în sindicatele muncitorești, instigându-le la ură și dispreț direct împotriva familiei regale și a capilor guvernului”.

Eforturi deosebite au fost făcute de către Tribunalul militar al Corpului 6 Armată pentru condamnarea publicistului de stînga Aradi Victor, despre care rechizitoriul spunea printre altele că „este un propagandist deosebit de talentat. E redactor al publicației: »A Jövő Társadalma« (Societatea Viitorului), gazetă obligată de autorități a-și înceta apariția din cauza propagandei sale împotriva securității statului. Ca angajat al comitetului local

al Sindicatelor unitare, a ținut conferințe însoțite de proiecții cu scopul de a trezi interes și simpatie față de Rusia Sovietică. Materialul necesar l-a procurat de la persoane și organizații din străinătate...“.

La fel vorbea rechizitoriul și despre cunoscutul ziarist comunist Neumann—Máté Ernest, arătând că „împreună cu alți conducători ai organizației comuniste a desfășurat o activitate rodnică în mișcarea comunistă“.

Ultimul aliniat al rechizitoriului, plecând de la faptul că conducătorii „unitarilor“ figurează ca inculpați în proces, cerea dizolvarea Sindicatelor unitare.

În „Marele proces comunist“ de la Cluj, reprezentanții mișcării comuniste și democratice din România au fost trimiși în fața Tribunalului militar, fiind acuzați de pregătirea răsturnării pe cale revoluționară a regimului existent, actul de acuzare vrînd pe această cale să dea o lovitură nimicitoare organizațiilor ce reprezentau interesele maselor și luptau pentru ele. „Ce vină au acești tovarăși?“ — se întreabă gazeta muncitorilor feroviari „Ferarul“ în numărul ei din 28 septembrie 1928, dînd următorul răspuns concludent: faptul că „au participat la alegeri, au organizat și au educat în spiritul conștiinței de clasă poporul muncitor, au citit cărți marxiste...“.

La dezbaterile procesului în fața Tribunalului militar, muncitorii de la fabrica „Phoebus“, acuzați pentru participare la grevă, s-au apărat arătînd că acțiunile lor au fost legale, determinate de intransigența conducerii fabricii, care s-a opus revendicărilor formulate de muncitori. Esența conflictului de la „Phoebus“ a fost dezvăluită de dr. Eugen Rozvan în depozitia pe care a făcut-o. Dr. Rozvan a arătat că greva a constituit un conflict absolut legal de muncă, fapt recunoscut chiar și de Inspectoratul muncii din Oradea. Prin urmare este absurd a intenta un proces împotriva unora dintre greviști. În acest caz — sublinia dr. Rozvan — poziția tuturora este legală, în afară de acuzare, care se află în flagrantă contradicție cu legile în vigoare. Tribunalul aducea — arăta Rozvan — acuzații ridicele și fără valoare juridică. În continuare, dr. Rozvan, vorbind despre activitatea B.M.Ț., a arătat că această organizație funcționează în deplină legalitate¹. „Blocul muncitoresc și țărănesc — sublinia vorbitorul — nu este un partid politic și nici o înlocuire a partidului comunist. El este o formație revoluționară de front unic a tuturor păturilor producătoare de la orașe și sate, și a activat legal, participînd la trei alegeri. Blocul muncitoresc și țărănesc nu poate fi acuzat de comunism numai pentru că ar cuprinde pe toți aceia care vor să ducă în mod hotărît lupta pentru revendicări imediate și generale ale păturilor sărace de la sate și orașe. Orice muncitor de fabrică, țaran sărac sau mijlocas, intelectual, funcționar public sau comercial, mic

¹ Blocul Muncitoresc—Țărănesc (B.M.Ț.) a fost înființat în toamna anului 1925. (De la creare și pînă la conferința sa din 18 aprilie 1926 — ținută la Turnu-Severin — a purtat denumirea de Blocul Democrației Muncitorești—Țărănești.) „Blocul — scria ziarul „Înainte“, organul B.M.Ț. — este o formațiune trecătoare de luptă, cu scopul concret și imediat de a realiza Frontul unic al maselor, de a le antrena în lupta antioligarhică pe baza unui program minimal“ (*Înainte*, nr. 1, din 5 iunie 1926, p. 1). În campaniile electorale pentru alegerile comunale și cele parlamentare, P.C.R. folosea B.M.Ț.-ul ca mijloc pentru întărirea legăturilor sale cu masele, pentru înfăptuirea alianței de luptă dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare.

industriaș și mic comerciant poate veni în ajutorul acestei formațiuni spre a lupta unit și în mod hotărât împotriva regimului oligarhic de astăzi, impunând cucerirea tuturor drepturilor și libertăților cetățenești. Această formațiune, după trădarea partidelor burgheze și social-democrate, e menită să stea singură în apărarea celor exploatați și terorizați². Cu toate acestea — arăta dr. Eugen Rozvan — sînt persecutați atît unii conducători ai Blocului, cît și membrii săi, îndeosebi în județele Bihor și Satu Mare, unde, cu ocazia alegerilor, Blocul a obținut rezultate din cele mai frumoase.

Tot lui Eugen Rozvan i-a revenit sarcina de a respinge, împreună cu Coloman Müller, acuzațiile formulate împotriva Sindicatelor unitare. „Aceste sindicate — sublinia el — sînt organizații de luptă de clasă ale muncitorimii, activînd în mod legal pe baza personalității juridice, aflîndu-se sub controlul sever al Ministerului Muncii. Prigoana ilegală dezlănțuită contra lor se datorește intransigenței cu care apără interesele muncitorimii, neadmițînd compromisuri“.

Coloman Müller, președintele Uniunii Generale a Sindicatelor Unitare, vorbind despre rolul și activitatea Sindicatelor unitare, a arătat că, deși Sindicatele unitare au calitatea de persoană juridică, care activează legal, autoritățile întreprind împotriva lor o prigoană sistematică, datorită vitalității și muncii lor constructive în interesul celor ce muncesc.

Publicistul Victor Aradi s-a referit la problemele Ajutorului Muncitoresc Român și ale culturii muncitorești. El a scos în evidență caracterul legal al organizației Ajutorul Muncitoresc Român, înființată spre a lupta împotriva mizeriei maselor³. În continuare Aradi a vorbit despre consecințele prigoanei împotriva culturii muncitorești, care i-a constrîns pe muncitori ca pentru propria lor cultivare să se folosească în mod clandestin de mijloacele necesare. Această constrîngere devine, în ultimă instanță, un atentat împotriva progresului cultural al umanității.

Acuzatul Frederic Gembácz a dat lămuriri cu privire la acțiunile întreprinse de Ajutorul Roșu. El a arătat că, deoarece fondul de ajutor al Sindicatelor este insuficient față de necesități, s-a ivit nevoia de a se recurge la colecte spontane, pe baza cărora s-a născut acuzația împotriva membrilor români ai Ajutorului Roșu Internațional³.

² Ajutorul Muncitoresc Român a fost înființat la 22 octombrie 1927, în oficiul notarial al Tribunalului din București. Din conducerea provizorie făceau parte: prof. Constantin Parhon, președinte; L. Ghelerter și Zaharia Tănase, vice-președinți; Aradi Victor, secretar și Nicolae Ionescu, casier. Conform statutului aprobat de autoritățile competente, scopurile Ajutorului Muncitoresc Român erau: a) Ajutorarea muncitorilor intelectuali și manuali, precum și a membrilor lor de familie, loviți de calamitățile naturale, sau economice (ajutorarea putea fi efectuată numai în natură, în articole alimentare, de îmbrăcăminte, cărți, unelte de muncă, semințe etc.); b) Ajutorarea culturală și economică a copiilor de muncitori, prin înființarea de posturi de ajutor, tabere de odihnă, cămine de zi, cantine publice etc.; c) Ajutorarea șomerilor, sprijinirea lor în găsirea de lucru; d) Inițierea unor cursuri și conferințe pentru a populariza principiul ajutorului reciproc.

³ În vara anului 1924 P.C.R. (Congresul al III-lea) a hotărât afilierea organizației Comitetului de Ajutorare al P.C.R. la Ajutorul Roșu Internațional. Plenara C.C. al P.C.R. din 23 august 1924 a hotărât înființarea de organizații ale Ajutorului Roșu în diverse localități și trecerea la activitatea de colectare publică în vederea ajutorării deținuților politici. Conform principiilor statutare, Ajutorul Roșu din România ceda o anumită parte din valoarea cotizațiilor percepute în țară în folosul fondurilor centralizate la nivelul Ajutorului Roșu Internațional. La rîndul său, Ajutorul Roșu Internațional urma să susțină din

Acuzații Arcadie Lénárt, Alexandru Sencovici, Ernest Neumann-Máté, David Avramescu, Haia Lifschitz și Petre Imbri au susținut justetea concepției lor comuniste. În cuvîntul său, Alexandru Sencovici a relatat pe scurt felul în care s-a format ca muncitor comunist. Arăta cît a trebuit să îndure, să trudească și să ducă lipsuri ca mic ucenic, cum a cunoscut mai tîrziu mișcarea muncitorească, care îi promitea salvarea; cum a rămas dezamăgit de social-democrație și cum și-a dat seama în cele din urmă că comunismul este singura cale spre schimbarea situației clasei muncitoare. „Așadar, nu teoria comunismului m-a făcut să devin comunist, ci viața m-a condus la teoria comunismului“. Rostind un adevărat rechizitoriu la adresa regimului burghezomășieresc, comunistul Arcadie Lénárt a spus: „bătăile și schingiuirile suferite zile de-a rîndul în temnițele de la Oradea nu au făcut decît să ne întărească convingerea că orînduirea socială existentă trebuie schimbată“. Tînăra profesoară Haia Lifschitz își începu astfel apărarea: „Sînt învinuită că am luat parte activă în mișcarea Tineretului Comunist. Nu tăgăduiesc că sînt comunistă din convingere și că am adoptat programul Tineretului Comunist...“ Explicînd motivele pentru care a ajuns la convingerea „că numai Partidul Comunist și Uniunea Tineretului Comunist sînt acele organizațiuni care luptă într-adevăr în scopul dezrobirii maselor“, vorbitoarea a arătat: „Procesul nostru este o înscenare, fiindcă nu se poate judeca pe baza declarațiilor smulse prin bătaie la siguranță și fiindcă nu se pot condamna oameni numai pe baza convingerilor lor“. În încheiere Haia Lifschitz spunea răs-picat: „Dacă mi se poate aduce vreo acuzație, această acuzație poate consta în faptul că am luptat alături de întreaga muncitorime pentru legalizarea P.C. și U.T.C. În fața D-voastră D-le Președinte și Onorat Consiliu, cer legalizarea P.C. și U.T.C. Am credința că, cu toată prigonirea și teroarea îndreptată în contra P.C. și U.T.C., ele sînt acele organizații care vor conduce proletariatul în alianță cu toate masele muncitorești de la orașe și sate la acțiune de luptă în contra imperialismului. P.C. și U.T.C. vor pune capăt exploatării omului de către om, dezrobind masele muncitorești și instituind dictatura proletariatului pe bază de sfaturi în vederea creării societății socialiste“⁴.

După cuvîntul acuzaților trec prin fața instanței martorii acuzării, inspec-tori și comisari de la siguranță. Acești „martori“, în majoritatea cazurilor, au adresat atacuri împotriva acuzaților, încercînd tot posibilul de a da ajutor comisarului regal. Învinuiți, de către acuzații procesului, de folosirea bătăii și a terorii în închisori, ei au negat faptele ce li se imputau, răspunzînd scurt: „Asta e o curată născocire“.

Procesul comunist de la Cluj, din anul 1928, a stîrnit un mare ecou în opinia publică a țării și în cea internațională. Întru apărarea acuzaților și-au ridicat glasul nu numai presa democratică din România, mai mulți cunoscuți politicieni și publiciști, organizații ale clasei muncitoare, ci și o serie de factori sociali de seamă din străinătate. În cele ce urmează, redăm aspecte dintre cele mai semnificative din acest ecou de presă.

punct de vedere material eforturile interne ale filialei în direcția ajutorării deținuților politici și a familiilor lor. (Vezi „Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R.“, vol. I, București, 1970).

⁴ Înainte, din 7 octombrie 1928.

Procesul din Cluj

Procesul se va judeca în 10 septembrie . . . Acuzarea se bazează pe schingiuri medievale.

Primul raport a scos de sub urmărire 38 de acuzați din cei 114. A fost scos de sub urmărire și funcționarul nevinovat Alexandru Rosenfeld care în urma torturilor oribile s-a aruncat de la etajul al 2-lea la poliția din Oradea și a rămas cu picioarele fracturate, invalid pe viața întreagă.

Dovezile acuzații sînt bazate pe declarațiile acuzaților smulse prin schingiuri medievale dovedite prin cele trei încercări de sinucidere ale acuzaților Tordai, Rosenfeld și Haia Lifșiț la poliție și la siguranța din Oradea.

La instrucție acuzații au spulberat întreaga acuzare. Dar cu ordonanța definitivă comisarul regal declară, văzînd că se prăbușește clădirea „complo-tului“, că marea confruntare a acuzaților la consiliul de război n-avea nici un înțeles . . .

VIATA MUNCITOARE, anul V, nr. 31 din 26 august 1928, p. 1.
Organ săptămînal al Uniunilor Sindicale Unitare din România, București.

Acuzația împotriva Uniunilor și Sindicatelor Unitare

În rechizitoriu este trecută o clauză pînă acum neobișnuită. Ea urmărește ca, prin judecătorie, să atragă atenția Consiliului de Miniștri ca acesta să suspende sau să dizolve Uniunile și Sindicatelor noastre, fără procedură judecătorească. Aceasta nu mai reprezintă doar cauza a 75 de muncitori, ci a 15—16.000 muncitori.

Fără a fundamenta acuzația măcar printr-un singur fapt, printr-o singură dată, [...] o singură frază, oferite de anchetă, rechizitoriul enunță, pur și simplu.

După desființarea Partidului Comunist din România, o parte din foștii membri ai conducerii partidului au ocupat posturi de conducere în cadrul Sindicatelor Unitare și al Uniunilor acestora, activînd acolo în interesul pregătirii revoluției comuniste.

Aceasta constituie partea cea mai lipsită de temei a acuzații. Aceasta, deși imensa cupolă a acuzații este clădită pe ea. Dacă aceasta se clatină, se prăbușește întreaga clădire.

În primul rînd, nici posturile de conducere ale uniunilor, nici cele ale sindicatelor nu pot fi doar așa, pur și simplu, ocupate. Majoritatea de voturi a muncitorimii interesate este cea care îl așează acolo pe tovarășul considerat cel mai potrivit, scuturîndu-și-l în momentul în care se vădește incapacitatea sa ca conducător.

Dar, mai cu seamă datorită violențelor din anii din urmă, trebuie de-a dreptul prins cu japca omul care, cu prigoană, bătaie, detențiuni, cu greve ale foamei cu tot, și asumă postul de secretar remunerat cu un salariu mediu de muncitor calificat.

Să presupunem însă că acest conducător este într-adevăr comunist. Unde își poate propovădui el ideile? Pînă și la cea mai neînsemnată consfătuire de atelier sau fabrică, sînt prezenți reprezentanții autorităților, care, de bună seamă, vor înainta un raport despre „Pregătirea revoluției“. În orice

caz însă, se află acolo membrii necomuniști ai uniunii (căci nu toți muncitorii sînt bolșevici), care l-ar părăsi de îndată pe conducătorul instigator la revoluție.

Rechizitoriul nu are cunoștință despre nici o ședință a vreunui grup sau a vreunei uniuni, la care să se fi instigat la violență; el nu poate prezenta nici o hotărîre, nici un fapt care să facă măcar plauzibilă activitatea împotriva legii a sindicatelor și uniunilor. Și, totuși, propune desființarea acestora. Dar, chiar dacă conducătorii ar putea să cadă victimă, organizațiile sînt apărute — pe lângă legi, tratate internaționale — de o anume concepție morală, să-i zicem, solidaritate mondială, în fața căreia s-a clătinat pînă și imperialismul mondial al domnului Mussolini. Pînă și un guvern care oferă împrumuturi ar sta pe gînduri înainte de a se decide pentru un salt atît de riscant. Noi sîntem mai tari în apărare.

ÉPÍTŐIPARI MUNKÁS; anul IV, nr. 11 din 8 septembrie 1928. Buletinul oficial al Sindicatelor Unitare ale muncitorilor constructori din România. Tîrgu-Mureș.

La dezbaterea principală a procesului comuniștilor au compărut o sută de acuzați și trei sute de martori (...)

Cluj (din partea corespondentului ziarului Ellenzék)

Tribunalul militar al Corpului VI Armată din Cluj a fixat pentru azi înainte de masă începerea dezbaterii principale a procesului comunist din Oradea. Această dezbaterie principală este, fără îndoială, cel mai interesant proces politic din ultimii ani, care are 114 acuzați și aproape 600 de martori [...]

Rechizitoriul

constă din peste 20 de pagini dactilografiate. El enumeră cu de-amănuntul datele pe baza cărora a fost deschisă ancheta și faptele penale de a căror comitere sînt acuzați protagoniștii procesului de către tribunalul militar. Rechizitoriul a fost întocmit de anchetatorul căpitan Nicolae Maniu, iar procurorul militar căpitan Negulescu și-a însușit acuzațiile enunțate de el [Maniu].

— Se știe că, după dizolvarea și punerea în afara legii a Partidului Comunist din România, mare parte din foștii membri ai conducerii partidului nu au renunțat la activitatea lor, a cărei scop constă în schimbarea pe calea revoluției comuniste a actualei orînduirii sociale și politice a statului nostru național — iată cum începe rechizitoriul, continuînd după cum urmează:

— O parte din acești comuniști, refugiindu-se în străinătate și stabilind contactul cu organizațiile comuniste de acolo, și-au continuat și își continuă activitatea de subminare a orînduirii sociale și politice a României. Alții, rămași în țară, s-au instalat în posturile de conducere ale așa-numitelor syndicate „Unitare” și ale uniunilor acestora, activînd — sub vîlul acestor organe recunoscute drept persoane juridice —, de asemenea, în interesul pregătirii revoluției comuniste [...]

ELLENZÉK; anul XLIX, nr. 207 din 11 septembrie 1928. Organ al Opoziției Partidului Maghiar, Cluj.

*Dezbaterile faimosului proces muncitoresc din Cluj.
Ce cuprinde ordonanța definitivă*

... Ziua a II-a a dezbaterilor, după ce apărarea a ridicat o serie de noi incidente, cari, deasemeni, au fost respinse de către consiliul de judecată, grefierul Bucoiu, în urma dispoziției luate de către președ. d. col. Păcală a dat cetire ordonanței definitive, care cuprinde nu mai puțin decît 30 de coale ministeriale scrise la mașină.

Prin ordonanța definitivă a acestui proces celebru, 74 de muncitori, muncitoare, mici industriași, intelectuali sînt acuzați de *propagandă subversivă contra ordinii stabilită în stat*, și pentru susținerea acestui punct de acuzare se invocă articolele 7, 8, 11 și 17 din legea pentru reprimarea unor noi infracțiuni al liniștei publice.

Examinînd acest act public, constatăm că atît din punct de vedere juridic cît și faptic nu întrunește elementele cerute de textele legilor noastre în vigoare.

Vom spicui totuși cîteva pasagii din cele mai importante.

1) Întrețin legături cu organizațiuni străine comuniste (Sofia, Belgrad etc.).

Această acuzație se referă la Koloman Müller, președintele Sindicatelor Unitare din România, care invitat de „Edo Fimeu” la congresul social-democrat din Sofia, a primit invitație. Este vorba de o organizație social-democrată, adversară înverșunată a comunismului.

2) S-au afiliat comisiei Anglo-Ruse. Această comisie a luat ființă din inițiativa Sindicatelor engleze. Din ea au făcut parte foștii miniștri în cabinetul Macdonald, Landsburg, Maxton etc.

3) Întrețin legături cu organizațiunile Rate-Hilfe, Arbeiter Hilfe și Neue Deutsche Verlag.

Aceste organizațiuni nu sînt comuniste, avînd în comitetele lor pe cei mai geniali oameni de știință, artă și literatură: Einstein, Romain Rolland, Nansen etc.

Cît privește legăturile cu susnumitele edituri, cine nu știe că acestea sînt cele mai mari edituri germane, iar cărțile editate acolo se găsesc în toate librăriile din țară.

Afară de aceste acuzațiuni sînt și altele lipsite de seriozitate, mai ales unde prietenia este considerată ca un element juridic.

Pot oare constitui aceste acuzațiuni elemente pentru deschiderea unui proces așa de mare?

Este deci o nouă ilegalitate contra maselor și organizațiilor muncitorești [...]

DIMINEAȚA; anul XXIV, nr. 7818 din 15 septembrie 1928. București, Red. Constantin Mille.

Procesul de la Cluj, procesul clasei muncitoare

Procesul de la Cluj a început. Cel mai elementar drept de apărare, nu e ținut în seamă [...]

Oligarhia, hotărînd judecarea procesului de la Cluj, prin nesocotirea tuturor uzanțelor judecătorești chiar militare, prin răpirea dreptului de apă-

rare, vrea să ne dovedească încă o dată că pentru noi, clasa muncitoare, nu sînt drepturi în țara românească.

Cei 74 de acuzați și întreaga mișcare sindicală din țară sînt chemați să ispășească în fața tribunalului de clasă îndrăzneala luptei de împotrivire la înrobirea deplină a poporului muncitor, curajul acțiunii de luminare a maselor și de conducere a lor spre desrobire.

Întreaga clasă muncitoare recunoaște în procesul de la Cluj procesul ei. Proces ce înseamnă reducerea porției de mîncare, micșorarea salariilor, sporirea timpului de muncă și a amenzilor, întărirea regimului polițist în fabrici și ateliere, răpirea oricărui drept de a rezista împotriva acestei înrobiri. Nu 74 de muncitori sînt judecați la Cluj, ci milioanele de flămînzi și asupriți. Încercarea ce se face de a desființa syndicatele unitare este tentativa de răpire a ultimului drept, acela al organizării profesionale și a luptei hotărîte pentru bucata de pîine.

Cu toții deci, în picioare contra acestui odios proces! Cu toții în jurul sindicatelor unitare! Cu toții alături de cei 74 de acuzați! Cu toții împotriva reacțiunii [...]

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 34 din 16 septembrie 1928.

Desbaterile procesului de la Cluj

Toate incidentele respinse. — Atmosferă polițistă. — Bătăușul Chendi dat afară din sală. — Ciudățeniile ordonanței definitive.

Luni au început în fața Consiliului de război din Cluj dezbaterile procesului intentat celor 76 de tovarăși din Cluj, Oradea Mare, București, Chișinău, Tg.-Mureș, Timișoara, Silenși, Arad și Satu-Mare.

Din cauza marelui număr de acuzați și martori, și pentru faptul că la dezbateri participă un imens public de muncitori și intelectuali, care n-ar fi încăput în sala consiliului de război, procesul se judecă în sala Curții cu juri.

Starea de spirit a tovarășilor acuzați este foarte ridicată și entuziastă. Ei sînt asistați de avocați bucureșteni Paraschivescu-Bălăceanu, Vicol, Zisu, L. Pătrășcanu, și de alți avocați, ardeleni, printre care cităm pe d-nii Dunca și Popa.

Procesul se desfășoară într-o grea atmosferă oficială, încărcată și mai mult de prezența în sala de dezbateri a numeroși polițiști de la Siguranță, care se dedau la intimidare și spionarea oricărei mișcări.

Împotriva comisarului de siguranță Chendi care, deși martor în proces, a pătruns totuși în sală și a luat loc chiar pe banca acuzării lîngă comisarul regal, apărarea ridică un viguros protest, spunînd că acela care a bătut, terorizat și înscenat acest proces, nu poate sta în sală. Consiliul e nevoit să hotărască excluderea lui Chendi din sală.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 34 din 16 septembrie 1928.

Marele nostru proces

Sînt exact cinci ani de cînd, la faimosul congres complotist de la Cluj, syndicatele pînă atunci unitare din România au fost scindate de către Fluieraș și adepții săi, cu palme și pumni, și mai cu seamă cu ajutorul secretarului

Sassenbach de la Amsterdam și al prefectului clujean de atunci al poliției. În noiembrie se vor împlini cinci ani de când muncitorii organizați din Ardeal, Banat și Regat ai căror delegați au fost excluși la Cluj au înființat Uniunile și Sindicatele Unitare. De la înființarea lor, organizațiile noastre care se pregătesc de jubileul de cinci ani au fost expuse competiției de atunci a autorităților și amsterdamiștilor. O bună parte din conducătorii noștri, datorită atitudinii lor intransigente, îndură în închisori chinurile răzbunării capitaliste. Numărul grupurilor noastre de la țară mai vechi și supuse îndeosebi dominației jandarmilor a scăzut la jumătate. Nu a scăzut însă vehemența luptei conștiente, fapt pentru care, împotriva noastră, s-a declanșat acum, în fața tribunalului militar din Cluj, un nou atac, mai vehement decât oricând.

Guvernul precedent a pornit acțiunea de dizolvare doar împotriva organizațiilor noastre din București. În schimb, regimul liberal a deferit tribunalului Corpului VI Armată din Cluj toate organizațiile unitare și pe aproape toți conducătorii acestora. Încă nu am ajuns acolo, ca clasa dominantă să pună lacătul printr-un simplu cuvânt de ordine pe fiecare din căminele noastre, împrăștiindu-i pe cei adunați acolo. Se caută pretexte. Iar dintr-acestea se pot găsi. La Oradea, muncitorii dintr-o fabrică fac grevă. Atunci când iritarea își atinge punctul culminant, spărgătorii de grevă încasează două palme. În altă parte, aceasta se cheamă indignare îndreptățită; aici, ea este propagandă comunistă. Cei suspectați ca fiind autori ai palmilor stau în fața tribunalului militar. Ei formează primul grup. Aceștia însă fuseseră arestați și „anchetați” încă la Oradea, la vremea sa. O delegație de muncitori merge la autorități spre a obține scurtarea anchetei, spre a cere punerea lor în libertate. Ei sînt de asemenea arestați, „anchetați” pe jos pînă la Cluj, restul se cunoaște. Închisoarea, greva foamei (...). Acesta formează cel de-al doilea grup de acuzați. Al treilea grup este prins la mașina de scris, iar al patrulea la o expoziție de fotografii. La cel de-al cincilea sînt găsite cărți (cărți tipărite și puse în vînzare) din care se vînd în librăriile mai de soi. Membrii celui de-al șaselea grup sînt muncitorilor și cetățenilor conferințe dinainte anunțate, și în ziare. Și, întrucît ei sînt, în majoritate, membri ai Sindicatelor Unitare, fac revoluție comunistă. O anchetă prelungită, între timp patru tentative de sinucidere, și acum ei se află în fața tribunalului militar, iar organizațiile unitare trebuie dizolvate. [...]

Pe banca acuzaților

se află, în fața tribunalului militar din Cluj, nu 75 oameni, ci proletariatul luptător de clasă din România. „Vina” sa constă în faptul că și-a înțeles menirea, acea menire pe care i-a dat-o istoria în etapa actuală a ascuțirii maxime a contradicției între capital și muncă, precum și în curajul, neînfricarea cu care s-a lansat în luptă pentru îndeplinirea acestei meniri. Tribunalul militar din Cluj își va pronunța verdictul, zilele următoare, pe de o parte asupra conducătorilor sindicatelor unitare, iar pe de alta, asupra ostașilor detașamentului politic de avangardă al proletariatului, împins în ilegalitate în mod abuziv, anticonstituțional.

Procesul este, așadar, al întregului proletariat luptător de clasă din România, și de aceea el trebuie să urmărească solidar dezbaterile de la Cluj,

iar, trăgînd învățămintele acestora, să se pună în mișcare solidar, încă de pe acum, din timpul dezbaterilor. [...]

ÉPÍTŐIPARI MUNKAS; anul IV, nr. 13 din 22 septembrie 1928.

Marele proces muncitoresc din Cluj

Șaptezeci și șase de acuzați. — Militanți ai mișcării muncitorești, conducători sindicali și intelectuali de frunte în fața instanțelor militare. — Opt sute de martori. — Incidentele ridicate

De o săptămînă se dezbate în fața Consiliului de Război al Corpului VI Armată din Cluj, marele proces muncitoresc. Pe banca acuzării au fost aduși 76 muncitori și intelectuali din toate părțile Ardealului și Vechiului Regat, sub obișnuita învinuire de complot contra siguranței statului și activitate comunistă clandestină.

Proporțiile monstre ale acestui proces se pot evidenția nu numai după marele număr al acuzaților, ci și al martorilor propuși cari trec de opt sute. Sînt invitați să depună în fața Consiliului de Război, Romain Rolland, Einstein, Nansen, Willi Muntzberger, și mai toate personalitățile politice din țară.

Pe banca apărării, peste 30 avocați printre cari cităm pe d-nii Dem. Dobrescu, Costa-Foru, Pompiliu Ioanițescu, C. Vicol, Petre Zissu, C. Paraschivescu-Bălăceanu, L. Pătrășcanu, Popa Adam-Cluj, Stătescu, etc., etc.

Luni 10 septembrie a început procesul.

Sala Consiliului de Război fiind neîncăpătoare pentru marele număr de acuzați, martori și public, ședințele se țin în sala Curtii cu Juri a tribunalului local.

O parte din acuzați fiind arestați, au fost aduși sub o puternică pază. Restul se prezintă liberi. Iau loc pe banca acuzării militanți ai mișcării muncitorești: Imbre Petre, Avramescu David, Șimo Geza, Lenard Arpad, Kacio Francisc, Baga Ioan, Lazăr Odon și un grup de cincisprezece greviști de la fabrica Phoebus din Oradea.

Pentru activitatea lor sindicală sînt dați în judecată Koloman Mueller, președintele general al Sindicatelor Unitare, Dan Ștefan, secretarul Uniunii în lemn al acelorași sindicate, Iuliana Kahane și alți muncitori organizați în aceste sindicate, care de asemenea sînt printre acuzați.

Intelectuali de frunte ca cunoscutul sociolog și publicist Victor Aradi, dr. Desideriu Santo, dr. Rosvany, dr. Kerteș [sic!], profesoara Haia Lifschitz, inginer Francisc Freund, compar pe banca acuzaților pentru activitatea lor culturală și politică în mișcarea muncitorească.

Consiliul de Război este prezidat de d-l colonel Păcală, iar acuzarea este susținută de d-l căpitan Negulescu.

Încă nu s-a intrat în fondul procesului. În primele patru zile ale dezbaterilor s-au ridicat de către apărare peste zece incidente.

După ce s-a cerut amînarea procesului din cauza lipsei de procedură, lipsa martorilor etc., etc., d-nii avocați Petre Zissu, C. Vicol, L. Pătrășcanu, C. Paraschivescu-Bălăceanu și Popa Adam au ridicat pe rînd incidentele de incompetență bazată pe neconstituționalitatea stării de asediu, incompetența Consiliilor de război de a judeca infracțiunile cuprinse în legea Mărzescu,

inaplicabilitatea stării de asediu în Cluj, trimiterea procesului în fața instanțelor civile, absolvirea etc., etc.

Toate aceste incidente au fost respinse, cu toate că apărarea a demonstrat pe larg, timp de patru zile, fundamentul lor juridic.

După ce ordonanța definitivă ridică împotriva acuzaților învinuirea de a fi desfășurat o intensă activitate clandestină comunistă, de a fi redactat gazete și tipărituri revoluționare, de a fi activat în cadrul sindicatelor unitare și de a fi întreținut legături cu organizațiile din străinătate, termină prin a cere dizolvarea sindicatelor unitare.

Procesul acesta va dura încă cel puțin trei săptămîni de azi înainte.

DREPTATEA; anul II, nr. 283 din 22 septembrie 1928. Organ al P.N.Ț., București.

Un proces monstruos

N. Doreanu

Atenția noastră e îndreptată azi asupra procesului din Cluj, unde 76 de muncitori și intelectuali sînt obligați a sta pe banca acuzării fie pentru credințe politice potrivnice clasei stăpînitoare, fie pentru activitate sindicală muncitorească. Dar nu numai atenția noastră și nici numai a muncitorilor organizați trebuie să fie atîntite asupra acestui proces, ci atenția tuturor păturilor producătoare de la orașe și sate. Pentru că la Cluj nu se judecă neînțelegerile mărunte dintre mai mulți oameni, ci mare neînțelegere, adîncă prăpastie, înverșunată luptă dintre clasa stăpînitoare și masele muncitorești și țărănești.

Cei 76 de acuzați reprezintă năzuințele și lupta de dezrobire a poporului muncitor. Sindicatele Muncitorești Unitare, a căror suprimare se urmărește prin acest proces, reprezintă steagul luptei de clasă a proletariatului, cetatea de rezistență a muncitorimii împotriva impilării și exploatării capitaliste.

Procesul de la Cluj, întemeiat pe rapoartele Siguranței, înjghebat prin schingiuri sălbatice, susținut nu pe baza legilor destul de reacționare, ci pe prezumția temei, nu este numai atacul guvernului liberal împotriva păturilor muncitoare, ci asaltul general al burgheziei aliate, de la liberali la social-democrați [de dreapta — n.n.], contra luptei de dezrobire a poporului muncitor.

Din cele cuprinse în ordonanța definitivă, din interogatoriile apărării se poate ușor constata că n-avem de-a face cu nici o acțiune interzisă de lege și că se urmărește numai smulgerea din lupta maselor a unor conducători curajoși și răpirea ultimelor resturi de libertăți schiloade ce-au mai rămas poporului muncitor. Atacul contra sindicatelor unitare trădează intenția guvernului de a răpi dreptul de organizare chiar profesională a muncitorimii, iar judecarea lui Victor Aradi, talentatul scriitor și tovarăș din Cluj, pentru că a primit cărți de la unele edituri germane, mărturisește monstruoasa încercare a reacțiunii de a suprima chiar dreptul de liberă cugetare.

După o serie întreagă de răpiri necurmăte a libertăților cetățenești, muncitorești, țărănești și minoritare, de organizare politică și chiar sindicală, de presă, de întrunire a maselor muncitoare de la orașe și sate sînt puse azi în

fața hotărârii alianței burghezo — social-democrate [de dreapta — n.n.] de a desăvârși răpirea dreptului de organizare profesională muncitorească și a dreptului de liberă gândire.

Precizăm încă o dată că nu e vorba numai de un atac liberal, ci de un asalt general al frontului burghezo — social-democrat [de dreapta — n.n.]. Partidul Național-Țărănesc, care vorbește la toate răspîntiile despre libertate, nu scoate un singur cuvînt contra monstruosului proces de la Cluj. Social-democrații [de dreapta — n.n.] furnizează guvernului noi motive pentru condamnarea acuzaților și pentru înăbușirea luptei de dezrobire. Complotul burghez contra maselor muncitoare s-a trădat. Împotriva lui trebuie să se ridice întreg poporul muncitor.

La Cluj se judecă libertățile noastre, drepturile noastre cîștigate cu sînge.

La Cluj se judecă dreptul nostru la viață, se plănuiește înrobirea deplină a poporului muncitor.

Blocul Muncitoresc și Țărănesc cere stingerea odiosului proces de la Cluj, eliberarea tuturor acuzaților, amnistie generală, garantarea drepturilor și libertăților de organizare, întrunire și presă.

Și întreaga masă muncitoare de la orașe și sate strînsă în jurul Blocului Muncitoresc-Țărănesc, trebuie să ceară și să impună prin luptă, același lucru.

ÎNAINTE; anul III, nr. 1 din 23 septembrie 1928. Organ al B.M.Ț., București.

Jos procesele antimuncitorești

Protestul Consiliului General Sindical Unitar din România

În fața consiliului de război din Cluj sînt aduși 76 de muncitori... pentru crima contra Siguranței Statului...

În acest scop împotriva Sindicatelor noastre sînt îndreptate o serie de acuzații fanteziste, dintre care cele mai însemnate sînt:

- 1) Afilierea Sindicatelor Unitare la Internaționala III de la Moscova.
- 2) Afilierea lor la Comitetul Anglo-Rus.
- 3) Legături cu centrele comuniste din Sofia și Belgrad.
- 4) Sindicatele Unitare fac politică de partid comunistă etc.

Nici una dintre acuzațiile acestea nu corespund și nu poate fi susținută cu nici un fel de dovadă.

1) Sindicatele Unitare nu numai că nu sînt afiliate Internaționalei a III-a, care e organizație politică, dar nici n-au vreo legătură organică cu Internaționala Sindicală Roșie, cu sediul la Moscova. Afirmarea actului de acuzare e reeditarea acuzației de totdeauna, a burgheziei și a social-democrației [de dreapta — n.n.], nesusținută prin nici un fel de dovadă.

2) Este adevărat că Sindicatele Unitare au adoptat platforma de unificare sindicală internațională a Comitetului Anglo-Rus, care a funcționat pînă acum doi ani. Dar care text de lege oprește proletariatul din România să lucreze pentru unificarea sindicală internațională? Această acuzație dovedește teama nemărturisită a guvernului față de unificarea mișcării sindicale muncitorești.

3) Legăturile cu organizațiile comuniste de la Sofia-Belgrad sînt invenții. Deși am fi dorit să avem legături cu organizațiile sindicale din Bulgaria și Iugoslavia ca și din toate celelalte țări, teroarea oligarhiei ne-a împiedicat de la aceasta. Cît despre acuzația de legături cu editurile de la Berlin e o monstruozitate. Numai teama burgheziei de luminare prin cultură a maselor a îndemnat-o la o asemenea neserioasă acuzație.

4) Acuzația că Sindicatele Unitare fac politică de partid comunist este întemeiată nu pe vreun fapt concret, nu pe vreo dovadă, cît de simplă, ci numai pe faptul că în Sindicatele Unitare și în conducerea lor sînt și muncitori ce nutresc idei comuniste. Burghezia și social-democrația [de dreapta — n.n.], în alianță, acuzîndu-ne fără încetare că facem politică de partid comunist, n-au fost în stare să dovedească prin nimic aceasta. Faptul că în Sindicatele Unitare sînt și comuniști, după cum sînt muncitori de altă credință politică, nu formează după nici o lege, chiar după cea polițistă a organizațiilor profesionale, un delict, necum o crimă contra siguranței Statului.

Toate celelalte acuzații sînt la fel de nesustînite, prin nici un fel de dovadă.

Dar nu numai atît. Procesul de la Cluj se judecă în așa fel, încît acuzaților li s-a răpit dreptul de a se apăra și a dovedi cu martori din străinătate și din țară falsitatea crimărilor. Dosarele procesului nu cuprind decît rapoarte de ale siguranței și declarații de ale acuzaților smulse în beciurile Siguranței prin metode a căror bestialitate e cunoscută.

Și totuși procesul continuă. Totuși se urmăresc condamnări, a căror justificare nu poate fi căutată decît în dorința clasei stăpînitoare de a lipsi proletariatul de cei mai hotărîți luptători ai săi. Totuși se plănuiește pe față sugrumarea Sindicatelor Muncitorești Unitare, a căror existență și luptă devine în momentele actuale de cruntă mizerie și teroare, cu cît mai necesare proletariatului, cu atît mai primejdioase clasei stăpînitoare.

Consiliul General Sindical din România protestează împotriva înscenării de la Cluj și declară că se solidarizează cu întreaga activitate sindicală a tuturor membrilor și conducătorilor Sindicatelor Unitare de pe banca acuzării. Aceeași însemnătate prezintă și procesul de la 21 cr. din fața Tribunalului Ilfov, proces intentat de Ministerul Muncii, prin care se cere dizolvarea Sindicatelor Unitare din București. Insuși Ministrul Muncii a recunoscut ilegalitatea acestui proces, și totuși nu și-a retras acuzația care e la fel cu acuzațiile de la Cluj. Prin aceste procese, urmărindu-se suprimarea Sindicatelor Unitare, Guvernul țintește, după răpirea libertăților de întrunire și presă, la răpirea drepturilor de organizare, chiar profesională.

Dar dacă clasa stăpînitoare, cu scopul de a exploata și a asupra și mai sălbatic masele muncitorești, urmărește sugrumarea organizațiilor de clasă ale proletariatului, muncitorimea are interesul și datoria de a apăra tocmai acele organizații lovite de furia reacționară a guvernului. Și acele organizații sînt Sindicatele Unitare.

Chemăm întreaga clasă muncitoare să stea zid în jurul Sindicatelor ei de clasă;

Chemăm toate păturile exploatate și asuprite din țară, întreaga opinie publică cu respectul libertăților cetățenești să sprijine muncitorimea în lupta ei contra răpirii unuia dintre drepturile sfinte: dreptul de organizare.

Chemăm pe toți cei ce muncesc și suferă să ceară alături de noi:

— Stingerea proceselor monstruoase de la Cluj și București;

— Eliberarea tuturor acuzaților;

— Amnestie generală;

— Restabilirea libertăților cetățenești și muncitorești de organizare, întrunire și presă.

Trăiască Sindicatele Unitare!

ÎNAINTE; anul III, nr. 1 din 23 septembrie 1928.

Dezbaterile de la tribunalul militar din Cluj oferă clasei muncitoare din România învățăminte amarnice.

Dezbaterile care se desfășoară acum în fața tribunalului militar al Corpului VI Armată din Cluj pot stîrni pe bună dreptate interesul întregii clase muncitoare din România. Însemnătatea pe care o are acest proces pentru mișcarea muncitorească luptătoare de clasă din România s-a profilat mai ales în cursul audierii acuzaților. Depozițiile acuzaților dezvăluie treptat tragedia ultimilor nouă ani ai mișcării muncitorești din România. Este deosebit de tragic însuși faptul că dezbaterile de la tribunalul militar — produs al nemărginitei suferințe îndurate de un șir întreg de oameni nevinovați — sînt cele care au trebuit să dezvăluie în fața opiniei publice numeroasele învățăminte amarnice. Manevrele siguranței și poliției, tot ce se desfășoară în timpul dezbaterilor și tot ce a precedat aceste dezbateri, devin un simbol tragic al luptei fratricide a clasei muncitoare din România și al bătăliilor sale de pînă acum.

Însuși rechizitoriul și depozițiile acuzaților au putut convinge toată lumea numai despre faptul că, din punct de vedere al proporțiilor, doar un grup mic cu totul neînsemnat, izolat, a fost acela care, ani de-a rîndul, a căutat să dezbine unitatea mișcării muncitorești din România, și același grup mic izolat a fost acela care a stat în calea creării unității. Chiar și pînă acum, aceste dezbateri au oferit dovezi incontestabile, în sensul că oamenii neputincioși în însăși tactica lor proprie, inactivi, sînt aceia care au putut fi întotdeauna induși în eroare de reacțiune, atunci cînd aceasta voia să-și dovedească capacitatea de a înlătura cu succes pericolul bolșevic, sau cînd voia să-și illustreze forța în fața clasei muncitoare. Trebuie să presupunem că, în cursul a luni de anchetă, siguranța și poliția au adunat toate dovezile posibile spre a demonstra că acuzații sînt revoluționari periculoși, care vor să răstoarne ordinea socială. Se știe și faptul că s-a căutat ca unii acuzați să fie determinați prin torturi și bătăi din cele mai cumplite să facă depoziții, torturi și bătăi pentru care stau mărturie și buletinele medicale, dar nici autoritățile, nici agenții provocatori nu au putut scoate la iveală dovezi pe baza cărora acuzații ar putea fi învinuiți cu activități revoluționare de răsturnare a ordinii sociale. Reiese chiar din rezultatele de pînă acum ale dezbaterilor din fața tribunalului militar că bună parte din acuzații neintegrați în mișcarea sindicală social-democrată constau din persoane neputincioase, care se alătură unor cerințe tactice și ideologice cu totul străine misiunii istorice a clasei muncitoare din România, creîndu-și în acest fel un titlu aparent pentru a-și desfășura activitatea distructivă. Această activitate distructivă a dăunat însă cel mai puțin burgheziei, fiind doar de natură să slăbească

rezistența clasei muncitoare din România prin permanenta instigare a luptelor interne, prin răspîndirea de calomnii și minciuni. Acesta este învățămîntul care se desprinde din prezentele dezbateri de la tribunalul militar și în acest fel devin dezbaterile un simbol tragic al mișcării muncitorești din România.

ROMÂNIAI NÉPSZAVA; anul XVIII, nr. 39 din 23 septembrie 1928, Cluj.

La Cluj se judecă de două săptămîni procesul intentat celor 76 de membri ai sindicatelor unitare, muncitori și intelectuali.

Justiția de clasă judecă potrivit sistemului pe care îl practică de zece ani împotriva muncitorimii: dreptul elementar de apărare este încălcat.

Acuzațiile formulate în ordonanța definitivă sînt pur și simplu născociri ale Siguranței, înscenatoarea acestui proces monstruos, iar felul cum sînt susținute atinge ridicolul și dovedește îndrăzneala organelor de represiune în prigoana pe care o susțin împotriva muncitorimii.

Se încearcă acum — după ce în București s-a intentat proces de dizolvare sindicatelor unitare — să se suprimе aceste organizații economice proletariene, singurele care nu s-au abătut pe tărîm sindical de la acțiunea de clasă, intransigență muncitorească.

Oameni cu domiciliul și cu activitate de zi cu zi prin toate părțile țării, unde există, ori nu, starea de asediu, au fost strînși la Cluj, — unii stîlciți în bătaie și supuși celor mai sălbatice cazne, la instrucție — și traduși în fața unui Consiliu de război, în scopul vădit de a lovi din nou ideea, atît de prigonită în România, a luptei pentru mai bine a poporului muncitor.

Niciodată nu ne-am făcut iluzii despre justiția de clasă în genere. Cu atît mai puțin despre cea militară.

Știm cum se judecă, de cîte ori pe banca acuzării sînt muncitori. Știm că interesele de clasă ale burgheziei cer, în această perioadă de răscolire a spiritului revoluționar al maselor, ca să fie vîrîți în temnițe cît mai mulți dintre luptătorii intransigenți din rîndurile proletariatului.

Dar aceasta nu înseamnă de loc că masele trebuie să stea pașnic în fața procesului monstruos de la Cluj și a noului val de teroare. Dimpotrivă. De pretutindenii, de la sate și orașe, din întreprinderile mari și mici să se ridice protestul întregului popor muncitor împotriva mării lovituri ce i se pregătește.

Acest proces antimuncitoresc trebuie stins și puși în libertate toți acuzații.

În fața încercării îndrăznețe de a se călca în picioare din nou drepturile și libertățile muncitorești, Partidul Socialist al muncitorilor cere restabilirea și garantarea tuturor libertăților, deplină libertate de conștiință, pentru toți cetățenii, punerea imediat în libertate a tuturor muncitorilor și intelectualilor care se găsesc pe banca acuzării în procesul de clasă de la Cluj. Și îndeamnă întregul proletariat conștient să apere sindicatele unitare și să-și strîngă rîndurile pentru ca prin puterea organizațiilor să fie înfrîntă teroarea clasei stăpînitoare, demascată dictatura care se pregătește, cucerită amnistia gene-

rală pentru sutele de martori din temnițe. Cerem stingerea procesului de clasă de la Cluj!!

PROLETARUL; anul I, nr. 4 din 23 septembrie 1928. Organul Partidului Socialist al Muncitorilor din România, București.

*Procesul maselor muncitoare
Cum trebuie privit procesul*

Situația politico-economică și teroarea de clasă. Procesul de la Cluj este procesul luptei revoluționare a maselor muncitoare de la sate și orașe.

La 10 septembrie a început la Cluj, în fața Consiliului de Război al Corpului VI Armată, judecarea celor 74 de muncitori, muncitoare, mici comercianți și intelectuali, reprezentanți ai tuturor organizațiilor muncitorești revoluționare din România — Partidul Comunist, Tineretul Comunist, Ajutorul Roșu, Ajutorul Muncitoresc și Sindicatele Unitare.

Acest proces înscenat de oligarhie cu ajutorul celor mai sălbatice mijloace de teroare corespunde unui moment politico-economic bine determinat.

De la greva generală și pînă astăzi, oligarhia cu ajutorul celor mai reacționare legi anti-muncitorești, anti-țăărănești și anti-minoritare — după ce a pus mîna pe toate bogățiile țării — a căutat să desființeze orice organizație și să împiedice orice luptă hotărîită în favoarea intereselor celor ce muncesc la sate și orașe, pentru ca astfel să-i exploateze cît mai în voie și mai sălbatic.

Legea Trancu-Iași, legea Mîrzescu, legea Camerelor de muncă, Codul Muncii și al Cooperăției, toate legile economice (de la legea Minelor pînă la legea Băncii Naționale) dovedesc îndeajuns aceasta.

Dar odată cu aceste legi începe și ofensiva în fabrică de scădere a salariilor, de mărire a orelor de muncă, de desființare a organizațiilor revoluționare, iar ca o consecință imediată a crizei economico-financiare, apare înspăimîntătorul șomaj.

Astfel în 1924, Partidul Comunist, Tineretul Comunist și toate organizațiile sportive și culturale revoluționare sînt dizolvate în mod ilegal sub pretextul „periclitării ordinei de stat”, cînd în realitate aceste organizațiuni nu aveau altă vină decît aceea de a fi luptat fără șovăire pentru desființarea regimului oligarhic de jaf și teroare din România.

În acest timp, din punct de vedere politic se produc schimbări adînci.

Partidul Țărănesc renunță din ce în ce la lupta maselor, iar prin fuziunea cu Partidul Național — care înseamnă renunțarea la lupta de clasă, a doua expropriere și alte revendicări revoluționare — noul partid național-țăărănesc intră în frontul unic oligarhic de drept, ca apoi, odată cu formarea guvernului Știrbey, să intre și de fapt. Trădarea maselor din partea acestui partid culminează cu Alba Iulia.

Și din punct de vedere economic, criza se adîncește din ce în ce mai mult, producția agricolă și industrială scade, comerțul este paralizat, șomerii întrec cifra de 100.000 în toată țara, iar în fabrică și birou, ca și la sate, mizerie, teroarea siguranței și jandarmilor, foamete, și pregătiri de război împotriva Rusiei Proletare. Aceasta este situația reală.

Astăzi, odată cu acest proces, opinia publică și muncitorimea discută și în jurul problemei împrumutului de stabilizare.

Ce înseamnă acest fapt? O stabilizare economică și politică în favoarea maselor? Salarii la nivel cu scumpetea? Libertate politică și sindicală? Nu! Împrumutul de stabilizare nu înseamnă altceva decât colonizarea țării din partea imperialiștilor apuseni — care nu vor veni în nici un caz în țară dacă nu li se vor asigura profituri fabuloase după spinarea maselor — [...].

Este natural ca tocmai acum — pentru a zdrobi orice încercare de luptă și organizare — oligarhia, după dizolvarea Partidului Comunist, să încerce și desființarea Sindicatelor Unitare, singurele organizații legale de luptă economică ale muncitorimii din România, precum și a Blocului Muncitoresc și Țărănesc, formațiunea care luptă pentru strângerea tuturor celor ce muncesc cu brațul și cu mintea într-un front unic de acțiune hotărâtă contra oligarhiei.

Iată substratul procesului în raport cu situația politică și economică din țara noastră.

Deci procesul de astăzi nu este un simplu proces oarecare, ci însuși procesul maselor muncitoare din România, exploatate și terorizate.

De aceea orice muncitor organizat și neorganizat, intelectual cinstit și oricare alt cetățean convins de această înscenare, trebuie, într-un front de luptă neșovăitoare și organizată, să impună:

Stingerea acestui proces și a tuturor proceselor antimuncitorești.

Apărarea Sindicatelor Unitare.

Libertatea de organizare politică și Sindicală.

Amnistia Generală politică, militară și agrară.

Al. Mihăileanu

INAINTE; anul III, nr. 2 din 30 septembrie 1928.

Și totuși, continuă...

Mișcarea muncitorească din România cunoaște multe înscenări, de la război încoace. Binecuvîntată a fost și este dăinuirea ei pentru Siguranța Generală, care, în numele ordinei publice amenințate de „mișcările subversive”, pompează sume colosale prin credite ordinare și extraordinare din bugetul Statului.

Dar trebuie să mărturisim că nu cunoaștem înscenare mai inabilă și mai stupidă ca cea care a dus la procesul ce se dezbate actualmente înaintea consiliului de război din Cluj.

Din materialul pe care i l-a furnizat Siguranța din Cluj și Oradea, mintea comisarului regal-raportor s-a străduit să alcătuiască o ordonanță definitivă de urmărire, care constituie un monument de aberație și de ridicol polițist. Când ți-arunci privirea în paginile ei, numaidecît îți dai seama că ai de-a face cu o nemiloasă concurență a faimoasei ordonanțe cu care se prezentase maiorul Cernat în procesul din Dealul Spirii.

De aceea, din primul moment apărarea a avut o sarcină extrem de ușoară. După ce în prealabil a stabilit cu texte juridice incompetența unui trib. militar de a judeca pe civili în baza stării de asediu decretată și menținută împotriva prevederilor constituționale, ea a trecut la analizarea ordo-

nanței definitive pe care se sprijină acuzarea. Și nu i-a fost deloc greu să dovedească cum toate, dar absolut toate „infracțiunile” imputate acuzaților, nu se pot încadra în nici un text de lege penală și nici măcar în draconica lege „pentru reprimarea unor noi infracțiuni la ordinea publică”. Este mai puțin chiar decât un proces de idei și nu trebuie să fii deloc jurist ca să-ți dai seama să la baza stângacei înscenări stă numai unica intenție de a lovi în syndicatele unitare și în celelalte formațiuni muncitorești, culturale și de ajutor, ce se dezvoltă pe lângă syndicatele noastre.

Aceasta a reieșit și mai elocvent în evidență când s-a trecut la interogarea tovarășilor acuzați. Cu curaj și demnitate, ei au supus unei neîndurate și distrugătoare cercetări acuzațiile ce li se aduc, reducând ordonanța definitivă la ceea ce este în realitate: un maldăr de declarații smulse prin terorizare și schingiuri de către zbirii de la Siguranță. Iar când au văzut că n-au împotriva cărui delict se apăra, atunci cu drept cuvânt au declarat acuzații că acesta nu este procesul lor personal, ci al syndicatelor unitare, în fruntea cărora ei militează. Mai poate fi vreo îndoială în această privință când vom lua, de pildă, și cazurile avocaților Dr. Rosvani, Dr. Chertes, Santo și al publicistului Victor Aradi, care sînt dați judecății numai pentru că și-au pus serviciile lor de intelectuali în slujba emancipării muncitorimii, activînd în rîndurile syndicatelor unitare și ale Blocului Muncitoresc-Țărănesc?

A venit apoi rîndul martorilor — printre care figurau personalități emnente —, ca să declare că procesul acesta, prin acuzațiile ce se aduc, constituie o monstruozitate juridică și un îndrăzneț atac la toate libertățile constituționale.

Bietul comisar regal, strîns cu ușa (la figurat, nu la propriu, ca la Siguranță) de apărare, de acuzați și de martori, văzîndu-și singura-i bază de acuzare, ordonanța definitivă, făcută fărîmițele de partea adversă, se zvîrcolea, se enerva, se indigna, și nemaigăsind ce să opună temeinicelor argumente împotriva acuzării, s-a mulțumit să declare că va veni cu „probe” la susținerea rechizitoriului. Probele d-lui comisar regal nu vor fi însă decât reeditarea vechilor piese și clișee din ordonanța definitivă, care au ieșit ca vai de ele din dezbaterile de pînă acum.

Și totuși procesul continuă... Continuă pentru că după cum s-a spus în cursul dezbaterilor și după cum concludă raportorul ordonanței definitive, syndicatele unitare trebuiesc distruse cu orice preț. Muncitorimea din România trebuie lipsită de acest viguros aparat de apărare împotriva exploatării patronale și a terorii guvernamentale.

Dar protestele ce se ridică din toate părțile, sînt un serios indiciu că masele largi muncitorești nu rămîn indiferente în fața intenției oligarhice de a se sugruma syndicatele unitare. Ele cer cu hotărîre stingerea procesului de la Cluj și eliberarea tovarășilor arestați.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 36 din 30 septembrie 1928.

Cerem legalizarea Partidului Comunist

Săptămîna trecută în procesul de la Cluj s-a dezbătut aproape numai problema legalizării Partidului Comunist. Muncitori și intelectuali acuzați de a fi membri ai acestei organizații scoasă afară din lege, și-au apărat cu hotărîre convingerile în fața Consiliului de război arătînd că numai proleta-

riatul condus de partidul comunist va putea îndruma și conduce marea bătălie a maselor exploatate și asuprite contra capitalismului. În apărarea lor acuzații au arătat mizeria cruntă a poporului muncitor, sugrumarea tuturor drepturilor, libertăților populare, pregătirea războaielor fratricide, mersul către desăvârșire a înrobirii depline a tot ce e muncitor cu brațul și cu mintea și au dovedit că numai cucerirea puterii de către proletariat, numai societatea socialistă va elibera masele de exploatare, de orice fel de asuprire și de războaie între frați.

Ilegalizînd Partidul Comunist, burghezia stăpînitoare a dovedit că-și cunoaște dușmanul de clasă. Dar ilegalizîndu-l, n-a izbutit să-l distrugă. Desele și aglomeratele procese comuniste stau probă.

Pătura cea mai înaintată a proletariatului orășenesc strînsă în partidul comunist clandestin, n-a renunțat la luptă (...) peste legalitatea burgheză, continuă să-și facă datoria înfruntînd teroarea.

Partizan al restabilirii și lărgirii tuturor drepturilor și libertăților cetățenești și muncitorești, țărănești și minoritare, Blocul Muncitoresc și Țărănesc cere legalizarea Partidului Comunist și libertatea pentru toți acești membri luptători ai proletariatului de a duce lupta lor hotărîită și rodnică la lumina zilei.

Blocul Muncitoresc și Țărănesc nu cere această legalizare de la clasa stăpînitoare vrăjmașă de moarte a proletariatului, ci de la proletariat în-suși, de la toate masele producătoare din țară. Procesul de la Cluj a dovedit încă o dată că proletariatul este cel ce luptă cu curaj în fruntea întregului popor de la orașe și sate și că partidul comunist este cel ce conduce lupta proletariatului.

În Blocul Muncitoresc și Țărănesc se stabilește alianța frontului unic dintre proletariatul orășenesc și restul maselor muncitoare de pe tot cuprinsul țării sub îndrumarea proletariatului.

Existența legală a Partidului Comunist este așadar o necesitate de neînlăturat a maselor muncitoare. Partidele burgheze [...] și-au arătat pe deplin atitudinea reacționară și înșelătoare. Poporul muncitor are datoria să lupte pentru scoaterea la suprafață a Partidului Comunist, conducătorul proletariatului revoluționar, care este elementul de avangardă și de îndrumare al maselor producătoare mobilizate în front unic, în Blocul Muncitoresc și Țărănesc.

ÎNAINTE; anul III, nr. 3 din 7 octombrie 1928.

În preajma sentinței de la Cluj

Către muncitorimea din sindicatele unitare. Către cea din sindicatele amsterdamiiste. Către întreaga muncitorime din România.

Tovarăși, Muncitori!

Sîntem în preajma sentinței ce se va da în procesul celor 76 curajoși luptători ai proletariatului și ai tuturor păturilor asuprite din România.

Ce-au dovedit dezbaterile de pînă acum?

Că de la un capăt la altul întreaga acuzare este țesută pe canavaua unor monstruoase înscenări, plănuite în scopul desființării sindicatelor unitare și întemnițării neînfricoșăților noștri militanți.

Avocați cu mare reputație juridică, laolaltă cu bravii noștri tovarăși de pe banca acuzării au demonstrat atît netemeinicia tuturor acuzațiilor, cît și lipsa de rațiune a acestui proces care nu poate fi încadrat în nici un text de lege.

Martori, nu numai din tabăra noastră de clasă, dar și din rîndurile celor mai distinși intelectuali și chiar din cele ale fireștilor noștri adversari de clasă — industriașii — au venit să afirme în fața judecății cu cuvîntul lor autorizat, că Sindicatele unitare și Blocul Muncitoresc Țărănesc nu s-au făcut vinovate de nici o „acțiune subversivă“, cum încearcă să afirme acuzarea, ci au lucrat în cadrul legilor și a libertăților constituționale pentru drepturile muncitorilor de la orașe și sate.

Muncitori! Tovarăși!

Țar nu vinovăția sau nevinovăția legală stă realmente le baza acestui istoric proces.

Capitalismul român simte o suliță în coapsa lui, prin existența Sindicatelor Unitare, în a căror viguroasă acțiune vede o serioasă piedică în calea planurilor sale de exploatare „raționalizată“, adică și mai înșălbătăcită ca pînă acum, a muncitorimii din România.

De aceea îi trebuie cu orice preț o sentință „legală“ de dizolvare a sindicatelor noastre, pentru a nu mai fi stingherit în încercările de micșorare a salariilor și înrăutățire a condițiilor de muncă în fabrici și ateliere, în magazine și birouri.

În fața acestei sugrumătoare intenții a vrăjmașilor noștri de clasă, trebuie să se ridice protestul unanim și hotărît al întregii muncitorimi din România!

Consiliul General al Sindicatelor Unitare se adresează vouă, tuturor, organizați și neorganizați, chemîndu-vă la luptă pentru împiedicarea acestui atentat la dreptul de organizare și de activare pentru apărarea intereselor clasei muncitoare.

Continuați a cere cu energie prin proteste formulate în fabrici, uzine și ori unde robiți pentru capitaliști stingerea procesului de la Cluj și punerea în libertate a tuturor muncitorilor și intelectualilor arestați în legătură cu el!

Faceți să se audă și mai tare ca pînă acum, pînă la cele mai înalte foruri guvernamentale, glasul vostru de protest împotriva monstruoasei înscenări de la Cluj și de deplină solidarizare a voastră cu activitatea de clasă a Sindicatelor Unitare, care nu vor să închine, în fața oricărei terori, steagul luptei muncitorești cum fac social-democrații [de dreapta — n.n.] din fruntea sindicatelor amsterdamiște.

Prin crearea adevăratului front unic proletar și a comitetelor de fabrică, să luptați cu hotărîre pentru apărarea și menținerea organizațiilor muncitorești, care au la bază lupta de clasă intransigentă.

Jos teroarea patronalo-guvernamentală!

Trăiască Sindicatele Unitare!

Trăiască Unificarea Sindicală!

Consiliul General Sindical Unitar
din România

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 37 din 7 octombrie 1928.

La Cluj se judecă clasa muncitoare

76 muncitori și intelectuali, frați de-ai noștri, cei mai mulți membri ai sindicatelor unitare, stau pe banca acuzării, în fața Consiliului de Război din Cluj, avînd drept vină: lupta hotărîtă ce au înțeles s-o ducă în contra exploatareii capitaliste.

Vina lor este mare, față de clasa stăpînitore. Au luptat pentru binele robilor. Sînt oameni care au înțeles că îmbunătățirea situației clasei muncitoare nu se poate face decît numai prin organizarea și lupta hotărîtă a acestei clase.

Ei nu au înțeles să facă politica de „sărut mîna”. Și pentru asta sînt vinovați.

Prin ordonanța definitivă se cere desființarea sindicatelor unitare pentru aceleași motive ca și în procesul sindicatelor din București. Se îndrugă fel de fel de acuzații; că syndicatele fac politică comunistă, că sînt afiliate Internaționalei a III-a și alte multe aberații de acest soi, fără însă să dovedească cu fapte cele ce susțin. Siguranța înscenează și Consiliul de Război condamnă din ordin, pe toți acei care stau cu fruntea în sus, demni și hotărîți să lupte pentru dezrobirea clasei muncitoare.

Autoritățile stau în slujba capitalului, executînd ordinele lor sub pretextul că apără siguranța statului, care astăzi nu este altceva decît siguranța capitaliștilor. Ei stau în fruntea conducerii statului și-o conduc în interesul lor. Iar interesul lor este să nu existe organizațiuni economice și politice ale muncitorimii, pentru ca astfel să-i poată jefui în voie. Pentru asta înscenează încontinuu procese în contra luptătorilor curajoși ai proletariatului și caută să desființeze syndicatele unitare, după ce partidul comunist l-au pus în afară de legi, forțîndu-l să lucreze conspirativ.

Syndicatele Unitare însă vor trăi!

Vor trăi pentru că se bucură de încrederea muncitorimii. Ele vor rezista tuturor atacurilor venite din partea burgheziei și a social-democrației [de dreapta — n.n.], îndeplinindu-și rolul istoric de conducător al luptelor muncitorimii, realizînd frontul unic de luptă a clasei muncitoare.

Cei 76 de la Cluj, sînt frații noștri!

Întreaga clasă muncitoare din România se simte alături de ei și face apel la întreaga muncitorime din lume să vină în ajutorul celor de la Cluj.

Muncitorimea cere cu energie stingerea procesului de la Cluj, punerea în libertate a celor arestați, libertate de organizare, presă și întrunire. Cerem amnestie generală.

Trăiască Sindicatele Unitare!

LEMNARUL; din 25 octombrie 1928. Organul Oficios al Uniunii Muncitorilor în Lemn din România, Cluj.

PETRU BUNTA

MANIFESTE COMUNISTE ADRESATE TINERETULUI, EDITATE LA CLUJ ÎN ANII 1931—1933

Reorganizarea activității P.C.R. și U.T.C., determinată de scoaterea lor în afara legii — actul samavolnic al guvernului liberal privindu-le astfel de posibilitățile pe care le oferea cadrul legal de acțiune —, a impus cu necesitate o muncă susținută, desfășurată prin intermediul organizațiilor de masă create, conduse sau influențate de partid și prin propaganda ilegală, pentru a face cunoscută maselor largi populare poziția comuniștilor față de complexitatea problemelor cu care erau confruntate și de a le atrage și mobiliza la luptă revoluționară.

Referindu-se la luptele revoluționare din anii 1929—1933, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta că, în această perioadă, „clasa muncitoare, în frunte cu partidul comunist, s-a afirmat cu putere pe arena istoriei ca cea mai înaintată forță a societății românești, avangarda luptei întregului popor împotriva pericolului fascist, pentru drepturi economice și politice, pentru democrație, independență și suveranitate națională. În cursul desfășurării luptelor, precum și în perioada care le-a urmat, s-au întărit legăturile partidului cu masele, au crescut rîndurile partidului, în special din masele cele mai combative ale clasei muncitoare, a sporit rolul elementelor muncitorești în partid, în conducerea sa. S-a extins considerabil influența partidului în mase, s-a ridicat prestigiul său politic și s-a îmbogățit experiența lui revoluționară”¹.

În misiunea de mare răspundere a atragerii și mobilizării maselor la lupta revoluționară, alături de presă, broșuri și alte materiale de propagandă comunistă, un rol important au avut manifestele, mijloc foarte eficace și intens folosit pentru transmiterea mesajului partidului în rîndul maselor. Cronica marilor bătălii de clasă duse de proletariatul din România înscris numeroase exemple privind prezența manifestelor pe fronturile luptei revoluționare, tineretul cucerindu-și un veritabil titlu de glorie din îndeplinirea grelei misiuni de a le răspîndi în condițiile în care înfrunta mereu pericolul reprezentat de forțele represive ale statului.

În anii eroicelor lupte muncitorești împotriva politicii burgheziei de a arunca asupra maselor populare efectele crizei economice din 1929—1933 s-a afirmat cu tărie tactica elaborată de P.C.R. pentru ieșirea din criză pe cale revoluționară². În îndeplinirea acestui obiectiv, o contribuție considerabilă în acțiunea de mobilizare și organizare a maselor au avut presa legală

¹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, în *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. I, București, Editura politică, 1968, p. 367.

² I. Ceaușescu, *P.C.R. — stegarul luptelor revoluționare din anii 1929—1933*, București, 1971, p. 6—7.

și ilegală³, manifestele⁴ și celelalte mijloace de propagandă și agitație, tematica acestora ilustrând fidel realitățile social-politice și economice ale vremii, precum și tactica de luptă adoptată de partidul comunist.

În focul acestor lupte, tineretul aflat sub conducerea P.C.R. s-a manifestat ca o puternică forță revoluționară⁵. Acțiunile de luptă ale tineretului clujean sînt înscrise la loc de cinste în cronica amplului proces revoluționar din anii 1929—1933⁶. În cadrul acestor acțiuni un rol important au avut atît răspîndirea presei, broșurilor și manifestelor scoase la nivel central de P.C.R. și U.T.C., cît și activitatea editorială proprie a Comitetelor regional și local Cluj ale organizației revoluționare a tineretului, activitate desfășurată sub directă conducere și îndrumare a organelor de partid.

Analiza unor asemenea manifeste, aflate în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei⁷, oferă posibilitatea conturării modului în care era folosită la nivelul respectiv această puternică armă pentru îndeplinirea sarcinilor tratate U.T.C. de Congresele al IV-lea și al V-lea al P.C.R. spre a face larg cunoscut cuvîntul partidului, a atrage și mobiliza masele de tineri în frontul luptei revoluționare conduse de comuniști⁸. Activitatea de editare a ziarelor⁹, manifestelor și broșurilor de către Comitetele regional și local Cluj ale U.T.C. se înscrie în permanenta preocupare de a cuprinde în sfera propagandei comuniste principalele categorii de tineri din oraș și împrejurimi — muncitorii, țărani, studenții și elevii, soldații. În vederea realizării acestui obiectiv, un mare număr de manifeste au fost editate de P.C.R. și U.T.C., la toate nivelele în cadrul campaniilor politice organizate și conduse de partid în legătură cu aniversările unor evenimente importante sau ale unor momente din istoria luptelor proletariatului, aniversări devenite tradiționale în mișcarea muncitorească¹⁰. Din această categorie fac parte și documentele care sînt discutate în rîndurile de față.

Pentru modul în care era folosit fiecare prilej pentru desfășurarea acțiunilor politice este edificatoare circulara C.C. al U.T.C. „Către toate Comitetele regionale și locale ale Uniunii Tineretului Comunist din România”¹¹, care cuprindea instrucțiuni în vederea aniversării, în 1931, a zilei de 7 Noiembrie. Pornind de la revendicările economice imediate, primul punct al

³ T. Georgescu, M. Ioanid, *Presa P.C.R. și a organizațiilor sale de masă. 1921—1944*, București, 1963, p. 132—199; O. Matichescu, *O tribună de luptă — presa tineretului revoluționar din România*, București, 1972, p. 50—54, 121—129.

⁴ I. Chișu, *Tematica manifestelor P.C.R. în anii 1930—1940*, în *Studia*, XVI, 1, 1971, p. 109—120.

⁵ *File din istoria U.T.C.*, București, 1980, p. 156—172.

⁶ Gh. I. Bodea, *Acțiuni revoluționare ale tineretului din Cluj în frunte cu uteciștii, în anii 1929—1933*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 327—340.

⁷ Din aceleași colecții au fost prezentate manifeste și afișe din anii 1944—1945. (P. Bunta — E. Glodariu, *Din colecția de manifeste și afișe a Muzeului de istorie Cluj*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 707—719.)

⁸ Fl. Dragne, C. Petculescu, *Căderea revoluționară a tineretului, obiectiv major al activității P.C.R. (1921—1944)*, în *AIȘISP*, XVII, 5, 1971, p. 30—34.

⁹ Pentru ziarele comuniste ilegale adresate tineretului, editate la Cluj în anii crizei economice, vezi: Gh. I. Bodea, *op. cit.*, p. 329, 331; O. Matichescu, *op. cit.*, p. 201—205.

¹⁰ I. Chișu, *Unele aspecte privind rolul manifestelor răspîndite de P.C.R. cu prilejul aniversării zilelor de 15—16 februarie, 1 Mai, 1 august, 7 noiembrie etc. (1934—1938)*, în *Studia*, XI, 2, 1966, p. 126.

¹¹ *MuzIstTrans*, nr. inv. C. 366.

instrucțiunilor înscrisă: „Toată campania de pregătire a acțiunilor pe ziua de 7 noiembrie trebuie să fie strâns legată de pregătirea luptelor economice și de cerințele zilnice ale tineretului muncitor de la fabrică, uzină, oraș și sat.” Circulara preciza în continuare direcțiile de acțiune, din punct de vedere organizatoric și propagandistic, ale Comitetelor regionale și locale, celulelor de fabrică și din sate, pentru întărirea organizațiilor U.T.C. și atragerea la lupta revoluționară a tineretului neorganizat și a celui aflat sub influența partidelor burgheze și a celor fasciste. Propaganda în rîndul tineretului muncitoresc, al țăranilor, studenților și elevilor, soldaților și recruților trebuia organizată în strînsă legătură cu campania sindicală și a secțiunilor democratice de tineret. În cadrul activității de propagandă trebuiau „scoase și răspîndite manifeste pentru tinerii muncitori și soldați, ziare, steaguri roșii, placarde. Trebuie începută scoaterea manifestelor de celulele pe întreprinderi și sate, ziarelor de fabrici (cel puțin două pagini) cu mijloace proprii, cu mîna, cu litere tipărite prin transparente, șapirografe și mașini de scris”. Dat fiind caracterul aniversării, circulara cerea de asemenea să fie reliefată: „... diferența în situația tineretului muncitor din Uniunea Sovietică și din România, arătînd concret situația din fabrica din care sunt... precum și diferența în situația soldaților din aceste armate.”

Privite prin prisma instrucțiunilor acestei circulare și în general a sarcinilor trasate de partid organizației revoluționare a tineretului, manifestele editate la Cluj, în condițiile grele ale ilegalității¹², sînt o dovadă elocventă pentru modul în care se desfășura activitatea de propagandă comunistă în rîndul maselor de tineri.

*

În preajma zilei de 1 Mai 1932, Comitetul local Cluj al U.T.C. a editat un manifest adresat tineretului muncitoresc¹³. În manifest era demascată politica dusă de burghezia internațională în anii crizei economice, politică ce a afectat brutal nivelul de trai al clasei muncitoare. Forțele represive ale statelor capitaliste erau opuse de burghezie luptei muncitorimii împotriva scăderii salariilor, a zilei de muncă de 10—12 ore, șomajului ș.a. Evidențiind avîntul luptei revoluționare a proletariatului internațional și succesele statului socialist Uniunea Sovietică, manifestul arăta că, în condițiile în care își vedea periclitată poziția, capitalismul va căuta să se salveze prin război dus „... împotriva acestui unic stat proletar din lume...” și prin „... dictatura militară fascistă care poate înăbuși în sînge cea mai mică mișcare a muncitorimii”. „În ziua de 1 Mai — se arăta în continuare în manifest — locul fiecărui muncitor este în stradă amintindu-și că înaintașii noștri, deja cu decenii în urmă, au dus lupte grele pentru afirmarea țărilor noastre. În această zi trebuie continuată lupta pentru deplina eliberare a muncitorimii, pentru preluarea puterii, pentru proclamarea dictaturii proletariatului”.

Un manifest comun al Comitetelor regionale P.C.R. și U.T.C. chema muncitorii, țăranii, funcționarii și soldații, cu prilejul zilei de 1 august 1931 —

¹² Pentru condițiile în care au fost scoase la Cluj, în anii ilegalității, manifestele și ziarele comuniste, vezi Gh. I. Bodea, L. Fodor, L. Vajda, *Cluj. Pagini de istorie revoluționară (1848—1971)*, Cluj, 1971, p. 245—249.

¹³ MuzIstTrans, nr. inv. C. 2597.

zi a luptei împotriva războiului — la acțiune hotărâtă contra reducerii salariilor, scumpetei, concedierilor, datoriilor și impozitelor înrobitoare, dar și pentru apărarea Uniunii Sovietice, pentru exproprierea marilor moșii, împărțirea lor și a inventarului agricol țăranilor săraci și cu pământul puțin, pentru guvern muncitoresc-țăranesc¹⁴.

Aceste manifeste au pus în evidență principalele revendicări economice ale muncitorimii și țăranimii, dar au reliefat și contradicția de neîmpăcat dintre burghezie și proletariat, dintre capitalism și socialism, precum și obiectivul fundamental al luptei revoluționare, cucerirea puterii politice. Din modul de abordare a problematicii reiese că la redactarea manifestelor s-a avut în vedere un nivel avansat al conștiinței revoluționare de care era caracterizat îndeosebi tineretul muncitoresc.

Împlinirea a 19 ani de la începutul primului război mondial, „... război pornit de fabricanți, moșieri și bancheri...”, a prilejuit, în 1933, Comitetului local Cluj al U.T.C. scoaterea unui manifest adresat tinerilor de la sate¹⁵. Erau prezentate ororile războiului, „abatorul mondial”, în care au fost jertfite 10 milioane de vieți, precum și urmările nefaste ale acestuia pentru gospodăriile țărănești. În privința situației țăranimii de la noi, manifestul arăta: „După terminarea războiului... s-a început împărțirea pământului prin reforma agrară. Omul sărac dacă a primit deja o bucatică de pământ sărac, însigos, numai necaz a avut cu el. Notarul, primarul și alți domni, au primit un pământ gras, cu toate că l-au cumpărat mai ieftin. Impozitul lor de asemenea era mai mic, pământul l-au lucrat mai ușor și au produs mai mult. Omul sărac trebuia să plătească mereu, impozitele erau în neconținută creștere, în timp ce băncile au luat dobânzi mari, așa că tot câștigul se ducea pentru bănci și impozite. Astăzi, deja, cine nu poate plăti este dus la muncă silită”. Țăranii erau chemați să lupte pentru satisfacerea revendicărilor lor specifice, împotriva teroarei jandarmerești, a stării de asediu, a războiului. Se indica tactica de luptă: „Să vă întruniți, în grupe mai mici sau mai mari, să vă țineți mici înțelegeri, să vă alegeți comitete de acțiune... sub conducerea Uniunii Tinerilor Comuniști, împreună cu tinerii de la orașe... Ieșiți cu grupuri din organizațiile fasciste și vă atașați la Uniunea Tinerilor Comuniști”.

Aceeași modalitate — prezentarea pe larg a problemelor concrete cu care erau confrunțați tinerii, evidențierea diferenței dintre situația din România anilor crizei economice și aceea din Uniunea Sovietică și indicarea tacticii de luptă — a fost adoptată și la editarea, de către același comitet, a două manifeste adresate ostașilor cu prilejul zilei de 1 august 1931¹⁶ și a zilei de 23 februarie 1932 (sărbătorirea Armatei Roșii)¹⁷. Manifestul din 1931 dezvăluia situația tinerilor muncitori ce urmau să fie chemați sub arme, tineri care la 13 ani de la terminarea războiului „... trăiesc în cea mai mare mizerie...” muncind 10—12 ore pe zi pentru care „... primesc o plată așa de mizerabilă, încât pot muri de foame lângă ea...”, „... vine apoi înrolarea la armată, unde începe din nou flămînzirea. Începînd de la frunțaș în

¹⁴ Idem, C. 2600.

¹⁵ Idem, C. 2591.

¹⁶ Idem, C. 2592.

¹⁷ Idem, C. 355.

sus fiecare-și descarcă mînia pe tînărul recrut. Nu-i destul că dis-de-dimineață pînă seara tîrziu trebuie să alerge la porunca superiorilor, dar chiar și noaptea sunt treziți încontinuu fiind subjugați și batjocoriți, torturați în modul cel mai brutal și neomenesc... revoltîndu-se... vine atunci bătaia... închisoarea sau carcera..." Revendicările specifice, înscrise în manifestul din 1932: reducerea perioadei serviciului militar, călătorii gratuite pe trenuri, concedii, hrană mai bună, tratament omenesc ș.a. puteau fi obținute prin luptă sub conducerea P.C.R. și U.T.C. — sublinia același manifest¹⁸.

Chemarea adresată soldaților de către partid, și aici la Cluj ca în întreaga țară¹⁹, era: „Fraților soldați! Datoria voastră este ca la 1 august cînd muncitorii și mișcarea revoluționară de sub conducerea Partidului Comunist și a Tineretului Comunist va manifesta în contra războiului, voi să stați lîngă muncitorime și să duceți la bun sfîrșit această mișcare. La 1 august, cînd muncitorimea va demonstra în contra războiului, pe voi vă vor duce în contra lor. A voastră este datoria să stați cu arma așezată la picior”²⁰.

În ambele manifeste citate mai sus era făcută și o prezentare a realităților din Uniunea Sovietică, realizată atît prin comparații între situația concretă a soldaților din cele două țări, cît și prin aprecieri de ordin general cu privire la caracterul statului sovietic și al Armatei Roșii. Se contracara astfel denaturările propagandei burgheze a vremii, contribuindu-se totodată la educația politică revoluționară a soldaților.

Grele condiții aveau de înfruntat și studenții facultăților Clujului, îndeosebi cei proveniți din păturile sărace, împovărate de impozitele excesive, de scăderea sau neplata salariilor, de prețul scăzut al produselor agricole ș.a. Lupta revendicativă, de mare amploare în această perioadă, a studențimii progresiste în frunte cu uteciștii era coordonată de celulele comuniste existente în multe din facultăți²¹.

Manifestul „Către toată studențimea săracă din Cluj”, scos în octombrie 1933 de celula P.C.R. a Universității, este deosebit de sugestiv pentru modul în care s-a desfășurat propaganda comunistă în rîndurile tineretului studios²². Se arăta că revendicările studențimii:

„Nici un ban sporire sau »regrupare« de taxe!

Scăderea taxelor în raport cu scumpetea și cu minimul de existență!

Scutirea integrală de taxe a tuturor studenților săraci..." puteau fi impuse prin:

— demascarea și îndepărtarea elementelor burgheze și a celor fasciste ajunse în fruntea asociațiilor studențești care „... vă rețin de la calea luptei adevărate, ... caută să vă sustragă atenția de la atacul pornit contra intereselor voastre... să vă dezbine între voi, să vă adoarmă vigilența...” și

— „numai alegînd din masa studenților săraci și gata de luptă *Comitete de Acțiune pe Facultăți*, numai pășind pe drumul luptei de masă: a întruni-

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ I. Chișu, *Politica P.C.R. de atragere a armatei la lupta revoluționară, antifascistă și antihitleristă a poporului*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 557—558.

²⁰ MuzIstTrans, nr. inv. C. 2592.

²¹ I. Babici, *Aspecte din lupta antifascistă a studențimii din Cluj în perioada 1933—1937*, în *AIIP*, II, 3, 1956, p. 149.

²² MuzIstTrans, nr. inv. C. 2601.

rilor de protest, a demonstrațiilor de stradă și a grevei universitare generale“ (subl. în text).

În manifest obiectivele luptei revoluționare a studenților nu erau limitate doar la obținerea satisfacerii revendicărilor lor specifice. Lupta revoluționară a studenților „împotriva încercărilor burgheziei și moșierilor de a ieși din criză pe spinarea maselor muncitoare...” trebuia dusă „... în front unic a studențimii sărace și a tuturor păturilor trudite”, alături de „... muncitorimea din fabrici și de pe ogoare...”.

*

Numărul redus al documentelor trecute în revistă mai sus — avînd în vedere aici doar pe acelea care erau adresate special unor categorii de tineri din Cluj și împrejurimi — nu permite aprecieri care să încerce o precizare a parametrilor la care se desfășura munca de propagandă comunistă prin manifeste în rîndul tineretului clujean. Coroborînd însă datele de bază desprinse din documentele folosite cu indicațiile partidului și ale C.C. al U.T.C. cu privire la propaganda în rîndul tinerilor²³ și cu materiale din presa tineretului comunist a perioadei respective²⁴, devin posibile cîteva observații privitoare la modul în care au fost realizate manifestele în discuție.

Astfel, se impune a fi subliniată preocuparea factorilor respectivului nivel de a transpune în fapt, și pe calea editării manifestelor, un obiectiv fundamental stabilit de conducerea partidului — lărgirea bazei de masă a luptei revoluționare a P.C.R. prin atragerea și mobilizarea maselor populare, profund nemulțumite de înrăutățirea situației lor generale în anii crizei economice. Editate sub conducerea și îndrumarea directă a organelor de partid, manifestele citate răspundeau acestei cerințe prin aceea că se adresau principalelor categorii de tineri — muncitori, țărani, studenți, soldați — și puneau în evidență atît revendicările economice cît și cele politice, pentru satisfacerea cărora fiind precizată întotdeauna tactica de luptă care trebuia urmată. Editarea în limba română, în limba maghiară sau bilingv a manifestelor este o altă mărturie a largii cuprinderi care era urmărită în activitatea de propagandă. Roadele acestei orientări de bază aveau să fie mai consistente după ce aveau să fie părăsite aprecierile greșite la adresa altor partide muncitorești sau nediferențiate în privința partidelor burgheze, ș.a. — prezente și în unele din manifestele la care ne referim — care circulau, datorită Cominternului, la scară internațională²⁵.

Atragerea și mobilizarea tineretului neorganizat și a celui aflat sub influența partidelor politice burgheze și a organizațiilor fasciste pe „... calea luptei adevărate...”²⁶, a luptei sub conducerea P.C.R. și U.T.C. a constituit un obiectiv major al întregii activități de propagandă comunistă, realitate reliefată și de conținutul acestor manifeste.

²³ *File din istoria U.T.C.*, p. 155—156.

²⁴ O. Matichescu, *op. cit.*, p. 50—54, 121—129.

²⁵ N. Petreanu, N. Popescu, *Congresul al V-lea, etapă importantă în istoria Partidului Comunist Român*, în *Lupta de clasă*, XLVI, 12, 1966, p. 29—30, P. Bunta, *Lupta Partidului Comunist Român pentru înfăptuirea frontului popular antifascist*, în *Acta MN*, VI, 1969, p. 396—397.

²⁶ Vezi nota 22.

Este remarcabilă abordarea diferențiată a problematicii manifestelor în funcție de nivelul conștiinței politice revoluționare a categoriei avute în vedere, după cum tot așa era precizat modul de acțiune, indicându-se linia de luptă și formele de organizare. Rezultă de aici maturitatea cu care se desfășura munca politică de masă la acest nivel, exprimată de stăpânirea principiilor de bază ale metodologiei proprii activității de propagandă.

Important a fost și rolul jucat de manifeste în educarea revoluționară a tinerilor. Acestea au contribuit la însușirea elementelor de bază ale teoriei și practicii revoluționare, realizată atât prin sublinierea strategiei și tacticii Partidului Comunist Român, cât și prin prezentarea unor realități privitoare la Uniunea Sovietică, statul socialist în care se materializau obiectivele fundamentale ale luptei proletare. Educația revoluționară avea în vedere și cultivarea internaționalismului proletar, fapt pus în evidență și de caracterul aniversărilor cu prilejul cărora au fost editate manifestele în discuție. 1 Mai, 1 august ș.a. — zile de luptă ale proletariatului internațional — ofereau posibilitatea reliefării largului front revoluționar în care se desfășurau luptele pentru satisfacerea revendicărilor economice și politice duse de mișcările muncitorești din diferitele țări ale lumii.

O trăsătură a întregii munci de propagandă comunistă, legală și ilegală, a perioadei o constituie pronunțatul caracter antifascist și antirăzboinic, premiză importantă a largii coalizări a forțelor patriotice realizată sub conducerea P.C.R. în etapa care a urmat anilor crizei economice.

Prin toate acestea, manifestele prezentate mai sus se înscriu în frontul activității de propagandă comunistă drept o grăitoare mărturie a modului în care P.C.R. și U.T.C. au desfășurat la nivel local susținuta acțiune de educare revoluționară, de atragere și mobilizare a tineretului, a maselor populare la lupta împotriva exploatării și asupririi, pentru progres social-politic.

IOAN CIUPEA

MANIFESTES COMMUNISTES ADRESSÉS À LA JEUNESSE, ÉDITÉS À CLUJ AUX ANNÉES 1931—1933

(Résumé)

Sur la foi de certains manifestes communistes adressés aux principales catégories de jeunes de Cluj, l'article met en lumière quelques aspects de l'action de propagande déroulée par le Comité local de l'Union des Jeunes Communistes (U.T.C.) pour les mobiliser à la lutte révolutionnaire contre la politique antipopulaire de la bourgeoisie dans la période de la crise économique.

MUZELOGIE
RESTAURARE-CONSERVARE
OCROTIREA PATRIMONIULUI
MUZEAL

RESTAURAREA UNUI CASTRON ȘI A UNEI FALERE DE ARGINT

Piese de mai sus fac parte dintr-un tezaur dacic care a fost descoperit în cimitirul nou al satului Lupu, comuna Cergău, județul Alba. În timpul săpării unui mormânt, doi cooperatori, Vasile Ban și Gheorghe Corlaci, au descoperit la o adâncime de 1,80 metri, sub o piatră, un vas tronconic de bronz în care erau îngheșuite zece piese de argint (un castron, două fibule și șapte falere).

În momentul aducerii pieselor la laboratorul de restaurare metale din cadrul Laboratorului zonal Cluj-Napoca, cele zece piese erau deja scoase din vasul de bronz. Din această cauză majoritatea lor au suferit o mulțime de deteriorări, sub formă de fisuri, crăpături, care ar fi putut fi evitate dacă scoaterea obiectelor s-ar fi făcut în laborator.

Piese de argint au fost confecționate prin ciocănire, cu ajutorul poan-soanelor, ceea ce le-a conferit de la început o anumită rigiditate, cu toate că tabla de argint are o grosime cuprinsă între 0,2—0,4 mm. În momentul introducerii lor în vasul de bronz piesele au suferit deteriorări sub formă de șifonare. Datorită șederii îndelungate în pământ rigiditatea inițială a pieselor a crescut, argintul cristalizându-se.

La studierea depunerilor de pe piese s-a constatat existența unui strat de oxid de fier provenit din corodarea acelor de fier ale fibulelor și a unui strat de pământ argilos. Piese de argint au fost protejate prin prezența vasului de bronz, care s-a corodat preferențial.

Conform fișei analitice, piesele sînt datate în secolul I î.e.n., avînd o origine dacică. Fișa analitică nu precizează nici analogii și nici bibliografie.

Înainte de a se trece la restaurarea pieselor, acestea au fost supuse unei analize chimice calitative, prin spectroscopie de emisie atomică. Analizele au arătat prezența, alături de argint, a unor mici cantități de aur, cupru, plumb, urme de fier și magneziu. Avem de-a face, deci, cu un aliaj de bună calitate.

Prima etapă în procesul de restaurare științifică a pieselor a constituit-o spălarea lor cu apă caldă și curățirea cu o perie de păr, pentru îndepărtarea depunerilor argiloase. A urmat apoi un tratament de curățire chimică, constînd din imersarea pieselor într-o soluție de complexon 10%, încălzită la 90° C. Prin aceasta s-a urmărit îndepărtarea depunerilor de oxid de fier și a resturilor de depuneri minerale. După terminarea tratamentului chimic, piesele au fost spălate cu apă abundentă și apoi cu apă distilată.

Pentru redarea elasticității metalului, necesară pentru redarea formei inițiale, piesele au fost supuse unui tratament termic. Acesta a constat din introducerea pieselor într-un cuptor termoreglabil, în care temperatura a fost ridicată treptat de la temperatura mediului ambiant pînă la 620° C, operația durînd șapte ore, sub control permanent. În acest interval s-a inclus și tim-

pul de răcire a pieselor, permițînd astfel o răcire lentă. Datorită faptului că în timpul tratamentului termic a avut loc formarea unui strat de oxid de argint pe suprafața pieselor a fost necesară aplicarea unui nou tratament chimic, cu soluție de complexon. Depunerea de cupru, apărută în timpul tratamentului chimic, a fost îndepărtată prin tamponarea suprafețelor respective cu o soluție de azotat de argint 20%. Apoi, pentru a permite reacția de oxido-reducere între azotatul de argint și cuprul depus, piesele au fost introduse într-o etuvă termoreglabilă, unde au fost ținute timp de o oră și jumătate, la o temperatură de 110° C. Stratul negru poros care s-a format în decursul acestei operații a fost îndepărtat prin simplă periere. Pentru a neutraliza piesele acestea au fost fierte, de patru ori cîte două ore, în apă distilată. Pe parcursul fierberii s-a controlat prezența clorurii, fierberea fiind considerată terminată la „liber de clorură“.

Pentru o uscare cît mai rapidă și completă, precum și pentru degresare, piesele au fost introduse în baie de alcool 96%. Conservarea finală a pieselor s-a făcut prin impregnarea lor, prin imersare într-o soluție de polivinilbutirat.

Intenționat am lăsat la urmă descrierea reconstituirii pieselor, etapă care a avut loc imediat după terminarea tratamentului termic. În vederea reconstituirii pieselor am fost nevoiți să ne confecționăm o serie de poansoane speciale, cu suprafață complet netedă, pentru a evita zgîrierea metalului. Datorită șifonării accentuate a pieselor reconstituirea lor a necesitat o muncă deosebit de migăloasă și îndelungată.

În cazul castronului de argint munca a fost îngreunată de grosimea tablei și de prezența a două pliuri, suprapuse, pe fundul lui. Cu ajutorul poansoarelor, a ciocanului de lemn și de cauciuc, precum și cu ajutorul unor dispozitive speciale confecționate din lemn, am reușit să redăm forma inițială a castronului.

În cazul falerei, pe lângă pliurile suprapuse prezente, s-a mai ridicat și problema reconstituirii ornamentului. Fisurile prezente în tabla de argint au îngreunat mult munca de restaurare. Ornamentația, de abia vizibilă la începutul procesului de reconstituire, s-a conturat deosebit de clar pe măsura îndreptării pliurilor.

Celelalte opt obiecte de argint, precum și vasul de bronz, se află în prezent în curs de restaurare. Atunci cînd toate piesele se vor găsi în aceeași fază a procesului de restaurare ca și castronul și falera descrise mai sus, va urma etapa finală a reconstituirii, care va consta din sudarea crăpăturilor cu un aliaj de argint și completarea golurilor cu rășină „Araldit AY 103“, armată cu fibră de sticlă, sub forma unei țesături foarte fine. Toate acestea vor constitui subiectul unei viitoare lucrări.

ANDREI JANITSEK

THE RESTAURATION OF A SILVER BOWL AND A SILVER PHALERA

(Abstract)

The present paper presents the scientific restauration of a silver bowl and a silver phalera. The bowl and the phalera were discovered together with other eight silver objects buried into a bronze vessel, in the village Lupu, the district Alba. Chemical analysis are given and the steps of restauration are described. The restauration was done in the Zonal Laboratory Cluj-Napoca.

Planşa 1. Tezaurul de la Lupu înainte de restaurare

Fig. 1. Faleră înainte de restaurare.

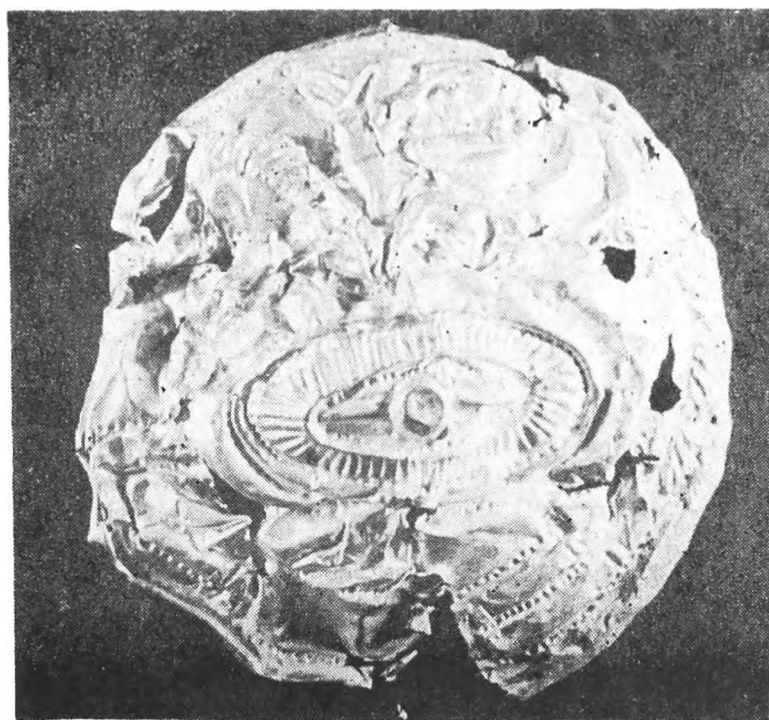
Fig. 2. Faleră după restaurare.

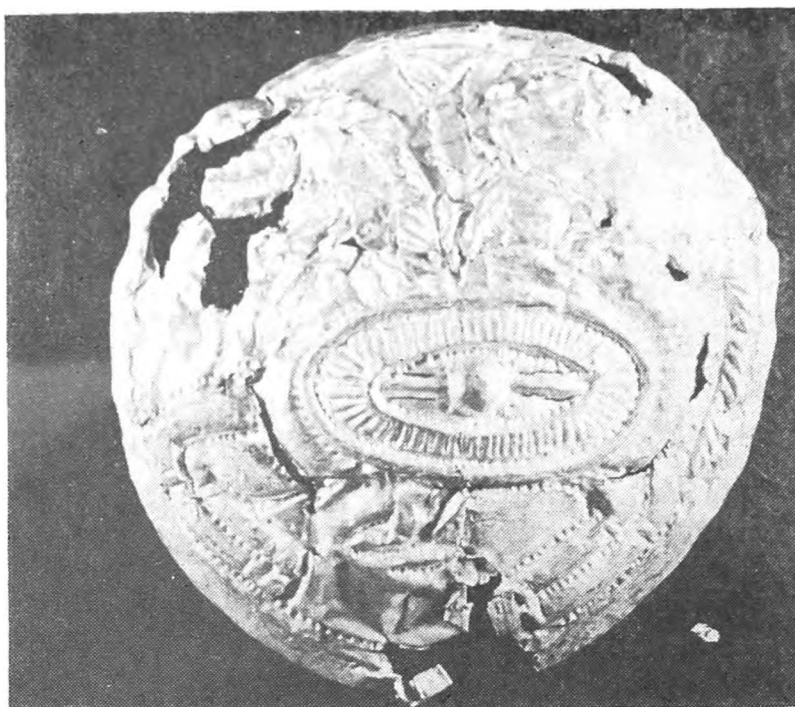
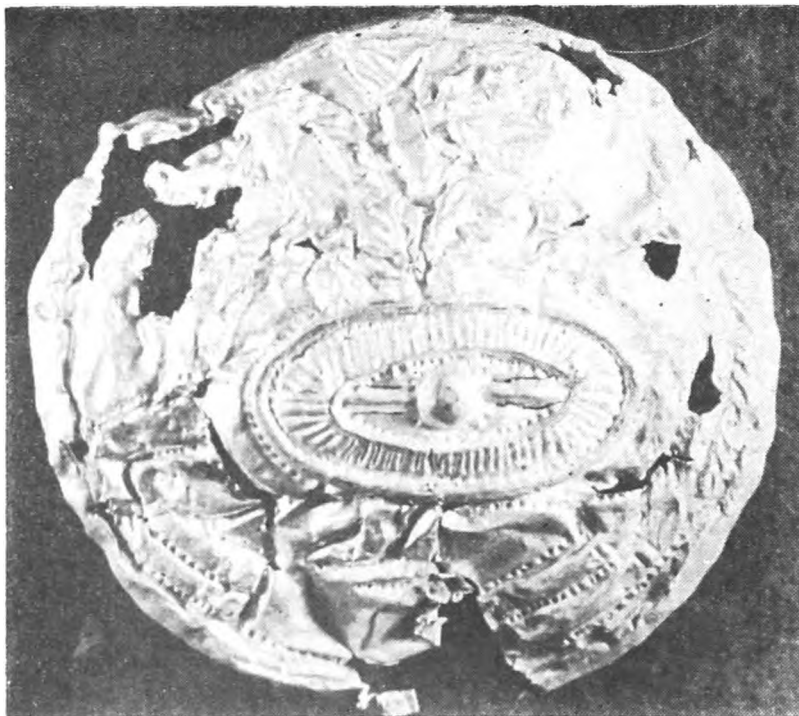
Fig. 3. Bol înainte de restaurare.

Fig. 4. Bol după restaurare.

Planșa III. Aspecte din procesul de reconstituire a falerei.

Planşa IV. Aspecte din procesul de reconstituire a falerei.

Planșa V — Aspecte din procesul de reconstituire a falerei.

Planşa VI. Aspecte din procesul de reconstituire a falerei.

DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

— DONAȚIA TORMA KÁROLY —

PODOABE DIN ZONA ILIȘUA-CRISTEȘTII CICEULUI

Dintre cele câteva colecții de piese arheologice care au constituit fondul de bază al vechiului Muzeu Ardelean se remarcă, prin bogăția și valoarea sa istorică, donația binecunoscutului și apreciatului arheolog și epigrafist transilvănean Torma Károly¹.

¹ Torma Károly s-a născut la Coldău, în 13 oct. 1829. De timpuriu a manifestat interes pentru cercetările arheologico-istorice, la îndemnul și după exemplul tatălui său, care l-a încurajat în această direcție atât pe el, cât și pe sora sa, Torma Zsófia. Tânărul Torma și-a făcut studiile la Bistrița și Cluj, în timpul liber cutreierînd zona de nord a Transilvaniei, notînd, identificînd și studiînd pe teren o serie de vestigii antice, importante pentru istoria Daciei romane. S-a preocupat în mod special de descoperirile aflate pe proprietatea familiei sale, ce se întindea în teritoriul din jurul comunei Uriu. Mai tîrziu, pe cheltuială proprie, va întreprinde săpături sistematice, în castrul de la Ilișua.

O importanță deosebită în formarea tînărului Torma ca epigrafist a avut-o cunoștința făcută cu marele Theodor Mommsen, care l-a îndemnat, încă din 1857, spre studiul bogatului material din Dacia. Mai tîrziu Th. Mommsen îl va lua colaborator la alcătuirea volumului III din *Corpus Inscriptionum Latinarum*, unde va vorbi despre Torma K. cu multă considerație, iar în *Supplementum* la același volum, apărut în 1891, îl socotește cel mai de seamă epigrafist al Daciei.

În 1861 intră în activitatea politică, fiind deputat în dieta de la Sibiu (1863) și Cluj (1865—1867). Din 1867 este prefect al comitatului Szolnok-Dăbica timp de șase ani. În calitate de cetățean de onoare al Dejului a donat școlii din localitate o bibliotecă cu peste 2.000 de volume. Paralel, se ocupă de studiul istoriei. Publică o serie de articole referitoare la urmele romane în Dacia, împărțirea administrativă a provinciei, inscripțiile din Transilvania, câteva rapoarte asupra săpăturilor de la Ilișua, Cetea, Gherla. În semn de recunoaștere a activității sale științifice a fost ales, în 1861, membru corespondent al Academiei de Științe Maghiare, al cărei membru plin devine în 1881, un an mai tîrziu fiind membru de onoare al Academiei Române.

Tot în 1861 este ales membru al direcției Muzeului Ardelean, iar în 1872 vicepreședinte al Asociației Muzeului Ardelean.

Între anii 1864—1885 va fi membru corespondent sau de onoare al mai multor institute și universități de prestigiu din Italia, Germania, Ungaria, a căror enumerare ar lungi peste măsură această modestă evocare. Torma K. s-a retras în 1875 din activitatea politică, consacrîndu-se activității de dascăl. În 1876 a funcționat ca profesor de drept la Universitatea din Cluj, iar în 1878 va fi numit profesor de arheologie și numismatică la Universitatea din Budapesta, punînd accentul mai ales pe necesitatea aprofundării de către studenți a cunoștințelor de epigrafie. El însuși, în această perioadă, scoate la lumină o serie de lucrări de bază cu profil epigrafic, referitoare la unele inscripții din Dacia (publică mai ales în *AEM* și *ArchÉrt*).

În Ungaria cercetează o parte a amfiteatrului de la Óbuda, identificînd localitatea cu anticul Aquincum și publicînd, după o serie de zece articole, o lucrare amplă asupra săpăturilor sale la acest obiectiv (*Az aquincumi amphitheatrum északi fele — Amphitheatru Aquincensis pars septentrionalis*, Budapesta, 1881).

Între 1880—1883, Torma K. publică cele mai importante lucrări ale sale referitoare, în special, la *limes*-ul dacic, dintre care amintim: *A Limes Dacicus felső része*, Budapesta, 1880. Tot atunci apare *Repertórium Dacia régiséges felirattani irodalmához. Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam*, Budapesta, 1880, carte de referință

Deși în arhiva Muzeului de istorie al Transilvaniei nu se mai păstrează actele de donație care ne-ar fi oferit, poate, o serie de informații referitoare la colecție, pe baza registrelor de inventar putem afla cu aproximație anul în care au fost donate, numărul și, mai ales, locul de proveniență al obiectelor. Astfel, se pare că ele au fost donate în mai multe etape succesive, în dreptul anumitor grupuri menționându-se fie anul 1867, fie 1868. Inventarierea s-a făcut ulterior, pe la începutul secolului următor.

Inițial, erau aproape 1900 de piese diferite, dintre care foarte puține medievale și moderne, majoritatea fiind preistorice și romane. Am inclus și cele două cazuri când, alături de Torma Károly, mai există menționat un donator².

În decursul timpului, unele piese s-au pierdut sau au fost distruse (în special cele friabile sau casabile), altele n-au mai putut fi identificate, fie din cauza ștergerii vechilor numere de inventar de pe obiecte, fie, mai ales, din cauză că înregistrarea lor nu s-a făcut în mod corespunzător, în sensul că nu există o descriere a fiecărui obiect separat, care ne-ar fi facilitat recunoașterea lui, chiar în lipsa numărului respectiv de inventar, ci doar notații generale în dreptul unor loturi mari, enumerându-se categoriile, mai ales din punctul de vedere al materialului din care au fost lucrate³. Mai rar, s-a întâlnit cazul invers, restaurându-se unele obiecte, din fragmente inventariate separat.

Cu toate aceste dificultăți, colecția se pretează studierii și integrării în circuitul științific, datorită altor calități, dintre care cea mai importantă este aceea a cunoașterii, la majoritatea pieselor, a localității unde ele au fost descoperite. Această însușire lipsește de cele mai multe ori la alte colecții, care oricât de valoroase ar fi își pierd, astfel, în bună parte, valoarea istorico-muzeistică.

Din punctul de vedere al componenței, dacă excludem cele câteva piese medievale și moderne la care nu ne vom referi și cele 51 fără loc de descoperire, rămâne un număr de peste 1.800 obiecte donate inițial, care se clasifică în două grupe mari: ceva mai puțin de o treime sînt preistorice, restul

pentru toți cei interesați de materialul roman descoperit la acea dată în Dacia.

Între altele, a studiat rețeaua rutieră romană din zona Dunării de Jos, precum și dispunerea topografică a unor scene de pe columna traiană.

În 1887 s-a stabilit la Roma și apoi la Porto Anzio (anticul Antium), făcînd, în continuare, studii topografice asupra Romei. Se stinge din viață la 1 martie 1897, fără a reuși să finalizeze monumentală carte la care lucra, un *corpus* al întregului material epigrafic din provincia Dacia. Eminentul cercetător ardelean Torma Károly a lăsat în urma sa o operă vastă, valabilă și astăzi în punctele sale esențiale.

Lista completă a studiilor, articolelor și lucrărilor sale se poate reconstitui după J. Banner — I. Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája, a legrégibb idők-től a XI. századig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954, p. 575, index, s.v. Torma Károly. Dintre numeroasele necroloage, evocări și note biografice referitoare la activitatea lui Torma K. le-am folosit, în nota de față, pe cele scrise de: Kuun Géza, în *HTRTE*, 1899, I, p. 1—40; Kádár József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, Dej, 1900, II, p. 416—417; I. I. Russu, în *SCIV*, X, 1959, p. 308—309; idem, în *IDR*, I, 1975, p. 50—53.

² Unele obiecte de la Coldău-Beclean (jud. Bistrița-Năsăud) sînt donate de Torma Károly și Rácz Gyula, iar cele de la Volal (contopit cu Turia, jud. Covasna), de către Torma K. și Eresztvényi Mária.

³ Din registrul-inventar rezultă că asupra unui grup mare de obiecte Torma K. a făcut o descriere, pe care însă și-a păstrat-o.

de peste două treimi reprezentînd o diversitate de obiecte din epoca romană, printre care și cîteva romane tîrzii.

Piesele preistorice și din epoca romană au fost adunate din 31 de localități ale Transilvaniei, majoritatea făcînd parte din fostul comitat Szolnok-Dăbica, în urma perieghazelor, achizițiilor, cercetărilor proprii și săpăturilor arheologice executate de Torma Károly. Zona cea mai intens cercetată este cea a satelor aparținătoare comunei Uriu, fapt oglindit în numărul mare de obiecte provenite de la Ilișua și Cristeștii Ciceului, după care se înscrie, în ordine descrescîndă, numărul pieselor de la Coldău, Bozieș și Negrilești. Destul de multe obiecte au fost donate de la Cetea (com. Galda de Jos, jud. Alba), unde Torma Károly a inițiat săpături arheologice⁴, apoi de la Mociu (jud. Cluj) și Turia (jud. Covasna). Din restul de 23 localități sînt înregistrate abia 54 de obiecte în total⁵.

Materialul arheologic roman, în proporție de 96%, reprezentînd aproape 1.200 de piese, este descoperit în zona Ilișua — Cristeștii Ciceului, de cele mai multe ori neputîndu-se diferenția obiectele dintr-o localitate de alta, deoarece pentru mai mult de 1.100 piese sînt notate, ca loc de proveniență, ambele localități. Cîteva fragmente ceramice sînt de la Cristeștii Ciceului, și doar 60—70 de piese sînt înregistrate de la Ilișua. Unele dintre acestea au fost publicate detaliat de către Torma Károly, în raportul asupra săpăturilor de la Ilișua⁶. Despre celelalte obiecte, atît din zona amintită, cît și din restul localităților, nu cunoaștem date suplimentare referitoare la punctul de hotar, condițiile de descoperire sau alte indicații mai exacte, exceptînd cazul materialului din săpăturile de la Cetea, care este publicat.

Asupra castrului de la Ilișua și a zonei Cristeștii Ciceului s-au făcut dese referiri în literatura de specialitate, toate bazate, în esență, pe rezultatele săpăturilor, publicate în urmă cu un secol de către Torma Károly, după care nu s-au mai făcut cercetări arheologice sistematice la aceste obiective importante.

Din materialul scos la iveală, după cum era și firesc, inscripțiile în piatră sau cărămizi s-au bucurat de o atenție deosebită, după publicarea lor de către același Torma K., fiind unele reluate în discuție de alți specialiști. Celelalte obiecte, rezultate din săpături sau achiziții, au fost cercetate într-o măsură mai redusă, unele fiind total ignorate.

Identificarea în colecțiile muzeului nostru a unui număr aproximativ de 900 piese, deocamdată, din cele aproape 1.200 existente inițial de la Ilișua — Cristeștii Ciceului, permite semnalarea celor mai puțin cunoscute. Importanța lor arheologico-istorică este poate inegală, dar, compensată fiind prin varietate, completează pe cît este posibil imaginea formată asupra anumitor aspecte ale epocii romane în Dacia.

⁴ Torma Károly, *A csákyai őskori telep ismertetése*, în *ErdMúz*, 1879, p. 31—32.

⁵ Aceste localități sînt: Alba Iulia-Partoș, Vințul de Jos (jud. Alba), Piatra, Săsarim, Sieu-Odorhei (jud. Bistrița-Năsăud), Gherla, Hodișu, Cășei, Aruncuta, Turd (jud. Cluj), Angheluș (jud. Covasna), Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita), Veșel-Deva, fostul scaun Orăștie (jud. Hunedoara), Suciul de Jos (jud. Maramureș), Glod, Fodora Română, Dobrocina, Ileanda, Moigrad, Toplița, Românași, Șimișna (jud. Sălaj).

⁶ *Az alsó-ilosvai római állótábor s műemlékei*, în *ErdMúzEvk*, III, 1864—1865, p. 10—67.

Materialul arheologic de la Ilișua — Cristeștii Ciceului, aflat în muzeul din Cluj, cuprinde: ceramică de uz comun, vase fine „terra sigillata” sau imitații locale, opaite (unele stampilate), tuburi de conductă, bucăți de mortar, mozaic, sticlă fragmentară, unelte agricole, arme, vase de bronz fragmentare, mînere, cuie, ținte, aplici, accesorii de harnașament, chei, balamale, zăbale, cîrlige, verigi, plăci de metal, statuete, fibule, podoabe, instrumente medicale, piese prelucrate din os etc. Există un număr destul de mare de fragmente metalice, din obiecte a căror funcționalitate este greu de precizat.

O parte din piese au fost pentru prima oară publicate de autorul săpăturilor. Unele dintre acestea, ulterior, au fost reluate în discuție, altele, inedite, au fost cercetate sau amintite doar în treacăt, în lucrări de specialitate apărute mai recent. Este vorba despre următoarele obiecte: cîteva imitații de „terra sigillata”⁷, fragmente de opaite stampilate, un ciob cu inscripție și o cărămidă cu Al(a) (I Tungrorum) Front(oniana)⁸, un fragment de mozaic⁹, o sarfurie¹⁰, trei opaite întregi, dintre care unul de ceramică și două de bronz¹¹, cîteva unelte (două dălți, o săpăligă și un sfredel)¹², o pensetă, două aplici, un pinten¹³, un relief fragmentar de marmură — partea stîngă a lui Liber sau Dionysos¹⁴, două statuete de bronz, dintre care una îl reprezintă pe Iuppiter Dolichenus (publicat inițial de către Torma K. drept Marte), iar cealaltă o bacantă sau Libera¹⁵. Se mai adaugă cîteva fibule de diferite tipuri și o gemă de iaspis roșu, înfățișîndu-l pe zeul Mercur¹⁶.

Ne-am propus să prezentăm aici cele cîteva podoabe existente în colecție, toate provenite din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului. O parte dintre acestea au fost menționate de către autorul săpăturilor în raport, și anume: un cercl de aur, patru inele digitale, dintre care trei de bronz și unul de fier (acestea fără a fi ilustrate), gema cu reprezentarea lui Mercur, un ac de păr cu capul sferic și trei protuberanțe pe tijă (apartine bronzului tîrziu — cultura Noua — informație amabilă din partea colegului T. Soroceanu), un pandantiv carpic de bronz „în formă de căldărușă” (numit „cercl” în raportul amintit) și două mărgel, una bitronconică alungită și alta în formă de trunchi de con, bleumarin cu fișii încrustate de culoare galbenă¹⁷.

⁷ V. Christescu, *Viața economică a Daciei române*, I, 1929, p. 69—70, pl. III/1—6, IV/1, 3—4.

⁸ N. Gostar, în *ArchMold*, I, 1961, p. 156, 157, 161, 164, 168, 172; I. I. Russu, în *StCom*, 12, 1965, p. 73—74; H. Daicoviciu, în *Civiltă...*, p. 137, C. 27.

⁹ I. Berciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 155.

¹⁰ H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 148, E. 58; idem, în *Civiltă...*, p. 163, E. 70.

¹¹ Idem, în *RömRum*, p. 169, E. 179; idem, în *Civiltă...*, p. 186, E. 227, p. 160, E. 40—41.

¹² C. Pop, în *Civiltă...*, p. 156, E. 15—16, p. 176, E. 152, p. 156, E. 13.

¹³ Idem, în *Civiltă...*, p. 196, E. 305; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 123, C. 60; p. 174, E. 209; idem, în *Civiltă...*, p. 141, C. 53, p. 191, E. 263; K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 36—37.

¹⁴ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219; C. Pop — Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 201, fig. 2.

¹⁵ C. Pop, în *Civiltă...*, p. 220, F. 108; D. Isac, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 571—575, fig. 1a-b; G. Finály, în *ArchErt*, XIX, 1899, p. 299—300; C. Pop, *op. cit.*, p. 210, F. 57; idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 596—598, fig. 2.

¹⁶ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 283, pl. II/3, p. 285, pl. IV/8, p. 290, pl. IX/5, p. 291, pl. X/1, 5; L. Teșosu-David, în *OmD*, p. 529, fig. 1/18.

¹⁷ Torma Károly, în *ErdMúzEvk*, III, 1864—1865, p. 58, pl. XII/5, XIII/2, 15, 17, 21, XIV/7.

1

2

3

4

5

Fig. 3 – Ilișua – Cristeștii Ciceului (donația Torma K.)

1-2, aversul și reversul cerceului de aur cu camee; 3, mărgelile de sticlă, os, hematit
În centrul imaginii, piatra de agat; 4-5, inel digital de aur.

Pandantivul „căldărușă“, cercelul de aur și cele două mărgelile n-am reușit să le identificăm. În schimb, s-au găsit zece ace de păr ornamentale, din os sau bronz, cinci inele digitale, dintre care trei de fier, unul de bronz și unul de aur, o parte dintr-o gemă de pastă care probabil a aparținut unuia dintre inele, trei brățări, din care una fragmentară din sticlă și două de bronz, o piatră de agat, ovoidală, și nouă mărgelile din ceramică, sticlă, os și hematit, de forme și culori diferite, precum și un cercel de aur, altul decât cel publicat.

Iată pe scurt descrierea podoabelor de la Ilișua — Cristeștii Ciceului:

A. Ace de păr

1. Ac fragmentar de os, cu trei caneluri incizate la capătul gros, care este rupt. Lungimea păstrată: 2,8 cm. Fig. 1/3.
2. Ac fragmentar de os, cu două caneluri incizate la capătul gros, rupt. Lungimea păstrată: 4,9 cm. Fig. 1/4.
3. Ac de os cu cap conic. Lungimea: 9,2 cm. Fig. 1/8.
4. Ac fragmentar de os, ca și precedentul. Lungimea păstrată: 9,2 cm. Fig. 1/9.
5. Ac fragmentar de os, cu cap ușor rotunjit. Lungimea păstrată: 7,8 cm. Fig. 1/10.
6. Ac de os, cu cap rotunjit. Lungimea: 13,9 cm. Fig. 1/5.
7. Ac fragmentar de bronz cu cap conic, sub care decorația e realizată în registre, alternând câte o sferă cu o canelură și două porțiuni crestate, în rețea de romburi sau forme geometrice neregulate. Lungimea păstrată: 5,4 cm. Fig. 1/1.
8. Ac de bronz cu cap rotunjit. Lungimea: 8,1 cm. Fig. 1/6.
9. Ac de bronz, ca și precedentul. Lungimea: 8,1 cm. Fig. 1/7.
10. Ac de bronz, fragmentar, cu capul de forma unei mâini drepte cu degetele întinse în sus, ținând între police și index un con de pin sau un ou. Lungimea păstrată: 4,3 cm. Fig. 1/2.

B. Inele digitale

1. Inel de fier, incomplet, format dintr-o verigă ce se lățește și aplatizează, încadrând chatonul oval, găurit pentru fixarea pietrei ornamentale, care însă lipsește. Dimensiunile chatonului: 1,3×1 cm. Fig. 2/2.
2. Inel de fier, incomplet, lucrat ca și precedentul, cu chatonul oval, ușor adâncit, dar plin. Piatra lipsește. Dimensiunile chatonului: 1,4×0,9 cm. Fig. 2/3.
3. Inel de fier cu veriga incompletă, chatonul dreptunghiular, puțin aplatizat. Piatra lipsește. Dimensiunile chatonului: 1×0,8 cm. Fig. 2/7.
4. Inel de bronz, incomplet, subțire, cu chatonul plat, oval, deteriorat. Piatra lipsește. Dimensiunile chatonului: 1×0,7 cm. Fig. 2/6.
5. Inel de aur (puritate 950‰), cu veriga elipsoidală și chatonul oval, adâncit, plin. Piatra ornamentală lipsește. Dimensiunile chatonului: 1,1×0,9 cm. Greutate: 7,55 gr. Fig. 3/4—5.

C. Piatră de inel

1. Piatră fragmentară, stratificată, din pastă de culoare albicioasă. Pare a fi aparținut inelului din fig. 2/6. Dimensiuni: 1×0,7 cm. Fig. 2/5.

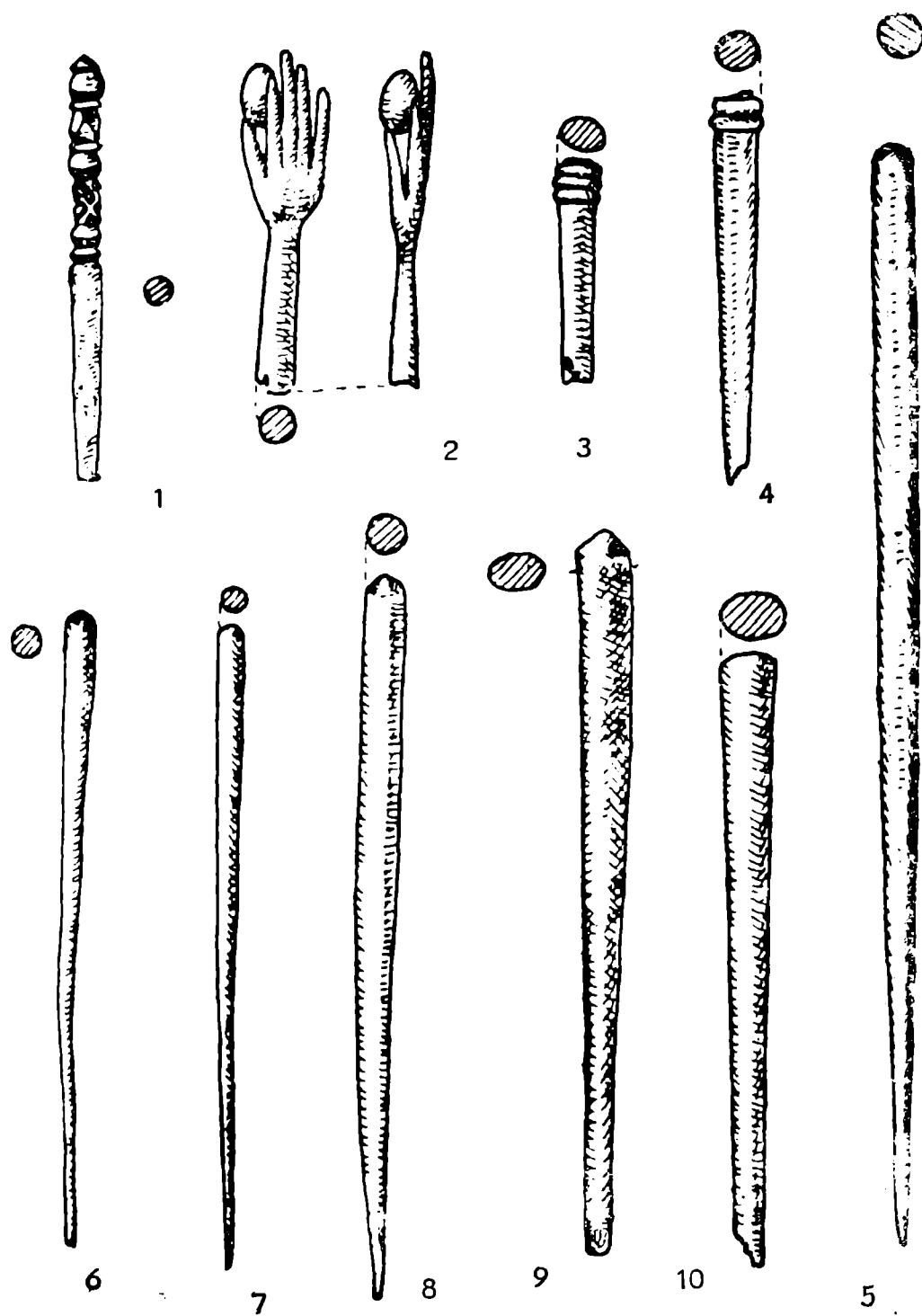

Fig. 1 — Ilișua — Cristeștii Ciceului (donația Torma K.): 1–10, ace ornamentale de os și bronz.

D. Brățări

1. Fragment dintr-o brățară de sticlă bleumarin, ornamentată cu o linie incizată în zig-zag, umplută cu pastă gălbuie. Lungimea păstrată: 1,5 cm. Fig. 2/4.

2. Brățară simplă de bronz, lucrată dintr-o lamă subțire cu capetele petrecute. Diametru: 6,4 cm. Fig. 2/9.

3. Brățară de bronz lucrată dintr-o lamă cu capetele profilate sub forma unui cap de șarpe stilizat. Diametrul maxim: 4,6 cm. Fig. 2/1.

E. Piatră-pendantiv

1. Piatră ovoidală de agat translucid, stratificat în nuanțe diferite de gri, bej și alb. Pe una dintre fețe are incizat un mic lăcaș circular, care putea servi la atașarea de un medalion, cercel, sau piatra putea fi purtată ca talisman. Diametru: 1,5×1,1 cm. Fig. 3/3.

F. Mărgele

1. Mărgea din ceramică gri-albicioasă, în formă de vas-borcan. Fig. 2/8.

2. Mărgea fragmentară de sticlă bleumarin, în formă de pepene. Fig. 3/3.

3. Mărgea fragmentară, de același fel cu precedenta. Fig. 3/3.

4. Mărgea fragmentară de hematit cărămiziu, tubulară. Fig. 3/3.

5. Mărgea fragmentară de os, tubulară. Fig. 3/3.

6. Mărgea fragmentară din sticlă verde, ovoidală, ușor bitronconică, cu decor încrustat din linii în val, albe și cărămizii. Fig. 3/3.

7. Mărgea fragmentară din sticlă neagră, sferică, cu decor încrustat din linii în val, albe și brune. Fig. 3/3.

8. Mărgea fragmentară, de sticlă neagră, sferică, turtită. Poartă un decor format dintr-o linie roșie încrustată în zig-zag. Fig. 3/3.

9. Mărgea fragmentară de sticlă bleumarin, sferică, cu decor încrustat din cerculețe albe. Fig. 3/3.

G. Cercel

1. Cercel de aur (puritatea 900 ‰), lucrat prin ciocănire, format dintr-o plăcuță rotundă, în mijlocul căreia este prinsă într-o ramă de aur, o camee ovală alungită de onix sau sardonix stratificat. Pe fondul negru este reprezentat, în alb, un bust feminin, din profil spre stînga. În partea de jos a plăcuței circulare a fost sudată o altă foiță de aur, cu marginile actualmente distruse. La extremitățile ei, inițial, atîrna cîte un pendantiv, după cum arată cele două mici cîrlige de aur păstrate.

Decorația cercelului a fost realizată în tehnica *au repoussé*: placa rotundă are circumferința subliniată printr-o bordură, după care, spre interior, de jur împrejurul cercului, urmează un șir de ove puternic reliefate. În prelungirea ovelor, încadrînd radial cameea, apar liniuțe fin incizate. Cu alte cuvinte, cameea reprezintă centrul cercului; din apropierea ei pornesc niște „raze” a căror capete se termină cu cîte o protuberanță. Pe foița lipită de cerc, deși deformată, se distinge o acoladă incizată tot pe dosul piesei. Fig. 3/1.

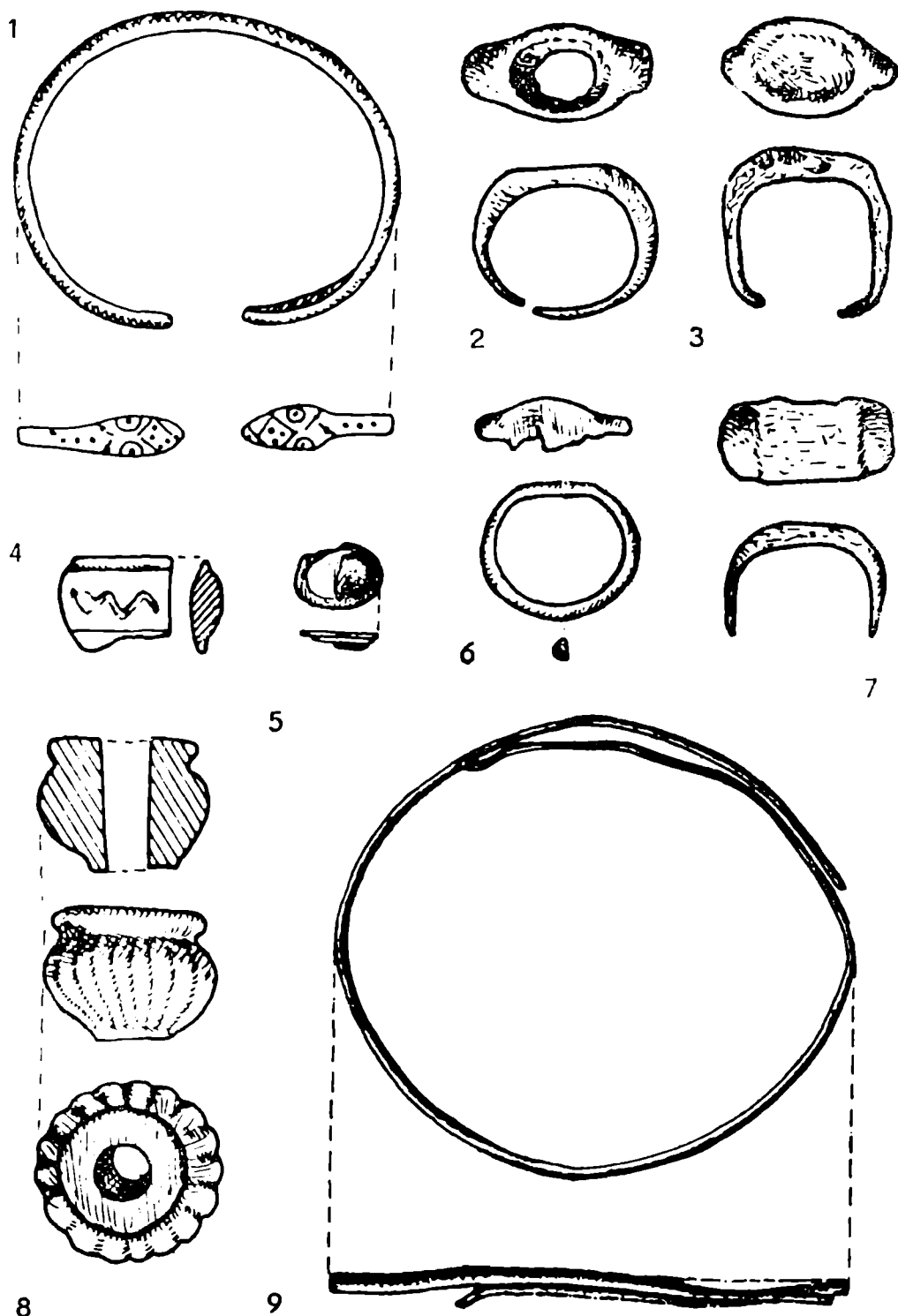

Fig. 2 — Ilișua — Cristești Ciceului (donația Torina K.): 1, 9, brățări de bronz; 4, fragment de brățară din pastă de sticlă; 2, 3, 6, 7, inele digitale din fier și bronz; 5, piatră de inel, din pastă; 8, mărgea de ceramică.

Reversul cercelului este neglijent lucrat, nefinisat, și nu prezintă nici o urmă din sistemul de fixare al piesei, pentru a putea fi purtată în ureche. În schimb, se vede că partea circulară a cercelului a fost dublată pe dos cu o altă foiță de aur, iar plăcuța ce susținea pandantivele a fost sudată ulterior de partea rotundă, pe ea fiind lipite cele două cîrlige. Dimensiuni: lungimea cercelului 2,2 cm; diametrul părții circulare: 1,9 cm; dimensiunile cameei: 1,3 cm × 0,7 cm. Greutatea totală: 2,15 gr. Fig. 3/2.

Privind în ansamblu podoabele din colecția Torma Károly, se observă că, deși sînt prezente aproape toate categoriile, nu întîlnim o diversitate prea mare din punctul de vedere al realizării artistice.

Podoabele deja publicate (gema cu reprezentarea lui Mercur, cercelul de aur din fig. XIII/15 și acul de tip Noua), întrucît apar în raportul de șantier, sînt descoperite cu siguranță la Ilișua. Dintre piesele pînă acum inedite, potrivit numerelor de inventar, din același loc provin: fragmentul de brățară din sticlă, piatra de agat, opt mărgelile dintre cele nouă, inelul de aur și gema de pastă. Pentru toate celelalte se indică zona Ilișua — Cristeștii Ciceului.

De fapt, cunoașterea localității are mai puțină importanță, din moment ce nici pentru obiectele publicate în raportul amintit nu se arată mai exact în care anume încăpere sau context au fost găsite.

Dintre podoabe, acele de păr sînt descoperiri obișnuite în castre, așezări sau morminte din epoca romană. Din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului s-au găsit șase ace de os și patru de bronz. Majoritatea sînt simple, nedecorate. Cele care sînt ornamentate au, în general, caneluri incizate, duble sau triple. Analogii se cunosc, spre exemplu, din descoperirile arheologice de la: Moigrad, Cristești și Buciumi¹⁸. Decorația în registre, aflată pe unul dintre acele de bronz, se regăsește și pe alte obiecte de toaletă¹⁹.

Acul de bronz înfățișînd mîna dreaptă, ținînd între degete un con de pin, este destul de rar întîlnit în Dacia. Singura analogie mai apropiată publicată la noi o formează un mîner de cuțit găsit în inventarul unui mormînt de incinerare de la Histria, cu reprezentarea unei mîini drepte ținînd între degetele închise o sferă. Încheietura are un șarpe, încolăcit ca o brățară. O mîna votivă însă, descoperită la Cătunele (jud. Mehedinți) cu ani în urmă, are dimensiuni apropiate de un obiect ornamental (înălțimea numai 11,4 cm)²⁰.

Mai există, desigur, și alte obiecte similare, nepublicate. Dintre acestea, la Muzeul din Turnu Severin se află un ac de păr terminat cu o mîna, iar de la Porolissum provin două exemplare de același fel²¹.

Folosirea acestui simbol al mîinii drepte, fie cu degetele deschise și răsflitate, fie făcînd diverse gesturi de binecuvîntare sau ținînd între degete o sferă, un con de pin sau alt fruct, uneori nelipsind un șarpe răsucit, se regă-

¹⁸ Á. Buday, în *DoljCluj*, 1915, p. 81, 83, fig. 24/6, 7; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 158, fig. 8—10, 12—15; C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1972, p. 92—93, pl. 100/1, 5.

¹⁹ R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, Paris, 1920, II, p. 398, fig. 589.

²⁰ M. Coja, în *SCIVA*, 4, 1975, p. 557, fig. 3/2; D. Tudor, în *AI SC*, II, (1933—1935), 1936, p. 185—186, fig. 5.

²¹ Informații amabile din partea colegilor Doina Benea (Timișoara) și N. Gudea (Cluj).

sește mai ales pe piese pur ornamentale. Cu toate că ar fi exagerat să le legăm direct de obiceiul consacării mîinilor votive diferitelor divinități, descoperirea lor în numeroase exemplare, mai ales la capătul ăcelor de păr găsite în toată lumea romană, pînă tîrziu în secolul V e.n., face aluzie, oricum, la mîinile votive, „banalizînd” simbolistica inițială a acestora printr-o transpunere miniaturală în obiecte de artizanat²². Pentru acul de la Ilișua — Cristeștii Ciceului, cea mai bună analogie o reprezintă un exemplar fără localitate de proveniență, al cărui capăt se termină într-un caliciu de floare, din care iese o mînă ținînd între police și index o sferă sau un fruct²³.

Inelele cu chaton oval sînt obiecte obișnuite și în alte descoperiri din epoca romană. Analogii pentru cele de la Ilișua — Cristeștii Ciceului se află în castrul de la Buciumi și în morminte de la Tomis și Callatis²⁴.

Dintre cele trei brățări din colecția Torma Károly, cea de sticlă bleumarin, cu pastă galbenă, este celtică, iar cea simplă de bronz are analogii, de exemplu, în cimitirul de la Soporul de Cîmpie, aparținînd epocii romane²⁵. A treia brățară cu capete aplatizate, în formă de șarpe, reprezintă un tip puțin răspîndit în Transilvania, singurele brățări de acest fel fiind cele descoperite, cu ani în urmă, în cîteva morminte romane tîrzii de la Alba Iulia²⁶. În schimb, în Pannonia există multe brățări cu capete aplatizate, varietatea decorației lor făcînd însă dificilă găsirea unui exemplar identic piesei de la Ilișua — Cristeștii Ciceului. Mai apropiate par a fi brățările de la: Kő, Szentlászló-Szentgyedpuszta și Bölske²⁷.

Piatra-pendantiv de agat presupunem că făcea parte fie dintr-o bijuterie mai complicată, fie că era purtată drept amuletă, datorită însușirilor magico-apotropaice atribuite agatului, alături de alte minerale²⁸.

Referindu-ne la cele nouă mărgel, observăm că opt dintre ele sînt fragmentare și doar una singură, lucrată din ceramică, este întreagă. Aceasta din urmă este din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului, spre deosebire de celelalte, care sînt de la Ilișua. Ca material, în afară de mărgelă de ceramică, din restul de opt, șase sînt din sticlă colorată, una de os și alta de hematit. Din punctul de vedere al formei, în afară de exemplarul de os și

²² Alte ace ornamentale de acest fel în: R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 406, fig. 3026; în *canabae*-le de la Intercisa s-a găsit un ac terminat cu o mînă ce ține între degete o frunză. Cf. Eszter B. Vágó, în *Alba Regia*, XI, 1971, p. 113, pl. 40/4; alt exemplar, din cimitirul de la Intercisa-„Papsziget”, cf. Eszter B. Vágó — István Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, p. 120, pl. 28; din Egipt provin patru ace, dintre care trei sînt de la Alexandria, datate în sec. IV—V e.n., și unul de la Cairo, nedatat. Cf. O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, t. I, Berlin, 1909, p. 124, pl. 21, nr. 458—462; la Untersiebenbrunn s-a găsit un exemplar într-un mormînt de la începutul sec. al V-lea e.n., cf. E. Keller, în *Germania*, 45, 1967, p. 109.

²³ H. B. Walters, *Catalogue of the bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman antiquities, British Museum*, London, 1899, p. 317, fig. 70, nr. 2386.

²⁴ C. Pop, *op. cit.*, p. 92, pl. 98/7—8; M. Bucovă, în *Pontica*, 3, 1970, p. 191, 194; A. V. Rădulescu, El. Coman, C. Stavru, în *Pontica*, 6, 1973, p. 263, pl. VI/3.

²⁵ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1976, p. 69, pl. 29/7, 31/4, 7.

²⁶ K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 64, fig. 19/7, 8.

²⁷ V. Lányi, în *ActaArchBp*, XXIV, 1972, 1—3, p. 164, fig. 58/8, 10, 44.

²⁸ J. Marquès-Rivière, *Amulettes, talismans et pantacles*, Paris, 1938, cap. XI, *Les lapidaires magiques*, în special p. 270.

cel de hematit, care sînt tubulare, cea de ceramică este de forma vasului-borcan, dintre celelalte, de sticlă, două fiind în formă de pepene, trei sferice (mai mult sau mai puțin turțite) și una ovoidală, ușor bitronconică.

În general, publicarea mărgelilor descoperite în săpăturile arheologice suferă deseori de superficialitate, lipsind descrierea completă a elementelor ce caracterizează această categorie de podoabe. Pe de altă parte, durata circulației anumitor tipuri de mărgeli este variabilă, nefiind neapărat influențată de schimbările modei timpului. Motivele de mai sus, precum și faptul că nu cunoaștem deloc contextul apariției mărgelilor din colecția Torma, ne împiedică să ne putem pronunța mai exact asupra încadrării lor cronologice.

Cea mai veche mărgea este cea bleumarin cu decor încrustat din cercuri albe. Ea aparține Hallstattului sau Latène-ului. Nu putem ști cu ce alte descoperiri a ieșit la iveală, dar uneori ea este păstrată timp de mai multe secole, apărînd în cimitire din sec. III—IV e.n., cum este cel de la Tîrgșor²⁹.

Alte tipuri de mărgeli, cum ar fi cele în formă de pepene, mai mult sau mai puțin crestate, există frecvent în epoca romană, de exemplu la Buciumi și Soporul de Cîmpie, dar și în sec. IV e.n., la Bratei sau în descoperiri mai tîrzii, din secolele VII—VIII e.n.³⁰ La fel, mărgeli tubulare sau cilindrice circulă pe durata mai multor secole. Pentru cele două fragmente de la Ilișua — Cristeștii Ciceului cele mai potrivite analogii le formează anumite piese din cimitirul de la Soporul de Cîmpie³¹.

Dintre celelalte mărgeli, se pare că forma de vas-borcan e întîlnită în morminte romane tîrzii și în cimitirele cerneahoviene ale secolului al IV-lea e.n.³²

Tipul mărgelilor cu decor încrustat apare în sec. III e.n., dar se dezvoltă în sec. IV e.n., ajungînd pînă în primele decenii ale secolului următor. Cele două mărgeli de acest fel din colecția Torma Károly, de culoare neagră cu linii încrustate brune și albe sau în zig-zag, roșii, se aseamănă cu unele exemple din cimitirul nr. 1 de la Bratei. O a treia mărgea lucrată în aceeași tehnică, de culoare verde cu încrustații maronii și albe, aparține aceleiași categorii³³.

Cercelul de aur de la Ilișua — Cristeștii Ciceului reprezintă un exemplar mai puțin răspîndit în Dacia. Tipologic, el se înscrie în seria cerceilor formați dintr-un disc-medalion, de care atîrnă două pandantive prinse fie direct de marginea cercului, fie prin intermediul unei porțiuni de legătură. Pentru ambele variante sînt analogii la Pompei, iar la Emona (Ljubljana), într-un mormînt de incinerare cu cistă de piatră, s-a găsit o pereche de cercei de aur cu disc, de care este sudată o plăcuță dreptunghiulară care poartă la extremități cîte un pandantiv³⁴.

²⁹ Gh. Diaconu, *Tîrgșor, necropola din secolele III—IV e.n.*, Ed. Acad. R.P.R., București, 1965, p. 109—110, pl. 138/20.

³⁰ C. Pop, *op. cit.*, p. 90—91, pl. 97/1—12; D. Protase, *op. cit.*, p. 69, pl. 34/4; L. Bîrzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1973, p. 71, pl. 28/4; K. Horedt, *Contribuții...*, p. 84, fig. 18/13.

³¹ D. Protase, *op. cit.*, p. 69, pl. 27/4.

³² L. Bîrzu, *op. cit.*, p. 72.

³³ Idem, p. 72, pl. 28/3, 6.

³⁴ Cf. DA, t. III₁, p. 440—447, s.v. *inaures*, în special, p. 446—447, fig. 4022, 4024; Sonja Petru, *Emonske nekropole*, Ljubljana, 1972, p. 171, pl. 106/1.

Cercelul din colecția Torma se deosebește de cei de la Pompei și Emona prin faptul că poartă în centru o camee și este decorat *au repoussé*, celelalte fiind simple, neornamentate. Pentru decorație cunoaștem o analogie într-un mormînt tumular din Bulgaria, la Ljublen, unde s-au descoperit doi cercei de aur, diferiți unul de celălalt, și anume unul cu disc ornamentat *au repoussé*, altul oval, ajurat, avînd în mijloc o camee similară celei de pe piesa noastră. Mormîntul este datat cu monede romane în primul sfert al secolului al III-lea e.n.³⁵

Cea mai potrivită analogie pentru cercelul de la Ilișua — Cristeștii Ciuceului o constituie o descoperire făcută cu doi ani în urmă tot în Bulgaria, la Suhindol, și anume o pereche de cercei de aur în formă de medalion la care s-a sudat o plăcuță trapezoidală. De aceasta atîrnă două pandantive terminate cu cîte un rubin. Medalionul are în centru o camee de sardonix ce reprezintă un portret feminin văzut din față, marginea de aur fiind ornamentată cu un decor geometric în tehnica *au repoussé*. Cerceii au fost datați, în linii mari, în sec. II—III e.n.³⁶

După cum arată analogiile prezentate, folosirea tipului de cercel din colecția Torma se eșalonează din sec. I e.n. pînă în sec. III e.n. În aceste condiții, singura posibilitate de a stabili o încadrare cronologică mai exactă o reprezintă aflarea perioadei cînd a fost lucrată cameea, presupunînd că ea este contemporană cu montura. În general, comparativ cu gemele descoperite într-un număr mare de exemplare, cameele sînt mult mai puține în Dacia³⁷.

Exemplarul în discuție este o camee ovală-alungită de sardonix, reprezentînd bustul unei femei tinere din profil, spre stînga. Trăsăturile sînt destul de dificil de stabilit, deoarece piatra este distrusă în dreptul nasului. La baza gîtului (fiind și lung) se observă lucrătura minuțioasă a draperiei, săpată în falduri, cu un colț ascuțit în față. Este redată o figură delicată cu fața mică, impresia fiind subliniată probabil și de părul bogat care acoperă o parte din frunte și urechile. Coafura este realizată din onduleuri adînci, paralele, încheindu-se la ceafă printr-un coc bogat, împletit. Pieptănătura, deși nu seamănă pînă la identitate cu nici una dintre reprezentările de pe monede ale împărațeselor romane, dătătoare de ton în moda timpului, credem că amintește genul de coafură purtat de împărațesele siriene, începînd cu sfîrșitul secolului al II-lea e.n., dar mai ales în prima parte a secolului al III-lea e.n.³⁸

³⁵ D. Ovčarov, în *Arheologija*, 3, 1979, p. 40, fig. 10.

³⁶ B. Filov, în *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare*, V, 1915, p. 226, fig. 159.

³⁷ În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei se păstrează 55 de gеме și doar două camee. Cf. L. Țeposu—David, *op. cit.*, p. 526. Muzeul de istorie și artă din Zalău are în colecțiile sale 63 de gеме și numai o camee. Cf. L. Țeposu—Marinescu și Éva Lakó, *Catalogul colecției de gеме romane*, Zalău, 1973, 32 p.; de la Romula au ajuns în colecția Muzeului din Caracal 31 de gеме și o singură camee. Cf. D. Tudor, în *Apulum*, VI, 1967, p. 209—216.

³⁸ M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle, 1926, p. 5, pl. 12/1, portretul Didiei Clara și pl. 12/10—12, p. 23, pl. 58/11 portretul Iuliei Domna; Marg. Stephan, în *RE*, Suppl. VI, col. 90—102, art. *Haartracht*; *RE*, VII₂, col. 2109—2150, art. *Haartracht und Haarschmuck*.

Am putea deci încadra cronologic cameea și, implicit, cerceul între ultimii ani ai secolului al II-lea și prima treime a veacului următor. El reprezintă, cu siguranță, un produs de import, într-o execuție artistică reușită.

Cum s-a observat, majoritatea podoabelor descoperite în zona Ilișua — Cristeștii Ciceului, provenite din colecția Torma Károly, aparțin în linii mari epocii romane, secolelor II—III, majoritatea neputînd fi datate mai exact. Este vorba despre acele ornamentale de os sau bronz, inele digitale, „gema” de pastă, brățara simplă, piatra-pendantiv de agat și unele dintre măgele. Cele mai vechi podoabe din colecție sînt: măgeaua bleumarin cu încrustație de cercuri albe, datînd din Hallstatt sau La-Tène și fragmentul de brățară celtică.

Dintre piesele care pot fi încadrate cronologic cu mai multă siguranță menționăm cerceul de aur, databil la sfîrșitul sec. II e.n. și începutul sec. III e.n., iar în epoca romană tîrzie se înscru brățara cu capete în formă de șarpe, măgeaua de tip vas-borcan și probabil cele cu decor încrustat.

Podoabele din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului, fără a avea o importanță istorică deosebită, merită a fi semnalate cel puțin în scopul cunoașterii și punerii în circulație a unor vestigii inedite, aflate în colecția muzeului clujean.

IOANA HICA-CIMPEANU

PARURES ET BIJOUX DÉCOUVERTS DANS LA RÉGION D'ILIȘUA — CRISTEȘTII CICEULUI (VILLAGE D'URIU, DÉP. BISTRIȚA-NĂSAUD)

(Résumé)

Parmi les collections les plus importantes du Musée d'Histoire de Cluj-Napoca, se trouve la donation faite, il y a plus d'un siècle, par Torma Károly (1829—1897). Bien connu pour son activité riche, dirigée vers l'étude des traces de l'époque romaine en Dacie (v. la note nr. 1), il a fait plusieurs recherches et fouilles archéologiques, surtout aux environs du village d'Uriu, à Cristeștii Ciceului et au grand camp romain d'Ilișua (dép. Bistrița-Năsăud).

Le nombre initial d'objets qui constituent la donation était de 1900, dont 1200 appartenaient à l'époque romaine et provenaient d'Ilișua — Cristeștii Ciceului. On a réussi à en identifier 900 objets différents, dont on a déjà publié un petit nombre (v. les notes nr. 7—11).

La plus grande partie de la collection étant presque inconnue, nous présentons les objets de parure et les bijoux trouvés à Ilișua et Cristeștii Ciceului, parmi lesquels on remarque une épingle en bronze (fig. 1/2) ayant la forme d'une maine (v. les notes nr. 20—23) et une boucle d'oreille ornée d'une camée (fig. 3/1—2).

Chronologiquement, on peut encadrer la plupart des objets au IIe—IIIe siècle de n.è., excepté un fragment d'un bracelet en verre (fig. 2/4) et une perle bleumarine ayant des cercles blancs incrustés (fig. 3), appartenant à l'époque du Hallstatt où bien Latène.

À notre avis, la boucle d'oreille en or, date de la fin du IIe et du commencement du IIIe siècle de n.è., alors que le bracelet en bronze (fig. nr. 2/1), la perle en céramique (fig. 2/8) et probablement toutes celles à décor incrusté, appartiennent à l'époque romaine tardive.

ASUPRA UNUI MOZAIC DIN APULUM

La 19 decembrie 1797 controlorul salinei din Praid, pe nume Nesszelfeldi Koprziva Ferenc, adresa o scrisoare cunoscutului om de cultură Aranka György¹. Scrisoarea ni s-a păstrat (vezi Anexa) și prezintă un interes deosebit, deoarece cuprinde câteva informații cu caracter arheologic.

Semnatarul scrisorii nu este chiar necunoscut. Numele său, Koprziva (ortografiat uneori și Koporziva²), indică o ascendență slavă, probabil cehă sau croată; la acesta se adaugă predicatul nobiliar Nesszelfeldi, care treptat se substituie vechiului nume de familie³. La acea dată el era membru al Societății Transilvane pentru cultivarea limbii maghiare⁴, în cadrul căreia se bucura de aprecieri bune pentru cunoștințele sale din domeniul antichității clasice⁵. În 1783 a făcut o perieghetză arheologică, ale cărei rezultate le expune destul de sumar în scrisoarea amintită mai sus, la cererea membrilor acestei societăți.

Ca un amator harnic ce era, Nesszelfeldi Koprziva amestecă informații variate, vestigii arheologice și curiozități de altă natură, de valoare foarte inegală. Pe lângă o remarcă despre testamentul principelui Gabriel Bethlen⁶ apare și o descriere a zăcămintelor de sare de la Ocna Sibiului⁷ sau date despre un izvor de ape minerale de la Corund⁸. Expeditorul scrisorii mai menționează și tradiția orală despre „o pivniță veche” din Alba Iulia—Partoș (desigur medievală), descoperită probabil pe la începutul secolului al XVIII-lea⁹. Mai interesantă este povestirea excursiei făcute la Piatra Crai-

¹ Arh. St. Cluj-Napoca, colecția Mike Sándor, 1797 decembrie 19 (în continuare se va cita *M.S.*), 9 p. Ne-a fost semnalată de către Adrian Andrei Rusu (B. C. U. Cluj-Napoca), căruia îi adresăm și pe această cale mulțumirile noastre.

² Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó, 1955, p. 273, 345, 351. Mulțumim cu această ocazie arhivistului principal Andrei Kiss pentru amabilitatea cu care ne-a ajutat la consultarea acestora și la întocmirea lucrării de față.

³ În actele de serviciu semnează Franciscus de Nesselfeld sau Franz von Nesselfeld (câteva exemple la Arh. St. Cluj-Napoca, fd. Tezaurariatul minier al Transilvaniei, 1787, nr. 3281, 3495, 3672, 4327, 4405, 5089). Cf. *Novum Calendarium ad annum MDCCXCIV in usum Magni Principatus Transilvaniae et partium adnexarum*, Claudiopoli, Typis Martini Hochmeister, (1794), p. 132.

⁴ Jancsó Elemér, *op. cit.*, p. 221.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 351; *M.S.*, p. 1.

⁶ *M.S.*, p. 9.

⁷ *M.S.*, p. 8.

⁸ *M.S.*, p. 9.

⁹ *M.S.*, p. 9.

vii¹⁰, pe vârful numit „Piatra Caprei“ (*Ketskekö*)¹¹. Escaladând cu dificultate panta abruptă, controlorul din Praid observă pe culme urmele abia vizibile ale unui zid circular de piatră, sprijinit pe un perete de stîncă ce părea amenajat de mîna omului; diametrul fortificației depășea 14 metri¹². În zid a putut distinge două ambrazuri. Lipsa oricăror construcții l-a făcut pe Koprziva să creadă că apărătorii se vor fi refugiat la nevoie în peștera de sub cetate. Nu uită să amintească urmele încă identificabile ale unui drum vechi, acum impracticabil; de asemenea, menționează și spusele localnicilor, care afirmă că ar fi găsit pe acel deal obiecte și vase de cositor. Desigur, ceea ce au putut vedea Koprziva și însoțitorii săi erau rămășițele castrului regal medieval ridicat la Piatra Craivii și numit în documente „Cetatea Caprei“ (*Kechques castrum*)¹³; numele lui se vede că a fost păstrat un timp de colina pe care se înălța odinioară cetatea.

Dar cele mai importante vestigii semnalate sînt două mozaicuri antice aflate pe teritoriul orașului Alba Iulia. Acestea li se acordă de altfel cea mai mare atenție.

Koprziva relatează că, din săpături ocazionale, în anul 1783 a fost dezvelit un paviment cu mozaic, foarte deteriorat¹⁴. Nu i s-au putut determina nici dimensiunile, nici ornamentația. Se pare că era vorba despre rămășițele pardoselii a două încăperi distincte din aceeași clădire. În acest sens ne îndreaptă descoperirea într-o porțiune a unor resturi de mozaic policrom cu tesere mici (*opus vermiculatum*), iar în altă parte — a unui paviment realizat din cuburi mari de marmoră striată. Acesta din urmă se grupa în jurul unui mic bazin pătrat, avînd latura de cca. 2 metri și adînc de aproximativ 21 centimetri; bazinul era placat cu marmoră albăstruie, iar pe fundul lui s-au putut distinge trei plăci rotunde de marmoră colorată (două verzi și una roșie), avînd diametrul de cca. 30 cm. Această construcție, căreia încă nu-i putem afla analogii în Dacia, trebuie să fi fost un *impluvium* din atriul unei locuințe luxoase¹⁵. Într-o poziție neprecizată față de vestigiile menționate a fost detectată și o pardoseală realizată din mici cărămizi de formă poligonală¹⁶. Deosebit de importantă este precizarea că toate aceste vestigii au fost găsite nu în Partoș, ci lângă „Cetatea Albă“ (*Fejérvár*), la cca. 150 de metri spre sud de zidul cetății¹⁷, adică pe locul unde în epoca romană s-a ridicat castrul legiunii a XIII-a Gemina și mai apoi *Municipium Septimium Apulense*¹⁸. Pînă în prezent, descoperirea din

¹⁰ Pentru numele de Krajova, sub care apare în sec. XVIII satul românesc Craiva din județul Alba, vezi Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, (București), Ed. Acad. R.S.R., (1967), vol. I, p. 172.

¹¹ *M.S.*, p. 1—2.

¹² Pentru unitățile de măsură folosite în scrisoare, cf. *Corpus iuris Hungarici*, 1872—1874. *évi törvények*, Budapest, 1896, p. 249—250.

¹³ M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, Editura Meridiane, 1966, p. 45—46; Coriolan Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 349; Gh. Anghel, în *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 124.

¹⁴ *M.S.*, p. 7.

¹⁵ E. Saglio, în *DA*, I, 1877, p. 532; Fiechter, în *RE*, IX, 2, [1916], 1212.

¹⁶ *M.S.*, p. 7.

¹⁷ *M.S.*, p. 6—7.

¹⁸ C. Daicoviciu, *TransAnt*, București, 1945, p. 128; idem, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 227, 228; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1969, p. 125, 127; Al. Popa, în *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 39, 56.

1783 rămîne singura semnalare a unui mozaic policrom în această importantă așezare romană¹⁹.

Celălalt mozaic era mult mai bine conservat și a putut fi descris în condiții mai bune, deși tot sumar²⁰. Asupra acestuia ne vom opri mai pe larg.

Controlorul din Praid arată că în anul 1783, reparîndu-se drumul dintre Alba Iulia și Partoș, a fost descoperit un fragment dintr-un mozaic antic, chiar în marginea drumului și „la patru împușcături de Partoș” (deci undeva în apropierea acestui cartier), în punctul denumit „Cetatea Neagră” (*Feketevár*). Mozaicul se afla la cca. 30 cm adîncime și era puternic deteriorat, îndeosebi pe laturile dinspre nord și est; pe această din urmă latură îl tăia un șanț modern. Latura de sud, adică dinspre Partoș, se păstrase mai bine. Koprziva era de părere că pavimentul trebuia să fi fost cu mult mai întins. El a făcut în grabă o schiță a porțiunii păstrate, însoțită de explicații (vezi Anexa, fig. 1 a și b).

Din scrisoare și desen rezultă că porțiunea conservată se compartimenta în trei registre. În registrul superior (latura de vest) se putea vedea o bandă lată de 60 centimetri, care cuprindea trei figuri dispuse longitudinal; numai cea din mijloc, un taur redat cu multă măiestrie, rămăsese întreagă. La dreapta și la stînga lui încă se puteau vedea membrele unor figuri umane. În registrul median se observau două cadre dreptunghiulare (cca. 80/100 cm), aflate la o distanță de 60 centimetri unul de altul. În cadrul dinspre sud nu se mai putea distinge nimic, în celălalt Koprziva a văzut portretul unui om ce ținea în mîini un snop de spice. El atribuie ipotetic această reprezentare zeiței Ceres. La mai puțin de un metru spre răsărit, în registrul inferior, între cele două cadre apărea un fragment dintr-un alt cadru, cuprinzînd un cal și un călăreț. Capul calului era realizat cu deosebită artă și s-a bucurat de admirația entuziastă a descoperitorului. Trebuie să observăm că între ultimele două registre mai exista o friză decorativă, din care s-a păstrat pe latura de nord numai reprezentarea unui chip pletos, pe care Koprziva îl socotește „cap de valah”. În apropierea acestuia, el plasează resturi de paviment din tesere ceramice, dar tot controlorul din Praid susține că întregul mozaic era realizat din pietre frumos colorate, avînd fiecare cam 1 cm². Pe latura de sud se conservase și o porțiune din bordură, măiestrit alcătuită din împletirea unor șiraguri de tesere albe. În desen vedem doar două asemenea șiruri, dar acesta este în general foarte sumar; remarcăm că schița a avut în vedere numai reprezentările figurate și că nu ne spune nimic despre motivele decorative care vor fi existat cu siguranță printre acestea. Așa că și bordura putea să fi arătat altfel, cu un model mai complex, din care desenul ne oferă doar o imagine simplificată.

Koprziva a ținut să evidențieze calitatea foarte bună a mozaicului descoperit. Odată curățită și spălată, suprafața ornamentată s-a dovedit a fi perfect netedă, iar figurile viu colorate creau impresia de relief. Porțiunea conservată totaliza, după opinia lui, aproape 16 m².

Din nefericire, monumentul descoperit nu a putut fi salvat. Controlorul din Praid notează cu amărăciune că sugestia sa (construirea unei ca-

¹⁹ I. Berciu, în *Apulum*, IV (= *Studii și comunicări*, 4), 1961, p. 171, 183—184.

²⁰ *M.S.*, p. 3—6.

pele boltite din cărămidă deasupra mozaicului) nu a fost ascultată. Cămarășul din Partoș a dispus demontarea părții centrale a mozaicului, cuprinzând presupusul chip al Cererei, spre a fi trimisă la Viena; în cursul acestei operații, respectivul fragment a fost fracturat. Despre soarta ulterioară a mozaicului, Koprziva nu mai știe nimic. Dar tot acest iubitor de antichități mărturisește că a luat el însuși câteva tesere viu colorate din mozaic²¹; pe unele le-a dăruit ulterior altor amatori²². El ne mai spune că și unul din însoțitorii săi, directorul edilitar Mathias Fischer, a procedat la fel²³; cu siguranță că tot așa au făcut și alți martori oculari sau vizitatori de mai târziu. De altminteri, aceasta era o practică curentă în epocă²⁴. Nu trebuie să ne surprindă faptul că, în asemenea condiții, mozaicul descoperit a putut să dispară fără urmă. Franz Xavier Hene, contemporanul lui Koprziva, nu cunoaște acest vestigiu antic²⁵. Evident că nici J. F. Neigebauer²⁶ și — mai târziu — Béla Cserni²⁷ nu au știut nimic despre el.

Disponind doar de informațiile consemnate de Koprziva, nu se poate proceda la o reconstituire integrală a mozaicului. Pe baza lor putem doar presupune că ne aflăm în fața unei lucrări executate în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.²⁸, perioadă de mare înflorire a orașului roman din Partoș²⁹. Apare evident și faptul că mozaicul descoperit la 1783 nu poate fi identificat cu nici unul dintre celelalte mozaicuri romane cunoscute la Apulum.

Există totuși asemănări frapante între monumentul descris mai sus și un alt mozaic apulens, cel descoperit și desenat în anul 1782 de către Franz Xavier Hene³⁰ (vezi fig. 2). Disponerea în registre și decorația sînt aceleași. Și la acesta din urmă putem distinge în registrul superior un taur, iar în cel inferior un cal și un călăreț; nu lipsește nici figura umană dispusă longitudinal, în friza ce desparte registrul inferior de cel median. În mijlocul porțiunii păstrate există și în acest caz un cadru rectangular cu o figură umană, purtînd însă nu un snop de spice, ci o vargă bifurcată. Pe margine apare tot o bordură din siraguri împletite de tesere albe (patru la număr), dar colțul păstrat este altul. Mozaicul distrugîndu-se ulterior, sîn-

²¹ M.S., p. 7.

²² Jancsó Elemér, *op. cit.*, p. 258—259.

²³ M.S., p. 8. Pentru funcția lui Mathias Fischer, cf. *Calendarium novum ad annum MDCCCXIV... addito Schematismo dicasteriorum et officialium, status provincialis, militaris, cameralis et ecclesiastici in M. Principat. Transsylvaniae*, Claudiopoli, Typis Licaei Regii..., (1815), p. 10.

²⁴ E. v. Friedenfels, *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*, 2 Theil, Wien, 1877, p. 340; I. Berciu, *op. cit.*, p. 157, 158, 176; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Trajana (Sarmizegetusa romană)*, București, Ed. Meridiane, 1966, ed. II, p. 29.

²⁵ Franz Xavier Hene, *Beyträge zur dacischen Geschichte*, Hermannstadt, 1836, p. 175, 190—197.

²⁶ J. F. Neigebauer, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851, p. 165—166.

²⁷ B. Cserni, *Alsófehér vármegye történelme (în Alsófehér vármegye monográfiája, II/1)*, Nagyenyed, 1901, p. 281—286, 543 nr. 63.

²⁸ P. Gauckler, în *DA*, III, 2, 1904, p. 2111—2112; R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, Paris, 1920, vol. II, p. 44; F. v. Lorentz, în *RE*, XVI, 1, [1933], 339.

²⁹ Al. Popa, *op. cit.*, p. 58—60, cu bibliografia mai veche.

³⁰ I. Berciu, *op. cit.*, p. 174—176; planșa IX.

tem reduși și în acest caz la desenul — mult mai amănunțit — al descoperitorului. Însă F. X. Hene nu a consemnat dimensiunile acestui mozaic, nici locul exact de descoperire. Lipsește mai ales orientarea față de punctele cardinale³¹. Așa că nu putem afirma decît că cele două fragmente de mozaic par a fi contemporane și, foarte probabil, opera aceluiași meșter³². Este posibil chiar ca ambele să fi aparținut aceluiași paviment.

Acceptînd însă această eventualitate, putem încerca să precizăm semnificațiile decorației figurate a acestui mozaic presupus unitar. Este greu de acceptat că figura pomenită de Koprziva o putea înfățișa pe zeița Ceres; chiar dacă cunoaștem asemenea reprezentări ale Cererei³³, imaginea unei divinități nu și-ar fi găsit locul pe un paviment, suprafață pe care se călea³⁴. Aspectul general al mozaicului ne îndeamnă să-i căutăm rosturi decorative. Femeia ținînd în brațe spice putea semnifica și anotimpul verii³⁵. Spre această interpretare ne îndreaptă îndeosebi figura umană reținută în desenul lui Hene: varga bifurcată putea să fi fost de fapt o săpăligă cu coarne, iar anotimpul iernii este redat alegoric și printr-o femeie purtînd pe umeri o asemenea unealtă³⁶. Asociate, cele două imagini ar putea aparține unei reprezentări personificate a anotimpurilor, motiv frecvent în arta mozaicarilor romani din sec. II—III e.n.³⁷ O atare decorație se potrivea bine îndeosebi la ornarea unei săli din casa vreunui proprietar rural înstărit³⁸, cum erau numeroși în Dacia romană³⁹. Desigur, cîtă vreme informațiile noastre sînt reduse la cele de mai sus, toate acestea rămîn o simplă ipoteză.

Însă putem spera ca cercetări viitoare să aducă precizări suplimentare asupra mozaicului descoperit în 1783. Se cunoaște că însuși Koprziva a întocmit o lucrare științifică despre antichitățile romane din Transilvania și a susținut-o într-o ședință a Societății Transilvane pentru cultivarea limbii maghiare⁴⁰, lucrare rămasă în manuscris. Nu au ajuns pînă la noi nici desenele mozaicului executate în momentul descoperirii de către directorul edilitar Mathias Fischer, desene pe care Koprziva le aprecia ca foarte exacte⁴¹. La acestea se adaugă fragmentul de mozaic demontat pentru a fi trimis la Viena și a cărui urmă controlorului din Praid o pierduse⁴². Regăsirea cîndva a unor asemenea informații nu este o imposibilitate.

³¹ Idem, *op. cit.*, p. 174.

³² Un amănunt care întărește această supoziție este faptul că atît Koprziva (*M.S.*, p. 4), cît și Hene (*I. Berciu, op. cit.*, p. 174—175) remarcă, fiecare la mozaicul cercetat de el, calitatea excepțională a capului de cal reprezentat în registrul inferior.

³³ Roscher, *LexMyth*, III, 2078; A. de Franciscis, în *Encicl. arte*, II, p. 511; P. E. Arias, în *Encicl. arte*, III, p. 64.

³⁴ R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, p. 49.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 68.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ P. Gauckler, *op. cit.*, p. 2119; F. v. Lorentz, *op. cit.*, 340. Observăm că imaginile anotimpurilor erau uneori însoțite de chipuri bărboase ce reprezentau vînturile (R. Cagnat, V. Chapot, *loc. cit.*). S-ar putea ca și „capul de valah” menționat de Koprziva (*M.S.*, p. 4) să aibă aceeași semnificație.

³⁸ P. Gauckler, *op. cit.*, p. 2112—2113; R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, p. 44.

³⁹ I. Berciu, *op. cit.*, p. 183—184; M. Macrea, *op. cit.*, p. 293—295.

⁴⁰ Jancsó Elemér, *op. cit.*, p. 259, 273, 345.

⁴¹ *M.S.* p. 8.

⁴² *M.S.*, p. 6.

Scrisoarea lui Nesszelfeldi Koprziva a păstrat pentru posteritate imaginea schematică a unui frumos monument antic, astăzi iremediabil distrus. Ea surprinde însă și un aspect din preocupările secolului luminilor în Transilvania pentru studierea antichității, conturarea unei sensibilități moderne din care s-a constituit ulterior arheologia științifică⁴³.

RADU ARDEVAN — LIVIA SOMEȘFĂLEAN

ANEXĂ

1797 decembrie 19, Praid

Scrisoarea lui Nesszelfeldi Koprziva Ferencz către Aranka György, cuprinzând relatări despre vestigiile arheologice cercetate de el pentru „Societatea Transilvană pentru cultivarea limbii maghiare.”

1

Régiségek: *Kecskekő*
Fejérvár
Vizakna
Korond — Sofalva

Méltóságos Ur,
Nagy Erdemü Hazafi!

Hogy méltóságodnak közben járása által az Erdemes Magyar Társaság oly különös leereszkedéssel méltóztatik én hozzám viseltetni, és tsekély jelentéseimet annyira fel venni, az különös tiszteletére gerjeszt engemet mind Méltóságodnak, mind pedig oly ditsőséges tüzőre törekedő Tudos Társaságnak. Ugyan azért vajha birnék elegendő tehetséggel volna képpen meg felelni bennem vetett bizodalomoknak, azt egész örömmel kész volnék oly nemes tzeltnak fel áldozni. Most pedig, hogy mind ígéretemnek, mind pedig a Méltóságod kívánságának ha tsak némely részben még felelhessek, ezennel írásban teszem mind azon kevés tapasztalásomat, melyet a Károlyvára körül találtatott régiségekben tettem; noha sajnálva kéntelenitetem előre meg vallani, hogy ezis oly féleles lészen, melyből semmi bizonyost nem lehet ki nyomozni.

A mi illeti annakokáért elsőbben is *Ketskekövet*; erről tsak annyit tehetek még ahoz, 'a mi 'a Magyar Nyelv mivelő Társosságnak első darabjában közönségesse tetettetett, hogy bennem a régiségeknek vizsgálására mindenkor különös hajlandóság lévén, mihelyt 'a Ketske könek nevezetét és hol létét meg érthessem, azonnal 1783 ban Május Hónapjában némely barátaimmal el menék Krajova nevezetű Faluba, es onnan az ezen Falutól észak felé mint egy 1 1/2 Orányira fekvő Ketske kö alá. Ez egy igen magas és meredek kö szikla. Igen nagy fáradságba is került ezen magasságra valo fel verekedésük; minthogy 'a mely régi útnak ezen fel még valamely nyomdokát találhattuk, az is az időnek viszontagságai által anyira el vala vesztegetve, hogy, kivált 'a teteje felé, Kéntelenitettünk 'a lábbelinket is le hánni, hogy azon sikamló és meredek kö sziklán bátorsságosabban fel verekedhessünk —. Ezen kö sziklának oldala egészszen az ugy nevezet Házi gyökérrel vagyon 'a tetejéig bé növe, fenn pedig közönséges apro fü terem rajta. Fel érkezvén 'a tetejére, találánk ott egy igen kies és 'a Keresztmérőlben (in diametro) mint nyoltz Német ölnyi kerek — s zöld pasintal bé vont térséget. Ennek egyik oldala magából az meredeken, természetesen fel emelkedő kö sziklából állott, 'a mely mindazonáltal kö fal formára láttatott ki vágatva lenni, 'a más oldala pedig valóságos mesterséggel fel rakott kerek köfala valo egy fél holdformára; de ugyancsak semmi leg kissebb épületnek romladékságait nem lehetett találni. Ha nem amaz napkelet felől lévő természetes köfalnak derekában találtunk két egymás felé keresztül szolgáló egymástól mint egy ölnyre lévő oly nagyságu lövő lyukokra, melyeken egy ött fontos agyugolyobis ki férhetett. Voltak pedig ezek, 'a mint el ítéltük, 'a kö sziklának töviben lévő

2

⁴³ Cîteva exemple vezi la: S. Jakó, în *ActaMN*, III, 1966, p. 112—114, 116—118 și X, 1973, p. 635, 637; I. I. Russu, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 191—193; Idem, *IDR*, I, p. 45—48; I. Wolf, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 425—429.

igen kies forrásnak az ellenségtől való védelmezésére. Nem is tapasztalhattuk, hogy a mostani pasintos földel egy iránt lévő köfalak valaha magasabban lettek volna fel emelkedve: hanem inkább találánk 'a délfelől lévő meredek kö sziklának oldalán egy romladozott oldalas utatskára; melyen nagy bajjal le ereszkedvén, szintén 'a kö szálnak merős oldalában egy régi ajtóforma lyukhoz jutottunk. Melyen midőn az irtozáz, és járatlanság miatt bé nem mehetnénk, hajigáltunk beléje némely köveket, és azoknak igen hangos zugásokból talám nem ok nélkül ítéltettük, hogy azon egész kö sziklának belől üresnek kellett lennie, és az szolgált legyen az magokat oda rejtett embereknek lako helyül. minthogy ha ez valaha valamely vár volt, lehetetlen, hogy ha felyül 'a tetején laktak volna, hogy ott semmi maradéka valamely lako épületnek ne találtassék. Beszelleik 'a Krajovai lakosok, hogy ez előtt nem régen találtak legyen némelyek közüllök ezen kö sziklának töviben egy más régi ón edényeket, holmi egyéb házi portekakkal együtt, de ha azon kösziklának lévő nagy ürességbe, vagy pintzébe bé lehetne menni, ott talán még több esmértető jelekre is lehetne találni.

Az második tapasztalásom volt ugyan csak 1783 ban, midőn az akkori Maros Partusi Kamara Ispány Ur Tátz Ur 'a Károlyvarrol Portus felé menő utat, és annak sántzeit akarván meg igazítani, ezen munkának folytában találánk a dolgosok 'a régi Fekete várnak 'a helyén, ország az ut mellett a hegy felől lévő sántzban, Portustól mintegy négy puska lövésnyire valamely köből ki rakatott régiségekre. Mellyet mü meg értvén, minden haladék nélkül oda menénk; a földet, mely egy lábnyi magasságra sem vala rajta, egész vigyázattal két felé hárintattuk, és a szerint találtunk azon igen különös mesterseggel össze rakatott pádimentomnak egy részére, melyről 'a Nemes Társosság Munkájának első darabjának 149 dik lapján vagyon emlékezet —. Igaz, hogy tsak mintegy két ölnyi nagyságu vala, 'a mit mi abból épen találhattunk, de ez északi és nap kelett felől fekvő romladozott részeiből, melyek közzül ez utulobbikon 'a sántz már régtől fogva keresztül volt vive, könnyen lehetett itélni, hogy azon munkának joval nagyobb ki terjedésének kellett lenni. Leg alább azon gyönyörűséges kö koszoru, mely ezen négyszeg munkát körül venni láttatott, tsak éppen 'a déli, vagy is Portus felől valo oldalán vala még tettzhető, tehát 'a más három oldaloknak még kilyebb kellett nyulniok. Nem lehet pedig ezen, talám 'a régieknek is remek munkájokról helyes képzeletet zerezni külömben, hanemha valamely rajzolatnak segedelme által. Melyre nézve míg egy tökéletesebb Rajzolatnak meg nyeresére mutatnék Méltóságoknak utat, addig is bátorodom egy tsekély, és merték nélkül készített Rajzolat ide zárni —. Ebben az (A) Betű alatt lévő köz mint egy két lábnyi szélességű, és 'a mennyire mi találuk, mintegy két ölnyi hosszúságú, tsak hogy, 'a mint felyebb is jelentém, eszak felől el vala romolva, és így nem tudhattuk, arra felé még mennyire nyult legyen. Ezen Köz három egyenlő szakaszokra láttatott el osztatva lenni, melyek közzül 'a két szélsőben is tettett ugyan némely romladékja az ez előtt benne volt munkáknak, képeknek, és egy felől némely lábok is valamely fél testel együtt láttattanak, de 'a felső részek annyira el voltanak romolva, hogy lehetetlen volt meg esmerni, mit ábrázoltanak legyen. 'A középső osztájban pedig vala mint egy szinte két lábnyi magasságu, és annyi hosszúságu ökör bika apro kövekkel mesterséges elevenségre ki rakva, és egész épségben megmaradva —. A bikán alohl lévő nagy Táblán (b) vala egymással egyenlő távulságra két rámás kép —, mind 'a kettő egyenlő nagyságu. Szélességek mint egy $2\frac{1}{2}$ láb, hosszasságok mintegy 3 lábnyi. A Koszoru felül — (c) felől lévő szélső rámaban lévő képnek feje ki vala romolva, de 'a másokban egy Romai Fő, romai sapkával 'a melyeig le, igen szépen láttatott; tarván egyik kezében némely meg ért fejes buza szálokat, 'a mi ítéletünk szerint. Ugyan azért arra 'a Vélekedésreis mentünk, hogy talán Céres Isten Aszszonynak rajzolatya lett legyen —. Ezen két Képektől alább szintén középben, és felsőbb bikának által ellenében szemléltetett egy üzes paripának fel kantározott feje 'a rajta ülő vitéznek egy részével együtt. A kantár szíjja mind apro veres négy szegű követskékkal vala ki rakva. Ez a paripa is oly elevenséggel, és rüzességgel állott, hogy nem győztük eléggé tsudálni. Ettől Észak — vagy Károlyvár felé vala hanyattán fektetve egy Olának jól talált feje, hosszu szabadon 'a válláig fűgő haj fürtökkel; melyhez talán a testinek több része is oda volt régentén készítve, de itt 'a munka el lévén romolva, mi többet belölle nem láthattunk —.

Ezen táblát egy fejr követskékből igen mesterséges fonással rakatott koszoru foglalta bé, noha mi tsak 'a dél felől (C) valo részt láthattuk mint egy két ölnyi hosszúságra és négy szélességre —, azon kívül pedig egy darab helyen még el nem volt romolva, mind apro négy szegű veres téglátskákkal mesterséges külömbséggel való 'a pádimentom ki rakattatva, de 'a már három részeken semmi bizonyost nem szemléltettünk —. Nevezetes volt ezen munkában az, hogy ez az egész tábla minden osztályaival, rámaival, és képjeivel együtt mind tsupa külömbb külömbb színü — egyenlő-mintegy fél hüvelyknyi nagyságu négy szegű kö-

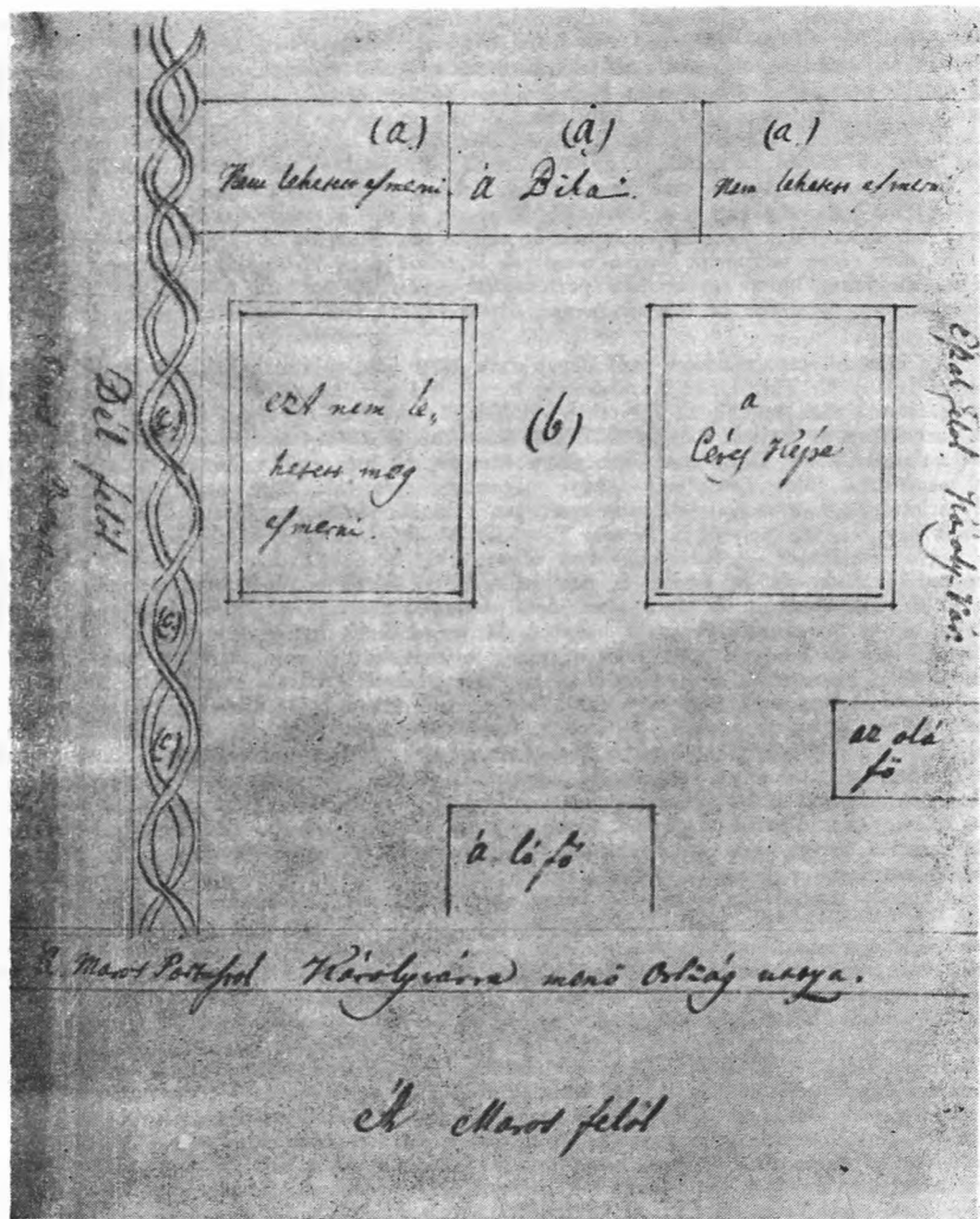

Fig. 1 a (= M.S., p. 5)

vekből vala ki rakva. Oly mesterségesen mind azon által, hogy tsupán 'a különböző színű köveknek oszve rakása által mindenik tárgynak, képnek Természetes színe anyira meg volt adva, hogy midőn mi az egész táblát meg takarítottuk, meg mosattuk, mintha mindeniket elevenen szemléltük volna 'a képpen ötlődtek szemeinkbe. Sőt 'a ráma, s azokban lévő képek mintegy kilyebb is láttattanak 'a táblán állani, holott mint az üveg, az egész munka oly egyenes, sima volt.

Ugyan ezen gyönyörű régiségnek kedvellésétől ösztönöztetvén, hogy azzal másoknak is, fő képpen idegen utazóknak kedveskedhessünk, szándékoztunk ugyan téglából körülette

és felibe egy kápolnátskát építtetni, és hogy annnyival épebben meg tarthassuk, zár alatt tartani. De az akkori, fenn nevezett Kamara Ispány Ur ezen találmányról felsőbb helyen is jelentést tévén, onnon azt ki vétette, és Bétsbe szándekoizván fel küldeni, a Céres képét, ládába is tétette ugyan, de minthogy nem bántanak véle egész figyelmetességgel, ezen jeles kép éppen középbén réttöbe tört —; az én onnan lett el jövelelem után pedig azon romladékokat hova tették légyen, arról semmi bizonyost nem írhatok.

Találtunk továbbá unyan azon esztendőben még egy más jeles régiségre, de nem Portusi vidékben, hanem azon 'a helyen, a hol talán az ugy nevezetett Fejérvár feküdt, ugy mint, 'a mostani Károlyvári Vártól mintegy 150 lépésnyire fenn 'a dombon, 'a Vártól dél felé. Ez pedig volt egy 'a másikhöz hasonló Mosaicum, az az kövekből mesterségesen ki rakatott munka —. Mi lett Légyen? bizonyoson nem tudhatyuk; hoszaságát is ezen pádi-mentomnak, minthogy kereken erőssen el volt romladozva, meg nem határozhattuk. Ugyan-
tsak volt még (talám 'a közepében) egy egész négyszegű — valami egy ölnyi hoszsu és széles mélység, mintegy 8 hüvelyknyivel mélyebb 'a kerülete lévő padimentomnál, melynek egyenesen le menő oldalai, és feneké kőkes márványal vala ki rakva; 'a fenéknek lévő kőkes márvány között pedig két zöld kerek márvány táblák, 'a keresztemőben mintegy egy lábnyi —; és ezek között megint egy nagyobbatska veres márvány tábla. Leg alább mi annak lenni ítéltük. Ezen kívül pedig találtuk 'a padimentomnak egyik lapját ilyen színű tarka és ilyen nagyságu márvány táblákkal ki rakva, 'a melyekből nékem tsak ezen egy lévő kezemnél, ezel is 'a Nemes Társaságnak kedveskedni kívánok. Ezen márványos ki rakáson kívül következtet egy más, apro — tarka — arany — ezüst — és minden féle színt jázdó gyönyörű fényes kővetskéből valo ki rakás; de ez is tsak egy darabotskára látatván, semmi figurát nem vehettünk be belőlle. Hanem más felől itt is találtunk apro veres téglából álló ki — rakást.

Ezeket ugyan én is képzeletem szerint meg irtam; hanem ha többetis kívánna a Nemes Társasság rolluk tudni, minthogy én ezen most meg irt két régiségeket 'a mostani ország építő mester Fischer Urral együtt vizsgálattam, méltóztassék ezek iránt ötet is meg-
tudakozni, és reméllem, hogy mind helyesebb rajzolatyait, mind pedig némely onnan ki szedett köveit örömet fogja a Nemes Társassággal közölni.

A mi továbbá a Portus mellett ki bontatott régi pintzét, és 'a benne taláztatott pálinkát illeti, beszéllek ugyan, hogy azon pintzének egy vak ablakjában két nagy üveget teli pálinkával taláztatnak légyen. Melynek meg kostolására midőn egyik se adta volna magát, igen fájn pálinkának találák. Erről mind azon által noha mostani le járásom alkalmatosságával 'a régibb Tisztektől is tudakozódtam, semmi valóságos bizonyast nem érthettem; minthogy már mind azon Tisztek meg haláloztanak, 'a kiknek idejekben esett amaz pintzének találasa.

A Vizaknai Só-Aknák építések körül valo tapasztalásomról pedig annyit jelenthetek: Hogy a Só Sziklán, vagy is a Sóó hátán, 'a mely hol 4—5 —, hol 8—10 — s több ölnyre is be vagyon a föld alatt; külömbb külömbb nemei szoktatnak 'a földnek fekünni —; melyek föld, 'a mely szokott meg tartani egy vagy két singnyire. Ezen alol vagyon többnyire az agyagos föld, vagy némely helységekben fővenyes föld; és midőn szinte a sóra érnénk, fekszik rajta mintegy két arasznyi vastagsággal valami fekete lágy szívájkos — bűdös kőes — sós föld, mely is zokott mindenkor 'a sónak fedele lenni. Noha némely helyeken, mint itt Parajdon is inkább kékesebb, mint feketés, talám 'a helynek szárazok volta miatt. Azon kék színű vízből is, melyről méltóztatott volt Méltóságod emlékezni, küldök salakjával együtt egy buteliában. Ez 'a Korond és Sofalva¹ közt lévő Sós kuttol valami 200 lépésnyire feyebe, egy bűdös kőes hegynek 'a tetején buzog ki. Es 'a mint alább folydagat, 'a szerint mind inkább meg kékül, és keményül, mig valami 5 ölnyre egészszen köhez hasonló keménységű leszén.

Végeztre, minthogy 'a régiségekre oly különös gondja vagyon a méltóságos Urnak, arra nézve bátorokodom még egy írás béli régiséggel, u. m. Bethlen Gábor Fejedelemnek Testamentomával kedveskedni. Mely ha még a Méltóságtok szerzeményében nintsen meg, reméllem nem leszén meg vetni valo. Ugyan azért ha 'a Méltóságos Ur le fogja irattatni, én eztet alázatosan vissza várom.

¹ Nu se precizează dacă este vorba despre Ocna de Sus sau Ocna de Jos, ambele existente la acea dată și cunoscute sub același nume: Sôfalva, Șomfalău (Coriolan Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 7).

Melyeknek alázatos jelentése után midőn magamot 'a Méltóságos Úrnak érdemem felett tapasztalt Kegyes Grátsziájába továbbra is állandoul ajánlanám, egész tisztelettel maradok Az Méltóságos Úrnak

Parajdon 19 dik Xbris 1797

alázatos szolgája
Neszszelfeldi Koprziva Ferencz,
Controlor

[In colțul din stînga sus, cu scrisul lui Aranka György:]
Válaszoltam 25 Marty <1>798 dd.² 21 Jun.

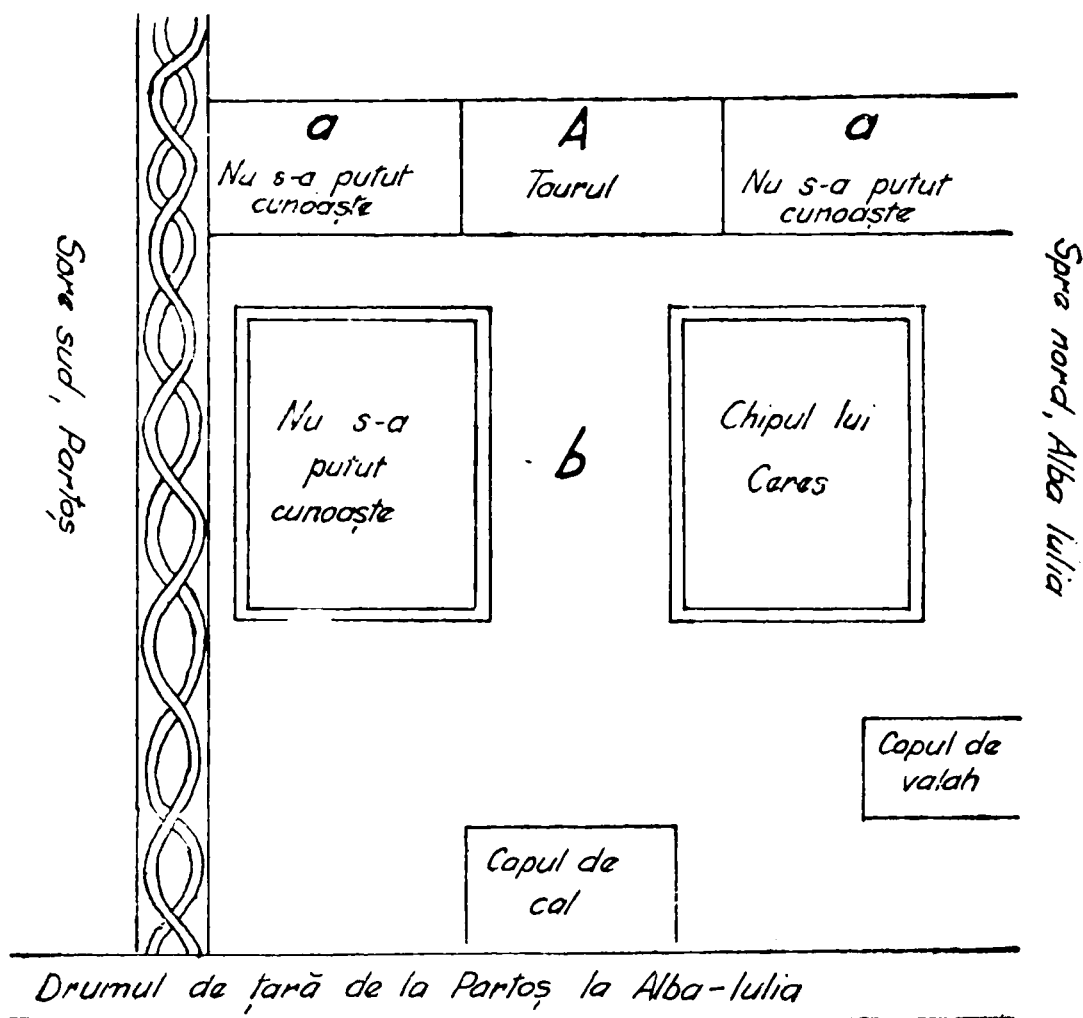

Fig. 1 b

² Probabil, de dato (cu sensul de „primită în data de 21 ianuarie“).

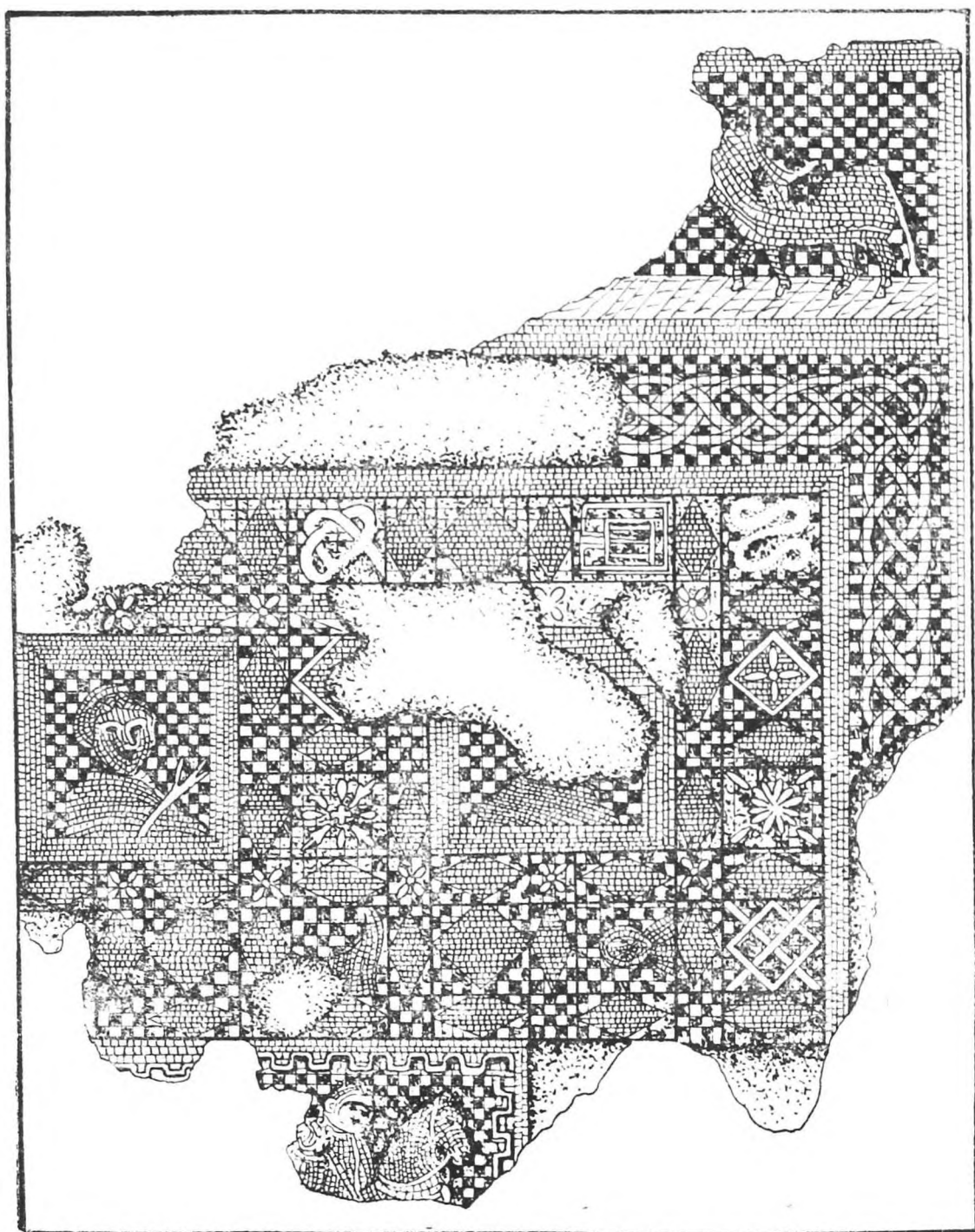

Fig. 2 — Mozaicul descoperit în 1782 (după I. Berciu, *op. cit.*, planșa IX).

ON A MOSAIC OF APULUM

(Abstract)

A letter from 1797 comprises some informations concerning various curiosities and some archeological vestiges searched in 1783. It is being said shortly about the ruins of the medieval city state from Piatra Craivii and about a Roman pavement with a polichrome mosaic and *impluvium* on the place of the old *Municipium Septimium Apulense*. In Alba Iulia, too, but in the district Partoș of today (in olden times *Colonia Aurelia Apulensis*), a beautiful mosaic with figurative patterns was seen, minutely described and sketched by the discoverer. Later, this mosaic was destroyed.

Noticing the resemblances between this vestige and the mosaic of Apulum discovered and drawn in 1782, we can suppose that they belonged to the same pavement. It seems that his decoration represented allegorically the seasons. The work dates from the first part of the third century A.C.

The letter attests the scholars' preoccupations, too, of Transylvania, during the Enlightenment, in order to study the classical antiquity.

Explanation of the figures:

Fig. 1 (a and b): The sketch of the mosaic discovered in 1783.

Fig. 2: The mosaic discovered in 1782.

METODICA CERCETĂRII CERAMICII ROMANE*

Ideea organizării unei mese rotunde avînd ca subiect metodică cercetării ceramicii romane gastează din 1974, cînd, în momentul începerii studiului materialului ceramic descoperit în săpăturile noastre, am simțit nevoia unei unificări a modului de a denumi, de a clasifica și publica multitudinea de categorii ceramice adunate în campaniile arheologice din așezarea urbană de la Tropaeum Traiani.

Deși, între timp, a apărut o primă sinteză privind ceramica romană din Oltenia¹, iar noi ne-am văzut nevoiți a alcătui propria modalitate de cercetare și publicare a ceramicii de la Tropaeum Traiani², considerăm, în continuare, că este necesară și utilă dezbaterea problemei. Toți trebuie să recunoaștem întîrzierea în care se află studiul ceramicii romane la noi în țară și în spațiul balcanic, în general³. Dorința noastră este de a recîștiga această rămînire în urmă prin coordonarea muncii noastre și prin efectuarea ei pe baza unor criterii pe deplin capabile să o fructifice.

Discuția noastră este cu atît mai necesară cu cît și specialiștii ce studiază ceramica romană specifică altor provincii ale Imperiului roman fac eforturi susținute pentru perfecționarea metodologiei în acest atît de important domeniu al arheologiei.

Trebuie să îndepărtăm din capul locului primejdia de a considera (sau de a face) cercetarea ceramicii romane în sine și pentru sine. Repetăm, doar cu scopul de a-l evidenția, faptul că în cele mai multe așezări de epocă

* Referat propus discuțiilor ce au avut loc la Institutul de Arheologie din București în 21 apr. 1977, cu ocazia unei mese rotunde organizate de membrii sectorului greco-roman; au luat parte ca invitați membrii ai Institutului de Istorie și Arheologie de la Cluj, ai Muzeului de istorie de la Craiova, ai Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj și ai Muzeului de Arheologie din Constanța. Discuțiile au avut ca obiect următoarele teme:

- metodică cercetării ceramicii romane;
- probleme ale cercetării ceramicii romane din Oltenia;
- identificarea importurilor în materialul ceramic descoperit în România;
- premise ale cercetării centrelor de producție locală în epoca romană pe teritoriul României;
- repere cronologice în studiul ceramicii romane provinciale din Dacia și Moesia Inferior.

În urma discuțiilor avute la masa rotundă s-a hotărît publicarea acestui material, în scopul de a fi folosit pentru o dezbateră mai aprofundată și mai lărgită.

¹ G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

² În volumul *Tropaeum Traiani*, I, 1979, am publicat în capitolul „Ceramica și descoperiri mărunte”, în colaborare cu A. Barnea, materialul ceramic descoperit în săpăturile stratigrafice din sectorul D, iar A. Suceveanu pregătește studiul ceramicii romane din termielă de la Histria.

³ B. Böttger, în *Klio*, 48, 1967, p. 251—252; G. Popilian, *op. cit.*, p. 19—21, 84.

romană de pe teritoriul României singurul criteriu de datare rămîne ceramica și, uneori, exclusiv cea comună.

În afara posibilității oferite prin studiul ceramicii de a obține criterii relative de datare a unor astfel de complexe arheologice, socotim deosebit de valoroasă contribuția sa la alcătuirea istoriei economice a provinciei romane, dat fiind faptul că ne va pune la dispoziție rezultate privind existența unor centre de producție locale, cu arii proprii de utilizare, ne va indica orientarea comerțului din Dacia spre diferite piețe externe etc. Ca urmare a aprofundării studiului ceramic se va putea desluși moda și gustul proprii populației daco-romane, care, încadrate în particularitățile artei provinciale, vor putea crea imaginea specifică a culturii acestei populații romanizate, trăsături ce pot ilustra în plan material caracteristici fundamentale ale vieții spirituale proprii acestor populații. Aceste trăsături fundamentale vor putea fi urmărite și recunoscute în cultura materială a secolelor următoare, căci perpetuarea izolată a unor forme exterioare poate fi întâmplătoare sau generală pentru o epocă și greu poate fi atribuită etnic.

Înainte de a expune, pentru a o supune discuției, schema metodică pe care am încercat a o alcătui socotim necesară o scurtă trecere în revistă a situației săpăturilor, publicării materialelor și studiului ceramicii la noi în țară.

Gh. Popilian în *Ceramica romană din Oltenia*, p. 19—20 și 84 a prezentat în înregime situația publicațiilor românești de materiale ceramice de epocă romană. Pentru orice cercetător este evidentă situația cu totul lacunară a cunoștințelor noastre în acest domeniu. Cea mai mare parte a săpăturilor executate în orașe, castrae, villae rusticae, necropole etc. au rămas practic nepublicate sub aspectul materialelor descoperite. În cele mai multe cazuri nu există decît descrieri generale și fără precizări stratigrafice, fără descrierea contextului în care s-au aflat. Trebuie să observăm, totodată, orientarea însăși a săpăturilor doar spre unele aspecte ale arheologiei romane din România. Remarcăm, ca absolut insuficiente, săpăturile în orașele romane, în așezările rurale, în necropole. Chiar și cercetările în castraele de pe limesul dacic, ceva mai avansate, s-au limitat, de cele mai multe ori, la cunoașterea tehnică a fortificațiilor și la istoria lor, fără a se da suficientă atenție cercetărilor stratigrafice, cunoașterii particularităților vieții materiale proprii elementului militar. Deci, o primă concluzie ce se impune, ca urmare a analizei situației cercetărilor, este obligația de a înmulți, diversifica și îmbunătăți calitatea săpăturilor în obiective de epocă romană. Concluzia următoare (de aceeași gravitate și importanță) este obligația majoră, de etică științifică, de a publica complet și corect lotul de materiale descoperit, nu numai în săpăturile noi, dar și în cele ce au rămas inedite, în muzee și depozite. Nu avem dreptul să publicăm izolat sau să neglijăm unele aspecte, pentru criterii pur subiective; trebuie publicat materialul arheologic în întregime, chiar și atunci cînd nu găsim analogii sau nu-l putem încadra în tipuri deja stabilite.

Se pune problema modului de a publica ceramica. În *Conimbriga*, XIV, p. 17—20, colectivul de arheologi portughezi, francezi și invitații lor la masa rotundă internațională asupra ceramicii romane, de la Conimbriga, și-au pus și ei această problemă și au optat pentru publicarea stratigrafică a materialelor ceramice descoperite. Considerăm că metoda stratigrafică de prezentare a materialelor arheologice din așezări, cu toate greutățile ce derivă din com-

plexitatea muncii de delimitare a straturilor, permite în cea mai mare măsură prezentarea obiectivă a situației surprinse de săpătură și înlesnește ulterioare sinteze. Numai în cadrul prezentării analitice a situației obiective se vor putea oferi cercetătorului argumentele necesare pentru considerațiile sintetice care înmagazinează în afara criteriilor subiective și posibilitățile obiective de cunoaștere la data efectuării studiului de sinteză.

Sîntem de părere că la noi, acum, o alcătuire tipologică este prematură, tocmai din pricina lipsei unor cercetări de amploare, care să pună în discuție „totalitatea” materialului produs într-un centru ceramic local sau „totalitatea” formelor întrebuintate într-o necropolă etc. Prezentarea stratigrafică și pe complexe închise permite, de altfel, și concluzii de ordin istoric, economic sau social. Sîntem, deci, de acord cu F. Pollarès¹ că „l'idéal est de publier selon la stratigraphie et de présenter les typologies en appendice”.

În general s-a acceptat ca necesară clasificarea ceramicii pe criteriul formei, pentru a se stabili tipurile fundamentale; la fiecare formă, în funcție de elementele tehnologice, se vor identifica variantele, care pot fi produse ale aceluiași centru, dar și specifice diferitelor centre de producție, putînd fi contemporane sau distanțate în timp. Deci, clasificarea pe criteriul formei și tehnologiei stă la baza tuturor celorlalte posibilități de clasificare: tipologică⁵, cronologică, pe centre de producție etc.

Cu scopul de a efectua studiul tehnologic al ceramicii romane — esențial în clasificarea acesteia — se simte nevoia înființării unui sector ceramologic, în care să se execute analizele complexe necesare stabilirii grupelor ceramice, în funcție de pasta folosită, proveniența lutului, modul de prelucrare, degresanții adăugați, modul de ardere, procedee de ardere etc.

Deoarece nu dispunem de laboratoare și specialiști pregătiți pentru o cercetare chimică, mineralogică, fluorescentă, cu raze X, sîntem constrînși a ne limita la analiza macroscopică. Tocmai din această cauză, în clasificările noastre trebuie să înregistrăm riguros toate observațiile privind caracteristicile tehnice ale vaselor studiate:

— modul de execuție : $\left\{ \begin{array}{l} \text{cu mîna} \\ \text{la roată} \\ \text{turnat în tipare} \end{array} \right.$

¹ F. Pollarès, în *Conimbriga*, XIV, 1974, p. 21.

⁵ Considerăm a defini *tipul* atît prin elementele comune în tehnica de fabricare, cît și în formă. Despre *tip* în ceramică, de văzut George de Alarcao, *Fouilles de Conimbriga*, V, 1975, p. 29 și A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Washington, 1965. G. Webster, în *Council for British Archaeology, Research Report*, 6, *Coars Pottery, a student's guide*, definește *tipul* a fi alcătuit din acele vase ce sînt identice în trăsăturile caracteristice de formă și fabricație și similare în aspectul general; *grupa* este alcătuită din vasele descoperite în împrejurări care permit concluzia că au fost produse, folosite, în același timp; *clasa* este alcătuită din vasele de aceeași formă și utilizate pentru același scop, indiferent de dată, de fabricație și de detaliile de formă.

- calitate a pasteii:
 - granulația:
 - fină
 - aspră
 - ciment⁶ = zgrunțuroasă
 - degresanți
 - culoarea⁷
 - modul de finisare:
 - vernis = glazură
 - = Glantztonfilm
 - angobă = slip
 - lustruire
 - zmalț
- condiții de ardere
- decorul:
 - impresiuni cu diferite instrumente
 - barbotină
 - șampilat

— dimensiuni: diametrul gurii, maxim, al fundului, înălțimea etc.

Unificarea limbajului, care să depășească faza empirică de descriere a ceramicii romane, va aduce cu sine un important progres în cercetarea pe care trebuie să o întreprindem, cât de curînd și pe scară națională. Nici pe plan european nu s-au stabilit denumiri comune pentru formele ceramice; Hilgers⁸, Robinson⁹, v. Petrikovits¹⁰, Alarçao¹¹ ne oferă propuneri pentru denumirea vaselor romane în limbile germană, franceză și portugheză.

În literatura română de specialitate s-au introdus termeni care nu definesc întotdeauna cel mai reprezentativ forma; se observă diferențierea nejustificată între bol și strachină, deși bolul este un neologism pentru strachină.

Deci, pentru următorul punct al discuțiilor propunem să stabilim termenii cei mai clari pentru fiecare noțiune utilizată în studiile ceramice.

Cum încă nu toate formele de vase au precizat numele latin¹², iar la unele nu este cunoscut scopul, este preferabilă clasificarea lor în grupe mari.

În acest sens considerăm utilă în cel mai înalt grad schema de clasificare propusă de H. v. Petrikovits¹³, care diferențiază inițial formele romane în:

⁶ Acestui tip de pastă i se spune în lucrările de specialitate românești „pastă ciment”. Considerăm comparația nepotrivită, cimentul, în sine, avînd o granulație mult mai fină.

⁷ În publicațiile românești privind ceramica romană este foarte dificil de obținut imaginea exactă asupra culorii unui vas, deoarece se folosește o gamă de culori foarte subiectivă: aceeași culoare poate fi descrisă de diverși autori ca vineție, cenușie sau brun-roșcată. Discuția noastră va trebui să aibă ca obiect și stabilirea unui cod de culori pentru descrierea ceramicii romane, dat fiind că de culoarea vasului poate depinde încadrarea lui într-un centru de producție sau altul, poate să-i determine încadrarea într-o grupă ceramică tehnologică sau alta etc. Se pot folosi în scopul descrierii culorii: Matheun, *Handbook of colour*², Londra, 1966, sau E. Ettlinger, R. Steiger, *Formen und Farben römischer Keramik*, Augst, 1971.

⁸ W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen*, Dusseldorf, 1969; lucrarea a fost completată de W. Binsfeld, în *Trierer Zeitschrift*, 33, 1970, p. 186.

⁹ H. S. Robinson, *The Athenian Agora, V, Pottery of roman period*, Princeton, 1959.

¹⁰ H. v. Petrikovits, în *Novaesium*, V, 1972, p. 130 sqq.

¹¹ J. de Alarçao, *op. cit.*, p. 30—36.

¹² Hilgers, *op. cit.* Sîntem de părere că este mult mai important a se folosi noțiuni moderne, cu un conținut larg, căci munca practică de clasificare arată dificultățile de diferențiere și ordonare a multitudinii de forme ceramice descoperite.

¹³ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 133.

- înalte
- scunde

Sîntem de părere că preluînd acest principiu putem propune diferențierea următoare:

forme înalte: — amfore

- urcioare
- căni, cănițe

{ fără toartă
cu toartă

- oală

{ fără toartă
cu toartă
cu două torți
cu trei torți

— capace¹⁴

— chiupuri

forme scunde: — castroane¹⁵

- cupe = pahar

{ cu picior
fără picior

— străchini = boluri¹⁶; tăvi

— fructiere

— tipsii

— opaite.

Fideli fiind criteriului după care deosebirea între castron și strachină este adîncimea sa, trebuie să conchidem că nu mai este la fel de dificil a le diferenția. În *Ceramica romană din Oltenia* nu există o consecvență diferențiere a celor două tipuri de vase, Gh. Popilian cedînd tentației de a considera castroane recipientele scunde și cu diametru mare, iar drept strachini și vasele adînci, dar cu diametrul mai mic.

Socotim că am putea introduce un criteriu operativ și adecvat necesităților studiului acestor categorii de vase, și anume raportul dintre înălțimea vasului și diametrul fundului său. Vom observa că, în general, obținem o separare funcțională a vaselor. Vasele a căror înălțime este egală sau mai mică decît diametrul fundului sînt ceea ce, în general, se înțelege prin strachină. Preferăm să folosim pentru acest tip de vase numele de strachină, căci ele nu au în antichitate, niciodată, forma plată a farfuriilor moderne. În cadrul fiecărei categorii se pot face diferențieri între formele mari și cele mici, între cele de servit și cele din care se mîncea. În categoria vaselor cu diametrul mai mare decît diametrul fundului trebuie incluse și cupele — vase de băut; în categoria vaselor scunde pot fi diferențiate tăvile și tipsiile — vase de preparat mîncarea pe foc.

¹⁴ Fără a fi o formă înaltă, dar fiind un accesoriu al formelor înalte, propunem a fi încadrate în această categorie.

¹⁵ Nu considerăm posibilă introducerea în această categorie, așa cum face G. Popilian, *op. cit.*, p. 109 sqq., tipurile 3, 4, 5, 6 a formelor de cănițe fără toartă sau oale miniaturizate.

¹⁶ Bol < bowl = jatte = strachină; farfurie este termenul modern, folosit în locul strachinei, avînd, desigur, pentru toată lumea înțelesul de vas puțin adîncit, cu fundul plat sau ușor adîncit, practic fără analogii între formele romane. Ca forme specifice de vase pentru foc sau servit sînt tăvile.

Pentru a nu se face confuzia între castroanele cu două sau trei torți și oale, trebuie să facem sublinierea că și aici raportul între înălțime și diametrul fundului poate fi de un real folos. Castroanele nu depășesc niciodată o înălțime mai mare decât dublul diametrului fundului lor.

Tot din pricina folosirii neologismelor de diferite proveniențe există o *ambarasantă* lipsă de exactitate în folosirea termenilor de: vernis, firnis, glazură, angobă, zmalț, slip. Propunem dezbaterea lor aici, pentru a evita confuziile viitoare.

Stratul de lut fin, lucios, de culoare roșie, portocalie sau brun-roșcată de pe diferitele tipuri de terra sigillata rămîne a fi corect numit vernis, avînd ca echivalente glazură și glantztonfilm; ultimul termen începe să fie preferat în lucrările de specialitate, nu numai de limbă germană.

Angobă = slip rămîne a fi denumit stratul de lut mat, cu care se acoperă intenționat cea mai mare parte a străchinilor, castroanelor și amforelor; de obicei ea are aceeași culoare cu pasta vasului, dar poate fi și albă sau roșie, mai intensă decât pasta.

Zmalțul este caracteristic prin aspectul sticlos, strălucitor, și apare în epoca romană timpurie pe unele vase din Asia Mică¹⁷, generalizîndu-se în acoperirea vaselor de lux în epoca romano-bizantină.

Deoarece este necesar a crea premisele unei cercetări multilaterale a ceramicii provinciale din Dacia romană trebuie să milităm pentru publicarea corectă, într-o manieră unitară, a descoperirilor ceramice. În lucrările din țară, apărute pînă în prezent, se pot găsi nenumărate pagini umplute cu descrieri greoaie a fiecărui vas sau fragment ceramic¹⁸, deseori dificil de urmărit și inutile fără desenul corect. În condițiile moderne se impune înlocuirea descrierilor superflue cu elementele principale ale categoriei și cu desene la scară a fiecărui tip¹⁹. Fotografiiile vaselor sînt în mai mică măsură necesare, pentru că nu redau amănuntele privind profilul, de aceea *nu pot* înlocui desenul, ci doar să-l acompanieze.

Deci, indiferent de obiectul publicației de ceramică romană, de scopul lucrării, propunem să fie obligatoriu a se introduce în catalog următoarele date privind fiecare obiect clasificat:

- Locul de descoperire, stratul, unitatea arheologică, nr. inv.;
- denumirea;
- forma și funcția, accesoriile;
- calitatea pastei, elemente tehnologice;
- decor;
- dimensiunile piesei ilustrate și a celor de același tip;
- datarea;
- analogii.

¹⁷ Nu se cunoaște încă cu siguranță geneza zmalțului, dar este sigură proveniența lui orientală.

¹⁸ Fenomen mai rar observabil în ultimii ani, dar persistent încă; de remarcat că în cele mai multe cazuri descrierile nu conțin date semnificative, dar se străduiesc să descrie amănunțit un profil de vas, al cărui desen, însă, lipsește.

¹⁹ Se obișnuiește reprezentarea grafică a vasului la scară, cu profilul în stînga, iar întregirea și decorul în dreapta; este deplorabilă publicarea desenelor la o scară prea mică, care lipsește cercetătorul de posibilitatea de a-și forma imaginea corectă a formei, a tipului

Acestor preliminarii ale studiului ceramic le urmează, firesc, concluziile privind existența unor centre de producție, cu ariile respective de răspîndire, privind circulația mărfurilor, a formelor, privind starea socială a celor ce le-au folosit, privind formele autohtone transpuse în ceramica romană.

Pentru cunoașterea ceramicii romane specifice Daciei și Moesiei este necesar, așa cum am mai spus, să se facă săpături riguros stratigrafice în orașe, așezări rurale, villae, necropole, castre, în zonele meșteșugărești ale orașelor, satelor, caștelor.

Sperăm că aceste punctări ale metodicii cercetării ceramicii romane, făcute în urma studierii celor mai recente lucrări de profil, care ne-au fost accesibile, vor putea constitui un punct de plecare pentru dezbateri aprofundate, pe care dorim să le continuăm și în anii viitori, cînd, sperăm, vom fi într-o fază mai avansată a cercetării.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

SUR LA MÉTHODE D'ÉTUDIER LA CÉRAMIQUE ROMAINE

(Résumé)

La note représente le point de départ des discussions soutenues à l'occasion de la table ronde organisée par le collectif gréco-romain de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, en avril 1977, sur les problèmes concernant l'étude de la céramique romaine.

Nous avons abordé ce sujet en essayant de coordonner le travail sur des critères entièrement capables le rendre efficace, pour dépasser le retardement actuel.

En guise de préambule on constate la nécessité d'augmenter non seulement le nombre, mais aussi de diversifier et d'améliorer la qualité des fouilles archéologiques dans des complexes d'époque romaine, avec l'obligation d'éthique professionnelle de publier, *correctement, la totalité* des matériaux résultés.

La présentation des matériaux céramiques selon la stratigraphie est proposée comme principe générale, admetant qu'elle permettra, ultérieurement, des classifications typologiques, des conclusions historiques, économiques et sociales.

On soumet à l'attention des spécialistes une schéma de classification, une terminologie unitaire moins subjective et une modalité de description complète de chaque type.

APLICAREA MATRICEI DE INCIDENȚĂ ÎN STUDII DE ARHEOLOGIE ȘI NUMISMATICĂ*

0.0. De la conferința anglo-română ținută la Mamaia în 1970, avînd ca tematică „Aplicarea matematicii în științele arheologice și istorice”¹, studii tratînd probleme de acest gen nu au mai fost publicate în revistele de specialitate din România. În alte țări investigațiile în această direcție continuă, după cum rezultă din diferite publicații².

În cele ce urmează vom supune discuției folosirea matricelor de incidență în sintetizarea informațiilor arheologice și numismatice.

Se știe că pentru a ușura orientarea în cataloage, repertorii și *corpus*-uri arheologice și numismatice, ele sînt însoțite de diferiți indici: general, de localități, de materii (acesta din urmă divizat uneori pe categorii), precum și de hărți, fixînd aria de răspîndire a diferitelor culturi, categorii de materiale etc. Folosirea acestor materiale cu caracter auxiliar este însă îngreuiată de faptul că ele sînt realizate pe baza unor principii și metode diferite, adesea în limbi de o circulație restrînsă, așa încît istoricul care urmărește, de exemplu, o problemă a Europei centrale, trebuie, pe lîngă dificultățile întîmpinate într-o limbă pe care n-o cunoaște, să se familiarizeze cu metoda adoptată de fiecare autor și apoi să extragă materialul fie pe baza indicilor, fie parcurgînd întreaga lucrare.

1.0. În scopul ilustrării deosebirilor în concepția și realizarea diferitelor repertorii cităm:

1.1. „Repertoriul arheologic al Transilvaniei, I, Preistoria”³, este însoțit de 18 hărți pentru diferitele categorii de materiale (a căror denumire este dată și în limba germană). La fiecare hartă este atașată o listă a localități-

* Textul articolului de față a fost prezentat sub formă de comunicare la Laboratorul de cercetări interdisciplinare al Universității „Babeș-Bolyai”, condus de prof. Elena Popovici și la Sesiunea științifică a Muzeului de istorie al Transilvaniei, 1979.

Prescurtări:

B = Epoca bronzului

F = Epoca feudalismului timpuriu

H = Epoca hallstattiană

L = Epoca Latène

M = Epoca postromană și migrații

N = Epoca neolitică

P = Epoca paleolitică

R = Epoca romană.

¹ *Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences*, Proceedings of the Anglo-Romanian Conference Mamaia, 1970, organized by The Royal Society of London, and The Academy of the Socialist Republic of Romania, Edited by F. R. Hodson, D. G. Kendall F.R.S., and P. Tăutu, at the University Press, Edinburgh.

² Vezi în *Archéologie et calcul, textes recueillis par Mario Borillo*, Paris, [1978].

³ M. Roska, *Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum*, Kolozsvár, (Cluj), 1942.

lor. Cel care dorește să se documenteze asupra unor categorii de materiale dintr-o anumită regiune a Transilvaniei va trebui, așadar, să studieze cele 18 hărți împreună cu listele lor, ceea ce necesită desigur o investiție relativ mare de efort și timp, nemaivorbind de munca depusă de autor pentru întocmirea hărților respective.

1.2. „Repertoriul arheologic al R. P. Ungaria, Comitatul Veszprém“⁴ este însoțit de hărți, unde fiecare tip de descoperire este marcat printr-un anumit semn. Oricine dorește să se informeze, chiar și numai asupra unui singur tip de materiale, trebuie să consulte fie hărțile celor patru volume, fie indicele cronologic — divizat pe categorii de materiale — al fiecărui volum.

1.3. Situația nu diferă în esență nici în ceea ce privește „Repertoriul numismatic al Cehiei, Moraviei și Sileziei“, cu un indice general și 16 hărți⁵, unde materialele sînt grupate pe provincii în ordine cronologică (șase epoci), fiecare fel de descoperire — izolată, tezaur și mormînt — fiind marcat prin cîte un semn distinctiv.

1.4. „Repertoriul arheologic al județului Botoșani“⁶, la care sînt atașați doi indici: unul pe epoci și materiale, celălalt de localități, prezintă dezavantajul că indicele pe epoci nu oferă o informație de ansamblu asupra descoperirilor dintr-o anumită localitate.

1.5. În „Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor“⁷, neavînd nici indice, nici hartă, culegerea unei informații referitoare la o singură categorie de materiale face necesară parcurgerea integrală a unuia din cele cinci capitole în care e împărțită lucrarea.

1.6. În „Repertoriul arheologic al Transilvaniei“ (în curs de elaborare)⁸, materialul din fiecare județ e prezentat într-un volum aparte, însoțit de o hartă, un indice cuprinzînd denumirile actuale și vechi ale localităților și un indice pe opt epoci. Astfel datele privitoare la o singură localitate trebuie căutate în opt compartimente.

2.0. Față de carențele semnalate, transcrierea materialului în matrice de incidență prezintă următoarele avantaje:

2.1. Se realizează unitatea de procedeu în sintetizarea și sistematizarea datelor oferite de materialele cuprinse în repertoriile arheologice.

2.2. Nu este necesară decît întocmirea unei hărți și a unei matrice de incidență, a cărei structură permite evitarea repetării localităților, repetare inherentă procedurii cu indice pe materii.

2.3. Matricea de incidență asigură cercetătorului o orientare mai rapidă și la fel de precisă ca indicele sau harta, deoarece îi pune la dispoziție mate-

⁴ K. Bakay, N. Kalicz, K. Sági, *Veszprém megye régészeti topográfiája, a keszthelyi és tapolczai járás*, Budapest, 1966, în seria *Magyarország régészeti topográfiája*.

⁵ *Nálezý Minci, v. Cechách, na Moravě a ve Slezsku*, red. sef Emanuela Nohejlová-Prátová, I—IV, Praha, 1955—1958.

⁶ Al. Păunescu, P. Sadurschi, V. Chirică, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I—II, București, 1976.

⁷ *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și de artă din județul Bihor*, Oradea, 1977.

⁸ Responsabilul temei I. H. Crișan, membrii colectivului: M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev și I. Winkler.

rialul grupat concomitent, fie pe localități și epoci, fie pe localități și tipuri de materiale (ceramică, unelte, arme, faună etc.). Pentru a stabili, de exemplu, din ce epoci s-au găsit urme arheologice pe teritoriul comunei Szentgyörgyvár, plasa Keszthely, comitatul Veszprém (nr. 44), nu va trebui parcurs în întregime articolul respectiv sau indicele ori toate hărțile volumului, ci datele ar putea fi extrase prin citirea unui singur rând al matricei. De asemenea, materialul cuprins în indicele „Repertoriului numismatic al Cehiei, Moraviei și Sileziei” s-ar putea transcrie într-o matrice cu 18 coloane corespunzând celor șase epoci și câte trei diviziuni pentru fiecare fel de descoperire. Folosirea matricei de incidență ar putea fi utilă și pentru „Repertoriul Transilvaniei”, oferind posibilitatea de a extrage dintr-o singură coloană localitățile unde s-au găsit materiale dintr-o anumită epocă, iar din parcurgerea unui singur rând, în ce epoci a fost populată o anumită așezare modernă.

2.4. Posibilitatea înscrierii într-o singură matrice de incidență a datelor arheologice din mai multe unități teritoriale, în scopul studierii lor comparative.

Observație: Utilitatea adoptării matricelor de incidență este în egală măsură valabilă și pentru alte tipuri de lucrări de sinteză întemeiate pe materiale arheologice, numismatice etc.⁹.

3.0. În scopul ilustrării celor de mai sus prezentăm:

3.1. Indicele pe epoci al repertoriului județului Botoșani transcris într-o matrice de incidență:

3.1.

	P	N	E	B	H	I	R	M	F	Total
1. Ağafton, IV. 2. 2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
2. Albești, I. 1	0	0	1	1	1	0	0	1	0	4
3. Avram Iancu, XIV. 2	0	0	1	1	0	0	0	1	0	3
4. Avrămeni, II. 1	0	0	1	0	0	1	1	1	0	4
5. Bajura, XVII. 2	0	0	1	0	0	1	0	1	1	4
6. Băiceni, IV. 2. 3	0	0	0	0	1	1	0	1	0	3
7. Bălușeni, III. 1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
8. Bălușenii Noi, III. 2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
9. Bivolari, XX. 2	0	0	1	0	0	0	1	0	0	2
10. Birsănești, XXIII. 3	0	0	1	0	0	1	0	1	1	4
11. Borolea, XXIX. 2	0	0	0	0	0	1	1	1	0	3
12. Boscoteni, XXV. 2.	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
13. Botoșani, IV. 1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	8
14. Brăești, V. 1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	6
15. Broscăuți, VI. 1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	3
16. Bucecea, VII. 1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	2
17. Buimăceni, I. 2	0	0	0	1	1	0	0	1	0	3
18. Carasa, XII. 2	0	0	1	1	1	0	0	0	1	4
19. Călăraș, VIII. 1	0	0	1	1	1	1	0	1	1	6
20. Călinești, VII. 3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
21. Cerbu, X. 3	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
22. Cîrîtei-Satu Nou, XX. 6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

⁹ De exemplu lucrarea: N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și M. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970; P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974 ș.a.

3.1.

	P	N	E	B	H	L	R	M	F	Total
23. Concești, IX. 1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	6
24. Copălău, X. 1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
25. Cordăreni, XI. 1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2
26. Corlăteni, XII. 1	0	1	1	1	1	0	0	1	1	6
27. Corni, XIII. 1	1	0	1	0	1	1	0	1	1	6
28. Coșula, X. 4	0	0	1	1	1	0	0	0	0	3
29. Cotu, X. 10	0	0	1	0	1	1	0	0	1	4
30. Cotu Miculinți, XIV. 3	0	0	1	0	1	1	0	0	1	4
31. Crasnaleuca, XIV. 4	1	0	1	0	0	0	0	0	0	2
32. Cristești, XV. 1	0	0	1	1	0	0	0	0	1	3
33. Cristinești, XVI. 1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	5
34. Darabani, XVII. 1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	6
35. Dersca, XVIII. 1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	6
36. Dîngeni, XIX. 1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	3
37. Dobirceni, XX. 1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	4
38. Dorohoi, XXI. 1	0	0	1	0	1	1	0	1	1	5
39. Draxini, III. 5	1	0	1	1	0	1	0	1	1	6
40. Drăgușeni, XXII. 1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	3
41. Dumeni, XXVI. 1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	3
42. Durnești, XXIII. 1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	4
43. Eșanca, XVII. 3	0	1	1	0	0	0	0	1	0	3
44. Flămînzii, XXIV. 1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	2
45. Fundu-Hertii, XVI. 4	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
46. George Coșbuc, XXVII. 3	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
47. George Eșescu, XXVI. 3	0	0	1	1	0	0	0	1	0	3
48. Ghireni, XIV. 5	1	0	1	1	1	0	0	1	0	5
49. Grivița, XIV. 5	1	0	1	0	0	0	0	0	0	2
50. Guranda, XXIII. 6	0	0	1	0	1	0	0	1	0	3
51. Havirna, XXVIII. 1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	6
52. Hănești, XXIX. 1	0	0	1	0	1	0	0	1	1	4
53. Hilișeu-Crișan, XXX. 5	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
54. Hilișeu-Horia, XXX. 1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	3
55. Hulub, XIX. 2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
56. Iezer, XXX. 3	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2
57. Lozna, XVIII. 2	1	0	1	1	0	1	0	1	0	5
58. Mateieni, XII. 4	0	0	1	1	0	0	0	0	1	3
59. Moara Jorii, XXIX. 3	0	0	1	1	1	1	0	0	1	5
60. Movileni, IX. 2	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2
61. Oneaga, XV. 2	1	0	0	0	0	0	0	1	0	2
62. Orășeni-Deal, IV. 2, 5	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
63. Pleșan, VIII. 3	0	0	1	1	1	0	0	1	1	5
64. Popeni, XXVI. 4	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2
65. Popeni, V. 3	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2
65. Progresul, XXI. 4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
66. Puțurenii, XIV. 9	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
67. Rădeni, XXV. 3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
68. Sărata-Drăgușeni, XXII. 3	0	0	1	0	0	0	0	1	0	2
69. Silișcani, XXVII. 4	0	0	1	0	0	1	0	1	0	3
70. Slobozia Hănești, XXIX. 5	1	0	1	1	1	0	0	1	0	5
71. Stăuceni, IV. 4	0	0	1	0	0	1	1	1	0	4
72. Storești, XXV. 4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
73. Vilcele, V. 4	1	1	1	0	0	0	0	1	0	4
74. Vlădeni, XII. 7	1	0	1	1	0	0	0	0	0	3
75. Vlădeni-Deal, XXV. 6	0	1	1	0	1	1	1	1	1	7

18 6 60 31 25 22 13 44 23

3.2. Matricea de incidență a epocilor identificate în „Repertoriul arheologic al județului Brașov.”

3.2.

	P	N	B	II	I	R	M	F	Total
1. Apața	0	0	0	0	0	0	0	1	1
2. Augustin	0	1	1	0	1	0	0	0	3
3. Bărcuț	0	1	0	1	0	0	0	0	2
4. Beclean	0	0	0	0	1	0	0	0	1
5. Beia	0	0	0	1	1	1	0	0	3
6. Bod	0	1	1	1	1	1	0	0	5
7. Bran	0	0	1	0	1	1	1	1	5
8. Brașov	1	1	1	1	1	1	1	1	8
9. Breaza	0	0	0	0	1	0	0	1	2
10. Budila	0	0	0	0	0	0	0	1	1
11. Bunești	0	1	1	1	1	0	1	0	5
12. Calbor	0	1	0	0	0	1	0	0	2
13. Cața	0	1	1	0	0	1	0	1	4
14. Cincșor	0	1	1	1	0	1	1	0	5
15. Cincu	0	1	1	0	1	1	0	1	5
16. Cobor	0	1	1	1	0	0	0	0	3
17. Codlea	0	1	1	0	1	0	0	1	4
18. Comana de Jos	0	0	1	1	1	0	1	0	4
19. Comana de Sus	0	1	1	0	0	0	1	0	3
20. Cristian	0	1	1	1	1	1	1	1	7
21. Criș	0	1	1	1	0	1	1	0	5
22. Crizbav	1	1	1	1	1	1	0	1	7
23. Cuculata	0	0	1	0	1	1	0	0	3
24. Cușuș	0	0	1	0	0	0	0	0	1
25. Dacia	0	0	0	1	0	1	0	1	3
26. Dăișoara	0	0	1	0	0	0	0	0	1
27. Drăușeni	0	0	1	0	1	0	0	1	3
28. Drumul Carului	0	0	0	0	0	1	0	0	1
29. Dumbrăvița	0	0	0	0	0	0	0	1	1
30. Făgăraș	0	1	1	0	0	0	0	1	3
31. Feldioara (Ucea)	0	1	1	0	0	1	0	0	3
32. Feldioara	0	0	1	1	1	1	1	1	6
33. Felmer	0	0	1	0	0	1	0	1	3
34. Fișer	0	0	1	0	0	1	0	0	2
35. Fintina	0	0	0	0	0	1	0	0	1
36. Ghimbav	0	0	1	0	0	0	0	1	2
37. Hălchiu	0	1	1	1	1	0	0	0	4
38. Hălmeag	0	1	0	1	1	1	1	1	6
39. Hoghiz	0	0	1	1	0	1	0	0	3
40. Homorod	0	1	1	0	0	1	0	1	4
41. Ionești	0	0	0	0	0	1	0	1	2
42. Jibert	0	1	1	1	1	1	1	1	7
43. Jimbor	0	0	1	0	1	0	0	1	3
44. Lovnic	0	1	1	0	0	1	0	0	3
45. Lupșe	0	0	0	0	0	0	0	1	1
46. Mateiaș	0	1	0	0	0	0	0	0	1
47. Măgurele	0	0	0	0	0	0	1	0	1
48. Măieruș	0	1	1	1	1	1	0	0	5
49. Mercheașa	0	0	1	0	0	1	0	1	3
50. Meșendorf	0	1	1	0	0	1	1	0	4
51. Ormeniș	0	0	1	0	1	1	0	0	3
52. Părâu	0	0	1	1	0	0	0	0	2
53. Peștera	1	0	1	1	0	1	0	0	4
54. Poiana Mărului	0	0	1	1	0	0	0	0	2
55. Predeal	0	0	0	1	0	0	0	0	1

3.2.

	P	N	B	H	L	R	M	F	Total
56. Prejmer	0	0	1	0	1	0	0	1	3
57. Racoș	0	0	1	1	0	1	0	1	4
58. Rîșnov	1	1	1	0	1	1	1	1	7
59. Roadeș	0	0	0	0	1	0	0	0	1
60. Rodbav	0	1	1	1	1	1	0	1	6
61. Rotbav	0	1	1	0	0	1	1	1	5
62. Rupea	1	1	1	0	1	1	0	1	6
63. Satulung	0	1	1	0	1	1	0	0	4
64. Satu Nou	0	1	1	0	1	0	1	0	4
65. Săcele	0	0	0	0	1	1	0	0	2
66. Seliștat	0	0	0	1	0	0	0	1	2
67. Sinpetru	0	0	1	0	1	1	0	0	3
68. Stupinii Prejmerului	0	0	1	0	0	0	0	0	1
69. Șercaia	0	1	1	1	1	0	1	0	5
70. Șinca	0	0	0	0	1	1	0	0	2
71. Șinca Nouă	0	0	1	0	0	1	0	0	2
72. Șirnea	1	0	0	0	0	0	0	0	1
73. Șoarș	0	0	1	1	0	1	1	0	4
74. Șona	0	0	1	1	0	0	0	0	2
75. Teliu	0	0	0	0	1	0	0	1	2
76. Timișu de Jos	0	0	0	0	0	0	0	1	1
77. Toarcia	0	1	1	1	1	1	0	1	6
78. Țara Birsei	0	1	0	0	1	1	0	0	3
79. Ungra	0	1	1	1	0	1	0	1	5
80. Vad	0	0	0	1	0	0	1	0	2
81. Vama Buzăului	0	1	0	0	0	0	0	0	1
82. Veneția de Jos	0	0	0	1	0	0	0	0	1
83. Veneția de Sus	0	0	1	0	0	0	0	0	1
84. Viscri	0	0	1	0	1	0	0	1	3
85. Voila	0	0	1	0	0	0	1	0	2
86. Vulcan	0	0	1	0	0	0	0	1	2
87. Zărnești	0	0	1	0	0	0	0	0	1
88. Zizin	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Total:	5	36	60	32	37	44	20	37	

IUDITA WINKLER

DIE ANWENDUNG VON MATRIZEN IN DER ARCHÄOLOGIE
UND NUMISMATIK

(Zusammenfassung)

Aus der Beweisführung der Verfasserin geht hervor, daß sich die Anwendung der Matrizen für Repertorien und andere synthetische Aufsätze als nützlich erweist, da sie einen anschaulichen und leicht zu erfassenden Überblick des gesamten Materials gewährt.

CÎTEVA OBSERVAȚII PRILEJUITE DE ALCĂTUIREA „REPERTORIULUI DE PERIODICE CONȚINÎND ARTICOLE DE ISTORIE VECHE, ARHEOLOGIE ȘI MUZEOLOGIE“

Este mai presus de orice îndoială că, în ultimele trei decenii, arheologia mondială a cunoscut o dezvoltare remarcabilă, concretizată în extinderea cercetării, practic pe tot globul, în înmulțirea instituțiilor specializate și a numărului cadrelor cu pregătire medie și superioară. România nu numai că nu a făcut excepție de la regulă, ci a depășit media, situîndu-se printre țările europene cu un cuvînt greu de spus în multe probleme importante ale meseriei. La această stare mulțumitoare de lucruri și-au adus contribuția arheologii, indiferent de faptul că ei se numesc muzeografi, cercetători științifici sau cadre didactice universitare, după cum lucrează în rețeaua muzeelor, a institutelor de cercetare sau a învățămîntului superior.

Toate această muncă de înțelegere a trecutului și de folosire a adevărului istoric astfel recuperat, pentru prezent și viitor, se bazează, în primul rînd, pe cunoașterea cît mai completă a materialului arheologic, de preferință prin examinarea lui directă pe șantierele de săpături sau în muzee. Această latură „de teren“, realizată prin deplasări la fața locului, nu de puține ori greu de îndeplinit, rămîne insuficientă fără munca de birou. Ea cuprinde într-o mai mică măsură studiarea documentației inedite de săpătură, dar mai ales consultarea cărților și revistelor care fac accesibile unui mare număr de specialiști materialele și ideile arheologice. Spre deosebire de o carte care, o dată achiziționată, nu mai pretinde decît îngrijirea și lectura ei, un titlu de revistă trebuie să însemne, pentru cei însărcinați cu aceasta, o grijă permanentă timp de ani de zile, fără să uităm complicata dinamică a apariției și dispariției periodicelor, a schimbării titlurilor și a locurilor unde sînt ele editate.

Cu riscul de a părea că am înșirat lucruri comune, ideile de mai sus au vrut să reamintească, înainte de a trece la subiectul propriu-zis, care sînt cadrele generale ale meseriei.

Curiozitatea de a cunoaște, pe de o parte, și nevoia unui instrument de lucru, pe de altă parte — nu vom putea niciodată preciza care din cele două imbolduri a ocupat primul loc — ne-au împins la alcătuirea unui repertoriu al periodicelor în care s-au publicat, în măsură mai mare sau mai mică, studii, note sau recenzii cu conținut în primul rînd arheologic.

Așa cum mărturiseam și în prefață, primul autor avusese intenția, cu peste zece ani în urmă, să adune titlurile de reviste al căror conținut, în vreun fel oarecare, prezenta legătură cu preistoria românească sau mondială. Cuprinsul mării majorități a volumelor de reviste nu permitea însă o asemenea delimitare și de aceea ne-am văzut obligați la o extindere destul de bine definită în titlu.

Repertoriul cuprinde aproximativ 3500 de titluri (reviste, serii etc.), din toată lumea, începînd cu secolul al XVIII-lea, cînd știința despre antichitate se îmbogățește cu trăsături care o apropie tot mai mult de faza ei contemporană și sfîrșind cu ultimele apariții de care am putut afla. Numărul titlurilor trebuie să fie, fără îndoială, mai mare, autorii nereușind să fie scutiți de omisiuni sau greșeli, cu atît mai mult, cu cît posibilitățile de documentare nu le-au stat întotdeauna în ajutor.

În exclusivitate din bibliografie sau liste de prescurtări, au fost culese peste 1200 de abrevieri, la care s-a adăugat un indice al locurilor de apariție; am realizat aceste completări tocmai pentru ca repertoriul să aibă pe deplin caracterul unui instrument de lucru, să ușureze munca științifică a oamenilor de meserie și să slujească ca bază de pornire celor care ar dori să-l întregască și să-l aducă la zi. Întocmirea și eventuala lui publicare nu ni se par a constitui un deserviciu adus arheologiei românești, mai ales dacă ne gîndim că, cel puțin după știința noastră, o asemenea lucrare nu a apărut nici la noi, nici în străinătate.

Posibilitatea de a avea, poate pentru prima dată, o imagine așa de completă sub ochi ne-a oferit și ne-a impus în același timp un domeniu de reflectare asupra a ceea ce știm și a ceea ce nu știm, în legătură cu ceea ce poate ajunge la cunoștința noastră sau cu ceea ce ne mulțumim să cităm după alții. Proporția aceasta nu ne poate lăsa indiferenți, dacă ne gîndim că aproximativ 70% din conținutul revistelor privește „lumea veche”, adică Europa și zonele limitrofe, care, oricînd și pentru orice epocă, pot să ofere analogii și modalități de înțelegere a fenomenelor din spațiul dacic. La datele de mai sus, se mai cere adăugat și faptul că, din totalul titlurilor de reviste, în România pot fi consultate mai puțin de jumătate, iar în Cluj, cu aproximație 20—30%, ceea ce trebuie considerat ca insuficient, mai ales că în multe cazuri sîntem în posesia doar a două-trei numere dintr-o serie întreagă. Dacă pornim din cealaltă extremă, vom constata că seriile complete de reviste se cifrează sub 5%, procent ce nu are darul de a ne mulțumi.

E regretabil și faptul că trebuie să constatăm lipsa în arheologia românească a unor reviste a căror apariție să dateze încă în secolul trecut și care să continue, fără intermitențe, pînă în ziua de azi; sîntem printre puținele țări europene care nu au reușit să oprească segmentarea studiului arheologiei, iar această realitate s-a vădit de multe ori nocivă. În strînsă legătură cu cele enunțate mai înainte stă și slaba activitate de publicare în limbi de circulație mondială. Fără inițiativa lui Vasile Pârvan am fi fost lipsiți de singura revistă de arheologie și istorie veche înțeleasă integral peste hotare. Savantul român și-a dat seama — și pentru aceasta îi putem fi încă o dată recunoscători și urmași — că numai în măsura în care se vor publica tot mai mult rezultatele obținute de arheologii români în limbi de circulație universală, vom putea pretinde să fim luați în seamă de către știința arheologică mondială. Unele semne îmbucurătoare din ultimul timp nu pot să suplinească încă, ceea ce nu s-a făcut decenii de-a rîndul.

Situația prezentată pe scurt mai sus ne obligă, evident, și la găsirea unor remedii, care sînt, dealtfel, mult mai puțin costisitoare decît s-ar părea la prima vedere. Printre altele, am sugera înzestrarea tuturor bibliotecilor și a instituțiilor unde se face cercetare, cu mijloace de reproducere mecanică a

documentației și a bibliografiei (xerox etc.), fiindcă ele permit realizarea unui volum substanțial de muncă și îl scutesc pe arheolog de corvoada de a-și copia manual cel puțin ilustrația necesară muncii lui, mai ales în contextul așa-numitei explozii de informații. Pe de altă parte ele ajută la lărgirea schimburilor de publicații științifice, completând expedițiile de reviste sau cărți în original; se obțin astfel, cu cheltuieli valutară nule, o serie de apariții editoriale de mare valoare. În legătură cu îmbogățirea patrimoniului documentar, ni se par obligatorii două căi: recuperarea cărților și revistelor inexistente în România, măcar a celor mai importante, și „ținerea la zi“ a bibliotecilor, în așa fel încât, pe cât e posibil, intrarea noutăților să nu se facă după decenii de la apariția lor sau de loc.

Nu mai e cazul să amintim că și lărgirea schimburilor internaționale de personal științific ar aduce mari servicii sistemului de informare arheologică, prin cunoașterea mai îndeaproape a felului de investigare din străinătate și mai rapidă a noutăților editoriale. O ultimă problemă foarte importantă ar fi extinderea sau chiar înființarea în cadrul muzeelor mai mari a unor posturi sau servicii serioase de documentare, care să nu dea însă ocazie pentru acordarea unor sinecure, ci să fie ocupate de persoane capabile și cu tragere de inimă pentru ceea ce le este dat să facă.

Chiar privite cu ochiul obiectiv, rece, al economistului, aceste remedii propuse sînt „rentabile“ și departe de a îngreuna sistemul de funcționare al instituției. Un documentarist sau un bibliotecar bine pregătit și bine îndrumat (ajutat și de mijloacele tehnice corespunzătoare) poate ușura considerabil munca unei echipe numeroase de arheologi, care, la rîndul lor, vor avea condiții să avanseze cu studiul pînă la 100% în comparație cu cazul cînd aceștia sînt privați de sprijinul amintit mai sus (ca să nu mai vorbim de inexistența în România a personalului arheologic cu pregătire medie).

Scurtele reflecții prezentate aici au avut ca punct de pornire imediat întocmirea repertoriului de periodice, mai exact constatarea unui deficit informațional care impune luarea de măsuri, în cazul în care nu vrem să ajungem foarte curînd la un nivel de cercetare submediocru, măriginit la o simplă publicare de material, nedemn de lungă și nobilă tradiție istoriografică și arheologică românească.

Credem că termenii argumentației au fost logic expuși, iar înțelegerea lor ne conduce la concluzia că situația este poate mai gravă și cu urmări mai nefaste decît ne închipuim.

TUDOR SOROCEANU — ALINA SOROCEANU

CĂLATA — PAGINI DE ISTORIE

La poalele munților Apuseni, mai precis aproape de vârful Vlădeasa, nu departe de izvorul Someșului Mic și de Fîntînele (acel loc care ne aduce aminte de victoria tribunului Nicolae Corcheș asupra comandantului maghiar Vasvári Pál din vara anului 1849), și aproape de cetatea feudală Bologa, se află străvechea așezare românească Călata.

Satul Călata este așezat pe valea cu același nume, ce izvorește din apropierea Someșului Mic, în Depresiunea Călățele, depresiune ce a fost locuită din cele mai vechi timpuri „de o populație sedentară care a știut să valorifice posibilitățile multiple oferite de condițiile mediului fizico-geografic contribuind din plin la umanizarea peisajului prin diferite defrișări cu caracter agricol-pastoral”¹.

Una din dovezile peremptorii ale locuirii din timpuri îndepărtate ne-o oferă descoperirile arheologice din hotarul așezării Călata. Aici s-au descoperit în anul 1969 două topoare pe locurile „Valea Gilmei” și „Coasta Hotarului” aparținînd perioadei neolitice². În vara anului 1971, s-au găsit numeroase fragmente de ceramică, un vas cu picior cilindric și bucăți mari de chirpic, tipice așezărilor neolitice. S-a evidențiat și o grupare liniară de șase bordee circulare de dimensiuni reduse³.

Numele așezării este după părerea lui N. Drăganu de origine slavă Kalota⁴, datînd din perioada trecerii slavilor peste teritoriul patriei noastre, ceea ce face plauzibilă existența așezării cel puțin înainte de secolul al VI-lea.

Documentar, localitatea apare la mijlocul secolului al XIII-lea, la 1 mai 1256⁵, cînd comitele Paul, pe de o parte, Ladislau și Toma pe de altă parte, s-au prezentat în fața capîtlului din Oradea cu o scrisoare din partea regelui Bela al IV-lea, în care se spune „...că jumătate din vama de la Vadul Crișului, fiindu-le comun rîul Criș, o lasă cu drept deplin, fie că se deschide drumul de la Călata, fie că nu se deschide”⁶. După această dată locuitorii așezării Călata, pe măsură ce înaintează în vreme, se impun tot mai mult, încît importanța și participarea lor la problemele cu caracter economic și

¹ Pompei Mureșan — Romulus Oșianu, *Contribuții la studiul așezărilor și construcțiilor țărănești din Depresiunea Călățele*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1968—1970*, Cluj, 1971, p. 34.

² D. Radu—N. Mois, *Două topoare neolitice de pe teritoriul satului Călata*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 435—437.

³ D. Radu—N. Mois, *Așezarea neolitică de la Călata* (jud. Cluj), în *ActaMN*, X, 1973, p. 465—467.

⁴ N. Drăganu, *Românii din veacurile IX—XIV — pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 454.

⁵ La 1213: Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1968, vol. I, p. 24, sub

⁶ *Documente privind istoria României. Veacul al XIII-lea. C, Transilvania*, vol. II (1251—1300), București, 1952, p. 16—18.

social crește, devenind cea mai importantă așezare din Depresiunea Călățele, păstrându-și felul de viață și organizarea administrativ-juridică proprie. La numai opt ani (1262—1270, 5 decembrie) într-o problemă de hotărnicie între două localități (Sfăraș și Sumurduc, jud. Sălaj), ca reprezentant al capitlului de Oradea este menționat „omul nostru de încredere, preotul Paul din Călata”⁷. Faptul că preotul de aici din Călata a ajuns să se bucure de încrederea capitlului, ne îndreptățește să afirmăm că preotul Paul se bucura de o apreciere și considerație nu numai din partea credincioșilor săi și a celor din împrejurimi, ci și în fața autorităților. Mai târziu, în anul 1340⁸, localitatea Călata este din nou menționată ca o așezare de sine stătătoare și bine conturată în raport cu Călățele, care la această dată era o așezare în devenire.

Localitatea Călățele s-a format în cursul secolului al XIV-lea, probabil din locuitorii ce au aparținut înainte de Călata, motiv pentru care în documente apare pentru prima dată în anul 1408 sub denumirea de Călata Mică (Kiss Kalotha), iar cea de-a doua, de Călata Mare (Nagy Kalotha)⁹.

În anul 1399, la 23 ianuarie, cetatea feudală Bologa a fost dăruită de regele Sigismund, împreună cu 17 sate aparținătoare cetății, lui Mircea cel Bătrîn, printre ele numărându-se și Călata¹⁰.

Secolul al XIV-lea și al XV-lea pentru locuitorii de pe Valea Călătei este o perioadă plină de evenimente în dezvoltarea social-administrativă a acestui teritoriu.

În comitatul Clujului (Cojocnei) există un mare district, „districtus de Kalothoszeg”, pomenit documentar în anul 1468¹¹, an în care este amintit de altfel și unul dintre voievozii de Călata, care mai târziu va primi și titlul de nobil.

Dacă în comitatul Alba, documentele vremii nu înregistrează în această perioadă nici un nobil român, iar pe Valea Arieșului se cunoaște o singură familie română înnobilită, „a Lupșeștilor”, în partea superioară a Văii Călata și într-o localitate din apropiere (Mărgău) vor reuși să se ridice la treapta nobiliară mai multe familii de voievozi români: Vaida „Voievod de origine română” de Varța, Kindea, „voievod de Varța”¹² (descins din familia Vaida), care la anul 1435 apare și cu titlul de „nobil”, cu prilejul luării în stăpânire a localității Fildu (jud. Sălaj).

În vara anului 1439 apare Kindea cu prilejul executării hotărniciei posesiunilor sale Ciula (Ciuleni) și Varța (Oarsa), hotărnicii ce au fost executate cu „consimțământul nobililor învecinați.” Faptul că majoritatea așezărilor din jur sînt locuite de băștinași ne dă posibilitatea să credem că și acești „nobili învecinați” erau români. În anul 1468 este menționat Dan „voievod de Mărgău” și Ilie de Călata „Wayvada wolahalis” care la anul 1475 apare și cu titlul de „nobil”. Mai târziu (1469—1474) este amintit fiul cel mai mare al

⁷ Documente . . . , II, p. 49.

⁸ Cronica de la Mărgău (manuscris 1858—59).

⁹ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V. Budapest, 1913, p. 367.

¹⁰ E. Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, vol. I, 1400—1410, Budapest, 1956, p. 627; V. Drăguș, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1970, p. 60.

¹¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 34.

¹² Așezare ce se află la aproximativ 5 km de Călata, care în cursul secolului al XIX-lea s-a contopit cu Ciuleni.

lui Ilie, Mihai „de Kalothaszeg“, de asemenea „voievod român“ care-și zicea de Varța sau de Incel (Ciuleni). În primăvara lui 1487 este amintit Ștefan voievod de Varța, pe care documentele îl pomenesc și ca Ștefan nobil de Mărgău, iar în 1492 este amintit la Mărgău voievodul Gheorghe, care împreună cu fiii săi Ioan, Nicolae și Petru interzice fiilor unui Bánffy de Losonc să ocupe un rît, de lîngă apa cu același nume. La 1501 este amintit Petru voievod de Varța. Cu șase ani mai tîrziu, în anul 1507 este amintit ultimul nobil, voievod cunoscut de noi, Wartza de Varța. La 1439 sînt amintiți următorii iobagi din Călata: Gavril Gheorghe, Popa Ioan, Crainic Ioan, Szekely Dan, Bot Teodor, Timpoș și Florea¹³.

Existența în această perioadă a voievozilor locali și cu titlul de nobil confirmă afirmația că aceștia au fost unii din puținii autohtoni care s-au impus și au reușit să se ridice în rîndurile nobilimii, cît și ipoteza potrivit căreia această organizație specific românească trebuia să cuprindă teritoriul cîtorva cnezate satești. La 19 ianuarie 1474 Mihai este menționat cu titlul de „voievod român de Călata“, iar la 19 aprilie același an „voievod român de părțile Călatei“, de unde deducem că poziția lui social-juridică depășea limitele așezării Călata, mai ales că districtul existent în această perioadă purta denumirea de „districtus de Kalothaszeg“. Această poziție a voievozilor-nobili de pe Valea Călatei nu va dura mult, pentru că ei vor fi asimilați complet pînă în secolul al XVI-lea cu marea masă de iobagi.

Organizarea voievodală din aceste părți a avut o tradiție îndelungată, încît arhidiaconatul înființat de episcopia de Oradea în secolul al XIII-lea (1291—1294) a împrumutat de la oamenii acestui ținut numele de „Călata“ pe care documentele vremii îl vor adăuga lîngă cel al voievozilor români de pe această vale care a rămas multă vreme cu organizarea social-juridică respectată din motive de ordin politic de regalitatea feudală maghiară.

Pentru că populația de religie catolică era prea puțină în întreaga Transilvanie și în aceste părți, limitele arhidiaconatului depășesc hotarele voievodatului pînă în „partea de sus“ a Călatei, cum se va numi mai tîrziu, la mijlocul secolului al XVI-lea, adică pînă la cursul mijlociu al rîului Crișul Repede, pentru a mări veniturile de pe urma dijmei papale.

La mijlocul secolului al XV-lea, cea mai mare parte din ținutul Călatei era numită „partea de sus“, cuprinzînd teritoriile de la izvorul Crișului Repede pînă la Birtin (jud. Bihor), iar „partea de jos“ includea ținutul văii Almașului (jud. Sălaj), care pînă în secolul al XV-lea a aparținut de comitatul Bihor, comitat atestat documentar la anul 1180.

Din punct de vedere bisericesc, pînă la reformă părțile Călatei au ținut de episcopia Orăzii¹⁴.

În socotelile de dijmă ale episcopiei de Oradea din anul 1291—1294, cînd apare pentru prima dată arhidiaconatul de Călata 15 cu lista localităților aparținătoare, Călata lipsește din această evidență. În registrul de dijme papale din cursul anilor 1332—1337 cît durează evidența, localitatea Călata apare

¹³ D. Csánki, *op. cit.*, p. 621; S. Dragomir și S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici în evul mediu la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului*, în *ActaMN*, III, 1966, Cluj, p. 175.

¹⁴ L. Kelemen, *Művészettörténeti tanulmányok*, București, 1977, p. 206.

¹⁵ *Documente...*, vol. II, p. 341.

pe listă în anul 1332¹⁶, lipsind din registrul anilor 1333¹⁷, 1334¹⁸, 1335¹⁹, iar în 1336²⁰ și 1337²¹ apare plătind de fiecare dată câte o marcă, ultima fiind evaluată în groși. Din cele nouă așezări din Depresiunea Călățele, menționate pentru prima dată înainte sau în cursul perioadei 1332—1337, cât durează evidența registrului de dijme papale, doar patru figurează în liste cu sume de plată, Huedinul cu 14 groși, iar Mănăstireni, Văleni și Zam-Sîncrai cu suma de 2 groși, ceea ce demonstrează existența unui număr constant, dar redus de credincioși catolici, în timp ce restul nu apar în liste, ceea ce înseamnă că ele erau locuite în exclusivitate de populație ortodoxă-română. iar Călata apare doar de trei ori, și atunci cu o sumă redusă, fapt ce demonstrează existența unui număr mic de credincioși catolici aici.

Primăvara, când se obișnuia să se adune „quingagesima ovium“, în registrul acestei dări pe care trebuiau s-o plătească regelui iobagii români, motiv pentru care apare și sub denumirea de „quingagesima olachalis“ (ce consta într-o oaie și un miel la cincizeci de oi)²², pe lângă celelalte așezări din jur, Mărgău, Buteni și Ciuleni (care sînt prezente răsкупărînd în florini valoarea oilor pe care trebuiau să le dea), în registrul din anul 1461²³ apare și Călata împreună cu Călățele aparținînd lui Benedict Weres, Johannes Valko și voievodului Ilie de Călata. La această dată au fost răsкупărate cu 12 florini cele 26 de oi ce trebuiau să fie date pentru părțile lui Benedict Weres, 9 florini pentru cele 9 oi, pentru părțile lui Johannes Valko și 10 florini pentru 20 de oi ce au fost luate de la iobagii voievodului Ilie de Călata.

Prezența românilor în mare majoritate, pe valea Călătei, o demonstrează lipsa celor mai multe localități din registrul de dijme, ceea ce indică faptul că zona era locuită în majoritate de români. Cît privește situația localității Călata, care apare doar de trei ori în registrul de dijme, și atunci cu sume reduse, în timp ce în registrul de „quingagesima ovium“ apare împreună cu Călățele cu suma de 31 florini, sumă prin care s-au răsкупărat cele 45 de oi, care reprezentau totalul de 2750, demonstrează pe de o parte ocupația de bază a locuitorilor, posibilitățile lor materiale, iar pe de altă parte prezența covîrșitoare a populației băștinașe românești, bazată pe această statistică. În același sens pledează și recensămintele din anii 1760—1762²⁴, 1900²⁵ și 1930²⁶ după cum urmează:

¹⁶ *Documente...*, vol. III, p. 54.

¹⁷ *Documente...*, vol. III, p. 61.

¹⁸ *Documente...*, p. 86.

¹⁹ *Documente...*, p. 97.

²⁰ *Documente...*, p. 112.

²¹ *Documente...*, p. 121.

²² D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 70.

²³ Z. Pîclișanu, *Un registru al quingagesimei din 1461*, în *Fraților Al. și Ioan Lapedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 598.

²⁴ Matei Voileanu, *Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926, p. 27; V. Ciobanu, *Statistica românilor din anii 1760—1762*, în *AIIN*, III, 1924—1925, Cluj, 1926, p. 631; D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj—Sibiu, 1944, p. 18.

²⁵ *Șematismul*, Blaj, 1900, p. 257; I. Russu-Șirianu, *Românii din statul ungar*, București, 1904.

²⁶ *Recensămîntul general al populației din 1930*.

Fam. ort.	Statistica românilor din 1760—1762				Recensămîntul din 1900		Recensămîntul general al populației din 1930		
	unite	pr.	pers.	bis.	Total	rom.	Total	rom.	magh.
169	1	2	860	1	1.956	1.956	1.124	1.111	13

Caracterul românesc al așezării pus în lumină de informațiile cuprinse în diferite documente citate precum și de concluziile ce se desprind în mod firesc din recensămîntele amintite se reflectă și în toponimia așezării Călata²⁷. În acest sens pledează faptul că cetatea feudală Bologa unde a existat și castrul roman *Resculum* — cu trecutul istoric bogat și cu importanța ei administrativă — purta în secolul al XV-lea denumirea de „colțul Călata” (Kallotaszeg), denumire prin care se înțelegea întreg ținutul așezărilor ungurești dintre Huedin și Gilău²⁸ și că districtul atestat documentar în această perioadă purta numele acestei așezări, deși tot așa de bine ar fi putut primi denumirea localităților din apropiere, Văleni (Villa Vulchoi), atestată înția dată în secolul al XIII-lea sau a localității Sîncrai (sacerdos de villa Sencral) secolul al XIV-lea, ori Huedinul, ca cea mai importantă așezare din aceste părți, atestată documentar în secolul al XIV-lea, așezări populate în mare majoritate de locuitori de proveniență maghiară. Vechimea și importanța mai mare a acestei așezări în raport cu celelalte dimprejur o demonstrează și primirea celei de-a doua denumiri de „Călata” a următoarelor localități de pe valea cu același nume: Călățele, care apare în documente sub denumirea de Călata Mică (Kiss Kalotha), Finciu sub denumirea de Finciu Călătei „Kalotha Uifalu” și (Zam) Sîncraiu de „Kalothazenth — Kyrál” — Sîncraiu Călătei.

Cu prilejul zălogirii unei sesii iobăgești lui Nicolae și Ștefan Fiț de Mărgău, în anul 1501 la 8 martie este amintit preotul Emeric²⁹, fiul voievozului Petru și nepotul lui Ilie, ambii voievozi români.

În cursul secolului al XVII-lea, vlădicii și preoții ortodocși preiau rolul voievozilor și cnejilor. Printre ei se numără și protopopul Mihai de Călata, care în anul 1699, 11 ianuarie, a participat împreună cu preoții și cu țărani — reprezentanți ai credincioșilor din localitățile învecinate aparținătoare protopopiatului Călata — la ancheta executată de Keceli György și Sanbori Laslo din Sîncrai.

În urma acestei anchete, protopopul Mihai mărturisea: „cînd s-a început lucrul acesta eu nu eram protopop, dar am auzit că 35 de preoți ar fi dat scrisori cu peceti vlădicului, pe care am văzut-o și eu. Acei protopopi au luat de la preoții supuși lor scrisori asemănătoare, cu peceti, precum și dacă am

²⁷ „Turdanul”, „Dijmal”, „Valea lui Mihai”, „Valea din mijloc”, „Glemeia”, „După peșteră”, „Horarul”, „La tău”, „Petricele”, „Lunca”, „Suvara”, „Valea lungă”, „Mociole”, „Valea Sarsăului”, „Fata”, „Muncelului”, „Riturile”, „Fîntîna după piatră”, „Merisorul”, „Coasta” etc.

²⁸ S. Dragomir și S. Belu, *Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni* (secolele XIII—XIV), în *Cumidava*, II, Brașov, 1968, p. 66.

²⁹ D. Csánki, *op. cit.*, p. 621.

avea nevoie să ne adresăm domnului Peter Barany, care locuiește în Alba Iulia, și că dînsul e gata să intervină chiar la (...) împăratul, pentru a duce la capăt lucrul nostru. Eu am avut poruncă de la Vlădica să întrunesc pe popii supuși mie și să le iau scrisorile întărite cu peceti, dar pînă acum nu am avut timp să o fac. În care parte vor hotărî, popii români a se recipia, rămîn și eu cu ei, dar decît să-mi schimb credința, mai bine sînt gata a muri. Totuși fac rugăciuni pentru papa de la Roma”³⁰.

După mărturisirea protopopului Mihai, vlădiciei Atanasie s-a încredințat sarcina să convoace la o sfătuire pe preoții aparținători protopopiatului Călata pentru a le lua declarații în privința unirii cu Roma.

Cît privește atitudinea protopopului Mihai, chiar dacă răspunsul îi este oscilant, și chiar dacă se numără printre cei 38 de preoți și protopopi ca semnatari al actului de unire, figurînd al 14-lea³¹, atît succesorii lui cît și credincioșii parohiei Călata n-au figurat nicicînd și nici într-o conscripție obiectivă ca parohie unită. Mai mult, în documentele din această perioadă printre centrele cele mai mari și mai de seamă ale ortodoxiei din Transilvania se numără și Călata³².

Cît privește poziția credincioșilor din Călata, este fermă declarația făcută de unul din țărani, delegat al credincioșilor de aici, la ancheta ce a avut loc la Sîncrai.

„Noi, tot satul, legea și religia noastră în care ne-am născut, nu o părăsim. E treaba popilor cu care religie vreau să se unească, noi nu ne amestecăm în aceasta, dar dacă vom vedea că vor să introducă la noi înnoiri, unul ca acela nu va mai putea fi popa nostru”³³.

În anul 1733 aici la Călata păstoreau doi preoți: popa Toma și popa George.

Sfîrșitul secolului al XVIII-lea, așa cum bine se știe, a fost marcat de răscoala lui Horea, ale cărui legături cu locuitorii așezării Călata n-au avut numai un caracter revoluționar ci și de natură matrimonială.

În drumurile pe care le-a făcut pe potecile bătătorite ale codrilor de brad, pentru respectarea angajamentelor făcute în scopul ridicării diferitelor edificii din lemn, bisericesti și laice din zona Sălajului, în drumul său de la Albac, de multe ori, Horea va fi poposit la Călata, reușind să se facă cunoscut, atît el, cît și ideile sale revoluționare. După ce s-a stabilit la Ciucea (Vînători; aproximativ 1770—1773)³⁴, unde avea casă și un unchi al soției, datorită distanței relativ mici între cele două localități, probabil că prin vizitele sale aici, legăturile se intensifică, fiind potențate și de faptul că Ilenușa, soția sa, era din Călata. Afinitățile familiei Horea cu Călata au mers atît de departe, încît după înfrîngerea răscoalei, cînd Horea stătea ascuns — în timp ce Ioan, fiul mai mare, fost căpitan de ceată în răscoală, este

³⁰ S. Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, p. 16; S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*, București, 1962, p. 916.

³¹ *Istoria Bisericii Române*, vol. I, București, 1958, p. 145.

³² S. Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal*, vol. II, Sibiu, 1930, p. 270.

³³ S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei*, București, 1962, p. 918.

³⁴ D. Prodan, *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj și Turda*, București, 1938, p. 18; Paul Abrudan, *Biserica Horea*, în *Magazin istoric*, nr. 10, 1968, p. 22.

colonizat în Banat —, Ilenuşa, împreună cu fiul celălalt, Luca, se stabilesc la Călata³⁵. În asemenea situație ideile lui Horea au fost cunoscute de iobagii de aici și din împrejurimi și acceptate. Încă la târgul de la Cîmpeni, din luna mai 1782, când a avut loc conflictul între moți și arendașii armeni, au fost prezenți și iobagi din Călata, ale căror nemulțumiri Horea le cunoștea foarte bine, motiv pentru care intenția lui — fără a o înfăptui — era ca toamna, la târgul de țară din 25 noiembrie, să vină cu oamenii săi la Huedin³⁶ pentru a începe răscoala și aici.

Tot cu acest prilej și-a manifestat dorința de-a veni la Călata „să vadă locurile pe unde a trăit”³⁷. Atît pentru nobilimea maghiară, cît și pentru autoritățile locale și centrale, zona Călata constituia unul din punctele ce erau într-o permanentă supraveghere, datorită stării de spirit a țărănimii din acest ținut și faptului că răsculații se pregăteau ca de aici, din „munții Călatei”, să se îndrepte spre Huedin și Sălaj. De aceea adunarea generală a magnaților și nobililor comitatului Cluj din 16—17 decembrie 1784, întruniți sub președinția contelui Csáki, hotărăște rămînerea nobilimii pe mai departe sub arme³⁸, din mai multe motive, printre care și starea de spirit a celor din Călata și împrejurimi, fapt pentru care localitățile din apropiere: Ciuleni, Mărgău și Văleni, au constituit punctele strategice pentru nobilime, stabilindu-și aici taberele militare încă înainte de această dată. Motivele care se refereau la aceste măsuri ale nobilimii erau: „... A mărit teama și amenințarea lor de a năvăli în ținutul Călatei cu prilejul târgului din Huedin” [de la 25 noiembrie]³⁹. „... Teamă că se va răscula și plebea de aici. Rapoarte vrednice de crezare și ascultările mai multora dovedesc pe deplin că plebea de aici, mai ales cea românească, nu numai că nu se înspăimîntă de această tulburare, dar așteaptă cu nerăbdare sosirea lor. Argument, între altele, e că iobagii din Călata, socotiți pe domeniul Zlatnei, au luat cu de-a sila de la judele domnesc taxa; cînd acei iobagi au spus că ei nu mai plătesc niciodată taxa dominală.... Mulți iobagi, mai ales din districtul Călata, s-au înțeles în taină să nu mai asculte de domni și numai de teama nobilimii înarmate n-au izbucnit pe față”⁴⁰.

După această dată, viața și istoria localității Călata se desfășoară ca a oricărui sat românesc în condițiile specifice de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și ale primei părți a celui de al XIX-lea.

Anii 1848—1849 sînt ani plini de nădejdi legate de evenimentele revoluției din Transilvania și de faptul că în luna ianuarie 1849 Călata, ca și alte așezări din împrejurimi, a fost vizitată de Avram Iancu. Cunoscînd probabil că oamenii de aici sînt urmașii sfătuitorilor și rudelor lui Nicola Urs, speranțele „Craiului munților Apuseni” legate de ei au fost tot așa de mari ca și jertfele localității, care a fost arsă împreună cu o parte din biserică⁴¹, construită la începutul secolului al XIX-lea. Luptele s-au extins și în această zonă, iar la ele au participat, pe lîngă locuitorii satelor vecine, și cei din

³⁵ R. Selejan, *Aurul lui Bruda*, Iași, 1978, p. 43.

³⁶ D. Prodan, *op. cit.*, p. 60.

³⁷ *Idem*, p. 63.

³⁸ *Idem*, p. 187.

³⁹ *Idem*, p. 89.

⁴⁰ D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, București, 1979, p. 174—175.

⁴¹ *Cronica de la Mărgău*.

Călata, încercînd să oprească înaintarea spre Beliş, Fîntînele, a trupelor maghiare, care doreau să facă joncţiune cu cele care înaintau pe Valea Someşului de la Gilău la Beliş.

Trupele maghiare, comandate de Vasvári, la 5 mai au atacat avanposturile armatei lui Iancu, care erau instalate pe dealurile dintre Călata şi Călăţele.

Pentru a întîmpina atacul prin surprindere, cetăţenii din Călata au dat semnalul de alarmă prin tragerea clopotelor de la biserică. „S-a suit la clopote, în turla bisericii patru feciori şi le-a tras, să se ştie că-i revoluţie. Apoi o venit ungurii, i-o prins şi i-o ţîpat cu capul în jos şi i-o omorît. Au aprins biserica, dar n-a ars de tot, că era de piatră şi numai turla a ars. A aprins satul şi-o ars tot, dar o casă a rămas peste vale a Todoru Ursului. Oamenii au ieşit pe sate pînă iesta an, cînd a venit înapoi. Grinzile arse de la turla bisericii se văd şi azi. Situaţia locuitorilor şi a localităţii a fost cît se poate de jalnică. În timpul revoluţiei a ajuns comuna, biserica şi poporul în cea mai dureroasă soartă, multă avere, haine, bucate, vite au mistuit focul, ba şi vieţi omeneşti. Au ars clopotele, acoperişul, biserica, pereţii au rămas ruină”.⁴²

Vasvári, respins la 5 mai 1849, va relua atacul la 2 iulie 1849, generînd cunoscuta luptă de la Fîntînele, încheiată cu victoria morţilor.

În anul 1851 locuitorii satului Călata îl vor primi pe mitropolitul Andrei Şaguna, care, însoţit de un comisar împăratesc, va veni să constate modul cum au fost repartizate ajutoarele acordate localităţilor ce au suferit de pe urma revoluţiei.⁴³

Începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o parte din locuitorii aşezării Călata au început să se îndeletnicească cu meseria de geamgiu, ca şi cei din satele învecinate Buteni, Călăţele, Ciuleni, Mărgău etc., meserie ce se practică şi astăzi şi se moşteneşte din tată în fiu. Astfel o parte din locuitorii aşezării vor trece peste munţi în Ţara Românească, stabilindu-se în diferite centre urbane, unde îşi vor desfăşura meseria ca şi cei din localitatea vecină Mărgău.⁴⁴

Mai tîrziu documentele îl pomenesc pe învăţătorul Vasile Lupu⁴⁵, care, alături de preotul locului, ducea făclia culturii şi luminării poporului de aici.

Aici la Călata s-a născut în anul 1906 prof. univ. Al. Roşca, membru corespondent al Academiei, autor a mai multe lucrări din domeniul psihologiei şi pedagogiei, profesor emerit, om de ştiinţă emerit.

Perioada primului război mondial este cunoscută în istoria satului ca o perioadă grea, lăsînd multe familii îndoliate şi mulţi orfani. În acest timp au fost mobilizaţi peste 70 de cetăţeni pe fronturile din Galiţia şi Italia, printre care: Băraş Petru (Vîntu), Popa Ilie (Dolii), Moldovan Vasile, Căpuşan Ioan, Roşca Simion (Jighii), Roşca Teodor (Dodului), Nicoară Nicolae a lui Gheorghe Mitri, Cora Ilie (Surului), Simula Ioan-Nuţu, Herdea Ioan (a

⁴² Informaţii primite de la Popa Ioan, în vîrstă de 84 de ani, mort în anul 1975, fost primar şi care a auzit de la tatăl său.

⁴³ Pr. G. Condor (născ. 28 XI 1844 — decedat 1919), *Cronica parohiei Călata mare* (manuscris).

⁴⁴ Gh. Dragoş Braica, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 714.

⁴⁵ Ş. Polverejan, *Contribuţii statistice privind şcolile româneşti din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Cumidava*, 1968, p. 778.

Herghi), Nicoară Teodor (a Horii), Dobra Teodor (Hurdac), Nicoară Teodor (Piști), Băraș Ioan (Michiș), Oanța Ioan, Băraș Ilie (Gherasim), Cora Vasile (Ologului), Crucian Ioan (Cantorul), Simula Ioanichie etc.

Sfârșitul războiului, așa cum se știe, crează românilor transilvăneni noi condiții de luptă pentru realizarea visului de veacuri, unirea cu România. În această situație, tratativele începute la Arad, între ministrul naționalităților din Ungaria și reprezentanții Consiliului Național Român nu puteau ajunge la un rezultat, cu atât mai mult cu cât în această perioadă în județul Cluj au loc mișcări țărănești, inclusiv în zona Călătei.

La Belș, nu departe de Călata, se petreceau grave incidente sîngeroase, legate de numele lui Urmánczy János, proprietarul a 280.000 iugăre pădure, al întreprinderii forestiere și al castelului moșierului. În această situație, la începutul lunii noiembrie 1918, mulți locuitori din Călata, nemulțumiți de exploatare, s-au alăturat locuitorilor din Belș, Văleni, Călățele, Mănăstireni, Mărișel, Morlaca etc.⁴⁶ și au devastat întreprinderea forestieră, depozitul de bușteni și scînduri din Călățele ale proprietarilor Urmánczy și Rosenberger Ignác. Mișcarea țărănească din Călata a fost organizată de Herdea Crăciun și Herdea Ioan, care, reîntorși de pe frontul din Rusia, au îndemnat populația la revoltă. Au împărțit griul ce se afla depozitat în școală și au devastat depozitul de cherestea din gara Călata. Autoritățile maghiare locale, notarul Hegyly împreună cu șeful de gară Falkó s-au refugiat la Huedin, apelînd la unitățile armatei.

Pentru sancționarea celor vinovați, căpitanul Dietrich Anton cu o parte din detașamentul lui Urmánczy, format din 300 de soldați, s-au îndreptat de la Huedin spre Călata, Călățele și Belș, pedepsind pe cei care au luat parte la aceste mișcări.

Ajunși în gara Călata, se ordonă soldaților să tragă în cetățeni, fiind ucis Popa Ioan, iar Herdea Crăciun, cu toate că era grav rănit, a reușit să fugă.

În această situație, o parte din bărbați, întorși de pe front, animați de dorința de a-și vedea visul realizat și de a restabili liniștea și ordinea publică, împreună cu bărbați din alte localități dimprejur, s-au înrolat în rîndurile gărzilor naționale, înființate la Huedin sub conducerea căpitanului Sancu Emil (avocatul moșilor). Printre aceștia putem să amintim pe Cora, N. Costan, Cîrșig Ioan (a Cohului), Gărbou M. Ioan, Gîrbou S. Nicolae, Roșca Petre, Roșca Teodor (a Petri Piști) și Băraș T. Petru (Vîntuțu)⁴⁷.

Ziua de 1 decembrie 1918, zi de bucurie pentru întreaga suflare românească, este zi mare și pentru locuitorii satului Călata, care trimit la Alba Iulia ca să-i reprezinte pe Dobra Vasile, învățător și Furcovici Dumitru⁴⁸.

Anii celui de al doilea război mondial sînt ani grei și pentru locuitorii așezării Călata. Prin odiosul Dictat de la Viena se fixează în mod arbitrar granița tocmai prin hotarul satului Călata, pe la Cantonul C.F.R. (spre Sîncrai), Valea Ungurului, Turdan, Dijmal, iar o parte din hotar rămîne pe teritoriul Ungariei horthyste.

⁴⁶ C. Enea și L. Botezan, *Mișcări țărănești din județul Cluj, în anii primului război mondial*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 348.

⁴⁷ *Monitorul oficial, Partea I-a*, 1940, 108, nr. 169 din 24 aprilie, p. 3742.

⁴⁸ Informații primite de la Furcovici Ion în vîrstă de 70 de ani.

Fig. 1 — Furcovi Dumitru, participant
la Marea Adunare de la Alba Iulia,
1 Decembrie 1918.

Fig. 2 — Roșca Teodor, participant în
gărzile naționale române.

Fig. 3 — Băraș Petru, participant în
gărzile naționale române.

În aceste condiții se impunea apărarea granițelor, motiv pentru care în anul 1943 ia ființă Batalionul fix care avea rolul să întărească și să sprijine acțiunile grănicerilor. Batalionul fix era format din 50—70 de cetățeni, care făceau instrucție periodic, restul timpului consacrându-l îndeletnicirilor obișnuite.

În urma atacului horthyst din luna septembrie 1944, când s-a produs mare panică în sat, bătrâni cu copii, familii întregi și-au încărcat tot ceea ce au avut, bunuri, mobilă, pe căruțe și s-au îndreptat spre localitățile învecinate, Mărgău, Ciuleni, Răchițele. Panica a crescut mai ales în urma focurilor de armă trase în diferite părți ale satului, care au omorât și au rănit o serie de bărbați, printre care: Cozea — Blîndu, Bara Floarea — Florichii, Roșca Ioan și alții.

Astăzi locuitorii bătrînei așezări își duc firul vieții în condițiile noi de existență, aducîndu-și aminte de voievozii de altă dată, de cei care au știut să-i slujească și de toți acei bărbați care s-au identificat cu aspirațiile lor, de libertate și de menținere a ființei etnice, rămînîndu-le amintirea vie.

GHEORGHE DRAGOȘ BRAICA

CĂLATA — PAGES D'HISTOIRE

(Résumé)

L'auteur esquisse l'histoire du village Călata, un vieil habitat roumain du pied des Karpatés transylvains d'ouest.

On passe en revue des découvertes commençant de l'époque néolithique, puis les documents et l'histoire des habitants du village dans le moyen âge jusqu'à 1944.

ELEMENTE DE RENĂȘTERE ÎN ARHITECTURA MOLDOVENEASCĂ DIN SECOLUL XVI

Abordarea temei Renașterii în arhitectura moldovenească din secolul XVI pornește de la constatarea cercetărilor anterioare care subliniază existența unor elemente ale stilului Renașterii mai mult sau mai puțin evolute și nu a unei perioade propriu-zise. Aceste elemente s-au grefat pe componentele stilului gotic, cristalizate în perioada lui Ștefan cel Mare și care se mențin pe toată durata secolului XVI¹. Lucrarea de față își propune să analizeze, reunindu-le, aceste elemente de Renaștere, să constate legătura dintre ele, evoluția pătrunderii lor și specificul contribuției meșterilor transilvăneni care au fost purtători ai acestui curent și, în special, a celor bistrițeni, pomeniți aproape în exclusivitate în documente. Aceste documente aparțin perioadei lui Petru Rareș, Iliș-Vodă și Alexandru Lăpușneanu, domni într-un interval ce coincide cu maxima răspândire a Renașterii în arhitectura Moldovei.

Aceste elemente formează limita est-europeană a răspîndirii noului stil. Sînt strîns legate de cele dintîi modele renașcentiste ce se răspîndesc în arhitectura europeană, plecînd încă din secolul XV din Italia spre Ungaria condusă de Matei Corvinul. Secolul XVI este dominat aici în special în prima parte de Renașterea matură italiană, dar înfrîngerea de la Mohács din 1526 și mai apoi formarea pașalîcului de Buda în 1541 vor determina o evoluție fortuită față de restul Europei. Se produce ruperea legăturilor strînse cu aria toscană îs special și apropierea de influența nord-italiană prin intermediul căilor deschise acesteia spre Cehia, Slovacia și Polonia, spre care gravitau de asemenea și Transilvania și Moldova.

Monumentele pe care le vom cerceta sînt cuprinse într-un perimetru destul de restrîns, în partea de nord-vest a Moldovei, pe lîngă și la întretaîierea unor importante drumuri comerciale care o legau în special cu Transilvania, dar se ramificau pe rute principale și spre nord, în Polonia sau porneau pe traseele mai îndepărtate din est și sud. Sînt cuprinse astfel monumentele de la: Probota, Humor, Moldovița, Baia, Suceava, Horodniceni, Zăhărești, Rîșca, Voroneț, Roman, Bistrița, Rădăuți, Slatina, Cotnari și Pîngărați. Concentrarea acestor construcții spre Carpați, concomitent cu acțiunea de fortificare a cetăților existente: Cetatea Albă, Neamț, Suceava, Hotin, sau de ridicare a altora noi: Orheiul Vechi, Soroca, corespundea necesităților de apărare împotriva pericolului turc în continuă creștere². Legăturile dintre Moldova și Transilvania au devenit tot mai strînse după cedarea de către Matei

¹ G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, în *BCMI*, 1928, p. 6; V. Vătășianu, *Éléments de style Renaissance dans l'art Moldave*, în *Acta Historiae Artium*, Budapesta, 1967.

² *Colecția Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor*, v. XV, partea I, p. 432; *IstRom*. v. II, p. 722.

Corvinul, lui Ștefan cel Mare, a cetăților Ciceului (1475) și Cetății de Baltă (1478). Ca o dovadă a importanței și statorniciei acestor legături avem știrile documentare cu referire la frecvențele schimburi comerciale sau în legătură cu stabilirea unor coloniști sași în Moldova, la Suceava și în centrul minier de la Baia³.

După o perioadă de stagnare, la începutul secolului XVI, în preajma venirii pe tronul Moldovei a lui Petru Rareș, relațiile cu Transilvania și în mod deosebit cu Bistrița revin pe primul plan⁴ și se pare că Ioan Zápolya promisese Bistrița domnitorului moldovean chiar în anul încoronării sale, 1527⁵. În timpul domniei, Petru Rareș va încerca adeseori să-și impună un pircălab la Bistrița, dar nu va reuși să obțină decât censul de una mie florini. În a doua jumătate a secolului XVI relațiile statornicite sub Petru Rareș continuă și avem informația că în timpul când era numai Petru Stolnicul, viitorul domn Alexandru Lăpușeanu găsește refugiu în Transilvania și sprijin din partea Bistriței, partida imperială ajutându-l să treacă în Polonia în preajma încoronării la 1552⁶.

Se amplifică totodată folosirea drumurilor comerciale spre Polonia și Slovacia, cât și a legăturilor directe cu Transilvania, o dată cu înfrângerea Ungariei la Mohács în 1526 și cu formarea pașalicurilor de la Buda (1541) și Timișoara (1552)⁷.

Pe fondul acestor relații politice și economice intense a fost redactată o bogată corespondență referitoare la schimburile comerciale și la legături din diverse domenii — sursă deosebită de informare asupra epocii. În speță documentele ce tratează sprijinul solicitat bistrițenilor pentru realizarea ambițioaselor planuri de construcții noi ale celor doi domni au fost obiectul a două studii publicate de Alexandru Lăpedatu: *Cercetări cu privire la meșterii bisericilor moldovene*, și *Ion Zidarul lui Petru Vodă Rareș*⁸. Aceste docu-

³ A. Berger, *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive v. 1203 bis 1490*, Bistrița, 1893, nr. 246; N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I, București, 1899, p. 6—9. Iorga citează un document de la 22 iunie 1472 prin care Ioan Rymer din Suceava cerea judeului un atestat de naștere la Bistrița; un alt document, din 10 aprilie 1481, solicita a se face dreptate soției măcelarului Petermann stabilit la Suceava.

⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 14. Partida polonă care îl adusese pe tronul Moldovei pe Petru Rareș și care se formase din 1523, avea la Bistrița un punct de sprijin, un loc de refugiu.

⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 20; *Colecția Hurmuzaki* ..., doc. 546.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 29 și 49.

⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei europene, arta în perioada Renașterii*, București, 1972, p. 185.

⁸ Studiile menționate au apărut în *BCMI*, 1912. Primul document în care se cere un meșter (n.n. fără a se specifica calificarea lui, pietrar sau zidar) este din 10 mai 1529, când meșterul este chemat la Cetatea Neamțului. La 1 iulie 1529 Rareș, scriind din Botoșani, pomeneste din nou despre zidarii care au fost la el. Pentru prima domnie mai avem un document din 18 ianuarie 1536 în care Rareș intervine pentru un anume Adrian, meșter și el în slujba sa. Din a doua domnie avem două scrisori particulare, adresate meșterilor, una la 22 aprilie 1543 în care domnitorul îl solicită a lucra la cetatea Soroca și alta din 12 februarie 1545 cu referire la ridicarea unei biserici asemănătoare celei de la Sf. Dumitru din Suceava. Spre sfârșitul domniei intervine corespondența în legătură cu procesul lui Ioan Zidarul. Aceeași problemă este reluată și de către Iliș-Vodă și va fi continuată până la 1556, la hotărârea definitivă. În urma refuzului lui Ioan Zidarul, Rareș îl înlocuiește cu maistrul Luca la terminarea bisericii Episcopiei Romanului și în documentul din 4 martie 1546 cheamă pe Adrian, Gheorghe și Andrei, care primiseră bani de la meșterul Luca și nu și-au onorat angajamentul. Iliș-Vodă îl recheamă pe meșterul Luca

mente sînt doar cîteva din mărturiile cu referire la contactele care cu siguranță au fost frecvente, avînd în vedere amploarea construcțiilor și aprecierea meșterilor bistrițeni în Moldova. Este posibil ca această corespondență să fi cuprins numeroase scrisori particulare, azi dispărute (se păstrează două asemenea scrisori, una din 22 aprilie 1543, alta din 12 februarie 1545)⁹. Cercetarea noastră are la bază documente ce au fost publicate prin strădaniile lui Nicolae Iorga și anume: *Documente românești din arhivele Bistriței* și *Colecția Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I. Aceste colecții sînt o sursă principală de cunoaștere a relațiilor reciproce dintre Moldova și Transilvania în secolul XVI. La acestea se adaugă cercetările în teren, cît și analiza și planurile monumentelor publicate de Gheorghe Balș în ampla sa lucrare *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527—1582)*. Cercetarea monografică a unora dintre monumente și studiile asupra aspectelor particulare completează tabloul informațiilor referitoare la această epocă. Rămîn mai puțin lămurite contribuția directă a meșterilor transilvăneni, în speță bistrițeni, analogiile cu construcțiile din regiunile învecinate, Transilvania sau Polonia, de unde au venit aceste influențe.

În urma cercetării în teren a monumentelor secolului XVI care prezintă elemente caracteristice stilului Renașterii, monumente ce au fost semnalate de Gheorghe Balș în lucrarea mai sus amintită, vom face analiza acestora, respectînd ordinea cronologică a construirii lor. Am adoptat acest criteriu în scopul urmăririi modului în care pătrund aceste elemente noi, pe un fond gotic care, așa cum s-a remarcat, rămîne mai bogat.

Fără a ne îndepărta prea mult de criteriul enunțat mai sus, începem cu prezentarea bisericii mănăstirii Probota, sfințită la cîteva săptămîni după cea de la Humor, din același an 1530, pentru că, așa cum remarcă Gheorghe Balș, prezintă o sumă de transformări ce vor fi definitorii pentru evoluția tipului de biserică din perioada pe care o studiem¹⁰. Elementele noi apar în plan prin adăugirea pridvorului închis și introducerea gropniței, în modul de tratare a ușilor și ferestrelor și în transformarea pe care o suferă soclul. În toate acestea întîlnim detalii care accentuează o notă de echilibru, de orientare spre armonie, ce nu este străină spiritului general al Renașterii. Însăși adăugirea pridvorului echilibrează, prelungind latura orizontală a vechiului tip de biserică din timpul lui Ștefan cel Mare. Acest pridvor prezintă pentru

prin scrisoarea din 2 aprilie 1548 și continuă corespondența cu referire la Ioan Zidarul. Alexandru Lăpușneanu reia procesul lui Ioan Zidarul și poartă corespondență în acest sens. Într-o scrisoare din 10 martie 1560 trimite la Bistrița după materiale necesare la Slatina, iar la 6 aprilie 1560 cere vecinilor meșteri (cca 20) pentru o fîntînă. La 13 mai 1560 repetă cererea. Un document din 7 aprilie 1561 vorbește despre marmora adusă de la Hațeg și relațiile cu Bistrița. Tot Lăpușneanu cere la 2 decembrie 1564 meșteri țiglari pentru mănăstirea Slatina. Într-o ultimă scrisoare ce se păstrează din perioada sa, Lăpușneanu cere la 19 mai 1564 meșteri pentru zidirea băii din Iași. După această domnie știrile devin foarte rare. Mai avem menționată o cerere de meșteri sub Petru Schiopu pentru construirea mănăstirii Galata la 1577. Documentele comentate în studiile sus-menționate sînt publicate în *Colecția Hurmuzaki*, v. XV.

⁹ A. Lăpedatu, *Cercetări cu privire la meșterii bisericilor moldovene*, în *BCMI*, 1912, p. 25.

¹⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 11. Pisania de la Probota arată că sfințirea s-a făcut în octombrie 1530. La Humor data este 15 august 1530.

prima dată bolta semicilindrică cu penetrații¹¹, întâlnită în ambianța Renașterii. Forma sa simplă, fără penetrații este perfect adaptată acoperirii unui spațiu nu prea mare și alungit transversal, cum este gropnița. Soclul în echilibrul general al unei biserici are un rol foarte important, care aici la Probota este accentuat prin adăugirea în profilare a unei treptări (fig. 4) ce formează o bancă care înconjoară monumentul¹². În biserică ușa din pronaos spre gropniță este foarte bogat profilată cu toruri și scotii, cu muchii oblice și cu o bază specific gotică, dar partea semicirculară de sus este deja un semn de schimbare (fig. 1). Torurile la locul de pornire spre semicerc se împart în două, o ramură descrie semicercul, iar o alta formează printr-o profilare complexă un cadru dreptunghiular cu baghete încrucișate la colțuri, după sistemul gotic. Deasupra acestui complicat sistem de profilare apare pentru prima dată o cornișă-lintel specifică Renașterii. La ușa din gropniță spre naos (fig. 2), pe baza unei profilări gotice, deschiderea ușii este semicirculară, asemeni celei spre gropniță. Aici lipsește însă cadrul dreptunghiular și cornișă. Ferestrele păstrează în profilare caracterul gotic, cu contrastul dintre părțile umbrite și luminate, cu încrucișarea de la colțurile deschiderilor dreptunghiulare. Aceste deschideri dreptunghiulare întâlnite la turlă (fig. 5) păstrează forma întâlnită la construcțiile dinaintea lui Rareș, dar devin mai puțin alungite și alături de cele de la absidă și gropniță (fig. 6) vădesc o influență de Renaștere¹³.

Casa zisă domnească, zidită împreună cu turnul clopotniță (fig. 3), pare a fi ridicată la 1550 din inițiativa Doamnei Elena și a lui Iliș-Vodă care au împrejmuit cu zid mănăstirea, așa cum arată pisania aflată deasupra porții de intrare în incintă¹⁴. Construcția așezată pe latura de nord prezintă parter și etaj într-o compartimentare identică, cu trei încăperi care comunică între ele. Dimensiunile acestor încăperi sînt modeste, avînd în vedere destinația ce li se atribuia (de la vest la est: 4,40×4,30; 4,20×5,35; 4,20×2,00 m)¹⁵. Deasupra camerei vestice de la etaj se ridică camera turnului clopotniței, accesul la această încăpere făcîndu-se printr-o scară în spirală ce pornește de la parter și traversează etajul. Legătura cu nivelul superior al casei era asigurată printr-o scară de lemn ce comunica cu ușa deschisă spre exterior de la camera de pe latura de est¹⁶. Interiorul prezintă o serie de elemente noi vădînd preocuparea pentru confort și o judicioasă împărțire a spațiului, elemente întâlnite în ambianța construcțiilor profane cu caracter de Renaștere. Avem astfel firidele în grosimea zidului, de dimensiuni destul de mari și care puteau fi prevăzute cu polițe, servind drept dulapuri¹⁷. Ușile dintre camere au ancadrame dreptunghiulare cu marginea simplu teșită, iar ferestrele cuprind scaune tăiate în glafurile de piatră.

¹¹ G. Balș — N. Budești Ghika, *Mănăstirea Probota, București*, 1909, p. 16; G. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, v. I, București, 1963, p. 358.

¹² G. Balș — N. Budești Ghika, *op. cit.*, p. 21.

¹³ G. Balș, *op. cit.*, p. 16.

¹⁴ G. Buzatu, *Mănăstirea Probota*, București, 1868, p. 10; G. Ionescu, *op. cit.*, p. 409.

¹⁵ G. Ionescu, *op. cit.*, p. 409.

¹⁶ G. Ionescu, *op. cit.*, p. 409; G. Balș — N. Budești Ghika, *op. cit.*, p. 13, menționează că legătura s-ar fi făcut prin scară în spirală. Totuși existența ușii de la etaj presupune o comunicare cu exteriorul și pe această cale.

¹⁷ C. Nicolescu, *Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor în veacurile XV—XVIII*, în *SCIA*, v. I, 1954, p. 81.

La exterior ușa parterului are un ancadrament dreptunghiular (fig. 8) cu o profilare încă preponderent gotică. Ferestrele parterului sînt dreptunghiulare, îmbinînd elementele gotice din profilare și din tipica încrucișare de la colțuri, cu un element nou și anume întoarcerea profilelor în partea de jos, în unghi de 90° spre interiorul ferestrei (fig. 7). Acest element este caracteristic în profilatura ancadramentelor de Renaștere transilvănene. Tot la parter, pe chenarul ferestrei dreptunghiulare a camerei de pe latura de est, găsim un decor cu trei rozete (fig. 9) identice cu cele ce apar în mobilierul contemporan lor și în creștăturile țărănești în lemn¹⁸, sau pe coardele de lemn aflate la biserica în naos¹⁹. Împodobirea cu asemenea elemente de decor va deveni o caracteristică a construcțiilor de la începutul secolului XVII. Ferestrele etajului, deși ca profilare rămîn gotice, au adaptat pe deplin deschiderile semicirculare (fig. 10). Aceeași formă semicirculară o au și ancadramentele cu margini teșite ale deschiderilor largi de la camera elopotelor din turn.

În genere la Probota, atît la biserică, cît și la Casa domnească, constatăm o mare bogăție de lucrări în piatră, într-o mare varietate de profile. Acest volum mare de lucrări, chiar dacă luăm în considerare numai biserica terminată în 1530, cu siguranță că a antrenat un număr însemnat de cioplitori, cunoscînd faptul că aceste construcții durau de obicei doi-trei ani.

Biserica noii mănăstiri a Humorului terminată de Petru Rareș, așa cum arată pisanla la 15 august 1530, prezintă două elemente prin care înrîurirea Renașterii se face simțită. Primul este bolta cilindrică transversală ce acoperă gropnița și care aici este ceva mai joasă din cauza construirii tainiței. Al doilea element important ce vădește o influență transilvăneană clară este ancadramentul ușii din gropniță spre naos (fig. 11). Se compune din două profile în talon despărțite printr-o treptare în unghi de 90° . Aceste profile în partea de jos se întorc în unghi de 90° spre interiorul ușii, după tiparul pe care îl întîlnim frecvent în ambianța transilvăneană. Modelul de Renaștere resimte însă tratarea orientat gotică; torul și scotia talonului sînt încă foarte pronunțate, iar muchiile treptărilor se încrucișează la colțuri. Cornișa-lintel ce completează acest ancadrament este compusă din două profile în talon despărțite printr-o treptare în unghi de 90° .

Biserica mănăstirii Moldovița s-a sfințit la 8 septembrie 1532, deci la doi ani după cea de la Humor, și continuă drumul deschis de aceasta împreună cu Probota. În cazul Moldoviței este semnificativ de semnalat identitatea profilării elementelor de Renaștere cu cele de la Humor (fig. 12 și 13). Găsim aici două ancadramente de ușă cu cornișe, la intrările din pronaos spre gropniță și din gropniță spre naos. Sînt asemănătoare celor de la Humor, cu deosebirea că la Moldovița cornișele sînt alipite ancadramentelor, accentuînd astfel efectul specific profilărilor clasice. Soclul păstrează profilarea pe care o preluase și Humorul, dar adaugă în apropierea fundației acea nouă treptate, asemănătoare unei bănci, pe care am întîlnit-o la Probota. Pornind de la asemănările cu Humorul, opinia exprimată în legătură cu posibilitatea

¹⁸ C. Nicolescu, *op. cit.*, p. 71.

¹⁹ G. Balș — N. Budești Ghika, *op. cit.*, p. 28. Atrag atenția asupra frumuseții creștăturilor de pe aceste coarde.

executării acestor detalii de către aceeași echipă mi se pare cu totul îndreptățită²⁰.

Pisania de la biserica Adormirea din Baia menționează sfințirea la 12 septembrie 1532, deci la câteva zile după Moldovița. Ca plan biserica prezintă unele deosebiri față de cele prezentate mai sus: lipsește gropnița, iar modelul de concepere a pridvorului este diferit. Ușa din pronaos spre naos (fig. 15) este concepută în ansamblu asemănător cu cea de la gropnița Probotei. În profilarea gotică întâlnim și aici varianta ce arată o schimbare și anume deschiderea intrării propriu-zise în arc semicircular. Componenta clară de Renaștere a acestui ancadrament este cornișa într-o profilare deasemeni asemănătoare celei de la Probota. Un aspect nou apare în modul de tratare al profilării ferestrelor (fig. 16). Aceasta rămâne gotică, dar deschiderea este mai accentuat semicirculară, cadrul dreptunghiular fiind subordonat în compunere ponderii arcului semicircular. În plus, ca un semn al influenței Renașterii transilvănene, capetele profilelor se întorc spre înăuntru aproape pe baza ferestrei. Sînt cinci asemenea ferestre, cîte două la pronaos și naos și una la absida altarului.

Biserica Sfîntul Dumitru din Suceava a fost ridicată de Petru Rareș între 1534 și 1535 (sfințirea, conform pisaniei, la 30 august). A suferit transformări care i-au schimbat aspectul inițial²¹. În plan remarcăm prezența pridvorului acoperit cu o boltă semicilindrică. Ferestrele turlei sînt dreptunghiulare, mai puțin alungite, asemănătoare celor de la Probota. Tot la Sfîntul Dumitru se află un relief de Renaștere reprezentînd doi îngerași care țin o cunună în jurul stemei Moldovei (fig. 17). Este pe aceeași placă cu pisania și prezintă o apariție singulară în arhitectura moldovenească. Gheorghe Balș remarcă asemănarea cu lucrarea existentă în Capela Sixtină, operă a lui Mino da Fiesole²². Se admite că este executată de un pietrar din Transilvania, unde formele Renașterii pătrunseseră deja la începutul secolului și unde, după lucrarea de la Suceava cu șase ani, întâlnim un relief asemănător, ceva mai stîngaci, la palatul Martinuzzi din Gherla²³. Dealtfel la Suceava se mai semnalează un fragment de ancadrament Renaștere în ruinele cetății, tot din epoca lui Petru Rareș²⁴. Legăturile Sucevei cu exteriorul se pare că au facilitat pătrunderea noului curent, sub diverse aspecte, chiar la începutul secolului XVI. Ca dovadă aici se păstrează piatra de mormînt a lui Baptista de Vasentino „magister in diversis artibus” datată 1512²⁵.

Matiaș, mare vistiernic, este menționat ctitor în pisaniile a două biserici. Prima este Coșula, terminată în 1535 și care a suferit transformări care au modificat în esență elementele inițiale²⁶. Reținem doar la ferestrele turlei o profilare apropiată de Renaștere²⁷.

²⁰ C. Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1965, p. 11.

²¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 49.

²² Ibidem.

²³ V. Vătășianu, *Éléments de style Renaissance dans l'art Moldave*, în *Acta Historiae Artium*, Tomus XIII, Budapesta, 1967, p. 93. Se semnalează legăturile strînse dintre Petru Rareș și bistrițeni tocmai în această perioadă.

²⁴ *Idem*, p. 93—94.

²⁵ *IstRom*, v. II, p. 686.

²⁶ G. Balș, *op. cit.*, p. 56.

²⁷ *Idem*, p. 61.

Detalii mai numeroase apar la cealaltă ctitorie, de la Horodniceni, terminată în 1539. Deasupra uşii cu ancadrament gotic apare o cornişă-lintel (fig. 14) cu o profilare simplă, de Renaştere, prezentînd pentru prima dată două rînduri de denticule. La ferestrele de la naos şi pronaos (fig. 19) profilarea este gotică, dar deschiderea este semicirculară, foarte uşor alungită. Ca semn al influenţei Renaşterii transilvănene, marginile de jos ale profilelor se întorc spre înăuntru. Triunghiurile formate de deschiderea semicirculară şi cadrul dreptunghiular cuprind mici ornamente cu motive vegetale.

Ancadramentul uşii pronaosului de la biserica Sfîntul Dumitru din Zăhăreşti, ridicată la 1542, are vădite înrîuriri ale Renaşterii pe o profilare gotică. Astfel deschiderea uşii devine semicirculară, avînd în continuare şi un cadru dreptunghiular (fig. 20) la care însă nu mai întîlnim încrucişarea de baghete de la Baia sau Probota. Deasupra acestui ancadrament cornişa de profilare clasică are pentru prima dată trei rînduri de denticule. S-au păstrat puţine porţiuni de soclu²⁸ la care găsim prezenţa Renaşterii în profilare. Treptările numeroase, talonul întins, crează unitatea şi cursivitatea întregii profilări.

Biserica mănăstirii Rîşca după informaţiile rămase s-a zidit în a doua domnie a lui Petru Rareş²⁹. Ea a suferit numeroase transformări de amploare, prima fiind opera marelui vistiernic Costea Băcioc la începutul secolului XVII. Astfel se pare că din construcţie nu a rămas dintre elementele de profilare decît soclul³⁰ (fig. 18). Acesta se aseamănă cu cel de la Moldoviţa şi Humor, avînd în plus o treptare.

La biserica de la Voroneţ, în anul 1547 se adaugă pridvorul prin grija şi cu contribuţia mitropolitului Grigore Roşca³¹. Pridvorul, cu o boltă cilindrică transversală, are două uşi pe laturile de nord şi sud cu ancadramente Renaştere (fig. 21), profilarea fiind identică cu cea de la Humor şi Moldoviţa³². La Voroneţ însă încrucişarea la colţuri sus şi la întoarcerile spre interior se face la toate profilele, fiind mult mai accentuată. Cornişa întîlnită la alte ancadramente aici nu apare. Soclul pridvorului preia vechea profilare pe care o îmbogăţeşte cu profilul nou al băncii³³ (fig. 22). Aceasta se adaugă părţii vechi a bisericii pînă la absidele laterale.

Biserica Episcopiei din Roman a fost începută de Petru Rareş la 1542, dar dese întreruperi vor face ca terminarea ei să aibă loc abia la 1550 sub Iliaş-Vodă³⁴. A suferit transformări în secolele XVII, XVIII şi XIX, astfel că păstrează puţine din componentele iniţiale³⁵. Elementele de Renaştere care mai apar sînt: intrarea de pe latura de nord a pridvorului (fig. 23) cu o profilare de Renaştere şi pentru prima dată cu un arc în acoladă. Jos profilele se întorc spre golul uşii, păstrînd şi încrucişarea de la

²⁸ *Idem*, p. 76.

²⁹ *Idem*, p. 76—80.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Idem*, p. 88.

³² *Idem*, p. 236.

³³ *Idem*, p. 91.

³⁴ G. Baîş, *op. cit.*, p. 91; S. Porcescu, *Biserica Episcopală din Roman*, Bucureşti, 1970, p. 11. Sînt enumerate motivele care au dus la întîrziere: conflictul cu Ioan Zidarul care refuză să vină de la Bistriţa pentru a conduce construcţia şi mai apoi întîrzierile din cauza nemulţumirilor noului meşter bistriţean Luca care în cele din urmă o va termina în 1550.

³⁵ G. Ionescu, *op. cit.*, p. 373.

colțuri³⁶. Pe latura de nord a naosului s-a deschis ulterior o ușă cu un ancadrament gotic (fig. 24)³⁷. Cornișa, plasată foarte sus față de ancadrament, are profilarea de Renaștere și este posibil că provine de la construcția inițială. Soclul din piatră este identic cu cel de la Rîșca și deci asemănător celor de la Humor și Moldovița³⁸.

Biserica mănăstirii Bistrița a fost în întregime refăcută de Alexandru Lăpușneanu, care o termină la 1554 (dată menționată de pisanie). Ca plan se aseamănă mult cu Probota, în interior păstrându-se caracteristicile construcțiilor lui Ștefan cel Mare și care nu au fost modificate întru totul la refacere, Gropnița pe care o reîntîlnim aici are bolta semicilindrică. Pe laturile de nord și sud ale pridvorului, intrarea se face prin două uși (fig. 25 și 26) cu o profilare de Renaștere foarte bogată, cu marginile de jos întoarse spre interior, după modelul cunoscut, fără a încrucișa profilele la colțuri și cu un arc turtit cu acoladă. Cornișa are două rînduri de denticule, cum am mai întîlnit la Horodniceni, dar profilarea este mai apropiată celei de la Baia. Revenind la pridvor, constatăm lipsa bolții semicilindrice și revenirea la boltirea prin două calote³⁹. Soclul este asemănător celui de la Sfîntul Ioan din Piatra⁴⁰ cu o succesiune de taloane și treptări care înclină mai mult spre influența Renașterii, decît a goticului.

În incinta mănăstirii de la Bistrița găsim un turn clopotniță alipit unei clădiri care servește, împreună cu o cameră din turn, drept paraclis. Asupra datelor de construcție a celor două corpuri există două păreri⁴¹, dar, indiferent de poziția pe care o adoptăm, urmele pe care le lasă epoca lui Rareș sînt evidente. Acestea se întîlnesc în boltirea semicilindrică a celor două încăperi ale etajului, în lărgirea a două ferestre față de o a treia rămasă mai îngustă. Aceste două ferestre de pe latura de sud și est rămîn ca profilare gotice.

Preocupat în continuare de restaurarea și completarea cu elemente noi a unor monumente vechi, Alexandru Lăpușneanu, la 1559 (după pisanie), adaugă la biserica din Rădăuți un pridvor. Ușile acestuia pe laturile de nord și sud, profilate gotic, anunță trecerea spre Renaștere⁴². Ușa pe latura de nord are o deschidere simplă dreptunghiulară cu profilele gotice întoarse spre înăuntru. Ușa de pe latura de sud, într-un cadru dreptunghiular, are partea dinăuntru a deschiderii în plin centru. În triunghiurile formate sînt două discuri cu motive decorative. Soclul, asemănător celui de la Zăhărești, urmează aceeași profilare vădit influențată de Renaștere. Tot aici găsim adăugat acel profil sub forma unei bănci.

³⁶ G. Balș, *op. cit.*, p. 103; S. Porcescu, *op. cit.*, p. 11.

³⁷ G. Balș, *op. cit.*, p. 91.

³⁸ *Idem*, p. 103.

³⁹ G. Ionescu, *op. cit.*, p. 397.

⁴⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 124.

⁴¹ *Idem*, p. 201. Autorul este de părere, pornind de la datarea din pisanie de pe zidul turnului, că acesta a fost ridicat de Ștefan cel Mare la 1498, asemănător celorlalte turnuri existente în timpul său. Casa alăturată o socotea ca o construcție separată a lui Petru Rareș. Corina Nicolescu, în studiul *Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor în veacurile XV—XVIII*, în SCIA, v. I, 1954, p. 67 și următoarele, este de părere că atît casa cît și turnul au fost ridicate de Ștefan, Rareș făcînd unele restaurări.

⁴² G. Balș, *op. cit.*, p. 133.

Revenim la Suceava pentru a constata o nouă intervenție a lui Alexandru Lăpușneanu, în constituirea la 1560 sau 1561⁴³ a turnului clopotniță de lângă biserica Sfântul Dumitru. Construcția a suferit modificări care au transformat înfățișarea inițială. Reținem profilarea soclului printr-o simplă înșiruire de treptări și profile în talon orientate clar spre Renaștere.

Mănăstirea de la Slatina cu biserica și construcțiile sale este singura realizare integrală a lui Alexandru Lăpușneanu, reunind elementele caracteristice epocii sale și chiar depășindu-le în unele privințe. Biserica mănăstirii a fost începută la 1554 și sfințită la 14 octombrie 1558⁴⁴. Data de 1561 menționată pe pisania egumenului Nil, pusă la 1582, se referă probabil la alte lucrări din cadrul mănăstirii. Date de pe izvoare scrise, cât și unele inscripții de pe obiectele Slatinei dovedesc că în această vreme biserica exista⁴⁵. Biserica ridicată de ultimul domn descendent din Ștefan cel Mare subliniază încă o dată puterea tradiției, a formelor elaborate la sfârșitul secolului XV⁴⁶. Elementele gotice rămân preponderente la ancadramentele de uși și de ferestre. Constatăm și aici prezența gropniței, iar pridvorul cu două uși pe laturile de nord și sud are o boltă semicilindrică întărită cu două arcuri dublou. Ușile de intrare au ancadramente simple, doar cu o teșitură și se termină în acoladă. Soclul respectă profilarea întâlnită la mănăstirea Bistrița sau la Sfântul Ioan din Piatra. Acceptînd că biserica este sfințită la 1558 (1559), desigur că elementele sale structurale erau la acea dată terminate. Cererile de meșteri către bistrițeni de după această dată se pot referi deci la celelalte construcții ale mănăstirii sau la finisările în piatră ori marmoră ale bisericii. Se mai păstrează pietrele de mormînt ale lui Alexandru Lăpușneanu și Doamna Ruxandra, iar în interior se găsește piatra de mormînt a Teofanei, o fiică a lui Lăpușneanu, piatră încadrată de două colonete cu capitele decorate cu motive vegetale (fig. 27). Între numeroasele resturi de ancadramente ce se păstrează în curtea mănăstirii apare un capitel cu un motiv identic (fig. 28) și cred să putem presupune că și mormîntul lui Alexandru Lăpușneanu și al Doamnei Ruxandra aveau o înfățișare asemănătoare cu cel al Teofanei. Ele au fost scoase probabil o dată cu transformarea gropniței care se face în secolul XIX⁴⁷. Documentele pomenesc și de existența unei pardoseli de marmoră roșie, deosebit de frumoasă, ce a fost distrusă la dezastrul din timpul Eteriei⁴⁸.

Dintre celelalte construcții existente azi la Slatina ne interesează în mod deosebit „Casa egumenească”. Este cea mai importantă construcție a arhitecturii profane pentru reliefarea pătrunderii influenței Renașterii în arhitectura moldovenească. Construcția casei egumenești s-a realizat probabil în jurul anilor 1560, cînd se ridică și o fîntînă⁴⁹. Casa egumenească sau vechea trapeză a fost supusă unor ample lucrări de restaurare, încheiate de curînd. Este o clădire cu beciuri și parter. Cuprinde o cameră mare spre est, ușor înăl-

⁴³ *Idem*, p. 140.

⁴⁴ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 7—9; N. Iorga, *Documente românești în arhivele Bistriței*, București, 1899, p. 57, menționează data de 14 octombrie 1559.

⁴⁵ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 7—9.

⁴⁶ G. Balș, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁷ *Idem*, p. 144.

⁴⁸ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 12.

⁴⁹ G. Balș, *op. cit.*, p. 230; G. Ionescu, *op. cit.*, p. 411; C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 21.

tată și la care accesul se face cu ajutorul unor scări de piatră. Spre vest, din sala mare se comunică printr-o ușă spre o încăpere mai mică de la același nivel și prin a doua ușă se coboară la alte două încăperi aflate la nivelul curții. Camera mare este bine luminată printr-o serie de ferestre mari.

Ușile numeroase de la casa egumenească prezintă o mare varietate de profilări de Renaștere. Intrarea principală pe latura de nord (fig. 31) și deschiderea, probabil tot cu rol de ușă, de pe latura de sud (a doua refăcută) (fig. 29) au o clară profilare de Renaștere atât la ancadramentul ușii, cât și la cornișe. Marginile de jos ale profilelor se întorc spre golul ușii după modelul transilvănean. În sala mare un prim ancadrament de ușă din apropierea intrării este profilat Renaștere într-o formă nu pe deplin evoluată, pe când al doilea este tipic Renaștere (fig. 30). Ambele au profilele întoarse spre golul ușii. Cornișele sînt identice, ceva mai simplu profilate. Încăperea de la nivelul curții este prevăzută cu trei intrări pe laturile de nord, vest și sud, toate cu un ancadrament simplu în plin centru, cu marginea teșită. Același tip de ancadrament apare și în interiorul acestei încăperi spre camera de dimensiuni mai reduse aflată tot la nivelul curții.

Ferestrele mari de la sala principală sînt de inspirație tipic transilvăneană. Profilarea este aproape identică cu cea de la ușa de intrare de pe latura de nord. Deschiderea este dreptunghiulară, profilele au marginile întoarse spre înăuntru, prezentînd cîte un menou, o traversă și o bază de asemenea profilată (fig. 33 și 34). Pe latura de nord, o fereastră mică, semi-circulară are o frumoasă profilare de Renaștere cu marginile întoarse spre înăuntru (fig. 35). Ferestrele de pe latura de sud sînt profilate aproape identic cu cele de pe latura de nord, excepție făcînd o fereastră mică cu un simplu ancadrament cu marginea teșită. Încăperile de la nivelul curții au simple ferestre dreptunghiulare cu margini drepte. În cercetările făcute înaintea restaurării nu s-au găsit urme de bolți, astfel că se pare că încăperile erau tăvănite⁵⁰.

La turnul de sud-vest al incintei avem un mic paraclis cu o ușă cu ancadrament de Renaștere cu marginile întoarse spre înăuntru, asemănător celor de la casa egumenească și cu o cornișă cu un rînd de denticule (fig. 32)⁵¹. Profilarea cornișei este asemănătoare celei de la mănăstirea Bistrița, unde însă avem două rînduri de denticule. Aici, pe latura vestică, pînă la turnul de sud-vest, în urma cercetărilor arheologice și a informațiilor rămase s-a putut determina planul de la „Casa Domniței Ruxandra”, cum se cunoaște din tradiția locală⁵². Numeroasele resturi de ancadramente cu profilare Renaștere, chiar și un rest de ancadrament cu denticule, cât și alte profile ce pot fi datate într-o epocă mai tîrzie, probabil provin de la această construcție amplă. În orice caz, aceste resturi sînt o dovadă în plus privind amploarea lucrărilor de pietrărie ce s-au efectuat aici.

La turnul de nord-est, pe fațadele exterioare întîlnim două ferestre cu elemente de Renaștere, dar motivele decorative, denticule sus și jos, și însăși

⁵⁰ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 21.

⁵¹ G. Balș, *op. cit.*, 203.

⁵² C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 17. S-a dedus că era o clădire cu cinci camere, cu etaj, ce corespundea la paraclisul de azi din turn.

profilarea ne fac să le socotim opera unei intervenții ulterioare, eventual dis secolul al XVII-lea.

O construcție singulară în arhitectura moldovenească din secolul XVI este fântâna pe care Alexandru Lăpușneanu o clădește cu meșteri străini în curtea mănăstirii, între casa egumenească și biserică. Este terminată la 1561, așa cum arată pisania zidită în peretele casei egumenești. În legătură cu această lucrare s-au păstrat documente precise. Astfel la 6 aprilie și 13 mai 1560, prin scrisori adresate bistrițenilor, Alexandru Lăpușneanu cerea 20 (și chiar mai mulți) meșteri pentru o fântână⁵³. Se păstrează azi la Slatina lespezile de marmoră ale acestei fântâni și remarcăm existența a două tipuri de profilări, probabil una pentru baza fântânii și alta pentru marginea de sus (restaurarea acesteia s-ar putea face cu ușurință) (fig. 36). S-a descoperit și sistemul de olane prin care apa venea la această fântână de la câțiva kilometri. Tot între lespezile fântânii s-a descoperit și un basorelief cu un rest de profilare, reprezentând un cap de gorgonă, ca la fântânile italiene⁵⁴.

Gustul pentru confortul interioarelor, pentru elementele noului stil în ancadrame, pentru crearea acelu cadru aparte în interiorul mănăstirii, al grădinii, pentru construirea acestei fântâni chiar, Alexandru Lăpușneanu se poate că și l-a cîștigat în peregrinările sale ca negustor, înainte de a ajunge domn⁵⁵, sau prin intermediul unui arhitect străin, care ar putea fi în cazul acesta Petrus Italus de Lugano.

Coincidența unor fapte ne îndeamnă a stabili o legătură ipotetică între Alexandru Lăpușneanu și arhitectul italian Petrus Italus de Lugano, care știm că este activ la Bistrița, în Transilvania, în intervalul 1560—1563. Alexandru Lăpușneanu restabilise legăturile bune cu polonezii și ca dovadă la 1558 din Lemberg (Lwów) i se transcriu scrisorile prin care i se permitea a cumpăra în Colomea plumb și aramă pentru biserică ce a clădit. Tot el reclădește, cu cheltuiala sa, vechea biserică ruteană din Lemberg arsă la 1527. La 1559 biserică este sfințită. Prin intermediul unor informații primite de la Cracovia aflăm că arhitectul italian Petrus Italus de Lugano, menționat în actele orașului Lemberg la 1543 (*Acta consularia*, 1543, v. IV, p. 132) ca „Petrus Murator Italus” și „Murator Regius”, între 1547 și 1559 a ridicat la Lemberg biserică ortodoxă Woloska (Valahă), aceeași cu biserică lui Lăpușneanu. Casa egumenească ce prezintă un volum atît de mare de lucrări cu caracter de Renaștere a fost ridicată după terminarea bisericii de la Slatina la 1558 (1559), biserică în care elementul de Renaștere este foarte sărac în comparație cu casa, cu fântâna în stil italian și cu fosta casă a Domniței Ruxandra de unde probabil ar putea proveni acele resturi numeroase de pietre cioplite. La 1560 și 1561 numărul mare de meșteri solicitați îi este satisfăcut lui Lăpușneanu. Acești meșteri vin de la Bistrița tocmai în perioada cînd șantierul de restaurare aici era în toi și cînd

⁵³ Colecția Hurmuzaki, v. XV; A. Lăpedatu, *Cercetări istorice cu privire la meșterii bisericilor moldovene*, în *BCMI*, 1912, p. 27.

⁵⁴ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1967, p. 21. Proveniența antică a reliefului ce are și o porțiune profilată nu este îndeajuns dovedită.

⁵⁵ *Idem*, p. 14.

probabil era în construcție și Casa Argintarului, a cărei profilatură este apropiată de cea de la Casa egumenească⁵⁶.

Monumentele de la Slatina cuprind o mare cantitate de marmoră prelucrată la pardoseli, la pietre de mormînt, la colonete, la capitele. Analiza pietrelor de mormînt remarcă o foarte mare asemănare între lespezile de la Slatina ale lui Lăpușneanu, Doamna Ruxandra și Teofana, lespezea Anastasiei din Lăpușna, mama lui Alexandru Lăpușneanu, care se află la mănăstirea Rîșca și cele de pe mormintele lui Rareș, Doamna Elena și Ștefan de la Probota. Există părerea că Lăpușneanu ar fi moștenit un foarte bun cioplitor în piatră din timpul lui Rareș sau al lui Iliș-Vodă, care ar fi lucrat aceste pietre⁵⁷. Totodată însă Nicolae Iorga ne dă informația că piatra de pe mormîntul lui Petru Rareș „a fost trimisă din Sibiu de la »maistori« pe la Tălmăciu de-a lungul Oltului în Țara Românească întîiu, unde era doamnă pe atunci fiica lui Petru, Chiajna sau Despina”⁵⁸. Este posibil ca și celelalte pietre să fi fost aduse pe aceeași cale, după cum apare foarte firesc să fi activat un meșter sau mai mulți la realizarea capitelor, a colonetelor sau lespezilor mai sus menționate.

În încheierea prezentării monumentelor ne vom referi la două biserici a căror datare este incertă. Prima este biserica ortodoxă din Cotnari care nu-și păstrează pisană, dar este atribuită epocii lui Ștefan cel Mare. Aici apare un frumos ancadrament, tipic de Renaștere, cu marginile întoarse și cu cornișă (fig. 37). Se aseamănă cu ancadramentul ușii de pe latura de nord a casei egumenești de la Slatina. Deasemeni, ferestrele arată caractere mai recente⁵⁹. Fără a putea preciza data apariției lor, cred că sînt în legătură cu ridicarea bisericii catolice de către colonia de sași de la Cotnari. Aceste lucrări se fac în timpul lui Despot-Vodă la 1561⁶⁰. Acum în mod firesc la Slatina lucrările erau întrerupte și nu este exclus ca un meșter sau mai mulți să se fi transferat la Cotnari.

Al doilea monument cu datare incertă este biserica din Pîngărați care nu este sigur opera lui Alexandru Lăpușneanu și care probabil a suferit modificări în epoca lui Vasile Lupu. Elementele întîlnite la ușa de intrare a bisericii de jos (fig. 38), ancadramentul profilat Renaștere cu marginile întoarse spre înăuntru, cornișă ce are un mic scut, ar putea fi din epoca lui Lăpușneanu, pomenit într-o inscripție⁶¹.

Urmărind construcțiile secolului XVI la care am constatat existența unor elemente de Renaștere, observăm că asimilarea noilor forme nu are un caracter statornic, acestea nereușind să modifice în favoarea lor echilibrul general al construcțiilor. Formele de Renaștere sînt acceptate de regulă în noile spații adăugate planului vechi. Înseși aceste elemente planimetrice noi nu

⁵⁶ N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țării noastre cu Lembergul*, București, 1900, p. 40; P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în *BCMI*, 1929, p. 1—2; G. Măndrescu, *Activitatea lui Petrus Italus de Lugano*, în *ActaMN*, XVI, Cluj-Napoca, 1979.

⁵⁷ C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1968, p. 24.

⁵⁸ N. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, v. III la *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1906, p. 38.

⁵⁹ G. Balș, *op. cit.*, p. 81—82.

⁶⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 165; N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601*, București, 1942, p. 67.

⁶¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 180.

devin obligatorii la toate construcțiile. Noul curent artistic nu întrunea în Moldova, în totalitate, condițiile economice și politice specifice unui asemenea proces. Doar anumite interese politice locale, anumite relații internaționale au favorizat pătrunderea ideilor umaniste, umanismul fiind un suport în lupta contra invaziei turcești tot mai insistente. Succesul este mai evident aici în domeniul ideologiei umaniste, acum în secolul XVI luînd naștere literatura în limba română⁶².

Revenind la construcții și în speță la cele bisericesti, vom remarca ca elemente noi introducerea tot mai frecventă a gropniței și mai ales a pridvorului. Dacă gropnița adoptă o singură formă de boltire și anume bolta semicilindrică, pridvorul în schimb va adopta o mare diversitate: bolți semicilindrice simple, bolți cu penetrații, bolți semicilindrice împărțite în două sau trei părți și chiar vechea boltire prin calotă pe arcuri moldovenești.

În privința formelor și a profilării ancadramentelor de uși, acestea pot fi grupate în trei tipuri: pur gotic, de tranziție și de Renaștere⁶³. Ancadramentul de tip Renaștere este de formă dreptunghiulară, profilat prin toruri și treptări succesive, avînd capetele de jos întoarse în unghi de 90° spre golul ușii. Deasupra se află o cornișă-lintel profilată în nota Renașterii și uneori cu denticule. Ancadramentul de tranziție este asemănător celui de Renaștere, cu deosebirea că profilele la colțuri se încrucișează după modelul gotic.

O dovadă a faptului că nu asistăm la un proces continuu, în care tipul de Renaștere să-l înlocuiască pe cel gotic, este constatarea întîlnirii concomitente a unui tip de tranziție la Probota, a unor tipuri ceva mai evolute la Humor, Moldovița și Voroneț, pentru ca la importante construcții de la Bistrița și Slatina să se revină la ancadramentele pur gotice ca în vremea lui Ștefan cel Mare, alături de un ancadrament Renaștere cu arc în acoladă cum este cazul la Bistrița⁶⁴.

Ferestrele, în mare majoritate, rămîn gotice (excepție fac cele de la casa egumenească din Slatina, cu o profilare clară de Renaștere, asemănătoare ancadramentelor de la uși). Influența Renașterii pe acest fond gotic se manifestă prin întoarcerea profilelor la marginile de jos spre golul ferestrei, prin adoptarea deschiderii semicirculare în interiorul ancadramentului dreptunghiular, ancadrament care uneori nu mai este atît de alungit, devenind mai proporționat. Gheorghe Balș sublinia: „prin aducerea de meșteri diferiți și desigur nu toți la fel de pricepuți, se explică variațiunile ce le constatăm în executarea lucrului, fără ca să se poată vedea aici vreo decadentă în timp”⁶⁵. După apariția gropniței și a pridvorului boltite semicilindric, ca și a noilor ancadramente de uși tip Renaștere, deci după zidirea bisericii Sfîntul Dumitru din Suceava, singurele schimbări se înregistrează în profilarea ancadramentelor de uși și de ferestre⁶⁶, pînă la a adopta tipul de Renaștere din Transilvania la casa egumenească de la Slatina. Deasemeni, în evoluția soclurilor, profilarea se îndreaptă spre formele clasice, eliminînd contrastul jocului de umbră și lumină, al profilelor scobite sau proeminente, așa cum este cazul

⁶² V. Vătășianu, *Éléments de style Renaissance dans l'art Moldave*, în *Acta Historiae Artium*, Tomus XIII, Budapesta, 1967, p. 93.

⁶³ G. Balș, *op. cit.*, p. 230.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Idem*, p. 321.

⁶⁶ G. Ionescu, *op. cit.*, p. 370.

la Zăhărești, Rădăuți, Bistrița, Slatina și turnul de la biserica Sfântul Dumitru din Suceava.

Faptul că schimbările cele mai importante se remarcă în profilarea ancadramentelor ce au forme asemănătoare celor din Renașterea transilvăneană, este un argument în favoarea ideii că meșterii chemați de Petru Rareș, Iliș-Vodă și Alexandru Lăpușneanu erau pietrari și proveneau în mod special din orașul Bistrița. Totodată devine și mai argumentată părerea că meșterii care au zidit bisericile erau moldoveni, întrucât continuitatea evoluției stilistice a fost permanent menținută⁶⁷. O scrisoare a lui Petru Rareș către sfatul orașului Bistrița confirmă această realitate. Se referă la conflictul cu Ioan Zidarul „... de felul său din Suceava...” și care făcea parte, se pare, din colonia germană de aici⁶⁸. Fiind de origine germană, își găsește refugiu la Bistrița. Scrisoarea datată 11 aprilie 1546 Huși insistă pentru venirea acestuia la construirea bisericii Episcopiei Romanului, în calitate de conducător al lucrărilor. Este socotit în continuare supus al Moldovei „*Quamvis sepiissime Dominationibus Vestris ex parte magistri Ioannis Muratoris nostri subditi, qui iam in medio — Dominacionum Vestrarium resedit...*” și este invitat (repet, scrisoarea este adresată sfatului Bistriței) „să învețe pe alții, căci ai voștri nu știu construi după datina noastră” („... sed ceteris indicet, quia vestrates non noverunt iuxta consuetudinem nostram edificare”) ⁶⁹.

La mărturiile scrise, la dovezile prin analogii, pentru a susține și mai mult contribuția meșterilor bistrițeni la răspîndirea formelor de Renaștere în Moldova, se adaugă și cunoașterea semnelor de meșter. În studiile despre monumentele moldovene apărute chiar la începutul secolului se semnalează identitatea a numeroase semne lapidare de aici cu cele din Transilvania⁷⁰. Apare astfel necesitatea aprofundării acestui aspect deosebit de important. Studiile recente ale unei cercetătoare belgiene⁷¹ evidențiază prin statisticile întocmite legătura între Moldova și Transilvania pentru secolul XVI. Dintr-o statistică care cuprinde numai câteva din monumentele care ne-au interesat în această lucrare, se poate distinge cu claritate (fig. 39) circulația formelor între cele două provincii. Și aici, rolul orașului Bistrița, ca și al altor localități transilvănene, este remarcat în relația cu Suceava, Moldovița, Humor, Roman.

GHEORGHE MANDRESCU

⁶⁷ G. Balș, *op. cit.*, p. 321; V. Vătășianu, *Istoria artei europene, arta în perioada Renașterii*, București, 1972, p. 186.

⁶⁸ A. Lăpedatu, *Ioan Zidarul lui Petru-Vodă Rareș*, în *BCMI*, 1912, p. 83.

⁶⁹ *Colecția Hurmuzaki*, v. XV; A. Lăpedatu, *Ioan Zidarul lui Petru-Vodă Rareș*, în *BCMI*, 1912, *passim*. Documentele, destul de numeroase, care se referă la cereri de meșteri către bistrițeni, nu ne pot oferi indicii sigure cu privire la calificarea acestora. Dacă urmăm numai corespondența referitoare la procesul lui Ioan Zidarul, vom întâlni adeseori de la o scrisoare la alta noi denumiri. Apare astfel când: Hanss Maurer, Ioannis Muratoris, Lapidida din nou Ioannis Muratoris sau Lapidida. În mărturiile din proces apare: la brașoveni Ioannes Cementarius, la sibieni Ioannes Lapidida, la bistrițeni Ioannes Murarius.

⁷⁰ G. Balș — N. Budești Ghika, *op. cit.*, p. 53. Autorii menționează că arhitectul A. Lecomte de Nouy le-a atras atenția că aceste semne nu se găsesc în Muntenia.

⁷¹ Madeleine Andrianne van de Winckel, *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie*, în *Pagini de istorie veche*, I, București, 1970, *passim*.

ÉLÉMENTS DE RENAISSANCE DANS L'ARCHITECTURE MOLDAVE DU XVIe SIÈCLE

(Résumé)

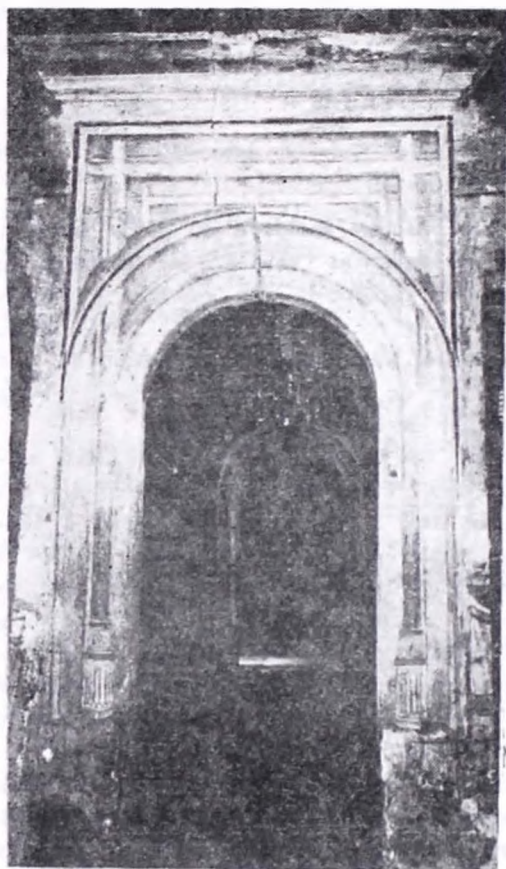
L'étude du thème de la Renaissance dans l'architecture moldave du XVIe siècle a comme point de départ les recherches antérieures qui soulignent l'existence des éléments de Renaissance plus ou moins évolués. Ceux-ci se sont superposés aux éléments gothiques cristallisés pendant la période de Ștefan cel Mare et qui se conservent durant le XVIe siècle. L'ouvrage se propose d'analyser la totalité des exemples, leurs rapports, l'évolution de leur pénétration, le spécifique de la contribution des maîtres de Transylvanie et particulièrement de ceux de Bistrița, mentionnés presque tous dans les documents de l'époque.

Ces éléments de Renaissance dans l'architecture de Moldavie forment la limite est-européenne de la diffusion du nouveau style. Ils sont étroitement liés aux exemples des premiers modèles de la Renaissance qui se propagent dans l'architecture européenne, à partir du XVe siècle, de l'Italie vers la Hongrie gouvernée par Matei Corvinul. Le XVIe siècle y est dominé, particulièrement dans la première période, par la Renaissance italienne mûre, mais la défaite de Mohács de 1526 et ensuite la constitution du pachalik de Buda de 1541 détermineront une évolution fortuite par rapport au reste de l'Europe. Il se produit surtout l'interruption des rapports avec l'aire toscane et en même temps l'approche de l'influence nord-italienne, grâce aux chemins ouverts vers le Bohême, la Slovaquie et la Pologne, vers lesquels gravitaient encore la Transylvanie et la Moldavie.

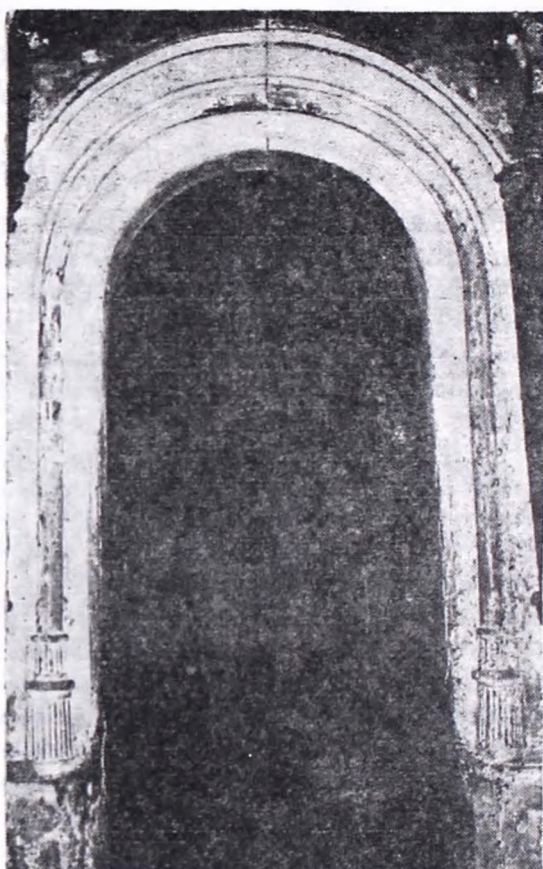
Les monuments se trouvent au nord — ouest de la Moldavie, au carrefour et à proximité d'importants chemins commerciaux qui mènent en Transylvanie et se ramifient vers la Pologne. On y comprend de la sorte les églises et les bâtiments y attenant de: Probota, Humor, Moldovița, Baia, Suceava, Horodniceni, Zăhărești, Rîșca, Voroneț, Roman, Bistrița, Rădăuți, Slatina, Cotnari et Pîngărați.

Les éléments de Renaissance font leur apparition généralement dans les nouveaux espaces joints aux vieilles constructions et notamment au crypte et à la terrasse. Ils sont encore plus évidents dans les constructions jointes aux églises tels: la Maison princière de Probota ou le Réfectoire de Slatina. Le profil des encadrements des portes, des fenêtres et même des socles des églises reflète le plus souvent les transformations. Elles ressemblent beaucoup à celles de la Renaissance de Transylvanie et surtout à celles retrouvées dans les constructions de la ville de Bistrița. Les documents attestent que les princes régnants Petru Rareș, Iliăș—Vodă et Alexandru Lăpușneanu qui ont fait bâtir la majorité de ces constructions sollicitaient souvent des maçons de Bistrița.

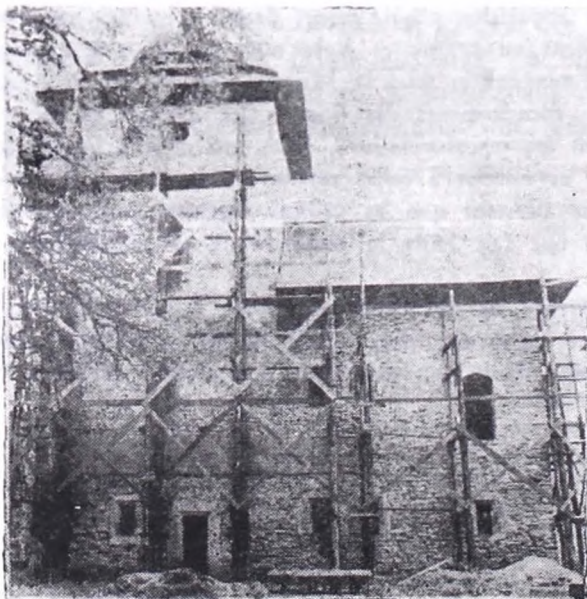
C'est un exemple qui atteste l'interférence de l'évolution des deux régions, la Transylvanie et la Moldavie, partie d'un procès beaucoup plus ample lié à la diffusion des formes de l'humanisme et de la Renaissance dans l'espace roumain et qui demande être approfondi par la suite.

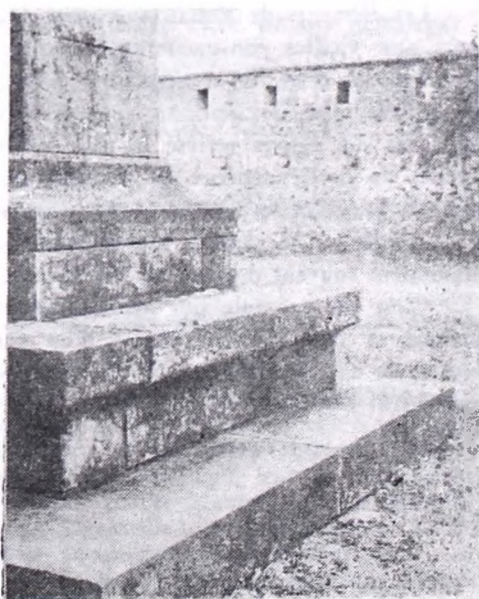
1

2

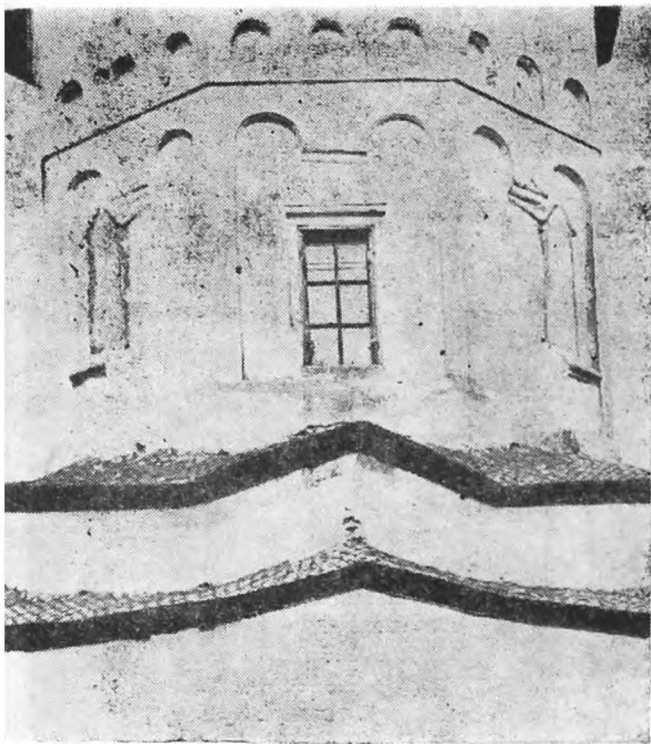

3

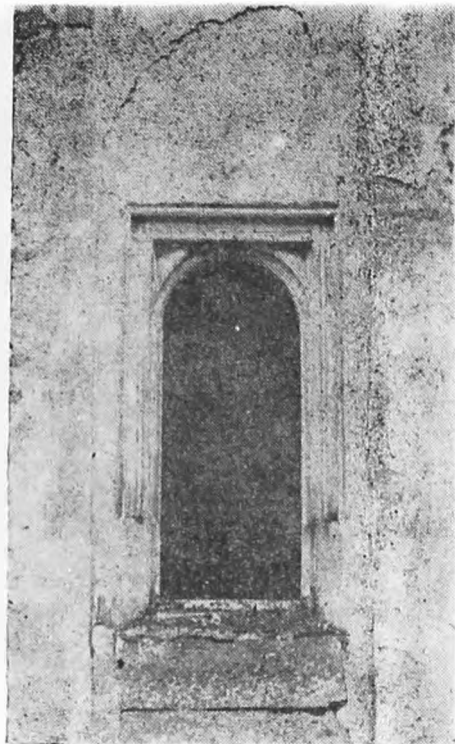

4

Pl. I. Fig. 1 — Probota. Ușa spre gropniță. Fig. 2 — Probota. Ușa spre naos. Fig. 3 — Probota. Casa domnească. Fig. 4 — Probota. Soclul bisericii.

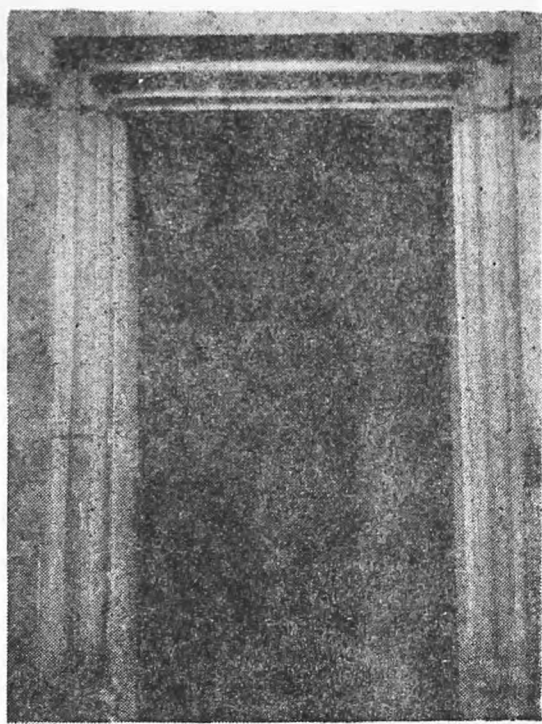
5

6

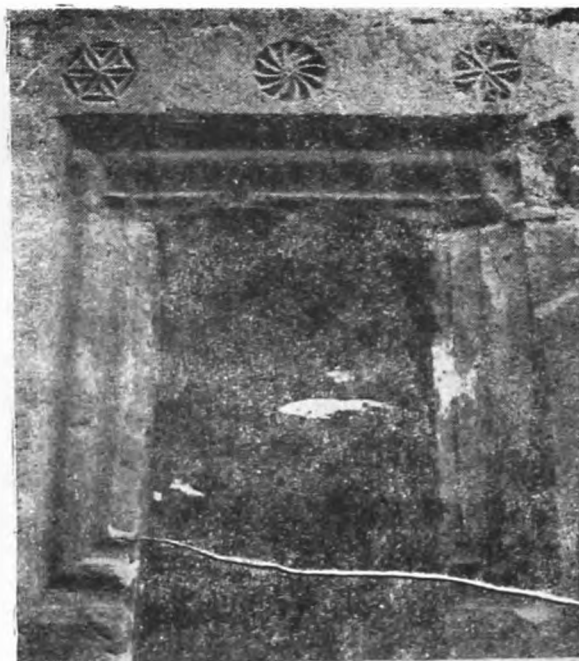

7

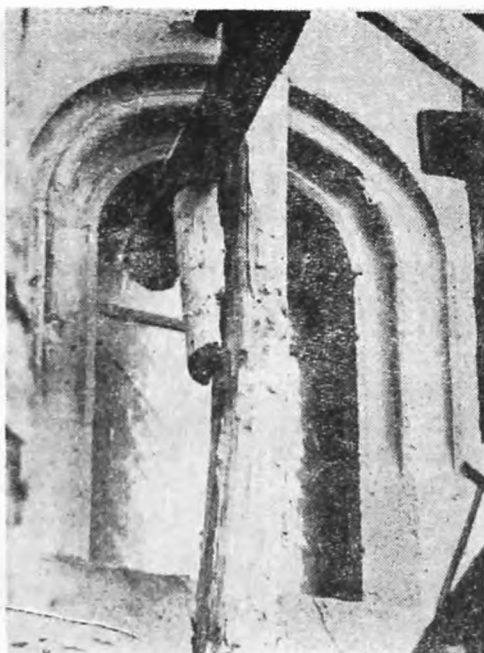

8

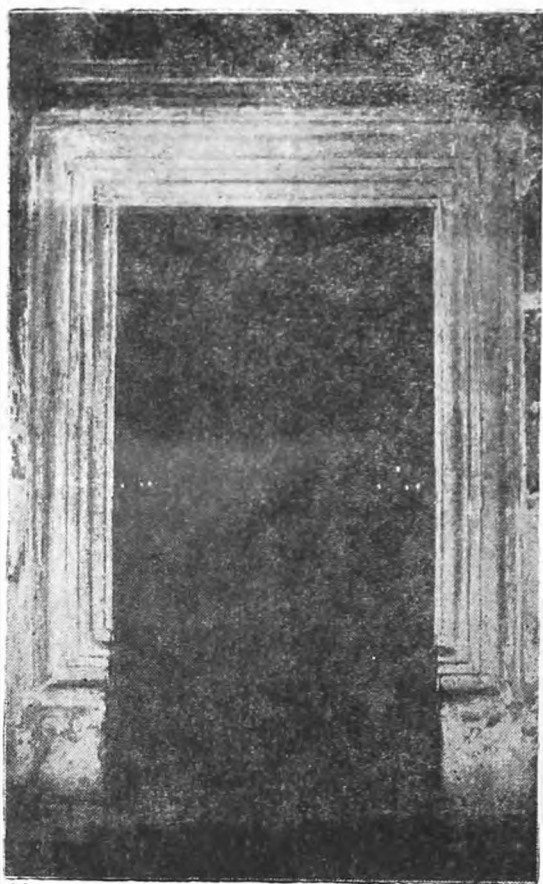
Pl. II. Fig. 5 — Probota. Fereastră la turlă. Fig. 6 — Probota. Fereastră a absidei altarului. Fig. 7 — Probota. Casa domnească. Fereastră la parter. Fig. 8 — Probota. Ușa de la parterul casei domnești.

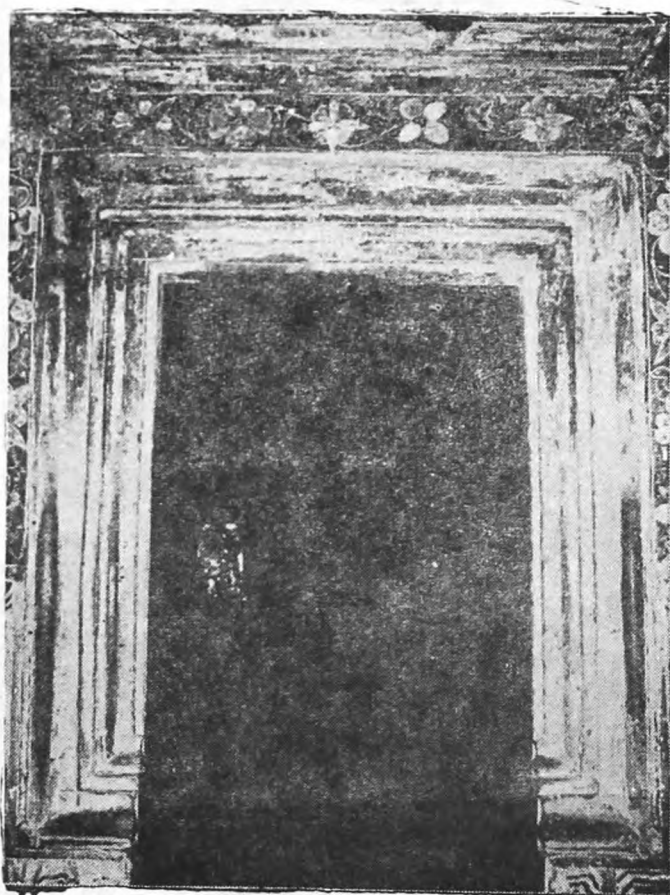
9

10

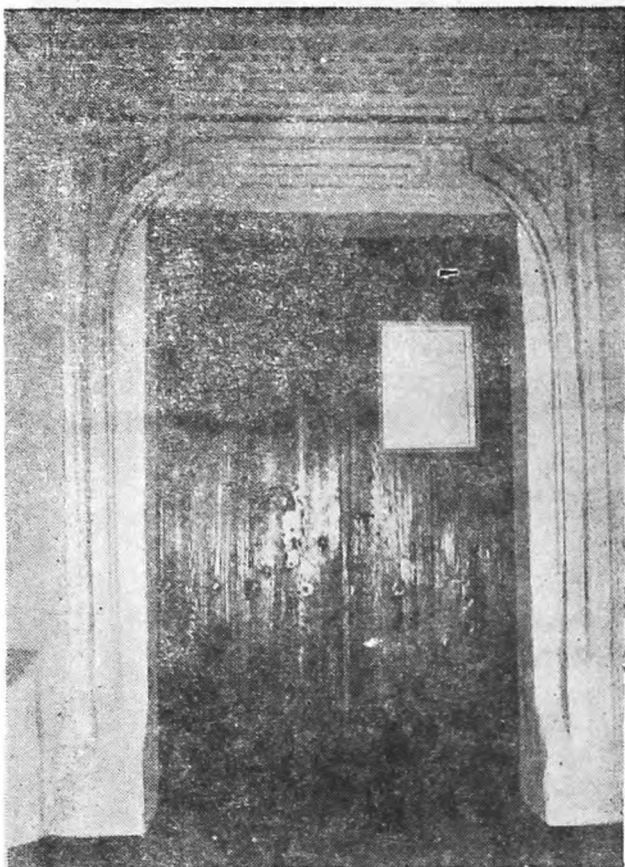

11

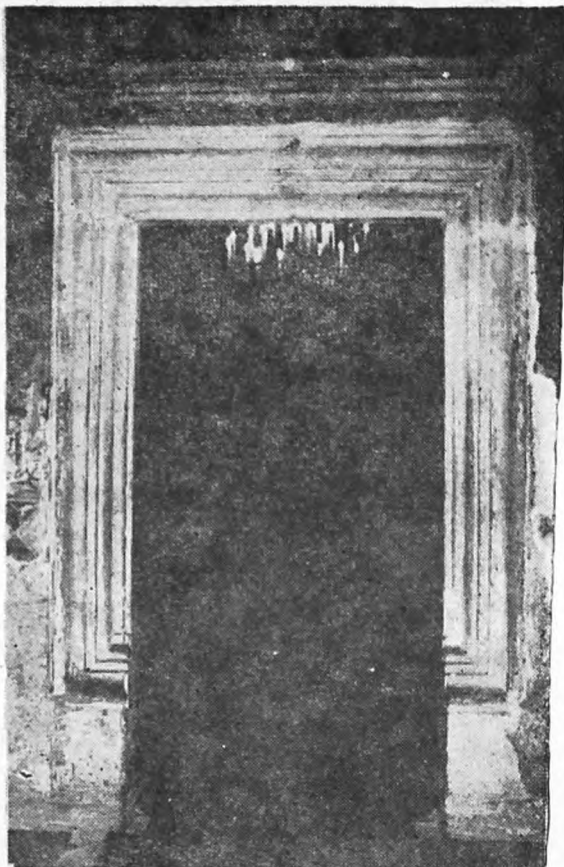

12

Pl. III. Fig. 9 — Probota. Fereastră la parterul Casei domnești. Fig. 10 — Probota. Fereastră la etajul Casei domnești. Fig. 11 — Humor. Ușa spre naos. Fig. 12 — Moldovița. Ușa spre gropniță.

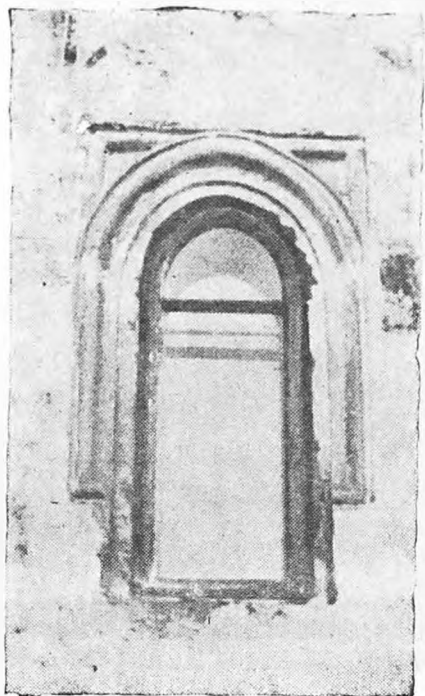
13

14

15

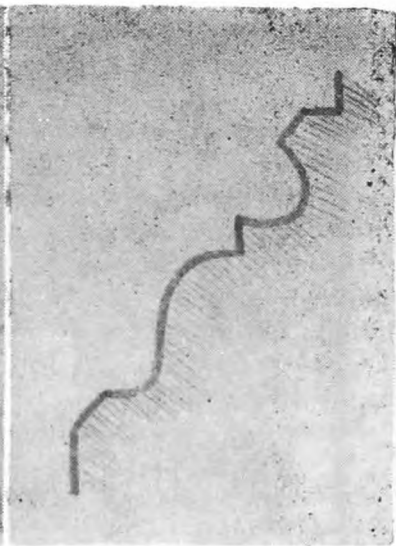

16

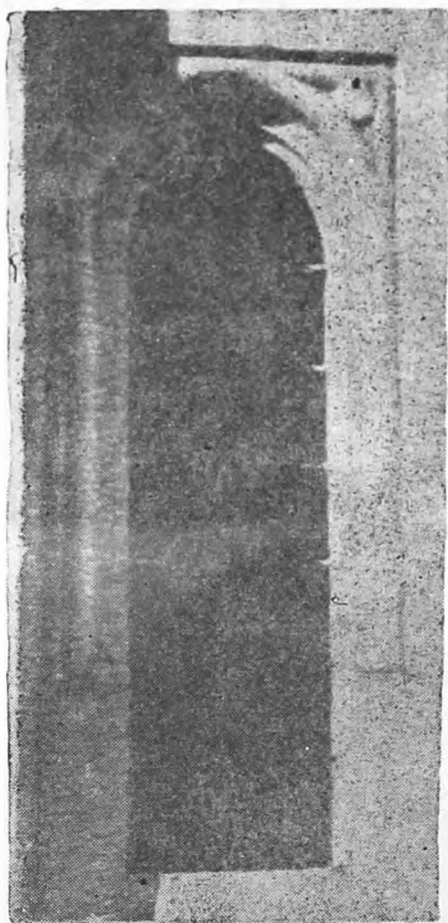
Pl. IV. Fig. 13 — Moldovița. Ușa spre naos. Fig. 14 — Horodniceni. Ușa pridvorului.
Fig. 15 — Baia. Ușa spre naos. Fig. 16 — Baia. Fereastră pe latura de sud a bisericii.

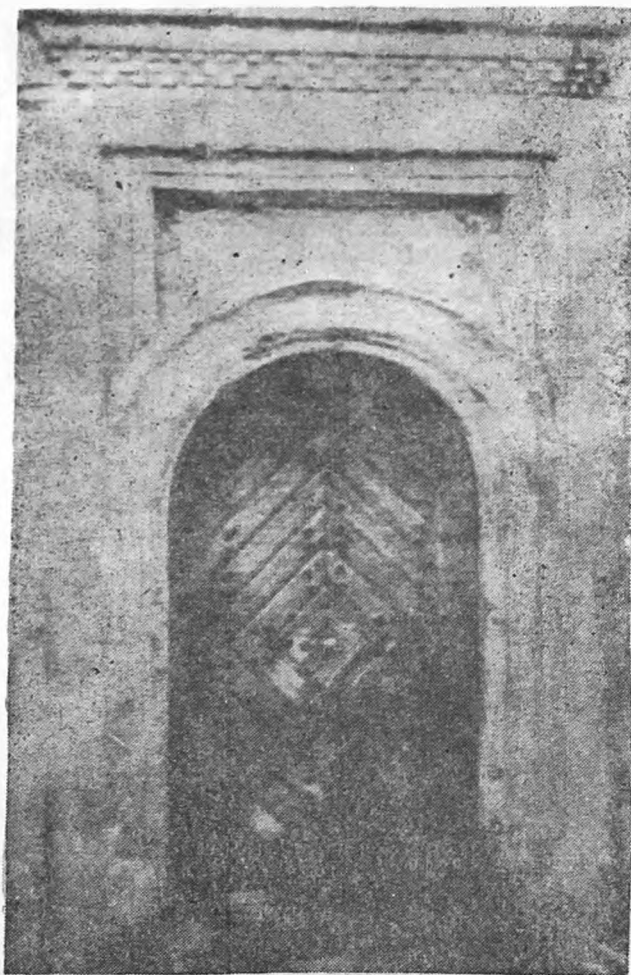
17

18

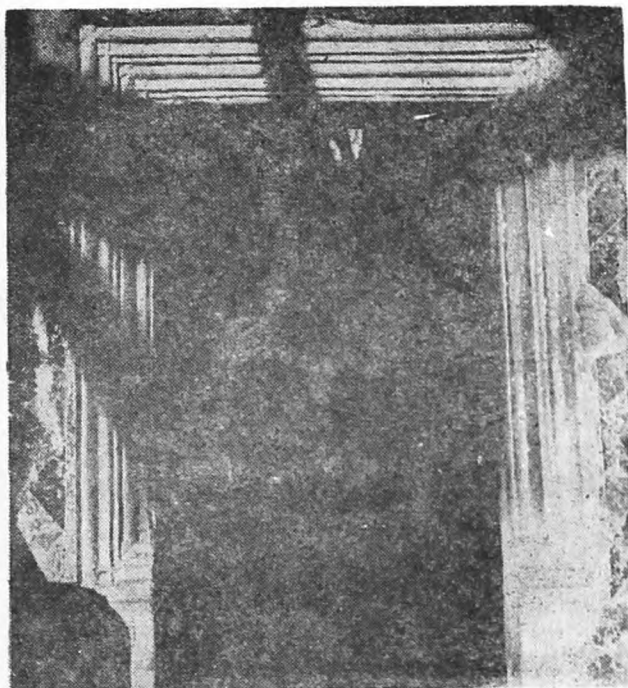

19

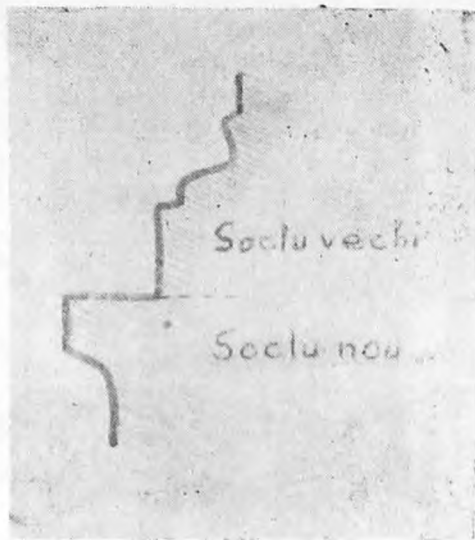

20

Pl. V. Fig. 17 — Suceava, Biserica Sf. Dumitru. Pisania și relieful în stil renaștere. Fig. 18 — Rîșca. Profilarea soclului bisericii. Fig. 19 — Horodniceni. Fereastră a bisericii (după G. Balș). Fig. 20 — Zăhărești. Ușa de intrare în biserică (după G. Balș).

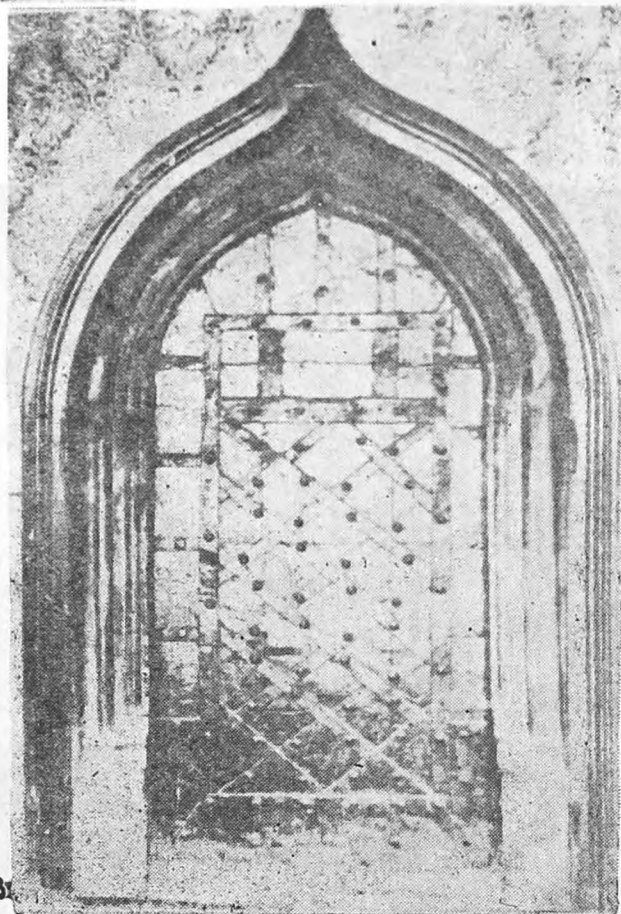
21

22

23

24

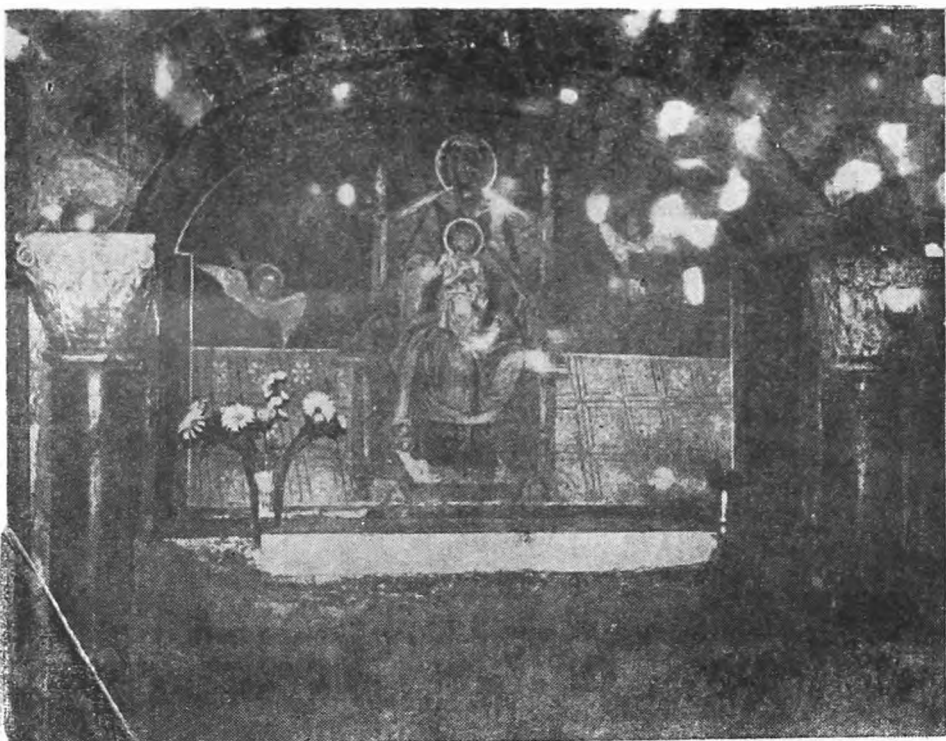
Pl. VI. Fig. 21 — Voroneț. Ușa de sud a pridvorului. Fig. 22 — Voroneț. Profilarea soclului bisericii. Fig. 23 — Roman. Ușa pridvorului de la biserica Episcopiei (după G. Balș). Fig. 24 — Roman. Cornișă de pe latura de nord a bisericii Episcopiei.

25

26

27

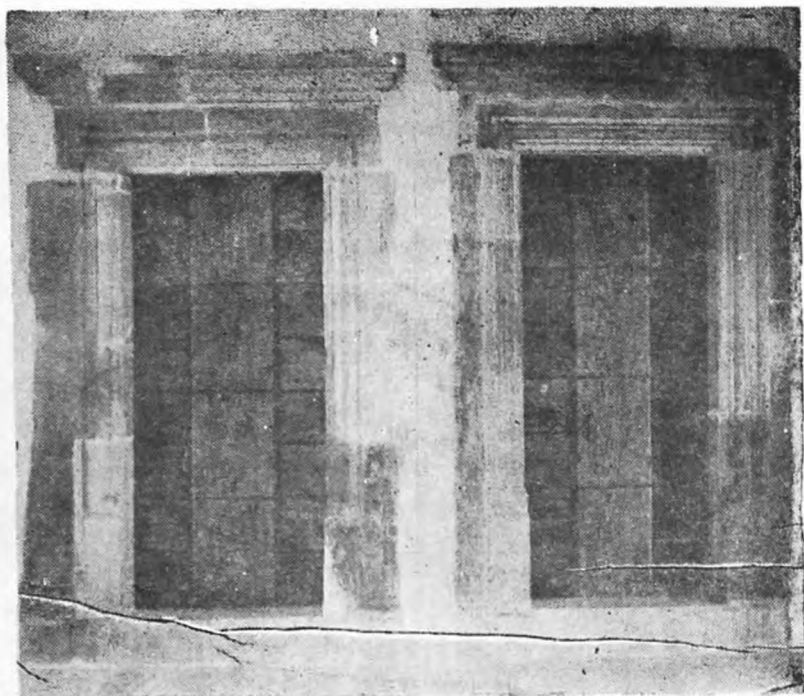

28

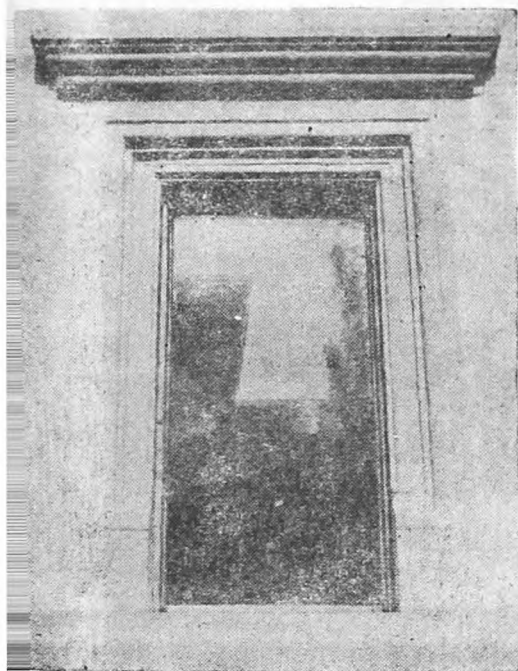
Pl. VII. Fig. 25 — Distrița. Ușa de sud a pridvorului. Fig. 26 — Bistrița. Ușa de nord a pridvorului. Fig. 27 — Slatina. Mormintul Teofanei. Fig. 28 — Slatina. Diferite pietre profilate și un capitel identic cu cele de la mormintul Teofanei.

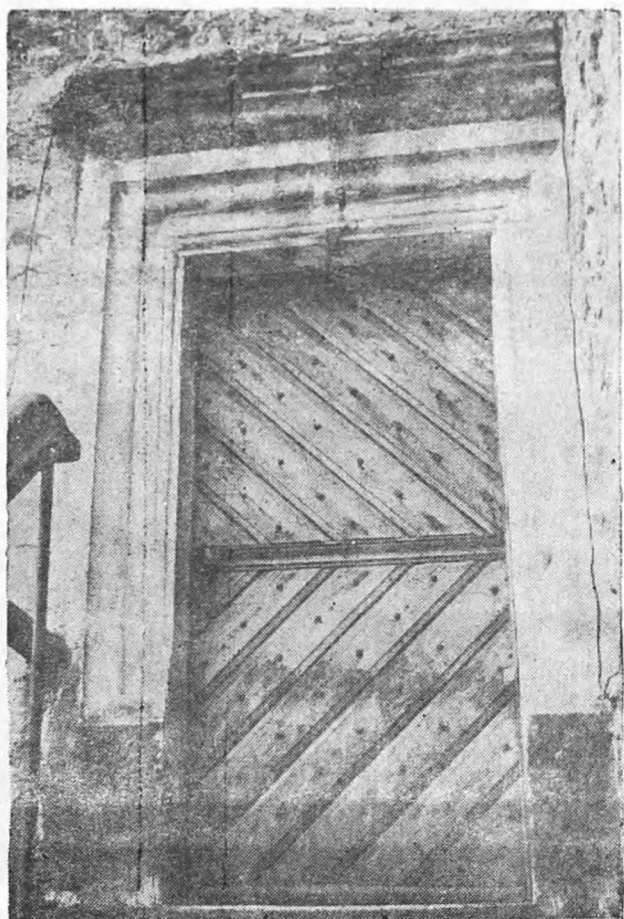
31

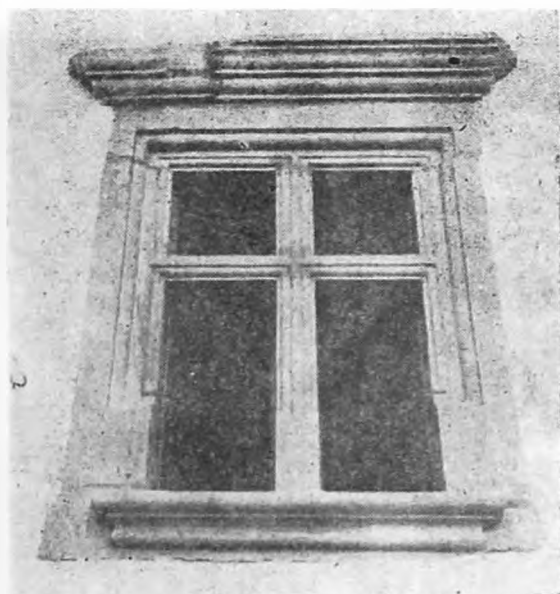
30

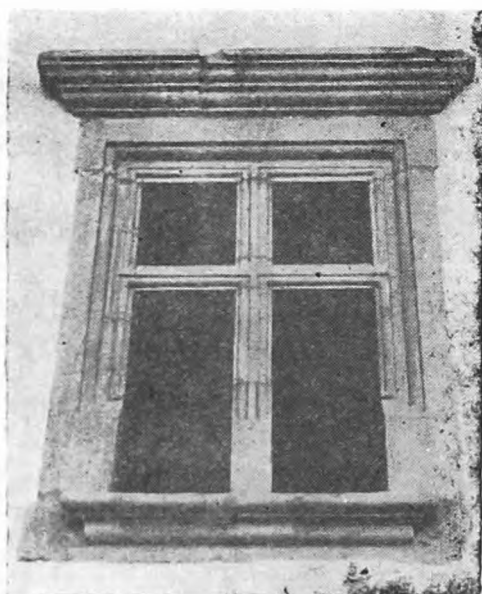
32

Pl. VIII. Fig. 29 — Slatina. Ușă pe latura de sud la Casa egumenească. Fig. 30 — Slatina. Casa egumenească. Uși în interiorul camerei mari. Fig. 31 — Slatina. Ușă pe latura de nord a Casei egumenești și pisania fântinii. Fig. 32 — Slatina. Ușa turnului domniței Ruxandra.

33

34

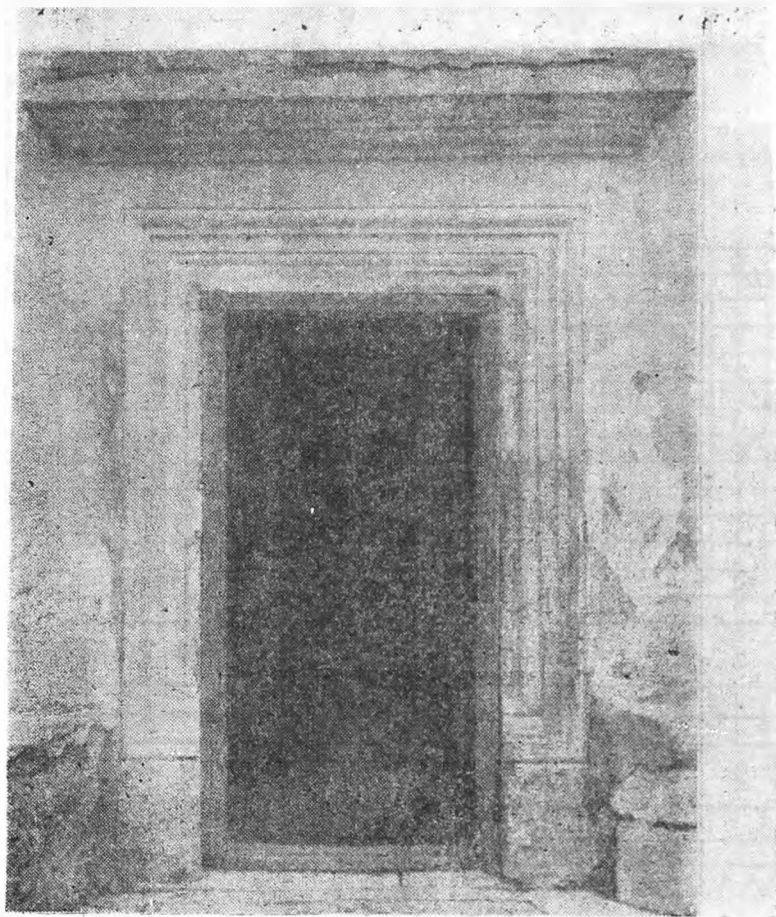

35

36

Pl. IX. Fig. 33 , 34, 35 — Slatina. Ferestre pe latura de nord la Casa egumenească.
Fig. 36 — Slatina. Pietre profilate de la fântină.

37

38

Pl. X. Fig. 37 — Cotnari. Ușa pridvorului de la biserica ortodoxă. Fig. 38 — Pingărați. Ușa bisericii de jos (după G. Balș).

BRODERII DE TIP ORIENTAL ÎN COLECȚIA DE TEXTILE A MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Așezarea geografică a țărilor române în zona de interferență a apusului cu răsăritul a făcut ca istoria lor să se desfășoare la intersecția marilor culturi. Contactul strâns și permanent, relațiile economice și politice neîntrerupte ale celor trei țări române cu lumea occidentală și cea orientală au lăsat amprente adânci asupra tuturor domeniilor vieții spirituale¹.

Astfel, arta transilvăneană, de multe ori mediatoare de influențe între Occident și Orient, își va forma un limbaj decorativ sintetizând elemente furnizate deopotrivă de aceste două zone de iradiere. Ornamentica transilvăneană — cu referire specială la arta decorativă a secolelor XVI—XVIII — se va constitui din preluarea și adaptarea motivisticii nord-italiene, sud-germane și orientale, în urma unor împrumuturi directe sau intermediare².

Raporturile cu lumea orientală au fost îndelungate și s-au manifestat pe planuri multiple, intensificându-se mult după victoria armatei otomane asupra regatului maghiar la Mohács. După cum bine se știe, bătălia de la Mohács a declanșat un șir de evenimente care au avut ca urmare transformarea unei părți a Ungariei în pașalic turcesc și constituirea Transilvaniei în principat autonom sub suzeranitate otomană. Acest fapt a permanentizat contactele directe cu Orientul, deschizând drum larg influențelor artistice. În arta decorativă transilvăneană cele mai puternice urme a lăsat ornamentica turcească din Asia Mică care a vehiculat și influențe persane³. Poate cea mai receptivă în acest sens a fost arta textilelor, mai exact arta broderiei transilvănene, motivistica ei însumând o largă gamă de elemente de proveniență orientală, prelucrate potrivit gustului și spiritului artistic local.

În cazul de față, atenția ni se îndreaptă spre două broderii de tip oriental care comportă ornamente tratate după canoane artistice turcești și persane, unicate în cadrul colecției noastre⁴.

¹ *IstRom*, III, p. 316; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, I, p. 185, 479; Szendrei J., *A keleti és nyugati művészet hatása a magyar díszítőművekre*, în *Művészi ipar*, VII, 1892, nr. 1, p. 13; Voit P., *Régi magyar otthonok*, Budapest, 1942, p. 117; M. A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p. 23.

² *IstRom*, II, p. 745, 755; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 856, 857, 862, 866, 914—915, 945; *Dolg*, VII, 1916, p. III.

³ Szendrei J., *Magyar díszítőművek*, în *Művészi ipar*, VI, 1891, nr. 3, p. 78; Pósta B., *A pókafalvi református egyház régi hímzései*, în *Dolg*, V, 1914 (în continuare: Pósta), p. 196; Divald K., *A magyar iparművészet története*, Budapest, 1929 (în continuare: Divald), p. 194; Varjú—Ember M., *A 17. századi magyar hímzések motívumkincse*, în *Folia Historica*, 1, 1972 [în continuare: Varjú—Ember (1972)], p. 45; Vona A., *Olasz korsós minta egy magyar úrihímzésen*, în *Folia Historica*, 4, 1976 (în continuare: Vona), p. 146.

⁴ *MuzIstTrans*, nr. inv. F. 6628 și F. 6679. Pieseile au făcut parte cu certitudine din patrimoniul fostului Muzeu ardelean, dar nu ni s-a păstrat nici o mențiune cu privire la ele (loc de proveniență, data achiziționării etc.).

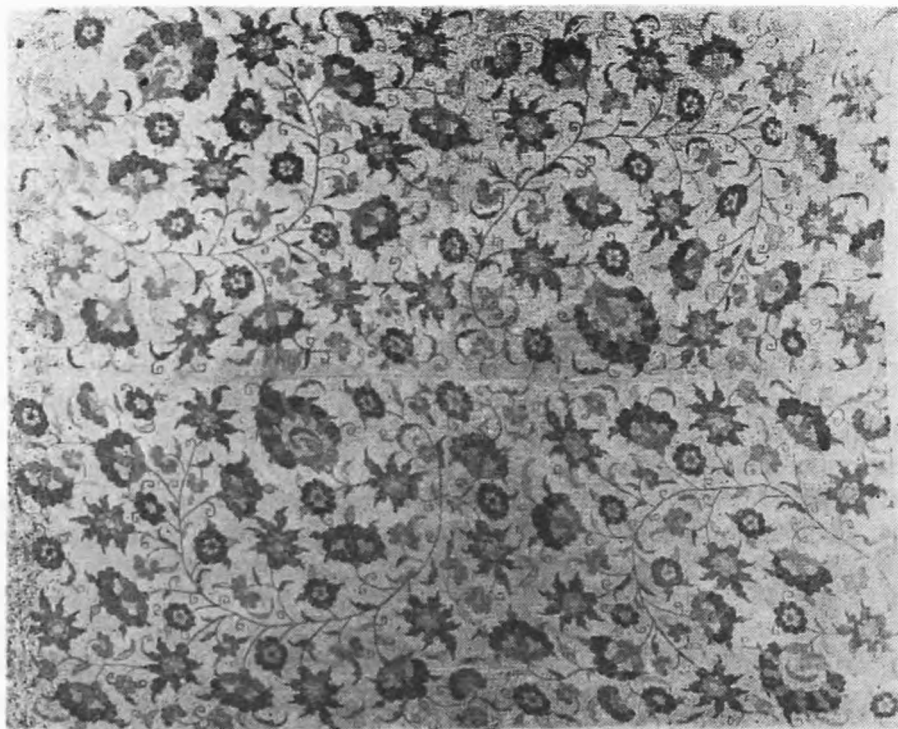

Fig. 1 — Broderie. MuzIstTrans, nr. inv. P. 6628.

Prima piesă (fig. 1; pl. I, fig. a), o broderie dreptunghiulară, este confecționată din pînză de in topită, nealbită, de bună calitate⁵. Pe acest fond s-a brodat cu fire de mătase, ușor răsucite, de diferite culori, care, combinate, dau un pronunțat efect de ansamblu: ivoriu, beige, cafeniu, maron închis, verde-gălbui, albastru și roșu. Și punctele de broderie au fost alese cu multă pricepere: pentru contururi punctul „înaintea acului“, cusut cu cafeniu și maron închis; pentru tije punctul de rămurică, cusut cu cafeniu; pentru umplerea suprafețelor mari punctul de broderie „turcesc“ sau de țesătură, cusut cu diverse culori⁶.

Decorul piesei, care acoperă toată suprafața, nelăsînd spații goale, constă dintr-un singur motiv, un splendid vrej arcuit, repetat de patru ori, așezat în poziții opuse de fiecare dată. Vrejul care se arcuiește puternic, descriind aproape un cerc, poartă elemente florale de o impresionantă varietate: flori de măr, rozete cu mai multe registre de petale, flori în formă de evantai, compoziții de palmetă de lotus, toate însoțite de cîrcei și o mulțime de frunzulițe arcuite și semipalmete. Arcul vrejului adăpostește o uriașă palmetă de lotus, de rară frumusețe. Piesa excelează atît prin finețea execuției tehnice, cît și prin bogăția cromatică și prin perfecțiunea desenului.

⁵ Broderia a fost confecționată din două fișii de pînză de in (57×137 cm și 53×137 cm, deci dimensiunea totală: 110×137 cm), cusute laolaltă după brodare. La unul din capete se vede clar că ea a fost scurtată, tot după brodare, dimensiunea inițială depășind deci 110×137 cm.

⁶ Pósta, p. 203, 210; Undi M., *Magyar himnvarró művészeti*, Budapest, 1934 (în continuare: Undi), p. 76; 77, fig. 2, 11, 19; 79; 80; Varjú—Ember (1972), p. 71; Vona, p. 151.

Pl. I a. Broderie. Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 6628.

Pl. I b. Bordură brodată. Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F. 6679

Varianta punctului de broderie plat, aleasă pentru umplerea suprafețelor mari, așa-numitul punct „turcesc”, cu efecte de țesătură, era foarte agreată și pe larg folosită la broderiile din secolele XVII—XVIII, executate fie în Orient, fie în Transilvania. În cazul nostru punctul de țesătură a fost executat cu atîta măiestrie, încît, la prima vedere, dă impresia că ar fi aplicat. Senzația aceasta este accentuată și de faptul că motivele au fost lucrate pe ambele fețe ale piesei. Identitatea celor două fețe ale broderiei este o caracteristică a celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, prelungindu-și existența și în cel următor⁷.

Soluțiile cromatice, nuanțele alese și mai ales combinarea lor ne duc spre Orient, spre luxuriantele grădini ale Persiei și Asiei Mici. Culoarele au fost selectate cu mîină sigură, alăturarea diferitelor nuanțe — de multe ori aparent contrastante — realizînd o perfectă armonie cromatică⁸. Dealtfel, spectacolul cromatic al grădinilor orientale și-a lăsat amprenta nu numai asupra artei textile, dar și asupra ceramicii din Orient. Stau mărturie țesăturile și covoarele de această factură, care își constituie ornamentica din interpretarea „cîteodată schematică, dar grandioasă”⁹ a patru flori — laleaua, zambila, garoafa și floarea de măr — îmbogățită și cu diversitatea de tratări ale palmetei¹⁰. În ceea ce privește ceramica, Gaston Migeon, în al său *Manuel d'art musulman*, a subliniat cu insistență relația strînsă între motivistica țesăturilor și a plăcilor de faianță orientale. Într-adevăr, aceste plăci ornamentale de multe ori dau impresia unei proiectări — pe pereți sau pe pardoseli — a mătăsurilor sau brocarturilor artistice, asemănările privind nu numai decorul, dar și cromatică¹¹. Aceste două tipuri de produse artistico-utilitare oferă din belșug analogii pentru elementele decorative și pentru soluțiile structurale întîlnite pe broderia în discuție.

Una dintre componentele nelipsite ale ornamenticii orientale o constituie frunzulițele mici (ascuțite și cîteodată arcuite) și semipalmetele „crescute” din petalele superioare ale florilor¹². Broderia studiată ilustrează o mare ingeniozitate și originalitate în a garnisi florile cu o varietate de frunzulițe, semipalmete, palmete, cîrcei etc. Aceeași gamă largă de soluții o găsim pe brode-

⁷ Varjú—Ember M., *A textilgyűjtemény új himzései*, în *FolArch*, XXII, 1971 [în continuare: Varjú—Ember (1971)], p. 226.

⁸ Policromia, coloritul puternic, îmbinarea culorilor contrastante într-o compoziție armonioasă constituie apanaje ale artei orientale; vezi Pósta, p. 207; Varjú—Ember (1971) p. 226.

⁹ G. Migeon, *Manuel d'art musulman*, Paris, 1907, vol. II (în continuare: Migeon), p. 409.

¹⁰ Migeon, p. 404, 406, 408; *Az iparművészet könyve*, Budapest, 1912, vol. III, p. 484, 486, 487; O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921 (în continuare: Falke), p. 48, 49; E. Flemming, *Das Textilwerk. Gewebeornamente und Stoffmuster vom Altertum bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1927 (în continuare: Flemming), p. XXVII; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la curtea domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967 [în continuare: Andronic, Neamțu, Dinu (1967)], p. 223; C. Nicolescu, *Ceramica otomană de Iznik din secolele XVI—XVIII găsită în Moldova*, în *ArhMold*, V, 1967 [în continuare: Nicolescu (1967)], p. 292.

¹¹ Migeon, p. 300, 408; Nicolescu (1967), p. 296; Gervers—Molnár V., *A sárospataki bokályos ház*, în *FolArch*, XXII, 1971 (în continuare: Gervers—Molnár), p. 202.

¹² Palotay G., *Törökös himzésű börtáskák Erdélyben*, în *Közl.* II/2, 1942 (în continuare: Palotay), p. 275.

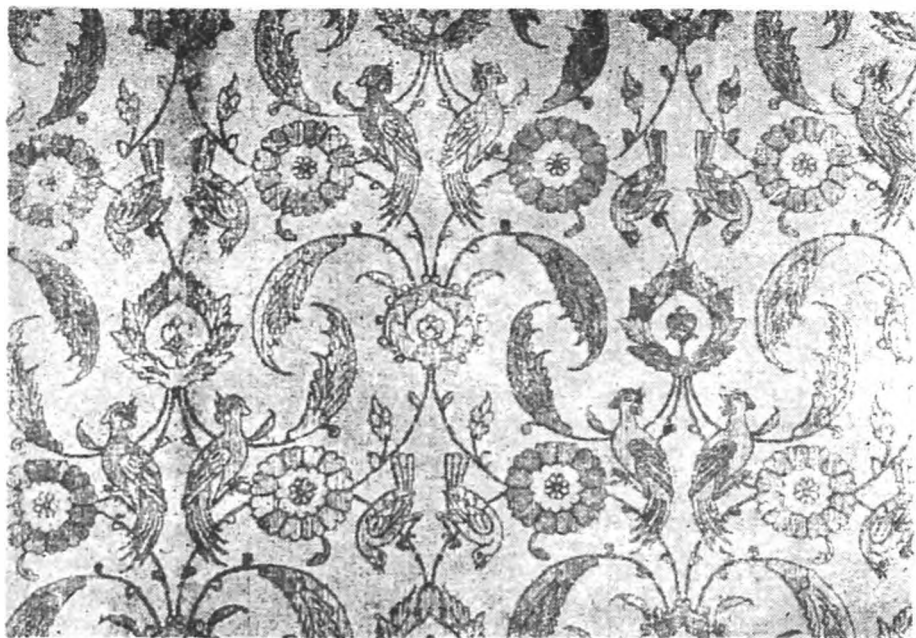

Fig. 2 — Brocart de catifea. Persia, sec. XVII.

riile turcești pe piele sau pe suport textil din secolul al XVII-lea¹³, pe unele broderii transilvănene și moldovene din același secol, cu analogii anatoliene¹⁴, pe țesături persane (fig. 2, 3, 4, 9, 10)¹⁵ și turcești (fig. 19)¹⁶ din secolele XVI—XVII, dar și pe obiectele de ceramică smălțuită (farfurii, boluri, plăci ornamentale pentru pereți) orientale din aceeași perioadă (fig. 13)¹⁷.

Motivele florale în formă de evantai, cu multiple posibilități de tratare, se rînduie printre elementele decorative de bază ale vestitelor și căutatelor șaluri de Cașmir, apărînd frecvent și printre ornamentele covoarelor persane (fig. 4)¹⁸. Piesa noastră prezintă cîteva variante, toate de mare efect estetic-artistic, ale acestui motiv.

Plasarea de motive decorative mai mărunte în interiorul ornamentelor mai mari este unul dintre procedeele utilizate cu predilecție în motivistica orientală¹⁹. Obiectul studiat înfățișează cîteva tipuri de ornamente născute în urma aplicării acestei soluții: rozete cu mai multe registre de petale și compoziții de palmete de lotus, găsindu-și analogii pe broderii pe piele de tip oriental, din secolele XVII—XVIII (fig. 5, 6)²⁰, pe broderii din Asia

¹³ Palotay, p. 273; 274, fig. 13; C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, 1970 [în continuare: Nicolescu (1970)], pl. LIX.

¹⁴ Pósta, p. 204, fig. 6; 206, fig. 7; 207; 208; Nicolescu (1967), p. 303, fig. 14.

¹⁵ Falke, fig. 523; Flemming, pl. 286, fig. 1; 290; 292—295; 297—299; 302; 312, fig. 1; 313; L. Kybalová, *Keleti szőnyegeik*, Budapeșt, 1976 (în continuare: Kybalová), pl. 32, a; 33, a; 35.

¹⁶ Flemming, pl. 280, fig. 1; Nicolescu (1970), pl. L, LXI—LXIV, CL.

¹⁷ Migeon, p. 302, fig. 252; Andronic, Neamțu, Dinu (1967), p. 230, fig. 35; 262, fig. 66/11; Nicolescu (1967), p. 297, fig. 8, 9; 298, fig. 10/1; Gervers—Molnár, p. 205, fig. 16.

¹⁸ Horváth V., *Kashmir shawls in the Museum of Applied Arts*, în *Az Iparművészeti Múzeum Evkönyve*, IX, 1966, p. 108, fig. 6; 114; Kybalová, pl. 32, a.

¹⁹ Palotay, p. 268.

²⁰ Palotay, p. 264, fig. 4; 266; 269; 270, fig. 9; 271, fig. 10; 273; 276; 277, fig. 15.

Fig. 3 — Catifea. Persia, prima jumătate a sec. XVII.

Mică din aceleași secole (fig. 7, 8)²¹, pe țesături persane (fig. 2, 3, 4, 9, 10)²² și turcești (fig. 15)²³ din secolele XVI—XVII sau pe ceramica orientală din aceleași secole (fig. 11, 12)²⁴.

Pe toată suprafața broderiei, umplînd toate spațiile goale, întîlnim ne-numărate rozete mici cu cinci sau șase petale, adică atît de populara floare de măr sau de trandafir sălbatic. Mica rozetă, cu un rol bine determinat în cadrul compoziției, este prezentă atît pe țesăturile persane (fig. 3, 4, 9, 10)²⁵

²¹ F. R. Martin, *Stickereien aus dem Orient*, Stockholm, 1899, p. 11; 12; pl. XVI; XVIII; Nicolescu (1970), pl. LIX.

²² Falke, fig. 523; Flemming, pl. 289; 291—295; 297—299; 302; 306; 308; 309; 312, fig. 1; 313, fig. 1; 320; R. Reichelt, *Das Granatapfelmotiv in der Textilkunst*, Berlin, 1956 (în continuare: Reichelt), p. 51, fig. 19; Kybalová, pl. 32, a; 33, a; 35.

²³ Falke, fig. 522; Flemming, pl. 274; 276, fig. 2; 277, fig. 1; 279, fig. 1; 280, fig. 1; 281, fig. 2; 317; Reichelt, p. 25, fig. 4b; 57, fig. 22; Nicolescu (1970), pl. L, LV, LVI, LXI—LXIV.

²⁴ Migeon, p. 298, fig. 248; 299, fig. 249; 308, fig. 260; 309, fig. 262; Gervers—Molnár, p. 185, fig. 1; 186, fig. 2; 187, fig. 3; 189, fig. 4; 203, fig. 15; 211, fig. 20.

²⁵ Falke, fig. 523; Flemming, pl. 286, fig. 1; 289; 290; 294; 299; 302; 306; 312, fig. 1; Reichelt, p. 51, fig. 19; Kybalová, pl. 32, a 33,a; 35.

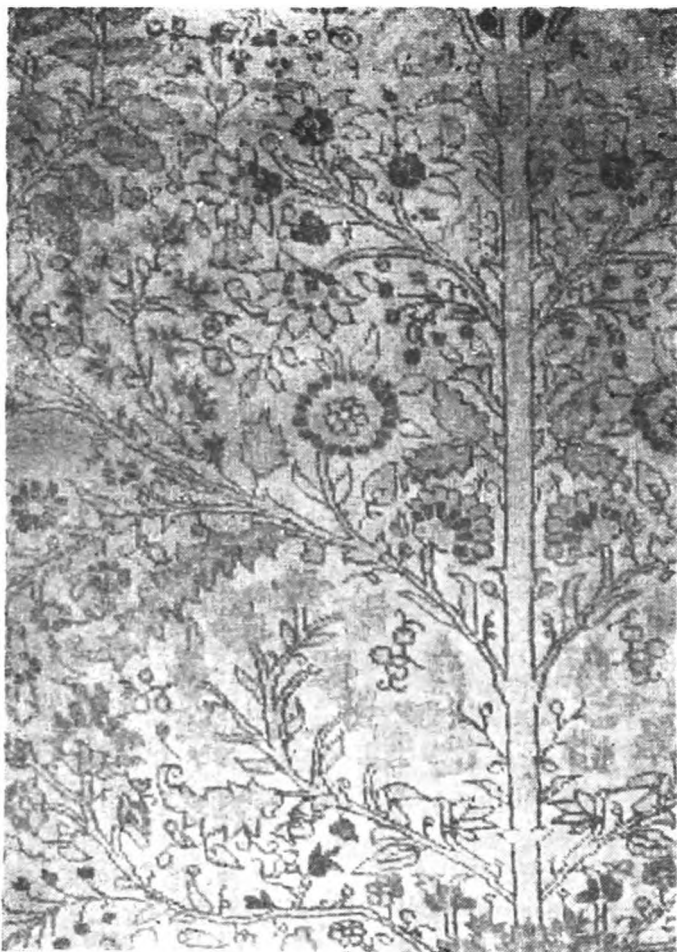

Fig. 4 — Covor. Tabriz, a doua jumătate a sec. XVIII (reluarea unui model din secolele precedente).

și turcești (fig. 15, 19)²⁶ din secolele XVI—XVII, cât și pe ceramica orientală din aceeași vreme (fig. 13)²⁷.

Piesa a doua (fig. 14; pl. I, fig. b), o bordură brodată, este confecționată din pînă de în topită, nealbită, de bună calitate²⁸. Pe acest fond s-a brodat cu fire de mătase, ușor răsucite, viu colorate (ivoriu, galben, verde, albastru de indigo, roșu, negru) și cu fir de aur. Și în acest caz contururile au fost tratate cu puncte „înaintea acului“, cusute cu negru; pentru tije s-a ales punctul

²⁶ Falke, fig. 522; Flemming, pl. 275; 277—281; 317; Reichelt, p. 25, fig. 4b; 32, fig. 9a; 33, fig. 9b; Nicolescu (1970), pl. LII—LIV, LXVIII, CL.

²⁷ Migeon, p. 301, fig. 251; 302, fig. 252; Andronic, Neamțu, Dinu (1967), p. 227, fig. 33/13, 15, 19; 229, fig. 34/18; 262, fig. 66/11; Nicolescu (1967), p. 297, fig. 8, 9; 298, fig. 10/1; Gervers—Molnár, p. 205, fig. 16.

²⁸ Bordura a fost confecționată din două fișii de pînă de în, una, lungă de 94 cm, lată de 4 cm (nebrodată, atașată prin puncte de sailă celeilalte fișii), a doua, lungă de 94 cm, lată de 20 cm (brodată). Deci dimensiunea totală este de 24 × 94 cm. Punctele de sailă de pe partea superioară a broderiei indică faptul că ea a fost într-adevăr o bordură, dar a fost detașată de restul piesei.

Fig. 5—6 — Geantă de piele brodată. Constantinopol, 1778.

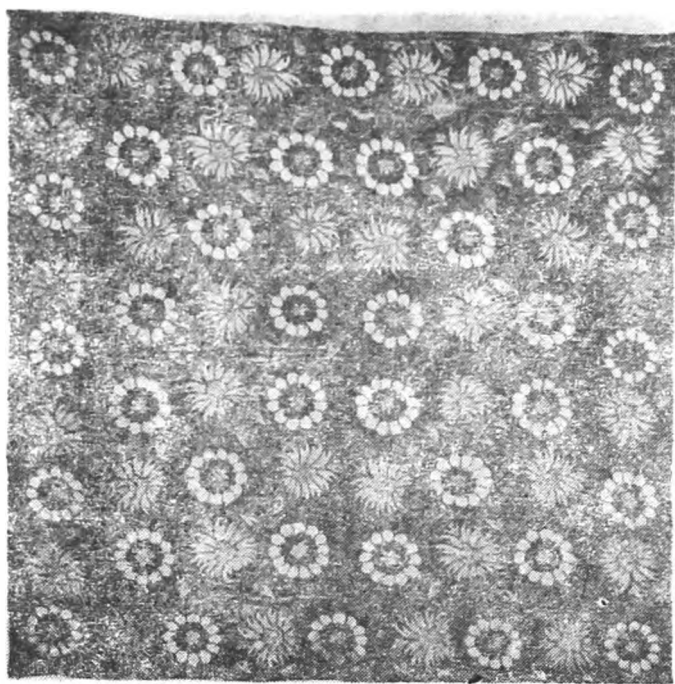

Fig. 7—8 — Cuverturi brodate cu fir de mătase. Asia Mică, sec. XVIII.

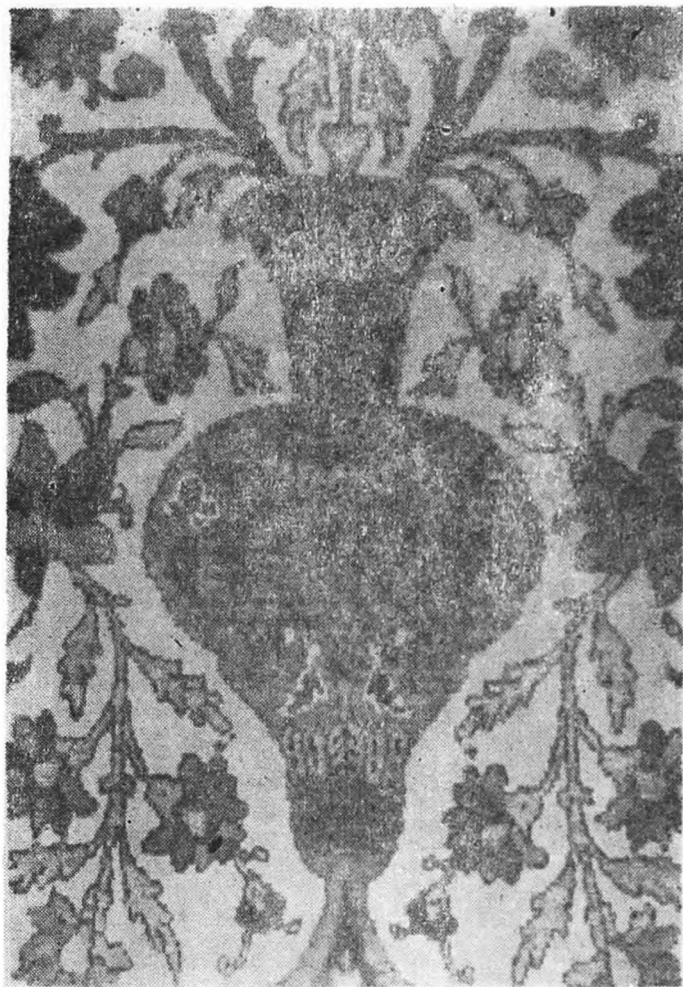

Fig. 9 — Covor. Ferahan, începutul sec. XIX (reluarea unui model din secolele precedente).

Fig. 10 — Covor. Tabriz, începutul sec. XIX (reluarea unui model din secolele precedente).

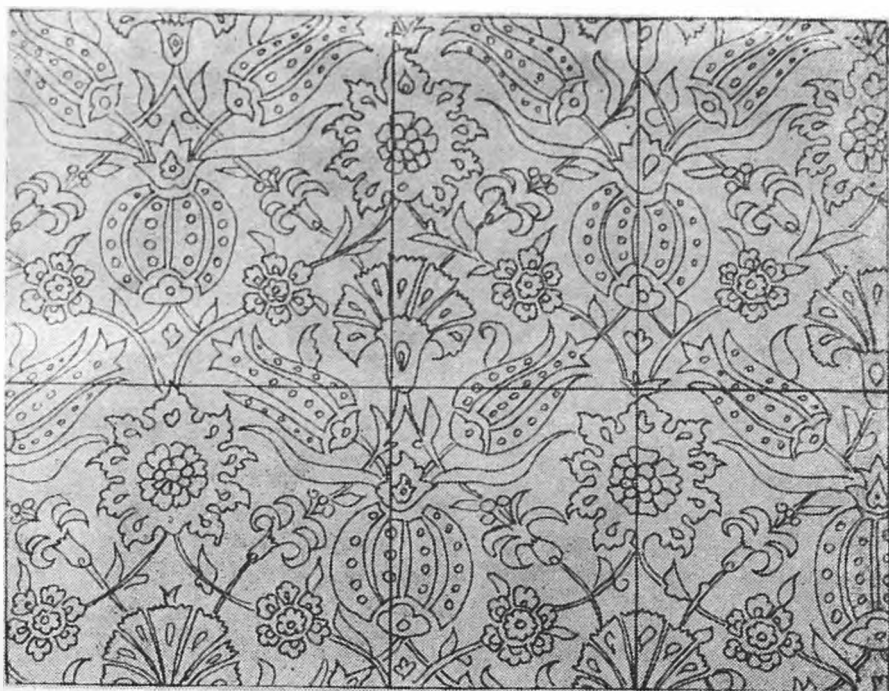
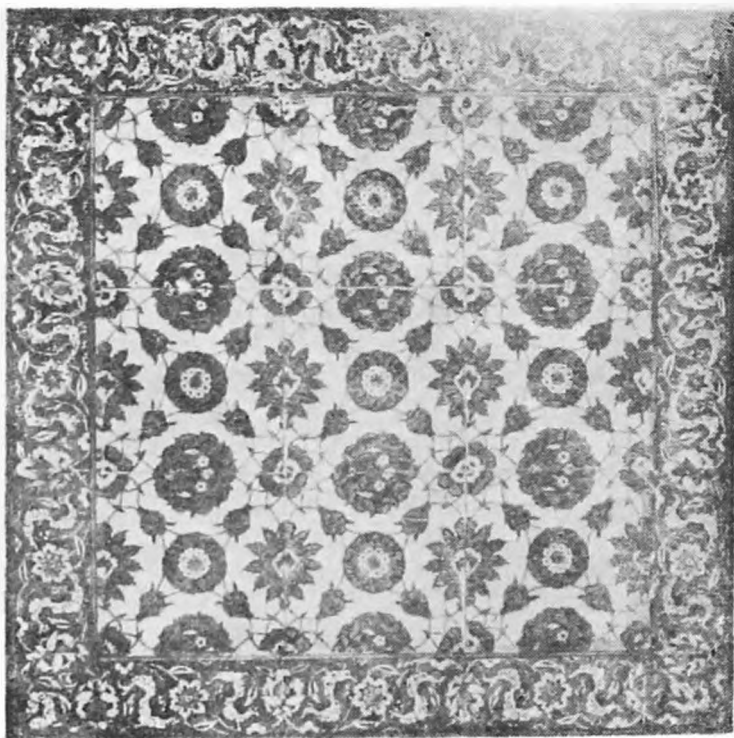

Fig. 11–12 — Plăci ornamentale pentru pereți. Iznik, sec. XVI–XVII.

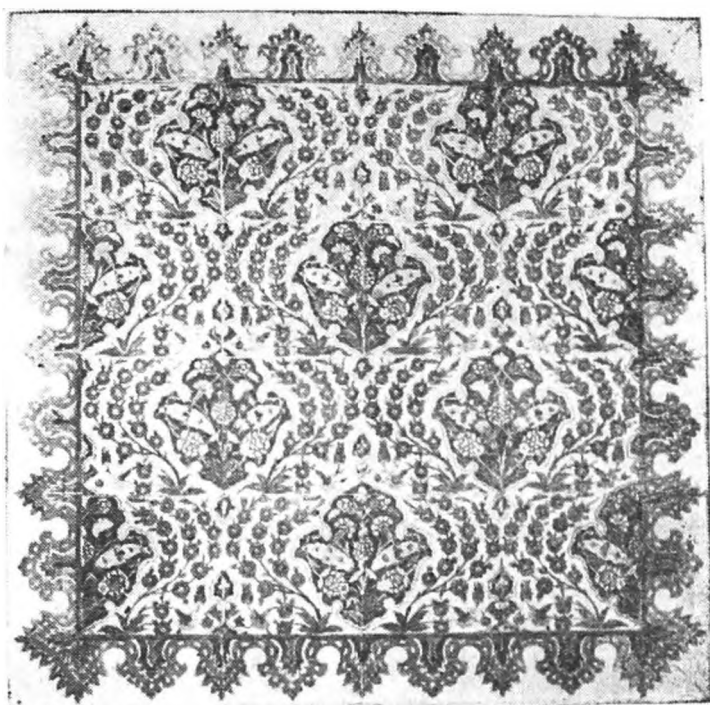

Fig. 13 — Plăci ornamentale pentru pereți. Iznik, sec. XVI—XVII.

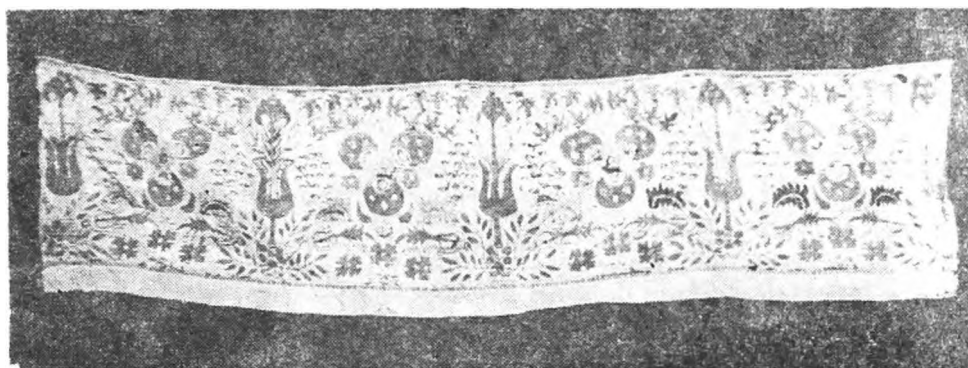

Fig. 14 — Bordură brodată. MuzIstTrans, nr. inv. F. 6679.

de rămurică, cusut cu verde, iar frunzele și petalele mici, de diferite culori, au fost brodate cu punct de broderie plat „în două ape”, sugerînd forma de frunză cu nervură mediană. Efectele estetice maxime sînt însă realizate de suprafețele pline mari, unde s-a folosit punctul de broderie „turcesc” sau de țesătură²⁹.

Decorul piesei se desfășoară pe toată suprafața disponibilă, semn distinctiv al manierei ornamentale orientale³⁰. De fapt, se reia, de trei ori în între-

²⁹ Vezi supra, nota nr. 6.

³⁰ Varjú—Ember (1972), p. 59.

gime și de două ori pe jumătate, același motiv, compus din mai multe elemente. Motivul face parte din categoria „tulpinei”, derivată din „hom”-ul iranian³¹. „Tulpina” se sprijină pe o rozetă cu șase petale formate din cercuri, susținută de o pereche de frunze mici, ascuțite și arcuite. Rozeta poartă un impozant element decorativ care domină toată compoziția: un așa-numit con de pin. Ramificațiile superioare ale „tulpinei” — vrejuri de zambile — pornesc chiar din miezul conului, arcuindu-se puternic, în stînga și în dreapta, făcînd legătura între „tulpini”. Pe ramificațiile următoare, spre baza „tulpinei”, cresc: crengi înfrunzite susținînd ciorchini de bace și crengi înfrunzite cu cîte o „pară turcească”. Spațiile dintre „tulpini” sînt umplute cu garoafe cu patru petale, rozete mici cu șase petale, palmete cașmiriene, frunzulițe ascuțite și elemente globulare.

Bordura studiată relevă și ea, ca și prima piesă, cîteva caracteristici care o definesc ca fiind de factură orientală.

Tehnica de execuție este identică cu cea de la prima broderie, adică același punct de broderie „turcesc” cu efecte de țesătură, cusut în mod identic (vezi pag. 737).

Coloritul bordurii ne indică, poate și mai mult ca cel al primei piese, o obîrșie orientală. Pe bordura brodată sînt alăturate — cu îndrăzneală, dar cu un desăvîrșit gust și simț al culorii — culori puternice, contrastante, îmbogățite și cu strălucirea firului de aur. În realizarea efectelor coloristice un rol important îi revine și fondului: o pînă nealbită, echilibrînd cromatica de ansamblu. Utilizarea culorilor puternice și multe, combinate cu luciul aurului sau al argintului, este una dintre caracteristicile ornamenticii orientale din secolele XVI—XVIII³².

Alături de tipul de compoziție — „tulpina” — derivat dintr-un străvechi motiv iranian, și elementele constitutive ale decorului piesei în discuție ne duc spre Orient.

Rozetele mici, cu miezul și cu petalele conturate de mici cerceulețe independente, sînt ornamente vechi, greco-latine, preluate de arta bizantină și transmise de aceasta artei islamice. Analogii oferă atît unele broderii transilvănene din secolul al XVII-lea, cu influențe turcești din Asia Mică³³, cît și ceramica orientală din secolele XVI—XVII³⁴.

Conul de pin oferă mari posibilități decorative și apare foarte des mai cu seamă pe țesăturile turcești (fig. 15)³⁵, dar și pe cele persane³⁶ din secolele XVI—XVII. El figurează și pe plăcile ornamentale pentru pereți din aceleași secole (fig. 16)³⁷.

³¹ „Hom”-ul iranian, motiv milenar, de-a lungul secolelor a suferit multe modificări, dînd naștere unor compoziții ornamentale de mare dinamism, cum este și „tulpina” purtînd flori diferite pe ramificațiile ei; vezi P. Petrescu, *Motive decorative celebre*, București, 1971, p. 43; Vona, p. 147.

³² Pósta, p. 207; Divald, p. 194; Nicolescu (1970), p. 83; Varjú—Ember (1971), p. 226; Vona, p. 147.

³³ Pósta, p. 195, fig. 1; 196; 197.

³⁴ Migeon, p. 289, fig. 240; 326, fig. 280.

³⁵ Falke, fig. 522; Flemming, pl. 274; 276, fig. 1; 277; 316; 317; Reichelt, p. 24, fig. 4a; 25, fig. 4b; 30, fig. 8a; 31, fig. 8b; 57, fig. 22; Nicolescu (1970), pl. LXVIII.

³⁶ Flemming, pl. 306; Reichelt, p. 51, fig. 19.

³⁷ Gervers—Molnár, p. 206, fig. 17.

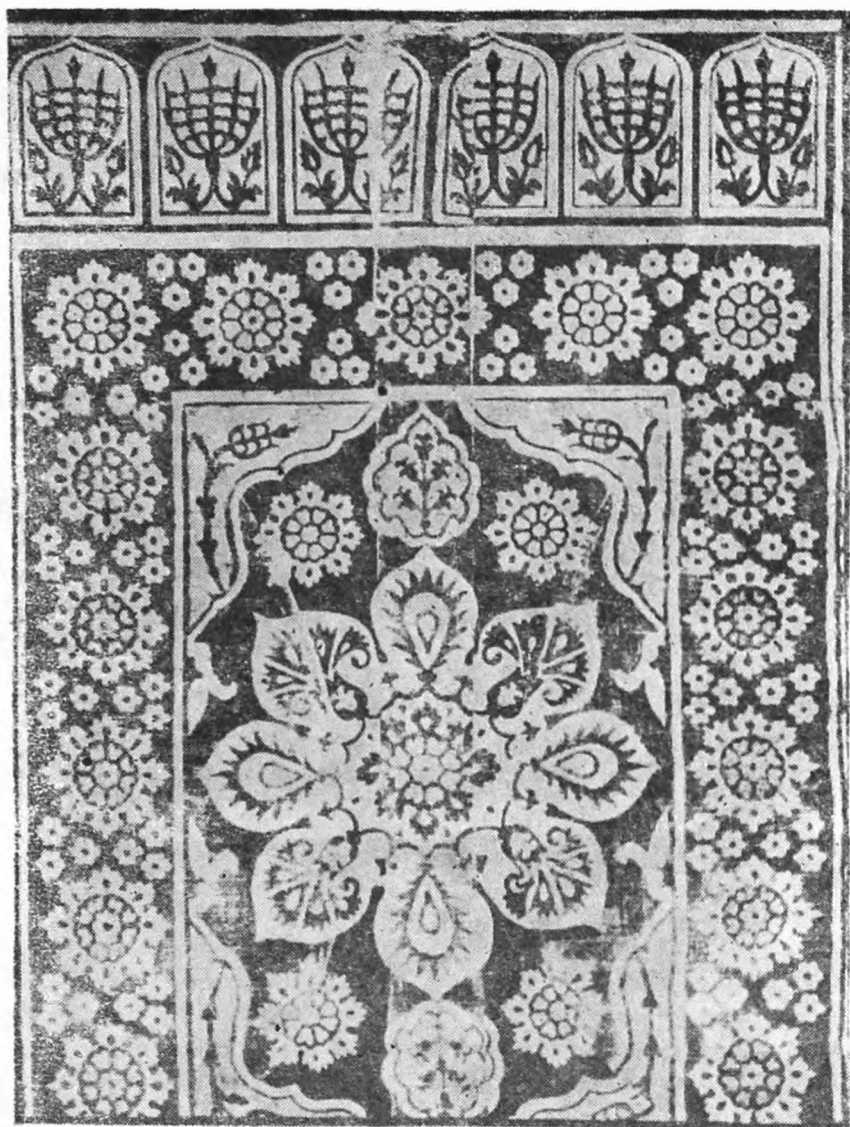

Fig. 15 — Covor de catifea („cuvertură de Skutari”). Turcia, sec. XVII.

După cum am mai amintit (vezi p. 737), zambila este una dintre principalele motive florale orientale. Bogatele vrejuri de zambile de pe bordura prezentată au analogii pe broderii de factură turcească din secolele XVII—XVIII (fig. 17)³⁸, dar în egală măsură și pe țesături turcești din secolele XVI—XVIII (fig. 15, 18)³⁹. Agreatul motiv al zambilei este prezent, de asemenea, pe plăcile de ceramică orientale din aceeași vreme (fig. 12, 16)⁴⁰.

Pe una din ramificațiile „tulpinei” crește o așa-numită „pară orientală”. Este o variantă tipic orientală a rodiei dinamizate, la care felia centrală se

³⁸ P. Johnstone, *A Guide to Greek Island Embroidery*, London, 1972, p. 84, fig. 96.

³⁹ Falke, fig. 522; Flemming, pl. 274; 276; fig. 1; 281, fig. 2; 317; Reichelt, p. 25, fig. 4b; 57, fig. 22; Nicolescu (1970), pl. LV, LVI.

⁴⁰ Gervers—Molnár, p. 206, fig. 17; 211, fig. 20.

Fig. 16 — Plăci ornamentale pentru pereți. Iznik, sec. XVI–XVII.

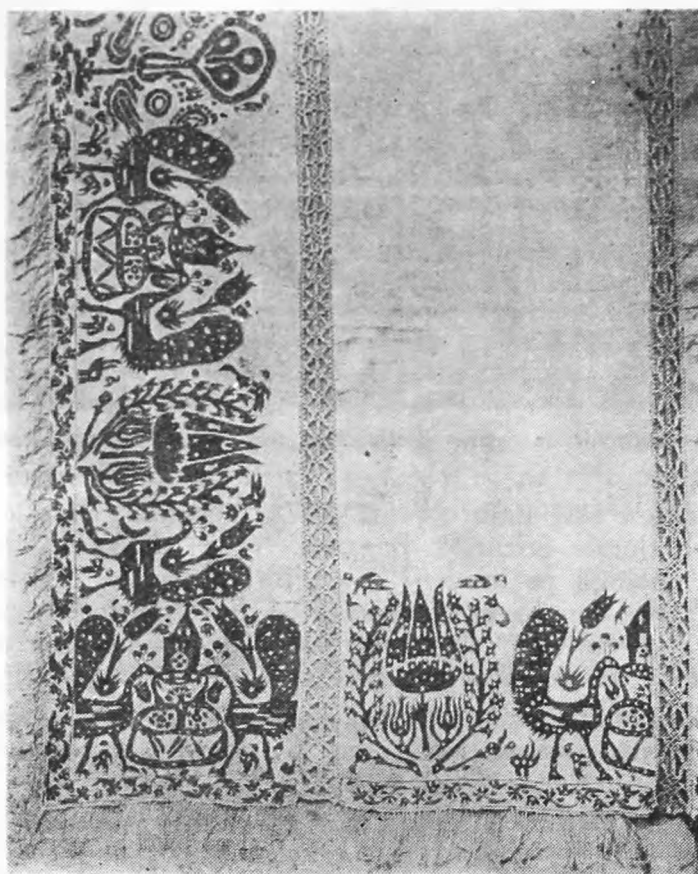

Fig. 17 — Cuvertură de pat. Epir, sec. XVII–XVIII.

Fig. 18 — Mătase. Asia Mică, sec. XVI.

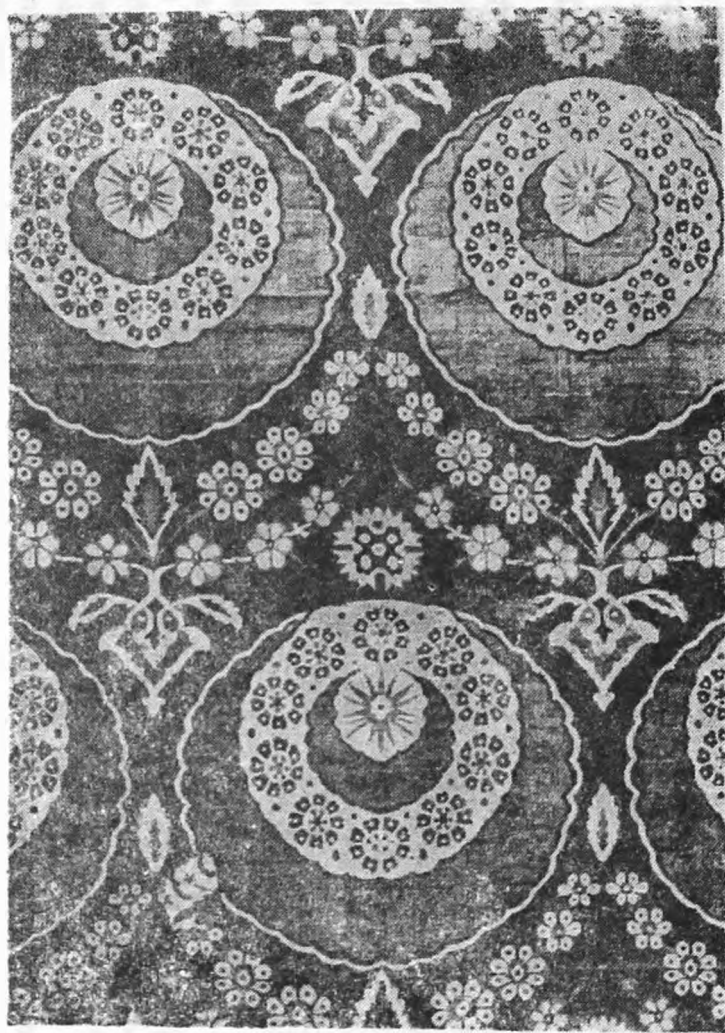

Fig. 19 — Mătase. Turcia (Brussa), sec. XVI.

subțiază, se înalță mult și iese din conturul rodiei, înlocuind corola⁴¹. Palmeta cașmiriană își trădează prin însuși numele ei originile⁴². Este un element cu deosebite efecte artistico-estetice: o bogată frunză, arcuită, cu conturul puternic zimțat, cu nervură mediană cusută cu fir de aur, care face un plăcut contrast cu negrul suprafeței palmei.

În ceea ce privește celelalte elemente folosite pentru umplerea spațiilor goale, asupra rozetelor mici — flori de măr sau de trandafir sălbatic — ne-am oprit și la prima piesă studiată (vezi p. 739 și fig. 3, 4, 9, 10, 13, 15, 19)⁴³. Alături de ele mai apar niște elemente globulare, cu mari valențe ornamentale, care derivă probabil din motivul de origine chinezească „tchintamani”. Țesăturile turcești din secolul al XVI-lea dau măsura posibilităților decorative ale acestui motiv (fig. 19)⁴⁴, care figurează și printre motivele obiectelor orientale de ceramică smălțuită confecționate la Iznik, la începutul secolului al XVII-lea⁴⁵.

Studiul elementelor determinante ale acestor broderii indică factura lor tipic orientală. Ele datează de la sfârșitul secolului al XVII-lea, mijlocul secolului al XVIII-lea. Această atribuire este susținută de vastul repertoriu de analogii din ornamentica turcească și persană a secolelor XVI—XVIII. Problema locului de proveniență rămîne deschisă, cu atît mai mult, cu cît este bine cunoscut faptul că de la începutul secolului al XVIII-lea ornamentica turcească s-a inspirat din marile stiluri europene. Astfel putem descoperi urme ale barocului sau rococoului în multe decoruri turcești⁴⁶. Prelucrarea mai cuprinzătoare a bogăției de măturii materiale ne va ajuta probabil să optăm pentru includerea obiectelor în studiu fie printre cele confecționate în Asia Mică, fie printre cele produse în Transilvania după tipicul oriental⁴⁷.

Chiar dacă viitoare cercetări vor aduce mai multă claritate în stabilirea provenienței acestor broderii, considerăm utilă prezentarea lor aici și acum, căci ele oferă informații privind arta și ornamentica orientală și argumentează faptic schimbul economic și cultural-artistic între Transilvania și Orientul turcesc.

ANA MARIA CIPAIANU

⁴¹ Varjú—Ember (1972), p. 51.

⁴² Varjú—Ember (1972), p. 53.

⁴³ Vezi supra, notele nr. 25, 26, 27.

⁴⁴ Flemming, pl. 280; Nicolescu (1970), pl. LXVII, LXVIII, CXC, 19.

⁴⁵ Andronic, Neamțu, Dinu (1967), p. 220, fig. 29/12; Nicolescu (1967), p. 294, fig. 6.

⁴⁶ Pósta, p. 198. Un exemplu elocvent în acest sens este una dintre genșile brodate turcești prezentate de Palotay G., care este cu certitudine produsă la Constantinopol, în 1778 (poartă o inscripție cu această precizare), dar pe ea apare un decor oriental „barocizat”; vezi Palotay, p. 273; 276; 277, fig. 15.

⁴⁷ Ambele supoziții sînt verosimile în contextul relațiilor economico-politice și al schimbului cultural-artistic între aceste două zone. Ținînd cont de raporturile comerciale între Poartă și Transilvania, se poate accepta ideea intrării în Transilvania pe această cale a unei asemenea piese, alături de marile cantități de alte textile sau obiecte de artă orientale. Cunoscînd totodată și contactele artistice între Asia Mică și Transilvania nu este improbabilă nici ipoteza ca piesa să fi fost confecționată în această din urmă regiune, inspirată din obiectele orientale din categoria celor amintite la analogii.

BRODERIES DE TYPE ORIENTAL DANS LA COLLECTION DE TEXTILES DU MUSÉE HISTORIQUE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'auteur présente deux pièces de broderie se trouvant dans la collection de textiles du Musée historique de la Transylvanie; leur exécution technique, couleurs, composition et éléments décoratifs déterminent leur appartenance au type oriental, datant de l'époque entre la fin du XVIIe siècle et le milieu du XVIIIe. Dans l'analyse des éléments déterminants des broderies en question, l'auteur se sert d'un vaste répertoire d'analogies — des objets d'art décoratif oriental datant des XVIe—XVIIIe siècles.

CERCETĂRI PRIVIND UTILIZAREA UNOR FUNGICIDE PENTRU TRATAREA OBIECTELOR DE MUZEU REALIZATE DIN PIELE ȘI BLANĂ

1. Introducere

Utilizarea de către om a pieilor de animale este cunoscută din cele mai vechi timpuri. J. Waterer (1974), în *Istoria tehnologiei*, menționează utilizarea pentru îmbrăcăminte a pieilor încă din paleolitic, așa cum se poate vedea în picturile rupestre din grotele Els Secans și Cogul din Spania, iar H. J. Plenderleith (1966) consemnează mai multe obiecte din piele din perioada predinastică în Egipt și din secolele IV—III î.e.n. în Siberia.

Prin urmare, alături de obiectele din metal, ceramică, lemn, piatră, textile, obiectele din piele sau în parte din piele și blană pot fi întâlnite cu mare frecvență în muzee. Conservarea lor constituie o preocupare de cea mai mare importanță pentru factorii implicați în păstrarea vestigiilor artistice. Problema principală ce se pune este aceea a protejării obiectelor de muzeu din piele și blană împotriva atacului biologic.

Această problemă implică cel puțin două aspecte:

a) un aspect profilactic — înțelegând prin aceasta o întreagă metodologie de prevenire a atacului biologic la obiectele încă neatacate și

b) un aspect de tratare propriu-zisă a obiectelor atacate deja, cu scopul de a opri procesul de biodeteriorare și a prelungi viața exponatelor de muzeu.

În cele ce urmează ne vom referi, în special, la cel de-al doilea aspect, urmărind să punem în evidență unele rezultate obținute prin folosirea unor fungicide noi, în tratarea obiectelor din piele și blană.

2. Obiectele de muzeu din piele și blană ca substrat de degradare biologică

În literatura de specialitate, majoritatea cercetătorilor consideră că pentru declanșarea proceselor de biodeteriorare este necesară existența unei surse de infectare, prezența hranei și condiții de mediu favorabile.

Referitor la sursa de infectare și prezența hranei se știe că în atmosferă există spori de ciuperci, care, în condiții favorabile, pot germina și dezvolta colonii când vin în contact cu fibrele de collagen, tananții, apreturile, gresanții, coloranții, praful depozitat pe suprafața obiectelor din piele, care constituie surse de hrană suficientă pentru cerințele lor modeste de nutriție.

În privința condițiilor de mediu favorabile dezvoltării ciupercilor este bine cunoscut faptul că umiditatea are rol determinant. De asemenea, se cunoaște că temperaturile ridicate (25—30° C) și lipsa de aerisire sînt factori care favorizează apariția proceselor de biodeteriorare.

În ceea ce privește umiditatea relativă a aerului, care poate favoriza dezvoltarea rapidă a mucegaiurilor, H. J. Plenderleith (1966) indică valori de 60%, J. Waterer (1974) 65%, iar V. J. D. Lee (1976) 50—55%.

Trebuie subliniat faptul că pentru o bună conservare a obiectelor din piele o importanță deosebită o prezintă menținerea unor valori constante ale umidității relative a aerului și temperaturii, deoarece între fibrele de collagen și mediul ambiant se stabilește un echilibru, iar modificarea acestuia determină condiții favorabile creșterii microorganismelor.

Menționăm că mecanismele intime de acțiune a ciupercilor asupra fibrelor de collagen tăbăcite au fost puțin studiate, atenția îndreptându-se, pînă în prezent, mai ales spre combaterea efectelor acțiunii acestor ciuperci constatate în timpul lucrărilor de restaurare. Efectele superficiale se manifestă sub formă de pete de diferite mărimi și culori (alb, negru, roșu, verde, violaceu), eroziuni, ridicături, modificarea culorii la obiectele din piele colorată, miros urit specific. Acestea pot fi datorate miceliului, fructificațiilor sau produșilor de metabolism care difuzează în substrat, provocînd modificări profunde ce duc la schimbarea proprietăților fizico-chimice ale pielii.

Fără a mai insista asupra acestor aspecte, putem afirma că pentru cel ce întreprinde tratarea obiectelor de piele (chiar în lipsa cunoașterii mecanismului intim de acțiune a ciupercilor) esențială este determinarea cauzelor ce provoacă biodeteriorarea, aprecierea, în funcție de aceasta, a efectelor și alegerea în cunoștință de cauză a metodelor și procedeele adecvate, eficiente, de îndepărtare a lor.

3. Necesitatea utilizării fungicidelor pentru tratarea obiectelor de muzeu din piele și blană

În multe muzee condițiile de depozitare și expunere a obiectelor din piele și blană nu sînt cele mai corespunzătoare. În lipsa unor condiții de temperatură și umiditate constante, aceste obiecte sînt expuse acțiunii agenților de biodeteriorare, ceea ce impune utilizarea unor metode și procedee de tratare în vederea conservării. Alături de procedeele clasice (aerisire și periere ușoară), folosirea fungicidelor se impune tot mai mult. Fără a exclude riscurile pe care le comportă, metoda are o serie de avantaje care o fac ca în prezent să fie întrebuințată pe scară din ce în ce mai largă.

Avantajele metodei sînt determinate de posibilitatea unei intervenții prompte, stoparea rapidă a atacului prin omorîrea agentului de biodeteriorare și înlăturarea șanselor de reapariție a atacului.

Referitor la dezavantaje, mai exact spus riscurile tratării cu fungicide, acestea nu sînt de ignorat, avînd în vedere că prin această metodă se poate produce modificarea culorilor, iar în unele cazuri, există posibilitatea producerii de pete. Comparînd totuși avantajele și dezavantajele metodei, putem aprecia că tratarea cu fungicide își demonstrează eficiența, dar că ea nu se poate aplica la întîmplare, ci numai de specialistul care se ocupă cu biodeteriorarea, el fiind singurul în măsură să stabilească modul de aplicare a tratamentului, concentrația substanțelor fungicide și precauțiile care trebuie luate.

Material și metodă

Fungicide utilizate

a) Sprayul AMP, produs experimental al Institutului de cercetări chimico-farmaceutice — Filiala Cluj-Napoca, cu următoarea compoziție chimică: 0,15% Merfen, 0,18% clorură de cetil—piridiniu, 0,18% saposan, în alcool etilic.

b) Fungicidul F_1 , care conține 1% fenosept introdus într-un gresant PEG-amestec de polietilenglicoli.

Organisme test: culturi de ciuperci provenite de la Muzeul de Istorie Naturală din Paris.

Tehnica testării: metoda antibiogramelor. Pentru aceasta s-au decupat rondele de hîrtie de filtru cu $\Phi = 1$ cm care, după imersare în fungicid, au fost aplicate pe mediu de cultură, în vase Petri și inoculate cu suspensia, în apă distilată sterilă, a unui amestec de spori și incubate într-un termostat cu umiditatea de $95\% \pm 5$ și temperatura de $28^\circ\text{C} \pm 2$.

Aprecierea rezultatelor s-a făcut în funcție de mărimea zonei de inhibare a creșterii ciupercilor în jurul rondelilor exprimată în mm, care indică eficacitatea fungitoxică a produsului chimic testat. S-a luat în considerație mărimea zonei de inhibare a creșterii ciupercilor care s-a menținut pînă la sfîrșitul perioadei de experimentare — 14 zile.

Pentru testarea eficacității fungicizării unor epruvete din piele s-a utilizat metodologia prevăzută de STAS 7574—66. Pentru experimentare s-a utilizat piele box de culoare neagră.

Rezultate și discuții

Rezultatele testelor de laborator privind eficacitatea fungitoxică a produselor AMP și F_1 sînt prezentate sintetic în tabelul nr. 1. Din analiza acestor

Tabelul 1

Rezultatele testelor de laborator
privind eficacitatea fungitoxică a produselor
AMP și F_1

Denumirea produsului	Modul de aplicare	Eficacitatea fungitoxică Zonă de inhibare, mm
AMP	Rondele de hîrtie de filtru — imersie	20—25
F_1	Rondele de hîrtie de filtru — ungere	6—8

rezultate reiese că produsul AMP prezintă o puternică eficacitate fungitoxică evidențiată printr-o zonă de inhibare de 20—25 mm, așa cum rezultă și din figura nr. 1. La produsul F_1 , proprietățile fungitoxice sînt evidențiate printr-o zonă de inhibare, a creșterii ciupercilor, mai restrînsă — 6—8 mm.

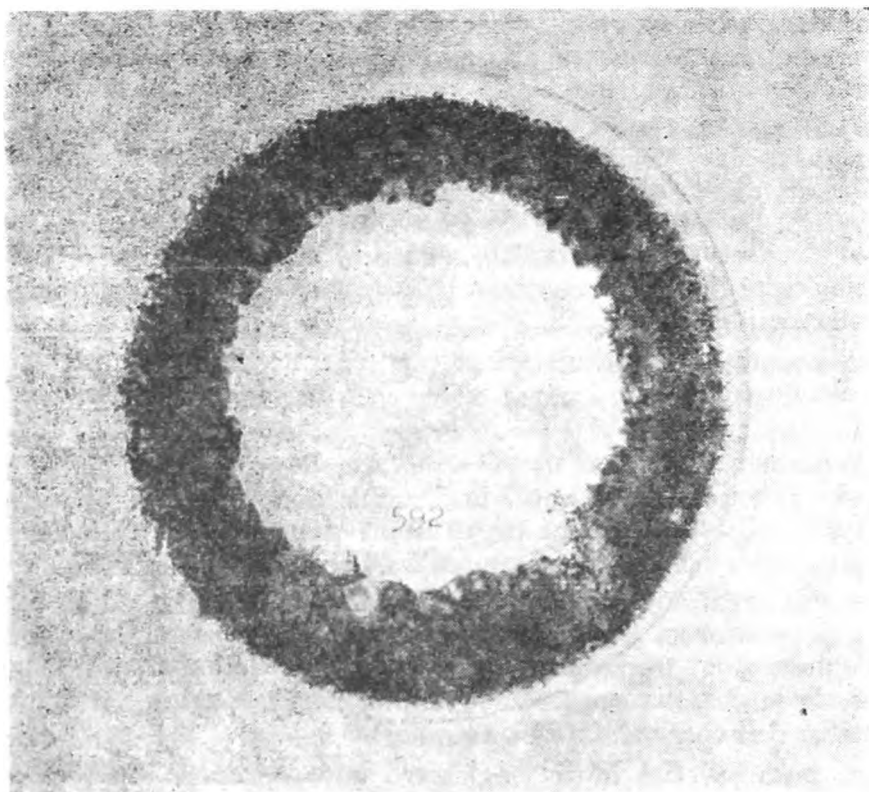

Fig. 1 Eficacitatea fungitoxică a produsului AMP, evidențiată prin tehnica antibiogramelor.

Rezultatele privind eficacitatea tratamentului unor epruvete din piele cu aceste produse sînt prezentate în tabelul nr. 2. Din datele înscrise în acest tabel rezultă că epruvetele tratate cu produsul AMP și F_1 au prezentat o bună

Tabelul 2

Rezultatele testelor de laborator
privind eficacitatea fungicizării unor epruvete
din piele

Materialul testat	Fungicidul utilizat	Eficacitatea fungicizării	
		Zona de inhibare, mm	Note conform STAS 7574—66
Piele box	AMP		
Față		20—25	0 0 0 0 0
Dos		16—18	0 0 0 0 0
Piele box	F_1		
Față		8—10	0 0 0 0 0
Dos		6—8	0 0 0 0 0
Piele box	Martor netratat		
Față		—	5 5 5 5 5
Dos		—	5 5 5 5 5

rezistență fungică comparativ cu probele martor — netratate. Fungicizarea acestor materiale n-a permis creșterea ciupercilor pe epruvete și a determinat și apariția unor zone de inhibare a creșterii ciupercilor în jurul epruvetelor. Diferența valorică a zonelor de inhibare între părțile epruvetelor expuse la acțiunea mucegaiului — față și dos, se datorează capacității lor diferite de reținere a fungicidului.

Pe baza rezultatelor obținute s-a trecut la experimentarea acestor fungicide pe o varietate mare de produse din piele tanate vegetal sau mineral. S-a constatat că tratamentul antifungic al diferitelor sorturi de piele n-a condus la modificarea parametrilor fizico-mecanici și nici la apariția de pete sau modificări de culoare.

Comparând rezultatele noastre cu cele obținute de alți cercetători (I. Pițiș, 1969, I. K. Belaja, 1971, V. Brătulescu, 1976), se poate afirma că fungicidele utilizate de noi asigură o protecție a pieilor la fel de bună, deși concentrațiile recomandate de noi sînt mai mici.

Deoarece componentele fungicidelor testate sînt utilizate în industria farmaceutică pentru producerea unor medicamente de uz intern sau extern, se poate afirma că ele nu pot pune în pericol sănătatea conservatorului sau a restauratorului. De asemenea, utilizarea lor în concentrații foarte mici și în condiții de laborator bine precizate conduce la excluderea riscului de poluare a mediului înconjurător.

Concluzii

Produsele AMP și F_1 au manifestat o foarte bună eficacitate fungitoxică evidențiată prin zona de inhibare a creșterii ciupercilor de 20—25 mm și respectiv 6—8 mm.

Produsele din piele fungicizată cu AMP și F_1 au prezentat o rezistență fungică foarte bună.

Produsul F_1 , care conține și un amestec de polietilengicoli este un bun emolient cu efecte favorabile pentru restaurare și conservarea obiectelor din piele.

Utilizarea acestor fungicide pe o gamă largă de produse din piele a condus la rezultate foarte bune și fără apariția unor efecte secundare nefavorabile.

BIBLIOGRAFIE

1. G. Alexa, *Materii prime și auxiliare în industria pielăriei*, București, 1963, p. 34—41.
2. G. Balif — V. Lazăr, *Probleme de microbiologie în industria pielăriei*, în *Industria ușoară*, vol. 16, nr. 11, București, 1969, p. 740—745.
3. I. K. Belaja, *Acțiunea antisepticelor asupra pieilor tăbăcite mineral și vegetal*, în *Probleme de patologia cărții*, vol. 5, București, 1971, p. 179—185.
4. V. Brătulescu — D. Nicolae, *Acțiunea microorganismelor asupra diferitelor componente ale încălțămîntei. Mijloace de combatere a acțiunii lor distructive*, în *Lucrările celui de-al VI-lea Simpozion de biodeteriorare și climatizare*, Constanța, 1976, vol. 2, p. 445—453.
5. G. D. M. Cunha, *Biological deterioration of materials*, în *Conservation of library materials*, Metuchen, 1971, p. 23—26, 84.

6. B. S. Hollingsworth, *Quelques méthodes destinées à l'évolution des fongicides particulièrement dans l'industrie du cuir*, în *Revue technique des Industries du cuir*, sept. 1976, Paris, p. 310—317.
7. V. J. D. Lee, *The conservation of Tandu*, în *Studies in conservation*, 21, Londra, 1976, p. 74—78.
8. I. Pitiş — V. Lăcătuşu — Fl. Budulan, în *Industria uşoară*, vol. 16, nr. 7, Bucureşti, 1969, p. 428—430.
9. H. J. Plenderleith, *La conservation des antiquités et des oeuvres d'art*, Paris, 1966, p. 28—36.
10. T. Stambolov, *Manufacture deterioration and preservation of leather*, ICOM, sept. 1969, Amsterdam, p. 39.
11. Z. Szalnay, *Diszítetlen börtárgyak restaurálása és konzerválása*, în *Múzeumi műtárgyvédelem*, nr. 3, Budapest, 1976, p. 78—86.
12. Z. Szalnay, *Restaurierung und Konservierung von Lederobjekten*, în *Neue Museumskunde*, 18, nr. 1, Berlin, 1975, p. 58—66.
13. J. Waterer, *A guide to the conservation and restoration of objects made wholly or in part of leather*, IIC, Londra, 1974.
14. — STAS 7574—66 — *Materiale plastice. Determinarea rezistenţei la acţiunea mucegaiului*.

AURELIA IGNA — ION IONIŢA

RESEARCH CONCERNING SOME FUNGICIDES FOR MUSEUM OBJECTS MADE OF LEATHER AND FUR TREATMENT

(Abstract)

In this paper are presented the results of laboratory tests regarding the fungitoxic properties of two Romanian chemical products (AMP and F₁) used as fungicides for museum objects made of leather and fur.

The applicability ranges, the disadvantageous effects of chemical treatment on works of art and the precautions to exclude them, are presented too.

RĂSPÎNDIREA TIPĂRITURILOR ROMÂNEȘTI VECHI ÎN TRANSILVANIA (MIJL. SEC. AL XVII-LEA—PRIMELE DECENII ALE SEC. AL XIX-LEA) ÎN LUMINA UNUI MATERIAL ARHIVISTIC*

Secolele XVII—XVIII consemnează, după cum se știe, progrese mari, calitative și cantitative, în intensificarea legăturilor economice, politice și culturale între țările române, cu toate hotărârile dietei transilvănene, care urmăreau frînarea legăturilor firești între românii de pe ambele versante ale Carpaților. Relațiile politice și economice sînt dovedite de numeroase acte oficiale și tratate, încheiate între principii Transilvaniei și domnii Țării Românești și Moldovei. În acest context este lesne de înțeles prezența produselor materiale și spirituale ale locuitorilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania și invers. Se înregistrează, pentru epoca amintită, continuarea pe o treaptă superioară a relațiilor cărturărești interromânești, concretizate prin schimbul de dascăli, tipărituri, manuscrise, copiiști, elevi, prelați, zugravi¹ ș. a.

În păstrarea climatului spiritual comun între provinciile surori, tipări-turile românești vechi au îndeplinit un rol de prim ordin. Ele erau o im-portantă fațetă a elementelor culturale de sudură dintre românii de pe întreg teritoriul dacic, atît prin aria de răspîndire pe care au înregistrat-o cît și prin conținutul de idei pe care l-au propagat. Pătrunderea cărților românești vechi în Transilvania s-a datorat mai multor cauze, dintre care menționăm: politica în domeniul culturii promovată de unii domnitori sau cărturari din Țara Românească și Moldova față de românii din Transilvania; numeroasele donații de cărți realizate în decursul evului mediu, datorate diferitor cate-gorii sociale (de la voievozi sau boieri pînă la modești cărturari din mediul rural, dascăli sau călugări peregrini); activitatea intensă a colportorilor de cărți; comerțul cu tipărituri; efortul meșterilor tipografi de desfacere a pro-duselor oficinelor lor etc.

Era firesc ca istoricii din țara noastră să-și fi îndreptat atenția asupra circulației cărților românești vechi. A fost și este un capitol interesant al isto-ricii culturii și literaturii din perioada evului mediu². Preocupări în direcția investigării acestei problematici cu profunde semnificații au dovedit specialiștii în materie, de la N. Iorga și I. Bîrlea pînă la M. Păcurariu și O. Șchiau. Ele au venit și din partea unor instituții, dornice să cunoască situația reală a tezaurului de tipărituri românești vechi din Transilvania.

* Text susținut la Sesiunea științifică a Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, 25—27 mai 1979.

¹ Cf. M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*, în *Mitropolia Ardealului*, XIII, 1—3, 1968, p. 85—137; O. Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1978, p. 30—56, 80—103.

² O. Șchiau, *op. cit.*, p. 57—79.

O dovadă convingătoare a preocupărilor de acest gen, venite din partea Mitropoliei române unite din Blaj, este un material arhivistic³, pe care-l prezentăm în cele ce urmează. Acesta reflectă situația cărților românești vechi, aflate în bisericile din parohiile și protopopiatele greco-catolice din Arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș. Acțiunea a fost definitivată, în anul 1933, de canonicul Iacob Popa⁴, pe baza rapoartelor alcătuite de preoții care aveau în custodie și bibliotecile parohiale, încă din 1921—1922.

Dosarul cu privire la situația tipăriturilor românești vechi însumează 184 file; nu are o valoare bibliologică, sub aspectul formei, căci pentru alcătuirea lui a fost transcris versoul unor foi imprimare, destinate cîtorva operații financiare. Însă, în ceea ce privește conținutul, dosarul prezintă o importanță documentară remarcabilă. Aceasta rezultă din semnalarea, prin date bibliologice sumare, a existenței a 175 titluri de carte românească veche (secolele XVII—XIX), care se aflau, în 1933, în diferite biblioteci parohiale de la bisericile aparținătoare Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș⁵. Fiecare „descriere” de tipăritură românească veche conține titlul prescurtat, anul, locul apariției și locul în care se afla la data întocmirii situației. Drept instrumente de lucru, Iacob Popa a întrebuințat *Bibliografia românească veche* de I. Bianu și N. Hodoș și lucrarea lui Veress Endre cu privire la vechile tipărituri și cărți românești din Ardeal și Ungaria. Dintre cele 175 cărți românești vechi, cărturarul blăjan a reușit să identifice doar 138 titluri. În dreptul celorlalte a menționat, laconic, „nu ocără” cu B. R. V.⁶

Tipăriturile românești vechi, păstrate în biblioteci parohiale care făceau parte din Arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș, luate în evidență de Mitropolia română unită din Blaj, au fost imprimate în diferite centre tipografice din Transilvania, Țara Românească și Moldova, între mijlocul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Din cercetarea materialului documentar am ajuns la concluzia că cele 175 titluri provin din 13 centre tipografice. Investigațiile în această direcție ne-au condus la următoarele rezultate, pe care le prezentăm prin precizarea numărului de volume: Blaj: 918 vol., București: 369 vol., Rîmnic: 279 vol., Bălgrad: 65 vol., Tîrgoviște: 46 vol., Iași: 32 vol., Sibiu: 28 vol., Buzău: 17 vol., Snagov: 10 vol., Viena: 5 vol., Hurez: 2 vol., Govora și Pesta: 1 vol. În total: 1773 volume⁷ (pl. I).

Diferența vizibilă a numărului de volume din cartea românească veche, aflat în custodia bisericilor românești unite din Transilvania, în direcția unui centru tipografic sau altul, se poate justifica prin particularitățile istorice care au determinat producția de tipărituri pentru această perioadă. Era firesc ca în bibliotecile parohiale românești, răspîndite în cuprinsul Arhidiecezei de

³ Arhivele Statului, Filiala jud. Alba, Mitropolia română unită Blaj, dosar 6575/1973 (mai departe, abreviat: Dosar 6575/1933).

⁴ Date despre viața și activitatea sa la: Gh. Dănilă, + Iacob Popa. *Cuvînt funebru*, în *Unirea*, Blaj, XLVII, 38, 1937, p. 2—4; D. N[eda], + *Prepozitul Iacob Popa*, în *Cultura creștină*, Blaj, XVII, 8—9, 1937, p. 616—618; Academia RSR, Fil. Cluj-Napoca, Biblioteca, Arhive personale, I. Botezan, *Iacob Popa. Catalog*, Cluj-Napoca, 1978.

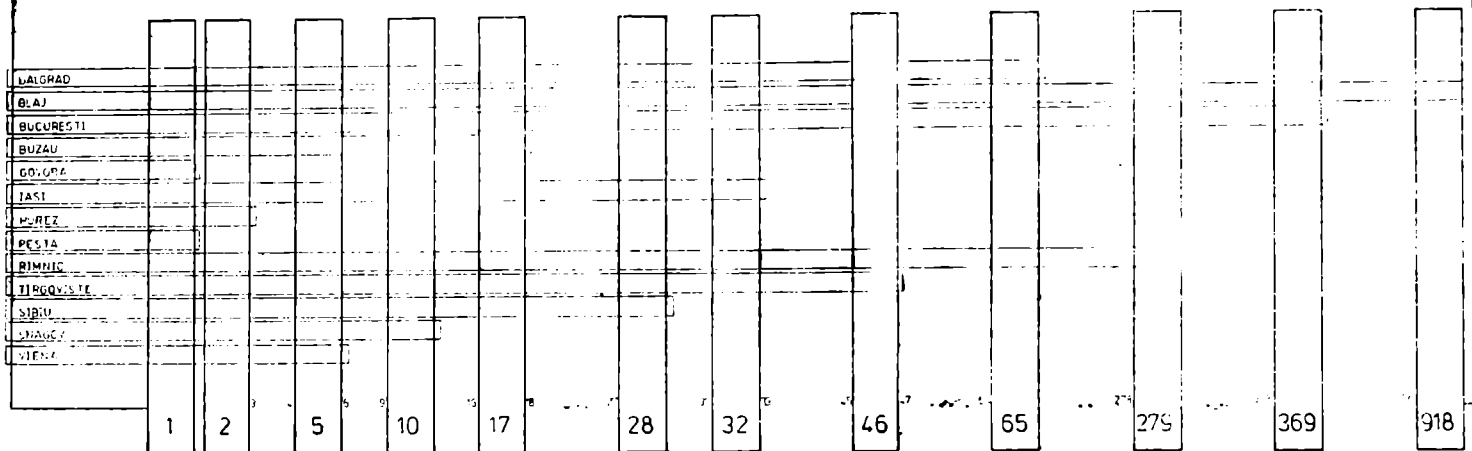
⁵ Dosar 6575/1933, ff. 8 r-184 r. Într-o primă etapă de cercetare a materialului arhivistic a participat și O. Rotaru (1927—1978), fost arhivist principal la Arhivele Statului, Filiala jud. Alba.

⁶ Dosar 6575/1933, *passim*. În urma unor recente cercetări s-a reușit identificarea altor titluri, ajungîndu-se la un număr de 161 cărți românești vechi, tipărite între 1642—1814.

⁷ Dosar 6575/1933, *passim*.

Figura 3:

REPREZENTAREA GRAFICĂ A NUMARULUI DE VOLUME DUPĂ CENTRE TIPOGRAFICE

Alba Iulia și Făgăraș, cu sediul episcopal la Blaj, să predomine literatura promovată de acest centru bisericesc și cultural. După cum se știe, tipări-turile românești de la Blaj, expresie particulară a culturii transilvănene din evul mediu și din epoca modernă, răspundeau unor necesități imediate, în sensul că multe dintre ele se mai foloseau, chiar și la data finalizării investi-gațiilor, în oficierea serviciului divin. Așadar, era normal ca autoritățile de la Blaj să urmărească răspîndirea tipăriturilor imprimate aici. Erau, de-altfel, lucrări valoroase sub aspectul conținutului, în raport direct cu cli-matul spiritual promovat de acest centru, dar și în ceea ce privește nivelul realizării lor artistice, evidențiat prin cercetări de dată recentă⁸.

Dintre cele 918 volume ale tipăriturilor românești vechi, imprimate în oficina tipografică a Blajului, ne reține atenția, în mod deosebit, *Minologhio-nul* din 1781, depistat în 78 biblioteci parohiale⁹, *Penticostarionul* (1768), identificat în 68 localități¹⁰ și, în fine, *Biblia* din 1795¹¹, monument al lite-raturii religioase transilvănene de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Tipări-tura a fost găsită în 48 așezări din diferite zone geografice, cum sînt, de pildă, județele Alba, Brașov, Cluj, Mureș, Neamț, Sălaj etc. Desigur că in-vestigații speciale asupra cărților românești vechi de la Blaj, așa cum apar ele în materialul arhivistice de față, atît în direcția conținutului cît și sub ra-portul ariei de răspîndire, de pildă prin alcătuirea unui atlas al circulației, ne-ar ajuta să ajungem la concluzii revelatoare în privința valorii lor particu-lare, ca o expresie aparte a mișcării spirituale promovate de centrul cultural al Blajului.

Impresionantă este, sub raport numeric, și existența tipăriturilor de la București, centru tipografic în care au fost imprimate foarte multe lucrări. După calculele noastre, această prezență se concretizează prin 50 de titluri în 369 exemplare, răspîndite în Arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș. Tipări-turile bucureștene, incluse în documentul finalizat de prepozitul Iacob Popa, dintre care cea mai veche este *Cheia înțeleșului* (1678)¹² și cea mai recentă este *Antologhionul* din 1766¹³, au circulat în diferite zone geografice din Transilvania. Ne-o dovedesc chiar rapoartele preoților și protopopilor trimise la Blaj din cele mai îndepărtate localități. Considerabilă este, de exemplu, varietatea bibliotecilor parohiale românești, 35 la număr, care păstrau *Chiria-codromionul* din 1732¹⁴ sau *Evangelhia* din 1760, identificată în 33 locali-

⁸ C. Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830)*, I—III, în *Apulum*, XII, 1974, p. 629—641; XIII, 1975, p. 719—745; XV, 1977, p. 705—727. O trecere în revistă a produselor oficinei de la Blaj, la I. E. Naghiu, *Tipăriturile blăjene între 1750—1800*, în *Cultura creștină*, Blaj, XXIV, 5—6, 1944, p. 309—320. Cercetări de dată recentă asupra acestor tipărituri, la T. Furdui, *Tipărituri românești vechi blăjene, aflate în fondul Colec-țiilor speciale ale Bibliotecii Academiei. Filiala Cluj-Napoca*, în *Apulum*, XVII, 1979 (sub tipar).

⁹ Dosar 6575/1933, f. 112 r.

¹⁰ Idem, f. 167 r.

¹¹ Idem, f. 132 r. În legătură cu această tipăritură, cf. I. Bălan, *Biblia de la Blaj*, I—III, în *Cultura creștină*, Blaj, IV, 5, 1914, p. 133—141; IV, 6, 1914, p. 176—182; IV, 7, 1914, p. 197—202; I. Modrigan, *Cum a apărut biblia lui Clain (Pe bază de documente inedite), cu un post-scriptum de Zenovie Păclișanu*, în *Cultura creștină*, Blaj, VIII, 5—6, 1919, p. 96—102.

¹² Dosar 6575/1933, f. 12 r.

¹³ Idem, f. 163 r.

¹⁴ Idem, f. 39 r.

țări ardelen¹⁵. Circulația relativ intensă a tipăriturilor românești din București în unele localități din Transilvania se explică nu atât printr-o apropiere geografică, cât mai ales prin schimbul cărțurăresc interromănesc, concretizat în faptul că mulți preoți transilvăneni erau hirotoniți în capitala Țării Românești. Aici erau trimiși, de asemenea, pentru studii, o serie de tineri. Nu trebuie neglijată nici frecvența copiștilor sau a zugravilor. Ei se vor fi întors și cu tipărituri bucureștene, necesare activității pentru care erau pregătiți. În fine, să nu uităm nici însemnătatea comercială a capitalei, care atrăgea și nenumărați negustori ardeleni. Aceștia transportau, la întoarcere, pe lângă produse de altă natură, și tipăriturile românești solicitate în Ardeal¹⁶.

Urmărind, în continuare, răspândirea tipăriturilor românești în diferite biblioteci parohiale transilvănene, ne reține atenția și lotul de carte imprimat în oficina tipografică de la Râmnic. Au fost depistate 279 volume din tipăriturile rîmnice, care au trecut, prin diferite căi, Munții Apuseni. În această ordine de idei menționăm, în mod deosebit, *Triodionul* din 1731, detectat în 27 localități din Transilvania¹⁷, *Antologhionul* editat în 1737, care exista, în anul 1933¹⁸, în 37 biserici greco-catolice și, în fine, *Penticostarionul* din 1743 aflat în nu mai puțin de 49 biblioteci parohiale¹⁹.

Prezența relativ numeroasă a tipăriturilor de la Râmnic în mai multe așezări din Ardeal nu trebuie să ne surprindă. Este o dovadă, de altminteri foarte convingătoare, a permanentului dialog cultural care a existat, în toate timpurile, de o parte și de alta a Munților Carpați. Dealtfel apropierea geografică a oficinei tipografice de la Râmnic față de Transilvania explică, în parte, relativa ușurință a răspândirii acestor tipărituri peste munți. Însă nu trebuie să uităm nici realitatea istorică după care la Râmnic s-au tipărit toate cărțile necesare serviciului divin în limba română. Erau, apoi, bine realizate sub aspect grafic, ceea ce a contribuit, din plin, la marea lor solicitare din partea ardelenilor, pe care i-au interesat, desigur, în egală măsură, și sub aspectul conținutului²⁰.

În contextul acestei cercetări nu vom mai insista, în mod fortuit, și asupra celorlalte tipărituri românești vechi, incluse în situația centralizată din 1933, înaintată Mitropoliei române unite din Blaj. Cu siguranță că investigații la alte nivele asupra răspândirii tipăriturilor imprimate în alte oficine

¹⁵ Idem, f. 74 r.

¹⁶ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 101; B. Teodorescu, *Circulația cărții vechi de București (1508—1830)*, în *Glasul bisericii*, XX, 9—10, 1961, p. 879—921; I. Cristache-Panaît, *Tipăritura bucureșteană din al XVIII-lea veac în satele transilvănene*, în *București*, IX, 1972, p. 157—162.

¹⁷ Dosar 6575/1933, f. 38 r.

¹⁸ Ibidem, f. 42 r.

¹⁹ Ibidem, f. 51 r.

²⁰ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 100; O. Șchiau, *op. cit.*, p. 81—86, 100—103. Referitor la difuziunea cărții rîmnice peste munți, cf. V. Molin, *Aria de răspîndire a cărților de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XVI, 11—12, 1964, p. 859—869; V. Coman, *Răspîndirea cărților de cult de la Râmnic în parohiile din Țara Birsei*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIII, 9—10, 1971, p. 627—633; I. B. Mureșianu, *Circulația cărții de la Râmnic în Banat. Două tipărituri rîmnice necunoscute*, în *Mitropolia Banatului*, XXI, 7—9, 1971, p. 443—449; D. Coravu, *Aspecte ale activității de tipărire și răspîndire a cărților bisericești românești în Transilvania, Muntenia și Moldova în secolul al XVIII-lea*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXXV, 11—12, 1967, p. 1218—1228.

tipografice, cum sînt, de pildă, cele de la Bălgrad, Buzău, Iași, Sibiu etc., în lumina documentului din 1933, se vor solda cu interesante concluzii.

După cum am precizat deja, din studiul întreprins asupra situației de ansamblu referitoare la prezența tipăriturilor românești vechi în diferite biblioteci parohiale din Transilvania rezultă că acestea au fost imprimate între 1642—1814²¹. Din motive de spațiu, vom trece în revistă doar tipări-turile din secolul al XVII-lea, anunțate de preoții și protopopii care au con-tribuit la realizarea centralizării. Este vorba de 13 titluri, începînd cu *Evangelhie învățătoare*, Govora, 1642 și terminînd cu *Chiriadromionul*, Bălgrad, 1699. Cele 13 tipări-turi au fost identificate în 126 exemplare, în diferite localități din Transilvania, din Munții Apuseni pînă în părțile Mărgi-nimii, din Țara Făgărașului pînă pe Valea Tîrnavelor, din Țara Bîrsei pînă pe Valea Mureșului.

Vom exemplifica cele de mai sus doar cu două cazuri. Este vorba de *Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643 și *Chiriadromionul* de la Bălgrad, 1699. Prima tipări-tură era, la data alcătuirii materialului, în 21, iar a doua în 54 biblioteci parohiale. Din cercetările noastre asupra ariei de răspîndire a *Ca-zaniei lui Varlaam* rezultă că tipări-tura de la Iași era, în 1933, în următoa-rele județe: Alba, 4 exemplare (Cetatea de Baltă, Galtiu, Miraslău, Oarda de Sus); Bistrița-Năsăud, 1 exemplar (Orosfaia); Brașov, 4 exemplare (Comana de Jos, Hurez, Olteț, Veneția de Jos); Cluj, 2 exemplare (Boju, Săcuieu); Harghita, 1 exemplar (Voșlăbeni); Mureș, 4 exemplare (Cozma, Dumbrava, Milășel, Sînmărtinul de Cîmpie); Sibiu, 5 exemplare (Cașolț, Colun, Broștea Mică, Noul, Șeica Mică).²²

După ce am urmărit răspîndirea *Cazaniei lui Varlaam* în Transilvania, să vedem care este situația *Chiriadromionului* de la Bălgrad din 1699, pe baza rezultatelor cercetării aceluiași material arhivistic. Astfel, județul Alba avea 22 exemplare (Abrud, Alba Iulia-Lipoveni, Bărbant, Cărpeneș, Ciugu-zel, Cricău, Daia română, Doștad, Galda de Jos, Gîrbovița, Fărau, Iclod, Ighiu, Hopîrta, Lopadea Veche, Lunca, Oiejde, Pănade, Săsciori, Sebeș-Alba, Șeușa, Șpălnaca); județul Bistrița-Năsăud avea doar 1 exemplar (Țagu); județul Brașov deținea 4 exemplare (Homorod, Netot, Pojorta, Vajda-Recea); județul Cluj anunțase 13 exemplare (Borzești, Cătina, Ceanul Mic, Cheia, Gădălin, Gligorești, Jucul de Mijloc, Hidiș, Mărgău, Petrești de Jos, Reditu, Sînpaul, Șardu); județul Mureș poseda 7 exemplare (Balda, Băla, Cozma, Crăiești, Cucerde, Dîmba, Luduș); județul Neamț era menționat doar cu 1 exemplar (Bicazul Ardelean); județul Sibiu a înregistrat 13 exemplare (Ală-mor, Armeni, Buia, Calvasăr, Glîmboaca, Hosman, Ludoș, Mihăileni, Raco-

²¹ Dosar 6575/1933, f. 8 r-184 r.

²² Idem, f. 9 r. O parte din așezările transilvănene, unde au fost detectate exempla-re din *Cazania lui Varlaam*, pot fi trecute în harta cu *Răspîndirea Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, alcătuită de O. Șchiau, *op. cit.* (h. IV). Reținem, dintre ultimele cercetări asupra circulației acestei tipări-turi în Transilvania, următoarele contribuții: Fr. Kiss, *Date noi privind circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în *Steaua*, XIX, 11, 1968, p. 127—128; O. Șchiau, *Circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în *Mitropolia Olte-niei*, XXII, 5—6, 1970, p. 109—130; V. Netea, *La diffusion de „La Cazanie” de Varlaam en Transylvanie*, în *RevRHist*, X, 2°, 1971, p. 369—376; N. Edroiu, *Exemplarul de la Cetan (Dej) al Cazaniei lui Varlaam*, în *Mitropolia Ardealului*, XVI, 7—8, 1971, p. 564—566; O. Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, p. 104—120.

viță, Sadu, Săcădate, Sibiu, Veștem); județul Sălaj a anunțat 4 exemplare (Chendrea, Cuzăplac, Sîncraiu Almașului, Teud)²³.

Pornind de la materialul arhivistic cercetat, dorim să mai analizăm, în contextul acestui articol, problema răspîndirii cărților românești vechi pe unități administrative, adică pe județe²⁴. Din investigațiile întreprinse am ajuns la concluzia că situația se prezintă astfel: județul Alba: 474 exemplare; județul Bacău: 9 exemplare; județul Bistrița-Năsăud: 75 exemplare; județul Brașov: 155 exemplare; județul Cluj: 425 exemplare; județul Harghita: 21 exemplare; județul Mureș: 299 exemplare; județul Neamț: 7 exemplare; județul Sibiu: 208 exemplare; județul Sălaj: 106 exemplare (pl. II).

Dacă vom trece în revistă localitățile județului Alba, unitate administrativă care deține cel mai mare număr de exemplare, vom putea observa că ele sînt răspîndite pe întreg cuprinsul zonei, din Munții Apuseni pînă pe Valea Sebeșului, din Valea Gâlzii pînă în ținutul Tîrnavelor și Mureșului. După județul Alba urmează județele Cluj și Mureș cu 425 și, respectiv, 299 exemplare. O cercetare sumară a situației răspîndirii tipăriturilor românești vechi în aceste două județe, dealtfel cu un trecut cultural bogat, ne îndreptățește concluzia potrivit căreia în județele Cluj și Mureș sînt prezente tipărituri din foarte variate centre tipografice, din toate secolele și din toate categoriile sub raportul conținutului lor. Aceleași aprecieri pot fi aplicate și județelor Sibiu, Brașov și Sălaj, al căror număr de exemplare depășește 100. Județele Bacău și Neamț, care aveau biblioteci parohiale aflate și sub jurisdicția Blajului, sînt cu cele mai puține exemplare: 9 și, respectiv, 7 exemplare.

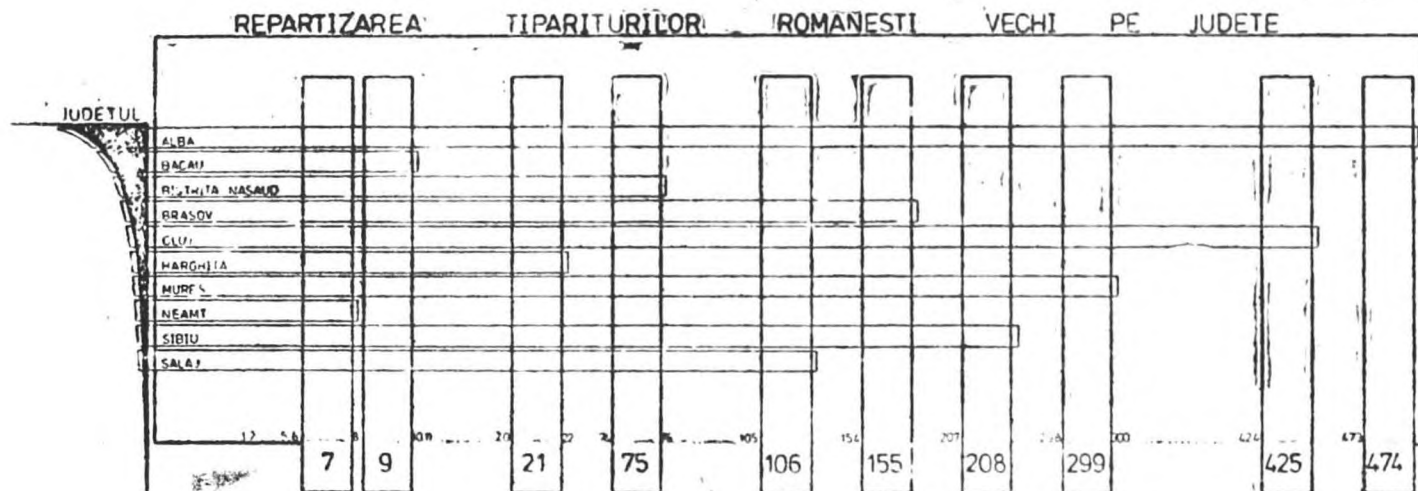
În funcție de informațiile din materialul arhivistic, finalizat de prepozitul Iacob Popa în 1933 pe baza rapoartelor preoților și protopopilor expediate la Mitropolia română unită din Blaj, am căutat să urmărim cîteva aspecte ale fenomenului de răspîndire a tipăriturilor românești vechi în Transilvania, imprimate între mijlocul secolului al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. Aspectele investigate au avut ca puncte de referință: a) apartenența cărților la un centru tipografic sau altul (am constatat preponderența tipăriturilor de la Blaj și numărul ridicat al acelor de la București și Rîmnic); b) trecerea în revistă a tipăriturilor românești vechi din veacul al XVII-lea (am insistat asupra *Cazaniei lui Varlaam*, 1643 și asupra *Chiriacodromionului* de la Bălgrad, 1699); c) răspîndirea cărților românești vechi pe unități administrative (am remarcat locul prim deținut de județul Alba, urmat de județele Cluj, Mureș și Sibiu).

Cu tot caracterul relativ al unor asemenea situații centralizate, datorat, în primul rînd, responsabilității și competenței declaranților (care, din neatenție, au putut omite o serie de titluri din cărțile românești vechi, sau au furnizat chiar

²³ Dosar 6575/1933, f. 20 r. Ca și în cazul *Cazaniei lui Varlaam*, o parte din localitățile transilvănene, unde au fost surprinse exemplare din *Chiriacodromionul* de la Bălgrad, 1699, trebuie așezate în harta cu privire la răspîndirea acestei tipărituri. Cf. O. Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, p. 128—133, (h. V).

²⁴ Pentru acest aspect al cercetării am utilizat *Șematismul veneratului cler al arhiepiscopiei mitropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul domnului 1900 de la sfînta unire* 200, Blaj, Tip. semin., 1900; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I—II, Buc., Edit. Academiei, [1967—1968]; *Județele României sociale*. Ed. a II-a, Buc., Edit. pol. 1972.

Planoș-II.

informații eronate)²⁵, materialul arhivistic ne dovedește existența unui însemnat tezaur de tipărituri românești vechi, 1779 volume, păstrate în diferite biblioteci parohiale din Transilvania. Numărul este impresionant, dacă avem în vedere cele peste 1300 tipărituri vechi din Ardeal, cercetate de N. Iorga în primii ani ai secolului nostru²⁶, în biserici ortodoxe și unite.

Investigații cu aplicație și sistem asupra unor materiale arhivistice similare ar fi de un real folos în problema cercetării circulației tipăriturilor românești vechi²⁷. Este un fenomen specific culturii medievale și moderne românești, care poate fi ilustrat, cât se poate de grăitor, prin atlase ale circulației unei tipărituri sau a mai multora²⁸, aplicate unor unități administrative sau chiar la scară națională. Tezaurul de carte românească veche, păstrat pe lângă diferite biserici din Transilvania, dovedește existența unui număr mare de biblioteci parohiale, majoritatea fiind continuatoarele unor modeste colecții de cărți din secolul al XVIII-lea sau chiar mai vechi de această dată. Multe din aceste vechi biblioteci românești s-au dispersat²⁹, în decursul deceniilor trecute. Reconstituirea lor ar necesita cercetări migăloase de arhivă, pornind și de la materiale documentare de profilul celui prezentat aici.

²⁵ Cercetări de dată recentă atestă un număr mai mare de tipărituri decât cele menționate în materialul arhivistic. Cf., pentru exemplarele de la două biblioteci parohiale din Alba Iulia, E. Mârza, *Colecția de carte veche de la biserica ortodoxă Maieri II Alba Iulia*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 355—369; idem, *Protopopul Nicolae Rațiu și colecția de carte românească veche de la biserica „Buna Vestire” din Alba Iulia*, în *Indrumătorul pastoral*, Alba Iulia, II, 1978, p. 123—126. Pentru bibliotecile parohiale din Feleacu, Vad, Valea Groșilor, Bogata de Jos, Curtuiș și Calna, vezi G. Alicu, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj*, I, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 401—410.

²⁶ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene (Studii și documente cu privire la istoria românilor)*, Buc. 1906.

²⁷ Menționăm, în mod selectiv, din numărul relativ mare de contribuții dedicate acestei problematici, pe lângă acelea citate la nota 20, B. Teodorescu, *Circulația vechii cărți bisericești. Contribuție la un catalog cumulativ*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXIX, 1—2, 1961, p. 169—194; Gh. Lițiu, *Contribuții la studiul circulației vechilor cărți bisericești*, în *Mitropolia Banatului*, XVIII, 7—9, 1968, p. 461—472; A. Socolan, *Circulația cărții vechi românești în nord-vestul Transilvaniei*, în *Marmația*, I, 1969, p. 29—32; I. C. Chițimia, *Din vechea răspîndire a cărții românești în Țara Oltului*, în *Mitropolia Olteniei*, XII, 5—6, 1970, p. 533—542; I. Ranca, *Circulația cărții vechi românești din Țara Românească și Moldova pe Valea Mureșului în secolele XVII—XIX*, în *Studii și materiale*, Tg. Mureș, III—IV, 1972, p. 259—266; C. Feneșan, *Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat*, în *Studia*, Series Historia, XVII, 1, 1972, p. 17—31; T. Furdui, I. Mârza, *Tipărituri românești vechi imprimate la Bălgrad, conservate în fondul Colecțiilor speciale ale Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România Filiala Cluj*, în *Mitropolia Ardealului*, XX, 9—10, 1975, p. 608—617; Gh. Cunesco, *Cărți vechi românești pe Valea superioară a Mureșului: Deda-Reghin*, în *Mitropolia Ardealului*, XVII, 1—2, 1973, p. 102—110; N. Todor, *Circulația vechilor cărți bisericești în județul Sibiu și contribuția lor la întărirea unității de credință și de neam (1643—1918)*, în *Mitropolia Ardealului*, XXII, 7—9, 1977, p. 655—676; D. Lupan, *Circulația cărții vechi românești în județul Alba*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 729—739; M. Mălinaș, *Circulația tipăriturilor de la Bălgrad în satele din Bihor*, în *Indrumătorul pastoral*, Alba Iulia, I, 1977, p. 147—154; E. R. Colta, *Circulația tipăriturilor românești vechi în secolul al XVIII-lea, în comitatele Arad și Zărand*, în *Ziridava*, X, 1973, p. 679—690 etc.

²⁸ Cf. sugestii interesante la N. Oprea, *Propuneri pentru editarea unui „Atlas al circulației cărții românești vechi”*, în *Tirgoviște, cetate a culturii românești*, Buc., Edit. Litera, 1974, p. 53—58.

²⁹ Un caz convingător îl prezintă, de pildă, originea tipăriturilor românești vechi de la Muzeul Unirii Alba Iulia, după cum rezultă din cercetările lui L. Hațeganu și D. Lupan, în *Apulum*, XII, 1974, p. 359—394; XIII, 1975, p. 353—372; XIV, 1976, p. 225—250;

Valoarea științifică a unor astfel de piese arhivistice se potențează cu mult, dacă interpretăm tipăriturile românești vechi nu ca niște simple „vechituri“, ci ca niște „vehicule privilegiate ale ideilor“.³⁰ Circulația lor în diferite medii sociale, repetatele lecturi din partea unor variate categorii de cititori, ideile progresiste vehiculate de multe dintre exemplare (nu numai în direcția unui conținut religios, ci și în ceea ce privește anumite realități istorice ca, de pildă, originea romană, latinitatea limbii, momente din istoria neamului românesc de pe ambele versante ale Carpaților etc.), toate acestea au conferit tipăriturilor românești vechi un rol aparte în dezvoltarea dialectică a limbii române literare, în promovarea prestigiului ei în lumea sud-est europeană și, în sfârșit, dar nu în ultimul rând, în efortul de unificare politică și culturală a celor trei provincii românești.³¹

IACOB MARZA — CORNEL TATAI BALTA

DIE VERBREITUNG DER ALTEN RUMÄNISCHEN DRUCKE IN SIEBENBÜRGEN (DIE MITTE DES 17. JH. — DIE ERSTEN JAHRZEHNTE DES 19. JH.) IM LICHT EINES ARCHIVMATERIALES

(Zusammenfassung)

Die dokumentarische Grundlage der Mitteilung ist ein Archivesmaterial, welches im Staatsarchiv, Die Filiale des Kreises Alba, Der Fond der rumänischen Mitropolie Blaj, Dossier 6575/1933 bewahrt ist. Die Urkunde demonstriert uns den Zustand der alten rumänischen Drucke aus den griechisch-katholischen Pfarrgemeinden des Erzbistums von Alba Iulia und Făgăraș im Jahr 1933. Das Archivesmaterial wurde vom Gelehrten Iacob Popa aus Blaj redigiert. Er hat das Archivesmaterial aus den Berichte, welche ihm von den Priestern schon aus den Jahren 1921—1922 geschickt worden waren, abgeschlossen.

Die Problematik, welche die Verfasser bezweckt haben, zielt den Zustand der alten rumänischen Drucke in der Richtung der Herkunft eines Druckereizentrums, das Ausmass eines bestimmten Buches (Blaj, București, Râmnic u. s. w.), die Forschung einigen seltenen Drucke aus dem XVII.-ten Jahrhundert (*Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643; *Chiriadromionul de la Bălgrad*, 1699 u. s. w.) und endlich die Verbreitung der alten rumänischen Drucke in verschiedenen Kreise.

XV, 1977, p. 371—391. Vezi și I. Mârza, L. Hațeganu, *Cărți didactice românești din secolul al XIX-lea în biblioteca Muzeului de istorie Alba Iulia*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 393—421.

³⁰ Vezi sugestiile interesante ale lui Fr. Furet, *Histoire du livre dans la société moderne: recherches, méthodes, problématique*, în *RevRHist*, IX, 3, 1970, p. 507—516.

³¹ Cf., în acest sens, considerațiile lui Gh. Popp, *Cartea românească medievală în slujba unității naționale*, în *Probleme de bibliologie*, 1970, p. 23—49; V. Netea, *Cartea — manifestare și mărturie permanentă a unității naționale românești (secolele XVI—XVIII)*, I—II, în *Mitropolia Ardealului*, XXIII, 7—9, 10—12, 1978, p. 424—437, 732—745.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (III)

Prezentăm în continuare cartea veche românească din județul Cluj, descriind în partea a treia a lucrării cărțile de la bisericile din: Batin, Ciuleni, Dăbîca, Diviciorii Mici, Gădălin, Ghiolt, Măhal, Panticu, Rediu, Strîmbu și Vișoara. Principiile utilizate pentru descrierea cărților sînt enunțate în prima parte a lucrării, apărută în *ActaMN*, XV, 1978, p. 401—410.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Batin

133. *Evangelhie*, București, 1742.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale imprimate, fragmente de închizători.

Legătura și primele file deteriorate mecanic.

în—2° (29,3 × 19,3 cm); f. titlu + [3] f. + 180 f. + [1] p.

BRV, II, nr. 224; [4] f. + 180 f.

forzat: însemnare cu caractere latine, nedată, prin care se arată că *Evangelhia* este a bisericii din Batin și a fost cumpărată de *Mora Niculae*.

f. 1 r.—8 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1824, 26 septembrie, autor *Vasilie Luca*, din care reiese că *Mora Flore* a cumpărat cartea cu 16 zloti pentru biserica din Batin, în anul 1824, 17 februarie. f. 22 r.—28 r.: însemnare cu caractere latine, din care se înțelege că în anul 1860, cartea a fost legată a doua oară, cu cheltuiala lui *Niculae Mora*.

134. *Triodion*, București, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător, cîteva file restaurate.

în—2° (26,5 × 16,2 cm); f. titlu + 355 f. + 119 f. + [1] p.

BRV, IV, nr. 93; [2] f. + 355 + 119 f.

f. 22 r. — 37 r.: însemnare cu caractere latine, prin care se arată că în 1860, cartea s-a reparat a doua oară, cu cheltuiala văduvei *Ancă Oane*.

135. *Cazanii*, Rîmnic, 1748.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Cotorul restaurat cu pînză, legătura și filele liminare deteriorate mecanic.

în—2° (30,4 × 20,8 cm); f. titlu lipsă; f. 8, 9 fragmentare + f. 10 — 202 (cu greșeli de numerotare) + 103 f. + f. 105 — 108 + f. 104 + f. 109, 110.

BRV, II, nr. 263; [3] f. + 200 + 110 f.

136. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar din motive geometrice imprimate, urme de închizători.

Lipsește cotorul, legătura și câteva file deteriorate mecanic.

in—2° (33 × 21,5 cm); f. titlu + [1] f. + 200 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

f. 86 v. — 95 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1800, *[una] mai, 20 zile*, autor *Vasilie Poenariu, paroh în Batin*, atestă cumpărarea cărții de către sătenii din Batin, pentru biserica neunită de aici.

137. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente din motive florale, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (30,2 × 19 cm); f. titlu + 187 p. + [1] p. albă.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

p. 5—23: însemnare cu caractere chirilice fragmentar lizibilă, atestă cumpărarea cărții de către sătenii din Batin, pentru biserica neunită de aici.

[1] p. albă: însemnare cu caractere chirilice, nedată, autor *Diac Gligor*, prin care se arată că Strastnicul este al bisericii neunite din Batin.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ciuleni

138. *Evanghelie*, Snagov, 1697.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente din motive florale și geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători. Conservată satisfăcător.

in—2° (27,5 × 19,5 cm); f. titlu + [2] f. + 152 f. + f. 153 manuscris + + f. 154, 155 + f. 156 manuscris + f. 157 — 180.

BRV, I, nr. 103; [3] f. + 180 f.

forzat: însemnare cu caractere latine, datată 1864, *die 24 aug.*, autor *Michaele Ungur*, arată că Evanghelia este a bisericii greco-catolice din Ciuleni. f. 1 r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, prin care se arată că această carte este a lui *Pop Ștefan*.

139. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente din motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători, caboșoane.

Conservată satisfăcător.

in—4° (28,6 × 18 cm); f. 115 + f. titlu + [2] f. + 415 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 1 r. — 8 r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, autor *Pap Toder*, referitoare la legarea cărții, probabil în 1777.

f. 271 v. — 277 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată *luna maiu, 1 zi, a. d(o)mnul(ui) 1700*, atestă cumpărarea cărții cu 21 de florinți.

140. *Antologhion*, Rîmnic, 1737.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele celor două închizători. Lipsește prima copertă și parțial, cotorul; deteriorată mecanic, multe file desprinse.

in—2° (33,7 × 23,4 cm); f. titlu lipsă; [1] f. + f. 1 + f. 5 — 580 (cu greșeli de numerotare) + f. 581 fragmentară + f. 583 — 603 + f. 606.

BRV, II, nr. 215; [4] f. + 650 f.

f. 6 r. — 25 r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, nedată, autori *curatorul Io(n) de la Mărgău și(i) secretarășu(l) săborului, Dea(c) Toa-[d]er di(n) Mărgău*, referitoare la donarea cărții lui *Pop Ion din Fi(n)ciu și feciorilor lui*.

f. 164 r — 181 r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, prin care se spune că popa *I(g)nat di(n) Cremenea* și fratele său, *Onu(l)*, au cumpărat cartea *de la dascălu(l) Dumitrașcu și de la Pî(r)vu(l) de la Rî(m)ni(c)*, în anul 1740, *la luna lu(i) di(chem)[vrie]*, 28.

141. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente din motive florale și geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, file arse sau deteriorate mecanic.

in—2° (32,5 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

f. 7 v. — 27 v.: însemnare cu caractere chirilice, dată 1800, *în luna lui aprilie, în 15 zile*, arată numele sătenilor din Ciuleni care au contribuit la cumpărarea cărții și apoi au donat-o bisericii.

f. 93 r., 105 r., 134 r.: însemnări cu caractere latine referitoare la starea vremii.

142. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsește cotorul, conservată satisfăcător.

in—2° (36 × 22 cm); f. titlu lipsă; 132 p. + p. 137 — 187.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

p. 18—19: însemnare cu caractere chirilice, nedată, atestă cumpărarea cărții cu 4 florinți și donarea ei bisericii din Ciuleni.

143. *Apostol*, București, 1784.

Legătura în hîrtie aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele.

Conservată satisfăcător, câteva file restaurate.

in—2° (29,5 × 19 cm); f. titlu + [3] f. + 148 f.

BRV, II, nr. 466; 4 + 149 f.

f. 1 r. — 13 r.: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă, dată 1793, referitoare la achiziția cărții.

144. *Octoib*, Blaj, 1792.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente din motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Conservată satisfăcător.

in—4° (20,7 × 17,4 cm); f. titlu + 424 p. + 196 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 + 196 p.

p. 324—356: însemnare cu caractere chirilice, dată *anu[l] 1802, luna lui iulii, zi 22*, referitoare la cumpărarea cărții cu 8 zloți de către *Hodor Toderu Ion* și la donarea ei bisericii din Ciuleni.

145. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, două închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (21 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; [1] f. + 60 p. + [1] f. manuscris + + p. 61 — 130 + p. 137 — 142 + p. 143, 144 fragmentare + p. 151 —

— 158 + p. 161 — 188 + p. 241 — 248 + p. 251 — 514 + p. 515, 516 fragmentare + p. 523 — 526 + p. 529 — 560 + p. 563 — 570 + p. 577 — 582 + p. 585, 586 + p. 591, 592.

BRV, III, nr. 875; [2] f. + 600 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Dăbîca

146. *Apostol*, București, 1683.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar din motive geometrice și vegetale.

Legătura deteriorată mecanic, deformare liniară.

in—2° (26,8 × 17 cm); f. titlu lipsă; [1] f. + 2 f. numerotate jos + 199 f. BRV, I, nr. 76; [5] f. + 200 f.

f. 1 r. — 10 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1787, martie, 8 zile, referitoare la cumpărarea cărții cu 5 florinți.

147. *Chiriadromion*, București, 1732.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, șapte medalioane cu motive zoomorfe.

Conservată satisfăcător, prima filă desprinsă.

in—2° (25,6 × 17,2 cm); f. titlu lipsă; f. 4 — 409.

BRV, II, nr. 205; [4] f. + 414 f.

148. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

File deteriorate mecanic, unele restaurate defectuos.

in—2° (30,2 × 19,5 cm); f. titlu + [1] f. + 104 p. + p. 105, 106 manuscris + p. 107 — 184.

BRV, IV, nr. 290; 2 + 179 f.

149. *Liturghii*, Blaj, 1756.

Legătura în carton, peste care a fost aplicată hîrtie.

Deformare liniară, cîteva file restaurate.

in—4° (18,8 × 13,9 cm); f. titlu + 236 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 300; [1] f. + 230 p.

p. 57—173: însemnare cu caractere chirilice, datată 1768, *deche(m)vrîie*, 8, prin care se arată că *Ru(s) Ghiordie di(n) Pocleșa* a luat cartea cu 9 mărieși și un ghieta(c).

150. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente din motive florale.

Distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in—2° (33,2 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 246 f. (cu greșeli de numerotare)

BRV, IV, nr. 151 + [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

151. *Ceasoslov*, Blaj, 1778.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton.

Conservată satisfăcător.

in—8° (15,5 × 9 cm); f. titlu lipsă; p. 11 — 150 + p. 155 — 226 + p. 229, 230 + p. 233 — 236 + p. 367, 368 + p. 545, 546 + p. 239 — 246 + p. 251 — 336 + p. 369 — 544 + p. 547—564 + p. 567—570 + p. 583 — 586 + p. 589, 590.

BRV, II, nr. 413; [2] f. + peste 600 p.

152. *Octoih*, Blaj, 1825.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—4° (21,7 × 17,5 cm); f. titlu + 434 p. + 239 p. + [2] p.

BRV, III, nr. 1242; [1] f. + 434 p. + 239 p. + [2] p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Diviciorii Mici*153. *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699.

Lipsește legătura, file deteriorate mecanic.

in—4° (26,6 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; f. 10 — 241 + f. 242 fragmentară + f. 243 — 399 + fragmente de file de la sfârșit.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 36 v. — 30 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1762, *ma(i)*, 25, prin care se arată că această carte este a *ci(n)stitulu(i) protopo(p) Ianoș de la Che(ia)*.

154. *Evangelhie*, București, 1742.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Legătura deteriorată mecanic, file desprinse.

in—2° (29 × 19,2 cm); f. titlu + [3] f. + 179 f. + f. 181.

BRV, II, nr. 224; [4] f. + 180 f.

f. 20 v. — 21 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *Apa Dumitru de la Geaca*, arătând că acesta a cumpărat cartea la 1743, *me(si)ța avg(us)t zile 15*.

155. *Antologhion*, Rîmnic, 1766.

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Lipsește cotorul, filele liminare deteriorate mecanic.

in—2° (18,8 × 19,8 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + 18 f. + f. 20 — 431 + f. 433 — 447 + f. 449 — 562 + f. 566 — 570.

BRV, IV, nr. 345; [3] f. + 572 f.

f. 241 v. — 244 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 4 mai, 813, din care reiese că *Antologhionul* s-a cumpărat cu 18 zloți de la *Simion Țiboc din Chintelec*.

156. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn.

Conservată satisfăcător.

in—2° (31,3 × 19 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

157. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Lipsește prima copertă, câteva file deteriorate mecanic.

in—4° (21,3 × 16,3 cm); f. titlu lipsă; f. 16 — 123 + f. 125 — 211 + 104 f.

BRV, II, nr. 371; [2] f. + 211 f. + 104 f.

158. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Lipsește legătura, file deteriorate mecanic.

in—4° (21,6 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; [2] f. + p. 1, 2 + p. 7 — 34 + p. 39 — 250 + p. 305 — 456 + p. 465 — 536 + p. 583, 584 + p. 587 — 592 + p. 595 — 598.

BRV, III, nr. 875; [2] f. + 600 p.

p. 1 — 61: însemnare cu caractere latine, atestând cumpărarea cărții cu 12 florinți pentru biserica din Diviciorii Mici, în anul 1847.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă Gădălin*159. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar din motive geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Lipsește cotorul și coperta a doua, distrusă unitatea blocului de carte, file deteriorate mecanic.

in—4° (30,5 × 19,1 cm); f. titlu lipsă; f. 97 — 133 + f. 136 — 144 + f. 146 — 268 + f. 272 — 319 + f. 321 — 336 + f. 338 — 356.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

160. *Evanghelie*, Rîmnic, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Lipsește cotorul și prima copertă, file deteriorate mecanic.

in—2° (30,2 × 21 cm); f. titlu lipsă; f. 7 — 155 + f. 159.

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

161. *Triodion*, Rîmnic, 1761.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsește coperta a doua, file deteriorate mecanic.

in—2° (29,5 × 21 cm); f. titlu + 418 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 326; [2] f. + 440 p.

forțat: însemnare cu caractere latine, atestând legarea cărții în anul 1858, f. 225 r.: însemnare cu caractere latine, datată 1943, 22 aprilie, autor G. Chioresanu, învățător în Zagra, referitoare la situația frontului.

162. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsește cotorul și prima copertă, primele file deteriorate mecanic.

in—2° (31,5 × 20 cm); f. titlu + [1] f. + f. 1, 2 + f. 13, — 24 + f. 41 — 44 + f. 46 — 202 (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

f. titlu r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1787, prin care se spune că această carte a fost dată popii *Ghio[r]ghie din Gădălin*.

f. titlu v.: însemnare cu caractere chirilice: *Această sfântă carte o [a]mu luat / încă prețu[l] banilor care au fo(s)t dat / de la împăratu pe sama popilor și / pe sama besericii lor unite / la popa Ghio(r)ghie / din șatul Gădăli(n).*

163. *Evanghelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar din motive florale, fragmente ale celor două închizători.

File deteriorate mecanic și pătate de ceară.

in—2° (32,7 × 21,7 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + 218 p. + p. 221, 222 + p. 219, 220 + p. 223 — 322 + p. 325, 326 + p. 323, 324 + p. 327 — 344.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

f. 1 r. — p. 8: însemnare cu caractere latine, arătînd că *Marcu Anică* a cumpărat cartea pentru biserica din Vișea, în anul 1862.

164. *Biblia*, Blaj, 1795.

Lipsește legătura, file deteriorate mecanic și pătate.

in—2° (36,8 × 24 cm); f. titlu lipsă; [7] f. fragmentare + p. 9 — 888 + p. 891 — 894 + 214 p.

BRV, II, nr. 595; [10] f. + 894 p. + 246 p.

165. *Evangelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton; o cruce, cei patru evangheliști și ornamente florale imprimate, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,3 × 21,9 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

166. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Lipsește legătura, file pătate cu ceară, deformare liniară.

in—2° (34 × 21,1 cm); f. titlu + 216 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

167. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Lipsește legătura, file deteriorate mecanic, deformare liniară.

in—2° (34 × 21,1 cm); f. titlu lipsă; p. 9 — 16 + p. 17,18 albe + p. 19 — 22 + p. 23,24 albe + p. 25 — 217.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ghiolt

168. *Penticostarion*, București, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsă cotorul și coperta a doua, file deteriorate mecanic.

in—2° (32,8 × 21,5 cm); f. titlu lipsă; f. 9 + f. 13 — 228 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 232; [2] f. + 224 f.

169. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, Maria cu pruncul și ornamente florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Lipsește cotorul, file pătate de ceară, unele perforate de anobiide.

in—2° (30,2 × 20,8 cm); f. titlu + [1] f. + 187 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

forzaț; însemnare cu caractere latine, datată 1834, arătînd că *Filip Ion a Oni(i)* a cumpărat cartea pentru biserica din Ghiolt.

170. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Filele liminare sînt desprinse și deteriorate mecanic.

in—2° (33,3 × 22,5 cm); f. titlu fragmentară + 16 p. + p. 25 — 32 + p. 41, 42 + p. 47 — 74 + p. 79 — 156 + [6] f. + p. 157 — 936 + p. 941 — 952. BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

forțat; însemnare cu caractere latine, nedatată, în care se spune că această carte aparține bisericii din Ghirolt.

171. *Octoib*, Blaj, 1792.

Lipsește legătura, file desprinse și deteriorate mecanic.

in—4° (19,7 × 15,2 cm); f. titlu lipsă; p. 81 — 406 + p. 409 — 424 + 190 p. BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 p. + 196 p.

172. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Lipsește prima copertă, conservată satisfăcător.

in—2° (33,5 × 21,4 cm); f. titlu lipsă; p. 15 — 630.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

173. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente din motive florale, fragmente de închizători.

Cotorul rupt, file desprinse și deteriorate mecanic.

in—2° (34,8 × 21,5 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Măhal

174. *Carte românească de încălătură*, Iași, 1643.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, multe file fragmentare.

in—2° (28 × 18,5 cm); f. titlu lipsă; 125 f. + f. 127 — 234 + f. 236 — 253 + f. 258 — 337 + f. 350 — 380 (cu greșeli de numerotare) + 35 f. + f. 42 — 115. BRV, I, nr. 45; [3] f. + 384 f. + 116 f. + [3] f.

f. 221 v.: însemnare cu caractere chirilice: *Această sf. și d[u]mnezeiască carte, / anume Căzanie, este dată mie, lui / Pop Dămian, de la diacu din Sărmă- / mășal [sic!] Antonie, fiind a moșu(lui), / a popii Dani(i)l din Totháza. / Anul 1882 / luna septe[m]vrie, 8 zile. //*

f. 314 v.: însemnare fragmentară, cu caractere latine, referitoare la un împrumut de bani.

175. *Antologhion*, Rîmnic, 1745.

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte, file deteriorate mecanic.

in—2° (31 × 20,5 cm); f. titlu lipsă [2] f. + f. 4 fragmentară + f. 5 — 8 + f. 10 — 13 + f. 16 — 256 + f. 257 fragmentară + f. 258 — 297 + f. 300 — 319 + f. 321 — 332 + f. 334 + f. 333 + f. 335 — 473 + f. 474, 475 fragmentare + f. 476 — 548 + f. 550, 551.

BRV, II, nr. 237; [4] f. + peste 554 f.

f. 276 v. — 293 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1778 aprilie, în 5 z(i)le, în care se spune: *Această ca(r)te // s-au cu(m)păra(t) // drept 24 //*

*d(e) fl[o]ri(n)ți de Todora(n) // Mihai di(n) // Caila, di la // Flore Orbu(l) // di(n) Șieu Cristu(r) // și o dă pomană // nepotu-său, Irimie // di la Năș-
făl[ă]u // ...*

176. *Liturghii*, Blaj, 1775.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Perforată de anobiide, început de ciupercă.

in—4° (21 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; [1] f. + 82 p. + p. 83 — 88 manuscris + p. 89 — 218 (cu o greșeală de numerotare).

BRV, II, nr. 391; [2] f. + 223 (recte 224) p.

177. *Octoib*, Blaj, 1792.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar din motive florale, urme de închizători.

Lipsește cotorul și pielea de pe prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (19,8 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; p. 3 — 7 + p. 11 — 320 + p. 323 — 354 + p. 359 — 384 + p. 387 — 392 + p. 395 — 398 + p. 401 — 424 + 176 p. + p. 179 — 182 + p. 185 — 188.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 p. + 196 p.

p. 250 — 251: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Oŭtoib este a[l] lui // Oltean Vasilie. //*

178. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, o cruce și chenar din motive florale, fragmente ale celor două închizători.

Primele file restaurate, conservată satisfăcător.

in—2° (20 × 33,5 cm); f. titlu + 101 f. + f. 103 + f. 102 + f. 104 — 212.

BRV, II, nr. 746; [1] f. + 212 f.

179. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive geometrice, urme de închizători.

File desprinse, unele deteriorate mecanic.

in—2° (34,2 × 21,4 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

180. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale.

Conservată satisfăcător.

in—2° (33,5 × 21,3 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Panticeu

181. *Triodion*, [București], 1726.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar din motive geometrice, fragmente ale celor două închizători.

Legătura restaurată, filele 74 și 125 sînt desprinse, conservată satisfăcător.

in—4° (19 × 13,5 cm); f. titlu + [2] f. + 74 f. + f. 77 — 152.

BRV, II, nr. 195; [3] f. + 152 f.

f. 1 r. — 5 r.: însemnare cu caractere chirilice, autor *Timofie Pinte*, preotul din Căprioara, consemnează cumpărarea cărții pentru biserica de aici.

182. *Euhologhion*, Blaj, 1784.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Cotorul restaurat, conservată satisfăcător.

in—4° (20,5 × 16,5 cm); [1] f. ilustrație + f. titlu + [2] f. + 350 p. + p. 353 — 607 + [5] p.

BRV, II, nr. 475; [4] f. + 606 p. + [4] f.

183. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar din motive florale, două închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (32 × 20,3 cm); f. titlu + 217 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

forțat: însemnare cu caractere latine, datată 1876, *marțiu*, 25 s.v., autor *Demetriu Zdroba*, arată că *Strastnicul* aparține bisericii din Panticu și a fost compactat cu cheltuiala lui *Simeone Micu*, la aceeași dată.

184. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive geometrice, avînd în colțuri motive vegetale.

Conservată satisfăcător.

in—4° (21,4 × 16,3 cm); f. titlu + [1] f. + 199 p. + p. 200 albă + p. 201 — 204.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + peste 204 p.

p. 47 — 63: însemnare cu caractere latine, datată 1858, din care reiese că o femeie a dăruit cartea bisericii din Kecskeháta.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Rediu

185. *Biblia*, București, 1688.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (41 × 25,5 cm); f. titlu + [3] f. + 132 p. + p. 141 — 148 + p. 133 — 140 + p. 149 — 338 + p. 360 — 333 (legate invers) + p. 361 — 380 + p. 429 — 810 + p. 815 — 824 + p. 827, 828 + p. 823, 824 + 8 f. fragmentare.

BRV, I, nr. 86; [5] f. + 932 p. + [1] f.

p. 40 — 69: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă, datată 1711, *m(s)t. iunie*, 23 de zile, atestă cumpărarea cărții de către *Moldovan Pavel din Red[iu]*.

f. [3] r.: însemnare cu caractere chirilice, nedatată, amintește că *Biblia* a fost cumpărată cu 40 de florinți.

186. *Evangelie*, București, 1682.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu motive florale, două închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (29,5 × 20,5 cm); f. titlu + [3] f. + 175 f.

BRV, I, nr. 74; 4 f. paginate jos + 175 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, datată 1761, octomvrie, 16 zile atestă cumpărarea cărții de către A. Ioa(n), cu frate-său, Ion.

187. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu motive geometrice, fragmente ale celor două închizători.

Perforată de anobiide.

în—4° (26,2 × 17,2 cm); f. titlu lipsă; [2] f. + 415 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 192 v.: însemnare cu caractere chirilice, din care aflăm că această carte s-a cumpărat în anul 1798 cu 8 florinți.

coperta a II-a: însemnare cu caractere latine, datată 1862, arată că această carte este proprietate a bisericii din Reditu.

188. *Liturgii*, Tîrgoviște, 1713.

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, deteriorată mecanic.

în—4° (20 × 14,3 cm); f. titlu + [1] f. + 45 p. + [1] p. ilustrație + p. 46 — 118 + [1] p. + 119 — 210.

p. 119 — 137: însemnare cu caractere chirilice, datată văleat 1722, miseță noe(m)vrie, 6 zile, arată că Gorgan... di(n) Răudeo [sic!] a dat cartea la biserica din Reditu.

189. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții.

în—2° (31,5 × 20,5 cm); f. titlu lipsă; [1] f. + 179 p.

BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

190. *Apostol*, Blaj, 1767.

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, o cruce și ornamente din motive florale imprimate, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Distrusă unitatea blocului de carte.

în—2° (30,5 × 18,5 cm); f. titlu + f. 1 + f. 3 — 160 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 348; [1] f. + 140 f. numerotate greșit.

f. 43 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 29 maiu, 1793, autor Andreiu Grama, spunînd că această carte este a bisericii din Reditu.

f. 68 r. — 74 r.: însemnare cu caractere chirilice: Acest Apostoleri // s-au dat din mila // crăiască bisericii // unite din Chiold. // 1772, 5 septem- // vrie, prin // m.p. Iacov Aron. //

191. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente vegetale aurite imprimate, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

în—2° (31,5 × 20,5 cm); f. titlu — 247 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

coperta I: însemnare cu caractere latine: Această carte / este la besereca Reditului. / Horoj Vasile / 1894. //

192. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, o cruce, evangheliștii și chenar din motive florale aurite imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Cîteva file desprinse.

in—2° (31 × 20,5 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157 — 832 + p. 839, 840 + p. 835 — 838 + p. 833, 834 + p. 841 — 1136 + 63 p.

BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 532: însemnare cu caractere chirilice, datată luna lui marte, în 20 zile, anul 1801, autor popa Andreiu Grama, atestă cumpărarea cărții cu 21 de zloți nemțâști pe sama bisericii.

193. Samuil Clain, *Theologhia moralicească*, Blaj, 1796.

Lipsește legătura, conservată satisfăcător.

in—4° (23 × 18,2 cm); f. titlu lipsă; 303 p. + [1] p. + f. titlu + 370 p.

BRV, II, nr. 600; 2 vol. de [2] f. + 303 p. + [1] f. + 370 p.

194. Samuil Clain, *Theologhie dogmatică și moralicească. Despre taine preste tot*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, conservată satisfăcător.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu + 10 p. + 112 p. (cu o greșeală de numerotare) + [5] p.

BRV, II, nr. 634; [1] f. + 10 + 102 p. + [3] f.

195. Samuil Clain, *Despre taina botezului*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, perforată de anobiide.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu + 11 p. + [1] p. albă + 109 p.

BRV, II, nr. 635; [1] f. + 6 + 109 p.

196. Samuil Clain, *Despre taina mirului*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte, perforată de anobiide.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); 8 p. cu f. titlu + 29 p. (cu o greșeală de numerotare).

BRV, II, nr. 636; 11 (recte 13) + 30 p.

197. Samuil Clain, *Despre taina pocăianiei*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu + 14 p. + p. 17 — 32 + p. 41 — 48 + p. 65 — 287.

BRV, II, nr. 637; [1] f. + 30 + 287 p.

198. Samuil Clain, *Despre taina maslului*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, perforată de anobiide.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); 6 p. cu f. titlu + 41 p.

BRV, II, nr. 638, 6 + 41 p.

199. Samuil Clain, *Despre taina preoției*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu + 13 p. + [1] p. albă + 24 p.

BRV, II, nr. 639; [1] f. + 13 + 194 p.

200. Samuil Clain, *Despre taina căsătoriei*, Blaj, 1801.

Lipsește legătura, perforată de anobiide.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu + 16 p. + 264 p.

BRV, II, nr. 640; [1] f. + 14 + 266 p.

201. Samuil Clain, *Despre taina evharistiei*, Blaj, 1802.

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (22,5 × 16,5 cm); f. titlu lipsă; 4 p. + p. 7 — 24 + 450 p.

BRV, II, nr. 648; [1] f. + 24 + 448 p.

202. *Euhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale unei închizători.

Legătura deteriorată mecanic, distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (19,2 × 15,3 cm); f. titlu lipsă; [2] f. + 610 p. + [4] f.

BRV, III, nr. 875; [2] f. + 600 p.

forzaț: însemnare cu caractere latine, datată 1891, 10, IV, referitoare la legarea cărții.

203. *Evanghelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, două închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (33,2 × 21 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

204. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în pânză roșie aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele.

Conservată satisfăcător.

in—2° (34,3 × 22 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

forzaț: însemnare cu caractere latine, autor *Petru Coroiu*, referitoare la starea vremii în anul 1883.

205. *Catavasier*, Blaj, 1824.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente cu motive geometrice, fragmente de închizători.

Lipsește cotorul, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—12° (17,7 × 10 cm); f. titlu + 127 p. + p. 193 — 198 + p. 203 — 459 + [1] p.

BRV, III, nr. 1205; [1] f. + 460 p.

forzaț: însemnare cu caractere latine, datată *Reghin, aprilie, 25, anu[l] 1877*, autor *Petru Coroiu*, referitoare la vreme.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Strîmbu*206. *Apostol*, București, 1743.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale, urme de închizători.

Lipsește cotorul, distrusă unitatea blocului de carte.

in—2° (30,6 × 19,9 cm); f. titlu lipsă; f. 2 — 88 + f. 90 — 112 + f. 114 — 160 + f. 162 — 169 + f. 172 — 178 + [1] p.

BRV, II, nr. 229; [2] f. + 178 f.

207. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Lipsă cotorul și coperta a doua, distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in—2° (32,5 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + p. 5 — 88 + p. 93 — 96 + p. 101 — 168.

BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

208. *Evanghelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Lipsește cotorul și prima copertă, file desprinse și deteriorate mecanic.
in—2° (33,1 × 21 cm); f. titlu lipsă; [3] f. + p. 1 — 346 (cu greșeli de numerotare) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

209. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Legătura și filele liminare deteriorate mecanic.

in—2° (32,3 × 19,3 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

210. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—2° (35 × 20 cm); f. titlu + [1] f. + 247 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 1 r. — 10 r.: însemnare cu caractere chirilice, atestă cumpărarea cărții cu 22 de florinți și donarea ei bisericii din Strimbu, în anul 1790.

211. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente florale și geometrice, urme de închizători.

Lipsește cotorul și prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte.

in—2° (34 × 21,3 cm); f. titlu lipsă; f. 5 — 11 + f. 14 — 16 + f. 20 — 27 + f. 29 — 236 (cu greșeli de numerotare) + f. 241 — 247.

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 79 v. — 82 v.: însemnare cu caractere chirilice și latine, atestând cumpărarea cărții în anul 1788, die 9, 9^{bris}, pentru biserica din Cășei.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Viișoara*212. *Antologhion*, Rîmnic, 1745.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și motive florale imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in—2° (30,7 × 20 cm); f. titlu lipsă; f. 12 — 28 + f. 31 + f. 33 — 454.

BRV, II, nr. 237; [4] f. + peste 554 f.

213. *Apostol*, Rîmnic, 1747.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte.

in—4° (20,5 × 16 cm); f. titlu + [3] f. + 168 f. + f. 224 — 227 + f. 229 — 237 + f. 244 — 256.

BRV, II, nr. 251; [4] f. + 256 f.

f. 10 r. — 31 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată *ano 1788, aprilie, 23*, atestă cumpărarea cărții cu 6 vonași pentru biserica din Viișoara.

214. *Triodion*, Rîmnic, 1761.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar din motive florale imprimate, urme de închizători.

Legătura deteriorată mecanic, file parțial restaurate.

in—2° (30,5 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 257 f. + 3 f. manuscris + f. 261 — 420.

BRV, II, nr. 326; [2] f. + 440 p.

215. *Octoih*, București, 1774.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Cotorul restaurat, file deteriorate mecanic.

in—2° (30,5 × 20,3 cm); f. titlu + [3] f. + f. 5 — 14 + 437 f.

BRV, II, nr. 388; 437 f.

f. 6 r. — 14 v.: însemnare cu caractere chirilice, autor *Ștefan Dămian*, arată că Octoihul a fost răscumpărat cu 5 Rf. de către *Tătar Zaharie* din Vișoara și dat bisericii de aici.

f. 182 v. — 210 v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1784, aprilie, în 14 zile, autor *popa Simion* din Vișoara, arată că *Apahidean Teodoru* din același sat a cumpărat cartea și a dat-o popii Simion.

216. *Evanghelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, cei patru evangheliști și chenar din motive florale imprimate.

Conservată satisfăcător.

in—2° (32,4 × 21 cm); f. titlu + [2] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

p. 18 — 69: însemnare cu caractere chirilice, datată 1786, autor *popa Simion Gbiorghiovici*, atestă cumpărarea cărții și donarea ei bisericii din Vișoara.

217. *Penticostarion*, București, 1782.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn; cei patru evangheliști, bunavestire și chenar din motive florale imprimate; fragmente ale unei închizători și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (29,7 × 20,6 cm); f. titlu + [1] f. + 217 f.

BRV, II, nr. 454; 2 + 217 f.

f. 1 v. — 30 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1784, *mesița aprilie*, 4 zile, autor *popa Simion*, amintește că această carte a cumpărat-o cu 10 florinți *Văsînca Icnatie*.

218. *Biblia*, Blaj, 1795.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn; urme de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, legătura deteriorată mecanic.

in—2° (37,5 × 24,3 cm); f. titlu + [6] f. + 272 p. + p. 281 — 288 + p. 273 — 280 + p. 289 — 798 + p. 801, 802 + p. 799, 800 + p. 803 — 894.

BRV, II, nr. 595; [10] f. + 894 + 246 p.

p. 19 — 31: însemnare cu caractere chirilice, prin care se arată că Biblia este a bisericii din Vișoara, s-a cumpărat cu 24 de zloți în anul 1802 și aparținuse lui Tova Mihail de la mănăstirea Bunavestire din Blaj.

219. *Liturghii*, Sibiu. 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente cu motive florale, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in—4° (21,5 × 16,8 cm); f. titlu + [1] f. + 316 p.

BRV, III, nr. 853; [2] f. + 316 p.

forzat; însemnare cu caractere chirilice, datată 1815, arată că *Petruț Iacob* este proprietarul cărții.

GRAȚIANA ALICU

SIGILII POȘTALE ÎN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Din colecția de tipare sigilare a Muzeului de istorie al Transilvaniei, aparținând diferitelor instituții administrative, juridice, economice, se desprind două tipare sigilare poștale ale localităților Șimand (județul Arad) și Reghin (județul Mureș). Tiparele sigilare menționate merită să fie cunoscute, deoarece ele țin de un tip vechi, rar și puțin uzitat, avînd, potrivit analogiilor, cel mai ridicat indice de raritate dat în literatura de specialitate¹. Este de menționat că în ambele localități, precum rezultă din documente, stația poștală a fost înființată în anul 1769². Sigiliile poștale aveau menirea de a înlocui vechile însemnări manuscrite.

În literatura de specialitate este atestat, pentru localitatea Șimand, sigiliu în anul 1819³, iar pentru Reghin în 1840⁴. Se pare că tipul de sigiliu pus în discuție nu a fost cunoscut.

Trebuie să precizăm faptul că primele sigilii poștale apar pe teritoriul Imperiului austriac în 1751 (Viena), în același an fiind atestat și sigiliul localității Bratislava. Cel mai vechi sigiliu poștal maghiar este al localității Tokaj (1752), urmînd Nagyszombat (1753)⁵. Evident, data celor mai vechi sigilii este ulterioară datei înființării oficiilor poștale respective⁶.

La fel ca majoritatea tiparelor sigilare, ele sînt confecționate din bronz, alamă, în cazul nostru și fier, avînd forma^{6a} rotundă sau ovală. Mînerele sînt executate din același metal, legenda fiind incizată circular și orizontal.

Sigiliul poștal din Reghin (fig. 1), executat din alamă, este rotund, avînd un mîner metalic de formă octogonală. În exergă este gravată circular, cu litere cursive, legenda în limba germană: *K[aiserliche] : K[önigliche] Post Amt Sz[ász] Regen*. În cîmpul sigilat, marcat de un cerc liniar, este reprezentată acvila bicefală cu scut. Deasupra capetelor acvilei planează o coroană închisă, cu cruce. În partea inferioară a cîmpului sigilar apare goarna, simbolul poștei. În general execuția sigiliului este grosieră.

Sigiliul poștal al localității Șimand (fig. 2), executat din fier și bronz, este de formă ovală. Legenda: *K[AISERLICHE] K[ÖNIGLICHE] M[ALE] P[OST] S[TATION] SIMAND*, incizată cu majuscule, circular și orizontal,

¹ B. Térfi, *Bélyegelőtti levelek és azok lebetűzése*, Budapesta, 1943.

² Idem, *op. cit.*, p. 203; p. 211.

³ Idem, *op. cit.*, p. 203, nr. 458.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 211, nr. 481.

⁵ Azi localitatea Trnava din R. S. Cehoslovacă.

⁶ Pentru toate acestea vezi B. Térfi, *op. cit.*, p. 36—37; p. 305—306; p. 16 și următoarele.

^{6a} Sigiliul din Reghin are dimensiunile: D = 3 cm, I = 7,7 cm; cel din Șimand: D = 2,5 cm, d = 2,1 cm, I = 5,5 cm.

desparte cîmpul sigilar în două registre. În registrul superior este reprezentată acvila bicefală cu scut. Deasupra capetelor acvilei planează o coroană închisă, cu glob cruciger. În registrul inferior este gravată goarna încadrată de un motiv vegetal.

Nemenționîndu-se anul confecționării tiparelor sigilare prezentate, în datarea lor a trebuit să apelăm la criteriul analogic. Sigiliile ce prezintă analogii cu cele menționate mai sus se referă la următoarele localități:

1. Acsa (Ungaria), sigiliul poștal analog celor de la Șimand și Reghin apare o singură dată, în anul 1778⁷.

2. Bartfeld (azi Bardejov, Slovacia), sigiliul poștal analog celor de mai sus apare o singură dată, în anul 1784⁸.

3. Gyöngyös (Ungaria, fostul comitat Heves), sigiliul analog cu cel de la Șimand și Reghin este primul cunoscut în această localitate, fiind atestat numai pentru anul 1780⁹.

4. Kápolna (Ungaria, fostul comitat Heves), tipul de sigiliu analog celor două localități este cel mai vechi cunoscut pentru această localitate, fiind atestat numai în 1830¹⁰.

Sigiliile poștale prezentate puteau fi confecționate în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și primele trei decenii ale secolului al XIX-lea.

MARIA MAGDALENA JUDE

SCEAUX POSTALES DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'article présente deux matrices des sceaux postales d'un type ancien, rare et peu utilisé. Par concordance avec les analogies, ces matrices ont le plus élevé indice de rareté. Elles ont apparu dans les dernières deux décennies du XVIII-ème siècle et les premières trois du XIX-ème.

⁷ B. Térfi, *op. cit.*, p. 307, nr. 4/1.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 62, nr. 45/1.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 105, nr. 158/1.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 119, nr. 202/1.

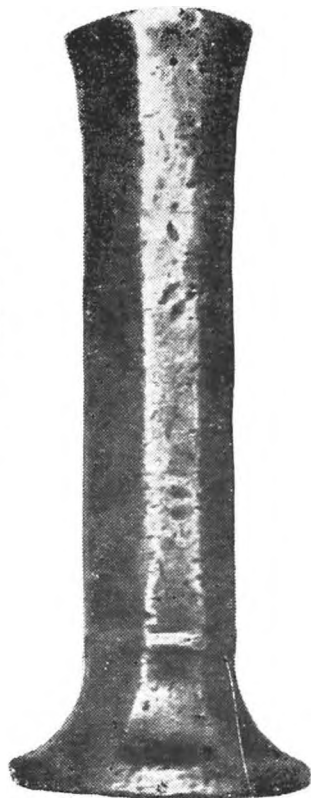

Fig. 1 —

Fig. 2 —

CÎTEVA PIESE INEDITE DIN COLECȚIA DIDACTICĂ BRASSAI SÁMUEL

Colecția didactică Brassai Sámuel de la liceul cu același nume, din municipiul Cluj-Napoca, a fost în ansamblul ei publicată în *Acta Musei Napocensis*, vol. XVI, sub formă de catalog¹, fapt care a impulsionat cercetarea cu o atenție și mai mare a materialului vechi din laboratorul școlii, material nesistematizat încă în suficientă măsură. După separarea colecției de restul materialului din laborator și aranjarea acestuia în vitrine separate formînd colecția unui mic, dar interesant muzeu școlar, s-au mai făcut unele investiții în depozitul laboratorului, cu rezultate bune, care au dus la identificarea a încă zece piese, ce completează colecția sus-amintită, publicată de noi. Piesele pe care dorim să le prezentăm fac parte, din punct de vedere cronologic, din perioada a treia de dotare a școlii, cu aparate noi, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Din punct de vedere al istoriei tehnicii, ele sînt deja obiecte fabricate, dar este foarte important faptul că sînt dintre primele produse ale unor fabrici ce pun bazele unei industrii noi, și anume, de confecționare a diferite aparate, unele cu scopuri didactice.

Dintre aceste firme ale căror produse le întîlnim cel mai frecvent în zona noastră, aș aminti firma „Max-Khol“ din Chemnitz (actualmente Karl-Marx-Stadt), „Voigtländer“ din Viena și aparatele optice executate de opticianul Soleil din Paris.

Desigur, aceste aparate sînt semnificative nu numai din punct de vedere al istoriei tehnicii, ci și din punct de vedere didactic, permițînd valoroase completări și comparații privind istoricul materialelor didactice, folosite de-a lungul unei perioade date, în liceele mai vechi, cu tradiție, din Cluj, sau chiar dintr-o zonă geografică mai întinsă. Aparatele pe care le prezentăm le putem grupa în trei categorii mari aparținînd fizicii: aparate electrice, aparate optice și cele din domeniul mecanicii.

Din prima categorie fac parte patru piese. Ele sînt următoarele:

1. **Aparat cu disc și ax din sticlă**, pentru producerea electricității. În literatura de specialitate acest instrument este denumit *aparat Winter*². Pe un suport de lemn, de formă neregulată, este amplasat aparatul propriu-zis. Două bare situate vertical pe postament susțin un ax cu o manivelă. Pe axul manivelei este prins discul de sticlă, care se pune în mișcare rotativă, cu ajutorul manivelei. Una din barele de susținere a axului cu disc este din sticlă. Între cele două bare de susținere există o altă bară de sticlă ce prinde plăcile cu pîslă. La mijlocul barei se vede un cilindru din aramă. În fața barei cu plăcile de pîslă este o altă tijă de sticlă la al cărei capăt se găsește co-

¹ *ActaMN*, XVI, 1979, p. 826—838.

² *Einrichtung der Lehrräume-Physikalische Apparate*, Chemnitz, 1909, p. 816.

lectorul și un glob, ambele confecționate din aramă. Imprimînd o mișcare rotativă discului de sticlă, cu ajutorul manivelei se poate demonstra prezența electricității. Aparatul are o înălțime de 75 cm și a fost confecționat la începutul secolului XX, probabil de către firma „Max-Khol“ din Chemnitz.

Pl. I, fig. 1.

2. Aparat de influență-tip „Dubrowsky“³. Pe un suport din lemn, de formă dreptunghiulară, este amplasat vertical un disc din aramă, deasupra căruia se află lateral, pe ambele părți cu vîrfurile spre placă, cîte opt ace de fier. Pe partea dreaptă, deasupra discului, este tubul Leyden. Axul plăcii fiind spiralat, cu șurubul de pe ax se poate pune în mișcare placa. În apropierea tubului Leyden există o bară mică pe care se fixează biluțele de soc ce atestă prezența electrostaticii în urma rotirii discului. Aparatul are o înălțime de 52 cm, cu o lățime de 45 cm, și a fost executat de firma „Max-Khol“ la începutul secolului XX. Poartă inscripția „Max-Khol-Werkstätten für Präzisionsmechanik-Chemnitz“.

Pl. I, fig. 2.

3. Modelul unui generator pentru producerea curentului electric. Pe o placă de lemn cu furnir, de formă dreptunghiulară, este amplasat modelul generatorului. Pe două suporturi din lemn este fixată, orizontal, potcoava de magnet. În fața celor doi poli ai magnetului, pe un ax orizontal, se învîrtesc două bobine de inducție. Capetele bobinei sînt lipite la colector. Două borne de ieșire fac legătura cu aceasta. Postamentul are 59×30 cm, iar modelul are o înălțime de 36 cm. Aparatul a fost, pare-se, fabricat la începutul secolului XX, cu firma și locul neidentificate, dar după felul și maniera execuției presupunem că provine dintr-un atelier local.

Pl. I, fig. 3.

4. Aparat pentru demonstrarea difuzării și influenței electrostaticii, tip „Riess“⁴. Pe un suport metalic este amplasată vertical o bară de sticlă. Orizontal, cu șuruburi de fixare, sînt trei bare, tot din sticlă, reglabile, pe care, de jos în sus, sînt fixate: o sferă din aramă, o placă de sticlă de formă rotundă și un cilindru din aramă. Pe partea superioară a cilindrului se vede un cîrlig mic pe care se leagă biluțe de soc. Cu bagheta de ebonit electrizat se poate demonstra influența și difuzarea electrostaticii. Aparatul are o înălțime de 44 cm, iar barele laterale, din partea inferioară spre partea superioară, au o lungime de 12 cm—10 cm, respectiv 17 cm. Aparatul a fost executat la începutul secolului nostru, de firma „Max-Khol“ din Chemnitz.

Pl. I, fig. 4.

Din a doua categorie de piese, prima pe care o prezentăm este o:

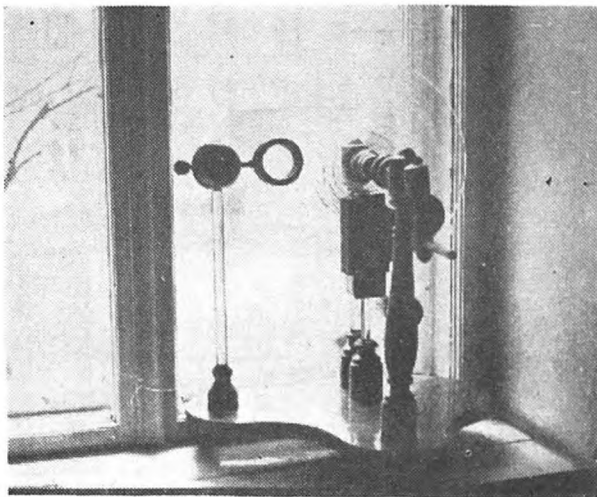
1. Lampă cu gaz — pentru laborator — pe stativ, cu reflector, cilindru de sticlă și cu sită de iluminat, tip ciorap⁵. Pe o placă metalică, de formă dreptunghiulară, este situat vertical brațul de susținere a reflectorului, iar orizontal brațul de susținere a lămpii. Prin acest braț orizontal trece și conducta de gaze. La un capăt se fixează lampa, iar la capătul celălalt robinetul de închidere și deschidere a gazului cu capătul de racordaj. Reflectorul este reglabil, avînd șurub de fixare. Lampa propriu-zisă este alcătuită din dispo-

³ *Idem*, p. 817.

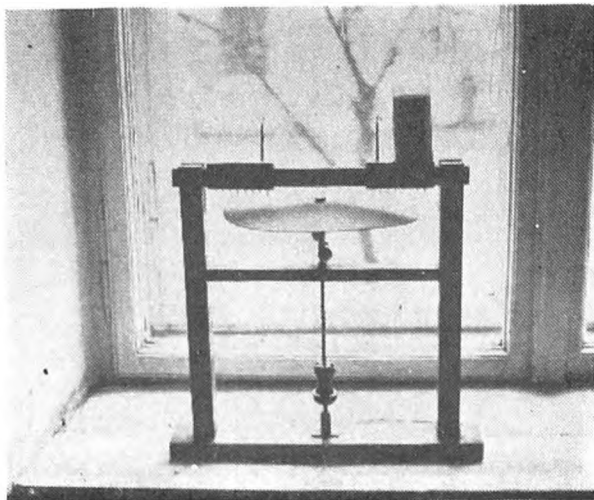
⁴ *Idem*, p. 805.

⁵ *Idem*, p. 174.

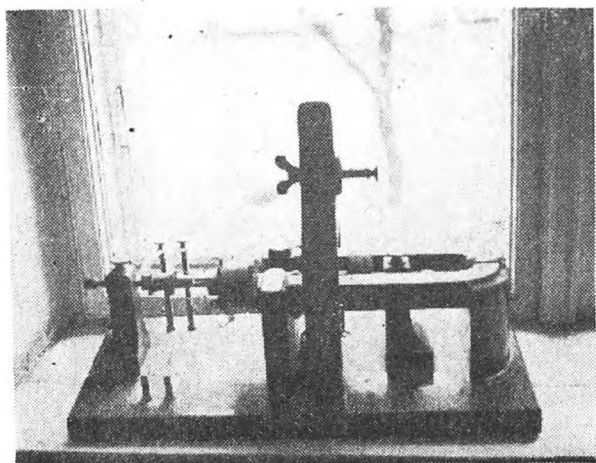
1.

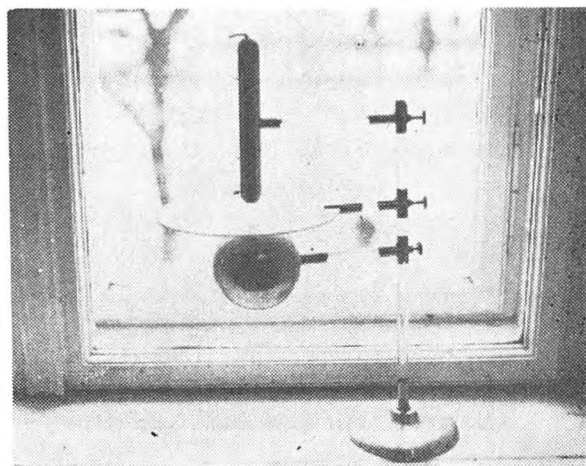
2.

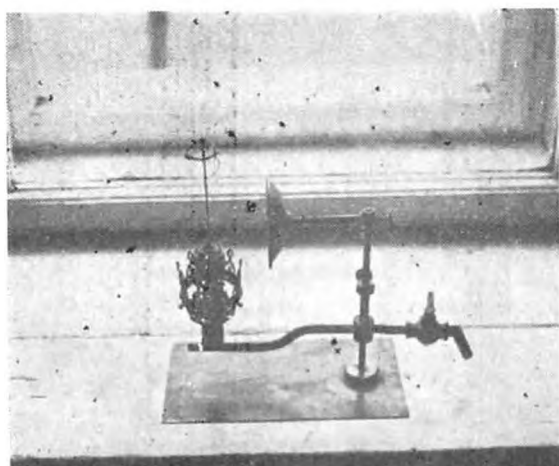
3.

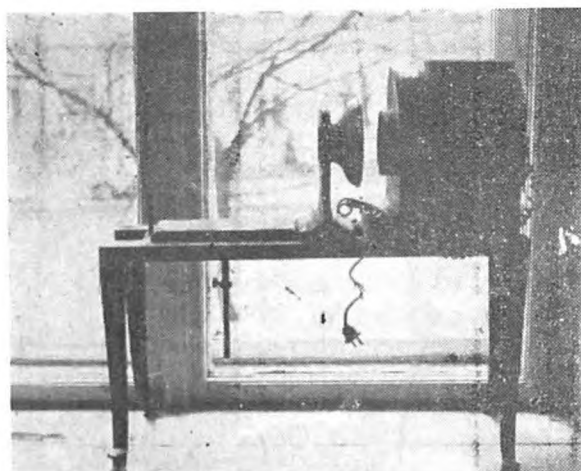
4.

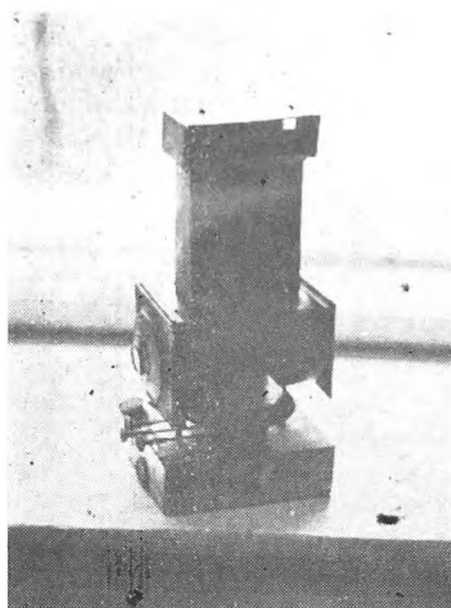
5.

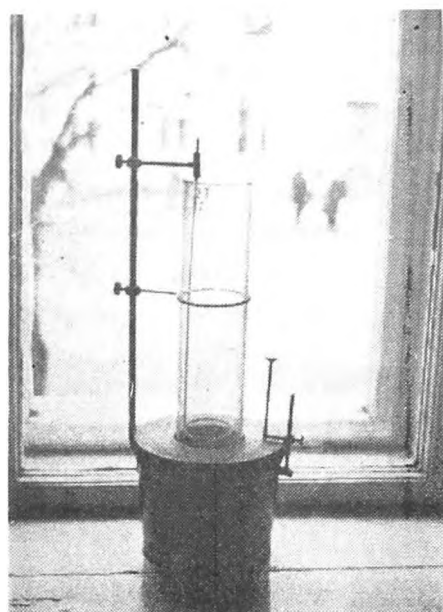
7.

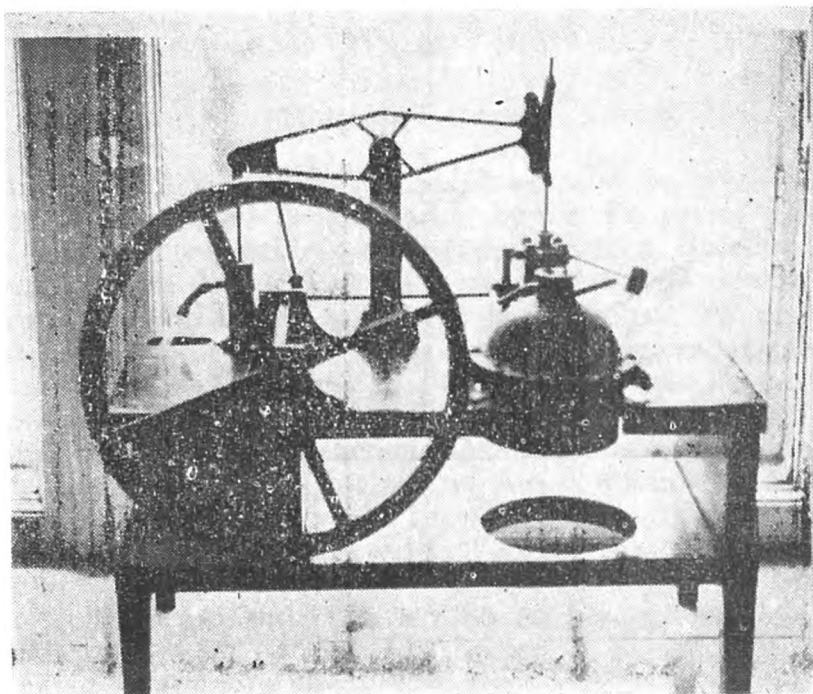

6.

8.

zitivul de fixare a sitei de iluminat, sita de iluminat (tip ciorap) și cilindrul de sticlă, avînd pe partea inferioară opt găuri. Lampa se folosea în laborator pentru demonstrații optice. Ea are o înălțime de 26 cm, fiind fabricată în Germania la sfîrșitul secolului al XIX-lea, după patentul Dr. Auer din Weisbach. Inscripția de pe lampă glăsuiește: „Gasglühlicht-Patent Dr. Auer v. Weisbach“ Pe cilindrul de sticlă apare textul: „Normal D.R.G.M.“.

Pl. II, fig. 5.

2. Lampă de petrol cu trei fitile, lampă necesară pentru laboratoarele de fizică cu folosință privind demonstrațiile optice. Pe partea inferioară a lămpii există rezervorul cu trei dispozitive de reglare a fitilelor. Deasupra rezervorului este sistemul de iluminat. Pe o parte se observă o ușiță cu sticlă albă, în centru cu gradațiune de la 0 pînă la 7—în cm. Pe partea opusă se află un mic geam de sticlă albă ce este acoperit cu un capac metalic mobil, avînd în mijloc o sticlă rotundă, de culoare albastră. Pe partea superioară, în formă de horn acoperit, este plasat orificiul de eliminare a gazelor arse și, totodată, de asigurare a funcționării normale a lămpii. Piesa a fost făcută la Paris, la începutul secolului nostru. Are o înălțime de 34 cm, cu o bază de 15×11 cm. Pe rezervor inscripția: „Paris BTM S.G.D.—Trade Mark—London patent, Berlin patent“.

Pl. II, fig. 6.

3. Aparat școlar de proiecție⁶. Pe o masă de fier cu patru picioare reglabile se amplasează camera de lumină și măsuta cu o sanie mobilă. În camera de lumină se înșurubează becul, lentila-condensator și în partea superioară a camerei este orificiul de răcire. Pe sania mobilă se găsește pîlnia de captare a luminii și obiectivul acromatic. Lipsește rama de fixare pentru fotograme, diapozitive sau filme, deci aparatul este incomplet. El are o înălțime de 65 cm și este executat de firma „Max-Khol“ din Chemnitz, la începutul secolului XX. Inscripția de pe aparat: „Max-Khol Werkstätten für Präzisionsmechanik Chemnitz“.

Pl. II, fig. 7.

Din a treia categorie de piese ne oprim asupra a două de laborator și a uneia pentru măsurători topografice.

1. Aparat pentru măsurarea densității aburului — Gay—Lussac. Aparatul este compus dintr-un vas metalic în centrul căruia este amplasat un cilindru de sticlă. Vasul lateral are o tijă metalică ce susține un inel, de asemenea metalic, așezat în exteriorul cilindrului de sticlă. Inelul este reglabil. Tija exterioară mai susține o altă tijă metalică în interiorul cilindrului, care la capătul inferior se termină tot în formă de inel. Vasul metalic lateral mai are o tijă metalică mică, tot reglabilă. Capacul vasului metalic este demonstrabil. Aparatul este incomplet. El are o înălțime totală de 66 cm, iar circumferința cilindrului de sticlă este de 22 cm. Executat la Berlin la sfîrșitul secolului al XIX-lea, de firma „Ferdinand Ernecke“ — furnizor al curții imperiale. Inscripția: „Ferdinand Ernecke Hoflieferant Sr. Majestät des Kaisers Berlin S. W.“

Pl. II, fig. 8.

2. Macheta unei mașini cu aburi. Macheta este așezată pe o măsută de lemn, cu placă dublă. Pe placa superioară se găsește amplasat cazanul de

⁶ *Idem*, p. 160.

presiune cu supapa de siguranță, conducta de aburi care se racordează la cilindrul cu pistonul mașinii de aburi. La capătul pistonului este legat brațul de transmisie al mașinii, cu ajutorul căruia se pune în mișcare roata de forță. Pe placa inferioară se observă un orificiu în care se introducea sursa de încălzire a cazanului de presiune. Macheta are o înălțime de 25 cm, iar masa ei este de 49×22 cm. A fost confecționată probabil de un meșter local, la începutul secolului nostru.

Pl. III, fig. 9.

3. Nivelă. Pe un trepied din lemn, reglabil, se fixează nivela. Ea este compusă din două bare orizontale reglabile pe verticală și orizontală, cu punctul de fixare pe trepied. Pe baza superioară, tot orizontal, este amplasat tubul de vizare. Acesta are un dispozitiv pe care se fixa o nivelă cu bulă de aer, astăzi lipsă. Din tubul de vizare s-au mai pierdut lentilele, iar de la dispozitivul de reglare a nivelei șuruburile de fixare. Aparatul este fragmentar. El se folosea pentru măsurători de nivelment. Aparatul montat pe trepied are o înălțime de 170 cm, iar tubul de vizare are o lungime de 63 cm. A fost executat la începutul secolului XX la Viena de către firma Voigtländer. Poartă inscripția: „Brüder Voigtländer in Wien“.

Pl. III, fig. 10.

Aceste piese, care completează colecția didactică Brassai Sámuel, ca și marea majoritate a obiectelor ce o alcătuiesc, au fost confecționate și achiziționate cu scopuri didactice, dar cu timpul, pierzându-și rolul utilitar, au ajuns valoroase piese de muzeu, ilustrând totodată nivelul tehnic al unei epoci date. De asemenea este de remarcat și faptul că aceste piese, ca și restul colecției permit comparații utile cu materialul didactic folosit în zilele noastre, dînd curs unor concluzii și în acest sens. Și, nu în ultimul rînd, este de subliniat faptul că „Legea ocrotirii patrimoniului“ poate și trebuie să salveze bunurile culturale, de importanță, pentru a se împiedica eventuala lor dispariție, sau rămînerea în anonimat științific. În sfîrșit, și pe această cale ne exprimăm încă o dată convingerea că în liceele mai vechi, cu tradiție, dacă ar exista o preocupare mai susținută de depistare a unor bunuri analoage, cu siguranță s-ar mai putea identifica piese valoroase, care ar completa util patrimoniul nostru cultural-național.

ALEXANDRU ARDOS

QUELQUES PIÈCES INÉDITES DE LA COLLECTION BRASSAI

(Résumé)

Comme suite d'un article précédent, l'auteur présente dix pièces nouvelles, c'est-à-dire, d'appareils anciens employés dans les expériences du laboratoire de physique à l'ancien gymnase „Brassai Sámuel“ de Cluj.

Les appareils publiés viennent illustrer le niveau technique de l'enseignement à la fin du XIXe siècle.

ARHITECTURĂ CIVILĂ SECESIONISTĂ ÎN CLUJ-NAPOCA

Mișcarea puternică împotriva curentului istoricist, curent care frânase dezvoltarea arhitecturii în întreaga Europă în ultimele 6—7 decenii ale secolului al XIX-lea, a produs o adevărată revoluție stilistică. România n-a rămas în afara acestei mișcări, care a cuprins în special artele decorative și arhitectura.

Fiind îndeosebi o problemă de suprafață decorată, mulți nu i-au recunoscut validitatea ca un stil arhitectural. Semnificația istorică a artei 1900 constă însă în inovațiile pe care le aduce (funcționalitate, luminozitate, transparență, sinuozitate) și în refuzul de a continua istorismul secolului trecut.

În arhitectura urbană din țara noastră se remarcă influența multor expresii ale artei 1900 din Europa: Coup de fouet, Art Nouveau, secesiunea maghiară și austriacă, Jugendstil, Liliienstil etc¹.

Clujul, polarizînd la granița veacurilor — alături de Oradea și Tîrgu-Mureș — eforturile de dezvoltare urbană din Transilvania, cunoaște realizări remarcabile, într-un larg evantai stilistic. Febra construcțiilor este atît de intensă în ultimul deceniu al secolului, încît întreg orașul părea un mare șantier². Acest impuls deosebit a atras după sine creșterea considerabilă a numărului antreprizelor de construcții, a meșterilor autorizați. Numeroase firme străine și autohtone de construcții preiau execuția șantierelor clujene³. Încep să se afirme un număr tot mai mare de arhitecți și ingineri clujeni⁴ care au contribuit în mare măsură la ridicarea celor mai importante clădiri ale epocii. Pe lîngă aceștia, diverșii comanditari apelează la arhitecți maghiari sau austrieci de prestigiu. Lechner Ödön, autorul unei vile pe strada Pasteur⁵ (fosta locuință a directorului spitalului de neuropsihiatrie, în prezent secție a Clinicii de neuropsihiatrie), Polgári István⁶, arhitect din Budapesta, care semnează proiectul pentru imobilul de locuințe din strada 1 Mai 4, Griergl și Kolb⁷, autorii clădirii Bibliotecii Universitare din piața Păcii, Fell-

¹ P. Constantin, *Mică enciclopedie de arhitectură, arte decorative și aplicate moderne*, Ed. științifică și tehnică, București, 1977, p. 15.

² Arhiva Orașului Cluj-acte ingineresti, nr. 484/1896, 233/1897, 360/1900, 387/1900, 899/1900, 1250/1900, 326/1909; Arhiva Orașului Cluj-registrele de evidență a cererilor de construcții.

³ Arhiva Orașului Cluj-acte ingineresti nr. 1438/1897, 228/1896, 994/1899, 1150/1899, 14608/1905.

⁴ Arhiva Orașului Cluj-acte ingineresti nr. 992/1896, 303/1897, 8808/1896, 432/1897, 10838/1898, 536/1903.

⁵ Arhiva Orașului Cluj-acte ingineresti nr. 246/1899; idem, registrele de evidență a cererilor de construcție nr. 17668.

⁶ Arhiva Orașului Cluj-registrele de evidență a cererilor de construcție pe anul 1906.

⁷ Idem, *Művészeti Lexikon*, vol. II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, p. 211, 679.

ner și Helmer⁸, autorii edificiului Teatrului Național, Márkus Géza, unul din autorii clădirii Teatrului Maghiar de Stat, alături de clujenii Rehling și Spada⁹, Remenyik¹⁰ și Sebestyén, sînt personalitățile care domină creația de arhitectură din Cluj în această perioadă deosebit de fecundă.

Aceștia aduc cu ei ideile novatoare care frământau Europa, pe care le îmbină însă cu puternica tradiție transilvăneană, reușind o integrare armonioasă a realizărilor lor arhitecturale într-un cadru urban constituit cu multe secole în urmă. Foarte diferite din punct de vedere morfologic, în privința programului și exprimării plastice, creațiile acestei perioade sînt caracteristice măturiei arhitecturale a stilului 1900. Programele noi de arhitectură, impuse de societatea clujeană în plină dezvoltare și afirmare, au permis realizarea unor clădiri impozante, cu pondere în peisajul urban. Importante sedii administrative (prima societate de asigurare — piața Libertății 8, poz.cat. 13 —, camera de comerț și industrie — piața Victoriei 12, poz.cat. 1 —, banca — piața Libertății 7, poz.cat. 12 —), clădiri culturale (Teatrul național — piața Victoriei, poz.cat. 8 —, Teatrul Maghiar — poz.cat. 9 —, Biblioteca Universitară — piața Păcii, poz.cat. 10 —, cinematograful „Urania” — strada Horea 4, poz.cat. 14 —), hotel Astoria — strada Horea, poz. cat. — 11 —), imobile de locuințe cu spații comerciale la parter (str. P. Groza 42, poz.cat. 2; piața Libertății 21, poz.cat. 3), alături de numeroase case de raport și vile, constituie mărturia evoluției istoriei arhitecturii în acea perioadă. Această gamă de programe a permis arhitecților realizarea unor expresii arhitecturale variate în care ornamentul de origine florală sau geometrică devine o caracteristică importantă. S-a ajuns în general la compoziții echilibrate, cu volume simple, cu acoperișuri înalte și fațade constituind suportul unei arhitecturi care caută relația între suprafață și ornament ca expresie spațială a planului.

În arhitectura clujeană a acestei perioade se pot decela cele două perioade care s-au manifestat în întreaga artă 1900:

- perioada curbilinie sau florală
- perioada geometrică.

În fiecare din aceste perioade se pot sesiza momentele de tranziție și de apogeu, după calitatea și expresia lucrării. Din lipsa documentelor de arhivă sau a altor informații sigure nu s-a putut stabili în toate cazurile o datare exactă. Remarcăm însă la toate edificiile prezentate calitatea materialelor și execuția deosebită, ele rezistînd pînă astăzi în forma originală, cu foarte puține intervenții de întreținere.

Sub raportul volum-ornament, apartenența la una dintre cele două faze este evidentă. Pentru prima, volumul, deși se înscrie pe linia tradițională, în general (front îngust la stradă, acoperiș înalt în două pante), capătă o mișcare sinuoasă dominantă, care-l maschează de fapt. Ornamentul acestei faze acoperă aproape în întregime fațada, subordonîndu-se evident traseului dominant curbiliniu. Spre deosebire de această fază, în cea următoare, geometrică, volumul se exprimă direct. Ornamentul, fie el geometric sau floral,

⁸ Arhiva Orașului Cluj-acte inginerești nr. 1055/1900; Șt. Pascu și colab., *Clujul istorico-artistic*, Cluj, 1974, p. 156.

⁹ Arhiva Orașului Cluj-acte inginerești nr. 536/1903; idem-registrela de evidență a cererilor de construcție.

¹⁰ Ibidem.

uman sau zoomorf, apare pe suprafețe mici, avînd rolul de a accentua zonele de interes major ale compoziției (axe centrale, intrări).

Perioada curbilinie este evident influențată de arhitectura lui Lechner¹¹. Aticele sinuoase imprimînd traseul dominant al fațadelor și compozițiile bidimensionale de panouri decorative cu diverse forme realizate din tencuială sau cărămidă se împletesc cu motive ornamentale de inspirație populară. Utilizarea materialelor de construcție tradiționale (cărămidă, tencuială), într-o exprimare sinceră a structurii, capătă valențe noi prin combinarea unor elemente de ceramică policromă, vitrouri, feronerie.

Dinamica compozițională a vilei realizate de Lechner în strada Pasteur, reieșind din jocul neașteptat al volumelor și al panourilor de tencuială simplă cu rame de cărămidă, accentuarea asimetriei și îmbinarea motivelor de inspirație orientală și folclorică, constituie semnificația clădirii. Interiorul cu spații ample, luminoase, cu funcțiunea bine rezolvată, continuă în ornamentația tîmplăriei unor ferestre, uși și monte-charge motivele decorative ale exteriorului. Limbajul plastic al stilului Lechner este preluat și prelucrat apoi în multe dintre clădirile acestei prime perioade a arhitecturii de la 1900. Multe dintre aceste imobile se ridică pe case mai vechi, sacrificînd importante mărturii medievale¹² (piața Libertății 7, 8, 21, poz.cat. 12, 13, 3). Jocul sinuos al aticului ce modifică aproape întotdeauna percepția reală a acoperișurilor, capătă forme pline de vervă, cu accente subliniind simetria (camera de comerț și industrie — piața Victoriei 12, poz.cat. 1, imobilul din bd. Lenin 34 — poz.cat. 17, imobilul din strada A. Mureșanu 3 — poz.cat. 5) sau asimetria (piața Libertății 21 — poz.cat. 3, imobilul din strada P. Groza 42 — poz.cat. 2) fațadei, dar în orice caz subordonînd întreaga compoziție. Aticele au o profilatură bogată cu ornamente florale din tencuială (camera de comerț și industrie — poz.cat. 1, imobilul din strada P. Groza 42 — poz.cat. 2) sau din ceramică policromă (piața Libertății 21 — poz.cat. 3). Preluarea traseului sinuos al aticului în motivul decorativ dominant al fațadei constituie în cazul vilei din strada A. Mureșanu 3 (poz.cat. 5) întreaga rezolvare a unei compoziții modeste. Celelalte cazuri însă introduc în cîmpul fațadei compoziții elevate de plinuri și goluri, panouri decorative, o abundență de goluri trilobate sau în arc și de motive florale de inspirație populară: trandafiri, bujori, buchete, fluturi, ghirlande, palmete. În plus, în imobilul din strada P. Groza 42¹³ (poz.cat. 2) sînt introduse și cariatidele în altorelief susținînd balconul etajului doi.

Influența secesiunii maghiare și vieneze este preponderentă în această primă perioadă în arhitectura clujeană.

Trecerea la cea de a doua perioadă se face gradat prin clădiri cu forme epurate, dar păstrînd încă multe ornamentații de inspirație florală sau animalieră cu valoare de simbol. Sînt pe de o parte influențele decorului tradițional și pe de altă parte ale Art-Nouveau-ului în artele decorative englezești și scandinave. Lebăda alunecînd printr-o vegetație bogată cu lujeri și frunze de stejar¹⁴ (imobilul din strada 1 Mai 4 —, poz.cat. 7) sau femeile al

¹¹ P. Constantin, *Arta 1900 în România*, Ed. Meridiane, București, 1972, p. 93.

¹² Șt. Pascu și colab., *op. cit.*, p. 178.

¹³ Șt. Pascu și colab., *op. cit.*, p. 156; Colecția de ilustrate a Muzeului de istorie al Transilvaniei.

¹⁴ S. Tschudi Madsen, *Art Nouveau*, Ed. Meridiane, București, 1977, p. 33.

căror păr se contopește cu o coroană bogată vegetală (imobilul de pe strada Napoca 12 —, poz.cat. 6) sînt ornamente ce exprimă ideea profundă a alianței cu natura. Alteori, acest decor simbolic animalier, fin prelucrat în tencuială, apare în interiorul clădirii, în casa scării (imobilul din strada Republicii 7 —, poz.cat. 15). Aceste ornamentații apar pe compoziții volumetrice riguros geometrice, în care aticele, chenarele sau brîurile devin rectilinii. Panouri de tencuială pieptănată și tratarea în asize a parterului subliniază caracterul geometric al fațadei în care structura se citește de la prima vedere. În cîmpul fațadei, alături de motivele prezentate înainte, apar pe suprafețe restrînse motive vegetale: ghirlande, floarea soarelui etc., executate în tencuială. Balustradele metalice ale balcoanelor redau compoziții florale de un pronunțat caracter curbiliniu Art-Nouveau.

Influența tot mai puternică a Wiener Sezession-ului și Jugendstil-ului duce apoi spre rectilinearism și constructivism, compoziții din care lipsește noțiunea structural simbolică sau organică¹⁵. Teatrul Național (poz.cat. 8) este clădirea cea mai importantă ce s-a înscris în principiile secesiunii vieneze¹⁶. Teatrul Maghiar de Stat (poz.cat. 9), ridicat cîțiva ani mai târziu, cu o exprimare clară a funcțiunii interioare, cu volume simple, avea o compoziție echilibrată. Corpurile cilindrice decroșate puternic în stradă încadrează armonios cupola sălii de spectacole¹⁷. Tratarea bidimensională în panouri geometrice a fațadelor este o dovadă în plus a apartenenței clădirii la stilul secesiunii vieneze.

Clădirile ridicate în această perioadă tind spre o dinamică lineară pe volume robuste, cu forme paralelipipedice și trasee geometrice rectangulare ce se subordonează exprimării structurii. Decorația fațadei Bibliotecii Universitare (poz.cat. 10), organizată pe registre, redă în cărămidă motive de inspirație populară într-o compoziție ce amintește într-o oarecare măsură Maiolica Haus din Viena.

Plastica fațadelor clădirilor de locuit s-a realizat din panouri decorative cu plăcuțe ceramice (str. Joliot-Curie nr. 3 — poz.cat. 16), în compoziții de cele mai multe ori simetrice, cu o exprimare precisă a traveelor (imobilele din str. Mureșanu nr. 16 —, poz.cat. 18, nr. 20 —, poz.cat. 19, bd. Lenin nr. 34 —, poz.cat. 17). Epurarea volumului, folosirea cumpătată a ornamentului, vădesc în imobilul „Urania” (poz.cat. 14), cu cinematograf și magazine la parter, puternica înrîurire a secesiunii vieneze și în special a arhitecturii lui Olbrich, constituind una din verigile spre arhitectura modernă.

Dar secesiunea a cuprins și domeniul arhitecturii de interior. Se mai păstrează din această perioadă sobe de teracotă smălțuită (piața Libertății nr. 21 —, poz.cat. 3), plafoane cu stucaturi (hotel Astoria —, poz.cat. 11). Cea mai încheată și completă compoziție în viziune secesionistă se găsește în interiorul imobilului din str. 1 Mai nr. 14 (poz.cat. 19). Tapete cu motive florale, plafoane casetate din lemn sau panouri de lemn cu sticlă emailată, lambriuri, ancadrame de lemn și piatră sculptată sînt elementele care alcătuiesc o compoziție unitară, cu înrîuriri gotice și orientale.

¹⁵ *Idem*, p. 33.

¹⁶ Șt. Pascu și colab., *op. cit.*, p. 156.

¹⁷ Colecția de ilustrate a Muzeului de istorie al Transilvaniei.

În prezentul catalog s-a încercat o selecție a realizărilor în viziunea arhitecturii de la 1900 din rezervația de arhitectură a municipiului Cluj-Napoca, la care am adăugat câteva clădiri remarcabile din zonele limitrofe rezervației. Limitarea selecției la această zonă s-a făcut pentru două motive. În primul rând pentru că activitatea intensă din acea perioadă s-a manifestat cu precădere în zona centrală a orașului și ca urmare găsim un numeros material concentrat în perimetrul rezervației de arhitectură. Pe de altă parte, inventarierea acestor clădiri care sînt o verigă în evoluția arhitecturii poate oferi urbanistului încă un material în stabilirea unei decizii de sistematizare care să asigure conservarea caracterului centrului istoric al Clujului. Selecția lucrărilor s-a făcut după criterii de valoare artistică, semnificație istorică, influențe. Nu s-a putut stabili un criteriu cronologic din lipsa unor date sau informații sigure pentru toate clădirile. Gruparea în cadrul catalogului a ținut cont de apartenența la cele două perioade stilistice ale arhitecturii secesioniste, de funcțiunea inițială și actuală, de regimul de înălțime.

Selecția s-a oprit asupra unui număr de 19 clădiri și a unui interior. Dintr-un număr de clădiri prezentate 7 adăpostesc sedii ale unor organizații politice sau ale unor instituții, 4 sînt imobile de locuit cu partere comerciale, iar 9 sînt clădiri de locuit.

Arhitecții și proiectanții au avut, așadar, de răspuns unor funcțiuni diverse, impuse de o societate în plină ascensiune.

Fenomenul arhitectural este însă mult mai amplu la granița dintre veacuri. Seria realizărilor este mult mai numeroasă, cuprinzînd în perimetrul studiat și clădiri remarcabile ce merg pe linia stilurilor clasice sau preluîndu-le într-o interpretare liberă. Volumetria și proporțiile fațadelor, calitatea execuției și acuratețea detaliilor sînt și în aceste cazuri trăsături care le-au asigurat integrarea în peisajul urban al Clujului, constituit de-a lungul multor secole. În acest context, arhitectura secesionistă aduce o contribuție în plus la evoluția arhitecturii, prin mesajul, calitatea și elementele ce le conține, constituind una din premisele arhitecturii moderne.

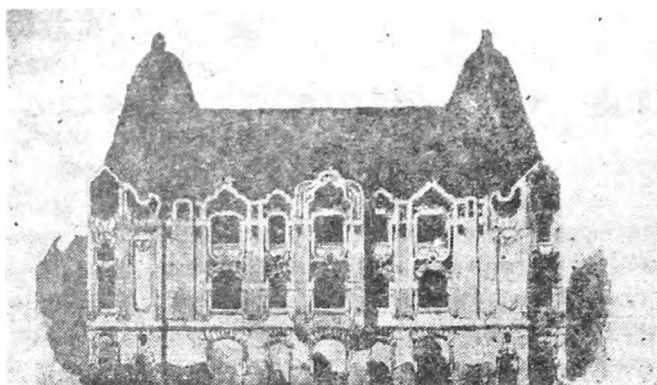
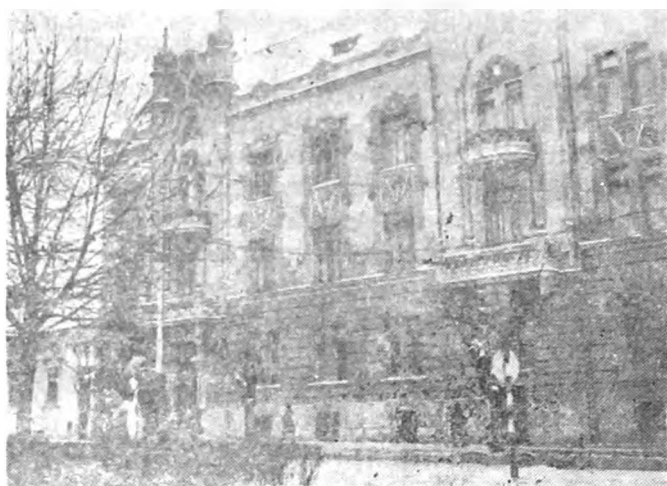
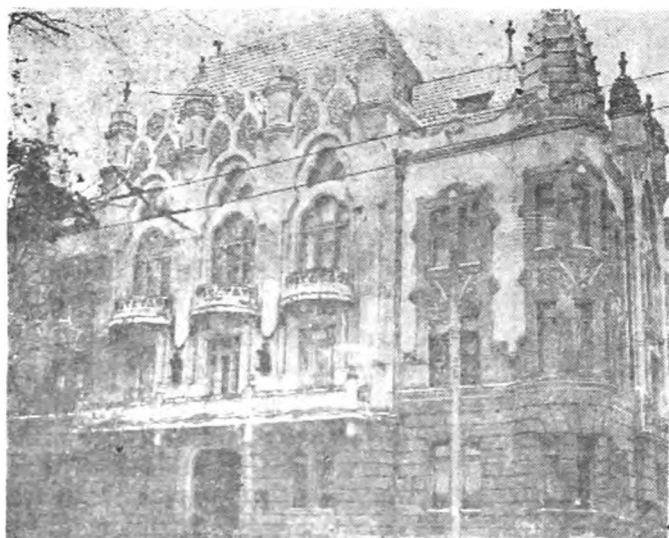
(Catalogul lucrării va apare în *ActaMN*, vol. XVIII, 1981.)

MIHAELA STRIMBU

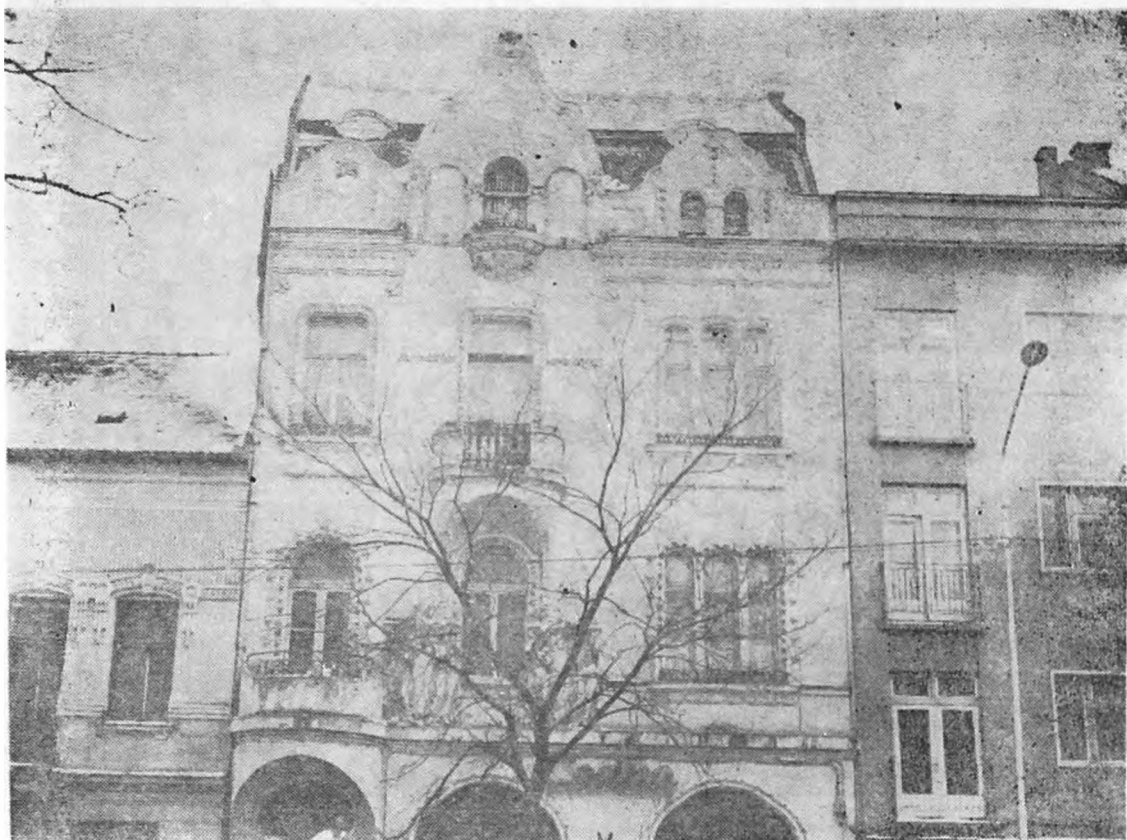
CIVIL SECESSIONIST ARCHITECTURE IN CLUJ-NAPOCA

(Summary)

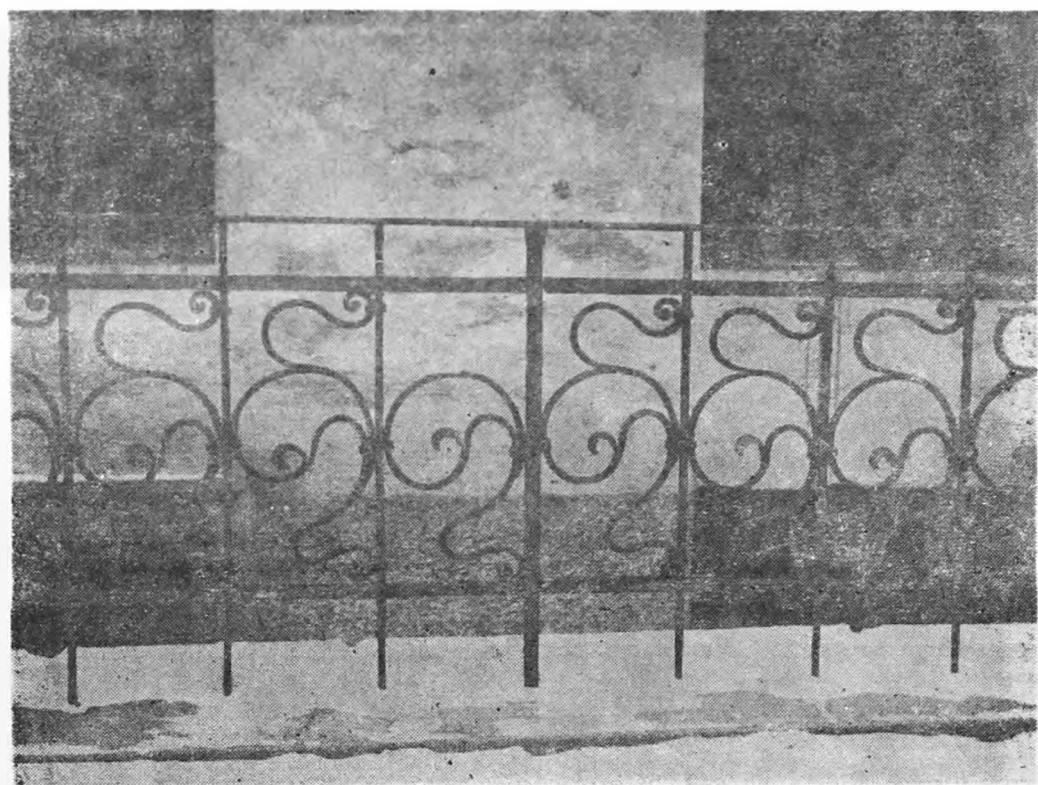
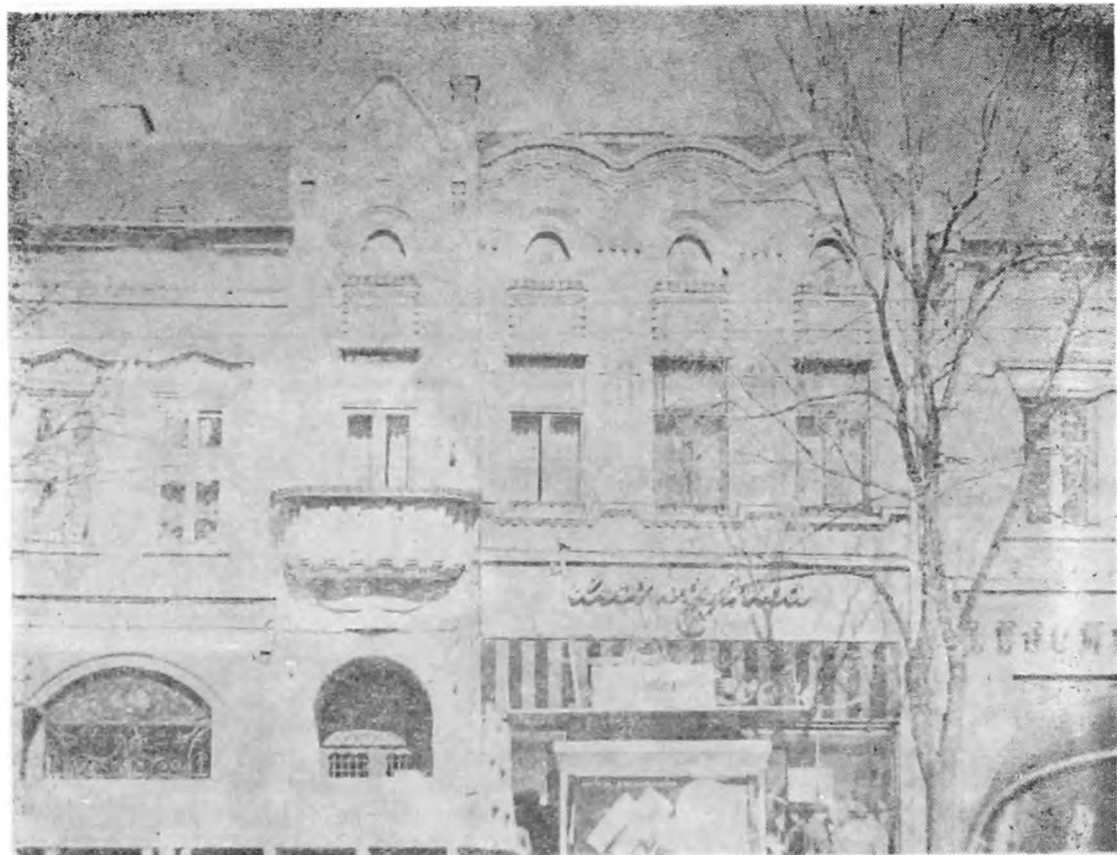
This study tries to catch the representative moments of the secessionist architecture in Cluj-Napoca. The new elements — lighting, transparence, function, sinuosity — beside with the rejection of continuing the imitation of the past are the contribution of the secessionist architecture to the evolution of the architecture and in the same time one of the sources of the modern architecture. The architectural merit of the buildings presented, very different as function and volume is the use of a rich floral or geometrical ornament on a traditional substance. The affiliation to one of the two periods—the floral one or the geometrical one, can be stressed by the report volume-ornament, too. The achievements of this period are an important evidence in the townscape of Cluj, a contribution to unite the character and the personality of the town.

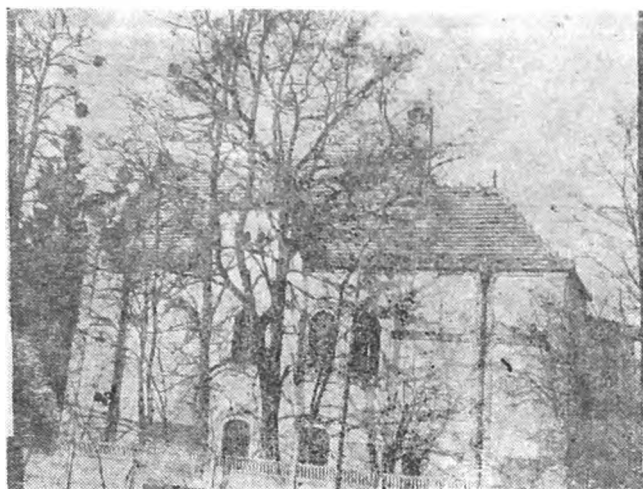
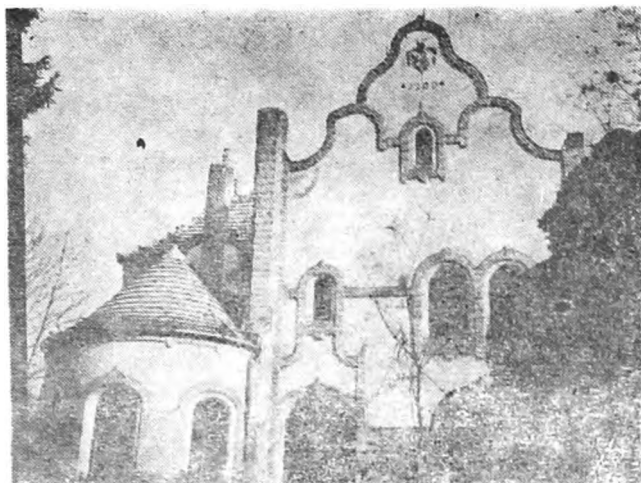
Planșa I — 1. Comitetul județean P.C.R., piața Victoriei nr. 12 (fațada nordică); 2. Comitetul județean P.C.R., piața Victoriei nr. 12 (fațada estică); 3. Fațada casei din Kecskemét proiectate de Márkus Géza.

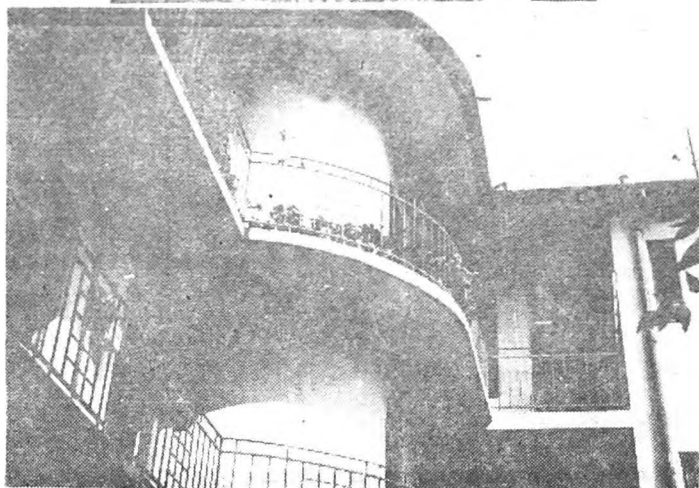
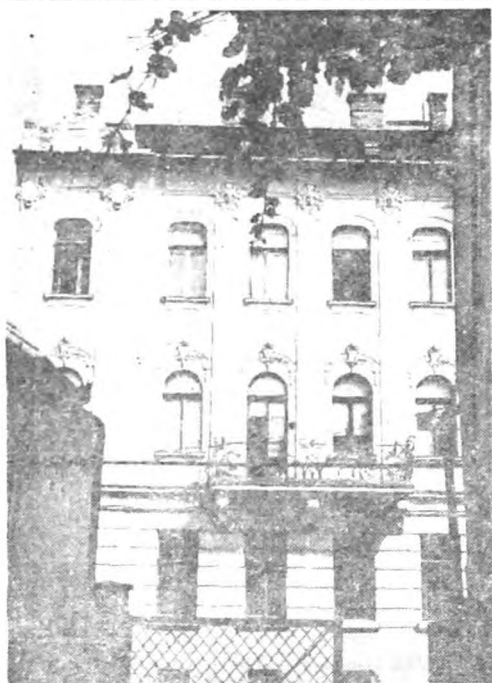
Planșa II — 1. Imobil din str. dr. P. Groza nr. 42 (fațada spre stradă — fragment);
2. Imobil din str. dr. P. Groza nr. 42 (fațada spre stradă — fragment).

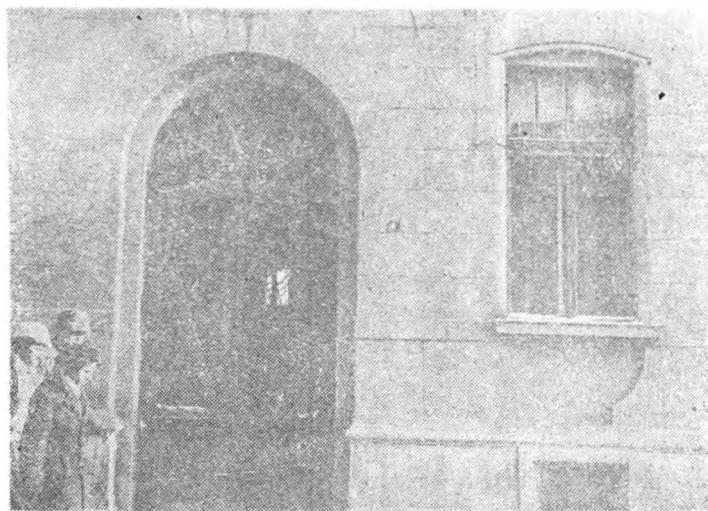
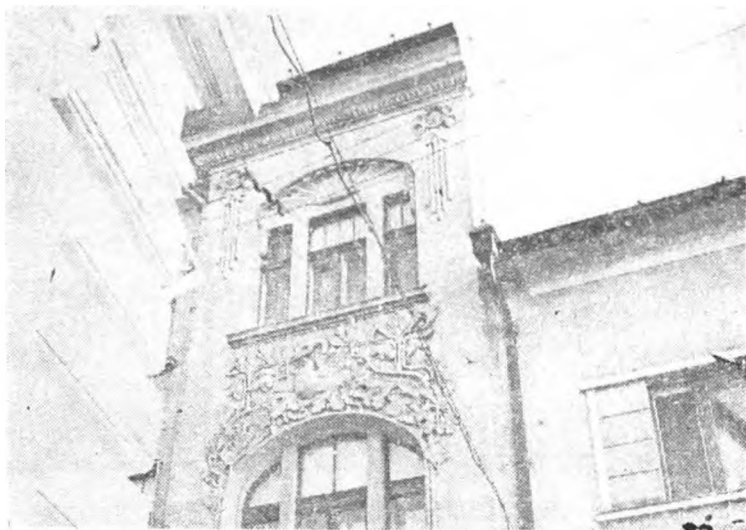
Planșa III — 1. Imobil din piața Libertății nr. 21 (fașada spre piață; 2. Imobil din piața Libertății nr. 21 (detaliu balustradă metalică).

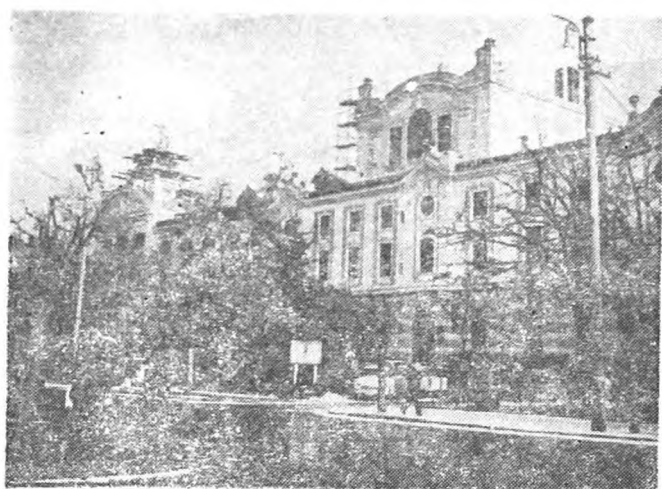
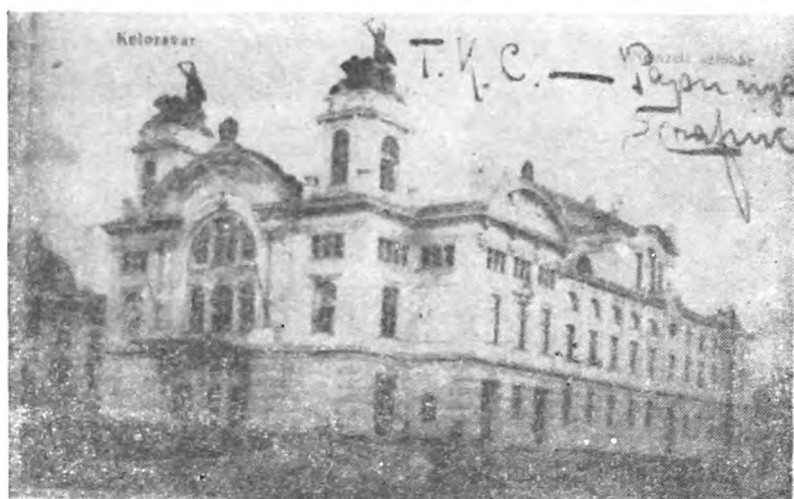
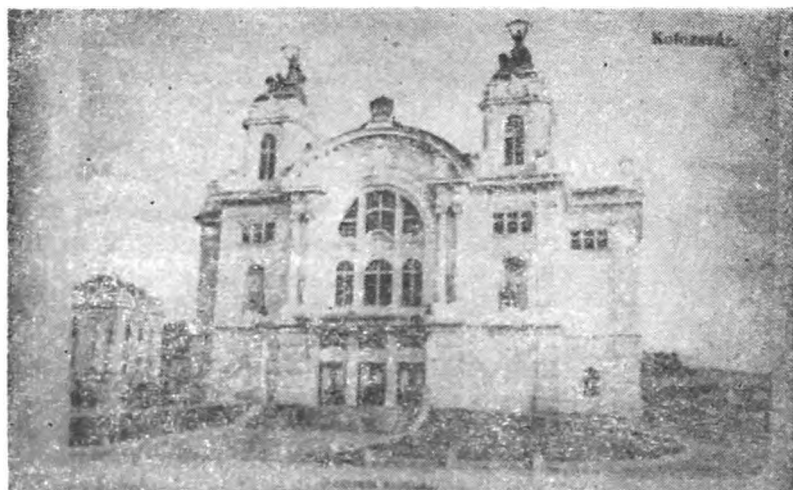
Planșa IV — 1. Clinica de neuropsihiatrie infantilă, str. Pasteur (fațada vestică); 2. Clinica de neuropsihiatrie infantilă, str. Pasteur (fațada sudică); 3. Clinica de neuropsihiatrie infantilă, str. Pasteur (fațada estică).

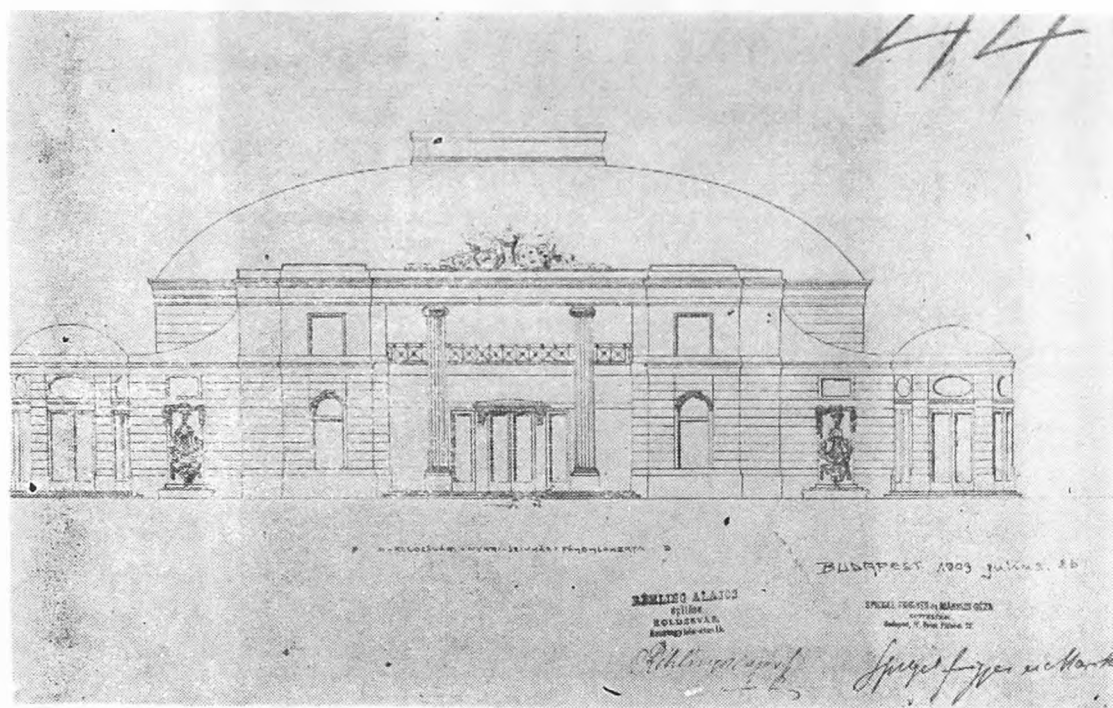
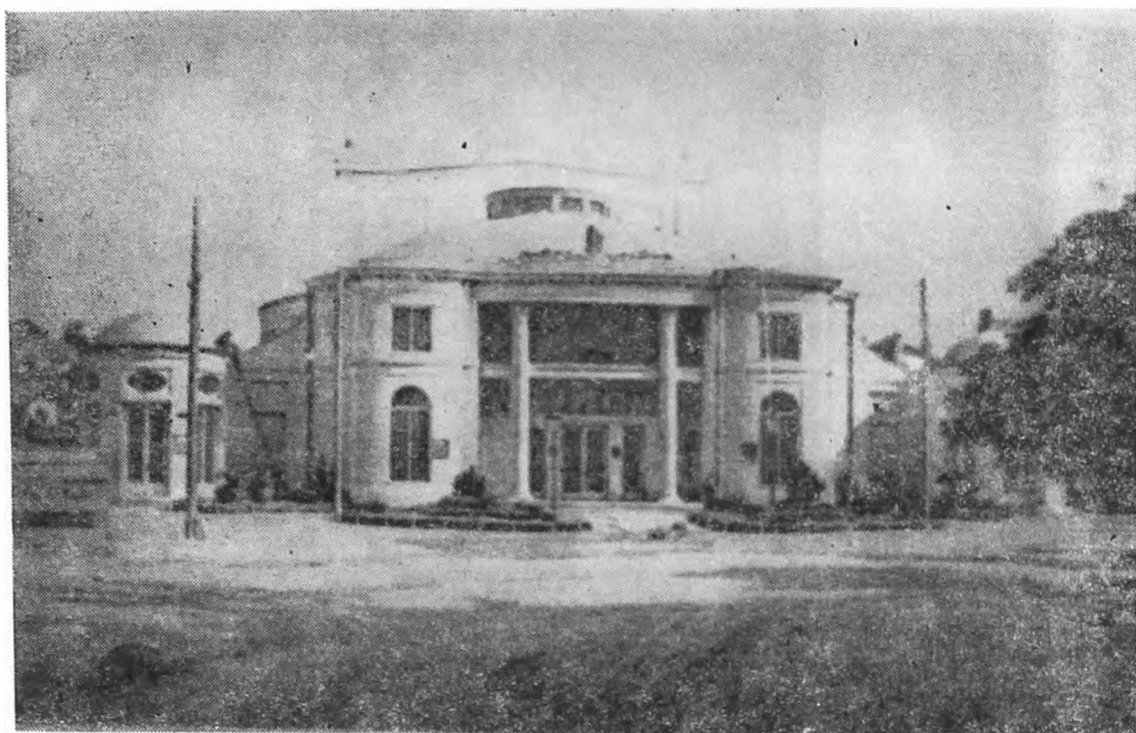
Planșa V — 1. Imobil din str. A. Mureșanu nr. 3 (fațada vestică); 2. Imobil din str. Napoca nr. 12 (fațada sudică);

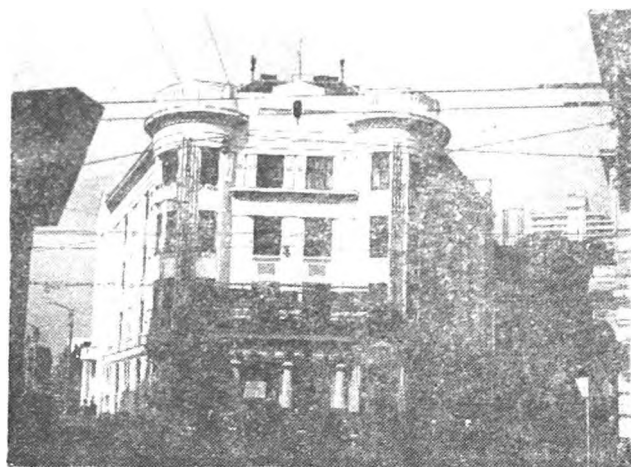
Planșa VI — 1. Imobil din str. 1 Mai nr. 4 (fațada vestică);
2. Imobil din str. 1 Mai nr. 4 (detaliu); 3. Imobil din str. 1 Mai
nr. 4 (detaliu intrare).

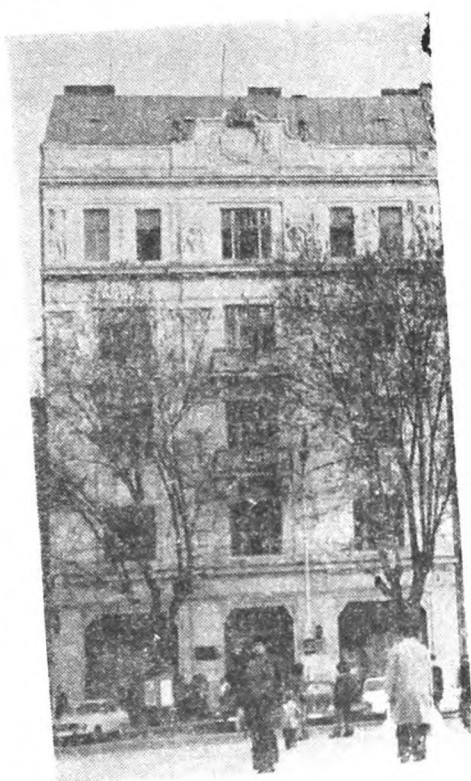
Planșa VII — 1. Teatrul Național, piața Victoriei (fațada nordică, după o ilustrată de la începutul secolului); 2. Teatrul Național, piața Victoriei (colțul nord-vestic, după o ilustrată de la începutul secolului); 3. Teatrul Național, piața Victoriei (fațada vestică).

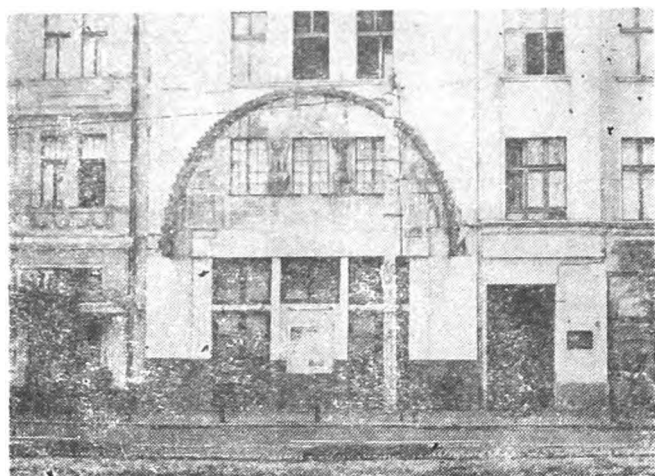
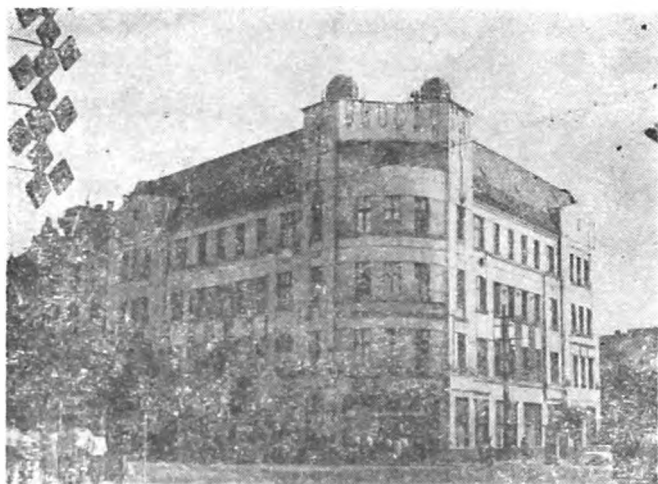
Planşa VIII — 1. Teatrul maghiar de stat, str. 1 Mai nr. 26–28 (faşada vestică, după o ilustrată de la 1910); 2. Teatrul maghiar de stat, str. 1 Mai nr. 26–28 (faşada vestică — proiect).

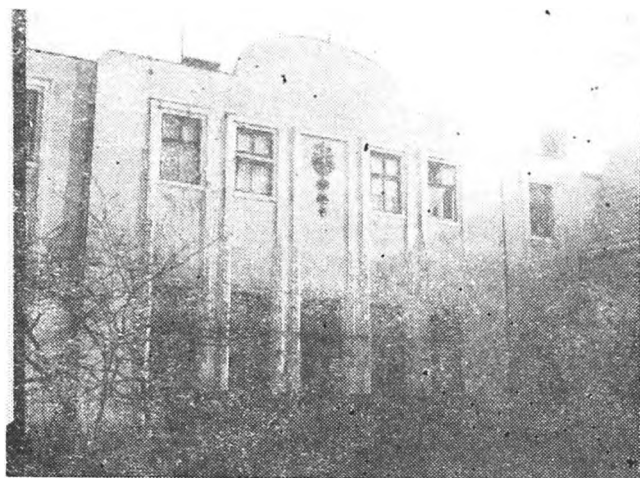
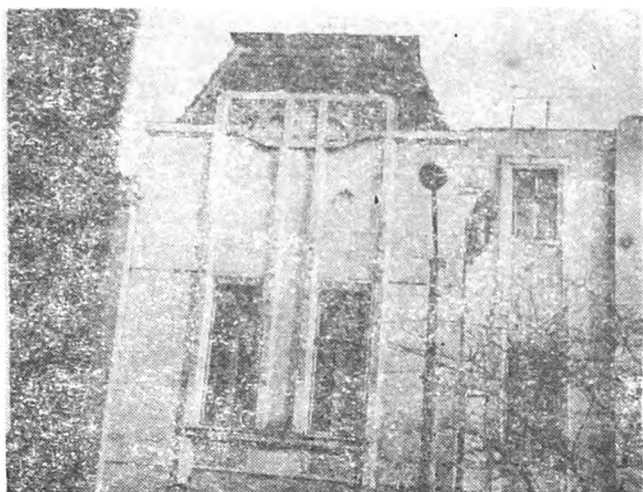
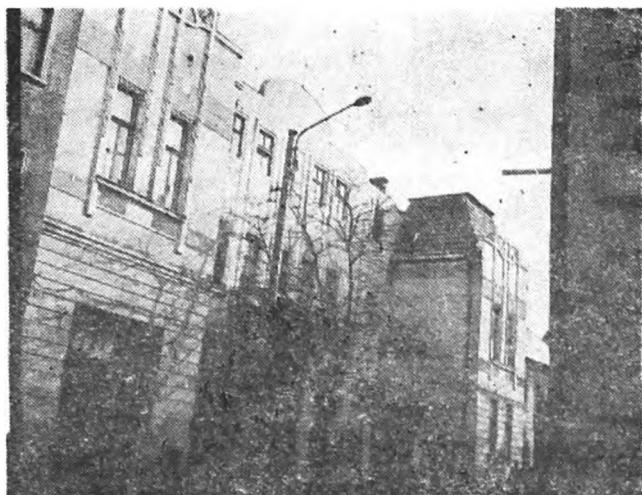
Planșa IX 1. Biblioteca Universitară, piața Păcii (fațada cu intrarea); 2. Biblioteca Universitară, piața Păcii (fațada estică, după o ilustrată din 1950); 3. Hotelul „Astoria”, str. Horea (fațada estică).

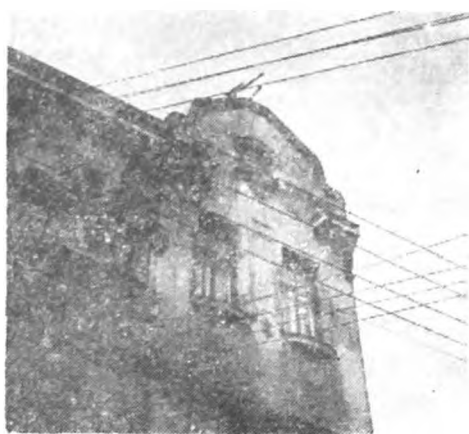
Planșa X — 1. Sediul Băncii Naționale, piața Libertății nr. 7 (fațada nordică); 2. Imobil din piața Libertății nr. 8 (fațada nordică).

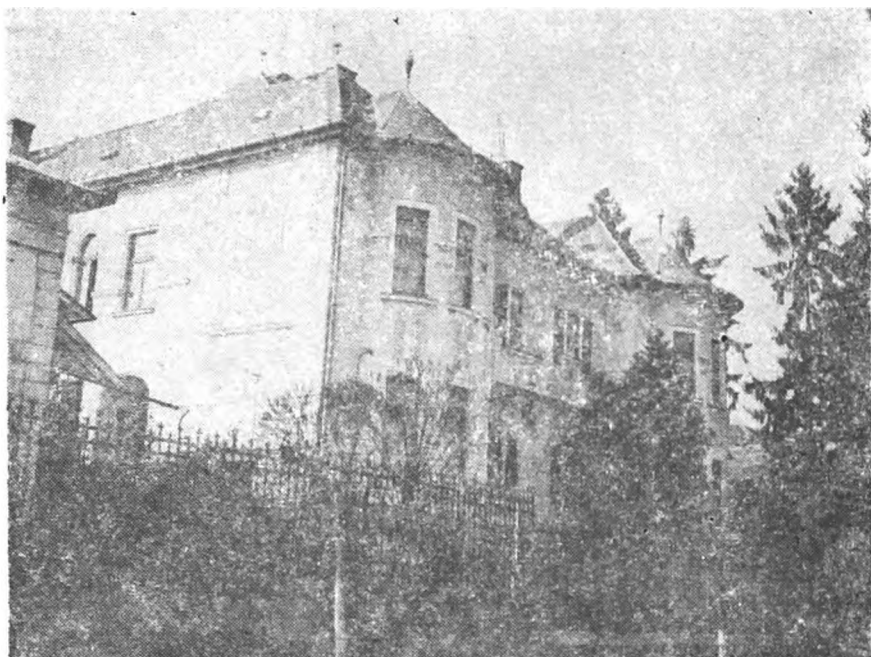
Planșa XI — 1. Imobilul „Urania”, str. Horea nr. 4;
 2. Imobilul „Urania”, str. Horea nr. 4 (detaliu fațadă
 vestică); 3. Imobilul „Urania”, str. Horea nr. 4 (detaliu
 fațadă vestică).

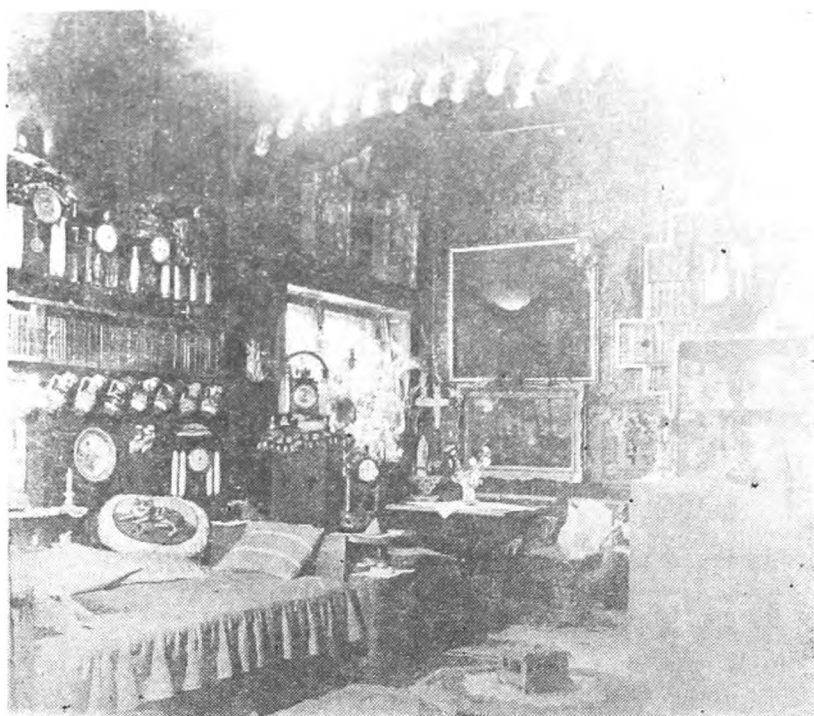
Planșa XII — 1. Imobil din str. Republicii nr. 7 (fațada vestică); 2. Imobil din str. Republicii nr. 7 (detaliu fațadă vestică); 3. Imobil din str. Republicii nr. 7 (detaliu fațadă vestică).

Plasa N111 — 1. Imobil din str. Curie nr. 3 (fațada estică); 2. Imobil din str. Curie nr. 3 (detaliu fațadă estică); 3. Imobil din b-dul Lenin nr. 34 (fațada nordică).

Planşa XIV — 1. Imobil din str. A. Mureşanu nr. 16 (faşada estică) ;
2. Imobil din str. A. Mureşanu nr. 20 (faşada estică).

Planșa XV — 1. Interior, str. 1 Mai nr. 14 (colțul cu șemineu);
2. Interior, str. 1 Mai nr. 14 (colțul cu bibliotecă).

BIBLIOGRAPHISCHE BEITRÄGE ZUM THEMA GESCHICHTE DER RUMÄNISCH—SERBISCH—SLOWAKISCHEN BEZIEHUNGEN VON 1821 BIS 1918 IM SPIEGEL DER RUMÄNISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG NACH 1918

(AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE. I)

Vorliegende Arbeit bemüht sich das Schrifttum zum Thema Rumänisch—serbisch—slowakische Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumänischen Geschichtsschreibung nach 1918 zusammenzufassen. Eine — wenn auch selektive — Übersicht der Information zu diesem Thema, die den Stand der Forschung veranschaulicht, wird sich Interessierten zweifelsohne dienstbar erweisen.

Der Gedanke einer bibliographischen Bearbeitung der Problematik wurde durch eigene Forschungen gefördert. Anregungen gingen auch von vorhandenen historischen Bibliographien aus. Zahlreiche Titel wurden aus I. Crăciun, *Bibliographie de la Transylvanie*, R.T. 1936, *Bibliografia istorică a României*, I, (1944—1969), IV, (1969—1974), V (1974—1979), Bucureşti, 1980, übernommen.

Hauptsächlich ideologisch-politische Werke bestimmten das Geschichtsbild der rumänisch—serbisch—slowakischen Beziehungen in der Zwischenkriegszeit, als dieses Forschungsfeld erstmals umrissen wurde. Obwohl dieser Tatsache bewusst, sahen wir uns veranlasst der Vielfalt von Beiträgen Rechnung zu tragen.

Die Entwicklung der marxistischen Geschichtsforschung ist auch von dieser Bibliographie überzeugend bestätigt. Eine grosse Anzahl von Sammelbänden, Monographien und Studien befassen sich mit diesem Thema.

Das bibliographische Material wurde gemäss der in der rumänischen Geschichtsschreibung angenommenen Periodisierung in vier Abschnitte geordnet: 1. Allgemeinheiten; 2. Von 1821 bis 1867; 3. Von 1867 bis 1905; 4. Von 1905 bis 1918.

Um die Information zugänglich zu machen, erachteten wir es zweckmässig eine deutsche Übersetzung der Titel beizufügen. Ausgenommen sind Arbeiten die in internationalen Sprachen erschienen sind, oder von Zusammenfassungen begleitet sind.

Ein Verzeichnis der Abkürzungen der herangezogenen Periodika erleichtert das Wiederfinden der Information. Das Verzeichnis bezieht sich nur auf die nachgeschlagenen Zeitschriften die in der Bibliographie verzeichnete Studien enthalten. Aus Raummangel konnten wir den bibliographischen Gepflogenheiten nicht gerecht werden: 1) Die Darstellung der Arbeiten übergeht die Vorwortsverfasser, Herausgeber und Verleger und (2) die Titel der in Bukarest herausgegebenen Periodika wurden ohne Angabe des Erscheinungsorts abgekürzt.

Als Anleitungs- und Orientierungsmittel entworfen, richtet sich die Auswahlbibliographie an rumänische und auswärtige Fachhistoriker, die für die moderne Geschichte der rumänisch—serbisch—slowakischen Beziehungen als Geschichte einer fruchtbaren Nachbarschaft interessiert sind.

Verzeichnis der abgekürzten periodischen Veröffentlichungen

AMN	Acta Musei Napocensis (Cluj-Napoca).
Anale	Anale de istorie.
AAR—SI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice.
AUB ist.	Analele Universității București. Istorie.
AIAC	Anuarul Institutului de istorie și arheologie (Cluj-Napoca).
Anuarul	Anuarul Liceului nr. 1 (Brașov).
Astra	Astra (Brașov).
Banatul	Banatul (Timișoara).
BOR	Biserica Ortodoxă Română.
București	București. Materiale de istorie și muzeografie.
CI	Cercetări istorice (Iași).
Codrul Cosminului	Codrul Cosminului (Cernăuți).
Cumidava	Cumidava (Brașov).
Ilfov	Ilfov, file de istorie. București, 1968.
Lb. Lit.	Limba și literatură.
Manuscriptum	Manuscriptum.
MI	Magazin istoric.
MA	Mitropolia Ardealului (Sibiu).
MB	Mitropolia Banatului (Timișoara)
Muguri	Muguri (Buzău).
Nouvelles	Nouvelles études d'histoire. III, Bucarest, 1965; IV, Bucarest, 1970.
Orizont	Orizont (Timișoara).
Ortodoxia	Ortodoxia.
PR	Parlamentul României.
Patria	Patria (Cluj).
Potaissa	Potaissa (Turda).
RA	Revista arhivelor.
REF	Revista de etnografie și folclor.
RFR	Revista Fundațiilor Regale.
RIR	Revista Istorică Română.
RSSI	Revista română de studii internaționale.
RESEE	Revue des études sud-est européennes.
RT	Revue de Transylvanie (Cluj, Sibiu).
RRH	Revue roumaine d'histoire.
Romanoslavica	Romanoslavica.
RI	Revista de istorie.
SAI	Studii și articole de istorie.
SCILF	Studii și cercetări de istorie literară și folclor.
SMTg.M	Studii și materiale (Tîrgu-Mureș).

SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară.
SM	Societatea de mâine (Cluj).
Ștefan Meteș	Ștefan Meteș la 85 ani, Cluj-Napoca, 1977.
Timocul	Timocul.
Transilvania	Transilvania (Sibiu).
ȚN	Țara noastră (Sibiu, Cluj).
Vestul	Vestul (Timișoara).
Ziridava	Ziridava (Arad).

Allgemeine Fragen

1. Afirmarea statelor naționale independente unitare din centrul și sud-estul Europei (1821—1923). București, 1979, 274 p.
(The assertion of independent unitary national states of central and South-Eastern Europe 1821—1923).
2. ALMAȘ, Dumitru. Problema națională între 1848 și 1918. *SAI*, 1972, 17, p. 55—61.
(Die Nationalfrage zwischen 1848 und 1918).
3. BARBORICĂ, Corneliu. Istoria literaturii slovace. București, 1976, 253 p.
(Geschichte der slowakischen Literatur).
4. BOIA, Lucian. Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks (1848—1914). București, 1977, 157 p.
5. BOIA, Lucian. La Roumanie vue par les Tchéques et les Slovaques (1848—1900). *Nouvelles*, IV. Bucarest, 1970, p. 259—281.
6. BOIA, Lucian. Preocupări ale istoriografiei cehe și slovace legate de istoria României și de relațiile româno-cesoslovace. *AUB ist.*, 1970, 19, nr. 1, p. 129—130.
(Préoccupations de l'historiographie Tchéque et Slovaque, liées à l'histoire de la Roumanie et aux relations roumaine-tchéque).
7. BOIA, Lucian. Francisc Ladislau Rieger (1818—1903). *AUB ist.*, 1972, 21, nr. 1, p. 33—46.
8. BOIA, Lucian. Românii din Transilvania în perioada dualismului (1867—1918). *RI*, 1978, 31, nr. 11, p. 1975—1999.
(Les Roumains de Transylvanie pendant la période du dualisme, 1867—1918).
9. BOTOȘ, Teodor. Monografia familiei Mocioni. București, 1939, 476 p.
(Die Monographie der Familie Mocioni).
10. BRANIȘTE, Valeriu. Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice). București, 1972, 609 p.
(Erinnerungen aus dem Gefängnis Zeitgenössische und autobiographische Aufzeichnungen).
11. CĂRȚANĂ, I., SEFTIUC, I. Dunărea în istoria poporului român. București, 1972, 406 p.
(Die Donau in der Geschichte des rumänischen Volkes).
12. CIACHIR, Nicolae. România în sud-estul Europei (1848—1866). București, 1968, 237 p.

(Rumänien in Südosteuropa, 1848—1866)

13. CIACHIR, Nicolae. Istoria modernă a Serbiei. București, 1974, 169 p. (L'histoire moderne du Serbie).
14. CIACHIR, Nicolae. Informații despre țara noastră în arhivele din R.S.F. Iugoslavia. *RA*, 1966, 9, nr. 2, p. 167—174.
(Informations sur notre pays dans les Archives de la R.S.F. Yougoslavie).
15. CIACHIR, Nicolae. Svetozar Marcovic à propos des relations interbalcaniques. *RESEE*, 1976, 14, nr. 3, p. 381—388.
16. CIACHIR, Nicolae. Serbia pe drumul cuceririi independenței naționale (1804—1878). *RI*, 1978, 31, nr. 12, p. 2235—2258.
(La Serbie sur la voie de la conquête de l'indépendance nationale, 1804—1878).
17. CONSTANTINIU, Fl., PAPACOSTEA, Ș. Contribuții la bibliografia istorică româno-slavă (1945—1959). *Romanoslavica*, 1962, 5, p. 245—268.
(Contributions à la bibliographie historique slavo-roumaine, 1945—1959).
18. CONSTANTINIU, Fl., PAPACOSTEA, Ș. Contribuții la bibliografia istorică româno-slavă, II, (1960—1963). *Romanoslavica*, 1965, 11, p. 385—412.
(Contributions à la bibliographie historique slavo-roumaine, II, 1960—1963).
19. COSTACHEL, Valeria. Nicolae Iorga, istoric al popoarelor slave. *Romanoslavica*, 1970, 17, p. 497—524.
(Nicolas Iorga, historien des peuples slaves).
20. CURTICĂPEANU, Vasile. Le rôle du mouvement irrédentiste dans la libération des peuples de la domination de l'Empire Austro-Hongrois (1866—1918). *Nouvelles*, IV, Bucarest, 1970, p. 283—295.
21. DAN, Mihail P. Românii și slovacii de-a lungul veacurilor. *Transilvania*, 1944, 75, nr. 3, p. 239—254.
(Rumänen und Slowaken während Jahrhunderten).
22. DAN, Mihail P., CIPĂIANU, George. Corespondența lui Vincentiu Babeș. Cluj-Napoca, 1976, 280 p.
(Vincentiu Babeș' Briefwechsel).
23. DĂRDALĂ, I. D. Moșiile dinastiilor sârbești în România. *RIR*, 1946, 16, f. III, p. 273—281.
(Les domaines des dynasties serbes de Roumanie).
24. Desăvârșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie. București, 1968, 516 p.
(Die Vollendung der Vereinheitlichung des rumänischen Nationalstaates).
25. Destrămarea Monarhiei austro-ungare (1900—1918). București, 1964, 262 p.
(Der Zusammenbruch der österreichisch—ungarischen Monarchie).
26. DOBRESU, Vasile Nicolae Iorga despre mișcarea națională a popoarelor din Monarhia habsburgică. *SMTg.M*, 1972, 3—4, p. 397—408.
(Nicolae Iorga über die nationale Bewegung der Völker der Habsburger Monarchie).
27. Galeria oamenilor iluștri: T. G. Masaryk, președintele Republicii Cehoslovace. București, 1930, 120 p.
Die Galerie berühmter Männer: T. G. Masaryk, der Vorsitzende der

- Tschechoslowakischen Republik).
28. GĂMULESCU, D. Interférences onomastiques roumano—serbo—croates. *RESEE*, 1976, 14, nr. 1, p. 121—129.
 29. GHEORGHIU, I., SENDRULESCU, I. Relațiile externe ale României în perioada 1900—1914. *SAI*, 1974, XXVII—XXVIII, p. 85—98.
(Die internationalen Beziehungen Rumäniens im Zeitraum 1900—1914).
 30. GEORGESCU, Ioan. Dr. Ioan Rațiu (1828—1902). Sibiu, 1928, 224 p.
 31. GEORGESCU, Ioan. George Pop de Băsești. Oradea, 1935, 433 p.
 32. GEORGESCU, Ioan. Dr. Jan Urban Jarnik. *Transilvania*, 1923, 54, nr. 1—2, p. 5—8.
 33. HITCHINS, Keith, MAIOR, Liviu. Corespondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu (1861—1892). Cluj, 1970, 253 p.
(Der Briefwechsel Ioan Rațiu mit George Barițiu, 1861—1892).
 34. HUREZEANU, D., BĂLDESCU, E. On Socialist International Relations in South-Eastern Europe at the End of the 19th and the start of the 20th Century. *BRH*, 1967, 6, nr. 6, p. 941—960.
 35. IONESCU, M. Consfătuirea de la Praga din septembrie 1955 pe tema: Dezvoltarea capitalismului în fosta Austro-Ungarie. *Anale*, 1956, 2, nr. 4, p. 196—204.
(Die Beratung in Prag vom September 1955 zum Thema: Die Entwicklung des Kapitalismus im ehemaligen Österreich—Ungarn).
 36. IONESCU—NIȘCOV, Traian. Scurtă privire asupra lucrărilor mai noi în istoriografia cehoslovacă. *RI*, 1956, 9, nr. 6, p. 153—160.
(Kurzer Überblick der neueren Forschungen in der tschechoslowakischen Geschichtsschreibung).
 37. IONESCU—NIȘCOV, Traian. Contacts établis entre l'historiographie roumaine et tchèque dans le problème de la formation du peuple roumain durant la seconde moitié du XIXe siècle. *Romanoslavica*, 1968, 16, p. 409—446.
 38. IONESCU—NIȘCOV, Traian. Contribuții la o bibliografie cehoslovaco—română. *Romanoslavica*, 1970, 17, p. 719—729.
(Contributions à une bibliographie tchécoslovaque—roumaine).
 39. IONESCU—NIȘCOV, Traian. Jan Urban Jarnik: Limba română deopotrivă de scumpă tuturor. *MI*, 1979, 13, nr. 6, p. 31—32.
(Jan Urban Jarnik: Die rumänische Sprache allen gleich lieb).
 40. IORGA, Nicolae. Relații între sârbi și români cu ocazia nunții domniței Mărioara cu regele Alexandru. București, 1922, 56 p.
(Relations entre Serbes et Roumains à l'occasion du mariage de la princesse Marie et du roi Alexandre).
 41. LUPAȘ, Ioan. Zur Geschichte der Rumänen. Sibiu, 1943, p. 553—559.
 42. LUPAȘ, Ioan. Popor de porumbei. Holobiči národ. (Date privind relațiile istorice și amicitia slovaco—română. Cu amintiri, de natură autobiografică). *Transilvania*, 1943, 74, nr. 3—4, p. 267—271.
(Taubenvolk. Holobiči národ. Daten betreffs der geschichtlichen Beziehungen und slowakisch—rumänischen Freundschaft. Mit Selbsterinnerungen).
 43. MACIU, Vasile. Formarea Iugoslaviei — cu prilejul semicentenarului. *AUB ist.*, 1969, 18, nr. 1, p. 95—111.
(Formation de la Yougoslavie — à l'occasion de son demicentenaire).

44. MOISUC, Viorica. Probleme ale istoriei moderne și contemporane a Europei centrale și sud-estice. *Anale*, 1968, 14, nr. 2—3, p. 236—245. (Probleme der modernen und Zeitgeschichte Mittel- und Südosteuropas).
45. MOROIANU, George. Les luttes des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Episodes et souvenirs. Paris, 1933, 284 p.
46. NANDRIȘ, Grigore. Toma Masaryk. Omul și opera. Cernăuți, 1933, 17 p. (Toma Masaryk. Der Mensch und sein Werk).
47. NEMOIANU, P. Sîrbii și Banatul. Craiova, 1930, 87 p. (Die Serben und das Banat).
48. NEMOIANU, P. Politica sîrbilor de la 1860 pînă la 1914. *TN*, 1930, 10, nr. 9, p. 370—373. (Die Politik der Serben von 1860 bis 1914).
49. NETEA, Vasile. Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848—1881). București, 1974, 478 p. (Der Kampf der siebenbürger Rumänen für nationale Freiheit 1848—1881).
50. NISTOR, I. I. Cehoslovacii și românii. *Codrul Cosminului*, 1929—1930, 6, p. 261—342. (Tschechoslowaken und Rumänen).
51. OLTEANU, P. Actualitatea lui Ludovít Stur (1856—1956). *Romanoslavica*, 1958, 3, p. 259—263. (L'actualité de Ludovít Stur).
52. PASCU, Ștefan. Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român. Cluj, 1968, p. 510. (Die Grosse Nationalversammlung von Alba-Iulia, Krönung des Gedankens, Strebens und der Kämpfe für Einheit des rumänischen Volkes).
53. PASCU, Ștefan. Mișcări țărănești în centrul și sud-estul Europei din secolul al XV-lea pînă în secolul al XX-lea. *AIAC*, 1965, 8, p. 7—72. (Mouvements paysans dans le centre et le sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècle).
54. PETRESCU-PETRA, Horia. Cîteva date privitoare la cultura cehă. *Transilvania*, 1920, 51, nr. 11, p. 945—949. (Einige Daten betreffs der tschechischen Kultur).
55. POLVEREJAN, Șerban, GORDOȘ, Nicolae. Mișcarea memorandistă în documente (1895—1897). Cluj, 1974, 368 p. (Die Memorandum-Bewegung in Dokumenten, 1895—1897).
56. POPEANGĂ, Vasile. Aradul centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867—1918). Timișoara, 1978, 312 p. (Arad — politisches Zentrum des Nationalkampfes zur Zeit des Dualismus 1867—1918).
57. România în sud-estul Europei. București, 1979, 269 p. (Rumänien in Südosteuropa).
58. Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900). Cluj-Napoca, 1978, 327 p. (Die Rumänen aus Siebenbürgen gegen den österreichisch-ungarischen Dualismus, 1865—1900).
59. SACERDOTEANU, Aurelian. Relații româno-cehoslovace. *Muguri*, 1930, 9, nr. 5—7, p. 7—16. (Rumänisch-tschechoslowakische Beziehungen).

60. SIMIONESCU, Paul. Le sud-est européen dans l'historiographie roumaine. *RRH*, 1966, 5, nr. 5, p. 845—864.
61. Solidaritatea mișcării muncitorești și democratice din România cu mișcarea muncitorească și democratică din Iugoslavia (1875—1945). București, 1979, 400 p.
(Die Solidarität der Arbeiter- und demokratischen Bewegung in Rumänien mit der Arbeiter- und demokratischen Bewegung in Jugoslawien, 1875—1945).
62. SUCIU, I. D. Lupta comună româno-sîrbă împotriva dualismului austro-ungar. *RRSI*, 1970, 4, nr. 3—4 (9—10), p. 185—198.
(Der gemeinsame rumänisch-serbische Kampf gegen den österreichisch-ungarischen Ausgleich).
63. SUCIU, I. D. Relațiile româno-sîrbe și româno-iugoslave în lucrările profesorului Radu Flora. *Orizont*, 1971, 22(206), nr. 6, p. 75—78.
(Die rumänisch-serbischen und rumänisch-jugoslawischen Beziehungen in den Arbeiten von Prof. Radu Flora).
64. SZABÓ-FERENCZ, Irma. Date cu privire la contribuția pictorilor de naționalitate sîrbă, maghiară și germană la dezvoltarea artei plastice arădene. *Ziridava*, 1979, 10, p. 823—836.
(La contribution des peintres Serbes, Hongrois et Allemands au développement de l'art plastique d'Arad).
65. ȘESAN, Milan. Din relațiile româno-cehoslovace, *MB*, 1961, 11, nr. 7—12, p. 48—53.
(Aus den rumänisch-tschechischen Beziehungen).
66. TAFTĂ, L. Les Roumains et la lutte pour la libération nationale des peuples balkaniques. *RESEE*, 1977, 15, nr. 4, p. 695—706.
67. TALOȘ, Ion. Vuk Karadzic în folcloristica românească din secolul al XIX-lea. *REF*, 1967, 12, nr. 1, p. 39—49.
(Vuk St. Karadzic and the Romanian Folklore in the 19th Century).
68. TOROUȚIU, I. E. Studii și documente literare, III. București, 1932, 480 p.
(Studien und literarische Dokumente).
69. Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918. București, 1978, 741 p.
(Die Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien. 1 Dezember 1918).
70. VARGA, V. A. Din realizările recente ale istoriografiei moderne și contemporane cehoslovace. *RI*, 1961, 14, nr. 5, p. 1265—1272.
(Aus den neuesten Errungenschaften der tschechoslowakischen Geschichtsschreibung betreffs Problemen der modernen und Zeitgeschichte).

Von 1821 bis 1867

1. ALMAȘ, Dumitru. Problema națională în revoluțiile din 1848. *SAL*, 1968, 12, p. 169—200.
(Die Nationalfrage in den Revolutionen von 1848).
2. ANUICHI, Silviu. Rolul Mitropoliei de Carlovitz în apărarea ortodoxiei din Austro-Ungaria. *Ortodoxia*, 1961, 13, nr. 3, p. 419—432.
(Die Rolle des Bistums von Karlovitz in der Verteidigung des Ortho-

- doxentums aus Österreich-Ungarn).
3. BOCU, Sever. Cehii. *Vestul*, 1937, 8, nr. 1888, p. 1.
(Die Tschechen).
 4. BODIN, D. Elemente naționale și influențe străine în revoluțiile din sud-estul Europei de la începutul secolului XIX. *RIR*, 1945, 15, f. II. p. 138—148.
(Éléments nationaux et influences étrangères dans les révolutions du sud-est de l'Europe au commencement du XIXe siècle).
 5. BODOGAE, Teodor. Activitatea culturală și politică a mitropolitului sîrb Ștefan Stratimirovici (1790—1836). *MA*, 1959, 4, nr. 5—6, p. 383—395.
(Die kulturelle und politische Tätigkeit des serbischen Metropoliten Stefan Stratimirović, 1790—1836).
 6. BODOGAE, Teodor. Aus dem Briefwechsel Șaguna's mit Vuk Karadzic. *RESEE*, 1966, 4, nr. 3—4, p. 593—601.
 7. BODOGAE, Teodor. Un capitol din istoria relațiilor culturale sîrbo-române. Acte inedite din corespondența lui Șaguna. *MA*, 1970, 15, nr. 7—8, p. 525—556.
(Ein Abschnitt aus der Geschichte der serbisch-rumänischen Kulturbeziehungen. Unveröffentlichte Akten aus dem Briefwechsel Șaguna).
 8. BOSSY, R. V. Agenția diplomatică a României la Belgrad și legăturile politice româno-sîrbe sub Cuza Vodă. *AAR—SI*, 1943, s. III., t. XV, p. 1—59.
(Die diplomatische Agentur Rumäniens in Belgrad und die rumänisch-serbischen politischen Beziehungen unter Fürst Cuza).
 9. CĂZANIȘTEANU, Constantin. Über den Abschluss eines rumänisch-serbischen Bündnisvertragen im siebenten Jahrzehnt des 19. Jh. *RESEE*, 1970, 8, nr. 1, p. 121—131.
 10. CHERESTEȘIU, Victor. Conferința istoricilor slovaci despre viața și opera lui Ludovít Stur. *RI*, 1956, 9, nr. 4, p. 153—156.
(La conférence des historiens slovaques sur la vie et l'oeuvre de Ludovít Stur).
 11. CIPĂIANU, George. Vincențiu Babeș, activitatea parlamentară între anii 1861—1869. *AIAC*, 1973, 16, p. 167—188.
(Vincențiu Babeș, activité parlementaire entre les années 1861—1869).
 12. DAN, Mihai P. Matica Slovenska-octogenară. *Transilvania*, 1944, 75, nr. 4—5, p. 359—364.
(Matica Slovenska—80 Jahre).
 13. DICULESCU, I., IANCOVICI, S., PAPACOSTEA DANIELOPOLU, C., POPA, M. N. Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829—1858). București, 1970, 308 p.
(Les relations commerciales de la Valachie avec la péninsule Balkanique 1829—1858).
 14. DRAGOMIR, Silviu. André Șaguna et Joseph Rajacic. Un chapitre de l'histoire de l'église roumaine avec l'église serbe. *Balcenia*, 1943, 6, p. 242—282.
 15. DUZINCHIEVICI, Gh. Contribuție la istoria relațiunilor sîrbo-române în timpul lui Cuza Vodă. *CI*, 1932—1933, 8—9, nr. 2, p. 57—69.

- (Beitrag zur Geschichte der rumänisch-serbischen Beziehungen zur Zeit Fürst Cuzas).
16. EDROIU, Nicolae. Un izvor narativ transilvănean privind „răscoala holeră” din Slovacia de est (1831). *AMN*, 1967, 4, p. 549—552.
(Une source narrative transylvaine concernant „l'émeute de cholera” de Slovaquie orientale, 1831).
 17. FLORESCU, G. G. Some aspects from the history of the South-Eastern European relations: Romanian-Serbian relations (1859—1866). *RESEE*, 1966, 4, nr. 1—2, p. 207—221.
 18. FLORESCU, G. G. Înființarea agențiilor diplomatice de la București și Belgrad, moment important în dezvoltarea relațiilor româno-iugoslave. (Die Gründung der diplomatischen Vertretungen in Bukarest und Belgrad — bedeutender Moment in der Entwicklung der rumänisch-jugoslawischen Beziehungen).
 19. FLORESCU, P. O pagină din istoria legăturilor de amicitie româno-iugoslavă din trecut. Din sursă iugoslavă. *Timocul*, 1936, 3, nr. 7—8, p. 17—19.
(Aus der Geschichte der rumänisch-jugoslawische Freundschaftsbeziehungen in der Vergangenheit. Aus jugoslawischer Quelle).
 20. GHEORGHIEVICI, M. Vuk Stefanovic Karadzic și românii. *Lb. lit.*, 1967, 13, p. 55—61.
(Vuk Stefanovic Karadžić und die Rumänen).
 21. GIURESCU, Constantin C. Tranzitul armelor sârbești prin România sub Cuza Vodă (1862). *Romanoslavica*, 1965, 11, p. 33—66.
(Die Durchfuhr der serbischen Waffen durch Rumänien unter Fürst Cuza, 1862).
 22. IANCOVICI, Sava. Din legăturile lui Milos Obrenovici cu Țara Românească. *Romanoslavica*, 1962, 5, p. 163—178.
(Les relations de Milos Obrenovici avec la Valachie).
 23. LUPAȘ, Ioan. Rolul lui Svetozar Miletici în mișcările revoluționare ale sârbilor din Ungaria, la 1848—1849. *PR*, 1933, 3, nr. 20, p. 67—71.
(Svetozar Miletic's Rolle in den revolutionären Bewegungen der Serben in Ungarn in den Jahren 1848—1849).
 24. LUPAȘ, Ioan. Asociațiunea transilvană și Matica Slovenska. *Transilvania*, 1944, 75, nr. 4—5, p. 309—315.
(Der Siebenbürgische Verein und die Matica Slovenska).
 25. NISTOR, I. I. Relațiile principilor Karagheorghe și Miloș Obrenovici cu Țara Românească. București, 1945, 32 p.
(Die Beziehungen der Fürsten Karagheorghe und Milos Obrenović zu der Walachei).
 26. PASCU, Etienne. Un plan de confédération danubienne roumano-magyar-serbe en 1859. *RT*, 1939, 5, nr. 4, p. 506—524.
 27. POPOVICI, V., COJOCARU, I. Un exemplu de colaborare bilaterală, acum un veac, între delegatul român și sârb la Conferința telegrafică internațională de la Timișoara, 1860. *RA*, 1970, 47, nr. 2, p. 640—642.
(Un exemple de collaboration bilatérale il y a un siècle, 1860).
 28. RADULESCU—VALASOGLU, Irina. Alexandru Ioan Cuza și politica europeană. București, 1974, 200 p.

- (Alexandru Ioan Cuza und die europäische Politik).
29. STAN, Apostol. L'organisation de la lutte de libération des peuples balkaniques dans les Principautés roumaines pendant la phase danubienne de la guerre de Crimée (1853—1954). *RRH*, 1972, 11, nr. 5, p. 833—841.
 30. SUCIU, Dumitru. Lupta naționalităților din Imperiul habsburgic pentru înfăptuirea programelor lor politice la mijlocul secolului al XIX-lea. *AIAC*, 1972, 15, p. 169—203.
(La lutte des nationalités de l'Empire des Habsbourg pour la réalisation de leurs programmes politiques au milieu du XIXe siècle).
 31. SUCIU, I. D. Revoluția de la 1848—1849 în Banat. București, 1968, 274 p.
(Die Revolution von 1848—1849 im Banat).
 32. SUCIU, I. D. Cîteva precizări privitoare la arhimandritul Patriciu Popescu. *RIR*, 1943, 13, f. III, p. 64—66.
(Einige Präzisierungen betreffend den Erzabt Patriciu Popescu).
 33. SUCIU, I. D. Știri românești privitoare la revoluția sîrbilor din 1848. *RIR*, 1947, 17, f. I—II, p. 121—130.
(Rumänische Quellen zur Revolution der Serben von 1848).
 34. SUCIU, I. D. Rumänen und Serben in der Revolution des Jahres 1848 im Banat. *RESEE*, 1968, 6, nr. 4, p. 609—623.
 35. SUCIU, I. D., DEMÉNY, L., GLÜCK, E. Arhiva Vukovics. *RA*, 1967, 10, nr. 2, p. 297—308.
 36. SUCIU, I. D., POPIȚI, Gr. Relations serbo-roumaines dans l'Empire autrichien entre 1780 et 1850. *RRH*, 1970, 9, nr. 2, p. 243—250.
 37. VELICHI, Constantin N. Problema orientală între anii 1821—1841. *SAI*, 1973, 24, p. 72—78.
(Die Orient-Frage in den Jahren 1821—1841).

Von 1867 bis 1905

1. ADAMIK, Pavel. Gustav Augustini — pionier al relațiilor româno-slovice în ultimul deceniu al sec. al XIX-lea. *Ziridava*, 1978, X, p. 651—656.
(Gustave Augustini — pionnier des relations roumaines-slovaques dans la dernière décennie du XIXème siècle).
2. ADAMIK, Pavel. Colaborarea româno-slovacă în lupta de eliberare națională la începutul secolului XX. *Ziridava*, 1979, XI, p. 389—394.
(Die rumänisch-slovakische Zusammenarbeit im Kampfe für nationale Befreiung im 20. Jahrhundert).
3. BARBORICĂ, Corneliu. Aspecte din istoria raporturilor româno-cehoslovace în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. *Romanoslavica*, 1970, XVII, p. 619—634.
(Quelques aspects des relations roumano-tchécoslovaques pendant la deuxième moitié du XIXe siècle).
4. BERINDEI, Dan. La Roumanie et les événements balkaniques des années 1875—1876. *RRH*, 1976, XV, nr. 2, p. 207—223.
5. BOCU, Sever. Ziaristica ardeleană și bănățeană dinainte de război. Conferință ținută de dl. Sever Bocu la 23 ianuarie 1938 în Palatul Cultural

- din Arad cu prilejul comemorării lui Gustav Augustini. Timișoara, 1938, 42 p.
(Das siebenbürgische und banater Zeitungswesen vor dem Krieg) Vortrag des Herrn Sever Bocu, abgehalten am 23. Januar 1938 im Kulturpalast zu Arad anlässlich der Gedächtnisfeier zu Ehren Gustav Augustinis).
6. BOIA, Lucian. Eugen Brote (1850—1912). București, 1974, 211 p.
 7. BOIA, Lucian. Activitatea ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900). *RI*, 1970, XXIII, nr. 5, p. 915—926.
(Die Tätigkeit des slowakischen Publizisten Gustav Augustini in Siebenbürgen. 1893—1900).
 8. BOIA, Lucian. Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893—1905). *RI*, 1971, XXIV, nr. 5, p. 963—984.
(Contributions concernant la crise du Parti National Roumain et le passage du „passivisme“ à „l’activisme“. 1893—1905).
 9. BOIA, Lucian. Un prieten slovac al poporului român: Gustav Augustini. *MI*, 1973, VII, nr. 5(74), p. 73—76.
(A Slovak Friend of the Romanian People: Gustav Augustini. 1851—1900).
 10. BOTEZAN, Ioana. Un document inedit privind relațiile culturale româno-cehe (1872). *Ștefan Meteș*, p. 349—350.
(Un document inédit concernant les relations culturelles roumano-tchèques. 1872).
 11. BOTEZAN, Liviu. Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din anii 1895—1898. *AIAC*, 1970, XIII, p. 213—242.
(Contributions à l’étude de la vie politique de la Transylvanie pendant la période 1895—1898).
 12. CĂLIMAN, Valeria. Scrisori brașovene inedite, mărturii ale colaborării româno-slovace în monarhia austro-ungară. *Cumidava*, 1971, V, p. 151—164.
(Unveröffentlichte Kronstädter Briefe, Zeugnisse der rumänisch-slowakischen Zusammenarbeit in der österreichisch-ungarischen Monarchie).
 13. CAZAN, Nicolae, Gheorghe. La question du Danube et les relations roumano-austro-hongroises dans les années 1878—1883. *RRH*, 1979, XVIII, nr. 1, p. 43—61.
 14. CIACHIR, Nicolae. Războiul pentru independența României în contextul european (1875—1878). București, 1977, 344 p.
(Der Unabhängigkeitskrieg Rumäniens im europäischen Kontext).
 15. CIACHIR, Nicolae. La conclusion de la paix de Bucarest en 1886 au lendemain des événements balkaniques de 1885—1886. *RESEE*, 1965, III, nr. 3—4, p. 563—583.
 16. CIACHIR, Nicolae. Unele materiale inedite privind participarea României la războiul din 1877—1878. *RI*, 1967, XX, nr. 3, p. 469—474.
(Einige unbekannte Belege zur Teilnahme Rumäniens am Krieg von 1877—1878).
 17. CIACHIR, Nicolae. Date noi despre relațiile româno-sârbe în perioada premergătoare și în timpul războiului pentru independență. *Romanoslavica*, 1967, XV, p. 133—146.
(De nouvelles données concernant les relations roumano-serbes pendant

- la période précédant la guerre pour indépendance et durant cette guerre).
18. CIACHIR, Nicolae. România și problema orientală (1875—1878). *RRSI*, 1970, IV, nr. 2(8), p. 67—91.
(Rumänien und die Orient-Frage. 1875—1878).
 19. CIACHIR, Nicolae. București — important centru de sprijin al luptei popoarelor din Balcani (1875—1877). *București*, 1972, IX, p. 259—265.
(Bucarest — important centre d'appui de la lutte des peuples des Balkans, 1875—1877).
 20. CIACHIR, Nicolae. Acțiunile diplomației românești pe plan balcanic în perioada 1878—1900. *RA*, 1978, an LV, vol. XL, nr. 2, p. 145—151.
(Rumänische diplomatische Aktien auf dem Balkan. 1878—1900).
 21. CIACHIR, Nicolae. Criza balcanică din anii 1875—1878 și poziția României. *Muzeul național*, 1978, IV, p. 137—144.
(La crise balkanique des années 1875—1878 et la position de la Roumanie).
 22. CIACHIR, Nicolae. România și țările balcanice în perioada 1878—1900. *RI*, 1980, XXXIII, nr. 2, p. 327—352.
(La Roumanie et les pays balkaniques pendant la période 1878—1900).
 23. CIACHIR, N., BUȘE, C. Cu privire la tratatul de alianță româno-sîrb din 1868. *RA*, 1966, IX, nr. 1, p. 189—204.
(Relativement au traité d'alliance roumain-serbe de 1868).
 24. CIUL, Gheorghe. Ștefan Cicio Pop și colaborarea dintre români, sîrbi și slovaci (1893—1918). *Ziridava*, 1976, VI, p. 221—230.
(Ștefan Cicio Pop und die Zusammenarbeit zwischen Rumänen, Serben und Slowaken. 1893—1918).
 25. CORDOȘ, Nicolae. Ilarie Chendi inedit — colaborarea naționalităților. *Tribuna*, 1971, XV, nr. 47—48 (779—780), p. 14.
(Ilie Chendi und die Zusammenarbeit der Nationalitäten).
 26. CORDOȘ, Nicolae. Protestul naționalităților din ianuarie 1898. *AMN*, 1971, VIII, p. 661—672.
(Der Protest der Nationalitäten von Jänner 1898).
 27. CORDOȘ, Nicolae. Memorandul naționalităților (1892—1899). *AMN*, 1972, IX, p. 255—276.
(Das Memorandum der Nationalitäten. 1892—1899).
 28. CORDOȘ, Nicolae. Plecarea lui Gustav Augustini de la „Tribuna”. *AMN*, 1975, XII, p. 361—371.
(Gustav Augustinis Abgang von der „Tribuna“).
 29. CORIVAN, Nicolae. Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței României. București, 1977, 190 p.
(Der diplomatische Kampf für die Unabhängigkeit Rumäniens).
 30. DAN, M. P., BOTEZAN, L. Contribution à l'étude des relations roumano-tchécoslovaques pendant les dernières décennies du XIXe siècle (1867—1892). *Nouvelles*, IV. Bucarest, 1970, p. 247—257.
 31. DAN, Mihail, CORDOȘ, Nicolae. O încercare de colaborare politică româno-sîrbă în 1891. *AMN*, 1970, VII, 637—649.
(Une tentative de collaboration politique roumano-serbe en 1891).
 32. DÎRDALĂ, Ionel. România și răscoalele sîrbești din 1875—1876. *SAI*, 1963, V, p. 479—487.
(Rumänien und die serbischen Aufstände von 1875—1876).

33. DÎRDALĂ, Ionel. Les relations roumano-serbes pendant la guerre d'indépendance. *RRH*, 1966, V, nr. 2, p. 257—273.
34. FLORESCU, G. G. Agențiile diplomatice de la București și Belgrad (1863—1866). Contribuții la studiul relațiilor politice româno-sârbe. *Romanoslavica*, 1965, XI, p. 125—136.
(Les agences diplomatiques de Bucarest et de Belgrad (1863—1866). Contributions à l'étude des relations internationales roumano-serbes).
35. FRANCU, V. La participation de la Roumanie et de la Serbie à la guerre de 1877 reflétée dans le roman de Sofia Nădejde: „La tragédie des Obrénovitch”. *RESEE*, 1977, XV, nr. 4, p. 719—723.
36. GĂMULESCU, Ielița. Aspecte ale relațiilor României cu Serbia și Bulgaria în lupta pentru cucerirea independenței (1866—1878). *Ilfov*, 1968, p. 359—368.
(Aspects des relations de la Roumanie avec la Serbie et la Bulgarie dans la lutte pour l'indépendance).
37. GHERMAN, I. O vizită a românilor Transilvaniei la Praga în anul 1891. *Patria*, XVI (nr. special), mai 1934, p. 14.
(Ein Besuch der Rumänen Siebenbürgens in Prag im Jahre 1891).
38. GIURESCU, Constantin C. Tranzitul armelor sârbești prin România sub Cuza Vodă. *Romanoslavica*, 1965, XI, p. 33—65.
(Le transit des armes serbes par la Roumanie sous le prince Couza, 1862).
39. GLODARIU, Eugenia. Contribuția Societății „Petru Maior” la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria. *AMN*, 1977, XIV, p. 505—522.
(Der Beitrag der Gesellschaft „Petru Maior” an der kulturell-nationalen und politischen Bewegung der Rumänen Österreich-Ungarns).
40. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Contribuții la relațiunile româno-cehoslovace. *RFR*, 1938, V, nr. 3, p. 607—615.
(Beiträge zur rumänisch-tschechoslowakischen Beziehungen).
41. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Corespondența dintre Jan Urban-Jarnik și Petre Ispirescu. *SCILF*, 1963, XII, nr. 3—4, p. 639—682.
(La correspondance entre Jan Urban-Jarnik et Petre Ispirescu).
42. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Jan Urban et la colonie albanaise de Roumanie à la fin du siècle dernier. *RESEE*, 1969, VII, nr. 4, p. 657—670.
43. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Corespondența dintre Jan Urban Jarnik și Titu Maiorescu. *Manuscriptum*, 1971, nr. 4 (5), 157—174.
(Der Briefwechsel zwischen Jan Urban Jarnik und Titu Maiorescu).
44. LUPAȘ, Ioan. Miloș Stefanovici ca prieten al românilor ardeleni. *SM*, 1925, II, nr. 11—12, p. 198—199.
(Milos Stefanović als Freund und Verteidiger der Siebenbürger Rumänen).
45. LUPAȘ, Ioan. Der österreichisch-ungarische Dualismus. Seine Folgen für Kroatien und Siebenbürgen. *Ioan Lupaș, Zur Geschichte der Rumänen*, Sibiu, 1943, p. 510—529.
46. MAILAT, A. Poetul slovac Ivan Krasko fost elev al Liceului nr. 1 din Brașov. *Anuarul*, 1969, p. 123—125.
(Der slowakische Dichter Ivan Krasko, ehemaliger Schüler des Lyzeums Nr. 1 aus Kronstadt).
47. MAIOR, Liviu. Le Mémorial de 1882 et son écho en Europe. *RRH*, 1969, VIII, nr. 2, p. 283—295.

48. MARINESCU, Beatrice. Les mouvements de libération dans les Balkans et l'opinion publique roumaine (1875—1876). *RESEE*, 1978, XVI, nr. 3, p. 465—486.
49. MONTANI, I. O frăție de arme în vechea Ungarie. *Banatul*, 1930, V, nr. 1, p. 46—49.
(Kampfgefährte im alten Ungarn).
50. NASTASI, Constantin, GHERMAN, Mircea. Un mare filoromân, savantul ceh I. L. Pic. *Cumidava*, 1971, V, p. 753—768.
Der tschechische Wissenschaftler I. L. Pic, ein grosser Freund der Rumänen).
51. NEAMȚU, Gelu. Activitatea parlamentară a lui Alexandru Roman 1866—1887. *AIAC*, 1969, XII, p. 83—111 (L'activité parlementaire de Alexandru Roman, 1866—1887).
52. NETEA, Vasile. Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat. [București, 1947], 482 p.
(Die Geschichte des Memorandums der Siebenbürger und Banater Rumänen).
53. NETEA, Vasile. Un slovac ziarist român: Gustav Augustini. *Transilvania*, 1944, 75, nr. 6—7, p. 420—429.
(Ein Slowake rumänischer Journalist).
54. OLTEANU, P. CALIN, Gh. Ziaristul slovac Gustav Augustiny (1851—1900) în România. *AUB fil.*, 1962, XI, 25, p. 355—365.
(Le journaliste slovaque Gustav Augustiny en Roumanie).
55. PASCU, Etienne. Un meeting roumain, serbe et slovaque en 1896. *RT*, 1939, V, nr. 2, p. 230—241.
56. PASCU, Etienne. Un meeting de protestation à Vienne contre les fêtes du millénaire hongrois (1896). *RT*, 1939, V, nr. 3, p. 361—368.
57. PASCU, Ștefan. Relations roumano-slovaques à la dernière décennie du XIXe siècle. *RRH*, 1968, VII, nr. 3, p. 385—396.
58. PETRESCU-PETRA, Horia. De pe vremea când ne lega durerea comună. La jubileul de 10 ani al Cehoslovaciei. *SM*, 1928, V, nr. 19, p. 340—342.
(Aus der Zeit als uns der gemeine Schmerz verband. Zum zehnjährigen Jubiläum der Tschechoslowakei).
59. POPA, Mircea. Ilarie Chendi. București, 1973, 340 p.
60. RACOVITAN, Mihai. Documente sibieni referitoare la activitatea dr. Ioan Rațiu. *Potaissa*, 1978, I, p. 177—181.
(Hermannstädter Dokumente zur Tätigkeit von Dr. Ioan Rațiu).
61. RADOVICI, Maria. Ajutorul acordat Serbiei în anul 1876 de către ambulanța „Societății Crucea Roșie din România”. *SMMIM*, 1976, IX, p. 79—88.
(The assistance provided to Serbia in 1876 by the ambulance of the „Red Cross Society of Romania“).
62. RĂDULESCU-ZONER, Șerban. La souveraineté de la Roumanie et le problème du Danube après le Congrès de Berlin. *RESEE*, 1971, IX, nr. 1, p. 147—152.
63. RĂDULESCU-ZONER, Șerban. Die Einstellung der Zentralmächte gegenüber der Donau- und der Schwarzmeerfrage während der Debatten des Berliner Kongresses. *RESEE*, 1978, XVI, nr. 3, p. 445—463.

64. România în războiul de independență 1877—1878. București, 1977, 480 p. (Romania's war of Independence 1877—1878).
65. ROSETTI, Radu. Din corespondența inedită a principelui Milan al Serbiei cu Gheorghe Catargi în timpul războiului din 1877—1878. *AAR-SI*, 1935/36, XVII, p. 1—49.
(La correspondance inédite du prince Milan de Serbie avec George Catargi durant la guerre de 1877—1878).
66. STOICA, Sever. Mileniul. Cluj, 1934, 17. p.
(Das Millenium).
67. TIMBUȘ, M., CACIORA, A. Izvoare noi despre Congresul naționalităților asuprite din Austro-Ungaria (Budapesta, aug. 1895). *Ziridava*, 1979, XI, p. 383—388.
(Nouvelles sources concernant le Congrès des nationalités de l'empire autrichien-hongrois -aôt 1895).
68. VASILE, Radu. L'attitude des principaux journaux de Roumanie à l'égard des événements des Balkans et la réouverture de la question d'Orient (1875—1876). *RRH*, 1979, XVIII, nr. 1, p. 21—42.
69. VELICHI, Constantin. România și mișcarea de eliberare a popoarelor din Balcani (1866—1876). *RA*, 1977, an LIV, vol. XXXIX, nr. 1, p. 47—53.
(Rumänien und die Befreiungsbewegung der Balkanvölker. 1866—1876).

Von 1905 bis 1918

1. AGIRBICEANU, I. T. Un stat în propășire. Zece ani de la înființarea Republicii Cehoslovace. *Transilvania*, 1928, 59, nr. 11, p. 914—916.
(Ein Staat im Aufschwung. Zehn Jahre seit der Gründung der Tschechoslowakischen Republik).
2. APOLZEANU, I. N. Momente din istoria prieteniei româno-cehoslovace. *Astra*, 1968, III, nr. 9 (28), p. 4.
(Momente aus der Geschichte der rumänisch-tschechoslowakischen Freundschaft).
3. BOIA, Lucian. Considérations de Milan Hodza sur les Roumains. *RRH*, 1972, XI, nr. 5, p. 801—811.
4. CAZAN, Nicolae Gheorghe. Lupta revoluționară a popoarelor. Prăbușirea monarhiei austro-ungare (1914—1918). *AUB ist.*, 1969, XVIII, nr. 1, p. 73—94.
(La lutte révolutionnaire des peuples. L'écroulement de la monarchie autrichienne-hongroise. 1914—1918).
5. CAZAN, Nicolae Gheorghe. Anul revoluționar 1918 în Austro-Ungaria. Sfârșitul monarhiei habsburgice. *RI*, 1978, XXXI, nr. 11, p. 2075—2105.
(L'année révolutionnaire 1918 en Autriche-Hongrie. La fin de la monarchie des Habsbourg.)
6. CONSTANTINESCU, Miron. Partisans et adversaires roumains de la „Grossösterreich“ en Transylvanie (1905—1917). *Nouvelles*, III, Bucarest, 1965, p. 345—362.
7. COROIU, Nicolae. Kotar, un oraș iugoslav cu tradiție revoluționară. *MI*, 1968, II, nr. 1, p. 32.

- (Kotar — eine jugoslawische Stadt mit revolutionärer Tradition).
8. DEAC, A., SPĂLĂȚELU, I. Prăbușirea imperiului austro-ungar. Forma-
rea statelor naționale unitare din centrul și sud-estul Europei. *RI*, 1979,
XXXII, nr. 3, p. 449—479.
(L'écroulement de l'empire austro-hongrois. La formation des Etats na-
tionaux unitaires du centre et du sud-est de l'Europe).
 9. DRAGNE, Florea. Relațiile româno-cehoslovace (1918—1921). *AMN*,
1969, VI, p. 613—623.
(Les relations roumano-tchécoslovaques. 1918—1921).
 10. HULEA, Liviu. Abatele Hlinka și dr. Srober, *Patria*, XVI, (nr. special)
mai 1934, p. 15.
(Abbé Hlinka und Dr. Srober).
 11. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Relații ceho-române în cursul primului
război mondial. *Romanoslavica*. 1972, XVIII, p. 493—514.
(Relations tcheco-roumaines durant la première guerre mondiale).
 12. IORDACHE, Atanasie. Viața politică în România 1910—1914. București,
1972, 368 p.
(Das politische Leben in Rumänien zwischen 1910—1914).
 13. LUPAȘ, Ioan. Din relațiile ceho-slovace: Srobar și Hlinka. *BOR*, 1922,
s. II, an XL, nr. 11, p. 865—866.
(Aus den tschechisch-slowakischen Beziehungen: Srobar und Hlinka).
 14. LUPAȘ, Ioan. Milan Hodza. *TN*, 1928, IX, nr. 9, p. 255—287.
 15. LUPAȘ, Ioan. Prăbușirea monarhiei austro-ungare și Republica Cehoslo-
vacă. *TN*, IX, nr. 45, p. 1408—1411.
(Der Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie und die Tsche-
choslowakische Republik).
 16. LUPAȘ, Ioan. Masaryk. *TN*, 1930, X, nr. 11, p. 430—433.
 17. NUȚU, Constantin. La désagrégation de la Monarchie austro-hongroise
et le problème de l'autodétermination des peuples en 1918. *RRH*, 1978,
XVII, nr. 4, p. 609—630.
 18. PETRESCU-PETRA, Horia. Legiunea română din Praga. *Patria*, XVI,
(nr. special), mai 1934, p. 4.
(Die Rumänische Legion aus Prag).
 19. POPA, Mircea N. Primul război mondial 1914—1918. București, 1979,
560 p.
(World war I 1914—1918).
 20. RĂDULESCU-ZONER, Șerban. L'évolution des rapports entre la Rou-
manie et la Triple Alliance durant la crise bosniaque. *RESEE*, 1977,
XV, nr. 4, p. 765—782.
 21. SAIZU, Ioan. Relațiile româno-cehoslovace spre sfârșitul primului război
mondial, *CI*, 1972, III, p. 221—233.
(Les relations roumaino-tchécoslovaques vers la fin de la première guerre
mondiale).
 22. SQUURTU, Ioan. Nicolae Iorga și atacarea Serbiei de către Austro-Unga-
ria. *Romanoslavica*, 1967, XV, p. 147—155.
(Nicolas Iorga et l'agression de l'Autriche-Hongrie contre la Serbie).

23. SEREDAN, Valeriu. Garda națională română a marinarilor din Pola și descompunerea marinei austro-ungare. București, 1922, 29 p.
(Die Rumänische Nationalgarde der Marinesoldaten in Pola und die Auflösung der österreichisch-ungarischen Marine).
24. TIMBUȘ, M., CACIORA, A. Izvoare străine despre Congresul de la Roma al naționalităților oprite din Imperiul austro-ungar (1918, IV). *Ziridava*, 1978, X, p. 397—403.
(Foreign sources about the Congress of Rome of the Oppressed Nationalities of the Austrian-Hungarian Empire).
25. VAIDA-VOEVOD, Alexandru. Din vremurile grele. *Transilvania*, 1934, 63, nr. 1, p. 13—16.
(Aus widerwärtigen Zeiten).

NICOLAE CORDOȘ — STELIAN MINDRUȚ

COLECȚIA DE ARTĂ PLASTICĂ ROMÂNEASCĂ DE LA MUZEUL „OCTAVIAN GOGA” DIN CIUCEA

Există o mare pasiune dublată de știință și intuiție în alcătuirea cu creativitate și rigoare a unei colecții de artă în care aporturile cele mai diverse sînt încorporate într-o armonie calmă, rafinată, discretă. Colecția de artă comparată de la muzeul „Octavian Goga” (artă veche românească, artă populară, pictură, grafică, sculptură, artă decorativă — românească și universală) se dezvăluie ca o reuniune a disciplinelor artistice. Întîlnirile interdisciplinare, punctele de convergență a domeniilor și categoriilor esteticului, dialogul între arte, suscită un entuziasm vivace, crează intensități emotive, conduc spre un interes distributiv. În timpul vieții poetului aceste punți între domenii erau oferite de întrevederile și discuțiile fecunde cu personalități artistice de prestigiu ale epocii, prietenii familiei Goga.

Colecția de artă plastică, în care domină arta românească, dezvăluie un surprinzător și complex tablou, întregind dintr-un unghi particular portretul spiritual al ctitorilor, Octavian și Veturia Goga. Colectționarea acestor lucrări a răspuns unor exigențe culturale, în primul rînd nevoii unui nemediat contact cu opera de artă.

Metoda de investigare a exponatelor din muzeul de la Ciucea este subsumată modului de constituire în timp a colecției, criteriilor obiective și subiective care au guvernat selecția; astfel, instrumentele teoretice ale aprecierii valorii artistice sînt supuse reevaluării, încadrate și determinate de un context anume. Aparent guvernată de principiul discontinuității, colecția are în esență calități care o fac unitară și caracteristică pentru o etapă de referință din dezvoltarea artei românești moderne. Nu în ultimul rînd, lucrările coexistă unitar, prin căldura, iubirea și pasiunea colecționarului.

Mediul astfel construit, spațiu pentru solitudine și contemplare, invita la meditații estetice, era o sursă de inspirație. Poet al naturii, iubitor de formă și culoare, Goga a avut o statornică preocupare de a integra imagini plastice în poezie.

Este frecvent cazul oamenilor de litere care au avut afinități deosebite pentru universul artelor plastice în calitate de cronicari, admiratori, colecționari. Această afinitate se concretizează într-un simbol al solidarității creatorilor, solidaritate înțeleasă în sensul nobil de promovare a noului, a calității. „Scriitori de mare autoritate ca N. Iorga, Delavrancea, N. D. Cocea, Gala Galaction, Ion Minulescu, Adrian Maniu, Izabella Sadoveanu (...) — afirmă Ionel Jianu — semnează în presa dinainte de primul război mondial cronici de artă.”¹

¹ F. Șirato, *Prospecțiuni plastice*, Cuvînt înainte de Ionel Jianu, București, 1958, p. 12.

Printre primele scrieri despre artă ale lui Goga se numără articolul în care poetul elogiaza arta pictorului Octavian Smigelschi (în *Luceafărul* nr. 24 din 15 decembrie 1903), născut, ca și Goga, în apropierea Sibiului (poetul va manifesta o simpatie directă, nedisimulată pentru artiștii care proveneau din împrejurimile acestui oraș atât de drag lui sau poposeau aici pentru un sejur mai îndelungat, participând cu succes la viața artistică a urbei). Colecția de desene și pictura lui Smigelschi, „depășind cu mult cadrele regionale și asigurându-și o importanță națională”², a fost recunoscută la timp de puțini autori ca „Dnii Iorga, Goga și alții”³, care au contribuit implicit și la popularizarea artei acestui pictor. Trei acuarele de Smigelschi se găsesc în muzeul de la Ciucea. Poetul participa cu interes — tot în această perioadă premergătoare primei conflagrații mondiale — la întâlnirile organizate sau întâmplătoare ale scriitorilor și artiștilor, perioadă în care „cafeneaua era anticamera marilor evenimente și consacrări”⁴. Un desen de Ary Murnu intitulat „la Kübler” (care nu se află în colecție) immortalizează figurile obișnuiților localului, printre care „M. Sadoveanu, Emil Gîrleanu, Octavian Goga, Dimitrie Anghel, Șt. O. Iosif, Tudor Arghezi, N. D. Cocea, Gala Galaction, Minulescu, Șt. Luchian, Camil Ressu”⁵. De Gala Galaction și Camil Ressu va fi legat prin prietenii trainice și rodnice. Unul dintre portretele lui Gala Galaction, semnat de Iosif Iser, se află în colecția de grafică a poetului. Camil Ressu este amplu reprezentat în colecția de pictură, cu lucrări încadrate „într-o perioadă de creație situată în jur de 1914”⁶ și lucrări datate 1925 și 1927.

Rezultat al întâlnirii cu Luchian și admirației pentru arta acestuia este achiziționarea unui „Portret de fetiță” datat 1908 pe verso, de către Tiberiu Brediceanu. Compozitorul — colecționar de mare rafinament, cu gust cultivat, prieten apropiat al poetului — achiziționase din expoziția lui Luchian (din anul 1908) trei lucrări, fiind deci un bun cunoscător al creației artistului în acest an. O fotografie din 1905⁷ îl înfățișează pe Goga împreună cu T. Brediceanu, Constantin Stere și Miron Cristea.

Nicolae Grigorescu este autorul unui număr mare de lucrări, în majoritate desene și caricaturi, executate cu multă vervă și dezinvoltură, alternând hașurile pline de forță cu delicate unduirii ale liniei. O iconiță inedită — Sfântul Mucenic Gheorghe — devine un element de referință pentru perioada de formație a maestrului de la Cîmpina. „Pictată cu minuțiozitate, pe un fond aurit, figura Sfântului Gheorghe este redată conform tipologiei și cerințelor de limbaj proprii artei neoclasică. Expresia feței și în special a ochilor, precum și armonizarea cromatică ne lasă să întrevădem calitățile viitoare ale picturii grigoresciene”⁸. O surpriză asemănătoare procură icoana pe sticlă „Sfânta Troiță” pictată de Tonitza și expusă împreună cu alte 9

² V. Vătășianu, *Pictorul Octavian Smigelschi*, Sibiu, 1936, p. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ K. H. Zambaccian, *Insemnările unui amator de artă*, București, 1957, p. 90.

⁵ *Ibidem*.

⁶ A. Rus, și L. Drăgoi, *Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea*, în *CMO*, 1972, p. 123.

⁷ E. Borugă, *Expoziția Tiberiu Brediceanu de la Muzeul Banatului*, în *RevMuzMon*, nr. 2, 1978, p. 12.

⁸ A. Rus, și L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 122.

studii în genul icoanelor de la Nicula la a VI-a expoziție a grupului celor patru⁹.

Chemați încă din primele zile ale războiului din 1916—18 să execute desene și reportaje de pe front, „o serie de artiști plastici printre care J. Al. Steriadi, Camil Ressu, N. Dărăscu, Cornel Medrea, Ipolit Strîmbu, alături de scriitorii Octavian Goga, Gala Galaction, Mihail Sadoveanu, ș.a.”¹⁰ au răspuns cu entuziasm și spirit patriotic. În partea a doua a războiului, în refugiul de la Iași, activitatea artiștilor mobilizați se împlinește într-o formulă concretă prin înființarea grupării „Arta română”, asociație de avangardă, cuprinzând la data înființării (23 iunie 1917) 35 de artiști. După demobilizare se alătură grupului Tonitza, Brâncuși, Paciurea, Pallady, Șirato, Iser, Ghiață ș.a. Octavian Goga urmărește cu viu interes manifestările artistice ale acestei asociații, evoluția artiștilor de care este legat afectiv, manifestările în expoziții personale și colective, comentează în presă succesele creatorilor de la „Arta română”. Membrii acestei asociații: Dărăscu, Șt. Dimitrescu, Ion Jalea, C. Ressu, Ion Theodorescu-Sion, Tonitza, Pallady, Iser, Steriadi, Horațiu Dimitriu, alcătuiesc nucleul colecției de artă modernă românească.

Lucrările lui Dărăscu „Palat venețian”, „Marină”, „Chioggia” — cunoscute ca teme predilecte în diverse variante și replici — sînt definitorii pentru întreaga creație a pictorului prin decupaj, exprimarea spațiului, cromatică, pensulație, dimensiuni. Reprezentativă este și pictura „Vedere din Săcele” a lui Theodorescu-Sion, în care se sintetizează specificul artei peisagistice a pictorului: caracterul decorativ al ansamblului, forța evocatoare a elementelor constitutive, ritmul creat de liniile de contur și exprimarea calității materiei. Pallady semnează trei lucrări prin care confirmă sensibilitatea cromatică de un delicat lirism cu care-și investeste pictura. Două caricaturi, „Los Desperados Makabronskiados” și „În preajma expoziției”, sînt, alături de portretul lui Gala Galaction, mărturie a vechilor relații de prietenie cu Iser, consilier competent în domeniul artei și interlocutor plin de vervă, cunosător al universului oamenilor de litere în calitatea sa de colaborator la diferite ziare și reviste. Prima caricatură este descrisă de Eugen Schileru: „Mai mulți scriitori decadenți strînși în jurul lui Al. Macedonski îl întreabă pe acesta: Cînd vom străluci și noi odată? Maestrul, citînd din poemul lui Edgar Allan Poe »Corbul«, poem de mare circulație printre simbolistii români, le răspunde: Corbul zicea: niciodată”¹¹. Compoziția „În preajma expoziției” a fost publicată tot în „Viața Literară” din 1907 cu legenda: „Comisia lucrează: Dnii Artachino, Loghi, Vermont, Strîmbulescu și Spaethe primesc tablourile.”

Un interes deosebit a manifestat poetul și pentru artiștii transilvăneni. A achiziționat lucrări de Elena Popea (probabil prin mijlocirea și la recomandarea unui prieten comun, Sextil Pușcariu), a sprijinit afirmarea artistului militant Aurel Popp (acțiune căreia i s-a alăturat Tonitza și Emil Isac), l-a încurajat și apreciat pe Nagy István (în consens cu elogiile lui Blaga), s-a interesat de activitatea Școlii de la Baia-Mare, a intuit și recunoscut vocația pictorului cu un prematur sfîrșit Tasso Marchini. Pentru tînărul Horațiu Dimitriu, talent curmat și el în plină afirmare, apreciat de Șirato cu prilejul

⁹ Șorban, *Tonitza*, București, 1973, p. 55.

¹⁰ B. Brezianu, *Gruparea Arta română*, în *SCIA*, nr. 1/1964, p. 144.

¹¹ E. Schileru, *Grafica satirică a lui Iser*, în *SCIA*, 1—2, 1955, p. 221—222.

expoziției personale din 1919: „prima expoziție de gravură în lemn a unui artist român”¹², manifestă o deosebită înțelegere. Ca urmare, îi achiziționează grafică și pictură.

Portretele lui Octavian Goga alcătuiesc într-o interpretare diversă, dincolo de valențele artistice, o pagină nescrisă a caracterizării poetului dintr-un unghi particular, dezvăluindu-i viața lăuntrică, puternicele trăiri lirice, alteori atitudinea sobră, în poză oficială-ipostazierii ale devenirii unui spirit mereu viu, mereu preocupat și angajat în evenimente. Poetul este portretizat de Steriadi, Ressu, Nagy István, Hans Eder, C. Medrea, Milița Petrașcu, Dimitrie Bârlad. Remarcabil este bustul executat de C. Medrea în maniera „portrețiștilor clasici”, „cu acea stilizare antică — menită să scoată în evidență firea tribunului. Trăsăturile liniștite și energice se completează cu privirea hotărâtă și fixă, legată parcă de un obiectiv pe care nu vrea să-l piardă din vedere”¹³.

Inițial, la solicitarea Veturiei Goga, după moartea poetului în 1938, Brâncuși vine la Ciucea, pentru a proiecta ridicarea mausoleului, în amintirea prieteniei și stimei reciproce: „vreau să fac mormîntul lui Goga. Acum trebuie să plec la Paris, dar peste câteva luni mă întorc și voi lucra aici.”¹⁴ Dar, reținut în capitala Franței, Brâncuși este nevoit să renunțe la acest proiect, care ar fi fost șansa unui nou ansamblu sculptural de mare valoare pentru arta românească și universală. Și astfel, un alt valoros sculptor român, Milița Petrașcu (eleva lui Brâncuși) devine autorul pietrei funerare, plantată ca un veritabil monument în parcul muzeului. (În creația Miliței Petrașcu, monumentul funerar¹⁵ cu forme variate de expresie alcătuiește o componentă de loc neglijabilă: din cele 16 cîte a realizat, se remarcă monumentele pentru Liviu Rebreanu, Panait Istrati, Tiberiu Brediceanu, Octavian Goga). Mausoleul, încorporat organic complexului muzeal (fig. 1), este ridicat de arhitectul G. M. Cantacuzino cu un mozaic executat de Nora Steriadi și Veturia Goga. O acuarelă semnată de G. M. Cantacuzino, din muzeu, relevă calitățile acestui talentat arhitect sensibil la frumos, bun desenator, care „își exercită arta cu o conștiință estetică totală”¹⁶.

Din colecția de artă universală (a cărei catalog este în pregătire) cităm gravuri semnate de Jules Pascin, o litografie de Théophile Steinlen, portretul lui Anatole France de Jean Launnois, bustul lui Ady Endre executat în bronz în 1924 la Budapesta de Bokros Birman Dezső. Prin grija familiei Goga care îl prețuise pe poetul maghiar, „casa Ady Endre” este încadrată complexului muzeistic de la Ciucea.

Fiecare obiect, fiecare colț din casă sau parc poartă amintirea lui O. Goga, se leagă de o idee, un destin, o colaborare. Ierarhizarea valorii colecției de artă plastică românească în cadrul vast al colecțiilor particulare îi conferă un statut de originalitate. Experiența europeană în domeniul artei îi stimulase interesul pentru promovarea valorilor naționale, dovedind în

¹² P. Rezeanu, *Contribuții la istoria artelor plastice românești: pictori din Oltenia mai puțin cunoscuți* (II), în *RevMuzMon*, nr. 7, 1978, p. 36.

¹³ T. Vianu, *Fragmente moderne*, 1972, p. 252.

¹⁴ A. Rus, și L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 122 (citat din *Goga la Ciucea*, cu un cuvînt înainte de Veturia Goga), p. 2.

¹⁵ S. Nistor, *Milița Petrașcu*, București, 1973, p. 87.

¹⁶ G. Călinescu, *Scrieri despre artă*, București, 1968, vol. I, p. 142.

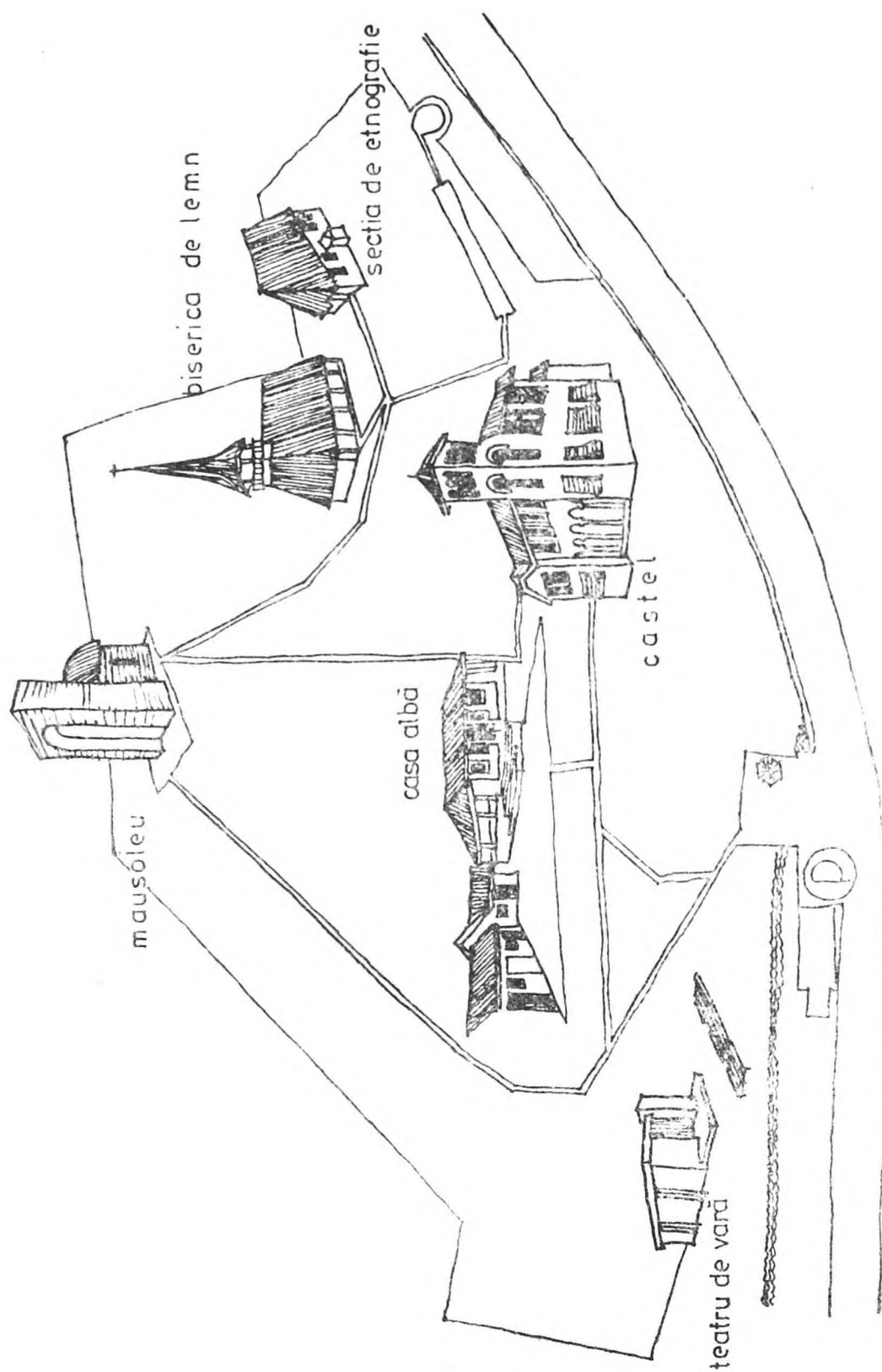

Fig. 1 — Muzeul „Octavian Goga”

această acțiune clarviziune și intuiție, sprijinind artiștii cu delicatețe și entuziasm. Evoluția relațiilor cu artiștii în atmosfera de efervescență spirituală și emulație pe care a instituit-o Goga la Ciucea „a stat mai puțin în atenția cercetătorilor vieții și activității lui Octavian Goga, deși tocmai aceste relații de amicitie și afecțiune i-au oferit prilejul de a se apropia cu adâncă înțelegere de problemele specifice fenomenului plastic contemporan lui — fapt ce deschide încă o perspectivă înțelegerii personalității complexe a marelui poet.”¹⁷

CATALOG

PICTURĂ

CABADAIEFF, DUMITRU (D. N. CABADAIEFF)
(1877—1934)

1. *Casa lui Goga din Rășinari*
ulei pe pânză — 0,540 × 0,440 — semnat dreapta
jos cu roșu: D. N. Cabadaieff — nedatat.

Nr. inv. 224/191

DARASCU, NICOLAE
(1883—1959)

2. *Palat venețian*
ulei pe pânză — 0,800 × 0,850 — semnat dreapta jos cu roșu: Dărăscu — nedatat.
Obs. Lucrarea prezintă analogii evidente cu pictura „Palat venețian” (Palatul Dorio) de la Muzeul de artă București, datat 1912.
Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 361/95

3. *Marină*
ulei pe pânză — 0,640 × 0,790 — semnat dreapta jos cu roșu: Dărăscu — nedatat.
Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 358/97

4. *Chioggia*
ulei pe pânză — 0,920 × 0,735 — semnat și datat stînga jos cu roșu: Dărăscu/1926.
Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 360/96

5. *Natură statică*
ulei pe pânză — 0,605 × 0,730 — semnat stînga jos cu roșu: Dărăscu — nedatat.

Nr. inv. 397/111

6. *Balcic*
ulei pe carton — 0,470 × 0,590 — semnat dreapta jos cu negru: Dărăscu — nedatat.

Nr. inv. 285/242

DIMITRESCU, ȘTEFAN
(1886—1933)

7. *Flori*
ulei pe carton — 0,595 × 0,470 — semnat dreapta jos cu negru: Șt. Dimitrescu — nedatat.

Nr. inv. 392/115

¹⁷ A. Rus, și L. Drăgoi, *op. cit.*, p. 121.

DIMITRIU, HORAȚIU

(1890—1926)

8. *African*

ulei pe carton — $0,445 \times 0,360$ — semnat dreapta sus cu brun: H. Dimitriu — nedatat.
Inscripție pe verso cu tuș: Pictor H. Dimitriu/Atheneul Român/București.

Nr. inv. 335/136

9. *Portret de tinăr*

ulei pe carton — $0,720 \times 0,460$ — semnat dreapta jos cu roșu: H. Dimitriu — nedatat.

Nr. inv. —/93

EDER, HANS

(1883—1955)

10. *Portretul lui Octavian Goga*

ulei pe pânză — $0,910 \times 0,730$ — semnat stînga sus cu negru în monogram și datat: H.E./36.

Bibl. O. Goga, „Opere”, vol. I, București, 1967, repr. p. 248—249, (greșit atribuit lui Steriadi); Vasiliu, D., „Pictorul brașovean Hans Eder”, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de artă, București, 1968, p. 431 și 437; Rus, Al și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122 și 125; O. Goga, „Opere”, vol. I, Ediția a II-a, București, 1978, reproducere în grupajul de planșe de la sfîrșitul volumului (greșit atribuit lui Steriadi); Ghișulescu, M., „Goga la Ciucea”, Cluj, 1975, reproducere.

Nr. inv. 95/205

GRIGORESCU, NICOLAE

(1838—1907)

11. *Sfîntul Gheorghe*

ulei pe placaj — $0,120 \times 0,105$ — nesemnat, nedatat.

Inscripții: stînga sus C(sfîntul) M(mucenic) dreapta sus GEOPTÛ (Gheorghe); pe verso cu tuș: „Certific autenticitatea/icoanei dupe verso ca fiind/opera pictorului Niculae/Grigorescu/ Jean Al. Steriadi/16 oct. 929/” și „Sunt de aceeaș părere/ cu Dl Steriadi/Al. Sătmary/ 20 Ap. 1930/”.

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122.

Nr. inv. 113 218

12. *Lupta lui Dragoș cu zimbrul*

ulei pe pânză — $0,300 \times 0,360$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 121/213

ISACHIE, CONSTANTIN

(1888—1967)

13. *Femeie cosînd*

ulei pe pânză — $0,950 \times 0,700$ — semnat dreapta jos cu ocru: Isachie — nedatat.

Nr. inv. 398/110

LUCHIAN, ȘTEFAN

(1868—1916)

14. *Portret de fată*

ulei pe lemn — $0,220 \times 0,160$ — semnat stînga jos cu negru: Luchian — nedatat.
Inscripție pe verso: „original/de/S. Luchian/1908/Tib. Brediceanu”.

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, I., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122—123.

Nr. inv. 108/214

MANIU, RODICA

(1890—1958)

15. *Jucătorii de cărți*

ulei pe carton — $0,445 \times 0,610$ — semnat dreapta jos cu negru: R. Maniu — nedatat.

Nr. inv. 284/243

16. *Doă fetițe bretonice*

ulei pe carton — $0,455 \times 0,610$ — nesemnat — nedatat.

Obs. Pictura executată pe spatele cartonului de mai sus — nr. cat. 15.

Nr. inv. 284/243

MARCHINI, TASSO

(1907—1936)

17. *Vedere din Sighet*ulei pe pânză — $0,445 \times 0,385$ — semnat dreapta sus cu negru: Tasso Marchini — datat în centrul jumătății superioare, pe un perete, cu cărămiziu: 931.*Exp.* Expoziția retrospectivă Tasso Marchini, Cluj, 1966.*Bibl.* Szabó, I., „Expoziția retrospectivă Tasso Marchini (1907—1936)”, Cluj, Muzeul de artă, 1966, nr. cat. 22; Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 125.

Nr. inv. 223/202

NAGY ISTVÁN

(1873—1937)

18. *Portretul lui Octavian Goga*pastel pe hîrtie $\times 0,699 \times 0,497$ — semnat dreapta jos cu negru: Nagy/István — nedatat — (1925).*Obs.* Datarea (1925) s-a făcut pe baza bibliografiei.*Exp.* Expoziția retrospectivă „Omagiu lui Nagy István” Muzeul de artă Tg. Mureș, catalog, 1973.*Bibl.* Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 124; V., „Omagiu lui Nagy István”, Muzeul de artă Tg. Mureș, catalog, 1973, nr. cat. 102, repr. p. 121.

Nr. inv. 327/128.

19. *Portretul doamnei Veturia Goga*pastel pe hîrtie — $0,702 \times 0,504$ — semnat și datat dreapta jos cu albastru: Nagy István/1927.*Exp.* „Omagiu lui Nagy István”, Muzeul de artă Tg. Mureș, 1973.*Bibl.* Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 124; Herdean, V., „Omagiu lui Nagy István”, Muzeul de artă Tg. Mureș, 1973, catalog, nr. cat. 105, repr. p. 123.

Nr. inv. 101/233

20. *Pom singuratic*pastel pe hîrtie — $0,860 \times 0,698$ — semnat dreapta jos cu negru: Nagy István — nedatat (1929)*Obs.* Datarea (1929) s-a făcut pe baza bibliografiei.*Exp.* „Omagiu lui Nagy István”, Muzeul de artă Tg. Mureș, 1973.*Bibl.* Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 124; Herdean, V., „Omagiu lui Nagy István”, Muzeul de artă Tg. Mureș, 1973, catalog, nr. cat. 145, repr. p. 149.

Nr. inv. —/130

NAGY OSZKÁR

(1895—1965)

21. *Peisaj*ulei pe carton — $0,560 \times 0,440$ — semnat și datat dreapta jos cu ocru: NAGY OSZKÁR/1920.

Nr. inv. 329/132

PALLADY, THEODOR

(1872—1956)

22. *Natură statică*ulei pe carton — $0,565 \times 0,725$ — semnat stînga jos, pe masă, diagonal, cu violet: T. Pallady — nedatat.

Nr. inv. 89/238

23. *Femeie la oglindă*ulei pe carton — $0,590 \times 0,720$ — semnat stînga jos cu brun, în monogram: T.P. — nedatat.24. *Flori*ulei pe carton — $0,600 \times 0,490$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 230/194

POPP, AUREL

(1879—1960)

25. *Cine-l știe?*ulei pe pânză — $1,120 \times 0,560$ — semnat și datat stînga jos; zgîriat în pastă: A. Papp/925.*Exp.* „Expoziția retrospectivă Aurel Popp”, Muzeul de artă Cluj, 1968.*Bibl.* Szabó, I. E. și Lăptoiu, N., „Expoziția retrospectivă Aurel Popp”, Muzeul de artă Cluj, 1968, catalog, nr. cat. 12; Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 124.

Nr. inv. 336/135

26. *Peisaj*ulei pe carton — $0,460 \times 0,340$ — semnat stînga jos cu negru: A. Papp și zgîriat în pastă: „Bucovina/916 III 31”.

Nr. inv. 277/138

POPEA, ELENA

(1879—1941)

27. *Peisaj (Furtună)*ulei pe carton — $0,192 \times 0,238$ — semnat stînga jos prin zgîrierea în pastă: Elena Popea și deasupra cu creionul: Elena Popea — nedatat.*Exp.* Expoziția retrospectivă Elena Popea, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975.*Bibl.* Chira, M. și Mîndrescu, Gh., „Elena Popea (1879—1941) Expoziție retrospectivă”, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975, nr. cat. 24.

Nr. inv. 276/204

28. *Femeie bretonă cu doi copii*ulei pe carton — $0,397 \times 0,494$ — semnat dreapta jos cu negru: Elena Popea — nedatat.*Exp.* Expoziția retrospectivă Elena Popea, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975.*Bibl.* Chira, M. și Mîndrescu, Gh., „Elena Popea (1879—1941) Expoziție retrospectivă”, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975, nr. cat. 62.

Nr. inv. —/71

29. *Trei femei bretone*ulei pe pânză — $0,650 \times 0,500$ — nesemnat — nedatat.*Exp.* Expoziția retrospectivă Elena Popea, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975.*Bibl.* Chira, M. și Mîndrescu, Gh., „Elena Popea (1879—1941) Expoziție retrospectivă”, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975, nr. cat. 106.

Nr. inv. 332/134

30. *Flori*ulei pe carton — $0,475 \times 0,590$ — nesemnat — nedatat.*Exp.* Expoziția retrospectivă Elena Popea, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975.*Bibl.* Chira, M. și Mîndrescu, Gh., „Elena Popea (1879—1941) Expoziție retrospectivă”, Muzeul de artă Cluj-Napoca, 1975, nr. cat. 106.

Nr. inv. 330/112

RESSU, CAMIL

(1880—1962)

31. *Maci*ulei pe pânză — $0,770 \times 0,640$ — semnat dreapta mijloc cu negru: C. Ressu—nedatat.*Bibl.* Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 234/182

32. *Peisaj*ulei pe carton — $0,500 \times 0,645$ — semnat dreapta jos, prin zgîrierea în pastă: C. Ressu — nedatat.

Nr. inv. —/257

33. *Peisaj*ulei pe carton — $0,590 \times 0,480$ — semnat stînga jos cu negru: C. Ressu — nedatat.*Bibl.* Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 399/109

34. *Natură statică cu flori*

ulei pe carton — $0,450 \times 0,350$ — semnat stînga jos cu negru: C. Ressu — nedatat.
Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 362/98

35. *Veturia Goga*

ulei pe pînză — $1,850 \times 1,260$ — semnat și datat dreapta mijloc: C. Ressu/1924.
Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 363/99

36. *Octavian Goga*

ulei pe carton — $0,680 \times 0,550$ — semnat și datat stînga jos cu negru: C. Ressu/1920.

Nr. inv. —/254

TONITZA, NICOLAE

(1886—1940)

37. *Sfînta Troiță*

ulei pe sticlă — $0,250 \times 0,220$ — nesemnat — nedatat (1933)

Obs. Datarea (1933) s-a făcut pe baza bibliografiei.

Bibl. Șorban, R., „Tonitza”, București, 1973, p. 55.

Nr. inv. 94/207

38. *Scenă de front*

ulei pe pînză — $0,725 \times 0,510$ — nesemnat — nedatat.

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 123.

Nr. inv. 274/140

THEODORESCU—SION, ION

(1882—1939)

39. *Irîși*

ulei pe carton — $0,290 \times 0,230$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. —/309

40. *Natură statică*

ulei pe carton — $0,600 \times 0,500$ — semnat stînga jos cu negru: Theo-Sion-nedatat.

Nr. inv. 333/127

41. *Peisaj (Vedere din Săcele)*

ulei pe carton — $0,500 \times 0,610$ — semnat stînga jos cu negru: Theodorescu-Sion-nedatat.
 Inscripție, pe verso cu cărbune: Vedere din Săcele.

Nr. inv. 273/165

VERONA, ARTHUR

(1868—1946)

42. *Cîrciumărese*

ulei pe pînză cașerată pe carton — $0,370 \times 0,280$ — semnat dreapta jos cu negru: Verona-nedatat.

Nr. inv. 217/185

GRAFICĂ

CANTACUZINO, GEORGE MATEI (G. M. Cantacuzino)

(1899—1960)

43. *Peisaj*

tuș, laviu pe hîrtie — $0,470 \times 0,590$ — semnat și datat dreapta jos cu tuș: G. M. Cantacuzino/MCMXXXIIX.

Nr. inv. 325/129

DARĂSCU, NICOLAE

44. *La pescuit*

creion, acuarela pe hârtie — $0,210 \times 0,310$ — semnat dreapta jos cu creionul: Dă-răscu-nedatat.

Nr. inv. 231/195

DIMITRIU, HORĂȚIU

45. *Portretul lui Octavian Goga*

xilografură — $0,360 \times 0,260$, semnat dreapta jos cu creionul: H. Dimitriu. Inscripție: pe passe-partout, cu creionul: Portret Octavian Goga/915.

Nr. inv. —/67

GRIGORESCU, NICOLAE*

46. *Alexandru Odobescu*

creion pe hârtie — $0,080 \times 0,135$ — nesemnat — nedatat. Inscripție pe passe-partout, cu tuș: A. Odobescu.

Nr. inv. 111/229

47. *Femei cu umbrelă*

creion pe hârtie — $0,110 \times 0,095$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 118/221

48. *Compoziție (Popas)*

creion pe hârtie — $0,090 \times 0,150$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 112/222

49. *Priveag*

peniță, tuș pe hârtie — $0,90 \times 0,140$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 116/219

50. *Atitudini (7 crochiuri)*

creion pe hârtie — $0,220 \times 0,175$ — nesemnat — nedatat, dreapta jos, ștampila drept-unghiulară cu inscripția:

ATELIERUL/N. GRIGORESCU/PICTORULUI.

Nr. inv. 109/227

51. *Portret*

tuș, peniță pe hârtie — $0,115 \times 0,100$ — nesemnat — nedatat, Inscripții: dreapta sus „12 janvier/1884” și mijloc stînga, oblic: „portrait d'après nature”.

Obs. Analogiile pot merge către figura doctorului Bernath, schițat în numeroase desene aflate în posesia Muzeului de artă din Cluj-Napoca. Cităm următoarele (catalog Grafica lui Nicolae Grigorescu la Muzeul de artă Cluj, 1967): *Dr. Bernath*, cărbune pe hârtie, nr. cat. 29; *Doctorul Bernath*, creion pe hârtie, nr. cat. 13; *Doctorul Bernath cu lulea*, tuș și creion pe hârtie, nr. cat. 7.

Nr. inv. 110/228

52. *Portret (M. Carvarara)*

creion pe hârtie — $0,120 \times 0,060$ — nesemnat — nedatat, Inscripție, dreapta jos vertical: „M. Carvarara”.

Obs. (prima lucrare dintr-un montaj de 5 desene).

Același personaj apare și în următoarele lucrări aflate în posesia Muzeului de artă din Cluj-Napoca (catalog Grafica lui Nicolae Grigorescu la Muzeul de artă din Cluj, 1967): *Scenă de vînătoare*, creion pe hârtie, nr. cat. 75; *Bărbat în costum de călărie*, cărbune pe hârtie, nr. cat. 77; *Doctorul Bernath la cafenea*, tuș, peniță pe hârtie, nr. cat. 24; *Trei schife*, creion pe hârtie, nr. cat. 25.

Nr. inv. 119/224

53. *Arhitectul Montoreanu*

creion pe hârtie — $0,111 \times 0,054$ — nesemnat — nedatat.

Obs. (A doua lucrare din montajul de cinci desene). Personajul este identic cu cel portretizat în următoarele lucrări aflate în posesia Muzeului de artă din Cluj-Napoca (catalog Grafica lui Nicolae Grigorescu la Muzeul de artă din Cluj, 1967): *Spîn-*

* Pentru lucrările de grafică semnate de N. Grigorescu, identificările și analogiile aparțin muzeografului Gh. Mindrescu de la Muzeul de artă din Cluj-Napoca.

zurătoarea (Arhitectul Montoreanu), tuș, peniță pe hîrtie, nr. cat. 20; *Familiiarii cafenelei Guichard*, tuș, peniță pe hîrtie, nr. cat. 2

Nr. inv. 119/224

54. *Bărbat din profil*

creion pe hîrtie — $0,118 \times 0,064$ — nesemnat — nedatat. Inscripție: stînga jos vertical „En portant puis/la Gloire”.

Obs. (a treia lucrare din montajul de cinci desene).

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122.

Nr. inv. 119/224

55. *Portret*

creion pe hîrtie — $0,114 \times 0,077$ — nesemnat — nedatat.

Obs. A patra lucrare din montajul de cinci desene.

56. *Personaj cu favoriți*

creion pe hîrtie — $0,116 \times 0,078$ — nesemnat — nedatat.

Obs. Ultima lucrare din montajul de cinci desene.

Personajul este identic cu cel portretizat în lucrarea „*Portret de bărbat cu favoriți*”, creion pe hîrtie, nr. cat. 87 din colecția Muzeului de artă din Cluj-Napoca (catalog Grafica lui Nicolae Grigorescu la Muzeul de artă din Cluj, 1967).

Nr. inv. 119/224

57. *Studiu*

creion pe hîrtie — $0,080 \times 0,050$ — nesemnat — nedatat.

Inscripții: sus „Hideg-mele”, stînga vertical „N. 39”.

Nr. inv. 117/220

58. *Portret de evreu*

creion pe hîrtie — $0,210 \times 0,160$ — nesemnat — nedatat.

Nr. inv. 115/226

59. *Portret de femeie*

cărbune pe hîrtie — $0,210 \times 0,175$ — nesemnat — nedatat.

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122.

Nr. inv. 120/223

60. *Fetiță*

creion pe hîrtie — $0,295 \times 0,225$ — nesemnat — nedatat.

Bibl. Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 122.

Nr. inv. 114/225

GRIGORESCU, LUCIAN

(1894—1966)

61. *Natură statică* (Statueta de gips)

guasă, tempera pe hîrtie — $0,620 \times 0,470$ — semnat dreapta mijloc cu galben: L. Grigorescu-nedatat.

Nr. inv. 385/124

62. *Peisaj la Balcic*

guasă, tempera pe hîrtie — $0,500 \times 0,650$ — semnat stînga jos cu creionul: L. Grigorescu, nedatat.

Nr. inv. 384/123

ISER, IOSIF

(1881—1958)

63. *Los Desperados Makabronskiados*

tuș, peniță pe hîrtie — $0,320 \times 0,395$ — semnat dreapta sus: ISER-nedatat (1907).

Obs. Datat 1907 pe baza bibliografiei

Bibl. Reprodus în „Viața literară”, nr. 6,1 februarie 1907; Schileru, E. „Grafica satirică a lui I. Iser”, SCIA, 1—2, 1955, p. 221—222, repr. p. 222.

Nr. inv. 243/166

64. *În preajma expoziției*

tuș, peniță pe hîrtie — $0,330 \times 0,480$ — semnat stînga jos cu tuș: ISER — nedatat (1907)

Obs. Datat 1907 pe baza bibliografiei.

Bibl. Reprodus în „Viața literară” nr. 8 din 4 martie 1907 cu legenda: „Dnii Artachino, Loghi, Vermont, Strîmbulescu și Spaethe primesc tablourile”; Schileru, E., „Grafica satirică a lui I. Iser”, *SCIA*, 1—2, 1955, repr. p. 223.

Nr. inv. 247/167

65. *Gala Galaction*

tuș, peniță pe hîrtie cașerată pe carton — $0,325 \times 0,255$ — semnat stînga jos cu tuș: Iser-nedatat.

Nr. inv. 219/189

MANIU-MÜTZENER, RODICA

(1890—1958)

66. *În port*

acuarelă, tempera pe hîrtie — $0,490 \times 0,640$ — semnat și datat stînga jos cu creionul: R. Maniu/1920.

Nr. inv. 383/125

67. *La pian*

acuarelă și tempera pe hîrtie — $0,500 \times 0,380$ — semnat dreapta jos cu creionul: Maniu-nedatat.

Nr. inv. 382/126

POPESCU, ȘTEFAN

(1872—1949)

68. *Peisaj*

tuș, laviu pe hîrtie — $0,200 \times 0,180$ — semnat și datat stînga jos: Șt. Popescu/21. Inscripție pe verso, cu creionul: „În baltă/St. P.”

Nr. inv. 393/114

SMIGELSKI, OCTAVIAN

(1866—1911)

69. *Acoperișuri înzăpezite*

creion și acuarelă pe hîrtie — $0,300 \times 0,200$ — nesemnat-nedatat.

Bibl. Vătășianu, V., „Pictorul Octavian Smigelschi”, Sibiu, 1936, p. 29.

Nr. inv. 402/108

70. *Peisaj*

acuarelă — $0,225 \times 0,210$ — nesemnat-nedatat.

Bibl. Vătășianu, V., „Pictorul Octavian Smigelschi”, Sibiu 1936, p. 29.

Nr. inv. 401/107

71. *Studiu pentru „Portița”*

creion și acuarelă pe hîrtie — $0,240 \times 0,170$ — nesemnat-nedatat.

Bibl. Vătășianu, V., „Pictorul Octavian Smigelschi”, Sibiu, 1936, p. 29 și 32.

Nr. inv. 400/106

STERIADI, JEAN AL.

(1880—1956)

72. *Octavian Goga*

cărbune pe hîrtie — $0,380 \times 0,270$ — semnat dreapta mijloc: Steriadi-nedatat.

Bibl. O. Goga, Opere, vol. II, București, 1967, repr. p. 192, cu atribuire greșită: „Goga văzut de Jiquidî”; O. Goga, Opere, vol. II, ediția a II-a, reproducere în grupajul de planșe de la sfîrșitul volumului cu atribuire greșită „Goga văzut de Jiquidî”.

73. *I. L. Caragiale*

linogravură — $0,440 \times 0,350$ — semnat și datat cu creion dreapta jos: Jean Al. Steriadi/1918.

Nr. inv. —/28

STOICA, D.
(1866—1932)

74. *Portretul lui N. Bălcescu*

tuș. laviu pe hîrtie — $0,155 \times 0,110$ — semnat dreapta jos: D. Stoica-nedatat.

Nr. inv. 46/214

VERMONT, NICOLAE
(1866—1932)

75. *Măgăruși*

acvaforțe — $0,070 \times 0,080$ — semnat stînga jos în monogram: N V și cu tuș sepia pe passe-partout, dreapta jos „A. P./Nicolae Vermont” și ștampila rotundă de atelier cu inițialele: N. V.-nedatat.

Bibl. Enescu, Th., „Opera de gravor a lui Nicolae Vermont”, catalog critic, *SCIA*, 1, 1965, nr. cat. 35, p. 183. Autorul identifică în cazul acestei lucrări 2 stadii: *st. I* - frunzișul deasupra zidului din cîteva linii. Zona de umbră din partea stîngă a zidului lipsește. Lipsește inițialele în stînga jos: *St. II*. frunzișul deasupra zidului mult mai lucrat, din numeroase linii drepte și serpentine. În stînga, pe zid, o zonă din cîteva linii. Semnătura din inițiale și data apar în stînga jos (1906).

Obs. Lucrarea se identifică cu stadiul II (prin descriere și dimensiuni). Lipsește data. Probabil este vorba de o reluare ulterioară a lucrării din care artistul a exclus datarea.

Nr. inv. 103/190

SCULPTURA

BÎRLAD-DIMITRIU, ION
(1890—1964)

76. *Octavian Goga*

bronz — $0,580 \times 0,370 \times 0,270$ — semnat și datat dreapta jos pe plintă: Bîrlad (1934) ianuarie. Inscripții: în față pe plintă cu majuscule: OCTAVIAN GOGA/PRIM MINISTRU AL ROMÂNIEI, și lateral stînga: Fabrica/G. Stratina Deciulescu/Silistra 11 buc.

Bibl. O. Goga, Opere, vol. II, București, 1967, repr. p. 33; O. Goga, Opere, vol. II, ediția II-a, București, 1978, repr. în grupajul de planșe de la sfîrșitul volumului.

Nr. inv. 282/244

JALEA, ION
(1887—)

77. *Hercule doborînd centaurul*

bronz — $0,600 \times 0,580 \times 0,180$ — semnat și datat în spate, mijloc: „Jalea/Paris 1921”. Inscripții: Première épreuve (Fabrica) V. V. Rășcanu/București 1921”.

Nr. inv. 2/230

MEDREA, CORNELIU
(1888—1964)

78. *Octavian Goga*

marmoră — $0,570 \times 0,400 \times 0,280$ — semnat și datat lateral stînga, jos: C. Medrea/1930.

Bibl. O. Goga, Opere, vol. I, București, 1967, repr. p. 248—249; Rus, Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, *CMO*, 1972, p. 123; Vianu, T., „Fragmente moderne”, București, 1972, p. 252; Goga, O. Opere, vol. I, ediția a II-a, București, 1978, repr. în grupajul de planșe de la sfîrșitul volumului.

Nr. inv. 212/186

79. *Păcat*

gips patinat — $0,280 \times 0,150 \times 0,225$ — semnat spate jos: C. MEDREA-nedatat.

Obs. T. Vianu descrie lucrarea ca fiind executată în piatră.

Bibl. Vianu, T., „Fragmente moderne”, București, 1972, p. 253.

Nr. inv. 179/187

80. *Nud*

gips — $0,365 \times 0,180 \times 0,120$ — semnat stînga jos pe plintă: C. Medrea-nedatată.
Nr. inv. 177/188

PACIUREA, DIMITRIE
(1873—1932)81. *William Shakespeare*

bronz — $0,690 \times 0,530 \times 0,380$ — semnat stînga jos lateral: D. Paciurea. Inscrisiți:
în spate, dreapta jos: TURNĂTORIA D. TEODORESCU/1921.
Nr. inv. —/25.

PETRAȘCU, MILIȚA
(1892—1976)82. *Octavian Goga*

gips patinat — $0,590 \times 0,400 \times 0,280$ — neșemnat, nedatată (1938)

Obs. Datată 1938 pe baza bibliografiei.

Bibl. O. Goga, Opere, Vol. I, București, 1967, repr. p. 248—249; Rus. Al. și Drăgoi, L., „Colecția de artă modernă românească a muzeului Octavian Goga din Ciucea”, CMO, 1972, p. 125; Nistor, S., „Milița Petrașcu”, București, 1973, p. 62, repr. p. 57; Goga, O. Opere, vol. I, ediția a II-a, București, 1978, reproducere în grupajul de planșe de la sfîrșitul volumului.

Nr. inv. 162/184

ADRIANA MAXA

LA COLLECTION D'ART PLASTIQUE ROUMAIN DU MUSÉE
„OCTAVIAN GOGA” DE CIUCEA

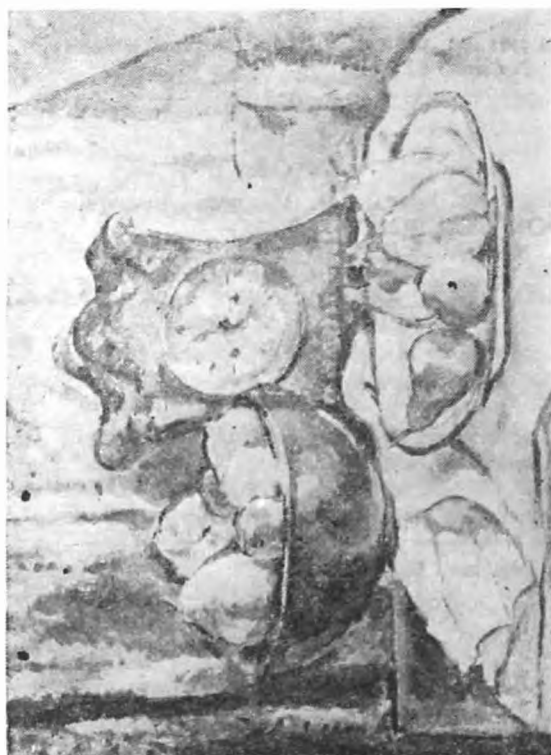
(Résumé)

La collection d'art comparé du musée „Octavian Goga” de Ciucea (art roumain ancien, art populaire, peinture, graphique, sculpture, art décoratif-roumain et universel) se révèle comme une réunion des disciplines artistiques. La collection d'art plastique, dominée par l'art roumain, révèle une surprenante et complexe image, complétant d'un angle de vue particulier le portrait spirituel des fondateurs — Octavian et Veturia Goga.

Grigorescu, Luchian, Șt. Dimitrescu, Ion Jalea, Milița Petrașcu, C. Ressu, Ion Theodorescu-Sion, Pallady, Iser, Steriadi, Aurel Popp, Tonitza, constitue le noyau de la collection d'art moderne roumain.

Le portrait du poète a été fait par Steriadi, Nagy István, Hans Eder, C. Medrea, Milița Petrașcu, Dimitriu-Bârlad, Horațiu Dimitriu.

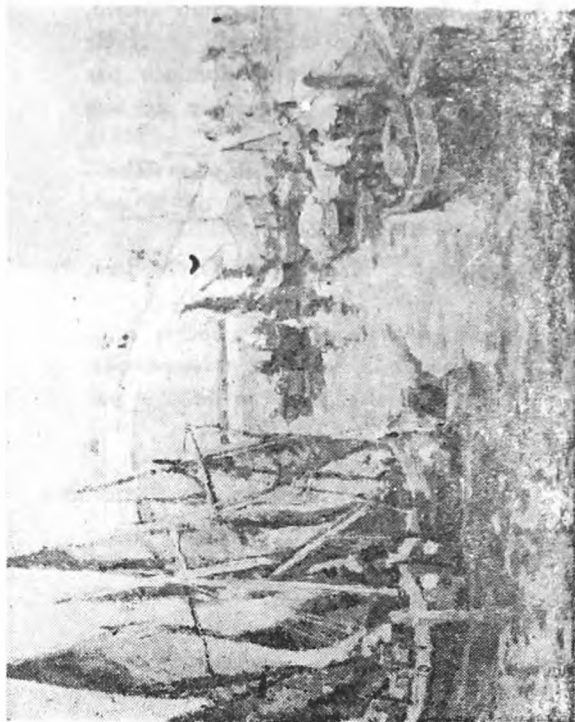
De la collection d'art universel (dont le catalogue est en train d'être préparé) nous citons les gravures de Jules Pascin, une lithographie de Theophile Steinlen, le portrait d'Anatole France fait par Jean Launnois, le buste de Ady Endre exécuté en bronze par Bokros Birman Dezső.

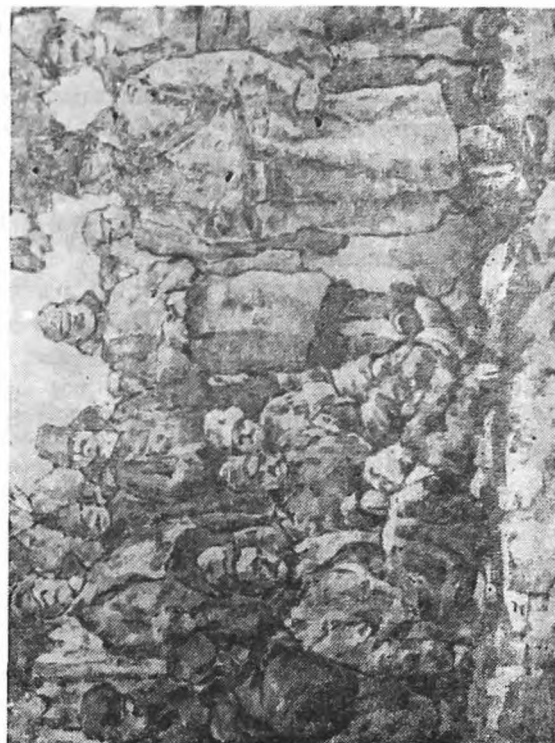
Nr. cat. 5

Nr. cat. 34

Nr. cat. 4

Nr. cat. 38

Nr. cat. 50

Nr. cat. 22

Nr. cat. 65

Nr. cat. 19

Nr. cat. 82

RECENZII

ALT-THÜRINGEN. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. Fünfzehnter Band, Weimar, 1978 (Thuringia Veche. Anuarul Muzeului de preistorie și protoistorie a Thuringiei. Volumul cincisprezece. Weimar, 1978), 160 p. și 32 planșe.

Conținut bogat și condiții grafice ireproșabile caracterizează noul volum al Anuarului Muzeului din Weimar. În sumarul volumului sînt preponderente lucrările cu caracter metodologic, respectiv unele studii care înlesnesc orientarea istoricului în anumite domenii complementare ale științei istorice.

Adelheid Bach și Klaus Simon semnează un articol deosebit de interesant (*Sterblichkeit des Menschen im historischen Verlauf unter besonderer Berücksichtigung ihrer Geschlechtsspezifität* = Mortalitatea umană în decursul istoriei cu privire specială la specificul de sex), plecînd de la constatarea că în epoca noastră mortalitatea scade, crește durata medie a vieții individului uman. Mortalitatea a avut un rol important și în perioade anterioare, jucînd un rol în contextul proceselor dinamicii populației. Autorii subliniază importanța izvoarelor prin care putem arunca o privire asupra *conținutului* mortalității populației mature (de peste 20 de ani), de la neolitic pînă în epoca modernă, cunoscînd și faptul că statistica populației se introduce doar din secolul al XIX-lea.

Analiza în serie a materialului osteologic (schelete umane) a permis autorilor să facă o statistică a mortalității populației preistorice și protoistorice a Europei Centrale, conținînd date asupra mortalității generale, pe sexe, pe grupe de vîrstă și pe grupe sociale. Numai în paranteză amintim faptul, că pentru sudul Republicii Democrate Germane au stat la dispoziția cercetătorilor peste 600 de schelete umane cu posibilitatea stabilirii vîrstei, dintre care la 400 indivizi s-a putut stabili și sexul. Cele două milenii ce urmează neoliticului nu furnizează date de acest gen din cauza ritului incinerăției. Un bogat material a stat la dispoziția autorilor din perioada evului mediu incipient și dezvoltat de pe teritoriul R.D.G., R.S.C. și R.P.U., dar datele lipsesc din secolele următoare. Pentru secolele XVII—XVIII au fost luate în considerație datele paleodemografice furnizate de arhive, genealogii, cărți bisericești și liste de rente. Astfel s-a putut face o grupare a datelor pe nobilime, cler, cetățeni, această ultimă categorie chiar pe localități. Se subliniază că datele privind masa populației și paturile conducătoare, cele privind populația rurală și cea orășenească trebuie tratate separat, deoarece mediul influențează mortalitatea în mod diferențiat. Este dificilă interpretarea datelor statistice publicate cu începere din secolul al XVIII-lea deoarece în privința mortalității infantile nici datele arhivistice nu sînt explicite, iar stabilirea

sexului pe schelete de copii este imposibilă. Autorii publică metodele de calcul aplicate, iar în continuare se exemplifică cele susținute de ei: vârsta medie în neoliticul Europei Centrale era de 35—45 ani, vîrstă ce nu se schimbă pînă în Evul mediu. Între 1500—1800 vîrsta medie a populației adulte crește la 50—55 ani. Se observă o vîrstă mai scăzută în rîndurile populației din orașele mari. Cauza fenomenului: starea socială mai precară a maselor populare, precum și prezența spitalelor care adunau bolnavi și din zonele învecinate, mortalitatea de aici influențînd negativ datele generale. Autorii concretizează datele astfel obținute pe reprezentări grafice (p. 8, 11, 13). O interesantă constatare: vîrsta medie la femei este mai scăzută cu 5—6 ani, începînd chiar din paleolitic, cifra schimbîndu-se doar în secolul al XVIII-lea. Cauza fenomenului: posibilitățile mărite de îmbolnăvire în cursul maternității. Examinarea datelor aruncă o privire asupra interdependenței dintre condițiile de trai și mediul înconjurător. O bibliografie bogată (majoritatea titlurilor din ultimii 10—15 ani) completează articolul.

Problema tratată în articolul respectiv comportă o importanță accentuată și pentru noi, cu atît mai mult cu cît în ultimele decenii știința noastră arheologică pune un accent deosebit pe studiul matematico-statistic al materialului rezultat din săpături și încearcă să dea răspuns la o serie de probleme privind habitatul, densitatea demografică a unei anumite zone geografice într-o perioadă arheologică dată, mortalitatea și vîrsta medie în anumite perioade. Este suficient să amintim încercările de acest gen semnate de Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, N. Constantinescu, Donat, Conea, I. Ioniță, V. Spinei, E. Emandi și alții, școala mai tînără care, în urma strădaniilor C.S.P.C. din Consiliul Culturii și Educației Socialiste de-a fi organizat vii discuții pe această temă, încearcă să cvantifice știrile furnizate de săpături, redînd prin aceasta fenomenul social. Prin activitatea acestora știința noastră arheologică se menține și în acest domeniu la un nivel internațional. Tînăra noastră știință paleodemografică și paleoantropoecologică reclamă însă un centru propriu de calcul, poate la nivelul C. C. E. S.

••

Adelheid Bach, Cornelia Juchert și Annerose Kämpf semnează articolul *Degenerative Gelenk- und Wirbelsäulenveränderungen an Skeletten aus dem Neolithikum* (Schimbări degenerative ale articulațiilor și ale coloanei vertebrale pe schelete din neolitic), arătînd că deformațiile amintite provin de la boli din cercul celor reumatice. Se înșiră formele de manifestare ale acestor boli pe materialul osteologic, arătînd apoi că examinarea materialului permite să aruncăm o privire asupra condițiilor biologice și sociale ale unor populații din trecutul îndepărtat. Autorii au examinat 105 schelete umane (52 bărbați, 53 femei, care proveneau: 61 indivizi din cultura ceramicii bandate, 33 din cultura Walternienburg-Bernburg și 11 din cultura ceramicii cu șnur), potrivit recomandărilor lui Liebert, metodă care permite o cvantificare precisă a schimbărilor. Drept comparație au fost folosite 111 schelete descrise chiar de Liebert. Pe baza unui bogat material ilustrativ sînt discutate rezultatele cercetărilor: frecvența și intensitatea cazurilor pe grupe de vîrstă și sex, datele fiind reprezentate în tabele și grafice. Cîteva dintre constatările mai interesante: spondiloza și spondilartroza sînt mai frecvente la bărbații din neolitic din cauza solicitării nefiziologice a vertebrelor cervicale (șlefui-

rea uneltelor). În cazul artrozei nu există diferențe între grupele celor două sexe. Numai în cazul spondilartrozei se constată o frecvență mai mare la vertebrele din zona lombară a femeilor (purtarea copiilor mici „în cârcă” și în timpul anumitor activități). Deformările din zona cervicală a femeilor provin din anumite activități (olărit, gătit, purtatul poverilor pe cap).

Manfred Teichert este autorul unui studiu intitulat *Die Katzenknochen aus den urgeschichtlichen Kulthöhlen des Kyffhäusergebirges* (Osemintele de pisică din peșterile cultice preistorice din zona Kyffhäusergebirge), descriind examenul a 486 de piese osteologice aparținând unor specii de pisici, material recoltat în cadrul unor săpături de peșteră. Se descrie metodologia examenelor, materialul ce a servit la compararea scheletelor, metodele osteometrice, rezultatele fiind redată în tabele și grafice. Constatările pot fi rezumate în următoarele: pisica sălbatică (mai mare ca statură în perioadele preistorice) constituia prada de vânătoare a omului preistoric. În afară de hrană pisica servea și ca animal de ofrandă. Se scoate în evidență faptul că pisica domestică a fost răspândită în Europa de legiunile romane, fiind adusă din Orientul apropiat. (Doar în paranteză ne punem întrebarea, fără a cunoaște condițiile de descoperire a materialului osteologic, respectiv fără a cunoaște locul depozitării acestor oseminte: nu ar fi fost posibilă intrarea în mod voit a unor pisici sălbatice în aceste peșteri cultice pentru carnea depusă acolo, neputînd ieși apoi din aceste gropi, eventual cu pereții abrupti?).

În încheiere se înșiră o bibliografie bogată (ocupînd două pagini); între titlurile citate se enumără și lucrarea lui S. Haimovici, *Date privind resturile de animale descoperite în așezarea getică de la Zimnicea* (numele localității tipărit, în mod eronat, cu z mic!). Este oarecum firesc acest lucru, deoarece examenul faunistic al materialului rezultat din săpături arheologice începe să aibă o tradiție la noi. Amintim colectivele de osteologi consacrați din centrele universitare Iași, Cluj și București care au o preocupare permanentă în această direcție.

Klaus Simon și Fritz Franz semnează un amplu studiu consacrat materialului rezultat dintr-o necropolă din Thuringia de est (*Brandgräberfeld von Pössneck-Schlettwein* = Necropola de incinerare de la Pössneck-Schlettwein). Necropola cuprinde perioadele BD—HB₁, cercul culturii Lausitz, precum și materiale din HB₃—HD₂, grupa Deitzsch din aria culturii nordalpine a cîmpurilor de urne.

Joachim Emmerling este semnatarul studiului *Technologische Untersuchungen an kaiserzeitlichen Schwertern aus Buchhain (Buchowien)* (Cercetări tehnologice pe săbii din perioada imperială de la Buchhain /Buchowien/). În cursul unor lucrări de conservare, autorul a descoperit urme de damaschinare pe o sabie provenită dintr-un mormînt de incinerare din sec. I—II e.n. Descoperirea l-a îndemnat să întreprindă analize metalografice și pe cealaltă sabie provenită din aceeași descoperire. Se descrie amănunțit metoda de luare a probelor, analizele efectuate, precum și rezultatele acestora. Prima sabie a păstrat chiar și marca fierarului, reprezentînd o împletitură răsucită din două fire. A doua sabie este decorată cu un motiv de romburi realizat prin tehnica de damaschinare, ornament păstrat fragmentar. Barele de damaschinare întrebuițate sînt compuse din cîte nouă lamele (patru mai întunecate la culoare și cinci de culoare mai deschisă), aplicarea cărora a necesitat din partea fierarului bogate cunoștințe tehnologice. O piesă asemănătoare nu se cunoaște

încă. În încheiere autorul analizează funcționalitatea sabiei: ea era o sabie de paradă, exprimînd, poate, în același timp, și o anumită stare socială a proprietarului.

Günther Röblitz, autorul lucrării *Die Gepräge der Münzstätte Weimar im 14. und 15. Jahrhundert* (Emisiile monetăriei din Weimar în secolele XIV și XV) mărturisește că două lucrări recent apărute l-au îndemnat la redactarea articolului, ele reclamînd unele îndreptări și completări. Grupate în trei capitole, autorul discută emiterea la Weimar a primelor monede „Hohlpfennig” între 1350—1372, apoi problema baterii groșilor stăpînilor Landului (prințul Wilhelm III avea, în 1450, monetăria la Weimar), precum și problema emiterii la Weimar a pfennigilor și hellerilor de către Wilhelm III între 1457—1462. Cel de-al patrulea capitol este consacrat știrilor cu referire la maeștri monetăriei de la Weimar. Lucrarea construită și argumentată foarte clar și logic poate veni în sprijinul numismaților noștri în vederea identificării unor piese monetare ajunse în tezaure mixte descoperite pe teritoriul patriei noastre.

O lucrare model cu privire la săpăturile întreprinse la un curtis — cetate — castel al renașterii, lucrare ce ne amintește săpăturile istoricilor noștri de la Curtea Veche din București sau cele de la Tîrgoviște și Curtea de Argeș, lucrare ce încheie șirul articolelor din anuar, este cea semnată de Ulrich Iappe cu titlul *Ruine Neideck in Arnstadt* (Ruinele Neideck din Arnstadt). Împărțită în patru capitole, această amplă lucrare (44 pagini!) tratează istoricul castelului, începînd din anul 704 pînă la decăderea lui definitivă din 1820. Amplasamentul topografic și geografic constituie subiectul unui capitol aparte. Alți capitol descrie săpăturile întreprinse între anii 1966—1972. Capitolul 4 se ocupă de materialul mobil dezvelit în cursul săpăturilor, grupat pe tipuri de materiale și pe perioade; se dă o importanță deosebită ceramicii care permite cronologizarea diferitelor nivele. Se subliniază importanța faianței de Arnstadt. O categorie aparte o constituie resturile menajere (15 specii de animale și 7 specii de fructe), care permite reconstituirea alimentației castelului, coroborînd anumite date arhivistice privind ospăturile de aici. Interesantă ni se pare preponderența ovicaprinelor în materialul osteologic animalier, provenit dintr-o cloaca utilizată pentru depunerea resturilor menajere mai ales în perioada 1600—1716. Obișnuita selecție bibliografică încheie acest studiu.

Cele șapte articole înșirate aduc un prestigiu binemeritat tradiționalului anuar al Muzeului Thuringiei de la Weimar.

ANDREI ZRÍNYI

Sieglinde Mirié, *Das Thronraumareal des Palastes von Knossos. Versuch einer Neuinterpretation seiner Entstehung und seiner Funktion*, în seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, hrsg. von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner, Bd. 26, R. Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1979, 112 p. + 39 Taf., preț 44 DM.

Lucrarea de față e reprezentativă, prin excelență, pentru tipul interpretativ de cercetare, căci, aducînd la cunoștință arheologilor mai puțin materiale inedite și bazîndu-se, îndeosebi, pe reconsiderarea documentelor vechi, autoarea a încercat „să definească mai exact caracterul religios și de cult al arealului sălii tronului din palatul de la Knossos”. S. Mirié și-a împărțit lucrarea în șase capitole importante: *Die bisherigen Forschungen in Knossos*; *Architektur- und Funktionsbeschreibung des Thronraumareals*; *Stratigraphie*; *Funktionsanalyse des Thronraumareals*; *Zusammenfassung*; *Anhang*.

Primul dintre acestea este, la rîndul lui, împărțit în trei subcapitole, care se ocupă de prezentarea vieții și personalității lui A. Evans, precum și de istoricul săpăturilor conduse de el, de topografia Knossos-ului și la urmă de cunoscuta sistematizare cronologică a savantului englez, conform căreia epoca bronzului din Creta a fost denumită „minoic” și divizată în minoic timpuriu, mijlociu și tîrziu, fiecare cu trei etape de dezvoltare.

Arhitecturii și descrierii funcționalității arealului sălii tronului le este consacrat cel de-al doilea capitol. Urmînd unei scurte prezentări a stării actuale a monumentelor, descrierea amănunțită — după datele oferite de Evans — a spațiilor luate în considerare pentru cercetare înseamnă, în același timp, și o încercare de valorificare a datelor vechi.

A treia problemă importantă tratată de S. Mirié este cea a stratigrafiei. Ea e privită mai întîi prin prisma interpretării vechi, și de-abia apoi se trece la noua interpretare, luîndu-se la rînd așa-numitele „Cists”, „Central Court” și arealul sălii tronului și propunîndu-se chiar reconstruiri grafice ale unor profile, pe baza documentației editate și inedite. În acest context nu puteau fi trecute cu vederea descoperirile mărunte, unele dintre ele de mare însemnătate pentru datare; folositoare este și ilustrarea lor, ceea ce ușurează urmărirea textului și a argumentației. Nu același lucru se întîmplă însă cu frescele, măcar pentru cele mai reprezentative și de aceea ni se pare mai convingătoare analiza elementelor arhitecturale.

Revalorificarea documentației de săpătură îi permite autoarei să precizeze cîteva noi puncte de vedere, printre care unele nu sînt de loc de neglijat. Am vrea să amintim mai întîi că, pe baza datelor lui Evans, Mirié a refăcut stratigrafia verticală în aripa de vest a palatului și aceasta a avut

drept urmare constatarea că sala tronului a fost construită pe cel mai de jos nivel din acel loc și că în nici un caz nu poate fi vorba de o construcție minoică târzie, chiar dacă a fost folosită și în acea perioadă. Autoarea înclină, de altfel, spre o folosire a sălii tronului din MM II până în SM III; distrugerile palatului nu au fost niciodată totale, ci doar parțiale, și de aceea noțiuni ca „palat timpuriu” sau „palat târziu”, cu diferite faze de construcție, par oarecum forțate.

Lucrarea se încheie cu *Anexe*, în care sînt cuprinse notele, lămurirea noțiunilor englezești preluate ca atare în carte, prescurtările, bibliografia și cinci tabele prezentînd sintetizarea datelor și măsurătorilor pe baza cărora și-a întreprins S. Mirié cercetarea.

Cele 39 de planșe conțin în cea mai mare măsură elemente de arhitectură, fotografii sau planuri și stratigrafia necesară argumentării și mai puțin material, numai în cazul în care acesta servește vreunui scop precis. Lucrarea ne îndeamnă și ne ușurează în același timp abordarea unor teme aparent neînsemnate și arhicercetate, care ne mai pot aduce totuși, noutăți.

TUDOR SOROCEANU

Frauke Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, în seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, hrsg. von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner, Band 23, R. Habelt Verlag, Bonn, 1976, 245 p. cu 22 fig. în text + 30 de hărți de răspîndire + 8 tabele, preț 70 DM.

Prin reducerea și prelucrarea tezei de habilitare, F. Stein a dat la iveală o carte, care conține interpretarea celei mai mari părți a materialului din vol. 24 al aceleiași serii (cf. mai jos). În vreme ce acesta își propune catalogarea și sistematizarea tuturor depozitelor de obiecte de piatră și metal începînd cu neoliticul și sfîrșind cu Latène-ul, lucrarea pe care o prezentăm acum se limitează la epoca bronzului în sens extins: ea durează astfel din B A pînă în H B.

Istoricul cercetărilor (p. 9—16) e prima problemă tratată în *Introducere* și prezintă bineînțeles nu pe toți arheologii care au publicat depozite, ci mai degrabă evoluția ideilor asupra depozitelor ca una din categoriile izvoarelor istorice, evident în special în Germania și în teritoriile învecinate. Discuția a fost deschisă de Worsaae, în 1865, el fiind primul autor care a cercetat minuțios subiectul; devenită între timp dispută, ea a fost continuată de savanți printre care amintim pe S. Müller, v. Tröltsch, K. Schumacher și E. Wahle. Perioada interbelică e marcată de personalitățile lui P. Reinecke, G. Kraft și F. Holste ale căror concepții vor influența pentru multă vreme analiza subiectului. După cel de-al doilea război mondial se înmulțește remarcabil numărul celor care au un cuvînt de spus în legătură cu semnificația depozitelor; vom pomeni doar numele, deoarece spațiul nu îngăduie nici o extindere: H. Müller-Karpe, W. Kimmig, E. Gersbach, W. Dehn, W. A. v. Brunn, E. Sprockhoff, H.—J. Hundt, W. Torbrügge, E. Baudou, H. Geisslinger, A. Kolling, H. E. Mandera.

Partea a doua a Introducerii, *Horte als Forschungsproblem* (16—18) se ocupă cu definirea noțiunii de depozit și cu stabilirea condițiilor de ajungere în pământ a obiectelor, care o dată lămurite, pot să dea indicații prețioase în legătură cu caracterul descoperirii. Este interesant că autoarea consideră și găsirea de obiecte singulare ca un indiciu pentru existența unui depozit, deși există încă alte multe posibilități.

Klassifikation süddeutscher Horte nach ihrer Zusammensetzung und ihren Fundumständen (19—30) este următoarea secțiune importantă a cărții; ea începe cu metodologia problemei care, după scurte comentarii, o conduce pe F. Stein la următoarea împărțire a depozitelor: Grupa I. *Rohmaterialhorte*; grupa a II-a. *Fertigwarenhorte*; grupa a III-a. *Brucherzhorte*. Prima din ele conține în exclusivitate depozite rezultate din acumularea de bare sau produse semifabricate, a doua e cea a depozitelor formate din obiecte utilizabile, chiar folosite o perioadă de timp, dar care nu și-au pierdut calitatea de unealtă sau armă, iar a treia grupă se caracterizează, în bună măsură, prin amestecul de obiecte în stare bună și fragmentară. Depozitele rezultate numai din fragmente se întâlnesc foarte rar.

După analiza amănunțită a fiecărei categorii, autoarea conchide că depozitele sudgermane din epoca bronzului se împart, în mare, în două tipuri: *Verwahrfunde* și *Weihefunde*, deși e recunoscut faptul că nu întotdeauna condițiile descoperirii permit o clară divizare, ca cea de mai sus. În orice caz, pentru prima categorie sînt considerate drept caracteristice următoarele elemente: preponderența unei cantități mari de obiecte, îngroparea în pământ uscat, la o adîncime medie (0,30—1 m); obiectele au fost adesea apărute de un vas sau o învelitoare de materie organică, mai rar de o placă de piatră sau printr-o împachetare cu asemenea plăci; în multe cazuri s-a putut constata că locul descoperirii a fost într-un fel oarecare marcat; nu rareori, condițiile din teren au permis stabilirea unei legături cu o așezare din apropiere. Acestui tip îi aparțin în întregime sau parțial *Spangenbarrenhorte*, *Miniaturbarrenhorte*, *Halsringbarrenhorte*, *Fertigwarenhorte*, *Gefäßhorte*, *Brucherzhorte*, *Beilhorte* și *Schmuckhorte*.

Al doilea tip principal de depozite — ofrandele — se deosebește prin numărul mic de obiecte, prin faptul că, alături de depunerea în mlaștini sau în preajma unui izvor, trebuie considerată drept tipică și depunerea la adăpostul unor stînci sau sub o piatră, în orice caz la foarte mică adîncime, inițial poate la suprafață și, în sfîrșit, prin aceea că, ocazional, descoperitorii au adus la cunoștință situații aparte, cum ar fi plasarea în cerc a unora dintre obiecte. Acest mod de punere a ofrandelor se întâlnește mai ales la depozitele de securi, seceri, arme și, într-o mai mică măsură, la cele din obiecte de podoabă.

Orînduirea în timp și spațiu a depozitelor (31—82) ocupă partea centrală a cărții. Folosind metoda statistico-combinatorie ca metodă principală, F. Stein urmărește trei probleme principale: 1: la care obiecte cu aceeași funcție, dar cu o modelare diferită, poate fi vorba de forme regional limitate, care să fie aproximativ contemporane; 2: care forme limitate regional se întâlnesc în afara zonei propriu-zise de răspîndire, permițînd astfel o sincronizare; 3: au formele răspîndite pe spații vaste o gamă destul de restrînsă de variații sau sînt ele atît de sensibile din punct de vedere tipologic, încît să poată servi ca indiciu cronologic.

Analiza propriu-zisă, pe care nu are rost să o urmărim în limitele de față, se bazează pe împărțirea cronologică în depozite aparținând bronzului timpuriu și mijlociu pe de o parte (B A — C), și bronzului târziu (BD/HA, HB 1 — 2, HB 3) pe de alta. De fiecare dată e făcută încercarea, care ni se pare foarte importantă, de corelare a conținutului depozitelor cu inventarele funerare; de asemenea, nu lipsite de însemnătate sînt considerațiile de ordin chorologic și, astfel, mulțimea amănuntelor ne conduce spre concluzii cu caracter etnografic.

Ultimul capitol propriu-zis înseamnă prelungirea cercetărilor din precedentele două capitole și se ocupă de condițiile de descoperire a depozitelor și de legăturile dintre acestea și cultura materială, așezări și probleme de cult (83—115).

Concluziile generale (116—121), impresionantul aparat critic (121—182) și Anexele (listele grupelor de depozite, listele pentru hărțile de răspîndire, abrevierile bibliografice, indicele de localități) sînt ultimele, dar nu și cele mai puțin utile părți ale volumului. Reprezentînd jumătatea interpretativă a lucrării de habilitare a autoarei, cea mai mare parte a ilustrației constă aproape în exclusivitate din hărți și tabele și se bazează de fapt pe materialul conținut în cel de-al doilea volum (cf. prezentarea următoare).

TUDOR SOROCEANU

Frauke Stein, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, în seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, hrsg. von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner, Bd. 24, R. Habelt Verlag, Bonn, 1979, 279 p. + 127 pl., preț 110 DM.

Volumul reprezintă publicarea părții de material a tezei de habilitare a autoarei, teză care, într-o formă prescurtată și prelucrată, apăruse în aceeași serie, cu trei ani înainte (cf. supra, recenzia celui alt volum). Bazîndu-se în primul rînd pe cunoașterea nemijlocită a materialului, F. Stein a vizitat 44 de muzee germane, 5 austriece și 10 elvețiene, și abia în al doilea rînd a recurs la sprijinul bibliografiei în prelucrarea depozitelor. Față de lucrarea precedentă, sînt cuprinse toate depozitele din Germania de sud, începînd cu neoliticul târziu și terminînd cu Latène-ul, însă marea majoritate sînt concentrate în perioadele B A — H B; de asemenea, nu sînt prelucrate în exclusivitate depozite de metal, ci și cîteva rezultate din adunarea uneltelor de piatră.

Zona pe care autoarea și-a propus să o cerceteze este remarcabilă și cuprinde landurile Baden-Württemberg, Bavaria, Hessa, Rhenania-Palatinat și Saar, iar din afara granițelor Germaniei sînt luate în considerare Alsacia și Lorena (Franța), Austria Superioară, Salzburg și Vorarlberg (Austria), aproape întreaga Elveție (fără Tessin), iar din Cehoslovacia, Boemia de sud și de mijloc. Secțiunile cronologice (care nu întotdeauna privesc toate zonele amintite) sînt următoarele: neolitic, bronz timpuriu și mijlociu (B A—C), bronz târziu (B D — H B), Hallstatt și Latène.

La cele 581 de depozite (de fapt 580, autoarea recunoscînd că nr. 474 e, foarte probabil, inventarul unui mormînt) a fost strînsă bibliografia veche

mai importantă și au fost stabilite, pe cît posibil, locul și condițiile exacte de descoperire, compoziția depozitelor și locul de păstrare. Depozitele nevalorificabile sînt grupate separat, după motivele care au dat naștere acestei stări de lucruri: depozite nedatabile, depozite cu loc de descoperire nesigur și depozite care, din diferite motive, nu au mai putut fi verificate. Acestor 31 de depozite le sînt adăugate alte 50 de descoperiri, care fuseseră, în mod greșit, considerate ca avînd caracter de depozit, ele fiind cu multă probabilitate aglomerări de unelte în spațiu restrîns (de ex. un bordei), inventare funerare sau colecții de descoperiri izolate.

Prescurtările obișnuite, cele bibliografice și indicele alfabetic de localități se află la sfîrșitul textului. Despre planșe e relativ puțin de spus. Punînd materialul în ordine aproximativ cronologică, autoarea ilustrează doar descoperirile din neolitic și epoca bronzului, cu precădere cele rămase în întregime sau parțial nepublicate.

Se poate deci trage concluzia că, datorită grijei și competenței cu care a fost lucrat, catalogul de față s-a vădit util nu numai lui F. Stein pentru întocmirea tezei de habilitare, ci rămîne un instrument de lucru pentru toți cei care se ocupă de preistoria europeană.

TUDOR SOROCEANU

J. M. Coles, A. F. Harding, *The Bronze Age in Europe. An Introduction to the prehistory of Europe*, c. 2000—700 B. C. Methuen and Co. Ltd., London, 1979, XVIII + 581 p. + 190 fig. în text + 24 pl. Preț 9,95 lire sterline.

Încercînd să cuprindă în timp mai bine de un mileniu, iar geografic întreaga Europă cu excepția spațiului egean, cartea arheologilor englezi J. M. Coles (Cambridge) și A. F. Harding (Durham) este o lucrare care ar fi putut fi considerată drept temerară, dacă nu am fi avut garanția seriozității autorilor. Cantitatea enormă de informație bibliografică și strict arheologică care, prin forța împrejurărilor, a putut fi prezentată în paginile cărții doar în mod selectiv, constituie numai una din dificultățile împlinite de cei doi autori. În consecință și zonele pentru care urmau să scrie părțile respective au fost relativ bine delimitate: A. F. H. (Europa Centrală = capitolele 2 și 7, Europa de est = capitolele 3 și 8 și colaborarea la capitolele 4 și 9 = Europa de sud), iar J. M. C. (Europa de vest = capitolele 5 și 10; Europa de nord = capitolele 6 și 11, la capitolele 4 și 9 = Europa de sud și unele contribuții mai mărunte la capitolele 2 și 7); introducerea și concluziile au fost redactate împreună.

Ceea ce ni se pare foarte important la o asemenea întreprindere este faptul că, prin bunăvoința și înțelegerea conducerii celor două universități, autorii au avut și ocazia de a vedea țările și materialele respective și de a discuta cu nenumărați arheologi din Europa (care fără îndoială nu susțineau păreri cu totul asemănătoare), evenimente ce le-au înlesnit, ideea nu mai necesită comentarii, o înțelegere superioară a lucrurilor; rămași la biroul lor, fără posibilitatea de a călători, Coles și Harding ar fi reușit să elaboreze o sinteză superficială și seacă, lipsită de autenticitate, cum, din păcate, cunoaștem destul de multe, cu atît mai mult cu cît au doar un caracter parțial.

Iată de ce, deși se bazează în cea mai mare măsură pe rezultatele cercetării altora, *The Bronze Age in Europa* se plasează pe scara valorilor deasupra mediei prin simplul fapt că ea poate fi utilă nu numai unor amatori cultivați sau studenților în arheologie, ci chiar și specialiștilor care doresc o informare rapidă și sintetică, îndeobște pentru spațiile neacoperite direct de propria cercetare. Un rol foarte însemnat în acest sens îl ocupă ilustrația cărții, care pune în fața cititorului cele mai reprezentative elemente ale unor obiective sau fenomene culturale, deși uneori efortul de preluare și sistematizare a ilustrației nu a fost suficient de critic. La acestea se adaugă și faptul că reproducerea desenelor (baza ilustrației) nu se ridică întotdeauna la nivelul așteptat, fapt ce obligă de multe ori căutarea unor originale greu de găsit.

Autorii au stabilit, bineînțeles, și o serie de norme ale lucrului în comun, astfel că fiecare din entitățile geografice amintite mai sus au fost tratate de două ori, conform împărțirii generale în Earlier Bronze Age (R B A — C uneori D) și Later Bronze Age (R B D — H B, uneori C). Probleme aparte, care atrag aproape întotdeauna atenția autorilor sînt cele de terminologie, condiții naturale, locuire, rit și ritual de înmormîntare, urmele materiale propriu-zise, grupele culturale, economie, societate și cronologie.

E greu și nici nu e util în cadrul de față să recapitulăm conținutul cărții, foarte dens, căutînd să cuprindă cît mai mult într-un spațiu tipografic nu deosebit de mare. Ne vom mărgini deci să ne exprimăm satisfacția de a vedea epoca bronzului de pe teritoriul României ocupînd locul pe care îl merită. Fiind vorba de o sinteză serioasă și obiectivă, care tratează în mod sensibil egal, fără preferințe deosebite, toate zonele Europei timp de 1300 de ani, trebuie să mărturisim că, poate pentru prima oară atît de limpede, înțelegem care este locul pe care îl merită epoca bronzului din țara noastră în context european. În imediata vecinătate a satisfacției de a vedea apreciate așa cum se cuvine vestigiile bronzului „tracic” (tracic în înțelesul profund pe care-l dăduse Pârvan acestui termen, și nu cum îl vehiculează azi mulți pseudo-arheologi, care abia dacă au auzit de savant), în imediata vecinătate a satisfacției deci, stă amărăciunea — niciodată îndeajuns subliniată — legată de lipsa de publicații monografice a materialelor, care, în mare cantitate și de mulți ani, stau îngropate, nu în pămînt, ci în depozitele muzeelor.

Cititorul se poate întreba ce rost are această digresiune; dacă ne-am îngăduit-o, este pentru că răspunsul vine în primul rînd de la parcurgerea unei cărți ca cea pe care am prezentat-o, pe scurt, aici. Răspunsul este de fapt constatarea unei diferențe remarcabile între cum e privită din exterior epoca bronzului din România (fără îndoială, mulțumitor) și cum ar fi putut fi privită dacă studiul și publicarea de materiale ar fi urmat un ritm mai intens.

De aceea, nu putem să nu mulțumim celor doi arheologi englezi pentru că — pe lîngă faptul de a ne fi oferit un concis, dar bun manual de epocă a bronzului în Europa, recomandabil tuturor celor interesați de subiect — ne-au dat prilejul (cu siguranță fără a-și fi propus direct acest lucru) de a reflecta mai serios asupra responsabilității în tratarea unei perioade atît de însemnate pentru noi. Bogățiile arheologice ale solului și subsolului României nu sînt cu nimic mai prejos decît cele naturale și de aceea am înclina să cre-

dem că se cere nu numai un entuziasm facil și nu de puține ori trecător sau mijloace financiare (de netăgăduit folos, de altfel), ci mult mai multă perseverență și, nu de puține ori, competență.

TUDOR SOROCEANU

Ján Pástor, *Čaňa a Valalíky — pohrebiska zo staršej doby bronzovej*, Košice, 1978, 139 p. cu 34 fig. și alte tabele în text + XXIX pl. Preț 17 coroane cehoslovace.

Lucrarea discutată aici conține publicarea a două cimitire din epoca bronzului, descoperite în sud-estul Slovaciei: Čaňa și Valalíky. Inegale ca valoare cronologică, tipologică și de cunoaștere a vieții comunităților respective, cele două necropole se adaugă altora, editate deja, întregind posibilitățile de înțelegere ale unui orizont definit de autor după componentele care i s-au părut lui mai importante: necropola de la Branč — faza veche a grupului Nitra — cultura Mierzanowice.

Ambele obiective săpate sînt, în ansamblu, sărace: față de numărul mormintelor scoase la iveală, cantitatea de piese aparținînd inventarelor funerare este mică, iar obiectele nu prea valoroase, nici din punct de vedere științific, nici luate în sine. Ilustrația slabă, lipsa desenelor, sînt factori care nu ajută de loc la îmbunătățirea acestei situații obiective. Publicarea lor nu a fost însă mai puțin necesară, mai ales pentru grupul cultural Košťany (uneori tratat drept cultură), caracteristic epocii timpurii a bronzului în extremitatea estică a Slovaciei.

Cimitirul de la Čaňa a fost cercetat în anul 1974, descoperindu-se 162 de morminte de înhumatie, care, alături de piesele de inventar, conțin schelete chircite, mai mult sau mai puțin accentuat, iar cel de la Valalíky în anii 1961—62, rezultînd doar 54 de morminte de același tip. După descrierea amănunțită și exactă a ceea ce s-a găsit (p. 13—80), autorul analizează conștiincios (81—121) categoriile de elemente și obiecte puse în evidență în cele două necropole, la care adaugă și încercările de interpretare a relațiilor cu alte culturi, de plasare cronologică etc.

Realizînd o publicare monografică, Pástor avea datoria să observe cîteva situații aparte în cadrul acestor cimitire, situații care, chiar dacă actualmente nu pot primi toate o explicație mulțumitoare, trebuia să fie înregistrate ca atare, pînă în momentul în care o descoperire similară sau o reconsiderare de ansamblu vor da o lămurire mulțumitoare.

În cazul primului cimitir, cu un număr mai mare de morminte, era cazul să se facă pe plan o distincție între cele două jumătăți ale necropolei: cea de nord și cea de sud. La aceasta se primea un ajutor substanțial din partea ceramicii care (îndeosebi vâsciorul cu două tortițe și strachina cu buza ușor răsfrîntă și o tortiță sub buză) se grupează cu preponderență în jumătatea de nord a necropolei (fig. 2). Cele două părți ale cimitirului sînt diferențiate și de depunerea în mormintele jumătății de nord a scoicilor *Dentalium* și a celor de mare, iar în cea de sud a mărgelilor de sidif (*Perlmutterperlen*), cu o singură excepție, cea din mormîntul 158 (fig. 3). Deși nu la fel de clară la prima privire, importantă este și apariția pumnalelor în partea de sud, o

○ = Inele de tîmplă

▼ = Pumnale

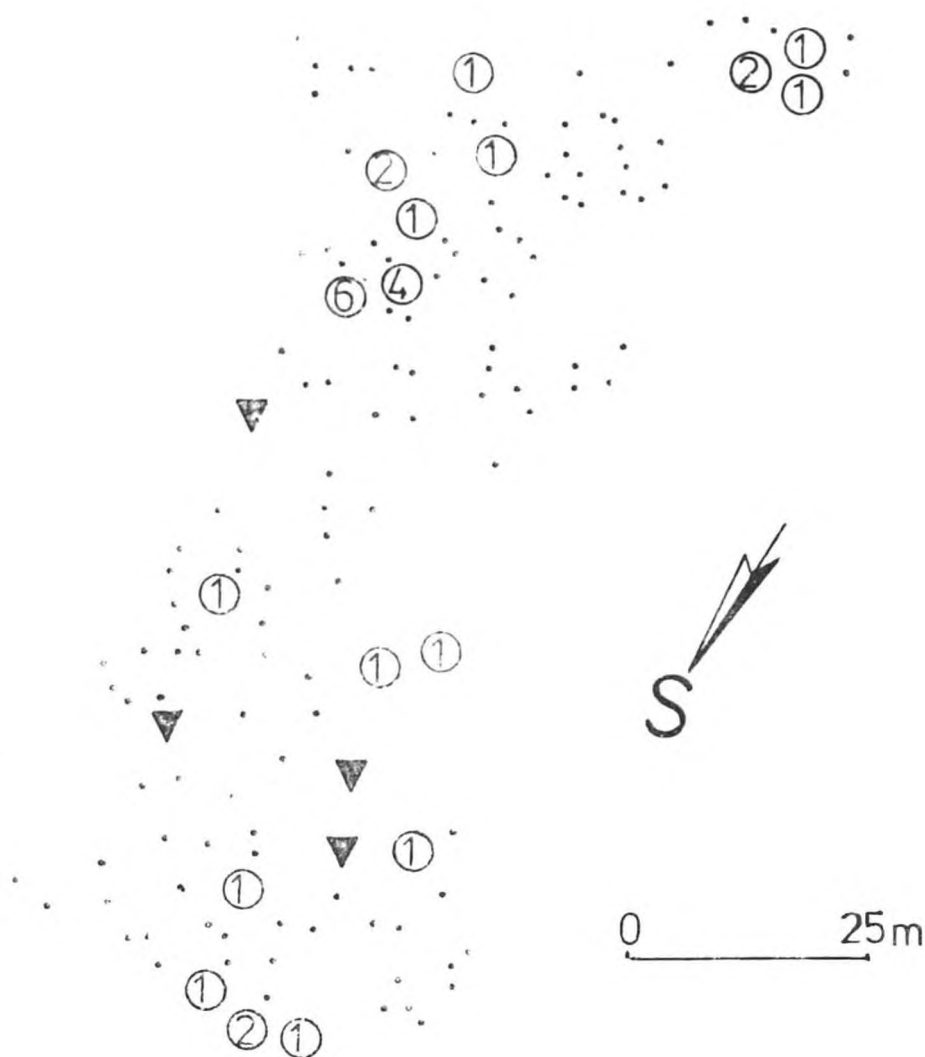
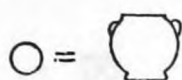

Fig. 1 — Cămin. Răspindirea inelelor de tîmplă și a pumnalelor în cadrul necropolei (după datele lui J. Pástor).

⊠ = Alte forme ceramice

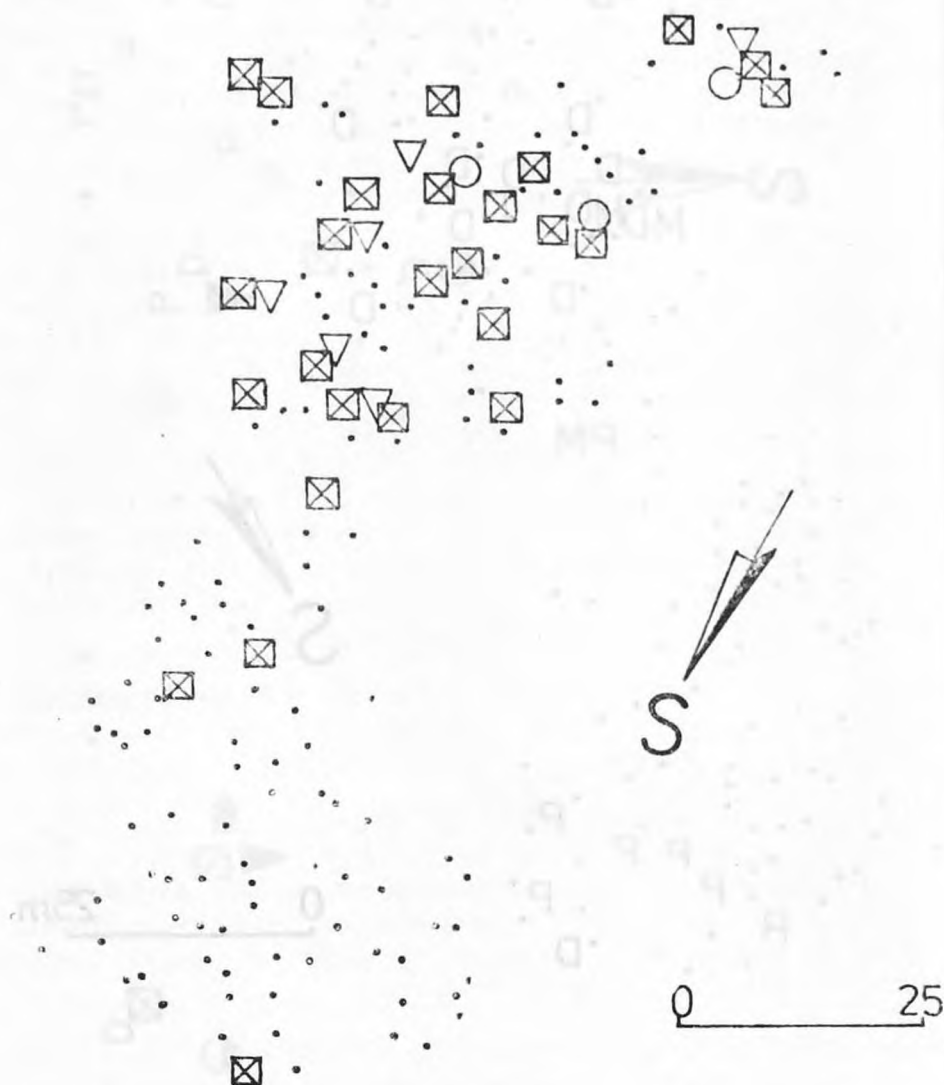

Fig. 2 — Čaňa. Răspîndirea unor forme ceramice în cadrul necropolei (după datele lui J. Pástor).

D = Dentalium

P = Mărgelile din scoici sidefii

M = Scoici de mare

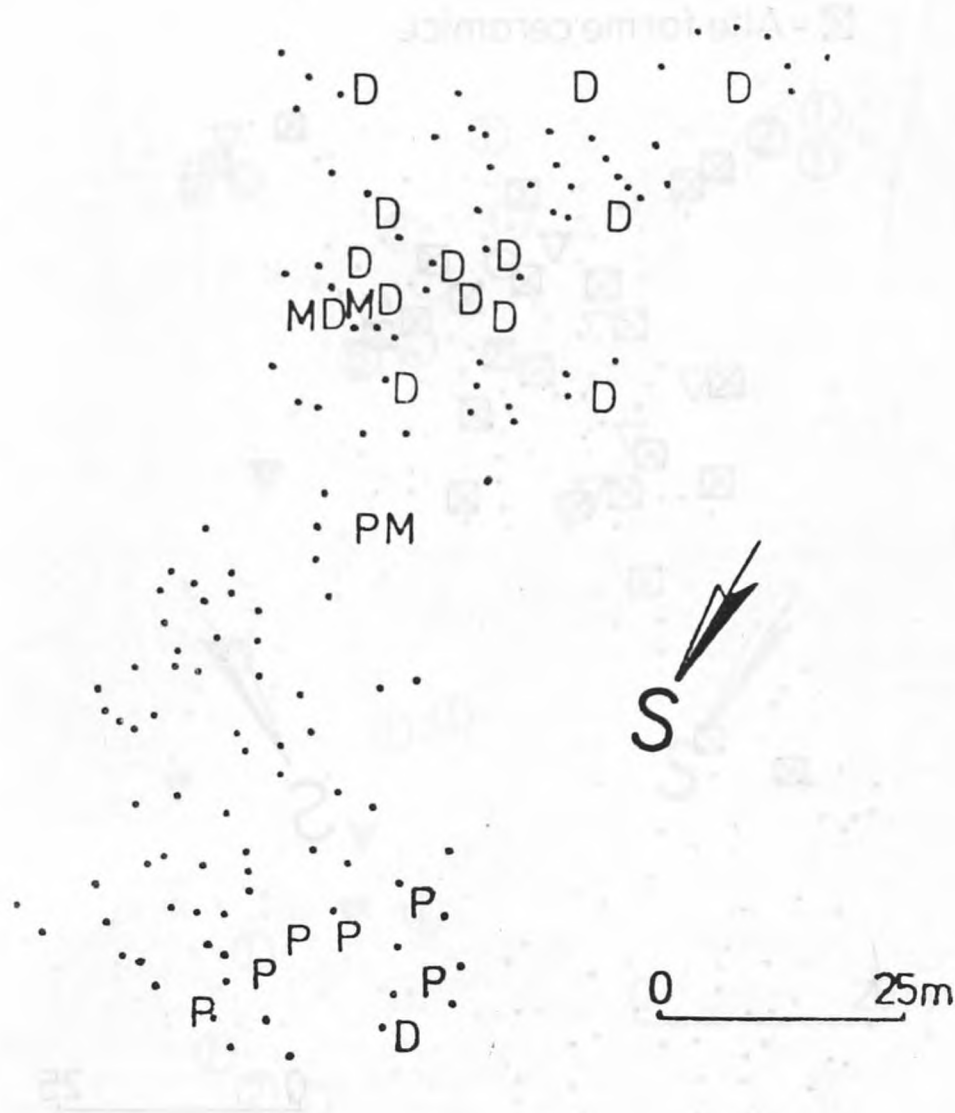

Fig. 3 — Čaňa. Răspîndirea unor piese de inventar funerar, confecționate din scoici (după datele lui J. Pástor).

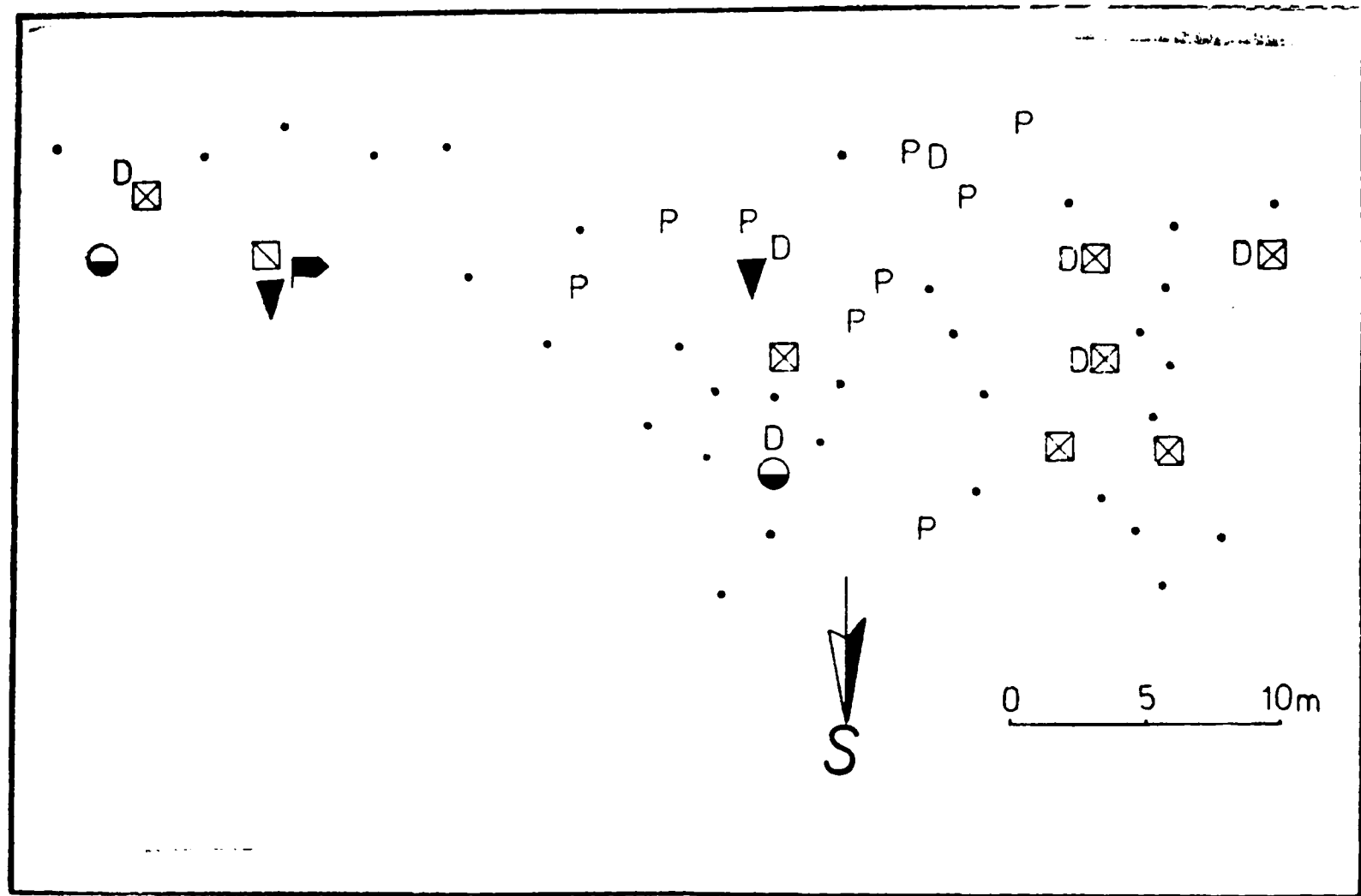

Fig. 4 — Valalffy. Răspîndirea unor piese de inventar funerar; cerc umplut în jumătate de jos = inel de timplă; steguleț = seacă; restul siglelor corespund celor de la fig. 1–3 (după datele lui J. Pástor).

dată cu scăderea numărului de inele de tîmplă (19 — inclusiv cele de aur — la 9) în zona în care apar pumnalele (fig. 1). De asemenea, în jumătatea de nord sînt mult mai multe schelete orientate spre sud decît în restul necropolei, unde orientarea și tipurile de morminte au un caracter mai divers (cf. vol. recenzat, p. 122). De ce există această diferență între nordul și sudul necropolei era o întrebare pe care autorul trebuia măcar să și-o pună, dacă nu și să răspundă, mai ales că ansamblul înmormîntărilor de la Caňa — datorită celorlalte piese de inventar — nu permite să se presupună existența a două necropole separate în acest punct. Orice soluție s-ar întrevădea, cronologică, socială, rituală, economică etc., la Caňa există două grupări teritoriale de morminte și acesta era un fapt care se cerea semnalat.

Chiar dacă nu așa de clare, aceleași observații se pot face și pe planul necropolei de la Valalíky (fig. 4). Zona centrală, unde se grupează toate mărgelile sîdefate, se detașează de cele două extremități care conțin cea mai mare parte din scoicile *Dentalium* și vasele de ceramică. Din păcate, piesele de metal sînt mult mai puțin numeroase, atît ca cifră relativă, cît și absolută, iar plasarea lor pe plan e mult mai puțin limpede. Trebuie, fără îndoială, recunoscut că, dacă nu ar exista situația mai clară de la Caňa, planul de la Valalíky ar fi fost mult mai greu de interpretat.

Oricum am privi lucrurile, ni se pare relativ greu de acceptat o datare diferențiată a celor două necropole (Caňa în B A 2, iar Valalíky în B A 1 — A 2), deși se fac paralele cu culturile Hatvan și Otomani. Chiar dacă unele piese de import sau influențe Otomani (cum ar fi vasul din mormîntul nr. 57) trebuie privite cu circumspecție, nu e cazul să uităm că cele două culturi s-au dezvoltat paralel o perioadă de timp și că, pentru o bună separare cronologică, avem nevoie de piese care în cadrul acelor fenomene culturale să fie bine datate, ceea ce nu pare să se întîmple în cele două necropole. Nu ni s-ar fi părut exagerat — și ocazia ar fi fost foarte nimerită — ca Păstor să analizeze foarte amănunțit toate obiectele care apar pe harta de la p. 121, pentru a constata care observații au un caracter strict local, care din ele privesc întreg fenomenul cultural Košt'any și, în sfîrșit, care (și dacă) au o valoare generală pentru bronzul timpuriu european.

TUDOR SOROCEANU

Anton Točík, *VÝCAPY — OPATOVCE a d'alšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku — und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Materialia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacaе*, Tomus I, redigit B. Ohropovský, Nitrae, MCMLXXIX, 366 p., din care 266 p. conțin textul cu 184 de fig., iar restul 98 de pl.

Continuînd buna tradiție a cercetătorilor slovaci, de publicare științifică cît mai completă a izvoarelor arheologice, catalogul realizat de A. Točík este unul dintre cele mai substanțiale volume, datorită faptului că partea cea mai consistentă a lui cuprinde descrierea a 786 de morminte, provenind din 22 de necropole, atribuibile culturilor Nitra și Aunjetitz și grupului Hurbanovo.

Cartea urmează, cel puțin la început, un drum relativ sinuos: după o introducere în limba slovacă (p. 7—9), ne este prezentată rezumativ, în aceeași limbă, situația epocii timpurii a bronzului în sud-vestul Slovaciei (11—17); apoi, întreruptă de abrevieri, vine traducerea germană a introducerii (19—21) și un tabel cronologico-chorologic, foarte folositor pentru înțelegerea felului în care autorul vrea să împartă perioada R B A 1—2, cu adăugirile propuse de Miložčić (A 3), în aproximativ șapte orizonturi. Dezvoltarea rezumatului în limba slovacă, de la p. 11—17, ocupă (de data aceasta în limba germană) p. 23—61. Este primul capitol mai mare al cărții și în el sînt analizate mai amănunțit culturile Nitra, Aunjetitz cu grupul Hurbanovo, Wieselburg, Mad'arovce, Hatvan și cea a ceramicii nord-pannonice incrustate cu alb. În cazul fiecăreia dintre acestea Točík rezervă mai întîi un spațiu menit prezentării generale (discutarea formelor, ornamentelor, a descoperirilor mai importante, a problemelor ridicate de fiecare fenomen cultural), iar pe urmă unul care să cuprindă repertoriul complet al necropolelor respectivei culturi, fie că sînt, fie că nu sînt incluse în descrierea amănunțită — piesă cu piesă — care constituie centrul de greutate al lucrării. Pentru a ne da seama de dezvoltarea cercetării arheologice în sud-vestul Slovaciei, ne permitem să menționăm culturile și numărul localităților în care — prin săpături sistematice sau întîmplător — au fost făcute descoperiri cu caracter funerar, doar pentru epoca timpurie a bronzului: cultura Nitra (27 de puncte); Aunjetitz (46); grupul Hurbanovo (5); cultura Wieselburg (1); Mad'arovce (13); Hatvan (3); ceramică nord-pannonică incrustată cu alb (10). Nu mai e cazul să spunem că marea majoritate a lor sînt publicate, fapt care le face accesibile lumii științifice.

Catalogul propriu-zis (65—259) înseamnă de fapt publicarea (numai în limba germană) a celor aproape 800 de morminte amintite mai sus, multe din ele cu planuri detaliate (îndeosebi la mormintele mai importante); de asemenea, fiecare necropolă are plan de situație și plan general. O anexă (261—263), care aduce la zi (din 1968) lista descoperirilor și bibliografia, precum și un rezumat în limba rusă (265—266) încheie partea de text.

În ce privește partea ilustrativă, primele 32 de planșe sînt rezervate aspectelor de săpătură și mormintelor *in situ*, evident operîndu-se o selecție; pl. 33—98, cu care se și încheie volumul, cuprind toate inventarele mormintelor, în ordinea din catalog, și constituie partea din volum la care se va face apel în cele mai multe din cazuri. Din păcate însă, nu avem la dispoziție decît fotografii, care, și datorită faptului că lucrarea este rotaprintată, nu ne dau întotdeauna satisfacția științifică dorită. Ca și în cazul lucrării lui J. Pastor, cantitatea de material pe care autorul o pune în mod științific în circulație ne ajută să facem abstracție de unele neajunsuri. Numai în acest fel — și exemplul colegilor slovaci ar trebui urmat cît mai consecvent — folosind cît mai multe inventare funerare, analiza va putea fi mai serios făcută, iar concluziile mai ferme.

TUDOR SOROCEANU

Jovan Todorović, *Praistorijska Karaburma II — nekropola bronzanog doba*, în seria *Dissertationes et Monographiae*, XIX, Monografije 4, Muzej Grada Beograda, Beograd, 1977, 162 p. cu numeroase ilustrații + XXX pl. + 7 planuri și tabele.

La distanță de cinci ani apare cel de-al doilea volum consacrat săpăturilor arheologice făcute în cartierul Nova Karaburma din Belgrad, volum care înfățișează specialistului necropolele din epoca târzie a bronzului, mai exact 227 din cele peste 300 de morminte săpate în zonă.

După *Introducere* (p. 7—8) este plasată descrierea mormintelor (p. 9—108), descriere bună, sistematică, științifică, realizare căreia i se alătură desene corecte, cu profile, cu întregiri grafice, lucruri pe care nu mulți dintre arheologi le fac cu atita consecvență și pentru care nu putem decât să fim recunoscători autorului.

Capitolul al II-lea, *Način sahranjivanja i pogrebni ritual* (Burial practices and funeral rites), p. 109—116, se ocupă de descrierea cât mai amănunțită a felului în care osemintele arse erau depuse în groapă, cîți indivizi etc. Cu atît mai mult contrastează singurul mormînt de înhumatie (nr. 117), al unui copil, descoperire datată de altfel într-o fază evoluată a primei vîrste a fierului.

Făcînd clasificarea tipologică și determinînd cronologic materialul arheologic (Capitolul al III-lea, p. 117—142), autorul constată de la bun început că mormintele de la Karaburma conțin relativ puține obiecte de inventar și ca cifră absolută, și în ce privește categoriile. Ceramica cunoaște ca principală formă urna, împărțită de Todorović în opt categorii principale, din care se desprind — cu ajutorul deosebiriilor de formă, dar și de ornamente — nenumărate tipuri și variante. Celelalte recipiente din ceramică nu oferă o varietate așa de mare, comparativ cu alte necropole, cum ar fi Cîrna, deși formele sînt, în mare, aceleași: străchini, vascioare cu două torți, cănițe cu o toartă etc.

Obiectele de metal sînt reprezentate, în general, de piese mărunte de podoabă: inele de diverse forme și cu diferite destinații, brățări, nasturi, tutuli, pandantive, indicînd, se pare, existența unei populații relativ pașnice. Nu a fost descoperită nici o armă și nici o unealtă. Singura piesă de os este o plăcuță rectangulară, cu două perforații în centru și decorată cu linii incizate.

Al patrulea și ultimul capitol e închinat cronologiei (143—158) și reflectă de fapt eforturile autorului de a îmbunătăți și nuanța cunoașterea succesiunii în timp a fazelor epocii târzii a bronzului și de început a fierului pe baza necropolei de la Karaburma. Sînt stabilite patru faze ale necropolei, care acoperă o perioadă întinsă de timp din BB 1 pînă în HD, punctul principal de demarcație fiind fixat de autor în anul 1230 î.e.n., cînd are loc migrația egeică. În acest context e cazul să spunem că autorul provoacă unele confuzii sau nedumeriri prin analiza în cadrul respectiv a unor obiecte bine distanțate în timp, cum ar fi prototipul unei cești dacice (HD), care își găsește locul alături de forme databile în BC/D. În cazul Karaburma e greu de susținut o continuitate neîntreruptă și, chiar dacă ar fi așa, am vrea să

credem că speciile ceramice și de metal trebuie tratate diferențiat. În acest sens se impunea, aproape de la sine, includerea în ilustrația cărții a unor planșe tipologice, care să faciliteze înțelegerea de ansamblu, cu atât mai mult cu cât o serie de forme au fost reconstituite mai mult în desen. Acest deziderat nu era greu de realizat, pentru că Todorović s-a străduit ca fiecare mormînt în parte să aibă o latură grafică corespunzătoare. Odată cunoscute aceste date generale și plasate pe planul cimitirului, autorul ar fi meditat poate mai mult la delimitarea în șase necropole diferite a descoperirilor din zonă. Acest mod de gîndire se contrazice întrucîtva cu tendința arheologului sîrb de a trata inventarele funerare atît de compact ca tipologie.

Distanțele în metri și cele cronologice între diferitele grupuri de morminte ar fi putut fi, cu multă probabilitate, reevaluate, dacă materialul cuprins în această valoroasă și foarte utilă monografie ar fi fost cercetat din mai multe unghiuri de vedere.

TUDOR SOROCEANU

Marek Gedl, *Bronze II—III (Mont.). Civilisation lusacienne (Groupe Silésien: Sous-groupe de Głubczyce).* *Inventaria archaeologica*, Pologne, fascicule XLI, pl. 254—263, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa — Łódź, 1978, preț 24 de złoți.

În fasciculul de față sînt publicate zece morminte dintre cele mai reprezentative pentru faza veche a mării necropole de la Kietrz, com. Kietrz, dep. Opole. E vorba de mormintele nr. 793, 808, 833, 1320, 1456, 1719, 1734, 2332, 2580 și 2940, care se întind pe o perioadă de timp cuprinsă între începutul fazei Mont. II (B B 1) și subfaza recentă a perioadei Mont. III (H A 1), morminte aparținînd fenomenelor culturale Prelausitz și Lausitz. Toate mormintele sînt de incineratie, resturile acestora fiind descoperite în limitele unei Pete mai închise la culoare, rezultate din putrezirea sicriului de lemn.

Adîncimea gropilor variază între 94 și 150 cm, singur mormîntul nr. 1734, atribuit culturii prelusaciene, avînd o adîncime de 80 cm. Cea mai mare parte a grămezilor de oase conțin resturi calcinate de oase omenești, dar (numai într-un singur caz, în morm. nr. 1719) și rămășițe ale incinerării unor animale. În fasciculul pe care îl prezentăm aici au fost preferate mormintele de femei și copii, cu oase de la mai mulți indivizi într-o singură groapă, respectiv sicriu și doar în trei cazuri (mormintele nr. 1456, 1734 și 2940) de la cîte un singur decedat.

În general, piesele de inventar sînt relativ fragmentare, datorită faptului că cea mai mare parte dintre ele au însoțit morții pe rugul funerar; piesele de metal din cele zece morminte sînt piese de podoabă, în majoritate ace, ceramica e mai bine reprezentată în morm. nr. 1719, iar inventarul lucrat din alte materiale (pastă sticloasă, de ex.) în morm. nr. 1734. Fiind vorba de un număr foarte redus de morminte în comparație cu întreaga necropolă, considerațiile generale nu își aveau locul și din această cauză a fost aleasă și forma de publicare. În acest fel se ridică la trei (împreună cu XXIV, 1970

și XXXIII, 1974) numărul fasciculelor din *InvArch* care conțin monumente funerare din necropola de la Kietrz.

Concluziile de ansamblu ale cercetării nu au fost neglijate însă de autor și ele încep să capete un contur tot mai precis, mai ales în lucrarea pe care o vom prezenta în cele ce urmează.

TUDOR SOROCEANU

Marek Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz (De culturae Lusatiensis coemeterio in oppido Kietrz sito)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DXXII, *Prace Archeologiczne*, zeszyt 27, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, Kraków, 1979, 120 p. (conținând XL pl. și 5 fig.), preț 26 de złoti.

Profesorul Marek Gedl de la Universitatea Jagellonă din Cracovia a avut șansa de a-și putea propune și realiza prin săpături sistematice cercetarea uneia dintre cele mai mari necropole ale epocii metalelor din Europa Centrală și anume a celei de la Kietrz, districtul Opole. Plasat geografic în sudul Poloniei, în Silezia Superioară, foarte aproape de granița cu Cehoslovacia și cronologic într-o perioadă care ține din B B pînă în Latène B, cimitirul impresionează în primul rînd prin numărul de morminte. Cele săpate de Gedl se ridică la 3300, iar dacă se adaugă și cele distruse de diferite lucrări edilitare sau al căror inventar aflat în muzee a fost nimicit în cursul celui de-al doilea război mondial, obținem o cifră care se apropie de 4000. Nu trebuie să uităm că au fost lăsate și porțiuni de control, urmînd a fi săpate ulterior. Impresionează apoi, chiar dacă păstrăm unele rezerve, continuitatea cu care formele de viață se succed timp de aproape un mileniu, lăsînd una celeilalte suficiente elemente pentru a putea vorbi de o permanentă locuire a zonei. Cele șapte puncte cu urme de așezări Lausitz depistate pînă acum pe teritoriul satului Kietrz pledează în același sens.

Era deci firesc, aproape recomandabil, ca această cantitate mare de material, rezultată din săpături care au durat peste douăzeci de ani (1956—1977) să nu intre brusc în circuitul științific. Iată de ce Gedl a publicat pe de o parte mai multe rapoarte preliminare de săpătură, iar pe de altă parte inventare de morminte în cîteva fascicule din *Inventaria Archaeologica*. Volumul pe care îl prezentăm aici constituie așadar o verigă care duce la publicarea monografică a cimitirului și are ca scop punerea în evidență a problemelor cronologice ridicate de cercetările și rezultatele obținute, în primul rînd a celor de cronologie relativă.

Introducerea (p. 7—15) prezintă mai întîi cîteva probleme generale legate de cultura Lausitz și îndeosebi ideea că teritoriul Sileziei a jucat un rol remarcabil în procesul de conturare a culturii respective pe teritoriul Poloniei. Silezia (mai ales Silezia de mijloc și cea superioară) nu e importantă doar ca leagăn al fenomenului cultural, ci și ca centru de iradiere, lucru vădit, printre altele, și de excepționala densitate de locuire Lausitz. Zona pomenită mai sus este și una dintre cele mai bine cercetate (din punct de vedere arheologic) din Polonia; începutul se datează la jumătatea secolului trecut, iar încheierea acestei prime faze — fază mai ales de acumulare a materialului — e fixată de către Gedl la sfîrșitul deceniului al doilea al secolului nostru.

O dată cu apariția lucrării lui M. Jahn, *Zur Chronologie der „Lausitzer Kultur“ auf Grund neuerer Grabungen in Schlesien, Mannus Ergänzungsband, 3, 1923, 28 sq.*, se poate vorbi de trecerea la o nouă etapă în care, fără să fie neglijată cercetarea de teren, interesul pentru interpretarea materialului deja rezultat crește substanțial. Alături de contribuția lui H. Seger (1924) privind evoluția ceramicii de tip Lausitz în Silezia, contribuție temeinică, care nici astăzi nu se cade a fi trecută cu vederea, e amintit și aportul lui G. Raschke, O. Kleemann, W. Boege, C. Zettler, S. Gollub, concentrat în anii 30 ai secolului. Disertațiile pregătite și susținute în aceeași perioadă (L. F. Zotz, F. Pfützenreiter, O. Kleemann, E. Petersen, R. Glaser) au fost din păcate în mică măsură publicate, soarta celor mai multe manuscrise fiind aceeași cu a bogatelor arhive ale muzeelor sileziene: nimicirea în timpul ultimului război mondial; doar o mică parte a fost salvată și valorificată în anii postbelici. Așa se face că în bună măsură cercetarea culturii Lausitz în Silezia a trebuit să fie reluată, în primul rînd pe teren, pentru a suplini materialele și, implicit, documentația, pierdute. Lucrările lui M. Gedl, B. Gediga, J. Kostrzewski, K. Jażdżewski au contribuit mult la modernizarea bazei de studiere a culturii.

Numai recunoscînd imperfecțiunea și caracterul inexact al multor cunoștințe actuale, vom putea înțelege mai bine importanța necropolei de la Kietrz, cu toate că nici ea nu constituie un monument integral recuperat din pămînt și păstrat corespunzător pînă în zilele noastre. În afara unei prezentări generale a fazelor și a zonelor din cimitir unde se găsesc diferite grupuri de morminte, prezentare aflată la sfîrșitul introducerii, capitolele lucrării corespund celor șase faze principale pe care autorul le analizează mai amănunțit; sînt lăsate deocamdată la o parte faza a VII-a, a înmormîntărilor celtice, și a VIII-a, a celor din epoca imperială romană.

Faza I (16—19) conține — exceptînd cele două morminte cu inventar șnurceramic — cele mai vechi urme de înmormîntare pe teritoriul necropolei de la Kietrz. Gedl grupează patru morminte în cadrul primei etape de folosire a cimitirului, care, la rîndul ei, poate fi subîmpărțită în două: I a și I b, fiecareia revenindu-i cîte două morminte. În ce privește înmormîntările subfazei I a (M. 673 și 1734), datarea lor se face îndeobște pe baza âcelor cu cap conic, ceea ce l-a condus pe autor spre o plasare cronologică în faza timpurie a culturii mormintelor tumulare (respectiv prelusaciană), corespunzînd începutului perioadei a II-a a bronzului nordic (Mont.). Pe de altă parte, depistînd permanențe ale grupei Nowa Cerekiew în inventarele celor două morminte ale subfazei I a, autorul crede că, luîndu-se ca bază datarea acestei subfaze în BB 1, corelația amintită aduce o contribuție importantă în legătură cu cronologia culturilor Madarovce, Věteřov și Böhleimkirchen cărora le aparține și grupa Nowa Cerekiew.

Dacă I a corespunde cronologic celei mai vechi faze „tumulare“, subfaza I b este paralelizată cu etapa clasică de dezvoltare a culturii prelusaciene. Cele două morminte de inhumație (934 și 1143), pe baza cărora a fost separată, au ca piese de inventar ace cu capul în formă de „cep de butoi“ (*Spundkopfnadel*), ornamentate în jumătatea superioară (dinspre cap), și ale căror analogii indică o datare în BB 2. Ambele subfaze, I a și I b, au fost detașate din grosul mormintelor fazei a doua doar pe baza âcelor, pentru că atît fragmentele ceramice, cît și alte caracteristici (de ex. sicriul) fac dificilă o

deosebire. Mormintele de înhumatie fără piese de inventar sau cu resturi nesemnificative (M. 1975, 3061), precum și un mare număr de morminte de incineratie în sicrie, fără inventare caracteristice, nu pot să fie atribuite fazei I, deși acest lucru nu este exclus; în ansamblu, ele nu ajută la mai buna conturare a fazei de început a necropolei. Este momentul în care se impune observația — mai ales în legătură cu „explozia demografică” a fazei următoare — că etapa Kietrz I nu e suficient argumentată arheologic. Cele patru morminte sigure ni se par a constitui un fundament prea șubred pentru a separa o fază, la rîndul ei subîmpărțită în două. Prima întrebare pe care trebuie să ne-o punem este următoarea: ce caracteristici și ce mărime avea așezarea căreia îi corespundea un cimitir ca cel din faza Kietrz I? În strînsă legătură, mai ales cu partea a doua a întrebării, este și stabilirea duratei acestei locuiri și cam care a putut fi rata mortalității timp de aproximativ un secol pentru a obține rezultatul arheologic pe care îl cunoaștem. Două soluții ni se pare că trebuie să luăm în considerare: conform primeia, am avea de a face cu înmormîntări mai vechi, izolate („tumulare” timpurii, resp. mijlocii), peste care, la o anumită distanță în timp, s-au suprapus cele mai recente (Lausitz I = BD); conform celei de-a doua, care nouă ni se pare mai plauzibilă, am avea de-a face cu cele mai vechi înmormîntări ale fazei socotite Kietrz II, al căror inventar, în speță ăcele, ar constitui retardări aproape firești, mai ales la piesele de podoabă. Dacă ne gîndim la ăcele „cipriote” sau cu capul în formă de păstaie (*Hülsenkopfnadel*) din mediu Noua sau la atîtea alte obiecte mai timpurii folosite ca piese de inventar în complexe mai tîrzii și dacă reamintim spusele autorului în legătură cu asemănările dintre caracteristicile înmormîntărilor Kietrz I și Kietrz II (p. 16, 26), nu ni se pare de loc exclus ca mormintele atribuite de Gedl unei faze I, de sine stătătoare, să aparțină de fapt celei de-a doua, fiind, într-adevăr, cele mai vechi din cadrul acesteia.

Conform concepției autorului, faza a II-a a necropolei debutează cu apariția primelor *Urnenflachgräber* și cuprinde perioada de timp în care domnește stilul Lausitz timpuriu. Nu este de loc exclus ca creșterea bruscă a populației — și autorul aduce analogii — să fie rezultatul unei „roiri” de populație dintr-o „metropolă” suprapopulată a culturii. Cele 2200 de morminte scoase prin săpături sistematice, morminte al căror număr inițial trebuie să fi fost de aprox. 3000, ocupînd o suprafață de peste 2,5 ha, susțin această ipoteză. Datorită cantității mari de material și observații s-au putut trage concluzii privind tipurile și variantele de înmormîntare: forma gropilor, plasarea inventarelor în cadrul acestora, problema mormintelor familiale, numărul răposăților dintr-o groapă sau dintr-o grupare de morminte, relația dintre piesele de metal și ceramică, problema mormintelor cu sicrie și a existenței unor tumuli etc., precum și în legătură cu cronologia fazei Kietrz II. Gedl deosebește trei subfaze (II a-c), care, deși nu pot fi reperate pe plan, sînt bine definite cu ajutorul bronzurilor și a ceramicii, dar și prin stabilirea de legături cu monumentele asemănătoare, ocupînd un spațiu cronologic de mai bine de două secole. Prima subfază, II a, acoperă perioada RBC = sfîrșitul perioadei Mont. II și e caracterizată îndeosebi prin apariția celor mai timpurii „Hirtenstabkopfnadeln”, a pensetelor, a unor străchini cu picior și a unor vase bombate cu gît tronconic. În cea de-a doua subfază (RBD = prima jumătate a perioadei Mont. III) apar și alte tipuri de ace, decorate în

partea superioară cu incizii adânci, pumnale, dar mai ales caracteristicile „Buckelornamente“, aflate pe ceramică (vase cu gîtul tronconic și două tortițe și căni cu o toartă) și care sînt însoțite în inventarele mormintelor de străchini cu o toartă și de primele forme mici. Dacă pe de o parte Gedl subliniază pe bună dreptate strînsa comunitate între formele de viață din subfazele II a și II b, nu credem, pe de altă parte, că el analizează suficient de aprofundat — chiar în cadrul restrîns la care e obligat — problematica acelei „Buckelkeramik“, mai ales a originii și a relațiilor cu alte culturi, în speță cea de tip Otomani. Apariția unor piese metalice noi, cum ar fi a cuțitului cu limbă la mîner, a bricelor și a vaselor de lut biconice, fără tortițe, indică începutul ultimei subfaze din cadrul celei de-a doua etape de utilizare a necropolei. După sistemul Reinecke, ea corespunde perioadei HA 1, iar conform schemei Montelius, celei de-a doua jumătăți a perioadei a III-a.

De faza Kietrz III ar putea fi legate aproximativ 300 de morminte, dintre care cu ceva peste 200 contează în stadiul actual al cercetării. Deși teritorial o parte a mormintelor se amestecă spre sud cu cele ale etapei precedente, iar spre nord și est cu cele ale fazei Kietrz IV, e greu de stabilit o stratigrafie orizontală a celei de-a treia perioade de folosire a cimitirului. Faza Kietrz III este unitară și poate fi corelată cu HA 2 și cu a IV-a perioadă Mont. Făcînd abstracție de unele perpetuări firești, acest conținut nou și unitar este demonstrat de cîteva elemente, printre care amintim exclusivitatea incinerăției, de cele mai multe ori în urne și, în legătură cu aceasta, dispariția totală a urmelor de sicrie. Vasele bitronconice din a III-a fază a necropolei sînt neornamentate și tot acum apar vasele în formă de ou, apoi așa-numitele „Etagegefäße“, cu gîtul mai mult sau mai puțin bombat (importante pentru stabilirea de relații cu culturile Knovíz și Velatice) și, în sfîrșit, diferite tipuri de străchini. Metalul e mai puțin bogat (ace, brățări și o armă, excepție în mediul necropolelor subgrupeii Głubczyce, un vîrf de lance, care, din păcate, nu prea ajută la fixarea cronologică a mormîntului).

Deși neexplicat, nu e mai puțin clar faptul că mormintele celei de-a patra faze a necropolei sînt împărțite în trei grupe net distincte (fiecare cu peste 200 de morminte), care corespund — grosso modo — celor trei subfaze (IV a-c). Prima din ele conține, pe lîngă elemente tipice fazei în general (de ex. ace cu capul în formă de strachină) și cîteva retardări, cum ar fi acele cu capul profilat; ea poate fi egalizată cronologic cu HB 1 = sfîrșitul perioadei Mont. IV — începutul următoarei și plasată teritorial în grupa vestică. În complexele subfazei IV b nu există alte elemente mai timpurii, în afară de variantele recente ale vaselor decorate cu caneluri semicirculare, lipsind de asemenea și cele care ar putea anunța faza Kietrz V. Acestea se fac simțite în cadrul mormintelor din subfaza IV c, egalizate cu gruparea estică, morminte al căror inventar s-a pierdut în întregime, aproximative considerații putîndu-se face doar pe baza puținelor descrieri de materiale păstrate.

Ultima fază care, după părerea noastră, constituie o fază clară de dezvoltare a cimitirului, legată organic de cele anterioare (cu toate schimbările pieselor de bronz și ceramică), este faza Kietrz V, corespunzătoare Hallstatt-ului C. În perioada interbelică au fost cercetate cel puțin 235 de morminte, iar în cea postbelică 276; dacă la acestea adăugăm cele aproximativ 450 de morminte distruse de lucrările la cariera de lut, vom avea un total de circa

900—1000 de morminte atribuite fazei a V-a. În ritul de înmormîntare (incineratie, în cea mai mare parte în urne) se constată schimbări în orînduirea pieselor de inventar în cadrul gropii, precum și existența unor cenotafuri. S-au depistat și urme ale unor construcții de lemn în morminte, fie în genul unei încăperi, fie cercuri concentrice de stîlpi, ambele cu totul specifice acestei faze de la Kietrz. Bogatul inventar metalic și ceramic este prezentat și analizat destul de amănunțit de către autor, ceea ce ne ajută la o mai bună diferențiere față de etapa a VI-a de utilizare, care, în ultima ei perioadă de evoluție, ar atinge Latène-ul B. Nu ni se pare limpede de ce gruparea de morminte celtice e denumită faza a VII-a a necropolei, atîta vreme cît autorul presupune că, cel puțin o perioadă de timp, locuitorii fazei Kietrz VI continuă să-și înmormînteze răposații în apropierea mormintelor noilor veniți. În cadrul aceluiași obiectiv arheologic o fază cronologică nouă nu poate fi paralelă (chiar temporar) cu una anterioară sau, dacă mormintele celtice sînt contemporane cu o serie de îngropări ale fazei a VI-a, atunci primele nu au de ce, credem noi, să primească denumirea de faza a VII-a.

Aceste nedumeriri nu au însă cum să scadă din valoarea lucrării, care ne pune la îndemînă datele principale ale unei necropole de o importanță deosebită pentru studiul epocii metalelor din Europa. Nu putem decît să adresăm felicitări autorului pentru perseverența cu care și-a realizat săpăturile și a informat în mod preliminar asupra lor, iar nouă să ne dorim ca în cel mai scurt timp să avem ocazia de a face prezentarea monografiei necropolei.

TUDOR SOROCEANU

O NOUĂ CARTE ÎNCHINATĂ CIVILIZAȚIEI DACICE

Relativ recent a văzut lumina tiparului monografia Mioarei Turcu cu titlul *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei**, „menită să illustreze viața materială și spirituală, complexă, a geto-dacilor, locuitori ai Cîmpiei Munteniei, din perioada de început a celei de a doua epoci a fierului și pînă în secolul I e.n.” (p. 7).

Monografie arheologică ce face parte din categoria celor zonale, adică destinate conturării imaginii de ansamblu și de detaliu a evoluției istorice într-o anumită regiune și pe o durată de timp clar delimitată, lucrarea Mioarei Turcu a fost elaborată pe baza documentației mai vechi și mai noi, editate sau inedite, în care ponderea revine cercetărilor arheologice desfășurate timp de decenii în Cîmpia Munteniei. Au fost avute în vedere și utilizate principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezările mari și mici răspândite în Cîmpia Română, fie că ele au avut caracter sistematic și au fost conduse de cercetători de prestigiu, fie că s-au limitat doar la investigații de suprafață, materialele existente în colecțiile muzeale (de asemenea, în parte, inedite), ca și acelea provenite din cercetările autoarei. *Introducerea* are tocmai menirea de a face un scurt istoric al cercetărilor, începînd cu acelea din secolul trecut (C. Bolliac, A. T. Laurian, D. Butculescu), continuînd cu ale unor reputați specialiști, materializate în opere de sinteză și de detaliu (V. Pârvan, R. Vulpe, D. Bereiu, C. Daicoviciu, D. Popescu), pentru a încheia cu cercetările mai recente.

Tratarea propriu-zisă a vastului material documentar este precedată, firesc, de acel *Cadru geografic* menit să reamintească în linii generale diviziunea zonală, solul, vegetația, clima, principalele riuri care străbat Cîmpia Munteniei, fără cunoașterea cărora, atît pentru epoca avută în vedere de autoare, cît și pentru altele mai noi, este dificilă înțelegerea deplină și aprecierea realistă a evoluției societății omenești dintr-o zonă sau alta.

Sursele scrise privitoare la geto-dacii din Cîmpia Munteniei, amintite succint în capitolul următor, jalonează principalele evenimente politice din sudul Daciei, începînd cu lacunara menționare a două triburi de către Hecateu din Milet (sec. VI î.e.n.) și încheind cu expediția lui Sex. Aelius Catus

* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, 240 p., 33 fig., 43 pl. *Cuprins:* Prefață, Introducere, Cadru geografic, Izvoarele scrise despre geto-daci, Originea și dezvoltarea culturii geto-dacilor din Cîmpia Munteniei, Repertoriul și răspîndirea așezărilor geto-dace din Cîmpia Munteniei, Cultura materială (Tipurile de așezări, Tipurile de locuințe, Unelte de producție, obiecte de uz casnic, accesorii și arme, Ceramica, Obiecte de podoabă și piese vestimentare, Circulația monetară), Credințe religioase, Rituri și ritualuri de înmormîntare, Concluzii, Explicațiile figurilor și ale planșelor, Lista abrevierilor, Résumé, Explication des figures et des planches, Indici.

din primii ani ai erei noastre, pentru a contura istoria politică generală, reconstituibilă în cea mai mare parte grație izvoarelor scrise păstrate.

Miezul propriu zis al lucrării îl reprezintă capitolele III—VI, unde sînt abordate aspectele culturii materiale și spirituale ale geto-dacilor din zona avută în vedere de autoare. Amintirea tuturor acestora în scurta prezentare de față este imposibilă, așa încît vor fi trecute în revistă doar unele dintre ele, fie pentru bogăția informației conținute, fie pentru interpretările autoarei sau ralierea acesteia la opiniile exprimate de alți cercetători.

În chestiunea originii și a începuturilor epocii Latene (înțeleasă de autoare ca dezvoltare pe o treaptă superioară a civilizației dacice și, ca atare, termenul de Latene nu semnifică dependența dezvoltării amintite de civilizația celtică) se subliniază necesitatea abordării problematicii în ansamblu, pentru întreg teritoriul Daciei, rolul hotărîtor al dezvoltării interne pe care s-au grefat influențele din afară (greacă, scitică, tracică și, în mai redusă măsură, celtică și illirică) și se optează pentru „fixarea” începuturilor Latene-ului pe la 450 î.e.n. Cu toate acestea, perioada cuprinsă între mijlocul secolului al V-lea și aproximativ 300 î.e.n. este considerată, în continuare, drept una de tranziție de la Hallstatt la Latene.

Cel mai cuprinzător repertoriu al urmelor de locuire geto-dacică în Cîmpia Munteniei constituie substanța capitolului următor. Fiecare dintre punctele amintite este urmat de succinte date despre caracterul locuirii, principală bibliografie și, toate în ansamblu, de precizarea acelor zone unde s-a constatat o mai accentuată densitate a locuirii.

Capitolul al V-lea are, fără îndoială, cea mai mare extensiune, autoarea zăbovind asupra tipurilor de așezări (pe terase sau platouri nefortificate, pe platouri cu șanțuri, pe promontorii cu elemente de fortificare, pe înălțimi variate ca formă, apărate de șanțuri și valuri și pe insule), asupra tipurilor de locuințe (adîncite în pămînt și de suprafață) și apoi asupra inventarului acestora. În privința descoperirilor din cuprinsul așezărilor se subliniază importanța descoperirii cuptoarelor de redus minereu de fier de la Bragadiru și Chirnoși, ca și a celui de prelucrare de la Cățelu Nou, pentru justa apreciere a progreselor în domeniul metalurgiei fierului în Cîmpia Munteniei, și apoi, rînd pe rînd, sînt tratate ustensilele variate din metal sau alte materiale, felurile forme ceramice (autohtone, imitate sau inspirate din cele de import), podoabele și ornamentele vestimentare. Ultimul subcapitol tratează succint circulația monetară, începînd cu cele mai vechi monede grecești descoperite în Cîmpia Munteană și încheind cu denarii romani.

Tratarea descoperirilor din Cîmpia Munteniei se încheie cu abordarea credințelor religioase, a riturilor și ritualurilor funerare, insistîndu-se, firesc, pe descoperirile arheologice semnificative: construcțiile cu absidă de la Popești și Tei, vetrele de cult de la Mihai Vodă, Popești-Novaci și Popești-Leordeni, figurinele antropomorfe, generalizarea incinerăției, fie că este cazul unor morminte plane, fie tumulare, în această privință descoperirile fiind — ca și în alte părți — încă puține.

Concluziile lucrării vizează aspectele generale ale evoluției civilizației dacice, progresele înregistrate în economie, apariția meșteșugurilor specializate, angrenarea ținuturilor locuite de daco-geți în schimbul de produse intern și extern, pe bază de monedă, indiciile arheologice privitoare la apariția centrelor de uniuni tribale, caracterul unitar al civilizației dacice.

Desigur, referitor la cartea Mioarei Turcu pot fi aduse observații, corectări și îmbunătățiri, ca de altminteri la oricare altă lucrare, ele privind abordarea materialului documentar, interpretările și opiniile diferite ale cercetătorilor în legătură cu unul sau altul din aspectele atât de variate ale civilizației dacice. Nu aceasta a fost însă intenția noastră, ci aceea de a-i sublinia utilitatea și importanța, atât pentru specialiști, cât și pentru nespecialiști, pentru că ea înmănunchează toate descoperirile semnificative din zona de sud a Daciei, contribuind la aprofundarea cunoașterii civilizației dacogetice în ansamblul ei.

I. GLODARIU

Ioan Glodariu — Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci* (sec. II î.e.n. — I e.n.), Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, 188 p., 74 planșe (cu rezumat în germană).

Lucrarea pe care o prezentăm, împreună cu cea a lui I. Glodariu dedicată relațiilor comerciale (*Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974) precizează stadiul în care se află cunoașterea vieții materiale dacice: după mai bine de jumătate de veac de cercetări a sosit momentul elaborării unor întinse studii axate pe aspecte speciale, tratate în baza unor „cataloge” impozante. Nu este o reîntoarcere la pozitivism, ci așezarea studiilor privitoare la cultura materială pe solide baze documentare.

Fără a atinge frecvența descoperirilor ceramice, unelte și obiectele din fier, aflate (și deci, întrebuințate) pe tot cuprinsul teritoriului locuit de daci sînt semnul unui anumit grad de civilizație. Prelucrarea fierului a avut un rol deosebit în progresul societății autohtone, stînd la baza celorlaltor activități lucrative. Dacă V. Pârvan vorbea de o „civilizație a lemnului” la geto-daci, înțelegem acum, cînd ni se înfățișează într-un volum o mare cantitate, relativ variată, de obiecte din fier, că această civilizație poate fi în egală măsură definită drept „a fierului”.

Introducerea cărții, după prezentarea cîtorva probleme generale înfățișează istoricul cercetărilor și începuturile metalurgiei fierului în zona carpato-danubiană. Primele două capitole sînt consacrate aspectelor tehnice legate de exploatarea minereurilor de fier (cap. I) și reducerea minereurilor (cap. II). De remarcat perfecționările aduse de daci cuptoarelor de redus minereu (tipul Doboseni). Analizele metalografice efectuate pe zgură și pe lupe aduc precizări de ordin tehnic, respectiv stabilesc puritatea fierului obținut în cuptoarele dacice.

Înainte de studierea diferitelor categorii de unelte și alte produse din fier autorii dedică un capitol făurăriei, ca meșteșugul care a stat la baza progresului tehnic în antichitate. Sînt înfățișate atelierele de făurărie, instalațiile și unelte ale acestora; deosebit de important apare, prin inventarul descoperit și datele furnizate, atelierul de la Grădiștea Muncelului — „Căprăreța”. În unele ateliere se prelucrau și piese din bronz. În continuare se analizează produsele din fier pe categorii: unelte agricole (cap. IV), unelte de tîmplărie (cap. V), cele folosite de orfevrari (cap. VI), precum și alte categorii de unelte — pentru prelucrarea pietrei, pentru zidărit etc. (cap. VII). Materialele de construcție din fier și obiectele de uz cotidian — foarte variate — sînt prezentate într-un capitol aparte. Se remarcă tipul de ținte ornamentate cu motive florale stilizate care, alături de împodobirea unor clești de fierărie,

relevă preocupările de natură estetică ale faurilor daci. Printre obiectele de întrebuințare curentă sînt și crampoanele care se atașau încălțăminteii pentru evitarea alunecării. Descoperirile semnalate în carte provin exclusiv din zona montană și, după cum bănuiesc autorii, reprezintă o creație locală (p. 122). Am adăuga că un obiect similar a fost descoperit în castrul din Turda, ceea ce dovedește perpetuarea acestui tip de piese în epoca romană. Accesoriiile metalice ale harnașamentului și piesele de car (cap. IX), precum și armele (cap. X), destul de puțin cunoscute arheologic, întregesc imaginea asupra producției dacice de obiecte din fier.

Încheierea prezintă mai întîi dificultățile stabilirii cronologiei diferitelor categorii de produse din fier; sînt însumate apoi cîteva concluzii privind difuziunea pieselor de fier în teritoriile daco-gete, influențele exercitate în acest domeniu de lumea clasică greco-romană și de civilizația celților, rolul unor mari centre metalurgice — cum ar fi Grădiștea Muncelului. Explicația figurilor precede lista abrevierilor, rezumatul în limba germană, indicele și materialul ilustrativ cuprins în 74 de planșe. Cartea beneficiază de bune condiții grafice.

Cei doi cercetători clujeni au realizat o lucrare utilă, care prin bogăția materialului prezentat și prin clasificarea acestuia devine un prețios îndreptar pentru arheologi.

MIHAI BARBULESCU

N. Branga, *ASPECTE ȘI PERMANENȚE TRACO-ROMANE*, Timișoara, 1978 (Editura Facla), 140 p. + 12 ilustrații.

Lucrarea istorică a fost și este mai întotdeauna rezultatul unor cercetări, al unor descoperiri, obținerea de date noi, necunoscute, caracterizându-se mai ales prin originalitate, inedit sau luări de poziție. Ea apare deci, în mod normal, atunci când un autor are ceva de spus care să îmbogățească strădaniile antecesorilor, să le completeze, uneori să le îndrepte și, de ce să nu o spunem, să lanseze pe piste noi cercetarea unui sau mai multor compartimente ale istoriei. Puține au fost și puține sînt astăzi excepțiile de la o astfel de manieră de a vedea lucrurile.

Broșura lui N. Branga constituie o astfel de excepție, nefericită nu numai prin lipsa tuturor condițiilor mai sus menționate necesare unei cărți de istorie, ci și prin faptul că apare într-un moment când istoriografia noastră nu duce deloc lipsă de surrogat. Nu am auzit și puțini sînt cei care, credem, știu despre „îndelungatele și pasionatele căutări“ (p. 5) ale lui N. B.; puțini i-au văzut studiile în reviste de ținută științifică. Lectura cărții convinge imediat că este vorba mai puțin de studii și mai mult de „meditații“ (p. 5), nici unul din articolele prezentate neîndeplinind condiția minimă a unui studiu nici prin conținut și mai ales nici prin metoda de lucru. Scopul, aprig subliniat în text de autor (p. 5), de a îmbogăți cunoștințele (ale cui?), „de a răspunde simultan (!) sarcinilor de cercetare și necesităților“ (!) este departe de a fi atins.

Poate că cititorul neavizat, în nici un caz cercetătorii, muzeografii sau cadrele didactice de orice fel, ar fi lăsat să treacă un atare „produs“ fără o reacție anume. Frazele complicate, sofisticate, încărcate cu termeni care se vor pretențioși, anticizările, fluxul ziaristico-fantastic dau lucrării lui N. B., de ce să nu recunoaștem, o anumită „prestanță“, în fond superficială. Mai mulți colegi s-au exprimat în sensul: „omnia fluunt...“. Ne-am întrebat însă dacă o atare poziție este justă? Partea de istoriografie care s-a ocupat și se ocupă cu epoca provinciei romane Dacia a scăpat pînă acum de poluarea cu exagerări și ineptii, menținîndu-se relativ sobră. Nu au lipsit și nu lipsesc nici aici încercări mai îndrăznețe de prezentare a unor descoperiri, etalarea unor minuscule drept „mari descoperiri“ etc. Părerea noastră este că avem o anumită responsabilitate pentru meseria și epoca de care ne ocupăm și dorim ca această recenzie să fie tratată strict ca manifestare a acestei responsabilități. Dealtfel am prefera titlul de „note critice“ mai mult decît „recenzie“ pentru că obiectul este prea îndepărtat de ținuta științifică pentru a fi ținta unei recenzii.

1. N. B. face des apel la metoda de lucru (p. 5), declarînd că a scris cartea „bazîndu-ne pe o cît mai amplă documentare literară, epigrafică, arheologică și bibliografică”. Afirmatia aceasta este falsă și inutilă. Pe întreg parcursul cărții nu poate fi întîlnită nici una din modalitățile de documentare pe care le afirmă, cu excepția poate a celei literare! De la început vrem să menționăm că titlul este prea pretențios, nu e acoperit și, am zice, are prea puține legături cu conținutul. Operațiile cu informația în interior sînt simpliste, „după ureche” pînă la un nivel care se apropie de... copiat! Ne întrebăm cum a reușit (ca să nu spunem *îndrăznit*) N. B. să cuprindă sfere atît de largi din istoria Daciei preromane, a provinciei Dacia și a epocii postaureliene în fosta Dacie fără să citeze cîteva din lucrările de bază (C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945 este citat o singură dată; H. Daicoviciu, I. H. Crișan, M. Petrescu-Dîmbovița cu cunoscutele lucrări în legătură cu dacii nu sînt citați niciodată; M. Macrea, care în a sa „*Viața în Dacia romană*” București, 1969, a acoperit absolut toate domeniile tratate de N. B. pentru epoca romană și postaureliană este citat nesemnificativ de cinci ori; alte lucrări de bază ca: V. Christescu, *Istoria economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, este citată o singură dată; A. Bodor pentru religia din provincia Dacia (cf. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Tübingen, nu este citat deloc etc.). Ba mai mult, am îndrăzni să zicem că N. B. le ocolește cu îndemînare (căci nu ne putem închipui că nu le cunoaște!). În schimb N. B. se citează mult pe sine, favorizează autori sau lucrări după bunul său plac. Pentru epoca postaureliană K. Horedt, D. Protase cu contribuțiile lor de sinteză nici nu sînt amintiți, ca să nu mai vorbim de diferitele lucrări mai mici care se ocupă cu probleme similare, chiar dacă ele se referă chiar la zona unde „activează” permanențele lui N. B. (E. Chirilă și colab., *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sibiușoara*, Sibiu, 1972). Și mai numeroase sînt problemele de istorie universală, care provin direct din sinteze sau enciclopedii binecunoscute, dar care nu sînt citate (p. 25: locuirea triballilor; p. 57: politica orientală a lui Traian; p. 58: modul de întemeiere al unui oraș roman; p. 60, nota 8; p. 61, nota 14; p. 72, nota 62; p. 77: băile romane; p. 66: statio Partiscum; p. 113: circulația monetară în secolul al IV-lea în Dacia; cea mai „cumplită” dintre toate este însă citarea lui P. Grimal pentru calcularea veniturilor lui Q. C. Cornelianus la p. 77, nota 76). Așa cum am mai spus, N. B. se citează mult pe sine, produsele semiliterare din „Transilvania”, iar citarea nu o face întotdeauna corect. Anumite descoperiri făcute mai demult și reluate de el devin rezultate ale cercetării proprii. Se vede faptul că, pe lîngă anumite îndeletniciri de tradiție thraco-getă (!), N. B. a moștenit și istoria universală, ba chiar și pe cea dacică direct de acasă! Modul în care operează cu izvoarele latine și grecești este iarăși discutabil. Nu, noi nu punem la îndoială calitățile de traducător direct din latină și greacă a lui N. B.; subiectul ar fi prea delicat. Însă e una să citezi pe Appianus sau pe un alt autor dintr-o ediție Teubner și alta e o traducere directă. Or, N. B. nu ne dezvăluie procedeul, lăsînd să se înțeleagă că a efectuat direct traducerea. Tot la metoda de lucru am include și cîteva observații în legătură cu săpăturile pe care la p. 93 și le întitulează „sistematice”, dar care apar în fotografia de la fig. 12 executate după o metodă demult depășită, tipică începutului de secol și rar întîlnită azi (doar la începători și la „veterani”) cunoscută sub numele de

„urmărire iepurească“, metodă care contravine uzanțelor și este interzisă (prin suspendarea autorului) atunci cînd DEPCN o descoperă sau îi este sesizată. Terminologia folosită („dezvelirea pe verticală“, „ceramica de culoare portocalie“ etc.) sugerează că N. B. stă la marginea științei arheologice și că va trebui să mediteze profund înainte de a da seamă unei comisii arheologice. Iată deci că „procedeele“ sale care „urmăresc îndeplinirea funcției sociale, moral-politice și patriotice“ (p. 6) a științei istorice nu sînt deloc științifice, iar rezultatul este foarte departe de țelul propus.

2. Și totuși ne întrebăm: ce ne aduce nou această broșură de 140 pagini? N. B. afirma (p. 56): „am căutat să abordăm probleme mai puțin cercetate sau chiar necercetate cu gândul la o contribuție științifică personală“, iar entuziasmîndu-se, ajunge mai încolo să vorbească chiar de „datoria“ patriotică. Toate au rămas vorbe goale. Nici una din problemele prezentate nu este necercetată sau mai puțin cercetată. Ba am zice chiar că unele dintre ele sînt foarte bine cercetate, iar intervenția lui N. B. a fost inutilă și neavenită prin felul în care a făcut-o (selectînd și „contribuțiile“ despre povestea lui Spartacus; apa vie!; creștinismul etc.). N. B. a prezentat în manieră proprie, cu formulări și procedee care sfidează metodele științifice și etica științifică, date, informații și evenimente demult explicate și uneori lămurite. Ce ne aduce totuși nou? Să le luăm pe rînd: pentru epoca dacică absolut nimic!; pentru epoca romană prezintă două instrumente medicale (p. 63); aminteste două cosoare, două săpăligi, o foarfecă și o sapă (p. 93) și dă cîteva date vagi în legătură cu săpătura de la Apold (fig. 11). Notăm însă că și acestea au mai fost odată prezentate în „*Transilvania*“. Mai descrie o seceră, o rîșniță dacică și una romană, șase brăzdare de plug (p. 116—119). Poate că am mai putea adăuga cele cîteva reluări de lecturi la cărămizile șampilate de la Ulpia Traiana și datele despre istoria albinăritului, unde contribuția pare a deveni incontestabilă (!).

3. Ar fi prea mult să discutăm aici sumarul detaliat. Cartea se vrea o contribuție la cele trei etape ale etnogenezei românești. Trecem mai repede peste partea I, *secțiunea primară* (!), intitulată: *Thraco-dacii: logos, mit, istorie*, pentru că cele expuse acolo ni se par mai mult mit decît logos (termen fără nici o legătură cu cel antic și al cărui sens este greu de priceput) și deloc istorie. În schimb, cea de-a doua parte: *Sinteze daco-romane* sau a treia, *Romanitate și continuitate*, le vom analiza mai atent pentru că parțial ne sînt mai apropiate. Structura ambelor capitole este compozită și nu urmează o ordine anume. Titlurile sînt bombastice: 1. *Fragmentarium* cuprinzînd nu mai puțin de șase subpărți; 2. *Sacidava* — considerații privind romanitatea rurală; 3. *Monumente sculpturale sincretiste* cu trei subpărți.

În cele ce urmează vom expune cîteva din observațiile noastre, pe grupe:

a. Exprimările curioase, adjectivele și anticizările abundă, confirmînd propria-i exprimare: „ne-am străduit să descoperim formele stilistice și maniera de tratare adecvată scopului propus“ (p. 6). Cităm la întîmplare: p. 18: „panteism acvatic de sorginte popular-religioasă“; p. 6: „secțiune primară“ în loc de secțiunea întîi; p. 19: „moartea e proba certă a nemuririi“; p. 59: „sistem economic secular, rigid și exclusivist“; p. 40: „cele mai de jos elemente agrare libere“; p. 49: „regiune pastorală“; p. 75: „siglă tegulară“; p. 66: „năieri“ pentru navigatori; 43: „pasaj salustian“; p. 54: „lumea patriarhal egalitară tracică“; p. 85: „scavat“ în loc de săpat; p. 96: „stagiu

al cercetărilor"; p. 97: „comunicație pandacică”; „teritoriu sudapulens”; p. 127: „știrea herodotiană”. Sînt chiar și cuvinte necunoscute (și este greu de știut dacă sînt greșeli de tipar sau produse proprii lui N. B.): p. 74: „cămia”; p. 70: „congetil”.

b. Erori de cunoaștere și informare uneori de-a dreptul grosolane: p. 85: „pretoriile de tip principia” sau „pretoriul-principia”. Astăzi, cînd s-a scurs atîta cerneală pentru a delimita destinația și planul celor două construcții (cf. Harald von Petrikovits, *Spezialgebäude...*) N. B. ne duce înapoi la literatura de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, și aceea interpretată destul de dubios; p. 85: „Unterbölingen” este de fapt Unterböbingen; „Butz” este de fapt Butzbach. Aalen, Unterböbingen se află pe Dunărea superioară, nu pe Rin; Welzheim, nu este nici pe Dunăre, nici pe Rin, ci pe zona înaintată din Odenwald; Butzbach se află pe valul din Taunus; p. 70: *CIL*, V, 8659 = *ILS*, 1412 nu vorbește nimic nici de Porolissum, nici de cohors V Lingonum. Cele de mai sus sînt pentru a îmbogăți cultura generală roman-provincială-daco-romană (!) a autorului (N. B.). *Cardo* este în aceeași măsură *maximus* ca și *decumanus*. Stilii nu erau deloc din os. Aceasta este o descoperire personală (p. 129 nota 68) a lui N. B. Din cîți stili există publicați în literatura noastră, cei mai mulți sînt din fier (!)

Foarte dificil este exprimată schema și discuția de la p. 82 în legătură cu Ulpia Traiana Sarmizegetusa. N. B. folosește și în acest caz procedeele din restul lucrării. Lăsînd impresia unei profunde cercetări personale, prin citarea directă a izvoarelor, ne prezintă cariera unor membri ai familiei Cominiilor ca o descoperire a sa (fără a mai cita pe M. Macrea, *Viața în Dacia...* p. 65, 139, 320, 380, 383, care spune același lucru într-un stil concis, științific.). Contribuția personală a lui N. B. ar putea fi și considerarea lui M. Cominius Quintus drept ctitor al templului închinat lui Nemesis, dar din păcate și acest lucru a fost făcut (mult mai prudent, de C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 157) pe baza unei inscripții. Se știe însă că sub numele zeiței Nemesis se ascund uneori și Iuno sau Isis. Mai mult, la cîtiva km de Sarmizegetusa, la Marga, se cunoaște o inscripție de fundare a unui templu al zeiței Nemesis (*CIL*, III, 1547). Probabil, această inscripție văzută în secolul al XVIII-lea de L. de Marsigli, a fost transportată acolo de la Sarmizegetusa, așa cum s-a procedat de altfel cu numeroase alte monumente din oraș. Folosind o ipoteză drept o dovadă indubitabilă, N. B. consideră că descoperirea unei țigle cu ștampila MCQ „într-un loc neprecizat” constituie un argument în plus că M. Cominius Quintus a ridicat templul zeiței Nemesis. În ce privește *termele*, atît dimensiunile cît și localizarea sînt greșite. Pentru numele coloniei nu cunoaște sau, dacă cunoaște, nu citează (ca de obicei) studiul consacrat acestei probleme de H. Daicoviciu (*Tibiscus*, 3, 1974). Ideea construirii castrului de către soldații legiunii a IV-a Flavia Felix nu-i aparține lui N. B., căci ea a fost formulată de C. Daicoviciu (*RE*, col. 612) și argumentată de H. Daicoviciu (lucrările Congresului Eirene, Cluj-Napoca, 1972). Nu este destul de clar dacă N. B. presupune sau nu existența unui castru înaintea orașului, de aceea expunerea sa este confuză și bogată în informații eronate. Astfel, arheologic încă nu au fost identificate laturile de Vest și de Sud, din care cauză suprafața și planul orașului sînt doar presupuse. Prin urmare, considerațiile lui N. B. privind relația dintre planul orașului și cîteva castru pe baza dimensiunilor este nefondată. De altfel, dimensiunile ora-

sului (presupuse) sînt prea mari pentru un castru de legiune, cum încearcă să dea de înțeles N. B. că ar fi fost colonia înainte (în legătură cu aceasta, vezi M. Rusu, în *Apulum*, 17, 1979; D. Alicu, comunicare la Sesiunea Științifică, Deva, 1979). Nu am înțeles din care cifre rezultă că Sarmizegetusa ocrotea între ziduri 5—6000 locuitori. C. Daicoviciu stabilise pentru colonia o populație de circa 20.000 locuitori; doar capacitatea amfiteatrului era de 5000 spectatori. Cîteva formulări sînt și aici curioase: p. 82: „în privința populației colonia imită topografia castrelor de legiune”. Fraza nu are absolut nici un înțeles. Vrem să-i mai amintim autorului că Titus Livius (XLIV, 39) și Tacitus (*Istorie*, II, LXXX) au arătat limpede că „fortificațiile au fost în așa fel construite încît să amintească soldatului de casa, de orașul lui” și nu orașele au fost construite pentru a aminti de caste, așa cum crede N. B. Dintr-un astfel de crez apare confuz și contradictoriu ultimul pasaj de la p. 82. N. B. semnalează corespondența „nesesizată pînă acum” dintre forul orașului și pretoriu (de fapt principia castrului). Singurul lucru care vrem să-l subliniem este faptul că forul de la Sarmizegetusa este orientat altfel decît ar trebui și strada principală nu cade pe jumătatea axei forului cum se întîmplă de obicei la caste cu via praetoria. Toate acestea vin în contradicție cu calculele făcute de N. B. *Nota bene*, încă nu se cunosc dimensiunile forului și cu atît mai puțin ale principiei sau pretoriului unui eventual castru anterior. Este apoi absolut surprinzătoare trasarea de către N. B. a drumurilor orașului. Ne întrebăm de unde știe domnia sa că o stradă împărțea laturile lungi ale incintei exact în două părți egale de 300 m fiecare, atîta vreme cît nici cardo și nici una din porți nu au fost încă depistate arheologic. După ce recunoaște că forul încă nu a fost dezvelit în întregime consideră „că din punct de vedere structural (dar nu numai atît) forul capitalei Daciei corespunde — evident la scară redusă — Forului lui Traian din Roma”. Găsim că referitor la acest paragraf orice comentariu este de prisos.

c. Există o serie de formulări atît de caraghioase (ca să nu le spunem penibile) încît le vom cita în întregime împreună cu comentariul asupra lor:

I/1. p. 15: „Iacoma sorbire din cristalul izvoarelor descinde din ancestrala credință populară”. Este mai corect să credem că „descindea” direct din sete. „Cîmpeanul care-și astîmpără ființa trudită de muncă și soare deșertînd umbrita apă a ulciorului de pămînt ars”. Dacă luăm sensul vechi al cuvîntului *a deșerta*, atunci cîmpeanul face un gest neeconomicos și inutil, deșertînd apa pe care ar fi trebuit să o bea.

I/2. p. 23: „după ce reușise să-și impună parțial autoritatea investită cu armele de tatăl său”. Cum?

I/3. p. 43: „cum au ajuns aceste neamuri (gali și germani) în sclavia romană, prin ce împrejurări și-au uitat țara?” Oare să fie atît de grea întrebarea?; p. 45: „majoritatea sclavilor din tabăra lui Crixos o alcătuiau germanicii urmați... de numeroșii oameni liberi din Italia”.

II/1 b. p. 57: „între cetățile Daciei romane Apulum se situa pe primul loc în producția de mărfuri”. Cetate nu este un termen folosit pentru lumea clasică romană și chiar dacă ar fi, atunci are sens pur militar. Nimic nu probează că Apulum era pe locul întîi. Putem crede de pildă că era numai pe locul trei!!!; p. 60: „roman, deci urban-civil prin excelență, meșteșugul cărămidăriei a fost răspîndit în lumea romană de soldați”. În primul rînd, acest meșteșug nu era roman prin excelență; în al doilea rînd, nu era urban-

civil; în al treilea rînd, mi se pare că l-au cunoscut chiar și dacii înainte de cucerire într-o anumită măsură; p. 61: „circulația intensă a drumului imperial“. Aflăm acum cu uimire de existența unui drum călător. Un fapt nou, care poate duce la... meditații; p. 60: „pentru vînzarea de cărămizi și oale Titentianus încheiase acte de vînzare-cumpărare cu populația rurală“. Este exagerat să cumperi o oală cu proces-verbal; p. 62: „în privința contribuției acestui cărămidar la răspîndirea elementelor materiale (n.n.: cărămizi) definitorii pentru civilizația romană, deci hotărîtoare în propagarea romanizării în mediul dacic rural, constatările sînt certe“. Iată deci că N. B. ne aduce dovada care ne lipsea pentru demonstrarea romanizării: cărămida!, cu o definiție care... poate fi hotărîtoare pentru stabilirea culturii sale istorice; p. 63: „principala caracteristică a acestor două ustensile (vezi instrumente medicale) constă în multipla lor funcționalitate“ (!).

III/1 c. p. 69: „atribuim tiparul italicilor majoritari în Dacia romană“. În raport cu cine erau ei oare majoritari și de unde această siguranță?. Astfel de tipare a publicat M. Moga (*Apulum*, 16, 1978, p. 166) și le-a interpretat mult mai... sănătos. În fond, ce importanță are de unde veneau aceste tipare de vreme ce ele circulau în toată împărăția romană?

III/1 d. p. 70: „după expirarea funcției militare, acest susținător al politicii de întărire a romanității Daciei s-a retras în Italia“. Este sigur că a făcut acest lucru pentru a dovedi că și fără dînsul romanitatea subsistă. În fond, a dat un exemplu bun!!!; p. 71: „magistraturi sacerdotale“. Nu se cunoaște acest termen; p. 73: „subliniem că produsele figlinei descoperite în mediul privat derivă din relațiile de vînzare-cumpărare“. Dar dacă erau cadouri? sau donații?; p. 72: „numeroase alte gîni romane de rang și plebeiene“. Termenul „gintă de rang“ este o inovație; p. 75: „dedicarea acestor monumente de artă divinităților Nemesis și Mithras dovedește că personajul nostru era destul de înstărit“. Dar dacă le dedica lui IOM sau Apollo ce dovedea oare? era mai săracuț? sau și mai înstărit?

III/1 e. p. 78: „Băile pot fi numite vile ale sărăcimii urbane, instalații cu profund caracter democratic“; „mai importantă decît funcția lor politică a fost desigur funcția culturală a termelor“. Aceste două propoziții sînt profunde... găselnițe ale lui N. B. Cum el însuși spune că atît așezările urbane cît și cele oppidane (!) == *pagi* și majoritatea castrelor dispuneau de băi, faptul acesta însemna că în întreg Imperiul roman era o democrație nemai-pomenită și o activitate culturală intensă și intensivă. Ne mirăm deci că nerobociții aceia (săracii și sclavii) au luptat și au procedat la schimbarea unui regim așa de democratic! Nimeni în lumea celor ce cercetează epoca romană clasică nu a comparat pînă acum *oppidum* cu *pagus*. Așa că această inovație îi aparține tot lui N. B.

III/1 f. p. 80: „în dezinvoltă sa activitate constructivă împăratul Traian acordase înțîietate zidirii așezămintelor civile și rurale“. Propoziția este pe cît de lungă în înșiruirea de cuvinte, pe atît de goală în conținut, atît în ce privește Imperiul cît și Dacia. Mai întîi că nu sînt așezăminte, ci așezări; în al doilea rînd, orașele care au primit sub el titlul de colonia Ulpia, cu excepția Sarmizegetusei, au avut mai toate o dezvoltare preurbană anterioară cu care Ulpian nu a avut nici o legătură; în cazul Daciei formularea este de-a dreptul caraghioasă. Știm cu toții că M. Ulpius Traianus a fondat un singur oraș; în aceeași măsură știm că au fost ridicate pe puțin 50 de

fortificații!!; p. 85: „noi adoptăm opinia cercetătorilor care pun accentul pe dorința lui Ulpus de a avea în centrul Romei — prin urmare în centrul orașelor provinciale inclusiv Ulpia — un spațiu basilical extins“. Care sînt oare acei autori? ce înseamnă basilical extins? Nu cumva este N. B. tributur unor teze exprimate de P. Romanelli (cf. *Enciclopedia romană*), se pare singura bibliografie mai bine studiată de autor?

III/2. p. 92: „vestigiile litice ale drumului pavat“ (!); p. 96: „știm că regiunea, inclusă teritoriului administrativ apulens, era destinată împroprietăririi veteranilor legiunii XIII Gemina, a căror prezență o deducem aici prin prezența produselor tegulare marcate cu ștampila trupei“ Deci, N. B. știe: limitele teritoriului administrativ apulens; știe că acesta era destinat veteranilor legiunii a XIII-a Gemina pentru împroprietărire. Și toate acestea pe baza unei singure stampe pe cărămidă. Iată ce înseamnă interpretarea „dialectică“ a unui izvor arheologic! Aviz celor ce stau prost cu interpretarea. Iată ce posibilități... largi oferă o ștampilă tegulară, care stabilește o prezență prin prezență!; p. 97: „evacuarea Daciei nu reprezintă pentru respectiva așezare daco-romană o părăsire“; „cităm în acest sens moneta emisă de Valentinianus I și vasul piriform de tradiție dacică“. Ce legătură are vasul piriform cu părăsirea Daciei este un secret ce va fi lămurit poate în volumul al II-lea al broșurii!!!

III/3. p. 109: „monograma lui Christos“ este de fapt monograma criptografică a numelui lui Isus Christos; p. 109: „ajungem la concluzia esențială din punct de vedere cronologic că donariul de la Biertan... aparține fie domniei lui Constantin, fie urmașilor lui“. Dar la această concluzie esențială, și nu numai cronologic (!), ajunseseră K. Horedt, C. Daicoviciu și A. Alföldi etc. cu peste 40 de ani înainte și nici măcar nu sînt amintiți (!); p. 110—111: tabelul prezentat este incomplet; lipsesc o mulțime de localități și descoperiri, ba mai mult, chiar la localitățile prezentate descoperirile nu sînt complete. Lipsește tezaurul de la Laslea și descoperirile de la Pîrîul Hotarului; p. 112: „donariumul de la Biertan atestă clar practicarea limbii latine în materie de cult“. Greșit! Dacă limba latină se practica numai în materie de cult, atunci donarium-ul de la Biertan nu reprezintă nimic pentru problema continuității. El este important tocmai pentru că populația pentru care a fost făcut era latinofonă și avea, deci, nevoie de practică de cult în limba latină!

III/4. p. 115: „romanitatea rurală a românilor este înainte de toate un fapt de civilizație“ Cum? prin ce?; de ce înainte de toate? p. 120: „un nelipsit element al plugului dacic și roman este cuțitul“. Iată o descoperire care contribuie serios la istoria agriculturii.

III/5. p. 127: „scepticismul creat de inexistența documentației arheologice apicole este înlăturat de istoricul Herodot“. Oare cum a făcut Herodot ca, dîndu-și seama de inexistența documentației arheologice apicole (!) să se apuce să completeze lipsurile ei ?; p. 129: nota 64: „spiritul roman și elen s-a apropiat cu sacru respect și profundă înțelegere de zburătoarele cu aripi străvezii“ (n.n.: albinele). Mai este nevoie de vreun comentariu?; p. 199: „propagarea relativ tîrzie a evangheliei la nordul Dunării are cauze multiple și bine definite. Trebuie invocat în primul rînd aspectul mai mult provincial decît roman clasic al vieții economice și sociale“. Foarte frumos! Dar oare în Gallia, Hispania, Africa, Britannia etc., unde creștinismul s-a răspîndit tot

aşa de bine ca în Italia (dacă nu mai bine!) predomina aspectul clasic? cum arăta „caracterul militar-păgîn“ al romanităţii provinciale? cum le poate deosebi N. B. aceste aspecte?

Nu am putut înregistra toate afirmaţiile similare. Nici nu pretindem că le-am ales pe cele mai reprezentative. *Broşura nu se înscrie în necesarul bibliografic şi nu ar avea ce căuta în istoriografia noastră. Ea nu constituie nici măcar o carte de popularizare, căci dezinformează şi denaturează adevăruri pe care lumea le ştia înstăpînite.* Poate că nu atît N. B. este de vină, ci cei care au facilitat şi recomandat această carte. Cum a trecut ea prin consiliile ştiinţifice şi tehnice? care au fost acestea? Nu cumva există o cale laterală, iar existenţa ei permite să ne ameninţe cu o a doua carte cu astfel de contribuţii? Acesta este marele pericol. Ne mirăm că în momente cînd istoria Banatului a rămas atît de puţin cercetată, cînd o bună parte din problemele ei sînt disputate aprig nu numai în ţară, ci şi peste hotare, Editura Facla acordă cu generozitate spaţiu tipografic unor astfel de produse. Poate că chemarea demult făcută a regretatului profesor C. Daicoviciu (cf. *Banatica*, 1, 1970) nu a ajuns la această editură. Şi e păcat ca studii constituind contribuţii reale — indiferent de epoca la care se referă — să stea în sertare, în timp ce „contribuţiile“ lui N. B. consumă hîrtie, inutil din punct de vedere ştiinţific şi penibil din punctul de vedere al manierelor de procedură şi tehnică de lucru.

NICOLAE GUDEA — DORIN ALICU

Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Pentru elaborarea unei sinteze cuprinzătoare privitoare la epoca daco-romană a istoriografiei noastre, cercetătorii clujeni, înțelegând acest imperativ, au redactat două importante monografii tipărite în prestigioasa editură britanică *British Archaeological Reports*.

1. D. Alicu — E. Nemeș, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*. BAR, Supplementary Series, 18, 1977.

Monografia este prefăcută de prof. dr. Hadrian Daicoviciu, care subliniază oportunitatea și necesitatea stringentă a lucrării. În introducere se face un scurt istoric al descoperirilor și se dau date tehnice despre lămpile antice.

Capitolul I (p. 9—20) cuprinde un scurt studiu al ștampilelor descoperite la Sarmizegetusa, a originii lor.

Capitolul II (p. 21—37) este consacrat tipologiei lămpilor din capitala Daciei romane, tipologie cu o seamă de elemente noi, caracteristice provinciei.

Catalogul (p. 38—107) înseriază 512 lămpi, descrise cu detaliile necesare și utile, însoțite de o foarte bogată bibliografie.

Ilustrația, care cuprinde 61 de figuri în desen și LI de planșe foto, mai are 7 planșe cu ștampile și elemente grafice de pe lămpi, în desen, și 4 planșe cu hărți, schițe și planuri ale Ulpiei Traiana Sarmizegetusa. O listă a figurilor și a planșelor face foarte facilă utilizarea lucrării.

2. D. Alicu — C. Pop — V. Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Monograph. 2, BAR, International Series, 55, 1979.

Monografia, prefăcută tot de prof. univ. dr. Hadrian Daicoviciu, cuprinde o introducere care se referă pe scurt la istoricul săpăturilor și a descoperirilor fortuite, precum și la importanța pe care o prezintă monumentele sculpturale din capitala Daciei romane.

Capitolul I (p. 11—24) tratează divinitățile și personajele mitologice grupate în: divinități greco-romane, orientale și egiptene; balcano-danubiene și figuri mitologice. Divinitățile sînt grupate alfabetic, prezentate comparativ în raport cu alte centre din Dacia și însoțite de o completă și bogată bibliografie.

Capitolul II (p. 24—26) cuprinde statuile de împărați și militari, puțin numeroase, dar semnificative.

Capitolul III (p. 26—29) prezintă figuri antropomorfe și zoomorfe, de asemenea puține, dar importante.

Capitolul IV (p. 29—33) însumează sculpturile arhitectonice.

Capitolul V (p. 33—43) înseriază monumentele funerare, grupate pe categorii, remarcabile prin varietatea și diversitatea lor.

Capitolul VI (p. 43—44), piese neidentificate sau pierdute. Notele la capitolele I—VI, pînă la p. 59, sînt extrem de bogate și cuprind aproape exhaustiv bibliografia specifică.

O listă de abrevieri, judicios întocmită, precede catalogul materialului arheologic prezentat în cele 6 capitole.

Monumentele publicate sînt prezentate sumar și însoțite de bibliografie; cele inedite sînt descrise detaliat. O addenda, care ridică numărul total al pieselor prezentate la 657, completează catalogul.

Lucrarea se încheie cu un util indice al numelor care figurează pe monumente.

Monografia este foarte bogat ilustrată cu fotografii și desene de o bună calitate, grupate în 169 de planșe.

Cele două monografii, elaborate după cele mai bune criterii științifice și cu o metodă de lucru proprie, contribuie din plin atît la cunoașterea mai aprofundată a culturii materiale romane din Dacia, cu specificul ei, în special, cît și la încadrarea artei din provincia carpatică în aria largă a artei provinciale din Imperiul roman. Ele formează, nu numai pentru cercetătorii din țara noastră, ci și pentru toți cei interesați în cunoașterea artei provinciale romane, un prețios și permanent *instrumentum laboris*. Înalta ținută științifică și excelențele condiții grafice în care au apărut fac monografiile veritabile lucrări de referință.

Prestigioasa școală de arheologie clujană, creată de regretatul profesor Constantin Daicoviciu, își aduce și în acest mod, în concernul internațional, contribuția ei meritorie.

ION BERCIU

D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, I, *Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*, Londra, 1975; II, *Roman Lamps made in Italy*, BMP, 1980.

D. M. Bailey, cercetător principal la departamentul pentru antichități greco-romane de la British Museum, a pus, prin publicare, la dispoziția cercetătorilor colecția de opaite, deosebită prin număr și valoare, a muzeului britanic.

În primul volum, cercetătorul englez face, în introducere, referiri la tehnica de confecționare a opaitelor, la evoluția formelor, utilizând o bogată bibliografie. În catalog sînt prezentate lămpi începînd cu epoca bronzului și sfîrșind cu secolul al VII-lea. Ele provin din Creta, Atena, Asia Mică, Rhodos, Calymna, Cipru, Egipt și Italia și sînt grupate în funcție de locul de confecționare sau descoperire.

Al doilea volum, apărut în anul 1980, cuprinde opaitele romane produse în Italia, aflate în colecțiile muzeului. Lucrarea are patru capitole: 1. Lămpile italice în colecțiile Muzeului Britanic, în care este analizat procesul de naștere al colecțiilor; 2. Scenele de pe discurile lămpilor italice, grupate, în funcție de reprezentări, în scene religioase și mitologice, personaje istorice, viața cotidiană, animale, plante și flori; 3. Inscripții și mărci, în care sînt tratate atît stampilele, cît și inscripțiile de pe discuri sau alte semne grafice de pe corpul lămpilor; 4. Desenele Townley de lămpi, analizează o veche colecție de desene de lămpi diverse, aparținînd lui Charles Townley. Catalogul însumează un număr de 752 de opaite, clasificate în 6 secțiuni, respectiv în 24 de tipuri. Cartea dispune de un aparat critic și ajutător foarte riguros, iar în final cuprinde o addenda la primul volum.

Lucrarea se remarcă prin bogata informație, modul interesant de clasificare a lămpilor, care ține cont atît de evoluția formei, cît și de factorul cronologic, prin calitatea tiparului, aspectul grafic și fotografia ireproșabilă. Ea este mai mult decît un instrument de lucru pentru cercetători, este o carte de referință fără de care este greu de conceput studiul opaitelor romane.

DORIN ALICU

Laura Caretta, Ernesto de Carolis, Gianfranco Gazzetti, Giuseppina Ghini, Mauro Incitti, *Introduzione allo studio della ceramica Romana*, Gruppo Archeologico Romano, Roma, 1979, 101 p. cu 34 de pl. în text.

Întocmită de cîțiva membri ai Grupului Arheologic Roman, cu sediul la Roma, broșura pe care o prezentăm este a opta dintr-o serie de douăsprezece, apărute pînă acum și privind diferite probleme de istorie veche și arheologie; editată sub forma unui curs, ea cuprinde cîteva noțiuni introductive referitoare la ceramica romană din Italia. Încă de la bun început autorii țin să sublinieze că vor exclude din prezentarea lor unele categorii de ceramică provincială (sigillatele sud-gallice și hispanice, terra sigillata chiara B, sigillatele europene, cele orientale și ceramica de Megara). Sînt lăsate, de asemenea, la o parte alte categorii minore, ca fiind complementare altora mai importante (ceramica de Aco Sario, ceramica cenușie, presigillatele). Prin descrierea categoriilor ceramice alese, autorii intenționează să furnizeze un „instrument“ de lucru pentru o identificare imediată și pentru o cunoaștere de bază, primară, a ceramicii romane.

Lucrarea tratează la început probleme generale de tehnologie, continuate cu unele sugestii în vederea sistematizării și tipologizării ceramicii; urmează un foarte important capitol, și anume scara tonală a argilei. Pentru o mai clară înțelegere se anexează aici și o planșă color cu 21 de nuanțe diferite (după O. Mazzucato), înfățișînd marea varietate de culori pe care o poate avea argila, de la negru și cenușiu, pînă la gălbui-albicios, trecînd printr-o serie de nuanțe ale roșului. Cea de-a doua parte a studiului cuprinde descrierea sumară și ilustrarea unor categorii de ceramică socotite de către autori mai importante: ceramica cu vernis negru, terra sigillata italica, terra sigillata chiara sau africana, vasele cu pereți subțiri, ceramica glazurată, ceramica cu vernis roșu în partea interioară, vasele cu buze înegrite și patină cenușie, ceramica de producție locală, amforetele și recipientele de sticlă. Lucrarea se încheie cu o scurtă listă bibliografică corespunzătoare fiecăreia dintre categoriile de recipiente descrise. Trebuie de asemenea menționat faptul că, studiul oricărei categorii este însoțit de un relativ bogat aparat critic și de cîteva planșe tipologice ilustrative care conțin formele semnificative. Schema generală după care sînt descrise categoriile mai sus amintite este următoarea: definiție, istoricul studierii categoriei respective, caracteristici tehnice, încadrarea istorică sau datarea, centre de producție, forme și ornamente. Deși de proporții reduse, lucrarea este foarte utilă pentru studiul de început și de ansamblu al ceramicii romane, avînd în același timp marele merit de a fi clar împărțită. Nu știm în ce măsură însă categoriile alese de autori spre a fi prezentate

sînt sau nu cele mai potrivite; rămîne ca cei care s-au ocupat în parte de fiecare din ele să-și spună părerea în legătură cu acest lucru.

În cadrul capitolului privitor la noțiunile generale de tehnologie autorii se opresc asupra unor probleme referitoare la obținerea argilei optime prin adăugarea de degresanți sau prin spălare, depinzînd de materia primă, respectiv de felul lutului în stare naturală (mai gras sau mai puțin gras). Odată obținută argila necesară, cu ajutorul altor operații se ajunge la cele patru tipuri de pastă folosite în modelare: a) pasta moale (45—55% apă), folosită pentru decorarea în tehnica barbotinei; b) pasta semimoale (8—10% apă), folosită pentru elemente aplicate: torti, picioare, ornamente; c) pasta consistentă (cu procent minim de apă), folosită pentru modelarea formei la roată; d) pasta dură care are consistența propice vasului în faza de tragere la roată.

Următorul proces este modelarea; sînt descrise trei tipuri de modelare a ceramicii: a) la roată; b) turnare în tipare, aceasta constînd din două faze, modelarea propriu-zisă și finisarea; c) cu ajutorul „colombinei”. În continuare, vasele sînt supuse arderii în cuptor. Autorii afirmă că abia în ultima vreme, datorită descoperirilor mai numeroase din Italia și din restul lumii romane, s-a ajuns la o cunoaștere mai aprofundată și chiar la o clasificare a cuptoarelor în care se producea olăria romană. Ei preiau (după M. Picon, *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*, Lyon, 1973) cele două mari tipuri de cuptoare: A) cuptoare construite pentru arderea în atmosferă reducătoare (în camera de foc și în camera de ardere a vaselor temperatura este egală); B) cuptoare construite pentru ardere în atmosferă oxidantă (camera de foc comunică direct cu exteriorul prin niște tuburi; în acest fel, camera de ardere a vaselor e împărțită în mai multe compartimente, fiecare din acestea fiind închis și avînd o temperatură diferită, superioară celei din camera de foc).

Se trece, în continuare, la clasificarea ceramicii după criteriile folosite de cercetătorii italieni; aceștia se bazează pe următoarele considerații: 1) distincția între materiile prime folosite, pe de o parte lut, pe de altă parte sticlă, bronz etc.; 2) distincția între diferitele categorii de recipiente, conform funcționalității lor. Odată efectuată împărțirea, e necesară o selecție ulterioară, în cadrul fiecărei categorii astfel obținute; ea se face prin separarea părților componente ale unui vas (în cazul în care e vorba de fragmente), cum ar fi buze, funduri, torti, pereți ornamentați sau neornamentați etc. Dintre toate acestea, elementul morfologic cel mai important, care determină forma, tipul sau varianta de recipient, este buza.

Autorii încearcă apoi definirea conceptelor de formă, tip și variantă. *Forma* este definiția structurală a obiectului, determinată în general de funcționalitatea sa. *Tipul* este un aspect dat unei forme de producție și este verificabil în mod tipologic numai într-o perioadă de timp suficient de lungă. *Varianta* este o ușoară modificare, ocazională sau voită, a tipului. De exemplu, în formularea *pahar tronconic cu buza dreaptă*, paharul este forma de recipient, tronconic este tipul de pahar, iar varianta este dată de buza dreaptă (p. 9—10).

Ultimul capitol din partea introductivă este cel care tratează scara tonală. Ea a fost întocmită după O. Mazzucato, *Scala tonale delle argile*, în *Tavola rotonda sulla archeologia medioevale, a cura dell'Istituto Nazionale*

di *Archeologia e Storia dell'Arte*, Roma, 1976, p. 121—125. Ea este deosebit de folositoare, pentru că oferă un punct de referință comun în vederea descrierii culorii unui vas. Fiecare nuanță reprezintă un eșantion de argilă, după ce a fost ars, pentru că înainte de ardere culoarea argilei poate diferi de la o zonă la alta. Autorii propun chiar folosirea acestei scări tonale: cînd culoarea unui vas este identică cu una din culorile scării tonale, atunci se va nota că ea corespunde, de pildă, cu STA 9 (STA = scala tonale delle argile); în cazul în care aceasta nu coincide, se notează STA +9 sau -9 de la caz la caz. După cum subliniază cercetătorii italieni, această scară nu este definitivă; ea poate fi modificată, pot fi adăugate noi culori sau nuanțe, dar, după părerea noastră, importanța ei constă în faptul că există o bază comună de discuții.

Urmînd acestor scurte considerații generale, se trece la analiza propriu-zisă a ceramicii, cu scurte referiri la fiecare din categoriile amintite. Nu ne vom opri asupra tuturor, ci vom sublinia doar unele idei care ne-au reținut în primul rînd atenția. Ni s-a părut, astfel, deosebit de util modul în care autorii au reușit să sistematizeze datele privitoare la fiecare din categoriile ceramice discutate de ei, în așa fel încît un începător reușește să se lămurească foarte ușor cu noțiunile de bază despre o clasă sau alta, avînd posibilitatea să vadă tipuri reprezentative de recipiente și să consulte o listă bibliografică „de bază” pentru subiectul care îl interesează. Ne-am oprit asupra a ceea ce autorii au numit *ceramica de producție locală*, pentru că dacă celelalte categorii de ceramică beneficiază de studii și cercetări mai ample, ceramica de uz comun a fost oarecum „uitată” pînă acum cîteva decenii și orice nouă tentativă de publicare și ordonare a ei ni se pare a fi un pas înainte spre perfecționarea cercetării ceramologice. Sub acest nume sînt cuprinse toate tipurile comune de recipiente de bucătărie și de masă. Fiecare oraș sau centru mai mic avea propria sa officină, de proporții reduse, care satisfacea cererea de astfel de produse pentru folosința cotidiană. Autorii subliniază că pentru o încadrare mai bună a acestei clase ar fi oportun, cum s-a și făcut deja în parte, să se întocmească tipologii locale, pe baza materialului existent, tipologii din care să se poată „extrage” apoi formele cele mai răspîndite în anumite zone mai largi, ajungîndu-se la individualizarea tipurilor comune. Ei împart această clasă (p. 59) în *forme deschise* (platouri, castroane, străchini, căni, cupe, pahare, oale, tigăi, *mortaria* și *catini*) și *forme închise* (*unguentaria*, flacoane pentru parfumuri și balsamuri, sticle, carafe, amforete, vase ovoide și piriforme). Formele deschise sînt cele care nu erau folosite pentru păstrarea în ele a unor produse lichide sau solide, ci pentru bucătărie sau servitul la masă. Formele închise cuprind toate recipientele afectate păstrării produselor lichide sau solide. Deși clasificarea făcută pentru ceramica locală pare uneori sumară și ușor forțată, ea este mulțumitoare, dacă avem în vedere proporțiile reduse ale studiului de față, precum și scopul lui, acela de inițiere în problemele ceramicii romane.

Ultima grupare de recipiente studiate o constituie cele de sticlă. Este un capitol interesant, pentru că în cîteva cuvinte autorii fac o scurtă istorie a sticlei; sînt trecute în revistă tehnicile de fabricare a acesteia în antichitate, iar în continuare se dau cîteva noțiuni de bază despre sticlă ca material de confecționare a recipientelor. Sînt clasificate, astfel, produsele de sticlărie din

Italia romană, formele mai frecvente și principalele tehnici de decorare a acestora.

Am aminti încă o dată că lucrarea se încheie cu o listă bibliografică, pe categorii de recipiente, destul de redusă ca proporții, dar deosebit de utilă pentru începătorul interesat în aceste probleme, tocmai prin simplul fapt că el găsește aici câteva din lucrările importante asupra subiectului, tot așa cum studiul de față îi oferă un punct de plecare pentru o cercetare mai amănunțită a claselor de recipiente deja pomenite. Din aceste motive recomandăm lucrarea studenților care se specializează în arheologie, ea nefiind nici prea încărcată, de strictă specialitate, dar neavînd nici aspectul unei cărți de popularizare.

ALINA SOROCEANU

Marie-Hélène et Jacques Santrot, *Céramiques communes Gallo-Romaines d'Aquitaine*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1979, 266 p. text cu 10 fig. în text + 133 pl.

Lucrarea de față se înscrie în tendința actuală de a se publica o cât mai mare cantitate de ceramică comună, de a nu se mai insista doar asupra categoriilor deosebite, cum ar fi terra sigillata, vasele cu pereți fini, ceramica stampilată, ceramica pictată etc. Ceramica comună a fost și este un izvor de primă mînă pentru cunoașterea vieții economice și sociale a unei populații sau regiuni, cu atît mai mult cu cît ea se găsește într-o relativ mare cantitate, în majoritatea complexelor arheologice, devenind aproape banală în special pentru cei care nu îi acordă suficientă atenție. Din aceste motive, publicațiile conținînd ceramică comună, tot mai des apărute în ultimele decenii, constituie realizări demne de toată lauda și, mai mult decît atît, exemple care se cer urmate.

Luînd în studiu regiuni sau zone cu o suprafață medie, astfel de lucrări nu devin nici prea stufoase, coplesitoare, dar nici nu rămîn sărace în material. O asemenea încercare fac și autorii cărții de față, pentru Aquitania, de fapt numai pentru nordul acestei provincii; după cum constatăm însă, ei se limitează doar la orașele Bordeaux și Saintes, cu zonele înconjurătoare. Sînt studiate nouă mari colecții de ceramică de uz comun, ele fiind considerate reprezentative pentru toată regiunea (p. 6), avînd în vedere că cele două orașe din care provin erau centre administrative, culturale și comerciale binecunoscute în antichitate.

Lucrarea este divizată în trei părți mari. În capitolele introductive autorii dau câteva indicații asupra metodelor de lucru, mai întîi cele obișnuite, care preced prelucrarea propriu-zisă a materialului și, în sfîrșit, interpretarea lui cu ajutorul metodelor moderne statistice și de laborator (fizice și chimice). Tot aici sînt cuprinse și noțiunile tehnologice care privesc procesul de fabricare a ceramicii: pasta, modelarea acesteia, cuptoarele și atelierele, decorarea și stampilarea. Studiul formelor constituie a doua parte a lucrării (p. 39—216); la începutul ei se găsește un capitol în care este expus criteriul folosit pentru clasificarea materialului, arătîndu-se motivele pentru care forma recipientelor a fost adoptată ca bază de lucru. Drept urmare, este

sugerată intitularea cărții și ca „un dicționar de forme” (p. 41). Reproducem, în continuare, schema după care au fost ordonate recipientele:

	<i>Types</i>	<i>Sous-types</i>	<i>Formes</i>	<i>Variantes</i>
			Forme 1	
		Sous-type 1 a	Forme 2	2 a
				2 b
			Forme 3	
			Forme 4	
	Type 1	Sous-type 1 b	Forme 5	
				6 a
		Sous-type 1 c	Forme 6	6 b
				6 c
			Forme 7	
		Sous-type 2 a	Forme 8	
			Forme 9	
	Type 2	Sous-type 2 b	Forme 10	
.				
	21 types	65 sous-types	515 formes	115 variantes

Exemples: *types*: couvercles, coupes, pichets etc.

sous-types: couvercles à bouton plat, coupes à collerette etc.

formes: couvercle à bouton plat forme 11, coupe à collerette forme 164 etc.

variantes de formes: couvercle à bouton annulaire forme 27 a, coupe à collerette forme 164 a etc.

În concluzie, autorii arată că acest „dicționar de forme” ceramice gallo-romane de la Bordeaux și Saintes este constituit din „*forme*” numerotate și grupate în „*tipuri*”. *Tipul* cuprinde vasele care au aceleași caracteristici morfologice generale și același gen de funcționalitate. *Forma* este una din diferitele expresii ale tipului; ea este, de fapt, singura care prezintă interes pentru studiu, deoarece tipul în sine nu este databil, în timp ce variantele lui succesive (ori simultane) pot fi datate și localizate în timp. Ele constituie o evoluție eventuală a tipului căruia îi aparțin.

Pentru ca cercetătorul să nu se piardă în multitudinea de forme, el trebuie să evite o „înmulțire” peste măsură a variantelor, care sînt uneori doar rezultatul unui simplu „accident” în modelarea vasului. Din această cauză cei doi Santrot recomandă să se facă o diferențiere clară între ceea ce constituie, efectiv, o variantă morfologică, o evoluție a unei forme, și ceea ce e o „eroare de interpretare” a olarului în realizarea modelului său.

Sînt descrise, în continuare, formele existente în cele nouă colecții din nordul Aquitaniei, începînd de la cele joase și mergînd treptat spre cele înalte, respectiv de la capace, farfurii și străchini pînă la ulcioare și amforete. În cadrul acestui catalog de forme, la începutul fiecărui tip, sînt descrise caracteristicile generale ale acestuia; fiecare formă este, pe urmă, descrisă în parte, cu trăsăturile particulare care o diferențiază de altă formă din cadrul aceluiasi tip: culoare, mod de ardere, dimensiuni medii și extreme întîlnite, tipurile de pastă folosite; acolo unde e posibil sînt date și indicații bibliografice, acestea ajutînd cititorul să-și formeze o idee asupra ariei de răspîn-

dire; se menționează și eventualele variante întâlnite în alte regiuni, precum și indicațiile cronologice respective (de concordanță sau decalaj).

Ultima mare parte cuprinde interpretarea materialului (p. 217—232), respectiv folosirea lui la înțelegerea contextului economic din Aquitania la un moment dat (în secolele I î.e.n. — IV e.n.). Se știe foarte bine că ceramica, în general, nu trebuie să fie și nu este studiată în sine, pentru a fi studiată, ci este un izvor pentru viața economică, socială și comercială a unei regiuni. Prin urmare, este absolut necesară cercetarea unor probleme ca: răspândirea ceramicii de uz comun într-o zonă, răspândirea atelierelor, concurența dintre acestea etc. Autorii încep acest ultim capitol cu discutarea raporturilor morfologice și cronologice dintre vasele de ceramică comună și celelalte categorii de recipiente: sticlă, bronz, ceramică de lux (terra sigillata, ceramică campaniană), pe baza unui amplu tabel care cuprinde anumite forme bine datate în context arheologic. Tabelul este deosebit de util, punând în evidență, după cum ne sugerează cei doi autori (p. 222), originalitatea repertoriului formelor comune, considerate până în prezent ca fiind împrumutate, în majoritatea cazurilor, din ceramica de lux sau din cadrul celorlalte categorii de recipiente. Dar tabelul acesta, arată în continuare cei doi, ori cât de incomplet ar fi, demonstrează, în stadiul actual al cercetărilor, că aproape în toate cazurile o formă apare mai întâi (sau cel mult în același timp) în cadrul ceramicii comune, ca apoi să îi găsim omologul și în sticlă, bronz, sau ceramică de lux. În continuare, se fac câteva referiri în legătură cu nașterea și răspândirea unei forme. Forma este o creație colectivă constituită printr-o succesiune de etape, de invenții, de ameliorări progresive; formele cele mai răspândite și care au fost fabricate timp de mai mulți ani sînt și formele cele mai simple, avînd, în același timp, o funcționalitate complexă (de exemplu farfuriile, străchinile, vasele ovoide); în același timp însă, formele mai specializate nu pot să se adapteze, ele fiind destinate unui singur gen de utilizare (biberoanele, pușculițele etc.). Nu se poate vorbi de „nașterea” unei forme într-un anume atelier; o formă se poate naște simultan în mai multe ateliere, ca urmare a unei necesități; în același timp însă, trebuie avut în vedere faptul că, fiind vorba despre una și aceeași formă, ea trebuie adaptată la materialul care se potrivește cel mai bine funcționalității ei (sticlă, bronz, lut ars). Astfel, de exemplu, înmulțirea biberoanelor de sticlă în secolele II și III e.n. coincide cu dispariția acestei forme în lut. Fenomenul se explică, probabil, și prin rivalitatea existentă între anumite ateliere, prin pătrunderea sticlei în concurență cu celelalte recipiente din alte materii prime.

Problema concurenței și a monopolului, precum și a circulației ceramicii încheie ultima parte a lucrării prezentate. Autorii menționează că atît concurența, cît și monopolul depind în mare măsură de materia primă avută la îndemînă de către un atelier sau altul. Fiecare atelier produce unul sau mai multe tipuri de vase, dar numărul acestora e în general restrîns. E aproape sigur că dacă micile ateliere rurale aveau o producție foarte diversificată, pentru a putea acoperi cererea, marile ateliere își puteau permite să se specializeze, trebuiau chiar să facă acest lucru, pentru a crea produse originale de o cît mai bună calitate. Concluzia autorilor este că, din această cauză, câteva dintre atelierele discutate de ei (cum e acela de la Petit-Niort care producea recipiente numai din pastă albă) trebuiau să dețină un quasi-monopol pentru producția lor, exportînd-o în diferite părți. Asemenea ateliere erau speciali-

zate și din ele ieșeau produse capabile să satisfacă o clientelă urbană; acestor ateliere le revenea datoria de a produce recipiente mai deosebite, destinate unei largi circulații comerciale. De fapt, subliniază cei doi, monopolul aparținea unui grup de ateliere, fiind vorba de o *specializare locală* care se impunea în regiune. În continuare se arată că problema circulației ceramicii de uz comun trebuie nuanțată. Există, într-adevăr, cazuri în care ea e produsă de ateliere mici, pentru nevoi strict locale, dar în același timp săpăturile arheologice demonstrează că villae-le rustice nu posedă cuptoare de ars ceramică, într-un asemenea caz fiind necesară o aprovizionare din centrele producătoare de ceramică, oricât de apropiate ar fi acestea. Mai există apoi comerțul pe rută lungă, unele produse ceramice avînd o circulație largă, pe distanțe mari. Nu trebuie exclusă însă nici posibilitatea aducerii unor recipiente prin intermediari (soldați, călători, comercianți), ca făcînd parte din bagajul obișnuit al acestora.

Concluzia celor doi autori este că numeroasele similitudini tipologice care există între producții din regiuni foarte diferite și uneori destul de îndepărtate sînt rezultatul influențelor mediteraneene asupra culturii tradiționale din regiunile romanizate. În ceea ce privește ceramica comună gallo-romană, ea păstrează puternice tradiții celice. Dar aportul civilizației mediteraneene se concretizează, în primul rînd, prin aducerea roții rapide și prin introducerea unor noi tipuri de recipiente, necunoscute la galli pînă atunci. Rivalitatea între tradiția celtică și influențele romane este, aici în Aquitania, deosebit de acută începînd cu perioada lui Augustus. În schimb, în a doua jumătate a secolului I se poate vorbi de înflorirea producției unor forme noi, fenomen care se va prelungi pînă la mijlocul secolului al II-lea e.n. În secolul III se manifestă o reîntoarcere la cultura și tehnicile celice; se pare că acum se produce și o slăbire a puterii Romei asupra provinciilor mai îndepărtate. Secolul IV va însemna însă reîntoarcerea la influența romană; acum este însă caracteristică producția și desfacerea locală, regională, nu cea unitară cîin secolul I e.n. Se poate observa în această perioadă chiar și o ușoară dezorganizare a pieții de schimb, tocmai datorită acestei producții cu vădit caracter local; paralel se remarcă și o decădere a tehnicilor de fabricare.

Autorii încheie prin a arăta încă o dată importanța deosebită a ceramicii comune pentru studiul vieții economice, pentru istoria tehnicii, dar și pentru studiul vieții cotidiene a familiei gallo-romane.

Anexele lucrării sînt formate din dicționarul de termeni latini (denumirile latine sînt date după lucrarea lui W. Hilgers, *Lateinische Gefässnamen*, Düsseldorf, 1969, și după graffiti pe ceramică, mai ales după lucrarea lui F. Hermet, *Les graffites de la Graufesenque*, Rodez, 1923), pentru cîteva din formele de recipiente oferind și corespondentul lor în limba franceză; un dicționar de termeni tehnici referitori la tehnologia și descrierea ceramicii; lista bibliografică.

Partea ilustrativă este precedată de cîteva norme generale pentru desenaarea ceramicii, a căror utilitate s-ar vădi la elaborarea unui sistem de desene general valabil, care să evite confuziile de ordin tehnic. În felul acesta autorii reușesc să confere o unitate și o ordine deosebită în materialul ilustrativ, lucru dorit la orice studiu de acest gen.

Cu toate că această carte întrunește o serie de calități și are, în primul rînd, meritul de a publica o mare cantitate de material, în majoritatea cazu-

rilor datat, s-au ivit, în mod inevitabil de altfel, câteva probleme puțin neclare. În primul rând, în partea introductivă, acolo unde autorii vorbesc despre regiunea pe care o studiază — nordul Aquitaniei —, despre principalele puncte de unde a fost cules materialul pentru studiu, ne privează de o hartă a Aquitaniei sau, mai bine zis, a zonei luate în discuție, o hartă care să cuprindă și cartarea acestor puncte. De asemenea, trebuiau marcate atelierele de fabricare a ceramicii sau zonele cu cuptoare, despre care se amintește în text. O hartă asemănătoare ar fi fost necesară și în ultima parte a lucrării, unde autorii discută despre circulația ceramicii; aici apare o singură hartă, dar sînt cartate doar punctele cu locurile de origine pentru formele ceramicii comune de la Bordeaux și Saintes, ceea ce nu clarifică decît o parte a problemelor.

Am redat mai sus schema tipologică pe baza căreia s-a făcut întreaga clasificare a materialului, pentru ca aceasta să fie înțeleasă și studiată mai ușor. Se pare că, la ora actuală, tendința fiecărui cercetător sau arheolog care publică ceramică mai multă este de a da, o dată cu aceasta, și un sistem propriu de clasificare și tipologizare. Lucrul este bun, în general, pentru că din asemenea tentative trebuie alese punctele pozitive, spre a se putea întocmi un sistem unic și relativ unitar de clasificare, mai ales pentru ceramica de uz comun, unde sîntem încă într-o fază incipientă. Dar exagerarea acestor tentative este deosebit de periculoasă, pentru că de multe ori se ajunge la extreme. În cazul de față însă nu se exagerează într-un sens sau altul, dar nici nu se clarifică problemele. Din această schemă nu putem afla situația exactă a ceramicii, mai bine zis a tipurilor ceramice din Aquitania. Așa-zisul „dicționar de forme” este o simplă înșiruire de asemenea forme, tipurile fiind categoriile mari de recipiente (capace, străchini, ulcioare etc.). Dar, pentru a înșirui de la 1 la 511 niște vase și pentru a evita confuziile de forme, nu credem că era necesară o explicație atît de amănunțită și de o schemă care să încurce mai mult înțelegerea materialului și sistematizarea lui. Cu atît mai mult cu cît în textul propriu-zis, deci la descrierea materialului, subtipurile dispar, iar variantele apar doar cîteodată.

O altă problemă care ni s-a părut neclară, poate și din necunoașterea suficientă a bibliografiei de specialitate, a fost aceea a arderii vaselor. Discutînd despre modalitățile de ardere, cei doi arată că acestea pot fi determinate după culoarea pastei:

Mode A: cuisson réductrice, puis oxydante, pâte rouge à noyau gris.

Mode B: cuisson réductrice, puis réductrice, pâte grise.

Mode C: cuisson oxydante, puis oxydante, pâte rouge.

Mode D: cuisson oxydante, puis réductrice, pâte grise à noyau rouge.

Ne întrebăm însă, de ce autorii consideră că este nevoie de două arderi succesive (sau două faze de ardere) pentru a se obține ceramică de o anumită culoare? De ce vasele cenușii se obțin prin ardere reducătoare, și apoi încă o dată reducătoare, și nu simplu, printr-o singură ardere în atmosferă reducătoare? De ce e nevoie să se obțină pastă roșie cu miez cenușiu, și nu simplu, pastă roșie? Miezul cenușiu, de altfel, credem că poate fi considerat mai mult o deficiență de ardere decît rezultatul unui act voit al olarului.

Nu vom insista foarte mult asupra formelor propriu-zise și a descrierii lor, necunoscînd deocamdată în mod satisfăcător situația ceramicii comune din Gallia. Ne-am oprit însă asupra unor forme mai deosebite de vase, cum

ar fi străchinile cu trei picioare (tripes), intrate în sfera preocupărilor noastre. Sînt prezentate cîteva forme (26) din nordul Aquitaniei, descrise și datate în limita posibilităților avute. În scurtul comentariu general care încheie prezentarea acestui tip, cei doi cercetători se opresc asupra funcționalității acestui recipient; tripes-ul este considerat ca fiind o formă folosită în bucătăria gallo-romană, fapt certificat de înroșirea picioarelor, respectiv afumarea lor. Forma s-a născut prin adăugarea unor piciorușe la o strachină sau la o farfurie (p. 77). Avînd în vedere funcționalitatea, ele au fost fabricate din pastă grosieră, rezistentă, arderea reducătoare fiind aleasă în 65% dintre cazuri. În ceea ce privește originea acestei forme, ea este cunoscută încă din neolitic; dar tripes-ul nu aparține repertoriului olăriei gallice, deci nu este anterior cuceririi romane. Acest tip este probabil de origine romană, fiind de la sine înțeles că Roma transmite Galliei ceea ce are de fapt de la greci. Forma nu cunoaște o prea mare expansiune nici la nord, nici la est de Loara, ea nu apare nici în lucrarea lui Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik in Rheinland*, Bonn, 1950, nici în cea a lui J. J. Hatt, *Aperçus sur l'évolution de la céramique commune gallo-romaine, principalement dans le Nord-Est de la France*, Rev. des Et. Anc., 1949, 100—128. După părerea autorilor, „il semble donc être un type méridional adapté à la cuisine grasse des populations du Midi (fritures). On le rencontre également en Narbonnaise et dans la Péninsule Ibérique, mais les formes varient très rapidement de région à région. Cette faible diffusion des formes explique pour partie le nombre très réduit de références bibliographiques sur ce type”. Aceste scurte considerații, care privesc vasele cu trei picioare, par a fi destul de superficiale. În primul rînd, am remarcat că tot acest fragment, care tratează problemele generale despre vasele cu trei picioare, este complet lipsit de note; autorii fac referiri care ar fi avut neapărată nevoie de trimiteri la un aparat critic, dar acesta nu există; prin urmare, cititorul care dorește o informație în plus nu are posibilitatea să-și satisfacă curiozitatea legitimă. În al doilea rînd, autorii nu par să dovedească o temeinică cunoaștere a bibliografiei privind acest tip de vase și se grăbesc să tragă concluzii, uneori eronate. Se pare că, de altfel, ei nu cunosc prea bine situația din provinciile din centrul și estul Europei și ne referim aici la Noricum, Pannonia și, în ultimă instanță, chiar la Dacia, provincii în care aceste forme sînt de multă vreme și consistent semnalate, și aceasta doar la o cercetare relativ superficială a bibliografiei de specialitate din zonă (A. Schörgendorfer, *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer*, Brünn — München — Wien, 1942; É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten)*, Budapest, 1942; M. Macrea, în *Materiale*, IV, 1957, p. 119—154; id., în *Materiale*, VI, 1959, p. 407—443; M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, în *Materiale*, V, 1959, p. 403—417).

Cîteva probleme neclare s-au ivit și în cea de-a treia parte a lucrării, în cadrul căreia autorii prezintă acel tabel comparativ în legătură cu formele care apar în ceramica de uz comun, în ceramica de lux, sticlă și bronz, tabel foarte util, cum am mai spus, pentru că formele sînt datate în majoritatea cazurilor. Intervine însă o problemă care, nelămurită sub toate aspectele ei, poartă să ducă la confuzii: formele de ceramică comună provin din Aquitania, în timp ce corespondentele lor în ceramică de lux, sticlă sau bronz sînt din alte regiuni; nu există deci o concordanță în ceea ce privește locul de proveniență al materialului discutat; acest loc nu este însă nici măcar menționat

în tabel sau alăturat, pentru a ușura înțelegerea celui care dorește să studieze aceste corespondențe, foarte interesante, de altfel, ca problemă de ansamblu. În acest scop cititorul trebuie să parcurgă un drum relativ întortocheat: el trebuie să caute cifra indicată în tabel — cifră care reprezintă numărul de ordine al autorului la care se face trimiterea — într-o listă bibliografică alăturată tabelului, unde figurează autorii, cu anii de apariție a lucrărilor de referință; în sfârșit, ultima fază a căutărilor o constituie identificarea autorilor respectivi în lista bibliografică generală, în cazul fericit în care aceștia nu au fost omiși. Am mai dori să menționăm că un alt șir de numere face legătura între forma de ceramică comună și textul cărții de față. Concluzia celor doi autori, având la bază tabelul prezentat, ni s-a părut puțin pripită: rezultă de aici că, aproape întotdeauna, o formă apare mai întâi în ceramica de uz comun și numai pe urmă este „împrumutată” de artizanii care fabrică recipiente din alt material. Cercetătorii țin să sublinieze că fenomenul se întâmplă în acest sens și nu invers, așa cum s-a susținut pînă acum. O dovedește clar tabelul, unde toate formele de ceramică comună au o datare mai timpurie decît celelalte. Nu trebuie să uităm însă că autorii fac tot timpul referiri la ceramica de uz comun din Aquitania, celelalte categorii de recipiente provenind din alte regiuni sau provincii. Ni s-a părut ciudat că tocmai acest lucru scapă din vedere autorilor, fiind dificil, într-un asemenea caz, să se facă astfel de comparații. Îndrăznim să sugerăm că, poate, categoriile de vase de ceramică de lux, de sticlă și bronz ar fi trebuit să fie selectate în primul rînd din Aquitania sau Gallia, și de abia pe urmă comparația să fi fost extinsă la celelalte provincii. Nu ne explicăm însă de ce a fost exclusă din această analiză ceramica comună din Germania, Britannia etc., deci tocmai provinciile din care provin categoriile celelalte de recipiente (ceramică de lux, sticlă, bronz).

Ajungînd la ultimele pagini ale cărții, un gest firesc a fost trecerea în revistă a bibliografiei. Cu această ocazie ni s-a confirmat părerea emisă atunci cînd am discutat problema tripes-urilor: nu este îndeajuns cunoscută situația din provinciile din centrul și estul Europei, deși acest lucru ar fi fost necesar. Lipsesc orice referiri bibliografice la Noricum, Pannonia, Dacia, Illyricum, Moesia, ca să nu mai vorbim de alte provincii (din Asia Minor, din Orientul Apropiat). Bibliografia folosită de autori se bazează pe lucrări care privesc Gallia, Germania, Raetia (în mai mică măsură), Italia, Hispania, Africa de nord, Britannia. Credem că, în această situație, autorii aveau datoria să specifice *expresis verbis* care sînt provinciile pe care se bazează prioritar cercetarea și ce motive i-au determinat să facă această discriminare. Pe lângă acestea, în lista bibliografică s-au strecurat și unele greșeli, cum ar fi de pildă menționarea și citarea unui autor de mai multe ori în lista bibliografică anexată tabelului cronologic comparativ și omiterea acestuia în lista bibliografică generală.

În concluzie s-ar cuveni spus că această lucrare are merite deosebite, în primul rînd pentru faptul că introduce în circuitul științific mult material inedit, databil, și în al doilea rînd pentru încercarea de sistematizare a acestuia. Meritul este remarcabil și pentru cele cîteva subcapitole de la începutul și de la sfîrșitul lucrării, privitoare la problemele de metodologie, tehnologie și interpretare. Avînd în vedere însă cele cîteva probleme neclare și greșelile care s-au strecurat, am îndrăzni să spunem că la un asemenea studiu era

necesară ceva mai multă grijă și, mai ales, aprofundarea unor puncte, o cercetare mai amănunțită și mai atentă a bibliografiei de specialitate.

Oricum, astfel de lucrări care își propun ca scop publicarea de ceramică de uz comun din diferite complexe arheologice, clasificată și interpretată, trebuie să fie (și sînt) tot mai des întîlnite în listele bibliografice, în cataloagele de noutăți ale editurilor și bibliotecilor.

ALINA SOROCEANU

Miguel Beltrán Lloris, *Cerámica romana: tipología y clasificación*, Libros Pórtico, Zaragoza, 1978, vol. I, 234 p. + 9 figuri în text + 15 hărți în text; vol. II, 75 planșe; 900 pesetas.

Lucrarea lui M. Beltrán Lloris continuă seria de publicații spaniole și portugheze privitoare la ceramica romană din Peninsula Iberică, apărute tot mai des în ultimii ani. Am menționa aici doar cîțiva autori din această serie și lucrările lor: J. Alarcao, *Cerámica común de Conimbriga*, Coimbra, 1974; volumele V și VI din seria *Fouilles de Conimbriga* sub redacția lui J. Alarcao, apărute la Paris în 1976; L. Caballero, *Nuevos datos sobre cerámica sigillata hispánica, sigillata clara de tipo B y sigillata brillante*, TP, 27, 1970; M. Delgado, *Ceramica campaniense em Portugal*, Actas II CAN, Coimbra, 1971; M. Roca, *Sigillata hispánica producida en Andújar (Jaén)*, Jaén, 1976; M. Sotomayor, *Andújar, centro de producción y exportación de sigillata en Mauretania*, NAH, 1972; M. Vegas, *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona, 1973.

Apărut în lumea arheologică la o vîrstă la care alții abia își încep studiile de specialitate, cu volumul *Lucernas romanas del Museo Arqueológico de Zaragoza, Caesaraugusta* 27—28, 1966, Beltrán Lloris dovedește o înclinație deosebită spre problemele care privesc ceramica romană în general, ordonarea și sistematizarea acesteia în special. O dovedesc lucrările *Las ánforas romanas de España*, Zaragoza, 1970, *Problemas en torno al concepto histórico-geográfico que recubre la noción de tipo. Aportaciones a la tipología de las ánforas romanas béticas*, Roma, sub tipar, precum și cea pe care o prezentăm. Actualmente, avînd la activ săpături în cîteva centre importante din Hispania, Beltrán Lloris este conducător al lucrărilor arheologice de la Lépidia Celsa (Velilla) și Caesaraugusta.

Lucrarea pe care o aducem la cunoștința arheologilor în aceste rînduri — dedicată memoriei marelui profesor Nino Lamboglia — se vrea un instrument de clasificare a ceramicii romane sub diferite aspecte, ținîndu-se cont atît de partea strict arheologică a problemei, dar, în același timp, și de rezultatele pe care le pot oferi metodele moderne de cercetare în laborator. Corelarea tuturor datelor obținute poate ajuta în mod deosebit la stabilirea cronologiei, tipologiei și locului de proveniență a materialului. Lucrarea are ca scop și prezentarea stadiului actual al cunoștințelor privind diversele specii de ceramică romană din Peninsula Iberică.

Beltrán Lloris își concepe studiul sub forma a două secțiuni mari, urmate de anexe, toate aceste trei părți alcătuiind primul volum al lucrării, cel de-al doilea fiind format din planșele tipologice. Lucrarea este deschisă de cîteva

capitole care se referă la unele probleme generale, cum ar fi denumirea ceramicii, respectiv a diferitelor categorii care compun această mare familie de recipiente romane, cunoștințele noi pe care ni le poate oferi ceramica romană în privința vieții economice și sociale și care sînt elementele care ne conduc spre aceste date, fabricarea, factorii necesari procesului tehnologic și implicațiile economice ale acestuia, tehnici de fabricare și de decorare, cuptoarele, arderea, tipologia cuptoarelor, marcarea și stampilarea ceramicii.

Descrierea materialului însumează următoarele categorii de ceramică romană prezente în Hispania: ceramica neagră campaniană — care cuprinde primele recipiente ceramice romane semnalate în Hispania, aduse de legiuni odată cu cucerirea acestei provincii —, ceramica megariană, presigillatele, sigillatele italice, gallice și hispanice, terra sigillata chiara, sigillatele paleocreștine cenușii și roșii, ceramica de Aco, ceramica glazurată, ceramica de uz comun, amforele și lucernele.

Ultima parte a primului volum este alcătuită din diferite anexe: indicele de autori, abrevieri de reviste folosite în lucrare, catalogul de forme, cu referințele bibliografice corespunzătoare, lista hărților din text și a planșelor.

Lucrarea arheologului spaniol este de fapt un catalog al formelor de recipiente ceramice romane întîlnite în Hispania, adunate cu deosebită meticulozitate, forme care au fost publicate în marea lor majoritate în diferite lucrări ale unor ceramiști sau arheologi (Lamboglia, Ludowici, Dechelette, Dragendorf, Gose, Hayes, Mayet, Vegas, A. M. și J. Alarco etc.), neexistînd pînă acum o clasificare mai amplă a formelor în cauză.

Fiecare specie ceramică discutată este însoțită de o listă bibliografică care cuprinde lucrările de bază privind categoria respectivă, precum și de o hartă de răspîndire a acesteia. Atît bibliografia, cît și hărțile se referă, pe de-o parte, la Imperiul roman, pe de alta la provincia Hispania. Avînd în față textul, cititorul poate să găsească formele cele mai reprezentative în cel de-al doilea volum — care concentrează planșele tipologice —, iar analogiile pentru aceste forme, precum și datarea lor, apar în catalogul de la finele volumului I. Pe lîngă acestea, cititorul beneficiază și de o listă bibliografică adecvată, avînd în acest fel posibilitatea să se lămurească foarte repede asupra unor probleme care privesc o categorie sau alta de recipiente.

Oprindu-ne, de pildă, la ceramica glazurată (p. 155—157), putem afla că ea este de proveniență orientală, în special din Syria și Cilicia. Datele privitoare la această categorie sînt de un deosebit interes pentru studiul relațiilor și schimburilor comerciale în Imperiul roman, cu atît mai mult cu cît în partea occidentală a Imperiului nu există, deocamdată, nici o dovadă de fabricare a acestor recipiente (excepție făcînd *Sarsina*, în Italia de nord). Prin urmare, se pare că aceste vase sînt importuri romane din regiunile orientale ale Imperiului, acolo unde exista o tradiție în fabricația lor. Tipurile principale de vase glazurate din Italia de nord sînt askos-ul, rhyton-ul, skyphos-ul, precum și diverse variante de paterae. Smaltul este de obicei maroniu-verzui, iar vasele pot fi decorate în exterior cu scene mitologice. Se presupune că în Italia au existat și alte centre care produceau vase cu glazură plombiferă, dar încă nu au fost descoperite atelierele respective.

În ceea ce privește tipul de smalt, în general Beltrán Lloris distinge *grosso modo* două faze: prima se încadrează în răstimpul de la Augustus la Tiberius și este reprezentată de skyphoi decorati, iar cea de-a doua se situează

în secolul III e.n., caracterizându-se prin producția de vase lise, cu glazură verde la exterior și maron în interior. Ultima problemă discutată în acest capitol este difuzarea sau răspîndirea acestor recipiente în Peninsula Iberică. Se cunoaște un opaiț mare, cu volute, datat în perioada lui Augustus, avînd glazură verde, dar și cîteva vase decorate cu smalt verde, maron sau orange. Unele dintre aceste exemplare figurează în catalogul de forme, cu analogiile și bibliografia respective, dar apar și în bibliografia indicată de autor la sfîrșitul capitolului privitor la ceramica glazurată. Nu lipsește nici harta de răspîndire a formelor de vase smălțuite din Hispania.

Am stăruit mai mult asupra uneia dintre categoriile ceramice, pentru a ilustra metoda de lucru folosită de autor și la celelalte categorii de recipiente. Privind în ansamblu această lucrare, se poate spune că ea este de strictă specialitate, fiind concepută la un nivel elevat, mai ales prin faptul că autorul nu se oprește asupra problemelor cu caracter introductiv, probleme care, presupune acesta, sînt și trebuie să fie bine cunoscute de orice ceramist.

Curios ni s-a părut doar faptul că lucrarea este lipsită de aparat critic. Acesta este însă suplinît, într-o oarecare măsură, de catalogul de forme care cuprinde: forma discutată de Beltrán Lloris, lucrarea din care a fost preluată, cu trimiterea exactă, eventuale analogii, locul de proveniență și datarea. Indicațiile bibliografice care încheie prezentarea fiecărei categorii ceramice suplinesc, de asemenea, aparatul critic, dar o fac doar în parte. De aceea, în multe locuri, lipsa acestui instrument de lucru este simțită. De pildă, în cazul discutării formelor ceramice smălțuite din Hispania, cum am mai arătat, unele figurează în lista bibliografică generală, altele în indicațiile de la sfîrșitul capitolului, dar altele nu sînt trecute în nici una din aceste părți. Drept urmare, cel care ar dori să cerceteze mai amănunțit subiectul nu are întotdeauna această posibilitate.

Oricum însă, lucrarea rămîne deosebit de utilă, prin problemele pe care le ridică și prin materialul prezentat, putînd să stea alături de marile lucrări despre ceramica romană apărute în ultimele decenii.

ALINA SOROCEANU

Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, *România în primul război mondial*, București, Editura militară, 1979.

De curînd a apărut în Editura militară (1979) sub semnătura a cinci nume prestigioase ale istoriografiei noastre actuale (Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, lucrarea „*România în primul război mondial*“.

Lucrarea vine să umple un gol în cercetările referitoare la istoria noastră modernă, prezentînd, într-o sinteză de 539 pagini, aspecte majore privind toate implicațiile legate de pregătirea, desfășurarea și încheierea primului război mondial pentru România.

Autorii analizează de pe poziții clare materialist-istorice poziția României și finalizarea ei — formarea statului național-unitar român.

Pe baza unei ample documentări, uneori inedite, a arhivelor din țară și străinătate, a lucrărilor apărute mai devreme sau mai tîrziu, inclusiv cele din perioada actualității, autorii prezintă o frescă apreciabilă ca valoare științifică asupra problemelor abordate, subliniind cu tărie faptul că „Unirea Transilvaniei cu România a constituit înfăptuirea firească a năzuințelor seculare de unitate a poporului nostru, a visului pentru care au luptat și s-au jertfit nenumărate generații de înaintași, împlinirea unei necesități obiective a însăși dezvoltării istorice“.

În general vorbind, cartea are o incontestabilă valoare științifică și patriotică, servind din plin la lărgirea ariei procesului instructiv-educativ al maselor, în special al tineretului.

Avînd în vedere faptul că, în cuvîntul lor înainte, autorii indică cu precizie: „Cartea de față se adresează istoricului, dar și publicului larg care se interesează de trecutul țării sale...“, ne permitem, în linii esențiale, să facem unele sublinieri de care probabil autorii vor ține cont la reeditarea lucrării, cu scopul vădit pe de o parte de a prezenta în contextul istoriografiei noastre actuale realitatea procesului istoric, pe de altă parte de a furniza educației patriotice elemente de înaltă ținută morală. Dacă, în ce privește realitatea istorică și interpretarea evenimentelor politice și diplomatice dinainte, din timpul și de după încheierea ostilităților, problemele sînt rezolvate la superlativ de către autori (cu un singur amendament), în schimb, în ce privește problema desfășurării războiului și a rezistenței naționale românești, există, după părerea noastră, unele teze discutabile.

Așadar, amendamentul propus de noi cu referire la evenimentele politice și diplomatice privește modul de abordare și tratare a poziției mișcării

muncitorești și socialiste din România față de război. Insuși spațiul acordat acestei probleme atât de interesante (13 1/2 pagini) este deosebit de redus chiar pentru o sinteză, el mărginindu-se la numeroase citate (56 note de subsol) mai ales din presă, fără concluzii, care să ne orienteze clar și categoric asupra poziției mișcării socialiste în întregul ei (conducere și membri de rînd ai partidului social-democrat), precum și în problema alianțelor, mai ales cu țărănimea.

În problemele desfășurării războiului ne permitem să subliniem unele aspecte, care ni se par demne de o profundă reflecție din partea autorilor. Astfel, cunoscuta și discutata bătălie de la Jiu din octombrie 1916 este prezentată după vechiul „tipic”, adică victoria noastră din zilele de 14—16 octombrie 1916 se datorește unei contraofensive generalizate a grupului Jiu! Se remarcă o subliniere nouă, binevenită, acțiunea companiei a 7-a din Regimentul Gorj nr. 18.

Analizînd în detaliu toate ordinele date de grupul Jiu și de inamic, notînd cu deosebită atenție tot ceea ce declară și au scris supraviețuitorii astăzi, coroborînd toate datele culese pe baza unei judecări de situație reală, în care s-a ținut cont de forțele noastre și cele inamice, de posibilitățile lor, de dotarea materială, de teren și condițiile atmosferice etc., ajungem la o concluzie diferită comparativ cu marea majoritate a istoriografilor, inclusiv autorii, care, dintr-un motiv sau altul, au acordat operațiunilor de la Jiu dintre 14(27) octombrie—16(29) octombrie 1916, titulatura de contraofensivă!

Dacă, în Franța, pentru clarificarea respectiv reabilitarea cpt. A. Dreyfus au fost necesari 12 ani (1894—1906), de ce noi persistăm, după aproape 64 de ani, într-o eroare pornită de la C. Kirilescu?

Dorim să precizăm însă un fapt unanim recunoscut, și de noi, anume că rolul principal în aceste zile l-a jucat eroismul trupelor române, în special al soldaților, gradaților și micilor comandanți.

În contextul operativ cunoscut, la 14(27) octombrie 1916 situația era următoarea: la aripa stîngă (vest) a grupului Jiu, cavaleria inamică ieșise din munți și din zona împădurită încă de la 12(25) octombrie, fiind pe punctul de a deбуша în cîmpie și a începe manevre de întoarcere a apărării grupului Jiu, ocupînd cu Brigăzile 5 și 8, cu 2 baterii de artilerie și un batalion înălțimea Retezatul de la nord de comunele Frîncești și Broșteni și avînd în spate ca rezerve Brigada a 3-a cavalerie și una baterie artilerie. Cavaleria inamică nu poate să-și îndeplinească misiunea datorită contraatacurilor și rezistenței detașamentului maior Dumitrescu Gheorghe, care asigură, implicit, detașamentului Lt. colonel Dejoianu (adus de la Cerna) libertatea de a se odihni după marșul de peste 100 km executați și a-și pregăti acțiunea din 14(27) octombrie. În seara zilei de 13(26) octombrie grupul inamic Kreussl primește noi întăriri: Divizia a 7-a cavalerie germană și un batalion de munte württemberghez (care nu putea interveni în luptă decît minimum după 1—2 zile). Considerăm deosebit de interesant faptul că liniile de comunicații inamice se lungiseră considerabil în trei zile de ofensivă, trecînd prin terenuri greu accesibile și nedispunînd în zona montană de transversale.

Ca urmare a defecțiunilor produse pe parcursul operațiunilor, grupul Jiu a fost întărit, dispunînd în dimineața de 14(27) octombrie de 19 1/2 batalioane, 2 escadroane și 13 baterii (din care 2 numai cu cîte un tun) pe linia

de luptă și o rezervă de 3 batalioane și 4 companii, dintre care 1 batalion (de miliții Gorj) și cele 4 companii cu o slabă pregătire de război și înarmate cu puști de model vechi (una la 2—3 ostași).

Ideea de reacțiune ofensivă la Jiu aparține M. C. G., care, în ordinele date Armatei I-a la 11(24) octombrie și 12(25) octombrie stabilea că „terenul să nu se cedeze decît pas cu pas contraatacînd mereu” și că „trebuie acționat viguros cu cele 2—3 batalioane luate atît de la Olt cît și de la Dunăre-Orșova. Aceste grupe să fie trimise pe flancurile dinspre est și vest”. Cel care pune în practică, concret, aceste idei, care de fapt îi aparțineau (expuse generalului I. Culcer la 14(27) septembrie 1916 la Craiova), este generalul I. Dragalina, care, luînd comanda Armatei I-a în seara de 11(24) octombrie, dă ordin de oprire categorică a retragerii și, prin aducerea detașamentelor Lt. col. Dejoianu și maior Dumitrescu Gh. din sectorul Cerna în flancul drept inamic de la Jiu, pregătise execuția manevrei proiectate. La 14(27) octombrie ora 10, M.C.G., cu ordinul nr. 2395, ordonă Armatei I-a executarea manevrei dublu învâluitoare pentru a închide punga în care intrase inamicul prin ofensiva sa. C. Kirîțescu și, după el, și ceilalți istoriografi consideră acest ordin ca bază a operațiunilor ce ne-au adus victoria; deci contraofensiva.

Noi subliniem și faptul că, deși se produsese schimbări organizatorice la grupul Jiu și Cerna, nu se trecuse de către Armata I-a stabilirea unui comandament unic, una dintre cauzele principale fiind rănirea și evacuarea generalului Dragalina, la 12(25) octombrie 1916. Unitatea de conducere se va stabili de către Armata I-a abia în seara de 15(28) octombrie, cînd bătălia era pe terminate, datorită cărui fapt vor avea loc fricțiuni ce vor impieta asupra conducerii luptelor, între generalul Cristu (mai bine zis Lt. col. Dumitrescu Constantin, șef de stat major) comandantul Diviziei 1-a și colonelul Ion Anastasiu, comandantul grupului Jiu. Mai mult, în seara de 13(26) octombrie se ține la Tg. Jiu o consfătuire, la care participă: col. I. Anastasiu, comandantul grupului Jiu, col. Pașalega, comandantul Brigăzii 11 artilerie, Lt. col. Dumitrescu Constantin, șeful de stat major al Diviziei 1-a, Lt. col. R. Mărculescu, șeful de stat major al Diviziei a 11-a și Lt. col. Petroianu S., comandantul R. 21 artilerie; lipsește gen. Cristu! Ca atare, ordinele ce se vor da de col. Ion Anastasiu vor fi contracarate de cele date „din ordin” de Lt. col. Dumitrescu, șeful de stat major al Diviziei 1-a! S-a stabilit totuși o acțiune ofensivă generală asupra pungii inamice pentru 14(27) octombrie 1916 (meritul revine col. I. Anastasiu). S-a omis totuși esențialul — trupele și comandanții! Aflate în retragere precipitată de circa 5—6 zile, pe alocuri chiar în debandadă, obosite și decimate, trupele grupului Jiu aveau un moral extrem de scăzut, iar mulți dintre comandanți „dispăruseră” (maior Frușculescu, col. Obogeanu, col. Homoriceanu etc.) de pe front!

Orice experiență, cît de modestă, a războiului dovedește că contraofensiva în astfel de situații trebuie executată prin depășire sau cel puțin prin schimbarea anticipată, cu toate măsurile de prevedere corespunzătoare unui astfel de caz și în întreaga arie a sectorului respectiv. Aici, la Jiu, a fost o situație specială, dar, în nici un caz, o „minune”!

Așadar, la 14(27) octombrie, Divizia 11-a (grupul Jiu) cu trupele sale aflate în goană spre înapoi, nu putea opri pe inamic și nu putea executa o întoarcere ofensivă; cel puțin așa credem noi, bazați pe o amplă experiență personală de război!

Armata 1-a și M.C.G. neavînd nici o rezervă, nu pot cu Divizia 11-a (grupul Jiu) să întreprindă contraofensivă! Nu există altă soluție decît executarea de contraatacuri cu detașamentul Dejoianu și 2—3 batalioane de la Olt—Dunăre. Nu trebuie uitat că și inamicul era într-o situație dificilă la 14(27) octombrie, înghesuit în munți cu cavaleria, neputînd deбуша în cîmpie, datorită acțiunilor hotărîte ale maiorului Dumitrescu (la vest), care au fost prelungite spre sud-est de acțiunea detașamentului Dejoianu care au generat lupta din 14(27) octombrie, începînd de la ora 10,30, de la Rașovița unde s-au evidențiat întreg batalionul căpitanului Terpu și în special compania 12-a/R. 17 I., Sublt. Gămănescu Petre, compania 5-a/R. 17 I. Cpt. Lepri, compania 4-a/R. 31 I. Sublt. Ghenescu Iancu, precum și batalionul maiorului Stănescu. Victoria acestor trupe aduse din sectorul Cerna este normală, ele avînd o stare de spirit bună, fapt care a determinat retragerea batalionului 3/R. 3 bavarez cu pierderi, inclusiv 400 prizonieri și 4 mitraliere.

În sectorul central (col. Obogeanu) nici o acțiune ofensivă, trupele și comandantii forfotesc între 9,30 și 16,30, fiind de negăsit pentru comandantul grupului Jiu (col. I. Anastasiu). La est, detașamentul col. Jippa, mai puțin solicitat de ofensiva inamică de pînă atunci, dă ordin de atac de la 8,30, soldat cu insucces; totuși, la insistențele col. Jippa, detașamentul Lt. col. Pomponiu (5 companii) trece Jiul și rămîne peste noapte (14/15—27/28 octombrie) în terasa de pe malul drept al râului. Cu mai mult succes operează batalionul 2/R. 18 I., Lt. col. Ion Coandă, care respinge inamicul de pe platoul din fața satului Tetila înspre zăvoiul Jiului; intervenind însă puternica artilerie germană, românii se repliază.

Comandantul companiei 7-a/R. 18 I. Slt. rez. Nicolae Pătrășcoiu, de pe acoperișul unui conac țărănesc aflat pe șoseaua națională vede cu binoclul și înțelege că artileria inamică este pe dealul Arsuri. Coboară de la observator și după ce vorbește pe scurt ostașilor săi, îmbărbătîndu-i, pleacă din proprie inițiativă, trece Jiul prin vad, atacă prin Sublt. rez. Ion Vîlcu cu 60 de oameni Sîmbotinul pe la nord-est, iar el cu restul companiei (circa 1/2) aleargă către culmea dealului Mare. Taie toate firele telefonice întîlnite și creează prin focuri trase în salvă panică la inamic. Ajunge la Arsuri și capturează 2 baterii de obuziere germane (8 obuziere, cal. 105 mm și 2.000 lovituri) pe care le-a întors apoi și trag împotriva inamicului.

Așadar, nu este și nici nu poate fi vorba de o „întoarcere ofensivă“ în condițiile unor trupe demoralizate, ci numai de contraatacuri parțiale împotriva capetelor coloanelor inamice, de multe ori frontale, pentru a sprijini retragerea în ordine a grupului Jiu, așa cum înțeleseseră: generalul I. Culcer, col. Gămănescu, Lt. col. Dumitrescu-Turcu și M.C.G. român.

Și totuși, retragerea Diviziei 11 bavareze inamice a fost reală! Remarcăm faptele care se pare că au determinat retragerea inamicului, în care au fost angrenate și diviziile de cavalerie ale acestuia:

- 1) Detașamentul maior Gh. Dumitrescu a dus lupte grele cu D. 6 Cv. germană la nord Frîncești;
- 2) Detașamentul Lt. col. Dejoianu luptă eroic la Rașovița și Lelești împotriva batalionului 3/R. 3 bavarez, care s-a retras noaptea spre Dobrița cu grele pierderi în oameni și material de război;
- 3) Acțiunea companiei a 7-a/R. 18 I. atît de glorios soldată cu capturarea artileriei inamice și a punctului înaintat de comandă al D. 11 bavareze la

Arsuri, fapt care a determinat retragerea Diviziei 11 bavareze panicate și părăsirea unui bogat material de război;

4) Acțiuni descusute și locale (mai mult pentru fixarea inamicului) ale detașamentului Lt. col. Pomponiu, respectiv ale detașamentului Lt. col. Coandă din gruparea estică (col. Jippa).

Comunicatul oficial al M.C.G. român nr. 66 din 16 octombrie 1916 sublinia strălucita faptă de arme a Sublt. rez. Pătrășcoiu Nicolae din R. 18 I. Gorj (astăzi eroul are vârsta de 90 de ani — i-a împlinit la 26 aprilie 1980 —, și gradul recent primit de general mr. în retragere). Mai mult, materiale istorice engleze, franceze, corespondenții de război aliați, marele istoric N. Iorga etc. sînt unanimi în a aprecia la superlativ fapta eroică a Slt. rez. Pătrășcoiu și importanța ei decisivă în ce privește victoria românească de la Jiu.

Înfrîngerea noastră în luptele de la Jiu din noiembrie 1916 apreciem că se datorește subțierii la minimum a efectivelor grupului Jiu, M.C.G. român menținîndu-se la ideea sugerată de șeful misiunii militare franceze, generalul Henri Berthelot, „că la Jiu germanii nu vor mai ataca după înfrîngerea din octombrie!“.

Autorii revin asupra clasicismului istoriografiei militare românești, profund inspirați din lucrarea lui C. Kirilescu, și în ce privește abordarea bătăliei de la Sibiu.

Înainte de orice, autorii au omis „un detaliu“ în luptele din defileul Oltului, moartea eroică aici a celui de al doilea general român (după Drăgălina), David Praporgescu! De fapt, ne permitem să sugerăm autorilor și revederea acelor atît de „modeste“ fraze de la p. 297, cu privire la Ecaterina Teodoroiu. „această Jeanne d'Arc a României“, care a constituit un strălucit exemplu de dăruire pentru patrie și de fierbinte patriotism al „eroinei de la Jiu“!

Considerînd bătălia de la Sibiu ca un act reflex al ofensivei românești din Transilvania, impus de trecerea armatelor noastre la defensivă și deci de pierderea libertății de acțiune, se poate face un expozeu critic complet asupra tuturor erorilor — la toate nivelele — ce s-au comis, atît de români cît și de germani și austro-ungari. Una dintre aceste erori — „aruncarea“ de către Falkenhayn a Corpului Alpin german peste munții Cîmbului la o mare depărtare de aripa sa dreaptă, fără posibilități sigure de aprovizionare și fără legături, pentru a intercepta defileul Oltului, deci spatele trupelor române — a „mizat“ tocmai pe această „teamă“ de spate și flancuri a românilor, reușita sa parțială datorîndu-se tocmai exploatarea acestor elemente, creîndu-se fals în rîndurile românilor (trupe și comandanți) psihoza de teamă neverosimilă pe care o denumim caustic „teamă de la Olt“!

De asemenea, semnalăm grava greșeală a Armatei a 2-a române de a nu interveni din proprie inițiativă și la timp — alergarea la „glasul tunului“ —, la aripa dreaptă a Corpului de Olt, făcînd aceasta tîrziu și fără o eficiență, la ordinul M.C.G. Au greșit aici grav: comandantul Armatei a 2-a române, generalul Grigore Crăiniceanu; șeful de stat major, generalul Gh. Mărdărăscu și șeful secției de operații, col. Gh. Dabija — istoriograful de mai tîrziu al războiului.

Autorii au prezentat apoi, în p. 205—215, așa-zisa bătălie de pe Argeș—Neajlov. Pentru ideile de a da bătălia pe aceste rîuri, umflate de ploi și

mlăştinoase, ne permitem să-i felicităm pe autori, dar generalul Prezan, la sugestia aceluiaşi şef al misiunii militare franceze — generalul Berthelot, după ce a ezitat de la 12(25) noiembrie, când M.C.G. a dat ordinul de operaţii, pînă la 14(27) noiembrie seara, când şi-a definitivat concepţia, a trecut la ofensivă cu începere de la 16(29) noiembrie cînd, se cunoaşte, era prea tîrziu, capetele coloanelor Kühne, Krafft şi Kosch ajunseseră în spatele „grupului de manevră” român!

Am lăsat intenţionat ceva mai la urmă planul de campanie român. Autorii, după ce îşi afirmă la p. 155 adeziunea domniilor lor la faptul că „în liniile sale esenţiale, (planul era) judicios întocmit, alăturîndu-se părerii generalilor I. Sichitiu şi Al. Ioaniţiu, revin şi îl critică la p. 160—161, pentru ca la p. 161 mai jos, pe baza părerii lordului Thomson, să arate că planul era suficient de temeinic şi va reuşi cu condiţia ca aliaţii (ruşii la nord şi franco-englezii la sud) să-şi îndeplinească sarcinile prevăzute de convenţia militară!

Autorii au omis două păreri, socotim deosebit de importante. Astfel, generalul Ion Cupşa îşi încheie consideraţiile sale critice, argumentate asupra planului de campanie cu precizarea că: „În concluzie, din analiza planului de campanie român din august 1916, rezultă că el în ansamblu corespunde condiţiilor în care urmau să opereze forţele armate ale României, cu excepţia dispunerii marilor unităţi din Dobrogea. El cuprinde şi unele prevederi originale privitoare la perioada iniţială a războiului (este vorba de ideea trupelor de acoperire)”. În schimb, generalul G. A. Dabija, după ce critică aspru proiectul, arată: „Din analiza generală a Proiectului de operaţii se constată că alcătuirea lui nu corespunde nevoilor operative ale armatei române, care trebuiau să o conducă la realizarea idealului naţional”. După părerea noastră planul are calităţi şi lipsuri — semnalăm lipsa unei idei de efort, însă ceea ce a fost grav a fost aplicarea lui, aici comandanţii români în frunte cu M.C.G. au greşit grav!

De asemenea, autorii consacră retragerii româneşti din noiembrie-decembrie 1916, paginile 215—219! Este ştiut astăzi că retragerea noastră în Moldova a fost o tragedie, un model de neorganizare şi lipsă de interes; credem că a sosit timpul clarificării ei complete!

În general autorii au prezentat sintetic desfăşurarea bătăliilor, inclusiv a celor de la porţile Moldovei din vara 1917. În asemenea context, problema cheie care prezintă drama şi eroismul unui popor ce luptă pentru independenţa şi unitatea sa, desfăşurarea războiului, apare înghesuită în cele 144 pagini ale cărţii din totalul de 539, fără concluzii, fără analogii în trecutul zbuciumat al poporului nostru şi ca atare fără învăţăminte de viitor!

Izvorîte tocmai din dreptatea cauzei pentru care lupta România, apar acţiunile de rezistenţă ale maselor populare în teritoriul ocupat şi de sprijinire a efortului de război în zona teatrului de operaţiuni. Considerăm că faţă de marile pierderi ale poporului nostru în bătălia cu ocupantul în spaţele frontului care au rezultat din acţiunile demonstrative pînă la partizanat, putem vorbi de o „mişcare de rezistenţă naţională”. Ne permitem să sugerăm autorilor revederea capitolului şi mai ales lărgirea lui (socotim că cele 8 pagini, 360—368, nu sînt suficiente!), pentru că tocmai problema rezistenţei naţionale altoite pe eroismul luptătorilor oferă elementele demonstrative ale caracterului just, eliberator al războiului nostru.

Desigur că schița noastră de principiu asupra unor carențe sau inexactități inerente unei astfel de lucrări a urmărit să semnaleze autorilor aspecte și în special viziunea generală în abordarea unor probleme majore ale momentului istoric respectiv.

Socotim că înlăturarea, respectiv aprofundarea unor probleme mai mult sau mai puțin clarificate în lucrare va oferi cititorului noi și complexe valențe în înțelegerea profundă a procesului istoric românesc în anii primului război mondial, care a generat împlinirea unui ideal multiseclar al poporului nostru — statul național unitar!

GEORGE PROTOPOPESCU

PROF. TEODOR NAUM ȘI CLASICISMUL ANTIC*

S-au împlinit acum câteva zile două luni de la plecarea dintre noi a prof. Teodor Naum. De atunci durerea despărțirii de ilustrul dispărut continuă să zmulgă din inimile discipolilor și admiratorilor accente de profunde regrete și de pioasă amintire.

Din bogata și variata activitate publicistică a profesorului Naum, desfășurată timp de aproape șapte decenii, mai puțin cunoscută este activitatea de entuziast propagator și apologet al clasicismului antic. În cele ce urmează voi examina trei texte, care mi se par mai ilustrative în această privință.

Primul text este o lucrare de seminar, avînd ca temă utilitatea studiilor clasice, pe care T. Naum, student pe băncile Facultății de Litere și Filosofie din Iași, a prezentat-o la Seminarul de Pedagogie. Autorul ei dădea dovadă de pe atunci de preocupări serioase și de lecturi vaste. Așa se explică de ce, la scurt timp după prezentarea ei, lucrarea a fost publicată¹.

La început, autorul face o incursiune în istoricul controversei privitoare la utilitatea studiilor clasice, de la faimoasa „ceartă dintre antici și moderni” și pînă la începutul veacului nostru, cu toate modificările și elementele noi, determinate de o serie de factori asupra cărora nu este locul să insist aici. Subliniez doar accentul pus de autor pe cauzele specifice școlii noastre din acel timp, care au determinat un curent contrar studiilor clasice.

Intrînd, apoi, în esența însăși a problemei, autorul trece în revistă, cu numeroase trimiteri care atestă lecturile vaste și bogata informație ale tînărului cercetător, texte și autori, mai vechi și mai noi, în care se discută asupra utilității studierii limbilor și literaturilor clasice. Exemplele scoase din aceste izvoare în sprijinul apologiei sale sînt și aici numeroase și variate, spre a fi cît mai convingătoare.

Numeroase sînt și argumentele aduse pentru a demonstra valoarea educativă a învățămîntului clasic și pentru ce cultul pentru antichitate, îndeosebi pentru antichitatea greacă, nu s-a stins nici o dată în țările care stau în fruntea civilizației occidentale. Exemple asemănătoare sînt aduse și din literatura latină, adică reprezentanți care au făcut cînte nu numai poporului căruia aparțineau, ci chiar omenirii întregi, ca strălucite modele pe tărîmul literar, artistic, științific și filosofic, într-un cuvînt, tot ceea ce constituie pînă astăzi diferitele domenii ale culturii umane.

Autorul analizează, în continuare, toate aceste aspecte, ajungînd la concluzii pozitive pentru fiecare din ele și, în general, „din tendința pe care o

* Comunicare prezentată la Sesiunea științifică anuală a Muzeului de Istorie al Transilvaniei din 27—29 mai 1980.

¹ *Despre utilitatea studiilor clasice*, în *Cultura Română*, 1911 (și în extras, 13 p.).

are studiul antichității greco-latine, de a ne conduce la cunoașterea celor mai înalte principii ale creațiunii, cum zice Odobescu, al Binelui și al Frumosului... Și acestea sunt principii filosofice și morale care au o înrîurire covârșitoare în educația omului“. Este vorba, cu alte cuvinte, despre înalta valoare morală și estetică a clasicismului antic, precum și de importanța lui educativă.

În ceea ce privește educația morală, autorul arată că, chiar dacă multe din principiile moralei antice nu mai răspund idealului nostru modern, prin unele concepții înalte ea poate oferi spiritului nostru o apreciabilă hrană sufletească. Amintesc câteva dintre exemplele în sprijinul acestei afirmații. Astfel, se întreabă autorul, „nu este o utilitate... de a sta în tovărășia celor mai scînteietoare și mai rare inteligențe, care au cîstit omenirea?... Și din scriitorii antici nu se desprind oare maxime morale care să ne îmbogățească mintea și să ne înnobileze inima? Nu putem oare nimic învăța de la ei, cînd sunt plini și poezii și filosofii și istoricii de atîtea idei frumoase, de atîtea povești și îndemnuri generoase?“

În ceea ce privește educația estetică, autorul afirmă că „antichitatea ne apare în toată strălucirea tineretii sale eterne“, apoi continuă: „Operele clasicilor vechi ne pot face educația estetică prin aceea că ele cuprind sentimente veșnice, care trezesc în noi emoții estetice, condiția indispensabilă a acestei educații. Mînie, groază, milă, disperare, iubire de mamă și cîte alte sentimente, care au fost și atunci tot așa, sînt și azi și vor fi și de acum înainte, pe toate le găsim zugrăvite în clasici cu un talent și geniu neîntrecut“. Generalizînd, el spune că „admirația veacurilor și mărturiile celor mai eminente bărbați care s-au adîncit în studiul literelor vechi și au avut pentru antichitate un adevărat cult“ constituie cea mai elocventă dovadă în această privință.

În felul acesta, conchide autorul, „studiul literaturilor vechi ne va aduce acest folos sufletesc că, prin cuprinsul lor moral, social și estetic, ne va completa instrucțiunea și educațiunea noastră, pe care învățămîntul este chemat să ne-o deie... Incumbă însă profesorului de a face ca acest folos să fie real. Și aceasta o poate face scoțînd, tocmai, la iveală conținutul moral și estetic al operei. Să nu se mărginească profesorul de greacă și de latină numai la aride interpretări de gramatică, la comentarii critice asupra textului..., ci să caute *sufletul* și *viața*, pentru ca *sufletul* să-l înalțe și *viața* s-o întărească în noi“.

În încheierea considerațiilor sale, autorul adaugă următorul pasaj, care scaldă în lumină întregul text: „Și să ne aducem aminte că, întrucît ne privește pe noi, românii, un alt motiv de ordin mai subiectiv vine să susție utilitatea, dacă nu a întregului clasicism, cel puțin a limbii latine. Mîndria noastră națională, măcar că a fost exagerată pînă unde nu trebuia, totuși se întemeiază pe un adevăr istoric și inima parcă ne tresaltă de o ascunsă bucurie, cînd descoperim originea latină a vre-unui cuvînt neaoș românesc, pe care-l mai auzim prin satele noastre în gura bătrînilor, care vorbesc așa de curat dulcea limbă a strămoșilor! Să nu ne mărginim, de sigur, la un servilism strîmt pentru antichitate, ci din studiul ei să învățăm a gîndi și a simți; și să nu credem că nu mai avem nimic de învățat de la ea, căci ea va rămîne pentru totdeauna izvor năsecat de frumuseți artistice și de idei morale“.

Oel de al doilea text, publicat doi ani mai târziu², cuprinde o arie mai largă, privind studiul antichității greco-romane ca unul din elementele necesare pentru cultura națională și, în general, pentru oricare din culturile moderne, și, apoi, cu referiri la cultura noastră. Nu voi insista atît asupra considerațiilor de ordin general, cît mai ales asupra celor care ne privesc direct pe noi.

Toate considerațiile de ordin general se întemeiază pe afirmația preliminară că, în toate epocile de înflorire a culturii popoarelor europene, clasicismul greco-roman a fost cea mai sănătoasă hrană pentru întărirea și îndrumarea gustului artistic. Ca urmare, el nu poate fi șters din cultura omenirii; dimpotrivă, „întoarcerea la clasicism ar fi de cel mai mare folos nu numai pentru întărirea gustului, dar și pentru lupta ce trebuie s-o ducem contra unor direcții artistice și literare, care au stricat și forma și cugetarea și inspirația. Pentru a aduce pe drumul ei adevărat cugetarea vremilor noastre, avem nevoie să stăm cît mai mult în tovărășia acelor minți cumpănite și pătrunse de cel mai desăvîrșit simțămînt al Frumosului... care au dat naștere la capete de operă a căror faimă a trecut peste veacuri“.

În pofida acestor afirmații atît de categorice, autorul nu pregetă să observe că există anumite limite, „peste care imitația sau inspirația clasică nu trebuie să treacă“, adăugînd, însă, imediat că, în fond, nu e vorba de norma teoretică, ci de bunul simț și de talentul scriitorului. În orice caz, inspirația, „fiind înainte de toate națională,... ea nu trebuie să fie o imitație slugarnică, nici ca fond nici ca formă. Cugetarea și limba trebuie să-și urmeze cursul lor firesc de dezvoltare, oglindind firea poporului“.

Trecînd, după un exemplu luat din literatura franceză, la literatura noastră, autorul revine asupra chestiunii imitației, adăugînd că ea nu poate fi slugarnică, deoarece „spiritul vremilor este așa de departe de spiritul antic, încît, pentru îndrumarea unei literaturi naționale românești, imitațiile clasice rămîn izolate, deși pot avea, pentru un cerc mai rafinat, dar mai restrîns de cititori, o valoare netăgăduită“.

Ca normă generală, autorul este de părere că „trebuie să luăm din clasicism ceea ce se potrivește cu toate epocile. Și aceasta, pentru cultura națională, nu poate fi decît modul de exteriorizare a Frumosului, mijloacele cu care cei vechi au ajuns mai ales la perfecțiunea formei, calitățile de simplitate, de armonie, de măsură, de sobrietate, însușirile stilului, chiar psihologia personajilor, acolo unde ea se potrivește cu psihologia modernă. Acesta e, desigur, un mod indirect de a primi înrîurirea clasică, dar care trebuie să-și aibă dreapta lui prețuire“.

Ca o concluzie a considerațiilor de mai sus, autorul adaugă: „Să nu părăsim tradiția noastră națională, să ne inspirăm din viața trecutului și a timpului de față, dar să nu încetăm a ne întări puterile noastre moderne citind pe clasici, cărora le-a fost sortit să se apropie mai mult decît alții de perfecțiune. În chipul acesta, vom fi, fără știrea noastră chiar, înrîuriți de ei“.

Textul al doilea se încheie cu o adevărată apoteoză: „Modelele clasice rămîn, înaintea noastră, scăldate în aceeași înviorătoare lumină de ideal și ochii noștri, obosiți de priveliștea, adeseori hidoasă, a vremilor noastre, nu vor înceta să caute în zarea trecutului luceferii Greciei și ai Italiei, care scîn-

² *Clasicismul și cultura națională*, în *Sînziana*, I, 1912—1913 (și în extras, 15 p.).

teiază cu vie strălucire încă și astăzi pe cerul albastru al acestor binecuvîntate pămînturi“.

În sfîrșit, al treilea text este lecția inaugurală pe care prof. Teodor Naum a ținut-o la Universitatea noastră, în toamna anului 1926, despre geniul latin³. Mă voi opri și aici asupra pasajelor care au strînsă legătură cu spiritualitatea noastră și moștenirea Romei, lăsînd, ca și în paginile precedente, să vorbească mai mult autorul însuși.

După un pios omagiu adus predecesorului său, Vasile Bogrea, căruia-i fusese discipol pe băncile liceului, autorul își începe lecția propriu-zisă, arătînd importanța problemei: „A vorbi despre ideia latină ca despre ideia călăuzitoare a vieții noastre naționale, a vorbi despre geniul latin, care trăiește viu în națiunile moștenitoare ale Romei din apus, ca și în insula latină din răsărit, care sîntem noi, înseamnă a vorbi despre însăși *esența noastră etnică*... Dacă este adevărat că pentru oricare din vecinii noștri limba și cultura latină constituie o cunoștință mai mult sau mai puțin exotică, un adaus cultural fără nici o legătură organică, ... pentru noi ea este limba obîrșiei și a tradițiunii noastre naționale în răsăritul Europei și substratul primordial al propriei noastre culturi... De aceea, este de cel mai mare interes, pentru noi românii, să căutăm a ne da seama de caracterele intrinseci ale geniului latin, care constituie esența însăși a ființei noastre etnice: astfel ne vom cunoaște pe noi înșine, vom înțelege rostul trecutului nostru — a unui trecut așa de îndelungat de latinitate la gurile Dunării — ne vom desluși mai bine menirea noastră în viitor, menirea idealului nostru de cultură“.

După ce arată că una din trăsăturile de bază ale geniului latin a constituit-o forța lui de conservare, aducînd cîteva exemple din cultura Europei apusene, autorul adaugă și exemplul poporului român, spunînd: „Nu este oare și aceasta o dovadă despre geniul conservator și indistructibil al latinității, ca un popor, ale cărui aderențe cu massa romanică din apus au fost tăiate de vitregia vremurilor, să-și fi putut păstra nu numai în chip inconștient caracterul său latin, în limbă și în spirit, ci și în conștiința latinității sale?“

După ce arată și alte trăsături caracteristice ale geniului latin, autorul afirmă în continuare, că acestea constituie izvorul de energie al latinității, la care „ne putem încă adăpa și să îndrăznim a zice că *trebuie* să ne adăpăm“, adăugînd îndemnul: „Să luăm exemplu de la popoarele neolatine ale apusului, a căror cultură de veacuri se explică prin continuitatea tradițiunii latine, și să nu uităm că pentru noi, românii, favorizarea acestei continuități este un imperativ cu atîta mai categoric, cu cît noi sîntem, în orient, singurii reprezentanți ai romanității și cu cît noi am avut totdeauna conștiința acestei romanități.“

Urmărind etapele afirmării ideii latine, autorul pleacă de la cronicari, pentru a sublinia cu deosebire meritul lui Miron Costin „de a fi proclamat adevărul originii noastre și de a fi scos din paza nesigură a tradiției poporane, ca și din primejdia de a fi falsificată, ideia mîntuitoare, care deveni pîrghia neclintită a progresului nostru de mai tîrziu: *ideia romană*“.

³ *Geniul latin*. Lecțiunea de deschidere a cursului de literatură latină la Universitatea din Cluj. Cluj, Tip. Seb. Bornemisa, 1926, 15 p.

În continuare, se arată cum această idee a fost reluată de D. Cantemir, „la care se adaugă încă și aceea a continuității elementului roman în Dacia: „Românii din Dacia de astăzi, zice el, care sunt moldovenii, muntenii și ardelenii, sunt din neamul lor hireși romani de la Italia, de Traian împăratul aduși” și ei „au locuit necurmat în Dacia, precum pînă astăzi locuiesc”.

Trecînd la rolul jucat de corifeii Școlii Ardelene „întru apărarea aceleiași idei”, autorul arată că „Șincai, în „Cronica” sa, Petru Maior, în „Istoria pentru începutul românilor în Dacia”, sprijinesc și dezvoltă ideea latină cu un entuziasm vrednic de misiunea pe care le-o impunea patriotismul lor înflăcărat”.

În continuare, sînt arătate „roadele activității marilor ardeleni: „o fa-langă întreagă de tineri învățați” din toate provinciile românești, creatori de școli de toate gradele, adăugîndu-se un episod emoționant: „Ba, muzele înseși începură să grăiască întru slăvirea ideii romane: Asachi se întorcea către Italia, în oda din 1812, și o termina cu vestitele versuri:

Un român al Daciei vine la strămoși, ca să sărute

Tărna de pe-a lor mormînturi și să-nvețe-a lor virtute”. Apoi adaugă îndemnul: „Fiindcă, după chiar concepția antică, nici muzele nu trebuie să grăiască în zadar, să nu pregetăm a face și noi ceea ce făcea poetul: ca o întărire a ființei noastre morale, ca o înălțare deasupra patimei și a interesului personal, să nu pregetăm „a învăța” și astăzi încă „virtutea” romană!”

În încheierea celor spuse despre Școala Ardeleană, prof. T. Naum adaugă: „Se cuvine să prețuim cu toată recunoștința rezultatele culturale la care a ajuns curentul latinist, care îmbrățișa năzuințele întregii româniimi, pregătind, în lumea mai întii a spiritului, unirea politică de mai tîrziu. Să nu stăruim prea mult asupra exagerărilor la care, în chip firesc, a trebuit să ajungă Școala Ardeleană, în limbă și în istorie... Să ne plecăm mai curînd în fața marelui ideii, pe care, cu atîta iubire de neam, au apărut-o apostolii ardeleni: ideia *latinității* noastre.”

Profesorul Naum își încheia lecția inaugurală, promițînd solemn să mențină această idee, s-o pună în serviciul intereselor superioare ale culturii noastre naționale, continuînd, în felul acesta, o tradiție mai veche. El mai promitea să fie purtătorul și propagatorul acestei idei călăuzitoare, „de care, ca orice popor conștient, avem nevoie în năzuințele noastre viitoare”. Această idee era, după el, „candela pururi aprinsă, care luminează calea viitorului și împrăștie întunericul”.

Teodor Naum și-a onorat promisiunea. Într-adevăr, această idee, a latinității, l-a călăuzit pe întreg parcursul activității sale, pînă la sfîrșitul vieții. Mărturie ne sînt cele scrise în prefața traducerii *Eneidei*⁴, ultima sa operă — „cîntul lebedei” — apărută anul trecut. Anume, dînsul consideră că noua apariție din „poema națională a Romei și a latinității trebuie înțeleasă și ca o reluare a îndatoririi cercurilor tutelare și diriguitoare ale culturii române de a ține trează în păturile largi ale publicului cititor ideea nobilei noastre origini latine”. În aceeași ordine de idei, autorul își exprimă dorința ca traducerea „să fie un pios omagiu datorat marelui poet latin din partea neolatinilor de la Dunăre”!

NICOLAE LASCU

⁴ Cum am tradus *Eneida*, în Publius Vergilius Maro, *Eneida* (cînturile I—VI). Traducere, note și prefață de Teodor Naum. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 5, 10.

IL PROF. TEODOR NAUM E IL CLASSICISMO ANTICO.

(Riassunto)

L'Autore mette in risalto un aspetto meno conosciuto dell'attività pubblicistica di Teodor Naum, professore di Lingua e Letteratura Latina presso l'Università di Cluj-Napoca, recentemente scomparso. Si tratta particolarmente di tre scritti (*Sull'utilità degli studi classici*; *Il classicismo e la cultura nazionale*; *Il genio latino*), in cui egli ci appare quale appassionato propagatore e apologeta del classicismo antico. Particolare interesse suscitano i passi concernenti il valore del classicismo antico per il nostro insegnamento e, in genere, per la nostra cultura.

KOLOMAN KERESZTES

În primăvara anului 1980 s-a stins din viață, la vârsta de 93 de ani, Koloman Keresztes, desenatorul care a ilustrat lucrările unor generații întregi de oameni de știință și cercetători clujeni.

Născut în 1887 la Luduș, el a rămas de timpuriu orfan de tată și a cunoscut devreme greutățile vieții. După terminarea școlii secundare, simțindu-și vocația pentru sculptură, s-a înscris la Academia de Arte din Budapesta. După încheierea pregătirii a activat mai întâi în domeniul meșteșugului artistic la o întreprindere de la Budapesta și a trăit apoi, după izbucnirea primului război mondial, ca artist liber profesionist, mai întâi la Budapesta și apoi la Cluj. Desenând și mai înainte pentru catedra de botanică și pentru Institutul de Studii Clasice, a fost angajat ca desenator la Universitatea din Cluj și a lucrat în cadrul acestei instituții, până ce a trecut la Institutul de Istorie și Arheologie al Academiei, din Cluj. Chiar după pensionare a continuat să lucreze, până ce, la vârsta de peste 80 de ani, bătrînețea i-a smuls penița și pensula din mîna lui atît de sigură și talentată. Pe rînd, la catedra de botanică, la Sectorul de istorie veche al Institutului și, în sfîrșit, la Institutul Agronomic, el a contribuit la publicarea unei serii de lucrări științifice de amploare, cu caracter arheologic și botanic, ușurînd editarea lor prin desenele lui reușite și precise. Dintre acestea amintim doar cîteva, în succesiunea lor cronologică: Repertoriul arheologic al Transilvaniei, monografiile despre colecția Torma Zsófia, despre cetatea dacică de la Piatra Roșie, despre castrul roman de la Buciumi și despre așezarea din epoca migrațiilor de la Morești, precum și volumele de pomologie a României. Timp de mai multe decenii studiile arheologilor clujeni apărute în „Anuarul Institutului de Studii Clasice“, în „Közlemények“, în „Studii și cercetări de istorie veche“, în „Dacia“ și în „Acta Musei Napocensis“ au fost însoțite de desenele sale.

Trăind solitar, el s-a simțit bine printre arheologii mai tineri din incinta clădirii din Str. Emil Isac, care îl apreciau și-l stimau pe „nenea Keresztes“. Îndeosebi verile, pe care le-a petrecut în cadrul șantierului de la Morești, în mediul obișnuit din copilărie al văii Mureșului, i-au prilejuit o amintire plăcută. Prin experiența și simțul lui practic a contribuit în mod substanțial la buna desfășurare a activității, iar întocmirea îngrijită a planurilor și a profilelor a creat premisele pentru publicarea monografiei de la Morești.

Lucra cu o repeziciune, dar, totodată, cu o precizie uimitoare, prin cîteva trăsături știa să redea materialul și specificul obiectului și putea să deseneze și să picteze în variate tehnici, adecvate scopului urmărit. A fost o fire modestă, un om de caracter și de o conștiinciozitate rară. Simțul lui de datorie și corectitudinea lui exemplară pot servi ca pildă, iar toți cei care l-au cunoscut îi vor cînti amintirea.

K. HOREDȚ

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR (MSȘt)	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice. București, Ser. III, Tom. I (1923) — XIX (1944).
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ActaClDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor, Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896)
AIHA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIAC; AIIACN).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Studii Clasice, Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnnĖp	= Année Épigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976), XV (1977), XVI (1978).
AR	= Archeologické rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchĖrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
Banatica	= Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
BAR	= British Archaeological Reports. Oxford.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.

- BKL = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874–1944.
- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltă = Civiltă română în România. Roma, 1970.
- CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I–V (1877–1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) – XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol–Leclercq). Paris.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár – Cluj, I (1910) – X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) – XIX (1943).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdM = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) – L (1945) (= ErdMúz).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874–1914.
- ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I Őskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- HTRTÉ = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest – Déva, I (1880) – XXIII (1913).
- IDR = I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892) – III (1916).
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Jahrb.RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) – IV (1944) (= KözlCluj).
- KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) – LIII (1930).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) – VI (1937).
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.

- Reinach, *RépStat* = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RÉSEE = Revue des études sud-est européennes. București.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevMuzMon = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- Sargetia = Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIA = Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973).
Vezi și SCIVA.
- SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SlovArch = Slovenská Archeologia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava 1953 și urm.
- StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
- StComSatu Mare = Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
- ŠZ AÚSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
- Tibiscus = Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
- T.I.R. = Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
- TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938) ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- UISPP, IX = IXe Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Nice, 1976.
Cgr. 1976

Intreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca cda. 924/1980

Lei 30,—

INDEX 40 565